

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

Қазақ хандығының 550 жылдығына және
Қазақстан халқы Ассамблеясының
20 жылдығына арналған
«ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ МЕН ЭТНОЛОГИЯСЫ:
ӨТКЕНІ, БҮГІНІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ» атты
«VII Оразбаев оқулары»
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

28-29 сәуір 2015 жыл

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции
«VII Оразбаевские чтения»
«КАЗАХСТАНСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ:
ПРОШЛОЕ, НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ»,
приуроченной к 550-летию образования Казахского ханства,
20-летию Ассамблеи народа Казахстана
28-29 апреля 2015 г.

PROCEEDINGS

of International scientific and practical conference
«VII Orazbayev readings»:
«KAZAKH ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY:
PAST, PRESENT AND FUTURE»,
dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate,
the 20th anniversary of the Assembly of People of Kazakhstan
28-29 April, 2015

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

Редакция алқасының төрағалары:

Ғ.М. Мұтанов, техника ғылымдарының докторы, академик, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры

Әлімбай Нұрсан, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі директоры, профессор

Редакциялық алқа:

Т.С. Рамазанов, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми-инновациялық жұмысы жөніндегі проректоры, ф.-м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі; **А.Қ. Жұмаділ**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент; **Қақабаяев Б.С.**, ҚР Мемлекеттік Орталық музейі директорының бірінші орынбасары; **Б. Хинаят**, ҚР Мемлекеттік Орталық музейі директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары, т.ғ.к.; **А.Б. Қалыш**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор; **Ғ. Теміртон**, ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің ғалым-хатшысы, филос. ғ.к.; **Д. Қатран**, ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің антропология және этнология орталығының жетекшісі, т.ғ.к.; **М.Ш. Эгамбердиев**, ҚазҰУ-дың археология, этнология және музеология кафедрасы меңгерушісінің орынбасары, т.ғ.к., доцент; **Р.С. Жұматаев**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторанты; **Х. Айтқұл**, ҚР Мемлекеттік Орталық музейі археология орталығының жетекшісі.

Жауапты редактор:

А.Б. Қалыш – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор

Құрастырушылар

А.Б. Қалыш, Б. Хинаят

Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы атты «VII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / жауапты ред. А.Б. Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 472 б.

ISBN 978-601-04-1184-5

«Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы» атты «VII Оразбаев оқулары» кезекті халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция Қазақ хандығының 550 жылдығына және Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына арналып отыр. Бұл жинақ аталмыш конференцияға қатысушылардың археологияның, этнологияның және музей ісінің қазіргі өзекті мәселелеріне арналған баяндамалары мен хабарламаларының негізінде жарыққа шығарылды.

Басылым тарих ғылымдарының салалық мамандарының кәсіби талғамын ғана емес, қалың көпшіліктің де танымдық сұранысын қанағаттандырады.

Очередная международная научно-практическая конференция «VII Оразбаевские чтения»: «Казахстанская археология и этнология: прошлое, настоящее и будущее», приурочена к 550-летию образования Казахского ханства и 20-летию Ассамблеи народа Казахстана. Сборник подготовлен на основе докладов и сообщений участников данного научного форума, отражающих современные актуальные вопросы археологии, этнологии и музейного дела.

Представляет интерес не только для специалистов исторических дисциплин, но и для широкого круга общественности.

Regular International scientific and practical conference «VII Orazbayev readings»: «Kazakh Archaeology and Ethnology: Past, Present and Future», dedicated to the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, the 20th anniversary of the Assembly of People of Kazakhstan. The Proceedings was prepared on the basis of reports and presentations of participants of scientific forum, which reveal contemporary topical issues of archeology, ethnology and museum affair.

It is of interest not only to specialists of historical disciplines, but also for the general public.

Нұрсан Әлімбаев, профессор
Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музей директоры,
Алматы қ.

ҚАЗАҚТЫҢ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТЫҚ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЭТНОКОГНИТОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Мәселенің нысаны. Мақалада дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық қатынастың мазмұнын, мән-мағынасын, оның институционалдық жүйесінің құрылымы мен функционалдық табиғатын, яғни жүзеге асырылу механизмін білдіретін негізгі категориялар, ұғымдар мен атаулар ғана қарастырылады*.

Теориялық (концептуалдық) негіздеме. Аталмыш категориялар, ұғымдар мен атауларды әлеуметтік және мәдени антропологияның ең іргелі салаларының бірі – когнитологиялық антропологияда когнитивтік бірліктер (когнитивтік құрылымдар) деп атау қалыптасқан. Оларды халықтық зерденің, этностың ойлау жүйесінің (мәдениетінің) *мағыналық универсумдары, мағыналық «блоктары», мағыналық модустары, концептілері* ретінде қарастырады [1–4]. Соңғы кездердегі зерттеулерде аталмыш когнитивтік бірліктерді, әсіресе категориялар мен ұғымдарды дүниетанымдық универсалийлер болғандықтан мәдениеттің негіздемесі ретінде зерделеу өзінің танымдық тағылымы мол эвристикалық мүмкіндігін көрсетіп отыр [5].

Аталмыш когнитивтік түзілістердің этникалық реңкі, пошымы, жөн-жосығы этностың тіршілікқамы жүйесі мен қоғамдық тіршілік объектілерін игерудің технологиялық ерекшеліктеріне және осыған қатысты қалыптасқан әлеуметтік қатынастардың құрылымдық және функционалдық сипатына тығыз байланысты. Бүкіл дәстүрлі әлеуметтік организмге нәр беретін этникалық мәдениеттің энергетикалық жанды нүктелері болып табылатын этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулар жүйесі этностың шаруашылық-экономикалық, мәдени, экологиялық, әлеуметтік тәжірибелері түзілген халықтық білім қоры іспеттес [*аталмыш когнитивтік бірліктердің лингвистикалық және этнологиялық (әлеуметтік антропология және мәдени антропология) зерттеулер үшін танымдық тағылымы өлшеусіз*. Қараңыз: 6–13]. Бұл жүйе этностың сан ғасырлық, этногенетикалық тұрғыдан алғанда, тіпті, бірнеше мыңжылдық тарихи (әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси, экологиялық) тәжірибесінің когнитивтік нәтижесі болып табылады. Сонымен бірге этникалық мәдениеттің концептілері болып табылатын аталмыш когнитивтік түзілістерді **Адам ↔ Қоғам ↔ Табиғат** деп аталатын ұлы триаданың арасындағы алуан деңгейлі өзара себеп-салдарлық байланыстар жүйесінің парадигма-матрицасы ретінде қарастыруға болады. Бұл байланыстардың (қатынастардың) ұйымдық немесе институционалдық формасы – әрине социум, адамдар қоғамы.

Кез келген дәстүрлі этномәдени ортада қалыптасқан әрбір категориялық-ұғымдық бірлік тиісті табиғи немесе қоғамдық объектінің (нәрсенің, құбылыстың, құрылымның және т.с.с.) кеңістіктік-образдық моделі болды [14]. Сол сияқты көшпелі этномәдени ортада да қалыптасқан этнографиялық категориялар, ұғымдар, атаулар, яғни когнитивтік түзілістер адамдардың тіршілік мүддесінің объектілері – қоршаған табиғи ортадағы, әлеуметтік болмыстағы құбылыстар мен олардың қажетті элементтерінің образдық модельдері болып табылады. Яғни, қоршаған ортаның (әлеуметтік және табиғи) әр түрлі жай-күйін, қасиеттерін бейнелейтін сан алуан тиісті метафоралық образ-модельдер қалыптасты және олар реттеуші әрі бағыттаушы функция атқарды. Мысал ретінде қазақы ортада үйреншікті ұғым болып көрінетін кәдімгі «*жайлау*», «*күзеу*», «*қыстау*», «*көктеу*» ұғымдарын алуға болады. Бұл ұғымдардың, ең алдымен, концептілік мән-мағынасы ден қойдырады. Өйткені олар көшпелілердің табиғи ортасының аталмыш мерзімдеріне тән экологиялық ерекшелігін ғана емес, ең бастысы социум мүшелерінің тіршілік циклын осы кезеңдердің ландшафттық-экологиялық және климаттық доминанттық факторларына байланысты тиімді ұйымдастырудың сан ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік технологиясын білдіреді. Демек, бұл ұғым-концептілер әрбір көшпелі үшін аталмыш мерзімге тән табиғи ахуалға байланысты тұрмысты да, шаруашылықты да, тіпті саяси, ғұрыптық, мерекелік шараларды да тиімді ұйымдастырудың идеологиялық және танымдық-көзқарастық «матрицалары» іспеттес болды. Дәл осындай пікір-бағамды дәстүрлі қазақы ортада қолданыста болған басқа да категориялар, ұғымдар мен атаулардың бәріне қатысты айтуға әбден болады. Бұл ұғым-концептілердің қоғамдық қатынастардың барлық

---

*Мақала көлемінің шектеулігіне байланысты дәстүрлі құқықтық қатынастың ерекшелігі мен процессуалдық үдерісін білдіретін салауат, күмән ұстау, мырзақамақ, мырзакүмән, жесір дауы, жер дауы, қамшы тастау, ара ағайын, сый ағайын, құн, құндас, құныкер сынды тағы басқа да төлтума қазақы ұғымдар қарастырмайды – Н.Ә.

салаларымен өзара қым-қуыт себеп-салдарлық байланыстағы (тікелей немесе арқылы¹) адамдардың тіршілігін сан салалы реттеуші функция атқаратын институционалдық механизмнің құрамдас тетіктері болғандықтары сондықтан. Демек, аталмыш когнитивтік құрылымдарды көшпелі ортадағы қоғамдық қатынастың органикалық құрамдас элементтері ретінде қарастырған жөн.

Сонымен бірге аталмыш этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулар, жоғарыда айтылғандай, әрі образ-модельдер, әрі концептілер ретінде көшпелілердің *адам, қоғам, табиғат* жөніндегі (антропологиялық (кісілік), әлеуметтік, экологиялық) концепциясын құрайды

Тарихи және семантикалық жіктеме. Аталмыш когнитивтік бірліктерді олардың әрқайсысының генезисі, қолданысының тарихи контекстісі, аясы тұрғысынан *эндокогнитивтік* (ежелден орныққан өзіндік төлтума) және *экзокогнитивтік* (сырттан таңылған, сыртқы саяси факторлардың тегеуірінді әсерімен қалыптасқан) құрылымдарға жіктеу қажет: *билер кеңесі, жүгініс, бидің билігі, билік, билік айту, билік жүргізу, төрелік айту, төрелік жүргізу, би кесімі, іс кесу, қақы / құқы* – эндокогнитивтік, яғни көшпелі ортада ежелден қолданыста болған төлтума ұғымдар. Ал *құқық, әдет-ғұрыптық құқық, әдеттік құқық, билер соты, халық соты* сияқты ұғымдар, жоғарыда айтылғандай, сыртқы саяси факторлардың әсерімен орныққан экзокогнитивтік бірліктер болып табылады.

Сонымен бірге аталмыш бірліктерді семантикалық тұрғыдан да төмендегідей топтарға жіктеуге болады:

- *құқық;*
- *әдет-ғұрыптық құқық / әдеттік құқық;*
- *билер кеңесі;*
- *жүгініс;*
- *билік / бидің билігі / билік айту / билік жүргізу / төрелік айту / төрелік жүргізу / би кесімі / іс кесу;*
- *қақы / құқы;*
- *билер соты;*
- *халық соты.*

Осы ретте *құқық, әдет-ғұрыптық құқық / әдеттік құқық* категорияларының онтологиялық та, эпистемологиялық та (гносеологиялық), логикалық та жағынан әмбебаптық мәнді екендігін ерекше ескерген ләзім. Өйткені аталмыш категориялар дәстүрлі құқықтық қатынасты зерттеу барысында оның жоғарыда аталған эндокогнитивтік және экзокогнитивтік бірліктеріне, сондай-ақ басқа да аспектілеріне байланысты онтологиялық, эпистемологиялық және логикалық негіздемелері функциясын атқарады. Яғни парадигмалық (методологиялық) ұстанымның қажетті өресі мен өрісін хәм бағытын қалыптастырушы, әрі пысықтаушы ең басты категориялық-ұғымдық арқау болып табылады.

Сондай-ақ, жоғарыда аталған категориялар мен ұғымдардың әрқайсысының толықмәнді семиотикалық мәртебесі (статусы) тек ол үшін табиғи-тарихи онтологиялық кеңістік болып табылатын тиісті когнитологиялық құрылымның аясында ғана (экзокогнитивтік немесе эндокогнитивтік) көрінеді. Мысалы, *бидің билігінің* дәстүрлі қазақы ортада ежелден орныққан құқықтық ұғым ретіндегі бар мән-мағынасы, қолданыс ерекшелігі, онтологиялық функциясы тек эндокогнитивтік құрылымда, яғни төлтума категория-ұғымдармен өзара себеп-салдарлық байланыс аясында ғана ашылмақ. Өйткені әрбір когнитивтік бірлік өзі кіретін тиісті когнитивтік құрылымдағы (эндокогнитивтік немесе экзокогнитивтік) басқа да бірліктермен өзара мән-мағыналық байланысты болып келеді. Бұл байланыс осы бірліктердің әрқайсысының қолданыс мәнін, ерекшелігін хәм қолданыс аясын пысықтайтын, әрі дәйектейтін семантикалық функция атқарады. Мысал ретінде, жоғарыда аталған *бидің билігі* мен *билер кеңесі* (немесе *жүгініс*) ұғымдарының арасындағы өзара себеп-салдарлық байланысты айтуға болады. Егер *бидің билігі* дәстүрлі қазақы ортада «шектен шықты» деп есептелінген адам жазасының мөлшерін айғақтау және айқындау, тағайындау, әрі орындалу тәртібін, сондай-ақ осы процессуалдық үдерістің басты ұйымдастырушы субъектісі (субъектілері) – *бидің (билердің) құқықтық-процессуалдық функциясын* ашатын ұғым болса, *билер кеңесі* осы үдерістің, яғни *бидің билігінің* ұйымдық формасы немесе ұйымдық болмыс-бітімі екендігін білдіретін ұғым болып табылады. Демек, бұл екі ұғымның арасындағы өзара байланыс – олардың әрқайсысының институционалдық (құқықтық) болмыс-бітімін хәм функциясын дәйектейтін, әрі пысықтайтын байланыс. Бұл байланысты құрылымдық-функционалдық байланыс ретінде қарастырған жөн. Расында да, *билер кеңесі* (немесе *жүгініс*) *бидің билігінің* ұйымдық формасы немесе ұйымдық құрылымы болса (ұйымдық құрылымның сол ұйымға жататын өзара себеп-салдарлық байланыстардың кешені екендігін қаперге саламыз), *бидің билігі* өз кезегінде *билер кеңесінің* функциясын білдіретін ұғым болып табылады.

Ал осы екі ұғымның бірі – *бидің билігі* ұғымы мен ежелгі ұғым *билер кеңесінің* орнына XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап орыс әкімшілігінің өктемдігімен қолданысқа енгізілген *халық соты* ұғымының арасындағы жоғарыда айтылған тиісті құрылымдық-функционалдық байланыстың мүлдем болмағандығына көз жеткізу қиын емес. Өйткені *бидің билігі* көшпелі ортадағы құқықтық қатынастың

^{1*} Бұл тұста «арқылы байланыс» тікелей емес байланысты білдіреді – орыс тіліндегі баламасы «опосредованная связь» – Н.Ә.

процессуалдық-нормативтік механизмін білдіретін негізгі төлтума ұғым (сондықтан да эндокогнитивтік құрылымның құрамдас бөлігі), ал *халық соты* аталмыш құқықтық қатынастың табиғатына кереғар сырттан таңылған ұғым болып табылады (сондықтан да ол экзокогнитивтік құрылымға жатқызылады).

Сонымен бірге, осы ұғымдардың әрқайсысы құқықтық қатынас пен оның процессуалдық-нормативтік механизмінің өздеріне «тиесілі» қыр-сырын ғана білдіреді. Мысалы ретінде *қақы* мен *құқы* синонимдік ұғымдардың көшпелі ортадағы құқықтық қатынастың тек тұлғалық субъектілеріне ғана қатысты қолданылатындығын айтуға болады.

Құқық және әдет-ғұрыптық құқық / әдеттік құқық. Жоғарыда аталған ұғымдардың ішінен *құқық*, *әдет-ғұрыптық құқық* / *әдеттік құқық* категориялары, сөз жоқ, өздерінің қолданыстық мәні мен қолданыс аясының ауқымдылығымен ерекшеленеді. Осы ретте *құқық* категориясы жөнінде бірер сөз. *Біріншіден*, бұл термин, біздің анықтауымызша, алғаш рет ХХ ғасырдың басы мен осы ғасырдың 30-жылдары аралығында жарық көрген қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің қоғамдық-саяси публицистикалық еңбектері мен қазақ жазушыларының шығармаларында ең алдымен қазақ жұртының һәм жеке тұлғаның (тұлғалардың) құқықтық міндетін, парызын, мүмкіндігін, еркін білдіретін ұғым ретінде қолданыс тапты (А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Т. Шонанов, М. Шоқай, І. Жансүгіров, С. Сейфуллин және т.б.) [15, 20-50 бб.]. Алайда, бұл ұғымның аталмыш мағынада қалыптасуының тарихи контекстісі, логикасы, семантикалық эволюциясы, сөз жоқ, арнайы когнитологиялық зерделеуді қажет етеді.

Екіншіден, *құқық* термині отандық тарихи юриспруденция мен ішінара этнография (этнология) ғылымында дәстүрлі қазақ қоғамының құқықтық мәдениетінің болмыс-бітімін білдіретін әрі осы қоғамдағы құқықтық қатынасты және оның институттарының табиғатын зерттеу үшін де сирек те болса қолданылатын категория ретінде орнықты. Бұл тұрғыдан алғанда *құқық* термині *әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқық* синонимдерінің ұғымдық эквиваленті болып табылады.

Үшіншіден, бұл термин советтік Қазақстан мен тәуелсіз Қазақстандағы құқықтық жүйелердің құрылымын, функционалдық табиғатын және қоғамдық қатынастың әртүрлі субъектілері үшін мемлекет пен қоғам алдында міндетті болып табылатын заң нормалары мен принциптерін білдіреді. Орайы келгеннен соң айта кету керек, *құқықты* ұлттық заңнама термині ретінде (оның жоғарыда көрсетілген қолданыстық мәнінде) ХХ ғ.-дың 90-жылдарының орта шенінде ұсынған белгілі қоғам қайраткері Әбдуали Қарағұлов еді. Осыдан кейін бұл термин қазақ тіліндегі заңдық іс-тәжірибеде де, отандық заңтану ғылымында да әрі практикалық мәнді (онтологиялық), әрі зерттеудің эпистемологиялық «құралы» ретінде орнықты. Демек, *құқық категориясы әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқыққа* қарағанда әмбебаптық мәнді категория болып табылады. Осы жайтқа байланысты *құқық* категориясы көшпелі қоғамдағы құқықтық мәселелерді зерттеуге жеке дара қолданыла бермейді.

Қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетіне арналған қазақ тілді зерттеулерде орныққан басты категория – *әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқық*. Алайда, бұл синонимдер *құқық* термині сияқты таза ғылыми категория болып табылады. Бұл терминнің ғылыми категория ретінде орнығуы қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетін зерттейтін отандық тарихи юриспруденцияның және этнология (этнография) ғылымының қалыптасуымен және дамуымен тікелей байланысты болды. Алдымен, патшалық Ресей, соңынан Совет одағының қоғамдық ғылымдарының, соның ішінде тарихи заңтану және этнография салаларының тегеурінді ықпалымен қалыптасқан қазақ тілді зерттеулерде орныққан *әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқық* синонимдері – орыс тілді ғылыми еңбектердегі «*обычное право*» ұғымының қазақша баламасы екендігін айтқан жөн. Дегенмен, аталмыш синонимдер қазақ қоғамындағы құқықтық мәдениеттің синкреттік табиғатын дәл білдіретін онтологиялық мәнді категория болып табылады. Оның дәстүрлі құқықтық мәдениетті зерттеу ісіндегі эвристикалық пәрмені мол бірден-бір эпистемологиялық категория ретінде де қолданылатындығы сондықтан.

Билер соты мен халық соты. Бұл ұғымдар да дәстүрлі қазақы орта үшін жасанды, өйткені сырттан таңылған терминдер болды. Сондықтан да көшпелі социумдағы қатынастардың институционалдық құрылымы ретінде ежелден орныққан құқықтық жүйеге, оның процессуалдық-нормативтік механизмінің төлтума табиғатына кереғар терминдер болды десек асырып айтқандық болмайды. Расында да, деректер, соның ішінде сан алуан этнографиялық мәліметтер *билер соты* мен *халық соты* терминдері орыс тіліндегі «*суд биев*» және «*народный судья*» немесе «*народный суд*» атауларының қазақша баламалары ғана екендігін айғақтайды. Яғни, қазақы ортадағы құқықтық қатынас пен олардың институттарының төл табиғатын білдіретін ұғымдар емес. Осы айтылған уәждің ең ілкімді дәлелі ретінде орыс тілінен ауысқан осы екі терминнің әлдеқайда бертін – совет дәуірінде ғана ішінара болса да қазақ тілінде жарық көре бастаған тарихи юриспруденция және нормативтік этнологиялық бағыттағы еңбектерде қажетті эмпирикалық материалдарды зерттейтін категория ретінде қолданыс тапқандығын айтуға болады (өкінішке орай, біраз еңбектерде аталмыш терминдер дәстүрлі қазақы құқықтық жүйенің болмыс-бітімін білдіретін ұғымдар ретінде де пайдаланылып жүр). Бұл түсінікті де: ХІХ ғасыр – ХХ ғасырдың 20-жылдары қазақтың өзіндік құқықтық жүйесіне қатысты еңбектердің барлығы дерлік орыс тілінде жазылды. Ал *билер соты* мен *халық соты* терминдері дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық іс-тәжірибенің төлтума табиғатын һәм функционалдық ерекшеліктерін, жоғарыда

айтылғандай, дәл беруге семантикалық дәрменсіз болғандықтан орныға алмады. Дәйекті мысал ретінде қазақтың әдет-ғұрыптық құқығының тарихи этнографиясына байланысты қазақ тілінде жазылған әзірше бірден-бір қолжазба дерек – әйгілі Саққұлақ биден қалған мәтінді [16, 373-389] және 1885 жылы мамыр айында Семей уезіне қарасты Қарамола елдімекенінде қабылданған белгілі Қарамола Ережесінің сол кезде хатқа түскен қазақша нұсқасындағы тиісті мәліметтерді келтіруге болады [19, 15, 44-49 бб.]. Екі мәтінде де *билер соты* мен *халық соты* деген атаулар мүлдем кездеспейді. Есесіне, осы ереженің мазмұны (осы құжат қабылданған кезеңде қазақ қоғамының ежелгі құқықтық жүйесінің құрылымы да, функциясы да үлкен өзгеріске ұшырағанына қарамастан) *билік*, *билік айту*, *бидің билігі*, *жан беру*, *қуман ұстау*, *салауат*, *береке-бітім* сияқты сан алуан құқықтық мәнді ұғымдарға толы [15, 20-50, 209-210 бб.; 17, 274 б.; 18, 142 б.].

Осы ретте айта кетер жайт – қазан революциясына дейінгі әртүрлі ресми құжаттар, орыс шенеуніктерінің және зерттеушілерінің сан алуан жазбалары мен еңбектерінде кездесетін «*народный судья*» термині де қоғамдық іс-тәжірибеде шамамен ХІХ ғ.-дың 80-жылдары басында орныға бастаған сынайлы. Бірақ, бұл терминнің қазақша баламасы – *халық соты* термині жоғарыда айтылған жайтқа байланысты қазақы орта мүлдем қабылдамай қойды. Аталмыш Қарамола Ережесінің орысша нұсқасында «*народный судья*» термині бар болғанымен, оның осы ереженің қазақша мәтінде ұшыраспауы сондықтан. Дәл осындай дәйектемені аталмыш кезеңде құқықтық мәселеге байланысты жарық көрген қазақ тіліндегі материалдарға, мысалы 1886 жылы 16 тамызда Семей мен Өскемен уездерінде өткен билер съезінде қабылданған Шар Күшік Ережесіне байланысты да айтуға болады [16, 73-74 бб.]. Осы қисынға қатысты ерекше назар аударар гәп – аталмыш Ереженің қазақша мәтінде де *халық соты* терминінің орысша түпнұсқасымен «*народный судья*» деп берілуі айтылған уәждің тағы бір дәйекті дәлелі бола алады.

Дегенмен, *билер соты* мен *халық сотының* орысша түпнұсқалары болып табылатын «*суд биев*» және «*народный судья*» немесе «*народный суд*» терминдері тарихта «Сперанскийдің Жарғысы» деген «авторлық» атаумен белгілі «Сібір қырғыздары [қазақтары] туралы Жарғыдан» бастау алатын ХІХ ғасыр бойы қазақ өлкесінде әлденеше рет жүргізілген әртүрлі саяси-әкімшілік, әкімшілік-территориялық реформалардың нәтижесінде түбегейлі өзгеріске ұшыраған қазақ социумының құқықтық жүйесінің, соның ішінде, әсіресе, үкім-кесім шығару үрдісінің жаңа институционалдық болмысы мен бітімін дәл білдіретіндігін ерекше екшеп айтқан жөн. Осы қисын тұрғысынан, «*суд биев*» және «*народный судья*» немесе «*народный суд*» терминдерінің қазақ өлкесін Ресей басқару жүйесінде орнығу үрдісін аталмыш кезеңде Ресей империясының аса тегеуірінді ықпалына түскен дәстүрлі қазақы құқықтық жүйенің құрылымдық және функционалдық өзгерісінің **когнитивтік проекциясы** ретінде қарастыру қажет. Демек, аталмыш терминдерді ғылыми ізденістің эпистемологиялық категориялары, яғни, когнитивтік құралдары ретінде, жоғарыда айтылғандай, тек Ресей империясы тарапынан күшпен таңылған саяси-әкімшілік факторлардың әсерінен болған дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық жүйесінің өзгерісін зерделеу үшін ғана қолданылуы тиіс. Сонда ғана олардың әрқайсысын қажетті зерттеу объектісінің, нысанының (предмет) танымдық кеңістігі мен уақытын һәм контекстісін дәл айқындайтын әрі зерделейтін зерттеу құралы (тәсіл) ретінде пайдалануға болады. Бұл мәселені мүмкіндігінше егжей-тегжейлі тәпшістеуіміздің себебі сонда, жоғарыда ішінара айтылғандай, отандық тарихи юриспруденция, әсіресе, нормативтік этнологиялық бағытта жазылған біраз еңбектерде аталмыш терминдер қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесі мен оның институттарының төл болмыс-бітімін дәл білдіретін ұғымдар ретінде жосықсыз қолданылып жүр.

Билік / бидің билігі / билік айту / билік жүргізу. Дәстүрлі қазақ социумінде *билік*, *бидің билігі*, *билік айту* немесе *билік жүргізу* адамның қылмысын (немесе күнәсін) айқындау, айғақтау, осыған байланысты тиісті жазаға кесу және оның орындалу тәртібі білдіретін әуелден орныққан синонимдік ұғымдар болып табылады [24–25]. Бұл атаулар көшпелі ортадағы әртүрлі қылмыстық және қоғамдық тәртіп бұзушылықтың субъектілерін тиісінше жазаға кесетін бірден-бір тұлға (тұлғалар) би (билер) мен оның құқықтық функциясына байланысты қалыптасты. Алайда, семантикалық өрісі бір бұл төрт синоним атаулардың қолданыс аясы айтылған жайттан әлдеқайда кең: олардың әрқайсысы, жоғарыда айтылғандай, бидің (билердің) құқықтық мәртебесі мен қызметін ғана емес, дәстүрлі сот пен оның шешімін жүзеге асыру жосынын да білдіреді. *Бидің билігі* ұғымының тағы бір мағынасы – бидің билік жүргізгені үшін алатын ақысының атауы. Мөлшері кесілген құн немесе айыптың 1/10 бөлігіне тең болды [15, 89-90 бб.].

Төрелік айту / төрелік жүргізу. Сан алуан тарихи-этнографиялық деректерге қарағанда, бұл атаулардың *төрелік айту* немесе *төрелік жүргізу* деген ұғымдық эквиваленттері де қолданыста болған [18, 470-471 бб.]. Осы ретте ескере кетер жайт – қазақ тарихының хан билігі жүрген кезеңінде так иесінің Шыңғыс ханның тікелей ұрпағы болғандықтан, оның билігінің шәк келтірмес әділдігінің әрі хан жарлықтарының қабылдану үрдісін білдіретін ұғым ретінде орнықса керек. *Төрелік жүргізу* немесе *төрелік айту* синонимдерінің мән-мағынасын дәл айқындау үшін ежелгі түркілік жазба материалдарда және осы кезеңге қатысты сан алуан деректердегі тиісті мәліметтердің маңызы ерекше. Осыған орай 1969 жылы жарық көрген «Древнетюркский словарь» атты сөздіктегі төре ұғымына қатысты мәліметтер

ерекше ден қойдырады [20, с. 580]. Онда қазақтың *төре* сөзінің көне түркілік бірнеше фонетикалық нұсқасы және тиісті мағынасы сипатталған:

а) *törü* сөзі киіз үйдегі ең құрметті орынды, яғни қазақша *төр* деген ұғымды және заң мен ғұрып дегенді білдіреді (айта кетер жайт – осы сөздікте төр сөзінің фонетикалық және мағыналық жағынан айнақатесіз эквиваленті *tör* сөзі де берілген);

ә) *türü* сөзінің қарастырылып отырған мәселеге байланысты алғашқы екі мағынасы (бұл термин барлығы төрт мағынада қолданылған) назар аудартады: *тәртіп, ереже, заң, ғұрып*.

Шыңғыс хан және оның ұрпақтарының дәурені жүріп тұрған заманда, академик В.В.Бартольд айтпақшы, заң, тәртіп, ғұрып (үйдегі ең құрметті орында да) білдіретін *türü* ең алдымен көшпелілердің әдет-ғұрып құқығының атауы болды [21, с. 39-40]. Кейін аса көрнекті қазақстандық шығыстанушы В.П. Юдин ғылыми жан-жақты негіздеген шыңғысизм (чингизизм) идеологиясы [22] мен әлеуметтік тәжірибесінің қағидаларына сәйкес осы ұғым Орталық Азиядағы ортағасырлық көшпелі ұлыстар мен көшпелі этномәдени ортада орныққан көзқарас бойынша әділдіктің, мәрттіктің, жомарттықтың, тектіліктің символы болған Ұлы қағанның ұрпақтарының сословиелік атауына айналды [18, 470-471 бб.]. Алайда, бұл ұғымды және осы ұғыммен семантикалық тектамырлас *төрелік айту* немесе *төрелік жүргізу* синонимдерін тек Шыңғыс хан ұрпақтарының әлеуметтік мәртебесі мен олардың көшпелі ортадағы билік қатынасы жүйесіндегі саяси артықшылығымен ғана байланыстыруға әсте болмас. Сан алуан этнографиялық, этнолингвистикалық және фольклорлық деректерге қарағанда дәстүрлі қазақы ортада *төре* сөзі әділдік, әділ билік, әділ билік жүргізу, әділ шешім шығару сияқты мағынада да қолданыла берді. Көшпелі тіршілік салтының дәурені жүріп тұрған кезеңде қоғамдағы әртүрлі кикілжіндер мен шиеленіс атаулының әділ шешімін табуды білдіретін, сондай-ақ, осындай жайтқа байланысты күні бүгінге дейін сирек те болса аға буын қазақтар арасында айтылып қалатын *төрелігін айту*, беделді тұлғаға жүгінгенде айтылатын *төрелігін өзің айт* дейтін сөз тіркестері жоғарғыдағы уәждің тағы бір дәйекті дәлелі десе де болады. Қазақ социуміндегі ханның ерекше мәртебесі мен билігін айғақтайтын, сондықтан да дәстүрлі қазақы орта айырықша қастер тұтқан *төрелік айту / төрелік жүргізу* атау-синонимдері кейін хандық биліктің әлсіреуі мен жойылуына байланысты бірте-бірте билердің құқықтық мәртебесі мен құқықтық функциясын, сондай-ақ, *билік айту* және осы жосынның нәтижесін білдіретін ұғымға ұласқан сынайлы (*әлбетте, бұл ұғымның аталмыш семантикалық эволюциясы – арнайы когнитологиялық зерттеудің еншісі – Н.Ә.*).

Би кесімі / іс кесу. Сонымен бірге тарихи-этнографиялық деректерде *би кесімі* және *іс кесу* деген терминдер арақидік болса да кездесіп қалады. Бұлардың мағынасы мен қолданыс *аясы билік, бидің билігі, билік айту, билік жүргізу, төрелік айту, төрелік жүргізу* терминдерімен бірдей. Демек, соңғыларымен бірге бірыңғай синонимдік желісті құрайды.

Қақы / құқы. Қарастырылып отырған ұғымдардың ішінде тағы бір ерекше ден қойдыратын сөздер, сөз жоқ, синонимдер болып табылатын *қақы* және *құқы* терминдері. Осы синонимдердің дәстүрлі қазақы ортадағы әуелгі төл мағынасы адамның парызы, кісілік міндеті, кісілік қарызы дегенді білдірсе керек. Яғни, көшпелі қоғамдық қатынастар жүйесіндегі тұлғалық субъектаралық байланыста іргелі моральдық-этикалық принцип (әрі норма) ретінде реттеуші және үйлестіруші функция атқарды. Осы ретте ерекше екшеп айтар жайт – осы ұғым-норма (әрі принцип) субъектаралық қатынас жүйесіндегі белсенді субъектінің (субъектілердің) «қабылдаушы», яғни пассив субъектіге (субъектілерге) байланысты қақысы есебінде жүзеге асырылып отырды. Себебі *қақы / құқы* бұл тұста әлгі пассив субъектіні (субъектілерді) белсенді субъектіге (субъектілерге) қатысты парызын «*ата-баба жолының*» ежелден орныққан ұстанымдары мен қағидаларына сәйкес орындауға міндеттейді. Мысал ретінде дәстүрлі қазақы ортада қадым заманнан бұлжымас қағида ретінде жасап келе жатқан кез келген *жолаушыны* қонақ ретінде күтіп, тиісті сый-сияпатты көрсету үрдісін айтуға болады. Яғни жолаушы дәстүр бойынша «*құдайы қонақ*» ретінде өзінің «*бөлінбеген еншісін*» алуға қақылы. Бұл тұста жолаушының «*құдайы қонақ*» (немесе «*қырықтың бірі Қыдыр*») мәртебесі оның «*қонақтық*» қақысының орындалуының көшпелілер үшін әлеуметтік-психологиялық әсері ерекше әлеуетті символикалық тәсілі болып табылады. Демек, *қақы / құқы* (және осы құралыптас басқа да дәстүрлі когнитивтік түзілістер) көшпелі ортада императивті, әрі нормативті, бірақ этикалық мәні үстем функция атқарып отырды. Кейін дәстүрлі қазақ қоғамына орыстың саяси-әкімшілік, идеологиялық, құқықтық және экономикалық әсерінің, әсіресе, XIX ғасырдың соңғы он жылдығынан бастап айырықша күшеюіне байланысты аталмыш синонимдер енді мүмкіндік, еріктілік, міндеттілік, жауапкершілік деген сияқты императивтік қауқары басым құқықтық мәнге ие болды [26–27].

Аталмыш мәселе аясында тағы бір назар аударарлық гәп – XIX ғасырдың аяқ шеніне дейінгі фольклорлық мәтіндердің мазмұны және әртүрлі этнографиялық мәліметтер *қақы* ұғымының *құқы* сөзіне қарағанда әлдеқайда басым қолданыста болғандығын айғақтайды. Осы уәждің дәйекті дәлелдерінің бірі ретінде паремологиялық формулалар болып табылатын «*кісі қақысы*», «*көрші қақысы*» деп келетін осындай және *қақы* ұғымына қатысты басқа да белгілі сөз тіркестерін айтуға болады. Егер кез-келген паремологиялық сөз орамы өзінің лексикалық, грамматикалық, синтаксистік, морфологиялық әлбетте семасологиялық сияқты іргелі параметрлері тұрғысынан этностың сан ғасырлық тәжірибесінің

сұрыптауынан өтіп барып қана қалыптасатындығын ескерсек, онда осы ретте негізгі семантикалық өріс құрайтын *қақы* сөзінің фонетикалық бітімінің қазақы ортада ежелден орныққандығын бажайлау қиын емес (өйткені, кез-келген пареманың (тұрақты сөз тіркесі) өзі де, оның құрамындағы семантикалық өрістің негізі болып табылатын сөз де (сөздер де) вербальдық байланыс жүйесінің ұрпақаралық этникалық информацияны қабылдаушы, тіркеуші әрі таратушы механизмінің когнитивтік тетіктерінің бірі болып табылады).

Дәстүрлі қазақы ортада *қақы* сөзінің қолданыс аясын, семантикалық өрісін айқындайтын әрі айғақтайтын төмендегідей паремологиялық сөз орамдары (жоғарыда келтірілген екі пареманы қосып алғанда) кездеседі:

- *көрші қақысы;*
- *кісі қақысы;*
- *мүсәпірдің қақысы.*
- *қазақтың төреде қақысы бар;*
- *қазақтың қазақта қақысы бар;*

Белгілі лексиколог ғалым, профессор Нұргелді Уәли аталмыш сөз тіркестерінің төмендегідей нұсқаларын ұсынады [23]:

- *көршінің көршіде қақысы бар;*
- *қазақтың төреде қақысы бар;*
- *қазақтың қазақта қақысы бар;*
- *мұсылманның мұсылманда қақысы бар;*

Бірінші сөз орамдары мен Нұргелді Уәли нұсқаларындағы тиісті параллелдердің арасында ешқандай мағыналық айырмашылық жоқ. Айырмашылық жоғарыда және кейінгі келтірілген сөз орамдарының құрамын өзара салыстырғанда ғана айқындалады. Біріншісінде Нұргелді Уәли нұсқаларында кездеспейтін *кісі қақысы* және *мүсәпірдің қақысы* деген формулдық тіркестер бар. Ал соңғы Нұргелді Уәли нұсқаларындағы *мұсылманның мұсылманда қақысы бар* деген сөз орамы, біздің ойымызша, біріншісінде де, екіншісінде де берілген *қазақтың қазақта қақысы бар* деп келетін тіркестің «исламдық» түрленген нұсқасы ғана. Мұндай семантикалық түрленуді қазақ даласындағы исламдық фактордың әсерімен түсіндіруге болады. Рас, мұсылман ұғымының қазақ сөзіне қарағанда тарихи-мәдени-этникалық «географиясы» һәм қолданыс аясы кең болып көрінеді. Бірақ, осы ретте қазақы ортада ислам әсерінің күшейген заманында *мұсылман* ұғымы *қазақ* ұғымының, керісінше *қазақ* ұғымы *мұсылман* ұғымының орнына қолданыла бергендігін ерекше ескерген ләзім. Алайда, бұл гәпті қазақтың этникалық болмыс-бітімінің исламдануы деп қабылдауға болмайды. Өйткені, дәстүрлі қазақы ортадағы бірнеше деңгейден тұратын жалпыэтникалық айғақтылық (ethnic of identity – идентичность) бүкіл этностың әлеуметтік энергиясының негізгі көздерінің (әрі арқауларының) бірі һәм оны жұмылдыратын қуатты институционалдық механизм – туыстық қатынасқа негізделді. Ал бұл қатынас қазақтың бөтен жұрттардан этномәдени «оқшаулығын» қамтамасыз еткен басты механизм болды. Сан алуан этнографиялық және тарихи деректер ислам факторы қазақ қоғамының дәстүрлі болмысы мен бітімін өзгерте алмағандығын айғақтайды. Керісінше, исламның ілкімді нормалары мен принциптерінің өздері дәстүрлі қазақы ортаның сан ғасырдан жалғасып келе жатқан талғамына икемделгені соншалықты, олар этностену үрдісіне ұшырап (бөтен этникалық элементтердің жаңа ортада этностену принципі бойынша), көшпелі социумдағы әлеуметтік қатынас жүйесінің құрамдас элементтеріне айналып кетті. Енді мұсылманшылық көшпелілердің тағы бір моральдық-этикалық қадыр-қасиеті ретінде дәстүрлі қазақ қоғамының идеологиялық тұғыры әрі негіздемесі болып табылатын *«ата-баба жолының»* да тегеуірінді бір нормасына (принципіне) айналды. Осындай жаңа ұстанымға сәйкес *«ата-баба жолынан»* таймаған қазақ баласы нағыз мұсылман санатында болды, керісінше, мұсылман қазақ *«ата-баба жолын»* берік ұстанған нағыз қазақ болып есептелінді. Айтылған қисын тұрғысынан *«мұсылманның мұсылманда қақысы бар»* деген тіркестегі мұсылман сөзін исламның әсеріне ұшыраған дәстүрлі қазақы ортаның қазақ деп қабылдағандығын парықтау есте қиындық туғызбайды. Өйткені, қазақтың мұсылманшылығы көшпелі ортаның сан ғасырлық тіршілікқамы тәжірибесінің талап-талғамына бейімделген, сіңісті болған қазақыланған ұстаным еді. Бұл жайтты жоғарыда ішінара айтылған бөтен жұрттардан енген әртүрлі мәдени-рухани құбылыстар мен материалдық элементтердің қабылдаушы этномәдени ортадағы этностену үрдісімен (механизімімен, принципімен) түсіндіруге болады. Ал, этностену үрдісі, түптеп келгенде, сырттан енген бөтен этномәдени құбылыстар мен элемент атаулыны жаңа этникалық ортаның өз талғамына сәйкес бейімдеуі ғана емес, әлгі қабылдаушы этностың өзінің де айналасындағы сан алуан сыртқы әсерлерге де (саяси, мәдени, экономикалық және т.б.) бейімделуін білдіреді. Демек, мұсылман конфессиялық атауы мен қазақ этнонимінің өзара мағыналық эквивалентті ұғымдарға айналуын көшпелі ортаның сырттан келген исламдық тегеуірінді жосындарды әрі бейімдеу әрі оларға бейімделу стратегиясының бір қыры ретінде бағамдаған ләзім.

Енді *қақы* ұғымының қолданыстық мән-мағынасы жөнінде. Ең алдымен қақының жоғарыда айтылғандай тек тұлғалық субъектаралық байланыс жүйесінде ғана моральдық-этикалық норма (принцип) ретінде функция атқарғандығын, бұл принцип әлдебір себептермен бұзылған жағдайда ғана

құқықтық мәнге ие болатындығын ерекше екшеп айту қажет. Осы ретте айырықша ескерер жайт – *қақы*, қазақы пайым бойынша, қоғам (ең алдымен ру-қауым) мүшелерінің бір-бірінің алдындағы моральдық-этикалық мәнді *кісілік қарызын, кісілік борышын, кісілік парызын*, осылардан туындайтын *кісілік міндеті* мен *кісілік жауапкершілігін* білдіреді (бұл жерде кісілік сөзінің әрбір тіркесте қайталануын оның тұлғалық-субъектілік, яғни адам деген мағынасында емес, көшпелі ортада орныққан кісілік концепциясына сәйкес ең алдымен адамгершілік қадір-қасиет атаулыны білдіретін іргелі этикалық категория болып табылатындығымен түсіндіруге болады). *Қақының* әлгіндей принциптерін ұстану әрбір көшпелі жан үшін шәк келтірмес тіршілік қағидасы болды. Өйткені бұл принциптер түптеп келгенде «*ата-баба жолының*» басты өсиетіне сәйкес қазақы орта қатаң ұстанған туыстардың арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ететін принциптер еді. Өз кезегінде *қақының* әлгіндегі принциптерін ісі қазақтың бек ұстануының түпкі мақсаты туыстық-рулық қатынастың ілкімді нормалары мен принциптерін сақтау және дәріптеу болды. Ал шежірелік жосынмен әрі тарихнамалық әрі идеологиялық негізделген туыстық-рулық қатынастың нормалары мен қағидалары көшпелі ортадағы тіршіліктің институционалдық алғышарты, мәйегі және механизмі функциясын атқарды. Егер, туыстық-рулық қатынастың ұйымдастырушы, үйлестіруші, реттеуші функциялары ең алдымен жеті аталық экзогамиялық құрылым – ру-қауым, яғни социум ауқымында ғана жүзеге асырылатындығын ескерсек, онда осы ру-қауымның *қақы* нормасының (принципінің) негізгі институционалдық (функционалдық) кеңістігі болғандығына көз жеткізу қиын емес. Көшпелі ортадағы адамдардың бір-біріне деген жоғарыда аталған *бес қақысы* ең алдымен ру-қауым мүшелерінің бір-бірінің алдындағы моральдық-этикалық қарызын, борышын, парызын һәм міндеті мен жауапкершілігін білдіретіндігі сондықтан.

Қақының міндетті түрде орындалу императив-парадигмасы бойынша қақылық байланысқа түскен субъектілердің әлеуметтік болмыс-бітіміне және институционалдық мәртебесіне қарай осы ұстанымның (категория, принцип, қағида) атқарылу жосыны мен механизмінің өзіндік ерекшеліктері болды.

Көрші қақысы. Дәстүрлі қазақы ортада көршінің а) *іргелес көрші* немесе *жақын көрші*; ә) арасында екі-үш үй аралайтын *сыбай көрші* деген түрлері болды [15, 20-50 бб.; 18, 280-281, 769-770 бб.; 17, 212-213 бб.]. Сондай-ақ, бүкіл ауыл адамдары әуелден орныққан дәстүр бойынша көрші-қолаң болып есептелінді. Демек, көрші қақысы қағидасы ауылдағы «*от басы ошақ қасы*» иелерінің бәріне жүрді. Ал *көрші ауыл* деген ұғым, атынан көрініп тұрғандай, іргелес қоныстанған ауылдардың бәріне қатысты қолданылды. Мұндай іргелес қоныс тепкен ауылдардың ара қашықтығы әдетте әрбір ауылдағы малдың түрлері мен санына қарай анықталатын жайылымдардың көлеміне қарай қалыптасты. Ал жайылымдардың көлемі жылдың төрт мезгілінде әрқалай болғандықтан іргелес көрші ауылдардың да ара қашықтығының мезгілдік мөлшері болды. Мысалы, қыс мезгілінде арасы 5-10 шақырым, далалық өңірлерде тіпті бұдан да үлкен қашықтықта орналасқан он шақты ауылдар (орыс отаршылығына дейінгі кезеңде 20-30 ауыл шамасында) жаздың көгі көтерілген сәтте бірігіп үлкен ауылға айналып отырды. Алайда, аталмыш мезгілдік ерекшеліктерге қарамастан ауыл ішінде және ауыл арасында қақының «нормативтік» қолданысы жоғарыда аталған *іргелес (жақын) көрші, сыбай көрші және көрші ауыл* сияқты ежелден орныққан жіктеуге негізделді. Дәстүрлі қазақы ортада көршілер, әсіресе, *іргелес көршілер* мен *сыбай көршілер* бір-бірін «*құдай қосқан көрші*» деп *топырақты өлім, торқалы той* кезіндегі жосын-жоралғыларды және мерекелік шараларды бірлесе атқарысты. Ауылдастар, тіпті іргелес ауылдағылар міндетті түрде рулас, көп жағдайда жақын аталас туыс болып келетіндіктен көрші қақысының атқарылуы туыстық-рулық байланыстың категориялары мен принциптеріне негізделінді (мысалы, ауылдағы немесе көрші ауылдағы *үлкен үйдің* жолы, көрші үйдің отағасының жолы, оның бәйбішесінің жолы, одан бөлек шыққан балаларының әрқайсысының жасына қарай анықталатын жолы, әр келіннің жолы, қызының (қыздарының) жолы деген сияқты). Сондай-ақ, кез-келген ауыл адамының өз басы немесе отбасы кешкен қиын-қыстау сәттерде оған *жылу, немеурін, қызыл көтеру, асар* ұйымдастыру сияқты ғұрыптық және шаруашылық-тұрмыстық мәнді көп болып көмек көрсету *көрші қақысы* қағидасы жүктейтін кез-келген көршінің әрі кісілік борышы, әрі кісілік парызы, әрі кісілік міндеті, әрі кісілік жауапкершілігі болып саналды.

Айтылғандардан шығатын қорытынды: көрші қақысы қағидасының түпкі мәні ауыл ішіндегі және іргелес ауыл тұрғындары арасындағы көп болып атқарылатын әртүрлі салттар, ғұрыптар, жосын-жоралғылар және сан алуан институттар арқылы социумдегі «*ата-баба жолының*» ілкімді нормалары мен принциптерінің қатаң сақталуын қамтамасыз етуге саяды. Сонымен бірге, аталмыш жосындардың ауыл ішінде немесе іргелес ауылдар арасында «*ата-баба жолының*» ежелден жалғасып келе жатқан талабына сай атқарылуы көрші қақысы қағидасының орындалуының ең басты кепілі болды.

Кісі қақысы. Жоғарыда ішінара айтылғандай, көшпелілердің кісілік концепциясы бойынша кісі ұғымы, ең алдымен, жағымды қасиеттерімен ерекшеленетін, ел арасында өзгелерге жасаған жақсылығымен һәм өнегелі ісімен бедел жинаған жанға қатысты қолданылды. Ондай адамды *кісілігі мол, кісі зой, нағыз кісі*, тіпті, *кісі адам* немесе *кісілігі бар адам* деп бағалап айырықша құрмет тұтты. Яғни, кісі – адамға тән ізгі қасиеттермен дараланатын және тағылымды атымтайжомарт істерімен көрінетін белсенді субъект. Осы тұрғыдан алғанда кісі ұғымы *жақсы адам* мағынасында қолданылды (және қазір де қолданылып жүр). Ал кісілік – көшпелі ортада адамның бойындағы адалдық, мәрттік,

іскерлік сияқты қасиеттер кіретін «*ата-баба жолын*» берік ұстанған *қазақшылық* болмыс-бітімді де, осындай қадір-қасиеттердің кісінің іс-әрекетіндегі көрінісін де білдіретін этикалық мәнді категория (өйткені, дәстүрлі кісілік концепциясы бойынша *ата баба жолына* берік жандарға ғана мәрттік, адалдық, іскерлік, атымтайжомарттық сынды ізгіліктер тән).

Алайда, дәстүрлі қазақы пайым бойынша *кісі* – ең алдымен қазақ баласына қатысты ғана қолданылатын ұғым. Мұндай түсінік шежірелік жосынмен үйлестірілген бірнеше деңгейлік туыстық қатынас жүйесінің (бірата → жетіата → ру-тайпа → жүз → ел-этнос) идеологиясы мен концепциясына сәйкес теката Алаштан (кейбір шежірелік нұсқалар бойынша – қазақ) тарайтын «керегесі ағаш, ұраны Алаш» балаларының бәрі – бір атаның ұрпақтары болғандықтан қазақтар. Сонымен бірге, қазақ баласы тыныс-тіршілігінің бірден-бір алғышарты әрі кепілі – осы туыстық қатынас мамыражай тоқ тіршіліктің, яғни, көшпелі өмір салтының себебі де, салдары да болып табылатын «*ата-баба жолын*» берік ұстанғанда ғана баянды болмақ. Ал «*ата-баба жолынан*» таймай, өзге туыстарды да (қазақтарды да) адастырмай осы қақ жолымен жүру – шынайы кісілік болып табылатын *қазақшылықтың* нағыз өзі. Демек, *қазақшылық* жолы – «*ата-баба жолы*» – кісілік жолы.

Жоғарыда айтылған кісілік концепциясының басты қағидасы бойынша шынайы кісілік болып табылатын туыстыққа берік болу, түптеп келгенде, дәстүрлі қазақы ортадағы әлеуметтік қатынастың ең алдымен, «*ата-баба жолы*» өсиеттеген моралдық-этикалық мәнді нормалары мен принциптерін қатаң ұстануды білдіреді. Яғни, шынайы *қазақшылықтың* (сондықтан да кісіліктің) ілкімді қағидаларын. Сонда, *қазақшылыққа* берік болу кісілік жолды ұстану, керісінше кісілікті ұстану *қазақшылықты* ұстану болып табылады. Қазақтың *қазақшылық* қадір-қасиетін айғақтайтын кісілігі осында, – дегенге саяды шежірелік тарихнамамен және идеологиямен негізделген әрі «*ата-баба жолының*» сан ғасырлық ұлы тәжірибесімен дәйектелінген кісілік концепциясының түпкі мәні. Демек, *кісі қақысы* қағидасы жоғарыда аталған кісілік (немесе *қазақшылық*) ұстанымға сәйкес дәстүрлі қазақы ортада адамдардың тіршіліктегі бір-бірінің алдындағы *кісілік парызын, кісілік қарызын, кісілік міндетін* һәм *кісілік жауапкершілігін* өтеуді жүктейтін іргелі этикалық принцип болып табылады.

Мүсәпірдің қақысы. Көшпелі ортада ең алдымен ауыл ішіндегі тұрмысы төмен жандарға көп болып материалдық (мал-мүлік) көмек көрсетуді және әртүрлі қолғабыс жасап отыруды білдіретін іргелі ұстанымдардың бірі. Осы ретте ең алдымен деп пысықтап отырудың себебі – мүсәпір жанның аталмыш қақысынан басқа дәстүр бойынша ауылда *көрші*, одан тыс жерде *кісі* және *қазақ* ретінде де қақылары болды. Сондай-ақ, мүсәпір жан жолаушылағанда жол-жөнекей қоныстанған үй иесінен құдайы қонақ ретінде тиесілі бөлінбеген еншіге – сый-сияпатқа қақысы жүрді.

Қазақтың төреде қақысы бар. Ең алдымен осы қағиданың қисынының бөлектеу көрінетін мән-мағынасы жөнінде бірер сөз. Бұл гәптің парқын бажайлау үшін ең алдымен төре деген жалпы сословиелік атаумен беріліп отырған көшпелі ортадағы жоғарғы саяси билік субъектілерінің – хандар мен сұлтандардың басқару объектісі жеке тұлға емес, жоғарыда аталған жеті аталық экзогамиялық құрылым – ру-қауымдар болғандығын ерекше ескерген ләзім. Өйткені, көшпелі тіршілік атаулының табиғи субстанциясы – жерге байланысты меншік қатынасының бірден-бір корпоративтік (институционалдық) субъектісі, түптеп келгенде, осы ру-қауым болды. Ал *жетіаталық* ру-қауым көшпелі ортадағы материалдық және рухани игілік атаулыны өндіретін бірден-бір субъектілер – «*бірата*» деп аталатын патронимиялық құрылымдардан тұрды (патронимиялық құрылымға екі-үш ұрпақ ауқымында үш-төрт отбасы «бір атаның баласы» принципі бойынша ұйымдасты. Бұл құрылымның «бірата», кейбір өңірлерде «ата балалары» аталуы сондықтан. Этнология ғылымында мұндай құрылымды «үлкен отбасы» («*большая семья*») деп атау қалыптасқан). Сонда жетіаталық бірлестік-социумға ұйымдасқан бірталардың арасындағы сан салалы және сан деңгейлі байланыстары, түптеп келгенде, осы ру-қауымның институционалдық, әлеуметтік, экономикалық құрылымы (немесе жүйесі) болып шығады. Өз кезегінде бұл байланыс-қатынастар көшпелі ортадағы тіршілікті ұйымдастыратын да, реттейтін де негізгі қоғамдық механизм ретінде функция атқарды. Демек, жетіаталық құрылым-социум осы байланыс қатынастардың ең негізгі ұйымдық (институционалдық) формасы болып табылады. Жетіаталық жүйенің, жоғарыда айтылғандай, көшпелі ортадағы адам тұтынысына қажетті игіліктердің бірден-бір өндірушілері – бірталардың және олардың мүшелері адамдар тіршілігінің әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани, институционалдық, тіпті экологиялық та кеңістігі болғандығы сондықтан. Осы қысқаша болса да айтылған қисын жетіаталық ру-қауымның социумдық болмыс-бітімін айғақтайды.

Шынтуайтында, руаралық, ру-тайпааралық, жүзаралық қатынас атаулы **ең алдымен осы жетіатаның, яғни ру-қауымның мүшелері болып табылатын ырыс ұстағандар** мен *игі жақсылар* деп аталатын *билер, ақсақалдар, рубасылар, батырлар* кіретін *билер кеңесі, ақсақалдар кеңесі, бидің билігі*, тіпті, *хан кеңесі* сынды институттар арқылы үйлестіріліп және реттелініп отырылды (кез-келген көшпелі ең алдымен жетіаталық құрылымның мүшесі болғандығын қаперге саламыз). Бұл жайт жетіаталық құрылым-социумның көшпелі ортада айырықша үйлестіруші рөл атқарғандығын айғақтаса керек. Аталмыш руаралық, ру-тайпааралық, жүзаралық сынды сан деңгейлі және сан салалы институционалдық қатынастар жүйесіндегі *жетіатаның* осындай негізгі ұйымдастырушылық миссиясын оның көшпелілердің тіршілік кеңістігіндегі жоғарыда ішінара сипатталған жасампаз

субъектілік функциясымен, яғни экономикалық және институционалдық дербестілігі һәм қауқарлылығымен түсіндіруге болады. Осы қисыннан хандар мен сұлтандардың ең алдымен жетіаталық ру-қауымдар арқылы жоғарыда аталған институционалдық қатынастар жүйесін үйлестіріп және реттеп отырғандығын бажайлауға болады. Бұл жайт хандар мен сұлтандар билігі объектісінің ең бастысы жетіаталық ру-қауым болғандығын айғақтайды. Осыған орай, сөз болып отырған «*қазақтың төреде қақысы бар*» деген тіркестегі қазақ жеке тұлға емес, әрбір көшпелі қазақтың жоғарыда айтылғандай ең басты және бірден-бір тіршілік кеңістігі болып табылатын жетіаталық ру-қауымның «тұлғаландырылған» метафоралық образы деуге болады. Демек, аталмыш сөз тіркесінің мәні төренің рулардың алдындағы моральдық-этикалық парызығы қарызы, борышы, міндеті, жауапкершілігі дегенді білдірсе керек.

Қазақтың қазақта қақысы бар. Бұл тіркестің мағынасы қақының басқа субъектаралық байланыстағы қолданысы мен жүзеге асырылу жосындарымен салыстырғанда неғұрлым жалпы мәнді болып келеді. Өйткені, осы тіркестегі қазақ сөзі қақы ұғымының қолданыс субъектілерінің болмыс-бітіміне қарай *көршіні* немесе *кісіні* немесе *төрені* немесе *мүсәпірді* білдіруі мүмкін. Шынтауайтында, «*қазақтың қазақта қақысы бар*» қағидасы жоғарыда аталған «*көрші қақысы*», «*кісі қақысы*», «*мүсәпірдің қақысы*» және «*қазақтың төреде қақысы бар*» атты ұстанымдардың әрқайсысы арқылы жүзеге асырылды. Бұл тіркестегі қазақ ұғымын аталмыш қағида-ұстанымдардың әрқайсысының шежірелік жосынының «*қарға тамырлы қазақ*» парадигмасына сәйкес «этноцентристік» негіздемесі ретінде қарастыруға болатындай.

Сонымен жоғарыда қысқаша болса да айтылған сипаттамалардан қақының аталмыш қағидаларының дәстүрлі қоғамдық қатынастың барлық деңгейлері мен салаларындағы субъектаралық байланыс жүйесін жұмылдырушы, ұйымдастырушы, үйлестіруші функция атқарғандығын парықтауға болады. Осы субъектаралық байланыстың қоғамдық қатынастың құрылымдық және функционалдық үйлесімділігін қамтамасыз еткен ең басты механизм екендігін ескерсек аталмыш қақы қағидаларының қазақ социуміндегі институционалдық рөлінің айырықша болғандығына көз жеткізу қиын емес. Расында да, жоғарыда айтылған қисындардың өзі-ақ қақы қағидаларының көшпелі ортадағы әлеуметтік қатынастың этикалық және ғұрыптық мәнді дағдылы нормалары мен принциптерінің әр көшпелі жан үшін міндетті екендігінің әрі императивтік-идеологиялық негіздемесі әрі кепілдемесі ретінде функция атқарғандығын көрсетеді. Демек, қақы қағидаларын аталмыш нормалар мен принциптерді ұйымдастырушы әрі үйлестіруші институттар ретінде де қарастыруға болады. Қақы қағидаларының кез-келгенінің жоғарғыда айтылған *кісілік борыш*, *кісілік парыз*, *кісілік қарыз*, *кісілік міндет*, *кісілік жауапкершілік* сынды принциптерінің әлдебір себептерімен бұрмалануы немесе бұзылуы оның құқық мәнді функциясының «іске қосылуына» алып келді. Бұл жайттың мәнісі – қақысы бұрмаланған немесе орындалмаған кез-келген адам оның себепкері болған адамнан әлгі қақының ежелден орныққан барлық шарттарын орындауға талап етуге құқылы болды. Бұл талабы орындалмаған жағдайда ол дәстүр бойынша ауыл ақсақалына немесе биге шағымдана алды. Сан алуан этнографиялық деректер, соның ішінде әдеттік құқыққа байланысты мәліметтер дәстүрлі қазақы ортаның қақының аталмыш қағидаларының қатаң сақталуына ерекше мән бергендігін көрсетеді. Осындай жайтқа байланысты арнайы шақырылған *жүгініс* пен *билер кеңесі* кінәлі адамдарды тиісті айыпқа кесіп отырды. Қарастырып отырған термин-категориялардың ішіндегі дәстүрлі қазақы ортада ежелден орныққаны және қолданылғаны, жоғарыда айтылғандай, *билік*, *билік айту*, *билік жүргізу*, *бидің билігі* болды. Алма-кезек қолданыста болған осы қазақы төлтума терминдердің әрқайсысы дәстүрлі құқықтық жүйенің ең басты ұйымдық (институционалдық) негізі әрі формасы – сот пен оны ұйымдастыру, жүргізу, тиісті үкім-кесім шығару үрдісін білдіреді. Бұлардың арасында ешқандай мән-мағыналық, осыған байланысты қолданыстық ерекшеліктер жоқ. Сондықтан да олар бірыңғай синонимдік (қатарды) құрайды (қажетті материалды ықшам әрі қисынды ұқсатып беру мақсатында бұдан әрі *билік жүргізу* термині ғана қолданылады).

Қақы қағидаларының жоғарыда сипатталған мән-мағынасы мен *билік жүргізу* категориясының семантикалық өрісі олардың дәстүрлі құқықтық жүйенің құрылымын да, функционалдық табиғатын да толық білдіретіндіктерін айғақтайды. Біздіңше, көшпелілердің құқықтық жүйесін зерттеу ісінде осы категорияларды эпистемологиялық тұрғыдан өзара үйлестіре (шендестіре) танымдық тағылымы өте нәтижелі болар еді. Әсіресе, қазақ социумінде сан алуан тәртіпсіздіктер мен қылмыстық істер орын алған сәттерде әлеуметтік қатынастың тиісті дағдылы нормалары мен принциптерінің құқықтық функциясын «іске қосылу» механизмін бажайлауға мүмкіндік береді (осы «іске қосылу» механизмі жөнінде сәл төменірек айтылады).

Билер кеңесі, жүгініс. Көшпелілердің институционалдық қатынасы жүйесінде *жүгініс* пен *билер кеңесінің* XIX ғ.-дың 60-шы, кейбір өңірлерде 70-ші жылдарға дейін сақталып келгендігін сол кезеңдегі осы жайттың тарихи контекстімен – қазақ социумының әлі де болса қауқарлы күйде болғандығымен негіздеуге болады. Сонымен бірге, қазақ социумының тыныс-тіршілігінің осындай күйін қамтамасыз етіп отырған дәстүрлі институттардың бірегейлері, әрине, билік жүргізудің аталмыш түрлері – *жүгініс*

пен билер кеңесі еді. Өйткені, жүгініс те, билер кеңесі де көшпелі ортадағы әлеуметтік қатынастың дағдылы нормалары мен принциптерінің үйлесімді қызметінің ең әлеуетті институционалдық факторлары болды.

Деректер жүгіністің құқықтық құзырының ру-қауым (жетіата) ішінде де, руаралық деңгейде де жүргендігін, ал билер кеңесінің руаралық және жүзаралық (яғни, бүкіл этностық) институционалдық қатынас жүйесінің ең негізгі құқықтық институты ретінде функция атқарғандығын айғақтайды. Сондай-ақ, билер кеңесінің ру-қауым ауқымында да тиісті билік жүргізгендігі жөнінде мәлімет кездеседі. Демек, жүгініс ру-қауымдағы қатынас жүйесінде де, руаралық байланыс саласында да билік функциясын атқарған қос деңгейлі құрылым болды. Билер кеңесі ру-қауымнан бастап бүкіл ел-жұрт деңгейінде құқықтық функция атқарды. Расында да, сан алуан деректер, сондай-ақ, билік жүргізудің қазақ социумының құрылымдық және функционалдық табиғатынан туындайтын қисыны (логикасы) билер кеңесінің: а) ру-қауым; ә) руаралық; б) жүзаралық сынды үш деңгейлік институт болғандығын көрсетеді.

-
1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995.
  2. Режабек Е.Я. Мифомышление: когнитивный анализ. Изд. 2-ое. – М.: Едиториал УРСС, 2012.
  3. Тэрнер В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983.
  4. Мелетинский Е.М. Избранные статьи, воспоминания. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2008.
  5. Универсалий восточных культур. – М.: Восточная литература, 2001.
  6. Иванов В.В., Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М.: Наука, 1965.
  7. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Наука, 1974.
  8. Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. Труды по языкознанию. – М.: Наука, 1982.
  9. Теория и практика этимологических исследований. Сборник статей. – М.: Наука, 1985.
  10. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Наука, 1988.
  11. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990.
  12. Логический анализ языка: культурные концепты. – М.: Наука, 1991.
  13. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: Гуманитарный издательский центр «Владос», 1996.
  14. Адамзаттың тарихи дамуының ең ірі екі дәуіріне (шартты түрде дәстүрлі және жана) тән ойлау үдерісінің кеңістіктік-образдық және логикалық-вербалдық немесе белгілікті-символикалық (знаково-символический) деп аталатын екі типі жөнінде толығырақ мына еңбекте қарастырылған: Меркулов И.П. Когнитивная эволюция. – М.: Наука, 1999.
  15. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (иллюстрацияланған). Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. 4 том. Қ-О. – Алматы: Слон, 2013.
  16. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (иллюстрацияланған). Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. 2 том. Е-К. – Алматы: Слон, 2012.
  17. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (иллюстрацияланған). Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. 3 том. К-Қ. – Алматы: Слон, 2012.
  18. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (иллюстрацияланған). Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. 5 том. Ө-Я. – Алматы: Азия Арна, 2014.
  19. Қарамола Ережесі // Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 5-том. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. 186-196 бб.
  20. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.
  21. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. – Т. V. – М.: Восточная литература, 1968. С. 39-40.
  22. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина. Подготовила к изданию Ю.Г.Баранова. Комментарии и указатели М.Х.Абусейтовой. – Алма-Ата: Ғылым, 1992.
  23. Уәли Н. Ескіден қалған сөз (қолжазба).
  24. Қыр баласы [Бөкейхан Әлихан]. Би һәм билік // Қазақ. – 1914. – №50 (Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 194-195 бб.).
  25. Қыр баласы [Бөкейхан Әлихан]. Тағы да би һәм билік // Қазақ. – 1914. – №50 (Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. 195-196 бб.).
  26. Ғали хан [Бөкейхан Әлихан]. Екі жол (тарих, адам қақында) // Қазақ. – 1915. – №100 (Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 265-266 бб.).
  27. Ғали хан [Бөкейхан Әлихан]. Екі жол [жалғасы] // Қазақ. – 1915. – №101 (Бөкейхан Әлихан. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 266-268 бб.).

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ГУННОВ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ УЧЕНЫХ ГЕРМАНИИ

В воссоздании истории и культуры гуннов Евразии значительную роль играют археологические, антропологические, этнологические, лингвистические, а также естественно-научные исследования. Среди ученых-специалистов Европы неослабный интерес к этой проблематике проявляет и археологи Германии.

Но прежде в своем докладе, посвященном некоторым аспектам истории материальной культуры и военного искусства гуннского общества, мне хотелось бы дать несколько вводных замечаний.

В начале нашей эры происходит миграция гуннских племен с Центральной Азии на запад. В середине IV в. н.э. гунны вторглись на территорию между Волгой и Доном. Завоевав аланов на Северном Кавказе, подчинив Боспорское царство, они перешли Дон, сокрушили многоплеменную державу остготского короля Эрманариха в Юго-Восточной Европе (375 г.). Этот год послужил началом целого ряда передвижений, приведших к Великому переселению народов.

Великое переселение IV-VII вв. явилось переломным этапом во всемирной истории, начало которому положил именно гуннский союз племен своим продвижением из глубин Центральной Азии на Запад.

За время векового существования (IV-V вв.) в Европе в бурную эпоху Великого переселения народов Гуннская держава с центром в Паннонии объективно оказала свое воздействие на судьбы европейской истории при переходе к новой эпохе-эпохе средних веков. Помимо войн и переселений в том историческом периоде можно увидеть пример многогранного взаимодействия Востока и Запада, синтеза, интеграции, традиций и культур, имевшие многочисленные последствия на становление качественно новой цивилизации и социокультурных отношений.

Наибольшей мощи Гуннская держава с центром Паннонии достигла под предводительством Атиллы (род. ок. 395 г. ум. в 453 г.) правившего с 434 по 453 гг. Античные авторы свидетельствуют, что Атила происходил из царского рода, который на протяжении поколений правил гуннами [1].

При Атилле империя гуннов состояла из 4-х частей: на северных рубежах она простиралась от царства гуннов на запад до Германии. На юге данниками Атиллы являлись обе Римские империи (Восточно-Римская и Западно-Римская). По своей территории и влиянию держава Атиллы географически охватывала тем самым почти все 4 части света: с востока на запад и с севера на юг. Гуннские пределы простирались с востока на Запад - от Алтая, Средней Азии и Кавказа до Дуная и Рейна. Гуннский союз в Центральной Азии способствовал сложению впоследствии казахского этноса и других тюркоязычных народов.

Время Атиллы оставило неизгладимый след в истории Евразии, который сохранился не только в исторических сочинениях, хрониках и эпических творениях. Читая и анализируя редкие исторические свидетельства на латинском, раннегерманских и скандинавских языках, мне удалось установить, что по крайней мере в 18-и произведениях германского героического эпоса и скандинавских саг отражены великие деяния гуннов и их правителя (в них он называется Attila, Etzel, Atzel, Atli, Ätla) [2].

В «Das Nibelungenlied» («Песнь о Нибелунгах») читаем:

«König Etzels Herrschaft war so weit erkannt,
Daß man zu alien Zeiten an seinem Hofe fand
Die allerktlhnsten Recken, davon man je vernommen
Bei Christen oder Heiden; die waren all mit ihm gekommen.
Bei ihm war allerwegen, so sieht man's nimmermehr
So christlicher Glaube als heidnischer Verkehr.
Wozu nach seiner Sitte sich auch ein jeder schlug,
Das schuf des Königs Milde, man gab doch alien genug.»

В переводе на русский язык это звучит так:

«Себя прославил Этцель так, что из всех краев
К его двору стекалось немало удалыцов.
Был с каждым он приветлив, учтив и щедр без меры,
Будь то боец языческой иль христианской веры.
Такого не увидишь теперь уже вовек.
Любой, владыке гуннов служивший человек,
Какой бы он при этом ни соблюдал закон,
Был Этцелем за преданность сполна вознагражден» [3].

О наследии гуннов можно судить и по археологическим находкам, которые раскопаны на территории государств евразийского континента.

Истории Гуннской державы в Европе и Евразии под названием «Attila und die Hunnen» была посвящена масштабная тематическая выставка в Германии в г. Шпейере с 17 июня 2007 г по 6 января 2008 г.

Но почему же в Германии была открыта эта специальная выставка? Я не раз ранее задавался этим вопросом. Ответ здесь может быть и следующим. Многие народы Европы рассматривали Гуннскую державу как противовес Римской империи, как спасительницу от римской экспансии. Ряд германских племен, находившихся в зависимости от Гуннской державы, – участвовали в войнах против Рима. Словом, империя гуннов занимала определенное место в истории Германии и Европы в переломный переходный период от античности к средним векам...

Организатором выставки явился один из крупных исторических музеев Германии, расположенный в г. Шпейере (Historisches Museum der Pfalz Speyer).

Масштабность и уникальность выставки заключались в том, что на ней были представлены подлинные экспонаты как ведущих крупных музеев Германии, так и известных музеев стран Европы: Австрии, Венгрии, Румынии, Словакии, Чехии, Польши, Франции, Италии. Эти материалы гуннской эпохи позволили воссоздать картины военного искусства, хозяйственного быта, религиозных верований и обрядов.

Результаты археологических раскопок в регионах гуннских поселений свидетельствует о достаточно высоком уровне развития ремесел, торговли, материальной культуры, военного искусства и других сторон общественного строя гуннского общества.

Экспозиции исторического музея Шпейера занимали площадь до 1800 м², где были представлены фрагменты из истории и культуры гуннов. Посетители выставки в самом начале получают представление о мире гуннов. Даются иллюстрации, что это кочевой народ, изначальным местом обитания которого являлась Центральная Азия. По антропологическому типу- это ярко выраженный азиатский этнос. Пояснительные тексты свидетельствуют о том, что археологические находки, касающиеся прошлого гуннского союза племен, –охватывают огромный ареал с расстоянием в более чем 7000 км. с востока на запад евразийского континента [4].

Военное искусство гуннов отличалось совершенством. Это неоспоримо подтверждают данные археологии на значительной территории Азии и Европы. Но каким образом удалось гуннам, жившим в глубинах Азии преодолеть, гигантские расстояния в тысячи километров при тогдашних условиях и завоевать значительные территории Евразии, Европы? Достоинство удивления и способность вживаться в покоренных областях совершенно дотоле неведомых народов и стран с особенностями их ландшафта, климата, языка, быта, нравов и обычаев людей.

Все это можно объяснить, прежде всего благодаря мобильной коннице. Военное искусство и тактика гуннов особенно продемонстрировала себя в период правления Аттилы, наложившего дань после победоносных сражений на обе Римские империи.

Гуннские всадники практически с рождения были приучены к верховой езде. По замечанию позднеантичных авторов Аммиана Марцеллина, Апполинария Сидония и др. гунны сидели в своих седлах словно прикованные. Кстати, о седле и конском снаряжении в целом, тогдашний западный мир до столкновения с гуннами и не знал. Фрагменты деревянных седел гуннского периода, отделанных золотыми и серебряными украшениями, были найдены археологами в районах Алтая, у оз. Бурабай, в Венгрии...

В запасе у гуннского воина обычно были 2-3 боевых коня, которые они меняли по надобности. Как отмечали хронисты того времени, гунны были яростными воителями, в сражениях они применяли метательные копья, а в рукопашную рубятся, очертя голову мечами и набрасывают на врагов крепко свитые арканы.

В вооружении гуннов исключительное место занимал лук со стрелами, в использовании которого они достигли высокого совершенства. Луки особой ассиметричной формы, сделанные из эластичного дерева, к которому прикреплялись пластинки рога, сухожилия, костяные накладки поражали цель на большом расстоянии св. 150 м. На выставке на одном из мониторов был представлен компьютерный образ гуннского воина на коне, который демонстрирует приемы конного боя. Зрители могут видеть, как конник на полном скаку за какой-то миг способен выпустить из своего лука множество стрел... Или в другом случае, казалось бы отступающий воин, вдруг резко разворачивается и также на полном скаку молниеносно поражает противника.

Это оружие воинов-конников Востока, как высшее достижение их военного искусства можно было встретить и через 1000 лет, например в армии Османской империи XVII в.

Экспозиционные материалы выставки содержат образцы оружия гуннов: однолезвийные мечи и кинжалы, стрелы с угольчатыми наконечниками, о которых европейский мир до пришествия завоевателей с Востока и не знал.

Особый интерес на выставке в Шпейере вызывают представленные великолепные образцы ювелирного искусства гуннов. Это золотые и серебряные диадемы, колты, кулоны, серьги, наконечники гривен, фибулы и мн. др., которые переключаются по своему стилю и образу с ювелирным искусством казахов.

Неослабный интерес на выставке вызывают знаменитые гуннские бронзовые котлы, найденные в Европе, по которым можно проследить сходство с сакскими аналогами, хранящимися, в том числе в Центральном Госмузее РК.

Выставка в Шпейере была оснащена прекрасными современными аудиовизуальными средствами, в ней применяются различные художественные дизайнерские приемы (панорамы, диорамы, коллажи и др.).

По выводам ряда немецких ученых-историков, археологов, этнологов, одним из потомков гуннов являются именно казахи, предки которых были насельниками евразийских степей [5].

-
1. Priscus Panites. *Historia Bysantina, fragmenta*, 6-FHG, Ed.C. Müllerus. Parisiis, Didot, 1851, vol. IV
  2. Das Nibelungenlied, Aus dem Mittelhochdeutschen von Karl Simrock. Anakonda Verl., Köln, 2005
  3. Das Nibelungenlied, einundzwanzigstes Abenteuer
  4. Attila und die Hunnen. Hrsg. Historisches Museum der Pfalz Speyer. Konrad Theis Verlag GmbH, Stuttgart, 2007
  5. Reitervölker aus dem Osten Hunnen+Awaren. Begleitbuch und Katalog. Hrsg. F. Daim u.a. Eisenstadt, 1996, S. 90-104, 127-165; Baker S. Rom. Aufstieg und Untergang einer Weltmacht. Stuttgart, 2006; S. 411 ff.

**Ю.С. Худяков, д.и.н., профессор
(Российская Федерация, г. Новосибирск)**

ВООРУЖЕНИЕ И ВОЕННОЕ ИСКУССТВО ДРЕВНИХ НОМАДОВ САЯНО-АЛТАЯ СКИФСКОЕ ВРЕМЯ*

Предметы вооружения древних номадов, населявших южные районы Сибири в I тыс. до н. э., привлекали внимание ученых с первых лет изучения сибирских древностей. Отдельные находки тагарских бронзовых кинжалов, втульчатых и проушных чеканов, а также редкая статуэтка, изображающая скифского всадника были приобретены в ходе первых научных экспедиций по Минусинской котловине и Алтаю Д. Г. Мессершмидтом, Г.Ф. Миллером и их спутниками в первой половине XVIII в. [2, рис. 18, 27; 18, рис. 24, 27]. Находки тагарских бронзовых кинжалов из долины р. Енисей были в дальнейшем введены в научный оборот П.С. Палласом [2, рис 18, 28, 47]. В течение длительного времени, в XVIII – XIX вв., подобные предметы, наряду с другими древними памятниками, относились к мифическому древнему финскому народу «Чуди». В дальнейшем, во второй половине XIX в. в результате раскопок, проведенных на памятниках древних культур Алтая и Минусинской котловины, В.В. Радловым были выделены памятники «древнейшего железного периода» [19, с. 441; табл. 10, 11, 12]. В первой половине XX в. С.А. Теплоуховым и М.П. Грязновым были разработаны периодизации культур Минусинской котловины и Горного Алтая, в рамках которых были выделены культуры раннего железного века, в материалах которых были предметы вооружения [8, с. 3-11; 23, с.53-54]. Во 1950-1980-х гг. археологами, работавшими в Туве, была выделены культуры скифского времени, в предметном комплексе которых были предметы вооружения [3, с.169 ;6, с. 32-34]. Памятники чандманьской культуры раннего железного века на территории северо-западной Монголии были выделены монгольским археологом Д. Цэвээндоржем [30, с. 111].

Целенаправленное изучение вооружения и военного дела древних номадов культур скифского времени в Южной Сибири началось в 1970-х гг. А.М. Кулемзиным были проанализированы предметы вооружения населения тагарской культуры [15, с. 43-56]. В последующие годы археологами и оружиеведами были проанализированы находки предметов вооружения из памятников культур древних кочевников в Горном Алтае и лесостепных районах Алтая и Западной Сибири [10, с. 7-22; 12, с. 144-162; 13, с. 46-49; 14, с. 74-82; 22, с. 170-172]. В дальнейшем были проанализированы находки предметов вооружения из памятников скифского времени, исследованных на территории Тувы [31, с. 213-234; 34, с. 177-1289]. Серию бронзовых наконечников стрел из алды-бельского погребального комплекса в Туве исследовал автор настоящей статьи [29, с. 112-114]. Находки некоторых предметов вооружения из памятников скифского времени в Восточном Казахстане были изучены казахскими исследователями [20, с. 155-158; 24, с. 149-150]. В течение последних лет были изучены предметы вооружения с территории Синьцзяна и северо-западной Монголии [27, с. 10-17; 28, с. 125-143]. Отдельные предметы вооружения ближнего боя и защитного вооружения из памятников Южной Сибири и Центральной Азии раннего скифского времени привлекались для анализа развития военного дела древнего населения стран Востока [5, 1993. табл. VIII, 34-38; XXII, 75, 106; XXVI, 44-47; XLIII, 313, 314; LXII, 41].

По представлениям современных исследователей номадизма, повсеместный переход большей части населения Евразийских степей к кочевому скотоводству произошел в начале I тыс. до н. э., на рубеже позднего бронзового и раннего железного веков [25, с. 10]. Важным условием перехода к кочевому типу скотоводческого хозяйства и подвижному образу жизни было освоение верховой езды, позволившее

заселить обширные степные водоразделы. Эти изменения в хозяйственной деятельности повлекли за собой «небывалый экономический подъем жизни скотоводческих племен и общий расцвет культуры» кочевого населения и распространение схожих культур скифского облика в степном поясе Евразии, включая Саяно-Алтай [8, с. 5]. Одним из важных условий, обеспечивших расцвет скифоидных культур в Евразийских степях в раннем железном веке, было развитие военной сферы жизнедеятельности кочевого общества. Благодаря высокому уровню развития военного дела, древние кочевники смогли обеспечить сохранность своих стад и свое существование на протяжении последующих периодов древней и средневековой истории. Высокая вооруженность, военная организация и мобильность кочевого общества позволили ему на протяжении нескольких тысячелетий успешно конкурировать со странами оседло-земледельческой и урбанистической цивилизации на Евразийском континенте [26, с.42-43].

В отличие от эпохи развитого и позднего бронзового века, когда основной ударной силой армий древних кочевников Центральной Азии были отряды боевых колесниц, формируемые военной аристократией, освоение верховой езды позволило древним кочевникам создать более многочисленные и маневренные конные армии, в составе которых могла служить и принимать участие в военных походах большая часть взрослого мужского населения кочевых этносов. Участие рядовых соплеменников в военных походах повысило социальную мобильность внутри кочевого общества, открыло возможность для рядовых воинов добиваться успехов на военном поприще, обогатиться за счет военной добычи и повысить свой социальный статус.

Основными видами оружия дистанционного боя древних кочевников Горного Алтая с раннего скифского времени были луки и стрелы. В памятниках майэмирской эпохи в Горном Алтае деталей луков не обнаружено. Среди бронзовых стрел представлены наконечники с двухлопастным в сечении пером, удлиненно-ромбической, асимметрично-ромбической, овальной форм со скрытой и выступающей втулкой. У некоторых наконечников снабжено четырехгранным острием, у других стрел перо с боковым шипом. В спектре форм бронзовых наконечников майэмирской эпохи представлены трехлопастные стрелы с трехгранным острием и выступающей втулкой и четырехлопастные стрелы с четырехгранным острием и скрытой втулкой. В составе набора имеются и единичные находки бронзовых наконечников с черешковым насадом с трехгранным в сечении пером удлиненно-треугольной формы с шипами и выемками на гранях. В материалах этого времени имеются и костяные стрелы с трехгранным в сечении наконечником удлиненно-треугольной и вытянуто-пятиугольной формы с шипами [11, рис. 59, 8-14; 60, 8-14; 62; 64, 5-9]. Судя по этому набору, в распоряжении древних кочевников Горного Алтая в раннескифское время были стрелы, предназначенные для поражения легковооруженных противников.

В майэмирскую эпоху в ближнем бою древние горно-алтайские воины наносили своим противникам поражающие удары чеканами узким дольчатый, или расширенным двухлопастным и однолопастным бойком, невысоким расширенным обушком и короткой, или удлиненной втулкой. У некоторых чеканов, под втулкой, имелись скульптурные изображения птичьей головы с загнутым клювом или волютообразной фигуры [11, рис. 63, 1; 64, 1, 2]. В качестве оружия рукопашного боя воины майэмирской эпохи использовали для нанесения колющих ударов кинжалы с остроугольным острием, прямым, дулезвийным, двухлопастным или уплощенно-ромбическим в сечении, шипастым перекрестьем, или без перекрестья, цельнолитой прямой рукоятью и грибовидным навершием. Перекрестье и рукоять одного из кинжалов украшены волютообразным орнаментом, а навершие покрыто лунками [11, рис. 60, 1, 4-6; 63, 2]. К майэмирскому комплексу оружия ближнего боя исследователями отнесен бронзовый наконечник копья с остроугольным острием, двухлопастным пером, пологими плечиками и короткой втулкой [11, рис. 60, 7].

К комплексу предметов вооружения алды-бельской культуры раннего скифского времени на территории Тувы должны относиться находка бронзового наконечника стрелы с двухлопастным пером, удлиненно-овальной очертаний и выступающей втулкой из с. Туран [16, рис. 32, 3]. На памятнике Усть-Ишкин (Усть-Хадынских) были обнаружены бронзовые наконечники: втульчатый двухлопастной наконечник с шипом, трехлопастной черешковый наконечник, трехгранно-трехлопастной втульчатый с шипами, трехлопастные наконечники с раздвоенным насадом [4, с. 62, Рис. 1, 2-6]. Несколько бронзовых втульчатых двухлопастных наконечников стрел с шипами и без шипов было обнаружено в «царском» кургане Аржан [9, рис. 11, 8, 12]. Бронзовые трехгранные втульчатые наконечники стрел с шипами были найдены в погребениях раннего скифского времени на могильнике Аймырлыг [Мандельштам, 1992, с. 182; табл. 72, 16-27]. К раннему скифскому времени можно отнести бронзовый наконечник копья с двухлопастным, вытянуто-пятиугольным пером и обломанной втулкой с ограбленного кургана близ с. Уюк на р. Могой [16, рис. 32, 1; 17, рис. 4, 3]. В качестве рубящего оружия ближнего боя воины алды-бельской культуры применяли бронзовые втульчатые чеканы с удлиненным бойком и невысоким обушком. Один из них обнаружен в кургане Аржан [9, рис. 116]. Другой чекан с изображением головы орла между бойком и втулкой, один из которых был обнаружен на памятнике Усть-Хадынских [4, с. 62; рис. 1, 9]. К этой культуре можно отнести проушные топоры с низким или высоким обухом, а также кельты с сужающимся клином и боковыми ушками, обнаруженные на р. Ус и в Кызыле [16, рис. 33, 1;

17, рис. 4, 1; 21, с. 68, рис. 3]. Редкой находкой ударного оружия мог служить боевой проушный молот, найденный на памятнике Шаньчиг [16, рис. 20; 17, рис. 4, 2]. В предметном комплексе алды-бельской культуры представлено оружие рукопашного боя, к которому можно отнести бронзовый кинжал с остроугольным острием, прямым двулезвийным клинком, «почковидным» перекрестьем, рубчатой рукоятью и трепещиевидным навершием [6, рис. 84, 1]. Кинжалы с прямыми двулезвийными клинками, ломаным перекрестьем, прямой рукоятью и навершием в виде кабана или трехчастного бруска найдены в кургане Аржан [9, рис. 11, 1-3].

В ходе раскопок богатейшего захоронения в «царском» кургане Аржан-2 были обнаружены украшенные в зверином стиле золотом железные акинаки правителя и его супруги, железный богато украшенный чекан, лук и колчан со стрелами и орнаментированными железными наконечниками [1, с. 49-51, 53-54; 32, с. 120-121; 33, с. 19-20]. В солпроводительных мужских захоронениях были представлены бронзовые наконечники стрел, чекан со втоком и боевой топор-тесло [33, с. 29-30].

*Работа выполнена по проекту «Военное дело древних и средневековых народов Южной Сибири и Центральной Азии».

1. Бантиков А.И. Реставрация и реконструкция находок из кургана Аржан-2 // Аржан. Источник в долине царей. Археологические открытия в Туве. – СПб., 2004. – С. 46-55.
2. Борисенко А.Ю., Худяков Ю.С. Изучение древностей Южной Сибири немецкими учеными XVIII – XIX вв. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2005. – 270 с.
3. Вайнштейн С.И. Памятники казылганской культуры // Труды Тувинской комплексной археолого-этнографической экспедиции. – М.; Л.: Наука, 1966. – Т. II. – С. 143-173.
4. Виноградов А.В. Памятник алды-бельской культуры в Туве // Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев. – Кызыл, 1980. – С. 60-64.
5. Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н. э.). – М.: Наука, 1993. – 349 с.
6. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: Наука, 1980. – 256 с.
7. Грязнов М.П. Древние культуры Алтая // Материалы по изучению Сибири. – Новосибирск, 1930. – Вып. 2. – С. 3-11.
8. Грязнов М.П. О едином процессе развития скифо-сибирских культур // Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства». – Кемерово, 1979. – С. 4-7.
9. Грязнов М.П. Аржан царский курган раннескифского времени. – Л.: Наука, 1980. – 62 с.
10. Иванов Г.Е. Вооружение племен лесостепного Алтая в раннем железном веке // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 6-27.
11. Кирюшин Ю.Ф., Тишкин А.А. скифская эпоха Горного Алтая. – Ч. I. Культура населения в раннескифское время. – Барнаул: изд-во Алт. гос. ун-та, 1997. – 232 с.
12. Кочеев В.А. Чеканы Горного Алтая // Проблемы изучения культуры населения Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1988. – С. 144-162.
13. Кочеев В.А. К итогам изучения военного дела скифского времени Горного Алтая // Проблемы изучения истории и культуры Алтая и сопредельных территорий. – Горно-Алтайск, 1992. С. 46-49.
14. Кочеев В.А. Боевое оружие пазырыкцев // Древности Алтая: Известия лаборатории археологии. – Горно-Алтайск, 1999. – № 4. – С. 74-82.
15. Кулемзин А.М. Тагарские бронзовые наконечники стрел // Южная Сибирь в скифо-сарматскую эпоху. – Кемерово: Наука, 1976. – С. 43-56.
16. Кызласов Л.Р. Древняя Тува (от палеолита до IX в.). – М.: изд-во Москов. ун-та, 1979. – 207 с.
17. Маннай-Оол М.Х. Тува в скифское время (уюкская культура). – М.: Наука, 1970. – 117 с.
18. Миллер Г.Ф. История Сибири. Изд.2-у, дополненное. – М.: Вост. лит-ра, 1999. – Т. I. – 630 с.
19. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
20. Самашев З., Жумабекова Г., Ермолаева А., Омаров Г. Раннесакские наконечники стрел из Казахстанского Алтая // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе: Материалы международной конференции. 2-5 сентября 1998 г. – СПб., 1998. – С. 155-158.
21. Самбу И.У. Могильник скифского времени в Енисейском каньоне // Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев. – Кызыл, 1980. – С. 65-70.
22. Суразаков А.С. О вооружении ранних кочевников Горного Алтая // Вопросы истории Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1979. – Вып. 1. – С. 170-192.
23. Теплоухов С.А. Опыт классификации древних металлических культур Минусинского края // Материалы по этнографии. – Л., 1929. – Т. 4. – Вып. 2. – С. 6-58.
24. Трифионов Ю.И., Боковенко Н.А. Воинский комплекс сакской эпохи из Восточного Казахстана // древние культуры Центральной Азии и Санкт-Петербург. Материалы Всероссийской научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения А.Д. Грача. Декабрь 1998 года. – СПб., 1998. – С. 149-150.
25. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975. – 343 с.
26. Худяков Ю.С. Военное дело древних кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Учеб. пособие. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 1995а. – 99 с.

27. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Восточного Туркестана в бронзовом и раннем железном веках // Военное дело и средневековая археология Центральной Азии. – Кемерово, 1995б. – С. 5-25.
28. Худяков Ю.С., Эрдэнэ-Очир Н. Военное дело древних кочевников Монголии (II тысячелетие – III век до н.э.). – СПб.: Фил.фак. СПбГУ; Нестор-История, 2011. – 172 с.
29. Худяков Ю.С. Набор бронзовых наконечников стрел из могильника Бай-Даг I в Туве // Дальневосточно-сибирские древности. Сборник научных трудов, посвященный 70-летию со дня рождения В.Е. Медведева. – Новосибирск, 2012. – С. 111-115.
30. Цэвэндорж Д. Чандманьская культура // Археология и этнография Монголии. – Новосибирск, 1978. С. 108-117.
31. Чугунов К. В. Бронзовые наконечники стрел скифского времени Тувы // Мировоззрение. Археология. Ритуал. Культура. – СПб., 2000. – С. 213-238.
32. Чугунов К.В., Парцингер Г., Наглер А. Элитное погребение ранних кочевников в Туве (предварительная публикация полевых исследований российско-германской экспедиции в 2001 г.) // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2002. – № 2. – С. 115-124.
33. Чугунов К.В. Аржан – источник // Аржан. Источник в долине царей. Археологические открытия в Туве. – СПб., 2004. – С. 10-39.
34. Шыпырап О.К. К вопросу о вооружении кочевников Тувы в скифское время // Ученые записки. –Кызыл, 2004. – Вып. XX. – С. 176-191.

**Сәйден Жолдасбаев, т.ғ.д., профессор,
тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Археология ғылыми-зерттеу оралығы**

ХАНТАУДАҒЫ ЖӘНІБЕК ХАНЫНЫҢ ҚЫСТАУЫ

Жазба деректреде Жетісудың батысында «Қозы басы Шу» деген жерде Жәнібек пен Керей хандар бастаған Қазақ хандығының құрылғандығы халқымыздың тарихында белгілі. Көрсетіліп отырған жер Моғол хандығының жері еді. Алайда Моғол ханы бұл қазақ хандарын өз жеріне келулерін қуанышпен қарсы алған. Себебі Есенбұғы ханның інісі Жүніс хан Моғол хандығына осы жағынан қауіп туғызып отырған. Сондықтан енді Жүністің Моғол хандығының бұл жағынан қауіп туғыза алмайтынын біліп Жәнібек пен Керейдің өз жеріне келіп орналасуына ешбір кедергі жасамаған. Бұл жерге келгенге дейін қазақ сұлтандары қазақ хандары деген атауда да аталып жүрген. Мұнда келгеннен кейін қазақ хандары деген атаумен еркінде атала бастаған.

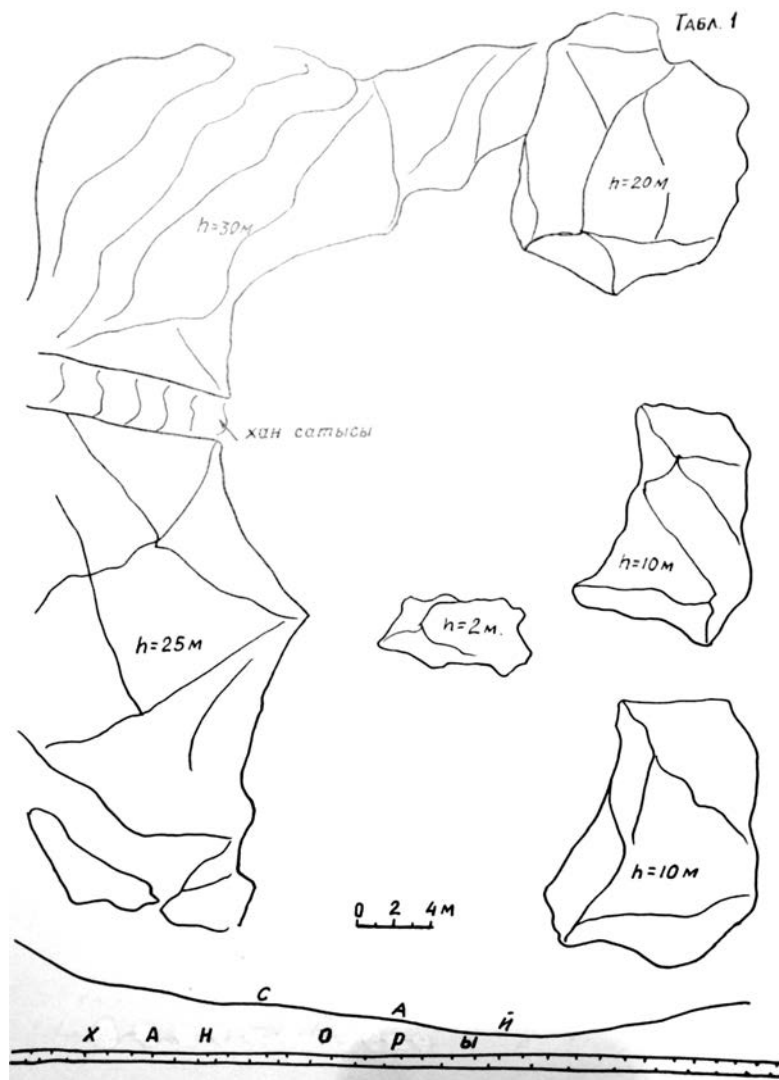
Халқымыздың егемендігін алып, еркін даму жолына түсуне байланысты қазақ хандығының алғашқы ту тіккен жерін айқындау үшін 1980жылы автордың басқаруымен палеоэтнологиялық экспедиция жұмысын жүргізген еді. Зерттеу барысында Қозы басы деген жер Қордай ауданының шығыс жағында екендігі белгілі болды. Тұңғыш ғалымымыз Ш.Ш. Уәлиханов Верный бекінісінде болған кезінде Қозыбасының бекіністен екі күндік жерде екендігін жазған болатын. Міне сол Қозыбасы жайлауында Керей хан болған, Шу деген жері қазіргі Шу станциясының аумағы. Шу станциясының терістік шығыс жағында Хантау станциясының аумағында Жәнібек хан болған. Өйткені Үлкен Хантаудың шығыс жағында Жәнібек ханның «хан қорасы» деген қора бар. Тағы басқа жер аттары туралы төменде айтамыз олардың аңыз емес тарихи шындық екендігіне назар аудару керек. Хантау, Жетісу аймағының солтүстік батыс жағында Шу-Іле Алатауының оңтүстік шығыс жағалауындағы сілімдері болып табылады. Оңтүстік батыстан, оңтүстік шығысқа қарай 40 км дейін созылып жатыр, кеңдігі 10-15 км. Таудың орташа биіктігі 600-650 м [1, 610 б.]. Ең биік шоқысы 1053 м. Жергілікті халықтың айтуы бойынша, ол биік шоқыны «Сұңқар» шоқысы деп атайды. Шамасы таудың биіктігін Сұңқар сияқты құстың аспандап биік ұшуына салыстырмалы түрде айтылған болуы керек. Хан тауы бір тұтас емес, бірнеше бөліктерден тұрады. Таудан ағып шығатын кіші-гірім өзендер, тау беткейлерін сай сала, жыра-жылға етіп тілімдеген. Сондықтан да таудан шыққан өзен бойларында қойнауларында мал қыстауға қолайлы. Хантау солтүстік шығыс жағынан Жусанды даласымен, ал солтүстік батысынан Сексеуілді далаларының ортасында орналасса да малға пайдалы өсімдікке өте бай. Әсіресе тау етектері ақселеу, жусан, еркек шөп сияқты мал жейтін жұғымды шөптер әрі биік әрі қалың өседі. Ал тау басында және беткейлерінде саркүйік шөп жайқалып тұрады. Хантаудың қыс қыстауға және бір қолайлығы тау беткейлерінде қысқа отын болатын тобылғыақтаспа сияқты отқа жағатын қызуды жақсы беретін бұталы өсімдіктер өссе, ал Жусанды далада сексеуіл сияқты қызуы күшті баялыш өседі. Бұл өсімдіктің қызуы сексеуілден кем емес. Сонымен бірге сексеуілде Хантаудан онша алыс емес. Тұрғындар қыс кезінде отын жағынан таршылық көрмеген. Сол себептенде Хантау жеі қазақ халқының қыста тұрақты жай салып мекендеген басты жерлерінің бірі болған.

Халқымыздың жер, тау, өзен, көл немесе басқа бір нәрселерге ат қойғанда оның белгілі бір сыртқы көріністеріне немесе, себеп-салдарына, мағынасына қарап қоятындығы ертеден-ақ белгілі. Сондықтанда бұл таудың Хантау аталуы да бекер аталмандығы өзінен өзі айтып тұрғандай, тауда қазақ хандарының

жайлағаны белгілі болып отыр. Оған қосымша, Үлкен Хантау, Орта Хантау, Бала Хантау (немесе Кіші Хантау) деген атаулардың аталуын бекер еместігін байқатады. Аталған таулардың басында хан отыратын «ханның тағы» деп біздің хабаршымыз таққа ұқсас үш тасты көрсетті. Әрине бұл аңыздың шындыққа қаншалықты жанасымды екендігіне күмән келтіруге болмайды. Хантауда хандардың өмір сүргендігі жайлы аңыздарды дәлелдейтін басты бір айғақ, хантаудың солтүстік шығыс жағында «Хан қорасы» деген қораның орны бар (1 сурет). Табиғи дөңгелек қора қора тәрізді жартастың ортасын қораға пайдаланғандық көрініп жатыр. Нұрғиса Мұқатаевтың айтуы бойынша бұл қорада Жәнібек хан қыстайтын болған. Қораның қазіргі көрінісіне қарағанда ХХ ғасырдың 50-60 жылдарына дейін, одан кейін де қора есебінде пайдаланғандық көрініп жатыр. Қораның тегістік жағында жартастың ортасында кеңдігі 1м30см ұзындығы 25 м жартасты қақ жарып үстіне көтерілетін саты тәрізді жерді «Хан сатысы» деп атайды. Шындығында жартастың арасынан жоғары қарай көтерілетін бұл өткел сатыға өте ұқсас, оны хан қолдан жасатты ма, жоқ әлде табиғи пайда болған саты ма дәл айту қиын. Шамасы хан сатысымен көтеріліп төбеге шығып дем алып, бой сергітіп, жан-жаққа көз салатын болған. Сатының оңтүстік жағында қораның ішінде 30м жердеханның мініс аттары тұратын ат қорасының орны бар. Бұл жерде ұзындығы 10м биіктігі 2-3м үлкен бір тас тұр. Түбінде тастан жасалған ақыры бар. Хан қорасы осы мініс аттар тұратын жерден екі бөлікке бөлінеді. Бірінші шығыс жағындағы қораның ені 18м, ұзындығы 24м. Ал екінші, батыс жағындағы қораның ені 16м, ұзындығы 20м. Бірінші қораның оңтүстік жағында қораға кіретін екі ашық жері бар. Мал кіріп шығатын қақпасы болу керек. Егер қораның солтүстік-батыс, солтүстік және солтүстік-шығыс жақтары айналдыра табиғи биіктері 50-60м кереге жартастар қоршап жатса, ал оңтүстік жағында доғаша иілген ұзындықтары 20-30м екі жартаспен қоршалған. Екінші қораның батыс жағынан кішкене сай өтеді. Табанында жылтырап ағып жатқан суы бар. Сай мен қораның арасы 15-20м. Ал сайдың батыс жағынан 150-160м жерде оңтүстіктен, яғни Шу-Іле Алатау жағынан Солтүстікке (Балқаш) қарай Хан оры өтеді. Біздің хабаршымыздың айтуына қарағанда да ор өзінің басын сол Балқаш көлі жағынан басталса, аяғы Шу-Іле Алатауына дейінгі аралықта жалғасып жатыр дейді. Шындыққа көзімізді жеткізу үшін ордың бойымен оңтүстік жағынан машинамен 20км, солтүстік жағынан 15км жүріп көрдік, ор одан әрі қарай жалғасып жүре береді. Ордың бойымен қуалап жүре беруге мүмкін емес, бұта-бұтаның түбіртектері машинаның тезірек жүруіне мүмкіндік бермейді. Ал жәй жүріске күн ыстық машинаның моторы қызады. Сонымен ордың екі басына жа жетуге болмады. Ордың қазіргі сақталған көрінісі әрқалай, бір жерде тереңдігі 90-100см болса, ал кейбір жерд одан таяз, кеңдігі 1,5-2 м. Хан оры туралы әртүрлі аңыз сақталған. Біздің хабаршымыздың айтуына қарағанда Жәнібек ханның құлан аулайтын оры болған тәрізді. Бұл ор туралы ХІХғ. ортасында бұл аймақта болған Ш.Ш. Уәлихановта [2, с. 344-345], ХІХғ. аяғында, қазақ халқының жан санымен жер жағдайының экономикалық жағын есепке алу үшін отарлау саясатына байланысты есеп-қисап жүргізілген орыс деректерінде де кездеседі [3, с. 77-78]. Бұл екі деректерде де бірін-бірі қайталайды. Сондықтанда біз Ш.Ш. Уәлихановтың жазған аңызы бойынша деректі қарастырып көрелік. Ғалым орды қаздырған ханның аты Жәнібек болу керек деп жобалайды. Өйткені оған айтушылардың өздері бірі Жәнібек десе, ал кейбіреулері ханның атын айтып бере алмаған. Аңызға қарағанда қырғыздардың өздеріне хан болу үшін бір баласын беруін сұрап келген қырғыз елшілеріне Жәнібек өзінің Жошы деген баласын беріпті-мыс. Ал, шындығында Жәнібектің Жошы деген баласы болмаған. Жошының күмбезі Карақеңгір өзенінің бойында. Міне сол баланы қырғыздар өздеріне хан ету үшін алып бара жатқанда бала жолда жайылып жүрген құландарға қызығып қуып бара жатқанда бала қаза болады. Содан, Жәнібек хан құландарды осындай ор қаздырып қырғыздықты. Қан арығы деп аталуы содан қалған тәрізді. Ол да сол құландардың қырылуына байланысты ма деге ой туады. Ал екінші бір деректе Түркістан әуесқой археологтары қоғамының мүшесі Д.Жетпісбаев жазған хабарына қарағанда орды Ақсақтемір қазғызған тәрізді [4, с. 137-138]. Ақсақтемірдің бұл аймақта жорық жасап бернеше рет болғаны мәлім. Ал, Жошының өліміне келетін болсақ, ол Ұлытау жерінде аңда жүргенде қаза болған [5, с. 91]. Сондықтанда бұл орды қаздырған Жәнібек ханба деген ой беки түседі. Егер құлан аулайтын ор болса ол неге сонша ұзын болды. Ордың ұзындығы Ш.Уәлихановтың хабарына қарағанда Жоңғар Алатауынан басталып Шу Алатауына дейін шамасы 40-50 км аралықты қосып жатса, орыс деректерінде де бір басы Іле бойындағы Топардан басталса, ал екінші басы Қордай тауына дейінгі аралықты алып жатыр. Құлан аулау үшін мұндай орасан ұзындықтың қажеті қанша. Екіншіден, ордың қазіргі сақталған кеңдігі мен тереңдігі онша айтарлықтай емес. Ал, құландардың ұзындыққа қалай секіретіндігін өлшемегенмен шамамен 7-8 м ұзындықты еркін алатындағын білуге болады. Мына сақталған ордың кеңдігімен тереңдігі онша көңіл толтырмайды. Мәселен ордың қазіргі сақталған жердегі кеңдігі 1,5-2 м аспаса, тереңдігі өте шұңқыр деген жерлерде 1-3 м аспайды. Сондықтан бұл ордың Жәнібек құлан аулау үшін салғызды деген аңыз әзірше шындыққа онша жақындамай тұр. Сонда бұл орды кім қазғызды, не үшін? Бұл мәселе әлі де болса өзінің шешімін күтіп тұрған мәселе.

Хан қорасының оңтүстік жағында Ноғай құдық қыстауында болдык. Бұрын бұл жер төртінші бекет деп аталса керек. Бірақ та бекеттің үй-жайлары сақталмаған. Ал Ноғай құдықтың іші таспен өріп шығарылған, қазірдің өзінде 8м теректе суы бар. Шамасы осы құдық сол бұрыннан келе жатқан бекет кезіндегі құдық болуы керек. Ал жердің ноғай аталуы, тарихи бекет кезінде татар халқының өкілдерінен

бекетті күтуші адамның ұлтына байланысты сияқты. Бекеттер бір елмен екінші елдердің арасына немесе сауда керуен жолдарының бойына салынатын жайлар. Онда суыт хабар алып жүрушілер көлік айырбастайды, ал сауда керуені дем алып көліктерін тынықтырады. Тарихи зерттеулерге қарағанда Ұлы Жібек жолының бір тармағы Іле алқабында оңтүстік батыстан, солтүстік шығысқа қарай өтетіндігі белгілі [6, 14 б.]. Олай болса бұл бекет Хантау бойынан шығыстан батысқа қарай, яғни атақты Тараз қаласына қарай өтетін Жібек жолының үстінде жатқан бекет. Хантау жеріндегі қыстаулардың орналасуына сол Жібек жолының бойына жақын салынғандығын байқау қиынға соқпайды. Мұндай бекеттерді Керуен сарайы деп те атайды. Бұдан кейінгі керуен сарайлары бұл жерден 30-40км жерде Мұқатайдың кезеңі деген жерде салынған. Хан оры да осы керуен сарайыдың жанынан батысқа қарай өтіп жатыр. Сонымен Ноғай құдықтың жері ертеден келе жатқан тарихи орын болып табылады.

Сурет 1. Хан қорасы.

Біздің жоғарыда келтіріп отырған деректеріміз жәй бекер айтылған, немесе ойдан шығарылған атаулар емес. Олар шындығында болған уақиғалардың куәсі. Сондықтан олар ел аузында бүгінгі күнге дейін сақталып келген. Бұл хабар, бұл тарихи мағлұматтар халқымыздың тарихын жазуда еш уақытта өшпес-сөнбес орын бар тарихи дәлелдер. Әсіресе, қазақ хандығының құрылған жері деген орындар Хантауы, хан тағы, хан оры, Жәнібек ханның қыстауы, хан сатысы т.б. хан атымен байланысты орындар біздің ұрпақтарымыздың жадында мәңгі сақталуыға тиіс. Бұлар біздің Мәңгілік еліміздіңбасы. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы өзінің «Нұрлы жол –Болашаққа басты жол» атты Қазақстан халқына жолдауында «өткен тарихымызға тағзымда, бүгінгі бақытымызға мақтанышта, гүлденген келешекке сенімді Мәңгілік ел деген құрметті ұғымға сиып тұр. Отанды сүю бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеп, оны көздің қарашығындай сақтау өз үлесінді қосып, кейінгі ұрпаққа аманатты табыстау деген сөз. Барша қазақстандықтардың жұмысының түпкі мәні осы».

Бұл мақаланы жазудағы және бір басты мақсатымыз оқырмандарға жәй баспа сөз арқылы ғана хандарымыздың ту тіккен Хантаудан хабардар етіп қоймай, март-апрель айларында сол Хантауға, Жәнібек қыстауына, хан орына, хан сатысына экспедиция ұйымдастыру. Егер сол экспедицияға

катынасқысы келген азаматтар бізге алдын-ала хабар берулеріңізге болады. Қатнасу тегін. Біздің адресіміз: Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Археология ғылыми-зерттеу орталығы ғылыми жетекшісі Сәйден Жолдасбаев.

1. Қазақ Совет энциклопедиясы. – 2 т. – Алматы: ҚСЭ, 1973. – 610 б.
2. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии. – Т.1. // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 т. – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – С. 344-345.
3. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. – Т.IV. Верненский уезд. Киргизское хозяйство. – СПб., 1913. – IX+321+439 с.
4. Джетпысбаев Д. Ров Темирлана (Предания киргиз, записанное Джетписбаевым) // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год четвертый. – Ташкент, 1898-1899. – С. 137-138.
5. Утемиш хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 243 с.
6. Байпақов К.М., Нұржанов. Ұлы Жібек жолы және орта ғасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 с.

MEHMET DERVIŞ KILINÇKAYA
Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Prof. Dr.
Türkiye, Ankara

ZİHNİYET DEĞİŞİMİNİN TEMELİ OLARAK ALFABE, DİL VE TARİH İNKILÂBI

Türk İnkılâbı, etkileri ve sonuçları bakımından, 20. yüzyılın gerek Türkler ve gerekse İslam dünyası bakımından en önemli olgularından biridir. Aslında, inkılâbın kaynakları üzerinde ciddi çalışmalar yapan araştırmacılar, konuya 19. yüzyıl Osmanlı modernleşme hareketini temel başlangıç noktası olarak almaktadırlar. Bu şüphesiz isabetli bir seçimdir. Çünkü hiçbir radikal değişim projesi eski tabirle “*hüdayı nabi*” (*kendiliğinden ortaya çıkmış, Allah’ın yarattığı manasında*) ortaya çıkmaz. Zira, Cumhuriyeti kuran asker-sivil bürokrat kadronun büyük çoğunluğu Tanzimat döneminden itibaren kurulan ve batı tarzında eğitim veren “*yeni*” okullardan yetişmişti. Bu kadronun düşünüş biçimleri, eşyayı ve evreni algılayış tarzları, sorun çözme yetenekleri ve biçimleri, inkılâbı şekillendiren temel dinamiklerin başında gelmektedir. Bu çalışma, özellikle dil-kültür ve tarih inkılâbı olarak adlandırılan büyük değişim projesini anlamaya ve izah etmeye yönelen bir çaba olacaktır.

A-Dil, Düşünüş Biçimi ve Yazı. Dil’in bir kültürün ifade ediliş biçimi olduğu izahtan varestedir. Dillerin ortaya çıkışı konusunda oldukça değişik teoriler bulunmakla birlikte, bizi ilgilendiren tarafı çevrenin dil ve kültürün oluşmasında temel belirleyici olduğu gerçeğidir. Bizim türümüzün en büyük başarılarından biri olan dil, bizi dünyada var olan diğer bütün canlı türlerinden ayıran diğer birçok belirtilerin en önemlisidir. Kafamızda oluşturduklarımızı ifade etmeye vasıta olan kavramlar, hislerimizi ifade etmeye yarayan sesler, fikirlerimizi inşa eden bütün soyut unsurlar dil vasıtasıyla somut ve anlaşılabilir hale gelebilir. Keza, dil sayesinde geçmiş kuşaklar, yaşayanların yetişmesinde işbirliğini sürdürebilmekte ve insan geçici bir biyolojik ünite olmaktan çıkarak tarihi bir kişilik haline gelebilmektedir. Herhangi bir dil, eğer daha çok maddi çevreyle sınırlanmışsa yeterince gelişme sağlayamamış, ya da olgunluk çağına gelememiş bir kültürle karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Dil’in gücü, kullandığı soyut kavramlarla orantılıdır. Çünkü, soyut kavramların dile girmeye başlaması zeka’nın ve çevreyi kavrayıp yorumlama ve tanımlama yetisinin geliştiğini gösterir. Nitekim henüz gelişmelerinin erken evresinde olan toplumlar üzerinde yapılan araştırmalar, bu toplumların dillerindeki soyut kavramların sınırlılığına karşılık maddi çevreye ilişkin kavramların daha zengin olduğunu göstermiştir [1].

Bizim zihnimizde “*idrak*” fiziki anlamda nasıl oluşmaktadır? Bunda duyularımızın ilk belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Yani “*ben*”, kendimi belirli bir “*kültür evreni*”ne ait saymaya başladığımda bu “*evren*”in bendeki ilk izlenimleri genellikle dışa dönük, gözlenebilen davranışlar, normlar, sesler ilh. gibi dışa ait etkilere. Öğrenme sürecindeki ilk adım insanın duyularıyla çevrede algıladıklarını toplaması; ikinci adım bunları ön bellekte kaydetmesi; üçüncü adım ise anılan kayıtları sembollere dönüştürerek hafızaya almasıdır. İnsan, sembollere dönüştürdüğü nesne ve kavramları yakın ve uzak anlamlarıyla gruplandırmak suretiyle hafızasına kaydeder [2]. Kavramları kullanırken de gruplandığı sembollerin içinden seçer ve kullanır. Bu “*model*”ler toplumsallaşma ve kültürleşme sürecinde önce taklit yoluyla benimsenir daha sonra sürecin ilerleyen dönemlerinde içselleşir, derinlik kazanır ve derinlik kazandıkça davranışlarının gerisinde yatan “*değerler*” “*ben*”de anlamlı hale gelir. Bu “*model*”ler toplumsallaşma ve kültürleşme sürecinde önce taklit yoluyla benimsenir daha sonra sürecin ilerleyen dönemlerinde içselleşir, derinlik kazanır ve derinlik kazandıkça davranışlarının gerisinde yatan “*değerler*” “*ben*”de anlamlı hale gelir.

Dil, tıpkı ideoloji gibi, sembolleştirici gücü aracılığıyla, yapay ayrımlar ve nesneleştirmeler yaratır. Bu yapaylığı mümkün kılan şey, öznenin fiziksel dünyadaki katılımının arka plana itilmesi ve en sonunda da bu katılımın silikleştirilmesidir. Dilin ne zaman ortaya çıktığı sorusu da, birbirine taban tabana zıt görüşlerin ortaya atılmasına yol açmıştır [3]. Dilden daha önemli hiçbir kültürel fenomen bulunmadığı gibi, kendi kökeni

hakkında böylesine az bilgi sunan başka bir gelişme de yoktur. Öyleyse Bernard Campbell'in şu tespiti hiç de şaşırtıcı olmasa gerektir: “*Dilin nasıl ya da ne zaman ortaya çıktığını hiçbir şekilde bilmiyoruz ve hiçbir zaman da bilemeyeceğiz*” [4]. Burada akla gelen esaslı soru şudur: nasıl oldu da sözcükler birer işaret olarak kabul edilme noktasına geldi? Keza, ilk sembol nasıl ortaya çıktı? Çağdaş dilbilimciler bu konuyu “*hiçbir çıkış yolu bırakmayacak ölçüde kişiyi çaresiz bırakan son derece ciddi bir sorun*” olarak değerlendirmektedir. Yine de bu soruya bir cevap arayabiliriz: önce hiyeroglif ve ideografik yazım tarzıyla ardından da fonetiğe dayalı alfabetik yazım tarzıyla semboller ortaya çıkmıştır. Sözcüklerden hecelere, oradan da nihayet bir alfabedeki harflere varan sembolleştirme süreci, artık karşısında hiçbir şekilde direnç gösterilmesi mümkün olmayan bir düzen ve denetim anlayışı yaratmıştır. Yazının mümkün hale getirdiği en önemli unsurlardan biri bilginin kalıcı biçimde kayda geçmesi ve kültürel birikimin sürdürülmesi için zemin hazırlamasıdır. Dil'in sembollerle kaydedilebilir hale gelmesi, bir bakıma milletlerin şekillenmesinde de etkili olması anlamına gelmektedir.

Bir dilin kalıcı olması ve gelişimini sürdürmesi birçok faktöre bağlıdır. Ancak, bunlar arasında en önemlisi dildeki kavramları sembollerle ifade ederek kuşaklar arasında devredilmesini sağlayan yazıya dönüştürülebilmesidir diyebiliriz. Yazının gelişmesi ve sembollerin dildeki ses ve kavramları ifade edebilecek yetenekte olması dil'in gelişiminde ciddi bir etken olarak düşünülmelidir. Burada, **ulusal yazıların** doğuşu önemli bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat, dil'in ve dolayısıyla kültür'ün sadece ulusal yazım sembollerine kayda geçirildiğini düşünmek de hatalıdır. Zira, zamanın akışı içinde farklı toplumlar, kendi kültürlerini farklı ulusların yazım sembollerini kullanarak ifade etmekle beraber özgün kültürel kimliklerini sürdürmüşlerdir. Türkler, görece erken kabul edilebilecek bir zamanda “*alfabe*” geliştirmiş olmakla birlikte, kültürlerini kayıtlı hale getirmede farklı semboller kullanmışlardır. Bu olgunun, etkileşimde bulunan kültür çevreleriyle ilişkili olduğu hemen ilk bakışta söylenebilir. Rünik Türk yazısının gelişmesi erken bir zamanda durmuş, çeşitli yazım sembolleri kullanılmış fakat bu “*alfabe*”ler arasında en uzun ömürlü olanı “*Arap kökenli Türk Elifbası*” olmuştur. Öyle ki, bu “*elifba*”, yazılı kültür kaynaklarımızın hemen tamamını teşkil etmektedir. Anılan alfabenin sembolik anlamda ifade ettiği kültür evreni tabiatıyla “*İslâmi kültür evreni*”dir. İslam'ın kapsayıcılığı ve İslam dünyasında Türklerin tarihi süreçteki etkinlikleri göz önüne alındığında kültürel normların zaman içinde “*dünyevi*” nitelikleriyle iç-içe geçmiş dinî bir meşrulaştırma sürecinden geçtiği ve kültürel-toplumsal değerlerin de bu süreç içinde değiştiği ileri sürülebilir.

كروت Arap
Kiril TYPK
טוהט Yahudi
Latin TÜRK

Aynı kelime farklı Alfabelerde Farklı Çağrışımlar Yaratır. Yukarıdaki diyagrama bakan herhangi bir insan bu harfleri gördüğünde kelimeyi anlayamasa bile öğrenme sürecinin niteliğinden kaynaklanan bir genellemeye gidecektir: her sembol zihinde otomatik olarak bir zinciri harekete geçirmekte ve yargılar öne çıkmaktadır. Dolayısıyla insan zihni, dil ve alfabe arasında doğrudan bir bağ oluşturmaktadır. Kelimenin anlamı ne olursa olsun o sembollerin ait olduğu kültür evreni öne çıkmaktadır. Alfabelerin dinlerle de yakın bağlantısı vardır. Farklı dinlerin farklı alfabetik sembolleri benimsediğini hatırdan çıkarmamak gerekir. Buna bakıldığında dil ve alfabeye ilişkin herhangi bir reform hareketi sanıldığında daha derin bir değişime işaret etmektedir. Nitekim, bu tarz bir değişim 1920'li yılların sonlarına doğru Rusya'da tartışılmış ve bir bakıma Rus ulusal Alfabeti olarak kabul edilen Kiril Alfabetinin değiştirilmesinden vazgeçilmiştir. En az bunun kadar önemli bir diğer örnek ise ünlü misyoner İlminskiy'nin Türkistan'da yaşayanların “*etnos*”lara bölünme ve farklılaştırılma süreçlerinde Alfabe'yi bir araç olarak kullanma konusunda Çarlık Rusyası yöneticilerini ikna etmiş olmasıdır. Bu suretle “*yeni insan*”ın, “*yeni semboller zinciri*” etrafında toplanarak bütünlüğünü kaybetmiş “*etnoslara*” dönüşmesi mümkün olabilmektedir.

Öte yandan, modern ulus devletler, kendi vatandaşlarının birlikteliğine vurgu yapacak bir semboller zinciri oluşturmaya büyük özen göstermektedirler. Bu 19. Yüzyıldan itibaren bir proje olarak tasarlanmış bir durumdur ve bütün ulusu sembolize eden milli marşların, bayrakların, madalyaların, ünvanların ortaya çıkması tesadüfen olmamıştır. Aynı yüzyıl, ulusal eğitim sistemlerinin de ortaya çıktığı ve devletlerin eğitimi doğrudan ve katı şekilde kontrol ve tekelleri altına almak suretiyle meşruiyet temellerini oluşturacak bir araca dönüştürdüklerini hatırlamak gerekmektedir. Bu eğitim süreçlerinde din-devlet ilişkilerinin aldığı biçim değişmiş ve dinin egemenlik alanı doğal olarak daraltılmıştır. 18. Yüzyılda Katolik memleketlerde kilise ve hükümdarlar arasında sert çatışmaların yaşanması ve dünyevileşme (laikleşme) ile din otoritelerinin egemenlik alanlarının daralmaya başlaması şüphesiz ulus olgusunu güçlendirmeye yönelik bir gelişmedir. Rusya'da kilise ve devlet ilişkileri oldukça erken bir dönemde (1453, Türklerin İstanbul'u fethetmeleri) Ortodoks kilisesinin Çar'ın denetimi altına girmeyi kabul etmesi sebebiyle bu tür bir çatışma görülmez [5].

Makalenin bu noktasında “*tarih*” ve “*ulus-toplum inşası*” üzerinde biraz durmak gerekmektedir. Tarih bilgisi “*biz*” kavramının ortaya çıkmasında oldukça önemli bir rol üstlenmektedir [6]. Bireyin kendini ait hissedeceği bir topluma ilişkin algısı büyük ölçüde bu yolla oluşmaktadır.

Tarihin aynı zamanda “*siyasal bir savaş alanı*” olması ve her toplumun kullanabileceği bir geçmişe

ihtiyaç duyması, toplumsal düzen konusunda farklı anlayışa ve inanışa sahip farklı siyasi aktörlerin birbirine rakip, farklı tarih okumaları yapabilmeleri sonucunu doğurur [7]. Bu nedenle, hem otoriteye başkaldıranlar ve hem de onları engellemeye çalışanlar, tarihin desteğini yanlarına almaya çalışırlar zira tarih, her iki taraf için de malzeme sunar. Günümüzde tarihin siyasetle olan bağı, siyasi iktidarların hâkim konumdaki tarih yorumlarında, ders kitaplarında, basın ve TV aracılığıyla her yerde görmek mümkündür. İktidarın tarih anlayışının baskın olması, doğal olarak muhalif-eleştirel tarih anlayışlarının çok daha sınırlı ölçüde varlık göstermesi ve yaygınlık kazanmasını sonucunu doğurur [8].

Osmanlı “*Elifbasi*” gibi, Osmanlı tarihçiliği de, devletin ideolojik temellerine uygun bir şekilde varlığını sürdürmüştür. 19. Yüzyılın sonlarından itibaren Türkler arasında özellikle Rusya’nın egemenliği altındaki Türklerin öncülüğünü üstlendikleri “*Türkçülük*” akımının tesiriyle dil’de ve elifba’da ıslah talepleri yükselmeye başladı. Bu taleplerin dile getirilmesinin haklı sebepleri şüphesiz vardı. Arap kökenli Osmanlı “*Elifba*”sı bir çok karışıklıklara yol açıyordu ve Türkçenin sahip olduğu seslerin ifade edilmesinde yetersiz kalıyordu. Öte yandan imlâ bakımından da sıkıntılar vardı. 19. Yüzyılın 1860’lı yıllarından itibaren bilhassa imlâ kurallarının geliştirilmesi için bazı çalışmalar yapılmış, “*İslah-ı Huruf*” Komisyonları kurulmuş, hatta 1915’te farklı bir yazım tarzı olarak “*Enveri*” [9] yazı denenmişse de kalıcı bir netice ortaya çıkmamıştı.

Osmanlı tarih yazıcılığı da temelde devletin ideolojisine bağlı olarak dinî kimliğin güçlendirilmesine yönelikti ve 19. Yüzyılın sonlarında şekillenmeye başlayan yeni tarih yazıcılığı da bu geleneğin dışına pek çıkamamıştır [10]. Geleneksel bir Osmanlı tarih kitabı “*yaratılış*”tan başlayarak dünya tarihini dini bir çerçeve içinde mütalaa eder ve eserin yazıldığı zamana kadar bu çizgiyi sürdürerek gelirdi. Burada dikkat çekeceğimiz nokta Türklerin İslam öncesindeki tarihinin İslâm Tarihi içinde oldukça küçük bir bölüm olarak ele alınmış olmasıdır. 19. Yüzyılda Osmanlı Tarihleri yazılmaya başlanmıştır ki, bu Osmanlı tarih yazıcılığında bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

Fakat 1890’lı yılların başlarından itibaren tanzim edilen eğitim müfredatlarında temel ideal insan tipleri hep dini karakterler olacaktır.

Geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığı, Türklerin İslamiyet’e geçmelerinden önceki tarihlerinden tümüyle bahsetmek yerine sadece Oğuz Türklerinin bir kolu olan Kayı boyunun şeceresiyle ilgileniyordu. Ancak 19. yüzyılın ortalarında Ahmet Cevdet Paşa’nın Araplarla Türklerin İslam dünyasını yöneten iki büyük ulus olduğu fikrini ileri sürmesiyle bu anlayış kısmen değişmeye başlamıştır. Söz konusu değişim Osmanlı dönemi tarih ders kitaplarına da yansdı. Harp okulları komutanı Süleyman Paşa, Avrupa’da Türkler hakkında yazılan eserlerde kullanılan ifadelerden rahatsızlık duyarak, ilk kez farklı kaynaklara dayanan bir Türk tarihi kaleme aldı. 1876’da yayınlanan *Tarih-i Alem* adlı bu eserde, Türklerin Osmanlı ve İslamiyet öncesi tarihi inceleniyordu. Ne var ki, askeri okullarda ders kitabı olarak okutulması düşünülen bu kitap, II. Abdülhamit tarafından yasaklandı ve ancak İkinci Meşrutiyet döneminde Mekteb-i Harbiye Nazırı Tevfik Paşa’nın girişimiyle 1911’de tekrar yayınlanabildi. *Tarih-i Alem* açısından dikkat çekici olan daha önceki benzer eserlerin aksine Türk tarihinin İlkçağ kısmına oldukça geniş yer ayrılmasıdır. Bununla ilgili olarak Yusuf Akçura, “eserinde Türklüğün geçmişinden sevgi ve saygıyla bahseden yazar, pek uzak bir geçmişten beri, bütün Asya’ya yayılıp hükmetmiş olan büyük bir Türk ırkının varlığının övünülecek kahramanlıklarını, Türk gençlerine duyurmak ve öğretmek” istediğini ve bu anlamda Süleyman Paşa’nın Türkçülük tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu düşünmektedir [11]. Georgeon’a göre Türk milliyetçileri, “*Türk etnisitesinden çok, devlet çıkarlarına göre düşünmektedir. Devletin teritoryal ve stratejik öncelikleri yanında, ulus ikincil bir öneme sahiptir. Devlet çıkarları ulusal duygu ve düşüncelerin önüne geçmektedir*” [12]. Bu anlamda Yusuf Akçura’nın Üç Tarz-ı Siyaset’i de Pantürkizmin Osmanlı’ya neler kazandırabileceğine odaklanmıştır: “*Osmanlı ülkelerindeki Türkler hem dini, hem irki bağlar ile pek sıkı, yalnız dini olmaktan sıkı birleşecek ve esasen Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş sair Müslim unsurlar daha ziyade Türklüğü benimseyecekti... Lakin asıl büyük fayda... Asya kıtasının büyük bir kısmıyla Avrupa’nın şarkına yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milletler arasında varlığını muhafaza edebilecek büyük bir siyasi milliyet teşkil eylemelerine hizmet edilecek ve işbu büyük toplulukta Türk toplumlarının en güçlü ve en medenileşmiş olduğu için Osmanlı Devleti en mühim rolü oynayacaktı... Bu faydalara mukabil, Osmanlı ülkelerinde meskun, Müslim olup da Türk olmayan ve Türkleştirilmesi de mümkün bulunmayan kavimlerin Osmanlı Devleti elinden çıkması ve İslamiyet’in Türk olan ve Türk olmayan kısımlarına ayrılarak, artık Osmanlı Devleti’nin Türk olmayan Müslümanlar ile ciddi bir münasebeti kalmaması mahzurları vardır*” [13].

1923 yılında Cumhuriyet bir ulus-devlet olarak kurulduğunda insan yetiştirme düzeni ve sembollerin kurgusu tamamen değiştirilmeliydi ve bu yeni devletin varlığını sürdürebilmesi için muhakkak atılması gereken bir adımdı. 1908’den başlayarak gelişen Türkçülük hareketinin yarattığı birikim ve Orta Asya’dan Türkiye’ye gelmiş olan aydınların öncülüğünde yukarıda kısaca aktarılan II. Meşrutiyet döneminin birikimleri üzerinde yeni bir toplum inşası için öncelikle eğitim ve öğretim 3 Mart 1924’te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat (Eğitim ve Öğretimin Birleştirilmesi) Kanunuyla devlet tekeline alındı. Ders programları birleştirildi. 1928’de, yukarıda anlatılmış olan teknik sebepler öne çıkarılarak Alfabe değişikliği yapıldı ve bu değişimi tamamlayacak olan iki köklü reform hareketi için hazırlıklar yapıldı: Milli Dil ve Milli Tarih inkılapları.

Halil İnalcık’ın haklı olarak kaydettiği gibi, “*derin bir tarih şuuruna sahip*” olan ve tarih çalışmalarını “*milli bir dava olarak*” gören Atatürk’ün, Türk tarihine bakışı, tarih anlayışının şekillenmesinde önemli bir

etkendir. 1930'da Atatürk tarih yazarlarını toplayarak "Türk Tarihinin Ana hatları" adlı bir seri kitap yazdırmış, tarih araştırmalarını bilimsel bir temele oturtmak için Türk Tarih Kurumu'nu kurmuş ve Kurum'un çalışmalarını organize ederek, konferanslara katılmıştır. Atatürk, 1931 yılında okullar için çıkarılan genel tarih kitaplarının bizzat okumuş ve düzeltmeler yapmış; 1932'de birinci Türk Tarih Kongresi'ni açmış; beş yıl sonra da ikinci tarih kongresini düzenlemiştir [14].

Türk Tarih Tezi'nin oluşumu açısından en önemli gelişmelerden biri *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı çalışmadır. Söz konusu eser Türk Ocağı'na bağlı olarak kurulan Türk Tarihi Heyeti tarafından Mustafa Kemal'in talimatı üzerine 1930 yılında çok kısa bir süre içinde hazırlanıp yayımlanmıştır. Kitap, Afet (İnan) Hanım, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Yusuf Akçura, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya Beyler tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın hazırlanmasından sonra meclise giren Yusuf Ziya Bey ile sadece CHP üyesi olan Afet (İnan) dışındaki yazarların hepsi milletvekilidir. Kitabın başlığının altındaki açıklamaya göre eser, Türk Tarihi Heyetinin başka üyelerinin ve mevzu ile alakalı kişilerin görüş ve eleştirilerine sunulmak amacıyla sadece yüz nüsha basılmıştır. Kitabın hazırlanış sürecine Mustafa Kemal, yaptığı düzeltmeler ve ekler yoluyla bizzat katkıda bulunmuştur. Bu katkının bile Türk milliyetçiliği hakkındaki araştırmalar için başlı başına ilginç ve önemli bir eser olmasını sağladığı *Türk Tarihinin Ana Hatları'nın*, Kemalizm'in resmi tarih anlayışının temel taslağı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kitabın önsözünde yazarlar iki temel amaçlarının olduğunu ifade etmektedirler. Bunlardan birincisi bir milli tarih yazılmasıdır. Yazarlara göre Avrupa'daki mevcut birçok tarih çalışması, bilinçli veya bilinçsiz olarak Türklerin dünya tarihindeki rollerini küçük göstermiştir. Bu durum Türklüğün kendini tanıması ve benliğini geliştirmesi açısından zararlı olmuştur. Yazarlar bu kitap ile birlikte söz konusu zararlı etkiyi ortadan kaldırarak Türk milletinin "*yaratıcı kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, Türk deha ve karakterinin esrarını ortaya çıkarmak, Türkün özellik ve kuvvetini kendine göstermek ve milli gelişmemizin derin irkî köklere bağlı olduğunu anlatmak*" yolundaki ilk adımı atmış olduklarına inanmaktadırlar. Yazarların ikinci amacı ise kâinatın oluşumu ve insanın yaratılışı hakkındaki kutsal kitaplardan yola çıkan dinsel açıklamaların yerine, tarih ve doğa bilimlerine dayanan varsayımları koyarak bu konudaki yanlış değerlendirmelerin önüne geçmektir [15].

Yazarlar kitabı halk ve özellikle gençlik için yazdıklarını ve Türkleri "*doğru görmeye, iyi düşünmeye alıştırmak*" istediklerini söylemektedirler. Ayrıca başlıca hedefleri, "*Türklerin yanlış görüşlerden, hatalı düşüncülerden bir an evvel kurtulması*"nı sağlamak olduğu için esas görüşlerini hemen yayma yolunu tercih ettiklerini belirtmektedirler. Kitabın en önemli özelliklerinden birisi Türklerin Çin, Hint, Mısır gibi çeşitli uygarlıkların doğmasına ya da gelişmesine yaptığı katkıyı göstererek dünya tarihindeki rollerinin ortaya konulmaya çalışılmasıdır. Bu çaba kitapta öyle belirgindir ki ele alınan bölgelerin ve konuların seçimi bile buna göre yapılmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse kitap, Türklerin anayurdunun Orta Asya olduğu, burada tarih öncesi devirlerde büyük bir uygarlık kurdukları, fakat yaşanan kuraklık nedeniyle anayurtlarını terk etmek zorunda kalıp farklı yönlere doğru yüzyıllar boyunca devam eden göçler şeklinde yer değiştirdikleri ve gittikleri yörelerde medenileştirici bir etkide buldukları iddiası üzerine temellenmiştir. Yazarlar, Türklerin anayurdunu şöyle tarif etmektedir: "Tarih devirlerinden binlerce yıl önce Türk Ana Yurdunda şimdi yerlerini çöller, kumsallar, bozkırlar, bataklıklar, sığ göller tutmuş engin iç denizler vardır. İlk medeniyetin gür filizleri bu denizlerin kıyılarında ve bunlara dökülen derin sulu ırmakların şirin ve bereketli vadilerinde fişirmiştir.

Dünyanın başka taraflarında, insanlar, daha kaya ve ağaç kovuklarında en koyu vahşet hayatı yaşarken burada işlenmiş kereste medeniyeti maden devirlerine kadar ulaşmıştı. İnsanlıkla hayvanlığı hakiki ve açık surette ayıran devir, hayvanları ehlileştirme devri, en önce burada açılmış, tabiatı insan iradesine boyun eğdirerek işletmenin ilk aşaması sayabileceğimiz çiftçilik, burada başlamıştır" [16]. Ancak buzul devrinin sona ermesiyle birlikte Orta Asya'da ciddi bir iklim değişikliği yaşanmıştır. Yazarlara göre; "*eski devirlerden bugüne kadar Orta Asya yavaş yavaş ve daima kurumaktadır... Eskiden mevcut birçok göller bugün yok olmuştur... Orta Asya'nın diğer önemli iklim niteliği, kuzeydoğudan esen rüzgârların çokluğu ve şiddetidir. Bu rüzgârlar Orta Asya sularının buharlaşmasından hâsıl olan buharları Orta Asya günündeki ülkelere götürür. Bu rüzgârların Orta Asya'ya getirdiği şey ise kumlardan ibarettir. Bu surette Orta Asya kuruduğu nispetle kum istilasını altında kalmaktadır*" [17]. Kuraklık ve mevsimler arasında büyük sıcaklık farklarının yaşanmaya başlamasıyla ortaya çıkan bu sert iklim ise hayat koşullarını olumsuz etkileyerek, burada yaşayan milyonlarca insanın farklı yerlere göç etmesine sebep olmuştur. Tekrar kitaba dönersek; "*...bundan yedi asır evveline kadar en az 9000 yıl, kâh önünde durulmaz yıkıcı ve yutucu seller, kâh kumlar altında gizli sular gibi yürüyen büyük Türk göçleri, akınları göç ve medenileştirme çalışmalarına devam etmişlerdir. Daha iyi iklimler aramaya çıkan Türkler ayrıldıkları alanlara göre en elverişli gördükleri yolları tutarak medeniyetlerinin tohumlarıyla birlikte yayılmışlar ve karşılaştıkları ilkel yerlilerle çarpışarak ya başka yerlere sürmüş ya da içlerine girerek medenileştirmişlerdir. Boş buldukları alanlarda ise beğendikleri yerlere yerleşerek oraların otokton ahalisi olmuşlardır*" [18]. Buradan hareketle eserde Anadolu, Türklerin "*en az yedi bin yıldan beri otokton ahali halinde yerleşerek kendine yurt edindiği*" bir yer olarak tanımlanmaktadır" [19].

Yazarlara göre "*Osmanlı Türklerinin Anadolu'ya gelişi binlerce yıl devam etmiş bir göç devresinin tarihte göze çarpan son safhasıdır*" [20]. Bu bağlamda kitapta Etilerin (Hititlerin) tarihten önce Anadolu'ya göç etmiş Türkler olduğu iddiası ortaya atılmaktadır. Yazarlar birçoklarının ileri sürdüğünün aksine dillerinin Sami veya Hint-Avrupa kökenli değil Elamca ve Sümerce gibi Türkçe olduğunu ileri sürdükleri Etilerin kurduğu

medeniyetin, Lidya ile Frigya'yı her bakımdan etkilediğini ve Yunan medeniyetinin de doğuşuna zemin hazırladığını düşünmekte, ayrıca Roma medeniyetini kuran Etrüsklerin de Etilerle akraba bir halk olduğu ileri sürmektedirler [21].

Kitapta Türklerin sadece Anadolu'ya değil Mısır'a, Hindistan'a, Çin'e hatta Doğu Avrupa'ya göçlerinin medenileştirici etkilerinden uzun uzun bahsedilmekte ancak bu göçlerin Türklerin gittikleri yerlerde yerli halkın arasında asimile olmaları gibi olumsuz bir sonucunun da olduğu da belirtilmektedir. Yazarlar, Türklerin mili benliklerini korumaları bakımından önemli gördükleri kendi dillerini çok çabuk kaybetmelerini "esefe layık" [22] bir durum olarak tanımlamaktadırlar. Kitapta bu durumun nedenleri ile ilgili tespitlere de yer verilmektedir: "[Türklerin anadillerini kolay kaybedişi] yeni bir dil öğrenmekte yerlilere nazaran daha yetenekli olma[larından] ileri gelmiş olabileceği gibi, yerlilerin daha kalabalık bulunmalarından ve [Türklerin] her gittikleri yerde yönetim mevkiine kendileri geçmiş olmaları itibariyle hakimiyetlerini kabule daha çabuk alıştırmak sebeplerinden meydana gelmiş olabilir. Son asırların Osmanlı İmparatorluğu devrinde, mesela Girit'e, Arnavutluk'a, Şam'a veya Bağdat'a gitmiş Türklerin oralarda Grek, Arap ve Arnavut dillerince asimile edilmeleri, bizim neslin gözüyle gördüğü olaylardan olduğu gibi; bugün doğu vilayetlerimizde dedenin yalnız Türkçe, babanın hem Türkçe hem Kürtçe, torunun yalnız Kürtçe konuşmakta olduğu Türk köylerinin bulunması da aynı noktayı doğrulayacak ve bütün Türklüğün uyanmasını davete geçecek bir olaydır" [23]. Yazarlar, iklim değişikliklerinin neden olduğu kuraklığın ve yaşanan büyük göçlerin Orta Asya'nın medeniyet için varolan merkezi konumunu değiştirdiğini ve böylece milattan önce 9000'e dayanan eski Türk medeniyetinin doğduğu yer olan Orta Asya'daki gelişme hızının yavaşladığını öne sürmektedir. Bununla birlikte eski Türk medeniyeti burada hepten yok olmamıştır, bunun yerine kapsadığı saha daralmıştır. Ancak kuraklığın tedrici etkisini artırması ve son bin yılda Orta Asya'da yaşandığı öne sürülen kum istilasının daha da hızlanması bu medeniyetin giderek daralan sahalarını zamanla neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. Yazarlara göre "bugün koskoca Orta Asya'da nüfus ve hayat birkaç ırmak, çay ve göl kenarına sığınmış -belki gittikçe küçülen- şehirlerle sınırlı gibidir" [24]. Oysa 6. ile 13. yüzyıllar arasında Batı Türkistan ile Kırgız steplerinin güney kısmında çok sayıda şehir bulunuyordu ancak artık bunların yerini kum tabakaları kaplamaktadır. Kitapta söz konusu şehirlerin bir kısmının adının bile bilinmediği bilinenlerden ise çok azının yerlerinin tespit edilebildiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla yazarlara göre "Orta Asya Türklerinin eski medeniyeti nerede?" sorusuna, 'kumlar altında' diye cevap vermek doğru olacaktır [25]. Kitapta ırk konusu da özel olarak ele alınmıştır. Yazarlar ırk kavramını kısaca "aynı kandan gelen ve cismen birbirine benzeyen insanların gösterdiği birlik" olarak tanımlamaktadırlar [26]. Onlara göre bir bölgenin maddi ve sosyal şartları, orada yaşayanlar arasında birtakım ortak vasıflar yaratmaktadır. Tarih öncesinin çok eski devirlerinde insanlar, asırlar boyunca az çok farklı iklimlere sahip çeşitli bölgelerde büyük denizler ve dağlar gibi doğal engeller nedeniyle birbirleriyle temas etmeksizin yaşadıkları için ilkel ırklar ortaya çıkmıştır. Ancak daha sonra iklimlerin değişmesi sonucu coğrafi engellerin ortadan kalkmasıyla beraber bölgeler arasındaki insan hareketliliğinin artması, ilkel ırkların karışarak ve birleşerek yeni birtakım birleşik ırklar meydana getirmesine neden olmuştur. Buna rağmen yaşanan yerin ikliminin insanlar (dolayısıyla ırklar) üzerindeki belirleyici etkisi varlığını korumuştur. Kitapta bu yorumdan yola çıkılarak çeşitli ırk gruplarıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıca farklı ırksal sınıflandırma türlerinden bahsedilerek kafatası ve çehre şekilleriyle boy uzunluğunun renk farklılıklarından daha önemli olduğu ancak bunların hiçbir sosyal anlam taşımadığı ifade edilmektedir. Ayrıca dilleri temel alan ırksal ayrımların da olduğu fakat gerek renk gerekse dile dayanarak pek de doğru ve geçerli ayrımlar yapılamayacağı belirtilmektedir. Yazarlar, benliğini en çok koruyabilmiş ırkın Türkler olduğunu öne sürmektedirler. Bu bağlamda tarih öncesi ve tarihi devirlerde birçok ırkla karışmış olsa da sonuçta çoğu kez Türkler kendine has özelliklerini kaybetmemişlerdir. Ancak uzun dönemlerde ve büyük çoğunluklar içinde ırksal karışmalara maruz kalanlar asimile olmuşlardır. Yazarlara göre, "gelişme ve yükselme ile insanlığın mukadderatına hakim olan dimağdır. Dimağdan amaç, onun organik içeriği değil, her türlü belirtileridir. Dimağ üzerinde coğrafi çevrenin... sosyal şartların, irsî niteliklerin hiç şüphesiz büyük ve önemli etkileri vardır... Tarihte daima göze çarpar bir birlik arz eden Türk ırkı daima hakim kalan açık uzvi vasıflarıyla dimağın en kuvvetli ürünü olan ortak lisanlarıyla ve bu lisanla nakledilmiş kültürleriyle, tarihi ortak hatıralarıyla aynı zamanda bugünkü millet tarifine de uyan büyük bir cemiyettir. Bütün tarihte böyle büyük bir ırkı, bir millet halinde görmek özellikle zamanımızdaki insan topluluklarının pek çoğuna nasip olmayan büyük bir kuvvet ve büyük şereftir [27]"

Kitabın ortaya koyduğu temel yaklaşımları bu gün tartışabiliriz. Ancak açık olarak söylenmelidir ki 1930'lu yılların başında bu düşüncelerin ileri sürülmesi hayli cesaret veren bir işti. Ancak unutulmamalıdır ki o günden bu güne kadar yapılan araştırmalar Türk Tarihine ilişkin pek çok yeni bilgiyi ortaya koymuştur

Görüldüğü gibi Osmanlı döneminde "din" merkezli bir anlatı, temelde devlet ideolojisinin meşruiyetini yaygınlaştırmaya yönelik olarak şekillenmişti ve yeni Türkiye'de "ulus" merkezli bir tarih yazıcılığının öne çıkarılması da tesadüfi bir gelişme değildir. Kültürün "sembolik" niteliği göz önüne alındığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemindeki inkılâp hareketlerinin birbirini destekleyen radikal bir dönüşüm hareketi olduğu söylenebilir. Ziya Gökalp'in formülüyle ifade edecek olursak "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak".

SONUÇ. Dil ve tarih araştırmaları ve özellikle öğretimi bir toplumu oluşturacak kuşakların karakterlerinin şekillenmesinde son derece önemli bir role sahiptir. Bu bakımdan geçmişe nasıl baktığımızın, nasıl bir gelecek

planladığımızla da yakın ilgisi vardır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'de gerçekleştirdiği Alfabe, Tarih ve Dil inkılabları bu günkü modern Türk kuşaklarının karakterinin oluşmasını sağlamış, sağlam ve vatansever bir milliyetçilik fikrinin yerleşmesini sağlamıştır. Bu örnek eksikleri ve hatalarıyla yeni bir toplum inşa modeli olarak incelenmeyi beklemektedir. Bugün yeniden şekillenmekte olan Orta Asya Türk topluluklarının, bireyin kimliğini şekillendiren kültürel semboller zincirini yeniden kurmak olarak tanımlayabileceğimiz tarihi bir misyonu üstlenmiş olan yöneticileri "gelecek inşasında" Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarındaki tecrübesini göz önüne almalarında yarar vardır. Geçmişin, bir hayli yıpratmış olduğu ve törpülediği geleneksel Türk değerlerinin canlanması konusunda iyi bir strateji izlenebildiği takdirde egemen devletlerin varlığını sürdürebilecek nitelikte "vatanperver" nesillerin yetişmesi mümkün olacaktır.

Bibliografiası

1. Claude Levi-Straus, Yaban Düşünce, Çev.: Tahsin Yücel, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 89 vd.
2. Öğrenme modelleri ve süreci ile ilgili geniş bir literatür bulunmaktadır. Biz burada şu makaleden yararlandık : A.O. Engin-M. Calaboğlu-S. Gürbüzöglü, "Uzun Süreli Bellek ve Öğrenme", Journal of the Institute of Social Sciences 2 - 2008, 251-262.
3. "İnsanlar arasındaki sembolik diller aracılığıyla sağlanan iletişimin başlangıcı, yaklaşık olarak bile tarihlendirilemez", Vanne Goodall, The Quest for Man, New York, 1975, s. 203.
4. Bernard Campbell, Mankind Emerging, Boston, 1976, s. 193.
5. Konuya ilişkin olarak şu iki esere bakılabilir: W.E. Mosse, The Economic History of Russia (1856-1914), London & New York, I.B. Tauris, 1996 ve A. A. Danilov, The History of Russia, New York, Heron Press, 1996.
6. Benedict Anderson, Hayali Cemaatler, Çev.: İskender Savaşır, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2007. Yazar ulus-devletlerin ve toplumların inşasında tarihin üstlendiği role sıklıkla değinir.
7. John Tosh, "Tarihin Peşinde", Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s.11.
8. J. Tosh, a.g.e., s.11.
9. Bu yazı esasen bitişik yazılan Arap harflerinin her sese karşılık olmak üzere ayrı ayrı yazılması önerisi idi. Enver Paşa tarafından teklif edildiği için biraz da muhalifleri tarafından kinayeli olarak bu şekilde adlandırılmıştır.
10. Bkz. : Büşra Ersanlı Behar, İktidar ve Tarih, Türkiye'de Resmî Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013 (5), s. 47-51.
11. Yusuf Akçura, Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi, İlgi Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 60.
12. Francois Georgeon, Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.18 vd.
13. Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Lotus Yayınevi, Ankara, 2008, s.58 vd.
14. Halil İnalcık, "Atatürk Ve Demokratik Türkiye", Kırmızı Yayınevi, İstanbul 2007, s.139 vd.
15. Türk Tarihinin Ana Hatları, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s.26. Bundan sonra kısaca ТТАН.
16. ТТАН, s.58.
17. ТТАН, s.329.
18. ТТАН, s.59.
19. ТТАН, s.61.
20. ТТАН, s.70.
21. ТТАН, s.64, 192-193, 261-262.
22. ТТАН, s. 66.
23. ТТАН, s. 66.
24. ТТАН, s. 45-50.
25. ТТАН, s. 330.
26. ТТАН, s. 47.
27. ТТАН, s. 150.

**А.Қ. Жұмаділ, т.ғ.к., доцент,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ**

«БЕС ҚАРУДЫ» ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН

Қазақ халық ауыз әдебиетінде батырлардың қарулануын білдіретін «бес қаруын асынды», «бес қаруы бойында» деген сөз тіркестері жиі кездеседі. «Ер қаруы – бес қару» [1, 46 б.] деген жыр жолдары мақал сөзге де айналып кетті. «Бес қару», сөз жоқ, қазақ батырлары қолданатын соғыс қару-жарақтарының негізгі кешенін білдіретін ұғым. Жалпы қазақтың қару-жарағы жөнінде этнографиялық материалдар біршама мол жиналған. Бірақ, осы бір ауыз сөздің астарында не мағына жатқаны туралы жақынға дейін арнайы, дәйекті зерттеу болмай, әртүрлі пікірлер айтылып жүрді.

Қазақ тарих ғылымының бастауында тұрған Шоқан Уәлиханов XIX ғасырда қазақтарда қарудың түрлерін екіге бөліп көрсетеді. Біріншісі, мал күзеткенде және ішкі қақтығыстар кезінде қолданылатын қарулар. Олардың қатарына қамшы, құрық, сойыл жатады [2, 463 б.]. Екінші топқа соғыс кезінде қолданылатын қарулар. Олар – ертеректе қайқы қылыш, кейін сапылар; селебе мен жекеауыз және «үнемі әр қазақта болатын пышақ»; одан әрі найза; садақ (жақ) және жебелері; мылтық [2, 464-466 бб.]. Көріп отырғанымыздай, Ш. Уәлиханов бұл еңбегінде қазақтарда кездесетін қарудың жалпы барлық

түрлерін сипаттап беріп, оларды тек ішкі қақтығыстар және соғыс үшін деп екі топқа бөліп қана көрсетеді.

Сол сияқты, Ресей империясының отарына айналған қазақтардың жер жағдайын, тұрмысы мен салт-дәстүрін зерттеп жүрген орыс зерттеушілері мен әскери қызметтегі адамдардың қалдырып кеткен мәліметтерінің негізінде Г.И. Семенов те қазақтардың қару-жарағы мен әскери құрылымын зерттеуге арналған еңбегінде қазақтардың қолданыста жүрген қарудың барлық түрлерін талдап сипаттағанымен «бес қару» мәселесін қарастырмай кетті [3].

Ғалым А.Т. Қайдаровтың қазақтың эпостық шығармаларында батырлар қолданатын қару-жарақтың барлық атауын тізіп, инвентаризация жасауға арналған еңбегінде де қару түрлері жасалған материалына, түр-түсіне, формасына, әшекейіне байланысты этно-лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты сарапталса да «бес қару» деген терминге талдау жасалмады [4].

1988 жылы баспасөз беттерінде «бес қаруға» байланысты Нұргелді Уәлиевтің мақаласы [5] жарық көрді. Н. Уәлиевтің бұл еңбегі қазақтардың әскери ісіне емес, қазақ тілінде сандармен келетін атауларды және оларға байланысты айтылатын тұрақты сөз орамдарын талдауға арналған. Бұл мақалада автор бес қаруға: тартыспақ (садақ), атыспақ (мылтық), шанышпақ (найза, сүңгі), шабыспақ (қылыш, алдаспан, селебе), салыспақ (шоқпар, айбалта) сайыстарда, жекпе-жекте жұмсалатын қаруларды атаған. Сонымен бірге, автор «бес қарудың» ел арасында айтылатын әртүрлі нұсқаларының болғандығын көрсетеді. Мысалы, ол 1899 жылы Орынбордан шыққан «Сборник киргизских пословиц» деп аталатын жинақта «Ер жолдасы – бес қару» деген мақалды келтіре отырып, оған жинақ авторы 1) пышақ; 2) найза; 3) қылыш; 4) садақ; 5) мылтық тәрізділерді жатқызғанын келтіреді. Осы кітапта бес қарудың беріген тағы бір нұсқасы өте қызық. Бұл нұсқа бойынша бес қаруға: 1) пышақ; 2) таяқ; 3) біз; 4) шақпақ; 5) жіп тәрізді тұрмыстық заттарды (бес аспапты) жатқызады. Тегінде, бұл нұсқаның көне дәуірдегі аңшылық кәсібіне байланысты айтылуы ғажап емес [5, 106 б.], – дейді автор.

Көшпелілердің, соның ішінде қазақтардың тікелей соғыс ісін зерттеуге арналған кейінгі қазақстандық зерттеушілердің еңбектерінде де бұл мәселе олардың назарынан тыс қалды [6; 7].

Сонымен, «Бес қару» деген не? «Ер қаруы» деген не? Олардың саны неге бесеу? Бұл қарудың қандай ерекшеліктері бар?

Бұл сұрақтарға Ахметжанов Қалиолла Саматұлы өзінің «Жараған темір кигендер» атты зерттеуінде дәйекті түрде жауап береді [8]. Қару – соғыста қолданылатын шабуыл құралы. Соғысқа қатысты екі сөз қосылып «ер қаруы» деген сөз тіркесі әскери термин ретінде, жай қару емес, батырдың қаруы, соғыс қаруы, яғни «жауынгерлік қару» деген ұғымды білдіріп тұр. Бұл сөздердің мағынасы орыстың «боевое оружие» деген ұғымына сәйкес. Сондықтан «ер қаруы – бес қару» деген сөз тек батырларға байланысты айтылатынын ескере келіп Қ. Ахметжанов ер қаруының неге бесеу және оған қандай қарулардың жататынын анықтау үшін олардың негізгі ерекшеліктерін түсіну қажет дейді. Сөйтіп ол басқа құралдармен салыстырғанда ер қаруының келесі ерекшеліктерін атап көрсетеді: біріншісі – жалпы еркек адам емес, тек жауынгер, әскери адам ғана ұстайтын құрал; екіншісі – күнделікті тұрмыста емес, тек соғысқа қолданатын құрал; үшіншісі – қарудың жекпе-жекте қолдану мүмкіндігінің болуы; төртіншісі – қарудың әскери тактикаға негіз болуында; бесіншісі – қару түрі бойынша әскер құрамының анықталуы; алтыншысы – қарудың жоғары дәрежелі әскери лауазымдарды белгілейтін және әр түрлі символдық мағынада қолданылуы; жетіншісі – соғыс қаруының өзіндік жұмсау тәсілімен ерекшеленуі [8, 44-46 бб.].

Осы ерекшелерге байланысты Қ. Ахметжанов «ер қаруына»: 1) садақ (кйін оның орнын мылтық басады); 2) қылыш (ертеде семсер, сапы); 3) найза («сүңгі» деп аталатын ұзын түрі бар); 4) айбалта; 5) шоқпарды (соғыста қолданатын түрі «гүрзі») жатқызады. «Ер қаруы – бес қару» деген тұрақты сөз тіркесінде сыр бүгіп жатқан бес қаруымыз – осы [8, 46 б.], – деп қорытынды жасайды Қ. Ахметжанов.

Шынында да, «ер қаруының» саны бесеу болып қалыптасуы олардың өзіндік, бірін-бірі ауыстыра алмайтын жеке, ерекше қызметінің (функциясының) болуына байланысты. Бұл соғыс қаруларының жұмсалыу тәсілі бес түрлі болып қалыптасқан. Олар – ату (садақ не мылтық), кесу (қылыш), түйреу (найза), шабу (айбалта), соғу (шоқпар). Басқа қару түрлерінің болуы осы бесеуінің вариациялануы, түрленуі ғана. Сондықтан ұрыс кезінде бұл бес қару бірінің орнын бірі баса алмайды.

Суретші-ғалым аталған ерекшеліктердің бәрін халқымыз бір ауыз сөзге сыйдырған екен, – дей келе, бұл бір ауыз сөздің астарында көшпелі халықтардың ер қаруын жүйелеудің ертеден келе жатқан әдісі жатыр, – деген ой айтады. – Бұл жүйелеу тәсілі, – дейді Ахметжанов, – осы уақытқа дейін қарутану ғылымында қалыптасқан, қаруды тек жұмсау тәсілі мен сабына қарай жүйелеу әдісінен кеңірек те, тереңірек те, және соғыс қаруының ішкі мәніне де сәйкес келеді, – деген қортындыға келді [8, 49 б.].

Өз кезегімізде, суретші-ғалымның бұл пікірін қолдай отырып, тарих ғылымының қарутану саласында бұл мәселенің дұрыс шешімін табуы – қазақтардың қару-жарақ пен сауыт-сайман құралдарының типологиясын анықтауда көп септігін тигізеді деп ойлаймыз.

1. Алпамыс батыр // Батырлар жыры. – Т.2. – Алматы: Жазушы, 1986. – 287 б.

2. Ш.Ш. Уәлиханов. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи / Бес томдық

шығармаларының толық жинағы. – Т.1. – Алма-Ата: Ан Каз ССР, - 1961. – 463-468 бб.

3. Семенов Г.И. Оружие, военная организация и военное искусство казахов в XVIII-XIX века // Вопросы военной истории России (XVIII- первая половина XIX вв.) – М.: Наука, 1969. – С. 263-272.

4. Кайдаров А.Т. Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этно-лингвистическое объяснение // Известия АН Каз. ССР. Серия общественных наук. – 1973. – № 6. – С. 25-34.

5. Уәлиев Н. Жұмбақ сандар // Жалын. – 1988. – № 4. – 105-108 бб.

6. Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. – Алматы: XXI век, 1997. – 94 с.

7. Кушқумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.

8. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б.

**Ә.Т. Төлеубаев, т.ғ.д., профессор,
М.С. Шағырбаев, ғылыми қызметкер,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ**

ЖОҢҒАР ҚАҚПАСЫНАН ТАБЫЛҒАН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫ ДЕРЕКНАМАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН СӘЙКЕСТЕНДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жетісудың ортағасырлық қалалары мен қоныстарын зерттеу, олардың пайда болу, қалыптасу үдерістерін бір жүйеге түсіру принципті түрде алғанда, Қазақстанның орта ғасырлық тарихының толық бейнесін жасауға айтарлықтай әсерін тигізеді. Жетісу өлкесі оның ішінде Іле өлкесі жайындағы зерттеулердің алғашқысы ретінде, С.О.Гуляевтің «Вестник Руского географического общетвада» жарияланған жұмыстарында өлкенің ортағасырлық мәдениеті жайында сипаттамалар кездеседі [1, 22-25 бб.]. 1856-1857 жылдары Ш.Ш.Уәлиханов Іле өлкесіне екі рет саяхат жасап, өзінің «Поездка на Иссык-Куль» және «Записки о киргизах» атты еңбектерінде ежелгі қорғандарға, қираған қалалардың қалдықтарына, егін шаруашылығымен байланысты дүниелерге назар аударады [2, 280-281, 245 бб.]. Тарихнамалық тұрғыдан Н.А. Абрамовтың мақалаларын ерекшелеп айтуға болады. Аталған ғалымның еңбектерінде Іле өңірі мен Жоңғар Алатауының аймағындағы ескерткіштер жөнінде мәліметтер кездеседі [3, 59-63 бб.]. 1884 жылғы Г.В. Фишердің мақаласы Балхаш көлінің маңындағы орта ғасырлық қала мәдениетіне арналады. Онда табылған сырлы қыш ыдыстар жайында да біршама мағлұматтар келтірілген [4, 3-21 бб.]. Жетісудың солтүстік шығыс бөлігінің XIX ғасырдың 90-шы жылдарына дейінгі зерттелген ескерткіштерінің тізімі В.М. Флоринскийдің жасаған жинағында көрсетілген [5, 16-31 бб.]. Жетісудың солтүстік Шығыс бөлігі, Жоңғар қақпасы мен Алакөл аймағының қазан төңкерісіне дейінгі жайындағы зерттеу жұмыстары В.В.Бартольдтың зерттеулерімен және Түркістан археологиялық үйірмесінің жұмыстарымен байланысты. В.В. Бартольдтің «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894» атты шығармасында Жетісу жерінің көне заманнан орта ғасырға дейінгі тарихына толықтай шолу жасап, біршама іргелі мәселелердің басын ашып кеткен. Бірақ В.В. Бартольд Жетісудың солтүстік шығысы, Алакөл аймағы және Жоңғар қақпасы жайында яғни қарлұқ, қимақ және қарақытайлардың мекендеген жерлері жайында абайлап қана, өз көзқарасын білдіреді [6, 21-91 бб.]. Аталған мемлекеттердің шекаралық қоныстануы жайында да аса бір тиянақты пікір келтермейді. Тек орта ғасырлық араб-парсы деректеріндегі айтылған ойларды салыстырған. Мүмкін ол кезде әлі де болса, археологиялық толық зерттелмеген өлкенің тарихына қатысты батыл пікір айту ертерек болған шығар. Сондай-ақ, төңкеріске дейінгі археологиялық зерттеу жұмыстары И.А. Кастаньенің шолу еңбегінде қарастырылған [7, 121 б.]. Жетісу өңіріндегі орта ғасырлық қала мәдениетінің зерттелу мәселелері А.Н. Бернштамның жүргізген зерттеу жұмыстарымен тікелей астасып жатыр. А.Н. Бернштам басқарған Жетісу археологиялық экспедициясы 1938-1941 жылдары аталған өңірге жүргізген зерттеулер барысында табылған және анықталған мол материалдар біраз жылдар бойына баспа беттерінде жарық көріп келді [8]. 1935 жылы К.Ходжиковтың еңбегінде бірнеше қорғандар, тасқа салынған суреттер, көне суландыру жүйесі жайында деректер келтіріледі [9, 42-45 бб.]. 1956 жылы ҚазССР ҒА археологиялық бөлімі Археологиялық карта жасауға материал жинақтау мақсатымен Алматы мен Талдықорған аймағына экспедиция ұйымдастырып, бірнеше орта ғасырлық қалалардың орналасқан орындарын анықтап, ғылыми айналымға енгізді. Бұл жұмыстың нәтижелері Е.И.Агееваның мақалаларында көрсетілген [10, 65-69 бб.]. Жетісудың біз нысанға алып отырған бөлігі 1960 жылы шыққан Қазақстанның Археологиялық картасында жақсы сипатталып, біраз ортағасырлық қалалардың орындары анықталды [11, 303-312 бб.]

Бұл өңірлер 1962-1965 жылдары Жетісу археологиялық экспедициясы негізінде зерттеуге түсіп, ғылымда белгісіз болып келген 18 жаңа қалалар ашылды. Сондай-ақ, Сүмбе Антоновка, Кеген, Құлан, Мерке қалаларына қазба жұмыстары жүргізілсе, Басқанд, Сарқанд, Ақсу, Лепсі және Іле өзенінің төменгі ағысындағы қалаларға шурфтар салынды [12]. Жетісудың солтүстік шығыс аймағын зерттеу жұмыстары К.М.Байпақовтың басшылығымен 1995-1997 жылдары зерттеліп, орта ғасырлық қала мәдениетіне қатысты материалдар саны толығымен түсті [13, 16-18 бб.]

Соңғы жылдары эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің профессоры Ә.Т. Төлеубаев

бастаған «Алакөл археологиялық экспедициясы» Жоңғар қақпасы мен Алакөл аймағына далалық барлау жұмыстарын жүргізіп, Алакөл маңынан бұрын белгісіз болып келген 11 ортағасырлық қалашықтар, керуен-сарайлар ашты. Оларды біз әзірше сол маңайдағы бүгінгі заманғы елді мекендердің атымен атаймыз. Керуен жолы бойындағы бекет қызметін атқарған бұл қалашықтардың бір тізбегі Үшарал қаласынан басталып, көл жағалай бүгінгі Көктұма елді мекеніне дейін жалғасады. Олардың бір-бірінен орналасу қашықтығы 15-25 шақырым. Бұл қалашықтар мыналар: Ақтүбек, Қайнар, Жайпақ I, Жайпақ II, Ақши, Асусай, Қоскеліншек, Ырғайты, Тау Ақши, Найманқала, Еміл (Омыл). Бұл қалашықтардың Найманқала мен Емілден басқасы Алматы облысы Алакөл ауданының жерінде. Жергілікті халық Найманқала деп атап кеткен бекініс-қалашық пен Еміл өзенінің Алакөлге құяр тұсына 20-25 шақырым жетпей, сол өзеннің сол жақ жағалауында орналасқан, ұзына бойы 2-3 шақырымға созылып кететін, бүгінде тау-тау құмдармен көміліп қалған ортағасырлық қоныс орындарын анықтадық. Қоныстың белгісі әр жерінде құмды жел ашып кеткен алаңқайларда шашылып жатқан керамикалық материалдардан ғана байқалады [14]. Біз бұл қалалардан табылған қыш бұйымдарды талдап, аналогиялық ұқсастықтарын табуға талпыныс жасап, өз көзқарасымызды алға тартқанымыз да басылым беттерінде жарық көрді [15, 187-198 бб.].

Бүгінгі біздің мақалаға арқау болып отырған мәселе бұл жоғарыда аталған қалалар ерте орта ғасырда осы өлкені мекен еткен қай мемлекетке тиесілі деген мәселенің төңірегінде болмақ. Аталған қалалар анықталғаннан кейін, бұл өңірде ерте орта ғасырлардан бастап, моңғол шапқыншылығына дейінгі кезеңде мекен еткен мемлекеттер туралы еңбектерді біршама қарастыра отырып отырып, бірнешеуіне қатар тоқталуға тура келді. Атап айтар болсақ, қарлұқ, қимақ қағанаттары мен қарақытай мемлекеттері.

Қарлұқ тайпалары VIII-X ғасырларда Жоңғар Алатауынан Сырдарияның орта ағысына дейінгі кең-байтақ аумақты қоныстанғаны белгілі. Қарлұқ қалалары мекендеген жерлері туралы алғаш анонимді дереккөздері X ғасырлардағы парсы шығармаларында, «Худуд ал Аламда» айтылады. Мәселен, Құлан, Мирки, Нұзкет, Ганкесир, Тузун-Балығ, Куйкийал, Атлалығ, Лулығ, Үзкет және Мелджикет, Карминкет, Тонг және Талхиз, Барсхан, Джамгир, Пенчуль және Акракир [16. 288-289 бб.]. Қалалардың көпшілігі әкімшілік орталықтар және сауда нүктелері ретінде танылған. Мысалы, Барсхан қаласы «өзен бойында, қоғамдық орындары бар, бай қала. Қала басқарушысы Қарлұқтардан шыққан...» [17, 15-20 бб.]. Қарлұқтардың шығыс жағындағы иеліктері кимектердің жеріне тікелей жақын орналасты. «Қарлұқтардың Атракан қаласынан кимектердің бірінші қаласы – Карантия қаласына дейін түріктерден шыққан көшпелі халық тұратын шөл арқылы он түнеп жетуге болады», – деп жазады әл Идриси [18, 56 б.]. Б.Көмековтың пікірінше қарлұқ пен қимақтардың арасындағы табиғи шекара Балхаш көлі болып отыр [19, 68-85 бб.].

Қарлұқтар мен Оғыздар кезеңінде қатар өмір сүрген Қимақтар біз зерттеп отырған аймақта мекендегені туралы деректер бар. Қарлұқтар VIII ғасырдың соңында Балхаштың солтүстік шығысын тастап, ішкі Жетісуға ығысып кеткенде, орнына солтүстік батыс Моңғолиядан кимек тайпалары келіп қоныстанады, әрі қарлұқтармен және оғыздармен көрші тұрған. VIII ғасырдың ортасына дейін Қимақ тайпалары Алтай, Таулы Алтай мен Ертіс өңірлерін мекендеді. VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, Қимақ тайпалары оңтүстік бағытқа жылжи отырып, қарлұқтар жеріне қоныстана бастады. IX ғасырда Қимақтардың жекелеген топтары Жетісудың Солтүстік Батыс аумағына көшіп барып, тоғыз-ғұздармен көрші болады. Ал олардың арасындағы табиғи шекара Жоңғар жотасы бойымен өтті [20, 330 б.]. Б.Көмековтың пікірінше Қимақтар Солтүстік Шығыс Жетісуға келіп қоныстанған. Ол жайында орта ғасырлық парсы тарихшысы Гардизи мен авторы белгісіз «Худуд ал алам» еңбегінен, сондай-ақ әл Идриси мен ибн Хордадбек шығармаларынан және тағы бірнеше араб саяхатшыларының еңбектерінен көре аламыз. Қимақтардың қалаларының ара қашықтығы туралы деректерді орта ғасырлық араб саяхатшысы ибн Хордадбектің жазбаларынан алуға болады. Араб саяхатшысының «Жолдар мен елдер кітабы» атты жазбасының «Заминнен Ферғанаға дейінгі жолдар» бөлімінде «Кавакаттар мен Қимақтардың иелігіндегі жерді 80 күн» деп есептейді. Мұнда сондай ақ, Тараз қаласының Кавакаттан 7 фарсах жерде екені және Қимақтардың астанасына дейін 81 күн болатынын атап өткен [21, 187-184 бб.]. Ерте орта ғасырлық араб-парсы авторлары: Ибн Хордадбек, ибн ал-Факих, Қудама ибн Жафар, географиялық «Худуд ал-алам» еңбегінің авторы Тараздан Қимақтар еліне дейінгі жол туралы маңызды мағлұматтар береді. Аталған деректердің ішіндегі ең біріншісі болып IX ғасырдағы араб саяхатшысы Тамим ибн Бахрдың еңбегі аталады. Тамим ибн Бахр Жібек жолының бойында орналасқан Тараз қаласынан шығысқа қарай жолды былай сипаттайды: «Тараздан шыққан жол екі елді мекенге барады. Ол жер Кавакет деп аталады. Бұл екеуінен Таразға дейінгі жол 7 фарсах. Осы жерден (Кавакеттен) Қимақ патшасының жеріне дейінгі аралық аттылы адамға 80 күндік жол» [19, 70-72 бб.]. Қудама ибн Жафар өз шығармасында: «Тараз бен Құланның солтүстікке қарай құм жатыр. Шөлден ары қарай құмды төбелер бар, ол жерде жыландар көп жүреді, Осы жерден Қимақтардың шекарасына дейін 2 фарсах» [19, 70-73 бб.]. Бұл деректер Қимақтарға қарайғы солтүстік жолды анықтайды. Құм деп отырғаны Бүгінгі Мойынқұм болуы ғажап емес. Тараздан солтүстікке қарайғы жолдарды Бартольд өз еңбектерінде анықтап кеткен [22, 242 б.]. Тамим ибн Бахрдың еңбегі арқылы біз Қимақтарға қарайғы жолдың нақты көрінісін шығара алмаймыз. Академик Б.Е.Көмековтың пікірінше, Тамим ибн Бахр Балхаштың батысы

арқылы шығып, осы көлдің солтүстігі арқылы қимақтар жеріне баратын жолды көрсеткен болуы керек. Кудам ибн Жафардың дерегін талдап қарасақ, Құм мен төбелі дала деп айтуына қарағанда, Мойынкұм арқылы Бетпақдалаға шыққан, одан әрі екі фарсахтан (15 км) кейін, қимақтардың жайылымына шығуға болады. Гардизидің дерегін талдаған ғалымдар, аталған саяхатшының Орталық Қазақстан арқылы жүретін жолды сипаттағанын айтады. Әрине Қимақтарға қатысты ірі керуен жолдары мен елді мекендер біз үшін маңызды болғанымен, біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған аймаққа айтарлықтай қатысы жоқ [23, 262-263 бб.].

Жетісудың солтүстік – шығысы, Жоңғар қақпасы мен Алакөл ойпатында орналасқан қалалар жайында XIII ғасырдың ортасында осы өлке арқылы Моңғолияға елшілік сапармен жүріп өткен Европа саяхатшыларының берген мәліметтері құнды болып табылады. 1246 жылы моңғолияға келген Плано Карпини Алакөл жайында: «*онша үлкен емес теңіз*» деп жазады: бірақ ол теңіздің қалай аталатынын сұрамаған. Сондай көлдің аяқталар тұсында жалғас табатын Таудан қыста өте қатты жел соғатынын да мысалға келтіреді [13, 14 б.]. Дәл осы жолмен жеті жылдан кейін яғни 1253 жылы Француз королі IX Людовиктің тапсырмасымен Моңғолияға, Мөңке ханға «*ұлы миссиямен*» - моңғолдарды христиан дініне кіргізу мақсатымен жүріп өткен монах Гильом Рубрук, бұл жердегі халықтың тұрмысы жайында мәлімет берумен қатар, бірқатар қалаларына сипаттама берген [24, 60 б.]. Рубрук өз еңбегінде: «Біз Қарақытайлар тұратын таудан өткен соң, үлкен өзен таптық, одан қайық арқылы өттік» [25, 138 б.]. Бұл К. Байпақовтың пікірінше бүгінгі Іле өзені [26, 60 б.]. «Өзеннен өткеннен кейін, - деп жазады Рубрук еңбегінде, - біз бір жазыққа шықтық, бұл жерден тек бір қабырғасы топырақтан жасалған қираған камал мен өңделген жерді көрдік. Бұдан кейін біз «Эквиус» атты жақсы қалаға кез болдық. Мұнда парсы тілінде сөйлейтін сарациндерді көрік» [25, 155 б.]. XI ғасырда М.Қашқари өз еңбегінде бұл қаланы «Екі Оғыз» деп атайды [13, 61 б.]. XIII ғасырда Рубрук қаланы Эквиус деп атап отыр. Рубрук ары қарай сапарын жалғастыру барысында тағы да бірнеше қирған қаланың орнын көргенін және үлкен «Қайлақ» атты қалаға келгенін айтады [25, 159 б.]. Бұл қаланың орны анықталып, бүгінгі Антоновка селосындағы қалашықпен сәйкестендіріліп отыр [13, 60 б.]. Қала бұрын да араб жазба деректерінде аталған әрі Қарлұқ қағанатының астанасы болған және XIII ғасырда Шыңғыс ханға соғыссыз берілген [27, 162-167 бб.]. Рубруктың жазбасында оның Наймандар елінде болғаны айтылады: «Сонымен біз жоғарыда айтқан Қайлақ қаласынан әулие Андрей мейрамы күні шығып, тым алыс емес үш лье шамасында тек несториан дінін ұстанатындар тұртатын бір мекенге келдік... Мұнан соң Кен ханның ордасы орналасқан аңғарға жеттік. Ертеде бұл жер басшы Иоанның иелігіндегі Наймандар мекені болған» [25, 160 б.]. Шыңғыс хан шабуылы кезінде біз наймандардың Күшліктің басшылығымен осы өлкеге келгенін білеміз [28, 86 б.]. Шежіреші Әбілғазы баһадүр өзінің Түрік шежіресі атты еңбегінде: «Тияң хан Алтай суының жағасында отыр, найман әскерінен басқа меркіт, ойрат және жойрат әскерлері бір жерге жиылып, Шыңғыс ханның үстіне жүрмек екен... Соғыста наймандар бірі қалмай шайқасып, бәрі де өлді...» [29, 59-60 бб.]. Әрине Әбілғазы өз еңбегінде наймандардың қырылуын әсірелеп айтқан болуы керек. Себебі Наймандардың Шыңғысханмен соғыста түгел қырылып кетпей, Күшлік бастаған тобы Жетісу жеріне қоныс аударғаны тарихи деректерден белгілі [30, 61-62 бб.].

Біз жоғарыда қарлұқ және қимақ мемлекеттерінің шекаралық қоныстануын және қалаларына қатысты қолда бар деректерге сүйене отырып, бізге дейінгі пікірлерді мысалға келтірдік. Енді Қарақытай мемлекетіне қатысты деректерге шолу жасап көрсек. Ала ад-Дин Ата Малик Джувейнидің дерегі бойынша (1225-1283 жж.) қытайлар немесе мұсылман жазбаларында аталғандай қарақытайлар қырғыз жері арқылы өтіп, Емілге келді, әрі сонда қала салды дейді [31, 19-26 бб.]. Бірақ академик В.В. Бартольд бұл қалаладан XIII ғ тек қана ізі қалды деп көрсеткен [22, 49 б.]. Белгілі ғалым Л.Н. Гумилев қарақытайлар жайында, өзінің «Қиял патшалығын іздеу» атты еңбегінде: «...Солтүстікте қырғыздармен қағысып қалғаны – Сібірге баратын жол екенін көрсетеді. Қашқарға басып кірмекші болғанда быт-шыты шығып жеңіледі де, Орта Азия жасыл алқаптарындағы мұсылман халықтарымен қарым-қатынасын шиеленістіре түседі. Қидандар тек Емел өзені алқабы мен Жетісуда тұрып қалады...», енді бір жерінде «Қара Қидан мемлекетінің негізін салушының басып алып, игерген жері оның өзі өлер шағында үш үлкен аймақты қамтитын. Солтүстігі Емел өзені мен Жетісудан бастап, оңтүстігі Шу өзеніне дейін созылып жатқан Батыс Жоңғарияны гурханның өзі басқаратын», ғалым Қидандардың астанасы жөнінде: «Астана, дұрысы – қосын Баласағұн – Шу өзенінің жоғарғы жағында, Ыстықкөлге таяу жерде жататын. Екінші қала – Емел Балқаштың шығыс жиегіне жақын болатын. Осынау шағын да, әсем кедей облыс аты шулы «пірәдар Иоанның патшалығы» еді...». Ғалымның еңбегінде қарақытайлардың Емел өзені бойында тұрақтағанын, сондай-ақ қала салғаны бірнеше жерде қайталанатын [32, 131-139 бб.]. Еміл өзені мен оның алабындағы қарақытайлар тұрғызған қала жөнінде М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» кітабының түсіндірмесінде де айтылған. Онда: Эмиль (Еміл) – Алакөл көліне шығыс жағынан құятын Тарбағатайдағы өзен. Қазіргі Шәуешекке жақын. Өзеннің көлге құйылысынан алыс емес жерде қарақытайлар салған, бүгінде жер бетінен жойылып кеткен Эмиль қаласы болған» [33, 555 б.].

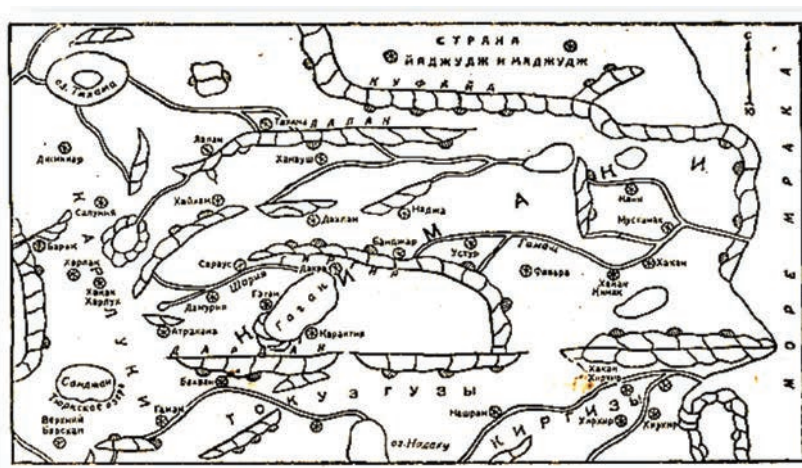
Қимақ қалаларын Академик Б.Көмеков Алакөл маңына орналастырып, сәйкестендіру мәселелерімен егжей-тегжейлі айналысқан (сурет 1,2). Бірақ, соңғы жылдары бұл пікірге қарсы көзқарастар де шығып жатқаны рас. С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің мамандары тарапынан

жоғарыда аталған Әл Идриси картасына жүргізген талдаулары біршама көңіл аудартады. Бізге белгілі, К. Миллер мен Григорьев Қимақтар мекендеген Хакан көлін Ыстықкөл деп ұсыныс жасаса, Б.Е. Көмеков «*IX-XI ғасырдағы қимақ хандығы, араб деректері бойынша*» атты еңбегінде Хаканды Алакөл деп көрсеткені анық. Ал біз жоғарыда атаған оқу орнының мамандары ұсынған пікір бұл мәселеге кереғар болып келеді. Олардың пікірінше әл Идриси дерегіндегі Хакан көлін Орталық Қазақстандағы *Теңіз көлі* деген болжамды алға тартады. Ал Шария өзенін Есіл өзені аңғарындағы *Терісаққан өзені* деп сәйкестендіреді. Б.Көмековтің пікірінше бұл өзен бүгінгі Лепсі өзенімен сәйкестендірілген болатын. Қимақ астанасын біз деректер негізінде Ертіс бойында және Алакөл маңында болуы мүмкін екендеген Б.Көмеков деректерінен білетінбіз. Ал біз мысалға алып отырған оқу орнының мамандары астана жөнінде басқа пікірде. Мәселен олар қимақ астанасын Павлодар облысы, Май ауданына қарасты, Қызыл Еңбек ауылы тұсындағы ескерткіштер кешенімен сәйкестендіреді. Бұл мәселенің себебін олар, қимақ астанасының Ертіс бойында болғанымен байланыстырады. Сонымен қатар, сол аймақта 2001 жылы т.ғ.д. профессор Атықбаев Ж.О. жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде ерте орта ғасырлық қалалардың орындары анықталған және сол өңірді жете зерттеген Ж.О. Артықбаев, А.Ж. Ерманов, Ә. Жөнісовтың «Ертіс өңірі қимақ дәуірінде» атты шығармасындағы келтірілген көптеген деректерді де алға тартады [34, 4-11 бб.]. Аталған еңбекте Қимақтар туралы жазба деректерді тілге тиек ете отырып, өздері жоғарыда көзқарастарын ұсынады. Біздің мақсатымыз Қимақ тарихын анықтау емес, археологиялық зерттеулер нәтижесінде Алакөл аймағы мен Жоңғар қақпасынан анықталған ортағасырлық қалалардың кімге тиесілі екенін анықтау. Біз жоғарыда келтірген мәліметтер әліде болса жеткіліксіз, себебі аталған мекенде анық қай халықтың қала мәдениетін дамытқаны жөнінде іргелі дереккөздің жоқтығы. Бірақ бұл мәселелер әлі арнайы зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Себебі өзімізге дейінгі зерттеу жұмыстарына назар салатын болсақ, барлық орта ғасырлық әдебиеттер Жетісудың Солтүстік Шығысында бірнеше мемлекеттердің түйіскенін растайды. Археологиялық зерттеу жұмыстары да, бұл жазба деректерді жоққа шығармайды. Біздіңше Жоңғар қақпасы, Алакөл аймағынан соңғы жылдары табылып жатқан ортағасырлық қалалар мен керуен-сарайларды кешенді түрде зерттеу қажет. Себебі бүгінгі күнге дейінгі біздің тарапымыздан жүргізілген далалық қазба жұмыстары жоғарыда мысалға алынған зерттеудегідей біржақты пікір айтуға ертерек екендігін айқындап тұр. Жоғарыда сілтемеде көрсетілген шығарма авторлары біршама батыл шешімдер айтқанымен, сәйкестендіру мәселесі әлі де болса шикілеу болып тұрғандай. Біздің ойымызша, егер алдағы уақытта аталған өңірді қазба жұмыстары негізінде ғана зерттеп қоймай, этнорафиялық, шежірелік тұрғыдан, мүмкіндік болып жатса нумизматикалық деректерге сүйене отырып зерттеу жүргізсе, онда өлкенің тарихы біржақтама пікірлерден құтылып, кең ауқымды зерттеу нәтижелері негізінде толық, батыл көзқарастар айтуға мүмкіндік туғызар еді. Алакөл аймағы бүгінгі күнге дейін егіншіліктен қол үзген емес. Әр жыл сайын ол өлкеде соя, бидай т.б. дәнді дақылдар өсіру жергілікті халықтың тұрмысында негізгі рол алады. Біздің ойымызша өлке тарихын зерттеуде осы тұрмыстық-шаруашылық бағытпен тікелей байланыстырып зерттеп көру қажет секілді. Себебі біз зерттеп жүрген қалалардан тұрмыстық-шаруашылық мақсаттағы материалдар жиі шығуда. Сондай-ақ, қалалардың аймағына жүргізілген барлау жұмыстары нәтижесінде қала аймағында ертеде суармалы егіншіліктің болғанын растайды. Аталған қалалардан көп мөлшерде қыш ыдыс бұйымдар мен сүйектен жасалған тұрмыстық-шаруашылық заттары табылған болатын. Олардың көпшілігі алғашқы зерттеу-талдау жұмыстарынан өтіп, ғылыми сипаттамасы берілген, әрі ол жайында арнайы мақала жазылып, ғылыми айналымға енгізілген болатын [35, 202-207 бб.]. Табылған тарихи жәдігерлер бүгінгі таңда жергілікті Қабанбай батыр атындағы тарихи-өлкетану музейіне тапсырылып, халық назарына ұсынылуда [36, 367-374 бб.].

Бүгінгі таңда табылған қыш ыдыстарды жаратылыстану ғылымдарының көмегіне сүйеніп, басқа ғылыми қырларынан зерттеу мәселесі талқылануда. Қазба жұмыстары әлі өз жалғасын табады. Біздің ойымызша алдағы зерттеулер нәтижесінде Алакөл аймағы мен Жоңғар қақпасының орта ғасырлық тарихы жаңа деректермен толығып, келешек ұрпаққа құнды мағлұмат қалдырылады деп сенеміз.

1. Гуляев С.О. О древностях, открываемых в Киргизской степи // Вестник РГО. – 1853. – Ч. 8, отд. 7.
2. Ч.Ч. Валиханов. Избранные произведения / Под ред. А.Х.Маргулана. – Алма-Ата, 1958.
3. Абрамов Н.А. Алматы или укрепление Верное с его окрестностями // Записки РГО по общей географии – СПб., 1867. – Т.1. – С. 255-268; Абрамов Н.А. Древние курганы и укрепление в Семипалатинской и Семиреченской областях // Известия РАО. – 1873. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 59-63.
4. Фишер Г.В. Озеро Балхаш и течение р. Или от выселка Илийского до ее устьев // Записки Западно-Сибирского отделения РГО. – 1884. – Т. VI.
5. Флоринский В.М. Топографические сведения о курганах Семипалатинской и Семиреченской областей // Известия Томского университета. – Томск, 1898. – Т. 1.
6. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 // Сочинения. – М.: Наука ГРВЛ, 1966. – Т. IV.
7. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // Турды Оренбургской ученой архивной комиссии. – Оренбург, 1910. – Вып. 22.

8. Бернштам А.Н. Археологические работы в Казахстане и Киргизии // ВДИ. – 1939. – №4. – С. 169-181; сонькі. Прошлое района Алма-Ата. 1948 // Сборник трудов Семиреч. археол. экспедиции «Чуйская долина». МИА. 1950. – 14.
9. Ходжиков К. Древнейшие памятники Семиречья // Труды Казахского научно-исследовательского института национальной культуры. – А.-М., 1935. – Т. 1.
10. Агеева Е.И. Новые данные по археологии Семиречья // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1960. – Вып. 80.
11. Археологическая карта Казахстана. – Алма-Ата, 1960.
12. Байпаков К.М. Раннесредневековые города и поселения Семиречья Известия АН КазССР Серия общественная. 1966. № 2.
13. Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Изд. 2-е, доп. – Алматы: 2005. – 188 с., вклейка.
14. Төлеубаев Ә.Т., Талеев Д.Ә., Жұматаев Р.С., Шағырбаев М.С. // Известия НАН РК. – 2014. – №5 (297).
15. Шағырбаев М.С. Ерте ортағасырлық Асусай қалашығының қыш ыдыстары // Қазақ Ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2013. – № 4 (71); Шағырбаев М.С., Жиенбаев Ж.Қ. Асусай археологиясы // Алақөл қоғамдық-саяси газеті. – 2013. – 6 желтоқсан.
16. Бартольд В.В. О христианстве в Туркменстане в домонгольский период // Соч. – М., 1964. – Т. 2.
17. Савельева Т.В. Города Карлуков // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – №5.
18. Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII вв. // О киргизах и Киргизии. – Фрунзе, 1968.
19. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. По арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 157 с.
20. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. 1 том. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544 б.
21. Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Перевод с арабского комментарий, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 428 с.
22. Бартольд В.В. Сочинения. – Т. II. – Часть 1. – М., 1963. – 1024 с.
23. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Т. IV. – М.-Л., 1957. – С. 919.
24. Байпаков К. Великий Шелковый путь. – Алматы, 2007. – 496 с.
25. Жиованни дель Пано Карпини, Гильом де Рубрук. Моңғолдардың тарихы және Шығыс бағытқа саяхатым. – Алматы, 2012. – 264 б.
26. Байпаков К., Сейдуманов С.Т., Савельева Т.В., Воякин Д.А., Әуезов Е.К. Орта ғасырлардағы Жетісу өлкесінің астаналары. – Алматы, 2009. – 320 б.
27. Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы. – Алматы, 2002. – 292 б.
28. Бартольд В.В. Сочинения. – Т. I. – М., 1963. – 763 с.
29. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы, 1991. – 208 б.
30. Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. – Алматы, 2010. – 728 б.
31. Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. – Алматы, 2001.
32. Гумилев Л. Қиял патшалығын іздеу. «Пірәдар Иоанның мемлекеті туралы аңыз». – Алматы: Балаус, 1992. – 448 б.
33. Дулати М.Х. Тарих-и Рашиди. – Алматы, 2003. – 616 б.
34. Артықбаев Ж.О., Ерманов А.Т., Жәнісов Ә.Т. Орта Ертіс өңірі кимақ дәуірінде («Темір жауынгер» тарихының құпиясы). – Астана: Фолиант, 2004. – 48 б.
35. Шағырбаев М.С., Адельчанов Қ.Б. Көзеші шарығы тарихи дереккөзі ретінде // Қазақ Ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2014. – № 1(72).
36. Шағырбаев М.С., Қожахметова Ж., Адельчанов Қ. Асусай қалашығының қыш бұйымдарын Қабанбай батыр музейінде экспозициялау мәселесі // «Археология және этнологиядағы мәдениеттер сабақтастығы мәселесі» атты тақырыппен өтетін дәстүрлі «VI Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 25 сәуір 2014 ж. – Алматы, 2014.

1- сурет. Әл Идриси картасы бойынша Қимақтардың орналасқан аймағы.

М. Елеуов, т.ғ.д., профессор
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қ. Арынов, аға ғылыми қызметкер,
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Археология ҒЗО

2014 ЖЫЛЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҮТІРТӨБЕ ҚАЛАСЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ

Ортағасырлық Үтіртөбе қаласы Оңтүстік Қазақстан облысының Мақтарал ауданындағы Үтіртөбе ауылынан 12,1 км солтүстік-шығыста, Сырдария өзенінің сол жағасынан оңтүстікте 2 км жердегі Сорөзектің жағасында орналасқан, географиялық координаттары: С.41°03'797", Ш.068°25'809", теңіз деңгейінен биіктігі 250 м.

Үтіртөбе қаласы жайлы алғашқы мәлімет М.С. Мершиевтің 1965 жылы жарыққа шыққан «К вопросу о генезисе оседлых поселений (на материалах городище Актобе 1)» атты мақаласында кездеседі. Автор қауыншы мәдениетінің таралу аймағында орналасқан ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің қатарында Асықатаның солтүстік-шығысында орналасқан Отурултөбе (Үтіртөбе – М.Е.) қаласын көрсеткен [1, 66-80 бб.]. 1971 жылы Өзбек КСР Археология институтының Ю.Ф. Буряков басқарған Шаш-Илак тобы Мақтарал ауданының орталығы Жетісай (бұрынғы Сырдария) ауылынан солтүстік-шығыста 30 км жерде, Сырдария өзенінің сол жағасындағы өзектің жағасында орналасқан Үтірлітөбе (Үтіртөбе – М.Е.) қаласының тарихи-топографиялық құрылымын зерттеп, оның әр түрлі бөліктерінде қазба жүргізген [2, 523-524 бб.]. 2004 жылы «Сырдария» университетінің археологиялық экспедициясы (жетекшісі тарих ғылымдарының кандидаты, доцент М.Қасенов) Шардара су қоймасы шайып жатқан ортағасырлық Үтіртөбе қаласында зерттеу жұмыстарын жүргізген [3, 4-5 бб.]. 2009-2010 жылдары «Тұран» археологиялық экспедициясы (жетекшісі, профессор М.Елеуов) ортағасырлық Үтіртөбе қаласының тарихи-топографиялық құрылымын зерттеп, жобасын түсіріп және шахристанның солтүстік бөлігінде 2004 жылы жүргізілген бірінші қазба жұмыстарының жанындағы ең биік нүктеден (реперден) шығыста, жағасын су шайып бұзып жатқан тік жарқабақтың жиегінде қазба жұмыстарын жүргізген [4, 17-28 бб.].

2014 жылығы археологиялық қазба жұмыстары негізінен 2009 жылы тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуовтің жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстарын онан ары жалғастырылды. Осы цитадельдің солтүстік-батыс бөлігінде тұрғын үйлер ашылған жерден шығыс бағытына қарай жалғасты. Археологиялық қазба жұмыстары барысында 2 кесік, 3 қазба орындары белгіленіп, кейінгі ғасырларға жататын үш тұрғын үй бөлмелері ашылып тазаланды.

Кесік 1. Цитадельдің солтүстік-батыс бөлігінен, яғни, төбенің су шайып қатты бұзылып жатқан жарғабақ жерінен салынды, батыстан-шығысқа қарай бағытталған ұзындығы – 7 м, ені – 1 м., тереңдігі – 3 м. Ярустық сызықтық белгілері сызылып суретке түсірілді және жобасы сызылды.

Қазба 1. Цитадельдің солтүстік – батыс бөлігінен ені – 6 м, ұзындығы 10 м, тереңдігі – 2,3 м көлемде тазаланып ашылды. Бұл қазба 1 кешені солтүстік-шығыстан оңтүстікке қарай бағытталып жатыр. Қазба 1-дің солтүстік-шығысындағы қазба жиегі 1- кесікпен жанасып жатыр, арасында ені 1 м болып келетін кесіндісі бар. Осы қазба 1 кешенінің солтүстік-батыс бөлігі цитадельдегі су шайып қатты бұзылған жарғабақпен жанасып жатыр.

Одан кейін осы қазбаның солтүстік-шығыс бөлігінен оңтүстік-шығысқа қарай бағытталған, жақсы сақталған пахса блоктарынан жасалған дуал қабырғасы табылып тазаланды. Мықты дуал қабырғасының қалыңдығы – 1 м, пахса блоктарының ұзындығы 1,5 м, сақталған биіктігі 60-70 см. Бұл дуал қабырғасының оңтүстік-шығыс жағы қазба жиегіне кіріп жатқандықтан жалпы ұзындығы белгісіз болып отыр. Пахса блоктарының сыртында сылағы сақталған, оның сақталған қалыңдығы 2-3 см. Осы пахса блоктан қаланған қалың дуалдың астында 2-3 см болатын аппақ қамыс төселгені белгілі болды. Сонымен қатар қалың пахса блоктарынан қаланған дуалға параллель батысқа қарай 80 см жерден екінші тағы да бір дуал қабырғасы анықталды. Екі дуал қабырғасы да бір еден деңгейінде жатыр және екеуі де бір бағытқа қарай бағытталған бірақ екеуінің жасалуы қоспалары екі түрлі. Екінші дуал қабырғасының қалыңдығының ені – 1 м, сақталған биіктігі – 40 см, жұмбаздалып жасалынған дөңгелек формада қаланған кесектердің өлшемдері 42x22x12 см. Екінші дуал қабырғасының солтүстік-батыс бөлігінен күйдірілген 4 қатар қаланған қыш кірпіштермен өрілген жері аршылды, шамасы кейіннен жасалынған секілді. Күйдірілген қыш кірпіштердің өлшемдері 32,33x16x5 см, олардың түстері қызыл және қоңыр қызыл болып келеді.

Басқа бұл қазба 1 кешенінде еш нәрсе байқалмады, ашу мен тазалау жұмыстары кезінде 1 монета табылды, диаметрі – 3 см қатты бұзылып тотыққан, сонымен қатар ыдыс керамика сынықтарымен ұсақ-түйек, ірі кара мал сүйектері мен сынған, күйдірілген қыш кірпіштердің қалдықтары кездесті.

Қазба 2. Қазба 1 кешенінен оңтүстікке қарай бағытта тағы да ұзартылып ұзындығы – 12,5 м ені – 5,5 м шаршы жер белгіленіп реттік санмен атау қойылды. Қазба 2 кешенінің солтүстік-шығыс бөлігі қазба 1 кешенімен жалғасып жатыр, тек ортада 50 см болатын бробкасы бар. Осы аталмыш кешеннің батыс

бөлігі 2010 жылы тарих ғылымының докторы, профессор Мадияр Елеуовтің жетекшілігімен жүргізілген қазбамен яғни, тұрғын үй жайларымен шектесіп жатыр. Сонымен қатар қазба 1-ден қазба 2-ге қарай екі дуал қабырғасы өткендігі белгілі болды. Өкінішке орай дуал қабырғасының жалпы көлемі белгісіз өйткені толығымен ашылып тазаланған жоқ. Қазба 2 кешенін тазалау мен ашу жұмыстары кезінде сынған керамикалық ыдыстар, күйдірілген қыш сынықтары мен ірі қара мал сүйектері табылды. Бұл кешенде күл аралас топырақ пен сонымен қатар бос пахса құландылары кездесті. Жалпы алғанда қазба 2 кешенінің тереңдігі 1,2 – 1,6 м дейін қазылды. Сонымен қорыта айтқанда қазба 2 цитадельдегі орналасқан орны көшенің жолы болуы мүмкін деген болжамымызды айтамыз.

Кесік 2 цитадельдің солтүстік-шығыс бөлігінен төбені су шайып қиратқан жарғабақ жерінен ені – 1 м, ұзындығы – 15,6 м, тереңдігі – 3,6 м болып келетін кесік салынды. Ярустық сызықтық белгілері сызылып, сызбасы сызылды. Жалпы бұл екінші кесіктің бағытталған бағыты тура батыстан-шығысқа қарай бағытталып жатыр. Қазба барысында керамикалық ыдыс сынықтарының бөлшектері көптеп табылды.

Қазба 3. Цитадельдің солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан, яғни, қазба 1 мен қазба 2 кешенінен батысқа қарай оқшау жерден жалпы көлемі ұзындығы – 9 м, ені – 7 м болатын жерді белгілеп реттік санмен атау қойылды. Бұл қазба 3 кешенінің солтүстік-шығыс бөлігі осы цитадельдің су шайып қатты бұзылып жатқан жарғабақпен ұласып жатыр (1-сурет). Осы кешеннің бағытталып жатқан бағыты шығыстан оңтүстікке қарай созылып жатыр. Кешенді ашу мен тазалау жұмыстары кезінде 3 бөлменің орындары анықталып, суретке түсірілді (2-сурет). Олар: шығыстан оңтүстікке қарай қаз-қатар бірінен кейін бірі тізбектеліп жатқандықтан реттік санмен бөлме 1,2,3 деген атаулар қойылды. Қазба 3 жалпы жобасы мен тік кесінділері сызылды.

1-сурет. Қазба 3. Қазбаға дейінгі көрінісі.

2-сурет. Қазба 3. Қазбадан кейінгі көрінісі.

Қазба 3 кешеніндегі бөлмелердің сипаттамасы: Бөлме 1-дің солтүстік пен батыс қабырғалары су шайып қатты бұзылып кеткен. Тек осы бөлменің шығыс қабырғасы мен оңтүстік қабырғалары жақсы сақталған. Бөлме 1-дегі оңтүстік қабырғасы шығыстан-батысқа қарай бағытталған, қабырғаның ұзындығы – 3,3 м, қалыңдығы – 30 см, сақталған биіктігі – 70 см. Осы қабырғаға жанама солтүстік-шығыс бөлігінен пештің орны анықталды. Бөлмедегі сақталған пештің жалпы көлемі: ұзындығы – 80 см, ені – 50 см. Пештің дәл ортасында аппақ күлмен бірге сақталған тесігі бар. Тесігінің диаметрі – 15 см, пештің ортасындағы тесігінің тереңдігі – 4 см. Пештегі анықталған тесіктің айналасын жан-жағын күйдірген кірпішпен қаланғанын білінер білінбес байқалып тұр, яғни, күйдірілген кірпіштер жақсы сақталынбаған. Пештің сақталынған биіктігі – 18-20 см. Осы бөлмедегі шығыс қабырғасы толығымен ашылған жоқ, себебі қазба жиегінің астында жатыр.

Бөлме 2. 1-бөлменің оңтүстік беткейінде жапсарлана жатыр. Бөлменің төрт қабырғасы әлемнің төрт бұрышына қарай қаратылып салынған. Бөлме 2 мен бөлме 1-ді байланыстыратын ені 70 см болып келетін есіктің орны анықталды. Бөлме 2-нің төрт қабырғасы да жақсы сақталып, барлығы ашылып тазаланды. Бөлме 2-нің солтүстік қабырғасы бөлме 1 мен жанасып жатыр, ұзындығы – 3,55 м, сақталған биіктігі – 55 см, ені – 30 см болып келеді. Екінші бөлмедегі батыс қабырғасы солтүстіктен-оңтүстікке қарай бағытталған. Қабырғаның ұзындығы – 3 м, сақталған биіктігі 90-95 см, қабырғаның қалыңдығы 60-70 см. Батыс қабырғаның биік нүктесінен төменге қарай – 40 см жерде ағаш күлі жатыр. Күйген ағаш күлінің ұзындығы солтүстіктен-оңтүстікке қарай – 1,8 м, батыс қабырғасындағы сақталған күлдің қалыңдығы 10-30 см. Осы аталмыш қабырғаның сыртында сақталған сылағы бар, сақталған сылақтың қалыңдығы – 1 см. Жалпы бөлме 2-нің батыс қабырғасы негізінен пахсадан қаланып тұрғызылған, бірақ нашар сақталынып қатты бұзылған. Бөлме 2-нің оңтүстікте жатқан қабырғасының бағыты шығыстан-батысқа қарай бағытталып жатыр. Осы бөлмедегі сақталған оңтүстік қабырғасының ұзындығы – 3,3 м, сақталған биіктігі – 85-90 см, қалыңдығы – 60 см. Аталмыш қабырғаның шығыс бөлігінде бөлме

3-ке өтетін есігі ашылып анықталды. Екі бөлмелерді байланыстыратын есіктің ені – 70 см. Бөлме 2-нің оңтүстік қабырғасы пахсадан тұрғызылған, сақталынуы нашар. Бөлме 2-нің шығыс қабырғасы, ол солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып жатыр. Бөлме 2-нің шығыс қабырғасының ұзындығы – 3,45 м, қабырғаның сақталған биіктігі – 80 см. Осы қабырғаның жартысы қазба жиегінің астында жатыр, сондықтан біздің болжамымыз бойынша ені – 55 см болуы мүмкін. Бөлме еденіне дейін ашылып тазаланды және бөлмені ашу мен тазалау жұмыстары кезінде керамикалық ыдыс сынықтары мен құрылысқа пайдаланатын күйдірілген қыш кірпіштері табылды. Бөлме толығымен суретке түсіріліп жобасы алынды.

Бөлме 3. Бөлме 2-нің оңтүстік беткейінде жанасып жатыр. Екі бөлмені байланыстыраты есік солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Бөлме 3 басқа екі бөлмеге қарағанда үлкен. Мұнда бөлменің төрт қабырғасы да әлемнің төрт бұрышына қаратылып, бөлме 3-тің ұзындық бағыты оңтүстік-батыстан, солтүстік-шығыс бағытқа қарай созылып жатыр. Бөлме 3-тегі ашылып, тазаланған қабырғалары пахса блоктарынан жасалынып тұрғызылған. Блоктар қатты бұзылып, нашар сақталынған. Бөлме 3-тің солтүстік-шығыс жақ тарапындағы қабырғасы бөлме 2-ге жанасып жатыр. Оның ұзындығы – 3,2 м, қабырғаның сақталған биіктігі – 55-60 см, қалыңдығы – 55 см. Негізінен осы қабырға пахсадан тұрғызылып салынған, бірақ сақталуы нашар және бұл қабырға шығыстан-батысқа қарай бағыттталып ұзыннан созылып жатыр. Келесі бөлме 3-тің батыс жақ беткейіндегі қабырғасы солтүстіктен-оңтүстік қарай бағыттталып жатыр. Осы анықталған қабырғаның ұзындығы – 7,4 м, қабырғаның сақталған биіктігі солтүстік батыс жағы – 70 см, оңтүстік-батыс бөлігі – 55 см. Аталмыш сақталған қабырғаның астыңғы бөлігінің қалыңдығы – 80 см, жоғарғы бөлігі – 45 см сақталынған. Қабырға қара пахсадан тұрғызылып салынған, сақталуы нашар. Осы батыс қабырғаның батыс беткейі, яғни, сыртқы бөлігі солтүстік-батыстан, оңтүстік-батысқа қарай 5 м кейін қазба жиегінің ішіне кіріп жатыр. Бөлме 3-тің үшінші шығыс қабырғасы оңтүстік-шығыстан, солтүстік-шығысқа қарай бағыттталып жатыр. Оның ұзындығы – 6,8 м, қабырғаның сақталған биіктігі оңтүстік-батыс бөлігінде – 45 см, солтүстік-шығыс бөлігінде – 40 см, қалыңдығы – 55 см. Бөлме 3-тегі шығыс тарапындағы қабырғасы негізінен пахсадан қаланып тұрғызылған, сақталуы нашар. Бөлме 3-тің төртінші қабырғасы шығыстан батысқа қарай бағыттталып жатыр. Қабырғаның ұзындығы – 4,1 м, сақталған биіктігі – 50 см, қалыңдығы – 80 см болып келеді.

Қазба 3 кешенін ашу мен тазалау жұмыстары кезінде сынған керамика ыдыстары, хумның ернеуі, құмыра мен дастархан бөліктерінің қалдықтары, сонымен қатар жақсы күйдірілген ою-өрнегі бар қыш кірпіштер табылды. Олар:

Хум ернеуінің диаметрі – 42 см, ішкі аумағының өлшемі – 34 см, сыртқа шыққан жері – 3 см. Бұл хумның ернеуінің астында көлемі – 1 см толқын тәрізді жасалған өрнегі бар. Мойнының биіктігі – 12 см, қалыңдығы – 2 см, иығында доға тәрізді өрнектері бар, оның көлемінің өлшемі – 3x5 см. Өрнектерді қатты затпен басып сызылғаны байқалып тұр. Хумның құрамы саз балшықтан жасалып, сапалы күйдіріп жасаған (1 кесте, 1).

Хум ернеуінің сыртқы диаметрінің өлшемі – 22 см, ішкі диаметрінің өлшемі – 18 см, ернеуінің сыртқа иілген жері – 2 см, қалыңдығы – 2,2 см. Сақталған иығының өлшемі – 13 см. Қоспасы майда қиыршақ тастарды қосып күйдірген (1 кесте, 2).

Хум ернеуінің диаметрінің аумағы – 44 см., ішкі диаметрінің аумағы – 34 см, ернеуіндегі сыртқа шыққан жеріндегі өлшемі – 2,5 см, қалыңдығы – 2 см, сақталған жері – 13 см, төбесінде қатты затпен батырылып сызылған ою-өрнегі бар. Оның көлем өлшемдері – 2-2,5 см. Бұл хумның ернеуіндегі ою-өрнектер тәжі немесе қошқар мүйізге ұқсайды (1 кесте, 3).

Хум ернеуінің сыртқы диаметрінің өлшемі – 38 см, ішкі диаметрінің өлшемі – 28 см, иілген жерінің өлшемі – 2 см. Ернеуінде қатты затпен батырылып сызылған дән сабағына ұқсайтын ою-өрнегі бар, оның өлшемі – 2,5-5 см. Мойнының биіктігі – 1 см, қалыңдығы – 1,5 см, сақталған биіктігі – 6-6,8 см. Құрамы: саз балшыққа майда қиыршық тастарды араластырып жақсы күйдірген (1 кесте, 4).

Хум ернеуінің сыртқы диаметрінің өлшемі – 28 см, ішкі диаметрінің өлшемі – 24 см, қалыңдығы – 1,5 см. Мойнының биіктігі – 7 см. Ернеуінің астында сыртқа қарай саусақ пен батырып шығып жасалған өрнектелген өрнектері бар. Хум сапасы жақсы күйдірілген (1 кесте, 5). Осы үлгідегі хумдар Ортырардың X-XII ғасырлардағы мәдениетінен табылған [5, 93, рис. 47, 10].

Дастарханның диаметрінің өлшемі – 40 см, ішке иілген жерінің өлшемі – 2 см, тағы да ішке 2 см, қайырылып жасалынған. Биіктігі – 5 см. Табанының қалыңдығы – 2 см, ернеуінің қалыңдығы – 4 см. Ішкі бетінде қатты затпен батырылып сызылған ою-өрнегі бар (1 кесте, 6).

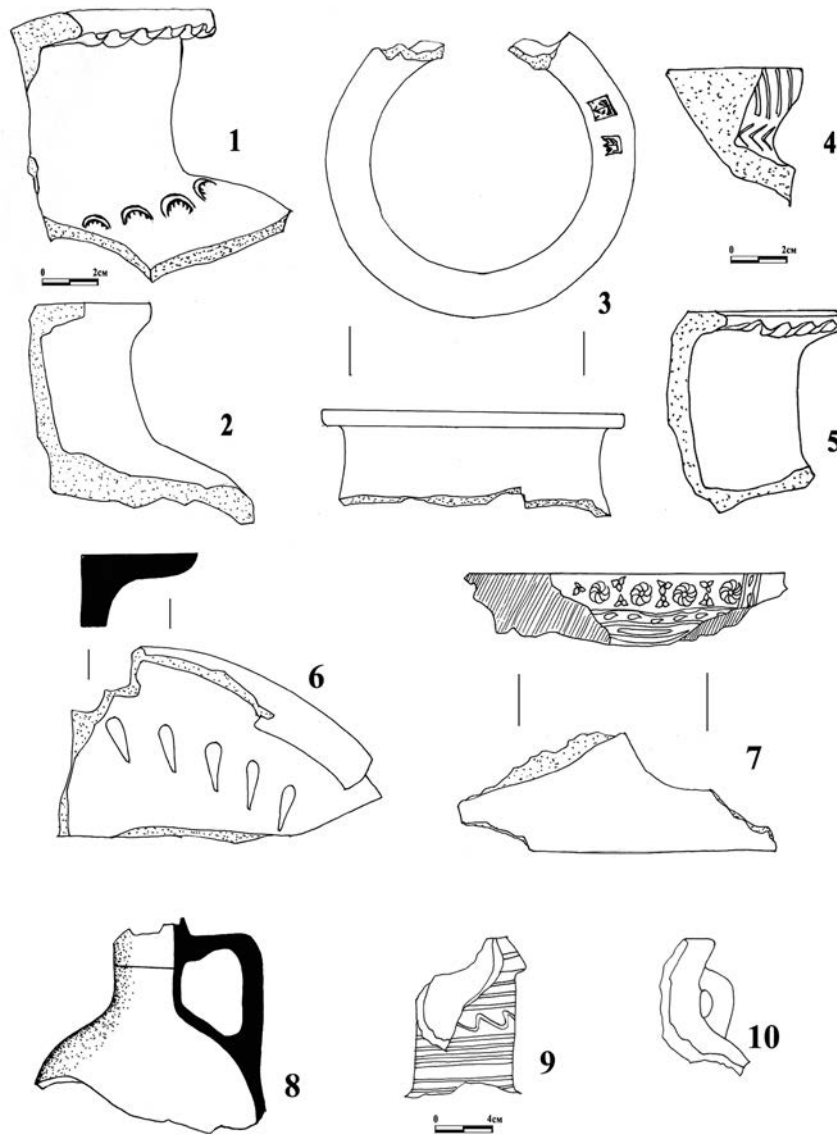
Пандон тәріздес зат. Бір ұшының биіктігі – 7 см, ұзындығы мен ені – 10 см, астыңғы және бір жақ жанында кертгі бар және қатты затпен батырылып сызылған сызықтары бар (1 кесте, 7).

Құмыра, тұтқасы мен ернеуі бар, иығы сақталған. Ернеуінің диаметрі – 4 см, тік мойнының биіктігі – 6 см, ернеуінен – 1 см төмен ыдыстың иығына бекітілген, қалыңдығы – 2 см (1 кесте, 8).

Құмыра мойнының ернеуі тік шыққан жері сыртқа қарай – 0,5 см сақталған жері – 11 см, қалыңдығы – 0,6 см мойнында қатты затпен батырылып айналдыра сызылған сызығы бар (1 кесте, 9).

Қазан сынығы, диаметрінің өлшемі – 12 см, қалыңдығы – 0,6 см, мойнының тік шыққан жері –

2,5 см, сыртқа қарай иілген жері – 1 см. Ернеуінен - 1,5 см жерде орналасқан тұтқасы бар, ол иығына жапыстырылған. Тұтқаның алып жатқан ұзындығы – 4,5 см, тұтқаның қалыңдығы - 0,7 см, сақталған жері – 8 см. Құрамына қиыршық тас араласқан саз балшықтан күйдірілген (1 кесте, 10). Осы үлгідегі құмыра мен қазандар Отырардың X-XI ғасырлардағы мәдени қабатынан [5, 93, рис. 47, 5-6, 12-13] және Ақтөбе 1-дің X ғ. екінші жартысы – XIII ғ. басындағы мәдени қабатынан табылған [6, 151, рис. 52, 17-20, 27].

А.З. Бейсенов, т.ғ.к., доцент,
 Ә.Марғұлан атындағы Археология институты,
 Алматы қ.

ӘБДІМАНАП ОРАЗБАЕВ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА, ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРЛЕРІ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУЛЕР

Бүгінгі таңда сан-салалы, кең өрісті үлкен ғылымға айналып отырған Қазақстан археологиясының тым ұзақ болмаса да, мағыналы және нәтижелі жүріп өткен жолы бар. Оған үңілетін болсақ, бүгінгі жетістіктерге әкелген аға буын өкілдерінің қажымас қайраты мен ғылымға деген ғажап табандылығының, азаматтығы мен принципшілдігінің арқасында атқарылған қыруар жұмысты көре аламыз. Олардың білімі мен біліктілігі – өз басына жеке мәселе.

Аға буын өкілдерінің арасынан біз қазақ археология ғылымының іргетасын қалаушылардың бірі, кәсіби археолог, ұстаз Әбділманап Медеуұлы Оразбаевтың жарқын бейнесін көреміз.

Әбдіманап Оразбаев атакты Ленинград (Санкт-Петербург) археология мектебінен шықты, яғни осы жерде кәсіби мамандыққа баулынды, тәлім-тәрбие алды. Үлкен ғылымның алғашқы жолындағы өзінің ұстазы Михаил Петрович Грязновтың экспедициясына қатысқан ол, тек мамандыққа қатысты білім мен жалпы әдістемелер алып қана қоймай, далалық зерттеулердің методикасын тамаша меңгерді.

Ғалым аға Әбдіманап Оразбаевтың ғылыми өмірінде аса зор орны бар тақырып – Орталық Қазақстан археологиясы екендігі белгілі [1; 2; 3].

Ұйымдастырылғанына жуырда 70 жыл болатын Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) қазақ археология ғылымының сол жылдары биікке жарқырап көтерілген шоқжұлдызының ұйтқысы еді.

Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы қазақстандық кәсіби археологтар мен этнографтардың тамаша дайындық мектебі болды. Қазақ халқының адал перзенті, біртуар ғалым Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың тікелей атсалысуымен 1946 ж. ашылған, алғашқы 30 бойы Әлкей Хақанұлы Марғұлан өзі басқарған бұл ұйымның құрамында Ә.М. Оразбаев, К.А. Ақышев, А.Г. Максимова, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова, М.Қ. Қадырбаев, С.М. Ақынжанов, С.Жолдасбаев, А.С. Загородний, Т.И. Кулик, Ж. Құрманқұлов, З. Самашев, А.С. Ермолаева, Ж.Қ. Таймағамбетов, Э.Ф. Кузнецова, Т.М. Тепловодская, С.А. Берденов және т.б. көптеген мамандар болды. Л.Р. Кызласов (Мәскеу), Н.А. Боковенко (Санкт-Петербург) сынды Ресей ғалымдары келіп жүрді, далалық зерттеу жұмыстарына үлкен қызығушылықпен араласты. Әлкей Хақанұлының соңына ерген шәкірттері мен әріптестері арасында осы экспедиция ізденістеріне кеңінен қатысқан белгілі этнографтар Х.А. Арғынбаев, Е.А. Масанов, М.С. Мұқанов, С. Ақатаев, антрополог О. Ысмағұлов болды [4, 23 б.].

Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының ерте кезеңі материалдарының өзі көптеген мақала, баяндамаларға, бірнеше ірі монографиялық еңбектерге арқау болғанын жақсы білеміз. Оның ішінде Орталық Қазақстанға тікелей қатысты жазылған екі монографияны ерекше ажыратамыз [5; 6]. Бұл материалдардың жинақталып, өңделіп, жарыққа шығуына Әбділманап Оразбаевтың тікелей қатысы бар екені де және бұл жерде ғалымның қандай орны бар екені жақсы белгілі. Ғалымның қола, ерте темір дәуірлеріне қалам тартқан басқа да еңбектері Арқаның көне мәдениетінің ашылып, жалпақ жұртшылыққа тез арада танылуына игі әсерін тигізді [7; 8].

Ә.М. Оразбаев – қазба методикасына айрықша мән берген археолог. Бір мысал. 1982 ж. күзінде Қарағанды Мемлекеттік Университетінің доценті, қазір профессор В.В. Евдокимов бізге «қоладан» дәріс беріп тұрып, Садчиков қонысына келген тұста тақырыпты тоқтата сала, Ә.Оразбаев жайлы әңгімелеп кеткені бар. Ол бізге Ә. Оразбаевтың жоғары деңгейдегі маман екенін егжей-тегжейлі, тіпті, шұқшиып түсіндірді. Оның далалық зерттеулердегі ыждахаттылығын, ол жүргізген қазбаның ерекше таза болатынын, қазба алаңындағы белгілерге фиксация жасауының өзі ғажап ұқыптылықпен және сирек кездесетін нақтылықпен іске асырылатын әңгімеледі. «Мы были поражены, видя его раскоп. Чистота, такая аккуратность, четкость, и, в особенности, его детальная фиксация площади раскопа, всё это поражало. Знаете, ребята, говорят, сам Михпет (Михаил Петрович – А.Б.) удивлялся...» – деді қорытындылай келе В.В. Евдокимов. Грязновтың не нәрсеге таңғалғаны дұдамалдау қалды – Оразбаевтың қазбасына ма, әлде оның алақағазға түсіріп әкелген материалдарының нақтылығына ма? Дегенмен, ғалым ағамыздың өте ұқыпты, жауапты маман екенін естіп, көп нәрсені түсініп қалдық. В.В. Евдокимов Оралдағы атакты Генинг мектебінің түлегі болатын, ал ол ортаның да методика мәселесіне тиісті дәрежеде мән беретінін, ешкімнен де ол жағынан осал емес екенін білетінбіз. Білетінбіз дегенде, мұны біз Евдокимовтың өз қазбасынан да әбден көре алдық. Міне, осындай ортадан шыққан маманның Ә.Оразбаевтың қазбасына ерекше таңғалғаны ойландырады. Евдокимов бізге Оразбаев жайлы көп болса 5-6 минут әңгімеледі, ал бұндай сараңдау айтылатын қып-қысқа, бірақ нақты пікір мәнсіз көпірткен бір том мадақтан артық. Бір анықтама берер болсақ – В.В. Евдокимовтың Әбдіманап ағаны жақсы білетін себебі, ол екеуі күнбатыс Сарыарқадағы Садчиков қонысын (Қостанай облысында) бірге қазған мамандар.

Ә.М. Оразбаев Орталық Қазақстандағы Қарқаралы-1, Қарқаралы-2, Суықбұлақ (Қарқаралы-3), Ұлытау, Беғазы, Шортандыбұлақ, Бұғылы-1, Бұғылы-2, Беласар, Егізек, Атасу, Жанайдар сынды және т.б. көптеген жәдігерлерді зерттеді. Ірі көлемдегі жұмыстардың нәтижесінде Орталық Қазақстанның көне дәуірдегі жойқын мәдениеті ашылды. Бұны 1970-ші жылдармен межелейміз. Анығырақ айтсақ, 1970-ші жж. ортасы мен аяғына таман – бұл кезде Атасуда жаңа деңгейдегі қазбалар қарқындап жүріп жатты – Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 30 жылдық ізденістерінің жемістері мәшхүр болды.

Бұл Әлкей Марғұлан бастаған топтың жемісі болатын. Осы топтың ішінде болғандарға көз салсақ, небір жаны жайсаң, ғылымға шын мәнінде берілген азаматтарды көреміз. Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы – тәңірдің нұры жауған ұйым. Ғалымдардың қалдырған материалдарына әлі үңілумен келеміз, сыйластықпен, түсінушілікпен жұмыла атқарылған осы бір орасан зор еңбектің артынан қазірге дейін үнемі тек жақсылық ілесіп келе жатқанын көріп отырмыз. Ғалым және азаматтардың [9] осы бір қатарында Әбдіманап аға Оразбаев бар.

1-сурет. Ә.Оразбаев әскер киімінде

2-сурет. Ә.Марғұлан, Ә.Оразбаев. Шортандыбұлақ қонысында

Әбдіманап Оразбаев – майдангер ғалым (1-сурет). Ұлы Жеңістің 70-жылдығы қарсаңында бұл тақырып бізге ерекше мағыналы болмақ. Елін, жерін зұлмат қырғында аман алып қалған ағалардың ерен ерлігі бұл күндері бізге айрықша жақыннан көрінеді.

ОҚАЭ ізденістерін зер сала қарасақ, ертедегі шолғыншылардың тәртібі тәрізді әуелі барлаулар барысында көп нәрсе ашылып, шурфтармен тексеріліп, соңынан барып қазбалар салынып отырғанын байқай аламыз. Шортандыбұлақ қонысы басқа да көптеген ескерткіштер секілді 1950-1960-шы ж. ашылған, қазба жұмыстары кейінірек жасалған [6]. Қарағанды облысы Ақтоғай ауданының 1927 ж. туған қарт тұрғыны, өлкетанушы Аманкүл Мұсатайұлы өз кітабында ОҚАЭ-ның сол жылдардағы дүбірлі, даңқты істерінің кейіпкерлеріне тамаша баға береді, ішінде Ә.М. Оразбаев та бар [10, 40-46 бб.]. А.Мұсатайұлы Әбдіманап Медеуұлына аз сөзді, момын, өте байсалды және кең жүректі адам деп баға беріпті. Осы кітапта ол өзінің Ә.Х. Марғұланға ілесіп жүрген кездерін айта келе, Шортандыбұлақты қазып жатқан Ә.М. Оразбаевқа (2-сурет) бірге барып жолыққанын суреттейді. Ә.Х. Марғұланды тосып жүрген Ә.М. Оразбаевтың оларды қоныстан 3-4 шақырым жерден тосып алғанын айтады [10, 66-67 бб.].

1970-жж. орта тұсы Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 30 жылдық қарқынды ізденістері жемістерінің бір қорытындыланған кез болды. Одан кейін зерттеулер арығарай жалғасты, жаңа ескерткіштер молынан ашылып жатты, ғалымдар, ғылыми мекемелер қосылды. Бұл тұста Қарағанды археологтар мектебінің Орталық Қазақстанды зерттеу ісіне қосылғанын, тез арада аяғынан тұрған мекеменің өлкеде көптеген жәдігерлерді ашу, зерделеу ісіне араласқанын айту керек. Ондаған жаңа ескерткіштердің арасында ерекше орынды көне Кент қонысы алды [бұл жұмыстар жайлы толығырақ қ. : 4, 27 б.; 11-12]. Институт тарапынан Атасуда, Талдысайда үлкен зерттеулер жасалды [13-15]. Соңғы жылдары да Орталық Қазақстанда қола мен ерте темір ескерткіштерін зерттеу мен сақтау мәселелері төңірегіндегі жаңа ізденістер легі жалғасуда [16-24].

Әбдіманап Медеуұлы жайлы айта отырып, осы тұста тоқтай кететін екі нысан бар. Бұл Атасу мен Жанайдар. Алғашқысын қазуға Ә.М. Оразбаев Ә.Х. Марғұланмен бірге қатысқан болуы керек, екіншісін өзі қазған.

Орталық Қазақстандағы көне металлургия қалдырған Атасу қонысы – археологияны бажайлай алатын шамасы барларға таныс ескерткіш. 1955 ж. алғаш барланып, осы жылы тұңғыш қазба салынған Атасу қонысының маңыздылығы сонша, келе-келе бұл тұстағы зерттеулер кеңейіп, төңіректе ғылыми тұрғыдан тым бағалы нысандар көбейді де, «Атасу ықшамауданы» деген қорытындыға алып келді. Мұнда Ә.Х. Марғұлан, Ә.М. Оразбаевтан кейін ОҚАЭ мүшелері М.Қ. Қадырбаев, С.М. Ақынжанов, Ж. Құрманқұлов (үшеуі де осы экспедицияның жетекшілері) және т.б. көптеген мамандар жұмыс жасағаны белгілі [13-14].

Ашылғанына биыл 60 жыл толып отырған Атасу қонысы – айрықша маңызды жәдігер.

Жағдай сонау 1955 ж. болған. Атасу қонысында осы жыл №4 үй орны, екі күлтөбе және бір шеберхана қазылды [5, 207-219 б.]. Көптеп табылған заттай деректер арасынан кездескен сүйек сулықтар мамандарды біраз ойландырған секілді [5, 215, сур. XXIV, 7-8], – әрине ол кезде қола дәуірінің сулықтары әлі жиі кездеспеген болатын. Дегенмен, мамандарды айрықша ойға түсірген бұл сулықтар емес еді, мәселе басқада жатты.

Атасудағы алғашқы қазба бұл қоныстың металлургия мекені екенін анықтап берді. Металлургия деректері бар қоныстар бұған дейін де болды, оның арасында Қарқаралы төңірегіндегі қоныстар, Шортандыбұлақ, Бұғылылар бар. Мәселе Атасудың үлкен көлемді, тым салмақты қоныс екендігінде жатты. Ал бұл деген ұшқыр ойлы, көреген Ә.Марғұланға болашақ перспективаны сол кезде-ақ ойша сызып жіберуге мүмкіндік берді. Көп мөлшердегі металлургиялық құралдардан басқа, қола балқытудан қалған шлактардың тым молдығы, руда кесектері (руданың салмағы 500 гр кесегіне дейін табылған) Атасудың қандай нысан екенін паш етіп тұрды.

Ә.Х. Марғұлан мен Ә.М. Оразбаевтың сол кезде қалай салмақтағанын біле алмаймыз, бірақ, күндердің күнінде – 20 жылдан соң – бұл кезде тасмоланы ашып қойған, Қаратау петроглифтерін анықтап қойған Мир Қасымұлы Қадырбаев осы Атасудан бірақ шықты. Оны мұнда жіберген Ә.Х. Марғұлан еді [25].

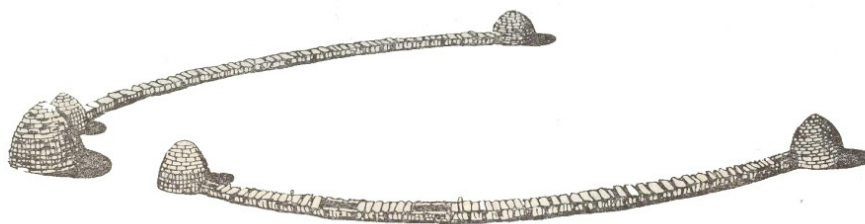
Осы жылы мамандар Атасу төңірегін алғаш рет нақты барлап, осындағы ескерткіштердің таралу жағдайынан, олардың саны мен ерекшеліктерінен де біраз мәселеге көз жеткізген болуы керек. Бұлай дейтініміз, 1956 ж. шыққан мақаласында Ә.Х. Марғұлан тұңғыш рет осы маңайдағы Дарат, Санғыру, Ақшоқы, Еркебұлан, Ақсай, Қараөзек, Қосағал сынды ескерткіштер тобын атап береді [26]. Мынаған қараңыз – осы мақалада Ә.Х. Марғұлан тұңғыш рет «Атасу кешендері» (атасуские комплексы) деген атауды қолданады [26, 23 б.]. Бұл болса болашақта Мир Қадырбаев енгізетін «Атасу ықшамауданы» деген атауға бағытталған алғашқы қадам еді. Жалпы, осы Атасудағы ашылымнан кейін, яғни, 1950 жж. екінші жартысынан бастап, Ә.Х. Марғұлан Орталық Қазақстанға арналған еңбектерінде металлургия саласының осы өлкеде басым бағыт болғандығын неғұрлым өткірлеу айтады.

Атасудың ашылуы ОҚАЭ-ның 10 жылдық ізденістерін (1946-1955) қорытындылап берді. Бұл онжылдықтың басты қорытындысы ғалымдардың Орталық Қазақстандағы аса ірі орындарды барлап, табуы, көптеген ескерткіштерді зерттеп шығуында ғана емес, өлкенің көне металлургия ошағы екендігін көрсететін дәлелдерді нақтылауында болды.

Атасу қонысындағы қазылған №4 үй ағашпен екіге бөлінгені анықталды. Осы жерде ғалымдар мұның бір бөлігін адамдар мекендеген, ал екіншісінде мал ұстаған деген өте қызықты пікір жазады. Нақтылай көрсетсек, екінші бөлік туралы авторлар «пол ниже, он не забутован и насыщен органическими остатками в виде наслоения кизяка» дейді [5, 212 б.]. Айта кету керек, Орталық Қазақстан қоныстары жайлы мұндай (үйде мал ұстау жайлы) қызықты, ең алдымен, зерттеушіге тән әлдеқандай айрықша байқампаздықты көрсететін пікірлер кейінірек кездеспейді. Аталып отырған «байқампаздық» мал ұстаған қауымдардың этнографиясын жақсы білетін адамдарға, қыр тұрмысын өзі бастан кешкен зерттеушілерге тән нәрсе. Орталық Қазақстан жерінде қатты суықтарда жылы үйге мал төлдерін, арықтау малдарды кіргізіп қоятын атам қазақтың әдетін көзімізбен көрдік. Бастауыш кластарда қақаған суық күндері таңертең мектепке кетер алдында шай ішкенде, желкемізді ерте туған қозы, бұзау жалап тұратыны көбімізге таныс жайт. Оларды үйге кіргізбе деп талап қойылмайтын, мінезі қисықтау, шаруақор шалы бар үйлерде ондайға «сот» мүлдем жоқ болатын. Бұл жерде тағы бір мәселе бар. Ағашы жоқ, қыста суығы да, суығынан гөрі желі де өтетін Арқада малды ежелгі замандарда баспананы жылыту үшін де ұстауы мүмкін.

Әбдіманап Медеуұлы өзін ешқашан «этнограф» ретінде жарияламаса да, қазақ этнографиясын жақсы білген ғалым. Оның көне қоныстарды жаңғырту саласына қызығуы да осы төңіректен, әр нәрсені бақайшақтап қарауға, үңілуге тырысатын әдетінен шыққандығы байқалады.

2014 ж. Атасуда ізденістер жанданды. А.З. Бейсенов жетекшілігіндегі топ кезінде ОҚАЭ ашқан нысандарды барлап, тексеріп шықты, жаңадан қазбалар жасалды, сондай-ақ, ертеректе қазылған беғазы-дәндібай заманына тән екі ескерткіште тазалау, оларды жаңғырту жұмыстарын атқарды [25]. Бұл жұмыстар алдағы уақытта жалғаспақшы.

3-сурет. Жанайдар «мұртты» обасы. Ә.Оразбаев жаңғыртпасы [8].

Ұлытаудағы Жанайдар «мұртты» обасын Ә. Оразбаев зерттеді [8]. Осы жайлы қысқаша бірер сөз айтудың реті бар. 1990-жж. ортасына таман жинап алған А.З. Бейсенов деректері бойынша Қазақстан жеріндегі «мұртты» обалар 300-ге жақындаған болатын [27]. Қазір олардың саны бұдан да көбейіп отыр. Әрине, бұл ескерткіштердің негізгі тобы Орталық Қазақстанда.

«Мұртты» обалар тақырыбы оқырманға мүлдем бейтаныс емес екендігін ескере отырып, екі бапты сөз қылайық. Соңғы кезеңдерде «мұртты» обалардың мерзімін анықтау мәселелесі өзекті болуда. М.Қ. Қадырбаев, Ә.М. Оразбаев зерттеулері кезіндегі пайымдауларға («мұртты» обалар – сақ дәуірінікі) қоса, Оңтүстік Орал ғалымдары тарапынан қазір оларды ғұн дәуіріне, ортағасырларға жатқызу мәселесі айтылуда [28, 215 б.]. Жиі кездесетін түріне қарағанда, «мұртты» обалар кешені батыстағы үлкен оба мен оған шығыстан тіркестіре салынған шағын обадан және осы соңғысынан кететін тас тізбектерден тұратыны белгілі жайт. Батыстағы үлкен үйіндіден үнемі тасмолалық жерлеу ашылып отырса, шығыстағы шағын үйіндіден мерзімдеуге мүмкіндік беретін дерек шыға қоймайды. Бұл Орталық Қазақстанда қалыптасқан жағдай. Оңтүстік Орал сыртында тек жалғыз оба болады, шағын ғана үйінді. Және одан сақ дәуірінен кейінгі кезеңдерге тән кейбір бұйымдар кездеседі. Радиокөміртегілік анықтамалар да осы кезеңдерді көрсетеді. Осылайша Оңтүстік Орал сыртын зерттейтін ғалымдар арасында қазақстандық пікірлерге келіспейтін тарихнамалық ұстаным қалыптасты. Сайып келгенде, ол ұстаным бойынша бүкіл «мұртты» оба атаулы ескерткіштер Қазақстан болсын, Оңтүстік Орал сырты болсын тек ғұн, ортағасырлар кезеңдеріне жатқызылуы тиіс. Батыстағы үлкен, тасмолалық обаға дау жоқ – мәселе оған жапсырыла ғұн кезеңінде қосымша оба мен «мұрттар» салынуында делінді. Қазақстандық ғалымдар әзірше сабырлылық танытуда. Кейбір пікірлер бойынша «мұртты» обалар сақ дәуірінде пайда болып, бұл дәстүр ортағасырларға дейін сақталған. Мұны, тіпті, алғаш айтқан М.Қадырбаев болатын [5].

Ә.Оразбаев қазған Жанайдар кешені жалғыз обадан (үйіндіден) тұрады. Оның астынан қоладан күйылған ат әбзелдері шыққан болатын [8, 2-сур.]. Мұндағы ерекшелік те осы ат әбзелдерінде болып отыр: жүген қайыстарын бекітетін мұндай таратқыш-қапсырмалар ертесак дәуіріне тән тым белгілі заттар. Ғалым оларға сүйене отырып, Жанайдар «мұртты» обасы кешенін б.з.д. VII-V ғғ. мерзімдеді. Бұл бұйымдардың табылуы нақты жағдай. Осыны ескерсек, Жанайдар кешені «мұртты» обаларды ертесактан бастайтын пікірге үн қосатын айрықша ескерткіш болып отыр деуіміз керек.

Келесі мәселе «мұртты» обалардың семантикасында. Кезінде Ә.Марғұлан, М.Қадырбаевтардың айтқан пікірі бойынша, бұл ескерткіштер Күнге табынумен, жылқы культімен байланысты. Бұны Ә.Оразбаев қызу қолдады. Жылқы культінің өзі Күнге табынумен тығыз байланысты ғұрып екендігі кеңінен айтылған, ғылымда белгілі пайымдауларға жатады. Қазіргі күні бұны толықтыра түсетін пікірлер бар. Атап айтқанда доғаша иілген тас тізбектерді бұқа, таутеке сияқты жануарлардың мүйізімен салыстыруға келетін секілді. Мұны белгілі зерттеуші, археолог И.А. Кукушкин кезінде жорамалдап ұсынған болатын [29; 30]. Ғылымға жаңа материалдардың қосылуымен бұл пікір қазір жаңа мағынаға ие болуда.

А.З. Бейсеновтың «мұртты» обалар жайлы бұрындары айтылып кеткен пікірлерін қысқаша келтірер болсақ, олар келесі сипатта. «Мұртты» оба марқұмды еске алып, оның рухын шығарып салу кезінде салынатын арнайы, яғни, ғұрыптық ескерткіш. Шағын обаның астында табылатын жылқы сүйектері мен қыш ыдыс сынықтары осы рәсімді атқарудың негізі болып табылатын іс-қимылдың, атап айтқанда құрбандыққа жылқы шалу мен ас берудің айғағын көрсетеді. Күншығысқа бағытталған екі тас тізбекті бұл шараға қатысушы немесе осыны қолдаушы маңайдағы топтардың өкілдері жұмылып салады. Тізбектерде символды түрде от жағылып, бұл өз кезегінде отты баспалдақты, құрметті адамның жанын шығысқа, шығып келе жатқан Күн тарапына әкететін жолды аңғартуы мүмкін.

Шалынатын жануар – жылқы, ол арнайы дайындалған, ол әрі құрбандық, әрі адам жанын о дүниеге алып кететін тасымал көлігі. «Мұртты» оба кешені – тірілер мен жоғарыдағы әлемнің екі арасын жалғайтын өткізуші, ол көпір қасиетіне ие. Бұл ескерткіштер семантикасы тұрғысынан көнетүркі дәуірінің балбалды тас қоршауларына жақын. «Мұртты» обалардың салынуы барысында өткізілген салтанатты жоралар әлдебір деңгейде кейінгі қазақ тұрмысындағы ас беру дәстүріне жақын болған.

4-сурет. Мүйізді жылқы мінген адам. Танбалы [31]

3. Самашев тобының тамаша зерттеген Берел ескерткіштерінен алынған мол деректер [31] қазір осы «мұртты» обалардағы тас тізбектерге жаңадан қарауға мүмкіндік береді. Мұндағы мүйізді жылқы образы қызықты және ол сақ дәуіріндегі тайпалар ұстанған діни-мифологиялық жүйеден нақты хабар береді. Бұрындары да айтылған, З.Самашев нақтылап өткен пайымдаулар бойынша, сақ кезеңінде синкретикалық образдар туғызудың, бірнеше жануардың белгісі бар ғажайып, идеалды жануар жасаудың үлкен мәні болған. Бұл ойлар, әрине, ең алдымен Алтайдағы пазырық кезеңіне жақындатылып айтылады, материалдар да осыны айғақтайды. Дегенмен, ертесак кезеңінде осы дәстүрдің алғашқы нышандары пайда бола бастаған дей аламыз. Қайткен күнде де, қазір доғаша иілген тас тізбектерден осы мүйізді жануарға сілтейтін белгілер көріп тұрғандаймыз. Таңбалыдағы бір суретте (4-сурет) мүйізді жылқыға мінген адам бейнеленген. Мұны зерттеген ғалымдар пікірінше [32], қола дәуірінде салынған құрбандыққа шалынатын бұқа суреті сақ кезеңінде жаңартылып, бұқа жылқы бейнесіне айналдырылған, үстіне адам отырғызылған. Мұның ерекше мәні бар болуы мүмкін. Бәлкім, осылайша сақтар мүйізді жылқыға мініп кетіп бара жатқан адамды, яғни, марқұмды көрсеткісі келген болар. Жалпы, бұл мүйізді жылқы тақырыбы, оның «мұртты» обаларға қатысының бар болуы мәселесі арнайы қарастырылуы тиіс.

Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының алғашқы онжылдыған 1955 жылмен межелесек (Атасудың ашылуы), ал одан кейінгі межелерді 1960-жж. ортасымен (ізденістердің үлкен ұжымдық монографияда қорытындылануы) және 1970-жж. ортасымен белгілесек, осы 30 жылдың аса үлкен нәтижелерін көреміз.

Бұл ОҚАЭ жұмыстарының Марғұлан кезеңі, міне, осы кезеңде Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев атқарған қыруар еңбектің мағынасы жатыр.

Марғұлан кезеңімен Ә.Оразбаевтың Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы құрамындағы, оның жалпы кеңбайтақ Арқа жеріндегі тамаша ізденістері аяқталды.

Әлімнің хаты өлмейді. Біз сол жылдардан жеткен материалдарды әлі талай парактаймыз, әлі талай нәрселерді тауып алып, таңғалып отыратын боламыз. Ғалымның адал шәкірті Ә.Төлеубаев ұстазының есімін ұмыттырмады, бұл оның аруақ алдындағы, қоғам алдындағы аса салмақты бір жақсы ісі. Бүгінгі алқалы жиын осыны тағы дәлелдеп отыр.

---

1. Толубаев А.Т. Жизнь и научная деятельность А.М.Оразбаева // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Материалы Международной археологической конференции. – Алматы: КазНУ, 1998. – С. 4-8.

2. Бейсенов А.З. Ә.Оразбаев және соңғы қола дәуірі мәдениеті тақырыбы// «Оразбаев оқулары – 2» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2010. – 66-73 бб.

3. Бейсенов А.З. Көрнекті ғалым Ә.М.Оразбаев және Орталық Қазақстан археологиясының өзекті мәселелері // Материалы республиканской научно-практической конференции «IV Оразбаевские чтения» на тему «Проблемы и достижения отечественной археологии и этнологии в XXI столетии», приуроченной к 90-летию А.М. Оразбаева. – Алматы, 2012 г. – С. 7-15.

4. Алдажұманов Қ.С., Құрманқұлов Ж., Бейсенов А.З., Евдокимов В.В. Кіріспе //Шығыс Сарыарқа. Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгінгі. Ұжымдық монография. Редакторлары Қ.С.Алдажұманов пен А.З.Бейсенов. – Алматы: Эверо, 2004. – 5-38 б.

5. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К. Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 435 с.

6. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана – Алма-Ата: Наука, 1979. – 335 с., прил.

7. Оразбаев А.М. Памятники эпохи бронзы Центрального Казахстана //ТИИАЭ. Том 7. – Алматы, 1959. – С. 59-74.

8. Оразбаев А.М. Курган с «усами» в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1969. – С. 175-191.

9. Бейсенов А.З. Ғалым және азамат //Восхождение к вершинам археологии. Сб. материалов Международной научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана, посвященной 90-летию со дня рождения К.А.Акишева. – Алматы: Институт археологии им. А.Х.Маргулана, 2014. – С. 37-45.

10. Мұсатайұлы А. Әлкей Марғұлан тағылымы. Археолог ғалымдар жайлы естеліктер, өлкетанушылық зерттеулер мен ойлар. Құрастырушы-редактор А.З.Бейсенов. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2011. – 234 б.

11. Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. Учебное пособие. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 138 с.

12. Бейсенов А.З. Центральный Казахстан: история археологического изучения региона // Сборник материалов международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х.Маргулана. – Алматы, 2011. Том 1. - С. 41-50.

13. Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: ЧелГУ, 1983. – С.134-142.

14. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Са-Арки. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 247 с.

15. Құрманқұлов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Талдысай қонысы – көне металлургия ескерткіші/ Поселение Талдысай – памятник древней металлургии. Кітап-альбом. Қазақ және орыс тілдерінде. – Алматы: Институт археологии им. А.Х.Маргулана, 2012. – 132 б.
16. Бейсенов А.З. Бегазы. Орталық Қазақстандағы жаңа ізденістер барысы // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылды (1991-2011): ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2011. – 57-68 бб.
17. Бейсенов А.З. Тасмола зерттеулері. Талды-2: Сарыарқа сақ патшаларының қорымы // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылды (1991-2011): ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2011. – 175-187 бб.
18. Бейсенов А.З. Сохранение археологического наследия Центрального Казахстана // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. – Барнаул:АлтГУ – 2014. – Вып. XX. – С. 23 – 28.
19. Бейсенов А.З., Қасеналин А.Е. Бегазы қорымы (зерттеу, сақтау және насихаттау жұмыстары)// Бегазы-дандыбаевская культура степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж.Курманкулова. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола, 2013. – 43-57 бб.
20. Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. Новые каменные изваяния сакского времени из Сарыарки // Вестник КемГУ. – 2014. №3 (59). – Т. 3. – С. 36-40.
21. Бейсенов А.З., Мусаева Р.С. Культурное наследие как важный аспект современного образования // Интеграция образования. Вестник Саранского Государственного университета. – Саранск, 2015. – Т. 19, № 1. – С. 65-73.
22. Beisenov A. Die nekropole Taldy-2 in beziehung zu den kulturen der fruhsakischen zeit osteurasien // Unbekanntes Kasachstan. Archaologie im Herzen Asiens. II. Bochum, 2013. – P. 595-608.
23. Beisenov A. Architectural characteristics of the sak barrows from Central Kazakhstan // 2ND WORLD CONFERENCE ON DESIGN, ARTS AND EDUCATION (DAE-2013) Book Series: Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2014. – № 122. – P. 199-203.
24. Beisenov A. Results of new Researches of the Sak time in Central Kazakhstan // International academic conference on cultural exchange between Korea and Altai regions. - Bundang, Korea, 2014. – P. 147-167.
25. Бейсенов А.З. Памятники верховьев реки Атасу в Центральном Казахстане // Вестник ТГУ. – 2015. – №3. (баспада).
26. Маргулан А.Х. Главнейшие памятники эпохи бронзы Центрального Казахстана // Вестник АН КазССР. – 1956. – №3. – С. 18-32.
27. Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (VII-I вв. до н.э.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 26 с.
28. Бейсенов А.З. Курганы с «усами» – культовые памятники саков Центрального Казахстана // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в.н.э.). Докл. Межд.научной конференции. – Тирасполь, 2002. – С. 213-216.
29. Кукушкин И.А. Курганы с «усами»: семантический аспект // Новые исследования по археологии Казахстана: Тр. науч.-практ. конф. «Маргулановские чтения-15». – Алматы, 2004. – С. 33-37.
30. Кукушкин И.А. Символика солярных культов в мегалитических памятниках Казахстана // Кочевники Урало-Казахстанских степей: Сб. науч. трудов. – Екатеринбург, 1993. – С. 68-71.
31. Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 с.
32. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья. – Алматы: ОФ «XXI век», 2002. – 264 с.

**Б. Б. Кәрібаев, т. ғ. д., профессор,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚҰРАҒАН ТАЙПАЛАР

Бүгінгі күндері бүкіл еліміз өзінің тарихи төл мемлекеті – Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесін салтанатты түрде атап өтуде және ол мереке жыл аяғына дейін жалғаса береді. Соған байланысты еліміздің негізгі ғылыми орталықтары мен әр аймақтардағы ғылыми мекемелер де өз үлестерін қосып, хандықтың мерейтойына байланысты халықаралық, республикалық деңгейлерде теориялық-практикалық конференциялар өткізіп жатыр. Олардың материалдары қазір жарыққа шығып, қалың көпшіліктің игілігіне айналып отыр [1-2].

Қазақ хандығының құрылуы тарихы өте күрделі мәселелердің біріне жатады. Онда шешімін тапқан сұрақтардан шешімін таппаған мәселелер өте көп. Дегенменде «көз қорқақ, қол батыр» дегендей, оның шеңберіндегі әр мәселені жеке – жеке шешу арқылы жалпы мәселенің түйінін ағытуға болады. Міне, сондай мәселелердің біріне – қазақ хандығының құрылу тарихындағы басты мәселелердің бірі боп саналатын – хандықтың құрылуына этникалық негіз болған ру – тайпалар мәселесі жатады.

Бұл мәселелер алғаш рет XX ғасыр басында көтеріле бастайды. Қазақ хандығының тарихнамасында алғаш рет М. Тынышпаев зерттеулерінде бұл мәселе күн тәртібіне қойылады. А.П. Чулошниковтың қазақ халқының қалыптасуы мәселесіне қатысты айтқан кереғар тұжырымдарына қарсы алаш қайраткері қазақ этногенезіне қатысты батыл ойлар мен пікірлер айтады.

М. Тынышпаевтың батыл жасаған пікіріне – Керей мен Жәнібек хандардың жақтастары, яғни оларды қолдаушы ру-тайпалар кенеттен 1456 жылы пайда болып қойған жоқ, ол рулар тобы кем дегенде бірнеше ондаған жылдар бұрын қалыптасқан деген пікірі жатады [3, с. 45]. Осы ғылыми

тұжырымдарға қазіргі күндегі тарихнаманың қол жеткізген жетістіктері тұрғысынан қарасақ, біз М. Тынышпаев пікірінің дұрыстығына көз жеткіземіз. Соған байланысты біз, осы жұмысымызда Қазақ хандығының құрылуына негіз болған тайпаларды анықтап көрелік.

XV ғасырдың ортасында Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында өмір сүрген тайпалардың жалпы атауы – «көшпелі өзбектер» деп аталғаны белгілі. Оларды XVI ғасырдың басында Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани былайша жіктеп береді: «Өзбектерге үш тайпа жатқан, олардың бәрі Шығыс ханның иеліктеріндегі ең мықтылары болып саналады. Қазіргі кезде [олардың] бірі – шибаниттер, бірнеше аталарынан кейін оларды мәртебелі хан (*Мұхаммед Шайбани ханды айтып отыр – Б.К.*) басқарып отыр. Екінші тайпа – қазақтар, олар бүкіл әлемге күштерімен және ержүректіліктерімен данқы шыққан, үшінші тайпа – маңғыттар, олардан астрахандық хандар шығады» [4, с. 62].

Осы ибн Рузбихан айтқан өзбектер этноқауымдастығындағы үш тайпалар тобының әрқайсысына талдау жасалық.

Алдымен, өзбектер құрамындағы бірінші тайпалық одақ – шибанилерге тоқталалық. Шибанилер атауының Жошының бесінші ұлы – Шейбан есімімен байланысты екендігін ешбір зерттеуші жоққа шығармайды.

Шибан ұлысына батыста Жайықтан шығыста Сарысуға дейінгі, оңтүстікте Арал теңізі мен Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойынан солтүстікте башқұрттардың жеріне дейінгі территорияның енгендігін білеміз.

Махмұд бен Уәли Шибан ұлысында биліктің Шибан ханнан бастап Әбілхайыр ханның әкесі Дәулетшайх оғланға дейін үзілмей келгендігін және Шибан әулетіне бағынышты территорияны «ел», «ұлыс» деп аталатындығын баяндап береді [5, с. 347-349]. Жошының 1227 жылы қайтыс болып, сол жылы Шибан осы өңірді иеленсе, ал Әбілхайыр ханның осы аймаққа 1428 жылы күреспен билікке келгенін есептесек, онда Шибан ұрпақтары Әбілхайырға дейін 200 жыл бойы осы ұлыста тыныш билік құрады. Осыншама ұзақ уақыт бойы Шибан ұлысында өмір сүріп, бір-біріне жақын болған ру-тайпаларды Шибан ұлысының тайпалары немесе қысқаша атаумен шибанилар деп атап кеткен. Шибан ұлысының аумағы Шығыс Дешті Қыпшақтың құрамдас бір бөлігі болғандықтан, ал Шығыс Дешті Қыпшақтың тұрғындары XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап жалпылама атаумен өзбектер деп аталғандығын, шибанилар, яғни Шибан ұлысының тайпалары өзбек этноқауымдастығының заңды түрдегі құрамдас бір бөлігі болып есептеледі.

Енді жазба деректерге сүйеніп, шибанилықтардың ру-тайпалық құрамын анықтап көрелік. Сол арқылы бұл топтың шығу тегін де анықтауға болады.

Алғаш рет жазба дерек мәліметтеріне сүйеніп, өзбектер құрамындағы шибанилардың ру-тайпалық құрамын анықтауға А.А. Семенов күш салады [6, с. 24-37]. Бұл мәселеге Б.А. Ахмедов, Т.И. Сұлтанов та өз зерттеулерінде арнайы тоқталған [7, с. 16-18; 8, с. 7-28]. Бұл үш зерттеуші Масуд ибн Осман Кухистанидың дерегіндегі мәліметтерге сүйеніп, 1428 жылы жап-жас шибанилық сұлтан Әбілхайырды хан тағына отырғызған және де оны кейінгі жылдары қолдаған тайпаларды шибанилық тайпалар деп атайды да, оған: «қият, маңғыт, қаанбайлы (байлы), чинбай, қоңырат, тангут, иджан, дурман, кушчи, утарчи, найман, украш-найман, тубай, таймас, джат, китай, барак, уйгур, карлук, кенегес, уйшун, курлаут, имчи (ички), туман, минг, буркут, нукуз, шадбаклы, шункарлы, ойрат, мажар және кипчак» тайпаларды жатқызады [6, с. 24; 7, с. 16; 8, с. 8-11]. Бұл тайпалардың жалпы саны – 32. Мүмкін, «отыз екі баулы өзбек» деп аталатын тайпалар тобы – осы шибанилық тайпалар шығар. Мұны әлі де болса терең қарастыру қажет. А. Вамбери еңбегінде берілген 32 баулы өзбек тайпаларын жоғарыдағы 32 тайпа атауларымен салыстырғанымызда, қият, маңғыт, қоңырат, дурман(дүрмен), найман, қытай, ұйғыр, кенегес, уйшун(үйсін), ички, минг, нукуз, кипчак секілді тайпа атауларына екі нұсқа да сәйкес келетінін аңғардық [9, с. 171].

Бұл тайпалардың шығу тегі мәселесіне келсек, біз олардың көбісінің моңғол жаулап алушылығына байланысты XIII ғасыр басында Моңғолия аумағынан келгендігіне көз жеткіземіз. Рашид ад-диннің дерегіндегі тайпалар негізінен үш топқа бөлініп, олардың біріншісіне – түрік тайпалары, екіншісіне – түрік, бірақ қазіргі кезде моңғол деп аталатын тайпалар, ал үшіншісіне – тегі түрік, бірақ бұрыннан моңғол деп аталған тайпалар жатты [10, с. 80-197]. Осы тұрғыдан алып қарағанда, шибанилық тайпалардың бәрінің арғы тегі түркілік, моңғол деген атауға ие болып, Қазақстан аумағына XIII ғасырдың басында келген. Осы жерде қыпшақ, найман, қоңырат, үйсін(уйшун) тайпаларына қатысты мынадай түсіндірме бере кетуді жөн көріп отырмыз. Бұл тайпалар сан жағынан өте көп болып, олардың жекелеген бөлімдері мен бөлімшелері, тармақтары әртүрлі ұлыстардың құрамында болғандықтан, олардың ортақ атаулары тек жекелеген ұлыстардағы тайпалар тобында ғана емес, сондай-ақ түгелге жуық түрік тілдес халықтардың құрамында кездеседі. Қыпшақ, найман, қоңырат, уйшун атауларының шибанилық топтан кездесуін біз, осы аталған тайпалардың жекелеген рулары сол топта болған деп түсінуіміз керек.

Осылайша, өзбек этноқауымдастығының құрамындағы шибанилық топтың құрамын анықтай келе, біз, олардың басым бөлігінің XIII ғасыр басында моңғол жаулап алушылығына байланысты Моңғолия аумағынан келген арғы тегі түріктік, жалпылама моңғол атауымен аталған тайпалар деген қорытындыға келеміз.

Ибн Рузбихан атап көрсеткеніндей, өзбектер құрамындағы келесі бір тайпалар тобына – маңғыт тайпалар тобы жатады. XIV ғасырдың соңында Еділ мен Жайық өзендерінің аралығында, кейіннен Ембіге дейінгі жерлерде мекендеген үлкенді-кішілі тайпалар маңғыт деген ортақ атаумен аталғаны белгілі. Бұл тайпалар Ноғай Ордасының этникалық негізі болып табылады. XIV ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл аймақтағы тайпалар да өзбек этноқауымдастығының құрамында болып, Ноғай ұлысының өзіне тән ерекшелігіне, тарихи-географиялық жағдайларына байланысты бұл өңірдегі тайпалар да өз бетінше топтасады. Бұларға маңғыт деген ортақ атау бірнеше себепке сай берілген. Біріншісі, ол атау осы топтағы жетекші тайпаның атауы болса, екіншісіне – ұлыстың билеушілері маңғыт тайпасынан шыққан билер болған.

Ал енді өзбек этноқауымдастығындағы үшінші тайпалар тобына тереңірек тоқталалық. Рузбихан бұл топтағы тайпаларды қазақтар деп атағанын жоғарыда айттық. Қазақ атауы ол тайпаларға Қазақ хандығы құрылғаннан кейін, яғни XV ғасырдың 60- жылдарынан кейін берілгені белгілі. «Қазақ» атауы этникалық мәнге ие болмай тұрып-ақ «көшпелі өзбектер» құрамында бұл тайпалар бірлестігі болған. Төменде осы тайпалар бірлестігіне қатысты мәселелерді рет-ретімен шешуге тырысып көрелік.

Алдымен, 92 тайпа ішінде қандай тайпалар үшінші тайпалар тобын құраған екен, соны анықталық.

Ортағасырлық «Маджму ат-таварих» дерегінде «көшпелі өзбектер» қауымдастығындағы 92 тайпаның тізіміне назар аударалық [11, с. 210-213].

Деректегі тізімде алғашқы ондықтағы алты тайпа мыналар: Жалайыр, Қоңырат, Алшын, Арғын, Найман және Қыпшақ тайпалары. Т.И. Сұлтанов анықтаған тізімдегі тайпалардың берілу принциптерінің алғашқы екеуі осы алты тайпаның бір-бірімен қатар тұру себептерін көрсетеді. Бірінші принцип бойынша тізімде бір-біріне жақын тұрған тайпалар – белгілі бір мемлекетте, саяси жүйеде ұзақ уақыт бойы бірге болған тайпалар болып келеді. Олай болса, алғашқы ондықтағы алты тайпа – Жалайыр, Қоңырат, Алшын, Арғын, Найман және Қыпшақ тайпаларын біз бір аймақтан, бір ұлыстан, бір мемлекеттен іздестіруіміз қажет. Жазба дерек мәліметтерін талдау, саралау барысында біз бұл тайпалардың XIII ғасырдың басынан бері Шығыс Дешті Қыпшақтағы Орда Ежен ұлысында өмір сүргендігіне көзімізді жеткіздік. Алшын, Арғын, Қыпшақ тайпалары моңғол жаулап алушылығына дейінгі кезеңде осы аймақтарда мекендеген жергілікті тайпалар болса, XIII ғасырдың басында оларға Моңғолия аумағынан түрік тілдес Жалайыр, Қоңырат, Найман тайпалары келіп қосылады. Бұл тайпалардың Жошы ұлысы аумағында, оның ішінде Жошының үлкен ұлы Орда Ежен ұлысында болғандығын жазба деректер тікелей айтпаса да, біз, ол туралы жанама деректер арқылы біле аламыз. Орда Ежен ұлысындағы билеуші әулет өкілдерінің XIII ғасырдың II жартысында алған әйелдері жергілікті ру-тайпалардың өкілдері екендігін Рашид ад-дин жазады. Оның мәліметінде Орда Еженнің ең кіші ұлы Хұлағудың алған екі әйелінің бірі – Турбарчин-хатун қыпшақ тайпасының қызы болса, осы Хұлағудың Темір-Бұқа атты ұлының әйелдері Қоңырат, Арғын тайпасынан, Орда Еженге немере болып келетін Куинджи (Қоныша), Тумакан, Мұсылман секілді ұлдарының әйелдері Қоңырат, Меркіт, Жаджират, Татар, Найман тайпаларының, ал XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың I жартысында өмір сүрген Куйнджидың (Қонышаның) ұлдарының әйелдері – Керайт (Керей), Қоңырат және Огунан (Уақ) тайпасынан болған [12, с. 67, 69, 71]. Деректе көптеген ру-тайпалар атауының берілмей қалуына қарамастан, бұл мәліметтер Орда Ежен ұлысында қандай тайпалардың болғандығын хабардар етеді. Бұл тайпалар Орда Ежен ұлысының басты этникалық негізін құрап, XV ғасырдың ортасына дейін біртұтас этникалық жүйеде болады. Қазақ хандығы құрылғаннан кейін де Орда Ежен ұлысындағы Арғын, Найман, Қыпшақ, Қоңырат, Керей, Уақ тайпаларын қазақ халқының құрамындағы Орта жүзден кездестіреміз. Бұл тайпалардың Орта жүз құрамында болуының негізі, осылайша Орда Ежен ұлысы кезінен бастау алады. Ұзақ уақыт бойы бір саяси-әкімшілік құрылымда болған, бір-біріне өте жақын тайпаларды кейін келе қазақ шежіресінің кең тараған бір нұсқасында Болат қожа атты кісіден тараған деп баяндайды [13, с. 56, 61, 63]. Ал Жалайыр тайпасы атауының 92 тайпаның ішінде жоғарғы қатардан орын алуын – оның Жошы ұлысы аумағында алатын мәртебелік орнымен байланыстырамыз. Қадырғали Жалайри Жалайыр тайпасының Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында қандай рөл атқарғандығын: «Ұрыс ханның (Ақ Орда ханы Орыс хан) оңы (маймене) мен солы (майсара) мынадай... Майсара Алаш мыңы болды, ол үш сан еді. Қатаған қауымының өз араларында осы заманға дейін үлкендері белгілі. Ал Алаш мыңы арасында үлкені тарақ тамғалы Жалайыр болады. Шыңғыс хан заманынан бері бір мәртебеден (ұлықтық) Тебре бекке тиді. Одан Шайх Софы бекке тиді, одан Итбаға бекке тиді. Одан Қараш бекке тиді. Алаш мыңының ағасы болып келген осылар еді. Олар Өзбекия арасында мәлім, мәшһүр», - десе, тағы бір жерде «Шыңғыс хан заманында Сартақ ноян болған. Оның ұлы Жалайыр Саба еді. Оның ұрпағы Жалайыр Тебре бек. Оның ұрпағы Айтөле бек еді. Ол белгілі мәлім-мәшһүр болған адам. Ұрыс ханның ұрпағында ұлы әмір болған», – деп түсіндіреді [14, 126 б.]. Бұл мәлімет Жалайыр тайпасы XIII ғасырдан Қадырғали Жалайыр заманына дейін Орда Ежен ұлысы мен Ақ Орда мемлекетінде, одан кейін Қазақ хандығында билеуші әулеттен кейінгі мәртебелі орында болып, тайпа өкілдерінің «ұлы әмір» немесе «Алаш мыңының ағасы» лауазымы болғандығын дәлелдейді. Автордың «Өзбекия» деп айтып отырғаны Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Өзбекстаны» парсы авторларының «Өзбектер елі», Рузбиханның «өзбектердің жазғы және қысқы жайылымдары» - яғни Шығыс Дешті

Қыпшақ территориясы. Ал Алаш мыңын біз, қазақ халқының өзіндік атауы деп түсінеміз. Міне, Жалайыр тайпасының осындай рөліне байланысты «92 көшпелі өзбек» тайпаларының алғашқы тізімін құрастырған автор бұл тайпаны жалпы тізімнің жоғарғы жағына қойған. Жалайыр тайпасының Орда Ежен ұлысындағы, кейіннен Ақ Ордадағы, сосын Қазақ хандығындағы мәртебесі халықтың дәстүрлі санасына терең сіңіп, Ұлы жүзде бұл тайпа нөкта аға болып саналған.

Рузбихан бұл алты тайпаны Қазақ хандығы құрылғаннан кейін қазақтар деп жазса, ал оған дейінгі атауын, біз шартты түрде ордаежендік тайпалар деп атаймыз. Өйткені, оның Шибан ұлысындағы тайпаларды – шибанилықтар, Маңғыт ұлысындағы тайпаларды маңғыттар деп атағанын жоғарыда атап өттік. Олай болса, Қазақ хандығы құрылғанға дейін Орда Ежен ұлысының этникалық негізі болған бұл тайпаларды ордаежендіктер деп атау өте орынды.

Ордаежендік тайпалар құрамында тек қазақ халқын құраған ру-тайпалар кездесетіндіктен, қазақ этносының негізгі ұйтқысы болған тайпалар деп есептейміз.

«Көшпелі өзбектер» қауымдастығынан бірінші болып, шамамен 1449-1450 жылы Оқас би қайтыс болғаннан кейін маңғыт тайпалар тобы бөлініп кетеді де, олар Ноғай Ордасына этникалық негіз қалайды. Ал 1457 жылы Әбілқайыр ханның Сығанақ түбінде қалмақтар көсемі Үз-Темір тайшыдан маскара жеңілісінен кейін Керей мен Жәнібек хандар ордаежендік тайпалар тобымен бөлініп кетеді. Бұл топ алғашында «өзбек- қазақтар» делінеді де, көп ұзамай «қазақ» деген этникалық мәнге ие болады.

Осылайша, жоғарыда айтылған ойларымызды түйіндей келе, Қазақ хандығына этникалық негіз болған ордаежендік тайпалар, ал оларға талдау жасау олардың жергілікті түркілік тайпалар болған деген қорытынды жасаймыз.

-
1. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған «Қазақ хандығы – Мәңгілік ел идеясы: тарихи тағдыры мен тағылымы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Шымкент, 2015. – 508 б.
  2. «Қазақ мемлекеттілігі: кеше, бүгін ертең» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, 2015. – 258 б.
  3. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925. – 64 с.
  4. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфхани. Михман-наме-йи Бухара. (Записки Бухарского гостя) /Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой. Под ред. А.К. Арендса. – М., 1976. – 196 с.
  5. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар // МИКХ. – Алма-Ата, 1969. – С. 320-368.
  6. Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // МИТУСА. – Вып. I. Труды ИИАЭ АН Тадж.ССР. – Т. XII. – Сталинабад, 1954. – С. 3-37.
  7. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965.
  8. Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. – М., 1982. – 133 с.
  9. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865. – 221 с.
  10. Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Л.А. Хетагурова, ред.и примеч. А.А. Семенова. – М.-Л., 1952. – Т. I. – Кн. 1. – 222 с.
  11. Материалы по истории Киргизов и киргизии. – Вып. I. – М., 1973. – С. 210-213.
  12. Рашид ад-дин. Сборник летописей / Пер. с персидского Ю.П. Верховского, примеч. И.П. Петрушевского. – М.-Л., 1960. – Т.2. – 248 с.
  13. Потанин Г.Н. Казак-киргизская и алтайская предания, легенды и сказки // Живая старина. – Петроград, 1917. – 198 с.
  14. Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы / Шағатай-қазақ тілінен аударып, алғы сөзін жазғандар Н. Мингулов, Б. Көмеков, С. Өтениязов. – Алматы, 1997. –128 б.

М. Кожа, д.и.н., профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави,
г. Туркестан

НОВЫЕ ДАННЫЕ О КУЛЬТОВЫХ СООРУЖЕНИЯХ Г. ТУРКЕСТАНА

В апреле 2012 г. при обследовании межкупольного пространства казандыка ханаки Х.А. Ясави (рис. 1) мы обнаружили, что некоторые балки служащие связкой между сталактитовым и внешним куполом имеют на одной из своих граней резной орнамент. В большинстве случаев декор располагается на нижней или боковых частях деревянных креплений, что скрывало их от взора немногих лиц попадавших в межкупольное пространство казандыка. Если на боковых гранях некоторых балок имелась простая плосковыемчатая резьба (Фото 1), то на нижних гранях одной балки встречен сложный многоплановый орнамент (Фото 2). Примечательно, что в последнем случае резьба произведена на двух соседних гранях балки. Обнаружена балка с остатками орнамента выполненной красной и зеленой красками (Фото 3).

Судя по расположению орнамента и росписи на гранях балки, они служили, скорее всего, элементами украшенного потолка мечети, находившегося на территории ханаки Х.А. Ясави. В домонгольский период в значительной части монументальных сооружений Средней Азии и Казахстана использовалось

дерево. К ним относились соборные мечети Бухары и Самарканда. Последний был сожжен при взятии города монголами. Деревянные элементы старых сооружений обычно не выбрасывались. В литературе приводятся примеры вторичного использования деревянных частей из других зданий. Так по распоряжению саманида Ахмада деревянные конструкции дворца бухар-худата были разобраны и употреблены при сооружении его собственного дворца [1, с. 4-5]. Скорее всего, аналогичным образом были использованы деревянные балки обнаруженные нами в центральном куполе туркестанской ханаки.

Местонахождение балок в межкупольном пространстве ханаки Х.А. Ясави позволяет определить время их вторичного использования. Известный искусствовед и исследователь туркестанского архитектурного комплекса Л.Ю. Маньковская в своих публикациях показала, что первый этап строительства ханаки Х.А. Ясави начался в 1389-1391 гг. Этому предшествовало разрушение расположенных на территории культового комплекса построек XII-XIV вв. [2, с. 8-11]. Можно предположить, что указанные балки взяты из этого комплекса построек. Отнесение вышеуказанных образцов резьбы к караханидскому времени находит подкрепление в художественных особенностях декора. Некоторые элементы орнамента имеют сходство с декором деревянных панно и колонны из селения Оббурдон [1, рис. 6, 7], датируемые IX-X вв. [3, с. 46]. Поэтому мы предполагаем, что некоторые балки относятся к караханидскому времени. Следует отметить, что выявленные нами образцы резного дерева были выявлены при осмотре лишь ближайших к единственному выходу из купола деревянных креплений. Скорее всего, внимательный осмотр деревянных конструкции всего межкупольного пространства казандыка даст новые образцы средневекового резного дерева.

В 1928 г. М.Е. Массоном и Т. Миргиазовым в различных квартальных мечетях города Туркестана было обнаружено порознь пять деревянных колонн, причем одна из них имела дату изготовления 1352 г., а вторая – 1471 г. [4, с. 39-40]. Особенности и детальное описание туркестанских колонн XIV-XV вв. приведены в специальной статье знатока среднеазиатских древностей Г.А. Пугаченковой. Одна из надписей колонны I содержит дату: 10-е сафара 753 г. хиджры (7 апреля 1352 г.). Колонна II имеет надписи в которых отмечено имя мастера резчика – Иса, время постройки мечети по распоряжению эмира Мухаммада-бини-Бука, бини Амир-Датха - 876 г. (1470-1471 гг.). Надпись колонны III гласит об основании мечети неким Джехан-Султаном [5, с. 40-53].

Экспонируемая в реставрированной мечети XIX в., расположенной на территории городища Ески Туркестан, деревянная колонна с инвентарным номером № ЭБ-862 (Фото 5, 6) не упомянута в указанных выше работах. Единственный фотоснимок этой туркестанской колонны опубликован в альбоме «Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави», изданный в 1980 г. [6, с. 164]. Однако в тексте указанного альбома, в других публикациях по истории и археологии г. Туркестана отсутствует какая-либо информация об отмеченной деревянной колонне.

Согласно данным музейных документов, хранящихся в историко-культурном заповеднике «Азрет-Султан», колонна была привезена в музей при ханаке Х.А. Ясави в 1954 г. из мавзолея Али-ходжа-ата. Упомянутый мавзолей находится в настоящее время в черте города, в 2 км от ханаки. В 50-е гг. XX в. мавзолей Али-ходжа-ата был разобран до основания. Поэтому он не упоминается даже в «Своде памятников истории и культуры РК. Южно-Казахстанская область» 1993 г.

Ответ на вопрос, кто такой Али-ходжа-ата можно найти в родословных ходжа Средней Сырдарьи – «Насабнама». Настоящее имя Али-ходжа-ата Абд ал-Малик, причем отмечено, что первое имя является его прозвищем. Он являлся зятем туркестанского святого, за него Х.А. Ясави отдал свою дочь. В отмеченном источнике отмечается, что место погребения Али-ходжа-ата находится в местности Рах-и Калан на территории общины Дарваза [7, с. 75, 77]. Согласно тексту изданной в 1967 г. брошюры О. Дастанова за Али-ходжа-ата была выдана приемная дочь Х.А. Ясави, а к моменту написания книжки упомянутый мавзолей уже не существовал [8, 56 б.].

Первое же упоминание о мавзолее относится к 1889 г. В книге А. Кенесарина есть информация о том, что сын известного казахского хана Кенесары «султан Садык остановился около Туркестана в саду мазара, называемого Али-ходжа-ата» [9, с. 36], т.е. памятник находился в окрестностях города конца XIX в. Фотоснимок мавзолея Али-ходжа-ата опубликован А.И. Добросмысловым в книге 1912 г. «Города Сырдарьинской области» [10, с. 151]. На ней четко просматривается профиль колонн парадного входа в купольную мечеть (Фото 4). Видно, что они имели расширяющий кверху ствол.

В 1948 г. мавзолей Али-ходжа-ата исследовала архитектор В.В. Константинова, которая выделила три этапа строительства архитектурного комплекса. Постройку кабырхана-усыпальницы ученый датировала XV в., пристроенной к нему позже купольную мечеть – началом XVIII в., крытую пристройку - айван с восточной стороны – 20-30 гг. XX в. [11, с. 37-53]. На приложенной к статье плане мавзолея Али-ходжа-ата мы видим, что к этому времени количество колонн достигло 6. На фотоснимке 1948 г. видны внешние деревянные колонны парадного входа в купольную мечеть и айвана с восточной стороны. На фотоснимке из книги А.И. Добросмылова отсутствует пристройка с восточной стороны.

Сейчас есть возможность уточнить время последней перестройки. В помещении Малый Аксарай ханаки Х.А. Ясави в настоящее время выставлена мраморная плита размером 58 x 37 см, толщиной

в 5 см, которая по данным востоковедов А.К. Муминова, З. Жандарбека, Б. Бабаджанова является посвятителной надписью на строительство усыпальницы Ходжа Али, т.е. мавзолей Али-ходжа-ата. Согласно переводу текста в ней идет речь о строительных работах на памятнике, произведенных в 1335 г. хиджры, т.е. 1917 г. ташкентским мастером Мир Усман бони [12, с. 9.]. Таким образом сопоставление фотоснимков 1912 г. и 1948 г., данные из строительной надписи на плите позволяют считать что пристройка с восточной стороны появилась в 1917 г. Различие форм колонн в парадном входе в купольную мечеть на фотографиях различных лет свидетельствует о замене старых колонн, имеющих расширение ствола вверх, на новые, с прямым стволом.

Таким образом колонна с инвентарным номером № ЭБ-862 относится к изображенным на фотографии в книге А.И. Добросмыслова элементу памятника. Время и климат оказали отрицательное воздействие на техническое состояние колонны из мавзолея Али-ходжа-ата. Змеевидные трещины разбросаны по поверхности древесного ствола колонны. На одной из граней капители имеются утраты ряда деталей резного декора. В шестнадцатигранном поясе ствола часть резьбы на площади трех граней уничтожена. Небольшая арабографичная надпись под датой сооружения местами настолько стерта, что невозможно различить ряд букв. С целью музейного экспонирования изделия на нижний конец колонны была вдета железная цилиндрическая подставка.

Высота деревянной колонны с мавзолея Али-ходжа-ата составляет 2,66 м. Нижняя часть круглого сечения, диаметр нижнего основания 19 см. Верхняя часть подквадратного сечения - 28,5 x 28,5 x 28 x 26,5 см. Таким образом колонна имеет расширяющийся вверх ствол (Рис 2).

Капитель на всех четырех гранях покрыта резьбой. Три грани имеют растительно-геометрический и одна грань геометрический орнамент (Рис. 3, 4, 5, 6). Капитель подквадратного сечения фигурными угловыми срезами сводится к восьмигранному поясу. Четыре грани восьмигранника в верхней части орнаментированы в виде арок различной конфигурации (Рис 2, пояс а). Под тремя арками изображения вариации стилизованного растительного узора. Остальные четыре грани восьмигранника покрыты геометрическим орнаментом, состоящий из сетки треугольников и ромбиков.

Выпуклый валик отделяет восьмигранник от шестнадцатигранника. На этом поясе отсутствует растительный орнамент (Рис 2, пояс б). Здесь господствует сетка из треугольников, изображении в виде ниш с арочным перекрытием. Целостная картина узоров нарушена из-за потери части орнамента. Нижний валик отделяет шестнадцатигранник от нижерасположенного восьмигранника. Тело восьмигранника покрыто орнаментированными поясами, с характерными ромбиками и треугольниками, схематичекие изображения ниш с арочным завершением (Рис 2, пояс в). В пояске с арочными нишами вырезана дата строительства здания - «1196 санат» и ниже неразборчивая арабографичная надпись (Фото 7). Перевод с хиджры 1196 г. на современное летоисчисление дает 1782/1783 г. В среднем поясе вырезаны крупные фигурные лопасти с ромбовидными или килевидными окончаниями. Нижняя часть завершается пояском из треугольников, ограниченных с двух сторон зигзагами. Ниже следует гладкий неорнаментированный ствол колонны.

Таким образом, деревянная колонна является одним из точно датированных памятников периода казахских ханств. В эти годы г. Туркестан являлся резиденцией казахского хана ТаукеАбулмамбетулы (внук хана Булата, правнук знаменитого хана Тауке, по инициативе которого осуществлено принятие «Жеты Жаргы» - известного памятника степного законодательства)[13, с. 84 б.]. Дата на колонне уточняет датировку купольной мечети, пристроенную в XVIII в. к гробнице Али-ходжа-ата.

Орнаментальные мотивы колонны из мавзолея Али-ходжа-ата во многом индивидуальны. При некотором совпадении с мотивами с других более древних туркестанских и среднеазиатских колонн, содержит особую, им одним присущую специфику. Интересные результаты дает сопоставление с казахским орнаментом известным по изделиям прикладного искусства. Растительный узор на гранях капители очень схож с узором откизбе, узилмес, с узором табан в сочетании с узором ағаш на түскиизе[14, с. 32, 34-35, рис 114], с орнаментом казахских деревянных сундуков [15, с. 143, 144, 148, 219] с растительным орнаментом войлочных изделий [16, с. 42]. Отдельные элементы растительного узора также имеют аналоги в надгробных сооружениях Устюрта и Мангыстау [17, с. 13-61]. Поэтому датированная XVIII в. колонна из мавзолея Али-ходжа-ата представляет большую историческую ценность и при исследовании истории казахского орнамента

Некоторые выводы. Вновь выявленные и датированные памятники из культовых сооружений г. Туркестана являются ценными источниками о развитии в средневековье прикладного искусства, несут новые данные об истории архитектуры и орнаментального искусства народов Казахстана и Средней Азии. Новые памятники резного дерева из туркестанской ханаки свидетельствуют о наличии вблизи караханидского мавзолея Х.А. Ясави монументальной деревянной мечети с элементами росписи и резьбой, которая была разрушена в ходе строительства грандиозной ханаки Тимуром. Колонна из мавзолея Али-ходжа-ата представляет большую историческую ценность как

памятник периода Казахского ханства. Интересные результаты дает сопоставление с казахским орнаментом известным по изделиям прикладного искусства. Необходим сравнительный анализ декора колонны с орнаментами других тюркских народов Средней Азии.

1. Массон М.Е. К вопросу о происхождении памятников древней деревянной архитектуры, открытых М.С. Андреевым в горах Самаркандской области. – Ташкент, 1927.
2. Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса-мавзолея Ахмада Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент, 1963.
3. Воронина В.Л. Искусство Средней Азии и Казахстана // История искусства народов СССР. – Т.2. – М., 1973.
4. Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. – т. XIX. – Ташкент, 1929.
5. Пугаченкова Г.А. О резных деревянных колоннах XIV-XV вв. в г. Туркестане // Известия АН Казахской ССР. – 1948. Серия архитектурная. – Вып. 1. – С. 40-53.
6. Нурмухаммедов Н.-Б. Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясеви. – Алма-Ата, 1980.
7. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. – Алматы-Берн-Ташкент-Блумингтон, 2008.
8. Дастанов О. «Әулиелі» жерлер туралы шындық. – Алматы, 1967.
9. Кенесарин А. Султаны Кенесары и Сыздық. – Алматы, 1992.
10. Добросмыслов А.И. Города Сырдарьинской области. – Ташкент, 1912.
11. Константинова В.В. Некоторые архитектурные памятники по среднему течению реки Сыр-дарьи // Известия АН Казахской ССР. Серия архитектурная. – 1950. – Вып. 2. – С. 37-53.
12. Муминов А.К., Жандарбеков З., Бабаджанов Б. Отчет по предварительным исследованиям погребальной эпиграфики комплекса Ходжа Ахмеда Ясави. Туркестан, 1995. Рукопись. Архив государственного историко-культурного заповедника «Азрет Султан»
13. Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв. // Культура и история Центральной Азии и Казахстана: Проблемы и перспективы исследования. Материалы к Летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г. Алматы). – Алматы, 1997.
14. Джанибеков У. Культура казахского ремесла. – Алма-Ата, 1982.
15. Джанибеков У. По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата, 1990.
16. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата, 1979.
17. Жанысбекұлы Т. Тасөрнек. Орнамент в камне. – Алматы, 1990.

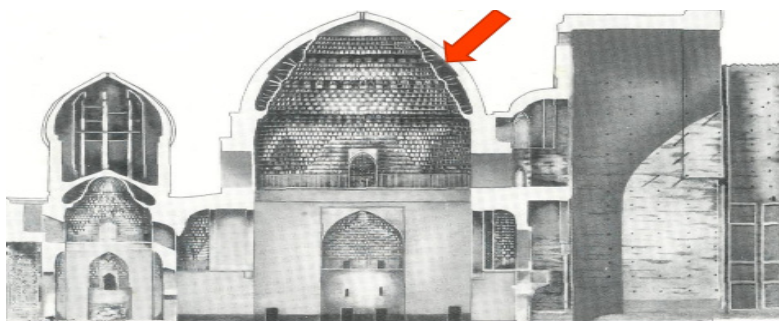

Рис. 1. Ханака Х.А. Ясави. Разрез. Стрелкой указано межкупольное пространство казандыка, где обнаружены балки с резьбой.

Фото 1. Балка с медальонами и п-образным повторяющимся орнаментом. Ханака Х.А. Ясави. Межкупольное пространство.

Фото 2. Балка со сложным многоплановым орнаментом. Ханака Х.А. Ясави. Межкупольное пространство.

Фото 3. Балка со следами росписи. Ханака Х.А. Ясави. Межкупольное пространство.

Фото 4. Фотография мавзолея Али-ходжа-ата //А.И. Добросмыслова «Города Сырдарьинской области».

Фото 5. Колонна из мавзолея Али-ходжа-ата. Фрагмент узора на одной из граней капители.

Фото 6. Колонна мавзолея Али-ходжа-ата. Фрагмент с датой и остатками надписи.

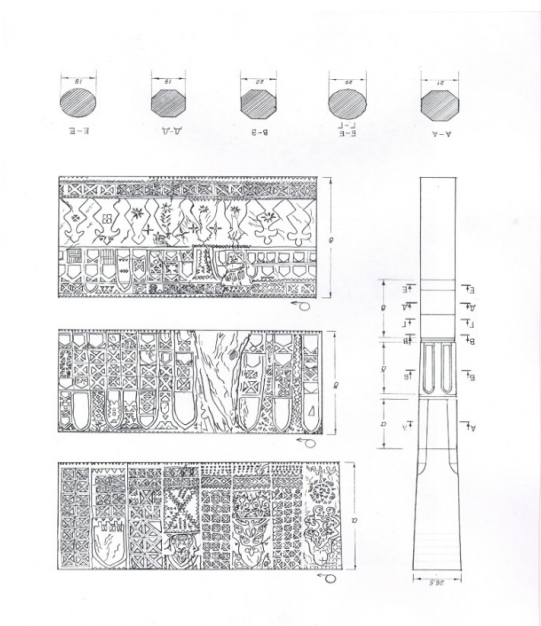

Рис. 2. Колонна с мавзолея Али-ходжа-ата. Орнаменты на поясах и срезы ствола колонны.

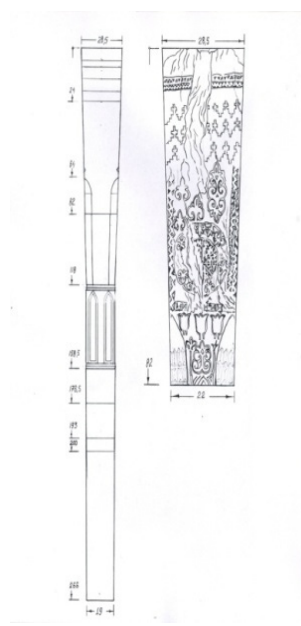

Рис. 3. Колонна с мавзолея Али-ходжа-ата. Орнамент на одной из граней капители.

Рис. 4. Колонна с мавзолея Али-ходжа-ата. Орнамент на одной из граней капители.

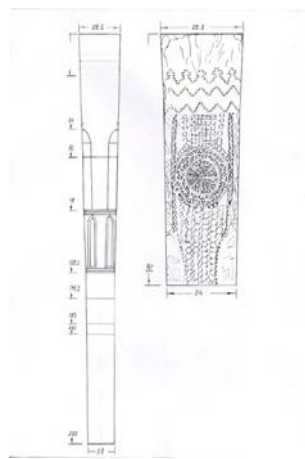

Рис. 5. Колонна с мавзолея Али-ходжа-ата. Орнамент на одной из граней капители.

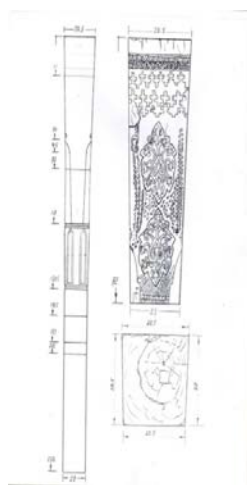

Рис. 6. Колонна с мавзолея Али-ходжа-ата. Орнамент на одной из граней капители.

**Ғ.Қ. Омаров, т.ғ.к. доцент
әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті**

ҰСТАЗЫМ – Ә.М. ОРАЗБАЕВТЫҢ ІЗІМЕН

Адам өміріне ерекше әсер ететін оқиғалардың болатыны, немесе айтулы тұлғалармен кездесуінің күрт өзгерістер әкелетіні сөзсіз шындық. Мен Архитектура-құрылыс институтын бітіргеннен кейін сол кездегі С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне 1984 жылы сырттай оқу бөліміне қабылданып, бір жарым жылға әскер қатарына борышымды өтеуге кеттім. Оралысымен қайта оқуымды жалғастырдым. Сол бір жылдарда бізге «Археология», «Археологиялық зерттеу әдістері» және қола мен ерте темір дәуірі пәндерінен дәрісті Әбдіманап Медеуұлы оқыды. Жоғары курс студенттерінің: «Оразбаевтан өтсеңдер ғана студент болдым деп есептеңдер» – деген сөзінің шындығына сол кезде көзіміз жетті. Ол кісі оқуға аса қатал талап қоятын, әрі алған білімді бағалауда өте әділ болды.

Ағай менен сабақ бойынша бір емтихан алса, одан тыс екіші емтихан алғаны бар. 1989 жылы ақпанда аяқ астынан кафедраға Нұртаза Орынханұлы Алдабергенов «срочно» шақыртып жатыр деген хабарды ести сала: «бұл шақыртуы қай шақырту болды екен ...?» – деп екі өкпемді қолым алып жүгіріп жеттім. Сөйтсем, кафедра меңгерушісі Әбдеш Тәшкенұлы ағамыз кафедрада аға инженерлік босап, соған сызба жұмыстарын білетін адам іздеген екен. Менің құрылыс инженері деген мамандығым, ондағы сызбаға деген алған білім дәл келіп тұр. Алайда, Әбдеш аға ұжымның барлық мүшелерін шақырып алып, олардың ой-пікірлерімен ақылдасты. Әбдіманап Медеуұлы жай-жапсарды білген соң бірден сұраққа көшті: «мына тұрған бөлмені тура осы арадан қиып өткендегі кесіндісін көрсетіп бер». Бес жыл институт қабырғасында алған білімді кәсіпқойлық деңгейде айтып бақтым. Негізінен алғанда дұрыстығын айтты, дегенмен археологиялық сызбаның техникалық сызбадан айырмашылығын, оның кез-келген адамға ұғынықты болуы үшін өзіндік ерекшеліктері бар екендігін түсіндіргендігі бар.

1989 жылы Ә.Т. Төлеубаев басқарған экспедиция Тарбағатай теріскейінде (Шығыс Қазақстан облысы сол кездегі Ақсуат ауданында) зерттеу жұмыстарын бастады [1]. Қазба жұмыстарын Ә.М. Оразбаев басқарды. Мен ол кезде сырттай оқитын студент, бір жағынан кафедраның аға инженерімін, сол себептен болар студенттерді жатып-тұрғызу, лагерьдің шаруашылық істері, қазба сызбасы мен қазбаның жүргізу барысын қадағалау жұмыстарын маған жүктеді. Сол жылы Әбдіманап ағайдан университеттегі білімнен өзге қазбаны жүргізу, далалық жағдайдың қыр-сырын меңгеріп қайттым. Өзінің жеке басымен, істеген істерімен біздерге үлгі бола білді. Сол экспедицияға қатысқан студенттердің бірі Ә.М. Оразбаевтың саяжайдағы үйдің шатырында сақталған экспедицияға керек жарақты алу үшін турникке тартылғандай жиырыла серпін алып төбеге шығып кеткеніне таң-тамаша болып, жыр қылып айтып беріп еді.

Осы Ашылы даласындағы №4 қорған өзінің ерекшелігімен көзге түседі. Диаметрі 20 м, биіктігі 1,5 м, қоршау шеңбердің диаметрі 72 м. Өлікті жерлеу жоралғысы іздері білінбеді, бұл қорған кенотаф немесе күнге табынуға байланысты салынған құрылыс болуғандықтан болар ешбір артефакт табылмады. Бір айға жуық 6 м тереңдікке дейін үміт артып қазған еңбегіміздің еш кеткеніне ағай қатты жылардай болып қынжылып еді. Бірнеше күн ұнжырғасы түсіп, салы суға кеткендей болып жүрді. «Осыған бола осынша қайғыруға бола ма» – деген сол кездегі ойымыздың жауабын кейін ел қатарлы археологтардың қатарына қосылғанда ғана білдік.

Ашылы қорымындағы № 4 қорған да сақтардың арнайы ғұрыптық орыны болуы да мүмкін. Мұндай археологиялық ескерткіштердің керексурлар түріне жататын қорғандарының шеңберлі және төртбұрыш, яки квадрат түріндегі қоршаулары Моңғолия [2], Тыва және Саян-Алтай жерлерінде тіпті ХІХ ғасырдың екінші жартысынан белгілі болса [3], ал Тарбағатайдың теріскейіне кеңінен таралғандығын соңғы кезде ғана аңғарғандаймыз. Семей университетінің 2009 жылғы археологиялық экспедициясы жоғарыда аталған ескерткіштердің жанындағы Мешел елді мекеніндегі коралардың бірінен бұғы тасты тауып алуы оның Ашылы 1 қорымындағы № 4 қорғанның сыртында тұрған ба деген ойға жетелейді. Олай болса Моңғолия, Алтай жерінде кездесетін керексурлармен бұл ескерткіштің өзара сабақтастығы бар екендігіне алдағы уақыттағы ізденістер көз жеткізе ме деген ойдамыз [4].

Экспедициядағы демалыс күн ағайдың сөзімен айтсақ: «банный день». Ол күні барлығымыз автобуска тиеліп кір жууға және жуынуға 8-9 шақырым жердегі Базар өзеніне барамыз. Қанша айтқанмен жаздың шіліңгір шілдесінде де таудан аққан өзен суы суық. Жас жігіттердің өзі тобықтан асқанша кешіп барып, тітіркеніп тұрып қалатын. Ағай болса бірден өзенге қойып кететін. Оны көрген біздер де қарап тұрмай ұялғаннан бір-бірімізді итермелей лап қоямыз.

Ағайменен 1990 жылы Ақсуат ауданының Кіндікті және Жарма ауданы шекарасындағы Сабындыкөл деген жерде қола дәуірінің қоршауларын бірге қаздық [5]. Қасында жанынан қалдырмайтын өзінің жақсы көретін шәкірті – далалық археологияның кара нары Жетібаев Жұмаш та болып еді (сурет 1).

Келесі жылы сол Ақсуат ауданының Құлбабас атты елді-мекені жанындағы сақ-үйсін дәуірінің ескерткіштеріне зерттеу жұмыстарын жүргіздік. Осы ескерткішті зерттеу барысында Жетісу жерінің үйсіндерімен Тарбағатай теріскейінің қорған-қоршауларының өте ұқсас екендігін айтып отыратын. Әрине, ол өлке бұған дейін зерттелмеген болатын. Бұл жыл ағайдың бағамды ғұмырындағы соңғы экспедициясы, ал менің ол кісімен далалық жағдайдағы ақырғы болған экспедициям екен. Кейіннен мен ол кісінің барып, қазба жұмыстарын жүргізген жерлерінің біразын көріп, кей жағдайларда сол жерлерге зерттеу жұмыстарын да атқардым. Ендігі сөзді осы мақаланың арқауы болып отырған ұстазымның аяқ басып, көз көрген жерлеріне ауысайық.

ҚазГУ-дің тарих факультеті археология және этнография кафедрасының Ә.М.Оразбаев басқарған экспедициясы 1985 жылы Семей облысы Абай ауданы Шыңғыстаудың оңтүстік беткейіндегі қола және ерте темір дәуірінің Суық бұлақ (Томарша), Тақтай бұлақ, Қарасу, Шаған, Базаралы (Көлден) ескерткіштерін есепке алды. Соның ішінде Абай ауылынан 25 км оңтүстіктегі Базаралы сайындағы ескерткіште қазба жұмысы жүргізілді [1]. Тоналғандықтан ескерткіштің мерзімін анықтайтын ақыреттік заттарының қалмағандығына қарамастан, ішкі-сыртқы құрылысына, құрылымына, жерлеу рәсіміне қарағанда Жетісудың үйсін қорғандарына ұқсастығы анықталды. Ә.М.Оразбаевтың бұл ойының растығын, яғни Жетісу жері усуньдері мен Шығыс Қазақстанның уге-усуньдері антропологиялық типі жағынан өте жақын, сондықтан да олардың туыстық жағы да дау тудырмайтындығын белгілі антрополог О.Ы.Ысмағұлов та өз еңбегінде айтып өткен [6]. Ағай өзінің көптен бергі армандап жүрген еліне, туған жеріне деген ыстық ықыласы, іңкәр сезімі сол жылы су сепкендей басылғанын кешке экспедиция алауы жанындағы әңгімелері кезінде айтып қалғаны бар еді. Сол бір кеңес өкіметі кезінде ештеңенің байыбына жете бара білмейтін Абай ауданының шолақ атқа мінерлері: «...Оразбайдың тұқымы» – деп адамша қарсы алмақ түгіл, жөні дұрыс сәлемдеспеген де көрінеді. Қайдан білсін, ағайдың Абайдың туысканы екенін, ал оның атасы Оразбайдың Құнанбай және оның ұрпақтарына: «тым орысшылсыңдар» – деп бағамды ойын айтқандығын. Жалпы кеңес уақыты кезінде, яғни өткен ғасырдың 30-шы жылдары алмағайып заманда Абай ұрпақтары Оразбай ұрпақтарын келіп паналағанын көп жайттың беті ашылып, егемендік алғаннан кейін баспасөз беттерінен оқығанымыз бар.

Мен жоғарыда айтқан Шыңғыстаудағы ескерткіштерге 1995 жылы екінші ұстазым – Әбдеш Тәшкеұлы Төлеубаев және ҚР Орталық мемлекеттік музейінің директоры – Әлімбай Нұрсан ағайлармен

Абайдың 150 жылдық тойы кезінде археологиялық барлау барысында алғаш рет көріп едім. Кейіннен 1999 -2002 жылдары Шыңғыстау экспедициясы кезінде неше мәрте болдым.

Әбдіманап ағайдың «қазсам» деп армандап жүрген атақты Берелге 1998 жылы барудың сәті түсті. Шынында да айтса-айтқандай көрген адам тамсанатындай тұмса табиғаттың көркем де келісті жері екен. Ағай бұл жердің табиғатынан бұрын ескерткіштеріне аса қатты қызығатын. Атақты Черновое ауылы жанындағы ескерткіштерде 1986 және 1987 жылдары зерттеді. Черновая 1 ескерткішінде №2 қорғаннан, Черновая 3 ескерткішінде №6 қорғаннан ағаш табытқа жерлеу дәстүрі анықталды. Бұл дәстүр Қазақстанның басқа жерінде дәл сол уақытта бұрын-соңды кездеспеген жаңалық еді. Мұндай ғұрып ерте темір дәуіріне жататын Пазырық қорғандарынан [7, табл. II, 2; 8, с. 240, рис.142.] Шығыс Алтай мен Тыва [9, с. 18, рис. 8] жерлеріндегі ескерткіштерден белгілі болатын. Сондай ақ Қазақстан жерінен алғаш рет афанасьев мәдениетіне жататын ескерткішті тапты.

Менің Марқакөлден екендігімді білген ағай ол жаққа 1986 және 1988 жылдары барғанын айтып: «шіркін, сол жаққа тағы бір барар ма екен?» деп армандап отырушы еді. Ол өлкеде тағы да зерттеу жұмыстарын жүргізуді нәсіп етпейті.

Ағайдың жетекшілігімен 1986 жылы Марқакөл ауданында археологиялық барлау жұмыстары жүргізіліпті. Бұрын белгісіз Мойылды, Қалжыр, Бала Қалжыр, Қароба, Төржайлау және т.б. ескерткіштер есепке алынған. Төсқайың ауылынан 15 км шығыста тау арасындағы жазықта орналасқан Берел қорғандарына ұқсас сақ ақсүйектеріне тұрғызылған ескерткішті жазып қалдырды және өмірінің соңғы жылдарына дейін осы қорғандарды қазуды армандап кетті [1, с. 36].

1988 жылы Күршім, Марқакөл аудандарындағы ерте көшпелілердің 26 белгісіз қорымынан 487 обаны тізімге алды. Күршім ауданындағы Сарыкөл I, II, Бәйгетөбе I, II, Түлкілі ескерткіштері зерттелді. Сарыкөл I қорымындағы 18 обаның үшеуіне қазба жұмыстары жүргізілген. Сарыкөл I қорымындағы қабірден табылған жас баланың сүйегі басы, солтүстік батысқа қаратылуы және шалқасынан жатқызылуы мен бірге қыш ыдысының өрнегі жоқ формасына қарай сақ дәуірімен, яғни б.з.д. YI-Y ғғ мерзімдеді. Ә.М. Оразбаев зерттеулеріндегі осы Сарыкөл ескерткіштерінің сыртқы құрылысы, жерлеу салты мен қоса жерленген заттарына қарағанда соңғы уақыттарда З. Самашевтың зерттеулерінде ашылған Майемер, Берел ескерткіштері мен Ресейдің Таулы Алтайындағы сақ дәуірі ескерткіштеріне өте жақын ұқсастықтарды байқауға болады. Әсіресе Сарыкөл ескерткішіндегі негізгі мәлімет беретін зат болып табылатын қойдың басын бейнелеген алтын фольга қапсырма Берел обаларында табылған болатын [10, 68-69 бб.; 11].

1988 жылы Ә.М. Оразбаев зерттеулерімен Марқакөл ауданы жерінен Бала-Қалжыр өзенінің оң жағалауындағы, Теректі – Ақбұлақ тас жолының бойындағы Апар қорымында 15 оба тізімделіп, төрт обаға қазба жұмыстары жүргізіледі. Бұл зерттелінген қорымдардағы қорғандар солтүстіктен оңтүстікке қарай тізбектеле орналасқан. Мәйіттердің батыс, солтүстік батысқа бағыттталып қойылуы негізінен қола дәуірі жерлеулеріне тән. Ал, тас шеңберлі сақиналы қорған-қоршаулар Жетісудағы үйсін қорғандарына ұқсағанымен, алайда мұнда жерлеу тас жәшіктерде жүзеге асқан. Сондай-ақ ақыреттік бұйымдары мен ас-суында қой жіліктері мен темір пышақтар кездеспейді. Бұл ескерткіштерде ара-тұра болса да жылқыны адаммен қоса жерлеу дәстүрі бар. Мен туған Ақбұлақ ауылы жанындағы Апар қорымындағы қазба жұмыстарынан кейін 27 жылдан кейін мен және ол кісінің немере шәкірттері – Үмітқалиев Ұлан, Төлегенов Ерлікпен сақ ақсүйектеріне тұрғызылған Бесоба қорымында зерттеу жұмыстарын жүргіздік [12, 80-88 бб.; 13].

Өткен жылдары Алтай археологиялық экспедициясы Күршім ауданының біраз жеріне археологиялық барлау жұмыстарын жүргіздік. Тағы да ұстазымыздың табан тиген жерлеріне бардық.

Ұстазымыз 1958 жылы Қазақ ССР ҒА Тарих, археология және этнография институтының Бұқтырма археологиялық экспедициясын басқарып Ертіс аңғарындағы археологиялық ескерткіштерде зерттеу, барлау жұмыстарын жалғастырады. Сондай-ақ Зайсан көлінің солтүстік жағалауындағы ізденістерімен қатар кейбір осындағы айрықша ескерткіштерге қазба жұмыстарын жүргізеді. Бұл жылы Шығыс Қазақстанның Ұлан, Самар және Күршім ауданының территориясында қазба жұмыстары іске асты.

Бұқтарма археологиялық экспедициясының басшысы Ә.М. Оразбаев өзінің қысқаша есебінде осы өлкеде ақымы бар жерлеу орындарының бұған дейін кездеспегенін, оның өзінде Шиліқарын қорымындағы бір қабірде екі жағынан ақым шығарылуы тың жаңалық екендігін, ал ерекше қызығушылық туғызатын жайт Көкжар қорымындағы №2 қорғаннан қайық түріндегі ағаш-астау табыттың және алтын қаңылтырда айдаһар бейнесі салынған ағаш қапсырманың табылуы екендігіне тоқтала келе, табылған заттар бойынша Көкжар және Аманат қорымдарында қазылған қорғандарды ж.с.д. IV-II ғасырлармен, ал Шиліқарын қорғандарын ж.с. II-IV ғасырларымен мерзімдеген [14].

Менің мектепке алғаш барған жерім Шилікті орта мектебі болатын. Сол жерде бала кезімде жергілікті тұрғындар «Жырық оба» деп атап кеткен С.С. Черниковтың 1960 жылдары қазған обаларының үстінде талай ойнағанымыз бар. Сол жерде 2003 жылы ұстазым Ә.Т. Төлеубаевтың басшылығымен сақ патшасының қорғанын қазуға қатысқанымда, сол жердің жергілікті ұстаздарының бірі Ә.М. Оразбаевтың шәкірті екендігін, ағайдың өз аузынан сол жердегі экспедицияға қатысқанын естіген екен. Оны диссертация жазу барысында 1947, 1949 жылдары қатысқандығын мұрағат материалдары ішіндегі

сызбаларындағы «Орындаған Оразбаев» деген таныс жазуынан аңғарғанмын. Шілікті алқабындағы сак патшаларының ең үлкендерінің төбесіне шығып сол бір күндері отырып ойға кетіп едім: «...дәл осы төбеде 1940 жылдары экспедиция кезінде өмірде маған археология ғылымының әліпбиін үйреткен, адамгершіліктің асқар шыңына тәрбиелеген, текті ұрпақтың талантты ұлы ұстазым да отырған болар. Ағайымның басында сол кезде қандай ойлар болы екен?...» Ұстазымыздың сол ойларын, армандарын қазіргі таңда шәкірттері мен немере шәкірттері жалғастыруда.

1. Оразбаев А.М., Омаров Г.К. Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана // Проблемы сохранения исторического наследия (Материалы международной археологической конференции). – Алматы, 1998. – 9-70.

2. Новгородова Э.А. Древняя Монголия (Некоторые проблемы хронологии и этнокультурной истории). – М.: Наука, 1989. – 384 с.

3. Савинов Д.Г., Сэрээтрийн Урантугс. Опыт типологии херексуров. //Алтае-Саянская горная страна и история освоения ее кочевниками. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2007. – С. 142-145.

4. Омаров Ф.Қ. Ә.М. Оразбаевтың Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірін зерттеуге қосқан үлесі // «Оразбаев оқулары - 2» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2010. – 122-128 бб.

5. Оразбаев А.М., Төлеубаев А.Т. Могильник эпохи бронзы Сабындыколь // Этнокультурные процессы на территории Казахстана. – Алматы, 1996. – 33-54.

6. Исмагулов О. Антропологическая характеристика усуней Семиречья // Труды ИИАЭ АН КазССР. – Т.16. – Алма-Ата, 1962. – С.168-191.

7. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. – Л., 1950.

8. Руденко С.И. Горноалтайские находки и скифы. – М.-Л., 1952. – 240 с.

9. Грязнов М. П. Аржан: Царский курган раннескифского времени. – Л.: Наука, 1980. – 62 с.

10. Омаров Ф.Қ., Үмітқалиев Ұ.Ұ. // «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғалымдарының «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруға қосқан үлесі: жетістіктері және даму бағыттары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – 27 ақпан 2009 ж. – Алматы, 2009. – 367 б.

11. Омаров Ф.Қ., Үмітқалиев Ұ.Ұ. Күршім өңірінің көне тарихы археологиялық зерттеулер негізінде // «Еуразия этностары мен мәдениеттері: өткені мен бүгіні: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де 2013 жылы 11 қазанда өткен X Еуразиялық ғылыми форумға қатысқандардың материалдар жинағы. – Т.2. – Астана. – 14-20 бб.

12. Омаров Ф.Қ., Үмітқалиев Ұ.Ұ., Төлегенов Е.Т. Элитарлық Бесоба қорымындағы зерттеу жұмыстары «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері мен даму болашағы» атты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 80 жылдығы аясында ҚР ҰҒА академигі У.Х. Шәлекеновтың 90 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 16 мамыр 2014 ж. – Алматы, 2014. – 327 б.

13. Омаров Ф.Қ. Күршім ауданының археологиялық ескерткіштері (2013 жылғы археологиялық зерттеу жұмыстары). – Алматы:Қазақ университеті, 2014. – 120 б.

14. Оразбаев А.М. Отчет Бухтарминской археологической экспедиции за 1958 г. // Архив ИА КН МОН РК. – Фонд. 11, опись 2, дело 515, связка 33.

1- сурет. 1990 жыл. Қола дәуірінің Сабындыкөл ескерткіші.

І СЕКЦИЯ. АРХЕОЛОГИЯ

Л.С. Марсадолов, доктор культурологии,
Государственный Эрмитаж,
Российская Федерация, Санкт-Петербург

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ ДАТА БОЛЬШОГО БЕРЕЛЬСКОГО КУРГАНА (к 150-летию начала исследования)

Введение. Берел – одна из самых больших и красивых долин Алтая, перед снежными перевалами с высокой горой Белухой. Обширное могильное поле с курганами разных исторических периодов находится в верховьях реки Бухтармы, в 6 км ниже впадения в неё реки Ак Берел (Юго-Западный Алтай, Республика Казахстан).

Берел – важный форпост пазырыкской культуры Западного Алтая, а Большой Берельский курган и ряд других объектов, вероятно, в основном принадлежали вождям и их родственникам одной из племенных групп Алтая VI-V вв. до н.э.

История изучения. В 1865 г. молодой учитель из Барнаула, будущий академик, Радлов Василий Васильевич (Вильгельм Фридрих, 1837-1918) раскопал 2 малых (№№ 2, 3) и Большой Берельский курган (№1) с мерзлотой [1], который в 1959 г. доследовал С.С. Сорокин, возглавлявший археологическую экспедицию Эрмитажа [2]. Начиная с 1998 г., экспедиция З.С. Самашева продолжила исследование в разных группах могильного поля и раскопала более 20 курганов скифского, а также ряд курганов тюркского времени [3].

Все археологи прекрасно знают, что археология – часть истории, а историю нельзя написать без дат. Определение абсолютного возраста для каждого из больших курганов Алтая в пределах двух-трех столетий ныне мало приемлемо для хорошо изученного скифо-сакского времени степного региона Евразии, а без дат с точностью 10-50 лет не сопоставить археологические памятники с датами мировой истории.

За прошедшие 150 лет многие археологи высказали свои суждения об относительном и абсолютном возрасте Большого Берельского кургана. Постепенно, спустя десятилетия, уточнялась и археологическая датировка памятника.

В.В. Радлов дал только *относительную дату кургана*. Он объединил Берельский и Катандинский курганы в одну группу и отнес их к «древнейшему железному веку» [1, с. 34-35]. Позднее М.П. Грязнов также выделил эти курганы в «первую стадию железной культуры» [4, с. 7-11]. Сразу же после исследования в 1929 г. 1-го Пазырыкского кургана М.П. Грязнов отнес Пазырык, Катанду, Берель и Шибе к «скифской эпохе» [5, с. 978-979]. С.В. Киселев сравнил раскопанный им в 1934 г. 2-й Каракольский курган с Берелью и Шибе и датировал их II в. до н.э. [6, с. 105]. В конце 1930-х гг. М.П. Грязнов выделил «пазырыкский» и «шибинский» этапы развития культуры ранних кочевников Алтая и определил абсолютную дату «шибинских» памятников — II в. до н.э. – I в. н.э. (курганы Шибе, Берель, Катанда, Курай, Каракол, Туэкта, Курота) [7, с. 407].

В 1949-1951 гг. С.В. Киселев по-прежнему отстаивал, что 1-й Пазырыкский, Шибинский, Берельский, Катандинский и другие курганы относятся к «гунно-сарматскому времени». По его мнению, к Берели особенно близок курган в Шибе [8, с. 334-339, 372-373]. В двух обширных монографиях С. И. Руденко привел абсолютные даты почти всех раскопанных больших курганов Алтая, кроме Берели и Катанды [9, с. 342-361; 10, с. 336].

После доследования Большого Берельского кургана и новой детальной проработки всего материала из этого могильника, С.С. Сорокин пришёл к выводу, что предметы из Берели имеют много аналогий в Пазырыкских, Башадарских, Туэктинских и Катандинском курганах. Он отметил: «Что касается возраста Большого Берельского кургана, то, судя по археологическим параллелям, он совпадает с возрастом больших горноалтайских курганов. От уточнения даты пока следует воздержаться» [2, с. 225]. Но С.С. Сорокин не указал, чьей системы датирования памятников он придерживается – ведь разными исследователями большие курганы Алтая датируются довольно широко – от середины VI в. до н.э. по I в. н.э.

С.С. Черников в 1975 г. отнес Берельский курган к V—III вв. до н.э., так как этот памятник «имеет гораздо больше аналогий с бесспорно ранними пазырыкскими и башадарскими курганами, чем с хуннскими или сарматскими» [11, с. 133]. М.К. Кадырбаев в 1977 г. выделил особый берельский этап для памятников Восточного Казахстана и датировал Большой Берельский курган V—IV вв. до н.э. [12]. Следует отметить, что определения С.С. Черникова и М.К. Кадырбаева наиболее точно в тот период отражали археологическую дату Большого Берельского кургана, хотя М.П. Грязнов и позднее в начале

1980-х годов продолжал относить Берель-1 и шибинский этап к II в. до н.э.— I в. н.э. [13, с. 163], что вызвало возражение редакции издания «Археологии СССР», датировавшей их V—III вв. до н.э. [13, с. 164, примечание].

Л.С. Марсадолов в диссертациях 1985 г. [14] и 2000 г. [15], а также в отдельной статье 1988 г. [16], заново рассмотрел археологические и стилистические аналогии для предметов из Большого Берельского кургана. Он отметил, что этот курган был сооружён в промежуток между 1-2 Туэктинским и 2-1 Пазырыкскими курганами. Исходя из этого, может быть определена и абсолютная дата Большого Берельского кургана – V в. до н.э., вероятно, 1-я половина V в. до н. э.

После раскопок З.С. Самашева кургана №11 в Берели, в 1999–2000 гг. И.Ю. Слюсаренко и Ю.Н. Гаркуша изучили дендробразцы из этого памятника. И. Ю. Слюсаренко для кургана №11 вначале предложил дендродату 294 г. до н.э. [17, с. 127], затем 297 г. до н.э. [18, с. 247], а также определил его относительное место среди других раскопанных алтайских курганов.

Ещё в 1959 г. при исследовании Большого Берельского кургана С.С.Сорокин обнаружил стёсанную с 4-х сторон деревянную плаху от сруба, которая по дендропредделению И.Ю.Слюсаренко, примерно на 66 лет старше кургана №11 в Берели [18, с. 247]. Как отметили И.Ю.Слюсаренко и З.С. Самашев «нет уверенности в том, что существовал такой большой разрыв между двумя курганами в действительности. Необходимо помнить, что у образца потеряна часть крайних колец, и с учетом этого год сооружения кургана в реальности окажется более поздним» [3, с. 194].

В трёх лабораториях мира (в России, на Украине и в Германии) были определены радиоуглеродные даты образцов из Берельских курганов и получены датировки с разными интервалами от 940 по 1 гг. до н.э. [3, с. 197-198], но для кургана №11 в Берели была принята комплексная дата – около 322 г. до н.э. [19, с. 215], а для Берельской группы курганов – IV—III вв. до н.э. [3, с. 198].

В целом в последние десятилетия среди археологов пока нет общепринятых относительной и абсолютной дат для Берели-1 и других больших курганов Алтая. Некоторые археологи отдали предпочтение в решении хронологических вопросов радиоуглеродному методу и приводят в своих работах иногда только р/у датировки. Даже р/у метод «wiggle matching», дополненный методами математической статистики, позволяет определить дату сооружения для 5-го Пазырыкского кургана при «95%-ном доверительном интервале» в одном случае – около 380 г. до н.э. [20, с. 40], а в другом – около 250 г. до н.э. [19, с. 215]. Если ранее р/у даты (с 1-й или 2-я сигмами) имели один более или менее «широкий» временной интервал, то ныне радиоуглеродчики выдают археологам р/у определения с 4-8 и более «доверительными» интервалами по 100-300 лет, охватывающие период в 300-500 лет, из которого археологи выбирают даты, наиболее подходящие их научным взглядам, хотя ныне археологическими методами можно датировать объекты значительно точнее, затратив на это небольшое количество времени.

В 1950-2000-е годы многие археологи верили, что радиоуглеродный метод поможет однозначно решить вопросы абсолютного датирования пазырыкских памятников. К концу XX века начали накапливаться противоречивые факты между археологическими и естественно-научными датировками, а в начале XXI века всё более востребованным становится комплексный подход при датировании археологических объектов.

Конструкция кургана. Подробное описание и реконструкцию погребального обряда Большого Берельского кургана дали в своих работах В.В. Радлов, М.П. Грязнов и С.С. Сорокин [1; 7; 2]. Вначале была вырыта яма размерами 6 x 7 м, глубиной в южной части около 7 м и с северным невысоким «уступом». В южной, более углубленной части стенки ямы обложили плахами в два венца. В колоду-саркофаг из лиственницы положили умершего человека в богато украшенной одежде. Рядом с колодой уложили одного убитого коня. По углам ямы сложили «столбики» из камней, послуживших опорой для бревен перекрытия камеры. На приступке в северной части ямы на уровне бревенчатого наката камеры с человеком уложили 16 убитых верховых коней, по четыре коня в ряд, с подогнутыми ногами, головой на восток. Уздечки и седла коней имели разнообразные берестяные и деревянные украшения, в большинстве обложенные золотой фольгой. «Потолок» камеры и коней покрыли листьями бересты, а яму засыпали ранее вынутой землей с камнями. На поверхности из плиток и камней сложили подконический «холм» диаметром около 20 м и высотой до 9 м (?).

Основная масса больших алтайских курганов «скифского» времени находится в Центральном Алтае, в бассейне р. Урсул. В верховьях р. Бухтармы таких курганов значительно меньше. В конструкции Большого Берельского кургана наблюдается смешение строительных приемов, используемых при сооружении, как богатых, так и рядовых алтайских курганов. Обширные размеры могильной ямы и каменной насыпи, как и большое число сопровождающих верховых копей, характерны только для богатых курганов. Углубление в южной части ямы, размещение коней на «приступке», употребление плоских камней в качестве опор для перекрытия камеры, заполнение ямы землей — все это больше характерно для средних и малых курганов. Использование для стен внутреннего сруба плах, а не бревен в основном отмечено в ранних больших курганах Алтая – Туэкта-1, Пазырыки-2 и 1.

Археологические аналогии. Следует еще раз более подробно рассмотреть стилистические аналогии

предметам из Большого Берельского и соседних с ним курганов. Деревянная головка копытного животного (лося или оленя?) из Берели-1 с рогами в виде трех отростков наиболее близка к парному изображению из Туэкта-2 (рис. 1: 3, 28). Деревянные бляшки с одной и тремя головками лося найдены и в более раннем 1-м Туэктинском кургане (рис. 1: 1-2). Копытные животные с двумя отростками рогов известны как в Берели, так и в 1 и 2-м Туэктинских, 4-м Пазырыкском курганах (рис. 1: 4-6, 29-30, 48). На предметах из Туэкта и Берели-10 преобладают изображения копытных животных с «горбоносой» формой морды (рис. 1: 1-3, 5-6, 30), а в Берели-1 и Пазырыке-4 большинство образов копытных даны с почти прямой спинкой носа (рис. 1: 4, 28-29, 48) и др.

У большинства копытных из 1 и 2-го Туэктинских курганов — подчеркнуто большой круглый глаз (рис. 1: 2, 3, 5-6, 30?), а ряд берельских и пазырыкских изображений животных имеют «миндалевидную» форму глаза с резко обозначенным нижним слезником (рис. 1: 4, 28-29). Ухо с «волнистой» поверхностью отмечено у копытных из Берели-1 и Туэкта-2, но берельское схематичнее, не имеет завитка в основании (рис. 1: 3, 28). Рога копытного животного из Берели-1 оформлены в виде трех «каплевидных» отростков, вероятно, имитирующих вставки цветных камней в изделиях из драгоценных металлов. Почти так же сделаны и рога с двумя отростками у лося (?) из Туэкта-1 (рис. 1: 5, 28, 30). Утолщение в основании рога выделено лишь у небольшой группы копытных животных из 2-го Туэктинского и Берельских курганов (рис. 1: 3, 28-30). Такие же утолщения в более раннее время имеются и у оленей из 5-го Чиликтинского кургана [21, с. 30], при этом у ряда изображений из курганов №№1 и 10 в Берели на ободке имеется ряд бугорков, возможно, имитирующих зернь, как в Чиликте-5 (рис. 1: 29-30).

Деревянные головки грифонов из Туэкта-1 по стилю предшествуют Берели-10 (рис. 1: 9-10, 32). Бронзовые фигурки стоящих орлов или грифов из Берели имеют много общих черт с деревянной скульптуркой из Пазырыка-2, но при этом в Берели-11 и в Пазырыке-2 крылья птицы подняты вверх, а в Берели-1 крылья расположены почти горизонтально (рис. 1: 33-34, 50-51).

Изображение рыбы из Берели-1, слегка изогнутое в средней части, с четырьмя длинными боковыми плавниками и раздвоенным хвостом, близко к контурной бляшке в виде рыбы из Туэкта-2, также вырезанной из золотой фольги (рис. 1: 13, 37). Сходны между собой и рыбы с большими широкими плавниками из Башадара-2, Берели-11 и Пазырыка-1 (рис. 1: 14, 39, 53). На ноге мужчины из 2-го Пазырыкского кургана была вытатуирована рыба, но не с 4-мя, а с 6-ю боковыми плавниками, как и в Берели-11 (рис. 1: 52, 39).

Изобразительные элементы в виде «запятой» с расширенной нижней частью (по терминологии М.П. Грязнова — «волюта», а по С.И. Руденко — «турий рог») встречаются на берестяных накладках для седел из Берели-1 и на подобных накладках из кожи в Пазырыке-1 (рис. 1: 38, 54), а также на деревянных бляшках из Туэкта-1 и Берели-10 (рис. 1: 17, 41). С помощью этих же элементов в более раннее время оформлены когти на лапе тигра из Башадара-2, окончание деревянного псаля из Туэкта-1, золотые нашивные пластинки для одежды из Туэкта-2 и седельная бляха из Пазырыка-3 (рис. 1: 11-12, 56).

Большие стилизованные деревянные рога разных видов козлов, которые крепились к маскам коней, известны только в ранних курганах Туэкта-1, Башадар-2, Берели-11 и др. (рис. 1: 26-27, 45-46). В более поздних больших Пазырыкских курганах, таких имитаций рогов козла нет, только на маске коня из самого раннего в Пазырыке кургана №2 находилась скульптурная голова козла с сидящей сверху на ней хищной птицей (рис. 1: 60).

Стилизованный растительный орнамент, в том числе и в виде изображения лотоса, из курганов №№1, 10, 11 в Берели имеет близкие аналогии в 1 и 2-м Туэктинских, во 2-м и 1-м Пазырыкских курганах (рис. 1: 15-16, 18-19, 22, 35-36, 40, 42-43, 47, 55, 57-58). Деревянная бляха в виде пальметки, с помещенным в центре ромбом с вогнутыми сторонами из Берели-1, сходна по назначению, форме и стилю с деревянными бляхами из 1-го Туэктинского кургана (рис. 1: 19-21, 43) и др.

Элементы в виде полумесяца, круга, креста (лунарные и солярные знаки?) широко представлены в материалах из Большого Берельского, 1-го Туэктинского, 2-го Башадарского и 1-го Пазырыкского курганов (рис. 1: 23-25, 44, 59 и др.). Все вышеназванные орнаментальные элементы и мотивы бытовали у кочевых народов Азии с I тысячелетия до н. э. практически до этнографической современности. Вполне понятно, что важно не только отдельное сходство, но и их различные комбинации с другими элементами, встречаемость на предметах, близких по форме и функции, поэтому в нашу задачу не входит подробный анализ их поливариантных сочетаний.

Даже бегло просмотрев материалы из алтайских памятников, можно легко заметить, что близкие по стилю изобразительные образы и элементы имеют больше сходства между собой в 1-2-м Туэктинских, 2-м Башадарском, Берельских курганах №№1, 10-11 с изображениями из 2-1-го Пазырыкских курганов и в гораздо меньшей степени с более поздними образами из 4 и 3-го Пазырыкских курганов. В целом, изображения животных хронологически часто более диагностичны, чем орнаментальные элементы и их мотивы.

Хронология памятников. На конференции, посвященной 100-летию М.П. Грязнова, в заключительной дискуссии Л.Р. Кызласов правильно отметил, что *археология такая же точная наука, как и другие естественно-научные отрасли.* Следует добавить, что археологи всё же пока ещё недостаточно

используют свои традиционные многочисленные методы и подходы для абсолютного и относительного датирования археологических памятников и объектов.

Только сами археологи, заинтересованные в создании надёжных хронологических шкал, смогут разобраться в вопросах датирования археологических памятников. Комплексный анализ независимых результатов позволяет определить более «узкий» временной интервал для каждого из курганов.

Еще в 1930-50-е гг. наметились два основных направления в *абсолютном датировании* больших Пазырыкских курганов – «классическое» и «омолаживающее» [22]. Ныне начинающим ученым и студентам стало трудно разобраться во взглядах разных школ и учёных, поэтому часто археологи не критически воспринимают даты из последних по времени публикаций, хотя там тоже могут быть ошибки (как, например, произошло с ошибочными дендропредельными Е.И. Захарьевой и И.Ю. Слюсаренко, хотя они проводили исследования через 15 и 40 лет после И.М. Замоторина) [23]. За период более чем 60 лет, археологи, придерживающиеся дат «омолаживающего» направления (предлагаемые датировки для Пазырыков – 2-я половина IV–начало III вв. до н.э. и позднее, а для кургана Берел-11 – ок. 322 г. до н.э. [3, с. 198] или 297 г. до н.э. [18, с. 247]), пока не привели надёжных археологических аналогий предметам из Пазырыка и Берели с хорошо датированными памятниками 2-ой половины IV в. до н.э. в Восточной Европе.

Среди археологов нет особых разногласий по поводу *относительной хронологии* больших курганов Алтая. К самым ранним большим курганам относятся Туэкта-1 и Башадар-2, затем были сооружены большие курганы в Пазырыке и самый поздний – курган в Шибе. По данным дендрохронологии, полученным автором, 1-й Туэктинский курган был сооружён на 50 лет позже кургана Аржан-2 в Туве и на 130 лет раньше 2-го и 1-го Пазырыкских курганов, а 5-й курган соответственно через 48-49 лет после Пазырыка-2 [24; 15].

Курган Аржан-2 комплексно датируется 2-ой половиной VII в. до н. э. [19, с. 215], а даты сооружения 1-го Туэктинского и 2-го Башадарского курганов автор относит к 580-м годам до н. э. [15]. 2-й Туэктинский курган был воздвигнут позже — во 2-ой половине VI в. до н. э., а 2 и 1-й Пазырыкские курганы — в 450-е годы до н. э. [15].

При «классической» датировке материалов из 1 и 2-го Пазырыкских курганов – ок. 450 г. до н.э., они имеют много археологических аналогий не только в соседних, но и в удалённых регионах Евразии – в Прикубанье, Поволжье, Приуралье, Северном Причерноморье, Китае, Передней Азии (Сузы, Персеполь), Греции и др. Пазырыкские курганы близки не только к ранним Семибратним на Кубани, но и к Нимфейским курганам в Северном Причерноморье, Журовским (к. 400) на Украине, курганам из Мечетсая, Филипповки в Приуралье, Рогозихе в Приобье и другим памятникам.

Многие российские и зарубежные ученые (С.В. Киселёв, С.И. Руденко, М.И. Артамонов, G. Asarpay, Л.С. Марсадалов, Л.Л. Баркова, А.Ю. Алексеев, Е.В. Переводчикова, Е.Ф. Королькова, А.Р. Конторович и другие археологи) обратили внимание на поразительное сходство Пазырыкских и Семибратних курганов [25]. Сходство по стилю, сюжетам и композиции между этими памятниками проявляется независимо от материала, из которого изготовлены разные предметы (рис. 2) [26]. Именно в Пазырыке-2 и близких к нему по времени, во 2-й пол. V в. до н.э., ранних Семибратних на Кубани и Филипповских курганах в Приуралье были найдены импортные серебряные ахеменидские предметы (рис. 2: 12, 25, 30), которые, вероятно, могли быть привезены воинами-наёмниками, если они принимали участие в военных событиях греко-персидской войны, когда персы широко использовали помощь воинов-саков, скифов и других кочевников [27].

О «дальних родственных» связях между Алтаем и Кубанью свидетельствует сходство не только отдельных предметов, но и погребального обряда с захоронением человека с конём в одной яме (восточная ориентировка человека, положение на спине и т.д.), что прослеживается только в ранних Пазырыкских и Семибратних курганах середины V в. до н.э. Вероятно, если бы были известны только радиоуглеродные определения [19, с. 260-261, №№370-375], то и датировка Семибратних курганов была бы тоже очень спорной, хотя *даты старшей группы Семибратних курганов в течение последних 60 лет остаются неизменными – 460-425 гг. до н.э.* [28; 19, с. 190], *что совпадает с комплексными датами 1-го и 2-го Пазырыкских курганов – ок. 450 г. до н.э.* [15; 29].

Вероятно, в районе Прикубанья находились места концентрации евразийских кочевников перед походами через Кавказ в Малую и Переднюю Азию. Культурные связи между Кубанью и отдельными районами Центральной Азии прослеживаются на протяжении длительного времени, когда наблюдался отток воинственных кочевников из Малой и Передней Азии: *в VII в. до н.э.* – во время борьбы Мидии, Фригии и Лидии с Ассирийской державой (Чиликта – Келермес – Аржан-2); *в V в. до н.э.* – во время греко-персидской войны (Семибратние курганы – Пазырык – Филипповка) и т.д. [21; 25; 27].

Заключение. При определении дат новых и ранее раскопанных курганов, следует отметить – к какой группе археологических объектов или хорошо датированным курганам близок этот памятник и постепенно он «утрачивается» во времени, обретёт более точную дату [29]. Приблизительно такой подход применяется при археологическом датировании античных, скифских и саяно-алтайских памятников.

Из всего выше сказанного и представленного на рисунке 1 следует, что изображения животных

и орнаментальные мотивы из Большого Берельского кургана, как правило, восходят к предметам из Туэжты-1 и Башадара-2, имеют много стилистических аналогий с Туэжтой, Пазырыками-2 и 1, значительно меньше — с Пазырыками-4 и 3.

Большой Берельский курган был сооружён в период между 1–2-м Туэжтинским и 2–1-м Пазырыкскими курганами, поэтому этот курган следует датировать концом VI – 1-й четвертью V в. до н. э. Вероятно, Большой Берельский курган не самый ранний в Берельской группе, т.к. курган Берел-10 по археологическим аналогиям гораздо ближе к Туэжте-1 и Башадару-2, чем курганы Большой и Берел-11, но это тема специального исследования.

Определение относительных и абсолютных дат раскопанных больших и малых Берельских курганов – важная научная задача при датировании памятников пазырыкской культуры. На современном этапе нужна консолидация разных научных школ для решения задачи абсолютной хронологии больших и малых курганов Алтая, новые детальные анализы археологических аналогий, дендро- и радиоуглеродных определений. Не отдельные научные школы и направления, а только совместные обсуждения за «круглым столом» специалистов разных направлений помогут выйти из хронологического «тупика» для датировок пазырыкских памятников, продолжающего более 60 лет.

1. Радлов В.В. Сибирские древности. Из путевых записок по Сибири. Отдельный оттиск из VII тома Записок Императорского Русского Археологического Общества. Пер. с нем. яз. – СПб., 1896. – 70 с.
2. Сорокин С.С. Большой Берельский курган (полное издание материалов раскопок 1865 и 1959 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. 7 X. – Л., 1969. – С. 208-236.
3. Самашев З.С. Берел. – Алматы, 2011. – 236 с.
4. Грязнов М.П. Древние культуры Алтая // Материалы по изучению Сибири. – Вып. 2. – Новосибирск, 1930. – 11 с.
5. Грязнов М.П. Пазырыкское княжеское погребение на Алтае // Природа. – 1929. – № 11. – С. 971-984.
6. Киселев С.В. Из работ Алтайской экспедиции Государственного Исторического музея в 1934 г. // Советская этнография. – 1935. – № 1. – С. 97-106.
7. Грязнов М.П. Ранние кочевники Западной Сибири и Казахстана // История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства. – Ч. I-II (на правах рукописи). – М.-Л., 1939. – С. 399-413.
8. Киселёв С.В. Древняя история Южной Сибири. – М., 1951. – 642 с.
9. Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – М.-Л., 1953. – 403 с.
10. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.-Л., 1960. – 360 с.
11. Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по археологическим материалам Восточного Казахстана) // Первобытная археология Сибири. – Л., 1975. – С. 132-137.
12. Кадырбаев М.К. Восточный Казахстан // История Казахской ССР. – Т. 1. – Алма-Ата, 1977.
13. Грязнов М.П. Алтай и приалтайская степь // Археология СССР: Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1992. – С. 161-178.
14. Марсадолов Л.С. Хронология курганов Алтая (VIII-IV вв. до н.э.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Л., 1985. – С. 1-16.
15. Марсадолов Л.С. Археологические памятники IX-III вв. до н.э. горных районов Алтая как культурно-исторический источник (феномен пазырыкской культуры): Автореф. дисс. ... доктора культурологии. – СПб., 2000. – 56 с.
16. Марсадолов Л.С. О дате Большого Берельского кургана // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Вып. 53. – Л., 1988. – С. 24-26.
17. Слюсаренко И. Ю. Дендрохронологический анализ дерева из памятников пазырыкской культуры Горного Алтая // Археология, этнография, антропология Евразии. – 2000. – Вып. 4 (4). – С. 122 – 130.
18. Слюсаренко И.Ю. Датирование скифских древностей Евразии: современные тенденции, достижения, проблемы, перспективы // «Terra Scythica»: Материалы международного симпозиума «Terra Scythica». – Новосибирск, 2011. – С. 239–251.
19. Евразия в скифскую эпоху: радиоуглеродная и археологическая хронология (под ред. Г.И. Зайцевой, Н.А. Боковенко, А.Ю. Алексеева, К.В. Чугунова, Е.М. Скотт). – СПб., 2005. – 290 с., 173 илл.
20. Зайцева Г.И., Васильев С.С., Марсадолов Л.С., ван дер Плихт Й., Семенов А.А., Дергачёв В.А., Лебедева Л.М. Радиоуглерод и дендрохронология ключевых памятников Саяно-Алтая: статистический анализ // Радиоуглерод и археология. – Вып. 2. – СПб., 1997. – С. 36-44.
21. Черников С.С. Загадка золотого кургана. – М., 1965. – 189 с.
22. Марсадолов Л.С. История и итоги изучения археологических памятников Алтая VIII-IV веков до н.э. (от истоков до начала 80-х годов XX века). – СПб., 1996. – 100 с.
23. Марсадолов Л.С. Ещё раз о последовательности сооружения Пазырыкских и Бертекских курганов // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения М.П.Грязнова. Книга II. – СПб., 2003. – С. 93-103.
24. Марсадолов Л.С. Дендрохронология больших курганов Саяно-Алтая I тысячелетия до н.э. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 29. – Л., 1988. – С. 65-81.
25. Марсадолов Л.С. Феномен культурно-политических связей Саяно-Алтая и Кубани в VIII-IV веках до н.э. // Шестая Международная Кубанская археологическая конференция: Материалы конференции. – Краснодар, 2013. – С. 268-271.

26. Марсадолов Л.С. Хронологическое соотношение Пазырыкских и Семибратних курганов // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 28. – Л., 1987. – С. 30-37.

27. Корреляция «ключевых» археологических памятников кочевников Евразии с основными политическими событиями 1-й половины I-го тысячелетия до н.э. // Материалы республиканской научно-практической конференции «IV Оразбаевские чтения на тему «Проблемы и достижения отечественной археологии и этнологии в XXI столетии», приуроченной к 90-летию А.М. Оразбаева, 26-27 апреля 2012. – Алматы, 2012. – С. 117-120.

28. Силантьева Л.Ф. Семибратние курганы и их значение для изучения культуры синдов // Тезисы докладов научной сессии Государственного Эрмитажа, ноябрь 1967. – Л., 1967. – С. 46-48.

29. Марсадолов Л.С. О необходимости и возможности создания единой хронологической шкалы памятников кочевых племён степей Евразии I-го тыс. до н.э. // Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». – Краснодар, 2004. – С. 69-85.

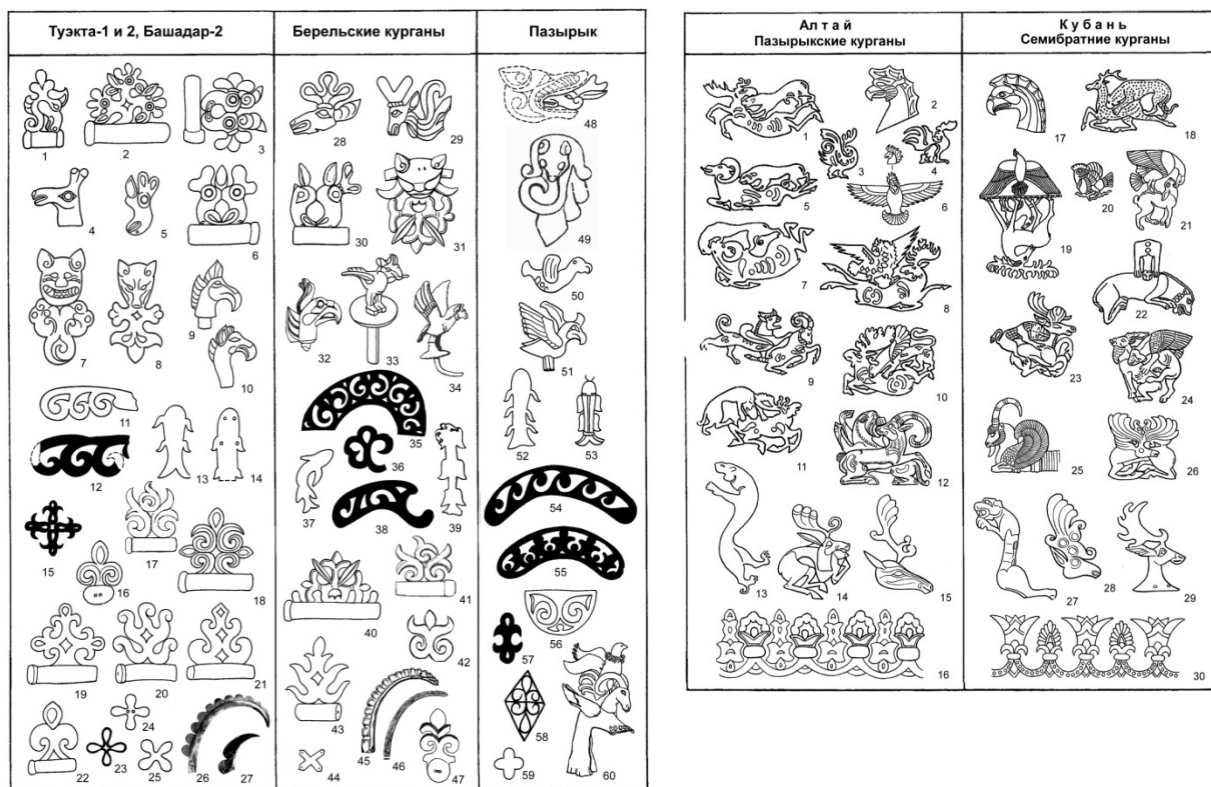

Рис. 1. Сопоставление изобразительных образов и орнаментальных элементов из Большого Берельского и других курганов Алтая (VI-V вв. до н.э.). *Курганы:* 1-2, 5-11, 15-27 – Тузкта-1; 3-4, 13 – Тузкта-2; 12, 14 – Башадар-2; 28-29, 33, 35-38, 43-44 – Большой Берельский; 30, 32, 41-42, 47 – Берел, к. 10; 31, 34, 39-40, 45-46 – Берел, к. 11; 48-49 – Пазырык-4; 50-52, 58, 60 – Пазырык-2; 53-55, 57, 59 – Пазырык-1; 56 – Пазырык-3. Масштабы разные. *По материалам из публикаций С.И. Руденко, М.П. Грязнова, С.С. Сорокина, Л.С. Марсадолова и З.С. Самашева. Составил Л.С. Марсадолов.*

Рис. 2. Сопоставление предметов из курганов Алтая и Кубани (2-я половина V в. до н.э.): *Пазырыкские курганы:* 1-2, 4-5, 10, 12, 15-16 – Пазырык-2; 3, 6-9, 11, 13 – Пазырык-1; 14 – Пазырык-5; *Семибратние курганы:* 19-20 – 2-й курган; 21-30 – 4-й курган; 17 – 3-й курган; 18 – 6-й курган. Масштабы разные. *По материалам из публикаций С.И. Руденко, М.П. Грязнова и Л.С. Марсадолова. Составил Л.С. Марсадолов.*

А.З. Бейсенов, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы

ОБРАЗ А.М. ОРАЗБАЕВА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУКЕ И ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИИ САКСКОЙ КУЛЬТУРЫ САРЫАРКИ

Выдающийся исследователь Казахстана, археолог Абдулманап Медеуович Оразбаев принадлежит поколению наших учителей. Он является одним из авторов знаковой монографии «Древняя культура Центрального Казахстана» [1]. А. М. Оразбаев оставил след и в археологии Западной Сарыарки, в частности, им был исследован памятник бронзовой эпохи, расположенный близ г. Костанай – Садчиковское поселение. Научные работы проводились на Кокше, маршрутами его экспедиции отмечены многие пункты в Центральном Казахстане, где он изучил целый ряд интересных объектов.

Помимо древностей эпохи бронзы, здесь и курган с «усами» Жанайдар. В этом комплексе, состоящем, кстати, из одного только кургана, под насыпью были обнаружены предметы конского снаряжения, твердо датирующиеся раннесакским временем. Памятники палеометаллической эпохи изучались Абдулмананом Медеуовичем и в Восточном Казахстане. Научное наследие А.М. Оразбаева анализируется в трудах его последователей А.Т. Толеубаева, Г.К. Омарова, У.У. Умиткалиева.

Своеобразным мемориалом исследователю можно считать раскопы его учеников и учеников его учеников. А.М. Оразбаев сумел впитать методику раскопок ленинградских археологов. Он принимал участие в экспедиции М.П. Грязнова на Большой Речке. Впоследствии, опыт полученный у археологов из Института материальной культуры, был использован А.М. Оразбаевым при раскопках казахстанских памятников. Одним из признаков ленинградской школы является великолепная зачистка каменных конструкций, приличное расстояние между границами раскопа и отвалом и мн. др.

А.М.Оразбаев предложил варианты реконструкции жилищ эпохи бронзы. Это было сделано по материалам раскопанных им же поселений Суыкбулак, Бугулы-2 в Центральном Казахстане. Он был наблюдательным и вдумчивым исследователем, хорошо знающим казахскую этнографию.

А.М. Оразбаевым и его коллегами в периодизации бронзового века Сарыарки были выделены два периода – атасуский и нуринский, получившие название от степных рек с архаичным названием Атасу и Нура. По берегам рек локализуются удивительные памятники археологии, значение которых в отечественной науке еще не осмыслено на должном уровне.

В этом году исполняется 60 лет с момента открытия памятников на реке Атасу.

В 1980 году состоялось совещание специалистов, исследующих памятники эпохи бронзы Казахстана, Южного Урала и Сибири. Краеугольным камнем данного мероприятия был отказ от периодизации, предложенной К. В. Сальниковым. В том числе сомнению было подвержена правомерность выделения атасуского и нуринского этапов эпохи бронзы. Однако, наука не стоит на месте и сейчас критическая масса источников достигла такого состояния, когда назрела острая необходимость пересмотра устоявшихся мнений о периодизации бронзовой эпохи. Так обстоит дело и с хронологией, с датами тех или иных групп памятников.

Атасуский и нуринский этапы навсегда вписаны в страницы отечественной археологии. Предшествующее поколение наших коллег достойно делали своё дело, целиком отдавая себя археологии, преданно служа науке. Именно, они создавали первый научный задел, воскрешали из небытия облик древних культур и поэтому монография, название которой прозвучало в самом начале данной статьи и в настоящее время сохраняет свою высокую актуальность. Книга издана в виде источника, благодаря которому в научный оборот введены результаты многолетних исследований, проводившихся первой академической археологической экспедицией – Центрально-Казахстанской. В этой книге характеризуется облик двух древнейших эпох – бронзы и раннего железа.

В настоящей статье мы сосредоточим внимание на актуальных проблемах в изучении эпохи древних кочевников Сарыарки, а также попытаемся представить картину современного состояния изученности памятников.

Термин «эпоха древних кочевников» является синонимичным по отношению к таким понятиям, как «эпоха саков», «ранний железный век», «эпоха ранних кочевников». Хронологически данный период датируется временем от начала I тыс. до н. э. до начала I тыс. н. э.

История систематического изучения памятников раннего железного века в Центральном Казахстане начинается с научной деятельности М. К. Кадырбаева – одного из близкого соратника Абдулманана Медеуовича.

М.К.Кадырбаев заложил мощный фундамент в исследовании культуры саков региона. Опыт предшествующих поколений исследователей, занимавшихся проблемами данного периода, был обобщен им и изложен в озвученной выше монографии [2].

М.К. Кадырбаеву принадлежит открытие и изучение таких памятников, как Тасмола I–VI, Нурманбет I, II, IV, II, Карамурун I, II, Ботакара, Ак-Булак I и многих других [2]. На основе полученных материалов им была выделена тасмолинская археологическая культура. Обоснование выделения новой культуры было изложено им в кандидатской диссертации «Памятники кочевых племен Центрального Казахстана (VII в. до н. э. – VI в. н. э.)» [3]. В качестве репера тасмолинской культуры были названы своеобразные погребальные сооружения, встречающиеся в большинстве своем именно в Сарыарке, это – курганы с грядами или как их еще называют «курганы с усам». Такой тип памятников представляет собой целый комплекс каменных сооружений, включающий в себя три основных компонента: большой курган с погребением человека, малый с захоронением коня и глиняным сосудом и каменные гряды. Есть разные типы курганов с «усами» [3, с. 309].

М.К. Кадырбаевым выделено еще два признака, характеризующих облик тасмолинской культуры, это – особенности погребального обряда и своеобразие формы глиняных сосудов [3, с. 401]. Своих усопших соплеменников тасмолинцы погребали в овальных могильных ямах в вытянутом на спине положении. Голову ориентировали на север. После засыпки могилу покрывали сверху массивными каменными плитами [3, с. 401]. Своеобразие глиняной посуды заключается в том, что она обычно обнаруживается в

малых курганах комплексов курганов «с усам». Исследователь специально отмечал бытование курганов с «усами», содержащих глиняные сосуды, долгое время, вплоть до раннего средневековья.

Одним из авторов данной статьи – А.З. Бейсеновым – в середине 1990-х гг. были систематизированы материалы по курганам с «усами», куда вошли новые данные об их количестве, распространении и типологии [4]. В настоящее время проводятся новые исследования по Тасмоле. Сейчас особо актуальными являются вопросы датировки курганов с «усами» Сарыарки и всего Казахстана, количество которых растет. Кроме того, специального изучения и решения требует проблема периодизации тасмолинской культуры, особенно второго ее этапа [4- 5].

Конец XX – первое десятилетие XXI вв. – период, ознаменовавшийся чередой интересных открытий, достигнутых в изучении сакской культуры Центрального Казахстана. В настоящее время обозначены новые памятники историко-культурного наследия, в числе которых поселения, курганы, петроглифы, каменные изваяния, отдельные случайные находки.

Прочно вписана в историю археологической науки Казахстана степная река Шидерты. Это – «археологическая» река.

Именно сюда, на Шидерты, летом 1959 г. приехали два археолога – Абдулманап Медеуович Оразбаев и Мир Касымович Кадырбаев, возглавившие два отряда в составе ЦКАЭ. Здесь, вблизи села Тортуй Экибастузского района Павлодарской области А.М. Оразбаев исследовал могильник эпохи бронзы Нурманбет [6], а М.К. Кадырбаевым были изучены давшие богатый материал курганы раннего железного века. Новую культуру он назвал по урочищу Тасмола, что на правом берегу, в 8 км от села. Местность называлась по-казахски Тасмола – Каменная могила из-за множества каменистых курганов, достигающих высоты до 1,5 м. Исследовавший данные курганы Мир Касымович это название затем уже перенес на археологическую культуру.

Шидерты – река «народнохозяйственная». Здесь был осуществлен грандиозный проект канала Иртыш–Караганда. Южнее Тасмолы мощные насосные станции начинают переброску иртышской воды дальше, в центральные районы Мелкосопочника, в промышленные зоны Караганды. Нужно ли напоминать читателю, что на средства этого проекта в 1959 году начались археологические раскопки в урочище Тасмола...

Шидерты – народная река, особо любимая казахами.

Аркинские казахи говорили в старину: «Шидертiнiң суы бал, Өлеңтiнiң шөбi бал» («На Шидерты медовая вода, на Оленты медовая трава» – прим. А. З. Бейсенова).

А еще эти две реки сравнивали с веселыми молодыми девушками-сестрами.

К югу отсюда издали высятся гранитные утесы воспетых в песнях Баянских гор, Оленты протекает западнее, стремясь в просторы Акколь-Жайылма.

На берегу Шидерты, немного севернее с. Тортуй, находится мазар знаменитого в Степи сыншы – толкователя коней Куренбая, с именем которого связана история последнего бега и гибели непревзойденного скакуна Кулагера.

В Сарыарке и поныне можно услышать легенду о том, как гордые и спесивые алтаевцы с реки Нура бесцеремонно и многократно расхваливали перед толпой своих коней, предрасполагая себе первый приз, морально угнетая хозяев аса и распорядителей скачки. Право требовать выдачи первого приза еще до начала скачек («бәйгені шаппай аламыз!» – прим. А. З. Бейсенова) имело хождение и ситуация накалялась. В это время из Шидерты прибыл сыншы Куренбай, человек упрямый, с тяжелым взглядом. Он твердо указал на Кулагера: «Вот конь, а все остальные владельцы коней, оставьте свои надежды!». Далее предание гласит, что Кулагер действительно шел первым, намного опередив остальных скакунов, в том числе и алтаевских коней. Мощный удар топора остановил его предфинишный бег. Кулагер погиб и стал символом казахского скакуна, не увидевшего ни одного своего поражения. Впоследствии образ Кулагера был увековечен в одноименном произведении Ильеса Жансугурова. В 2014 году выдающемуся казахскому поэту исполнилось 120 лет со дня рождения.

Основная часть новых исследований памятников тасмолинской культуры проводится ныне в центральных, гористых районах Мелкосопочника. Это исследования памятников Каркаралы, Баянаула, Кызыларай и Бегазы. Прежде всего, следует отметить работы экспедиции Института археологии им. А.Х. Маргулана.

К числу ярких открытий относятся результаты раскопок памятников кочевой элиты, таких как Талды-2, Карашоки, Шерубай, Нуркен-2, Бирлик, Акбеит и многих других. Анализ данных, извлеченных в процессе изучения материала во время полевых и кабинетных исследований, позволяет расширить корпус признаков, характеризующих облик тасмолинской культуры. К их числу можно отнести присутствие каменных изваяний, наличие дромосных могил, ряд новых и значительных находок, в том числе и материалы из поселений. Полученная коллекция предметов дополняет и расширяет имеющиеся сведения об экипировке воина, конском снаряжении, художественной культуре, хозяйственных традициях древних кочевников региона.

Корпус данных об изобразительных памятниках можно разделить на две большие группы: произведения мобильного и монументального искусства. Первая категория наиболее многочисленная

и представлена изделиями, изготовленными из металла, кости, рога. Ко второй относятся недвижимые произведения древнего искусства – петроглифы, каменные изваяния.

Если первые выступают в качестве элементов экипировки древнего воина, конского снаряжения, то вторые, в силу своей специфики, являются маркерами, обозначающими границы распространения той или иной культуры. Степь, несмотря на, казалось бы, огромные свободные пространства, всегда жила в строгой гармонии со своими законами. Для жизнеобеспечения социума требовалась определенная система ведения хозяйства. Если для эпохи бронзы исследователями отмечается преобладание в стаде крупного рогатого скота, присутствие большого количества орудий, связанных с металлургическим производством, земледелием [1; 7; 8; 9], то облик сакской культуры характеризует несколько иной тип стада, состоящий из лошадей и мелкого рогатого скота [2; 10]. На поселениях эпохи раннего железного века Центрального Казахстана обычными оказались находки зернотерок, возможно, свидетельствующих о существовании земледелия. Жилища древних кочевников также имеют несколько иную в отличие от бронзового века архитектуру [10]. Если художественную культуру эпохи бронзы во многом характеризует многообразие орнаментальных мотивов, декорирующих поверхность керамических сосудов (подробнее об андроновском орнаменте [11]), то своеобразной визитной карточкой эпохи раннего железного века является уникальная изобразительная традиция, получившая в науке название скифо-сибирский звериный стиль.

В настоящее время мы пытаемся понять своеобразие произведений древнего искусства тасмолинской культуры. На данном этапе исследований все еще остается актуальным тезис, высказанный М. К. Кадырбаевым, о том, что звериный стиль Сарыарки в большей степени характеризуют статичные, одиночные образы животных [2]. Хотя, анализ нового материала позволяет дополнить выводы Мира Касымовича Кадырбаева. Некоторые находки, содержащие анималистические изображения, например те, что были выявлены в ходе раскопок курганов Карашоки (рис. 1, б) и Шерубай (рис. 1, 4), значительно расширяют корпус источников по древнему искусству саков. Объединяет эти два памятника одинаковый принцип изготовления предметов. Обе находки ажурные, выполнены при помощи вырезания из листа желтого металла. Невесомость, легкость, торжественность и благородность предметам придают как сам материал, так и передача самих образов. В одном случае – это изображение кошачьего хищника (рис. 1, б). Зверь показан в профиль на прямых ногах. Вся поверхность содержит сквозные фигурные отверстия, которые подчеркивают экстерьер животного. В то же время эти знаки, очевидно, выражают определенную смысловую нагрузку, заключенную в использовании этого приема. Обращает на себя внимание тот факт, что знаками выделены традиционные точки на туловище – это лопатка и круп. В данном случае они имеют определенные орнитоморфные признаки, узнаваемые в манере изображения мощного, хищного, крючковидно загнутого вниз клюва. Таким образом, посредством этих знаков реально существующее животное трансформируется в синкретическое существо, которое условно можно обозначить как тигрогрифон.

В изображениях из Шерубая однозначно определить вид животного весьма затруднительно. Определенный ключ к разгадке заложен в декоре поясной бляхи из Тасмолы V, к. 3 [2] (рис. 1, 1), представляющей собой многофигурную композицию из изображений шести животных на лицевой стороне. Но если повернуть бляшку тыльной стороной, то можно увидеть очертания еще трех клювастых голов, скрывающихся в абрисе бляхи. Таким образом, в одном предмете мы наблюдаем присутствие изображений шести реально показанных животных и трех – переданных в традиции скрытого зооморфизма. В свою очередь можно отметить, что из общего числа животных только одно показано целой фигурой – это кабан, далее по степени встречаемости можно назвать три изображения орлиноголовых грифонов, по одному представлены рогатые животные – таутеке, олень, сайгак, архар (?) и волк (?). В материалах раннесакского кургана Аржан-2 в Тыве присутствуют находки, поверхность которых сплошь покрыта зооморфными изображениями [12] (рис. 1, 3). Аналог экземпляру из Тывы, правда в стилизованной манере, демонстрирует предмет из кургана 5, Талды-2 (рис. 1, 2). Обычно такой прием в изобразительной традиции культуры ранних кочевников именуется «загадочной картинкой». Данный термин впервые применил исследователь сакской культуры Тывы А. Д. Грач при характеристике предметного комплекса этого региона [13]. В передаче голов орнитоморфных существ прослеживается определенная переключка с изображениями, присутствующими на лопатке и крупе тигра из Карашоки (рис. 1, б). Таким образом, находки из Шерубая (рис. 1, 4) следует, видимо, считать не мотивом «сложного завитка» – термином, предложенным К. В. Чугуновым [14], а стилизованной «загадочной картинкой». Поразительное сходство экземпляры из Шерубая обнаруживают с предметами, полученными во время раскопок кургана сакской кочевой элиты – Кичигино I, к. 5, открытого на Южном Урале и исследовавшегося экспедицией под руководством А. Д. Таирова [15]. Данные находки (рис. 1, 5) анализировались российской исследовательницей М. Н. Чубаевой, которая считает, что в этих изделиях запечатлены изображения птиц [16]. Из наблюдений, сделанных нами, следует, что такое заключение следует признать ошибочным.

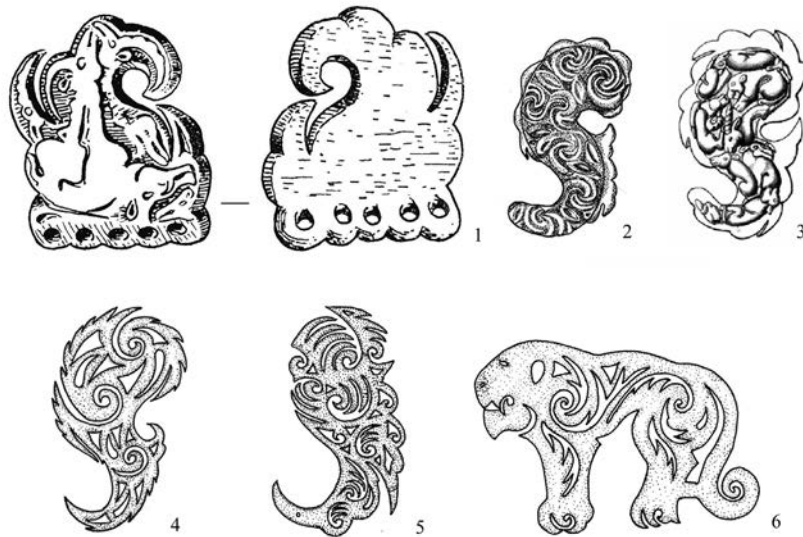

Рис. 1. Изобразительные памятники саков Сарыарки, Южного Урала и Тывы. 1 – Тасмола V, к. 3 (по: [2]); 2 – Талды-2, к. 5; 3 – Аржан-2 (по: [12]); 4 – Шерубай, к. 1; 5 – Кичигино-I, к. 5 (по: [15]); 6 – Карашоки, к. 1

Использование в декоре предметов изображений в виде завитков, запятых, когтей, клювов, видимо, – традиция, зародившаяся на ранних этапах развития скифо-сибирского звериного стиля и, соответственно, маркирующая более ранние в археологическом смысле комплексы памятников.

Запятовидные изображения присутствуют в декоре целого ряда предметов из клада Жалаулы в Жетысу [17]. Так, в виде запятых выполнены прорезы на фигурах оленей, маркируя точки лопатки и крупа. Распределители ремней и обоймы, выполненные в форме запятых, сплошь покрыты заполнением из многочисленных изображений аргали и точками зерни, расположенными в пространстве между ними. Изображениями в виде запятых декорирована поверхность ворворок из Талды-2, аналогичный знак, окаймленный по контуру шариками зерни, присутствует в декоре крупа кошачьего хищника в материалах из могильника Филипповка I, к. 4 в Южном Приуралье [18]. Использование приема стилизации в декоре предметов конского снаряжения можно проследить в материалах из Алтая – в оформлении чумбурного блока из Майемера [19].

Выше на примере двух изображений мы показали возможности анализа древнего изобразительного искусства. В художественной культуре древних кочевников каждая линия, штрих, завиток имели свой смысл. Нанесение знаков на поверхность предмета регламентировалось определенными идеологическими соображениями. Анималистические изображения, орнаменты, знаки-символы в культуре саков представляют собой своеобразные идеограммы и выполняли такую роль, какая была отведена рунам в языке древних тюрков или кельтов, геометрическим композициям в декоре сосудов эпохи бронзы, узелковому письму древних майя и т. д. Это был своеобразный язык, распространившийся на всем пространстве Великой Степи в раннем железном веке. Только также как и в любом другом языке, так и здесь существуют определенные диалекты.

Проследить индивидуальность звериного стиля саков Центрального Казахстана позволит сравнение имеющегося материала посредством таких векторов: Сарырка–Приаралье, Сарырка–Тыва, Сарырка–Жетысу, Сарырка–Алтай, Сарырка–Южный Урал, Сарырка–Южное Приуралье. Как только процесс такой фундаментальной работы завершится, то можно будет увидеть почерк мастеров Тасмолы.

В настоящее время, несмотря на то, что определенное сходство в материалах имеется, все же есть и различия. Например, традиция обращения с конем в погребальном обряде. Если в комплексах из Тывы мы наблюдаем наличие большого количества лошадей в сопроводительных комплексах, то в материалах тасмолинской культуры это отношение весьма рациональное. Традиция погребения целой туши коня здесь отсутствует, чаще в могиле находят череп животного, довольно часто образ скакуна заменяется уздечными наборами. Представления о загробном мире в эпоху раннего железного века диктовали определенный репертуар сопроводительного погребального комплекса. Тасмолинцы верили в существование жизни после смерти и обязательно клали своим соплеменникам те предметы, которые были обычны в повседневной жизни – оружие, орудия труда, пояса, посуду, зеркала, украшения.

Облик тасмолинской культуры, особенно те компоненты, которые связаны с традицией рационального использования коня в погребальной практике, обнаруживают параллели, в казахской

этнографии. Например, в работе павлодарского этнографа Г. Б. Нурахметовой, находим свидетельства о том, что в местечке Акколь-Жайылма на территории мавзолея зафиксировано захоронение восьми конских черепов, ориентированных на юг [20, с. 158]. Исследовательница отмечает, что данный памятник является не только археологическим, но и мемориально-культурным объектом [20, с. 158].

В казахской культуре всегда было особенное отношение к лошади. Об этом свидетельствует не только материальная составляющая культуры, представленная великолепными уздечными наборами, декорированными металлическими бляшками, а также украшениями, выполненными из кожи, седлами и т. д., но и то, что образ тулпара запечатлен в памятниках устной народной традиции.

В отечественной науке изучению культа коня у казахов посвящены разработки А.У. Токтабая. Исследователь отмечает, что в быту у казахов конь ценился больше, чем другие домашние животные [21]. А.У. Токтабай отмечает, что «казахи очень ценили и берегли коней, любовно называли их «есті жануар» – «мудрым животным», «тілсіз адам» – «безъязыким человеком», «человекоподобным зверем», своих горячо любимых детей называли лошадиными прозвищами: «жеребенок мой», «жеребеночек мой»... [21, с. 3]. По наблюдениям этнографа становится известным, что там, где воздух пропитан лошадиным духом, там не водится нечистой силы [21, с. 6]. Исследователь отмечает, что оружие всадника – плеть – обычно пропитана потом коня и поэтому к этому предмету вооружения не приближаются представители нечистой силы [21, с. 6]. В наблюдениях А. У. Токтабая присутствует еще одно ценное наблюдение, связанное с отпечатком конского копыта, считалось, что земля из-под копыта коня обладает особенными качествами, в том числе целебными. Горсть земли, взятую из-под копыта, клали в колыбель новорожденного [21, с. 8]. Отметим, что в искусстве древних скотоводов евразийских степей I тыс. до н. э. изображение копыта – довольно частое явление. Думается, что сопоставление данных этнографии по культу коня с данными археологии – задача специального исследования.

Удивительная наука – археология подчас таит в себе ключ к пониманию культуры наших предков, благодаря которой время, застывшее в материале предшествующих эпох, раскрывает свои тайны и очень важно не растерять это наследие не расплескать эту чашу.

---

1. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 435 с.

2. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 303-433.

3. Кадырбаев М.К. Памятники кочевых племен Центрального Казахстана (VII в. до н. э. – VI в. н. э.): Дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1959. – 177 с.; Архив Института истории материальной культуры Российской академии наук, ф. 35, оп. 2-Д, д. № 83.

4. Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана: Автореф. дис. ... канд. ист. наук – Алматы, 1997. – 17 с.

5. Бейсенов А.З. Сарыарка – колыбель степной цивилизации. – Алматы, 2011. – 32 с.

6. Оразбаев А.М. Работы на могильнике Нурманбет // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии: сб. науч. статей, посв. 65-летию Ж. Курманкулова. – Алматы, 2013. – С. 74-111.

7. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992. – 247 б.

8. Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана: учебное пособие. – Караганда: изд-во КарГУ, 2002. – 138 с.

9. Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Талдысай коньсы – көне металлургия ескерткіші. – Поселение Талдысай – памятник древней металлургии. – Алматы, 2012. – 132 с. (на каз. и рус. яз.).

10. Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. – Алматы: Инжу-Маржан, 2009. – 264 с.

11. Рудковский И.В. Андроновская орнаментика в контексте системообразующих инвариантов. – Алматы, 2013. – 192 с., ил.

12. Çugunov K.V., Parzinger H., Nagler A. Der skythenzeitliche Fürstengurgan Aržan 2 in Tuva. – Archäologie in Eurasien 26. Steppenvölker Eurasiens 3. – Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2010. – 330 p., 289 abb., 153 taf.

13. Грач А.Д. Резные композиции в искусстве Тувы скифского времени // Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев. – Кызыл, 1980. – С. 71-76.

14. Чугунов К.В. Искусство Аржана-2: стилистика, композиция, иконография, орнаментальные мотивы // Европейская Сарматия. – СПб., 2011. – С. 39-60.

15. Таиров А.Д., Боталов С.Г. Погребение сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье // Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий (МИАР. № 13). – М.: ТАУС, 2010. – С. 339-354.

16. Чубаева М.Н. Орнаментальный мотив «сложного завитка» в произведениях скифо-сибирского звериного стиля // Вестн. ЮУрГУ. Сер. Соц.-гум. науки. – Челябинск, 2013. – Т. 13. – №2. – С. 190-193.

17. Тасмагамбетов И. Кентавры Великой степи. Художественная культура древних кочевников. – Алматы: Берел, 2003. – 336 с.

18. Влияния Ахеменидской культуры в Южном Приуралье (V – III вв. до н. э.) / Под ред. М.Ю. Трейстера и Л.Т. Яблонского. – М.: Таус, 2012. – Т. II. – 468 с.

19. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. В поисках следов свернувшейся пантеры: к изучению памятников Маймерской степи // История и археология Семиречья: сб. статей и публикаций. – Алматы, 2011. – С. 67-88.

20. Нурахметова Г.Б. Историко-культурные памятники субрегиона Акколь-Жайылма // Казахи России: история и современность: материалы международной научн.-практической конференции (г. Омск, 20-22 мая 2009 г.). – Омск, 2010. – Т. 2. – С. 157-160.

21. Токтабай А.У. Культ коня у казахов. – Алматы, 2004. – 124 с.

А.К. Кушкумбаев, д.и.н., профессор
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.
Научный центр гуманитарных исследований «Евразия»

К ВОПРОСУ ОБ ОСАДНОМ ИСКУССТВЕ МОНГОЛЬСКОЙ ЭПОХИ

Также как и сам феномен «номадизма» (особый способ адаптации человека к окружающей среде, специфический социальный и политический строй, неповторимая духовная культура и т.д.), военное дело кочевников Евразии всегда являлась особой темой всемирной военной истории, т.к. оригинальный вклад кочевых народов в развитие военного искусства был несомненен и значителен. Как отмечает российский исследователь Р.П. Храпачевский «до монголов кочевники крайне редко захватывали защищенные города оседлых народов» и заслуга монголов заключается в том, что они при взятии укреплений действовали системно и поэтапно, и процесс овладения осадными технологиями занял у них где-то 10 лет (1205-1215 гг.). В соответствии с концепцией данного автора монгольское военное искусство взятия укрепленных пунктов противника прошло три основных этапа: тангутский (военные походы на государство Си Ся), чжурчжэньский (война с государством Цзинь), мусульманский (западные походы Чингис-хана против хорезмийской державы) [1, с. 210-212]. Тем самым, монголы на самых ранних периодах своих завоеваний скрупулезно и тщательно занимались подготовкой артиллерийских и инженерных частей для своих войск.

Сам Чингис-хан и его полководцы достаточно большое внимание уделяли различным способам взятия укреплений, городов, крепостей: полное блокирование населенного пункта, неожиданное нападение, непрерывные атаки осажденных, пролом стен, а также массовое использование военнопленных и гражданского населения при штурме и т.д.

О различных приемах взятия монголами укрепленных пунктов сообщают «Юань ши», Рашид ад-Дин, западные авторы, в частности, Плано Карпини оставил в одном из разделов своего труда подробное описание осадных приемов: «Укрепления они завоевывают следующим способом. Если встретится такая крепость, они окружают ее; мало того, иногда они так ограждают ее, что никто не может войти или выйти; при этом они весьма храбро сражаются орудиями и стрелами и ни на один день или на ночь не прекращают сражения, так что находящиеся на укреплениях не имеют отдыха; сами же Татары отдыхают, так как они разделяют войска, и одно сменяет в бою другое, так что они не очень утомляются. И если они не могут овладеть укреплением таким способом, то бросают на него греческий огонь; мало того, они обычно берут иногда жир людей, которых убивают, и выливают его в растопленном виде на дома; и везде, где огонь попадает на этот жир, он горит, так сказать, неугасимо; все же его можно погасить, как говорят, налив вина или пива; если же он упадет на тело, то может быть погашен трением ладони руки. А если они не одолевают таким способом и этот город или крепость имеет реку, то они преграждают ее или делают другое русло и, если можно, потопляют это укрепление. Если же это сделать нельзя, то они делают подкоп под укрепление и под землю входят в него в оружии. А когда они уже вошли, то одна часть бросает огонь, чтобы сжечь его, а другая часть борется с людьми того укрепления. Если же и так они не могут победить его, то ставят против него свой лагерь или укрепление, чтобы не видеть тягости от вражеских копий, и стоят против него долгое время, если войско, которое с ними борется, случайно не получит подмоги и не удалит их сило» [2, с. 47]. Очень редки случаи, когда города выдерживали яростный натиск монгольских войск и оставались нетронутыми завоевателями.

Из большого количества исторических источников по монгольским завоеваниям известно, что монголы при завоевании какой-либо страны первостепенное внимание уделяли захвату вражеских укреплений. Наглядным историческим примером может служить вторжение монголов на территорию хорезмийского государства 1219-1224 гг. Держава хорезм-шахов обладала одной из самых сильных – в военно-фортификационном отношении – систем укрепленных городов-крепостей на мусульманском Востоке, у нее на службе имелись хорошо подготовленные военно-инженерные кадры, весьма высокого уровня достигала как осадная, так и оборонительная, и надо сказать очень разнообразная и передовая военная техника для того времени. В этой связи вполне понятно, что высшее военно-политическое руководство Хорезма выбрала накануне монгольского нашествия пассивную стратегию обороны (ожидания), с упором на неприступность крепостных стен.

Очень яркие свидетельства хода монгольского завоевания Мавераннахра и других регионов государства хорезмшахов оставили Ибн аль-Асир, ан-Насаби, Джузджани, Джувейни, Рашид ад-Дин и

др. мусульманские историки. На основе этих сведений становится ясным, что монголы с самого начала конфликта полностью завладели стратегической инициативой войны и спланировали продуманный ход военных действий, который начался с осады пограничного Отрара. Монгольские военачальники до начала военных действий и в ходе походного движения войск обязательно проводили как стратегическую, так и тактическую разведку местности будущих сражений и походных марш-бросков, старались блокировать все возможные варианты подходов вражеских сил к осаждаемому городу, т.е. окружали его плотным кольцом со всех сторон стремясь полностью изолировать осажденных от внешнего мира. Очень часто, тем самым, окруженный город находился в глубоком вражеском тылу наступающих войск. В источниках фактически нет сведений о том, чтобы противник пытался деблокировать штурмуемый монголами город или крепость. Имея четкий военный план и направление главных целей, монголы «снарядившись (в поход), двинулись в путь, направляясь в Мавераннехр, прибыли к Бухаре через 5 месяцев после прихода (туда) Харезмшаха, осадили ее и три дня вели против нее жестокий и непрерывный бой» – констатирует Ибн аль-Асир [3, с. 15]. Ожесточенный штурм с применением всех осадных технических средств иногда полностью деморализовывал неприятеля и вынуждал его к сдаче, что и произошло с Бухарой. После падения Бухары «вошел (наконец) сам Чингизхан, окружил цитадель и сделал в город воззвание, чтобы никто не оставался в нем, кто останется, тот будет убит. Явились все они (к нему) и он приказал им завалить (крепостной) ров. Они завалили его деревом, землю и другим; неверные стали брать даже амвоны, части Корана и бросать их в ров. Потом они повели приступ на цитадель, а в ней было около 400 всадников мусульманских, которые употребляли (все) свои усилия и защищали крепость 12 дней, избив множество неверных и городских жителей. Были, (правда), убиты и некоторые из них (осажденных), но они не переставали (биться) таким образом, до тех пор, пока не подошлись к ним ближе (неприятели), да не подошли к стене крепостной саперы и не подкопали ее. Загорелся тогда бой еще сильнее; мусульмане, (находившиеся) в ней, метали (в штурмовавших) все, что находили: камни и огонь и стрелы. Разгневался проклятый и вернул своих сподвижников в этот день, на следующий же двинул их опять с раннего утра. Упорствовали в бою, но уже утомились находившиеся в крепости, а (неприятелей) надвинулось и пришло на них столько, что нельзя было устоять против них. Победили их неверные и ворвались в цитадель. Бывшие в ней мусульмане бились с ними до тех пор, пока не были перебиты (все), до последнего» [3, с.15-16.].

При осаде крепостей обладающих непреступной оборонительной каменной стеной монгольское командование неоднократно прибегало к следующей тактической хитрости: в течение нескольких суток днем и ночью штурмовые отряды монголов, путем непрерывных атак, сменяя друг друга, изнуряли осажденных, в ходе которых издавался «сильный грохот барабанов и гонгов», державших их в постоянном морально-психологическом стрессовом напряжении. Через несколько дней добившись желаемого результата - усталости и утомления защитников отборные подразделения монгольских «бахадуров» прообраз современных частей специального назначения через тайно сделанные подкопы скрытно врывались внутрь укрепления или на стены и участь крепости была предreshена [4, с. 507-508; 5, с. 95].

Одним из самых изощренных тактических приемов монголов, применяемый при захвате городов, заключался в ложном наступлении и отступлении передовых отрядов, чтобы выманить врага из укрепленных стен под удар заранее подготовленной засады. Это произошло при осаде Самарканда. «Подойдя к Самарканду, они выслали вперед конницу, а пеших, пленных и обозы оставили позади себя, (поручив им) подвигаться мало-помалу, дабы стало страшнее сердцам мусульман. Когда жители города увидели сонмище их, они сочли его чрезвычайно великим. На второй день прибыли пленные, пешие и обозы, и при каждом десятке пленных (было) знамя. Жители города подумали, что все это рати боевые. Они (неприятели) окружили город, в котором было 50 000 харезмских ратников, жителей же городских столько, что и не сочтешь. Выступили против них (татар)смельчаки из жителей его (города), да люди крепкие и сильные, но не вышел с ними ни один из войска харезмского, вследствие того, что в сердцах их (поселился) страх пред этими проклятыми. Сразились с ними (эти) пешие вне города; Татары не переставали отступать, а жители городские преследовали их, надеясь одолеть их. Но неверные успели устроить им засаду, и, когда те зашли за засаду, выступили против них и стали между ними и между городом, а остальные (татары), которые первые завязали бой, вернулись, так что те очутились в середине (между ними). Поял их меч со всех сторон, и не уцелел ни один из них, а погибли (все) до последнего мучениками – да смилуется над ними Аллах; было их, как говорят, 70 000. Увидев это, оставшееся войско и народ пали духом и убедились в (неизбежности) гибели» [3, с. 16-17].

Иногда монголы, при стратегическом преследовании противника, имея основной своей задачей быстрое прохождение по вражеской территории, и, видя перед собой мощные оборонительные укрепления или стойкое сопротивление его жителей не задерживались перед ним, а удовлетворялись получением дани в виде скота, имущества, продовольствия двигались дальше. Вот поэтому, отмечают мусульманские историки, «у них (монголов) был такой обычай: подойдя к городу и увидев сопротивление с его стороны, они уходили от него. Пришли они к Тебризу. Владелец его отделался от них деньгами, одеждой и скотом; они ушли от него к городу Мераге и осадили его» [3 с. 21].

В ходе осады оборонительных укреплений населенных пунктов монголы, также как и другие народы Востока широко применяли осадные толпы – «хашар» (перс. асар) формировавшиеся за счет военнопленных, перебежчиков мирного гражданского населения, что позволяло прежде всего минимизировать собственные боевые потери. Их использовали в качестве разнорабочей силы: земляные работы – рытье подкопов, сооружение осадных валов, заваливание крепостных рвов, т.е. в качестве специфических вспомогательных технических средств. Кроме того, «было у них (монголов) (такое) обыкновение: сражаясь с городом, они ставили впереди тех пленных мусульман, которые находились при них, (заставляя их) наступать и драться, а если они (последние) возвращались, то убивали их. Таким образом, они (пленные) бились поневоле и были достойны жалости...» [3, с. 21]. Такой метод войны не был изобретением только монголов, так поступали и другие завоеватели. Осадные средства монгольской армии состояли из «[колесниц, напоминающих] гусей», «куполов для штурма», «катапультных установок», средства огневого нападения «тэцухао» – разрывной снаряд округлой формы, заполненный внутри порохом, метался с помощью мощных катапультных установок, стенобитные орудия – тараны, «черепахи», камнеметы, стрелометы, аркбаллисты, осадное снаряжение – лестницы крюки, оборонительные щиты, а также военно-технические кадры и мобильные инженерно-саперные части.

Монголы не только сокрушили эффективную защитную систему мусульманских городов, но и заимствовали, и модернизировали, весь наработанный веками, практический опыт и осадную технологию своих противников доведя ее до совершенства. Поразительным в данном случае является то, что монголы оставаясь народом кочевников, сумели не только научиться использовать и применять осадное военное искусство оседло-земледельческих государств и цивилизаций, но и творчески дополнили и развили военные способы и приемы взятия оборонительных пунктов и тем самым доказали превосходство своей военной системы в период развитого средневековья. Только сейчас, в наше время, мы постепенно отходим от устоявшегося десятилетиями стереотипного взгляда на «отсталое прошлое» тюрко-монгольских народов, а между тем огромный исторический материал свидетельствует о том, что они в уровне развития военного дела были передовыми также как сейчас, некоторые современные страны, обладающие индустриально-инновационными технологиями и идеями.

-
1. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. – М., 2005.
  2. Джиованни дель Плано Карпини. «История монгалов» // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – Алматы, 1993.
  3. Золотая Орда в источниках. – Т. 1. (СМИЗО). Часть 1. Извлечения из сочинений арабских. – М., 2003.
  4. Юань ши // Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. – М., 2005. – С. 432-525.
  5. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсим., пер., транскр., текстолог. примеч., исслед. В.П. Юдина. – Алма-Ата, 1992.

**Н. Уәли, ф. г. д., профессор,
ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ.**

АРША ЖАЗУЫ ТУРАЛЫ

Жазу – ой мен сезімді графикалық тәсіл арқылы бейнелеудің ерекше жүйесі. Жазу – жалпы адамзат қоғамының даму кезеңіндегі жаңалықтардың ең ұлысы, белгілі-бір этнос мәдениетінің даму деңгейін көрсететін өлшемдердің (параметрлердің) негізгілерінің бірі. Жазу феноменінің филогенездік және онтогенездік деп аталатын екі түрлі эволюциясы бар. Филогенездік эволюция жалпы адамзаттық дамуға байланысты, ал онтогенездік эволюция – белгілі-бір этносқа тән құбылыс. Жазу-сызу эволюциясында оның пиктографиялық жазу – «белгілі бір идеяны суретпен көрсету»; идеографиялық жазу – «белгілі бір сөзді шартты таңбамен бейнелеу»; дыбыстық жазу – «сөздегі дыбыстарды белгілі бір әріптермен беру» түрлері болды; Қазақстан аумағында әртүрлі архио-тарихи деректерге қарағанда жазудың осы аталмыш эволюциялық сатылары болғандығы байқалады. Алайда қоғамда жазу-сызу мәдениеті, жазба тіл бірден қалыптаса қоймайтыны белгілі. Жазу-сызуларды пайдаланған өзге де этностар тәрізді қазақтардың да жазуды мәдени-әлеуметтік өмірінде қолдану барысында аса күрделі ойларды объективтендіретін тілдік құрылымдар жасалып, этномәдени кеңістікте жазба тілдің негізін қалыптастырды. Жазудың игі әсерінің барысында мәдени-тілдік ұжымның когнитивтік санасында жазба тілге тән аса күрделі құрылымдардың синтаксистік *моделдері пайда болды.*

Жазудың және оның типтері мен түрлерінің графикалық, таңбалық ерекшеліктері жағынан әлі де болса ашылмай жатқан лингвистикалық, археологиялық жайттары аз емес. Солардың бірі шартты түрде арша жазуы немесе хат сәрби деп аталатын араб жазуының бір варианты (суретті қараңыз).

Арша жазуы – лингвистика және мәдениет тарихында ғылыми-терминологиялық айналымға түсе қоймаған, филолог, археолог, этнологтардың көпшілігіне дерлік бейтаныс ұғым.

Белгілі түркітанушы, көрнекті этнограф Әбубәкір Диваев (1856-1933) 1917 ж. Ферғана алабына барған сапарында Орта Азиядағы араб жазбалы түркі халықтары арасында тараған, бұрын өзіне беймәлім, әріптерінің таңбалану кейпі шырша, арша ағаштарының бұтағына аса ұқсас бір жазуға кезіккенін айтады. Араға біраз жыл салып барып, 1928 ж. Ташкент шаһарында басылып шыққан «Год работы казахского высшего педагогического института» деген жинаққа «Кипарисоподобные письма» деген атпен мақала жариялайды [1, 81-82 бб.]. Мақалада автор жазудың бұл түрінің Ферғанадағы жергілікті білгірі Бекболат Сәлиев деген азамат екенін, Жазу туралы барлық мәліметті осы кісіден алғандығын айтады. Белгілі диалектолог ғалым Сапарғали Омарбеков Ә.Диваевтың жоғарыда аталған хабарлама-мақаласына сүйене отырып, «хат сәрби» деген тақырыппен ҚСЭ-де шағын мақала жариялады, бірақ қазақша түсінігі арша жазуы деп көрсетті [2]. Кейіннен автор ҚСЭ-дегі бұл мақаласын кеңейтіп, «Ана тілі» газетіне бастырған [3]. Ғалымның жорамалдауынша арша жазуы жаппай ел арасынан гөрі мұсылманша сауаты тереңірек, қоғамдағы мәдениеті жоғарырақ деген топтардың ішіне көбірек тараған. Көбіне-көп ол қоғамның осы тобының бір-бірімен хат арқылы құпияласуы үшін қызмет еткен жазу тәрізді.

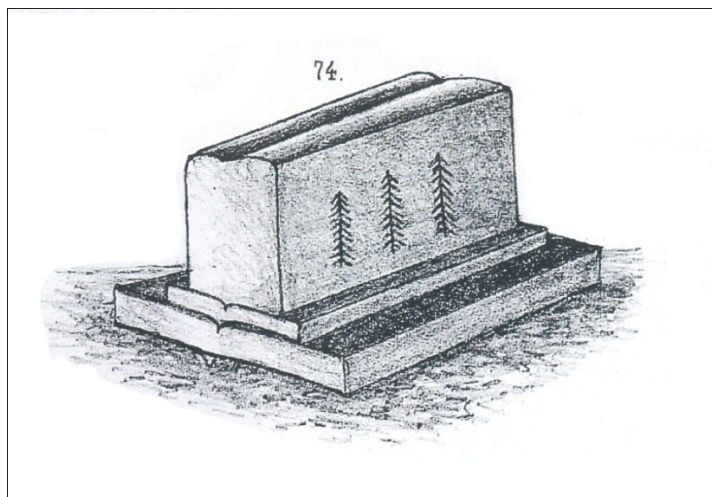
Арша жазуы туралы келесі мәлімет көрнекті этнолог ғалым Н. Әлімбаевтың ғылыми жобасымен және жетекшілігімен жарық көрген бестомдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия» [4, 158-159 бб.] атты еңбекте берілген. Лұғаттық мақала авторы жоғарыда аталған зерттеушілердің айтқандарын негізге ала отырып, арша жазуын тілдік-мәдени тұрғыдан сипаттаған.

Арша жазу / хат сәрби – жазылуы және оқылуы абжад жүйесіне негізделген 28 араб әріптерінен тұратын арша ағашы бейнелес жазу Ол абжад жүйесі бойынша 1) АБДЖЕД, 2) ГАУВАЗ, 3) ХУТТЫ, 4) КАЛЯМАН, 5) САГФАЦ, 6) КАРАШАД, 7) САХАЗ, 8) ЗАЗАГ деп аталатын 8 топқа бөлінеді. Бұлар әріптердің тәртібі мен орналасуын көрсететін шартты атаулар. Әуелде бұлардың мағынасы болған, дұғалық қасиетке ие деген де пікір бар.

Арша жазуда тік таяқша сызық алынады, ал оның сол және оң жағындағы көлбей сызылған кішкене сызықшалар сөздің қалай оқу керектігін көрсетеді. Тік сызықтың оң жақта белгіленетін көлбеу кішкене сызық сегіз топтағы әріптің қайсына кіретінін, ал сол жақтағы кішкене көлбеу сызық аталмыш топ ішіндегі әріптердің реті бойынша оқылады. Бала деген сөзді аршамен жазу үшін бірінші б әріпінің қай топқа кіретінін білу керек, яғни бұл әріптің абжад тобына кіретінін байқаймыз. Тік таяқшаның оң жағына бір көлбеу сызық белгіленеді, абжадтағы әріп қатары екінші болғандықтан, сол жаққа көлбеу екі сызық жазылады $\overline{\overline{b}}^{(a)}$ (б); а әріпі абжадтағы бірінші топқа жататындықтан тік сызықтың оң жағында $\overline{\overline{a}}^{(a)}$ (а). Ал л әріпі төртінші топтағы рет қатары екінші $\overline{\overline{r}}^{(a)}$ ып тұрғандықтан, тік сызықтың оң жағына төрт көлбеу, сол жағы $\overline{\overline{r}}^{(a)}$ кішкене екі сызықпен белгіленеді $\overline{\overline{r}}^{(a)}$ (л); ал а әріпі, жоғарыда айтылғандай, $\overline{\overline{a}}^{(a)}$ лна $\overline{\overline{r}}^{(a)}$ рде $\overline{\overline{a}}^{(a)}$ нбаланады $\overline{\overline{a}}^{(a)}$ (а). Сонымен, бала сөзінің аршамен жазылуын былайша көрсетуге болады: $\overline{\overline{a}}^{(a)}$ (а) $\overline{\overline{r}}^{(a)}$ (л) $\overline{\overline{a}}^{(a)}$ (а) $\overline{\overline{b}}^{(a)}$ (б).

I ТОП		II ТОП		III ТОП		IV ТОП	
$\overline{\overline{a}}^{(a)}$	ا (a)	$\overline{\overline{b}}^{(a)}$	ب (b)	$\overline{\overline{c}}^{(a)}$	ض (z)	$\overline{\overline{d}}^{(a)}$	ن (n)
$\overline{\overline{e}}^{(a)}$	ب (b)	$\overline{\overline{f}}^{(a)}$	ر (r)	$\overline{\overline{g}}^{(a)}$	س (s)	$\overline{\overline{h}}^{(a)}$	و (w)
$\overline{\overline{i}}^{(a)}$	ت (t)	$\overline{\overline{j}}^{(a)}$	ز (z)	$\overline{\overline{k}}^{(a)}$	غ (g)	$\overline{\overline{l}}^{(a)}$	ي (y)
$\overline{\overline{m}}^{(a)}$	ث (c)	$\overline{\overline{n}}^{(a)}$	س (s)	$\overline{\overline{o}}^{(a)}$	ف (f)	$\overline{\overline{p}}^{(a)}$	
$\overline{\overline{q}}^{(a)}$	ذ (d)	$\overline{\overline{r}}^{(a)}$	ش (sh)	$\overline{\overline{s}}^{(a)}$	ق (q)		
$\overline{\overline{t}}^{(a)}$	ح (x)	$\overline{\overline{u}}^{(a)}$	ص (s)	$\overline{\overline{v}}^{(a)}$	ك (k)		
$\overline{\overline{w}}^{(a)}$	خ (x)	$\overline{\overline{y}}^{(a)}$	د (d)	$\overline{\overline{z}}^{(a)}$	ل (l)		
$\overline{\overline{z}}^{(a)}$	ج (g)	$\overline{\overline{a}}^{(a)}$	ط (m)	$\overline{\overline{b}}^{(a)}$	ه (h)		

Арша жазуы туралы тақырыпты қайта қозғап отырған себебіміз «Туркестанский сборник» атты жинақтың [5, 63-65] бес жүз елу бесінші томында Базарбай тауына жақын жерде, Елекке құятын, Түйетас өзенінің жоғарғы жағында Шашқан теміржол стансасы жағында «Қыз мола» деген ерекше құлпытас бар екені, ескерткіш байырғы бір кезде көшіп-қонып жүргенде, қайтыс болған байдың қызына қойылғаны айтылып, археологиялық тұрғыдан қысқаша сипаттама берілген. Құлпытастың бір жақ бүйірінде үш шыршаның суреті қашалып жасалғаны былайша сипатталған: «Пьедесталь состоитъ изъ двухъ плитъ, нижняя иметъ форму правильнаго прямоугольника, а верхняя имѣетъ съ двухъ узкихъ сторонъ вырѣзы такой же формы, какъ описанный вырѣзь на монолитѣ. На одномъ изъ боковъ виднѣются три фигуры въ видѣ елки, нацарапанныя ножемъ или остроконечнымъ орудіемъ, сдѣланная повидимому позднѣе» дей келіп автор, «Это сообщеніе записано со словъ Д.Н. Соколова, а рисунокъ также исполненъ по его указаніимъ» деп ескерту берген. Аталмыш жинақта 74 нөмірмен «Қыз мола» құлпытасының суреті берілген (қараңыз):

«Қыз мола» құлпытасындағы таңба, біздің байқауымызша, сурет емес, Қазақстан жерінен табылған арша жазу екеніне шүбә келтіруге болмас деп ойлаймыз. Алайда бұл таңбаны көріп, алғаш хатқа түсіргендер оны сурет деп ұғып, ондағы арша қылқандарының саны мен орналасуына мән бермеген. Өйткені арша жазу туралы мәлімет ол кезде археолог, этнолог, тіл мамандары үшін белгісіз еді. Әрине, ендігі жерде «Қыз мола» құлпытасы сақталса, мәселенің анық-қанығына жету үшін археолог ғалымдардың зерттеуі аса маңызды болар еді.

1. Диваев А.А. Кипарисоподобные письма // Год работы казахского высшего педагогического института. – Ташкент: Изд. Казпедвуза, 1928;
2. ҚСЭ. 11-т. – Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясының бас редакциясы, 1977.
3. Омарбеков С. Тұран топырағында туған арша жазу // Ана тілі газеті, 19.05.1994.
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. – Алматы, 2012. – 734 б.
5. Туркестанский сборник статей относящихся до Средней Азии вообще Туркестанского края в особенности. Составляемый В. И.Межовым. Том 555. – Ташкент, 1915.

**Г.Н. Ксенжик, д.и.н., доцент,
Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова
(Қазақстан, г. Алматы)**

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАРТОГРАФИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТОВ XIX – НАЧАЛА XX В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ПО ЭТНОЛОГИИ, АРХЕОЛОГИИ И ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

В условиях интеграции наук и развития междисциплинарных исследований по широкому спектру вопросов в области этнологии, археологии, истории, а также в контексте исторического интереса к картографическому источниковедению, слабо разработанному разделу исторической науки Казахстана, предъявляются особо высокие требования. Вследствие данных обстоятельств, выход картографического источниковедения на междисциплинарный уровень требует глубокой теоретической проработки картографических документов с позиций системного подхода, позволяющего многоаспектно исследовать эти ценнейшие источники.

Рассмотрение картографических документов в историко-этнологическом и археологическом источниковедении с привлечением статистических, археологических, этнологических и других материалов, позволяет выяснить: особенности расселения народов, интенсивность этнических процессов, места захоронения, развалины древних памятников, городища и т.д. Но для наиболее плодотворного использования и изучения старых карт необходимо по возможности полное выявление всех имеющихся картографических материалов по конкретной проблематике.

В XIX в. получила широкое распространение этнологическая картография. Так некоторая часть карт, составленная военными в первой половине XIX в. и во второй половине XIX в. исследователями РГО по территории Казахстана несут историко-этнологическую и археологическую нагрузку.

К категории карт, относящихся к этнологической, археологической картографии можно отнести следующие картографические документы:

1. Карта «Земель киргизов Внутренней и Малой орды». Масштаб 1:2500000. Карта составлена Н.В. Ханьковым (СПб.: Литография И. Селезнева, 1845). На данной карте имеется легенда, таблица астрономически определенных пунктов, показаны границы между территориями казахских родов, место могилы Абулхаир-хана, развалины древних памятников, указаны географические объекты: горы, озера, реки, переправы, броды, топкие болота, солонцы, места, поросшие камышом, лес, кустарники, овраги, колодцы, родники, урочища, пашни, перерезанные канавами, большие дороги, проселочные дороги, караванные дороги, башкирские зимовки, кордоны, крепости, посты, пикеты, форпосты, отряды, приказы, кокандские укрепления, плотины возведенные кокандцами. Выполнен вид Аральского моря по картам В.И. Муравина – 1740 г. [1, К 22/III-27].

2. «Генеральная карта Западной Сибири с киргизской степью». Составлена при штабе отдельного сибирского корпуса, гравирована в военно-топографическом депо в 1848 г., исправлена в 1862 г. На карте имеется легенда, указаны административные границы между округами, областями; границы между территориями родорасселения, показаны географические объекты: озера, реки, горы, колодцы, ключи, броды; почтовые, караванные и пикетные дороги; почтовые станции, приказы, крепости, посты, пикеты, форпосты, редуты, деревни, заводы, прииски, города, населенные пункты, урочища и т.д. [2, К 15/VIII-6].

3. «Пограничная карта южной пограничной полосы Азиатской России (Тобольск – Акмолинск. – Ч. 3). Гравировка выполнена подполковником Орловым, военными топографами Елетьевым и Чуклиным и военным художником Михайловым. Под редакцией полковника Большева. Масштаб 40 верст в дюйме. – 1890. Карта цветная, даны названия урочищ, зимовок, показаны военные пути сообщения, караванные, почтовые; указаны: северная пограничная линия, административные границы между областями и уездами, расстояние между населенными пунктами по военным дорогам; географические объекты, отмечены голубым цветом, населенные объекты – черным цветом, и т.д. [3, д. 371].

4. «Межевой план Тургайской области Иргизского уезда и города Иргиза и его выгонных земель». Выполненный специалистом Коньковым от 21 июня 1891 за № 3799. Работа произведена землемером 1-ого разряда межевой канцелярии советником Ухватовым. На плане отмечено, что «под усадьбами Иргиза находилось – 1080 сажень, под городским садом – 3 десятины 840 сажень, под огородами – 5 десятин, под выгоном – 423 десятины 1800 сажень; под сенокосом – 120 сажень, для корма скота отведено – 10 десятин 2280 саж. В городе Иргиз имеется следующее количество душ: дворян потомственных – 108, духовенства – 1, потомственных почетных граждан – 4, киргизов и мещан – 54, поселян и казаков – 83, военных сословий – 166, запасных и отставных нижних чинов с их семьями – 43, иностранных подданных – 94, временно проживающих татар, крестьян, башкир и киргиз – 66, запасных казаков – 11, а всего душ – 547». Межевой план заверен «от киргиз Кизильярской волости первого аула Аминь Тыбешканбаевым, который по неграмотности приложил свою тамгу, от киргиз 2 аула Берден Таибештбекбаевым, от киргиз Аманкульской волости четвертого аула Кунгбай Баймуратовым и т.д. [4, д. 1].

5. «Межевой план Тургайской области Тургайского уезда и города Тургая и его выгонных земель». Составленный землемером 1 разряда коллежским советником Степаном Ромашевским, согласно указа межевой канцелярии от 30 апреля 1893 г. за № 2591. «Под поселением Тургай занято – 14 десятин, под пашнями – 2000 сажень, сенокоса – 150 десятин 600 сажень; под выгоном – 1995 десятин 200 сажень и т.д. Во время межевания в поселении г. Тургай насчитывалось дворов – 65, в них душ мужского пола – 189 и женского пола – 202. Межевой план заверен от киргиз Чубаланской волости 2-го аула Саян-Карсакбаевым и поверенным от Тусунской волости аула № 1 А. Тасбаевым, который по неграмотности приложил свою тамгу» [5, д. 2].

6. Крупномасштабная «Административная карта». Карта составлена картографом Центрального статистического комитета надворным советником А.Н. Петровским. Масштаб: 15 верст в английском дюйме. – СПб., 1893 20 листов. Данная карта даёт полную и исчерпывающую информацию о территории Казахстана, на ней имеется легенда. Данную карту можно отнести и к категории – «этнологическая», в связи с тем, что на карте, указаны границы между казахскими волостями, родоплеменной состав населенных пунктов, могилы и т.д. На карте показаны административные границы между областями,

уездами, волостями, родоплеменной состав населенных пунктов, границы городов, населенных пунктов, могилы, колодцы, бывшие укрепления, пикеты, телеграфные линии, почтовые станции, железоплавильные заводы, золотые россыпи, медеплавильные и серебряные прииски; месторождения полезных ископаемых: железа, меди, серебра, каменного угля; географические объекты: горы, реки, озера, переправы, перевалы; дороги: почтовые, караванные, вьючные, кочевые и т.д. [6, Ко 7/IV-3].

7. Схематическая карта Семиреченской области. Масштаб: 60 верст в одном дюйме. Верный. Тилолит. А. Заряновский. 191... Карта цветная, имеется легенда, указаны названия всех казахских волостей Семиреченской области, границы между казахскими волостями, уездами, территория расселения казахских родов; населенные пункты, казачьи станицы, крестьянские селения, переселенческие участки, запроектированные до 1908г., торговые места, почтовые дороги и станции, проселочные дороги, дорога в Кашгар и Фергану и т.д. [7, Ко 105/IX-19].

8. Атлас «Азиатской России». Издание переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия. Издано под ближайшем руководством Т.В. Глинки. Текст редактирован М.И. Творжевским. Карты исполнены фото альграфией картографическими заведениями «Т-ва А.Ф. Маркс, и Г.И. де-Кельш» и «Ю.Гаш», под наблюдением ревизора переселенческого Управления М.А. Цветкова. СПб., 1914. – Листов 71. Из данного атласа для этнологии представляет интерес «Карта промыслов в Азиатской России». – Масштаб 1:12600000. – Лист 47. На данной карте показаны регионы и виды промыслов Казахстана [8, Ко 10/IV-2].

Использование старых карт, как исторических источников по этнологии, археологии и истории Казахстана базируется на знании истории картографии и уровня развития картографической мысли периода создания изучаемого произведения, а также методики рекогносцировочных съемок исследуемого картографического материала.

Картографический источник по сравнению с другими историческими источниками обладает тем уникальным преимуществом, что относительную точность и достоверность его географического содержания, можно непосредственно оценить путем соотнесения с существующими природными реалиями. Естественно, что такое сравнение можно проводить лишь по общим контурам, мало изменяющимся во времени (береговая линия, реки, горы, впадины и т.д.) [9, с. 282-291].

Захватнические колониальные процессы Российской империей во второй половине XIX в. на территории Казахстана, выдвинули новые требования по отношению к картографическим материалам. Исследуя методику составления старых карт, было установлено, что ускоренные темпы колониального захвата территории Казахстана способствовали широкому использованию рекогносцировочных методов маршрутных съемок.

Рекогносцировки делились на инструментальные и полуинструментальные. Инструментальная рекогносцировка производилась так же, как и инструментальная съемка, с помощью мензулы и кипрегеля, глазомерные определения при этом не допускались.

При полуинструментальных рекогносцировках съемка выполнялась по маршрутам с измерением расстояний цепью и определением положения пунктов между маршрутами засечками на мензуле или дальномером кипрегеля. Глазомерные определения допускались «только в местах совершенно недоступных или весьма труднодоступных». Нередко съемки проводились без спешивания, на ходу, с использованием ручных мензул. Опорой сети маршрутов служили астропункты, по маршрутам делались барометрические определения

Методика рекогносцировочных съемок должна была обеспечивать выполнение основного требования – «чтобы все пространство края было снято с достаточной для военных действий точностью и чтобы на карте были нанесены те предметы, которые были сняты, а отнюдь ничто сомнительное или по рассказам узнанное». В качестве обоснования таких съемок использовались точки с астрономически определенными координатами широты и долготы, соединенные инструментальными ходами по главным рекам и дорогам.

Нами установлено, что при картографировании в XIX в. малоисследованных территорий, к которым относилась и территория Казахстана, использовался основной принцип, что после нанесения, всех данных «оставались еще более или менее обширные пустые пространства». По мнению профессора военной академии генерал-лейтенанта В.В. Витковского (1856–1924) необходимо было, «если карта составляется в крупном масштабе и должна иметь научное значение, то эти пространства оставляются незаполненными или соответствующие контуры соединяются по соображению пунктиром; так соединяют, например, в одно целое течение реки, пересеченное несколькими не очень удаленными маршрутами, если нет сомнения, что это действительно одна и та же река». На мелкомасштабных генеральных картах пунктиры в таких случаях не вычерчиваются.

Перешедший из XVIII в. перспективный или картинный метод изображения рельефа в XIX в. постепенно утрачивает свое значение. К нему на смену приходит метод изображения рельефа штрихами, который в XIX – начале XX в. становится основным в картографии и достигает зенита в середине века. На смену штрихам – этому очень тонкому и дорогостоящему методу изображения рельефа – во второй половине XIX в. приходит способ отмывки и тушевки. В конце XIX в. на картах рельеф изображается

способом горизонталей, его внедрение в практику крупномасштабных карт способствовало изобретение дальномера и вертикального круга, которые при полевых работах позволяли быстро и относительно точно измерять высоты точек земной поверхности.

К вопросу методологии изучения старых карт следует учитывать, тот факт, что дата составления карты никогда не совпадает с датой, на которую дано ее основное содержание. Чем древнее картографическое произведение, тем больший временной диапазон может разделять различные элементы его содержания. В среднем же на картах XIX вв. «возраст» данных достигает 50 лет. В тесной связи с этим стоит и вопрос о времени, которое затрачивалось составителями на работу над картой, а для печатной карты – и о времени, необходимом для подготовки к ее изданию и публикации. Здесь исследование невозможно без привлечения всей массы материалов, сопровождавших съемку и картосоставление, а для печатных карт – без выявления возраста печатных форм: некоторые гравированные медные формы существовали до 200 лет, в них вносились изменения, но это не исключало возможности появления на отпечатанных картах данных двухсотлетней давности.

Масштаб определяет ту детальность, с которой может быть отображено основное содержание карты, и поэтому он играет значительную роль в определении ценности картографического произведения, как исторического источника. Чем крупнее масштаб карты, тем, как правило, больший объем исторической информации из неё можно получить. Первичные, базовые картографические материалы обычно крупномасштабны и имеют наибольшую ценность, как исторические источники.

На картах XIX – начала XX в. масштаб практически всегда указывается, однако в некоторых случаях его требуется проверять путем сравнения с современными картами. Подобный метод применяется для определения масштабов в случае, если они не указаны, а также для выявления весьма часто встречающегося разномасштабного изображения отдельных участков старых карт.

Составление мелкомасштабных карт путем последовательного уменьшения и генерализации крупномасштабных стало в XIX – начале XX в. наиболее научно обоснованным методом создания карт.

Этот метод господствовал в картографии до недавнего времени, и лишь теперь, в эпоху космических исследований, картографы получили возможность иметь точные мелкомасштабные картографические изображения крупных участков земной поверхности на основе фото- и телевизионных снимков, выполненных с космических аппаратов, находящихся на околоземных орбитах. Однако в настоящее время составление мелкомасштабных карт по крупномасштабным широко используется, в частности в практике топографического картографирования.

С уменьшением масштаба проводилась генерализация изображения социально-экономических элементов и природного ландшафта, при этом нередко отбор и обобщение осуществлялись недостаточно объективно.

Знание всех условных обозначений, бытовавших на картах в разные периоды, совершенно необходимо для установления даты создания соответствующих картографических произведений. В конце XVIII – начале XIX в. в русской картографии условные знаки в межевом и военном ведомствах стандартизируются, а их применение утверждается законом. По мере поступательного развития науки, общества и хозяйства в XIX в. появляются новые исторические реалии, требующие отображения на картах. Возникает необходимость в пересмотре и добавлении таблиц условных знаков, что приводит к периодическому их переизданию. Известны унифицированные обозначения разных лет для гидрографических, лесных, межевых, военно-топографических и многих других видов карт [10, с. 130 - 179].

Использование старых карт послужило точкой роста для разных отраслей знания – от планетологии до медицинской географии [11, с. 49-51].

Картографический метод нашёл широкое применение при историко-географических реконструкциях. Он является источником ведческой базой, на основе которой можно проследить расположение объектов на местности в определенный период и получить объективную информацию о реках, дорогах, населенных пунктах, природных объектах [12, с. 75-79].

При использовании картографического материала в качестве топонимического источника следует иметь в виду, что при передаче названий населенных пунктов на картах второй половине XIX- начала XIX в. составители руководствовались транскрипцией географических названий, представленных в списках населенных мест Российской империи Министерства Внутренних дел [13, л. 191-196].

При этом знать и учитывать необходимо следующие факты, по утверждению С.М. Середонина, автора «Историческая география», что географические названия – это важнейший источник для истории, этнографии и географии. Они живут долго, иногда тысячелетия, и тем самым передают нам информацию о народе, давшем их. В то же время «к данным языка следует относиться с осторожностью. Во-первых, нередко мы имеем случайные совпадения имен. Во-вторых, и главное, тайна многих народных названий остается до сих пор (да и навсегда останется) нераскрытой. Сам ли народ дал имя реки или урочища, родственные ли они или чужие соседи окрестили ее. Почему в одних случаях народ переделывает имя, в других переводит, в третьих сохранил иноземное — на это ответа не может быть дано» [14, с. 4-10].

Таким образом, при исследовании старых карт чрезвычайно важно выявить назначение картографического произведения, которое в значительной степени определяет содержание карты и сравнительную достоверность отдельных ее компонентов.

Одним из эффективных методов изучения содержания старых карт и выявления их надежности как исторических источников является метод сравнения картографических произведений. Сравнение старых карт с современными картами с одноименными элементами ландшафта, мало изменяемыми во времени, дает в руки исследователя объективный критерий оценки относительной точности и достоверности их содержания.

Картографические материалы, созданные в XIX – начало XX в., следует подвергать источниковедческому критическому анализу, не относиться к ним как к простым иллюстрациям, что бывает часто, так как они создавались в интересах Российской империи, которая проводила колониальную политику по отношению к Казахстану. Хотя в большей массе своей картографические документы XIX – начала XX в. не должны вызывать сомнения в своей объективности и достоверности, как источники информации. Между тем встречаются картографические материалы, когда необходимы определенные комментарии, дабы воспрепятствовать созданию ложных представлений об объекте и событиях.

Следует изучать картографические источники не изолированно, а как части картографии определенной эпохи во всех ее взаимосвязях и взаимообусловленностях с развитием смежных областей знаний (этнологии, археологии, истории, географии, астрономии, навигации, геодезии, полиграфии и т.д.), на базе глубокого знания социально-экономических и политических условий, без учета которых невозможна квалифицированная интерпретация источников такого типа.

Значительные успехи в изучении старых карт могут быть достигнуты благодаря применению для их анализа современных достижений естественных наук с привлечением методов математического (главным образом статистического) анализа точности содержания старых карт, на основе применения ГИС технологий и автоматических картографов.

---

1. РГБ РФ (Российская Государственная библиотека РФ) К 22/III-27 Карта земель киргизов Внутренней и Малой орды. Масштаб 1:2500000. Карта составлена Н. Ханьковым. – СПб.: Литография И. Селезнева, 1845.

2. РГБ РФ Ко 15/VIII-6 Генеральная карта Западной Сибири с киргизской степью. Составлена при штабе отдельного сибирского корпуса. Гравирована в военно-топографическом депо в 1848 г. Карта исправлена согласно оригинальным листам и доставлена в военно-топографическое депо, в октябре 1861 г.

3. РГАДА РФ (Российский Государственный Архив древних актов). Ф. 192. ОП.3. Д. 371. (раздел пограничные карты). Карта южной пограничной полосы Азиатской России (Тобольск – Акмолинск. – Ч.3. Гравировка: подполковник Орлов и военные топографы Елительев и Чуклин. Гравировал военный художник Михайлов. Под ред. полковника Большева. Масштаб 40 верст в дюйме. – 1890.

4. РГАДА РФ Ф. 1354. ОП. 1. Д.1. Межевой план Тургайской области Иргизского уезда и города Иргиза и его выгонных земель. Выполненный специалистом Коньковым от 21 июня 1891 за № 3799.

5. РГАДА РФ Ф. 1354. ОП. 1. Д. 2. Межевой план Тургайской области Тургайского уезда и города Тургая и его выгонных земель. Составленный землемером 1 разряда коллежским советником С. Ромашевским. Составлен согласно указу межевой канцелярии от 30 апреля 1893 г. за № 2591.

6. РГБ РФ Ко 7/IV-3 Административная крупномасштабная карта. Карта составлена картографом Центрального статистического комитета надворным советником А.Н. Петровским. Масштаб: 15 верст в английском дюйме. – СПб, 1893. – 20 л.

7. РГБ РФ Ко 105/IX-19 Схематическая карта Семиреченской области. Масштаб: 60 верст в одном дюйме. – Верный: Типо-лит. А. Заряновский, 1914.

8. РГБ РФ Ко 10/IV-2 Атлас Азиатской России. Издание переселенческого управления «Главного управления землеустройства и земледелия». Издано под ближайшем руководством Т.В. Глинки. Текст редактирован М.И. Творжевским. Карты исполнены фотоальграфией картографическими заведениями «Т-ва А.Ф. Маркс, и Г.И. де-Кельш» и «Ю. Гаш», под наблюдением ревизора переселенческого Управления М.А. Цветкова. – СПб., 1914. – 71 л.

9. Дорофеев В.В. Проблема достоверности картографических материалов (По некоторым материалам, касающимся Крестьянской войны 1773-1775 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Сборник 24. – СПб., 1993. – С. 282-291.

10. Постников А.В. Развитие крупномасштабной картографии в России / Отв.ред. И.А. Федосеев. – М.: Наука, 1989. – 229 с.

11. Берлянт А.М. Методы использования карт в России конца XIX – начала XX в. // Памятники науки и техники. – М, 1986. – С. 49-51.

12. Котельникова Н., Устименко Ж. Картографические материалы и их использование в историко-географических реконструкциях Среднего Поволжья // Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX-XII веков. Материалы Международного симпозиума в Казани от 8-10 сентября 1998. – Казань, 1999. – С. 75-79.

13. РГВИА РФ Ф. 401. ОП. 12/959. Д. 10. Л. 191-196.

14. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. – М.: Наука, 1995. – 304 с.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Қазақ жерінің ұланғайыр территориясын ықылым замандардан бастап адам баласы мекендеген. Оның дәлелі ретінде көптеген көне дәуірлерге жататын археологиялық ескерткіштердің сақталуы. Қазақстан жерін мекен еткен ежелгі халықтар мен тайпалар туралы мәліметтерді осы территорияларды басып өткен елші, саяхатшы, зерттеуші, өлкетанушылардың жазбаларынан көруге болады.

Ал Солтүстік Қазақстан территориясы орманды дала мен далалық аймақтардан тұрады. Бұл өңірде ежелгі дәуірлерде адамдар өмір сүрмеген, ұзақ уақыт ешкім мекендемеген деген жансақ ой-пікірлер зерттеуші ғалымдар арасында қалыптасып кеткен. Қазақстанның солтүстік аймағын жүйелі түрле зерттеу тек XX ғ. ортасына қарай жүзеге асты. Солтүстік Қазақстан туралы жазба деректерді XVI-XVII ғғ. жататын Сібір жылнамаларынан, саяхатшылардың жазбаларынан кездестіруге болады. Қазақ жері Ресей патшалығының құрамына кіргеннен кейін империя тарапынан жаңа жерлерді игеруге, пайдалы қазбаларын зерттеуге бағытталған экспедициялар ұйымдастырылады.

Ерте темір дәуірінде Солтүстік Қазақстанда өмір сүрген тайпалар басқа да Орта Азия, Еділ бойы, Сібір, Орал бойындағы тайпалармен тығыз байланыста болған.

Солтүстік және Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірін зерттеуде ғалымдар (Хабдулина М.К., Гаврилов Д.А., Свиридов А.Н.) үш кезеңге бөліп қарастырады:

1) XX ғ. 30 жж. ортасы мен 50 жж. Бұл ерте темір дәуіріне жататын қорғандардың қазыла басуы кезі мен тарихи-мәдени реконструкция кезеңі;

2) XX ғ. 50 жж. ортасы мен 70 жж. Бұл аралық тасмола тарихи мәдениетімен байланысты, мақсатты жерлеу орындарын зерттеу кезеңі;

3) XX ғ. 80 жж. аяғы мен қазіргі кезең [1, с. 47]. Өлкенің зерттеліп жатқан уақыты мен маңызды табылымдар ашылған уақытымен байланысты болуы керек.

1930 жылы Б.Н. Граков қолдағы бар мәліметтерге сүйеніп, Қазақстан жерін скиф, ананьин, минусин мәдениеттерінің тоғысу жері деп көрсеткен [2, с. 13]. Бұл жылдары көптеген ғалымдар осындай пікірде болған.

С.И. Руденко 1944 жылы Қазақстанды Скифия, Алтай, Иранды байланыстыратын шөлді далалы аймақтан тұратын кілт – деп атаған [3, с. 267]. Көбінесе зерттеушілер ерте темір дәуіріндегі Солтүстік Қазақстан туралы сөз қозғамауға тырысқан. Мысалы, С.В. Киселев әр кезеңдегі Оңтүстік Сібір мен Қазақстан арасындағы тайпалар мен халықтар туралы айтқанда, Солтүстік Қазақстан туралы мәлімет бере алмаған [4, с. 307].

1952-53 жж. Қазақстанның солтүстігінде Половинное өзені жағасынан өлкетанушы А.И. Семенов ерте темір дәуіріне жататын қорған ашты. Жерлеу шұңқырында басы батысқа қаратылған екі қаңқа табылды. Сонымен қоса, сүйектен жасалған жебе ұштары, темір қылыштың бөліктері, садақ қалдықтары табылды. Жерлеу бұйымы Солтүстік қазақстандық тарихи-өлкетану мұражайында сақтаулы [5, с. 22].

Есіл бойындағы ескерткіштер туралы мұрағаттық деректер мен барлау жұмыстары бойынша мәліметтерді жинау 1954-56 жж. басталды. Солтүстік Қазақстанға К.А. Ақышев бастаған Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы жасақталды. Бұл экспедиция ескерткіштерді тіркеу және «уақытын анықтауға бағытталған қазба жұмыстарын» жүргізуді мақсат етті. Нәтижесінде Қазақстанның археологиялық картасына жүздеген жерлеу ескерткіштері қосылып, ерте темір дәуіріне жататын солтүстік облыстарынан 46 қорған ашылды. Өкінішке орай қазылған қорғандардың көпшілігі тонауға ұшыраған [5, с. 3]. Осы кезден бастап Солтүстік Қазақстанның жоспарлы түрдегі археологиялық зерттелуі басталды.

1956 жыды Айдабол өзені маңынан (Ақмола облысы Зеренді ауданы) тас үйіндісі бар үш қорған ашылды. Жерлеу бұйымы қорымды Төменгі Поволжье мен Батыс Қазақстаннан Солтүстік және орталық Қазақстанға өткен б.з.д. V–IV ғғ. жататын тайпалармен байланыстыруға мүмкіндік берді [1, с. 49].

Солтүстік Қазақстанды археологиялық зерттеудің бірінші кезеңі М.П. Грязновтың мақаласымен аяқталады. Бұл мақаласында М.П. Грязнов 1930 жылы Үлкен Шабакты өзені бойындағы «мұртты» обаларды қазған Б.Н. Ждановтың мәліметтерін жарыққа шығарған. Солтүстік Қазақстан территориясында табылған заттай мәліметтердің сараптамасы мен олардың аналогиясы мен кездейсоқ табылымдардың сипаттамасы М.П. Грязновқа бұл «мұртты» обаларды ерте темір дәуіріне жатқызуға мүмкіндік берді [1, с. 49]. Осылайша, Солтүстік және Орталық Қазақстанның ерте темір дәуіріне жататын ерекше мәдениетіне байланысты пікірлер айтылды.

М.П. Грязновтың пайымдауы бойынша Қазақстанның солтүстік өңірінде скифтік типтегі тайпалар өмір сүрген және бұл тайпалар мәдениеті жағынан скифтерге қарағанда алтай-енисейліктерге жақын

болған. Солтүстік Қазақстандағы көшпелілер этникалық және саяси жағынан бір текті болмағандықтан бұл жерде бірнеше археологиялық мәдениеттердің өмір сүруі мүмкін екендігі айтылады [6, с. 17]. Ғалым Солтүстік Қазақстан территориясында ерте темір дәуіріне жататын бір этникалық және саяси қоғамдар қалыптасуы мүмкін – деген тұжырым жасаған.

XX ғ. 50 жж. ортасы мен 70 жж. соңы ерте темір дәуіріне жататын М.Қ. Қадырбаев ашқан тасмола мәдениетін жүйелі түрдегі зерттеулер мен солтүстік қазақстандық Есіл бойындағы ерте темір дәуіріне жататын қоныстарды ашумен ерекшеленеді. 1957 жылы ЦКАЭ М.Қ. Қадырбаев бастаған жеке бөлімі жұмыс істей бастады. 1974 жылы осындай топ М.К. Хабдулинаның басқаруымен Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы құрамында құрылды [1, с. 50].

Ертіс-Қарағанды каналының салынуы барысында Шідерті өзені бойынан көлемді мәліметтер берген қорымдар ашылды. 1966 жылы М.Қ. Қадырбаев б.з.д. VII-III ғғ. тасмола археологиялық мәдениетін бөліп шығарады. Оны бөліп жеке тарихи-мәдениет мәдениет етіп шығару, 300 қорғаннан алынған мәліметтермен байланысты болды. Қазба барысында тасмолалықтардың жерлеу рәсімі, хронологиялық шеңбері, шаруашылығы анықталды. Тасмола мәдениетінің ерекшелігі «мұртты» обалар болып қала берді, бірақ Мир Қасымович өзі айтқандай, «мұртты» обалар жай жер мен үйіндіден құралған қорғандарға қарағанда аз кездеседі. Олардың бір-біріне деген қатынасы 1:10 тең [7, с. 356]. М.Қ. Қадырбаев жинақталған мәліметтер негізінде жаңа археологиялық мәдениетті бөліп көрсетті. Үйінділерді үю ұқсастығы, қорғандардың қасында тас қорғандардың орналасуы, оларды бір мәдениетке қосуға мүмкіндік берді. Осы кезден бастап, бүкіл «мұртты» обалар тасмола мәдениетіне жатқызылды.

Тасмола мәдениетінің кезеңделуі мен хронологиясы табылған ат әбзелдері мен қаруларды классификациялаумен байланысты. Жерлеу инвентарінің салыстыру сараптамасы бойынша тасмолалықтардың Жетісу, Алтай, Минусин қазаншұңқыры және Тывамен байланыстары анықталды. Бұл мәдени-хронологиялық ұқсастықты айқындау үшін М.Қ. Қадырбаев «Сақ мәдени қауымдастығы» терминін енгізуге ұсыныс жасады [7, с. 401].

Солтүстік Қазақстанда жоспарлы түрде ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеу 1974 жылы басталды. Осыған дейін Г.Б. Зданович бастаған Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Қазақстанның солтүстік өңіріндегі барлық өзендер мен көлдер ойпаттарына кеңейтілген барлау жұмыстарын жүргізді. Қазақстанның солтүстік облыстарынан археологиялық картаға 300 қорған топтары мен қорғандар қосылды. Жалпы, ерте темір дәуіріне жататын үйінділер саны шамамен 1300 жетті. Барлау жұмыстары барысында бес қоныс анықталды. Олардың төртеуі Есіл бойындағы орманды далалы, ал біреуі Шағалалы бойындағы далалы аймақтарда орналасқан. Экспедиция барысында басты назар қола дәуіріне бағытталды. Ерте темір дәуірі қорғандарын қазу жол-жөнекей болып отырды. 1967 жылы ерте сақ кезеңінен кейінгі сармат кезеңіне дейінгі аралықта мәлімет беретін Есілдегі Покровка елді мекенінің қасындағы қорым зерттелді. Ескерткішті жарыққа шығару кезінде Г.Б. Зданович сақ дәуірі мәліметтерінің Орталық Қазақстандық тасмола кешенімен жақындығын атап көрсетті. XX ғ. 60 жж. аяғы мен 70 жж. басында Петропавлдік Есіл бойындағы Бөркі I, Бөркі II және Қарлұға I қоныстарының сақталған қалдықтары Батыс Сібір орманды-далалы аймақтарының: байтов және саргаттық ерте темір дәуіріне жататын отырықшы мәдениетінің көрсеткіші екендігін көрсетті [1, с. 52].

1979-1980 жж. Петропавловск қаласының солтүстік шетінде орналасқан ерте темір кезеңіне жататын Ақтау қалашығын М.К. Хабдулина бастаған археологтар тобы зерттей бастады. Территориясы 1700 шаршы метрді құраған ескерткіш толықтай ашылды. Керамикасы және қола жебе ұштары бойынша қала б.з.д. V–III ғғ. жатқызылды. Саргат мәдениетіне жататын қорғаныс жүйесі мен үй салу жобалануы негізінде ерекше мәліметтер алынды [8, с. 112-143]. Кейіннен Бөркі I қонысының қалдықтары зерттелді. Шұңқырлармен қоса үйлер мен ошақтар ашылды. Бөркі I қонысынан да Ақтау қалашығы сияқты саргат мәдениетіне жататын мәліметтер алынды [9, с. 6-7]. Яғни, бұл кезеңде саргат мәдениеті өз территориясында ғана тарап қоймай, Қазақстанның солтүстік аудандарына да әсерін тигізген.

XX ғасырдың 80 жылдарынан Солтүстік Қазақстанды зерттеудегі үшінші кезең басталады. Бұл кезеңде зерттеліп жатқан ескерткіштер қатары көбейеді.

1990 жылдар қазақстандық археология үшін ерекше маңызды болды, нарықтық экономиканың жаңа жағдайларына ғалымдар мен археологтардың бейімделуі жүзеге асты. Далалық зерттеулерге жеке, заңды және корпоративті қаражаттар мен халықаралық қорлардың қаржылары тартыла бастады.

1979 жылдан бастап Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Солтүстік Қазақстан облысы Сергеев ауданындағы Қара-оба және Обалы ірі қорғандарына қаза жұмыстарын бастайды. Математикалық тәсілдерді және палеотопырақтанушыларды кешенді түрде қолдану арқылы зерттеудің бірінші тәжірибесі өтті. Екі үйінді де кейінгі қола дәуірі үйінділерінің үстінде орналасқандығы белгілі болды. Бұл б.з.д. II мыңжылдық пен б.з.д. I мыңжылдық соңғы ғасырларына дейінгі табиғат жағдайын анықтауға және қорған үсті үйіндісін реконструкциясын жасауға мүмкіндік берді [10, с. 35].

1980 жылдардың соңына қарай Солтүстік Қазақстандағы ерте темір дәуіріне жататын 200 қорған ашылды. Ең көзге түсерлік материалдар Алыпқаш, Бектеңіз, Бірлік, Граф үйінділері, Ұлыбай қорымдарынан алынды. 1987 жылы жерлеу рәсімінің бірінші сараптамасы жасалды. Б.з.д. VIII ден б.з.д. – II ғғ. дейінгі бір даму бағыты анықталды [11, с. 177-178].

XX ғасырдың 90 жылдары далалы аймақта Көкшетау қаласынан 40 км оңтүстікте Шағалалы өзені бойында орналасқан ерте темір дәуіріне жататын Кеңөткел X қонысын зерттеу басталды. Ескерткіш көлемі 14000 шаршы метр. Ескерткіштің қазіргі жер бетінде XIX-XX ғғ. жататын материалдық мәдениетіне тән қазақтардың тастан жасалған қыстаулары, үй жануарларының сүйектері көрініп жатыр [12, с. 191]. Яғни, бұл жерді үнемі адамдар қоныстанған.

Кеңөткел X қонысының 800 шаршы метрі ашылды. Тас, қола, темірден тұратын заттай деректер алынды. Кеңөткел X қонысында 6 қола пышақ, қола келттің бөлігі, қола біздер, балық аулауда қолданатын күршектер табылды. Табылымдардың ішінде керамикалық заттар көп кездесті. Алғашқыда ескерткіш қола мен темір арасындағы өтпелі кезеңге жатқызылды. Бұл жағдайға номадтарда отырықшы қоныстар болған жоқ деген концепция себепкер болды [12, с. 191]. Тасмола мәдениетінің көптеген қоныстары ашылғасын, Кеңөткел X қонысын ерте сақ кезеңіне жатқыза аламыз. Бұл табылып жатқан заттармен дәлелденуде.

Солтүстік Қазақстан материалдары бірнеше жақтан қызықты болып табылады. Бұл аймақ Батыс Сібірдің орманды даласы мен Сарыарқаның далалы аймақтарының тоғысқан жері болып табылады. Ландшафтындағы екі түрлілік екі мәдени-шаруашылық және екі мәдени әлемнің қарым-қатынасына әкелді. Бұл өз кезегінде археологиялық ескерткіштерге әсер етті. Солтүстік Қазақстан аумағына солтүстіктен саргат, оңтүстіктен тасмола, батыстан сармат мәдениеттері бір-біріне әсер етіп, өзара байланысуына әкелді.

Қорғандардың заттай материалы мерзімделуін нақты анықтау үшін жүйеленуден өтті. Қару-жарақ заттарының типологиясы жасалды (32 садаққаптан табылған 250 жебе ұштары, 19 қылыш), ғұрыптық заттардан (16 қола айна, 34 тас ыдыс), тұрмыстық (9 пышақ, ыдыс) [8, с. 46-55]. Солтүстік Қазақстанның ландшафтық өзгешелігі және ескерткіштердің ерекшелігі М.К. Хабдулинаға оларды тасмола мәдениетінің локалды нұсқасы ретінде біріктіруге мүмкіндік берді және ұлыбай-тасмола мәдениеті деп атауға ұсыныс жасалды.

Солтүстік Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерін кезеңдеу заттай табылымдардың кешенді сараптауы арқылы жүзеге асты. Қоладан темірге өтпелі кезеңнің, яғни б.з.д. IX–VIII ғғ. саны көп емес ескерткіштері даулы болып қалды [8, с. 7]. Қоладан темірге өтпелі кезең ескерткіштердің кезеңделуі культурогенездің миграциялық теориясын ұстанатын зерттеушілер жағынан сынға түсті [16, с. 108]. Бұл сынның өзегінде өтпелі кезең ескерткіштерін мойындамауында жатыр, себебі миграция мен бос жерлерге көшіп келу салдарынан мәдениеттердің ауысуы жүзеге асты. Бұл зерттеушілердің пікірінше, егерде қола мен ерте темір дәуірлерін біріктіріп тұрған комплекстер болса да, бұл өз уақытын өмір сүріп болған тайпалар мен жаңа тайпалардың келе бастау уақыты болып табылады.

Өтпелі кезең ескерткіштерін белгілеумен келісетін зерттеушілер де бар [17, с. 244] Солтүстік Қазақстан ескерткіштерін кейінгі қола дәуіріне жататын қыш ыдыс пен ерте сақ типіне жататын 5 жебе ұштары кездесетін 5 қорым Бірлік 2 кешеніне байланысты, жеке Бірлік археологиялық мәдениет төңірегінде топтастыру ұсынылды [18, с. 78]. Екі көзқарас культурогенездің миграциялық және автохтондық екі концепциясын көрсетеді [1, с. 54-55].

19 90 жылдары Солтүстік Қазақстанда ерте темір дәуіріне жататын Селеті өзені бойындағы қоныстарды зерттеу жалғасын тапты. Селеті бойынан Тасқора және Тасқора I қоныстары ашылды. Қоныстар көлемі, топографиясы, үй құрылыстары бойынша ерекшеленеді. Мәліметтердің сарапталуы М.К. Хабдулинаның мақалаларында жан-жақты ашып көрсетілген [12, с. 189-199].

Ең айтулы ашулардың ішінен Есіл бойындағы биіктігі – 7 м, диаметрі – 85 м-ге жететін Байқара қорғаны. Ескерткіш Сергеевка ауылы маңында Есілдің сол жағасында орналасқан. 1997-1999 жж. Герман археологиялық институтының Евроазиялық бөлімі мен Солтүстік Қазақстан университеті бірлескен археологиялық экспедициясы барысында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Күрделі архитектуралық құрылымдар бұл қорған сақ дәуірінің ғибадатханасы ретінде салынғанын көрсетеді. Құрылу кезеңдерінің бірі радиокөміртектік сараптама бойынша б.з.д. V–IV ғғ. жатады. Қорғанның ортасындағы бай сарматтық жерлеу орнын XVIII ғ. тонап кеткен [13, с. 123-124]. Байқара қорғаны ғұрыптық мемориалдардың ерекше тобы ретінде, ерте темір дәуіріне жататын ежелгі тайпалардың бізге белгісіз рухани мәдениетінің көрсеткіші.

2004 жылдан бастап Долматово ауылының маңындағы Ақ-Ирий қалашығында жоспарлы жұмыстар басталды [14, с. 88]. Қазба жұмыстары барысында 657 шаршы метр ашылған. Қалашық жан-жағынан ормен және топырақ үйінділерімен қорғалған. Топырақ үйінділерінің биіктігі – 0,7 м, көлемі – 3,5 м. Ордың көлемі 2,5 м, қазіргі тереңдігі 0,9 м-ді құрайды. Қалашықтың бастапқы қалпын келтілу үшін, ескерткіш шекарасынан тыс жерде 2007 жылы құрылыстың реконструкциялық жұмыстары басталды. Қазіргі кезде Ақ-Ирий қалашығын мұражайға айналдыру жұмыстары жүріп жатыр [15, с. 139]. Бұл археологиялық ескерткіш басқа да осы өңірдің қоныс, қалашықтары секілді ерте темір дәуірінде бұл территорияда отырықшылықтың болғандығын айғақтайды.

Қорытындылай келе, Солтүстік Қазақстанның ерте темір дәуірінің зерттелуі кеш басталды деуге болады. Жоспарлы зерттеу жұмыстары тек XX ғасырдың ортасында ғана жүзеге асты. Ал ерте темір дәуіріне жататын қоныстар мен қалашықтар тіптен XX ғасырдың 70-ші жылдары ғана зерттеле

бастады. Солтүстік Қазақстанның ұзақ уақыт бойы тек скиф, ананьин, минусин мәдениеттерінің тоғысу жері деп қаралуы да өз әсерін тигізді. Ерте темір кезеңінің қоныстары мен қалашықтарының ашылуы Қазақстанның солтүстік өңірінде көшпелі мәдениет қана емес, отырықшылықтың да болғандығын көрсетеді. Ал қалалардың болуы мәдениеттер мен халықтардың араласуына әкеледі.

1. Хабдулина М.К., Гаврилов Д.А., Свиридов А.Н. Археология Северного и Центрального Казахстана. – Астана, 2013. – 280 с.
2. Граков Б.Н. Ближайшие задачи археологического изучения Казахстана // Вестник Центрального музея Казахстана. – Алма-Ата, 1930. – №1. – С. 59-56.
3. Руденко С.И. Скифская проблема и алтайские находки // Изв. АН СССР, серия ист. и филос. Алма-Ата, – 1944. – №6. – С. 266-275.
4. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М., 1951. – С. 643.
5. Акишев К. Памятники старины северного Казахстана // Труды ИИАиЭ АН КазССР.– Алма-Ата: АН КазССР, 1959. – Т. 7. – С. 3-25.
6. Грязнов М. Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников // Краткие сообщения Института Истории материальной культуры. – Вып. 61. – 1956. – С. 9-25.
7. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 435 с.
8. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс, 1994. – 170 с.
9. Бедельбаева М.В. Изучение поселений раннего железного века Казахстана // Вестник КарГУ. 2008. – № 1 (49). – С. 5-9.
10. Зданович Г.Б., Иванов И.В., Хабдулина М.К. Опыт использования в археологии палеопочвенных методов исследования (курганы Кара-Оба и Обалы в Северном Казахстане) // СА. 1984. – №4. – С. 35-48.
11. Хабдулина М.К., Ярыгин С.А. История изучения раннего железного века Сарыарки // Археологические исследования степной Евразии. Сборник научных статей. – Караганда, 2013. – С. 173-182.
12. Хабдулина М.К. Поселения раннесакского времени на реке Селеты // Степная цивилизация Восточной Евразии. –Т. I. Древние эпохи. – Астана: Культегин, 2003. – С. 189-214.
13. Парцингер Г., Зайберт В., Наглер А., Плешаков А.А. Большой курган Байкара. Исследования скифского святилища. – Берлин, 2003. – С. 280.
14. Мартынюк О.И., Плешаков А.А. Вклад ученых Северного Казахстана в историческую науку Республики // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. Материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. I. – С. 83-89.
15. Ковшова Н.С. К вопросу реконструкции хозяйственно-культурного типа городища Ак-Ирий. Материалы международной научной конференции «Маргулановские чтения 2009». – Петропавловск, 2009. – С. 139-140.
16. Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). – М.: РОССПЭН, 1997. – 187 с.
17. Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Древние поселения Центрального Казахстана. – Алматы, 2009. – 264 с.
18. Молодин В. И. К вопросу о выделении берликовской культуры // Интеграция археологических и этнографических исследований. Новосибирск-Омск, 2008. – С. 78-81.

Ұ.Ұ. Үмітқалиев, т.ғ.к., доцент
Г.У. Эшбекова, оқытушы, А.Ғ. Саутбекова, магистрант
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
(Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

ШЫҢҒЫСТАУ ӨЛКЕСІНІҢ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ

Қазақ халқының өткені мен бүгінгі тарихын білу, оның тікелей жер-су атауларына байланысты болып келеді. Дегенмен, көптеген жер-су атаулары халықтың басынан өткен «сан қилы» замандарында өзгерістерге ұшырап кетіп отырған. Осы себеппен, көптеген топонимдердің халық есінен шығып кетіп бара жатқандығына байланысты, олардың шығу тарихын зерттеу, қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Қазақстан жеріндегі әрбір жер-су атауларының өзіндік терең тарихи мағынаға ие. Олардың әрқайсысының атаулары заман талабына сай, қоғамның өзгеруіне байланысты және әртүрлі үлкен тарихтың белесті кезеңдеріне қатысты, халықтық әдет ғұрып, салт-сана, халықтардың қарым-қатынасына және т.б. жағдайларға байланысты өзгеріп отырған.

Осы тақырыпқа қатысты этнотарихи және лингвистикалық талдау жүргізу, бұл материалдардың негізінде географиялық атаулардың фонетикалық-грамматикалық және семантикалық өзгешеліктерін, этимологиясын айшықтау бүгінгі күннің өзекті мәселелері қатарына жатады.

М.О. Әуезов: «Біздің қазақ жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаң да, жер, су, жапан дүзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде

қаншама мән-мағына, шешілмеген құпия сыр жатады», – деп суреттесе, халқымыздың біртуар перзенті Ш.Ш. Уәлиханов: «Көне түркі салт-сана, әдет-ғұрпының қаймағы бұзылмаған қазақтарда өмірдің бір саласын қамтитын тарихи оқиғалармен байланысты жер-су атаулары, адам аттары, тағы да басқалары есте сақталып, атадан балаға жалғасып жатады» деп, жер-су атаулары елдің болмысы, салт-дәстүрі, тілі, діні екенін, ешқашан жөн-жосықсыз, ойсыз-мәнсіз кездейсоқ қойыла салмағанын еске салады [1, 3 б.].

«Жер-судың аты – тарихтың хаты» демекші топонимдердің негізінде біз көне тарихымызды соның ішінде ежелгі тұрмыс-салтты, жергілікті тұрғындардың мәдениетін, тілдік қатынастардың рөлі сияқты сан-алуан сауалдарға жауап таба аламыз. Кейбір географиялық атаулардағы «фактілер» өте құнды әрі оның түпкі мән мағынасын қалың көпшілік біле де бермейді.

Ал ондай тарихи деректерге жетелейтін мән-мағынасы терең әрі бояуын жоғалтпаған, кеңестік дәуірдің түреніне түспеген, тоқымдай болса да қазақ даласында ішіне сырды бүгіп жатқан өңірлер баршылық. Солардың қатарына биылғы жылы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Шыңғыстау археологиялық және этнологиялық экспедициясы» жүргізген зерттеулерді айта аламыз.

Шығыс Қазақстан облысындағы Абай ауданы, Шыңғыстау өңірінің топонимдері де республикамыздың басқа өңірінің топонимдері сияқты сан ғасырлық тарихы бар. Шыңғыстау – Сарыарқаның шығыс бөлігіндегі тау жотасы. Солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай созылған. Шығыс Қазақстан облысының Абай, Аягөз аудандары аумағында орналасқан. Осы Шыңғыстау бауырында қазақтың данышпан ақыны, ағартушы, жазба қазақ әдебиетінің, қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, философ, композитор, аудармашы, саяси қайраткер Абай Құнанбаев дүниеге келген.

Тарихы тереңге тамыр тартқан Шыңғыстау аумағының жер-су атауларында үлкен мән-мағына жатыр. Бұл аймақтың топонимикасы түркі және моңғол тілдері арасындағы лексикалық бірліктердің ауысу процестері көнеден келе жатқан тілдік құбылыс екендігі, орыс тілінен енген атаулардың отаршылдық дәуірдің көрінісі деуге болады. Шыңғыстау өңірінің тарихын терең зерттеген ғалымдардың бірі, ҚР Үкіметі жанындағы мемлекеттік ономастика комиссиясының мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор «Абай ауданының топонимикасы» атты кітаптың авторы А. Жартыбаевты атап айтуға болады [2]. Ғалым туған өлке тарихы мен атаулардың сырын ашу мақсатында ауданның топонимикасына талдау жасап, ауданға қарасты жер-су, елді-мекен атауларының шығу тарихы мен олардың қойылу себептерін терең зерттеді. Дегенмен Шыңғыстау өңірінде әлі де болса өзінің тарихи бағасын алмаған жер-су аттары жетерлік.

Әңгімеміздің арқауын сол Шыңғыстау атауының топонимикасынан бастасақ, бұл жайлы талай мәліметтерге жолығамыз. Шыңғыстауға байланысты ел ішінде «Ол жерге Шыңғыс хан келген екен, содан Шыңғыстау аталыпты» дейтін жорамал да бар. Ал тағы бір пайымдауда «Бұл жерде Шәңгіш деген өсімдік көп өседі. Содан әуелде Шәңгіш тау аталған, кейіннен Шыңғыс тау болып дыбыстық өзгеріске ұшыраған» дейді. Бұл жорамал да негізсіз емес» [3].

М.О. Әуезовтың шығармаларының елу томдық толық жинағының жиырма тоғызыншы томында Шыңғыстау тауы туралы сипаттама берген. Бұл сипаттамасында «Тау аты – Шыңғыс... Бұны атам заманнан атақты Шыңғыс хан мекен еткен... Биігінің аты – Хан. Сонау көк тау – Орда... Шыңғыстың ордасын тіккен жері». Сондықтан да халық ол жерді Шыңғыстау немесе Хан Шыңғыс деп атап кеткен [4, 35 б.].

Бердібек Бияровтың қазақ топонимдерінің типтік үлгілері атты кітабында: «Хан сөзі «түркі, моңғол халықтарында ең жоғарғы лауазым аты» екені анық. Топонимжасамда «тарихта болған әлдебір ханның мекенін, ханға байланысты оқиға болған жерді немесе хан тәрізді ерекше бөлек тұратын, биік нысандарды» атауға қатысады. Мысалы Хан+Шыңғыс» [5, 35 б.].

Шыңғыс хан мен қазақ хандары ту тіккен Шыңғыстау мен Ұлытау өңірлері – тарихтың қайнар көздері. Осы өңірлерде жауға шапқан *Жалаңтөс (Соқыр)*, *Жидебай*, *Сеңкібай*, *Байғозы*, *Ағыбай*, *Олжабай*, *Күшікбай*, *Қарабас* батырлардың ерлік істері елде жақсы сақталып ауыл, жер атауларына осы батырлардың есімдерімен тікелей байланысты [6].

Шыңғыстаудың солтүстік беткейінен Шаған және Ащысу, Қарауыл, Мұқыр, Қарашоқы, Саға, Құндызды, Жаңа арна, Қалғұты өзендері ақса, оңтүстігінен Бақанас, Дағанделі, Құрбақанас, Көксала т.б. өзендер басталады. Ал, Шыңғыстау бөктеріндегі атақты Жидебай, Бөрілі – қазақтың Абайын, Шәкәрімін, Мұхтарын кемеңгер етіп, дүние жүзі ұлыларының санатына жеткізіп, олардың есімін әлемге паш етті.

Сонымен, Шыңғыстау баурайындағы өзен, көл атауларының мағынасына тоқтала кетсек. Ақ сөзі су терминімен тіркесіп, ең алдымен судың түсін (лай, айран, түстес, ақ балшық, араласқан) білдіретіні байқалады. *Айран*, *Ақсу*, *Ақбұлақ*, *Ақ Қалғұтты*, *Ақкөл*, *Ақкен*, (*Ақкөл*), *Ақ Қаба* т.б. өзендердің суы ақ түсті, лайлы болып келеді. Өйткені бұл өзендер бастау алатын мұздықтар аккүлгін, сары топырақпен араласып жатады. Ақсу гидронимі құрамындағы *ақ* сыңары «ағу» етістігін білдіреді деген пікір де ойлануды қажет етеді. Өзен біткен ағатын, жалпы су біткеннің ағатыны «су» терминінің өзінен-ақ білініп тұрады [7, 52 б.].

Шыңғыстау жотасынан бастауын алып, Ертіс өзенінің сол жақ саласы болып саналатын Шаған өзені. Шаған – моңғол тілінен цагаан «ақ», «боз» деген мағынаны беріп, кейіннен қосарлана қолдану арқылы тілімізге қолданысқа еніп кеткен. (Мыс. Ақ шаңқан киіз үйлер тігіліпті) және де, Шаған – қалмақтарда ақ түсті білдірсе, бірде дінбасы атауын білдіреді. Ал, кейбір деректерде Шаған сөзі «биік әрі діңі түзу, бұтақсыз болып өсетін ағаштың» аты. Топонимжасамда «шаған ағашы өсетін жер» мағынасында күрделі атаулар тудырады [5, 233 б.].

Бақанас. Бақан – «Киіз үй тіккенде шаңырақ көтеруге, үзіктер мен түндіктерді көтеріп жабуға керекті ашалы ағаш» мәніндегі *бақан* сөзі метафоралық жолмен «басы, кейде аяғы екі салаға бөлініп кететін нысанды» атау арқылы топонимжасамға қатысады. Мұндағы *Бақаннас* гидронимін моңғ. *богино* «қысқа, шолақ, келте» + ус «су» сөздерінің бірігуінен шығаратын ғалымдар да бар (Ғ. Қошқашпаев т.б.): Богиноус > Бақанас. Бұл жерде төреші, әрине, географиялық нысанның өзі болып табылады [5, 150 б.].

Енді Шыңғыстау маңайындағы ауылдардың топонимдеріне келсек, Мысалы: Бөрілі – сын есім сөзжасамының аса өнімді жұрнақтарының біріне жататын – *лы*, – *лі* топонимжасамда да тым белсенді. Белгілі бір заттың, не құбылыстың атына жалғана отырып «сол заттың, не құбылыстың белгілі бір жерде бар, мол екенін» атап көрсетеді. Мысалы Бөрілі ауылы – бөрі көп болғандығын аңғартып тұр.

Қарауыл (өзен, ауыл) – сөзінің негізгі мағынасы «бір нәрсені қорғау, сақтау, күзет» мағынасы. Топонимжасамда «қарауыл, күзет, қоюға ыңғайлы жерлерді» атап көрсетеді.

Жидебай – «Жиде» сөзі «ыстық жерде өсетін, қызыл-қоңыр түсті жеміс ағашы» мағынасын беретін фитоним екені мәлім. Топонимжасамда «жиде ағашы мол өсетін жер» мәнінде қатысады.

Мақала мазмұны, Шыңғыстау өңірінің жалпыға таныс ауылдары мен өзендерінің топонимикасы жайында болды. Жалпы, Шығыс Қазақстан облысындағы жер-су атауларының 20 %-ғы жуығы славян және басқа да тілдерден енген. Сонымен бірге қазақша атаулардың өзі де орыс тілінің ықпалымен өзгерістерге ұшыраған. Шыңғыстау өңірінің біз білмейтін жер-су атаулары көптеп кездеседі, Мысалы; Бестамақ, Сарғалдақ, Самай, Босаға өзені, Барлыбай өзені, Тай өзені, Көкен тауы, Арқат-Бұрқат таулары, Бұғылы-Машан тауы, Дегелең-Доғалаң таулары, Үлкен және кіші Шұнай таулары, Делбегетей тауы т.б. атаулардың анықтамасы жоқ екені бәріне мәлім. Сондықтан да, біздің алға қойған жоспарымыз Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Шыңғыстау өңіріне барып, экспедиция нәтижесінде, ұмыт болып кеткен жер-су атауларын қағазға түсіру болып табылады. Жер-су атауларын жаппай жинап, олардың мағынасын ашу, ғылыми тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы келешек ұрпақтың өз туған жері туралы білімін арттыруға да қажет. Топонимикалық атауларды жинау, олардың шығу, пайда болу себебін анықтау, әрбір атаудың мән-мағынасын ашу, әсіресе, жастардың туған жеріне деген патриоттық сезімдерін оятады.

---

1. Шығыс Қазақстан өңірінде кездесетін басқа тілден енген жер-су атаулары. – Астана 2012. 12 б.

2. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық этимологиялық және этномәдени негіздері: Докт. дисс. ... авторефераты. – Алматы, 2006.

www.aikyn.kz/interviews/view/53800

Әуезов М.О.. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек Жолы», 2014. – 430 б.

Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. – Астана, 2013. – 432 б.

Абай-Ақиқат. – 2012. – №41. – 4 б.

Сапаров Қ.Т. Қазақ шығысының өзен – көл атаулары. – Павлодар: Кереку, 2012. – 216 б.

С.А. Пилипенко
БК Новосибирского государственного
университета экономики и управления,
Россия, Новосибирск

ЖЕЛЕЗНАЯ ЗАЩИТНАЯ ПЛАСТИНА – ГАСТАГНА – ИЗ СРЕДНЕВЕКОВОГО ПОГРЕБЕНИЯ В КУЗНЕЦКОЙ КОТЛОВИНЕ

Вопросы развития военного дела средневекового населения Юга Западной Сибири – одно из динамично развивающихся направлений современной археологической науки. Несмотря на достаточно систематизированные исследования в области эволюции оружия ближнего и дистанционного боя, отдельные лакуны остаются еще не заполненными [1, с. 118; 2, с. 35-62]. Одной из таких находок и посвящена эта работа.

При исследовании курганного могильника Конево в Кемеровской области, в кургане № 3 п. 3 А.М. Илюшиным было найдено погребение человека с конем. Погребение было частично потревожено

грабителями (рис. 1- 1). Верхняя часть погребенного была разрушена, ниже тазовых костей сопроводительный инвентарь остался на своих местах, были найдены железное тесло (рис. 1 – 1 а), железные наконечники стрел (рис. 1 – 1 г, 4), концевая накладка на лук из рога (рис. 1 – 1б, 3) и металлический предмет овальной формы, отнесенный А.М. Илюшиным к панцирным пластинам (рис. 1 – 1 в, 5) [3, с. 37; рис. 36-1].

Приведем её описание, бронзовая пластина, овальной формы размером 6х12 см, продольные края слегка подогнуты вовнутрь, но не образуют явных заворотов. Ближе к краям пластины, примерно на половине её длины, на расстоянии 1см от края пробиты две группы парных отверстий, по два с каждого края, для фиксации на мягкой основе (рис. 1-2).

Нас заинтересовала как форма, так и расположение изделия в погребении. Положение одиночной пластины в погребении даже в положении *in situ* поверх костяка погребенного (в нашем случае на левом колене), по нашему мнению, еще не является фактом её использования для защиты конкретного участка тела погребенного при жизни. Хотя само положение пластины в погребальном пространстве может быть вполне осознанным.

Для средневековых кочевников начала II тыс. н.э. Кузбасса и сопредельных территорий Юга западной Сибири нахождение доспехов в погребениях чрезвычайно редкая находка. В лучшем случае, мы можем видеть от одной до пяти пластин положенных в погребение [4, табл. 8 – 55-59; 5, с. 44-45, рис. 43-1]. Возможно, это объясняется дороговизной самого изделия и в целом виде могло укладываться в погребение, только в случае пресечения рода по мужской ветви.

Для выяснения функционального назначения бронзовой пластины из погребения № 3 кургана № 3 могильника Конево нами были изготовлены две полноразмерные копии пластины, в которых проделали отверстия. После непродолжительной работы пластины были выгнуты и приобрели объем, аналогичный описываемой находке. Было лишь одно отличие от оригинала: для эксперимента мы использовали кровельное железо, что в принципе не так уж и важно для нашего исследования. В работе принимали участие, активисты этноархеологического клуба «Кыпчак» – студенты Бизнес-колледжа Новосибирского государственного университета экономики и управления Белокопытов Даниил и Корнилов Вадим.

Изготовленные пластины мы стыковали между собой и смотрели, как они будут «работать» в качестве наколенников. При скреплении нескольких пластин вместе получается сворачивание пластинчатого полотна вокруг ноги. Но при такой системе крепления, как на нашей пластине, они не будут прилегать плотно друг к другу. Таким образом, необычность формы пластины не подходит для защиты колена.

При размещении же пластины на запястье, она четко ложится на свое место и отверстия «работают» положительно. Овальная форма и система отверстий вдоль продольных сторон и их загиб к внутренней стороне полностью удовлетворяют требованиям защиты руки от удара тетевы.

Также нами была реконструирована система крепления бронзовой пластины к запястью руки. Парные отверстия предполагают как минимум два варианта фиксации пластины с мягкой основой с одним ремешком с каждой стороны или с двумя. Для чего нами были изготовлены из кожи овальная заготовка и поперечные кожаные ремешки, которые были положены перпендикулярно пластине с наложением на отверстия. После чего ремешки и подкладка были сшиты вместе через отверстия в металлической пластине. Крепление оказалось достаточно прочным. Концы ремешков мы разрезали по оси до железной пластины. Таким образом, при наложении пластины на запястье она лучше держится при попеременном затягивании двух ремешков, а не одного (рис. 1-6).

Пластина вряд ли может быть отнесена к панцирным пластинам. Материал, из которого изготовлено изделие – это бронза, что не характерно для панцирных пластин эпохи средневековья Юга Западной Сибири. Для их изготовления использовалось только железо, в Кемеровской области конкретно [6, табл. 8-56] и в сопредельных регионах в частности [7, с. 44-45; 8, с. 32-64].

Сочетание этой пластины с остальным инвентарем: наконечники стрел и накладка на лук, свидетельствуют скорее в пользу того, что эта пластина относится не к защитному вооружению типа панциря, а входит в набор стрелкового вооружения конного лучника. Набор предметов – стрелы и накладки на лук – вполне стандартный набор для погребения средневекового кочевника п.п. II тыс.н.э. [9, табл. 13,14].

Данную пластину следует отнести, к так называемой, гастаге – это щиток, прикрывавший кисть от удара тетивой лука, у кочевых народов Евразийских степей известен с сарматского периода. Одна из ранних пластин известна в материалах сарматского погребения приписываемого некоторыми учеными царю Инисмею [10].

Дополнительное исследование научной литературы не выявили гастагн среди предметов вооружения средневекового населения Кемеровской, Новосибирской областей, Алтайского края и Горного Алтая в начале II тыс. н. э. Так что для степной и горной части Юга Западной Сибири этот тип вооружения встречен впервые.

Однако, среди средневековых материалов Предуралья и Зауралья нами были встречены абсолютно идентичные по размеру и системе крепления защитные пластины – гастагны, овальной формы. Только

в отличие от нашей пластины они изготовлены из рога и серебра, покрыты высокохудожественным рельефом с антропо-зооморфными изображениями. Они выполняли ту же функцию, что и наша пластина.

Для гастагн с территории Предуралья и Зауралья археологом К.А. Руденко была разработана типология пластин. Все пластины отнесены к одному типу – овално-выпуклых и к 8 вариантам. Первые два варианта №1 и 2 пометкой «к», для костяных – роговых защитных пластин. Остальные 6 вариантов относятся к серебрянным пластинам – гастагнам. Различаются изделия только рисунком и сюжетом изображений. Все опубликованные им гастагны, в общем, стандартны по форме и расположению отверстий. Практически все они были найдены в угорских культовых местах или кладах и датируются в пределах XI-XIV вв. н.э. [11, с. 27-35] (рис. 1-7-10).

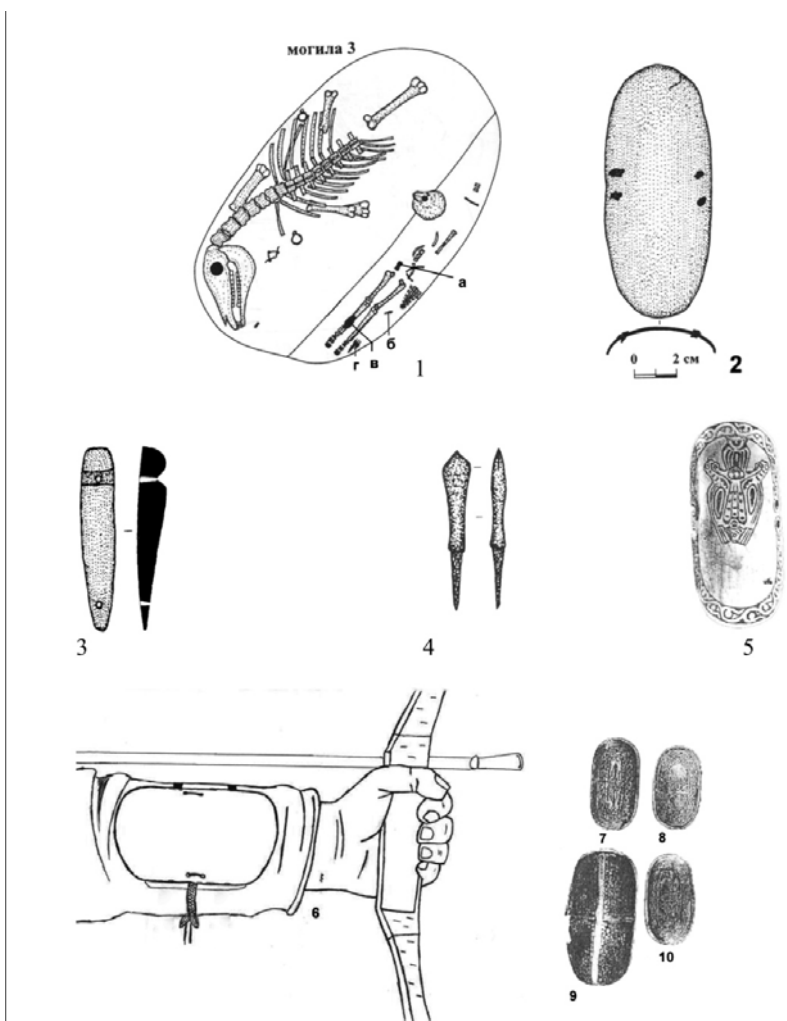

Рис. 1 – 1. План п. 3 кург. №3 мог. Конёво (по А.М. Илюшину, 2012, рис. 136) а- тесло, б – накладка на лук, в – гастагна, г – наконечники стрел; 2 – бронзовая гастагна; 3 – роговая концевая накладка на лук; 4 – железный наконечник стрелы; 5 – гастагна с Билярского городища (); 6 – реконструкция крепления гастагны из кург. №3 п. 3 мог. Конёво (реконструкция С.А. Пилипенко, рисунок А.А. Ламбиной); 7-10 – гастагны из Зауралья (по К.Руденко, 2004, рис. 2).

Бронзовая гастагна из могильника Конево в Кемеровской области, также может быть отнесена к этому типу пластин. Для учёта нашей пластины предлагаю дополнить классификацию К. А. Руденко еще одним вариантом № 9б. Он должен отражать технологическую особенность изготовления пластины из бронзы.

Гастагна из могильника Конево уникальна еще тем, что она найдена в закрытом комплексе и имеет точную датировку.

Вариант 9 б – бронзовая пластина, овальной формы с двумя парами отверстий вдоль продольных сторон, без орнамента на поверхности. Из курганного могильника Конево Кург. №3 погр. 3 в Кемеровской области, датируется XI-XIII вв. н.э.

Расположение защитной пластины-гастагны в районе ног, где были сосредоточены находки, относящиеся к стрелковому набору (колчан со стрелами и лук с накладкой), вполне логично.

Как показали наши эксперименты и изыскания, можно считать установленным фактом отнесения бронзовой неорнаментированной пластины из погребения № 3 кургана № 3 могильника Конево Кемеровской области к разряду защитных пластин-гастагн, для защиты запястья руки от удара тетивы.

Наличие гастагны в погребении всадника может свидетельствовать об уровне профессиональной подготовки погребенного война и его специализации – как конного война – лучника.

На сегодняшний день это пока единственная выявленная гастагна в памятниках археологии Юга Западной Сибири в памятниках первой половины 2 тыс. н.э.

---

1. Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв. – Новосибирск: 1980. – С. 118.

Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III-XIV вв. Часть II: Наступательное вооружение (оружие). – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 9-35.

Илюшин А.М. Курганы поздних кочевников близ устья Ура: монография. – Кемерово, 2012. – С. 37, рис.34, 36.

Илюшин А.М. Этнокультурная история Кузнецкой котловины в эпоху средневековья. – Кемерово, 2005. – 240 с.

Адамов А.А. Новосибирское Приобье в X-XIV вв. – Тобольск-Омск, 2000. – С. 44-45.

Илюшин А.М. Этнокультурная история Кузнецкой котловины в эпоху средневековья. – Кемерово: 2005. – 240 с.

Адамов А.А. Новосибирское Приобье в X-XIV вв. – Тобольск-Омск, 2000. – С. 44.

Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III-XIV вв. Часть I: Оборонительное вооружение (доспех). – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – С. 32-64.

Илюшин А.М. Этнокультурная история Кузнецкой котловины в эпоху средневековья. – Кемерово, 2005. – 240 с.

[Симоненко А.В. Инисмей. Царь сарматов // Вокруг света. – 1989. – № 4](#)

2. Руденко К. Защитные пластины Предуралья и Зауралья // Finno-Ugrica. – 2003-2004. – №1(7-8). – С. 27-34.

**Т.Т. Чаргынов, к.и.н., доцент
Кыргызский Национальный
университет им. Ж. Баласагына,
Кыргызстан, г. Бишкек**

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ СТРАТИФИЦИРОВАННОГО ПАМЯТНИКА КУРАМА В 2014 г.

Памятник Курама расположен в предгорной части ущелье Жарды-Кайын Панфиловского района Чуйской области, севернее кумбоза Курама и современных могил. Представляет собой небольшую возвышенность эолового происхождения вытянутого по линии Север-Юг. Основная концентрация каменных артефактов выявлены на склоне южной оконечности возвышенности. Памятник Курама имеет следующие координаты 42°42' 48,0» с.ш. и 073°39' 19,0» ю.д., высота над уровнем моря 1133 м.

Местонахождение Курама случайно было обнаружено в 2011 году. В 2013 году при небольшой финансовой поддержке КНУ им. Ж. Баласагына было принято решение заложить 2 разведочных шурфа на предмет выявления археологических слоев и более детального обследования местонахождение [Чаргынов 2013, 2014].

В 2014 году в ходе продолжения исследовательской программы при грантовой поддержке КНУ им. Ж. Баласагына был заложен раскоп площадью 15 м², где вскрыта толща рыхлых отложений мощностью 5,3 м., состоящая из 7 литологических подразделений. Планиграфические наблюдения, проведенные в процессе раскопок, позволяют сделать заключение, что археологические материалы большинства горизонтов находятся в непо потревоженном состоянии. Об этом свидетельствует тот факт, что в большинстве горизонтов присутствуют изделия, являющиеся составными элементами единого блока, т. е. сколотыми с одного ядрища. Наиболее яркие апплицированные цепочки получены в материалах горизонта 3. Наблюдения за расположением фрагментов единого блока в плане показывают, что они находились в непосредственной близости друг от друга. Другим свидетельством является сохранность самих артефактов. Основная часть каменных изделий, обнаруженных в раскопе, отличается превосходной сохранностью, при этом многие сколы имеют очень тонкие и острые края без следов механических повреждений. Несомненно, что любое перемещение слоя привело бы к повреждению тонких кромок артефактов.

Полная стратиграфическая колонка памятника имеет следующие характеристики (рис. 1.):

1. Дерновой слой мощностью 10 см.
2. Лёс светлого оттенка с корневыми системами мощностью 68 – 70 см.

3. Лёс более плотный, желтоватого оттенка с понорами мощностью 110 – 130 см. Содержит археологический горизонт 1.

4. Суглинок менее плотный и оттенка чуть светлее 3-го литологического слоя мощностью 50 – 60 см. В этом 4-ом литологическом слое и содержится археологический материал. Содержит археологический горизонт 1А.

5. Суглинок коричневого оттенка мощностью 120 – 130 см.

6. Суглинок от темно-коричневого до серого оттенка мощностью 60 – 70 см. Содержит археологический горизонт 2.

7. Суглинок коричневого оттенка мощностью до 100 см. Содержит археологические горизонты 3 и 3А.

Так же зафиксированы во всех горизонтах залегания каменных артефактов древесная зола и фрагменты костей животных. Очень ярко выделены два очажных пятна горизонта 3, вокруг которых во множественном числе зафиксированы фрагменты костей животных.

Каменный инвентарь местонахождения. Горизонт 1. Коллекция состоит из 418 каменных артефактов. *Нуклевидные изделия* отсутствуют. *Орудийные* формы в коллекции представлены в количестве 1 экз.

Скребок высокой формы выполнено на отщепе средних размеров короткой пропорции. Рабочее лезвие скребка расположенное на дистальном конце оформлено разнофасеточной заломистой вертикальной ретушью. По состоянию рабочего края орудие можно судить, что орудие использовался не однократно по средствам обновления рабочего лезвие.

Горизонт 1 А. Коллекция состоит из 7 каменных артефактов. *Нуклевидные изделия* и *орудийные* формы в коллекции отсутствуют. Горизонт 2. Коллекция состоит из 63 каменных артефактов. *Нуклевидные изделия* отсутствуют. *Орудийные* формы в коллекции представлены в количестве 1 экз.

Отщеп с ретушью. Один из маргиналов дистального фрагмента отщепе мелких размеров оформлен мелкофасеточной чешуйчатой эпизодической ретушью.

Горизонт 3. Коллекция состоит из 420 каменных артефактов. *Нуклевидные изделия* в рассматриваемой коллекции представлены *кусками породы со следами апробации* (2 экз.) и *нуклеусами* (3 экз.). Общее количество артефактов данной категории составляет 5 экз., т. е. 1,2 % от общего числа артефактов археологического горизонта. *Куски породы со следами апробации* (2 экз.) имеют крупные размеры. Все предметы со следами разрозненных пробных сколов.

Нуклеус одноплощадочный бифронтальный (размерами 79×69×74 мм.) в начальной стадии расщепления, с ударной площадкой, представленной гладкой поверхностью выполнено на подпрямоугольном в плане куске окремненной породы для снятия отщепов. На поверхности противолежащих фронтах скалывания имеются негативы заломистых снятий.

Нуклеус одноплощадочный монофронтальный (размерами 80×42×29 мм.) в финальной стадии расщепления для снятия пластин и пластинчатых заготовок. Остаточная ударная площадка фасетированная. Одна из латералей представлена в виде ребра, другая гладкая. Гладкий контрфронт представлен дефлированной вентральной поверхностью. Видимо для изделия применялся массивный отщеп более ранних эпох.

Призматический нуклеус (размерами 32×16×15 мм.) для снятия микропластин. Ударная площадка фасетирована. Латерали и контрфронт гладкие. Основание в виде ребра. *Орудия* в рассматриваемой коллекции насчитывают 25 экз., что составляет 6 % от общего числа артефактов.

Скребок округлой формы выполнено на отщепе мелких размеров желтого оттенка. Рабочее лезвие скребка выполнено преимущественно параллельной и ступенчатой крутой дорсальной ретушью. *Скрепки концевой на пластине.* Орудие выполнено на двугранной пластине средних размеров. Рабочее лезвие, расположенное на проксимальном конце оформлено крутой и полукрутой параллельной дорсальной ретушью. *Скребок концевой на отщепе* короткий. Рабочее лезвие орудие, расположенное на дистальном конце отщепе средних размеров оформлено вертикальной параллельной и полукрутой ламинарной дорсальной ретушью. *Скрепки концевые на отщепе* укороченные 2 экз. Рабочие лезвия орудий расположенные на дистальном конце отщепов мелких размеров оформлены полукрутой параллельной дорсальной ретушью. *Скребок концевой на обломке.* Рабочее лезвие, расположенное на узком конце обломка скола средних размеров удлинённых пропорций оформлено крутой параллельной дорсальной ретушью. *Скрепки угловые* 2 экз. Орудие выполнено на отщепе мелких размеров коротких пропорций. Рабочее лезвие, расположенное на углу дистального конца оформлено полукрутой параллельной дорсальной ретушью. Рабочее лезвие второго орудие выполненного на отщепе средних размеров оформлено крутой параллельной дорсальной ретушью. *Скрепки боковые* 4 экз. Рабочее лезвие одного орудие на отщепе средних размеров коротких пропорций, оформлено крутой и полукрутой разнофасеточной дорсальной ретушью. Рабочее лезвие другого орудие на отщепе мелких размеров коротких пропорций, оформлено крутой параллельной дорсальной ретушью. Третье орудие выполнено на отщепе мелких размеров укороченных пропорций. Рабочее лезвие, расположенное на одном из маргиналов оформлено пологой чешуйчатой дорсальной ретушью, а на

другом имеется стелющая дорсальная ретушь. Рабочее лезвие четвертого орудия, расположенного на узком продольном крае обломка скола средних размеров, оформлено крутой параллельной дорсальной ретушью. *Скребок двойной*. Выполнено на отщепе мелких размеров коротких пропорций. Одно рабочее лезвие, расположенное на дистальном конце оформлено пологой параллельной дорсальной и другое расположенное на продольном крае оформлено вертикальной разнофасеточной вентральной ретушью.

Выемчатое орудие. Выполнено на обломке мелких размеров. Рабочее лезвие орудия, расположенное на одном из длинных краев, оформлено одинарной выемкой. *Отщеп с ретушью*. Один из маргиналов отщепа мелких размеров удлинённых пропорций имеет интенсивную полукрутую мелкофасеточную чешуйчатую дорсальную ретушь. *Микропластины с ретушью* 7 экз. У всех заготовок ретушь занимает полностью один из маргиналов. Две заготовки имеют крутую параллельную, пять заготовок крутую и полукрутую чешуйчатую интенсивную мелкофасеточную дорсальную ретушь. *Обломки с ретушью* 3 экз. Все обломки средних размеров имеют разнофасеточную крутую ретушь. При детальном осмотре выявилось, что все они являются частью скребка округлой формы.

Горизонт 3 А. Коллекция состоит из 2 каменных артефактов. *Нуклевидные изделия и орудийные формы* в коллекции отсутствуют.

Коллекция переотложенного слоя. Коллекция состоит из 24 каменных артефактов. *Нуклевидные изделия* отсутствуют. *Орудийные формы* в коллекции представлены в количестве 3 экз. *Скребок угловой* выполнен на отщепе мелких размеров укороченных пропорций из халцедона. Рабочее лезвие, расположенное на углу дистального конца оформлено крутой параллельной дорсальной ретушью. *Скребок двойной*. Орудие выполнено на отщепе мелких размеров округлой формы. Противостоящие рабочие лезвия на дистальном и проксимальном концах заготовки оформлены вертикальной ламинарной и ступенчато-чешуйчатой дорсальной ретушью. *Выемчатое орудие*. Клектонская дорсальная выемка оформлена на дистальном углу отщепа крупных размеров коротких пропорций.

Коллекция подъёмного материала состоит из 199 каменных артефактов. Хотелось бы особо отметить, что сбор коллекции происходил без каких-либо субъективных мнений, то есть собирался весь подъёмный материал, который был доступен. *Нуклевидные изделия* представлено преформой монофронтального одноплощадочного нуклеуса для снятия пластинчатых заготовок мелких размеров. Преформа размерами 47X24X24 мм. имеет гладкую скошенную к гладкому контрфронтону ударную площадку. Одна из латералей гладкая, другая частично сохраняет желвачную корку. Основание в виде клина. *Орудия* в рассматриваемой коллекции насчитывают 18 экз., что составляет 9 % от общего числа артефактов. *Скребок высокой формы (Карене)*. Рабочее лезвие скребка, расположенного на дистальном конце отщепа средних размеров удлинённых пропорций, оформлено крутой ступенчатой ламинарной дорсальной ретушью. *Скребок концевой на пластине*. Рабочее лезвие, расположенное на проксимальном конце фрагментированной пластины крупных размеров, оформлено полукрутой параллельной дорсальной ретушью. *Скребок боковой* на отщепе. Рабочее лезвие, расположенное на одном из продольных краев отщепа мелких размеров укороченных пропорций, оформлено полукрутой параллельной дорсальной ретушью. *Скребок угловой* на обломке. Рабочее лезвие, расположенное на углу обломка средних размеров подтреугольной формы, оформлено вертикальной чешуйчатой ретушью. *Пластины с ретушью* 5 экз. Три заготовки имеют разнофасеточную эпизодическую дорсальную ретушь. Две заготовки имеют разнофасеточную интенсивную полукрутую одного и мелкофасеточную эпизодическую чешуйчатую дорсальную ретушь другого маргинала. *Отщепы с ретушью* 5 экз. Все заготовки имеют разнофасеточную эпизодическую дорсальную ретушь. *Микропластины с ретушью* 2 экз. Обе заготовки являются медиальным фрагментом заготовок. Одна имеет интенсивную дорсальную, другая вентральную краевую ретушь. *Обломки с ретушью* 2 экз. Оба обломка представлены мелким и средним фрагментами сколов. Один из продольных краев обломка мелких размеров имеет интенсивную ступенчато-чешуйчатую вертикальную дорсальную ретушь. Две третьей части обломка средних размеров имеет разнофасеточную интенсивную полукрутую и крутую дорсальную ретушь.

Технико-типологический анализ каменной индустрии местонахождения. Наибольшую информацию о технике первичного расщепления несут в себе нуклевидные изделия. Так как данный памятник находится на начальной стадии изучения и каменных артефактов не достаточно для детального и объективного анализа, мы ограничимся только предварительными выводами. Куски сырья со следами апробации встречаются археологическом горизонте 3. Это сравнительно большие аморфные куски сырья крупных размеров с негативами пробных разрозненных сколов. Преформа представлена в коллекции подъёмного материала и является заготовкой подпризматического нуклеуса для снятия мелких пластинчатых заготовок. Среди нуклеусов значительное распространение получили ядрища продольной ориентации скалывания для получения, как пластин, так и отщепов. Они присутствуют в археологическом горизонте 3 и представлено одноплощадочным моно и бифронтальным, призматическим ядрищами имеющими, как правило, скошенную подправленную ударную площадку.

В индустрии сколов во всех коллекциях наблюдается преобладание отщепов. Обломки по количеству занимают второе место. По метрическим показателям среди отщепов доминирование мелких сколов прослеживается во всех коллекциях местонахождения. При рассмотрении пластин прослеживается

следующая картина. Пластины мелких размеров доминируют во всех коллекциях кроме горизонтов 2, 3 и переотложенного слоя. В коллекции подъемного материала доминируют пластины средних размеров. В горизонтах 2 и 3 наибольший процент приходится на микро-пластины. Полностью отсутствуют пластины в горизонте 1А.

Анализ ударных площадок показал, что во всех горизонтах доминируют гладкие, затем точечные ударные площадки. При рассмотрении в процентном соотношении заготовок орудий наблюдается следующее. Орудия на отщепах доминируют во всех коллекциях, кроме горизонта 1А, где орудия не представлены. Орудия на пластинах так же прослеживается во всех коллекциях кроме горизонтов 1 и 2, где они отсутствуют.

В орудийном наборе преобладают скребки, которые не представлены в горизонтах 1А и 2. Затем микропластины с ретушью (горизонт 3, коллекция подъемного материала). Отщепы с ретушью (горизонты 2, 3 и коллекция подъемного материала). Пластины с ретушью (коллекция подъемного материала). Обломки с ретушью (горизонт 3 и коллекция подъемного материала). Выемчатые орудия (горизонт 3 и коллекция переотложенного слоя).

Если рассматривать индустрию сколов, технологию расщепления и орудийный набор, то на основании имеющего материала делать конструктивный анализ не представляется возможным. При анализе артефактов с местонахождения Курама можно лишь предположить о переходном характере индустрии от среднего к верхнему палеолиту, где, скорее всего, судя по технико-типологическому анализу и орудийным формам, коллекция местонахождения относится к верхнему палеолиту [Chargynov Temirlan., Ohnuma Katsuhiko 2015]. Подтверждением выше обозначенного предположения выступили серия калиброванных дат анализа C14, полученного в лаборатории Geo Science №20026412 (Япония):

Горизонт 1. 23 035 – 22715 л. 23025 – 22700 л. Горизонт 2. 26045 – 25835 л. 29515 – 29055 л.

Горизонт 3. 30485 – 29705 л. 30560 – 29780 л.

Более полная характеристика и датирование возможно лишь после дополнительных и исчерпывающих исследований местонахождение. А обнаруженные скребки в переотложенном слое и микропластины с ретушью с коллекции подъемного материала свидетельствуют в скорее всего о присутствии артефактов более позднего времени.

Таким образом, необходимо проведение на территории Кыргызстана исследовательских работ по выявлению памятников эпохи камня для обоснованного решения вопроса о первоначальном заселении человеком территории Центральной Азии и в частности Кыргызстана. А имеющиеся на сегодняшний день памятники, датированные нижним палеолитом, ставятся под сомнения в связи не возможностью подтверждения ранее высказанных выводов. Так как коллекции утеряны и нет четкой стратиграфической и геологической привязки. Также большинство памятников представлены поверхностными сборами артефактов и не имеют четкой стратиграфической привязки, за исключением памятников Тосор, Юташ-Сай [Деревянко и др. 2001; Деревянко и др. 2003; Ранов, Несмеянов 1973; Юнусалиев 1975; Чаргынов 2007; 2007а; 2010] и Сель-Ункур, вопрос о хронологических рамках последнего остается и по сей день дискуссионным [Исламов, Крахмаль 1995; Анисюткин, Вишняцкий 2001-2002; Вишняцкий 1996; Величко и др. 1990].

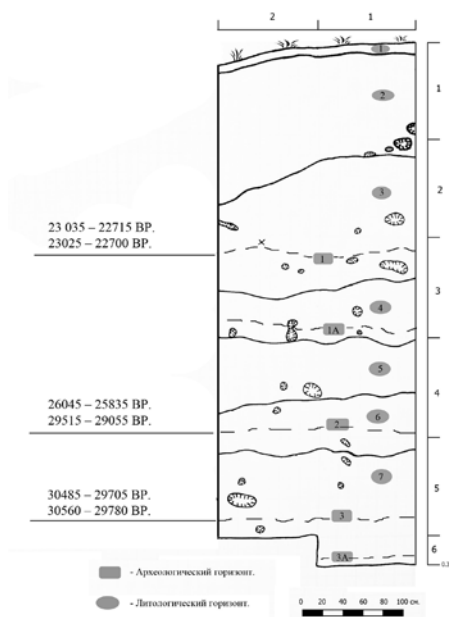

Рис. 1. Стратиграфия.

1. Charyginov Temirlan., Ohnuma Katsuhiko. Formation of Nomadic Societies in Ancient Eurasia: Excavations at Kurama, Kyrgyzstan, 2014 // Ancient Orient Revealed through Excavations in 2014., Proceedings of the 22nd Annual Meeting of Excavations in West Asia. – Tokyo, 2015. – P. 66-71.
2. Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Древнейшие палеолитические памятники Северо-западного Тянь-Шаня // *Stratum plus*. – 2001–2002. – №1. – С. 398–414.
3. Величко А.А., Арсланов Х.А., Герасимова С.А., Исламов У.И., Кременецкий К.В., Маркова А.К., Ударцев В.П., Чиколини Н.И. Стратиграфия и палеоэкология раннепалеолитической пещерной стоянки Сель-Унгур (Советская Средняя Азия) // *Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной и Восточной Азии и Америки*. – Новосибирск, 1990. С. 76–79.
4. Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. – СПб.: Европейский дом, 1996. – 213 с.
5. Деревянко А.П., Зенин А.Н., Табалдиев К.Ш., Рыбин Е.П., Славинский В.С., Цыбанков А.А. Новые результаты исследования палеолитического местонахождения Тосор (Кыргызстан) // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2001. – Т. VII. – С. 76–78.
6. Деревянко А.П., Зенин А.Н., Табалдиев К.Ш., Рыбин Е.П., Чаргынов Т.Т., Цыбанков А.А. Результаты исследований местонахождения Юташ-Сай в 2003 г. // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. – С. 87–91.
7. Деревянко А.П. Древнейшие миграции человека в Евразии и проблема формирования верхнего палеолита // *Археология, этнография и антропология Евразии*. – Новосибирск, 2005.
8. Исламов У.И., Крахмаль К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии. – Ташкент: Фан, 1995. – 220 с.
9. Ранов В.А., Несмеянов С.А. Палеолит и стратиграфия антропогена Средней Азии. – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 162.
10. Чаргынов Т.Т. Местонахождение Юташ-Сай в палеолите Южного Кыргызстана в корреляции с памятниками сопредельных территорий // *Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней*. – Бишкек, 2007а.
11. Чаргынов Т.Т. Многослойный стратифицированный палеолитический памятник Юташ-Сай // *Материалы по археологии Кыргызстана*. – Бишкек, 2007.
12. Чаргынов Т.Т. Памятник Юташ-Сай (Уйташ-Сай) в палеолите Южного Кыргызстана. – Бишкек, 2010.
13. Чаргынов Т.Т. Кыргызстан в эпоху палеолита // *Евразия в кайнозойе. Стратиграфия, палеоэкология, культуры*. – Иркутск, 2013. – С. 211 – 221.
14. Чаргынов Т.Т. Первоначальное заселение территории Кыргызстана и ее место в палеолите Центральной Азии и Сибири (Курама – новый памятник палеолита в Чуйской области) // *Научные проекты в рамках гранта КНУ имени Ж. Баласагына на научные исследования*. – Бишкек, 2014. – С. 105 – 116.
15. Юнусалиев М.Б. Предварительные результаты исследования мустьерской стоянки Тосор // *Археологические памятники Прииссыкуля*. – Фрунзе, 1975. – С. 42 – 51.

**П.Н. Петров, к.и.н., внс,
Ж.М. Белтенев, руководитель центра музейного
источниковедения и рукописей ЦГМ РК, г.Алматы.**

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДЕНЕЖНОЙ РЕФОРМЫ В ВЕЛИКОЙ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ В ПРАВЛЕНИЕ ХАНА УГЕДЕЯ

Важную роль в реконструкции динамики экономического положения средневековых государств играет установление этапов денежного обращения. Одним из основных маркеров конца одного этапа и начала другого является денежная реформа. Денежная реформа – свидетельство проведения властью активной денежной политики. Однако она не всегда носит общегосударственный характер и обусловлено это, как правило, большими размерами государства, неравномерностью экономического развития разных регионов и особенностями государственного устройства. Великая Монгольская империя при каане Угедее 626-639/1229-1241 гг. [1, с. 246] вела агрессивную захватническую политику, постоянно расширяя свои границы. Её размеры настолько увеличились, а добыча, доставляемая в исконные земли (территории современной Монголии, Китайского Синьцзяна, Восточного Казахстана и Восточного Кыргызстана) настолько возросла, что возникла острая необходимость упорядочения управления делами империи. Это и было реализовано при Угедее [2, с. 81-83]. При Угедее же впервые на территориях, относимых монголами к исконным землям, была начата и монетная чеканка.

В исторической и нумизматической литературе можно найти много информации о времени правления хана Угедя, но сведений о сути и характере денежной реформы Угедя нет. Между тем эта реформа была успешно проведена в жизнь и явилась опорой для развития товарно-денежных отношений в государстве. В условиях отсутствия документальных письменных источников (указов, информации о создании монетных дворов и т.п.) о монетной реформе Угедя (Скорее всего, эту реформу

инициировал не сам Угедей, а Махмуд Йалавач – хорезмийский купец, верой и правдой служивший еще Чингиз-хану. Так думать нас заставляет мусульманский облик монет, которые начали чеканить даже в столице – в Каракоруме) приходится опираться на письменный документальный источник особого рода – нумизматический. С одной стороны, этот источник ограничен в характере сообщаемой информации, а с другой стороны, само его существование свидетельствует о безусловной и успешной реализации властями инициативной денежной политики. То есть, судить о проведении реформы, её размахе и успешности нам придется, как и во всех подобных случаях, по внешним признакам. Но предварительно следует сказать, что монетные реформы в средневековых государствах не проводились в течение нескольких дней или месяцев. Часто они занимали годы. В разных регионах государства (если эти государства занимали огромные территории) реформирование могло производиться в разное время, причем, могли существовать регионы, денежное обращение и монетное дело в которых вообще не затрагивали изменения. То есть, как уже отмечалось выше, проводившиеся денежные реформы далеко не всегда носили характер общегосударственных (см. например [3, с.142-147; 4, с. 117-123]), а могли служить задачам проведения исключительно местной денежной политики.

Каковы же внешние признаки денежной реформы Угедея? Для ответа на этот вопрос необходимо изучить те монеты, которые относятся ко времени правления этого каана и сравнить их с выпусками монет на этой же территории в период правления Чингиз-хана. Очертим границы интересующей нас части территории в пределах современных государств: Монголия, Синьцзян в КНР, Казахстан, Кыргызстан, Средняя Азия и север – восток Афганистана.

Золотые динары. Монеты при Чингиз-хане на разных территориях выпускались различные не только по внешнему оформлению и размеру, но и по металлу. Причем, некоторые монетные дворы функционировали очень краткосрочно, как, например, монетный двор Мерва. В этой области при Хорезмшахах чеканились только медные посеребренные дирхамы и золотые динары (Возможно, в Мерве Мухаммад б. Текеш выпускал и медные фельсы – нумизматика этой области не изучена в достаточной степени). С захватом города войсками Чингиз-хана был налажен выпуск медных посеребренных дирхамов с этим титулом в 618/1221 году. Но через год города уже не существовало, и лишь позднее он был возрожден за десятки километров от первоначального места расположения [5, с. 124-138]. Соответственно работа монетного двора Мерв была при Чингиз-хане краткосрочной. Возникает вопрос – учитывать ли монетные дворы, выпускавшие золотую монету, которые работали на нерегулярной основе в правление этого хана, если мы хотим сосчитать их количество? Задача осложняется еще и отвратительным качеством чеканки самих золотых динаров, на которых очень редко можно обнаружить выпускные сведения. Кроме того, золотые монеты ходили не поштучно, а в виде *шекасте*, то есть, ломались. Поэтому число монетных дворов, функционировавших при Чингиз-хане, сложно посчитать. В результате в наши дни, уже обладая огромным объемом информации об этих монетах, крайне сложно составить не то, что исчерпывающий, но и более-менее подробный перечень монетных дворов, выпускавших золотые динары не только при Чингиз-хане и Угедее, но и при последующих правителях. Тем не менее, можно констатировать, что золотых монетных производств было много, и золотые динары обращались повсеместно на указанных территориях (вопрос остается только в отношении обращения золотой монеты при Чингиз-хане на территории Монголии) [6, с. 29-36]. Золотые динары при Чингиз-хане и Угедее выпускались регулярно (пусть даже не на всех монетных дворах) и наполняли рынки низкопробной (~50% золота и столько же серебра) монетой. Единственно, что следовало бы заметить – эти выпуски при Угедее не были единичными, как представлялось еще недавно – в XX веке [6, с. 29]. Наблюдается просто увеличение количества монетных дворов, работавших по золоту и увеличение объемов чеканки динаров, что легко отслеживается по частоте встречаемости золотых монет Чингиз-хана и Угедей-хана. Но это свидетельствует лишь об активизации золотого обращения. То есть, в сфере обращения золота при Угедей-каане, судя по всему, реформирования в монетном деле не было.

Медные посеребренные дирхамы. Медные посеребренные дирхамы были очень распространены на территории Средней Азии в конце XII – начале XIII вв. при Караханидах и Хорезмшахах. Монетное обращение таких областей как Мерв, Бухара, Самарканд, Отрар, Термез, Балх, Чаганиан и некоторых других вообще в этот период не знало иной монеты, кроме как посеребренный дирхам, медный фалс и золотой динар. Завоевав эти территории, Чингиз-хан продолжил эту традицию. Не прекратились выпуски медных посеребренных дирхамов и монетными дворами при Угедей-каане. Мало того, такие монеты выпускались и позднее, а в настоящее время стало известно об их активном выпуске в Алмалыке [6, с. 8-23; 7, с. 66-68]. Как видно, реформа Угедея не привела к изменениям в сфере обращения медного посеребренного дирхама, который использовался для обслуживания лишь рынков каждого конкретного города и округи.

Серебряные монеты. Именно в сфере серебряного монетного дела и монетного обращения и наблюдаются серьезнейшие изменения. Если в период до монгольского завоевания мы наблюдаем регулярную чеканку серебряной монеты в отдельных областях северного и северо-восточного регионов Афганистана (как минимум в Газне и Герате), то при Чингиз-хане географические границы чеканки серебра расширились (например, начался выпуск анонимных серебряных динаров в *Орду*. Видимо,

бывший Куз-Орду в нескольких километрах от средневекового Баласагуна: см. фототабл. 1/1 – золотой динар без года; фототабл. 1/2 – серебряный динар 620/1223-1224 гг. [8, с. 17]). Однако серебряные монеты не стали основным средством монетного обращения в пределах интересующих нас территорий. Как правило, их обращение носило местный (локальный) характер и не обеспечивало рынки других областей. Так, дирхамы Газны с титулом *Чингизхан* встречаются в основном именно в восточном Афганистане, а упомянутые монеты *Орду* – практически исключительно в районе археологического памятника Бурана в Кыргызстане. С приходом к власти Угедея ситуация кардинально меняется. В фототаблицах 1/3-5 и 2/6-10 представлены серебряные монеты лишь некоторых монетных дворов. В 630/1232-33 г. начал выпуск серебряных монет монетный двор Баласагун. Он по-прежнему обеспечивал лишь серебряное обращение на местных рынках. Но обращает на себя внимание начало чеканки монеты в столице – Каракоруме (в 635/1237-38 г. – фототабл. 2/6. Изображение взято в работе [9, р. 94]). Причем, с одной стороны помещено слово *Аллах*, а с другой упомянут мусульманский титул *имам величайший*. В 633/1235-36 г. (см. фототабл. 2/7, изображение взято в Z/10762. (Где Z/№ здесь и далее – номер монеты в Oriental Coins Databasa. Режим доступа: <http://www.zeno.ru>)) обнаруживается чеканка дирхамов на монетном дворе Пулад (на западе Синьцзяна, ныне на территории КНР). В 635/1237-38 г. (см. фототабл. 2/8, изображение взято в Z/144075) начинает работать монетный двор Имиль (на северо-западе Синьцзяна в предгорье Тарбагатай). Причем, на монете Имиля с одной стороны в центре круга помещены слова *тенгри кучундур* с тамгой Угедея под ними, а с другой упоминается мусульманский титул *имам величайший*. Существенное дополнение к известным данным о начале чеканки в Алмалыке, относимой ранее к 637/1239-1240 г. [6, с. 38-39 (упомянутая литая монета Алмалыка 628/1231 года, возможно, являлась подделкой того времени или пробной монетой); 10, с. 48], вносит коллекция монет Центрального Государственного музея РК. В её фондах под номером КП-257 хранится чеканенный дирхам Алмалыка 631/1233-34 г. (см. фототабл. 2/9). Эта уникальная на сегодняшний день монета отличается от монетных выпусков этого монетного двора в последующие десятилетия не только оформлением, но и присутствием *калимы таййиба* на лицевой стороне монеты. В настоящее время это самый ранний из известных выпусков серебряных дирхамов Алмалыка. В этот же ряд попадает и эмиссия дирхамов 634/1236-37 г. в Самарканде (фототабл. 2/9).

Конечно, здесь перечислены не все монетные дворы, работавшие по серебру в правление Угедея. Существует еще масса недатированных выпусков, типологически схожих с упомянутыми здесь монетами Каракорума и Пулада, в том числе с названием ставки каана *Орду ал-А'зам*, размещенной на монете в том месте, где должно указываться имя эмитента [10, с. 39-41]. Скорее всего, они чеканились на монетных дворах региона Кашгар-Хотан. Известны и очень редкие серебряные дирхамы с тамгами каждого эмитента и их именами (Угедей и Чагатай) без указания выпускных сведений, чеканка которых осуществлялась, вероятнее всего, в Присырдарьинском регионе [11, с. 175; 12, с. 88].

Все перечисленные типы монет, битые в правление Угедей-каана, кроме баласагунских выпусков, находят в разных местах на огромной территории Восточного Казахстана, Синьцзяна (КНР) и Восточного Кыргызстана. То есть, эти серебряные монеты уже обслуживали потребности рынков не только местного масштаба. Совершенно отчетливо видно, что основная масса монетных дворов впервые начала свою работу по выпуску серебряных монет в 630-х гг. (1232 – 1241 гг.), то есть, в правление Угедей-каана. До этого времени на указанной территории серебряная монета не выпускалась. Основная масса новых монетных дворов локализуется на территориях, считавшихся у монгол коренным юртом (исконными землями). Кроме Монголии к ним причислялись и территории Восточного Туркестана, а также Семиречья. Именно по этой причине серебро чеканилось и в Баласагуне, и в Алмалыке. Все награбленные богатства и рабы-мастеровые свозились именно на сюда. На этой территории власть реализовывала свою радиистрибутивную функцию. Здесь в первую очередь и возникла острая необходимость в развитии товарно-денежных отношений на основе более удобных и дешевых, чем золотые динары *шекасте*, средств платежа и накопления. Совершенно очевидно, что была предпринята попытка в ходе этой же денежной реформы включить в сферу серебряного обращения и Среднюю Азию, чему является свидетельством начало серебряной чеканки в Самарканде в 634/1236-37 г. Однако это начинание потерпело неудачу по объективным причинам. Экономика была разрушена, осуществлялось нещадное ограбление населения монголами. Для рынков Средней Азии и Присырдарьинских регионов серебряная монета оказалась слишком дорогой и в результате параллельного обращения с медными посеребренными дирхамами высокопробные дирхамы быстро покидали сферу обращения, превращаясь в сокровища (см. закон Коперника-Грешема).

Таким образом, денежная реформа Угедея 630-х/1232 – 1241 гг. была направлена на развитие товарно-денежных отношений на определенной территории. Её основу составляло введение в денежное обращение чеканной серебряной монеты, которая выпускалась регулярно на многих монетных дворах на территории, считавшейся коренным юртом. Поэтому от Каракорума до Алмалыка (в Синьцзяне) и Баласагуна (в Кыргызстане) осуществлялась чеканка серебряных дирхамов, но эмиссий медных посеребренных дирхамов здесь не фиксируется. По предварительным данным серебряные монеты не имели единых весовых стандартов, но этот вопрос еще предстоит исследовать. Начинают функционировать

и новые монетные производства по выпуску золотых динаров. Обнаружена чеканка золотых динаров в Таразе. Видимо, динары выпускал и Кайалык. Но до 646/1248-49 года Присырдарьинские области, а также Сайрам и Тараз не использовали никакой иной монеты, кроме золотых динаров и их обломков (*шекасте*). То есть, реформу Угедей-каана нельзя назвать общегосударственной. Общегосударственная реформа серебряного монетного обращения предполагает выпуск монеты на всех монетных дворах государства если не одного внешнего вида, то одних весовых стандартов, а также беспрепятственное обращение её на всей территории государства. Но этого не наблюдается.

1. Bosworth С.Е. The new Islamic dynasties. A Chronological and genealogical manual. Edinburgh University Press. This paperback edition, 2004. – 390 p.

2. Храпачевский Р.П. Эволюция государственного аппарата в государстве Чингисхана и ее влияние на экономическую политику в Монгольской империи (по китайским источникам) // Труды Международных нумизматических конференций «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков». III МНК – Старый Крым 2004. – М., 2005. С. 81-83.

3. Петров П.Н., Студитский Я.В., Сердюков П.В. Проводилась ли Токтой общегосударственная реформа 710 г.х. Кубанский клад времени Узбек-хана // Труды Международных нумизматических конференций «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков». II МНК – Муром 2003. – М., 2005. – С. 142-147.

4. Петров П.Н., Бугарчѳв А.И. Особенности денежного обращения в Булгарском вилайате в последней трети XIII – первой трети XIV вв. // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – Казань, 2012. – Ч. 1. – №3. – С. 117-123.

5. Грачев А.И., Петров П.Н. Клад медных посеребренных дирхемов Мерва времени завоеваний Чингизхана // Нумизматика Золотой Орды. – Вып. 1. – Казань, 2011. – С. 124-138.

6. Давидович Е.А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Мас`удбека (XIII в.). – М.: Наука, 1972. – 174 с.

7. Петров П.Н., Байпаков К.М., Воякин Д.А., Ересенов Д.С. Средневековый город, обнаруженный в долине реки Или (нумизматический аспект) // Нумизматика Золотой Орды. – Казань, 2014. – №4. – С. 61-76.

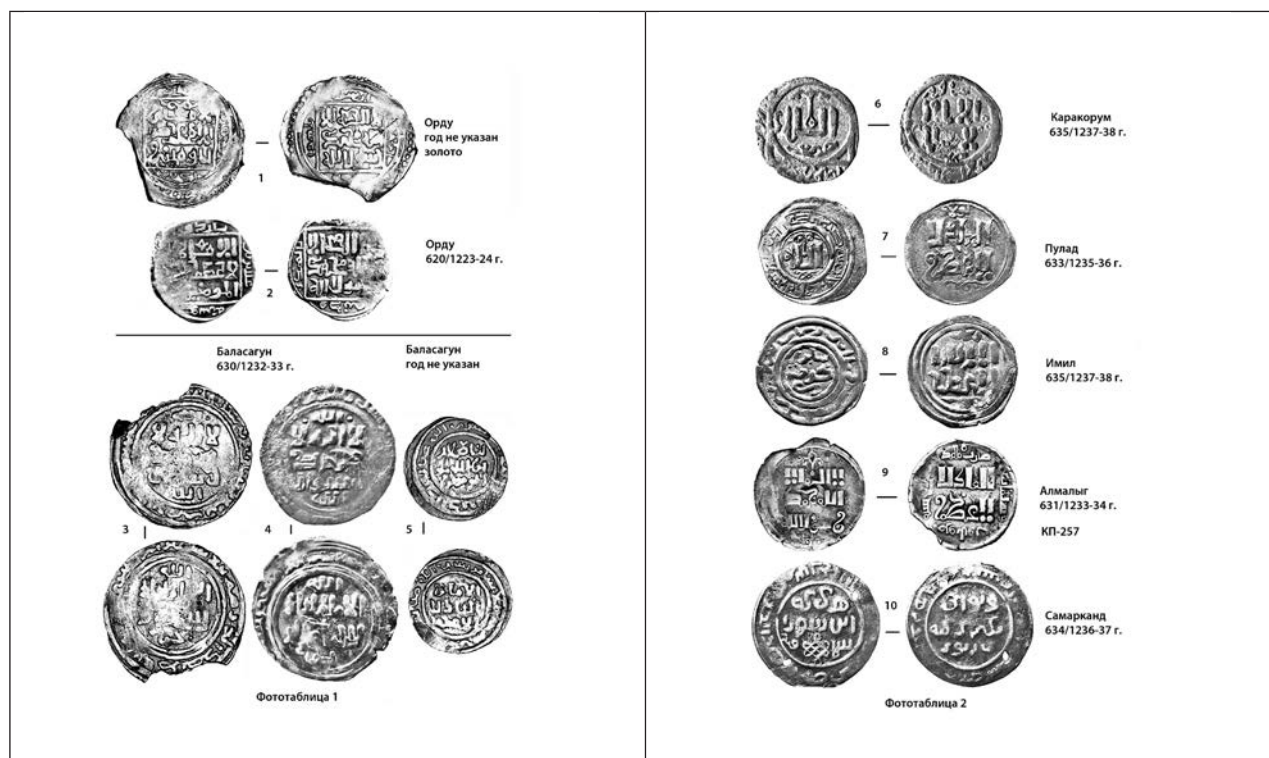
8. Акиндинов С.В., Камышев А.М., Петров П.Н. Баласагун и Орду – монетные дворы второй четверти XIII в. (Новые факты из истории Кыргызстана) // Эпиграфика Востока. – Вып. XXIX. – М., 2011. – С.14-28.

9. Heidemann S., Kelzenberg H., Erdenebat U., Pohl E. The First Documentary Evidence for Qara Qorum from the Yea 635/1237-8 // Zeitschrift für Archäologie Außereuropäischer Kulturen. 1 (2006).– P. 93-102.

10. Байпаков К.М., Настич В.Н. Клад серебряных вещей и монет XIII в. из Отрара // Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). – Алма-Ата, 1981. – С. 20-62.

11. Петров П.Н. Тамги на монетах монгольских государств XIII-XIV вв. как знаки собственности // Труды Международных нумизматических конференций «Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII-XV веков». II МНК – Муром 2003. – М., 2005. – С. 170-177.

12. Петров П.Н., Байпаков К.М., Воякин Д.А. Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов. Казахстан. – Алматы: Хикари, 2014. – 264 с.

А. Абдыканова, к.и.н., доцент,
Американский университет Центральной Азии;
К. Табалдиев, к.и.н., профессор
Кыргызско-Турецкий университет Манас;
Т. Чаргынов, к.и.н., доцент,
Кыргызский Национальный университет им. Ж. Баласагына
Кыргызстан, Бишкек;
К. Шого, ст. научный сотрудник,
Национальный исследовательский
институт культурных ценностей, Токио, Япония

ПАМЯТНИК ЭПОХИ МЕЗОЛИТА АЙГЫРЖАЛ 2: РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ 2014 ГОДА

Памятник Айгыржал 2 располагается на территории Кыргызстана, на западной окраине г. Нарын, в местности Ак-Кыя, по левому берегу р. Нарын, представляет собой вытянутый в восточно-западном направлении останец аллювиального, и частично олового происхождения длиной примерно 250 м и шириной в 150 м. Высота возвышенности составляет 36 м над уровнем реки и 2026 м над уровнем моря. Координаты объекта 41°25.857 с.ш., 076°53.207 в.д. На возвышенности расположен разновременный (зафиксированы погребения эпохи бронзы, эпохи раннего железа, эпохи великого переселения народов, раннего и позднего средневековья) курганный могильник Айгыржал-2, который был частично сnivelирован в советское время (рис.1).

В настоящее время памятник Айгыржал 2 находится на территории строительства кампуса Университета Центральной Азии. В связи с началом строительных работ на территории кампуса и строительства дорожного полотна по направлению Нарын-Баевова часть южной, западной и восточной оконечностей гряды памятника также были разрушены.

Памятник Айгыржал 2 рассматривается как часть комплексного памятника Айгыржал, который включен в список памятников государственного значения [1] и расположен в 1 км по прямой к северо-западу от памятника Айгыржал 2.

С 2012 года на памятнике были начаты археологические работы под руководством профессора КТУ «Манас» К.Т. Табалдиева. За 2012-2013 гг. было исследовано более 80 зафиксированных разновременных курганов и ритуальных сооружений и выявлены новые объекты, наземные конструкции которых были разрушены ранее в результате человеческой деятельности. Также благодаря более 20 шурфам в разных частях памятника был выявлен культурный слой мезолитического поселения, который прослеживается по всей территории памятника. В 2012-2013 гг. шурф №1 был расширен, также были заложены новые шурфы №7 и №8 (рис.2).² В июне 2014 года было решено продолжить археологические работы на сохранившемся участке крайней западной части памятника в силу того, что большая часть территории западной части памятника, была разрушена строительными работами до последнего литологического стерильного (не имеющего культурных слоев) галечного горизонта. Проведение любых строительных работ на данной территории недопустимо [2].

Территория раскопа в 2014 году была обозначена как ареал 1. По мере продвижения раскопочных работ выяснилось, что на данном участке стратиграфия сложная, в отличие от раскопа в районе шурфа №1, где был зафиксирован только один археологический слой. Поэтому было решено поделить участок на секции, и проводить раскопочные работы оставляя бровки по 50 см, соответственно буквенной и цифровой линиям.

Площадь сохранившегося участка составила 555 кв. м. При этом раскопанная часть секции №1 составила 104 кв.м., секции №2 – 35 кв.м. и секции №3 - 78 кв.м (рис.2). В крайней западной части был заложен шурф №9, непосредственно над разрезом сделанным грейдером во время сооружения дороги от трассы к реке Нарын через западную часть памятника. Вдоль разреза на стенке была обнаружена мощная прослойка угля (Рис.3).

Стратиграфия. На участке ареал 2 было выделено 5 археологических слоев. Верхняя часть была сnivelирована во время раскопок курганов эпохи бронзы и тюркского времени. В целом, стратиграфия памятника состоит из трех основных горизонтов: плотного суглинка желтого цвета, супеси с прослойками глины и песка, и галечного горизонтов. В рамках второго горизонта - супеси во время раскопок 2014 года было выявлено 5 археологических слоев.

Описание стратиграфии археологических слоев дается сверху вниз:

– 1 слой (2 горизонт) – супесь светло коричневого цвета с белесыми пятнами, на глубине от -70 до 100 см, толщина см 15-20;

² Топографический план выполнен Ю. Хаякава, PhD, доцент, университет Токио, Япония.

– 2 слой (2 горизонт) – плотный суглинок светло-желтого цвета, на глубине от - 96 до 120 см, толщина 5-7 см. Слой, по всей видимости образовался в результате скопления воды на поверхности данного участка памятника в результате небольшого наводнения или в силу того, что памятник посещался древними людьми сезонно, весной-началом лета, а с наступлением осени популяция уходила в более благоприятные места;

– 3 слой (2 горизонт) – супесь с линзами угля и угольными прослойками, на глубине от -110 до 135 см, толщина 15-20 см;

– 4 слой (2 горизонт) – две прослойки плотного суглинка светло-желтого цвета, на глубине – 136 до 160 см, толщина 15-20 см. Генезис слоя может быть таким же как в случае со 2 слоем;

– 5 слой (2 горизонт) – супесь с линзами угля и угольными прослойками, на глубине от 150 до 180 см, толщина 20-30 см (рис. 4).

Технико-типологическое описание каменных артефактов. Описание артефактов дано согласно археологическим слоям. Средства расщепления как отбойники и наковальни описываются в первичном расщеплении. Описание других предметов без должной функциональной привязки как круглые гальки также описываются в разделе первичное расщепление. Призматический принцип расщепления представлен призматическими, конусовидными, клиновидными и двуплощадочными бифронтальным, где дуга скалывания фронта превышает 90°. В рамках плоскостного расщепления выделяются радиальные нуклеусы, расщепление которых использовалось при помощи радиального приема, при этом в качестве фронта использовалась одна широкая плоскость.

В качестве критериев для описания индустрии сколов были использованы следующие измерительные характеристики: отщепы – крупные (<5 см), средние (3-5 см), мелкие (>3 см); пластины (<1,2), пластинки (1,2-0,7) и микропластинки (>0,7 см).

При описании орудийного набора были выделены микроскребки, в силу своих миниатюрных размеров, не больше 2 см в ширину. Все изделия выполнены на мелких фрагментах отщепов или пластинок.

В целом коллекция артефактов собранных в 2014 году составила 395 предметов, за исключением 304 чешуек. Описание дается по выделенным категориям: случайные находки, коллекции 1,2,3,4 и 5 слоя. *Поверхностные сборы и случайные находки.* Данные изделия были обнаружены во время раскопочных работ на курганах и шурфов. Всего случайные находки артефактов составляют 35 экземпляров. *Первичное расщепление* представлено радиальным нуклеусом. Нуклеус радиальный – 1 экз. Нуклеус подпрямоугольной формы, заключительной стадии расщепления, размеры 4,2x4,6x2,8 см. В качестве сырья использован яшмовидный роговик. Фронтальная плоскость покрыта центростремительными снятиями, один край заломан. Контрфронт в виде ребра, образованное естественной гранью сырья и дополнительно подправленный радиальными снятиями. *Индустрия сколов* (33 экз.) представлена отщепами (2 экз.), фрагментом пластинки, микропластинкой, обломками (4 экз.) и чешуйками (25 экз.). *Отщепы* – 2 экз., крупного и среднего размера, удлинённых пропорций, ударные площадки естественные. *Фрагмент пластинки* дистальный, с гладкой ударной площадкой, огранка дорсала продольная, с тремя неагативами пластинчатых и микропластинчатых снятий шириной 0,72 и 0,62 см. Изделие имеет следующие размеры: 2,93x1,16x0,34 см. *Микропластинка* целая, с гладкой ударной площадкой, трехгранная в профиле, с продольной огранкой спинки, имеет следующие размеры: 1,54x0,39x0,14 см. *Обломки* среднего (1 экз.) и среднего (3 экз.) размера. *Орудия* (2 экз.) представлены скребком с рабочим лезвием по периметру и пластинкой с ретушью. *Мини-скребок с рабочим лезвием по периметру* – 1 экз. Орудие выполнено на сколе или обломке удлинённых пропорций, в плане и профиле подтреугольной формы, имеет размеры: 4,14x1,86x0,90 см. Рабочее лезвие оформлено по всему периметру орудия, извилистое, выполнено при помощи крутых и вертикальных снятий, дополнительно подправлено разнофасеточной чешуйчатой ретушью. *Пластинка с ретушью* – 1 экз. Изделие представлено дистальным фрагментом пластинки с гладкой ударной площадкой. Оба края оформлены мелкой краевой протяженной дорсальной ретушью.

Всего во время раскопок ареала 2 было собрано 664 каменных артефакта, включая зуб с кольцевой выемкой. *1 слой.* Всего в коллекции 1 слоя насчитывается 327 предметов. *Первичное расщепление* (15 экз.) представлено клиновидным нуклеусом, наковальнями (4 экз.), отбойниками (2 экз.) и круглыми гальками (8 экз.). *Нуклеус клиновидный* – 1 экз. Нуклеус средней стадии расщепления, монофронтальный из темно-серой кремневой породы. Размеры: 2,65x1,4x1,5 см. Площадка подовальной формы по дуге скалывания, выпуклая, оформлена мелкими снятиями, фиксируется останец от заломанных снятий. Киль приострен. На фронте негативы 9 снятий (ширина 0,4-0,2 см). Угол снятия микропластин 90°. Контрфронт представлен желвачной коркой. *Наковальни* – 4 экз. Три из них подпрямоугольной (20x12x3,9 см; 20x13x4 см; 16x8x2,4 см), одна подтреугольной формы (18x14x3,6 см), уплощенные. Все несут на себе следы забитости на одной из сторон в виде неправильных точек и линий. *Отбойники* – 2 экз. Оба предмета представлены уплощенными гальками удлинённой подпрямоугольной формы. Размеры отбойников следующие 9,9x4,5x1,1 см и 8,2x3,7x1,4 см. Интенсивные следы забитости отмечаются на обоих концах изделий, а также по периметру краев. Одно изделие несет негатив

заломанного снятия. *Круглые гальки* – 8 экз. Также были обнаружены маленькие круглые гальки, диаметром от 2,5 до 3,5 см. Функциональное назначение данных предметов не ясно. *Индустрия сколов* – 306 экз. Сколы представлены колотой галькой (41 экз.), техническими сколами (2 экз.), отщепами (25 экз.), микропластинками (9 экз.), фрагментами отщепов (9 экз.), пластинок (2 экз.) и микропластинок (43 экз.), и чешуйками (175 экз.). *Колотая галька* – 41 экз. Из них первичные сколы представлены 23 экз., 3 предмета несут на себе негативы нескольких сколов, при этом два очень крупных размеров (16x14x2 см и 9x9x2,5 см). Отдельно 3 предмета представлены отщепами удлинённых пропорций, крупных (2 экз.) и среднего (1 экз.) размеров. Ударные площадки неопределимая, естественная и гладкая соответственно. Вторая группа представлена обломками – 15 экз., 1 среднего размера, а остальные крупных размеров. *Технические сколы* (2 экз.) краевые, с гладкими ударными площадками. Один среднего размера (4,8x1,24x1,1 см), второй мелкого размера (2,51x0,43x0,34 см). *Отщепы* (25 экз.) среднего (1 экз.) и мелкого (24 экз.) размера. По пропорциям они подразделяются на удлинённые (9 экз.), короткие (6 экз.) и укороченные (10 экз.). Ударные площадки гладкие (11 экз.), линейные (7 экз.), двухгранные (4 экз.), неопределимые (2 экз.) и естественная (1 экз.). *Фрагменты отщепов* – 9 экз. представлены проксимальными (2 экз.), медиальными (1 экз.) и дистальными (6 экз.) фрагментами. Ударные площадки дистальных фрагментов гладкие (2 экз.), двухгранные (2 экз.) и неопределимые (2 экз.). *Фрагменты пластинок* (2 экз.) представлены дистальными фрагментами с гладкой (размеры: 3,98x0,9x0,25 см) с продольной дорсальной огранкой (несет негативы двух микропластинчатых снятий – 0,57 и 0,49 см шириной) и неопределимой с продольной-поперечной дорсальной огранкой (размеры: 2,74x1x0,39 см) ударными площадками. *Микропластинки* – 9 экз. с гладкими (3 экз.), линейными (3 экз.) и неопределимыми (3 экз.) ударными площадками. *Фрагменты микропластинок* – 43 экз. проксимальные (4 экз.), медиальные (7 экз.) и дистальные (32 экз.). Ударные площадки у дистальных фрагментов линейные (16 экз.), гладкие (13 экз.), точечные (2 экз.) и фасетированная (1 экз.). *Орудия. Микропластинки с ретушью* – 1 экз. Представлены медиальным фрагментом. Ретушь нанесена со стороны брюшка ближе к ударной площадке, крупная и стелющаяся, занимает $\frac{1}{3}$ брюшка.

Слой 2. Всего коллекция 2 слоя составляет 104 артефакта. *Первичноерасщепление* (6 экз.) представлено нуклеусами (2 экз.) и нуклевидными обломками (4 экз.). *Нуклеус конический* – 1 экз. Изделие средней стадии расщепления, с двумя противоположно расположенными площадками, монофронтальное. Размеры: 2,84x1,83x1,5 см. В профиле трехгранной формы. Одна ударная площадка гладкая, скошена к контрфронт, вторая выпуклая, частично разбита ударом отбойника. Фронт, который представлен одной из граней треугольника, несет негатив скола в виде отщепа (ширина 1,1 см) с выпуклой ударной площадки и негатив заломанного технического скола (ширина 0,7 см) со скошенной ударной площадки. С правого края фиксируются мелкие поперечные снятия, напоминающие крупные фасетки плоской ретуши. Контрфронт представленный двумя оставшимися гранями треугольника гладкий, либо из-за естественной поверхности изделия или залама по трещине. *Нуклеус призматический* – 1 экз. Изделие финальной стадии расщепления, ударная площадка утилизирована полностью, и представляет собой острое ребро, со стороны контрфронта также фиксируются приотстриженные ребро снятия. Фронтальная плоскость представлена шестью негативами снятий шириной от 1,4 до 0,44 см. Снятия реализовались по полукругу под углом 85-80°. Основание выпуклое, образовано несколькими поперечными снятиями. Контрфронт за исключением проксимальной части, где фиксируются снятия приотстриженные ребро, оставшееся от ударной площадки, представлен гладкой поверхностью залама. *Нуклевидные обломки* – 4 экз. Среднего (1 экз.) и мелкого (3 экз.) размеров. Один из обломков представлен обломком конического призматического нуклеуса, из-за заломанный снятий мастер пытался подправить фронт, и в итоге снял половину или $\frac{3}{4}$ самого нуклеуса. Сохранившаяся фронтальная плоскость несет негативы 6 микропластинчатых снятий (ширина от 0,49 до 0,3 см) и 1 пластинчатого снятия (0,9 см). Второй обломок мелкого размера, был частью скребла, на одном крае фиксируются следы регулярных стелющихся удлинённых односторонних снятий шириной от 0,53 до 0,32 см. *Индустрия сколов* (98 экз.) представлена колотой галькой (16 экз.), техническими сколами (9 экз.), отщепы (21 экз.), фрагменты отщепов (3 экз.), пластинки (3 экз.), фрагмент пластинки, микропластинка, фрагменты микропластинок (20 экз.), обломки (5 экз.) и чешуйки (19 экз.). *Колотая галька* – 16 экз. Сколы первичные, среднего (13 экз.) и мелкого (3 экз.) размера. *Технические сколы* (9 экз.) представлены краевыми (4 экз.) сколами с гладкими (2 экз.), линейной и неопределимой ударными площадками. Один из сколов с гладкой ударной площадкой имеет следующие размеры: 2,34x0,38x0,21 см. Фиксируются сколы продольной подправки фронтальной плоскости нуклеуса (4 экз.) с гладкими (2 экз.), линейной и неопределимой ударными площадками. Также отмечается скол поперечной подправки фронтальной плоскости нуклеуса с неопределимой ударной площадкой. *Отщепы* (21 экз.) среднего и мелкого (20 экз.) размера, удлинённых (12 экз.), коротких (5 экз.) и укороченных (4 экз.) пропорций. Ударные площадки гладкие (8 экз.), линейные (3 экз.), точечные (3 экз.), двухгранные (2 экз.), естественная и неопределимые (4 экз.). *Фрагменты отщепов* (3 экз.) дистальные с гладкой, двухгранной и неопределимой ударными площадками. *Пластинки* (3 экз.) целые, с неопределимыми ударными площадками. Две трехгранной формы в профиле (размеры: 4,25x1,26x0,49 см и 5,54x1,93x0,62 см), с продольной огранкой спинки,

с тремя негативами сколов шириной от 1,1 см до 0,52 см. Третья четырехгранной формы в профиле (размеры: 4,21x1,49x0,3 см) с продольной огранкой спинки, отмечаются 5 сколов шириной от 0,89 до 0,34 см. *Фрагмент пластинки* проксимальный. *Микропластинка* (1 экз.) целая с неопределимой ударной площадкой, с дорсальной огранкой спинки, с двумя негативами шириной 0,43 см и 0,3 см, имеет следующие размеры: 2,61x0,61x0,25 см. *Фрагменты микропластинок* (20 экз.) проксимальные (2 экз.), медиальные (2 экз.) и дистальные (16 экз.). Ударные площадки дистальных фрагментов линейные (7 экз.), гладкие (5 экз.), точечные (2 экз.), линейная и неопределимая. *Обломки* (5 экз.) мелкого размера. Чешуйки (19 экз.). *Орудия* – 2 экз. *Мини-скребок концевой* – 1 экз. Орудие выполнено на удлиненном отщепе мелкого размера, с точечной ударной площадкой, трехгранном в профиле. Рабочий конец оформлен типичной скребковой вертикальной ретушью на противоположном конце ударной площадки, край лезвия дополнительно подправлен мелкой однорядной ретушью. Проксимальная часть правого края сломана, по всей видимости во время утилизации. *Пластинка с ретушью* – 1 экз. Пластинка целая, с неопределимой ударной площадкой, имеет следующие размеры: 4,25x1,26x0,49 см. Однорядная мелкая протяженная ретушь фиксируется на всем левом крае со стороны спинки.

Слой 3. Всего артефактов в коллекции 208 экземпляров. Первичное расщепление (8 экз.) представлено преформой, двуплощадочными нуклеусами (2 экз.), призматическим нуклеусом, отбойниками (2 экз.) и нуклеидным обломком мелкого размера. *Преформа* – 1 экз. Изделие представляет собой преформу призматического или торцового нуклеуса подтреугольной формы, уплощенное в профиле. Края оформлены в виде ребер при помощи поперечных центростремительных снятий. Ударная площадка скошена, оформлена серией сколов. Имеет следующие размеры: 3x2,61x1,45 см. *Нуклеус двуплощадочный, бифронтальный с продольно-поперечным принципом скалывания* – 1 экз. Изделие финальной стадии расщепления, подпрямоугольной формы, размеры: 3,67x2,11x1,21 см. Ударные площадки расположены перпендикулярно, фронтальные плоскости на противоположных сторонах. Одна ударная площадка почти утилизирована, вторая двухгранная, оформлена четырьмя продольными сколами. Продольная фронтальная плоскость несет негатив удлиненного отщепа шириной 1,82 см. Поперечная фронтальная плоскость несет негатив укороченного отщепа шириной 2,28 см. *Нуклеус двуплощадочный, бифронтальный параллельного принципа скалывания* – 1 экз. Изделие на финальной стадии расщепления, удлиненной формы, четырехгранная в сечении. Фронтальные плоскости представлены негативами удлиненных снятий шириной 1 см. Одна ударная площадка утилизирована полностью, вторая вогнутая гладкая, оформлена одним сколом. Третья грань гладкая образована поперечным сколом, четвертая представлена естественной внутренней конкрецией сырья, покрытой соляными и известняковыми отложениями. Угол скалывания примерно 90°. *Нуклеус призматический* – 1 экз. Изделие финальной стадии расщепления, с двумя ударными площадками. Одна ударная площадка полностью утилизирована, с которой были реализованы пластинчатые и микропластинчатые снятия, фиксирующиеся по всему периметру. Ширина негативов снятий варьируется от 1,2 см до 0,2 см. Один скол шириной 1 см снят с противоположной площадки, сильно скошенной и образованной двумя снятиями. Размеры нуклеуса следующие: 2,4x1,72x1,82 см. *Отбойники* – 2 экз. Один представлен удлиненной уплощенной галькой, оба конца изделия оббиты и несут следы мелких сколов, размеры: 9,73x2,84x1,29 см. Второй отбойник представлен галькой округлой формы. Один конец изделия несет следы негативов снятий, противоположный конец изделия несет следы забитости. Одна плоскость отполирована и несет следы процарапанных продольных линий. Размеры: 4,28x3,47x2,72 см. *Индустрия сколов* (200 экз.) представлена колотой галькой (8 экз.), техническими сколами (4 экз.), отщепами (39 экз.), фрагментами отщепов (2 экз.), пластиной, фрагментом пластины, микропластинкой, фрагментами микропластинок (53 экз.), обломками (8 экз.) и чешуйками (83 экз.). *Колотая галька* (8 экз.) представлена фрагментарными изделиями крупного (2 экз.) и мелкого (2 экз.) размера, но среди них фиксируются отщепы (4 экз.) крупного, среднего (2 экз.) и мелкого размера, ударные площадки естественные (2 экз.), гладкая и неопределимая. *Технические сколы* представлены краевыми сколами (4 экз.) среднего (3 экз.) и мелкого размера, с гладкими (2 экз.) и неопределимой (2 экз.) площадками. *Отщепы* (39 экз.) среднего и мелкого (38 экз.) размера, удлиненных (19 экз.), коротких (13 экз.) и укороченных (7 экз.) пропорций. Ударные площадки гладкие (16 экз.), неопределимые (13 экз.), двухгранные (4 экз.), линейные (3 экз.), точечные (2 экз.) и фасетированная. *Фрагменты отщепов* (2 экз.) дистальные с двухгранной и неопределимой площадками. *Пластина* (1 экз.) имеет следующие размеры: 5,6x1,83x0,8 см. Ударная площадка неопределимая, трехгранная в профиле, спинка несет негатив одного пластинчатого снятия шириной 1,59 см., вторая грань покрыта желвачной коркой. Особенность данной пластины заключается в том, что проксимальный кончик притуплен серией мелких снятий. Правый край несет следы мелкой краевой протяженной ретушью. *Проксимальный фрагмент пластины* (1 экз.) имеет размеры 4,61x1,63x0,47 см. Пластина с продольной огранкой спинки, сильно изогнута в профиле, медиальная часть обоих краев характеризуется чешуйчатой крупной дорсальной ретушью. *Микропластинка* (1 экз.) с гладкой ударной площадкой, с продольно огранкой спинки, где фиксируется три негатива микропластинчатых снятий шириной от 0,36 до 0,22 см, имеет размеры: 3,78x0,51x0,17 см. *Фрагменты микропластинок* (53 экз.) проксимальные (8 экз.), медиальные (11 экз.) и дистальные

(34 экз.). Дистальные фрагменты имеют следующие ударные площадки: гладкие (12 экз.), линейные (11 экз.), точечные (8 экз.), двухгранные (2) и неопределимая. *Обломки* (8 экз.) среднего (1 экз.) и мелкого (7 экз.) размера. *Ритуальные предметы* – 2 экз. *Фаллический символ* – 1 экз. Предмет представляет собой удлиненную гальку из известняка (?) красновато-коричневого цвета, характерной фаллической формы, с одним утолщенным краем. На обоих концах изделия фиксируется кольцевая окаймляющая гравировка, придающая предмету еще большее сходство с фаллическим символом. Несомненно, что гравировка выполнена человеком. Изделие сломано примерно в середине. Возможно по этой причине изделие потеряло свою актуальную ценность (религиозную или символическую) и было выброшено. Также на поверхности изделия фиксируется относительно свежая царапина, которая сильно отличается от кольцевой гравировки, что свидетельствует о том, что гравировка была сделана в древности. Размеры изделия следующие 13,87x2,27x2,12 см. Данный предмет является первым фаллическим символом, датированный эпохой мезолита и найденным на территории Кыргызстана (Рис.5).

Подвеска из зуба животного – 1 экз. Изделие представлено зубом животного, резцом архара (*Ovis ammon*) или сибирского горного козла (*Caprasibirica*) (*Capra-Ovis*).³ Ближе к корню на зубе фиксируется кольцевая (гравировка в виде кольца не замкнутая) бороздка выгравированная острым предметом, для фиксации зуба на нитке в качестве подвески. Изделие 1,8 см в длину, окружность в толстой нижней части 0,5 см. Эмаль зуба отсутствует в верхней части, и частично сохраняется ближе к нижней части зуба. Сохранность удовлетворительная, необходима срочная консервация (рис.6). *Орудия* – 7 экз. *Пластины с ретушью* – 2 экз. Одно изделие на целой пластине, мелкая дорсальная краевая ретушь фиксируется на правом крае. Второе изделие представлено проксимальным фрагментом, медиальная часть обоих краев характеризуется чешуйчатой крупной дорсальной ретушью. *Пластинка с ретушью* – 1 экз. Орудие представлено на дистальном фрагменте пластинки. На обоих краях орудия фиксируется краевая мелкая регулярная ретушь. *Мини скребки концевые* – 2 экз. Оба орудия представлены на обломках, сломаны у основания. Характеризуются скребковой ретушью. Лезвие одного изделия не завершено, по всей видимости орудие сломалось в процессе изготовления. *Мини скребок с рабочим краем по периметру* – 1 экз. Орудие представлено на обломке мелкого размера. Рабочее лезвие охватывает весь периметр. Размеры следующие: 1,54x1,72x0,68 см. *Скребло* – 1 экз. Орудие представлено обломком скола удлиненных пропорций. Оба края проксимального фрагмента оформлены плоской стелющейся разнофасеточной ретушью и мелкими сколами, формирующими характерное скребловидное лезвие.

Слой 4. В целом коллекции слоя насчитывает 13 артефактов. *Первичное расщепление* (2 экз.) призматическим нуклеусом и нуклевидным обломком. *Нуклеус призматический* – 1 экз. Нуклеус оформлен на куске гальки темно-красного цвета, имеет подтреугольную форму. Фронтальная плоскость представлена на $\frac{1}{3}$ галечной коркой, несет следы удлиненных узких пластинчатых снятий. Ударная площадка гладкая и вогнутая, сделана одним сколом, скошена к контрфронт. Контрфронт обработан снятиями, некоторые из которых заломаны. Изделие имеет следующие размеры: 3,5x2,6x2,7 см. *Нуклевидный обломок* среднего размера. *Индустрия сколов* (11 экз.) представлена техническим сколом, фрагментом отщепы, микропластинкой, медиальным фрагментом микропластинки и обломками (7 экз.). *Технический скол* представлен сколом продольной подправки фронта нуклеуса, ударная площадка гладкая. Дорсальная плоскость представлена продольными негативами пластинчатых сколов шириной от 1,55 до 0,85 см. Скол снят с основания нуклеуса. 4,14x1,83x0,95 см. *Дистальный фрагмент отщепы* мелкого размера, имеет двухгранную ударную площадку. *Микропластинка* целая, с гладкой ударной площадкой, имеет следующие размеры: 3,69x0,54x0,22 см. Дорсальная поверхность несет продольные негативы микропластинчатых снятий шириной от 0,22 до 0,14 см. *Орудия. Микропластинка с ретушью* – 1 экз. Орудие представлено на медиальном фрагменте микропластинки, имеет следующие размеры: 1,9x0,55x0,17 см. Правый край полностью ретуширован регулярной вертикальной и крутой чешуйчатой ретушью. По всей видимости, изделие было частью лезвия составного орудия.

Слой 5. Всего в коллекции насчитывается 12 предметов. *Первичное расщепление* представлено отбойником. *Отбойник* – 1 экз. Изделие представлено галькой удлиненной округлой формы светло-серого цвета, имеет следующие размеры: 6,5x2,9x2,6 см. На концах изделия фиксируются интенсивные следы забитости. *Индустрия сколов* (11 экз.) представлена колотой галькой, проксимальными фрагментами отщепов (3 экз.), фрагментами пластинок (2 экз.), проксимальным фрагментом микропластинки (1 экз.), обломками (2 экз.) среднего размера и чешуйками (2 экз.). *Фрагменты пластинок* (2 экз.) дистальный и проксимальный. Дистальный фрагмент имеет гладкую площадку, дорсальная плоскость представлена продольными тремя негативами пластинчатых и микропластинчатых снятий шириной от 0,8 до 0,4 см. По центру фиксируется полоска желвачной корки шириной 0,43 см. Размеры следующие: 3x1,46x0,4 см. Проксимальный фрагмент изогнут в профиле, дорсальная плоскость несет негативы двух пластинчатых сколов шириной 0,8 и 0,55 см. Размеры следующие: 4,12x1,27x0,32 см. *Орудия. Пластинки с ретушью* – 2 экз. Пластинки фрагментированы, представлены проксимальным и дистальным фрагментом.

³ Определение выполнено с.н.с. ИАЭТ СО РАН, канд. биол. наук С.К. Васильевым

Первое изделие имеет отретушированный проксимальный конец и следы прерывистой ретуши на левом крае. Второе изделие несет следы краевой одинарной и мелкой ретуши на левом крае. Возможно ретушь образовалась в результате утилизации орудия. Коллекции слоев, технически и типологически не сильно отличаются. Наиболее многочисленная коллекция (327 экз.) из 2 слоя. Выделение данных слоев, разделенных четкими литологическими маркерами свидетельствует о сезонном посещении памятника древними людьми.

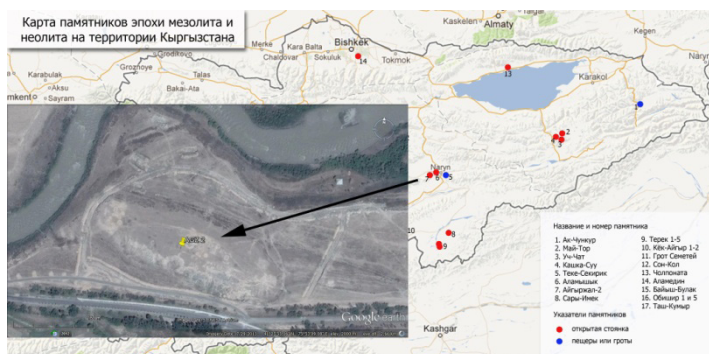
Выводы. Общая численность артефактов, полученных в результате раскопочных работ в 2014 году составила 395 предметов, за исключением чешуек, которых насчитывается 304 экземпляра. Техника первичного расщепления в коллекции представлена призматическим и радиальным принципами расщепления. Техника расщепления отжимная и ударная. Индустрия сколов микропластинчатая, присутствует галечная техника расщепления. Последняя представлена по большей частью колотой галькой. Присутствуют наковальни и отбойники. Орудия представлены миниатюрными скребками, не только концевыми, но и с рабочим лезвием оформленным по всему периметру изделия, ретушированными пластинками и микропластинками, скреблом. Большая часть микропластин фрагментирована, что типично для эпохи мезолита.

Обнаруженные фаунистические останки сильно фрагментированы, найдены зубы животных, которые нуждаются в археозоологическом анализе. Особое место среди артефактов занимают ритуальные предметы или символические артефакты, представленные резцом архара или сибирского горного козла и фаллическим символом из гальки. Резец имеет тонкую кольцевую гравировку у корня, для нитки, и является своего рода подвеской или амулетом, который носили на шее. Фаллический символ, представлен галькой характерной формы, судя по следам на поверхности покрытый или покрашенный охрой с двумя кольцевыми гравировками на концах изделия. находка свидетельствует о существовании среди древних людей, обитавшим на памятнике, культа мужской силы. Древнейшие фаллические символы датируются верхним палеолитом. Столь древние артефакты, свидетельствующие о символическом поведении древних людей, найдены впервые на территории страны.

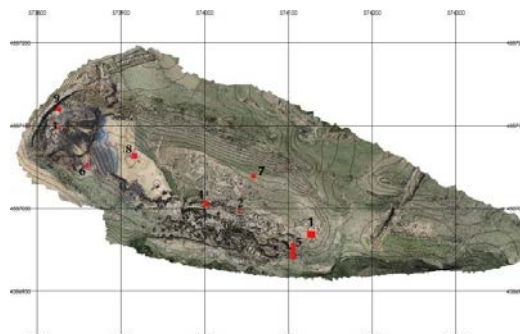
В целом, памятник Айгыржал 2 является уникальным памятником не только на территории Кыргызстана, но в Центрально-Азиатском регионе в целом. Необходимо его сохранение и дальнейшее планомерное изучение.

Постановление Правительства КР от 20 августа 2002 года N 568. Информационный центр Токтом, Законодательство Кыргызской Республики. – [Электронный ресурс]. – Б., 1991-2015. URL: www.toktom.kg (Дата обращения 1.04.2015)

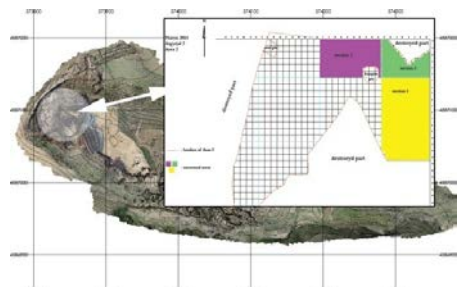
Закон КР “Об охране и использовании историко-культурного наследия” от 26 июля 1999 года N 91. Информационный центр Токтом, Законодательство Кыргызской Республики. – [Электронный ресурс]. Б., 1991-2015. URL: www.toktom.kg (Дата обращения 1.04.2015)

1. 1. Карта памятников эпохи мезолита и неолита на территории Кыргызстана

2. 2. Топографический план могильника Айгыржал 2

3. 3. Карта раскопа 2014 года

4. 4. Стратиграфия северной стенки раскопа по линии А-Е.

5. 5.Фаллический символ

6. 6.Резец горного козла или архара с гравировкой

**К.Н. Балтабаева. к.и.н.,
Всемирная ассоциация казахов, г. Алматы**

КИМАЛЬ АКИШЕВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ, ВОИН, ПАТРИОТ

Кималь Акишев родился 23 мая 1924 года. Семья его жила в Баянаульском районе Павлодарской области на зимовке деда в горах Керегетас. По линии отца он принадлежал к известному роду Шормановых, его дед Ауежан был братом Мусы Шорманова. Коллективизация и конфискация безжалостно коснулась многих их родственников. Сначала родители Кималья перебрались в Караганду, где голод и сопутствующие ему болезни первыми не выдержали две сестренки и в сорокалетнем возрасте мать Газиза – старшая сестра Каныша Имантаевича Сатпаева. Тогда отец, спасая детей, в поисках куска хлеба двинулся в Западную Сибирь. В Омске он ушел на заработки и не вернулся. После смерти старшей сестры, братья потеряли друг друга. Так, дошкольником Кималь стал круглым сиротой.

Узнав от казахов о судьбе беженцев, Каныш Имантаевич разыскал и привез в Карсакапай полную «грузовушку-полторку» крайне истощенных ребятишек, самому младшему из которых было всего пять лет. По воспоминаниям дочери академика, Меиз Канышевны, ее бабушка по матери, Фелицата Васильевна, всю ночь стригла, мыла грязных ребятишек, жгла на костре их одежду и шила на машинке им из ситца трусики и рубашки. Через год часть детей забрали их родственники, остались четверо, в том числе и Кималь, который носил фамилию Сатпаева. Он остался жив лишь благодаря семье своего дяди.

Так жизнь распорядилась, что Кималь вырос среди геологов, которые для страны открывали новые и новые месторождения и на их основе возводился медеплавильный завод в центре Казахстана. Сопровождая Каныша Имантаевича в экспедициях, он проникся любовью к степи, поискам, скромному экспедиционному быту уже в детские годы, когда профессия геолога воспевалась в стихах и песнях и была самой модной в стране.

В воскресенье, 22 июня 1941 года Каныш Имантаевич с семьей участвовал в прощальном пикнике, устроенном коллегами на берегу речки Джебды по случаю его назначения в Алма-Ату директором Института геологических наук. Только вечером, вернувшись в поселок, все узнали страшную весть о нападении фашистской Германии. Через год Кималь закончил Алматинскую среднюю школу № 25 и попросил у дяди разрешения вернуть фамилию отца и стал Акишевым.

А дальше все произошло так, как и должно было быть: азы военного дела он постигал, как и многие другие выпускники школ, чтобы защищать Родину. В течение девяти месяцев учился в Самарканде, где дислоцировалось Воронежское училище связи. Фронтовые письма-треугольники стали приходить в Алма-Ату с весны 1943 года, когда Кималь Акишевич в составе 230-й Сталинской стрелковой дивизии принимал участие в освобождении Воронежа, Донбасса, Одессы, Тирасполя. В Молдавии, под Бендерами, в июле 1944 года его тяжело ранило. Врачи в госпитале, а затем и в Алма-Аты, не смогли вернуть гибкость правой руке, ибо были перебиты сухожилия и не было семи сантиметров кости.

Пришлось воину учиться писать левой рукой. Юношеские мечты о полевой жизни повлияли на выбор профессии – он стал археологом, закончив в 1950 году единственный тогда в республике Казахский государственный университет имени С.М. Кирова (ныне – КазНУ имени аль-Фараби). Уже на втором курсе он выехал в первую экспедицию по Бетпак-Дале на грузовике с деревянной кабиной, в которой рядом с водителем сидел сам Маргулан. В кузове – студенты, да бочка с бензином. Жара, песок и мираж в виде огромного озера на горизонте. В пустыне по бездорожью Алькей Хаканович по каким-

то одному ему известным приметам находил «Ханскую дорогу», оазисы и колодцы. А в конце дневного перехода приводил свой караван на колесах к роднику. «Мы высыпали из кузова и жадно припадали к воде. Это было удивительное чувство – вода в пустыне...», – вспоминал Кималь Акишевич.

В студенческие годы в составе отряда Алексея Натановича Бернштама впервые он оказался и в Отраре и других городах Великого Шелкового пути. В мавзолее Ходжа Ахмеда Яссави видел еще нетронутые надгробия ханов в усыпальнице, старинные книги, исчезнувшие впоследствии куда-то. Во время раскопок Борижарского могильника жил в мавзолее Арслан-баба.

Диплом исторического факультета КазГУ открывает дорогу в аспирантуру Ленинградского отделения Института археологии АН СССР. В самом Казахстане тогда обстановка в науке была нездоровой: преследованию подвергся известный историк Ермухан Бекмаханов, президент Академии наук К.И. Сатпаев был снят с должности. В СССР еще не было ни одного кандидата исторических наук по археологии Казахстана. И первым «остепененным» ученым стал Кималь Акишев – ученик известного археолога Михаила Петровича Грязнова. Другой российский ученый, Алексей Павлович Окладников, сам предложил выступить официальным оппонентом диссертации, увидев с какой тщательностью и мастерством бывший воин рисует левой рукой мельчайшие отщепы, нуклеусы и андроновские сосуды бронзового века Казахстана со сложнейшим геометрическим орнаментом. (Это трудно делать, имея даже две руки...).

Талантливые выпускники КазГУ в первую очередь принимались в штат Института истории, археологии, этнографии республиканской Академии наук. В их числе был и Акишев. Через два года он возглавил отдел археологии и занимал эту должность более трех десятилетий. С 1989 года – главный научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана. В октябре 2000 года переехал в Астану, где с «нулевого цикла» создал лабораторию археологических реконструкций Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева и в сентябре 2002 года возглавил кафедру всемирной истории, археологии этнологии. Больше записей в его трудовой книжке и не было.

Начало профессиональной деятельности ученого совпало с освоением целинных земель. Первые целинники еще забивали колышками земли будущих совхозов, дорог и автозаправок не было. Степь лежала в вековой неприкосновенности, и наука получила задание разведать, зафиксировать памятники старины. Было создано 10 отрядов. На грузовичке по прозвищу «Захар» через всю страну Северо-Казахстанская археологическая экспедиция шла на север. Нередко машину вел сам Кималь Акишевич. За два года под его руководством были обследованы территория Северо-Казахстанской, Кокшетауской и Акмолинской областей, где по европейским масштабам могли разместиться несколько государств.

Знания военной топографии теперь пригодились и в науке: карты будущих совхозов расчерчивались на квадраты 2х2 км, памятники заносились с наивысшей точностью и кратким описанием. Позднее этот принцип был заложен в оформлении Археологической карты Казахстана, которая впервые в СССР была создана в Алма-Ате. В масштабе всей республики было учтено и описано около пяти тысяч памятников материальной культуры, и до настоящего времени это уникальное, добротное по содержанию издание остается главным справочником и ориентиром в работе.

Самый любимый памятник К. Акишева – некрополь Бесшатыр в Илийской долине – памятник славы и могущества древних саков, таинственный Геррос вдали от караванных троп. Сюда можно было прийти только специально, чтобы поклониться священным гробницам царей. Раскопки его – свидетельство высокого профессионализма и отваги молодого археолога. Не имея техники, выпрашивая трактор у дорожников, перегоняли его за сотню километров. Тракторы ДТ ломались еще в пути, зачастую с трудом вгрызались в спрессованную веками каменную насыпь. На фотографиях тех лет они выглядят как игрушечные на фоне каменных исполинов-курганов. И тем не менее памятник был исследован в течение четырех полевых сезонов, было раскопано 18 курганов, а весь процесс зафиксирован фото – и чертежной документацией, затем описан в монографии «Древняя культура саков и усуней долины реки Или», которая вошла с 1963 года в золотой фонд мировой науки.

Всесторонний анализ материалов позволил К. Акишеву утверждать, что саки не были чистыми кочевниками, а имели постоянные места зимовок и теплые жилища. Сложилась пастбищно-кочевая система с чередованием выпаса скота на посезонных пастбищах. Обращение ккладам металлических изделий наметило еще одно направление научных поисков – происхождение сакского искусства. Ученый высказал мысль, что в Семиречье существовал самостоятельный очаг металлургии и бронзолитейного производства в древности.

Это направление получило логическое развитие в результате раскопок кургана Иссык и открытия «Золотого человека» – вождя саков. Подобные удачи, как свидетельствует история науки, крайне редки в биографии археологов, ибо большинство курганов разграблены. Боковая гробница Иссыкского кургана осталась нетронутой и воскресила из забвения образ молодого вождя саков. Сенсацией явилось обилие золотых бляшек, украшавших одежду. О «Золотом человеке» написано достаточно много, и, как говорил Кималь Акишевич, золотой воин давно имеет собственную самостоятельную судьбу, смоделированную каждым, кто к нему обращается. Но дорогу в современный мир дал ему К. Акишев, реконструировав его костюм и воссоздав зримый образ. Это тоже было впервые в мировой практике археологии.

Кималь Акишевич рассказывал, что вместе с реставратором Владимиром Садомсковым они решили отлить в натуральную величину все пряжки, а для литейных форм использовать пробки от шампанского, которые выпросили на ликеро-водочном заводе. Работа кипела каждый день в подвале академического здания. Было создано 45 форм для штамповки и тиснения художественных блях, изготовлено свыше 3 000 алюминиевых копий художественных блях, бляшек и пластин. Удивительно, но по технической точности копии из анодированного алюминия практически не отличались от золотых подлинников. После отливки пряжек разыскали манекен, сшили кожаную куртку, штаны, сапоги и долго нашивали пряжки на одежду. А когда выставили «Золотого воина» в церемониальной форме, при длинном мече и кинжале-акинаке на поясе, даже для археологов – это стало сенсацией!

Начиная с 1974 года, «Золотой человек» триумфально побывал на всех континентах, и везде он привлекал внимание посетителей и приводил в восторг реставраторов качеством работы. В зарубежной прессе его прозвали «стреляющим экспонатом» павильона Советского Союза. И тот факт, что в государственной символике независимого Казахстана присутствуют мотивы уникального искусства саков, есть гражданский вклад и неоспоримая заслуга патриота своей Родины Кималья Акишевича.

Он провел сплошное обследование, картографирование и инструментальную съемку планов элитарных могильников на огромной территории общей площадью примерно 1200х300 км: от Сыр-Дарьи до Тарбагатайских гор, от южных пределов Бетпак-Далы и Прибалхашья до предгорной и горной зоны Северного Тянь-Шаня. Было открыто 65 могильников, в которых насчитывается 350 царских курганов. На всем евразийском пространстве больше нет примеров такой концентрации элитарных могильников.

Накопленные знания по истории, археологии, этнологии древнего и средневекового Казахстана позволяют ученому вплотную заняться историей государственности кочевников. Часть наработок по государствам усуней и хунну вошла в докторскую диссертацию, успешно защищенной в Институте археологии АН СССР. Это произошло через тридцать четыре года (!) напряженного труда после кандидатской работы. К этому времени ученый был призван мировой научной общественностью и состоял членом-корреспондентом Германского археологического института.

Еще в конце 60-х годов К.А. Акишевым была поставлена задача исследования средневековой городской культуры. И не все знают, что до работ казахстанских археологов существование Великого Шелкового пути было всего лишь гипотетической моделью диалога культур и связи Востока и Запада. Тогда мобилизованы были все специалисты – от палеолитчиков до палеоэтнографов. Начатое практически с нуля, сегодня это направление является ведущим в археологии. За 20 лет создана высокопрофессиональная школа археологов-медиевистов Казахстана. Кималь Акишевич воспитал всех ныне действующих и многих уже ушедших археологов старшего поколения. Усилиями ученых вызваны из небытия средневековые города Отрар, Кокмардан, Тортколь, Оксус, Оххум, Тараз, Сыгнак... Словно бусинки, они нанизывались друг за другом, демонстрируя караванные тропы Шелкового пути. Сегодня мы являемся свидетелями возрождения и переосмысления общего культурного наследия Великого Шелкового пути и его потенциала для углубления международного научно-культурного и гуманитарного сотрудничества. И мы должны помнить, что четверть века Кималь Акишевич возглавлял Южно-Казахстанскую комплексную археологическую экспедицию, именно поэтому ему принадлежит приоритет в изучении средневековой городской культуры. Для него, как и для его учителей, было характерно общее сквозное восприятие проблем древней и средневековой истории Казахстана и Евразии в целом. Говоря об этнической принадлежности населения Отрарского оазиса предмонгольского времени, он приводит доводы в пользу отождествления его с кипчаками. Упоминает о том, что половецкий (кипчакский) элемент являлся основным и в золотоордынских памятниках Нижнего Поволжья. Однако доминирующее в науке мнение о кочевом характере образа жизни кипчаков и отсутствии оседлости затрудняло обоснование масштабности вклада восточных кипчаков в формирование городской культуры Евразии.

К задаче изучения средневековой городской культуры Степи Кималь Акишевич обращается через десятки лет. Несмотря на почтенный возраст, к удивлению коллег, друзей и детей, в 2000 году он переезжает в новую столицу Казахстана с целью создать и здесь археологическую школу. Снова, как в дни далекой юности, перед ним лежала огромная малоизвестная страна. Опять на любимом УАЗике (непременно он подчеркивал, что с двумя военными мостами!) объехал Нуру от села Коши до Кургальджинских озер, осмотрел берега речки Куланотпес, побывал на знаменитом городище Батагай. Кроме чисто археологических объектов: курганов, поселений, городищ – неизменное внимание ученого привлекала культовая архитектура Степи. Его ученики отсняли многочисленные каменные и сырцовые мазары, мавзолеи и всегда он восхищался красотой средневековых строений. Сожалел, что никто еще не занялся изучением такой интересной проблемы как кипчакская архитектура. Любил осматривать зимовки, снимал их планы.

Кималь Акишевич знал по письменным источникам, что у брода Караоткель, находятся развалины древнего городища. Почти неделю члены Ишимской археологической экспедиции искали знаменитое сегодня городище Бузок, названное им первоначально Акжол. Но никто и не предполагал, что памятник

находится в пойменной части долины Ишима, практически среди болот, на берегу небольшого озера Бузукты. Осенью 1998 года удача пришла к археологам, а раскопки были начаты в очередной полевой сезон. Своим появлением на археологической карте Казахстана научная работа выдающегося ученого отодвигает на тысячелетие историю Астаны. Ходом этих сенсационных раскопок интересовался лично Президент Казахстана.

Кималь Акишевич посвятил всю свою жизнь науке. Каждое лето на протяжении 56 лет, с апреля по ноябрь, он находился на маршруте. Археология Казахстана совершила могучий скачок и стала в один ряд с наукой о древности таких регионов как Причерноморье или Сибирь, где археологические исследования ведут отчет еще с XVIII-XIX веков.

Имя Кималья Акишева – участника Великой Отечественной войны, лауреата Государственной премии, премии имени Ч.Ч. Валиханова и Заслуженного деятеля науки Казахской ССР достойно вписано в Золотую книгу почета Казахстана. Орденами Отечественной войны I степени, «Знак почета», «Парасат» и четырнадцатью медалями отмечен его ратный подвиг и научные заслуги перед Отечеством.

Мне посчастливилось с весны 1989 года работать в Президиуме Академии наук рядом с таким выдающимся ученым современности. С Кималем Акишевичем меня познакомила его сестра, член-корреспондент АН Казахской ССР, доктор филологических наук Шамшиябану Канышевна Сатпаева, когда Кималь Акишевич сдавал документы на участие в конкурсе по выборам членов Академии наук. Я была представлена кратко: «Біздің қыз». Не скрою, очень огорчилась, когда Кималья Акишевича не избрали членом-корреспондентом. Академики же разводили руками, ссылаясь на «курс по омоложению членов Академии», хотя всем было известно, кто стал преградой на его пути.

Кималь Акишевич заходил в Отделение общественных наук в Алматы и в Департамент науки в Астане. Всегда по делу и старался не отвлекать посторонними разговорами. Но у него всегда были веские аргументы по финансированию научных экспедиций, созданию надлежащих условий молодым исследователям. Однако в условиях свертывания государственного финансирования академических институтов, патриарху и создателю казахстанской археологии приходилось получать отказы, как от руководства Института археологии, так и Президиума НАН РК и Департамента науки. Такую неприятную миссию об информировании, как правило, руководство возлагало на ученого секретаря Отделения общественных наук и к тому же требовало «непрерывно позвонить Кималю Акишевичу». Но он, как истинный Рыцарь науки, никогда не путал служебные взаимоотношения на работе и дружбу. Это меня и спасало. Вместе ходили в гости к Кабдрахману Абдвахитовичу Абдвахитову – участнику Великой Отечественной войны, выпускнику исторического факультета, преподавателю КазНУ им. аль-Фараби.

А в Астане мы жили рядом, на одной улице Жумабаева. 23 июня 2001 года Кималь Акишевич был в гостях в моей семье. Несмотря на летнее время, мы старались угостить нашего Высокого гостя деликатесами из конины. Кималь Акишевич пил кумыс, пел фронтовые песни, которые подхватывала и его супруга, археолог Марал Калымжановна Хабдулина. Песни и шутки гостей, их уважительное отношение друг к другу украшали застолье и теплое общение. Кималь Акишевич был прекрасным собеседником, умел слушать другого человека и проявлять такт. Он никогда не давил своим авторитетом. До сих пор с благодарностью мы вспоминаем этот день.

«Кималь был особенным человеком – человеком Чести, бескомпромиссной честности, Больших основательных знаний. Он любил Степь, любил свой Казахстан. Ему были чужды жизненная суета, мелкие карьерные устремления. Он жил в другом Большом Мире, где время исчисляется веками, где приходят и уходят в Вечность целые народы. И в этом движении Миров он стремился разглядеть пути своего народа, познать законы Степи и ее обитателей», – написала в своих воспоминаниях о брате Меиз Канышевна Сатпаева. Таким он остался и в нашей памяти. Жизнь выдающегося ученого, воина, патриота продолжается в его уникальных научных открытиях для человечества, в деятельности НИИ археологии имени К.А. Акишева.

**Horváth Veronika, Szabó Géza, PhD
Hungary, Budapest**

SCYTHIAN AGE SCALE ARMOUR FROM THE TUMULUS AT REGÖLY

Since the last decades, the demand for the research of the scythian age in Hungary has grown up in, so much the more, the process of materials of earlier excavated scythian age cemeteries continue [Galántha, 1981, Galántha, 1984, Horváth, 2013], and that of materials now excavated scythian age cemeteries and settlements like cemeteries at Tiszalök-Börtön [Scholtz, 2012], Soroksár-Akácós dűlő (Budapest) [Bencze, Böröczky, Szigeti, 2010, p. 161-168], and it's meritable to talk about the finds of that special tumulus whose process can bring new results in the research of the early iron age.

This tumulus situated at Regöly, on the Strupka-Magyar estate in Transdanubia which has got up the attention since the 1990s, however his accurate observation and excavation had just later begun. The tumulus was used by cave through this, the structure and state of the tumulus was successively decayed that's why his excavation was become inevitable. The first researches began at autumn of 2010 (Fig. 1) when many late bronze age fragments of ceramics and early iron age amazingly painted fragments of ceramics, painted objects made of bone and bronze burnt pieces were found in the dirt of tumulus during his scrubbing and release, beside these, 1 iron and 2 bronze scales from the layer RHQ9 and 46 iron and 6 bronze scales were coming up from the layer RHQ11 [Szabó, Fekete, 2011, 2. tábla, 1. 2] (fig. 1a). The one part of the finds composes from objects dating to the early scythian age like bronze cross shaped horse trapper and iron and bronze plates of scale armour type characteristic to the scythian age, these latter take important place in the research of the scythian age because it's meritous to analyze them regarding their circumstance, quality and state and to compare them with the well known scale armours from the scythian age burials of the Carpathian Basin and the ukrainian forest steppe.

The excavation of the tumulus had continued in February 2011 and from May to August when plates of scale armour were found from the next layers:

– RHQ8: In the 20 cm thick layer yellow-brownish colour which was situated under the charcoal layer during the excavation in the western part of the cave. 12 bronze and 24 iron scales. Near these were fragment of rim of ceramic decorated with geometrical motifs, fragments of ceramic with black polished surface, small bronze objects and bronze birdfigures.

– RHQ12: Elongated segment yellow-brownish colour of the layer RHQ8, in a dept of 80 cm. 2 bronze and 14 iron scales.

– RHQ20: The centre of the tumulus; in the loess layer yellow-brownish colour which situated between two charcoal layer above the floor, on the left side of segment wall of the cave. 73 bronze and 556 iron scales (!). Near these were fragment of handle of ceramic, fragments of ceramics with geometrical decorations, arrowhead and other objects made of bone decorated with point-round, fragment of import ceramic with reddish surface, fragments of rim of bowl with scroll rim, fragments of cups with streak ribs, early scythian age bronze arrowhead with two edges, iron snaffle, armature of wagon, burnt fragments of bronze vessels, triangular shaped bronze shagging, bronz falerae and birdfigures made of bone.

– RHQ21: In a dept of 40 cm, under the burnt layer which can be situated on the floor of the cave. 1 bronze and 35 iron scales.

– RHQ22: In a high of 20-22 cm of the layer above the floor of the cave and on the floor on the southwestern part of the cave. 4 bronze and 13 iron scales. Near these were plates made of bone decorated with geometrical motifs.

– RHQ45: In the thin charcoal layer in the northeastern corner of the check, going to the edge of the tumulus, on the border of the Strupka-Magyar estate. 8 bronze and 101 iron scales.

It seems that the represented fragments of scale armour, by their positions, they can be related not directly to the cremational ceremony did on the territory of the tumulus, however their states for the most part refer to this, that the scales somehow could be touched with fire as through the hot charcoal layer which covered the clay-loess layer. It can be observed some differences by layers between their quantity, composition and characters.

The iron scales of the layer Q8 were coming up one by one, in good state, just a few fragmental pieces. Their forms are narrow, longish or short, squab, this latter characterize rather to the bronze scales. The number holes for the hanging, situated on the upper edge of the scales, it's generally 3 and one other with which was joined the one to the other can be found under these on the right or the left side. The big part of scales of the layer Q12 was in good state and well could be seen the mark of method of hammering on their edges. In two cases, two or three scales were coming up in one block but bigger fragments of scale armour weren't found in this layer.

The one of the most important places of the tumulus is the layer Q20 where the biggest number of scales of the Carpathian Basin was found. Many types can be separated between the more than 500 pieces of iron scales, the shield shaped scales with measures of 2,1-2,2 cm x 1-1,7cm, the types with a few longer and narrower measure and those with length of 7-8 cm which only grouped was appearing in the layers and there is an other hole on the centre or the lower part of the scales beside the 3 holes on the upper edge. Next to the fragments of the longer scales, it can mention the fragments composed by smaller, shield shaped scales which can be capable to reconstruction of the structure of the scale armour (fig. 2).

The smaller plates of armour, especially these of made of iron could be covered the shoulder considering to their performances, forms, strength and endurance [Мелюкова, 1964, p. 71]. The hammered, round off form which improve the quality of endurance of iron scale armour well can be seen at the most part of the iron scales found in the layers of the tumulus. This elaboration is missed at the bronze plates feebler than iron, therefore their performance doesn't demand bigger effort, moreover at the same time, the iron objects, especially the offensive and diffender armours rather disperse by influence of the appearance of the new metalwork technology and therefore appearance of a new relation system [Szabó, 2012, p. 75-90], that's why

the bronze scales could have supplement or decorative function (fig. 3). The 2-4 holes, in the case of the scales of Regöly it's 3 holes serve the strict tacking of the scales, impeding the pushing in of the smart armours and the fighter wasn't barred during the moving [Černenko, 2006, p. 13].

It can be observed at the scales fragments and the smaller and longer scales of the layer Q20, that the scales were regularly placed to each other from right to left and they covered diagonally, about the half part of the scales of the next file. The longer scales were linked only in one or two files and they can be situated under the part of belt of the armour. These longer scales generally was missing from the layer Q21 (fig. 4) and Q22, however some fragments of armour was coming up where the scales follow each other from right to left and larger scales can be observed near the smaller narrower scales in the fragment of armour of the layer Q45.

The nearest analogies of the fragments of scale armours at Regöly, regarding the attending objects of the scales of the layer Q20 and Q22 can be found in the 2nd tumulus at Jalžabet in Croatia which was dated to the beginning of the 6th c. BC by pieces of wagon, different types of harnesses, iron and bone arrowheads similar to those of Regöly [Šimek, 1998, p. 500-501].

The fragments of scale armours in the Carpatian Basin in the most cases are known from early scythian age burials and found groups. The scales of the found group at Ártánd and from the Grave 1 of the cemetery at Tarnabod hardly relate to the scales at Regöly regarding their finds. In 1953, 450 bronze and 250 iron scales were found in a bronze hydria dated to the beginning of the 6th c. BC in the framework of a found group [Párducz, 1969, p. 39.]. Their speciality, one part, is the each other correlated rate of the bronze and iron scales, the other part, there is two holes on the side of the scales instead of the general one. Attendant on the scales, a bronze marmite of Merhart C type, which from one piece was coming up near Regöly, too, a bronze falera decorated with animal head, iron spearhead, iron battle-axe, a fragment of a bronze cartouche and an iron rivet snaffle of Vekerzug type whose dating can be established by the concluding early scythian age and hallstattian types objects so-called „Gyöngyös – Miskolc-Diósgyőr – Ártánd” horizon between the end of the 7th c. BC-the beginning of the 6th c. BC [Márton, 1908, p. 39-53; Gallus, Horváth, 1939, p. 149-151; Párducz, 1965, p. 189-217; Bruyako, 2005, p. 273; Teleaga, 2010, p. 181].

Párducz M. excavated 3 burials at Tarnabod from which the Grave 1 could be, considering the earlier documentations, a cremation burial under a kurgan. Here, bronze and iron shield shaped scales, burnt bone plates decorated with geometrical motifs, a fragment of an iron axe and ceramic were found. The scales are approach by measure to that of Ártánd and similar by burnt state to that of Regöly but it is very uncertain to establish if the scales in anything like could be touched with the cremational ceremony [Párducz, 1969, p. 37-40].

Beside these, scales are known from the Grave 90. at Törökszentmiklós-Surján [Csalog, Kisfaludi, 1985, c. 326-327], from the Grave 17. at Csárdaszállás [Oláh, Szénánszky, 1982, p. 293], from the cremation Grave 86/A and inhumation Grave 124/A and 179/A with typical scythian age objects at Chotín/Hetény [Dušek, 1966, p. 52-80] and from the Grave 3. at Piski/Simeria (now:Romania) [Roska, 1913, p. 237]. Only 2 or 3 scales were characteristically coming up from these burials, the roles of scales are very minimal, they could be perhaps symbolically taken into the graves.

At the same time they can be found relatively in many burials of the ukrainian and russian steppe and forest steppe (fig. 5.), but there is few bigger fragments similar to these of the layer Q20 and Q21 at Regöly between of them, in this way their reconstruction generally is complicated. The scales appeared one by one, too from the rounded with stone blocks cremation burial of the kurgan 2 at Dolinjany where the site is established by bronze arrowheads with two and three edges to the beginning of the 6th c. BC [Смирнова, 1977, p. 4-7]. They are frequent inserts of kurgans with inhumation burials on the peripheral territory of Kiev like the scale armour next to the skeleton of the kurgan 38. at Gulyay Gorod which was dated by an olbian type bronze mirror decorated with head of ram to the middle of the 6th c. BC, by dating of Melyukova it's taken at the beginning of the 6th c. BC [Мелюкова, 1964, p. 73], or it can mention the scales of kurgans at Veremeevka and Rajgorod [Černenko, 2006, p. 33-37]. The scales of kurgans near the Tyasmin river were found in cremation burials and they were taken apart from the cremated dead, marks of burnt can't be observed on the scales [Párducz, 1965, p. 197].

Many analogies are known from the left bank of the Dnieper, especially from the Sumy and Poltava districts. The one of the most familiar scales are those of Starsaya Mogila where the kurgan is dated, according to point of view of Il'inskaya, by bone bridles decorated with animal heads, bronze rattles with scythian animal style, iron snaffles with tread shaped ends, bronze arrowheads with two and three edges to the middle of the 6th c. BC [Ильинская, 1968, табл. I-IV]. She dated the scales of kurgan 3. at Aksutency, Staykin Verkh [Ильинская, 1968, табл. 19] and the kurgan 1 at Volkovcu [Ильинская, 1968, табл. 38, 7] to the similar period. The chronological place of the scales of the kurgan 9. at Krasnoe Znamya and kurgan 524. at Žabotin, dated by bronze romboid arrowheads with two edges to the end of the 7th c. BC, is going before the appearance of the first scale armours on the forest steppe established by Il'inskaya, they can consider the first scale armour finds on the steppe [Černenko, 2006, 12].

It can present other scale armour finds from this period from the northern downhills of the Caucasus, from Krasnodar, Adyge and Kabardino districts like the small scales of the kurgans 19. and 29. at Kelermesskaya

from the second half, at the end of the 7th c. BC. [Галанина, 1997, табл. 11. 12. 310. 311. 395], and near the scales, the famous gold panther with glass shipping was found in the kurgan 24. [Галанина, 1997, с. 116.], just like the finds of the Ist cemetery at Koban, Industrial Park and Grave 16. of Ind cemetery at Klin Yar. Between them can meet iron snaffles types reducing to the Novocherkassk period (8-7th c. BC) and the scales of the urartian fortress at Teishebaini [Есаян, 1986, 47-49.], these outline the chronological place of the earliest Scythian age scale armours to the end of the 7th c. BC to the turn of the 7-6th c. BC [Галанина, 1997, с. 116].

Regarding these facts, the dating of the scale armours bring on some interesting point of views. One part, the scales of the caucasian territories appeared in the Carpathian Basin but with a few delay which was referring by the scales at Ártánd and Csanytelek. The found group at Ártánd, found in 1953, have such types of objects whose analogies are well known from the found group at Gyöngyös, Miskolc and Regöly and considering the new research, among others the dating of the kurgans at Kelermesskaya the chronological border of the appearances of the first scythian age objects in the Carpathian Basin changes. However, this fact contradicts, that the first scale armours had appeared on the forest steppe zone from the 6th c. BC. It all the more is strange because this is disproved by the scales of kurgan 524. at Žabotin at the end of the 7th c. BC and the iron snaffles with tread shaped ends of Novocherkassk type from Starsaja Mogila [Ильинская, 1968, табл. III, с. 11-13; Смирнова, 1993, с. 101], similar to the finds of the northern dowhills of Caucasus. These slightly change the chronological order of the kurgan. This problem is not an unique case. Wherewith the chronological determination of the early scythian age sites on the forest steppe is a bit backward to the new chronological results of the sites of the northern caucasian territories and North-Balkan, therefore the disperse of the ukrainian early scythian age objects seems to slow down and there are in cemi-centenary „late”. This is Smirnova who attracted attention to this problem at the research of early scythian age of Middle-Dniester country, by her estimate, it could be more meritable to comparate the several territories of the forest steppe with neighbouring countries like the North-Pontic steppe and the caucasian territories and it anyway carefully has to misorder the early iron age objects and early scythian age objects, arm types [Смирнова, 1993, с. 101-117].

In our article, we just could present a little section of the material of Regöly, however it has to employ this point of view during the later analyzes of the site because not only early scythian age finds but characters of many other cultures are represented, all of them have very important roles in the interpretation of etnosociocultural and other relations, as good it can amplify with new aspects the research of hungarian early iron age.

Galántha M. Előzetes jelentés a Csanytelek-újhalastói szkítakeremő ásátásáról. Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek-Újhalastó // ААН. – 1981. – P. 43-58.

Galántha, M.: The Scythian Age Cemetery at Csanytelek-Újhalastó. In: Hallstatt Kolloquium Veszprém. Budapest: Bibliothek d. Archäolog. Inst. d. UAW. – Budapest, 1984. – P. 69-77.

Horváth V. Eger, Nagy Eged szkíta kori temető. Szakdolgozat. – Budapest, 2013.

Scholtz R. : Scythian Age Burial at Tiszalök:

https://www.academia.edu/2519946/SCYTHIAN_AGE_BURIALS_AT_TISZALOK

Bencze Z., Böröczky B., Szigeti J. Szkíta temető és népvándorlás kori telepnyomok az M0-környűrű Soroksár-Akácós dűlői lelőhelyén. Scythian period cemetery and marks of a migration period settlement ont the Soroksár-Akácós dűlő sites of the M0 motorway // AF 16 (2010), p.161-169.

Szabó G., Fekete M. Janus szobor Pannóniából, a kora vaskori Regöly-csoport lelőhelyéről // WMME 2011, p. 15-105.

Мелюкова А. И. Вооружение скифов. Археология СССР Свод археологических источников. – М., 1964. – С. 71-73.

Szabó G. A. Kárpát-medencei archaeometallurgiai kutatások eredményei, aktuális kérdései a 21. század elején, különös tekintettel a bronz- és vasgyártás társadalmi háttérének változásaira. Recent Advances and New Questions of Archeometallurgical Research in the Carpathian Basin at the Beginning of 21st Century, with Special Emphasis on the Change in the Social Background of Bronze and Iron Artefacts // Archaeometriai Műhely 2012/2, p. 75-90.

Černenko E. V. Die Schutzwaffen der Skythen. PBF III/2. Franz Steiner Verlag. – Stuttgart, 2006. – P. 12-58.

Šimek M. Ein Grabhügel mit Pferdebestattung bei Jalžabet, Kroatien. In: Hrsg. : Hänsel B., Machnik J. Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v.Chr.). Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 12. –München: Verlag Marie Leidorf GmbH., p. 500-501.

Párducz M. Szkítakeremő leletek Heves megyében. Scythian finds in County Heves. EMÉ, 1969, p. 37.

Márton L. Skytha sírletek Gyöngyösön // AÉ 28 (1908), p. 37-54.

Gallus S., Horváth T. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. A legrégebb lovásnép Magyarországon // DP II. 9. (1939), p. 149-151.

Párducz M. Graves from the scythian age at Ártánd (county Hajdu-Bihar). ААН 1965, p. 180-197.

Бруяко И. В. Ранние кочевники в Европе. – Кишинёв, 2005.

Teleaga E. Wiederentdeckte späthallstattzeitliche Grabfunde aus Miskolc-Diósgyőr (Ungarn) // Dacia LIV (2010), p. 177-195.

Csalog Zs., Kisfaludi J. Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján Újtelep // ААН XXVII (1985), p.

300-315.

Oláh É., Szénánszky J. Vaskori sírletelek rekonstrukciója. Csárdaszállás. The reconstruction of the Iron Age grave goods. Múzeumi Műtárgyvédelem 10. Budapest, p. 299-306.

Dušek M. Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín. Nitra, 1966.

Roska M. Skytha sírok Piskiről. Sépultures scythiques de Piski // Dolgozatok 4 /1913/, p. 233-243.

Смирнова Г. И. Щодо поховального характеру ранноскифських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосільки, Білоусівки // Археологія (1977), № 23, p. 4-7.

Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – Киев, 1968.

Галанина Л.К. Келермесские курганы. Die Kurgane von Kelermes. Степные народы Евразии/Steppenvölker Eurasiens I. Под ред./Hrsg. Ivantschik A., Parzinger H. – Москва/Moskau, 1997, p. 116.

Есаян С.А. Доспех древней Армении. – Ереван, 1986.

Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднепровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА (1993), 2, p. 101-117.

Csallány D., Párducz M.: Szkitakori leletek a szentesi Múzeumban // АЭ 1944-1945, 82.

Ильинская В. А., Тереножкин А. И.: Скифия VII-IV вв. до н. э. – Киев 1983.

Шевченко А. А.: Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004-2008 гг. – М., 2009. – С. 32-82.

List of abbreviations / Сокращения

AAH – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae. Budapest.

AF – Aquincumi Füzetek. Budapest.

AE – Archaeologiai Értesítő. Budapest.

CAH – Communicationes Archeologicae Hungariae. Budapest.

DP – Dissertationes Pannonicae. Budapest.

EMÉ – Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger.

WMME – Wosinszky Mór Múzeumi Évkönyve. Szekszárd

РА – Российская Археология. Москва.

Fig. 1a: sporadic finds from the layer Q11/случайные находки из слоя Q11

Fig. 5 : disperse of the scale armour in the early scythian age /распространение чешуйчатых панцирей раннескифского времени

Fig. 3: bronze scales between the iron scales by supplement or decoration/бронзовые чешуйки между железным чешуйкам как дополнением или украшениями

Fig. 4: fragments of iron scale armour from the layer Q21/фрагменты железного чешуйчатого панциря из слоя Q21

Fig. 2. : long and small scales from the layer Q20/длинные и маленькие чешуйки из слоя Q20

Fig. 5: disperse of the scale armour in the early scythian age./распространение чешуйчатых панцирей раннескифского времени

Сихымбаева К.Б.

Центральный государственный

музей РК, г. Алматы

к.и.н., антрополог

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КАЗАХОВ В СИСТЕМЕ НЕКОТОРЫХ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

Начиная с 1999 года в стенах Центрального Государственного музея проводятся комплексные антропологические исследования. В данной статье рассматривается таксономия казахов в сравнительном аспекте, с привлечением данных тюркоязычных групп Евразии по одонтологии и дерматоглифики.

В формировании многих тюркоязычных народов Евразии огромную роль сыграл кипчакский компонент. Кочевые племена кипчаков, прародиной которых был северо-западный Алтай, обитали на Алтае до середины VI в.н.э., находясь в подчинении у гуннов. Далее происходит все более расширяющаяся экспансия кипчаков, в связи с образованием Тюркского каганата, в Монголию, Туву, но в основном в Западную Сибирь. Начиная с VIII-X вв. значение кипчаков в богатой бурными событиями истории Средней Азии, Западной и Южной Сибири, Прикаспия, Поволжья, Юго-Восточной Европы и Северного Кавказа непрерывно растет. Кипчаки владели огромной территорией от Сырдарьи и берегов Иртыша до устья Дуная, называвшейся восточными авторами еще в XI в. Дешт-и-Кипчак (кипчакская степь) [1, с.14-18]. Позднее это название утвердилось за азиатской частью кипчакского ареала. До недавнего времени Дешт-и-Кипчаком называлась степная часть Казахстана.

История кипчаков чрезвычайно сложна и насыщена постоянными миграциями и смешениями. Кипчаки участвовали в формировании узбеков, туркмен, сибирских татар, алтайцев, казахов, каракалпаков, кыргызов, башкир, ногайцев, а также карачаевцев, кумыков и ряда других народов.

В этноантропологическом составе казахов кипчакский компонент был особенно существенным.

Теперь рассмотрим этноантропологические положения казахов в сравнении с тюркскими народами, в формировании которых кипчаки принимали самое активное участие. Сравнительный анализ проводился среди мужских групп по дерматоглифики и суммарных групп (мужчины и женщины) по одонтологии.

Дерматоглифика. Весь комплекс признаков дерматоглифики характеризует казахов в целом монголоидного типа. Об этом свидетельствуют величины признаков и показатели обобщенных различий казахов с европеоидами и монголоидами [2, с.134]. Характер сочетаний признаков свидетельствует о значительной доле европеоидной примеси у казахов по сравнению с кыргызами [3, с.179]. По таксономическим признакам дерматоглифики среди сравнительных групп кыргызы оказались наиболее монголоидными. У них повышенная частота проксимального осевого трирадиуса, пониженный процент узорности гипотенара и соответственно высокий показатель восточного комплекса. По выраженности восточного комплекса к казахам близки уйгуры, каракалпаки, шорцы и тувинцы (табл. 1).

Для детального анализа было получено обобщенное дерматоглифическое расстояние (ОДР) и на основе матриц построена дендрограмма (рис. 1). В системе кластеризации по данным мужского пола на уровне очень больших различий выделяются два кластера. Первый кластер составляют туркмены,

узбеки, азербайджанцы, карачаевцы и турки Передней Азии. Для этих народов характерны повышенный индекс Камминса, большая узорность гипотенара и пониженный процент проксимального осевого трирадиуса. Второй кластер состоит из двух субкластеров. Один субкластер составляют казахи, кыргызы, каракалпаки и алтай-кижи. У них повышенный показатель монголоидности по сравнению с другими группами. Во втором субкластере включены уйгуры, чуваша, хакасы южные, ногайцы, татары Сибири башкиры. У них малый дельтовый индекс, повышенный процент добавочного межпальцевого трирадиуса. На индивидуальном уровне казахи тесно связаны с татарами Сибири, башкирами. Таким образом, по дерматоглифическим характеристикам казахи тяготеют к представителям монголоидных групп. При этом каракалпаки и кыргызы более монголоиднее по сравнению с казахами.

Одонтология. Основной одонтологический комплекс характеризует казахов как смешанную популяцию, в составе которой имеется ощутимая доля европеоидного компонента, если судить по величинам отдельных признаков. К числу последних относятся повышенный процент четырехбугорковых форм второго нижнего моляра, бугорка Карабелли на первом верхнем моляре и пониженный процент лопатообразных форм медиального резца, дистального гребня тригониды и шестибугорковых форм первого нижнего моляра [4, с.145; 5, 108-118].

Рассмотрим таксономическое положение казахов среди некоторых тюркоязычных народов Евразии (табл. 2). Наиболее сходны казахи с кыргызами, алтай-кижи по выраженности лопатообразности медиальных резцов, дистального гребня тригониды. По признакам одонтологии «западный» одонтологический комплекс более выражен у азербайджанцев, турков Болгарии, башкир и у туркмен. У них низкие частоты лопатообразных форм медиального резца, шестибугорковых форм первого нижнего моляра и дистального гребня тригониды.

По комплексу таксономических признаков одонтологии вычислено среднее таксономическое расстояние (СТР). Ни с одним из сравниваемых народов казахи не связаны тесной близостью, если исходить из оценки СТР по методу А.А. Зубова [6, с.137]. Наибольшее сходство, сопровождаемое недостоверностью величин СТР, сближает казахов с кыргызами (табл. 3). С другими народами казахи различаются статистически достоверно. Огромные расстояния отделяют казахов от турков Болгарии, азербайджанцев. При кластеризации по величине СТР выделяются два резко различающихся скопления (рис. 2). В одно входят народы европеоидные по расовому типу турки Болгарии, карачаевцы и азербайджанцы. Второй кластер состоит из двух субкластеров. В первый субкластер входят башкиры, ногайцы, уйгуры, чуваша, татары, узбеки, туркмены т.е. разнородные в расовом отношении народы. Второй субкластер составляют казахи, кыргызы, хакасы и алтай-кижи т.е. представители тураноидной расы.

В целом казахи по комплексу одонтологических признаков наиболее сходны с популяциями смешанного происхождения, особенно с представителями локальных вариантов тураноидной расы.

Таким образом, на основе проведенного анализа кожного и зубного рельефа установлено, что казахи в целом входят в круг смешанного монголоидно-европеоидного происхождения. Следует напомнить, что моменты расхождения результатов дерматоглифического и одонтологического анализа могут быть связаны не только с различиями в природе признаков, но и с рядом методических данных (разная представительность выборок по обеим системам и т.д.).

Таблица 1. Сопоставление некоторых тюркоязычных народов Евразии по данным дерматоглифики (мужчины)

Группа	n	Dl ₁₀	Ic	t	Hу	ДМТ	Тh/1	ВК
1.Казахи	3289	14,22	7,97	77,7	21,6	15,0	10,1	63,8
2.Каракалпаки	434	14,70	7,87	85,4	28,4	16,9	16,4	64,3
3.Ногайцы	92	13,71	8,18	73,9	28,2	16,8	8,3	54,8
4.Узбеки	1016	14,12	8,25	72,7	27,2	24,0	11,8	52,7
5.Уйгуры	171	13,63	7,84	80,9	19,0	20,2	5,6	62,6
6.Алтай-Киж	192	14,59	7,92	64,1	26,5	13,8	8,0	58,3
7.Кыргызы	568	14,27	7,78	80,8	25,2	8,1	11,2	67,6
8.Хакасы	65	13,33	7,85	77,0	27,6	10,0	7,7	60,0
9.Азербайжанцы	343	14,02	8,87	64,7	32,4	26,4	14,0	42,2

10. Турки Перед. Аз.	313	13,98	8,35	62,0	38,0	25,2	9,4	36,3
11. Туркмены	1202	14,28	8,43	72,7	29,8	24,3	11,7	50,8
12. Башкиры	810	13,50	8,08	76,4	24,8	14,7	7,3	58,3
13. Татары Сибири	1193	13,44	7,90	78,1	24,9	16,4	10,4	58,6
14. Чувашы	200	12,45	7,83	74,3	25,8	15,8	13,5	53,9
15. Карачаевцы	104	13,40	8,74	61,5	40,9	25,5	8,7	34,6

Примечание: группы 1,5 – материалы автора, остальные группы Г.Л.Хить, 1983.

Таблица 2. Сопоставление некоторых тюркоязычных народов Евразии по данным одонтологии (мужчины и женщины суммарно)

Группа	Shov(2+3)	Cara (2-5)	M ₁ 4	M ₁ 6	M ₂ 4	DTC	DW	БК
1. Казахи	49,7 (3120)	25,2 (5058)	2,3 (4012)	13,8 (4012)	65,8 (3738)	20,4 (3873)	24,4 (3844)	44,5
2. Ногайцы	37,0 (100)	15,1 (106)	4,7 (106)	0,9 (106)	80,0 (100)	15,0 (106)	14,5 (106)	37,5
3. Узбеки	22,4 (430)	33,0 (413)	2,5 (368)	10,8 (368)	65,8 (330)	4,4 (327)	16,5 (303)	33,7
4. Уйгуры	15,4 (207)	46,1 (117)	7,4 (188)	5,3 (188)	76,8 (173)	14,6 (171)	20,4 (171)	28,5
5. Алтай-кижи	50,7 (136)	23,3 (142)	0,8 (120)	10,0 (120)	29,9 (87)	20,0 (110)	32,4 (111)	56,8
6. Кыргызы	53,4 (122)	19,7 (122)	1,4 (71)	11,3 (71)	61,0 (86)	26,4 (122)	44,1 (122)	59,1
7. Хакасы	33,8 (275)	28,5 (376)	2,6 (328)	9,3 (328)	23,4 (191)	11,5 (339)	29,2 (340)	52,8
8. Азербайжанцы	10,9 (2320)	32,4 (2202)	1,5 (2098)	19,4 (2098)	87,2 (2098)	7,2 (1960)	6,7 (1930)	12,2
9. Турки Болгарии	17,0 (307)	28,6 (307)	2,2 (305)	10,1 (305)	85,8 (303)	8,1 (307)	2,6 (307)	20,5
10. Туркмены	36,7 (567)	45,9 (565)	8,8 (511)	6,3 (511)	63,4 (132)	13,1 (474)	6,5 (487)	28,0
11. Башкиры	25,5 (1282)	26,1 (841)	9,4 (560)	8,4 (560)	74,9 (426)	2,5 (546)	23,0 (536)	28,5
12. Татары З. Сиб.	27,7 (114)	27,5 (87)	2,6 (68)	5,6 (68)	63,9 (64)	3,6 (65)	16,3 (65)	31,3
13. Чувашы	9,2 (294)	50,2 (273)	11,3 (221)	7,7 (217)	73,7 (217)	13,8 (160)	27,1 (166)	28,9
14. Карачаевцы	8,4 (107)	30,2 (106)	7,5 (106)	1,0 (106)	89,6 (106)	5,7 (105)	7,6 (106)	20,3

Примечание. группы 1,4 - материалы автора, 1989; 2- Кочиева 1979; 3- Бабакова и др.1979; 5- Аксяновой, 1992; 6.- Бабакова, Дубовой, 1979; 7- Халдеевой, 1979; 8.- Гашимовой, 1979; 9 - Минкова, 1977; 10- Дубовой, Бабакова, 1979; 11 - Зубова, Сегеда,1986; 12.- Халдеевой, 1989; 13,14 - Рыкушиной, 1992. В скобках численность изученных индивидиумов.

Таблица 3. Обобщенные дерматоглифические расстояния (ОДР) между некоторыми тюркоязычными народами Евразии (мужчины)

Группа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.Казахи	-	9,9	9,0	11,1	8,1	10,2	7,6	9,9	22,2	22,6	13,5	5,8	5,6	11,7	29,2
2.Каракалпаки		-	10,4	13,4	12,5	11,4	9,7	12,3	23,4	23,7	14,2	12,4	10,5	15,2	30,2
3.Ногайцы			-	6,3	11,5	11,1	12,9	8,1	15,6	15,6	8,5	5,1	5,8	9,0	10,1
4.Узбеки				-	13,7	12,2	14,9	13,8	11,2	11,5	3,2	10,3	11,1	14,2	18,1
5.Уйгуры					-	17,6	11,6	11,9	24,0	24,0	16,9	9,3	7,5	12,8	27,9
6.Алтай-кижи						-	11,9	12,7	17,2	17,1	14,2	11,3	12,3	14,2	23,6
7.Кыргызы							-	7,7	26,1	26,4	17,0	9,8	9,5	13,8	33,0
8.Хакасы южные															
9.Азербайжанцы								-	23,8	23,4	16,6	5,9	6,0	8,2	25,8
10.Турки Передней Азии									-	6,9	9,2	20,8	21,5	24,6	9,3
11.Туркмены										-	10,5	20,7	21,4	24,6	6,5
12.Башкиры											-	13,6	14,3	17,4	16,1
13.Татары Сибири												-	2,3	7,5	23,6
14.Чуваши														-	7,1
15.Карачаевцы															-

Таблица 4. Среднее таксономическое расстояние (СТР) между некоторыми тюркоязычными народами Евразии (мужчины и женщины суммарно)

Группа	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.Казахи	-	1,31	2,24	2,11	1,23	0,67	1,56	5,14	3,20	2,72	2,57	1,11	2,26	2,44
2. Ногайцы		-	1,36	1,03	1,54	1,18	1,54	3,26	1,80	1,27	1,38	1,02	1,42	1,03
3.Узбеки			-	1,20	1,85	1,44	1,90	3,28	1,75	1,02	1,22	0,42	1,47	1,36
4. Уйгуры				-	1,65	1,62	2,05	2,13	1,35	1,20	1,16	1,06	0,54	1,20
5. Алтай-кижи					-	0,64	0,69	3,27	3,07	1,98	1,98	1,47	1,87	2,24
6. Кыргызы						-	1,32	3,04	3,24	1,59	1,75	1,16	1,63	2,24
7. Хакасы южные							-	4,40	2,80	1,77	2,08	1,17	1,82	2,15
8.Азербайжанцы														
9. Турки Болгарии								-	0,87	3,66	3,21	1,85	2,39	0,50
10. Туркмены									-	1,97	2,03	1,24	1,72	0,62
11. Башкиры										-	1,42	0,59	1,29	1,53
12. Татары Сибири											-	1,19	2,02	1,43
13. Чуваши												-	1,22	1,17
14. Карачаевцы													-	1,29
														-

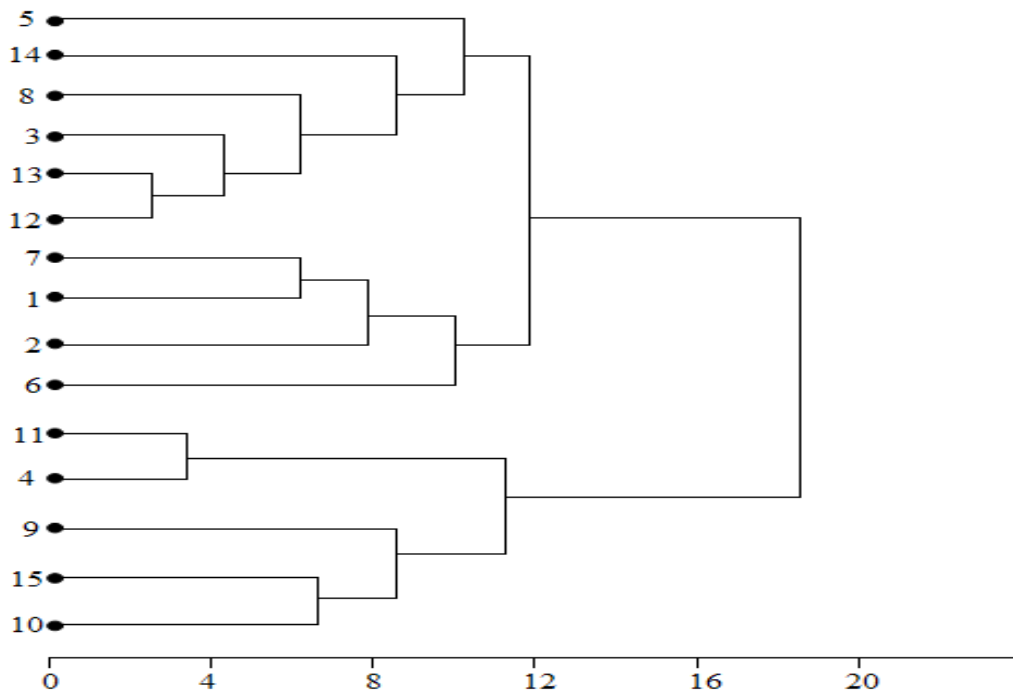

Рис.1. Кластаризация по обобщенным дерматоглифическим расстоянием (ОДР) некоторых тюркоязычных народов Евразии (мужчины). 1- казахи, 2- каракалпаки, 3- ногайцы, 4- узбеки, 5- уйгуры, 6- алтай-кижи, 7- кыргызы, 8- хакасы южные, 9 – азербайджанцы, 10 – турки Передней Азии, 11 – туркмены, 12 – башкиры, 13 – татары Сибири, 14 – чувашаи, 15 – карачаевцы.

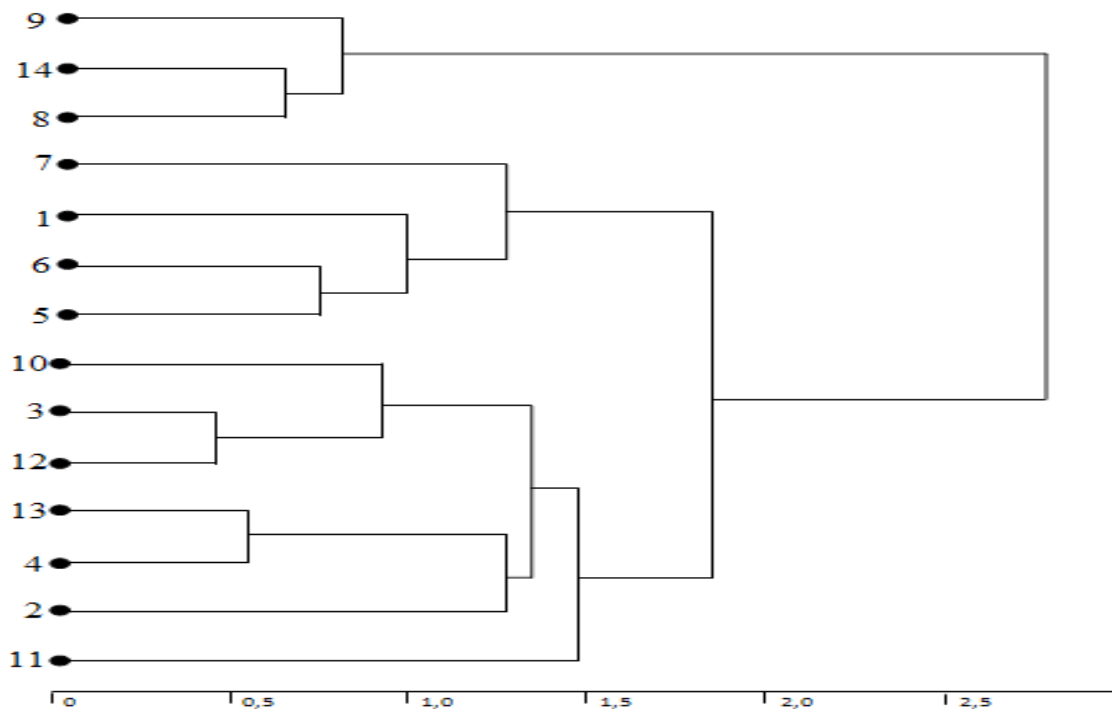

Рис.2. Кластеризация по средним таксономическим расстоянием (СТР) некоторых тюркоязычных народов Евразии (мужчины и женщины суммарно). 1 – казахи, 2 – ногайцы, 3 – узбеки, 4 – уйгуры, 5 – алтай-кижи, 6 – кыргызы, 7 – хакасы, 8 – азербайджанцы, 9 – турки Болгарии, 10 – туркмены, 11 – башкиры, 12 – татары Западной Сибири, 13 – чувашаи, 14 – карачаевцы

Использованная литература:

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967. – 57с.
2. Хить Г.Л., Широбоков И.Г., Славолубова И.А. Дерматоглифика в антропологии. Санкт-Петербург, 2013.- 374с.
3. Исмагулов О., Сихымбаева К.Б., Исмагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. Алматы, 2007. – 240 с.
4. Исмагулов О., Сихымбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. Алма-Ата, 1989. – 237 с.
5. Зубова А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в современной антропологии. Москва, 1989.-228с.
6. Зубов А.А. Географическая изменчивость одонтологических комплексов финно-угорских народов // Финно-угорский сборник. М., 1982. – С.134-147.

**М.Н. Дуйсенгали, директор Актюбинского областного
историко-краеведческого музея,
С.Р. Куандык, студент 1 курса исторического факультета,
Актюбинский региональный государственный университет
им. К.Жубанова, г. Актобе**

НОВЫЕ ЭКЗЕМПЛЯРЫ ДЛИННЫХ МЕЧЕЙ С ТЕРРИТОРИИ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

За последние годы на территории Актюбинской области была проделана большая работа в исследовании памятников раннего железного века. В ходе которой значительно пополнилась источниковая база увеличилось количество артефактов. Среди обнаруженного инвентаря значительный интерес представляют предметы вооружения, в данной статье мы рассмотрим непосредственно длинные сарматские мечи.

Одним из основных видов исторических источников, помимо задач специфического, военного характера, очень часто привлекается для решения других важнейших аспектов исторических реконструкций — хронологических классификаций, определения уровня развития экономики, и в частности ремесла, торговых и военных связей, этнокультурных построений. Учитывая это, можно говорить о том, что степень военизированности, является одним из главных показателей жизни сарматского общества.

Сарматскому вооружению и различным аспектам их военного дела внимания уделяли многие исследователи. Весь накопившийся в дореволюционное время материал собран в трудах исследователя М.И. Ростовцева [1, с. 7]. Позднее, П.Д. Рау в 1927 году в своей работе упоминает элементы вооружения памятников VI-IV вв. до н. э. Позднее К.Ф. Смирнов в своих работах находит возможность изменить датировки данные П.Д. Рау. Так же он дает подробную классификацию и описание найденных мечей, наконечников стрел и конского снаряжения [2]. А.М. Хазанов в своей монографии, посвященной вооружению сарматов, дополнил составленный уже К.Ф. Смирновым список вооружения, а так же провел детальный анализ списка этого вооружения [3].

Проблематику вооружения в своих исследованиях так же затрагивали Б.Н Граков, И.В Сеницын, С.П. Толстов, М.Г. Мошкова, Р.Б. Исмагилов, А.С. Скрипкин.

Как упоминалось выше, за последние годы в ходе археологических исследований на территории Актюбинской области было обнаружено два экземпляра мечей всаднического типа.

Первый экземпляр – меч, найденный в погребении 1, кургана № 4 могильника Сапибулак, расположенного в верховьях реки Илек (рис. 1.1). Меч был найден слева от костяка. Длина меча 118 см, перекрестие прямое брусковидное, навершие рукояти кольцевидное. Ширина лезвия у перекрестия – 3 см, длина лезвия – 102 см, ширина рукояти у перекрестия – 2,6 см. Лезвие сужается от перекрестия к острию меча, в разрезе линзовидное, двояковыпуклое (рис. 3.1). Данный меч можно датировать примерно IV–III вв. до н. э. по комплексу инвентаря в погребении. Из инвентаря следует отметить элементы керамики и найденный в нем кинжал, длиной 42 см, с прямым брусковидным перекрестьем и слегка изогнутым навершием. Такая же комбинация оружия, а именно длинный меч в паре с кинжалом, была обнаружена в погребении Золотого Человека, что предположительно говорит о привилегированности воина.

Аналогичный меч нам известен из Прикубанья, в Елизаветинском могильнике Курджипского кургана. Раскопки были проведены В.А. Городцовым в 1934 году. Длина этого меча составляет 116 см [3, с. 25]. Перекрестие данного меча прямое, как и у меча, найденного в могильнике Сапибулак (рис. 1.2). Но в данных мечах прослеживается различие в навершии рукояти. Если в первом навершие было кольцевидное, то во втором слегка изогнутое. Что может и объяснять примерную датировку второго меча, данную К.Ф. Смирновым, III в. до н. э.

На территории Уилского района в кургане №1 погребении 5 могильника Сегизсай, был найден второй экземпляр меча длиной 97 см (рис. 2.1). Меч лежал слева от костяка, на специально оборудованном пьедестале. Его лезвие в длину составляет 83 см, ширина у перекрестия – 5 см, в сечении линзовидное двояковыпуклое (рис 3.2). От перекрестия до острия меча можно проследить сужение клинка. Перекрестие слегка изогнутое (рис 2.2). Рукоять меча в длину составляет 14 см, ширина – 5,3 см. Навершие рукояти – брусковидное. Меч из могильника Сегизсай можно датировать примерно IV–III до н. э. по содержанию инвентаря в погребении а так же по виду меча. Из инвентаря могу отметить бронзовые наконечники стрел и бронзовая бляха.

Аналогичный по длине меч был найден в с. Усть-Караболка Багарянского района, Челябинской области [3, с. 26]. Но аналогичен он мечу из могильника Сегизсай только в длине, в остальном же прослеживается различие. Рукоять меча, из могильника Сегизсай, в сечении прямоугольная, а рукоять меча из с. Усть-Караболка в сечении имеет овальную форму. Лезвия так же различаются: если у первого в сечении оно линзовидное, то у второго оно имеет ромбовидную форму. Так же интересен тот факт, что меч из с. Усть-Караболка, в нижней части слегка изогнут как клинок сабли. Это может говорить о том, что меч использовался как рубящее оружие всадника. Датирован он К.Ф. Смирновым примерно III - II в. до н. э.

Делая выводы из вышеизложенного можно сказать о том, что мечи данного типа, сложившиеся в прохоровский этап, служили для воинов-всадников как рубящее оружие. Данный тип меча предположительно был атрибутом элитных воинов. Это можно увидеть из длины, форм найденных мечей, и по сопутствующему комплексу погребального инвентаря.. Во первых: длина мечей в частности достигала 1 м и более, что могло позволить нанести удар врагу на таком расстоянии. Во вторых: клинки этих мечей были заточены с обеих сторон, это видно по линзовидному и ромбовидному сечению, что позволяло наносить удар в случае разворота меча в руке. В третьих: в погребениях, где были найдены эти мечи, были кинжалы, бронзовые наконечники стрел, бронзовая бляшка а так же керамические изделия датированные примерно IV- III вв. до н. э. Таким же периодом можно датировать и эти мечи.

Длинные мечи как показано выше, имеют огромную роль в изучении истории быта и культуры сарматского общества. Но факт малоизученности региона не остаётся без внимания. Поэтому наличие «белых пятен» не исключается.

-
- 1.Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия: проблемы хронологии и её исторический аспект. – Саратов: Изд-во СГУ, 1990.
  - 2.Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. – М.: АН СССР, 1961. – 214 с.
  - 3.Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. – М.: Наука, 1971. – 204 с.

**А.А. Бисембаев, ученый секретарь, к.и.н.,
Актюбинский областной историко-краеведческий музей
М.К. Хасанова, студентка 4-го курса исторического факультета
Актюбинский Региональный государственный университет
им. К.Жубанова, г. Актобе**

БУСЫ ИЗ РАННЕКОЧЕВНИЧЕСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ БАССЕЙНА РЕКИ ИЛЕК

Работа посвящена изучению импортных бус полученных при археологических раскопках могильников Сапидулака (раскопки 2009 г.) и Онайбулака (раскопки 2008 г.). Наиболее многочисленной категорией женских украшений и предметов обихода являются бусы, наиболее часто фиксируемые в районе шейных позвонков, черепа и верхней части грудной клетки костяка – собиравшиеся в ожерелье, или в области запястий, в этом случае образывая подобие наборных браслетов [1, с.18].

Ожерелье, в котором преобладали топориковидные бусы(16 экземпляров), с отверстием в узкой торцевой части было обнаружено в ярусном погребении 4 кургана №1 могильника Онайбулак на шее второго костяка. Около половины бусин покрыты глазурью (рис.1,1), (рис.2,1).

Еще шесть штук представляли собой удлинённо-бочковидные бусы из аналогичного материала, что топориковидные. На трех из них также сохранилась белая перламутровая краска. По одному экземпляру представлены бусы удлинённой цилиндрической формы, покрытой белой перламутровой краской, мелкой плоскоцилиндрической бусинкой зеленого цвета, синей стеклянной бусиной конической формы, бусиной из светло-коричневой стеклянной массы, состоящей из круглой основы с бородавками по бокам.

Следует отметить, что наборы из импортных бус – стеклянных, пастовых минеральных также многочисленны не только в западноказахстанских, но и в одновременных женских погребениях других регионов раннекочевнических культур – Северное Причерноморье, Южное Приуралье, лесостепное Зауралье, Центральный и Юго-Восточный Казахстан. Сами по себе они являются индикаторами развития торгово-обменных отношений, уровня развития ремесла того периода, приоритетов в экономических и как следствие, политических акцентах. В степь они попадали разными путями. Нельзя исключать и

пути военных трофеев или даннических откупов.

На данный момент создан ряд классификаций бус различными исследователями по регионам, и как нам кажется, совершенно нет необходимости строить еще одну.

Наиболее подробно типология наборов бус по Западному Казахстану и Южному Приуралью отражена в работах известного исследователя региона С.Ю.Гуцалова [2, с.42] разбитые на следующие блоки: стеклянные подтреугольные плоские бусины, плоские бусины овальной формы из голубоватого стекла, плоские бусы подтреугольной формы из голубоватого стекла, округлые бусы из грязно-темного стекла с глазчатыми орнаментами, призматические из светло-зеленого стекла, удлиненные бочковидной формы красно-оразевого цвета, стеклянные подвески: топовидной, веретенной, конической и каплевидной формы, синие стеклянные бусины биконической формы, округлые бусинки немалых размеров, плоскоцилиндрические бусы, сердоликовые (бочковидные, удлиненно-бочковидные, каплевидные), стеклянные кубической формы синего цвета и округло-ребристые фаянсовые бусины. Таким образом, всего исследователем по форме, размерам и материалу выделено 13 типов, максимально охватывающих, имеющиеся в научном обороте находок этой категории инвентаря.

В том же 4 погребении кургана №1, у первого костяка было расчищено 6 штук удлиненно-бочковидных бус, а в кургане №3, в засыпи могильной ямы обнаружена одна большая бусина бочковидной формы. Онайбулакские комплекты таким образом соотносятся с шестью типами вышеупомянутой типологии: больше всего топориковидных, кстати, весьма массово распространенных в этот период в рассматриваемом регионе. Далее идут покрытые перламутром бочковидные, цилиндрические, различные стеклянные.

С могильника Сапибулак кургана №4 погребения 2 обнаружены различные типы бус в районе шейных позвонков и на костях запястья. Бусы с шейных позвонков были стеклянные покрытые глазурью (рис. 1, 2), (рис. 2, 3). В том же погребении на запястьях находились бусы в большинстве гешировые плоские или цилиндрические, из них 14 бус были покрыты перламутровой краской, также имелись стеклянные как покрытые глазурью, так и без него

С погребения 4 кургана № 6 На глубине 1,2 м в засыпи центральной части ямы обнаружены бусы – уплощенно-эллипсоидные, из темно-синего и голубого стекла с глазками и полосками белого и желтого цветов (рис. 1, 3), (рис. 2, 2). Глазчатый бусы – общий тип бус, который имеет рисунок в форме глаза: сочетание пятна и окружности (окружностей) вокруг него. В своде «Античные бусы Северного Причерноморья» Е.М. Алексеева проводит разделение орнаментов на пятнистые и глазчатые и выделяет простые и сложные глазки в зависимости от количества колец в глазке вокруг центра [3, с. 15, 50, 51]. Глазчатые бусы во многих культурах носили для того, чтобы отклонить «дурной» глаз или нейтрализовать его воздействие. Глазчатые бусы стали «глазами, которые могут видеть во всех направлениях» и, таким образом служили защитным амулетом против сглаза. По классификации О.Н. Мошеева такие бусы датируются в основной массе в рамках второй половины II в н.э. [4, с. 23]

В кургане № 9 в области шейных позвонков погребенного были найдены 5 бусин округлой формы из них: 3 –стеклянные голубого цвета, 1 – стеклянный бежевого цвета, 1 – более крупный каменный (?). Так же между правой ключицей и плечевой костью находилась крупная бусина из меловой породы, бочковидной формы, ее размеры: диаметр – 2,1 см, длина – 2,5 см (рис.1,4) (рис. 2,4).

Таким образом, на основе классификации данных находок можно определить каков был экономический уровень, например изготовление бус требовало достаточно высокого уровня развития ремесла, а производиться в хозяйстве кочевников они не могли, за исключением отдельных примитивных образцов из кости, мела. Следовательно, большинство бус попадало в результате торгового обмена. Что свидетельствует о высоком экономическом уровне. Набор украшений середины I тыс. до н.э. представляет собой весьма важные материалы культурно-диагностического характера, способные оказать влияние на решение вопросов этнокультурного направления в регионе, а также являются богатейшим материалом для распространения реконструкции культурно-исторического и экономического направления.

1. Материалы международной научной конференции «Ранние кочевники Южного Приуралья в свете новейших археологических открытий», 2008.

2. Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. – Уральск, 2004.

3. Алексеева. Античные бусы Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1975.

4. Мошеева О.Н., Глазчатые бусы // Российская археология. – 2008. – №4. – С.23-51.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ПАЛЕОЛИТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Археология ғылымының дамуы, болашақтағы ғылыми іздестіру жұмыстары бағытының нақтылығы мен қорытындысын талап етеді. Осыған байланысты, өңірлер бойынша құрылатын тарихнамалар мен хронологиялық мерзімдер барысы ғылым дамуының алғышарты болып табылады. Батыс Қазақстан аймағындағы, соның ішінде Мұғалжар бөктерінде жарты ғасырға жуық уақыт ширегінде жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында жинақталған мәліметтер, жүйелеу мен болжамдар жасауды талап етеді.

Тас дәуірінің ескерткіштерін анықтауда В.В. Родионов пен Р.А. Сегедин секілді геологтардың еңбектері зор болды.

1978-1981 жж. аралығында Мұғалжар тауларындағы геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген Р.А. Сегедин, шақпақ тастан жасалған еңбек құралдарының геологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген Р.А.Сегедин, шақпақ тастан жасалған еңбек құралдарын жинап, табылған орындарды бірнеше аймақтарға бөлді. Жаман Қарғалы өзенінің алабын: Домбар II және Жалғыз-оба; Ор өзені алабын – Қаражар, Аралтөбе II және Қожасай; Мұғалжар ауданын – Борлы, Бөртебай және Дөңгелек. Ескерткіштерден жинақталған олжалар АОТӨМ-де сақтаулы [1, с. 3-4].

Қаражар II ескерткіші, дөрекі өңделген тас құралдардың табылуына байланысты, палеолит кезеңімен мерзімделеді. Р.А. Сегединнің зерттеуі бойынша, олардың біреуі 22 см ұзындықты құрайды, үш бұрышқа бөлінген трапеция тектес көлемге ие. Екі жақ қыры дөрекі өңделген, қазу немесе ұру құралы қызметін атқаруы мүмкін. Екіншісінің ұзындығы 9 см, үш бұрышқа бөлінген, пирамидаға ұқсайтын сына тектес көлемге ие, жақтауларындағы өткір қырлары дөрекі өңделген [2, с. 45].

АОТӨМ мен геолог В.В. Родионов бірлесіп, 1975-1983 жж аралығында жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында тас дәуірімен мерзімделетін көптеген тұрмыс құралдары табылды. Осылайша 1975 жылы Ақтөбе облысы, Мортқық ауданы, Шаруа қиылысында алғашқы палеолит орны анықталды [3, с. 28].

В.В. Родионов пен С.Ю. Гуцаловтың болжамы бойынша Қаражар III, Дуберсай, Шанданшин орындарынан кездейсоқ табылған тас құралдар палеолиттен кейінгі кезеңдерге жатқызылды [4, с. 11].

1992 жылы Қазақстан палеолиті ескерткіштерін зерттеуге Ресей- Қазақстан экспедициясы ұйымдастырылып, экспедиция кешенді зерттеу жұмыстарына кірісті.

1999-2001 жылдар аралығындағы үш жылда Ақтөбе облысы Мұғалжар тауларында ізденіс, барлау, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Бұл зерттеулердің қорытындысы – А.П. Деревянко, В. Петрин, С.А. Гладышев тағы басқаларының «Итоги изучения палеолита мугоджарских гор» деген мақаласында берілді. Осы үш жыл ішінде 59 пункт ашылып, зерттелді [5].

Интенсивті зерттеу-барлау жұмыстарының нәтижесінде, жаңа көптеген орындар ашылып, зерттелді. Қазақстан палеолитінің тарихнамасы жаңа фундаментальді еңбектермен толыға түсті. Олардың қатарында Ертіс маңы палеолитіне арналған авторлар В.Т. Петрин мен Ж.К. Таймағамбетовтың «Жоғары Ертіс маңындағы палеолиттік Шульбинка тұрағының кешендері» деген 2000 жылы жарық көрген және Батыс Қазақстанерте кешендеріне арналған авторлар ұжымының 2001 жылы басылып, таспа көрген «Мұғалжар тауларының ашель кешендері» еңбектері жатады. Сонымен бірге, жинақтар мен мерзімді баспа құралдарда зерттеу нәтижелері көрсетіліп, таныстырылған бірқатар мақалалар толықтырды.

1999 жылдан бері қарай Батыс Қазақстанда Мұғалжар тауларында жүргізіліп келе жатқан зерттеулер нәтижесінде, бірнеше мақалалар және «Ашельские комплексы Мугоджарских гор» деген монография жарық көрді. Бұлар Мұғалжар таулары ашель кешендерінің ашылуы мен алғашқы зерттелуіне арналды [5].

2008 жылы Т.Б. Мамиров бастаған Мұғалжар тобы, Ақтөбе облысының аттас ауданында барлау жұмыстары жүзеге асырылды. Ерте палеолиттен бастап кейінгі тас дәуіріне тиесілі көптеген ескерткіштер анықталды. 2009 жылы Ж.К.Таймағамбетов бастауымен Мұғалжар аймағында 30-дан аса палеолит дәуірінің ерте және кейінгі кезеңдерін қамтитын ескерткіштер табылды [6, 7].

1. Сегедин Р. А. «Археологические находки, сделанные в 1978-1981 гг. В Актюбинской области» Бассейн реки Орь. Рукопись. Фонды АОИКМ. КП-9374.

2. Таймағамбетов Ж. К., Мамиров Т. Б. «Палеолит Арало-Каспийского региона». – Алматы, 2012. – 254 с.

3. Петров Н. П., Родионов В. В. Отчет об археологической разведке в Актюбинской области летом 1975 года. – Актюбинск, 1976. Рукопись. Фонды. АОИКМ. КП – 9380.

4. Гуцалов С. Ю., Родионов В. В. Перечень археологических памятников Актюбинской области, выявленных и зарегистрированных в 1985 году. – Актюбинск, 1986. Фонды АОИКМ. № 2002.

5. Деревянко А. П., Петрин В., Гладышев С. А. и др. Итоги изучения палеолита Мугалжарских гор II проблемы археологии, этнографии, антрологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во Иа иЭТ СО РАН, 2001. – С 86-93.

6. Отчет Мугалжарского отряда по исследованию памятников каменного века в Мугалжарском и Темирском районе Актюбинской области в 2008 году. Фонды Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН. Рукопись. – № 2800. – Описание 2.

7. Отчет о полевых исследованиях по теме «Исследование памятников палеолита в предгорьях Мугалжар Актюбинской области» в 2009 году. Фонды Актюбинской областной государственной инспекции по охране историко-культурного наследия. Рукопись. – Актобе, 2010.

**В.А. Амелин, мнс,
Актюбинский областной историко-
краеведческий музей,
А.М. Мамедов, директор
КГУ «Актюбинская областная
государственная инспекция по охране
историко-культурного наследия», г. Актобе**

МОНУМЕНТАЛЬНО-КУЛЬТОВЫЕ ПАМЯТНИКИ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ СЕВЕРА АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Археологические изыскания, проводившиеся в последние 100-150 лет, привели к открытию в евразийской степной зоне значительного количества памятников древней (преимущественно каменной) скульптуры. В публикациях подобные памятники именуются стелами, каменными бабами, менгирами, балбалами, обелисками, идолами, статуями-менгирами, изваяниями, скульптурами, антропоморфами, оленными камнями и т.д. Неоднократное обнаружение изваяний *in situ*, как правило в ходе раскопок погребальных или культовых комплексов, достоверно подтвердило существование монументального пластического искусства у части оседлого, полуоседлого и кочевого населения степной (и не только степной) зоны Евразии, по крайней мере с эпохи энеолита. Так, менгиры и стелы разной степени антропоморфизации выявлены в Мариупольском и Чаплинском могильниках, в комплексах нижнемихайловского типа и среднестоговской культуры [1, с.35]. Традиция создания и использования каменных изваяний была хорошо известна племенам ямной культурно-исторической общности причерноморско-приазовского региона [2]; с данным фактом резко контрастирует значительно меньшее распространение ее у носителей катакомбной и срубной культурно-исторической общности [3]. Прекрасные образцы монументальной каменной скульптуры эпох энеолита и бронзы обнаружены на территории Болгарии и Румынии [4, с.21]. Своеобразная группа стел, именуемых окуневскими или тазминскими и датируемых эпохой энеолита или бронзы, выявлена в южносибирском ареале [5, с. 85]. Весьма выразительные изваяния (менгир-плиты, менгир-стелы и менгир-статуи) известны среди древностей кеми-обинской культуры середины III - середины II тыс. до н.э. в Причерноморье и в Крыму [6, с. 333].

Не столь многочисленные, но разнообразные каменные изваяния и стелы, датируемые эпохой бронзы, известны и на Северном Кавказе [7]. В Закавказье, в частности на территории Армении и Грузии, выявлена разнообразная антропоморфная и неантропоморфная скульптура, датируемая эпохой бронзы и раннего железа [8].

Около рубежа II-I тыс. до н. э. каменные изваяния (“баранные камни” и др.) использовались носителями бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана [9, с. 275]. Менгиры и стелы, связываемые с населением эпохи поздней бронзы, близким к срубным племенам более северных районов, найдены в восточноприкаспийской зоне Западного Казахстана [10, с. 155].

В 1-й половине I тыс. до н.э. в восточной части евразийского степного пояса, особенно в Монголии и прилегающих районах, основным видом изваяний были так называемые оленные камни – каменные столбы и плиты, нередко покрывавшиеся изображениями животных (преимущественно оленей), оружия и т.д. [11]. Западнее, в причерноморско-кавказских степях (вплоть до кавказских предгорий) обнаружены немногочисленные, но весьма выразительные синхронные и по визуальным признакам родственные азиатским оленным камням каменные изваяния; в научной литературе они именуются “киммерийскими” стелами, “каменными-обелисками” или “европейскими оленными камнями” [12].

Вне европейской степной зоны, в Прикамье, прежде всего в Новомордовском, Тетюшском и некоторых других могильниках, в последние десятилетия зафиксирована довольно большая группа своеобразных стел, относимых к числу древностей ананьинской культуры IX-VI вв. до н.э. [13, с. 62, 80].

Для эпохи раннего железа причерноморско-кавказских степей весьма характерными являются антропоморфные изваяния, связываемые с носителями скифской археологической культуры [14]. В

Крыму традиция создания монументальных изваяний доживает вплоть до III-IV вв. н.э., то есть до конца существования крымского варианта позднескифской культуры [15].

В западно-казахстанских степях выявлена немногочисленная и вероятно, неоднородная группа изваяний, имеющих сходство как со скифскими антропоморфами европейского региона, так и с оленными камнями и датирующихся 2-й половиной I тыс. до н.э. [16]. Важным, хотя неожиданным событием последних лет, стало открытие ранее неизвестного очага древнего монументального искусства в арало-каспийском междуморье, преимущественно на плато Устюрт и в прилегающих районах плато Мангышлак (Казахстан). Обнаруженные здесь многочисленные культовые комплексы, предварительно датируемые III-I вв. до н.э., оказались насыщенными памятниками разнообразной каменной скульптуры, имеющими заметное сходство как со скифскими изваяниями, так и с оленными камнями [17]. Разновременные, но очень интересные памятники, предварительно относимые к эпохе раннего железа, выявлены на южных окраинах евразийского пояса степей и в прилегающих регионах – в северном Китае, Иране, Закавказье и т.д. [18, 19 с. 5-7].

На территории Актюбинской области обнаружены как и оленный камень, так и менгиры относящиеся к эпохе раннего железа. В частности оленный камень с окрестностей п. Жиренкопа который был исследован в 2010 году актюбинской международной археологической экспедицией, в состав которой входили Актюбинский областной центр истории этнографии и археологии, Институт им. А.Х. Маргулана КН МОН РК и Германский археологический институт, при раскопках памятников эпохи раннего железа бассейна нижнего течения р. Илек. По типу стела схожа со стелой проследящей с Большого Гумаровского Кургана с территории Южного Приуралья [19-20].

В полевом сезоне 2011 года Актюбинским областным центром истории этнографии и археологии на территории Орь-Иргизского междуречья было изучено 12 изваяний (6 местонахождений). Два местонахождения хронологически были определены как памятники раннего железного века Карабутак I и Каракудук III. Карбутацкие и каракудукские комплексы по особенностям расположения, а также по морфологическим признакам перекликаются прежде всего с памятниками плато Мангышлак Восточного Прикаспия [21]. Перспективным остается изучение четырех местонахождений менгиров Орь-иргизского междуречья.

Таким образом можем предположить что непосредственное влияние на монументальную скульптуру Актюбинской области оказывалось с Южного Приуралья, Восточного Прикаспия и Центрального Казахстана. Изучение памятников монументальной скульптуры требует дальнейшего тщательного исследования на территории Актюбинской области.

-
1. Шапошникова.О.Г. и др., Шапошникова О.Г. Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая общность (южнобугский вариант) // САИ. – Киев, 1986. – Вып. VI-3.
  2. Формозов А.А., О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья // СЭ. – 1965. – №6.
  3. Довженко Н.Д., О классификации и типологии каменных изваяний эпохи энеолита - средней бронзы // Актуальные вопросы исторической науки. – Киев, 1984.
  4. Канарак В. Археологический музей и Констанце. – Бухарест, 1967.
  5. Вадецкая Э.Б. Древние идолы Енисея. – Л., 1967.
  6. Щепинский А.А. Кеми-Обинская культура // Археология Украинской ССР. – Киев, 1985. – Т. 1.
  7. Чеченов И.М. Нальчикская подкурганная гробница (III тыс. до н.э.). – М., 1973.
  8. Аракелян Б.Н. Очерки по истории искусства древней Армении (VI в. до н.э. – III в. н.э.). – Ереван, 1976.
  9. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата. 1979.
  10. Баландина Г., Астафьев А. Опыт реконструкции и интерпретации погребально-поминального комплекса эпохи поздней бронзы Актауского могильника // Вопросы археологии Западного Казахстана. – Самара, 1996. – Вып. 1.
  11. Савинов Д.Г. Оленные камни в культуре кочевников Евразии. – СПб., 1994.
  12. Ольховский В.С. О северокавказских стелах эпохи раннего железа // СА. – 1990. – № 3.
  13. Халиков А.Х. Стелы с изображением оружия раннего железного века // СА. – 1963. – № 3..
  14. Белозор В.П.. Скифские каменные изваяния VII-IV вв. до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1986.
  15. Богданова И.А. Две стелы из могильника у с. Заветное в Крыму // СА. – 1961. – № 2.
  16. Гуцалов С.Ю., Таиров А.Д. Стелы и антропоморфные и изваяния раннего железного века южно-уральских степей // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии.– М., 2000.
  17. Самашев З.С., Ольховский В.С., 1996. Стелы Дыкылтаса (Западный Казахстан) // Вопросы археологии Западного Казахстана. Самара, 1996. – Вып. I.
  18. Ковалев А. А. Каменные изваяния Черного Иртыша: (еще раз о джунгарской прародине скифов) // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь: тезисы докл. междунар. науч. конф. – СПб., 1998.
  19. Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. – М.: Наука, 2005.
  20. Мамедов А.М. Оленный камень с окрестностей пос. Жиренкопа // Материалы международной научной конференции «Кадырбаевские чтения – 2010». – Актобе, 2010.

21. Членова Н.Л. Оленные камни как исторический источник (на примере Сев. Кавказа). – Новосибирск, 1984.
22. Мамедов А.М. Монументальные памятники Орь-Иргизского междуречья. (Предварительные результаты исследования). Материалы ежегодной научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2012». – Астана, 2012.

**А.А. Бисембаев, т.ғ.к., Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми хатшысы,
Е.Р. Мырзагалиев, тарих факультетінің 4 курс студенті,
Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті, Ақтөбе қ.**

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ЗЕРТТЕЛУІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ (1991-2014 жж.)

1991 ж. Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы, ғылыми қызметте бұрыннан қалыптасқан жүйені қайта қарауға алып келді. Нәтижесінде Ұлттық ғылым Академиясының Президиумы мен Министрлер Кабинетінің қаулысы қабылданып, сол бойынша Археология институтының негізі қаланып, оған Ә.Х. Марғұлан есімі берілді. Қазақстан археологтарының көпжылдық жұмыстарының нәтижелері қорытындыланып, археология ғылымының болашақтағы даму жолдарының негізгі белгілері анықталды (Байпаков, 1993, с. 3-7). Жетістіктердің қатарына жыл сайын Ұлттық Академия жариялайтын, «Қоғамдық ғылымдар» сериясымен басылып тұратын, толықтай археологиялық тақырыпқа арналған, «Хабаршысы» шығуын жатқызуға болады.

1987 жылы ЮНЕСКО қабылдаған шешімнен кейін, 1991 жылы Қазақстанда «Мәдениет және болашақ» бағдарламасы шеңберінде, халықаралық семинарға дайындалған, баяндамалардың тезистері жарияланды. Семинарда көрсетілген баяндамалар тематикасында, зерттеушілерді қызықтыратын мәселелердің көптүрлілігі бейнеленді. Ғалымдарды қызықтыратын сұрақтардың біршама бөлігі, ортағасырлық көшпелілердің тарихына да қатысты (Взаимодействие кочевых..., 1991).

Ерте орта ғасыр кезеңіндегі жартастағы суреттерге З.С. Самашев өз жұмысының 3 тарауын арнады. Онда ол суреттердің стилистикасы және диагностикалық элементтердің – тулар, сауыттар, қарулану заттары мен жылқының жабдықталу ерекшеліктерін қарастырды (Самашев, 1992, с. 174-182). Ақтөбе облысы территориясындағы Атпа II қорымынан табылған бірегей олжалар, ертеректе Р.Г.Кузеев жасаған, көне башқұрт тайпаларының бастапқы қоныстану территориясы туралы болжамын дәлелдейді (Кузеев, 1971, с. 23). Анықталған жерлеу орны көбінесе башқұрт Орал сырты аймағына тән белгілерін қайталайды (Гуцалов, 1993, с. 162-165).

XII-XIV ғасырлардағы ескерткіштерді екі жергілікті топтарға бөліп қарастырған В.А. Иванов және В.А. Кригер тұжырымдамалары, қазіргі таңда мақала авторларының бірімен шартты түрде мойындалған. Топырақ үйіндісінен тұрғызылған жерлеу орындарының қыпшақтарға тән белгісіне ерекше назар аударылады. Тас обалардың аналогтарын табу мақсатында, Батыс Сібір мен Орталық Қазақстан аймақтары көрсетілген (Иванов, Яминов, 1993, с. 154-160).

Қазіргі кезеңдегі зерттеушілердің жұмыстары ертеректе табылған материалдарды әр қырынан қайта қараумен сипатталады.

VII-XI ғасырладағы ерте орта ғасырлық ескерткіштердің этномәдениетке жататыны туралы Оңтүстік Орал аймағындағы талқылаулар бірітіндеп хронология сұрақтары бойынша пікірталасқа айналды, екі жақта дәлел ретінде статистикалық әдісті қолданды (Мажитов, 1993, с. 119-138; Иванов, 1993, с. 141-149).

Ертеректе алынған материалдарға қайта оралу үрдісі, қазақстан археологиясы ғылымында да байқалады. Көшпелілер ықпалында болған қалалар (Савельева, 1994, с. 15-20) мен сол кезеңдегі Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының ислам дініне бой ұсынуына байланысты сәттер белсенді зерттелуде (Нурмуханбетов, 1994, с. 34-39). К.А. Акишев Қаратаудың оңтүстік-батыс бөлігіне жүргізген жұмысының нәтижесін, XI – XII ғасырларда пайда болған Қырық-Қыз және Бала- Қорған рабаттары, XV-XVIII ғасырларда әскери орда қызметін атқарғанын тұжырымдады. (Акишев, 1994. 39-44б.). А.Ш. Қадырбаевтың жазба деректеріне сүйене отырып, ұйғыр, керей, жалайыр және наймандардың саяси тарихының сәттеріне қайта тоқталды (Қадырбаев, 1993).

Еділ-Орал аймағында жергілікті университеттер экспедициясы, тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғайтын Бүкілресейлік қоғамның бөлімшелері мен облыстық өлкетану музейлерінің атсалысуының арқасында, орта ғасырлық материалдарды жинақтау белсенді түрде жалғасуда. Жұмыстардың нәтижелері Е.П. Мыськовтың, В.И. Мамонтовтың, А.И. Ситниковтың және И.А. Кимнің мақалаларында жарияланды (Мыськов, 1993; Мамонтов, 1993; Ким, 1993). Материалдарды жүйелеу үдерісі байқалады. Аттың жүгеніне қолданылған жапсырмалар (Гаврилина, 1993, с. 77-85) мен ерте орта ғасырлық жерлеу орындарында көптеп кездесетін доғалар (Ковалевская, 1993, с. 107-132) типологиялық кестеде, уақытын анықтау және тарихи-мәдени салыстыру үшін, біріктірілген. Оғыз бен қыпшақ жерлеу орындарын сәйкестендіру мәселесі әлі де маңызды болып тұр (Кригер, 1993, с. 137-144; Гуцалов, 1993а). Оңтүстік Орал далалы аумағынан XI-XII ғасырларға жататын қыпшақтардың жаңа жерлеу орындары анықталды

(Боталов, Костюков, 1993).

1965 жылдан бергі А.С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының археологиялық экспедиция жұмыстарының нәтижелерін Г.А. Кушаев өзінің «Этюды древней истории степного Приуралья» атты еңбегінде қорытындылады. Көшпелілердің орта ғасырлық ескерткіштеріне жеке бір тарау арналған. Материалдардың бір бөлігі ең көрнекті деген жерлеу орындарын сипаттау негізінде берілген. Кітаптың авторы жерлеу ғұрпының өзгеруіне байланысты орта ғасырлар кезеңін хронологиясын төмендегідей бөліп қарастырады: I) VII-IX ғғ. – авар-бұлғар кезеңі; II) IX-XI ғғ. – оғыз-печенег кезеңі; III) XI-XIII ғғ. – қыпшақтық және IV) XIII-XV ғғ. – Алтын орда кезеңі. Сонымен қоса тарихтағы бос орынды толтыру үшін сарматтардың тарихын VII ғасырға дейін созу ұсынысы берілді (Кушаев, 1993, с. 94-111,146).

Орта ғасырлық көшпелілердің жерлеу салтындағы ерекшеліктерін, жаңа заманғы Батыс Қазақстандағы дәстүрлі жерлеу мәдениеті архитектурасының негізгі түп тамыры ретінде, С.Е. Ажіғали өз еңбегінде атап өтті (Аджигалиев, 1994, с. 128-133, 160, 163, 165). Орал аймағы мен Орталық Қазақстандағы кейінгі орта ғасырлық мазарларды зерттеу, көшпелі тұрғындардың исламдану сұрақтарына жауап береді (Боталов, Гарустович, Яминов, 1995, с. 148-165; Гарустович, 1995, с. 166-185).

Орал-Есіл өзендері аралығындағы II-XIV ғғ. жататын материалдар, 500 ден астам жерлеу орындары, 43 ғибадатхана мен жерлеу-ғұрыптық кешендері, кездейсоқ заттар мен аймақтағы балбал тастар жинағы С.Г. Боталовтың жалпылама еңбегінде көрініс тапқан (Боталов, 1994). Орал- Қазақстан далалы аймақтары көшпелілері қоғамының тарихи дамуының хрономәдени жүйесін құру үшін, көрсетілген хронологиялық шеңбер ішінде, автор көп кезеңді әрі көп сатылы математикалық әдісті қолданды (Боталов, 1994, с. 9-13). Тарихи-мәдени кешендер жерлеу салтын статистикалық өңдеудің және заттай кешендердің типологиясы негізінде хронологиялық топтаудың нәтижесінде бөлек анықталды. Сонымен қоса белгіленген жүйе бойынша аймақтың тарихи-географиялық ерекшеліктері қарастырылды.

Белгілі бір деңгеді, өзара әр түрлі аймақтарды – Солтүстік-Батыс Алтай, Хакасс-Минусинск шұңқыры, Тува мен Еділ-Орал аймақтарын салыстыру жолымен, Евразия даласының түркілену сияқты сұрақтар жауабы шешілуде (Боталов, 1996, с. 194-205).

1995 жылдың маусымында «Культура кочевников на рубежах веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): проблемы генезиса и трансформации» атты халықаралық конференция болды. Шығарылған жинақтағы баяндамалардың тұтастай бір бөлігі орта ғасырлық көшпелілерге арналған. К.А. Акишев, Ю.А. Мотов, А.Ш. Кадырбаева, Б.Е. Кумекова және т.б баяндамаларында дәстүрлі қазақ мәдениетінің түп негізі (Акишев, 1995, с. 26-30), түркі мемлекетінің құрылуы (Кадырбаев, 1995, с. 50-57) және оғыздар (Мотов, 1995, с.31-37), сонымен қоса орта ғасырлардағы этникалық байланыстар (Кумеков, 1995, с. 68-76) туралы сұрақтар қарастырылады.

Орта ғасырлық көшпелілердің бейнелеу өнерінде көрініс тапқан дүниетанымдық желіге З.С. Самашевтің жұмыстары арналған. Әр түрлі наным-сенімдер талданды – салт атты, нышандар, қасқырдың стилистикалық белгілері (Самашев, 1996, с. 259-269).

Тәуелсіздікті алуымыз Қазақстан ғалымдарының алдына жаңа мақсаттар қойды. Алдыңғы қатарлы мәселеге қазақ мемлекетінің құрылуы мен түп тамырына байланысты сұрақтар шықты. Осы бағытқа байланысты 1996 жылы «Эволюция государственности Казахстана» атты халықаралық конференция өтті. Жарық көрген баяндамалар мазмұны әр түрлі тақырыпты қамтиды – көшпелілердің қоғамындағы әлеуметтік стратификациясынан бастап, дүниетанымдық аспектілеріне дейін (Эволюция государственности..., 1996).

Қазақстан археологтары мен тарихшы-медевистері ұжымымен 5 томдық Қазақстан тарихының бірінші томы құрастырылды. Бұл еңбек ежелгі және орта ғасыр кезеңдері бойынша жұмыс атқарған бірнеше зерттеушілер буындарының, жарты ғасырдан астам зерттеушілік қызметтерін қорытындылайды. Ол соңғы ғылыми зерттеулерді қамтитын фундаменталды еңбек болып табылады (История Казахстана..., 1996).

Кең көлемді жалпылама еңбектермен қоса, зерттеу мақалалары да басылып тұрады. Ғылыми айналымға жақын арада ғана алынған материалдар енгізіледі (Жумаганбетов, 1995, с. 32-34; Бисембаев, 1996, с. 81-85; Бисембаев, 1996, с. 245-248). Ю.А. Мотов хронологиялық тұрғыдан толыққанды талдауға суық қарулар түрін: қылыштар, қанжар мен пышақтарды алды (Мотов, 1997, с. 45-47; Мотов, 1998, с. 124-129).

Орта ғасырлық көшпелілердің ескерткіштерін зерттеу, олардың таралған барлық аймақтарында жүріп жатыр. Қыпшақ-адыгей байланысын көрсететін әр түрлі жерлеу орындары және тас балбалдар Кубан аймағында зерттелген (Новочихин. 109-122б.; Навротский, 1995, с. 157-164; Пьянков, 1995, с. 154-156). Осындай жұмыстардың арасынан ерекше маңызға В.П. Костюковтың XIII-XIV ғғ. ескерткіштеріне қатысты зерттеулері ие. Оңтүстік Орал ескерткіштері этномәдени тұрғыдан әкімшілік-саяси бірлік ретінде, бізге Шайбани ұлысы атауымен белгілі, қарастырылған. Автор тас және топырақ үйіндісінен тұрғызылған жерлеу салтындағы белгілерін салыстыра отырып, жер астында тұрғызылған құрылыстар өз бетінше этнотоптарды таңбалауға негіз бола алмайды деген маңызды тұжырымға келді.

Сонымен қоса, жерлеу салттары белгілерінің түп тамыры даланың шығыс жақ бөлігінен де табылуда – Ертістен Байкалға дейін. Солтүстік бағытқа бағдарланған жерлеу орындары да ерекше көзге түсуде. Онда монғолдардың мәдени дәстүріне сай белгілерінің байланысы байқалады (Костюков, 1997, с. 6-13).

Соңғы жылдардағы еңбектердің тізімін 1999 жылы Челябинскте жарияланған XIV Орал археологиялық кеңесі баяндамасының тезистері толықтыра түседі, К.В. Сальниковтың 100 жылдық мерейтойына арналған. Айрықша қызығушылықты С.Г. Боталов ұсынған орта ғасырлық культурогенезді қайта құру әрекеті (Боталов, 1999, с. 154-156; Боталов, 1999а, с. 157-158) мен Алтын Орда кезінде маңызынан айырылған қыпшақ мәселесін талдау туғызды (Костюков, 1999, с. 165-166).

XX ғасырдың 90-ы жылдардың екінші жартысынан бастап алтын орда кезеңінің тамаша ескерткіші – Сарайшық қалашығы белсенді түрде зерттелуде. 1996 жылдан бері З.С. Самашевтың басшылығымен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы кең көлемді жұмыс жүргізуде. Ескерткіштің ерекшелігі қалашық территориясындағы жерлеу орындарының санымен және нумизматикалық материалдармен, бұлар сенімді хронологиялық анықтама бола алады, дәлелдене түсуде (Аитова, Самашев, 1998, с. 35-41).

XX ғасырдың 90-ы жылдары қазақстан археологиясының қиын кезеңі болды. Ғылыми кадрлардың саны айтарлықтай азайды, мамандардың басқа салаға ауысуы көрініс тапты, кәсіпкерлікке және т.б. Алайда, осы жағдайлармен қатар жеке нысандардың зерттелуі жалғасын тауып жатты. Олар жергілікті облыстық бюджеттен қаржыландырылып отты. Сол кезде Сарайшық қаласында, Атырау облысының әкімі И.Н. Тасмағамбетовтың бастамасымен, кең көлемдегі жұмыстың жүргізілгендігін айта кету керек. Археологиялық жұмыстардың нәтижесі «Сарайшық» атты үш тілде жарық көрген еңбекте көрініс тапты (Тасмағамбетов, Самашев, 2001).

Ресей ғалымдарының зерттеулері, өз саласының мойындалған мамандарының жұмыстары, евразия даласындағы оғыз бен печенегтердің ескерткіштеріне арналған жалпылама еңбекте орын алды (Гарустович, Иванов, 2001).

2002 жылы Орал қаласында әкім К.Е.Көшербаевтың шешімімен Батыс Қазақстан облысының археология және тарих орталығы құрылды. Жаңа құрылымның міндеті облыс аумағында археологиялық қазба жұмыстарын жандандыру еді. Бұған 2001 жылы Орал қаласының маңынан ортағасырлық некрополи бар қаланың табылуы түрткі болды. Осы нысандар бірнеше жыл бойы Ә.Х. Марғұлан атындағы археологиялық Институттың мамандарымен зерттеліп, жұмыстарының қорытындысы арнайы монографияда жарық көрді (Байпаков, Смагулов, Ахатов, 2005). Орта ғасырлық қаланың ең көне облыс орталықтарының бірінің маңынан табылуы саяси сипатқа да ие болды. Себебі осыған дейін Орал қаласының ежелгі тарихы тек қана казактар қонысымен байланыстырылатын. Соңғы жылдары «Жайықты» зерттеу Орал археологиясының өкілі, М.Д. Қалменовтың басшылығымен жүзеге асатын экспедиция күшімен жүргізілуде.

Осыған ұқсас нысан 1999 жылы Қазақстан астанасы Астананың маңынан табып, қалашық Бозок атауын алған, қазба жұмыстары бүгінгі күнге дейін атқарылып келеді. Мемлекетіміздің астанасының пайда болу уақытын тереңдету 2004 жылы «Бозок в панораме средневековых культур Евразии» атты халықаралық далалық семинар өткізуге себеп болды (Хабдулина, 2005).

Қазіргі таңда Батыс Қазақстан облысы территориясындағы көшпелілердің көнеліктерін белсенді зерттеуші Д.В. Марыксин, Мокринский қорымы мен Сары және Қара Өзеннің орта ағысы алабын зерттеуді жалғастырып жатыр.

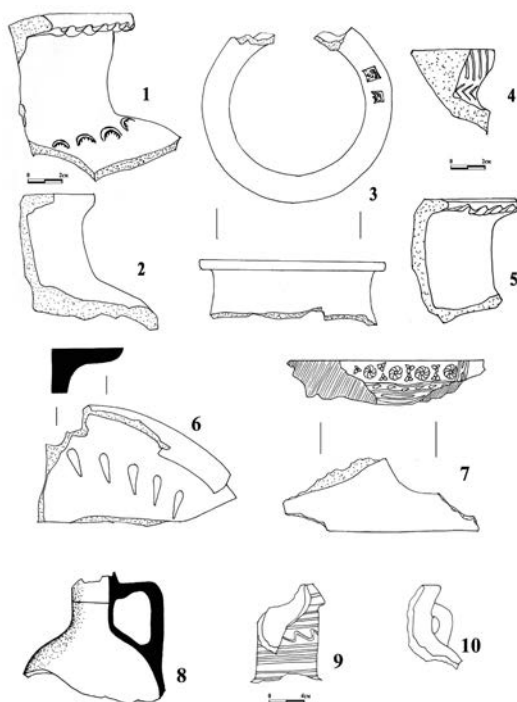
2003 жылдан бастап Қазақстан Республикасында Президент Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен құрылған Мемлекеттік бағдарлама «Мәден мұра» қызмет етеді. Еліміздегі басшылықтың тарихи-мәдени мұраларды сақтау мәселесіне көңіл аударуы археологиялық зерттеулердің кең көлемде қаржыландыруына алып келді, тиісінше республика аумағы бойынша зерттелетін ескерткіштердің көкжиегінің кеңейуі ғылыми зерттеулерді жаңа сатыға көтерді. Қазіргі таңда зерттеушілер санының, әр түрлі әдебиеттердің шығу санының артуы байқалады, бұл қазақстан археологиясының жаңа кезеңіне тән белгі болып сипатталады. Сондықтан да орта ғасырлық ескерткіштер туралы талдаулардың жариялануы маңызды әрі уақытлы болып табылады.

Сонымен, осыған дейінгі зерттеулерді қорытындылай келе, орта ғасырлық көшпелілерді зерттеу тарихы өзінің даму кезеңінде бірнеше кезеңнен өткенін атап көрсете аламыз. Бірінші кезең, көшпелілерді отырықшы мемлекеттермен қарым қатнасы арқылы қарастыған, бірінші кезекте Киев Русімен, дәстүрлі орыс тарихи мектебімен байланысты.

XIX ғасырдың аяғы Қазақстандағы археологиялық ескерткіштерді игере бастаудың бастамасы еді. Революцияға дейінгі зерттеулер сөзсіз ақпараттық жағынан нашар болса да, олар деректік қордың қалыптасуына бастама салды. Азамат соғысынан 1945 жылға дейінгі кезең материал қорын жинақтайтын бағыттың логикалық жалғасы болып табылады. Ұлы Отан соғысынан кейінгі Қазақ КСР ғылым Академиясының ашылуы мен Ә.Х. Марғұланның белсенді қызметі археология жұмысының жаңа кезеңіне жол ашты. Мақалалар қазба жұмыстарымен қатарласа шығып жатты. Бұл кезеңде хронологиялық және этномәдени сызбалары бар жалпылама жұмыстар пайда бола бастайды. Қазіргі заманғы археология ғылымда бұрынғы бағытты сақтай отырып, өзінде компьютерленген дерек қорын

құрайтын, бұрынғы тұжырымдарды қайта қарау және жаңа концепция құрумен айналысатын жаңа сапалы бағыт құрылуда. Орта ғасырлық ескерткіштердің зерттелу жағдайы туралы айтар болсақ, қалалардың орталық бөліктері толыққанды зерттелгенін атап өткен жөн. Көшпелілер ескерткіштері, дайындалған хронологиялық кестесімен және талданған этномәдениетімен, Алтай, Орталық және Шығыс Қазақстан аймақтарымен белгіленген. Осыған ұқсас жұмыстар Еділ бойы мен Оңтүстік Оралды қамтиды. Осы мәнмәтінде Батыс Қазақстандағы материалдарды, үзік-үзік көрші территориялар мәліметтерімен аймақтық салыстыру үшін қолданылған, жалпылау қажетті болып табылады. Себебі бұл аудан ескерткіштері туралы ауық-ауық жарияланды және бүгінгі күнге дейін кең ауқымды уақыт көлеміндегі жерлеу салттарын біріктіретін хрономәднени жүйе жоқ.

Қорыта келе қазба 3 кешенінде 3 бөлменің орындары толығымен ашылып тазаланды және олар суретке түсіріліп жобасы алынды. Біздің ойымызша бұл құрылыс орны табылған керамикаға байланысты ұзақ уақыт бойы тұрғын үй болған сонымен қатар қоғамдық орны болуы мүмкін деген болжамымыз бар.

1-кесте.

1. Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 260 с.
2. Аитова С.М., Самашев З.С. Джучидские монеты с городища Сарайчик // Известия МН-АН РК. Серия общественных наук. – 1998. № 1. – С. 35-41.
3. Акишев К.А. Средневековые работы и курумы Каратау // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – № 5. – С. 39-44.
4. Акишев К.А. К генезису традиционной культуры казахов // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. – Алматы, 1995. – С. 26-31.
5. Бабенков К.Н. Жертвенно-поминальный комплекс «Аксак» Возможные варианты реконструкций // Новое в археологии Южного Урала. – Челябинск, 1996. – С. 245-258.
6. Байпаков К.М. Итоги и перспективы развития Казахстанской археологии // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1993. – № 5. – С. 3-7.
7. Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Средневековое городище Жайык. – Алматы, «Credo», 2005. – 221 с.
8. Бисембаев А.А. К вопросу об этнокультурной интерпретации погребений конца I тыс. н.э. // Известия МН-АН РК. Серия обществ. наук. – 1996. – № 2. – С. 81-85.
9. Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю. Средневековые погребения с территории Актюбинской области // Вопросы археологии Западного Казахстана. – Самара, 1996а. – Вып. 1. – С. 245-258.
10. Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю. Новые памятники древних и средневековых кочевников Казахстанского Приуралья // Уфимский археологический вестник. – Уфа, 1998. – № 1. – С. 152-161.
11. Бисембаев А.А., Усманова Э.Р., Боталов С.Г. Памятники кыпчакско-половецкого этапа (XI – начало XIII века) // Археология Южного Урала. Степь. – Челябинск, 2006. – С. 409-413.
12. Боталов С.Г., Костюков В.П. Кыпчакские погребения XI-XII вв. на Южном Урале // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993. – С. 42-49.

13. Боталов С.Г., Гарустович Г.Н., Яминов А.Ф. Новые материалы по мавзолеям Зауралья и Центрального Казахстана // Наследие веков. Охрана и изучение памятников археологии в Башкортостане. – Уфа, 1995. – Вып. 1. – С. 148-165.
14. Боталов С.Г. Эпоха средневековья Урало-Ишимского междуречья (сер. II – сер. XIV вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Уфа, 1994. – 24 с.
15. Боталов С.Г. Волго-Уральские и Казахстанские степи в V–VIII вв. (Некоторые вопросы тюркизации Евразийских степей) // Новое в археологии Южного Урала. – Челябинск, 1996. – С. 194-209.
16. Боталов С.Г. Гунны (Попытка реконструкции культуругенеза) // XIV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов. – Челябинск, 1999. – С. 154-156.
17. Боталов С.Г. Ранние тюрки (попытка реконструкции культуругенеза) // XIV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов. – Челябинск, 1999. – С. 157-158.
18. Боталов С.Г. Каменные изваяния и жертвенно-поминальные комплексы Урало-Ишимского междуречья // Новое в археологии Южного Урала. – Челябинск, 1996. – С. 210-244.
19. Боталов С.Г. Аскизский курган монгольского времени Кула-Айгыр // РА. – 1992. – № 2. – С. 230-239.
20. Васильев Д.В. Погребения с южной ориентировкой на грунтовом могильнике «Маячный бугор – I» // УПАСК. Тезисы докладов. – Самара, 1994. – С. 47-48.
21. Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 120 с.
22. Гаврилина Л. Бляхи-украшения узды у кочевников Восточной Европы X-XI веков // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993. – С. 77-85.
23. Гарустович Г.Н. Погребения в каменных мавзолеях Башкирского Приуралья // Наследие веков. Охрана и изучение памятников археологии в Башкортостане. – Уфа, 1995. – Вып. 1. – С. 166-185.
24. Гарустович Г.Н., Иванов В.А. Огузы и печенеги в евразийских степях. – Уфа: Гилем, 2001. – 212 с.
25. Гуцалов С.Ю. Погребение средневекового воина в восточных отрогах Мугоджар // Кочевники Урало-Казахстанских степей. – Екатеринбург, 1993. – С. 162-166.
26. Гуцалов С.Ю. Погребение огузо-печенежского времени в кургане Болгарка I (Актюбинская область) // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993а. – С. 91-94.
27. Жумаганбетов Т.С. Золотоордынские памятники Степного Приуралья // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1995. – № 4. – С. 32-34.
28. Иванов В.А., Яминов А.Ф. Погребальный обряд золотоордынского времени в Южном Приуралье (сравнительно-типологическая характеристика) // Кочевники Урало-Казахстанских степей. – Екатеринбург, 1993. – С. 154-161.
29. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в четырех томах. – Алматы: Атамур, 1996. – Т.1. – 540 с.
30. Ivanov V.A. Garustovich G. N. The Results Of the Statistical Analyses of Funeral Rites of the Nomads in the “Great Steppe Belt” in the 10th-11th Centuries and their Ethnic Interpretation // The archaeology of the Steppes: methods and strategies. – Napoli, 1994. – P. 573-589.
31. Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII-XIV вв. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – 160 с.
32. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаириров, найманов и кирейтов. – Алматы: Рауан-Демеу, 1993. – 168 с.
33. Кадырбаев А.Ш. Кочевой мир Казахстана в древнетюркскую эпоху (VI-IX вв.) // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. – Алматы, 1995. – С. 50-57.
34. Кадырбаев А.Ш. Казахстан в эпоху Чингиз-хана и его преемников. XII-XIV века. Серия: Актуальные проблемы истории Казахстана. – Алма-Ата, 1992. – 40 с.
35. Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.
36. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата, 1991.
37. Костюков В.П. Памятники кочевников XIII-XIV вв. Южного Зауралья (К вопросу об этнокультурном составе улуса Шибана): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Уфа, 1997. – 19 с.
38. Костюков В.П. Кыпчаки и Золотая Орда // XIV Уральское археологическое совещание. Тезисы докладов. – Челябинск, 1999. – С. 165-166.
39. Кригер В.А. Огузские курганы в междуречье Волги и Эмбы // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993. – С. 137-144.
40. Кумеков Б.Е. К кыпчако-мадьярским этническим связям // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. – Алматы, 1995. – С. 68-77.
41. Кушаев Г.А. Этюды древней истории Степного Приуралья. – Уральск: Диалог, 1993. – 172с.
42. Мажитов Н.А. Материалы и хронологии средневековых древностей Южного Урала (VII–XI вв.) // Хронология памятников Южного Урала. – Уфа, 1993. – С. 119-140.
43. Мамонтов В.И. Погребения поздних кочевников из курганного могильника Солдовка II // Древности Волго-Донских степей. – Волгоград, 1993. – Вып. 3. – С. 151-172.
44. Мамонтов В.И., Ситников А.В. Средневековых погребения Царевского курганного могильника // Древности Волго-Донских степей. – Волгоград, 1993а. – Вып. 3. – С. 183-208.
45. Манапова А.М. Архивное наследие А.Х. Маргулана // Известия МН-АН РК. Серия обществ. наук. – 1997. – № 1. – С. 80-82.
46. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества. – Алматы-М.: Социнвест-Горизонт, 1995. – 320 с.

47. Мотов Ю.А. К истории государства огузских ябгу // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. – Алматы, 1995. – С. 31-38.
48. Мотов Ю.А. О датировке мечей с настенных росписей раннесредневековых городов Средней Азии // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э. (Вопросы хронологии). Тезисы докладов. – Самара, 1997. – С. 45-47.
49. Мотов Ю.А. Кинжалы и ножи кочевников раннего средневековья // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы-М., 1998. – Вып. 2. – С. 124-129.
50. Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алма-Ата, 1992. – 176 с.
51. Мыськов Е.П. Погребения кочевников IX-XI вв. на Ахтубе // Древности Волго-Донских степей. – Волгоград, 1993. – Вып. 3. – С. 69-83.
52. Навротский Н.И. Половецкие каменные изваяния Армавирского краеведческого музея // Историко-археологический альманах. – Армавир-М., 1995. – № 1. – С. 157-164.
53. Нурмуханбетов Б. Некоторые черты раннего ислама в Средней и Нижней Арыси // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – № 5. – С. 34-39.
54. Орынбеков М.С. Верования древнего Казахстана. – Алматы, 1997. – 154 с.
55. Пьянков А.В., Хачагурова Е.А. Погребение половчанки из Степного Прикубанья // Историко-археологический альманах. – Армавир – М., 1995. – № 1. – С. 154-156.
56. Рябой Т.Ф. Шехр-ал-Джедид – золотоордынский город Днестровско-Прутского междуречья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1993. – 24 с.
57. Савельева Т.В. О городах карлуков // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – № 5. – С. 15-20.
58. Самашев З.С. Граффити средневековых номадов // Вопросы археологии Западного Казахстана. – Самара, 1996. – Вып. 1. – С. 259-269.
59. Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 288 с.
60. Смагулов Е.А., Виноградов С.М., Бисембаев А.А. Элитное погребение развитого средневековья в долине Сары-Хобды // Известия НАН РК, Серия обществ. наук. – 2008. – №1.
61. Султангалиева А.К. Культурные аспекты исламизации в Казахстане (IX-XV вв.) // Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. Тезисы докладов. – Алма-Ата, 1991. – С. 96-98.
62. Тасмагамбетов И.Н., Самашев З.С. Сарайчик. – Алматы: Берел, 2001. – 320 с.
63. Хабдулина М.К. Кочевая цивилизация: Критерии и понятия // Известия МН-АН РК. Серия обществ. наук. – 1997. – № 1. – С. 3-9.
64. Хабдулина М.К. Археологические исследования в Акмолинской области: городище Бузок // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие – 2004». – Алматы, 2005. – 200 с. с илл.
65. Эволюция государственности Казахстана. Материалы международной конференции г. Алматы, 3-5 апреля 1996. – Алматы, 1996.

С.С. Мургабаев, М.М. Бахтыбаев, Л.Ж. Малдыбекова,
 Научно-исследовательский центр Археологии
 Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясави

ИССЛЕДОВАНИЯ НА «УСАТОМ» КУРГАНЕ ИЗ КОМПЛЕКСА КАРАСУЙИР II

Каратауский отряд Сыганакской археологической экспедиции НИЦ Археологии МКТУ им. Х.А. Ясави в полевом сезоне 2012 года произвел исследования археологических памятников ущелья Карасуйир и произвела раскопки на двух курганах.

Курганный могильник Карасуйир II (29) находится в Жанакурганском районе Кызылординской области, в 34 км к востоку от поселка Жанакурган, в 19,6 км к северо-востоку от пос. Шалкия и в 1,7 км к востоку-юго-востоку от горы Карасуйир. «Усатый» курган входит в комплекс курганного могильника Карасуйир 2. Памятник был открыт и исследован в 2005 году ТАЭ МКТУ им. Х.А. Ясави (М.Е. Елеуов) [1].

Курган расположен в долине речки Карасуйир, на ее левом берегу. Всего в комплекс кургана с «усами» входит 5 курганов различного диаметра и высоты (рис. 1).

Рисунок 1 – Курганный могильник Карасуйир 2. Общий вид «усатого» кургана

В статье «Курганный могильник Карасуйир II», опубликованной в «Своде памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область» в курганный могильник были включены разновременные памятники [2]. Нами курганный могильник рассматривается как отдельный памятник Карасуйир 2, а памятник эпохи бронзы – как Карасуйир 3.

Кроме того в 170 м к западу-северо-западу от кургана с усами расположена группа из 3-х курганов, входящих в могильник Карасуйир II, по видимому, имеющие отношение к традиции сооружения курганов с усами. На это указывает размещение трех курганов группы в порядке, характерном для центральной части комплекса кургана с усами: один крупный курган и с востока от него симметрично расположенная курганная пара. Однако, в данном случае, «усы» не зафиксированы.

На поверхности курганов или в непосредственной близости от них подъемный материал не был зафиксирован. В ходе работ экспедиции 2012 года были полностью раскопаны курган 1 и 2 «усатого» кургана, входящие в комплекс могильника Карасуйир 2. Исследование «усатого» кургана с каменными панцирями производилось по классической курганной методике с оставлением одной бровки в направлении север-юг (магнитный север без учета магнитного склонения). Расчистка и снятие каменного панциря производилась условными горизонтами мощностью 0,25 м, с последующей фотофиксацией и отрисовкой каждого из горизонтов. Фиксация находок производилась от центрального пикета, принятого за условный «0», после чего места обнаружения наносились на план распространения находок.

До начала раскопок курган 1 представлял собой слабозадернованную каменную насыпь округлой формы диаметром 12 м и высотой 0,4 м (от современной дневной поверхности). После расчистки верхнего слоя каменного панциря форма насыпи, хотя и сохранила в плане в целом близкие к окружности очертания, внутри ее наместились контуры подквадратной конструкции размерами около 6х6 м, сложенные главным образом из относительно крупных камней.

В центральной же части конструкции был отмечен небольшой прогиб панциря (глубиной около 0,1 м), заполненный мелкими камнями и щебнем. С целью уточнения конструктивных особенностей сооружения, верхний слой панциря был снят на глубину 0,2-0,25 м (рис. 2). Обнажившийся останец подтвердил предположение, что изначально курган представлял собой квадратную конструкцию, сориентированную сторонами по осям северо-запад – юго-восток.

Гипотеза о том, что курган 1 представляет собой развал квадратной ограды, четкого подтверждения не нашла, так как внутренняя часть предполагаемой ограды оказалась полностью заполнена камнями аналогичным по размерам материалу условных «стен» предполагаемой ограды. Признаков правильной кладки по контуру прямоугольного панциря, позволивших бы интерпретировать курган как ограду, целенаправленно заложенную камнем, выявить также не удалось.

Единственным же указанием на функционирование кургана изначально именно как каменной ограды, а не просто квадратной площадки, можно считать распространение находок, как в теле насыпи, так и на древней дневной поверхности исключительно внутри сооружения, причем вблизи условных внутренних фасов «стен» предполагаемой ограды. Однако, учитывая незначительное количество материала, такое распределение могло быть и случайным. Древняя дневная поверхность отмечена на глубине «-57-60» от центрального пикета (рис. 3-4).

В 2,5 м к востоку от ЦП на древней дневной поверхности («-60» от ЦП) был расчищен развал лепного сосуда. В южной части кургана в разных местах были обнаружены еще несколько фрагментов от другого сосуда – в верхних слоях при расчистке каменного панциря фрагмент ручки и горловины, а на отметке «-58» – мелкий фрагмент донца (рис. 5).

Кроме того, при расчистке верхнего слоя кладки панциря кургана был обнаружен кремневый отщеп, а также *лепной сосуд* (рис. 6). Размеры сохранившейся части: диаметр донца – 14,5 см, диаметр по максимальной части тулова – 25,5 см, диаметр по горлышку – 8,7 см, диаметр по устью – ок. 9,3 см. Общая высота сосуда – 34,2 см, высота горла – 8,2 см, высота сосуда до наиболее широкой части – 14,3 см, высота плечика – 11,7 см; толщина стенки – 0,85 см (дно), 0,75 см (тулово), 0,8 см (горло) 0,6 см (венчик).

Рис. 2. Могильник Карасуйир 2. Вид бровки с востока.

Рис. 3. Могильник Карасуйир 2. Курган с усами. Курган 1. Слой 1. План, разрез.

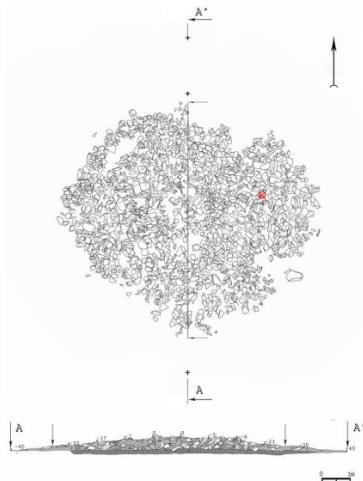

Рис. 4. Могильник Карасуйир 2. Курган с усами. Курган 1. Слой 2. План, разрез.

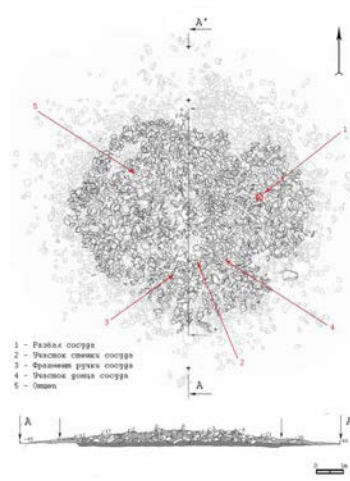

Рис. 5. Могильник Карасуйир 2. Курган с усами. Курган 1. Слой 1-2. План расположения находок.

Ручка налепная, в сечении – уплощенный овал (длина – ок. 8,0 см, толщина – 1,2, ширина – 2,4 см). На внешней стороне ручки заметен неглубокий продольный желобок от формовки пальцами. Дно плоское без поддона. Горловина прямая, венчик слегка отогнут наружу. Формовка: лепная. Тесто плотное, среднего промеса, некачественной отмучки, в ее составе отмечены темно-бурые ожелезнения и белесые известняковые включения. Черепок в изломе светло-красный. Обжиг равномерный, ровный. Следы копоти отсутствуют.

Весь сосуд с наружной стороны покрыт светло-желтым ангобом, местами заметно стершимися. Поверхность сосуда сильно потерта, особенно донная и придонная части. В средней части тулова сохранились две пары круглых сквозных отверстий от скреп, поставленных при ремонте сосуда в древности. Судя степени изношенности изделия и по внешнему виду, сосуд длительное время использовался в быту. Сохранность средняя. Сосуд археологически целый, сильно фрагментирован.

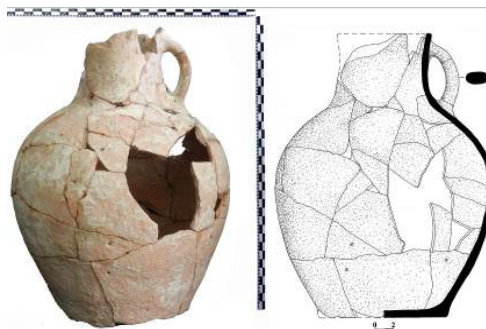

Рисунок 6 – Могильник Карасуйир 2. Курган с усами. Курган 1. Сосуд

Участок стенки, ручки и донца лепного сосуда. Фрагменты (рис. 7).

Рис. 7. Могильник Карасуйир 2. Курган с усами. Курган 1. Находки. 1 – фрагмент горловины; 2 – ручка; 3 – фрагмент донца; 4 – отщеп.

Фрагмент стенки. Представляет собой, судя по всему участок горловины крупного кувшина. Ориентировочный диаметр горловины 8-9 см., высота – не менее 3,1 см. Толщина стенки – 0,65 см. Край фрагмента имеет характерное утолщение – переход к ручке сосуда. Формовка: лепная. Тесто плотное, среднего промеса, некачественной отмучки, в составе отмечены темно-бурые ожелезнения и мелкие камни. Черепок в изломе светло темно-серый. Поверхность грязно-красная, с серыми пятнами, местами закопчена. Фрагмент обнаружен в юго-восточном секторе кургана, в 2 м к юго-юго-востоку от ЦП, при расчистке верхнего слоя каменного панциря.

Фрагмент ручки. В сечении имеет форму неправильного овала (ширина 3,2 см, толщина 2,75 см, длина сохранившейся части 4,2 см). Формовка: лепной. Тесто плотное, среднего промеса, некачественной отмучки, в составе отмечены темно-бурые ожелезнения и мелкие камни. Черепок в изломе светло темно-серый и черный. Поверхность грязно-серая, местами закопчена. Ангоб, роспись или орнаментация отсутствует. Фрагмент обнаружен в юго-западном секторе кургана, в 2,5 м к Югу от ЦП (на границе с бровкой), при расчистке верхнего слоя каменного панциря

Фрагмент донца. Размеры: 2,3x1,4 см. С внутренней стороны фас полностью разрушен, поэтому толщину фрагмента установить не удалось. Формовка: лепная. Тесто рыхлое, среднего промеса, некачественной отмучки, в составе отмечены мелкие камни. Черепок в изломе светло черный. Поверхность черная, густо закопченная. Черепок пережжен почти до угольного состояния. Ангоб, роспись или орнаментация отсутствуют. Фрагмент обнаружен в юго-западном секторе кургана, в 1,3 м к востоку и в 2,0 м к югу от ЦП, на уровне древней дневной поверхности («-60» от ЦП).

Все три фрагмента демонстрируют схожий состав теста и характер обжига. Кроме того, все три фрагмента обнаружены в южной части кургана, в относительной близости друг от друга. Исходя из изложенного, можно предположить, что все три фрагмента являются частями от одного сосуда, возможно аналогичного сосуду 1. Характерно, что все фрагменту имеют на поверхности следы копоти, а также следы воздействия высоких температур.

Отщеп. Размеры: 2,0x2,2 см. Обнаружен в северо-западном секторе в 2,3 м к северо-востоку от ЦП при расчистке верхнего слоя каменного панциря. Материал: кремьень, светло-коричневого цвета. На тыльной стороне различима волна, образовавшаяся при его скалывании с нуклеуса. Следы сработанности отсутствуют.

Курган 2 расположен в 8 м к юго-востоку от кургана 1. Представляет собой округлую площадку диаметром 4,5-5,0 м и высотой 0,25 м (над современной дневной поверхностью), с которой начинается южный «ус» комплекса. Насыпь каменно-земляная, округлых очертаний. Сложена из мелких и средних камней (размерами от 0,3x0,4 м, до размеров мелкого щебня.) В центральной части зафиксировано 2 вертикально стоящих камня размерами 0,5x0,3x0,3 м (рис. 8).

Основание кургана (древняя дневная поверхность) отмечено на глубине «-40» от центрального пикета (рис. 9).

Находки не обнаружены.

Рис. 8. Курган 2. Вид после раскопок.

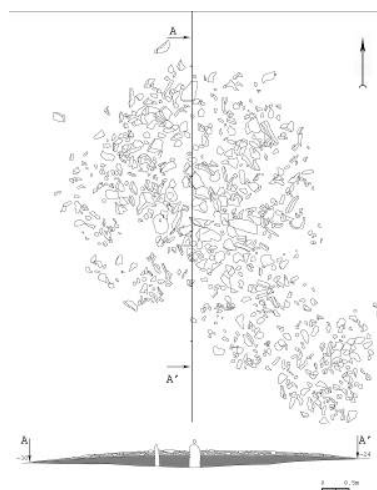

Рис. 9. Могильник Карасуйир 2. Курган с усами. Курган 2. План, разрез.

По результатам исследований кургана с усами, входящего в комплекс курганного могильника Карасуйир II, удалось выяснить следующие особенности данного комплекса:

1. «Усатый» курган состоит из одного центрального сооружения (курган 1), от которого в юго-восточном направлении отходят «усы», в начале и конце которых имеются небольшие каменные курганы-площадки (по классификации М.К. Кадырбаева – тип IV, по П.Н. Мариковскому – тип 3, по А.З. Бейсенову - тип I).

2. Центральный курган комплекса (курган 1) представляет собой квадратную площадку из камня с длиной сторон около 5 м, ориентированную углами по сторонам света. Близкие аналогии такой архитектуре в комплексах курганов с усами известны по материалам курганов с усами Елизаветпольский I, Оленина Отнога, Солончанка I, Кызылжар [3].

3. «Традиционный» для курганов с усами сосуд в восточной части центрального кургана комплекса был установлен на древнюю дневную поверхность или, что более вероятно, в неглубокую (до 0,1 м глубиной) ямку в погребенной почве.

4. Курган 2, представляющий собой каменную выкладку в начале южного «уса», возможно, изначально представлял собой площадку подквадратной или ромбической формы, ориентированную углами по сторонам света, как это было зафиксировано в комплексе Сарбулат 1, однако строго проследить форму выкладки при раскопках не удалось.

5. В центральной части кургана 2 отмечено два относительно крупных (0,2x0,4 м) вертикально стоящих камня, вкопанных в слой погребенной почвы. Аналоги этому известны по материалам курганов с «усами» Новокоңдуровский I, курган 1 могильника Кара-Бие, где они рассматриваются либо как ритуальные объекты, либо как «ориентировочные камни», установленные при разметке и сооружении комплекса [3, с. 93, 100-101].

6. Кроме развала сосуда в восточной части центрального кургана, в кургане зафиксированы керамические фрагменты от другого сосуда, в южной части насыпи.

7. Остеологический или антропологический материал, а также следы огня не обнаружены.

8. Керамика из кургана с «усами» Карасуйир II относится к типологической группе 7 (по классификации С.Г. Боталова, А.Д. Таирова и И.Э. Любчанского) и имеет прямые аналогии в комплексах Западной Ферганы. Датировка упомянутой группы, по аналогиям в Поволжье, Восточной Европе и на Средней Сырдарье, укладывается в рамки V–VIII вв. н.э. Для сосуда же из кургана с усами Карасуйир 2 возможна более узкая дата – VI–VII вв. н.э. [3, с. 122, 134].

---

1. Елеуов М., Мургабаев С., Қалиев С., Ақымбек Е., Қатаева Ж., Әлжанов Р. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (қорытынды) ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. – Түркістан, 2005. – 115 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві, инв. №7. – № 92, 53 б.; № 17, 12 б.

2. Әлжанов Р. 2-Қарасүйір обалар қорымы (29) // Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштердің жинағы. Қызылорда облысы. – Алматы: Аруна, 2011. – 169-171 бб.

3. Боталов С.Г., Любчанский И.Э., Таиров А.Д. Курганы с усами урало-казахстанских степей. – Челябинск, 2006. – С. 92.

**В.А. Подобед, к.и.н., заведующий отделом,
А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов, к.и.н., в.ис
Областной краеведческий музей, г. Донецк, Украина**

МОТЫГИ В ОБРЯДАХ ПЛЕМЕН ЭПОХИ БРОНЗЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Племена эпохи бронзы, жившие на территории современного Казахстана, использовали в своих обрядах самые разнообразные вещи, в том числе – те, которые были изготовлены для утилитарного применения и приобретали высокий семиотический статус лишь будучи включенными в обрядовый контекст. К числу подобных предметов относятся, в частности, изделия, которые археологи именуют мотыгами. Это – топорovidные каменные орудия, как правило, более грубо выполненные, чем топоры, и обычно имеющие, в отличие от топоров, не заточенную рабочую часть (рис. 1). Некоторые из данных артефактов имеют уступы или желобки для привязывания к рукояти. Мотыги нередко оказывались в контекстах, которые с той или иной долей вероятности можно интерпретировать как культовые. Нам известны следующие комплексы подобного рода.

На поселении *Икпень I*, Карагандинская обл., РК мотыга (рис. 1, 3) находилась в зольнике, относящемся к нуртайскому и нурынскому периодам андроновской общности. Наряду с интересующим нас орудием, в зольнике были выявлены и другие артефакты, в т.ч. бронзовые подвеска, 4 крючка, фрагменты ножей, фрагментированные кремневые наконечники стрел, костяные трубочка, «заколка», наконечники стрел, заостренные предметы, глиняные кружки и пряслица (выточенные из стенок сосудов), «грузила», фрагмент орнаментированного «утюжка», каменные обломок булавы, грузила, оселок с отверстием, диски, молоток, «лощило» [1, с. 38; рис. 20, 1, 3, 4, 6-9; 22]. Отметим, что зольники эпохи бронзы являлись не просто местами сброса золы, но – «сакральными свалками» (см., например: [2, с. 23]). А в рассматриваемом случае обращает на себя внимание еще и то, что многие вещи из зольника, в т.ч. сама мотыга, были вполне годными для функционального использования. Отсюда велика вероятность, что они (или, во всяком случае, их значительная часть) попали в зольник вследствие обрядовых манипуляций. В данной связи стоит упомянуть и фрагмент мотыги, выявленный в зольнике

на поселении алакульской культуры *Конезавод III*, Костанайская обл., РК [3, с. 230]. Возможно, и этот предмет не относится к выброшенным за ненадобностью.

На поселении *Атасу I*, Карагандинская обл. в жилище 4, относящемся к *нуринскому периоду*, в размещавшемся в северо-восточном углу данной постройки очаге и рядом с ним была выявлена серия артефактов, в т.ч. «каменные мотыги для огородного земледелия, рытья канав, котлованов, колодцев и других земляных работ» [4, с. 212, 215]. Другие находки из данного комплекса связаны преимущественно с металлургическим производством. Это – «рудодробильные орудия, молотки, песты, колотушки, терочки, песчаные и гранитные плитки для дробления руды», медные слитки весом до 5 кг, литейная форма, фрагменты каменных и глиняных льячек и тиглей, металлургические шлаки. Вместе с перечисленными артефактами были выявлены и «лощила для полировки керамических изделий» [4, с. 212]. Описанный комплекс трудно интерпретировать однозначно, тем более, что на приведенном в публикации плане постройки перечисленные предметы не обозначены и, соответственно, невозможно установить, была ли какая-то система в их размещении. Не исключено, что мы имеем дело со свалкой вещей, оказавшихся ненужными. Настораживает, однако, присутствие в комплексе медных слитков, которые никак не отнесешь к бытовому мусору. Их нахождение среди перечисленных артефактов позволяет с известной долей осторожности предполагать, что комплекс сформировался в ходе какого-то обряда.

В помещении 2 рассматриваемого поселения (нуринский период), в юго-восточной части котлована (близ «коридора», шедшего к помещению 3) была выявлена серия объектов, культовый характер которых достаточно очевиден. Это – яма со скелетом молодого теленка, яма с целым сосудом, небольшая ямка, где находились 10 астрагалов (некоторые были пришлифованы) и 3 маленькие ямки, в которых лежали 2 бронзовых наконечника стрел, «небольшое бронзовое орудие» и, что для нас наиболее важно, мотыга [5, с. 30].

В жилище 9 этого же поселения, также относящемся к нуринскому периоду, были выявлены серия мотыг и бронзовый серп, что позволило автору публикации назвать постройку «домом земледельца» [6, с. 137]. Как размещались упомянутые предметы, нам вновь не известно. Тем не менее, нельзя исключить того, что оставление вещей в жилище могло быть связано с обрядовыми манипуляциями. Во всяком случае, это касается серпа. Данное орудие в силу своей металлоемкости не могло быть выброшено и едва ли могло быть забыто в покидаемой постройке.

Возможно, к нуринским древностям относится и мотыга, найденная около каменной ограды (сооружение 9) могильника *Дарьинский*, Карагандинская обл. [7, рис.13, 1]. Настораживает то, что мотыга обнаружена на современной поверхности [7, с. 85] и формально может относиться к более позднему времени.

На поселении саргаринско-алексеевской культуры *Бузулы II*, Карагандинская обл. в жилище 2 были выявлены 2 мотыги. Одна из них лежала в северо-восточной части постройки, а другая – в 60 см от северной стенки [4, с. 224]. Применительно к этим находкам также трудно быть уверенным, что их оставление в постройке было связано с обрядовой деятельностью, хотя полностью отрицать это и не стоит.

Столь же трудно выяснить причину археологизации еще одной мотыги. Она выявлена на поселении саргаринско-алексеевской культуры *Каркаралинка II*, Карагандинская обл. Орудие размещалось в центральной части жилища 1. На этом же участке котлована залежали каменный молоток, фрагменты керамики, кости животных, куски железной руды и шлаков [4, с. 230].

Более уверенно можно причислить к культовым комплексам «клад», обнаруженный на поселении трушниковской культуры *Барашки I*, Восточно-Казахстанская обл., РК. Здесь в жилище 1, под глиняной обмазкой пола, находились «земледельческие орудия труда» – мотыга (рис. 1, 2), зернотерка и пест [8, с. 22]. Любопытно, что на мотыге имеются следы длительного использования [8, с. 39-40].

На поселении трушниковской культуры *Трушниково*, Восточно-Казахстанская обл., РК серия мотыг была обнаружена в зольнике. Стоит отметить, что в этом зольнике выделялся участок размером около 8 × 2 м, где локализовались различные изделия, в т.ч. упомянутые уже мотыги, верхние камни зернотерок (некоторые – во фрагментах), песты, терочки, ступка, молоты, тупики, бронзовый наконечник стрелы [9, табл. XLV]. Отмеченный факт системного размещения вещей в зольнике делает предположение о культовом характере данного объекта вполне вероятным.

Следует сказать, что использование мотыг в обрядовой деятельности демонстрируют и памятники других регионов. Так, на поселении уральской абашевской культуры *Мало-Кизильское*, Башкортостан, РФ к югу от жилища – перед предполагаемым входом был выявлен «очажок», вокруг которого лежали каменные мотыга, модель булавы, пест, кремневый наконечник стрелы и фрагмент глиняного вкладыша от литейной [10, с. 19]. Концентрация перечисленных вещей у «очажка» и присутствие среди них модели булавы позволяют считать, что комплекс правомерно причислять к культовым.

На поселении алакульской культуры *Ушкатта*, Оренбургская обл., РФ в постройке II, возле очага, находившегося близ северо-западной стенки котлована, лежали мотыга, фрагмент бронзового ножа, пест и глиняная фигурка верблюда. Здесь же фиксировалась охра [11, рис. 1]. В данном случае

размещение перечисленных артефактов у очага и наличие в комплексе охры не оставляют сомнений в том, что мы имеем дело с культовым комплексом.

На поселении срубной культуры *Чесноково I*, Западно-Казахстанская обл., РК в столбовой яме, находившейся в постройке, была выявлена кварцитовая мотыга (рис. 1, 1) со следами сработанности [12, с.87]. Факт размещения орудия в столбовой яме позволяет рассматривать комплекс как культовый (см.: [13]).

На руднике срубной культуры *Червонэ Озеро-1*, Луганская обл., Украина серия мотыг была обнаружена во рву. Назначение данного рва не ясно. Он был ориентирован по линии северо-запад – юго-восток, имел в длину более 10 м и своим юго-восточным концом упирался в какой-то котлован, разрушенный оврагом. Во рву залежали скопления кусков медистого песчаника. Среди камней и находились мотыги, а также – другие артефакты, в т.ч. орудия из ребер и трубчатых костей животных, каменные кайла, молоты, отбойники, рудодробильные плиты, абразивы, диски, песты и терочки. Во рву были обнаружены также развалы 4 сосудов, а на его дне – «деревянная чаша» и каменный ящик из вертикальных плит (кенотаф, по предположению авторов публикации) [14, с. 43]. Необычная форма сооружения и нестандартность его заполнения позволяют с большой долей вероятности считать ров культовым.

На расположенном близ упомянутого рудника одноименном поселении, на производственном участке № 2 было выявлено скопление, включавшее куски медистого песчаника (один был ошлакован), плитку штейна, фрагменты керамики (в т.ч. 3 развала), 3 рудодробильные плиты, 4 молота, 19 терочников, 7 абразивов, 3 каменных диска и мотыгу [14, с. 44-45].

На поселении кобяковской культуры *Кобяково*, Ростовская обл., РФ в очаге 1, находившемся в жилище 3, лежали 2 мотыги [15, с. 29].

На поселении *Суботов*, Черкасская обл., Украина в землянке 6, относящейся к раннему этапу чернолесской культуры, в одной из ям была обнаружена мотыга, но на сей раз – костяная [16, рис. 23]. Следует уточнить, что чернолесские мотыги типологически очень отличались от каменных мотыг, упоминавшихся выше: они имели коническое или долотовидное острие [16, с.92].

Некоторые исследователи уже обращали внимание на использование населением эпохи бронзы мотыг в обрядовой сфере. Так, в известной монографии А.Х. Маргулана, К.А. Акишева, М.К. Кадырбаева и А.М. Оразбаева «Древняя культура Центрального Казахстана» было отмечено, что мотыги являются частой находкой в андроновских жертвенниках [4, с.155]. А Ал.Ал. Ткачев связал находки мотыг в постройках пахомовской культуры с ритуалом оставления жилища. В ходе этого ритуала, по мнению исследователя, в «ключевых точках жилища или поселения» клались различные предметы, в т.ч. мотыги [17, с.80]. Как считает автор, люди совершали данный ритуал, чтобы сохранить за собой территорию, покидаемую на какое-то время [18, с.160].

Рассмотрение учтенных нами комплексов с мотыгами позволяет высказать и другие гипотезы относительно неутилитарного использования этих орудий.

I. В ряде случаев мотыги оказывались в зольниках (Икпень I; Конезавод III; Трушниково) или коррелировались с очагами (Атасу I, ж. 4; Мало-Кизильское; Ушкатта; Кобяково). Отсюда возможно допущение, что рассматриваемые орудия имели отношение к культу домашнего очага;

II. Корреляция мотыг с орудиями и субстанциями, связанными с горным делом и металлургией (Атасу I, ж. 4; Червонэ Озеро-1) позволяет предполагать использование мотыг в обрядах горно-металлургического культа. В данном плане особенно показательны артефакты из ж. 4 поселения Атасу I. Здесь были собраны в одном месте практически все основные орудия, использовавшиеся для добычи, обогащения руды и выплавки из нее металла, а также – готовая продукция. Заметим, что обогащение руды в замкнутом объеме постройки совершенно лишено смысла. Резоннее производить его на свежем воздухе. Рассматриваемый комплекс, на наш взгляд, является целенаправленно составленным набором вещей, символизовавших основные этапы горно-металлургического производства. Включение их в один «текст» и последующее «захоронение» в котловане постройки могло являться магической манипуляцией, направленной на обеспечение успешного хода технологического процесса. Аналогичным образом правомерно интерпретировать и комплексы из Червоного Озера-1. Впрочем, упомянутые комплексы из Атасу I и Червоного Озера-1 можно толковать и иначе – как результат обрядового захоронения орудий, отслуживших свой срок. То, что подобные обряды могли иметь место в сфере металлургии, свидетельствует факт существования в эпоху бронзы традиции захоронения наборов отслуживших литейных форм [19, с. 589].

III. Мотыги могли использоваться в земледельческом культе. Об этом свидетельствуют «клад» с поселения Барашки I и, возможно, материалы зольника поселения Трушниково.

III. Роль мотыг была велика и в охранительной магии. Косвенно об этом говорит факт тяготения интересующих нас орудий с определенным границам. Так, они выявлены близ входа в помещение 3 поселения Атасу I, возле жилища на Мало-Кизильском, около стены в постройке на Бугулы III. Как известно, любые границы у многих народов считались местами, где возможна связь с иным миром, и где очень активны злые силы. В частности, к таким границам причислялись стены жилища. Довольно

распространенными были представления о том, что за пределами жилища начинается иной, враждебный мир – «дикий», неосвоенный, населенный мертвецами и демонами (см., например: [20, с. 4; 21, с. 138; 22, с. 19-20; 23, с. 90; и др.]. Добавим, что такими опасными объектами в определенных ситуациях могли считаться также очаги [24, с.107-108] и столбовые ямы [13, с. 41-43]. Отсюда в данных локациях нередко проводили различные обрядовые манипуляции, направленные на нейтрализацию опасного воздействия представителей иного мира. В свете данного предположения становится вполне понятным укладывание мотыг близ стен построек, в очаги и столбовые ямы. Один из авторов предлагаемой работы уже допускал, что носители ямной культуры могли использовать мотыги для установления магической границы с враждебным миром [25]. Действительно, в этнографии многих народов мы найдем немало примеров того, как люди с помощью орудий для обработки земли и различных других предметов проводили борозды или прочерчивали на земле линии, чтобы обезопаситься от козней сил зла (см., например: [26, с. 186; 27, с. 187; 28, с. 135; 29, с. 96; 30, с. 194-195; 31, с. 90; и др.]). Мотыги эпохи бронзы, рассматриваемые нами, были вполне пригодны для проведения подобных действий. Отсюда они могли ассоциироваться с упомянутыми магическими границами и, как символ данных границ, попадать в культовые комплексы.

Следует сказать еще о термине «мотыга», которым обозначают рассматриваемые в данной работе орудия. Строго говоря, он не вполне корректен, поскольку вызывает ассоциации прежде всего с сельскохозяйственными, особенно, огородными, работами. В толковых словарях мотыги определяются, главным образом, как орудия для земледелия. Например, в словаре, составленном В.И. Далем, можно прочесть: «*Мотыга, мотыка* ... большая кирка, для копки твердой почвы, в виде костыля, один конец клювом, другой нарembro, поперек. ... огородная (однобокая) кирка, тятка» [32, с. 351]. Сейчас уже трудно выяснить, кто из археологов впервые назвал интересующие нас артефакты мотыгами. Вероятно, этот исследователь полагал, что степное население Евразии (в т.ч. и современной территории Казахстана) занималось не только скотоводством, но и земледелием. Отсюда закономерно возникало допущение, что массивные изделия, типологически напоминающие тюркский кетмень или славянскую тятку (украинцы именуют ее сапкой), но, вместе с тем, не заостренное настолько, чтобы считаться топором или теслом, являлось орудием для обработки земли. Мы полностью принимаем подобную логику, однако, полагаем, что т.н. «мотыги», выявленные на памятниках бронзового века, не обязательно использовались в земледелии. Они вполне могли являться орудиями для разрыхления грунта в ходе различных землеройных и горнодобывающих работ (В.И. Даль, например, зафиксировал местное название «мотыга» для гребка при рудничных работах [32, с. 351]). Только лишь трасологическое изучение «мотыг» способно помочь выяснить их функциональное назначение.

В заключение отметим, что главной задачей данной работы было привлечь внимание исследователей к контекстам, в которых оказывались мотыги. Накопление соответствующей информации позволит проверить выдвинутые нами гипотезы и выявить иные нюансы знаковой нагрузки мотыг.

-
1. Ткачев А.А. Центральный Казахстан в эпоху бронзы. – Ч. 1. – Тюмень: Нефтегазовый университет, 2002. – 289 с.
  2. Подобед В.А., Усачук А., Цимиданов В.В. Псалии, «забытые» в оставленном доме (по материалам поселений Азии и Восточной Европы эпохи бронзы) // Древности Сибири и Центральной Азии. – № 3(15). – Горно-Алтайск, 2010. – С. 14-33.
  3. Евдокимов В.В. Раскопки в Верхнем Притоболье // АО-1977. – М.: Наука, 1978. – С. 229-230.
  4. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1966. – 436 с.
  5. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-арки. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 247 с.
  6. Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Уфа, 1983. – С. 134-142.
  7. Ломан В.Г., Кукушкин И.А. Могильник Дарьинский // Археология и история Сарыарки. – Караганда, 2012. – С. 81-106.
  8. Ткачева Н.А., Ткачев А.А. Эпоха бронзы Верхнего Прииртышья. – Новосибирск: Наука, 2008. – 304 с.
  9. Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. – 1960. – № 88. – 272 с.
  10. Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала. – М.: Наука, 1967. – 408 с.
  11. Кузьмина Е.Е. Новый тип андроновского жилища в Оренбургской области // Второе Уральское Археологическое совещание при Уральском университете. 1-7 февраля 1961 года. Итоги полевых исследований на Урале в 1960 г. / Вопросы археологии Урала. – Вып. 2. – Свердловск, 1962. – С. 9-15.
  12. Лопатин В.А. Поселения // Памятники срубной культуры Волго-Уральского междуречья / САИ. – Вып. В.1-10. – Саратов, 1993. – 200 с.
  13. Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Манипуляции в столбовых ямах (культуры эпохи бронзы Азии и Восточной Европы) // Теория и практика археологических исследований. – № 1(7). – Барнаул, 2013. – С. 33-48.

14. Бровендер Ю.М., Загородняя О.Н. Исследования на Картамыше в 2007 году // Археологічні відкриття на Сході України в 2007 р. – Луганськ, 2007. – С. 41-46.
15. Шарафутдинова Э.С. Памятники предкифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) // САИ. – Вып. В1-11. – Л., 1980. – 128 с.
16. Тереножкин А.И. Предкифский период на днепровском Правобережье. – Киев: Наукова думка, 1961. – 248 с.
17. Ткачев А.А. Ритуальные комплексы на поселениях пахомовской культуры // Материалы 51-й Международной научной студенческой конференции «Студент и научно-технический прогресс»: Археология. – Новосибирск, 2013. – С. 79-80.
18. Ткачев Ал.Ал. К вопросу о ритуалах оставления жилищ // Археология, этнология и антропология АТР. Междисциплинарный аспект. – Владивосток, 2013. – С. 159-161.
19. Гершкович Я.П. Днепрокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья // Stratum plus. 2005-2009. – № 2. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – С. 578-590.
20. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев, собранные во время путешествия по Алтаю 1910-1912 гг. по поручению Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии / Сборник МАЭ при РАН. – Т. IV, 2. – Л., 1924. – 248 с.
21. Байбурун А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 189 с.
22. Жуковская Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов. – М.: Наука, 1988. – 197 с.
23. Соломатина С.И. Реконструкции пространственно-временной структуры традиционного мировосприятия тувинцев // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л.: Наука, 1990. – С. 89-97.
24. Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Очаги и кострища на поселениях эпохи бронзы Центральной Азии и Сибири как ритуальные объекты // Археологияның шыңына шыкқан: К.А. Акышевтың туғанына 90 жыл толуына арналған «Қазақстан территориясындағы ежелгі және ортағасырлық мемлекеттер» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2014. – С. 101-115.
25. Иванова С.В., Цимиданов В.В. Ямные погребения с мотыгами в Северо-Западном Причерноморье // Доба бронзи Доно-Донецького регіону. – Київ; Вороніж, 1998. С. 40-42.
26. Городцов В.А. Этнографические заметки. Опахиванье деревни во время эпидемий // ЭО. – Кн. XXXIV. – № 3. – М., 1897. – С. 186-187.
27. Броневский Г.П. Этнографические заметки. [Добавление] // ЭО. – Кн. XXXIV. – № 3. – М., 1897. – С. 187-188.
28. Тумайкин В.П. Некоторые этнографические особенности мордвы левобережья Средней Волги // Материалы по археологии и этнографии Мордовии. – Саранск, 1974. – С. 122-137.
29. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – М.: Наука, 1991. – 512 с.
30. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – Т. 1. – М.: Современный писатель, 1995. – 416 с.
31. Кремлева И.А. Отмирание старообрядчества в заволжской деревне // СЭ. – № 6. – 1974. – С. 87-97.
32. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т. 1 – 4. – Т. 2. И – О. М.: Русский язык, 1979. – 779 с.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- АО – Археологические открытия.
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.
 САИ – Свод археологических источников.
 СЭ – Советская этнография.

Д.А. Талеев, т.ғ.к., доцент
А. Тастанова

ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫ МЕН ОНЫҢ МАҢЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Қазақстан жеріндегі ортағасырлық қалалардың кезеңделуі мен зерттелу тарихын анықтау үшін ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын. Солардың ішінде алғаш болып Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының мүшелері Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтың зерттеу жұмыстарын айтуға болады [1, с. 101].

Ортағасырлық қалаларды біршама уақыттан бері зерттеп жүрген К.М.Байпаков Оңтүстік Қазақстан және Жетісу өңірлеріндегі ортағасырлық қала мәдениетінің зерттелу тарихын XVI ғ. бастап, оны үлкен екі кезеңге – қазан төңкерісіне дейінгі және кеңестік кезең деп бөлген. Бірінші кезеңді екі сатыдан алғашқысы XVI ғ. – 1870 ж.; екіншісі 1870 ж. – 1917 жылға дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезеңді археологиялық ескерткіштермен ортағасырлық қала мәдениеті туралы мәліметтердің қорлануы және археологиялық зерттеулердің алғашқы зерттелу кезеңі деген. Екінші кезеңде төрт сатыға бөліп

қарастырған олар: 1917-1935 жж.; 1936-1945 жж.; 1946-1959 жж.; 1960 ж. - бүгінгі күнге дейінгі деп бөлген [4, с. 12].

Осымен қатар Оңтүстік өңірлеріндегі ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің зерттелу тарихы мен кезеңделуіне байланысты П.Н. Кожемяко, Т.В. Савельев, Б.Э. Аманбаева, М.Елеуовтер зерттеу жұмыстарын жүргізді. Ортағасырлық қалалардың кезеңделіне байланысты ғалымдардың жүйесі бір-біріне жақын болды. Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң, еліміздің саяси-құрылысы өзгерді. Төл тарихымызды зерттеуде жаңа мақсаттар мен игі істер қолға алына бастады. Тәуелсіз мемлекетімізде жаңа ашылулар мен күрделі зерттеу жұмыстары орын ала бастады. Мәдени мұра бағдарламасы құрылып, еліміздің тарихы ұзаққа қанат жайуда. Мәдени мұра бағдарламасы бойынша зерттеу жұмыстары нәтижесінде көптеген мәліметтер жиналуда. Осындай өзгерістерді ескере отырып Тәуелсіз Қазақстанымыздың ортағасырлық және кейінгі ортағасырлық қалалары мен елді мекендерінің зерттелуін Д.А. Талеев үлкен үш кезеңге бөліп қарастыруды ұсынды. Бірінші кезең – патшалық Ресей тұсындағы кезең; екінші – кеңес дәуірі кезеңі; үшінші – тәуелсіз Қазақстан кезеңі [19, 36-37 бб.].

Шымкент қаласын және оның маңындағы археология ескерткіштерін зерттеу тарихы толығымен Қазақстанның тарих ғылыми мен археологияның дамуымен тікелей байланысты.

Шымкент-Сайрам тарихи-мәдени ауданына байланысты алғашқы ғылыми зерттеу жұмыстары 1893 жылдан басталады және ол В.В. Бартольд пен Н.П. Остроумовтың археологиялық зерттеу жұмыстарымен тікелей байланысты екенін айтуға болады. 1893 жылдың мамыр айында Санкт-Петербург университеті мен ғылым Академиясының тапсырмасымен, болашақта әйгілі академик-шығыстанушы В.В. Бартольд іс-сапармен Түркістанға жіберілді. Ол ең алдымен Шу және Іле алқаптарының ескерткіштерін зерттеу тапсырмасын алды. В.В. Бартольдтың негізгі тапсырмасы: «...елдің өткен тарихының жазбаша деректеріне қосымша ретінде, сол жерді бұрын мекендеген адамдар қалдырған іздері туралы мәліметтер жинап, мүмкіндігі болғанша қала орындары, бекіністер т.б. ескерткіштер туралы қысқаша сипаттама беру» [7, с. 10].

Сол сапарында В.В. Бартольд Ташкенттен ежелгі керуен жолымен шығып Сайрамға, одан әрі қарай Әулие-атаға жол тартқан. Ол өз сапарында кездестірген археология ескерткіштерін зерттеп, алынған мәліметтерді ортағасырлық жазбаша деректермен салыстырған. Кейіннен, осы сапарда жасалған бақылаулар мен қорытындылар, В.В. Бартольдтың «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты фундаменталды еңбегінде жалғасын тапты, бұл шығарма оның докторлық диссертациясы болды. Айта кететін бір жайт, нақ осы шығарма Испиджаб қаласы мен оның округін мекендеген халқының тарихи тағдыры туралы жан-жақты мәліметтерді қамтиды [6, с. 160].

В.М. Массон «В.В. Бартольдтың «Есебі» ұзақ жылдар бойы осы облыстардың ортағасырлардағы тарихи топографиясын келешектегі зерттеудің дерек көзі болды және әлі де болып қала береді» деген баға берген [14, с. 10].

1893 жылдың маусымында Түркістан өлкесінің басшысы барон А.А. Вревскийдің тапсырмасы бойынша, Шымкент уездіне Ташкенттен келешек Түркістан археологиялық үйірмесінің мүшесі Н.П. Остроумов келеді. Оның басты мақсаты Арыс өзенінің жағасында орналасқан, Мамаевка ауылына бару болды. Н.П. Остроумовтың іс-сапарына және зерттеу жүргізуі үшін мемлекеттік қазынадан арнайы қаржылар бөлінді. Бұл сапарға жер өлшеуші К.Д. Барониннің аталған ауылдың маңындағы Қарауыл-төбе деген жерден күміс және мыс тиындардың көмбесін тауып алғаны себеп болған. Жуантөбе және Бөріжар қорымдарында археологиялық қазбалар жүргізгеннен кейін Шымкентке қайтып оралған Н.П. Остроумов уезд басшысы Н.Е. Благовидовтың көмегі арқасында Алванкент қалашығында кішігірім археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді.

Бұл археология ескерткішімен ол 1888 жылы Шымкентке жасаған ең алғашқы сапарында танысқан. Н.П. Остроумовтың сипаттауы бойынша, Алванкент қалашығы Шымкент қаласынан оңтүстік шығысқа қарай төрт шақырым жерде Бадам өзенінің оң жағалауында орналасқан. Қалашықтың батыс жағы сол кездің өзінде өзен суы шайып кеткен болатын. Ескерткішке солтүстік батыс жақтан келіп қосылатын дуал анықталды. Қалашықта кішігірім қазба жүргізген Н.П. Остроумов көптеген сырланбаған және шыңылтырланған қыш ыдыстардың түрлі сынықтарын тапты. Көбінесе ақ және көкшілдеу түсті келген ыдыстарға ескерткіштің жоғарғы қабаты кейінгі ортағасыр дәуірінен жатады деген болжам жасалды [17, с. 118-137].

Революцияға дейінгі кезеңнің екінші этапы 1895 жылдан басталады. Ол В.В. Бартольдтің ұйымдастыруымен Ташкент қаласында Түркістан археологтар үйірмесінің құрылуымен байланысты. Бұл кезең 1917 жылға дейін жалғасты және негізінен осы үйірменің қызметімен байланысты болды.

Үйірме жергілікті интеллигенция өкілдерін, шенеуніктерді, әскери шенділерді және өңірдің тарихымен, археологиялық ескерткіштерімен және архитектурасымен айналысқандардың барлығын біріктірді. Үйірменің белсенді мүшелері: Н.П. Пантусов, Н.П. Остроумов, В.А. Каллаур, Н.С. Лыкошин, А.А. Диваев, И.В. Аничков, П.П. Иванов, В.Д. Городецкий және басқалары болды.

1896 жылдың мамырында, үйірме құрылғаннан кейін, А.К. Гейнс күнделігінде жазылған ескерткіштерді зерттеу үшін, Сайрамға И.В. Аничков келеді. Оның назарын аударған кезінде А.К. Гейнс сипаттаған, тас жасалған баған болды. Осы туралы И.В. Аничков былай жазды: «Бұл бағананы

(мешіттің алдындағы бастырмасын тіреп тұратын тас бағана) жергілікті молдалар, қандайда бір ежелгі құрылыстың бағанасы, онда мұсылмандық емес жазбалардың болғанын айтады. Бағанаға көз жүгірткен кезде ол Қаллаурға жеткізілген бағанаға ұқсайтынын аңғардым». [15, с. 23-42].

Түркістан археологиялық үйірмесінің белді мүшесі В.А.Каллаур археологиялық және эпиграфикалық деректер жинаумен айналысты. Өзінің қызметтік жағдайын пайдалана отырып өңірге жиі іс-сапарлар жасаған В.А.Каллаур бірнеше ірі археологиялық жаңалықтар ашты. Ол алғашқылардың бірі болып Әулие-Атадан Испиджабқа дейінгі керуен жолын сипаттады. Оның археология ескерткіштерін бақылаулары және сипаттамалары әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ [10, с. 48-55].

Түркістан археология үйірмесінің басқа мүшелерінің зерттеу нәтижелері де маңызды болды. Осылайша, Н.С. Лыкошин шығыс қолжазбаларының аудармаларымен, мақалаларымен, публицистикалық жазбаларымен танымал. Оның Шымкент және оның айналасындағы ескерткіштер туралы деректері жарыққа шықты [12, с. 149-151].

П. Комаров 1905 жылы Боралдайға құятын Теректі өзенінің жоғарғы сағасындғы 1905 жылы өзі ашқан жартаста салынған суреттер туралы мәліметтерді жарыққа шығарды. Ол салған суреттер түркістан үйірмесінің «хаттамаларында» жарияланды [11, с. 22-25].

1906 жылы Майлықент уәлаятының Теректі шатқалынан Максимов деген орманшы Корниловка ауылынан сегіз шақырым жердегі ежелгі тас өндірген құдықтың орнын тапты. Бұл жерді зерттеген Н.В. Корнилов онда көптеген металл қорғалары мен қою кара-көк түсті сырмен көмкерілген майшамдардың бөліктерін кездестірген [2, с. 135-146].

1915 жылы В.Д. Городецкий Шымкент уездінің археологиялық ескерткіштерін сипаттады. Ол сыртқы көрінісі бойынша ескерткіштерді қалалар, қорғандар, елді мекендер, т.б. деп бөлді. Ғалым Қабылсай шатқалынан тапқан жазбаларды, Бадам, Арыс, Сайрамсу, Қаратау өзендерінің бойында орналасқан қалалар мен елді мекендерді тіркеді. Кейбір жағдайларда В.Д. Городецкий археологиялық объектілерді сипаттау барысында оларды түрлерге бөлмей, оларға жалпы «қорған» деп атау берген. Қараспантөбе, Жуантөбе, Мамаевское, Төрткүлтөбе, Балықшы сияқты ірі ескерткіштерді, ол қалалар деп атаған, ал кейбір жағдайларда Шағатайлық қорған, қамал деген. В.Д. Городецкийдің бұл жұмысы революциядан кейін 1922 жылы жарық көрді [9, с. 99-108].

Революцияға дейінгі уақытта сыр бойы қалаларының тарихымен Түркістан өлкесінің жазушысы А. Добросмыслов айналысты. Сауалнама мәліметтерін және этнографиялық деректерді қолдана отырып, ол Шымкент қаласының XII ғасырда бар болғандығын айтты. Мұндай тұжырымдамаға жергілікті тұрғындардың хабары негіз болды. Олардың айтуынша, бұл аймақта Қожа Ахмет Яссауидің замандасы Баба-Дервиштің сүйектері жерленген. Осылайша, XIX ғасырдың 80-жылдары қала маңында адам бейнесі салынған пластинка табылған, ал 1902 жылы Шымкент қаласының өзінде XVI ғасырға жататын 8 күміс шейбанид тиындары табылды [3, с. 256, 365].

Қазақстанның археология ғылымында ерекше орнды кеңестік кезең алады (1917-1991 жж.). Ол 4 кезеңге бөлінеді: 1917-1935; 1936-1945; 1946-1959; 1960-1991 жж. [4, с. 12]. 1991 жылдан қазіргі уақытқа дейін қазақстан археология ғылымы тәуелсіз Қазақстан Республикасы жағдайында дамып келеді. Кеңестік кезеңді сипаттау барысында, әсіресе оның бастапқы этаптарында, елде өңіртану және мұражайтанудың белсенді өсімі байқалған кезде, біз Б.В. Луиннің көзқарасына сүйенеміз. Оның ойынша, біздің өлкетануға байланысты қазіргі біздің түсінігіміз «1920-1930 жылдары болған түсініктермен сәйкес келмейді. Орта Азия және Қазақстанда гуманитарлық бағыттағы мемлекеттік ғылыми-зерттеу ұйымдарының жеткілікті түрде салаландырылмауы немесе мүлдем болмауы, қоғамдық бастамада жұмыс істеген тарихи-өлкетанушылық ұйымдарды алдыңғы қатарға шығарып, өзіне ғалым-мамандармен қатар әуесқой-өлкетанушыларды біріктірген» [13, с. 190-191].

1920 жылы 27 қарашада Ташкентте мұражай істері мен көне жәдігерлер, өнер және табиғат ескерткіштерін қорғау бойынша Түркістан комитеті құрылды (Туркомстарис). Туркомстарис Түркістан республикасының Совнаркомымен 1921 жылы 22 мамырда бекітілген тәртіп негізінде жұмыс істеген, онда ескерткіштерді зерттеу мен қорғауға мемлекеттік деңгей берілгендігі айтылады. Туркомстарис басшылығында Д.И. Нечкин тұрды. Туркомстарис кеңесіне А.А. Семенов, А.Э. Шмидт, Н.Э. Вундцетель, А.А. Диваев, Н.Н. Иомудский, В.Н. Кун және т.б. кірді [5, с. 15].

М.Е. Массонның анықтамасы бойынша, Туркомстарис қызметі Орта Азияны археологиялық зерттеудің екінші кезеңіне сәйкес келеді, ол революцияға дейінгі кезеңде басталған. Есте қалатын жайт бұл, археологиялық іс-шаралардың Ташкенттегі бір орган астында қызмет етуі. Туркомстарис қызметі екі этап тұрды: бірінші –1920 мен 1924 жж. аралығы, екіншісі- Туркомстаристің Средазкомстарис болып қайта құрылуынан кейінгі 1925 пен 1928 жылдар аралығын құрайды [16, с. 17].

Соғысқа дейінгі жылдары бұл ауданды зерттеу Жамбыл археологиялық пунктімен байланысты, Пункт А.Н. Бернштам бастаған, Жетісу археологиялық экспедициясының жұмыстарына сәйкес құрылған. Осылайша, 1940 жылы Жамбыл археологиялық пункті Тараздан Испиджабқа дейінгі керуен жолын зерттеуге экспедиция құрады. Экспедицияның басты мақсаты материалдық мәдениет ескерткіштерін егжей-тегжейлі зерттеу болды: қалашықтар, қамалдар, елді-мекендер, қорған топтарын, олардың схематикалық жоспарларын құру, картаға түсіру және суретке түсіру. Экспедиция құрамына

археологиялық пункттің ғылыми қызметкері, экспедиция басшысы Г.И. Пацевич, Абай атындағы Қазақ педагогикалық институт студенттері Г.Ф. Коршинко және В.А. Дрейман кірді. Археологиялық экспедиция бағыты: «Жамбыл - Головачевка – Грозный – Бурный – Кременевка – Галкинский асуы – Кулан – Ванновка – Түлкібас теміржол станциясы – Антоновка – Манкент – Сайрам – Шымкент және кері қарай: Шымкент – Манкент – Антоновка – Балықшы – Кайрчакты – Корниловка – Ванновка – Высокое – Грозный – Маймак және Жамбыл» [18, с. 147].

Бағыт жаяу болған, тек жегін көлік қолданылған, сол себепті экспедиция мүшелері әрбір объектіні жете зерттеген. Г.И. Пацевич, ауданды зерттеп болған соң, жұмыс нәтижелерін В.В. Бартольд және В.А. Каллаур жұмыстарымен сәйкестендіру және анализін жасауды мақсат етіп қойды. Ғалым, жоғарыда айтылған бағытпен жүріп, экспедиция алдында кездескен барлық ескерткіштерді жете сипаттайды, оның сипаттамаларында объектілердің сипаттамасы, олардың орналасқан жері, топографиялық ерекшеліктері берілген. Экспедиция ары қарай Шымкентке жол тартады және жолдағы ескерткіштерді тіркейді. Шымкент қаласының тарихи-өлкетану облыстық мұражайында экспедиция облыс тұрғындарынан алынған, материалды мәдениет заттарымен танысады.

Кенес уақытында Шымкент қаласының территориясын меңгеру барысында бірнеше кездейсоқ олжа табылған. 1940 жылы «Правда Южного Казахстана» газеті, Шымкент қаласының оңтүстік-шығысында онға жуық қорғандар табылып, олардың 8 қазылған деп жазды. Сол жерде қорған және егістік жерлерінің бетінде материалды мәдениет ескерткіштерінің үзінділері жатқан. Теміржол вокзалына жол салу барысында құрылысшылар VI-VIII ғғ. жататын керамикалық заттар тапқан. Сондай-ақ қола құйма ұнтақтағыш табылған. Бадам өзенінің арнасында теміржол станциясының маңайында үш қола жебе және сақтардың қола қанжары табылған – акинак б.з.д VI-V ғғ. жатады. 1989 жылы химфармзавод ауданында орналасқан үйдің жанынан, қала тұрғындары қола дәуіріне жататын екі ыдыс тапқан [5, с. 17].

1947 жылдан бастап А.Н. Бернштам басшылығымен, Оңтүстік Қазақстан облыстық археологиялық экспедициясы жұмыс істей бастайды. Экспедиция жұмысына Сырдарияның орта ағысы территориясына шолу жасау кірді. А.Н. Бернштамның айтуы бойынша, экспедицияға екі сұраққа жауап беруі керек еді:

1. Ежелгі замандағы қазақ халқының этногенезінің негізгі жолдары.
2. Қазақ этногенезіндегі қаңлы тайпасының рөлі және мәні.

А.Н. Бернштамның ойынша, Оңтүстік Қазақстан территориясы қаңлы тайпасының мекендеген жері болған, олар өз кезегінде қазақ халқының этногенезінде үлкен орын алады. Сондықтан екінші сұраққа ол үлкен мән берген. Экспедицияның алдына қойған мақсатына мақсатына сәйкес ғалым іздеудің үш бағытын анықтайды: 1. Сырдария және Қаратау тайпаларының қазақ этногенезіндегі орны. 2. 1947 жылғы археологиялық мәліметтер. 3. Қаңлылық мәселе.

Экспедиция өзінің сапарларын Қазақстанның оңтүстігінен келесідей бағдар бойынша жасайды: «Жамбыл – Тамды (Талас бойынша өткен жұмыстарымен байланыстыру үшін 1936-1939 жж.), Қаратаудан ары қарай Шымкентке – Сайрам (Пацевич бағдарымен үйлестіру үшін, 1940 ж.), Қаратау тауларынан бастап Сырдария арқылы Қызылқұм шекарасына дейінгі ирек тәрізді жол, содан соң Қаратау даласындағы шеткі солтүстік-батыс «таулы форпост» шекараларына дейін, оны солтүстік-шығыс тау тарамымен солтүстік жолмен айналып өту, олар Сарысу бастауы мен Шу және Талас сағаларымна қараған, және бұл жол Жамбылда аяқталған (Тамды арқылы)» [8, с. 59, 68].

А.Н. Бернштам бастаған археологиялық экспедиция, 1947-1951 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан территориясында ауқымды барлау жұмыстарын жүргізеді. Экспедиция бағдарында зерттелген археологиялық объектілер түсірілген облыс картасы жасалады. 1948 жылы экспедиция Арыс өзенінің оңтүстігінен Келеске дейінгі аймақты зерттеген. Барлау жұмыстары барысында А.Н. Бернштам бұл аумақ көшпенділерден бос болғанын анықтаған, себебі экспедиция барысында қорған топтарының аз саны табылған. Осының негізінде А.Н. Бернштам, Арыс-Келес зонасы ертеде түрлі этно-экономикалық топтардың торабы болған, бұл біздің заманымыздың бірінші мыңжылдығында отырықшы алқаптардың жандануына әсер еткен деп тұжырымдады. Алайда Шымкент өлкесінің және Сайрам қалашығының және оның шалғайындағы ескерткіштері зерттелмей қалды.

Кейіннен, осы экспедиция нәтижелерін талдай отырып, Е.И. Агеева және Г.И. Пацевич 1958 жылы «Оңтүстік Қазақстанның отырықшы қалалары мен елді-мекендерінің тарихынан» атты монографиясын жарыққа шығарады. Еңбек бірнеше бөлімдерден тұрады. Монографияда тарихи-географиялық анықтамамен қатар, зерттеліп жатқан ауданның тарихи-географиялық ортасының сипаттамасы берілген. Жазба деректерін зерттеу арқылы тарихи-географиялық сұраққа талдау жасалған. Жазба деректері арқылы белгілі керуен жолдары нақтыланған, қалалар локализацияланған [2, с. 135-142].

XX ғ. 60-жылдары Оңтүстік Қазақстан ескерткіштерін зерттеу Н.П. Подушкин еңбектерімен байланысты, ол алғашқылардың бірі болып бұл территорияның б.з. бірінші мыңжылдығына жататын отырықшы егіншілік мәдениетін зерттеген. Оның археология саласындағы қызметі ерте басталды, ол аспирант бола тұра, Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының құрамында болған. Е.И. Агеева, Г.И. Пацевия, Г.А. Кушаев, Л.И. Ремпельмен бірге жұмыс істеп, ол археологиялық зерттеу тәжірибесіне Баба-ата қаласын, Таутары обасын, Отырарды және т.б. ескерткіштерді зерттеу

арқылы ие болды. Біз қарастырып жатқан ауданда, ол бірнеше ежелгі және ортағасырлық дәуір ескерткіштерін зерттеген. Осы жұмыстардың нәтижесі Н.П. Подушкинның «Арыс даласының ерте отырықшы елді-мекендері» атты диссертациясына енді. Ұзақ жылдар бойы Оңтүстік Қазақстан облысы территориясында өзінің зерттеулерін К.М. Байпаков жүргізді. Ғалымның негізгі назары қала мәдениетінің генезисінің сипаттамасына және Ұлы Жібек жолында қалалардың пайда болуына аударылды. Ортағасырлық қала мәдениетінің қалыптасып, дамуын зерттеуге арналған бірнеше монографияны жарыққа шығарды [5].

XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап Арыс өзенінің территориясында өзінің археологиялық жұмыстарын А.Н. Подушкин бастады. Ол Н.П. Подушкин бастаған, б.з.бірінші мыңжылдығына жататын отырықшы егіншілік мәдениет ескерткіштерін зерттеуді жалғастырды. Ол Арыс өзені даласының археологиялық ескерткіштері тақырыбына кандидаттық жұмыс, содан соң докторлық диссертация жазды. Диссертациялық жұмыстарында жасалған қорытындылар бөлек монография болып жарыққа шықты [19, с. 58].

Оңтүстік Қазақстан облысының археологиясындағы маңызды оқиғасы «Жинақ» («Свод») болды. Ол бірнеше онжылдықтар бойы құрылып, 1994 жылы жарық көрді. «Жинақ» өзіне келесі ескерткіш түрлерін кіріктірді: археология ескерткіштері, тарих ескерткіштері, қала құрылысы мен архитектура ескерткіштері, монументтік өнер ескерткіштері. «Жинақты» дайындаумен белді ғалымдар тобы айналысты. Әрбір ескерткіш түрі бойынша жеке-жеке топтар айналысты. Археологиялық ескерткіштер жинағын К.М. Байпаков, В.А. Грошев, П.Е. Каратаев, А.Н. Марьяшев, Н.П. Подушкин, А.Н. Подушкин, А.Е. Рогожинский, З.С. Самашев, Е.А. Смагулов дайындады. Басқаша айтқанда, күрделі жұмыстар жүргізілді: жаңадан ашылған және бұрыннан белгілі археологиялық объектілер зерттелді.

Зерттелген аудан ескерткіштері жинақталып, суретке түсіріліп, схематикалық картаға түсірілді. Кеңестік уақытта көрсетілген топонимдердің атын өзгертілді. Басқаша айтқанда, «Жинақ» өзінің құндылығына қарамастан, қазіргі уақытта көптеген көрсеткіштері бойынша ескі болып көрінеді.

Үшінші кезең:

Жоғарыда айтылғандарға қарағанда, зерттелген ауданда өткен ғасырдың 70-80-жылдары негізінен б.з.бірінші мыңжылдығының егіншілік-мал шаруашылық мәдениеттерінің ескерткіштері зерттелген. Сайрам және Шымкент сияқты ірі қала орталықтарында археологиялық жұмыстар өте аз жүргізілді. XX ғасырдың 50-жылдары Н.П. Подушкин және 1986-1987 жж. А.О. Итенов жүргізген қысқа мерзімді қазба жұмыстарын айтып өткен жөн. Олар XVIII-XIX ғасырларға жататын, қала рабаты мен шахристанда жасаған кішігірім қазбалардың негізін қалады.

80-жылдардан бастап, Шымкент тұрғандары өз қаласының жасымен қызыға бастады. Бұл сұраққа бірнеше ғылыми-көпшілік басылымдар арналды. 1980 жылы Р. Бекназаров, А.А. Клименко, М.С. Сейсенбаевтар, XI-XII ғғ. жататын елді-мекендер, Шымкент қаласында осы уақытқа дейін болған деп санайды.

Бірнеше жыл өткен соң М.Аяпов және Н.И. Наумов тарихи-ақпараттық жолнұсқада, ешқандай нақты деректерге сілтемей: «Шымкент – республиканың ең бір көне қалаларының бірі, оны жасы 1300-ден асады» деп жазды [5, с. 20].

1998 жылы Н.П. Подушкин Шымкент қаласының пайда болған уақытын анықтады (1365-1366 жж.) Ғалым бұл уақытты жаңа жазбаша құжаттардың немесе ірі масштабты археологиялық жұмыстардың нәтижесінде нақтылауға болады дейді. Шымкент қаласы XII ғасырдан танымал деп жазған зерттеушілер, А. Добросмыслов жүргізген, Баба-дервиш обасының аңызына негізделген. Ал Н.П. Подушкин Шараф ад-дин Йездидің «Зафарнама» мәліметтеріне жүгінеді.

Шымкент-Сайрам ауданының, түрлі тарихи ғылымдар аспектісіндегі қысқаша сипаттамасы осындай.

1. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН Каз ССР. – 1958. – Т.5 – С. 3-215.

2. Агеева Е.И. К истории изучения археологических памятников среднего течения Сырдарьи и Каратау // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – 1949. – Вып. 2. – С. 135-142.

3. Археологическая карта Казахстана: Реестр. – Алма-Ата: Наука, 1960. – С. 256, 369.

4. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII вв.). – Алма-Ата: Наука, 1986. – 256 с.; Байпаков К.М. По следам древних городов Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 208 с.; Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 с.

5. Байтанаев Б.А. История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам. – Алматы, 2012. – 252 с.

6. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. Соч.: в 9-ти томах. – М.: Наука, 1966. – Т.4. – 496 с.

7. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч.: в 9-ти томах. – М.: Наука, 1963. – Т. 1.

8. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия археологическая. – 1949. – Вып.2. – С.59.

9. Городецкий В.Д. К археологии Чимкентского уезда // Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. – Ташкент, 1922. – Т. XV. – С. 99-108.
10. Каллаур В.А. Древние местности Аулие-Атинского уезда на древнем караванном пути на запад от Аулие-Ата к границе Чимкентского уезда // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент, 1904. – №9. – С. 48-55.
11. Комаров П.О. Боролдайских письменах // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент, 1905. – №10. – С. 22-25.
12. Лыкошин Н.С. Чимкент // Живописная Россия. – СПб., 1904. – № 168. – С. 149-151.
13. Лунин Б.В. Из опыта историко-краеведческой работы в Средней Азии и Казахстане (20-30-е годы) // История СССР. – 1968. – №5. – С. 190-191.
14. Массон В.М. Предисловие к IV тому сочинений // Бартольд В.В. Соч.: в 9-ти томах. – М.: Наука, 1966. – Т.4. – С. 10.
15. Массон М.Е. Старый Сайрам // Известия Средазкомстариса. – 1928. – № 3. – С. 23-42.
16. Массон М.Е. Краткий очерк истории изучения Средней Азии в археологическом отношении // Труды САГУ: Новая серия. – Ташкент, 1956. – Ч. I. – Вып. 81: Исторические науки. – Кн.12. – Археология Средней Азии. – С.17.
17. Остроумов Н.П. Археологическая поездка в селение Мамаевку // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент, 1899. – №4. – С. 118-137.
18. Пацевич Г.И. Памятники междуречья Талас – Арысь // Материалы и исследования по археологии Казахской ССР. Труды Семиреченской археологической экспедиции: Таласская долина. – Алма-Ата, 1949. – Т. I. – С. 147.
19. Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана IV в. до н.э. – VI в. н.э.: Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Алматы, 1999. – 58 с.
20. Талеев Д.Ә. Қазақстанның ортағасырлық қалаларымен мекендерінің археологиялық зерттелу тарихы // Қазақтану. Халқаралық ғылыми журнал. – 2014. – № 1 (30). – 36-45 бб.
21. Шымкент: Историко-информационный путеводитель. – Шымкент, 1998. – С.116-118.

**А.Н. Усачук, к.и.н., ведущий научный сотрудник
Областной краеведческий музей, г. Донецк, Украина**

КОСТЯНЫЕ И РОГОВЫЕ «ЛОПАТОЧКИ»: ПОИСКИ ПРЕДНАЗНАЧЕНИЯ

В 2011 г. экспедицией Государственной дирекции по охране культурного наследия Липецкой области и ООО НПО «Черноземье» при участии специалистов из Воронежского госуниверситета проведены спасательные раскопки 2-го кургана Липецкого могильника. Могильник располагался на водораздельном участке территории с. Ленино (южная окраина г. Липецка) и состоял из 2-х насыпей. Курган 1 исследовался экспедицией ВГУ в 2005 г. В нем были открыты погребения катакомбной и абашевской культур, а также сарматское «княжеское» погребение. Под остатками насыпи кургана 2 исследованы три могильных ямы, расположенные в одну линию вытянутую почти строго по направлению север-юг. Описания погребений, которые относятся к доно-волжской абашевской культуре, и сопровождающий их богатый инвентарь опубликованы [1-2].

В трех захоронениях к. 2 Липецкого могильника среди погребального инвентаря найдено 24 изделия из кости и рога: 7 поясных пряжек, 8 «застежек», деталь волчка или «зажигательного станочка», диск-украшение, клык – амулет, роговой шип от щиткового псаля, «лопаточки», пластина. Отдельно отметим астрагалы (таранные кости) косули (44 экз.) и кабана (5 экз.). Осенью 2011 г. был проведен трасологический анализ всех костяных и роговых находок кургана по сложившейся методике [3, с. 6]. Использовался микроскоп МБС-10. Трасологические данные частично опубликованы [4- 5].

Обратим внимание на две «лопаточки», найденные в п. 1 и п. 2 (по поводу «лопаточек» замечу, что я присоединяюсь ко многим исследователям, которые, говоря о подобных изделиях, берут этот термин в кавычки [6, с. 197-198; 7, с. 169; 8, с. 7-8; 9, с. 87; 10, с. 50-51; 11, с. 150; 12, с. 43; 13, рис. 32, 5; 14, с. 159; 15, с. 125; и др.], поскольку это общий рабочий термин при неясности функций самих изделий. Далее по тексту термин «лопаточка» зачастую употребляется для удобства без кавычек). Лопаточка из п. 1 сохранилась хорошо и представляет собой пластину в виде вытянутого треугольника основанием вверх (рис. 1, 3). Пластина тщательно подобрана по толщине компакты и хорошо изготовлена. От длинной кости крупного копытного был отделен достаточный фрагмент компакты, который затем подвергся утончению подрезкой или подрубкой. Видимо, окончательно треугольную пластину оформляли при помощи резки, поскольку на обеих широких сторонах изделия сохранились следы тонкого металлического лезвия (рис. 1, 4А). Сужающуюся часть изделия с обеих сторон обработали более-менее крупным абразивом. Сохранились разнонаправленные следы: вертикальные (рис. 1, 4Б), а частично поверх них – диагональные (рис. 1, 4В). Широкая треть пластины тоже обработана мелким

абразивом, но следы его почти скрыты под залощенностью обеих поверхностей. На широком торце изделия – участок погрызов мелкими землеройными животными (рис. 1, 4Г). Безусловно, залощенность широкого края лопаточки проведена преднамеренно. Вероятно, две трети изделия были скрыты в рукояти и открытым являлась как раз только залощенная широкая треть изделия (рис. 1, 5).

Более привычная по форме и имеющая достаточный круг аналогий лопаточка из п. 2 (рис. 1, 1) сохранилась плохо. Скорее всего, для этого изделия использовался в виде сырья рог Cervidae. Вероятно, нервюра по центру лопасти подразумевает наличие втулки для насада (рис. 1, 6). На поверхности изделия локально сохранились следы мелкого абразива и две-три слабые вертикальные длинные царапины (рис. 1, 2А). Если абразив, который скрыл следы резки, относится к стадии изготовления лопаточки, то царапины вполне могли остаться на лопастях, как следы использования. Скол лопаточки (рис. 1, 2Б) залощен, но в меньшей степени, чем торцы лопасти. Видимо, изделие продолжали эксплуатировать после частичной утраты края лопасти. Слом в нижней части лопаточки (рис. 1, 2В) – без залощенности: после такой поломки изделие уже не использовали.

С одной стороны – липецкие лопаточки тщательно изготовлены и залощены. С другой – на лопаточках очень невыразительные следы эксплуатации. На подтреугольном изделии их вообще нет, на лопаточке с лопастями слабые царапины не дают возможности что-то предположить (во всяком случае, это не следы втыкания лопаточки в землю или песок). Скажу больше: наличие нескольких царапин не производит впечатления какой-либо сработанности, но слегка залощен скол одной из лопастей (рис. 1, 2Б), что однозначно свидетельствует в пользу того, что лопаточка контактировала с мягким эластичным материалом.

Разнообразные лопаточки давно находятся под пристальным взглядом многих исследователей. Обращу внимание, что, как правило, лопаточками считают изделия, которые «имеют сегментовидную или секировидную лопасть и втулку для насада на рукоять или древко» [6, с. 197]. Плоскую лопасть называют еще «веерообразной» [16, с. 19] или «лопатковидной» [8, с. 7]. Разумеется, находки с «секировидной» или «веерообразной» лопастью довольно эффектны [17] (при описании находки из п. 16 большого грунтового могильника Синташты так и говорится: «замечательная костяная лопаточка» [17, с. 153]) и оригинальны [18, с.97], но формы лопаточек более разнообразны. Плохо сохранившиеся лопаточки из Пепкинского кургана [6, рис. 1, 3] и из п. 15 к. 2 могильника Каменный Амбар-5 [14, илл. 48, 1] не столь изящны, а в п. 4 к. 16 Власовского могильника наряду с «классической» лопаточкой [16] найдены и две гораздо менее эффектные [16, рис. 5, 3, 4]. Возможно, помимо костяных и роговых, использовались и деревянные лопаточки [19, с. 7]. Липецкое изделие из п. 2 (рис. 1, 1), на мой взгляд, как раз занимает место между «классическими» и не столь изящными лопаточками. Изделие же из п. 1 (рис. 1, 3) я счел возможным отнести к лопаточкам по совокупности следов изготовления и отсутствия следов эксплуатации. Выше упоминалось, что зачастую сам термин «лопаточка» используется в кавычках, поскольку до сих пор неясны функции этих своеобразных изделий. Мною обработаны, помимо липецких, 6 лопаточек из разных памятников эпохи бронзы [20, с. 187-188]. Следы изготовления на этих лопаточках, как и на липецких, сохранились фрагментарно. Отмечена резка, строгание металлическими лезвиями, редкая разновидность скобления – шабрение [ср. 21, с. 107] (следы шабрения на лопаточке из Пичаевского кургана), применение абразива и станкового сверла (материал сверла неясен). Однако просмотренные экземпляры объединяют не столько детали изготовления, сколько то, что «на всех лопаточках фиксируется общая залощенность без каких-либо следов» [20, с. 188] (ср. [6, с. 198; 8, с. 7]). Таким образом, можно сделать вывод, касающийся, по крайней мере, небольшой группы изученных лопаточек (в том числе и липецких) – они не являются орудиями.

В свое время Д.Г. Зданович собрал значительное количество предположений по поводу того, чем могли быть так называемые «лопаточки» [11, с. 150-151]. Некоторые из этих предположений можно, на мой взгляд, оспорить, какие-то – отклонить, с иными – согласиться. Например, Н.Б. Моисеев и К.Ю. Ефимов пишут, что лопаточка из Пичаевского кургана «либо насаживалась на деревянное древко или рукоять, либо сама являлась рукоятью, в которую крепились, к примеру, кожаные ремни» [22, с. 74]. На пичаевской лопаточке нет следов крепления каких-либо ремней. А вот плотное насаживание на «деревянное древко или рукоять» вполне возможно: изделие не будет ерзать и, таким образом, на внутренней части втулки не останется ярко выраженных следов, кроме все той же залощенности. Костяным навершием «штандарта» называют лопаточку самарские исследователи [23, с. 147]. Как своеобразный штандарт, справедливо рассматривает лопаточку на древке В.В. Отрощенко [8, с. 6; 24, с. 14, 16; 25, с. 53, 57]. Правда, здесь нужно отметить, что исследователь попробовал реконструировать длину древка подобного штандарта для п. 4 к. 16 Власовского могильника (1,7 м), назвав шип от псаля в ногах погребенного [16, с. 14] костяным шипом-клинышком или шипом-втоком – деталью древка [8, с. 7; 24, с. 14]. Шип-клинышек в самом низу древка не является технологически необходимым. Безусловно, костяные или роговые клинышки-гвоздики украшали жезлы: например, в погребениях афанасьевской [26, с. 104, 106; 27, с. 93-94] или срубной [28, с. 90] культур. Но афанасьевские жезлы украшались значительным количеством роговых стерженьков-гвоздиков, которые представляли собой действительно орнаментальные композиции почти по всей длине древка [26, с.104, 106; 27, с.93].

Кроме того, трасологический анализ гвоздиков показал, что острые концы их сильно смяты, то есть стерженьки-гвоздики забивались в дерево жезла [26, с. 106]. В срубной культуре небольшие гвоздики крепят к жезлу костяную деталь [28]. Кстати, власовский шип отличается от костяных и роговых клинышков-гвоздиков формой: он не строго коничен, а имеет своеобразный «перехват» [16] (термин А.Т. Синюка и В.И. Погорелова [16, с. 19]). Нет у власовского изделия и сминания острого конца. Шип в п. 4 к. 16 Власовского могильника не деталь древка, а типичная составляющая щиткового псаля [29, с. 55; 21, с. 72], причем «перехват» позволяет реконструировать толщину щитка. Говоря о детали псаля, можно с известной долей скептицизма отнестись к неверной, но яркой картине п. 4 к. 16 Власовского могильника, когда «воткнутый пяткой в дно ямы штандарт фиксировал вертикальную ось в центре склепа» [24, с. 14] (ср. с красочной иллюстрацией «Дары знатному абашевскому воину» в научно-популярной работе [30, с. 196]). Еще дальше пошли в своих выводах С.Н. Санжаров и А.В. Супрун: гипотетический штандарт длиной 1,7 м из Власовского могильника превращается у них в метательное орудие [31, с. 85].

Таким образом, мы не можем говорить о длине древка, но можем констатировать, что идея использования лопаточек в виде своеобразных наконечников не противоречит следам, зафиксированным на этих изделиях. В таком случае, многие предположения о функциональном назначении лопаточек, высказанные исследователями и перечисленные Д.Г. Здановичем [11, с.150], можно принять. Эти изделия действительно могли быть «инсигниями власти», «жезлами», «атрибутами воинской доблести и власти» (вариант: «атрибутами воина-колесничего»), «предметами культового назначения». В связи с этим вполне возможна предложенная реконструкция положения липецкой «лопаточки» из п. 1 в древке (рис. 1, 5). Древко при этом, возможно, было не круглым в сечении, а уплощено – так «лопаточка» смотрится эффектнее. Понимая всю условность привлечения хронологически далекой аналогии, рискну все-таки обратить внимание на абрис кутулукского «меча-скипетра» [32] из ямного погребения, который «вероятно, мог служить и как боевое орудие, и как ритуальное» [32, с. 23]. В погребении «меч-скипетр» лежит широким торцом вверх [32] – ритуальное оружие очень напоминает нашу лопаточку. Положение же «классических» лопаток вытекает из расположения втулки для насада (рис. 1, б), поэтому в большинстве работ рисунки «лопатковидных наконечников» поданы лопастями вверх [33, табл. XVII, 1, 2, 4; 17; 6; 18; 14, илл. 48; 22; 34; 12, 5 и др.]. Интересный нюанс связан с попытками Д.Г. Здановича отыскать аналогии синташтинским лопаточкам среди волго-уральских абашевских орнаментальных деталей и среди антропоморфных изображений различных южных земледельческих культур [10, с. 50-52; 11, с. 151-152; 15, с. 125] (с трактовкой лопаточек, как стилизованного изображения Богини согласна Е.В. Куприянова [35, с. 144]). В поисках иконографического подобия исследователь перевернул лопаточки, поставив их «с ног на голову» [10-11]. В результате этой операции лопасти лопаточек оказались внизу. При этом Д.Г. Зданович не задается вопросом, какова же функция втулок, переместившихся в верхнюю часть изделий? Подобный переворот на 180° не приближает нас к пониманию не только функциональной, но и знаковой сути предметов. В таком случае детальное сопоставление лопаточек с антропоморфной пластикой древних земледельцев и абашевскими орнаментальными деталями становится неуместным.

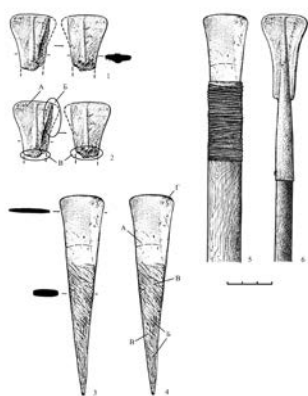

Рис.1. «Лопаточки» из кургана 2 Липецкого могильника: 1 – изделие из п. 2; 2 – схема следов изготовления и использования на «лопаточке» из п. 2; 3 – изделие из п. 1; 4 – схема следов изготовления на «лопаточке» из п. 1; 5, 6 – реконструкция применения «лопаточек» из п. 1 и п. 2 (рисунки автора).

По поводу интерпретации лопаточек в качестве наконечников стрел [31, с. 85] уже были высказаны сомнения [20, с. 188]. Действительно, никаких следов, позволяющих принять подобную точку зрения, нет и липецкие лопаточки их не добавили. Изготовление лопаточек проходит по иной технологической схеме в отличие от наконечников стрел. К слову, просверленная втулка лопаточки из п. 4 к. 16 Власовского могильника смещена по отношению к длинной оси изделия, что не мешает наконечнику, жезлу или штандарту, но крайне нежелательно для наконечников метательного оружия. На «лопаточках», будь

они стрелами, должны были остаться следы разрушения от поперечной и продольной составляющих удара после выстрела (сминание ударного торца лопасти, продольные трещины) [20, с. 188]. Подобные, пусть и гораздо более слабые следы должны были остаться, если бы «лопаточки» служили в качестве стрекала [8, с.8]. Впрочем, В.В. Отрошенко, выдвинув это предположение, сам же сомневается в эффективности подобных стрекал [8, с. 8; 31, с. 85].

С.Н. Санжаров и А.В. Супрун опирались на факт находки лопаточки в п. 15 к. 2 могильника Каменный Амбар-5 среди наконечников стрел в колчане(?) [7, с. 169; 14, с. 56], но челябинские исследователи пишут, что «хотя стрела-«лопаточка» и лежала среди наконечников стрел в колчане(?), правомерно усомниться в ее утилитарно-военном или охотничьем назначении. ... вещи подобного рода с большой долей вероятности связаны с культом Агни, Индры или Сомы» [7, с. 176] (ср. [18, с. 97]). Тот же вывод («лопаточка» была атрибутом ритуальных действий) делает и А.В. Епимахов в монографическом издании материалов могильника Каменный Амбар-5, добавляя, что «индивидуальное погребение мужчины ... имело еще ряд черт, явно выделяющих его на общем фоне – помещение заветренной плечевой кости лошади близ плеча покойного («крыло»), кусочек золотой фольги «в руке» и др.» [14, с. 159]. Под «ритуальными действиями» и связью лопаточек с «культом Агни, Индры или Сомы» уважаемые коллеги подразумевают оригинальное предположение, высказанное В.К. Федоровым в начале 90-х гг. прошлого столетия, сравнившим каменноамбарскую лопаточку в колчане (?) с савромато-сарматскими костяными ложечками, которые находят в колчанах же [36, с. 182-184]. Здесь эффектная форма лопастей «классических» лопаточек позволила сравнить их с лотосом и предложить ассоциативный ряд: «ложечка для приготовления сомы в форме лотоса – лотосообразность лопаточек синташтинского времени» [36, с. 186] (развитие сюжета о костяных ложечках в погребениях ранних кочевников [37, с. 44-61]; на мой взгляд, новая версия более аргументирована).

Рассмотрев разные предположения по поводу применения «лопаточек» и отбросив те из них, что не соответствуют общей картине «спокойной» и ровной залощенности всех изученных трасологически, в том числе и липецких, экземпляров, мы можем констатировать, что возможное использование этих своеобразных изделий – инсигнии власти (жезлы) и/или предметы культового назначения.

---

1. Голотвин А.Н. Раскопки кургана № 2 Липецкого могильника // Археологические открытия 2011 года в Липецкой области. – Липецк, 2012. – С. 2-3.

2. Голотвин А.Н., Пряхин А.Д. Комплекс захоронений доно-волжской абашевской культуры Второго Липецкого кургана // Процесс культуuroгенеза начальной поры позднего бронзового века Волго-Уральского региона (вопросы хронологии, периодизации, историографии): материалы международной научной конференции. 12–14 мая 2014 года. – Самара: ПГСГА, 2014. – С. 25-32.

3. Усачук А.М. Найдавніші псалії доби бронзи лісостепу і степу Євразії (технологічний і функціональний аспекти)? Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Киев, 2007. – 24 с.

4. Усачук А.Н., Голотвин А.Н. Шип псалія из Липецкого кургана 2 // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали ІІІ Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої пам'яті С.Н. Братченка. – Луганськ, 2012. – С. 347-351.

5. Усачук А.Н. Реконструкция псалія из Липецкого могильника // Процесс культуuroгенеза начальной поры позднего бронзового века Волго-Уральского региона (вопросы хронологии, периодизации, историографии): материалы международной научной конференции. 12–14 мая 2014 года. – Самара: ПГСГА, 2014. – С. 33-38.

6. Беседин В.И. О хронологии Пепкинского кургана // РА. – 1995. – № 3. – С. 197-200.

7. Костюков В.А., Епимахов А.В., Нелин Д.В. Новый памятник средней бронзы в Южном Зауралье // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.). – Самара, 1995. – С. 156-207.

8. Отрошенко В.В. О функции костяных лопатковидных наверший // Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии. – Тамбов, 1996. – С. 7-9.

9. Цимиданов В.В. Триада срубных инсигний власти: место сложения // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей. М-лы междунар. научн. конф., посвященной 100-летию со дня рождения П.Д. Рау. – Саратов 1997. – С. 86-88.

10. Зданович Д.Г. Синташтинское общество: социальные основы «квазигородской» культуры Южного Зауралья эпохи средней бронзы. – Челябинск, 1997. – 93 с.

11. Зданович Д.Г. Изделия из камня, кости, дерева в погребениях кургана 25 Большекараганского могильника // Аркаим: некрополь (по материалам кургана 25 Большекараганского могильника). Кн. 1. – Челябинск, 2002. – С. 144-158.

12. Зданович Д.Г. Археология кургана 25 Большекараганского могильника // Аркаим: некрополь (по материалам кургана 25 Большекараганского могильника). Кн. 1. – Челябинск, 2002. – С. 17-106.

13. Винников А.З., Синюк А.Т. Дорогами тысячелетий. Археологи о древней истории Воронежского края. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003. – 280 с.

14. Епимахов А.В. Ранние комплексные общества севера Центральной Евразии (по материалам могильника Каменный Амбар-5). Кн.1. – Челябинск: ОАО «Челябинский дом печати», 2005. – 192 с.

15. Зданович Г.Б., Зданович Д.Г. Проблема освоения евразийских степей в бронзовом веке и «Страна городов» Южного Зауралья // Археология Урала и Западной Сибири. К 80-летию со дня рождения В.Ф. Генинга. – Екатеринбург, 2005. – С. 110-128.

16. Синюк А.Т., Погорелов В.И. Курган № 16 Власовского могильника // Погребальные памятники эпохи бронзы лесостепной Евразии. Материалы к курсу археологии России. – Уфа, 1993. – С. 6-31.
17. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. Ч.1. – Челябинск: Юж.-Урал. кн. изд-во, 1992. – 408 с.
18. Григорьев С.А. Древние индоевропейцы. Опыт исторической реконструкции. – Челябинск, 1999. – 443 с.
19. Пряхин А.Д., Беседин В.И., Левых Г.А., Матвеев Ю.П. Кондрашкинский курган. – Воронеж: ВГУ, 1989. – 20 с.
20. Усачук А.Н. Каменноамбарские псалии (трасологический анализ) // А.В. Епимахов. Ранние комплексные общества севера Центральной Евразии (по материалам могильника Каменный Амбар-5). Кн.1. – Челябинск, 2005. – С. 179-189.
21. Усачук А.Н. Древнейшие псалии (изготовление и использование). – Киев-Донецк: ИА НАН Украины, 2013. – 304 с.
22. Моисеев Н.Б., Ефимов К.Ю. Пичаевский курган // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.). – Самара: Изд-во СамГПУ, 1995. – С. 72-81.
23. Кузнецов П.Ф., Семенова А.П. Памятники потаповского типа // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара, 2000. – С. 122-151.
24. Отрощенко В.В. О происхождении и распространении склепов колесничих // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи. – Вып.2. – Воронеж, 1996. – С. 14-16.
25. Отрощенко В.В. К вопросу о доно-волжской абашевской культуре // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып.11. Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж, 1998. – С. 52-59.
26. Вадецкая Э.Б. Афанасьевский курган у с. Восточного на Енисее // КСИА. – 1980. – Вып. 161. – С. 101-107.
27. Вадецкая Э.Б., Могильник Малые Копены II // Афанасьевский сборник 2. – Барнаул: АЗБУКА, 2012. – С. 85-102.
28. Глебов В.П. Исследования курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. I. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 57-186.
29. Пряхин А.Д., Беседин В.И. Щитковые (дисковидные) псалии со вставными шипами с территории Восточной Европы // Studia minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. E 37. Brno, 1992. – S.51-60.
30. Бессуднов А.Н., Мельников Е.Н., Земцов Г.Л., Смольянинов Р.В. Древнейшая история Липецкого края. – Тула: Гриф и К, 2010. – 460 с.
31. Санжаров С.Н., Супрун А.В. К вопросу о функциональном назначении костяных втульчатых изделий с лопатковидными наконечниками эпохи бронзы // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 85.
32. Васильев И.Б., Кузнецов П.Ф., Турецкий М.А. Ямная и полтавкинская культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара, 2000. – С. 6-64.
33. Горбунов В.С. Абашевская культура Южного Приуралья. – Уфа: БГПИ, 1986. – 96 с.
34. Синюк А.Т., Козмирчук И.А. Некоторые аспекты изучения абашевской культуры в бассейне Дона (По материалам погребений) // Древние индоиранские культуры Волго-Уралья (II тыс. до н.э.). – Самара, 1995. – С. 37-72.
35. Куприянова Е.В. Тень женщины: женский костюм эпохи бронзы как «текст» (по материалам некрополей Южного Зауралья и Казахстана). – Челябинск: ООО «Авто Граф», 2008. – 244 с.
36. Федоров В.К. Одиссей на Южном Урале? (об одном свидетельстве возможного использования растительных галлюциногенов в уральских культурах эпохи средней бронзы) // Вестник ВЭГУ. – № 31/32. История. – Уфа, 2007. – С. 182-187.
37. Федоров В.К. Костяные ложечки в колчанах ранних кочевников // РА. – 2013. – № 2. – С. 44-61.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

КСИА – Краткие сообщения Института археологии
РА – Российская археология

**А.А. Чубур, к. и.н., профессор РАЕ,
Брянский гос. университет имени
академика И.Г. Петровского, Россия, Брянск.**

ОБРАБОТКА БИВНЯ НА ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКЕ БЫКИ 1: ТЕХНОЛОГИЯ, ПЛАНИГРАФИЯ, ТИПОЛОГИЯ

В самом конце XX века в бассейне Днепра на реке Сейм (№51°38'54", О35°30'34") был открыт новый куст памятников верхнего палеолита, получивший по ближайшему селу наименование Быки. Большая часть памятников имеет своеобразный инвентарь, включающий микролиты и обработанную кость. Куст расположен на левобережной II надпойменной террасе реки Сейм в пределах участка, представлявшего собой в древности приустьевую мыс на впадении реки Реут в Сейм. Мыс ограничен тыловыми швами I надпойменной террасы и Сейма и Реута. Площадь мыса около 5 га.

Стратиграфическая ситуация в целом выглядит следующим образом: под современной почвой лежит толща покровных буро-палевых лессовых суглинков, в верхней части которых расположен горизонт

обитания поселения Быки-5. Из средней части этой толщи происходит кремь местонахождения Быки 8. В самой нижней части суглинков и на их контакте с подстилающими аллювиальными песками и супесями (пойменная фация второй надпойменной террасы реки Сейм) залегают культурные слои Быков 1, 2, 3, 4 и верхний слой Быков 7. Непосредственно в аллювиальных супесях лежит самый древний культурный слой – слой 2 Быков 7. В ряде случаев стратиграфия осложнена древними эоловыми процессами и следами затоплений во время крупных половодий. Культурные слои Быков 1 2, и вероятно 4, связаны с горизонтом эмбрионального почвообразования (супесь, пронизанная карбонатами).

Ниже речь пойдет о материалах раскопанного автором поселения Быки 1. Оно располагалось в западной части мыса и изучено на площади свыше 300 кв.м. Участок представлял собой небольшую, менее метра, дюнную возвышенность на древней пойме. К северо-востоку лежало синхронное поселению термокарстовое озеро. Культурный слой датируется временем завершения формирования уступа второй надпоймы, когда территория стоянки во время сильных половодий затапливалась водами пра-Сейма. Это рубеж максимума гляциала Вюрм 2 и интерстадиала Ляско. Для Быков 1 получена серия дат 17540±120 лет (ГИН-8408), 17640±130 лет (ГИН-8409), 17200±300 лет (ГИН-8408а) и 16600±180 лет (ГИН-8409а) [1, с. 53], которые отвечают геостратиграфическим условиям памятника. На исследованной площади собран обильный каменный и костяной инвентарь, выявлены объекты, интерпретированные как следы жилищ. Стоянка оказалась богата изделиями из обработанной кости, по обилию и разнообразию которой Быки 1 в Посеймье сравнимы только с Авдеевской стоянкой [2-3]. В бассейне Десны (ее крупнейшим левым притоком является Сейм) в число столь богатых обработанной костью памятников входят также стоянки Хотылево 2, Юдиново, Елисеевичи, Мезин и Супонево.

Обработанный бивень представлен 43 фрагментами и изделиями. В монографии, посвященной стоянке Быки 1 [4], этой части материала нами было уделено недостаточное внимание. Почти ничего об обработке бивня на стоянке Быки 1 не было сказано и в исследовании Н.Б. Ахметгалеевой, посвященном использованию кости на памятниках микрорегиона [5] и содержащем ряд неточностей и ошибочных трактовок – так, расслаивание изделий из бивня, произошедшее уже после изготовления, она трактует как результат использования «сухого» бивня. Данное сообщение призвано восполнить этот информационный пробел.

Планиграфически предметы из бивня со следами обработки и изделия из бивня в Быках 1 распределяются следующим образом.

Внутри углубленной округлой полуземлянки в ее придонном заполнении, накопившемся во время обитания, обнаружены нуклеус из фрагмента бивня (у северной стенки), три отщеп (у южной стенки, близ входа, в том числе снятый с данного нуклеуса), возможно служивших ножами. В восточной части полуземлянки – предмет неутилитарного назначения: вонзенная в пол териантропная подвеска, изготовленная из бивневого отщеп.

У выхода из длинного лаза, ведущего из полуземлянки (нами он интерпретирован как зимний вход, аналогичный подобным конструкциям в валькар – жилищах приморских чукчей и эскимосов [6]), в районе спуска в «тамбур», на самом дне, в углубленной его части, было обнаружено место обработки бивня – скопление отходов производства и заготовок [7]. Это скопление включало, во-первых, 31 продольный бивневый отщеп и их фрагмент различного размера (от «щепы» шириной около сантиметра, до овальной формы пластин 4 x 12 см) и толщиной в 2-3 слоя дентина, иногда с цементным слоем (то есть до 1,5 см). Во-вторых, присутствовали 4 осколка – коротких, но более толстых, затрагивающих до 6 слоев дентина. Они могли получиться при обивке «язычковых» дефектов заготовки или в результате «уклонившегося скола, – получить такие осколки с расколотого бивня практически невозможно. Кроме этого в заполнении присутствовала мелкая бивневая щеп. Бивень сохранял относительную пригодность для обработки даже спустя 17000 лет. Эксперимент, проведенный с небольшим фрагментом, показал, что из него легко вырезать небольшое и прочное острие. Это может объясняться сочетанием небольших размеров заготовок и их быстрым захоронением в постоянно влажной аллювиальной супеси. К сожалению, часть скопления была разрушена современным грабительским перекопом.

Можно уверенно предположить, что здесь, в холодном, неоттапливаемом помещении (не на улице, чтобы, возможно, защитится от пронизывающего ветра), но на свету – у входа, располагалось рабочее место мастера, занимавшегося первичным расщеплением бивня в период холодного сезона. Успешное расщепление бивня, как установили Е.Ю. Гирия и Г.А. Хлопачев в ходе натуральных экспериментов, было возможно при предварительном охлаждении сырья до температур ниже –25–30° по Цельсию [8]. Попутно заметим, что тут, в естественном холодильнике (входная часть тамбура была ко всему еще и углублена до уровня многолетнемерзлого грунта), могли храниться и замороженные на зиму запасы мяса. Г.А. Хлопачев и Е.Ю. Гирия также отмечают, что короткие бивневые сколы, снятые естественно-влажного охлажденного бивня и с расслаившегося сухого бивня отличить по внешним признакам крайне трудно [8, с. 42]. Три фрагмента продольных отщепов бивня встречены также снаружи непосредственно у «зимнего входа», что дополняет картину рабочего места.

Сохранившийся бивневый нуклеус позволяет восстановить некоторые фазы раскалывания бивня. Для начальных фаз обработки использовался влажный замороженный бивень

Первой фазой было поперечное разламывание в морозных условиях (вероятно, путем удара бивнем о твердую поверхность, например о мерзлую землю), следы которого наблюдаются на торцевой части фрагмента бивня: скошенный слом под углом 30-40 градусов к продольной оси бивня с участками занозистой поверхности с проступающими местами линиями Шрегера. Полный диаметр бивня в месте излома был равен примерно 12 см.

По всей видимости, после этого со стороны слома были сколоты несколько недлинных продольных отщепов. Целый негатив и еще части двух негативов таких отщепов прослеживаются на имеющемся фрагменте бивня. Один из трех найденных в полуземлянке отщепов ремонтируется с целым негативом. Видно, что снятие отщепов овальной формы происходило без нанесения предварительных продольных нарезок на поверхность бивня. Упрощенная схема получения заготовок связана не с архаизмом технологии, а, напротив, с хорошим знанием его свойств и отсутствием необходимости получения прямых краев. Не исключено, что отремонтированный отщеп, негатив которого сохранился целым, был снят уже после следующей фазы расщепления бивня. Интересно, что снятие отщепов могло быть произведено только на морозе, снаружи, а не в жилом пространстве. Иначе говоря, и нуклеус, и отщепы принесены в помещение уже после акта раскалывания.

Следующая фаза представляла собой уже продольное разламывание бивня, позволявшее отколоть удлиненный сегмент по направлению конусов роста. Раскол производился примерно по оси бивня, следов какой-либо предварительной нарезки на месте раскола не прослеживается. Возможно, была использована образовавшаяся еще при поперечном разламывании небольшая трещина в теле бивня. Внешняя поверхность отколотаго фрагмента вогнутая по направлению изгиба бивня и выпуклая в поперечном сечении. Внутренняя поверхность в части вдоль сердцевины, имеет характерный «растительный узор», расходящийся от оси к краям. Этот участок лежит ближе, а сужающаяся часть, где шло уже не расщепление, а разрыв и слом, имеет «рваный», нерегулярный рельеф.

На заостренном конце, а также на внешней поверхности фрагмента бивня имеются многочисленные субпараллельные, порой пересекающиеся царапины. Судя по всему, нуклеус после снятия отщепов недолго выполнял еще и функцию укороченной массивной мотыжки, имеющей сходство с найденными в Елисеевичах [9, с. 138, 141]. Его острый конец применялся для копания или разрыхления супеси с включениями крупнозернистого песка (пол жилища?). Заполированность образоваться не успела.

Все три продольных отщепы из полуземлянки имеют форму асимметричных овалов, они находят аналогии в Юдиново и Мезине (тогда как в Елисеевичах и Супонево преобладают отщепы поперечные).

Не исключено, что отщепы должны были выполнять функцию ножей, однако сработанность на заостренных краях не зафиксирована. Впрочем, столь редкий для стоянки Быки I материал, как бивень мамонта, может говорить о некоей особой функции таких ножей (например, использование в каких-то обрядах), а редкость применения не оставила ясных следов. То, что данные предметы не являются простыми отходами производства, как укороченные продольные отщепы в технологической цепочке Юдиново [9, с. 202], говорит уже то, что все они, будучи изготовлены в холодном тамбуре, затем были принесены в жилище и оказались сконцентрированы в пределах одного квадратного метра. Обращает на себя внимание и сетка нарезок на каждом изделии. На стоянках Супонево и Елисеевичи близкие по форме ножи получали путем подрезания края с ударным бугорком на поперечных сколах [9, с. 178-179], в нашем же случае отщепы сняты при продольном раскалывании бивня, что обеспечивало изначально наличие острого края хотя бы с одной из боковых сторон.

Но если следов дополнительной обработки нет на трех рассмотренных отщепках, они представлены в полном объеме в пластике малых форм – на наиболее самобытном изделии из бивня – подвеске-амулете. Плоская фигурка бегущего животного размером 108 x 30 мм и максимальной толщиной 8 мм (те же 2-3 слоя дентина, которые составляют большую часть найденных отщепов) была изготовлена на плоской заготовке, полученной, вероятно, продольным скалыванием с верхних слоев бивня. Амулет неоднократно описан и опубликован [4; 10], что позволяет ограничиться краткой характеристикой с акцентом на технологию (Рис.2-4). Форму заготовке придавали строганием, а затем шлифовкой, затем по гладкой поверхности, на нее в свою очередь лезвием пластины нанесены многочисленные нарезки, с помощью которых мастер, вероятно, пытался передать густую шерсть и, одновременно, стремительность движения. В районе носа животного имеется ушко для подвешивания. Оно было просверлено по короткой нарезке - налицо сочетание техники прорезания с техникой сверления. На внутренней поверхности отверстия можно наблюдать пятна «жирной» заполировки, которые могли возникнуть в результате трения о кожаный ремешок.

Итак, при развороте ушком для подвешивания вправо – в горизонтальном положении фигурка являла собой силуэт, скорее всего, носорога (для лошади ноги неоправданно коротки, тогда как туловище оказывается массивным). Передняя лапа фигурки бегущего животного в древности была сломана. Однако амулет не был выброшен (что говорит о его значимости), ибо место излома заполировано от долгого ношения, однако не срезано, не подправлено.

Поворот на 90° по вертикали (ушком вниз, как и была установлена фигурка в полу) и обратной плоскостью к зрителю являет иной образ – стилизованную человеческую фигуру (для обозначения ног

самой последней стадией обработки резцовой кромкой был проделан от ушка паз шириной 2,5, глубиной 2 и длиной 30 мм). Сверху голова не человеческая, а вновь носорожья, в профиль. Четко отделена глубоким следом резца от остальной поверхности грива, сходная с лошадиной. Выделены скулы, рог. Образ родствен знаменитому «колдуну» из пещеры Труа Фрер и ряду других зооантропоморфов. Сочетание головы зверя и тела человека нередко встречается в западноевропейском мадлене. Фигура териантропа (а учитывая полиэйконию амулета, он и правда изображает оборотня) на памятнике Восточной Европы подтверждает эту закономерность, позволяя говорить единстве архетипов сознания и мифологии в поздней поре верхнего палеолита на значительных территориях. Если териантропы – изображения тотемных первопредков, то обломанная лапка бегущего зверя вписывалась и в вертикальный образ, изображая в нём эрегированный фаллос.

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1. По стратегии расщепления бивня поселение Быки 1 входит в выделенную Г.А. Хлопачевым для поздней поры позднего палеолита Восточной Европы так называемую «вторую группу памятников» [9, с.234], представляющую, вероятно, пришлое население. Ее особенность в том, что основным продуктом расщепления бивня являются плоские заготовки.

2. Наиболее близка по технологии расщепления бивня к Быкам 1 деснинская стоянка Мезин, где применялась, как в Быках, преимущественно техника продольного скалывания [9,] (Хлопачев, с...). Это позволяет в который уже раз считать, что Быки 1 и Мезин памятники не однокультурные, но принадлежащие к одному культурному кругу. Нам неизвестны способы получения стержневидных заготовок из бивня в Быках, однако изучение технологии обработки кости говорит о вычленении стержней из диафизов длинных костей (целых или произвольно расколотых при потреблении пищи), а не из предварительно полученной плоской заготовки.

4. Уплощенная форма зооантропоморфного амулета из Быков 1 может быть обусловлена не столько стилистическими традициями, сколько традициями технологическими – получением не объемных, а уплощенных бивневых заготовок.

---

1. Синицын А.А., Праслов Н.Д., Свеженцев Ю.С., Сулержицкий Л.Д. Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы // Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. – СПб: ИИМК РАН, 1997. – С.21-66.

2. Гвоздовер М.Д. Обработка кости и костяные изделия Авдеевской стоянки // Палеолит и неолит. Материалы и исследования по археологии СССР. – Т. 39. – М.-Л: АН СССР, 1953. – С.192-226.

3. Gvozdover M. Art of the mammoth hunters: the Finds from Avdeevo. Oxbow Monograph 49. 1995. – 186 p.

4. Чубур А.А. Быки. Новый палеолитический микрорегион и его место в верхнем палеолите Русской равнины. – Брянск: Брянск-Сегодня, 2001. – 132 с.

5. Ахметгалева Н.Б. Использование кости на верхнепалеолитических стоянках комплекса Быки Курской области: Дисс. канд. ист. наук. – М., 2005. – 388 с.

6. Чубур А.А. К вопросу о реконструкции палеолитического жилища в Быках // Праці центру пам'яткознавства. – Вип.16. – Киев, 2009. – С.79-90.

7. Чубур А.А. Верхнепалеолитическая стоянка Быки на Сейме (предварительное сообщение) // Российская археология. – 1998. – № 1. – С.107-116.

8. Хлопачев Г.А., Гиля Е.Ю. Секреты древних косторезов Восточной Европы и Сибири: приемы обработки бивня мамонта и рога северного оленя в каменном веке. – СПб.: Наука, 2010. – 144 с.

9. Хлопачев Г.А. Бивневые индустрии верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб.: Наука, 2006. – 262 с.

10. Чубур А.А. Первобытное искусство стоянки Быки 1 и духовный мир палеолита // Искусство и ритуал ледниковой эпохи. – Луганск, 2005. – С.100-108.

**А.В. Шабашов, к. и. н.,
профессор кафедры археологии и этнологии Украины,
Одесский национальный
университет имени И. И. Мечникова, Украина, Одесса**

ТЮРКСКАЯ ГИДРОНИМИЯ НИЗОВИЙ БУГО-ДНЕСТРОВСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ. ДНЕСТРОВСКО-КУЯЛЬНИЦКОЕ МЕЖЛИМАНЬЕ

Проблема исследования и степень изученности тюркской гидронимии низовий Буго-Днестровского междуречья или, другими словами, Северо-Западного Причерноморья, обсуждалась в моей предыдущей статье, опубликованной в Казахстане [1], поэтому здесь нет необходимости останавливаться на этом. В данной статье будут проанализированы тюркские по происхождению названия водных объектов, расположенных между Днестровским и Хаджибейским лиманом, к югу и востоку от города Одесса. К таковым, прямо или опосредованно могут быть отнесены гидронимы *Днестр* (вернее, одно из его

древнерусских названий – *Дънестръ*), *Аджидер*, *Аккаржанка*, *Барабой*, *Дальник*, *Караголь*, *Каролино-Бугаз*, *Татарка*.

Прежде всего, рассмотрим название наиболее крупной реки в регионе – Днестра. Не вызывает сомнения греческий источник в древнерусском языке этого гидронима. Это название восходит к слову *Δάναστρις* (*Данастрис*). В древнерусском языке оно зафиксировано в двух формах: *Дънестръ* – только в одном случае, и обычной – *Днестръ*.

В первой из этих фонетических форм гидроним встречается в «Повести временных лет», при описании расселения народов мира: «в северных странах расположены Дунай, *Дънестр* и Кавказские горы [как считается, здесь речь идет о Карпатах. – *Ш.А.*]». По остроумному предположению известного слависта и тюрковеда И.Г. Добродомова, учитывая большую древность тюрк.-болг. перехода *a>y*, а буква «ъ», как известно, в древнерусском языке обозначала гласный звук, здесь можно видеть тюрко-болгарское посредство в заимствовании в древнерусский язык этой формы названия из греческого [2, с. 35].

Отметим, что та же закономерность прослеживается и при упоминании реки Днепр, где наряду с формой *Днепръ* уже неоднократно встречается и *Дънепръ*. Впервые – под 6370 (862) годом, в легенде об Аскольде и Дире: «и было у него два мужа, не из его племени, но боярина, и отпросились они к Царьграду с родом своим, и пошли по *Дънепру*».

Насколько мне известно, других исследователей, которые поддержали бы эту гипотезу нет, однако, исторический контекст ей не противоречит, поскольку в низовья Днестра и Днепра тюрко-болгары (протоболгары) проникали раньше славян (впервые – в составе гуннов), где и сталкивались с греками. Следовательно, позже проникавшие сюда славяне именно через посредство тюрко-болгар могли воспринять местную географическую номенклатуру.

Аджидер (также *Оджидер*, *Одзидер*, *Хаджидере*, *Гаджидер*, *Гаджи-Дере*, *Ацидере*) – название реки, впадающей в Днестровский лиман в районе современного города, районного центра Овидиополя. По названию реки – *Аджидер* – получил название и город в Османской империи, располагавшийся на ней. Об этом пишет, проезжавший через него в конце XVIII в., французский путешественник Лафитт-Клаве: «Деревня *Гаджи-Дере* по другую сторону реки насупротив *Акермана* [совр. г. Белгород-Днестровский], в заливе или впадине ее левого берега, перерезывается ручьем, от которого она получила свое название» [3, с. 51]. Гидроним прозрачно этимологизируется, как «речка, ручей с горькой, неприятной на вкус водой», от тюрк. *Аџу* (*аджы*) «горький, острый, неприятный на вкус» [4, с. 89-90] и тюрк. (тур., кр.-тат., каз., кирг. и др.) из перс. *Dere* (*дере*) «речка пересыхающая летом; ручей, русло пересыхающей реки; ущелье; (горная) долина; овраг и т. п.» [5, стб. 1670; 6, с. 11]

Подобные названия широко распространены по всей Евразийской степи, в том числе и в Северном Причерноморье, маркируя местность (реки, озера, подземные воды): *Аджы-дере*, *Аджы-су*, *Аджы-голь*, *Аджылык*, в которой отсутствует качественная питьевая вода, что, естественно, чрезвычайно важно на территориях с аридным климатом, в котором ощущается недостаток качественной воды.

По созвучию слов *аджы* и *хаджы* (в некоторых тюркских диалектах начальное «х» сохраняется, в других – выпадает) «паломник; человек, совершивший мусульманский хадж», вероятно, еще в турецкое время возникла народная этимология, объясняющая это название, как «долина хаджи». Такая же трансформация топонима, в связи с народной этимологией, как я предположил, произошла и с турецким названием предшественника Одессы – *Хаджибеем* [7, с. 45-56]. Эта народная этимология сохраняется и сейчас [8].

Аккаржанка (*Акаржанка*, *Акаржа*, *Акарджа*, *Акарчи*, *Гакержа*, *Гакержия*) – речка, правый приток Сухого Лимана. В рапорте инженера на русской службе Ф. П. Де-Волана за 1791 г. о ней написано: «Балка *Акарджа* с источником, текучею водою и мельницей. Эта балка очень возделана и почва ее плодородна. Здесь были два татарских села, имена которых затеряны» [3, с. 22]. В связи с этим сообщением, вероятно, следует в целом согласиться с приводимым некоторыми авторами объяснением ее названия: «текущая», «текущая, полноводная река» [3, с. 22; 6, с. 12]. Слово представляет собой причастие на *-r* (*-p*), характерное для юго-западных (огузских) тюркских языков: тур., туркм., аз. от общ.-тюрк. *aq* (*акъ*) «течь, протекать; течение, поток» > *aqar* (*акъар*) «текучий, проточный» [4, с. 118–120] + аффикс ослабления признака *-џа* (*-джа*) > *aqarџа* (*акъарджа*) «текученькая, проточненькая». Таким образом, о «полноводной» реке здесь речь, конечно, не идет, но наличие потока, текучести на маленькой степной речке стало мотивом для ее номинации. Большинство рек в рассматриваемом регионе – пересыхающие, со стоячей водой, и их, следовательно, нельзя использовать для работы водяной мельницы. Этим-то редким качеством реки и воспользовалось местное тюркоязычное население, установив на ней мельницу и назвав ее по данной особенности.

От гидронима получили названия село, затем – поселок и железнодорожная станция.

Барабой (*Бармуния?*, *Бури-Муюн*, *Беримбой*, *Берибония*, *Перивой*; она же – балка *Канаева*, *Канай-су*, *Карагач*) – река, впадающая в Черное море. Название не имеет ясной этимологии, но исторические сообщения и здесь позволяют решить вопрос о происхождении гидронима.

По мнению И.В. Сапожникова, впервые о реке и местности упоминает арабский географ аль-Идриси,

называя их «город Бармуния» [9, с. 80]. Несмотря на остроумность такого предположения с фонетической точки зрения, а, как увидим, в дальнейшем местность называлась БуриМуюн, трудно его как-то основательно прокомментировать. У аль-Идриси в разных частях его сочинения (при описании 5-й и 4-й секций VI климата) упоминаются два города, которые обычно читают как Барамунис и Бармуни. Но, в действительности, такое чтение является чисто гипотетическим, учитывая неоднозначность истолкования и транскрипции арабоязычных текстов, названия этих городов могли звучать совсем по-другому. Остается неясным об одном и том же или о разных городах идет речь, и, соответственно, разные авторы весьма различно определяют их (его) местоположение и идентификацию: современные Смоленск, Бендеры или Тирасполь, несколько городов под «сходными названиями», в том числе Тербовль в Галицкой Руси, Белгород-Днестровский, Пятра-Нямц на р. Бистрица, Туров, Речица [10, ком. 33 к 4-й секции и ком. 63 к 5-й секции VI климата]. Учитывая специфику источника, вряд ли когда-то удастся поставить точку в этой дискуссии.

Около середины XVI в. соратник князя Дмитрия Вишневецкого (Байда) Бернард Петрич в своих воспоминаниях о походах казаков на Аккерман, упоминает Беримбой [9, с. 80].

Польский посол в Крым в 1570-е годы Мартин Броневский в своем «Описании Татарии», проезжая по этим местам, дает перевод названия с тюркского языка: «Далее лежит место, называемое турками Берибонию а другими Ликастемом, волчьим горлом» [11, с. 337].

В середине следующего XVII в. местность между нынешними Овидиополем и Одессой описал, проезжая здесь, знаменитый турецкий путешественник ЭвлияЧелеби: «На противоположной [от Аккермана. – Ш.А.], северной стороне реки Днестр, на пустынных землях крепости Очаков расположены места, где охотятся [за людьми] злополучные русы из страны местных казаков. Ибо в этих местах пролегает главный путь кораблей, следующих из Аккермана в Очаков и далее в Крым. Казаки же, собравшись ватагой, подстерегают у мест, удобных для стоянки судов, и никто из проезжающих не обеспечен от того, чтобы не быть схваченным и обращенным в пленника. Упаси бог, это весьма небезопасная дорога...

Дикие и пустынные места эти очень опасны. В ту описываемую ночь мы из-за страха перед казаками совершенно не знали ни сна, ни отдыха. Ибо в том месте имеется [еще и] деревянное укрепление казаков.

Затем мы, проделав восьмичасовой переход берегом Черного моря на восток по суровым пустынным местам, напоминающим гнилую пустошь, прибыли на стоянку Бури-муюн. На языке татар это означает «волчья шея». И в самом деле; здешние волки — величиной с осла, сильнее, чем казацкие свиньи. Место здесь суровое, изобилующее руслами высохших речек, тамариндовым деревом, камышом, тростником. Расставив дозоры, мы — тоже в полном вооружении — поели из запасов, имевшихся в переметных суммах» [12, с. 107–108].

Все эти сообщения позволяют, несмотря на сильную искаженность современного названия — *Барабой* от прототипа, с уверенностью утверждать о том, что гидроним восходит к тюрк. *bö:ri* (*bö:pu*) «волк» [13, с. 219–221] и *bojun* ~ *tojun* (*бойун* ~ *мойун*) «шея, горло», метаф., геогр. «перешеек» [13, с. 180–182; 14, с. 233]. Остается неясным, какой именно объект первоначально назывался этим именем, поскольку такая этимология для гидронима видится немотивированной, и почему, какие этнокультурные реалии он отражает?

Считаю, учитывая, что тюркский географический термин *bojun* ~ *tojun* (*бойун* ~ *мойун*) обозначает «перешеек», следует искать именно такой географический объект, от которого в дальнейшем получила название местность и река. Представляется, что таким объектом могла быть пересыпь на небольшом лимане, который имеется при впадении реки в море (см. рис. 1). Учитывая гидрологическую историю этой местности: «в древности она, очевидно, была более глубокой и судоходной. В настоящее время в устье реки имеется небольшой мелководный залив-лиман, почти сформировалась пересыпь» [9, с. 80]. Можно полагать, что именно эта местность и имела название *Бёри-бойун* (-*мойун*).

Таким образом, неверным оказывается имеющееся предположение о том, что стоянка *Бури-муюн* ЭвлииЧелеби располагалась в районе современного села Барабой — более 10 км к северу от впадения одноименной реки в Черное море [15, с. 55, 57, 77, прим. 24]¹⁹ Действительно, как видели, турецкий путешественник прямо отмечает, что восьмичасовой переход от местности *От-ярык*, что на противоположном от Аккермана берегу Днестровского лимана идет «берегом Черного моря». Данный факт позволяет уточнить на данном участке маршрут караванного пути из Аккермана в Очаков — он шел не напрямик на северо-восток через степь в направлении: южная окраина современного Овидиополя — Ильичевск, а по берегу Днестровского лимана, сначала — на юго-восток, через современные поселения Роксоланы, Каролино-Бугаз, а затем по берегу моря — на северо-восток, через устье Барабоя. Этот маршрут длиннее предыдущего и использовался, вероятно, в целях безопасности.

Как видно из сообщения ЭвлииЧелеби, в это время данный участок пути считался весьма опасным, незаселенным и слабо контролировался Османской империей. Этим, вероятно, и объясняется название — при незаселенности местности, редком пребывании здесь человека, естественно, существовали благоприятные условия для увеличения количества волков, а существование этого топонима не позднее

Рис. 1. Река Барабой при впадении в Черное море

середины XVI в. указывает, что такая ситуация имела место задолго до путешествия здесь ЭвлииЧелеби.

Действительно, в ареале расселения тюркских народов существуют топонимы, образованные от распространенного в его районе вида животных. Например, холм *Тильки-Кая*, недалеко от крымского южнобережного поселка Новый Свет, который переводится как «лисыя скала» [16, с. 119]²⁰. И хотя авторы книги, на которую сделана ссылка, пишут, что «некоторые видят ее [лису] в очертаниях горы», мои полевые исследования указывают, что местные жители отмечают именно большое количество лисиц, которые здесь обитают.

От названия реки получили названия село Овидиопольского района, железнодорожная станция, водохранилище.

Другое, параллельное название реки, фиксируемое с 1770-х годов – *Канаева балка*, *Канай-су* [6, фрагменты карт на сс. 412, 413, 415, 416, 417], гдеобщ.-тюрк. *su (су)* «вода, река», по всей видимости, восходит к названию поселения *Каная-Мурза*, *Каная-Мурзы*, показанного в верховьях реки (в районе совр. с. Василевка). Само название ногайского поселения, очевидно, восходит к распространенному тюркскому имени *Канай* и титулу *мурза* – «князь». Он был, видимо, главой или прародителем родоплеменной группы, расселенной в поселке и на окружающей местности. Возможно, речь идет об историческом лице – последнем главе (бие) Большой Ногайской Орды – *Канае*, сыне *Динбая*, возможно, об его тезке. Распространение параллельного названия может свидетельствовать о переселении на рассматриваемую территорию до 1770-х годов новой значительной группы кочевого ногайского поселения.

На карте Г. Боплана река названа *Karagarze* [6, фрагмент карты на с. 411], что, видимо, следует читать, как *Карагач*. Это название легко этимологизируется из тюркского, как «черный лес, чернолесье» – от тюрк. *qara (къара)* «черный» и *ауаҕ (агъач)* «дерево, лес». Вероятно, это не название реки, а название леса, расположенного в районе реки. Чернолесье – хвойный лес.

Дальник (Даллык) – река, впадающая в Сухой Лиман, который в прошлом также назывался *Лиманом Дальницким* или озером *Дальныкъ* [6, фрагменты карт на сс. 418, 419, 421, 424, 425, 428, 429, 430]. Несмотря на славянизированный облик гидронима, он имеет тюркскую этимологию, правильно раскрытую еще ЭвлиейЧелеби. Он писал: «Затем [после ночевке на стоянке Бури-муюн. – Ш.А.], следуя берегом моря еще в течение пяти часов, мы прибыли на Стоянку Даллык. Племя татар называет эту местность Даллык из-за того, что здесь лощина заросла кустарником» [12, с. 108]. Действительно, тюрк. *tal (тал)* ~ *dal (дал)* «ива, верба, тальник, куст» [14, с. 125]+ аффикс, образующий прилагательное, со значением места скопления, сосредоточения однородных предметов или материи *-lyk (-лык)* > *tallyk (таллык)* ~ *dallyk (даллык)* «местность (берега реки), поросшая ивняком, вербой, тальником; кустарник», отсюда же рус. *тальник*. В названии реки произошла контаминация этого тюркского топонима и русского *дальний*, *дальник*. Топоним, видимо, трансформировался на славянской почве по той же модели, что и *Куюльник* – из *Куюлык* [1, с. 139]. Неверной является этимология, выводящая гидроним из тюрк. *дали*, *тали* – степь, равнина [17, с. 168].

От названия реки произошли названия поселений *Великий Дальник* и *Дальник*.

Караголь (Карагволь, Гараголь, Дарадоль) – залив Днестровского лимана. Из тюрк. *qara (къара)* «черный» и *kol ~ gol (кол ~ гол)* «озеро, река» > «черное озеро», так называют озера со стоячей водой [6, с. 146].

Каролино-Бугаз (первоначально *Бугаз, Богаз, Бозгаз, Буаз*) – название села у устья Днестровского лимана. Гибридное название. Первая его часть – *Каролино* – от имени владельца местности Кароля Мархоцкого [6, с. 147]. Вторая часть и первоначальное название татарского (ногайского) села *Бугаз* восходит к тюркскому названию Очаковского гирла, которое на старых картах показано под названием *Ak Bogasi*, наряду с единственно оставшимся сейчас Днестровско-Цареградским (Цареградским) гирлом

[6, с. 37, 412, 413, 415, 417, 418, 419, 421]. *Ак Богаз* – из тюрк. *aq* (*акъ*) «белый» и *boğaz ~ boaz* (*богаз ~ боаз*) «шея (физиологически); устье, гирло (географически, метафорически)».

Татарка – река, впадает в Сухой Лиман. Фиксируется с конца XVIII в. [6, с. 353]. Название, видимо, связано с изменением этнического состава этого региона, либо подселением сюда в конце XVIII в. к коренному ногайскому населению крымских татар и в этом случае название дано ногайцами, либо миграцией в этот же период христианского (украинцы, молдаване, болгары?) населения, так назвавшего реку по этнической принадлежности прежних обитателей. От тюркского этнонима *tatar* (*tatar*), которое в разное время применялось к различным тюркским и монгольским этническим группам Евразии и этимология которого до сих пор не может считаться выясненной. В данном случае, речь идет, вероятно, либо о крымских татарах, либо о старом восточнославянском названии ногайцев, употреблявшемся наряду с собственно этим этнонимом.

От гидронима произошло название села, совр. Прилиманское.

Данные гидронимии являются важным видом источников при освещении одного из наименее изученного периода в истории Северо-Западного Причерноморья, исторического Лукоморья, когда этот регион входил в состав Османского государства.

---

1. Шабашов А. В. Тюркская гидронимия низовий Буго-Днестровскогемеждуречья. 1. Хаджибей и Куяльник // Материалы Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы и перспективы развития археологической и этнологической науки в Казахстане», приуроченной к 80-летию КазНУ им. аль-Фараби и 90-летию почетного академика НАН РК У. Х. Шалекенова 16 мая 2014 г. – Алматы, 2014. – С. 133-140.

2. Добродомов И. Г. Пути проникновения болгарских элементов в славянские языки // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974.

3. Сапожников И. В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов (к 210-й годовщине штурма Хаджибейского замка). – Ильичевск, 1999.

4. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – М., 1974.

5. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий в 4-х томах. – Т. 3. – Ч. 2.

6. Аргатюк С. С., Левчук В. В., Русев І. Т., Сапожников І. В. Овідіопольський район. Енциклопедичний довідник. Одеса – Овідіополь, 2011.

7. Шабашов А. В. Хаджибей или Качибей? К вопросу о происхождении названия предшественника Одессы // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вып. 3. – Одесса, 2007.

8. Овидіополь // Википедия. Свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%CE%E2%E8%E4%E8%EE%EF%EE%EB%FC>

9. Иванова С. В., Островерхов А. С., Савельев О. К., Остапенко П. В. Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья. – Киев, 2012.

10. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. – М., 2006.

11. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Броневского // ЗООИД. – Т. 6. – 1867.

12. Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961.

13. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М., 1978.

14. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М., 2001.

15. Край Овідія. Археологія та історія Овідіопольського району. – Одеса, 2005.

16. Белянский И. Л., Лезина И. Н., Суперанская А. В. Крым. Географические названия. Краткий словарь. – Симферополь, 1998.

17. Железняк І. М. та ін. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – Киев, 1981.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ:

аз. – азербайджанский язык; геогр. – географический термин; каз. – казахский язык; кирг. – киргизский язык; кр.-тат. – крымскотатарский язык; метаф. – метафорически; тюрк. – тюркские языки, общетюркское слово; рус. – русский язык; совр. – современное; тур. – турецкий язык; туркм. – туркменский язык; тюрк.-болг. – тюрко-болгарский (протоболгарский) язык.

**М.Қ. Кипиев, тарих ғылымының магистрі,
Облыстық тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және
пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының басшысы, Атырау қ.**

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУ: МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТ ТАРИХЫ МЕМЛЕКЕТТІК АКАДЕМИЯСЫНЫҢ (ГАИМК-ИИМК) ЭКСПЕДИЦИЯЛАРЫ БОЙЫНША (XX ғ. 20-30 ЖЖ.)

XX ғасырдың 20-30 жылдарында Қазақстандағы археологиялық ескерткіштерді зерттеуге Материалдық мәдениет тарихы Мемлекеттік Академиясы (бұдан әрі- Академия) ерекше үлес қосты. Академия Совнаркомның 1919 жылдың 18 сәуіріндегі шешіміне сәйкес Императорлық Археологиялық

Комиссияның негізінде іргелі ғылыми-зерттеу ұйымы ретінде құрылды [1, с. 125]. Осы жерде ескерер бір жайт, XX ғасырдың 20-30 жж. Академияның тарихында оның атауы бірнеше мәрте өзгеріске ұшырады. Мәселен, 1919 жылы Материалдық мәдениет тарихы Ресей Академиясы аталса, 1926 жылдан Материалдық мәдениет тарихы Мемлекеттік Академиясы, 1937 жылы СССР Ғылым Академиясының Материалдық мәдениет тарихы институты болып өзгерді.

Жаңадан құрылған Академияның құзырына археологиялық ескерткіштерді зерттеумен қатар, ел аумағындағы тарихи-мәдени мұра объектілерін, оның ішінде монументтік-сәулеттік ескерткіштерді қорғау, сақтау және тарихи-көркемдік және археологиялық тұрғыдан ғылыми зерделеу кірді. Академияға жүктелген міндет мұныменде шектелмеді. Оған, жаңадан ашылатын ескерткіштерді өнер тарихы мен археология, этнология тұрғысынан баға беріп, теориялық мәселелер бойынша талдаулар жасау да жүктелді. Осыған орай, Академия құрамында ғалым А.Е.Ферсман жетекшілік ететін Археологиялық технологиялар институты ашылды. Оның құрамы тас, керамика және әйнек, живопись техникасы, металл, органикалық қалдықтар аталатын 5 бөліммен және 2 комиссиядан (сәулет ескерткіштерін тіркеу және қазбалар жүргізу) тұрды. Бұдан өзге Академияның Мәскеуде секциясы ашылып, құрамына осы қалада орналасқан Музейтану және тарихи-көркемдік зерттеулер институты қосылды [2, с. 14-15].

Академияның құрамында 30-шы жылдарға дейін қызмет еткен алғашқы аға буын ғалымдардың негізгі бөлігі «буржуазиялық» бағытта жұмыс жасады. Сол себепті нағыз кәсіпқой археологтар қызмет еткен Академия, XX ғасырдың 20-шы жылдары жергілікті жерлерде пайда болған өлкетанушылар үшін «жабық» ұйымға айналды. Себебі, соңғылары ескерткіштерді зерттейміз деп, ешқандай ғылыми негізсіз қазба жұмыстарын жасап, мұның соңы құндылықтардың жойылуына әкелді. Өлкетанушылар да Академия ғалымдарының жергілікті жерлерде қазба жұмысынан табылған олжаларды Ленинградқа әкетуіне наразы болды. Дегенмен де, кейбір жергілікті өлкетанушылар жаңадан ескерткіштер ашу нәтижесінде Академияның құрамына қосылды [3, с. 38].

1929 жылдан бастап Академия «буржуазиялық» ғылыми мекемеден «маркстік-лениндік» бағытқа сай зерттеулер жүргізетін саяси ұйымға айналды. Осы жылы Академия төрағасының орынбасарлығына революционер-большевик Ф.В. Кипарисов пен С.Н. Быковский келді. Олар Академияның баспа қызметін басқарып, маркстік-лениндік методологияның тезірек «ғылымға» енуіне күш салды. Олардың айналасына кеңестік археологтардың алғашқы толқыны – В.И. Равдоникас, П.И. Борисковский, А.Н. Бернштам және т.б. шоғырланды [4, с. 428].

Академия тарихында оның қызметі мен құрамындағы ғалымдардың зерттеу материалдарын тұрақты жариялап отыратын басылымдар шығарылды, олардың атауы уақыт өткен сайын да өзгеріске ұшырап отырды. Алғашқы жылдары «Материалдық мәдениет тарихы Ресей Академиясының Хабаршысы» (ИРАИМК), «Материалдық мәдениет тарихы Мемлекеттік Академиясының Хабаршысы» (ИГАИМК), 1926-1929 жылдары «Материалдық мәдениет тарихы Мемлекеттік Академиясының Хабарламалары» (СГАИМК), 1933-1936 жылдар аралығында «Капиталистік қоғамға дейін тарих мәселелері» (ПИДО), 1936 жылдан «Советская археология», 1939 жылы «Материалдық мәдениет тарихы институтының далалық зерттеулері туралы қысқаша баяндамалар мен хабарламалар» шығарылды [3].

XX ғасырдың 20-шы Қазақстан аумағындағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу ісіне Академия тарапынан жекелеген ғалымдар жіберілді. Осы жерде атап өтетін бір жағдай, келген ғалымдар тек Академияда ғана, сонымен қатар, Ленинградтағы өзге бірнеше ғылыми ұйымдарда да қызмет істеді. Академияға мүше ғалымдар тарапынан жекелеген алғашқы зерттеулер 1921 жылдан бастап жүргізілді. Осы жылы Томск мемлекеттік университетінің ұйымдастыруымен С.И. Руденконың жетекшілігімен қазіргі Батыс Қазақстан аумағында Қайранкөл мезолит тұрағы зерттелді [5, с. 169].

Келген ғалымдар Қазақстанды зерттеу қоғамымен де ғылыми байланыста болып, ел аумағындағы археологиялық зерттеу жұмыстарына қатысып отырды. 1927 жылдың шілде айында осындай мақсатпен қоғамның Шымкент қаласында орналдасқан Сырдария бөлімінің мүшелері Б.П.Тризна, И.К.Шпота мен бірге Академия мүшесі А.Ю.Якубовский Төмен Арық станциясынан 18-20 шақырым қашықтықта жатқан ескі ғимараттар құландысы жатқан аумаққа барып, осындағы мазарлар мен үлкен мешітті де зерттейді. Осы сапар барысында Көккесене аталатын сәулет ескерткішінің фотосуреті түсіріліп, 1900 жылдары В.А.Каллаур жасаған схемалық жоспарға өзгертулер енгізіледі [6, с. 101-103].

А.Ю. Якубовский зерттеген аталған қала Сығанақ қаласы болатын. Ол XIII-XV ғасырларда Ақ Орданың астанасы болып, көшпелі дала мен жер игерушілік оазисті жалғастырған. Ғалым Сығанақтан кейін XII ғасырға жататын Үзгент қаласының қирандысын сипаттап өтіп, фотосуретін түсіреді [7, с. 17].

Академия құрамындағы Орта Азия мен Қазақстанды зерттеп жүрген мамандар тарапынан ел аумағында табылған археологиялық олжалар туралы мәліметтер ғылыми жинақтарда тұрақты жарияланып тұрды. Соның бірі А.Н. Бернштам 1928 жылы Бурабай көлі маңынан табылған ерте темір дәуіріне жататын адам мүрдесі туралы жазды. Мүрде, салмағы 4 тонна, ұзындығы 4,5 метр болатын гранит тасымен жабылған. Қабірді ашу барысында қола қазан мен қанжар, жебе ұштары және алтын мен күмістен жасалған көптеген әшекей бұйымдар табылған. Ғалым мақаласында аталған бұйымдардың табылуының алғы шарттары мен алтыннан жасалған бұйымдарға толыққанды сипаттама береді.

Өкінішке орай, бұл заттардың барлығы «зерттелуі керек» деген желеумен Ленинградтағы антропология және этнография музейіне әкетіледі [8, с. 216].

1928 жылдан бастап елді индустрияландыру үшін халық шаруашылығын дамытудың алғашқы бес жылдық жоспары қабылданды. Осы қайта құру кезеңінде шаруашылық мақсаттары үшін белгілі бір аумақтардың табиғи жағдайларын өзгерту, яғни, су қоймаларын салу және осы секілді т.б. жер игеруге қатысты жұмыстар жүргізіліп, мұның соны көптеген археологиялық ескерткіштердің бүлінуі мен жойылуына әкелді. Бұл жағдайға Академиядағы археологтар тарапынан алаңдаушылық білдіріліп, ескерткіштерді қорғау үшін аймақтарға археологиялық экспедициялар ұйымдастырыла бастады. Тарихта «жаңақұрылыстар» аталған сол кезеңде археологиялық зерттеулердің бағыты кеңіп, экспедициялар саны да өсе түсті [3, с. 53].

Академия мамандарының Қазақстан аумағын жаппай зерттеуге қатысуы да осы 1928-1929 жылдардан басталады. М.П. Грязнов пен Б.Н. Гракова Қазақстанның қола мәдениетін зерттеуге кіріседі. Осы кезеңде археологтармен қатар, жаңа ескерткіштерді ашуға геологтар да атсалысады. Мәселен, Б.Н.Ждановтың жетекшілігіндегі геологиялық экспедиция 1929 жылы Солтүстік Қазақстаннан қола дәуірінің ошағын табады. Бұл ескерткіштің «Степняк» кен орнына жақын маңнан табылуы, бұл жерлерде алтын өндірудің б.э.д. II ғасырда болған ба деген сұрақ туғызып, бұл кейін С.С.Черниговтің зерттеулері бойынша дәлелденді [9, с. 46].

Б. Граковтың басшылығымен 1928-1929 жж. Жайық өзенінің сол жағалауындағы аумақты барлау барысында сармат дәуіріне жататын қорғандар зерттеледі [10, 16 б.]. 1930 жылдан бастап Академия мүшесі, археолог О.А. Кривцова-Гракова Батыс Қазақстан аумағын зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Ол Қостанай қаласына жақын маңда қола дәуіріне жататын екі қоныс пен моланы қазды. Қазба жұмысының тарих үшін маңызды зор еді. Себебі, бұл қазбаның алдыңғыларға қарағанда өзгешеліктері болды. Мәселен, бұрын зерттеу жұмысы тек қорғанды қазумен шектелсе, аталған ғалым қазба жұмыстарын кешенді түрде жүргізді. Жартылай жеркепе мен тұрғын үй орынын, ғұрыптық шаралар өткізетін мекендерді де зерттеді. Мұның өзі ертедегі адамдардың шаруашылығын, тұрмысын, материалдық және рухани мәдениет танып білуге жол ашты [9, с. 47].

Академияның Б.Н. Граков бастаған Қазақстандық экспедициясы ҚазақАССР Халық ағарту комиссариаты Ғылым бөлімінің тапсырысына сәйкес Ақтөбе облысында археологиялық зерттеу жұмысын жүргізеді. Ор өзенінің бойын зерттеу барысында 500 астам ескерткішті анықтап, андронов мәдениетіне жататын Қожамберді қорымын және сармат дәуіріне жататын қорғандарға қазба жұмысын жасайды [5, с. 170].

1931 жылы Академия Қоғамдық ғылымдар ғылыми-зерттеу институттары Ресей ассоциациясымен (РАНИОН) бірігіп, Б.Н. Граковтың жетекшілігімен Қостанай облысына зерттеу жұмысын жүргізеді. Оның барысында Қостанай ауданындағы Алексеевка және Сергеевка селосы маңындағы сармат дәуіріне жататын бірнеше қорғандар мен кейінгі көшпелілер кезеңіндегі қорғанға қазба жұмысын жүргізді [5, с. 170].

А.И. Тереножкин жетекшілік еткен Академияның экспедициясы 1932 жылы Батыс Қазақстанда барлау жұмысын ұйымдастырады. Оның нәтижесінде Жайық өзенінің бойындағы Гниловский мен Морченово станциялары аралығында 300 астам қорған, 6 қоныс, тұрақ, ерте темір дәуірінің 2 қорғаны мен обасы, Алтын Орда дәуіріне жататын мавзолейі бар 2 қорым анықталады [5, с. 170].

Ел аумағындағы алтын, қалайы, жез көздерін анықтау үшін 1932-1933 жылдан бастап ежелгі кезеңде кен өндірілген орындарды зерттеу жұмысы басталды. Бұл жұмыстармен Академияның жанындағы жаңақұрылыстарда жұмыстар жүргізу жөніндегі Комитеттің құрамындағы металл комиссиясы айналысты. Комиссияның негізгі жұмысы Қазақстанның шығыс өңірінде жүргізілді [11, с. 232].

1932 жылы Орталық Қазақстандағы қола дәуірі мәдениетін зерттеуде Академияның П.С.Рыков жетекшілік еткен Нұра экспедициясы елеулі рөл атқарды. Оның құрамына М.П.Грязнов, М.И. Артомонов, И.В. Синицын, М.Н. Коморова, Н.К. Арзютов, А.Н. Рогачев қатысты. Экспедицияның мақсаты Қарағанды округінде жаңадан құрылған «Гигант» совхозының жер игеру жұмыстарының сол аумақтағы ескерткіштердің сақталуына әсерін бағалау болатын. Үлкен аумақты алып жатқан совхоздың территориясымен бірнеше өзендер ағып өтетін. Осыған орай, экспедиция құрамы 4 бағыт бойынша жүргізілді: екі отряд Нұра бойымен, біреуі Шерубай-Нұра, соңғысы Жақсы және Жаман-Сарысу өзендері арнасымен. Бұдан өзге экспедицияның жекелеген мүшелері Опан мекені және Долинская селосы мен Центральный қыстағының төңірегін де барлап өтеді. Экспедиция 1500 шақырым жол жүріп, оның нәтижесі бойынша қола дәуіріне (андронов және қарасуық) жататын обалар мен қоныстар орны, ерте көшпелілер дәуірінің қорғандар және XVI-XIX ғасырларға жататын қазақ бейіттерін анықтады. Барлығы 38 обаға қазба жұмысын жүргізіп, 43 қабір ашылады, 2 ертедегі қоныс жете зерттеледі [12, с. 40-41].

1933 жылы Академияның Б.Н. Граков жетекшілік еткен «Оңтүстік Орал» экспедициясы Жайық өзені бойында Губерлі, Орск, Ирыклин және Магнитогорск су қоймасы салынатын аймақтағы ескерткіштерді есепке алады. Аталған экспедициялық зерттеудің бір бағыты Жайықтың сол жағалауындағы, қазіргі Ақтөбе облысы аумағында жүргізілді. Нәтижесінде Құдайберген ауылының маңынан 30-дан астам

топырақ үйілген қорғандар мен тас құдық, сондай-ақ, орта ғасырдағы көшпелілерге жататын дөңгелек пішінді тас үйілген қорғандар анықталды. Сонымен қатар, осы аймақтағы Тұлайкын ауылында қола дәуіріне жататын оба мен тұрақ та анықталды [13, с. 92].

Келесі бір археологиялық барлау жұмыстары 1933 жылы Академия мүшесі А.Н. Бернштам мен А.С. Морозованың қатысуымен қатысуымен Шу және Талас өзендері бойына жасалды. Экспедицияның мақсатына Талас, Баласағұн, Тараз қалаларының орынын, ежелгі түркілердің мәдениетін зерттеу кірді. Сонымен қатар, Талас өзенінің бойындағы Әулие ата қаласы да қосылды. Бұл жерде қаланың әртүрлі бөлігінде орналасқан колонналар, Каллаурдың 1896 жылғы Дмитриевка селосынан алып келген орхон жазуы бар тас фотоға түсіріліп, Қараханидтік мазар зерттелді. Әулие ата мен Шымкент қалаларындағы музейлердің қорындағы археологиялық заттармен танысқаннан кейін, Талас өзенінің бойындағы Дмитриевка селосына барып, жол бойында Александровка кенті маңындағы Садыр қорған мен Дмитриевка селосы (Талас ауданы) маңындағы Ақ төбе қалашығында зерттеп өтеді. Дегенмен, қаржының жетіспеушілігінен Талас ауданын жете зерттеуге мүмкіндік болмады [14, с. 100].

Академия 1935 жыл «Союзникельоворазведка» кәсіпорнымен келісім-шарт негізінде Қазақстанның шығыс өңірін зерттеу үшін А.А. Иессеннің жетекшілігіндегі Қалбы-Нарым отрядын құрады. Экспедиция Қалбы және Нарым жоталарындағы ертедегі кен өндірудің 15 орынын зерттеді [15, с. 226]. Бұл жұмысқа еліміздің шығыс өңірін зерттеуге айтарлықтай үлес қосқан белгілі археолог С.С. Черников қатысты. Экспедицияның мақсаты ерте кезеңде қалайы өндірген аумақты анықтап, оларды Қазақстанның археологиялық картасына түсіру болатын. Осыған орай, 23 кен өндіру орны зерттелді. Аталған аумақта табылған археологиялық заттай материалдардың уақыты б.э.д. II мың жылдықтан бастап VII-VI ғасырларға дейін қамтыды. Далалық зерттеу барысында барлығы 26 жерден қорғандар мен археологиялық объектілер анықталды [16, с. 292-296].

1935-1936 жылдары Академияның қатысуымен О.А.Гракованың бастауымен Мемлекеттік тарихи музейдің (ГИМ) қаржысы негізінде Қостанай облысындағы Алексеевка кентінен 5 шақырым жердегі, Тобыл өзенінің бойында орналасқан Алексеевка тұрағы мен оның қасындағы құрбан шалу төбесінде қазба жұмысы жүргізілді. Тұрақ, Тобыл өзенінің сол жағалауындағы ескі аңғарынан 30-40 метр қашықтықта орналасты. Бұл жердегі қазба жұмыстарының алды 1930 жылдан бастап жүргізілген болатын. 1935 жылы 488 шаршы метр жер ашылса, 1936 жылы жүргізілген қазба одан батысқа қарай жүргізіліп, барлық қазылған аумақ 828 шаршы метрді құрады [16, с. 288].

1936 жылдың наурыз айында Академияда өткен пленумда Қазақстан мен Орта Азияны зерттеу мәселесі көтерілді. Онда Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы ескерткіштерді зерттеуге үлес қосқан ғалымдар С.П. Толстов, А.Ю. Якубовский, А.Н. Бернштам, М.Е. Массон қатысып, археологиялық зерттеуді дамыту мен осы саладағы мәселелерді шешу жөнінде өз ойларын ортаға салды [17, 9 б.]. Осы жылдан бастап Жетісуді археологиялық тұрғыдан зерттеу тұрақты жүргізіле бастайды. Бұл жұмыстарды КСРО Ғылым Академиясы Қазақстандық филиалы қаржыландырылды. Шу және Талас өзендері бойындағы археологиялық барлау жұмысы Академияның аға ғылыми қызметкері А.Н. Бернштамның жетекшілігімен жүргізілді. Осы жерде ескерер бір жайт, Жетісуді зерттеу жұмысын А.Н. Бернштамнан 42 жыл бұрын 1893-94 жылдары В.В. Бартольд жүргізген болатын [7, с. 20]. Аталған экспедициялық жұмыстың басты мақсаты көне Тараз қаласының шекарасын анықтап, көшпелі және отырықшы мәдениеттің ескерткішін анықтау еді. Жұмыс барысында ауданның археологиялық картасы дайындалып, өлкенің тарихын бейнелейтін заттай материалдар жинақталып, 400 фото сурет түсірілді. Экспедиция қорытындысы бойынша жинақталған деректер Тараз қаласының орны сол кездегі Жамбыл (қазіргі Тараз) қаласының орталығындағы базардың орынында екенін анықтайды [18, с. 128].

Академияның КСРО Ғылым Академиясының Қазақстандық филиалымен бірлесе 1938 жылы ұйымдастырған Жетісу экспедициясының басты мақсаты 1936 жылы орны анықталған көне Тараз қаласына қазба жұмысын жүргізу болатын. Осы жерде ескеретін жағдай, Жетісу экспедициясының зерттеу аймағы Қазақстанмен қоса, Қырғызстан аумағында қамтыды. Ол жұмыстарға А.Бернштам жетекшілік етіп, қазба жұмыстары барысында қаланың V-XIX ғасырлар аралығына жататын бес мәдени қабаты ашылды. Жалпы, қазба жұмысы қаланың мәдениеті мен тарихын бейнелейтін мол материалдарды жинақтады. Оның ішінде жергілікті жерден дайындалған, сондай-ақ, қытайлық, самарқандтық, ирандық керамикалар, V ғасырдағы шығыс-Римге тиесілі алтын монета және т.б. табылды.

Қазба жұмысымен қатар, Қазақстандық қорықтарды басқару басқармасының ұсынысымен көне Тараз қаласының батысынан бастап, Бөтлі-көліне дейін аймақ барланды. Бұл сапарда нәтижесіз болған жоқ, бірнеше қалалар тіркеліп, араб және парсы дереккөздеріндегі көне Кавакиб мекеніндегі Адахкес және Дох-нуджикес қалалары табылды. Сармат дәуіріне жататын тұрақ пен оба анықталып, қорғанға жүргізілген қазба жұмысы алтыннан жасалған заттар мен әртүрлі әшекей бұйымдардың табылуына жол ашты [19, с. 31].

Осы жылы Академияның қызметкері С.С. Черников «Главзолоторазведканың» Жәлембет партиясының құрамында болды. Ол ертедегі алтын мен жез кен өндіру орындары: Степняк, Сталинский, Жәлембет, Бестөбе, Бөрлі және т.б. зерттеді. Зерттеу нәтижелерінде көптеген мөлшерде

тас құралдары табылды. Ертедегі орындардан алғашқы жезді балқытқан шұңқырларда анықталды. Осыған ұқсас зерттеу жұмысымен Академияның келесі бір қызметкері А.Г. Тимофеев те айналысады. Ол Қазақстанның геологиялық басқармасының геологиялық барлау партиясының құрамында болып, Қарқаралы ауданында бірнеше қорғандарды тізімге алады. Олардың бірқатары кейінгі көшпелілер кезеңіне мерзімделді. Бұдан өзге, Қызыл рай тауларынан балбал тастарды анықтайды [19, с. 32].

Академияның 1939 жылғы археологиялық жұмыстары А.Н. Бернштамның жетекшілігімен Қазақстанның екі облысы, яғни, Жамбыл және Алматыда жүргізілді. Жамбыл облысында Билі көл көлінің аумағындағы б.д.д. III және б.д. II ғасырларын қамтитын Берқара (Берккаринск) қорымын зерттеуді аяқтайды. Бұл жерде орташа және кіші көлемдегі 31 қорғанға қазба жұмысы жүргізілді. Зерттеушілер пікірінше бұл қорғандар әйелдер мен балаларға тиесілі екен. Қорғандарды қазу зерттеушілерге көшпелілердің тұрмысынан хабар беретін көптеген заттай деректерді берді. Олардың ішінде спирал тәрізді алтын айшықты сырғаны айтуға болады. Экспедиция аталған аумақтан басқа Арыс өзенінің оң жағалауында орналасқан Жұмабай тепе деген жердегі көшпелілердің тұрақтарын анықтады. Бұл жерде де қорымдағы секілді керамикалық бұйымдар табылған. Бұдан басқа осы аумақта мұсылмандарға тиесілі 2 қонысқа зерттеу жұмысы жасалды [19, с. 43].

Алматы облысындағы зерттеу жұмыстары осы өңірмен 1253 жылы жүріп өткен Вильгельм Рубруктың жазба мәліметтері бойынша көрсетілген ескерткіштерді анықтау бағытында жүргізілді. Оның нәтижесі осы өңірдегі Іле өзенінің бойындағы мал өсіруші көшпелі түркі тайпаларының қоныстанғандығын және VI-VIII ғасырларда батыс түрік қағанатына жататын Дулу тайпасының мекендегендігін дәлелдеген. Ал, жер игерушілердің мекені қазіргі Талдықорған өңіріндегі Көксу мен Қаратал өзендерінің бойынан анықталған. Осы жердегі Қаратал ауданындағы Дүнген аталатын мекеннен экспедиция, 1253 жылы Вильгельм Рубрук қараша айында болған Қыялық (Қойлық) аталатын үлкен қаланың қирандысын табады. 1939 жылғы Алматы облысында жүргізілген археологиялық зерттеулер өңірдегі ерте замандағы қоныстану жүйесін жалпы көлемде көрсеткен [19, с. 44-45].

1. Формозов А.А. Очерки истории русской археологии. – М., 1961.
2. Прякин А.Д. История Советской археологии (1917 – середина 30-х гг.). – Воронеж, 1986.
3. Миллер М.А. Археология в СССР. Исследования и материалы. – 1954. – Серия 1. – №12.
4. Лебедев Г.С. История отечественной археологии 1700-1917 гг. – СПб, 1992.
5. Археологические экспедиции Государственной Академии истории материальной культуры и института археологии АН СССР. 1919-1956 гг. Указатель. – М., 1962.
6. Ахметова С.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. – Алма-Ата, 1982.
7. Якубовский А.Ю. ГАИМК-ИИМК и археологическое изучение Средней Азии за 20 лет // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК. – Т. VI. – М.-Л. – 1940. – С. 14-23.
8. Бернштам А.Н. Находки у оз. Борового в Казахстане // Сборник музея антропологии и этнографии. – 1951. – Т. XIII.
9. Акишев К.А., Аргынбаев Х.А., Алимбаев Н. Археологическое и этнографическое изучение Казахстана // Историческая наука Советского Казахстана (1917-1960 гг.). Очерки становления и развития. – Алма-Ата, 1990. – С.43-60.
10. Граков Б. Ближайшие задачи археологического изучения Казахстана. – Алма-Ата, 1930. – 20 с.
11. Акишев К.А. Археологические исследования в Казахстане (1930-1950 гг.) // Историческая наука Советского Казахстана (1917-1960 гг.). Очерки становления и развития. – Алма-Ата, 1990. – С.231-246.
12. Рыков П.С. Работы в совхозе «Гигант» (Караганда): отчет о работах // Известия ГАИМК. – 1935. – Вып. 110. – С.40-68.
13. Граков Б.Н. Работы в районе проектируемых южноуральских гидроэлектростанций: отчет о работах // Известия ГАИМК. – 1935. – Вып. 110. – С.91-119.
14. Бернштам А.Н., Морозова А.С. Отчет о командировке в Среднюю Азию // Проблемы докапиталистических обществ. – 1934. – №6. – С. 100-101.
15. Советская археология. – 1937. – №2.
16. Археологические исследования в РСФСР. 1934-1936 гг. Краткие отчеты и сведения. – М., 1941.
17. Бернштам А.Н. Советская археология Средней Азии // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – Вып. 28. – 1949. – С. 5-17.
18. Маргулан А.Х., Агеева Е.И. Археологические работы и находки на территории Казахской ССР // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия археологическая. – Вып. 1. – 1948. – С. 125-135.
19. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – Вып. I. – 1939. – 37 с.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНІҢ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың оңтүстік және оңтүстік-батыс бөлігін алып жатқан алқап тарихи ескерткіштерге бай өңірлердің бірі. Осы өңірдің тарихи-археологиялық ескерткіштерінің негізгі бөлігін ежелгі көшпелілер мәдениетінен дерек беретін қорымдар мен обалар құрайды. Қаратаудың шатқалдарында тасқа салынған суреттер және өзенаралық, тауаралық жазықтар мен адырларда қола, ерте темір, түркі кезеңдеріне жататын тастан, тас аралас топырақтан үйілген обалы қорымдар көптеп кездеседі.

Алғашқы рет 1906 жылы топограф М.А. Кирхгоф Қаратаудың оңтүстік беткейіндегі Бесарық шатқалында яшмадан жасалынған жебе оғы мен тасқа салынған сурет орнын табады. Кейінен осы ескерткіштер туралы толық сипаттаманы И.Г. Пославский өз мақаласында жариялайды [1].

1969-1972 жылдары М.Қ. Қадырбаевтың жетекшілігімен Қазақ КСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы Қаратау өңірінің ежелгі көшпелілер ескерткіштерінің екі түрін; обалы қорымдармен тасқа салынған суреттерді зерттеді. Обаларды зерттеу тобы өз жұмысын оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай Түркістан-Шолақорған бағытында, шығыстан батысқа қарай Шолақорған-Дәуіт тауы (Қаратаудың солтүстік-батыстағы бітер жері) бағытында жүргізген. Жалпы экспедицияның бұл кезеңдегі зерттеу жұмыстары Түркістан оазисі және оған іргелес жатқан аудандардың қола және ерте темір дәуіріндегі тарихы мен мәдениетін кешенді түрде зерттеудің бастамасы болды және ол ежелгі көшпелілерге қатысты үлкен маңызға ие мағлұматтар берді [2].

Ә.Х. Марғұлан атындағы археологиялық институтының Түркістан археологиялық экспедициясы мен «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы 2000 жылы Шойтөбеден оңтүстік-батысқа қарай 2 км жерде орналасқан алып құм төбеде барлау жұмыстарын жүргізген. Археологиялық зерттеу жұмыстарының барысында бұл ескерткіштің қола дәуірінде қалыптасқандығы дәлелденді. Шербай қорымы жалпы аумағы 52,5 гектар жерді алып жатқандықтан, қорымды үш бөлікке бөліп, батыс бөлігін Шербай I, солтүстігін Шербай II, шығысын Шербай III деп қарастырған. Негізгі археологиялық зерттеу жұмыстары Шербай I бөлігінде, (жалпы саны 17 қабір) жүргізілген. Зерттеу жұмыстары олардың екеуі (№4,13) Қауыншы мәдениетінің III-кезеңіне, екеуі (№7,16) ерте темір дәуіріне, он екісі Андронов мәдениеті тарихи-мәдени қауымдастығы кезеңіне жататындығын дәлелдеген. Зерттеушілер қорымда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған қола дәуірінің ыдыс-аяқ пен металл бұйымдарын зерттей келе б.з.д. XVII-XIY ғғ. жататындығын анықтаған [3].

2009 жылы «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы ұйымдастырған Жүйнек археологиялық барлау отряды Шипан қорымында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеу жұмыстары бұл қорымның қола дәуірінің Алакөл кезеңіне б.з.д. XY-XII ғғ. жататындығын анықтады [4].

Археологиялық зерттеу жұмыстары Түркістан қаласынан солтүстікке қарай 10 км. жерде Шипан ауылының шетінде жүргізілді. Өкінішке орай бұл жерлер Кеңес өкіметінің кезінде егістікке тегістеліп, айналасына техникалық (мақта, күнбағыс) дақылдар егілген және де бұл жерден 1970-1980 жж. аралығында жер асты ыза суларының көтерілуіне байланысты арнайы дренаж қазылған. Осындай мәселелерге байланысты археологиялық зерттеу жұмыстарын барлау қазбасын салу арқылы жүзеге асырған мамандар, тоғыз жерге қазба салуға тура келді. Бұл қазбалардың ішіндегі ең қызықты және үлкен назар аударатын зерттеу жұмыстары үшінші қазба болып табылады [5]. Үшінші қазба, екінші қазбадан солтүстік-батысқа қарай 10,6 м. жерде көлемі 4x1,5 м. болып салынған. Аталмыш жердің жоғарғы қабаты егістікке тегістеліп кеткенге қарамастан 0,9 м. тереңдіктен нашар сақталған адамның сүйегі табылады. Адам сүйегі оңтүстік-шығыстан, солтүстік-батысқа қарай аяғы бүктетіліп, сол жағымен жатқызылып жерленген. Мүрденің басы оңтүстік-батыс бағытқа қараған, сүйектің бас жағында алтыннан қапталған салпыншақ сынықтары табылған. Сонымен қатар сақталуы нашар қоладан жасалынған білезіктер және де жүзік сынықтары табылған. Табылған археологиялық заттай табыстарға қарап, мүрденің қолын кеуде тұсына бүктетіп жерлеген (1-сурет). Сол жанымен бүктетіле жерленген мүрденің ұзындығы 1,45м. Ал, қабір шұқырының көлемі; 1,60x90 см. Мүрденің бас сүйегінің жанына тізбектеле қойылған қыш ыдыстардың көлемдері мен сырт келбеті, безендірілуі және биіктіктері әртүрлі (2-сурет). Қыш ыдыстардың биіктігі 11 см. ден 22 см-ге дейін, ал ернеуінің диаметрлері 15 см. ден 21,5 см-ге дейін, түбінің диаметрлері 10 см. ден 12,2 см-ге дейін. Ыдыстардың ернеуі тіке үш жолақ сызық, ал сызықтың астыңғы жағы қисығынан төмен қараған үш бұрышты жалаушаға ұқсас өрнегі және астыңғы жағында қатарынан тіке үш жолақ сызық қайталаанады. Бүйірінің жоғарғы жағында тіке үш сызық қайталаанады, оның үстінгі жағында оңға қарай қисайған кішкене сызықшалар орналасқан. Ыдыстың бүйірін меандр өрнегімен безендірілген. Ыдыс түбінің оң жағына қисайған үш бұрыштармен

өрнектелген. Сонымен қатар екінші ыдыстың ернеуінде пирамидаға ұқсас үш бұрышты өрнектер салынған. Бүйірі толық шырша тәріздес үш бұрыштармен өрнектелген, ал түпкі жағында пирамида тәріздес үш бұрыш өрнектер қайталанатын (ӘСММ КК 3660, ӘСММ КК 3659, ӘСММ КК 3658, ӘСММ КК 3728).

Шипан қорымдарында табылған қыш ыдыстарының пішіні Орталық Қазақстанның Былқылдақ II кешінінен табылған қыш ыдыстарға өте ұқсас келеді. Е.Е. Кузьмина өзінің «Гончарное производство у племен андроновской культурной общности» атты мақаласында андроновтықтардың қыш жасау технологиясы мен типологиясын жасап, үш топқа бөліп көрсетеді.

Шипан қорымынан табылған қыш ыдыстар пішіні жағынан және ыдыс бетіндегі ою-өрнектерінің жасалуы жағынан Е.Е. Кузьминаның жасаған кестесіндегі Қожамберді тобына жақын екенін айтуға болды. Е.Е. Кузьмина Қожамберді тобын, Алакөл және Федоров топтарының араласу нәтижесінде пайда болған деген пікір айтады [5].

Аталмыш қорымнан табылған археологиялық табыстарға (3-сурет) М.К. Қадырбаев «Могильник Жиланды на реке Нуре» [7], М.К. Хабдулина «Алакульский курган на реке Аксу» [8], О.А. Позднякова «Проблема интерпретации погребений женщин с головными уборами» атты ғылыми мақалаларында кеңінен тоқталады [9]. О.А.Позднякова Фирсова-ХІҮ қорымынан табылған әшекей бұйымдарды сараптап және қайта қалпына келтірген жобасын жасап, әйелдердің бас киімін безендірген әшекей бұйым ретінде қарастырады (4-сурет).

Жерлеу ғұрпына қатысты И.Н. Хлопиннің, А.В. Виноградов, М.А. Итина, Л.Т. Яблонскийлердің еңбектерінен кең көлемде мағлұмат алуға болады. И.Н. Хлопин «Юго-западная Туркмения в эпоху поздней бронзы» атты еңбегінде жерленген мүрделердің оң немесе сол жағымен жатқызылуы жайында кең көлемде тоқталып кетеді. Әйел адамның сол жағымен жерленуі, жерленген адамның тұрмысқа шықпаған немесе өмірге ұрпақ әкелмегендіктен деген пікір айтады [10].

А.В. Виноградов, М.А. Итина, Л.Т. Яблонскийлердің «Древнейшее население низовий Амударьи» атты еңбегінде жеке әйел адамның жерлеуіне байланысты мағлұмат беріп өтеді. Олар сол жағымен жерленген мүрденің, И.Н.Хлопиннің сараптамасына сүйеніп, мүрденің әйел адамға қатысты екені дәлелдейді. Олар Кокча 3 қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұл уақытта өмір сүрген адамдардың тазабағьябтық мәдениеттің андроновтық белгілерімен байланысты екені көрсетеді. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде аршып зерттелген мүрделердің батыс, оңтүстік-батыс және солтүстік-батыс бағыттарына қарап жерленуі, бұл кезеңнің адамдары алакөл мәдениетімен тығыз байланысты екені айтады [11].

М.К. Қадырбаев «Археологические раскопки в северном прибалхашье» атты ғылыми жұмысында, Котанэмель қорымдарында жүргізілген зерттеу жұмыстары кезінде табылған археологиялық табыстарға жалпы мағлұмат береді. Сонымен қатар зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұл қорымдарда сол қырымен жатқызылған әйел адамдардың мүрделері кездескенін тілге тиек етеді. Бұл археологиялық заттардың арасында Шипан қорымында табылған жартылай айналмалы алтынмен қапталған салпыншақтар кездеседі [12]. Котанэмель қорымындағы жерлеу ғұрпы мен Шипан қорымындағы жерлеу ғұрыптарының арасында біршама ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Бұл қорымдардың ұқсастықтары жерленген әйел мүрдесінің сол қырымен жатқызылуы және мүрде басына қойылған қыш ыдыстардың санының тура келуі, табылған әшекей бұйымдарының бірдей болуы көрсетеді. Шипан қорымында жерленген мүрде әйел адамға қатысты екені, табылған заттарға қарап оларды әйел адамның әшекей бұйымдары ретінде қарастыруға болады. Жоғарыда көрсетілген мағлұматтарды сараптай отырып, бұл ескерткіштің қола дәуірі, андронов мәдениетінің алакөл кезеңіне б.з.б. XV-XII ғғ. жатқызуға болды.

2013 жылы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейі Оңтүстік Қазақстан облысы, Түркістан ауданы, Майдантал ауылдық округіне қарасты Жасажырық алқабында археологиялық қазба және барлау жұмыстарын жүргізді.

Осы өңірде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарымен қатар Жасажырық алқабына алыс жақын орналасқан шатқалдарға барлау жұмыстары да жүргізілді [13]. Барлау жұмыстарының барысында Жасажырық алқабының солтүстік-батысында таулы Үш-өзен өзенінің ескі арнасының шығыс жағасында қола дәуірімен мерзімделетін қорым анықталады. Қорымды отыздан астам тікше жалпақ тастарды жерге қырынан қойылған қоршаулар құрайды, олардың өлшемдерімен құрылыстары әр-түрлі болып келеді (тік төртбұрышты және төртбұрышты), (6-сурет). Аталмыш қоршаудың біреуіне (№3) археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба жұмыстарының нәтижесінде қоршауды топырақтан тазарту барысында 0,85 см тереңдікте үш қыш ыдыс табылды, сонымен қатар 0,95 см тереңдіктен өртенген сүйек фрагменттері табылды [14]. Анықталған қыш ыдыстардың көлемдері әр-түрлі. Қыш ыдыстардың биіктігі 7 см. ден 11 см-ге дейін, ал ернеуінің диаметрлері 9 см. ден 14 см-ге дейін, түбінің диаметрлері 4 см. ден 7,5 см-ге дейін (КП 27844/5, 27844/6, 27844/7). Ыдыстардың ернеуінде үш жолақ сызық, ал сызықтың астыңғы жағы жоғары қараған іші жалақталған үш бұрыштармен өрнектеліп және астыңғы жағында қатарынан тіке үш жолақ сызық қайталанатын. Бүйірінің төменгі жағында іші жолақталып төмен қараған үш бұрыштармен өрнектелген (5-сурет). Табылған қыш ыдыстарды А.Г. Максимованың

«Могильник эпохи бронзы в урочище Тау-тары» атты ғылыми мақаласында сипатталған қыш ыдыстармен жерлеу ғұрыптарының бір-біріне өте жақын екендігін корсетеді. Қазба жұмыстары барысында алынған археологиялық заттарға және аталмыш автордың еңбегіне сүйене отырып ескерткіштерді қола дәуірі, андронов мәдениетінің алақөл кезеңіне б.з.б. ХУ-ХІІ ғғ. жатқызуға болды [15]. Бұл жерде айта кететін бір мәселе бар, ол Сырдарияның орта ағысы мен Қаратаудың оңтүстік және оңтүстік-батыс бөлігін алып жатқан осы бір ғана алқапта қола дәуірі, андронов мәдениетінің алақөл кезеңіне жататын үш ескерткіштің анықталып зерттелу нәтижелері көрсеткендей алақөл кезеңіндегі жерлеу ғұрыптарының екі түрін байқауға болады, ол мүрдені жерлеумен қатар оны өртеп сүйегін тікше жалпақ тастарды жерге қырынан қойылған қоршауларда жерлеуі болып табылады.

1. Бақтыбаев М.М. Түркістан өңірінің археологиялық ескерткіштерін есепке алу // Тұран-Түркістан: тарихи-мәдени сабақтастық мәселелері «Ежелгі дәуір және ортағасырлар» атты халықаралық конференция материалдары. – Түркістан, 2006. – 108-117 бб.

2. Кадырбаев М.К., Марьяшов А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 9-232 бб.

3. Тұякбаев М.Қ. Қола дәуірінен жеткен ескерткіш // Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Хабаршысы. – Түркістан, 2002. – №3. – 82-85 бб.

4. Өсеров Т.О. Шипан қорымы - қола дәуірінің ескерткіші // «Хан Кененің қасиетті мұраты» атты халықаралық конференция материалдары. – Түркістан, 2010. – 251-256 бб.

5. Айтқұл Х.А. Қаратаудың оңтүстік және солтүстік сілемдерінде орналасқан ескерткіштердің зерттелуі // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы и перспективы развития Казахской науки», посвященной к 85-летию академика НАН РК, д.и.н, профессора М.-А.Х. Асылбека. – Алматы, 2014. – 422-425 бб.

6. Кузмина.Е.Е. Гончарное производство у племен андроновской культурной общности // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового востока. АН СССР. – М., 1986. – С.157-168.

7. Кадырбаев.М.К. Могильник Жиланды на реке Нура // В глубь веков. –Алма-Ата: Наука, 1974. – С. 34-39.

8. Хабдулина.М.К. Алакульский курган на реке Аксу // Известия МОН РК. Серия общественных наук. – 2000. – №1. – С.40.

9. Позднякова.О.А. Проблема интерпретации погребений женщин с головными уборами // Наследие древних и традиционных культур Северной и центральной Азии. – Новосибирск, 2000. –Т. 3. – С. 47-50.

10. Хлопин И.Н. Юго-западная Туркмения в эпоху поздней бронзы. – Л.: Наука, 1983. –С.123.

11. Виноградов.А.В, Итина М.А., Яблонский Л.Т. Древнейшее население низовий Амударьи. – М.: Наука, 1986. – С.141-142.

12. Кадырбаев.М.К. Археологические раскопки в северном прибалхаше // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С.115.

13. Айтқұл Х.А. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейдің археологиялық зерттеулерінің нәтижелері // «П Арғынбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Алматы, 2014. – 402-405 бб.

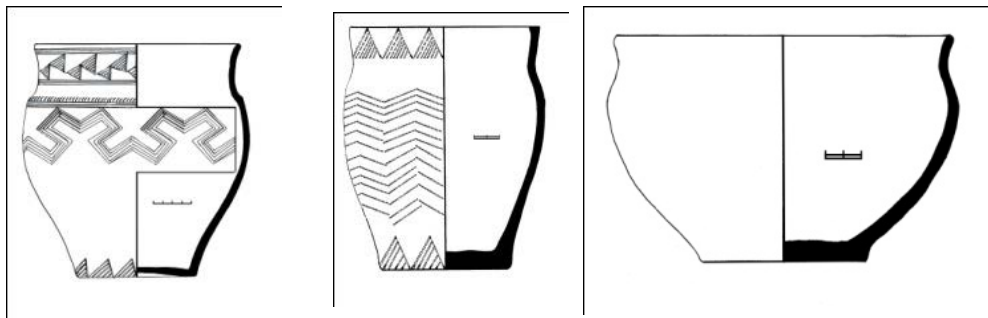
14. Айтқұл Х.А, Өсеров Т.О. Қаратау археологиялық отрядының Қызылсу және Жасажырық қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // К-13 «Кадырбаевские чтения – 2014». Материалы IV международной научной конференции. – Астана, 2014. – 229-234 бб.

15. Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Тау-тары // Археологические исследования на северных склонах Каратау. – Алма-Ата, 1962. – С. 37-56.

1-сурет. Шипан қорымының қазба жобасы.

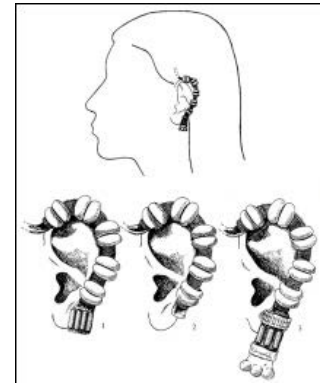

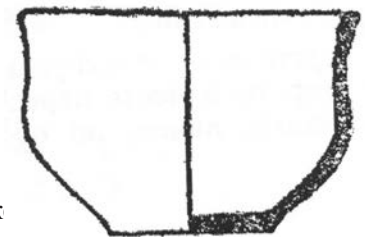
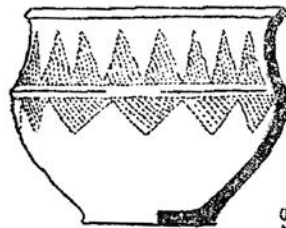
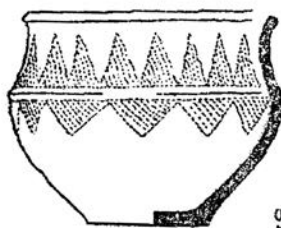
2-сурет. Шипан қорымынан табылған қыш ыдыстар

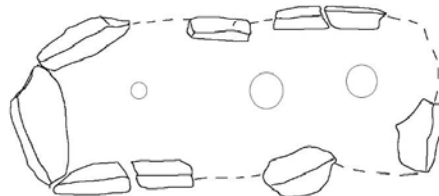
3-сурет. Шипан қорымынан табылған әшекей бұйымдар.

4-сурет. Фирсова ХІҮ қорымынан табылған әшекей бұйымның қалпына

5-сурет. Жасажырық қорымынан табылған қыш ыдыстар

6-сурет. Жасажырық қорымының тас қоршау жобасы

МОҢҒОЛ АЛТАЙ ЖАРТАС СҰЛБА СУРЕТТЕРІ

Адамзаттың алғашқы бесігінің бірі Моңғол Алтай жоталары тарихи, мәдени ескерткіштерге бай. Ежелгі тас дәуірінен Түрік қағанатына дейінгі жартас суреттері көптеп кездеседі. Сондай-ақ, орта ғасырдың, тіпті жаңа дәуірдің адамдарының қол таңбасында жолықтырамыз.

Алайда тарихи маңызы зор ескеркіштерді зерттеу барысында олардың қай кезең, қай дәуірлерде қашалғанын ажырата түстік. Қазіргі таңда Моңғолиядағы жартас сұлба суреттерін ғылыми тұрғыдан төрт түрге бөлуге болады. Оларға:

- жоса/реңді/ суреттер;
- қашап салған/қашалған/ суреттер;
- жіңішке(майда) сызық арқылы, өткір құралмен қашап салған суреттер;
- қара дәріні езіп, қоспа қосып салған суреттер-деп ажыратуға болады [1].

Моңғолиядағы сұлба суреттердің дені көбі қашап салған суреттер болып табылады. Ал, ең ежелгі суреттерге көбінесе жоса суреттері жатады. Тарихшылар бұған әр түрлі ұсыныстар айтуда. Ғалымдардың айтуына қарағанда жоса, қашап салған суреттер бір дәуірде қатар дамыды десе, енді біреулері қашап салу алғашқысы деп көруде. Біздің пайымдауымызша жоса сурет алғашқысы болуы әбіден мүмкін. Себебі алғашқы адамдар табиғи апан, үңгірлерді паналады, олардың апан үңгірде өткізетін уақыттары мол болды. Сондай-ақ, от басын күзеттетін әйелдер, аналар жоса суреттерді салғаны археологиялық зерттеу, қазба жұмыстары барысында айқындала бастады.

Жоса суреттерде кездесетін «хас»/қос/ таңбасы осы отты белгілейтін таңба болуы мүмкін деп көреді. Бұған қарағанда апан, үңгірдегі жоса суреттер адамзаттың отты алғаш қолдана бастаған дәуірде салынғаны дәлел болуда. «Хас» белгісі қазіргі қазақтардың «жер ошақ»-тарына өте ұқсас. Ежелгі адамдарда осы тәрізді жер ошақтары болған, мемесе отты тамызуға арналған «оттық ағаш»-тың бір-біріне «қосу» іспетті ұстап, үйкеу арқылы от шығарып алатындығын бейнелеуі мүмкін. Сол себепті жар тас суреттерінде «хас» бейнесін көптеп қашаған көрінеді. Сонымен қатар жоса суреттерде «мамонт, түйе құс, түйе киік т.б» ежелгі хайуанаттардың сұлба суреттері бейнеленген. Моңғолияның Ховд, Сэлэнгэ, Булган, Увс, Төв аймақтарында, жартастарда, апан, үңгірлерден жоса суреттерін жолықтыруға болады.

Моңғолияда ең көп, саны жағынан, мағынасы, мәні жағынан мол тарағаны жартастарға қашап салған сұлба суреттер. Алайда зерттеуші ғалымдар жар тастарға салынған қашалған сұлба суреттерді өзара екіге бөледі. Оған: а) бүкілдей қашап салған сұлба сурет; б) тек сыртқы жиегін айландыра жиектеп қашап салған сұлба суреттер деп ажыратады.

Бүкілдей қашап салған суреттерге аталмыш бейнені толықтай қашап салу. Яғни суретші бейнелеген бейнесін толықтай қашау арқылы жасап шығару болмақ. Ал тек жиектей айландырып қашап салу дегеніміз, суретші салғалы тұрған бейнесінің тек ғана жиегін айландырып қашап шығу арқылы, бейнені айқындап көрсету болып табылады.

Ал сұлба суреттердің арасындағы үшінші түрі жіңішке сызықтармен, ұшты құрал арқылы қашап салған сұлба суреттер болуда. Бұл қашау тәсілі ғалымдар арасында көптеген тартыс туғызып келеді. Мұндай қашау тәсілі қай кезеңде пайда болғанына зерттеушілер әр түрлі пікір айтады. Олардың пайымдауынша қола дәуірі, ерте темір кезеңі, Ғұндар үстемдігі, Түрік дәуірі деп көруде. Алайда соңғы жылдары Моңғол Алтай тауларынан сұлба суреттің осы түрі көптеп кездесуі ғалымдардың тартысына жаңа ұсыныстарды қалыптастыра бастады. Олар қола дәуірінің соңы, ерте темір дәуірі кезеңінде ерекше өркендей түскендігіне назар сала бастады. Жартас сұлба суреттеріндегі ерекше тылсым, құпиясы мол, сыры әліде толықтай ашыла бермегенгі осы жіңішке сызық арқылы қашап салған сұлба суреттер болып отыр (суреттер - 3-4).

Жартас сұлба суреттерінің соңғы бір түрі қара дәріні езіп қолдану арқылы салған сұлба суреттер. Бұл сұлба суреттер моңғолияның орталық (төп) бөлігінде кездеседі. Негізінен орта ғасыр ескерткіштерінде, бұдда дінімен бірге келген мәдениет болуы мүмкін. Мұдай сұлба суреттер батыс Моңғолиядан азірге жолыға берген жоқ.

Моңғол Алтай жартас сұлба суреттерінің ең көбі қашап салынған сұлбалар болса жоса, жіңішке сызық арқылы қашалған сұлба суреттерде кем түспейді. Моңғол Алтай жартас суреттерінің ең көнесі жоғарғы тас дәуірі яғни жоғарғы палеолит дәуірі (БЭБ 40000-15000жыл) не шақ келеді. Оған: Ховд аймағының Манхан сұмыны Хойд Цэнхэрийн агуй, Увс аймағының Сагил сұмыны Хад Үзүүр, Баян-Өлгий аймағының Улаанхус сұмыны Цагаан салаа, Бага Ойгор, Цэнгэл сұмыны Арал толгой, Шивээт хайрхан қатарлы жерлерді атауға болады [2]. Моңғол Алтай жар тас сұлба суреттеріндегі жоғарғы палеолит дәуірінің сұлба суреттерінің қашалу тәсіліне тоқталсақ мынадай.

Бейнелеу тәсілі. Тура жанынан, екі аяғын ұшына қарай сүйірлендіріп, қос сызықпен бейнелеп,

қарынын жуан, салпы, буаз іспетті шабына қарай сүйірлендіріп, басын шошығандай кегжитіп жоғары көтерген, немесе алдына қарай созған. Көптеген бейнелерде жалпылама сыйпаттасақ «керіліп, созылып» тұрғандай бейнелейді (сурет - 15).

Қашау тәсілі. Тастың беткі қабатын терең ырып немесе дөрбитіп салады. Сондай-ақ, қашап сызғанда бейнелеудің екі түрінде яғни бүкілдей қашау, жиектеп қашаудың түрлерін пайдаланады. Алайда осы екі тәсілді де тең қолдонатында жайыттар кездеседі. Мұны бейнелеген бейненің жарты жерін толықтай бүкілдеп қашап, қалған бөлігін жиектеп қашайды. Бұл қашау тәсілі жоғарғы палеолит, мезолит, неолит, энеолит дәуірі сұлба суреттерінде көптеп ұшырайды (сурет - 5).

Сақталуы. Суреттердің сақталуы ұзақ мерзім өтседе ерекше жақсы сақталған. Тіпті олардың үстінен өсіп шыққан қыналар суреттерге тас жабысып, кейбір суреттердің бетін жауып қалсада бейнелер айқын көрінеді.

Көлемі. Кейін салынған сұлба суреттерге қарағанда үлкен, кейбір жағдайларда олардың үстінен кейін қабаттап/полисист/ сұлбаларды қашағаны кездеседі.

Қола дәуірінің жартас сұлба суреттері ең көп тараған сұлбалар. Моңғолияның батыс өлкесі Баян-Өлгий аймағында барлығы 61 жерден аз-көп мөлшерде жартас сұлба суреттері тіркелген [3]. Олардың ішінде Цагаан салаа Бага Ойгор, Шивээт Хайрхан, Билүүт, Хойд Хөлцөөт жартас сұлба суреттері саны жағынан 10000-12000 ға дейін бейнелер қашалса ең азы 100-1000 ға жуық сұлба бейнелер салынған. Бұл ескерткіштер қазіргі таңда әлемдік дәрежеде насихатталып, зерттеліп, іш сырттың ғалымдарының назарына ілігуде. Цагаан салаа, Бага Ойгор, Шивээт хайрхан, Арал толгой жартас сұлба суреттері 2011 жылы ЮНЕСКО-ның Әлемдік мәдени мұрасына тізімделіп тіркелді.

Қола дәуірі. Жоғарыда атап өткеніміздей Моңғолияның жартас сұлбаларының ең көбі қола дәуіріне сай келуде. Бұл дәуірдің сұлба суреттерінде бұғы, арқар, сиыр, тау теке, қандағай/бұлан/, жылқы, ит, қасқыр, аю, түлкі, құстар, қабан/доңыз/, адам, арба т.б бейнелер басты бейнелер болып табылады. Сондай ақ, көші қон қола сұлбаларының басты тақырыбы. Мұнда әйел адамдар жүк артқан сиыр, жылқыларды жетектеп жүрсе, оларды қорғаушы тұрғысынан садақ ұстаған ер адамдарды бейнелеген. Бұл қазақ дәстүрінде сақталған ананың «жолы ақ», яғни ақ жол көш байсалды болсын деп әйел адамдарға көштің бұйдасын ұстататын дәстүрге саяды. Олай болса бұл дәстүр қола дәуірінен басталмақ.

Бейнелеу тәсіліне келсек тас дәуірінен жалғасқан дәстүрлі әдісті кең қолданады. Кей кездері торлап, тіліпте қашайды. Қола дәуірінің басты ескерткіштерінің бірі «Бұғы» тастарға қашалатын «киелі бұғы» бейнесін неше түрлі әдістер арқылы өте әсем жартастарға қашап салған (суреттер - 6, 7, 12, 13, 14). Бұған қарағанда бұғы тас мәдениеті жартас мәдениетінен үлгі алған болуы ықтимал [3]. Яғни жартастарға алғаш бұғы бейнесін қашап бастағаны кейін өркендеу сатысында әсем «киелі бұғы»-ларды бейнелеуге жеткенін, кейін оны сын тастарға қашап мәңгілеген десек артық айтқандық болмас. Сондай-ақ, Қола дәуірінің сұлба суреттері мағынасы /сюжет/ жағынан кең көлемде баяндалады. Осы кезеннен бастап адамзат өркениеті ерекше қарқынмен дами бастаған. Сол себепті қола дәуірінің сұлба суреттерінде малды қолға үйрету, арбалар, аңшылық, құсшылық, көші-қон, сиырларға жүк артып, мұрындық тағып жетелеген суреттер, арбада, күймеде отырған адамдар, ерлі зайыптылардың жыныстық қатынас жасасып жатқаны, палуандар белдесуі, күнге табынушылық, тәңіршілдік, бақсылар т.б түсініксіз бейнелер, таңбаларды көруге болады.

Қола дәуірінің сұлба суреттері бір қой тас, түйе тастарға шоғырланып, бір жерде бірнеше бейне қашалғанымен ерекшеленеді.

Темір дәуірі. Ерте темір дәуірі немесе БЭБ VIII-III ші ғасыр кезіне сәйкес келетін сұлба суреттер Моңғол Алтай жартастарында кездеседі. Дәлірек айтсақ Баян-Өлгий аймағының өлкелері ерте темір дәуірі ескерткіштеріне бай. Ерте темір дәуірі яғни Сақ, Скиф/пазырық/ мәдениетіне жататын сұлба суреттер көптеп кездеседі. Бұл кезеңнің сұлба суреттерінің ерекшелігі, бейнелеу тәсілі басын жоғары көтеріп, аузын сәл ашып, аяғын керіп/созып/ «өкшесін көтеріп, тұяғының ұшын жерге қадап, тік тұяқтап тіреп» тұрады (суреттер - 1, 2, 4, 8, 9).

Сондай-ақ, «аралас» бейнелер қола дәуірінен, окунев-каракол өнері арқылы сак/скиф/ мәдениетіне енген көрінеді. Оған дәлел кейбір аңыз хайуандардың бейнесін бұрап, «S»(ауыздық) бейнесіне ұқсас қашап салу, және ерекше етіп «мүйіз» өсіру, т.б мифтік бейнелерде қашау осы кездің бейнелеу өнерінің ерекшелігі болуда.

Сақ дәуірі яғни Пазырық мәдениетіне дөп келетін сұлба суреттерге тоқталсақ төмендегідей топқа бөлуге болады. Оған: 1) тұяқты хайуандар (бұғы, қандағай, ат/жылқы/, сиыр, түйе, құлан, марал, жирен, арқар, тау ешкі, т.б.; 2) жыртқыш аңдар (арыстан, барыс, ілбіс, қасқыр, түлкі, т.б.; 3) құстар (бүркіт, тас/қарақұс/, үйрек, қоңырқаз); 4) балық; 5) фантастик хайуандар (грифон, жантік-адам, т.б.) [4].

Ерте темір дәуіріндегі сұлба суреттерде жоғарыда аталған барлық хайуанаттар бейнеленген болсада құстар, балықтар аз қашалған. Сондай-ақ, ерте темір дәуірінде қашалған сұлба суреттерде адамдардың бейнесін ерекше салумен қатар олардың өзара соғысуы, күресуі және де қозғалысты бкінеде қашап көрсеткен. Олардың тіпті киген сауыты, киімі, тымағында айқын қашап салған. Сонымен қатар ерте темір дәуіріндегі кісі бейнесін қашағанда олардың қолындағы суық қаруы тесе/шот, айбалта/, қылыш/семсер/, найзасында бейнелеген. Адамдардың бас киіміне келсек моңғол әйелдерінің киетін «богтоғо»

тымағына ұқсас яғни «сәукеле» тәріздес төбесі биік «шошақ» тымақтарды қашап салған. Алайда олардың сюжетіне мән берсек «ер» адамдарды бейнелегені айқын көрінеді. Мұндағы бейнелеген «шошақ» тымақтар Сақ бейіттерінен табылатын «алтын адам»-ның киген тымағына ұқсас екенін аңғарамыз.

Пазырық бейіттерінен табылатын «мүйізді тұлпар»-лар бейнесінде ерте темір дәуірінің жар тас сұлба суреттерінен кездестіруге болады. Сондай-ақ, ат әбзелдері өмілдірік, құйысқанға тағылған салпыншақ әшекейлер «ұнжылғы»-ларды көрумен қатар «үш шоқтап» түйген жалды тасқа қашап салған атты жауынгерлер, жылқылардың бейнесінен көреміз (суреттер-1, 8, 9). Мұндағы аттың жалын «үш шоқтап», топтап түйю қола дәуірінен жалғасқан дәстүр, темір дәуірінің сұлба суреттерінің басты үлгісіне айналған. Мұндай аттарды әсерлеп, сәндеп қашау тек ғана жартас сұлба суреттерде кездесумен қатар пазырық бейіттеріндегі археологиялық қазба жұмыстарынанда көптеп кездесуде.

Сонымен қатар сақ, скиф мәдениетіне жататын жартас сұлбаларының ерекше бейнелеу тәсілі тұяқты хайуандардың тізесін бүккен немесе «аяғын шіреген», басын алдыға соққан немесе теріс/ артына/ қараған, ұлы денесін 180⁰ бұраған, бұралтылған бейнеде қашайды. Мұндай тәсілдермен бұғы, арқар, таутеке, қабан, сиырларды қашайды. Сақ, скиф дәуірінің тағы бір қашалу ерекшелігі жоғарыдағы атаған хайуандардың ұлы денесін жиектеп қашап, оның денесінің ішіне хайуандардың ұсақ бейнелерін қашайды. Мұнысы «буаз» хайуан, аңдарды белгілесе кей жағдайларда сиырдың ішіне қабанды қашап салғандарыда кездеседі. Мұндай бейнелеу тәсілі сол дәуірдегі «тотемдік» түсінекке қатысы болуы мүмкін.

Түрік дәуірі. Түрік дәуірінің сұлба суреттеріне келсек недәуір ерекшеліктер бар. Бұл кезеңде көбінесе жаугершілікке қатысты «жауынгерлер», аңшылық, тазы/ит/ тағы басқада дәстүрлі бейнелерді қашайды. Алайда қашау тәсілі біршама жетілгенмен олақтық байқалады. Қола, ерте темір дәуірінің ерекше әсем сұлба суреттеріне қарағанда добалақтап, орташа дәрежеде салған (суреттер - 3, 10, 11).

Түрік дәуірінде қашаудың барлық тәсілдерін қолданған. Бұл кезеңде «бітік» жазуымен бірге майда сызық арқылы қашап салған сұлба суреттер кездеседі. Сондай-ақ ру тайпалалың таңбаларымен қоса аңшылық, құсшылыққа қатысты бейнеледі қашап салады. Жалпы түрік дәуірінің сұлба суретінің ерекшелігі «аңшылыққа» байланысты сюжеттер болып табылады. Бұл дәуірде атты жауынгерлер, «жорық» тақырыбындада көптеген бейнелер қашалған. Ерте темір дәуірінен жалғасқан жауынгерлердің бейнесі де кездеседі. Мұнда ұын найза, айдарлы/үкілі, шашақты/ дулыға киген жауынгерлер қашалған. Түрік дәуірінің жартас сұлбаларында аңшылардың салбуырынға шыққанда тігентін қосы «аңшының» күркесінде қашап салады. Сондай-ақ, аңды ұтылап аулау, тазы құс салып аулау тәсілдерін жартас сұлба суреттеріне ерекше қашап салған.

Қортындылай кетсек Моңғол Алтай жоталары соның ішінде Баян-Өлгий аймағы тұнып тұрған көне тарих. Біз тек ғана тастағы сұлбаларға азырақ тоқталдық. Мықтың үйлері, сын тас, сына тас, бұғы тас, кісі тас(тас мүсін), ру тайпалар таңбасы, бітік жазулар(руна) әліде тереңдей зерттеулерді күтіп тұр. Қазіргі таңда Моңғолиямен Қазақстан мемлекеті арасында ғылым, білім, мәдениет саласының нақты келісім шарт жоқтықтан жоғарыда атап өткен ата бабалармызың тарихын жете зерттей алмай отырмыз.

Сақтардан қалған сарқылмас тың деректерді зерттесек Қазақ елінің ежелгі тарихына көптеген септігі тиер еді. Сол себептеі екі ел ғалым, зерттеушілері келешекте бір мақсатпен бірлесіп зерттеулер қажет ақ.

1. Цэвээндорж Д. Монголын эртний урлагийн түүх. – Улан Батор, 1999. – 68 б.

2. Цэвээндорж Д. Шивээт хайрханы хадны зураг. – Улан Батор, 2010.

3. Өмирбек Б., 2005-2015. – Б.Өмирбекийн дээрхи онуудад Баян-Өлгий аймгийн нутаг дэвсгэрт хийсэн түүх-археологийн хээрийн хайгуулын хувийн цуглуулгаас (фото зураг, гар зураг г.м).

4. Төрбат Ц., Баяр Д., Цэвээндорж Д., Баттулга Ц., Баярхүү Н., Идэрхангай Т., Жискаар П.Х. Монгол Алтайн археологийн дурсгалууд-I. – Баян-Өлгий аймаг. – Улан Батор, 2009; Төрбат Ц., Жискаар П.Х., Батсүх Д., Баярхүү Н. Монгол-Францын хамтарсан “Евразиаг” төслийн хээрийн шинжилгээний ажлын товч дүн.–Монголын археологи-2012. ШУА-ийнАрхеологийн хүрээлэнгийн 2012 оны хээрийн судалгааны үр дүн. Хурлын илтгэл. – Улан Батор, 2013. – Т. 50-52.

ҚОСЫМША

№
Сурет-1

Жаптас сұлба суреттері/суреттері/

Дәуірі, қашалу тәсілі
Ерте темір, Сақ дәуірі,
аралас тәсіл

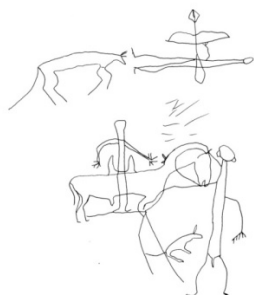
Сурет-2

Ерте темір, Сақ дәуірі,
аралас тәсіл

Сурет-3

Түрік дәуірі, өткір
құралмен майда(жіңішке)
сызық арқылы қашалған

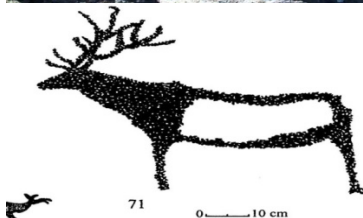
Сурет-4

Қола дәуірі, өткір
құралмен майда(жіңішке)
сызық арқылы қашалған

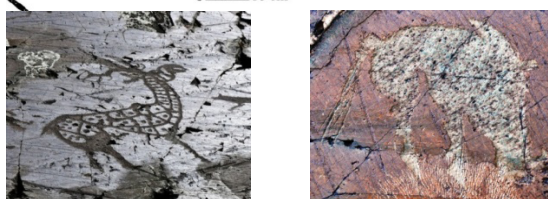
Сурет-5

Неолит-энолит
дәуірі, аралас тәсіл

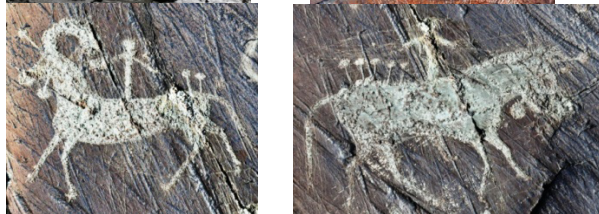
Сурет 6, 7

Қ о л л а
д ә у і р і (ә ш е к е й л е у
тәсілімен қашалған
киелі бұғы, осы тәсілмен
қашалған қабан)

Сурет-8, 9

Ерте темір, Сақ
дәуірі, аралас тәсіл (Сақ
жауынгері)

11 Сурет-10,

Түрік дәуірі.
Бүкілдей қашау тәсілімен
салынған сұлба. Атты
жауынгер, қабан қуған
тазылар

Сурет-12,13

Қола дәуірі (лама яғни
викуния, атқа шегетін
төрт доңғалықты арба)

Сурет-14,15

Ерте темір, Сақ
дәуірі. (Түйе мінген
аңшы. Қолында садағы,
төбесінде құсы ұшып
барады. Мамонттар)

**Ақымбек Е.Ш.,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD докторанты**

КӨЗЕ ӨНДІРІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРТЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДА ШУ-ТАЛАС Өңірлерінде ДАМУЫ

Адамзат тарихына адам мен жануарлардың мүсіндерін жасау палеолит дәуірінен белгілі. Кейбір зерттеушілер сазды күйдірудің алғашқы әрекеттерін кейінгі палеолитке жатқызады. Керамика (көзе – А.Е.) өндірісінің арнайы қызмет түрі ретінде пайда болуы б.з.д. VII-VI мыңжылдықтарға жатады. Ерте егіншілік қоғамның белсенді өмір сүруі кезеңінде көзе өндірісі жүйесі (б.з.д. VI-V мыңжыл.) өркениеттің жаңа тарихи сатысына өтіп (б.з.д. IV-II мыңжыл.), өте терең, маңызды техникалық прогресс жасап, өндірістік мәселелерді шешуде жаңа қағидаларды енгізіп, оны игеруге алып келіп, еңбектің жаңа шарттары мен ережелері пайда болды [1, с. 3]. Олай болса, саз бұйымдарды кеңінен күйдіру, оның беріктілігі, су мен отқа төзімділігі тек неолитте (б.д.д. V мыңжыл.) қолданыла бастаған. Жалпы б.з.д. 30000 жылға жататын ең алғашқы күйдірілген саздар Чехияның Долни Вестониц жерінен табылса, алғашқы керамика Таяу Шығыстағы Анадолыдан (б.з.д. 8000 ж.), Қиыр Шығыстағы Жапониядан (б.з.д. 10000 ж.) табылған [2, р. 7, table 1.3]. Қазақстан территориясындағы алғашқы күйдірілген саз бұйымдардың сынықтары Түлкібас ауданындағы б.д.д. 5-4 мыңжылдықтарға жататын Қараүңгір тұрағынан табылды [3, 167-171 бб.].

Қыш өндірісін игеру – алғашқы адамдардың өмір сүру күресіндегі маңызды жетістігінің бірі: ас пісіруде саз ыдыс жеуге жарамды өнімнің аясын біршама кеңейтуге мүмкіндік берді. Қыш жалғыз ғана адамның немесе халықтың өнер табысы емес. Оны жер бетінің әр бөлігінде бірін біріне тәуелсіз адамзат қоғамы дамуының бір деңгейіне жеткенде меңгерді. Бұл ары қарайғы өзара байланысты тоқтатпады, керісінше жекелеген шеберлер мен халықтардың жетістігі жалпыға ортақ игілік болды. Қыш бұйым алуға сазды өңдеу тәсілі, яғни бұйым өндірісі халықтардың өндірістік күшінің дамуын өзгертті және жетілдірді. Қыштың таралуы және оның өзіндік түрлері қазіргі ғылым үшін маңызды тарихи дерек болып табылады.

Қыштың алғашқы негізгі түрі азық қорын сақтау мен ас пісіруге арналған ыдыстар болды. Ыдыс-аяқтардың пішіні тұрмыстық (шаруашылық) қажеттілігіне және халықтардың көркемдік дәстүріне сәйкес дамыды. Олардың әрқайсысының әр уақытта өздеріне ұнамды ыдыс пішіні, ою-өрнектік сипаты және өрнектің ыдысқа түсірілуі, жоғарғы жағының өңделу тәсілі, саздың түсі, жылтыратуы, қалпына келтіріп күйдіру жолымен түсін өзгерту, ангобпен суару және шыңылтырлау болды.

Бүгінде қалыптасқан, бір жүйеге келтірілген қазақ тіліндегі археологиялық терминдер (аталымдар) толық жолға қойылмай келеді. Өлі күнге дейін бұрын қалыптасқан орысша немесе басқа да тілдердегі терминдерді орыс тілі арқылы аударып не сол күйінде қолданып келеміз. Қолданысымыздан шығып қалған кейбір терминдерді жаңартып, ғылыми айналымға енгізу жағы да кешеуілдеп келеді. Оның үстіне әрбір зерттеуші өзіндік терминдерді қолданып жазуда. Сондықтан ортақ шешімін таппаған бірқатар терминдер бар. Солардың қатарына керамика мен оның өндірісіне қатысты терминдерді жатқызуға болады.

Қыш – балшықты отқа күйдіру арқылы алынған қатты зат» – деп қазақ тілінің сөздігінде түсіндірме берген [4, 441 б.]. Яғни, саз балшықтан (органикалық және металл емес материалдарсыз) минералды қоспаларды араластыру арқылы жоғары температураның әсерімен, содан кейін салқындатуда дайындалған бұйым немесе зат.

Тар мағынада айтқанда қыш күйдіруден өткен саз балшықты (бұдан былай саз – А.Е.) білдіреді. Дегенмен бұл терминнің бүгінде қолданысы кеңейіп келеді. Қыш ортағасырда өмірдің барлық салаларында – тұрмыста (әртүрлі ыдыс-аяқтар), құрылыста (кірпіш, құбыр, тақта, мүсіндік бөлшектер), мүсін жасау мен қолданбалы өнерде кеңінен қолданылған.

Саздан ыдыс, ойыншық, шырақ, кірпіш, құбыр және т.б. күйдіруден қыш өндірісі шықты. Орыс тілінде мұны «гончарство» дейді. «Гончарство» «гончар» («горьнчар») – көзеші, қышшы, «горшок» – құты (қыш құмыра) орыс тілінің «горн» – шоқ ошақ сөзінен шыққан.

Керамика ежелгі гректің *kéramos* (κέραμος) – «глина» сөзінен шыққан *keramike* – «гончарное искусство» деп орыс тілі арқылы аударылып, одан қазақ тіліне тәржімеленіп жүр. Тікелей грек немесе латын тіліндегі аталуынан қазақ тіліне аударылып берілген сөздіктер кемде кем. Олай болса, «керамика» сөзінің түп төркіні біз қолданылып жүрген «саз» сөзінен, одан бұйым жасау, саз немесе қыш өнерінен алыс емес екен. Дегенмен «керамика» терминінің тікелей баламасы көне түркі тілінде кездесетініне кейінірек тоқталып өтеміз.

Қазіргі таңда орысша-қазақша сөздіктерде керамиканың бірнеше аудармасы кездеседі. Олар: керамика, қыш, тіпті күйіктас деп аударылған.

Түбіміз бір түркі тілді халықтарда қалай аударылатынына тоқталып кетсек. Өзбекше – сопол буюмлар [5, с. 228], түркіменше – керамика (шықгыдан ясалып биширилийән өнүмлер), [6, с. 248], азербайжанша – керамика (сахсы шейләр) [7, с. 455], қырғызша – керамика (карападан жасалған буюмдар) [8, с. 279], түрікше – seramik, ұйғырша – (لایپاس) сапал [9, с. 476] деп аударылса, ал парсы тілді тәжіктер – чизхои сафолй [10, с. 242] деп тәржімелеген.

Керамиканың қазақ тіліндегі аудармаларының түсіндірмесі де әртүрлі берілген.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде керамика – күйдірген балшықтан, қыштан жасалған бұйымдар, сонымен қоса қыштан әртүрлі заттар жасау өндірісі мен өнері [11, 386 б.] деп жазылған. Жалпы күйдірген балшықтан не қыштан зат жасау екінші өңдеуге жатады. Бұйым саздан жасалынып, одан кейін барып күйдіріледі. Сондықтан да кейбір зерттеушілер өз еңбектерде саз ыдыстар деп берген. Ал, қыш түсіндірме сөздікте жоғарыда айтып өткеніміздей – балшықты отқа күйдіру арқылы алынған қатты зат деп дұрыс жазылған [11, 441 б.]. Яғни, саз балшықтан (органикалық және металл емес материалдарсыз) минералды қоспаларды араластыру арқылы жоғары температураның әсерімен, содан кейін салқындатуда дайындалған бұйым немесе зат болып тұр. Қыш бұйым жасауға кез-келген саз қолданыла бермеген. Тек арнайы жерден, таңдаулы топырақты ғана өндіріске пайдаланған.

Саздан жасалынып, күйдірілген бұйымдар, яғни «керамика» бүгінде қазақша жарияланған еңбектерде әртүрлі қолданылып келеді. К.М. Байпақов пен Л.Б. Ерзаковичтің «Ортағасырдағы Отырар керамикасы» атты альбомдарының қазақша аудармасында «керамика» сөзі «қыш бұйымдар», «керамика бұйымдар», «керамика» деп берілген [12, 6-16 бб.].

Ақсу өзенінің бойында орналасқан Ақтөбе қаласын зерттеуші У.Х. Шәлекеновтің еңбегінде саздан жасалып күйдірілген заттарды «қыш бұйымдар», «қыш кірпіш» деп көрсеткен [13, 93-92 бб.]. Н. Алдабергеновпен бірге берген альбомында нақты «қыш бұйым» деп берген [14, XXV б.].

С. Жолдасбайұлы күйдірілген бұйымдардың жалпы атауы ретінде «қыш құмыра» деп атаған [15, 211 б.]. З. Самашев, О. Кузнецова, В. Плаховтың «Сарайшықтың қыш бұйымдары» атты еңбегінде «керамика» сөзін «қыш бұйымдар» деп аударған. Сонымен қоса, «қыш-құмыра бұйымдар», «қыш-құмыра ыдыстар» сөздері кездеседі [16, 12, 17 бб.]. М. Қожа «Отырардың керамика өндірісі» атты еңбегінде қыш бұйымдарды жиі қолданылатын барлығына ортақ терминде – «керамика» деп қалдырған [17]. М. Тұяқбаев қыш ыдыстарды «керамика» деп аудармасыз қолданған [18, 15 б.]. К.М. Байпақов пен Д.А. Воякиннің еңбегінде «керамика» сөзі аудармасыз сол күйінде қалдырылған [19, 12 б.].

Сонымен бүгінде көпшілік зерттеушілер «керамика» сөзін сол күйінде қолданумен қатар «қыш-құмыра», «қыш бұйым» деп атап жүр. Әйтсе де, айтылып отырған «құмыра» барлық қыш ыдыстардың атауын бере алмағанмен, «қыш-құмыра» сөзі көпшілік оқырманға қыш ыдыс-аяқтар ретінде біршама түсінікті. Олай болса, құмыра немесе қыш құмыра атауын «керамика» атауымен теңестіруге бола ма? Дегенмен жалпы ыдыс атауындағы қыш ыдыс-аяқ мағынасына жақын сөзді қарастырып көрсек. Қазақстанның оңтүстігіндегі кейбір халықтар ортағасырлық қалалар мен қоныстардың үстінде шашылып жатқан қыш бұйымдарды (керамикаларды) жалпылама «көзе» деп атайды. Қазақ тілінің сөздігінде «көзе» – қышты күйдіріп жасаған құмыра деп берілген [11, 320 б.]. В.В. Радловтың Санкт-Петербургтен 1899 жылы шыққан еңбегінде коза – саз ыдыс (глиняная посуда) [20, с. 629] деп жазылған. Яғни көзе сөзі өзінің орфоэпиялық тұрғыдан аздап өзгерістерге ұшырағанымен мағынасын жоғалтпаған. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде көзе – сұйық зат құю үшін балшықтан, құмнан, қыштан күйдіріліп жасалған ыдыс деп түсіндірме берген [21, ҚӘТС, 8 том, 215-б.]. Қазақша-орысша сөздікте «көзе» орыс тіліне саз немесе мыс ыдыс; саз немесе мыс құмыра деп аударылған. Тағы бір жағдайда диалект ретінде суға арналған ағаш шелек деп жазған [22, КРС, 2002, с. 390]. Келесі бір сөздікте «гончарные изделия» қазақшаға «қыш-құмыра бұйымдары» деп аударылса, ал керісінше «көзе» орыс тіліне «гончарные изделия» деп аударылған. Соңғысы «керамика» сөзіне бір табан жақын. Дегенмен екеуі де ортақ бір мағынаны білдіріп тұр. Көне түркі сөздігінде «көзе» сөзіне ұқсас «küðäç» – құмыра,

ыдыс (кувшин, сосуд) [23 ДТС, 1969, с. 324], «küzäč» – ыдыс, құмыра (сосуд, кувшин) [23, ДТС, 1969, с. 331]; «küzüčlüg» – құмырасы, көзесі бар (имеющий кувшин, горшок) [23, ДТС, 1969, с. 331]; «küzüčlük» – құмыраға, көзеге арналған (предназначенный для кувшина, горшка) [23, ДТС, 1969, с. 331]; «küži» – хош иіс түтететін шам (благовоние, ладан, благовонная курительная свеча) [23, ДТС, 1969, с. 332] атаулары кездеседі. Осы кездескен ыдыс атаулары бойынша «көзе» сөзінің жалғыз ыдыс атауымен қатар, жалпы қыш ыдыс-аяқтардың бірқатарының атауы екенін аңғаруға болады. Олай болса, «көзе» сөзін қыш бұйым атауымен қатар, «көзе бұйымдар» деп қолдануға әбден болатын сияқты.

Махмуд Қашқаридың жазбасында бүгінде біз күнделікті өмірде қолданып жүрген ыдыстардың жалпы атауы – ыдыс-аяқтар «қа» – ыдыс, ыдыс-аяқ, «қаға» – ыдыс-аяқ деп кездеседі [23, ДТС, 1969, с. 399, 400]. Екіншісі асханада пайдаланылатын ыдыс – «кесе» сөзіне ұқсас. Сонымен қатар кездесетін «serk» – саз ыдыс-аяқтар (глиняная посуда), сынықтар (черепки) [23, ДТС, 1969, с. 497], «sasiq» – қыш немесе көзе бұйымдар (гончарные изделия) [23, ДТС, 1969, с.490] деген мағынаны білдіреді. Осы ыдыстардың ежелгі жалпы атауын біз қолданып отырған «қыш ыдыс-аяқтар» немесе «қыш ыдыстар кешені» немесе «қыш ыдыс сынықтары» сөзімен алмастырып қарастыруға болады. Жалпы ортағасырлық ескерткіштерден табылған қыш бұйымдардың (қыш ыдыстар мен оның сынықтарының) ортақ атауын осы «serk» толық ашатындығын түсіндірмесі айғақтайды. Мұның «керамика» терминіне пара-пар сөз екендігі дау тудырмаса керек. Ал, қыш немесе көзе бұйымдар атауын көне түркілік «sasiq» сөзі ашып тұр. Азербайжандардағы керамиканың аудармасындағы «сахсы шәйләр» аталымындағы «сахсы» сөзінің түбірі «sasiq» сөзінен шықса керек. Тағы да айта кетер жағдай керамиканы еуропаның бірқатар халықтары (ағылшынша – ceramics [səˈræmɪks]) латын әліпбиінің «с» әрібінен бастағанымен, оны транскрипциясында «s» деп оқиды. Ал, екінші біреулері (немісше – keramik) грек тіліндегі атауы бойынша «к» әрібінен бастап жазады. Түркі тілді түріктер де «seramik» деп атайды. Олай болса, көне түркі тіліндегі «serk» сөзі мен еуропалықтардың «ceramics» сөзінің шығу төркіні біреу болуы мүмкін деген ойға алып келеді.

Алғашқы қыш бұйымдар қолмен пішінделіп үй пешінде немесе от алауында күйдірілді. Кейін келе шарық (саз (қыш) дөңгелегі) пен құмданды (шоқ ошақ (пеш)) пайдаланатын маманданған шебер – қышшы, көзеші пайда болды.

Қазіргі таңда жарияланған еңбектерде қыш бұйым жасаушы шеберді үш түрлі – құмырашы, көзеші, керамикашы деп қолданылып жүр. Жазба деректе ыдыс жасаушы шеберді – «ајақçi» [23, с. 27], шеберлік, өнер, іскерлікті – «hünär» [23, с. 198], құты мен құмырасы барды – «küzüčlüg» деп берген [23, с. 331]. «Аяқ» сөзі бүгінгі күнде де ыдыс деген мағынаны береді.

Хорезмде, Өзбекстанның көпшілік аудандарында қыш жасаушыларды Қазан төңкерісіне дейін «кулал», немесе «хумбузчи» (құмбұзшы) деп атаған [24, с. 380]. Ә.Х. Марғұлан қыш ыдыс жасаушы адамды «көзеші» деп ежелгі атымен берген [25, с. 33]. М. Қожа «Отырардың керамика өндірісі» атты еңбегінде қыш ыдыстарды жасаушы шеберді «құмырашы», «керамист» деп атаған [17, 64-65, 103-105, 111, 115 бб]. У.Х. Шәлекенов қыш қолөнер кәсібімен айналысушы маманды «көзеші» деп берген [26, 152 б.]. Ортағасырлық Ақтөбе қаласын зерттеген Н. Алдабергенов өз еңбектерінде қыш ыдыс жасаушы шеберді «көзеші» деп берген [27, 119-124 бб.]. Жетісу өлкесінің тарихын зерттеуші – С. Жолдасбайұлы өз еңбегінде ыдыс жасаушы шеберді «көзеші» деп атаған [28, 289-291 бб.]. К.М. Байпақов пен Е.А. Смағұлов Ортағасырлық Сауран шаһары еңбектерінде ыдыс жасаушыны «көзеші шебер» деп қолданған [29, 32 б.].

«Көзе» мен «құмыра» сөздеріне зат есімнің сөз тудырушы (-ші, -шы) жұрнақтары жалғану арқылы соны жасаушы шеберді беріп тұрғанымен екеуі де ыдыстардың жеке бір түрлеріне қатысты айтылады. Ал, «аяқшы» сөзі кең мағынада жалпы ыдыс жасаумен айналысатын шеберді бергенімен бүгінгі күнде ол атау кең қолданылмайды. Сондықтан қыштан бұйым жасаушы шеберді барлығына түсінікті, бүгінде қолданылып жүрген «құмырашы» немесе «көзеші» атауымен беруді жөн көрдік. Ал олардың айналысатын кәсібінен туындаған өнімдері мен ісін «көзе өндірісі» деп атағандық дұрыс деп есептейміз.

Шу-Талас өңірлерінің көзе өндірісі өзінің шығуы жағынан ежелгі дәуірге тереңдеп кетеді. Археологиялық экспедициялардың көп жылдық жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей ежелгі уақытта қыш ісі кең тарағандығын, жергілікті қолөнерді қалыптастырған көзешілердің бұйымдары дайындалу жағынан ерекшеленіп тұрды. Өңірдің қыш қолөнері барлық жағынан Түрік қағанаттарының экономикалық және саяси жағдайымен тығыз байланыста дамыды. Тарихи оқиғаларға байланысты қолөнер бірде көтеріліп, бірде құлдырап отырды. Орта ғасырдағы қолөнердің көтерілуіне тікелей қатысы бар қалалардың дамуын ғалымдар әртүрлі саяси оқиғалармен байланыстырады.

Л.И. Ремпель «Искусство Среднего Востока» атты еңбегінде Орта Азияның орта ғасырлардағы өнерін үш кезеңге бөлген: ерте ортағасыр (V-X ғғ.), кемелденген ортағасыр (XI-XVII ғғ.) және кейінгі ортағасыр (XVIII-XIX ғғ.). Олардың әрқайсысын өзіндік кезеңдерге бөлген. Ерте орта ғасыр өнерін даму ерекшеліктеріне қарай екі кезеңге: V-VIII және IX-X ғғ. бөліп қарастырған [30, с. 25]. Ол VIII-XIII ғғ. Мәуереннахрдың мәдени өмірін үшке кезеңдеген: VIII-IX ғ. ортасы – қала құрылысының біршама әлсіреуі, арабтардың келген уақыты; IX ғ. екінші жартысы – X ғ. – қала құрылысының жігерленуі, елді

бағдат халифаты билігінен тазарту және жергілікті мемлекеттердің күшейген уақыты; XI-XIII ғ. басы – елде қоғамдық құрылыстың толық гүлденген және қала салу мен сәулет өнерінің ең жоғарғы деңгейге жеткен уақыты [30, с. 112].

VII–VIII ғғ. бұрын резиденция – қамалы бар қала болып келген қала қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылысында өзіне тән орын алды [31, с. 50-51]. Бұл кезде барлық сауда-көлем қызметі болмашы сипатта еді. Мұның барлығы қаланың пайда болу себебінде емес, нәтижесінде деп А.Ю. Якубовский дұрыс айтқан [32]. VII–VIII ғғ. қала жай ғана басқару орталығы емес, оның айналасында саудагерлер мен көлемдершілер өмір сүрді, сонымен қатар онда егіншілер тұрды. Сондықтан да болар осы кезеңдегі қалалардың көбі су көзіне жақын орналасқандығы. VII ғ. аяғы мен VIII ғ. ортасына дейін, яғни қарлұқтар билікке (766 ж.) келгенге дейінгі аралықта Шу-Талас өңірлерінің заттай мәдениетінде өзгешелік жоқ. Бұл Орта Азия қалаларынан да байқалған. А.И. Тереножкин «Самарқандтың заттай мәдениеті тарихында «ескі» мен «жаңа» аралығындағы шекара VIII ғ. ортасына таман жатыр» – деп белгілеген [33, с. 136].

Қазақстан далаларындағы отырықшы және көшпелі халықтардың шаруашылық және мәдени байланысының болуы және бұл байланыстың айырбас арқылы күшеюі, VIII–X ғғ. кезінде сауданың кеңеюі, міне осы жағдайлардың барлығы қоныстардың тиісті түр ерекшеліктерінің қалыптасып даму процесіне өзінің әсерін тигізді [34, 104-105 бб.]. Бұл қыш көлемдерінің дамуына түрткі болды.

X–XII ғғ. Шу-Талас өңірінің мәдениеті өз кезегінде ерте орта ғасырдағы үш мәселені: ғылым, дін және біз қарастырып отырған көркемдік көлемдерді қалыптастырды. Жалпы IX–XIII ғ. басында Орта Азияның қалалық мәдениетінің көтерілуі байқалып, қала саны өсті, қаланың территориясы кеңейіп, көлемдер мен сауда дамып, халық саны өсті [35, с. 41]. Қалалардың дамуы екі есеге өсті [36, с. 150]. «Қала» ұғымы әртүрлі уақытта, әртүрлі қоғамда сол кезге тән жақсы мағына берді. Орта ғасырларда қала – «balıq», қаланың бекіністі бөлігі, цитадель – «qala» деп аталған [23, с. 80, 410]. Экономикасы жағынан қаланың ауылдан айырмашылығы, ондағы тұрғындар ауыл шаруашылығымен емес, көлемдер және саудамен айналысты. Ал, қаланы ауылдан ажыратуда, тек атына қарай біле алмаймыз. Ортағасырлық авторлар сол немесе басқа елді-мекендерді әрқашан шатастырған. Елді-мекендерде тұрақсыз терминдер қолданы, бір терминді екіншісіне ауыстыру ортағасырлық мұсылман әдебиеттерінде аз кездеспейтін құбылыс. Бір ғана мысал, қала деп жүрген Құлан, Меркіні Ибн Хордадбех «селение», яғни «қыстақ» деп берген [37, с. 173]. Мұның себебін анықтау өте күрделі мәселе.

Шындығында, орта ғасырлық жағрафиялық әдебиеттерде бір және сол мекен туралы нақты бірыңғайлық жоқ, дегенмен мұсылмандық орта ғасырда қала мен ауылды айыра алмады деп айта алмаймыз. Мұсылмандық Шығыста қала әкімшілік орталық ретінде үстемдік етті. Ол араб сөзінде «медина» («дан» сөзінен – «соттау», «шешу») – сот жүретін, яғни әкімшілік орталық орны, парсы тіліндегі «шахристанға» ұқсас – шахр (облыс) орталығы. Өкінішке орай, бұл ірі қала түріндегі атаулар жоғарыда аталған қалаларға қолданылмаған. Дегенмен, археологиялық жәдігерлер IX–XII ғғ. Шу-Талас өңірлері қалаларының дамығандығын айғақтап отыр.

С.П. Толстов Орта Азия қалаларының экономикалық дамуын орталықтанған егіншілік аудандарда феодалдық қалалардың қалыптасуымен түсіндірді [38, с. 13]. Б.А. Литвинский қалалардың дамуын «Икта» институтының шығуымен байланыстырады [39, с. 55-57]. Ал, А.Ю. Якубовский IX–X ғғ. қалалардың антикадан феодалдыққа өтуіндегі дамуын араб шапқыншылығының әсерімен көрсетеді [40, с. 13]. Жоғарыда айтылған пікірлердің барлығы егіншілікпен айналысатын аудандарға қатысты болса керек. Осы кезде көшпелі аудандармен тікелей қарым-қатынаста болған Шу-Талас өңірлеріндегі қалалардың да саны артты. XI–XII ғғ. қалалардың өсу қарқынының жылдам жүруін зерттеушілер көшпенділердің отырықшылыққа өтуімен түсіндірген болатын [41, с. 193]. Ал, көшпенділердің отырықшылыққа өтуі және қалалардың гүлденуі белгілі бір дәрежеде көлемдер кәсібінің дамуына әсер етті.

Көлемдер кәсібінің ортағасырлық қалаларда даму үдерісі төмендегідей үдерісте дамыды. V–VIII ғғ. Батыс Түрік қағанатының жерлерін мекендеген халықтардың арасында феодалдық қарым-қатынастар пайда бола бастады. Бұл қағанат орталығы болған өлке тұрғындарының экономикасы мен мәдениетінің алға ілгерілеуіне әсерін тигізді. Соның нәтижесінде көптеген түрік қалаларында, соның ішінде Шу-Талас өңіріндегі қалаларында көлемдер кәсібінің маңызы арта бастады.

«Алдыңғы орта ғасырлардағы қалалардың сауда көлемдер орталықтары ретінде дамуы көлемдердің ауыл шаруашылығынан бөлініп шығуы үрдісіне және негізінен алғанда байлар мен ақсүйектерге қызмет ететін көлемдер өндірісінің едәуір кеңеюіне байланысты болды» [42, 366 б.]. IX–XIII ғ. Түрік қағанаттарының экономикасының өрлеп, қалаларда көлемдер кәсібінің мейлінше дамығанын көреміз. «Қалалар санын артуы, олардың аумағының кеңеюі, қала халқының өсуі көлемдер мен сауданың одан әрі дамуына игі әсерін тигізді. Көбейе түскен қала халқын ауыл шаруашылық өнімімен жабдықтау ауыл шаруашылығы өнімдерін барған сайын артық өндіруді талап етті.

Көлемдер өнімін тұтынушылар құрамы өзгереді, егер бұрын, VI–VIII ғғ. олар бай көпестер мен дикандар болса, енді қатардағы тұрғындар да өнімді негізгі тұтынушыларға айналды» [42, 467 б.].

Қала мен ауыл тұрғындарының көлемдер өнімдеріне қажеттілік арта түскендігіне байланысты,

үлкен қалаларда қолөнершілер мамандықтарына сай орналасты. Қыш бұйым жасаушылар, ұсталар (теміршілер), зергерлер, ағаш ұсталарының әрбірінің өздеріне лайық шеберханалары болған.

Шу-Талас өңірлеріндегі қалаларда арнайы мамандандырылған қолөнершілер орамы болған деп айтуға болады. Негізінен IX–XIII ғ. басында қала көлемінің үлкеюіне байланысты орамдар (квартал) ерте ортағасырмен салыстырғанда едәуір көбейді. Ежелгі түрік сөзінде «орам» – «көше» дегенді білдіреді [23, с. 370]. «Орамды» квартал ретінде М. Қожа өз еңбегінде кеңінен пайдаланған [17, 71-б.]. Қала орамдарын, соның ішінде көзешілер орамын зерттеу орамдардың қолөнерге мамандануы туралы мәселеге назар аударуға мәжбүр етеді. А.Я. Якубовский жазба деректемелерді негізге ала отырып, моңғолдарға дейінгі кезеңде орам мен қолөнердің ұйымдастырылуы өзара сәйкес келген деп топшылайды [43, с. 245]. О.Г. Большаковтың пікіріне қарағанда, бұлардың сәйкес келуі сирек кездесетін жағдай. «Жазбаша деректерде «айырбасшылар орамы», «ағаш ұсталары орамы», «былғарышылар көшесі», «зергерлер көшесі», «етікшілер базары» деген атаулар кездескенімен, бұл белгілі бір саладағы қолөнершілердің өзі аттас орамдарда тұрғанына дәлел бола алмайды. Оның үстіне деректерде саудагерлер де, түрлі кәсіппен айналысатын қолөнершілер де болатын орамдар суреттеледі» [44, с. 299-300].

Орамдардың әлеуметтік стратиграфиясы туралы мәселе қызықтырарлық. Топографиялық байқаулар мен жазбаша деректер көрсетіп отырғандай, бірқатар қалаларда орам тұрғындарының атақ-даңқы мен байлық дәрежесі бойынша бөлінетіні анық. Сонымен қоса, қолөнері мен кәсібіне қарай да бөлінетіні анықталып отыр. Отырар орталығынан 250 м. оңтүстік-шығыстан «құмырашылар орамы» деп аталатын шеберханалардың шыққаны белгілі [17, 71-74 бб.]. П.Н. Кожемяконың пайымдауынша қалалық мекендерде қолөнерші-көзешілер орамы X–XII ғғ. пайда болған [45, с. 53]. Ортағасырлық Талғар қаласында бірнеше орамдардың болғандығы бүгінде анықталып отыр [46, с. 86-87]. Ортағасырлық Ақтөбе қаласы цитаделінің оңтүстік-шығысындағы шахристаннан ашылған қыш бұйымдар өте көп табылған нысанды қыш-құмырашылар шеберханасы деп топшылаған болатын [47, XXV б.].

Жалпы ортағасырлық Шу-Талас өңірлерінде көзе өндірісінің даму үдерісі, негізінен қалалардың санының VI ғасырдан бастап артқан кезге тура келсе, қыш қолөнерінің өсуі қарлұқ қағанаты уақытында ерекше даму сатысына көтеріліп, қарахан уақытында шарықтап гүлденгенін көреміз.

1. Сайко Э.В. Специализация как фактор прогрессивного развития керамического производства в древности // *Керамика как исторический источник*. – Новосибирск: Наука, 1989. – С. 3-10.
2. Prudence M. Rice. 1987. *Pottery Analysis*. The University of Chicago Press/Chicago and London. 559 p.
3. Таймағамбетов Ж.Қ., Ысқақов Ғ.Т. Қаруңгір тұрағы // *Оңтүстік Қазақстан облысының археологиялық картасы. Түлкібас ауданы*. – Түркістан, 2004. – 1-том. – 244 б.
4. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы, 1999. – 776 б.
5. Русско-узбекский словарь. 50000 слов. – М., 1954. – 1046 с.
6. Русско-туркменский словарь. 50000 слов. – М., 1956. – 886 с.
7. Русско-азербайджанский словарь. Том I. – Баку, 1956. – 731 с.
8. Русско-киргизский словарь. 51000 слов. – М., 1957. – 991 с.
9. Русско-уйгурский словарь. 30000 слов. – М., 1956. – 1473 с.
10. Русско-таджикский словарь. 45000 слов. – Москва-Сталинабад, 1949. – 880 с.
11. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы, 1999. – 776 б.
12. Байпақов К.М., Ерзакович Л.Б. Орта ғасырдағы Отырар керамикасы. – Алма-Ата: Өнер, 1990. – 212 б.
13. Шәлекенов У.Х. Құм басқан қала. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 110 б.
14. Шәлекенов У., Алдабергенов Н.О., Бозер Р. Орта ғасырдағы Ақтөбе. Альбом. – Анкара, 2006. – XXVIII б.–160 б.
15. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақ елінің тарихы. Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Кітап баспасы, 2010. – 336-б.
16. Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. – Алматы, 2008. – 264 б.
17. Қожаев М. Отырардағы керамика өндірісі. – Түркістан: Мұра, 1996. – 159 б.
18. Тұяқбаев М. Түркістан сырлары. – Алматы, 2000. – 96 б.
19. Байпақов К.М., Воякин Д.А. Ортағасырлық Қиялық шаһары. – Алматы, 2007. – 224 б., қосарбет.
20. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том II. Часть 1. – Санкт-Петербург, 1899.
21. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 8 том. – Алматы, 2011.
22. Казахско-русский словарь: Ок. 50000 слов. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 1008 с.
23. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 677 с.
24. Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма // *Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции*. – Т. IV. – М., 1959. – С. 379-396.
25. Маргулан А.Х. Джекказган – древний металлургический центр (Городище Милы-Кудук) // *Археологические исследования в Казахстане*. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 3-42.
26. Шәлекенов У.Х. V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. – Алматы: Жібек жолы, 2006. – 248 б.+16 қосарбет.
27. Алдабергенов Н.О. Ортағасырлық Ақтөбе // *ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы*. – 1999. – №12. 119-124-б.
28. Жолдасбайұлы С. Жетісу тарихы. XVI-XVIII ғғ. (Тарихи және палеоэтнологиялық зерттеу). – Алматы, 1996.
29. Байпақов К.М., Сағұлов Е.А. Ортағасырлық Сауран шаһары. – Алматы: Gredo, 2005. – 202 б., 28 қосарбет.

30. Ремпель Л.И. Искусство Среднего Востока. – М.: Советский художник, 1978. – 404 с.
31. Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – М.: Госстройиздат, 1950. – 179 с.
32. Якубовский А.Ю. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии // Труды истории, археология, этнография, язык и литература. Том XXIX. – Сталинград, 1951. – С.3-17.
33. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Л., 1973. – 390 с.
34. Мағұлан Ә., Бәсенов Т., Меңдіғұлов М. Қазақстан архитектурасы. – Алматы, 1959. – 171 б.
35. Якубовский А.Ю. Вопросы периодизации истории Средней Азии в средние века (VI–XV вв.) // КСИИМК. – Вып. 28. – 1949. – 30-43.
36. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент, 1982. – 212 с.
37. Волин С. Сведения арабских, персидских и тюркских источников IX–XVI вв. О долине р. Талас и смежных районах // Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936-1938 гг.). Таласская долина. – Алма-Ата, 1949. – С. 174-197.
38. Толстов С.П. Бируни и его время//Вестник АН СССР, 1949. –№4. – С. 42-57.
39. Литвинский Б.А. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии // Известия АН Таджикской ССР. Отделение обществ. наук. –1953. – С. 55-67.
40. Якубовский А.Ю. Главные вопросы изучения истории развития городов Средней Азии//Труды Таджикского филиала АН СССР. История, археология, этнография, язык и литература. – Т. XXIX, 1951. – С. 3-16.
41. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI–начало XIII в.). –Алма-Ата: Наука, 1986. – 256 с.
42. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. I том. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544 б.
43. Тревер К.А., Якубовский А.Ю., Воронец М.Э. История народов Узбекистана. – Т. I. С древнейших времен до начала XVI века. – Ташкент, 1950. – 474 с.
44. Большаков О.Г. Город в конце VIII–начале XIII вв. // Средневековый город Средней Азии. – М., 1973. – 340 с.
45. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. – Фрунзе, 1959. – 187 с.
46. Савельева Т.В. Оскдлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII–XIII вв. – Алматы, 1994. – 216 с.
47. Шәлекенов У., Алдабергенов Н.О., Бозер Р. Орта ғасырдағы Ақтөбе. Альбом. – Анкара, 2006. – ХХҮІІІ б. + 160 б.

Е.Ш. Амиров, PhD-докторант
КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПОДВЕСКИ-КОСТЫЛЬКИ ИЗ МОГИЛЬНИКА КАРАТУМА (К РАСШИРЕНИЮ СЕРИИ ИЗ ДОЛИНЫ Р. ИЛИ)

Известно, что подвески-костыльки являются своеобразной категорией находок, выявляемых в погребениях ранних кочевников азиатской части Евразийского пояса степей. Они трактуются как элемент поясной гарнитуры, однако достоверно их функциональное назначение еще не определено [1, с. 70; 2, с. 172; 3, с. 27].

Границы ареала распространения костыльков варьируются в зависимости от хронологического периода. В раннесакский период они были распространены в памятниках культур тасмолинского круга, а так же быстрианской и каменной культур и далее на восток в Туве. С VI в. до н.э. они исчезают в тасмолинских памятниках, однако появляются в Семиречье.

По материалу изготовления костыльки традиционно разделяются на три группы: бронзовые, костяные и железные, что, как будет обозначено ниже, не совсем верно.

Важной характеристикой этой категории находок являются их хронодиагностирующие свойства. Существующая на сегодняшний день систематизация костыльков позволяет получить точку опоры при нахождении такого рода артефактов [4].

Проблемы регионального семиреченского ареала распространения костыльков были подробно рассмотрены С.С. Ивановым [5]. На локальном участке, ограниченном долиной р. Или, при систематизировании семиреченских и тянь-шаньских костыльков, им было насчитано 10 экземпляров, включая три костылька из могильника Каратума.

Илийская группа выделяется тем, что из всех семиреченских костыльков только ей свойственны такие элементы как стремечковидная петля и каплевидное отверстие на стержне. Эти признаки встречаются как по отдельности, так и в сочетании друг с другом.

В настоящей работе приведены расширенные сведения о костыльках из могильника Каратума. В частности вводятся в научный оборот изделия, не попавшие в систематизацию С.С. Иванова.

Костылька из кургана 24. Диаметр кургана 24 равен 10 м, высота 0,15 м. Округлая в плане насыпь имела усечено-полусферическую форму. Под ней была выявлена узкая могильная яма удлиненно-овальной формы, ориентированная в широтном направлении. Длина могильной ямы 2 м, ширина 0,65

м. Анатомический порядок костей скелета был нарушен при ограблении. Нетронутыми оказались лишь кости нижних конечностей – голени и стопы. Судя по ним, погребенный был положен вытянуто на спине, головой на запад. Остальные кости были смещены к западной стенке могильной ямы. Останки принадлежали индивиду подросткового возраста (около 10 лет)⁴. Один костылек был обнаружен в средней части могилы, там, где должны были находиться тазовые кости. Второй был обнаружен в скоплении костей у западной стенки вместе с тазовыми и бедренными костями. Там же было обнаружено фрагментированное металлическое изделие, в виде полуторного кольца (рис. 1,4). Из других предметов инвентаря – фрагмент керамической чаши (рис. 1,8).

Целые костыльки практически идентичны друг другу, они имеют стремячковидные навершия и каплевидные отверстия в стержне (рис.1,1,2). Изучение химической композиции металла одного из этих костыльков позволило установить, что он был отлит из меди с крайне незначительной (0,8%) примесью олова [6, с.196]. Отверстие в «стремячке» с выемкой-перехватом. Эти изделия относятся к 4 отделу классификации Сингаевского А.Т., датируемому V – III вв. до н.э. [4, с. 170]. В семиреченском ареале эта дата сужена до IV–III вв. до н.э. Архаичные стремячковидные навершия натолкнули С.С. Иванова на удревление костыльков из кургана 24 до V в. до н.э. [5, с. 238].

Вышеупомянутое фрагментированное изделие с высокой долей вероятности может быть определено как фрагмент костылька с двукольчатым (или многокольчатым) навершием (рис.1,4). Костылек такого рода был также найден в Илийской долине [7, с. 379. таб. 29, 40] (рис. 1,5). Не имея представления о форме стержня, мы не можем классифицировать его, однако установлена закономерность, что кольчатые навершия характерны для костыльков, имевших хождение в период IV–III до н.э. [5, с. 37]. Это изделие отлито из чистой меди [6, с. 196]. Гипотетически кольчатое навершие и каплевидные отверстия в сумме могут перевесить такой признак как стремячковидное навершие и дать основание датировать погребение IV в. до н.э.

Костылек из кургана 40. Диаметр кургана 40 равен 8 м, высота 0,2 м. Форма могильной ямы подпрямоугольная, ширина ямы 0,65 м, длина 2,1 м, вытянута по линии СЗ-ЮВ. На дне могильной ямы выявлены костные останки, расположенные в анатомическом порядке. Отсутствовали кости левой руки и черепа. Погребенный – мужчина 35-45 лет – положен вытянуто на спине, головой на СЗ. Костылек был обнаружен между коленями (рис. 1,3). Между бедренными костями чуть ниже таза была обнаружена медная застежка (рис.1,6).

Костылек имеет стремячковидное навершие и цельный стержень. Отверстие «стремячка» с выемкой-перехватом. На переходе от стержня к петле фиксируется валик. Изделие отлито из бронзы (Cu-6.2% Sn-0.2% S) [6, с. 196]. Этот костылек относится к первому отделу семиреченских костыльков с навершием-петлей, бытовавшему в VI–V вв. до н.э. [5, с. 236]⁵.

Костылек из кургана 55. Диаметр кургана 55 равен 8 м, высота 0,4 м. Форма могильной ямы подпрямоугольная, ширина 0,8 м, длина 2 м. Могильная яма вытянута в широтном направлении. Кости погребенного лежали беспорядочным скоплением, в котором был найден железный костылек. Останки принадлежали мужчине 35 – 45 лет.

Костылек имеет гладкий сплошной стержень, петля сохранилась частично (рис. 1,7). Ее форма реконструируется как кольцевидная и дает основание соотнести находку со вторым отделом костыльков с навершием-петлей. Этот отдел датируется IV – III вв. до н.э. [5, с. 237].

Приведенные сведения расширяют серию известных костыльков Илийской долины на два экземпляра. Костыльки, найденные в могильнике Каратума, демонстрируют разнообразие форм и технологических традиций.

Наличие костыльков из чистой меди не позволяет теперь априорно определять такого рода изделия из цветного металла как бронзовые. Костыльки со стремячковидными навершиями из курганов 24 и 40 при некоторой близости идеи оформления представляют разные производственные линии. Что примечательно – медными являются костыльки с более поздними чертами (отверстиями по стержню, кольцевидным навершием), в то время как наиболее архаичный костылек выполнен из бронзы. Однако приведенная выборка слишком мала, чтобы утвердительно говорить о закономерностях.

Можно предположить, что уникальные костыльки из кургана 24 являются промежуточным звеном между костыльками с со стремячковидной петлей и цельным стержнем и костыльками с кольцевидным навершием и каплевидным отверстием по стержню.

Два из трех погребений с костыльками принадлежат взрослым мужчинам 35 – 45 лет, одно подростку примерно 10 лет. Если толковать костыльки как деталь поясной гарнитуры, то нахождение их во взрослых мужских погребениях выглядит вполне закономерно. Наличие костыльков в погребении десятилетнего индивида гипотетически может быть объяснено тем, что подросток благодаря неизвестным нам

4 Половозрастные определения выполнены научным сотрудником Отдела физической антропологии Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН к.и.н. Китовым Е.П.

5 Этот отдел включает в себя два костылька из могильников Кадырбай III и Каратума. В систематизации С.С. Иванова они определены как костыльки «со стремячковидным навершием и гладким стержнем», что не соответствует форме упомянутых изделий, характеризующейся валиком у основания петли.

социальным лифтам уже обрел статус позволяющий носить пояс. Вместе с тем известно нахождение костылька в погребении трехлетнего ребенка [4, с. 161], что обозначает проблему костыльков из детских и подростковых погребений.

В случае с захоронением в кургане 24 можно предположить, что костыльки изначально лежали в районе тазовых костей, следовательно пояс мог быть надет на погребенного. Расположение находок в кургане 40 (костылек между коленями, застежка чуть ниже таза) позволят предположить, что пояс был развернут во всю длину и уложен вдоль тела.

В целом илийская группа костыльков весьма своеобразна. Входящие в нее изделия из цветных металлов не имеют аналогий в других регионах Семиречья и Тянь-Шаня [5, с. 240], однако таковые имеются в памятниках Обь-Иртышского междуречья [4, с. 165].

Таким образом, костыльки, найденные в погребениях Илийской долины, наряду с зеркалом среднеазиатского облика из могильника Каратума [8], демонстрируют устойчивые связи рассматриваемого района с Лесостепным Алтаем.

Совокупная датировка костыльков из могильника Каратума, определенная в рамках VI–III вв. до н.э., совпадает с хронологией упомянутого зеркала и дает основание датировать памятник в том же диапазоне.

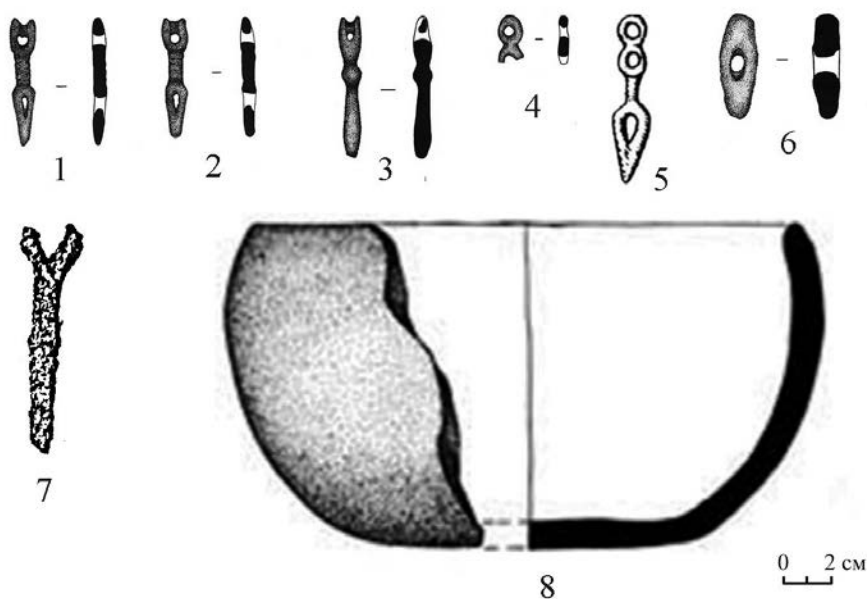

Рисунок 1. 1, 2, 4, 6 – медь; 3 – бронза; 7 – железо; 8 – керамика.

1, 2, 4, 8 – курган 24; 3, 6 – курган 40; 7 – курган 55; 5 – не идентифицированный костылек из Илийской долины.

1. Могильников В.А. Население Верхнего Приобья в середине II – второй половине I тысячелетия до н.э. – М.: Пушинский научный центр РАН, 1997. – 195 с.

2. Шульга П.И., Уманский А.П., Могильников В.А. Новотроицкий некрополь. – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2009. – 329 с.

3. Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби. – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2005. – 204 с.

4. Сингаевский А.Т. Поясные подвески VII в. до н.э. – I в. н.э. с территории Обь-Иртышского междуречья как культурный и хронологический индикатор // Известия Алтайского государственного университета. Серия: История. Политология. – 2007. – №4/3 – С. 161-173.

5. Иванов С.С. «Костыльки» – элементы боевых поясов ранних кочевников Семиречья и Тянь-Шаня // Проблемы и достижения Отечественной археологии и этнологии в XXI столетии: материалы междунар. науч. конф. «IV Оразбаевские чтения». – Алматы, 2012. – С. 234-240.

6. Воякин Д.А., Парк Д.С. Металлографическое изучение металлических изделий некрополя Каратума // Алматы. История тысячелетия. Мат. междунар. науч.-практ. конф. «Древняя и средневековая урбанизация Евразии: возникновение, развитие и возраст города Алматы» 17-18 ноября 2010 г. – Алматы, 2012. – С. 195-200.

7. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. – М.: Наука, 1992. – 495 с.

8. Амиров Е.Ш. Зеркало среднеазиатского облика из могильника Каратума (к постановке проблемы выделения жреческих погребений саков Семиречья) // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2015 г. – Вып. 1 (в печати).

КЕРАМИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ И ПРИМЕНЕНИЕ АНГОБА В IX-XI ВВ. В СРЕДНЕЙ АЗИИ.

Происхождение ангоба теряется в древнейшей истории, когда первобытный человек заметил, что в природе встречаются глины различного цвета, которые можно использовать для украшения сосудов, блюд. Техника ангоба состоит в нанесении на поверхность керамического изделия, до обжига, одного или нескольких слоев жидкой глины. Назначение ангоба состоит: во-первых, если он нанесен на глину дающую при обжиге красный цвет, он меняет цвет сосуда на желтоватый, а этот цвет в определенные периоды считался более модным и приятным для глаз, чем красный; во-вторых, ангоб делает стенки сосуда менее влагопроницаемыми; в-третьих, придает дополнительную гладкость поверхности и, в-четвертых, образует прекрасный грунт для росписи [1].

Ангобирование было различным и зависело от фона. Белофонную посуду IX-X вв. ангобировали дважды. Сырую посуду после сушки покрывали ангобом, который давал беловатый цвет обжига, т.е. аналогичный фон посуды второй половины XII в. после вторичной непродолжительной сушки сосуда еще раз покрывали ангобом лоя – измельченным кварцитом, разбавленным мукой. Чтобы получить ярко или темно-красный фон, форму покрывали гульбатой, а затем джушой (красный ангоб); джушу наносили прямо на сырую форму, что характерно для посуды XI-XII вв. Керамику с черным фоном получали нанесением на сырую форму «черного» ангоба [2, с. 11].

Ангоб наносился на сосуд либо обливанием, либо погружением в раствор тонкотертой глины, либо кистью (при ангобировании глинами разного цвета внутренней и внешней поверхностью сосуда), либо небрежно размазывался [3, с. 8].

Однако следует учитывать разницу между ангобированием изделия и применением лощения. Единственным моментом, когда глиняный сосуд может быть подвергнут лощению путем простого трения галькой или другим твердым гладким предметом, является момент, когда глина почти высохла. Это явление объясняется физической природой глины материала, не поддающегося лощению в мокром или совершенно сухом состоянии (последнее бывает перед самым обжигом). Сухая или обожженная глина поддается лощению лишь при содействии некоторых материалов, например, растительного масла, жира, воска или графита. Лоск, полученный в результате трения, бывает различен в зависимости от характера глины: жирная или хорошо отмученная глина дает больший блеск, чем тощая, грубая или известковая. Когда необожженный глиняный сосуд с нанесенным на него слоем жидкой красной охры, или без него, подвергается лощению гладким камнем и в последующем, цвет его в результате этих двух процессов настолько меняется, что его почти нельзя узнать, и это необходимо учитывать при решении вопроса, был ли сосуд покрыт ангобом или жидким красочным слоем. По мнению Т. Пита: «Тот факт, что у лощеного сосуда поверхность темнее излома, еще не свидетельствует о применении ангоба, так как сам процесс лощения почти всегда способствует потемнению поверхности» [4]. Лощенные кувшины составляют одну из ярких в эстетическом отношении групп изделий. Сам прием обработки поверхности – лощение по темно-красному, реже – желтому, оранжевому или коричневому ангобу, придает сосуду определенную парадность. Для X-XI вв. сохраняется традиция лощения поверхности сосудов и получает распространение украшение посуды росписью и орнаментацией. Формы сосудов различны [5, с. 90].

При классификации керамических изделий обычно разделяют на две большие группы: глазурованные и неглазурованные изделия. Последние традиционно подразделяются на тарную, кухонную, столовую посуду. Кухонная посуда представлена сосудами, предназначенными для приготовления пищи, т.е. они ставились на огонь и поэтому изготовлялись из глины специального состава, что обуславливало также и технологию их изготовления (формовки). Это различного вида и типа горшки, котлы, кувшины. Тарные сосуды представлены хумчами, хумами, ямами, корчагами, тагорами, крупными кувшинами. Столовая посуда состоит их различных видов кружек, ваз, кувшинов, гончарных горшков и т.д. [6, с. 356].

В период IX-XI вв. качественно улучшается неполиваная керамика. Лощение и ангобное покрытие используются как украшение. Посуда становится более разнообразной по форме, продолжают бытовать и формы предшествующего периода [7, с. 147].

Неполиваная керамика по своим техническим особенностям делится на две группы. Первая - это сосуды, вылепленные от руки, в том числе и тандыры, и вторая - изготовленные с применением гончарного круга.

Если в VI-VIII вв. хумы, тандыры, котлы, столики, некоторые типы кувшинов с цилиндрической горловиной, а также светильники и крышки сосудов сделаны были от руки. На круге изготовлены водоносные кувшины, миски, кружки.

Например, хумы, тазы, сферические и плоскодонные котлы, кувшины с цилиндрической узкой горловиной, изготовлялись по частям. Горловина и венчик у хумов и кувшинов лепились отдельно, следы их прикрепления к корпусу хорошо видны на внутренней поверхности многих сосудов, в этом убеждают и отпавшие по линии спайки швов некоторые горловины и стенки кувшинов и котлов. Ручки кувшинов лепились отдельно и крепились к сосуду ручным способом [7, с. 89].

То уже в IX–XI вв. керамика, сделанная на круге, представленная хумами с прямой цилиндрической горловиной и прямым утолщенным венчиком с пальцевыми вдавлениями в два или три ряда. Профиль венчика подпрямоугольный [8, с. 104].

Также стандартизируются формы сосудов. Как хумы, так и хумчи, тагоры и кувшины покрывались светлым ангобом и украшались потеками и брызгами краски [4, с.23].

Если у оттарских кувшинов VIII в. было присуще грушевидное тулово и ручка с рядом выступов по вертикальному ребру. У кружек одна или две зубчатые ручки. Орнамент у кувшинов и кружек вдавленный в виде ромбовидных сеток, рядов полуovalов и ovalов на тулове. Снаружи сосуды покрывались красным, вишневым и черным ангобом. В них как бы объединены черты традиционного стиля (красный, вишневый и черный ангобы, ручки с зооморфными деталями) и нового (грушевидное тулово и треугольный слив у кувшинов) [4, с. 22].

То кружки IX–XI вв. по форме близки к кружкам предшествующего периода. Они имеют подцилиндрической формы тулово с легким перегибом в центре. К венчику тулово расширяется. Ручка, прикрепленная у нижней части корпуса и у венчика, с пятой. В отличие от ручек VI–VIII вв. она не орнаментирована. Некоторые из них без пяты и покрыты красным ангобом. Среди кружек есть кружки и с округлым корпусом и небольшой петлеобразной изогнутой ручкой у края [6, с.152].

Чаши и блюда имели дисковидный поддон и были покрыты снаружи и изнутри светло-коричневым ангобом [4, с. 50]. Горшки и кувшины этого периода украшались наклепными валиками с насечками, тулово сосудов покрывалось красноватым или светло-бежевым ангобом иногда с лощением [4, с. 23].

Известные в предшествующий период котлы с серповидными, петлеобразными, треугольными ручками и ручками в виде налепов получили широкое распространение и в этот период. Некоторые из них изготовлены на круге и покрыты черным ангобом. Котлы с шаровидным корпусом найдены в Фергане, Самарканде, в Чуйской долине и в юго-восточной части Таласской долины, Южном Казахстане, Семиречье, где датируются IX–XII вв. В это же время появились плоскодонные котлы, которые отличались от предшествующих плоскодонных котлов отсутствием уступа в профиле стенок и более строгим орнаментом. Кроме перечисленных форм котлов и кувшинов найдены фрагменты подобных сосудов, по которым можно судить, что наряду с существовавшим ранее и имевшим место теперь ангобным покрытием в виде потеков для орнаментации стали применять и фигурную роспись. Расписывалась в основном верхняя часть сосудов: горловина, плечики, корпус наверху. Раскраска делалась поверх беловато-желтоватого ангоба черной, красной и буро-коричневой красками [6, с. 151].

Существующее многообразие форм керамики, высокая и разнохарактерная техника ее изготовления (гончарный круг, колыб, ручная лепка) и орнаментация (штамп, гравировка, выемчатость фона) говорят о том высоком искусстве гончарного ремесла [6, с.154].

Особо важным достижением явилось широкое распространение поливной посуды. Появление глазурованной керамики в Средней Азии относят к VIII–IX вв. В Южный Казахстан поливная посуда проникает из Средней Азии в IX–X вв. Сходство поливной керамики среди среднеазиатских городов (Шаш, Тараз, Фергана и др.) свидетельствует о тесных экономических и культурных связях.

Керамика представлена чашами, тарелками, блюдами, кружками, кринкообразными сосудами, кувшинами, чирагами. Она делилась на несколько типов по цвету ангоба, поливы и характеру росписей. Наиболее распространенной являлась с белым ангобированным фоном под свинцовой прозрачной поливой. Для более ранней группы керамики этого типа характерны черный, красный и коричневый цвет подглазурной росписи [4, с. 24].

Применение белого ангоба превращало поверхность глиняной посуды в идеальный фон для художника. Толчком к появлению белоангобной посуды с пятнистой желто-зеленой глазурью и гравированным подглазурным орнаментом появилась как имитация конкретной разновидности китайской керамики. В лучших образцах белоангобной керамики гончарами Средней Азии удалось добиться значительного внешнего сходства с фарфором. Темно-коричневый (почти черный) или ярко-красный орнамент, контрастируя, еще более подчеркивает основную красоту сосуда – его белизну. Со временем новизна впечатления исчезает, и белая поверхность превращается в фон все более пестрого орнамента, которым мастера стремились заполнить все пространство [8, с. 276].

Массовое распространение получила трехцветная роспись, потеки которой иногда регулировались мастером. Трехцветные пятна-потеки были излюбленным декором для кувшинов и особенно корчаг. В Самарканде найден фрагмент кухонного котла, покрытого белым ангобом и пятнами зеленой, желтой, фиолетовой красок. Дата его не определена, но, возможно, он изготовлен в X в. [9, с. 52].

Одним из ранних типов посуды со сплошным ангобированием была керамика с процарапанным рисунком. Применение штампа не могло создать того резкого цветового контраста, который достигался

процарапыванием ангоба до красного черепка, и старый декоративный прием оставался для орнаментации только неглазурованных сосудов. Во второй половине IX-X вв. основная масса керамики с процарапанным узором без росписи покрывалась зеленой глазурью, значительно реже наносилась коричневая глазурь [9, с. 51].

С конца X – начала XI вв. в Шаше бесцветная глазурь была заменена желтой. Краситель для орнамента и сам орнамент еще оставались некоторое время прежними, но затем оливковая роспись была вытеснена коричневой и многоцветной.

Также в начале XI в. сосуды еще сплошь покрыты ангобом и глазурью, то к середине XI в. тыльная сторона сосудов покрывалась глазурью только узкой полосой по верху, но ангобом полит весь сосуд до поддона. В IX-X вв. в Средней Азии были весьма популярны, из-за своей относительной дешевизны, блюда и чаши с простейшим рисунком росписью ангобом под бесцветной или окрашенной поливой [10, с. 5].

Стало заметным удешевления производственного процесса и в меньших затратах усилий на обработку сырья. Причина этого, была во внедрении в гончарного производства фаянсовых формовочных масс (кашин). В результате чего в XII в. особенно резко обозначился разрыв между мастерством выполнения массовой керамики и дорогостоящих фаянсовых изделий [9, с. 69]. Были изменены технологические приемы изготовления керамики.

Таким образом, керамический комплекс IX-XII вв. по сравнению с предшествующим периодом, имеет существенные отличия, хотя во многом прослеживается и преемственность. Почти вся керамика производится на гончарном круге, появляются новые типы керамических изделий, происходят изменения в технологии изготовления сосудов и совершенствовании орнаментации. Особое значение придается поливной керамике. В этот период были освоены процессы в технике глазурования керамики и применение более качественных глазурей. Большим достижением в технологии обработки поверхностей является употребление белого, красного и черного ангоба, позволяющих создавать разнообразный фон под росписью на сосудах.

1. http://www.ceramistam.ru/blog/Stati_o_keramike/angoby/ 10.04.2015

2. Ташходжаев Ш.С. Художественная поливная керамика Самарканда (IX – начала XIII вв.). – Ташкент: ФАН, 1967. – 205 с.

3. T. E. Peet, The Cemeteries of Abydos, II, p. 10, n. 2.

4. Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV вв. – Т. I. Керамика. – Самарканд-Ташкент: МИЦАИ, SMI-ASIA, 2011. – 256 с.

5. Смагулов Е.А. Древний Сауран. – Алматы, 2010. – 358 с.

6. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 219 с.

7. Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало XIII в.). – Алма-Ата: Наука, 1986. – 256 с.

8. Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – 390 с.

9. Шишкина Г.В. Глазуванная керамика Согда (вторая половина VIII – начало XIII вв.). – Ташкент: ФАН, 1979. – 165 с.

10. Якобсон А. Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление // Византийский временник. – М., 1979. – Т. 39. – С. 148-159.

**А. Әубәкір, PhD докторант,
ҚР БҒМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институты, Алматы қ.**

КӨНЕ ТҮРІК ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНДЕРІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Көне түрік дәуірінде қайтыс болған адамның мүрдесін өртеу, сонымен бірге, арудап жер қойнына беру дәстүрі болды. Атап айтқанда, қаған, ябғу, тегін сынды жоғары аристократиялық дәрежедегі адамдарды өртеу және жерлеу дәстүрлері қатар өмір сүрген тәрізді. Ал одан төменгі дәрежедегі лауазым иелерін жер қойнауына тапсыру көбнесе ат-жылқысымен бірге көму дәстүрі бойынша орын алды. Бұған дәлел ретінде Алайдан, Моңғолиядан, Қазақстаннан, Хакасиядан анықталған жылқымен бірге көмілген мүрделер дәлел бола алады [1]. Садағымен, үш қырлы жебесімен, қалқанымен, күнделікті тұрмыста қолданатын ыдыс-аяқтарымен, тұзу қылышымен, семсерімен жерленген қорғандар кешені Еуразия даласында көптеп анықталынған. Ал бүгінге дейін қағындық, тегіндік атрибуттары бар жерлеу кешені немесе осы іспеттес қорғандық-кешендер табылмай отыр. Бұл тарапта қағандарды, тегіндерді Тәңірдің елшісі ретінде таудың шыңында мүрдесін өртеп, жерлеген деген болжам да бар. Себебі, қағандар мен тегіндер Тәңірдің бұйрығымен келген құдіретті адамдар деп құрметтелді. Күлтегін мен Білге қаған және тағы басқа Орхон бойындағы ақсүйектердің ғұрыптық кешендерінде жүргізілген археологиялық

зерттеулер бірде-бір жерлеу рәсімінің ізін анықтай алмай отыр [2]. Осылайша, аталмыш ғұрыптық кешендердің ежелгі көне түрік дәстүрі бойынша ғұрыптық-жосындық қызмет атқаратын культтік орын екендігі дәлелденді. Ал қаған мен тегіндердің шын мәніндегі мүрдесі анасы туған жерінде, яғни, қасиетті ағаштың түбінде архан керіп босанған жерінде жасырын-құпия жерлен деген де болжам өмір сүреді. Билеуші мүрдесін жасыру дәстүрінің көрінісі әлемді дүр сілкіндірген Шыңғыс қағанның да мүрдесінің әлі күнге дейін белгісіз болып келуінен де аңғарылады. Түріктанушы Нәпіл Базылханның пікірінше, қағандардың, тегіндердің мүрдесі таудың басында жасырын сақталуы мүмкін. Сол сияқты, Шыңғыс қаған мүрдесі Отгонтэнгэр (Отхан-Тәңір) немесе Кеңтау тауларының төбесінде болуы бек ықтимал деп жорамалданады. Бұған Қазақ даласындағы Ұлытаудағы Жошы хан мазары және Алаша хан күмбездері мысал бола алады. Ұлытау – қазақ даласындағы елдік пен бірлікті ту еткен қасиетті жер кіңдігі. Осылайша, көне түрік дәстүрінің бүгінгі сарқыншақтары Ұлытауға да жеткендігін байқаймыз. Көне түрік ғұрыптық кешендерінің сарқыншақтарының бір көрінісі қазақ даласында сақталынған адамды жерлеу дәстүрінде байқалады. Ол – қаралы үйге ауыл-аймақ болып, алыс-жақыннан жиналу дәстүрі. Қазақ дәстүрінде бір уыс топырақ салу салты бар. Оны ежелдегі ғұрыптық кешенге тағзым етіп, бас иіп келу ғұрпымен салыстыруға болады. Мұны тіпті сақ дәуіріндегі топырақпен (әр қабатымен түрлі-түсті тастармен бетін көмкеріп) обалар көтерумен, түрік қағандығы тұсындағы балбал тастар қоюмен пара-пар дәрежедегі аруаққа һәм о дүниеге аттанған баһадүр ерлерге көрсеткен құрмет белгісі деп есептейміз.

Осы ғұрыптық кешендердің бір ерекшелігі – суы мол, жайылымы жақсы жайсан жерлерде орналасқандығы. Өйткені, аруақтарды о дүниеге аттандыру, батыр тұлғаларды о дүниеге шығарып салу көне түрік дәстүрінде айрықша әлеуметтік-қоғамдық мәнге ие болған. Батыр-тұлғалардың қайтыс болуы, бұл дүниеден өтуі қайғы-қасіретке толы, көзден жас ағып, көңілге шер-шемен қатыратын азалы күн болғанымен, олардың құрметіне мәңгілік ескерткіш орнату артында қалған ұрпақтың парызы еді. Сол себепті, артында қалған ұрпақ баһадүр тұлғаларды жиі-жиі еске алып, мәңгілік жас толқынның жадында, өздерінің жүрегінде сақтау үшін көркем табиғат аясына бейнелі тас мүсіндерін бәдіздеді.

Сөйтіп о дүние мен бұ дүниенің тылсым күштерін мысқылдап байланыстырып, ұштастырып, дархан даладағы рухты ескерткіштер арқылы келесі ұрпақтың жадында қалдыруды мақсат тұтқан. Сонымен қатар, аталмыш ғұрыптық кешендер сайын даладағы ру-тайпалардың, тайпалық одақтардың, іргелі елдің бірлігі мен тірлігін, барлығы мен нарлығын, болмысы мен бітімін дәріптейтін даланың бір ерекше естелігі болумен қатар, оның қоғамдық әрі саяси астарын ішіне бүккен көптеген сырлары бар. Өкішінше орай, оның әлгіндей сан-салалы сырлары әлі күнге бізге жұмбақ күйінде қалып отыр. Әйтсе де, аруақты батырларды ерлігі мен батырлығын мәңгібақи жырлап тұрғандай әсер ететін мұндай кешендер балаң балалардың болашаққа деген үмітін оятып, баһадүрлікке меңзеп, қайсарлыққа тәрбиелейді, ал ондағы тас мүсіндері болашаққа мәңгілік жол сілтеп тұрғандай!

Қазіргі түркологиялық зерттеулердің негізгі сұлбасын зерделесек, бүгінгі Моңғолия, Тыва, Хакасия, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Әзербайжан және Түркия республикаларының территориясында сақталынған ғұрыптық кешендерінде бірде-бір қаған, тегін, бекзаттардың сүйегі табылмай отырғандығын жоғарыда айттық. Демек, көне түркітерде қаған, тегін, бекзаттарды қайтыс болғанда мүрдесін өртеген деген деректер шындыққа жақын келеді. Бұл ғұрыптық кешендердің көпшілігі әлеуметтік-қоғамдық маңызды жосын-жоралғыларды атқаратын аса маңызды қоғамдық орын болғандығын растай түседі. Бұдан шығатын қорығында, тас мүсін, яғни бәдіз және балбал, қорғантас және тағы басқа атрибуттары бар ғұрыптық кешендер көне түрік дәуірінде әлеуметтік-қоғамдық іс-шараларды өткізетін айрықша құрылымды тарихи-мәдени нысандардың бірі болғандығы аңғарылады. Демек, бұл орындарда баһадүр тұлғалардың немесе қаған, тегін сияқты бекзаттардың қайтыс болғандығын, олардың саяси қызметін көрсететін, бет-бейнесін, мүсінін бәдіздейтін, ерлігін жырлап, жоқтау айтылатын ғұрыптық кешендер орын алған [2]. Бұл кешендерге қарапайым қара халықтан бастап жоғары дәрежелі лауазымды иелерге дейін бас иіп, тағзым етіп келген. Мысалы, Күлтегін ғұрыптық кешініндегі балбал тастардың саны 256-дан астам дана болып, олардың ұзақтығы 2 300 метрге жетеді. Бұл Күлтегіннің құрметіне, батырлығына, ерлігіне тағзым еткен жан-жақтан жиналған бүкіл халықтың құрметтік белгісі деп қарастыруға болады. Мұндай пікірді алғаш білдіруші ғалым Әлкей Марғұлан [3]. Қытай деректерінде аталмыш тастарды өлтірген жауының белгісі ретінде санайды, ал кейбір зерттеушілер бұл ат байлайтын желібау деп есептейді [4]. Алайда, осыншама ұзаққа созылатын ат басын байлайтын желібау болуы мүмкін бе?

Осы күнгі қазақ даласының дәстүрі бойынша өлікті жөнелтуді ру-тайпа ақсақалдарынан бастап, жастарға дейін бүкіл ауыл болып бір уыс топырақ салуға міндет санайтын дәстүр қатаң сақталынған. Бұл көне түрік болмысының балбал қоятын дәстүрдің сарқыншағы болса керек. Осы сияқты бірнеше ғұрыптық дәстүрдің сақталғанын қазіргі түрік тектес және түрік тілдес халықтардың ырым-жосындарынан байқауға болады. Әсіресе, тыва, хакас халықтарының бүгінгі күнгі аруақты аттандыру, өлікті жөнелту дәстүрінде о дүниеге аттанған аруаққа арнап, сол баһадүрдің о дүниедегі ішіп-жеуінің ырымын жасайтыны белгілі. Тывалар мен хакастар өлекті жөнелткеннен кейін жыл сайын оның аруағына арнап, жерленген жерге келіп ас мәзірін ұсынады. Бұл – аруақты разы етуге арналған

көңілдерінен шыққан ыстық ықластары. Әлгіндей көне түріктердің дүниетанымдық болмысы моңғол дәуірінде де тарихи сабақтастығын жалғастырды. Мысалы, Ордос ауылында Шыңғыс қағанның оңған (онгон) киесін мадақтау, құрметтеп мәпелеу салты XX ғасырдың 30 жылдарына дейін өмір сүріп, сақталып келді. Атаулы дәстүр Қытай үкіметі тарапынан қатаң қысымға түсіп, күшпен тоқтатылды. Негізі аруаққа сый-құрмет көрсету дәстүрі Шыңғыс қаған дәуірінде жақсы байқалады. Тікелей Шыңғыс қағанмен байланыстырылатын Моңғол дәуірі Көне түрік дәуірінің шынайы тарихи сабақтастығының жалғастырушысы әрі мәдени мұрагері болатын [5]. Шынтауайтында, көне ғұрыптық кешендерінің тарихи сабақтастығы Дешті-Қыпшақ даласында және Қазақстан аумағында өз жалғастығын тауып жатты. Ислам мәдениетінің Оңтүстік Қазақстан мен Солтүстік Қазақстанға ертедегі парсы, кейінгі Ресей патшалығының ықпалымен таратылуына қарамастан, қазақ даласында сол байырғы көне түрік дүниетанымындағы аруаққа тағзым ету, аруақты сыйлау, аруаққа ас беру дәстүрі мүмкіндігінше сақталып қалғандығы жасырын дүние емес. Ас беріп немесе жеті шелпек таратып, «тие берсін!» деуінің мәнісі «аруақтар дәмнен ауыз тисін» деген мағынаға саяды. Әрине, мұны тура мағынада емес, адамдардың киелі рухтарға өз ықластарын білдіру ниеті ретінде қарастырған жөн.

Қазақтардың жерлеу орнын таңдауында да көне түріктердің дүниетанымдық іздері сезіледі. Өздерінің байырғы сол көне түрік болмысын жоғалтпай марқұмды алуылдың шетіндегі қыратты дөңес жерге жерлеу дәстүрі сақтаған. Зираттардың ауыл маңайында орналасуы көне түріктердің дәстүрлі сарқыншағы болса керек. Қазақ дәстүрінде зират пен ауыл арасында міндетті түрде өзен-су, арықтың болуы байырғы көне түріктерден бері келе жатқан ғұрып. Аруақтардың жақын жерде болуы о дүние мен бұ дүниенің ара-қатынасын, өлілер мен тірілердің ара-қатынасын анықтайтын ғұрыптық кешеннің айрықша сипатымен түсіндіріледі. Демек, қазақ даласында өлілер мен тірілердің бір кеңістікте, әсіресе, тіпті жақын кеңістікте орын тебуі көне түрік дәстүріндегі байырғы жосын-жоралғылардың жалғастығын байқатады. Осынау нысандар марқұмды жөнелткен ғұрыптық кешеннің бір сипаты ретінде айқындалады. Осы секілді қазақ даласындағы мың-мыңдаған ғұрыптық кешендердің бәрін де аруақтар мен тірілердің арасындағы қарым-қатынасты білгілейтін һәм бұ дүниедегі паһырлар мен о дүниедегі баһадүрлер арасындағы тылсым күштің байланысын көрсетіп тұратын ерекше пішінді, табиғаты бөлек құрылыстардың бірі деп санаймыз.

Ғұрыптық кешендер, оның ішіндегі бітіктас, бәдіз, балбал, барық, қорған, киіктас, арыстантас, қойтас, тасбақа тұғыры және тағы басқа құрамдас бөліктерімен айшықталатын айрықша сипатқа ие культтік нысандар деп саналады. Бұл кешендерде билік тұлғаларының үш сатылы дәрежесі көрініс тапқан. Біріншісі – қағандарға арналған ғұрыптық кешен. Аталған кешендерде тасбақа жонында орнатылған бітіктас, қағанның бәдізі, оның зайыбы мен көмекшілерінің тас мүсіндері, сонмен қатар, бізге күні бүгінге дейін сыры белгісіз тесігі бар тастекшелер, басқаша айтқанда, үлкен тас кесектердің ортасында шұңқыры бар тас бөлшектер қамтылған. Бәлкім, бұл тас бөлшектер о дүние мен бұ дүниенің арасындағы, яғни өлілер мен тірілер арасындағы Тәңірлік байланыстың бір көрінісі болар... Дегенмен де, бұл тасшұңқырларды бірде-бір түрік халқының этнографиялық мәліметтерімен дәлелдеуге келмейтінін айту керек.

Моңғолдардың таным-түсінігінде «ағаш үйден тас үйге» деген мәтел бар. Бұл сонау көне түрік дәстүрінің сарқыншағы болса керек. Тіпті моңғолдарда еркек адамды белдікті, әйел адамды белдіксіз деп санауы көне түріктік болмыстың бірден-бір бұлжытпайтын көрінісі болса керек. Шынтауайтында, көне түріктердің еркектері белдік байласа, әйелдері мүлде белдік тағынбайтын еді. Демек, моңғолдардың дәстүріндегі «бүстэй» және «бүсгүй» дегені көне түрік дәстүрінің айқын сарқыншағы. Моңғолдарда амандасудың өзі ерекше бір ілтипатпен басталады. Мысалы, «амар-байна уу» дегені «аман-есенсіз бе?» деген байырғы дүниетанымның қалдығы болса керек. Моңғолдарды күшпен, зорлықпен будда дініне қаратқандықтан, көне түрік дәстүрінің көптеген қыр-сырларын ұмыт қалдырған еді. Алайда, моңғолдарда көне түрік тасмүсіндеріне тису түгіл, күйе жағудың өзі болған емес. Осы орайда, бұл будда дінінің әсері емес, керісінше, көшпелі болмыстың тарихи сабақтастығын, аруаққа деген сый-құрметі, сайын даладағы тас мүсінге деген сонау ежелгі наным-сенімнің берік-бекем болғандығының белгісі болса қажет. Сондықтан, моңғолдар көне түркі ескерткіштерінің бәріне, тіпті ғұрыптық кешендердің өзіне сый-құрметпен бас иіп, аса ілтипатпен құрметтеп келген. Мұны көшпелі номадтардың аруаққа деген тағзымының айрықша көрінісі деп айтуға болады. Көне түркі ғұрыптық кешендерінің басым көпшілігі қазіргі Моңғолия территориясында кездесетін себебі – бұл мекен сонау Ғұн империясынан бастап Түрік қағандығы және Шыңғыс қаған орнатқан алып патшалыққа дейінгі көшпелілердің даңқты уақытында билеушілер ордасы болуымен тікелей байланысты. Әсіресе, көне түрік дәуірінде Шығыс Моңғолиядан бастап, Қаратеңізге дейінгі ұланғайыр жерде көне түрік ғұрыптық кешендері жайлап жатқандығы белгілі. Оның бір айқын көрінісі – Ташкент (Шаш Оазисі) аумағында билік жүргізген көне түрік қағандары мен жабғулардың монеталар кешені айқын дәлел бола алады. Ол монеталарда көне соғды және түркі таңбаларымен айқышталған тиын ақшалардың кездесуі – ақша айналымы болғандығын растайды. Бұл түрік империясының Жібек жолы бойындағы сауда-саттық қатынастарды өз қолына ұстағандығының, өз ақшаларымен сауда-саттықты жүргізгендігінің айқын да бұлтартпас дәлелі. Әсіресе, сол монеталардың ішінде қаған мен тегіндердің бейнелері көне түрік ғұрыптық

кешендерінің сипатын өзге бір қырынан көрсетіп тұрғандай. Расында, ғұрыптық кешендерде қаған немесе тегіндер бейнесі жиі кездеседі [2].

Кейбір түрік халықтары дүниетанмы адамның жаны өлгенде Тәңірге немесе жоғарғы әлемге ұшып кетеді деп сипатталады. Күлтегін бітіктасында «Күлтегін Тәңірге ұшты» деп айтылады. Ал «Моңғолдың құпия шежіресінде» Шыңғыс хан қайтыс болғандығын былай сипаттайды: «Шыңғыс қаған Тәңірге қайтты» [5].

Демек, көшпелілер дүниетанымында марқұм о дүниеге, яғни, Тәңірге ұшып кететін болып отыр. Қазақтар да марқұм болған адамды «қайтты», «қайтыс болды» деп айтады. Көне түрік дүниетанымында тозақ немесе жұмақ деген ұғым жоқ. Оның орнына, «адамның өз қолымен жасалған жақсылық та, жамандық та қайтадан өзін іздеп табады, өзі болмаса да, баласына, үрім-бұтағына айналып келеді» деген түсінік басымдыққа ие. Осындай дүниетанымдағы Шыңғыс хан ғұмырында ешқандай жеке мүддені көздемеген, байлықты да, менменсігендерді де жақтырмаған, тіпті өзінен кейін ешбір ескерткіш те қалдырмаған. Тіпті Шыңғыс қағанның заттай мұрасы деп айтарлықтай дүние біздің заманымызға жетпеді. Себебі, оның ұлы соғыстарының бір ғана мүддесі болды. Киіз туырлықты жұртты құт-берекеге жеткізсем деді. Мағжан ақынның «Тумайды адамзатта Шыңғыстай ер, Данышпан, тұңғыық ой, болат жігер. Шыңғыстай арыстанның құр аты да Адамның жүрегіне жігер берер» деп жырға қосуы содан.

Ғұрыптық кешендерде о дүниеге кеткен батыр бабаларға арнап жоқтау айтылады. Қазіргі қазақ халқында өлікті жөнелтуде әйел жұрағатының жылап-еңіреп жоқтау айтатын дәстүрі бар. Қытай жазбаларында көне түркілердің батыр тұлғалары қайтыс болғанда беттерін тіліп, көз жасымен қанды араластыра жоқтайтындығы жазылған. Әлкей Хақанұлы Марғұлан былай деген: «Ислам мәдениеті келуімен ежелгі тас мүсіндерді тұрғызатын салтының орнына құлпытас орнататын діни салт қазақ даласына жайыла бастады. Сөйтіп, адам бейнелі тас мүсіндерінің орнына кәлима жазылған араб мәдениетінің айрықша белгісіндегі құлпытас тар сонау түрік дәуіріндегі ғұрыптық кешендерді ығыстыра бастады» [3]. Сөйтіп, қазақ, қырғыз, тыва, хакас халықтарында ғұрыптық кешен деген ежелгі көне түріктік табиғи болмыс біртіндеп ислам дінінің құлпытасына ауысты. Әсіресе, Алтын Орда кезінен бастап көк күмбезді кешен орнату дәстүрі орын алды. Көк Тәңірді сипаттау арқылы күмбезді көк түспен салу – қазақ даласында көне түрік дәуірінің іздері болып қала берді. Ислам дінінің келуімен ғұрыптық кешендер басқа сипат ала бастайды. Барықтар күмбездерге айналады. Әулие-әмбиелер жерленген молаларға көк мұнаралы күмбездер тұрғызылып, жол жүрген жолаушы тағзым етіп тоқтап, түнеп шығатын, құрбандық шалып тәу ететін кешеннің қызметін атқара бастайды. Осы күнге дейін көк мұнаралы болып келген күмбездер Көк Тәңірінің құдіретін ишаралап, әлемнің кіші моделін сипаттап тұратын. Бүгінде бабалар салған сара жолдан мүлде хабарсыз сәулетшілер көк мұнараларды сары түске ауыстырып жатыр.

Археологиялық табылымдардың ішінде айрықша зат-бұйымдар – алтын және күмістен жасалған тостағандар Еуразия кеңістігіндегі бәдіздерде ерекше бәдізделген. Мұның мәнісін ғалымдар түрліше түсіндіреді. Мысалы, мұны аруақты батырдың о дүниеге аттанар алдындағы қымыз-қымыран ішіп отырған бейнесі дейді. Кейбір зерттеушілер дәм-тұзы таусылған кезін сипаттайды дейді. Түріктанушы Нәпіл Базылханның пікірінше, сөз болып отырған тостаған батыр тұлғаның көзі тірісінде қолданған, күнделікті тіршілігінде пайдаланған қарапайым ыдыс-аяғы. Алайда, бұлар не себепті тас мүсіндерде жиі көрініс тапқан? Бәлкім, бұл марқұмның дәм-тұзы таусылып ұшып бара жатқандағы ел-жұртымен қоштасуының ырым-жосындық белгісі болуы да ықтимал. Басқаша айтқанда, қасиетті сусын қымыз құйылған ыдыс болуы мүмкін. Сонымен қатар, Еуразия кеңістігінде тас мүсіндердің көпшілігінде пышақ, қанжар бәдізделген. Көне түркі дәуірінде ер-азаматтың пышақ-қанжармен жүруі кейінгі қазақ дәстүрінде айқын көрінеді. Жамбыл облысы, Жуалы ауданында тұрған марқұм әкеміз Серік Әубәкірұлының өмірден озғанға дейін белдігінде қанжар, үлкен пышақ жүретін. Бұл да сонау көне түрік дәуіріндегі дәстүрдің тарихи сабақтастығын байқатып тұрғандай. Қазақ жерінде болып қайтқан А. Янучкевич өз жазбасында «алдымызға қойған етті тістеп жей бастап едік, қазақтар қалталарынан пышақ шығарып тұрай бастады» деп көрсетеді.

Сондай-ақ, тас мүсіндердің басым көпшілігінің сол жақ бүйірінде ұзын семсер немесе қылыш бәдізделіп қашалған. Атаулы қылыштардың түр-тұрпатына назар аударсақ, түп-түзу болып келеді. Бұл көне түріктердің қару-жарақты қолданыстағы қылыштарының қайқы емес, тік болғандығын дәлелдейді. Мұндай қылыштар көне түрік орғандарында жүргізілген археологиялық қазбалар жүргізілген кезінде де дәлелденген. Бұл көне түркі дәуіріндегі қылыштардың түзу болғандығын көрсетеді. Қылыш – көне түріктердің батыр тұлғаларының бірден-бір атрибуты, қасиетті де, киелі соғыс қаруының бірі. Мұндай түзу қылыштар қыпшақ дәуірінде де өз сабақтастығын тапқандығын аңғару қиын емес. Осынау ежелгі дәстүр моңғол дәуірінде де өз сабақтастығын жалғастырған. Осындай қылыш асынған жауынгерлер бейнесі парсы миниатюраларында да көптеп кездеседі. Ғұрыптық кешендердегі батыр тұлғалардың басым көпшілігінде алты, сегіз шаш бұрымдары ерекше бейнеленген. Көне түріктердің танымында шаш Көк Тәңірмен, аспан әлемімен байланысып тұратын «қасиетті жіптер» іспетті. Ер адамның бойында шаштың ұзын болуы – Көк Тәңірдің адам баласына берілген құт-берекесіне телінгендей. Бұрым – Көк Тәңірімен тілдесетін бірден-бір құралдай. Сонымен қатар, бұл бұрымдар соғыс кезінде

қорғаныс құралы ретінде де қызмет атқарған. Яғни, желкеден жаңай тиген қылышты ұзын шаш бағытынан ауытқытып ұстап қалатын, ал дулыға ішінде қандай да бір сокқыны іштей жеңілдетені белгілі. Қазақтардағы шашты баспау, қоқысқа тастамай бірден өртеу дәстүрлерінің бір сыры осыдан анықтала түседі.

Ғұрыптық кешендер бәдізінің бір бөлшегі – бөрік немесе дулыға тәрізді бас киімдер. Әсіресе, Тараз өңірінен табылған үш сайлы бөрік киген ер бейнесін Ұмай ана ретінде қабылдайтын қате пікір қалыптасқан. Сондай-ақ, Ұмай ана образын Жаратушы Құдай ұғымынан гөрі «жер ана», «жердің киесі», «жердің құт-берекесі» ретінде қабылдаған жөн тәрізді. Шаш өңірінен (Қазіргі Ташкент) нумезматикалық монеталарында үш сайлы бөрік киген қағандар мен тегіндер бейнесі ерекше орын алады. Үш немесе бес сайлы бөрік киген тұлғалардың бейнесі археологиялық деректерде бар. Оның бірі 1958 жылы Күлтегін ғұрыптық кешенінде жүргізілген Моңғолия-Чехословакия бірлескен экспедициясының археологиялық зерттеулері барысында 56 сантиметр тереңдіктен табылған Күлтегінге тиесілі бес сайлы бөрік киген адамның мәрмәрден жасалынған бас мүсіні табылған еді. Демек, көне түріктердің киізден жасалған үш, төрт, бес сайлы бөрік кигендігі байқалады. Осыдан барып туындайтын келелі бір мәселе – үш сайлы бөрік түркологтардың басым көпшілігі айтып жүргендей Ұмай ана бейнесі емес, керісінше қаған, тегіндердің ұрпақтарына, текті әулетке тиесілі бас киім болса керек. Мұндай үш сайлы бөрік көне түрік дәуірінде қаған әулетін, әсіресе, тегіндердің басында болуы олардың билік рәміздерінің ерекше бір атрибуты болуы мүмкін. Басқаша айтқанда, қаған, оның ұрпақтары тегін үш сайлы бөрік кигенге ұқсайды. Бұл көне түрік саяси-әскери билік жүйесіндегі қағандық әулеттің жарқын көрінісі болғанға ұқсайды. Күлтегін мен Білге қаған бітіктастарында Елбілге ханымды Ұмай текті деп мадақтайды [2]. Моңғолиядағы қағандық әулеттерге арналған ескерткіштерден әйел адамға арналған ғұрыптық кешен табу қиын. Ал Қазақстандағы Меркі, Жайсан өңірлеріндегі ғұрыптық кешендерде әйел бейнелерін жиі көреміз. Әйел бейнелері қазіргі Украина жеріндегі Қыпшақ дәстүріндегі бәдіздерде де сақталынған. Онда үш сайлы кимешек киген әйел бейнелері де жиі көрініс табады. Яғни, қыпшақ бәдіздерінде кимешектің үш сайлы келуі – сонау көне түріктердің тегін-балалардың анасының белгісі тәрізді. Қыпшақ дәуіріндегі тас мүсіндерде ана бейнесі, ерлердің зайыбының мүсіні міндетті түрде бәдізделетін болды. Бұл ерлер билігінің әйелдерге көшкендігінен емес, әйел адамдарға деген сый-құрметтің артқандығын аңғартады. Күн сипатты, Күннің алтын шапағы тәрізді бірнеше сайлы баскиім киген билеуші бейнелері шумерлердің де, сақтардың да, ғұндардың да ескерткіштерінде көрініс табады. Ал кейініректе Күн типіндегі тәж кию Еуропа патшалықтарында қалыпты жағдайға айналғандығын біз жақсы білеміз. Өкінішке орай, бұл дәстүрді алғаш өмірге кімдердің әкелгендігі әлі күнге ескерілмей келеді. Біздің ұлы бабаларымыз идеялардың генераторы болып, жаһандық мәдениеттің озық үлгілерін тудырғанын нақты дәйектеп дәлелдейтін де күн туған тәрізді.

Тыва, Хакас халықтары бүгінге дейін даңғырасын қағып, бақсылық би билеп, о дүниедегі аруақтармен тілдесуге тырысады. Қазіргі қазақ-қырғыздардың бақсыларында мұндай салт-дәстүрдің көріністері болғандығын орыс зерттеушілері жақсы жазып кеткен. Десек те, қазақ бақсыларындағы сонау көне түріктік дәстүрінің іздері ислам мәдениеті ұмыттырып жібергендігін байқауға болады. Бұл жайындағы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласы, көне түрік ғұрыптық кешендерінде атқарылатын жосын-жоралғылардың іздері мен сарқыншақтары туралы жайында жазған Доржи Банзаровтың «Черная вера...» атты мақаласында көтерілген болатын. Жалпы, көне түрік ғұрыптық кешендерінде атқарылатын жосын-жоралғылар жайында ғылыми зерттеулер жоқтың қасы. Соңғы кездегі зерттеулерге қарағанда Еуразия даласында мыңнан астам мүсіндер анықталып отыр. Осыншама тас мүсіннің айналасындағы ғұрыптық кешендер өз сырын әлі де бұғып отыр деп айтуға болады. Мысалы, осы тас мүсіндер орнатылған қорғандар мәселесі әлі де зерттеуді қажет етеді. Ресей, Қазақстан, Моңғолиядағы қорғандардың басым көпшілігінде ғұрыптық жосындар атқарылатын кешен болғандығы байқалады. Ал атымен бірге жерленген қорғандар мәселесі өз алдына жеке бір ғылыми ізденісті атап етін үлкен бағыт. Осындай атымен жерлеген көне түрік баһадүрлерінің тас қарғандары жеке ғылыми зерттеу тақырып болып табылады. Шын мәнінде, мұны ғұрыптық кешендердің құрамдас бөлігі ретінде қарастыруымыз керек. Себебі, жорық жағдайында қайтыс болған батырды ат-әбзелімен, қару-жарағымен, сауыт-сайманымен жерлеу дәстүрі болған. Зерттеуші Нәпіл Базылханның пайымдауынша, бұл атпен жерленген қорғандардың барлығы көне түрік дүниетанымы бойынша Тәңірге ұшқан әрбір ер-азамат өз атын мініп аруақтар әлемінде жүруі тиіс деп саналған. Бұл көне түріктердің Көк Тәңірі, жер анасы, адам баласы деген үштік құрылымның сипатындағы дүниетаным болса керек. Бір сөзбен айтқанда, Тәңірі – әке, жер ана – Ұмай, олардың перзенті – адам баласы деген түсінік бүкіл түрік дәуірінің ғұрыптық кешендері мен құрамдас бөліктерінде байқалады. Атаулы дүниетаным Еуразия даласында кең етек жайды. Қазіргі тыва, хакас, қазақ халықтарында аруақ қону ұғымы бар. О дүниеге аттанған баһадүрдің рухы келер ұрпағына қонып қосылуы – Көк Тәңірдің тылсым күшінің бір сипаты. Демек, ғұрыптық кешен арналған аруақ пен сол кешенге бас иіп келген ұрпақтар арасында тылсым байланыстар бар екендігін жоққа шығара алмаймыз. Сондықтан болар, қазақ даласындағы бүкіл батырлардың сонау Көк түріктердің жауға бас имейтін, сатқындық жасамайтын қасиеттері ғұрыптық кешендер арқылы дарығанға ұқсайды. Ғұрыптық кешендер көне түріктердің

бүкіл рухани болмысын әспеттеп жас ұрпаққа дарытатын орын. Болашаққа арналған мәдени мұраның символы тәрізді. Мәңгі өмір сүру идеясы, мәңгі ел болудың болашағы ғұрыптық кешеннің әрбір тас бөлшегінде жасырынып, бізге үнсіз тіл қатып жатқандай.

Сарыарқадағы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында Қарғайлы-2 ғұрыптық кешенінен көзмоншақтар табылды. Бұл – бүгінде көз тимесін деп ырымдап өнер адамдарына, балаларға тағатын көзмоншақтың дәл өзі. Көз тимесін деп ырымдап көзмоншақ тағу дәстүрінің ертден келе жатқандығына бұдан артық қандай дәлел келтіруге болады?!

Ғұрыптық кешендердегі тас мүсіндерде мұртты батыр тұлғаның бейнесі молынан суреттеледі. Бұдан байқасақ, мұрт қою батырлардың өзіндік артықшылығы, даралығы іспетті. Көне түркі саяси-әскери құрылымында батыр тұлғалардың барлығы мұртты болған. Махмұт Қашқариде былай дейді: «Татсыз түрік болмас». Соғыдылықтар мұрт қоймайтын көрінеді. Мұрт қою дәстүрі түріктерден өзге жұрағаттарда кездеспейді. Мұрт қою аса ауыр да салмақты жауапкершілікті білдіреді. Көне түрік дәстүрінде мұрт ерліктің, батырлықтың айқын бейнесі болғандай. Мұртсыз ер жігіт жат діндік будданың тақуасы сияқты сезім тудырғанға ұқсайды. Ғұрыптық кешендерде «мұртынан күліп тұрған» батыр бабаларымыздың барлығы да сән-салтанатты сүйгендігін көрсетіп отыр. Осы тұста Шығыс Қазақстан облысына қарасты Өскемен қаласының өлкетану музейіндегі мұртты тас мүсіннің бейнесін ерекше көзге түседі.

Көне түркі дәуіріне тән Қытай деректерінде келтірілетін жосындар қазақ халқында сақталғаны қайран қалдырады.

«Суй-шу» деректемесі: «...Адам өлсе, оның мәйіті киіз үйдің ішіне жайғастырылып, отбасындағылар мен туыс-туғандарының барлығы мүйізді ірі қара мен жылқы малын көптеп сойып, жоқтау рәсімін жасайды, олар дауыс салып үйді айналып, пышақпен беттерін жыртады, сөйтіп қан мен көз жасы қосыла жосылады. Осындай жоқтау рәсімі жеті рет өткізіледі. Сонан кейін олар сәтті күнді тандап, мәйітті аттың үстіне қойып өртейді де, сүйек күлін жиып алып жерге көмеді. Қабір басына ағаштан белгі орнатылады да, қабір ішіне үй тұрғызылып, оған өлген адамның бейнесі мен оның тірі кезінде қатысқан шайқастарын бейнелейтін суреттер салынады. Ол тірі кезінде бір адам өлтірген болса, онда оған бір тас тұрғызылады. Өлгендерінің кейбіреуіне мұндай тастан жүздеп, мыңдап тұрғызылғандары бар...» [6].

«Чжоу-шу» деректемесі: «...Қайтыс болған адамның мәйіті киіз үйге жайғастырылып, ұрпақтары мен туған-туысқан ер-әйелі болып әрқайсысы өз жылқы, қойларын сойып, оларын киіз үйлерінің алдына жайып, аза білдіреді. Сондай-ақ олар атпен [қайтыс болған адамның] үйін жеті айналып шығып, үйдің есігіне барып пышақпен беттерін жыртып жылап-сықтайды, сөйтіп қан мен көз жасы қосыла жосылады. Осылайша жеті рет жоқтау жасалады. Содан соң адамдар марқұмның тірі кезінде мінген аты мен пайдаланған заттарын мәйітпен бірге өртеп, оның күлін жиып алып, ыңғайлы бір уақытта апарып көмеді. Көктем мен жазда өлген адамды ағаш жапырағы мен шөп сарғайып, қурай бастағанда, күз бен қыста өлген адамды гүл ашылып, ағаш көктегенде ғана апарып жерлейді. Жерлеу күні өлген адамның туыстары адам өлген күнгідей аза білдіріп, ат шаптырып, беттерін жыртады. Жерлеу аяқталған соң, қабір басына тас қойып, белгі орнатады. Өлген кісі тірі кезінде қанша адам өлтірген болса, оған қойылатын тастың саны да сонша болады. Аза білдіруге арнап сойылған қой мен жылқылардың басын түгел қабір басына орнатылған белгіге іліп қояды...» [6].

«Синь тан-шу» деректемесі: «...Кайюань жылнамасының 19-жылы (731 ж.) Цюетелэ өлді. Патша көңіл айту үшін цзиньвуцзянцзюнь Чжан Цюй-и мен дугуаньланчжун Люй Сянди өзінің мөрі басылған хатымен бірге (туцзюелерге) жіберді. Сондай-ақ патша өз қолымен Цюетелэнің құлпытасына ескерткіш арнау жазып, оған арналған кесене мен мүсін тұрғыздырып, мазарды қоршаған төрт қабырғаға [Цюетелэнің тірі кезінде қатысқан] әскери шайқастарды бейнелейтін суреттерді салғызды. Ол суреттерді патшаның бұйрығы бойынша 6 асқан шебер барып, тәптіштеп жасаған. Туцзюелердің айтуынша, мұндай суреттер елдерінде бұрын-соңды болып көрмеген екен. Моцзилян осы суреттерді көрген сайын қайғырып өкситін болды...» [6].

Қытай деректерінде айтылғандай жоқтау айту салты қазақта жақсы сақталған. Марқұмның артынан жамас сөз айтқызбайды. Әйелдер қауымы өміріндегі үлгі-өнегелерін, ірлік істерін жас ұрпаққа жұғысты ету үшін әрі аруақ разылығы үшін өлеңдетіп жоқтау айтады. Бүгінде өлім-жітімге мал сойып, киімдерін өлікті жууға қатысқандарға үлестіреді. Яғни, ертедегі мал-мүлкін, киім-кешегін үлестірудің реликтері осындай сипатпен өмір сүруде. Осы күні де марқұмның есімін ел жадынан шығармау үшін күмбез тұрғызу, ескерткіш тас қою, ұлыларға еске алу алаңдарын әзірлеу ісі де – көнеден келе жатқан ұлы дәстүрдің сарқыншақтары.

1. Самашев З. Курганы кимаков в Семипалатинском Прииртышье. Проблемы средневековой археологии Урала и Поволжья. – Уфа, 1987. – 25 с.

2. Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 бб.

3. Марғұлан Ә.Х. Ұлытау төңірегіндегі тасмүсіндер // Ежелгі мәдениет куәлары. – Алматы, 1966. – 8-52 бб.

4. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. – Новосибирск, 1984. – 230 с.
5. Моңғолдың құпия шежіресі. Ғылыми аудармасын жасаған Н.Базылхан. – Алматы: Дайк-пресс, 2006. – 255 б.
6. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Өулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 574 б.

**Б.Н. Нұрмұханбетов, аға ғылыми қызметкер,
Т.Ж. Тулегенов, бөлім жетекшісі,
Е.А. Джасыбаев, аға ғылыми қызметкер
«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы, Есік қ.;
Ғ.Қ. Қиясбек, аға ғылыми қызметкер
ҚР БҒМ ҒК Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының
Астана қаласындағы филиалы, Астана қ.**

АЛМАЛЫ АУЫЛЫ АЙМАҒЫНЫҢ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КЕЗЕҢГІ ОЛЖАЛАРЫ

2012 жылдың мамырында 2011 жылы басталған апатты жағдайға ұшыраған нысандағы жұмыстар жалғастырылды. Ол орын Еңбекшіқазақ ауданы, Алмалы ауылының бүгінгі зираты (GPS – географиялық координаттары: С: 43°23'08.5''; Ш: 77°32'44.94'').

Нәтижесінде, жерлеу жоралары анықталып, марқұммен бірге қойылған бұйымдар алынды.

Қорғанның жалпы диаметрі – 20 м, биіктігі – 0,98 м, астынан тік бұрышты ұзындағы – 3 м, ені – 2 м, тереңдігі – 0,180 м, көр қазылған (сур. 1). Ұзын іргелері түстік бағыттарында. Марқұмның басын терістік жаққа қаратқан. Марқұмды қолдарын жамбастарына тақап, шалқасынан жатқызған. Қаңқаға тақау ағаш шіріктерінің іздеріне қарағанда табыт ішіне қойылғанға ұқсайды (сур. 2).

Абырой болғанда, көр қазушылар айдаһар бейнесі бар бұйымдарды тауып алысымен, бізге хабарлаған. Сондықтан одан арғы археологиялық қазбалар нәтижелері ғылыми деректілік мәндерге ие. Бұл жерде обалар мен бірге мықтап бекіндірілген қоныс орындарының үшеуі анықталды. Табылған олжалар:

1. Айдаһар бейнесі сомдалған қола пластина – аталмыш бұйымда зооморфты және өсімдік әлемінен сыр шертетін өрнекті нақыштар анағұрлым жақсы бейнелеген.

2. Қола тостақ – жұқа қола тілімшеден бастыру әдісімен жасалған. Ернеуі дөңес, қимасы бойынша сопақтау. Бүйірі дөңгелек, түптағанды. Түбі тегіс. Ернеуінің диаметрі: 10 см, биіктігі: 4 см, түбінің диаметрі: 7 см, табанының биіктігі 0,5 см. Қабырғасының қалыңдығы 0,1 см.

3. Цилиндрше келген құты тәрізді қола бұйым – оратылған қола тілімшеден жасалған цилиндртәріздес гильза. Бір беті дөңгелектенген қола тілімшемен берілген. Бекітуге арналған ілгегі бар. Ілгегі тілімшенің қадама жиегінде орналасқан. Бедерлі өсімдіктәріздес (гүлтәріздес) өрнектермен безендірілген. Диаметрі 1,8 см. Сақталған биіктігі 3,8 см. Ілмектің диаметр 0,4 см. Бұйым бойтұмар қызметің атқарған. Бұндай бойтұмарлар түрлері моңғол дәуірінде белгілі болып, XIX ғ. орта шеніне дейін – Солтүстік Кавказ жерінде қолданыста болған.

4. Қола білезік – сопақша келген, ұштары тегіс. Өлшемі 6,3 x 6,1 см, қалыңдығы – 0,4 см, ұштары – 0,5 см.

5. Моншақ – паста (1 дана), тегістелген, тесілген. Өлшемі: диаметрі – 0,8 см, ені – 0,5 см.

6. Темір бұйым – дөңгелек пішінді сақинадан және ілгектен тұрады. Бұйым жалпақ тілімшеден жасалған. Ілгекті. Дөңгелек сақина диаметрі – 2,4 x 2,5 см, ені – 0,5 см, қалыңдығы – 0,2 см. Ілгек: ұзындығы – 2,6 см, ені – 0,4 см, қалыңдығы – 0,3 см.

7. Тоғын – өне бойына тікбұрышты. Тік бұрышпен иілген, ені – 1 см, қалыңдығы – 0,6 см.

Табылған олжалардың арасындағы анағұрлым маңызды жәдігерлердің бірі – аңыздағы тіршілік иесі – жалғыз аяқты, жалғыз басты құйрықты айдаһар өрнектеліп салынған қола пластина болып табылады.

Айдаһар бейнесі әлемдік мәдениеттердің көбінде кездеседі. Осыған ұқсас, кеңірек таралған фантастикалық тіршілік иелерінің арасында анағұрлым белгілі аңыздық бейнелердің арасында көп кездесетіні – денесі ирелеңдеп келетін, кейде құс, балық сынды басқа да хайуанаттардың денелерімен бірігіп кететін түрлері.

Алмалыдан табылған заттағы зооморфты нақыштағы құпияны анықтап, оны айдаһар культімен байланыстыру үшін біз культ белгілерінің мазмұны бойынша жақын бейнелері бар көрші елдер арасындағы мәдени параллелдердің нақты деректеріне сүйенеміз. Қарғалы диадемасы мен Кобяковтік бақырдағы бейнеленген мифологиялық хайуанат түріндегі аңыз сюжеті ұқсас. Бақырдың ортасындағы, екі қолына екі ыдыс ұстап отырған күйі бейнеленген персонаж Еуразия даласындағы көшпенділер әлеміне де таныс һәм түсінікті болған.

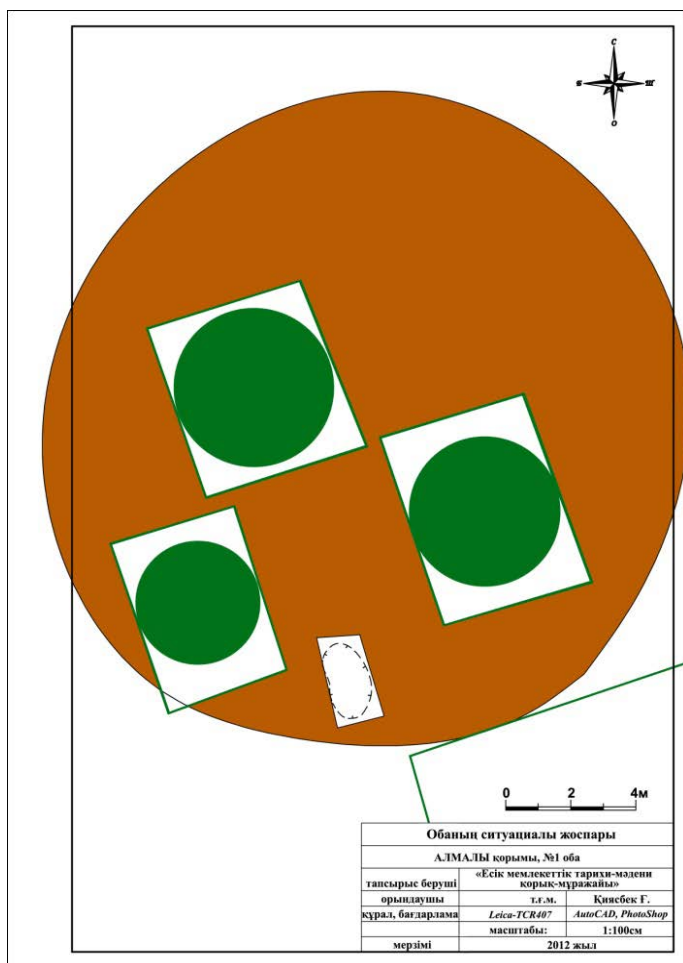
Археологиялық жәдігерлерден өзге мәдениет құрушы тұрғындардың әсерлері анық байқалып жатады. Жерлеулерде солтүстіктен оңтүстікке бағытталған табытпен қойылған жекелеген қабірлер, жер асты қабір шұңқырлары кездеседі. Мұндай үлгідегі қабірлер үлкен аумақта таралып жатыр. Олар

Забайкалье мен Прибайкалье, Моңғолия, Тыва, Алтай, Солтүстік Енисей алқабында, Қазақстанның оңтүстігінде, Тянь-Шанда және Өзбекстанда, Ферғана алқабында көптеп кездеседі.

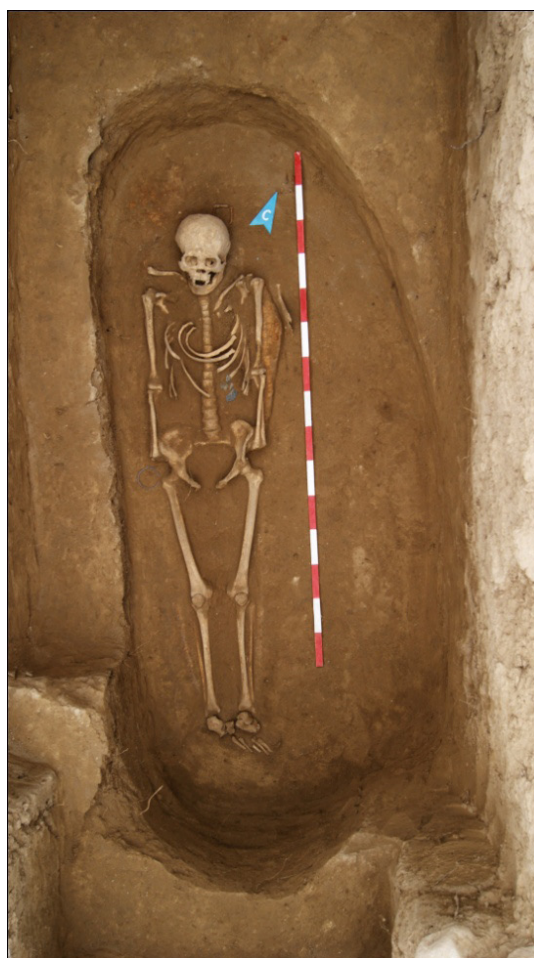
Жерлеу мүлкі біркелкі, ортағасырлар кезеңімен мерзімделеді және моңғол қалаларынан табылған заттармен өте ұқсас болып келеді. Анығында бұл моңғол армиясында қолданылатын жауынгерлік қару-жарақтар мен заттары бірге қойылған этникалық тегі әртүрлі жауынгерлердің жерлеулері болуы мүмкін. Бұл мәдениеттің ішінара белгілері б.з. XIII-XIV ғғ. Қытайдағы юань әулетінің жаңадан билік басына келу кезеңіндегі мәдениеттердің ықпалдастығына әсер еткен.

Бұдан шығатын қорытынды Жетісудың оңтүстік-шығыс бөлігі, одан кейін Юань империялары әскерлердің құдіреттілігі мен үнемі қатынасы негізінде күштілігін сақтап тұрды.

Тұтастай алғанда Алмалы ауылы маңынан табылған жерлеу жорасы 1271-1368 жылдар аралығында Қытайда билік құрған Юань Империясы атты көшпелілер мемлекеті. Мемлекеттің негізін қалаған Шыңғысханның немересі Құбылай болды. Шыңғысханның қол астына біріккен түркі-моңғол тайпалары Қытайды жаулап алуды ұлы жихангердің көзі тірісінде бастағанымен бұл жорықтар аяғына дейін жеткізілген жоқ. XIII ғасырдың 50 жылдары Шыңғысхан империясы іс жүзінде бірнеше дербес мемлекеттерге бөлініп кетті. Соның бірін басқарған Құбылай Қытайды әрі қарай жаулап алуға кірісті. Өз мақсатына жету үшін ол 1264 ж. астананы Қарақорымнан Дадуга (Пекинге) көшірді. 1271 ж. Құбылай өз әулетіне қытайша Юань атауын берді. 1279 ж. ол оңтүстіктегі сун империясын біржолата талқандап, Қытайды жаулап алуды аяқтады. Қытайды толық басып алғаннан кейін ол қытайлық дәстүрді жалғастырып, өзін “Көктің ұлы” деп жариялады. Моңғолдар Қытайда билік ету үшін сол елдің сан ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мемлекеттік тәртіптерін сақтауға, биліктің қытайлық түрін қабылдауға мәжбүр болды. Құбылай бүкіл Қытайды 11 провинция, 180 округке бөлді, оларды басқаратын уәкілдерді өзі тағайындады. Халықтың әлеуметтік құрылымы өзгертілді, бірінші орынға – түркі-моңғолдар шығарылды, одан кейінгі орында – шетелдіктер (негізінен мұсылмандар), соңғы орында қытайлықтар тұрды.

Сурет 1. №1 обаның жоспары

Сурет 2. Сүйек қаңқасының тазартылғаннан кейінгі көрінісі

Бұл ескерткіштер моңғол уақыты мен алтын орда заманында алыс шығыс дәстүрлермен біріккен Еуразияның далалық элементтері негізінде қалыптасты және де өз кезегінде Ортағасырлар мен Жаңа замандағы халықтардың мәдениетінің дамуын анықтап берді.

Әзірше, табылған олжаларды б.з. XIII-XIV ғғ. аралығымен анықтадық. Бұл мезгіл, әсіресе табылған бұйымдар түрлері, Жетісу өңірі үшін сирек қана емес, жаңалық екендігі даусыз. Тағы бір тамашасы, зерттелген обаға ұқсас 4-5 нысандар тақаулап тағы тұр. Аз жылда оларда да қазіргі зираттар қамтитын қауып бар.

-
1. Абетеков А.К. Археологические памятники кочевых племен в западной части Чуйской долины // Древняя и средневековая культура Киргизстана. – Фрунзе, 1967.
  2. Агеева Е.И. Некоторые новые данные по археологии Семиречья // КСИИМК. – Вып. 80. – 1960.
  3. Арсланова Ф.Х. Погребение тюркского времени в Восточном Казахстане // Культура древних скотоводов и земледельцев. – Алма-Ата, 1969.
  4. Асеев И.В. Прибайкалье в средние века. – Новосибирск, 1980.
  5. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989.
  6. Батыр // Традиционная военная культура народов Евразии. – 2010. – №1. Фонд Марджани.
  7. Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Рахметов А.Н. Аварийно-спасательная деятельность заповедника-музея «Иссык» // Материалы ежегодной научно-практической конференции: «Маргулановские чтения 2012». – Астана, 2012. – С. 220-223.
  8. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961.
  9. Хань Кансинь Сычоу чжи Лу чудаи цзюйминь чжунцзу жэньлэйсюэ яньцзо. Синьцзян жэньминь чубаньше (Серия исследований по шелковому пути). – Урумчи, 1992.

II СЕКЦИЯ. ЭТНОЛОГИЯ

Каратаев О.К., профессор, т.и.д.,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети,
Бишкек., Кыргызстан

КЫРГЫЗДАРДЫН УРУУЛУК ЭН ТАМГАЛАРЫ ЖАНА ФУНКЦИЯЛАРЫ

Эн тамга белгилери, этностук тарыхты, маданиятты иликтеп үйрөнүүдө тарыхый жазма булактар, жер-суу, урук-уруу, эл аталыштары, элдик оозеки чыгармалардын маалыматтары менен катар негизги булактардын бири болуп эсептелери анык. Аска, таш беттериндеги жазууларда, ж.б. эзелки эстеликтерде чегерилген тамга жана ушул сыяктуу белгилердин этностук тарыхты иликтөөдөгү ролу өтө зор. Бул маанилүү тарыхый булак номаддардын миграциялык ареалын, алардын этностук-маданий байланыштарын да чагылдырат. Уруулук бирикмедеги, уруулук, урук, үй бүлөлүк жана жеке колдонуудагы белги-тамгалар кыргыз жана башка түрк-монгол тилдеринде «тамга» деп аталып (орусча - «тавро», «клеймо», «печать»), баалуу тарыхый булак катары кызмат кылат. Байыркы кыргыздар колдонгон бул термин («тамга») орус, түрк-монгол, угро-финн ж.б. элдерге да “тамга” формасында тараган [1, с.124]. Көчмөн жана жарым көчмөн шартка ыңгайлашкан кыргыз коомундагы эн тамга белгилеринин өзгөчө маанисин этностук аталыштар (этнонимдер) да чагылдырабыз калетсиз. Мисалы, кош тамга (мунгуш), жагалмай тамга (мунгуш), ача тамга (жору), кайчы тамга (жору), кош бычак (багыш), жогору тамга (кытай), төмөн тамга (кытай), кылыч тамга (басыз), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (саруу), жогору чекти (багыш), төмөн чекти (саяк), үчөк (басыз), үч ок тамга (канды), он ок (кушчу) ж.б. Белгилей кетүүчү маселе, кыргыздардагы эн тамганын аталышына байланышкан этнонимдердин басымдуу бөлүгү уруулук ири топтордун (фратриалдык, тайпалык топтор) аталыштары катары маалым. Чарбалык жана аскердик керектөөлөрдөн улам келип чыккан мындай системадагы (дуалдык) жиктелүү байыркы хунну доорунан белгилүү. Хуннулардын оң жана сол канаттар «тардуш», «бугу(г)» деп аталганы даректүү булак «Ши-цзиде» (Кытайдын Хан династиясынын доору, б.з.ч. II кк.) баяндалат [2, с.108; 3, с. 56].

Уруулук (урук) эн тамгалар тотем сыяктуу эле уруу-уруктарды, этностук топторду бирин-экинчисинен айырмалоочу атрибуттар катары кызмат кылган этникалык мүнөздөгү маанилүү булак болору ырас [4, с. 13]. Н.А.Аристов б.з. V к. байыркы гаогюйларда (теле уруулары) төрт түлүк малга айырмалоочу эн тамга белгилери коюлганын жазат. Кытай жыл баяндарында чагылдырылган бул даректүү маалыматтарда эн тамгалуу малга бөтөн кишилер кол салышпагандыктары өзгөчө белгиленет [5, с. 285-287]. Тамга байыркы көк түрктөрдө да белгилүү болгон. Б.з VII к. Кытайдын чек арасына жакын жашаган огуздар уруулук (үй бүлөлүк) эн тамга белгилерин жылкыга күйгүзүп басышкан. Эн тамга белгилери Саян-Алтайдагы кыргыз жазуу эстеликтеринде (руникалык эстеликтер), аска-таш беттеринде өтө кенен таралган. Эн тамга белгилеринин таралуу ареалы бир кылка жайгашкан эмес. Мындан эн тамга белгилердин таралуусу Кыргыз каганатынын административдик-башкаруу бирдиктеринин аймактарына карата таралгандыгын байкоого болот. Енисейдеги кыргыз жазуу эстеликтери, соңку илимий изилдөөлөр Кыргыз каганатынын негизги аймагы алты баг (область, аймак) административдик-башкаруу бирдиктеринен тургандыгын баяндайт.

Байыркы номаддардын аң-сезиминде менчикке, өзгөчө төрт түлүк малга кол салуу кылмыштын эң жогорку чеги катары кабыл алынып келген. Мал уурдагандар кармалса сөзсүз өлүм жазасына тартылган. В.В.Радлов алтайлыктар өз жылкыларын ээн-эркин коюп жиберешерин, менчиктеги эн тамгалуу жылкыга кол салуу кулак угуп, көз көрбөгөн кылмыш болорун байкаган [6, с. 147].

Тамга – мамлекеттик жана уруулук бирикмелер деңгээлиндеги маанилүү иштерде, жалпы уруулук менчиктеги байлыкка, төрт түлүк малга белги коюуда пайдаланылып, көз каранды эместиктин, эркиндиктин, өз алдынчалыктын белгисин аныктап келген. Көчмөндөр көз каранды эместиктин даана атрибуту – жалпы уруулук (сөөк) эн тамгага өтө ыйык нерсе (сакралдуу) катары мамиле жасашкан. Тамга өзүнүн эволюциялык өсүп-өнүгүү жолунда геральдикалык (тамга – герб), диний (тамга – сакралдуу символдор), юридикалык (тамга – «факсимилие» же заттын, ээликтин кимге таандык экендиги), салттык жашоо турмушунда (тамга – орнаменттин элементи) милдеттерди аткарууга өткөн. Эн тамга белгилерин жана аларды коомдук, дипломатиялык, чарбалык ж.б. иштерде максаттуу пайдалануу эзелки коло доорунан эле белгилүү. Арийне, алардын маанилери жана келип чыгыш принциптери жалпы болгону менен, эн тамгалардын пайда болгон мезгилдерин, толук маани-мазмунун так аныктоо татаалга турары илим чөйрөсүнө маалым [7, с. 66]. Айрым илимпоздордун пикирлеринде уруулук эн тамга белгилери коомдук процесстин эволюциялык өнүгүүсүнө байланыштуу жалпы уруулук (урук) менчиктеги тамгадан – жеке менчикти аныктаган белгиге өсүп чыккан. Коомдук өнүгүүнүн алгачкы стадияларында турган элдерде эн тамгаларды колдонуу ареалы көп кырдуу, көп максаттуу болгон [8, с. 3].

Кыргызтаануучу Г.В.Длужневская Тувадагы (Чаа-Хол) эстеликтердеги эн тамгаларга иликтөөлөр жүргүзүп, алардын IX-X кк. енисейлик кыргыздарга таандык экендигин, тамгалардын типтери Кыргыз мамлекетиндеги багтарга («баг» - енисейлик кыргыздардагы административдик-аймактык бөлүнүүлөрдүн аталышы) карата өзгөчөлөнүп, эн тамгалардын формалары узак убакыттар бою өзгөрүүлөргө учурабагандыгын белгилеген [9, с.124-126]. Демек, мындан Кыргыз каганатынын аймактарынын өз алдынча тамгалары болгондугун билүүгө болот.

Эн тамга – юридикалык (укуктук) белги катары үй-бүлө, урук, уруу, уруулук бирикменин жетекчисинин бөтөн уруулар, башка уруулук бирикме, мамлекеттер менен ар тараптуу саясий ж.б. келишимдерди күбөлөндүрүүдө пайдаланылганы ырас. Түпкү атанын эн тамга белгиси кийинки муундагы менчикке ээ болууга укугу бар укум-тукумдарга формасы жагынан өзгөрүүсүз өтүп турган. Бул мисалдардын негизинде урукту түзгөн үй-бүлөлөрдүн, менчиктин бөлүнүп-таралуусуна карата дифференциялашуусун аныктоого болот [8, с. 3]. Евразиянын эзелки коомдорунда (анын ичинде кыргыздарда да) сабаттуулук жазма маданияты менен алектенүү жогорку социалдык топко гана мүнөздүү көрүнүш болгон. Эн тамганы колдонуу жана аны ташка, аскага ж.б. заттарга чегүү өтө жөнөкөй болгондуктан көпчүлүк калк, анын ичинен жазуусу жок уруулар да пайдалана алышкан.

Айрым илимий адабияттарда уруулук бирикмелердин пайда болуусунун натыйжасында эн тамгалар келип чыккан деген пикирлер бар. Кайсы гана уруулук бирикме болбосун, ошол уруулук бирикменин башында эң күч-кубаттуу топтун, уруктун өкүлдөрү турушкан. Зарыл учурда бүткүл уруунун атынан эн тамга белгисин коюшкан. Эгерде бул «башкаруучу орун» (кызмат, бийлик орду) мураскорлук бийлик ордуна айланса, анда жаңы бийликке келген башкаруучу өз ата-бабаларынын белгилерин уруулук бирикменин атынан пайдаланууну улантат берген. Ю.Б.Симченконун пикирине караганда, жогорудагы процесс уруудагы же уруулук бирикмедеги «жалпы уруулук эн тамга» жөнүндөгү иллюзиянын пайда болуусуна алып келген. Чындыгында, көпчүлүк илимий фактыларга негизденгенде уруунун же уруктун өкүлдөрү жетекчинин (уруу аксакалы, каган ж.б.) эн тамга белгисин жалпы жамааттык, эң жогорку белги катары кабыл алышкан эмес [8, с.5]. Эн тамга белгилери аймактык-административдик бөлүнүүлөрдөгү, саясий-этностик чөйрөдөгү айрым окуяларга, тарыхый процесстерге, уруулардын (урук, урук бирикмелери ж.б.) ички жана тышкы миграциясына байланыштуу өзгөрүп турушу көнүмүш болгон.

Айрым эн тамга белгилери маани-маңызы жагынан өзгөчө маанидеги окуяларда, түзүлгөн жагдайларга, шарттарга карата пайдаланылган. Кээ бир булактарда сакралдуу белгилер болгондугу чагылдырылат. Бул өзгөчө сакралдуу белги – тамганын документтеги (келишим, макулдашуу ж.б. мазмундагы документтер) коюлган уруунун (уруктун) эн тамгасына жанаша бекитилип, бул процесс диний-ритуалдык ырым-жырымдар, каада-салттарды аткаруу менен коштолгон. Кыргыздарга түпкү чыгыш теги өтө жакындыгы аныкталып жаткан сары уйгурларда (сарыг югур □ сары угур) Ас тамга, Йаг тамга, Суң тамга ж.б.у.с. эн тамгалар шамандардын кудайларын аныктары маалым. Мисалы, Тамга хан – «шаман кудайы», «жарык берүүчү, жашоо ыйгаруучу хан, аким башкаруучу» дегенди туюнтат [11, с. 111]. Белгилей кетчү маселе, сары уйгурлардын бир бөлүгү байыркы шаман динин бүгүнкү күнү да тутунуп келишери маалым. Эн тамга белгилери коомдо, күнүмдүк жашоодо көп кырдуу функцияны аткарган. Тувалар уруунун эн тамга чегилген койдун же кара малдын чүкө сөөгүн үйүрдү жетектеген серкенин, кочкордун мойнуна атайын тагып коюшчу. Төрт түлүктүн ээлери эн тамга малды ар кандай кокустуктан, ооруудан сактоочу касиетке ээ деп ишенишкен.

Кийинки категориядагы белгилерге кызматтык же «касталык белгилер» кирген. Бул эн тамгалар көп кырдуу формаларда кездешип, эң байыркысы «жрец белгиси» - шаман тамгасы болгон жана ал бүгүнкү Чыгыш Сибирдин элдеринде кенен таралганын байкоого болот [8, с. 35]. Маселен, байыркы скифтерге (сак) таандык таштарга чегерилген айрым фрагменталдуу белгилер аскер куралдарын же кол өнөрчүлүк буюмдардын элестерин гана туюнтпастан, символикалык (диний жана мистикалык) белгилерди да аныктайт. Ошондуктан, айрым эн тамга белгилеринин сырын аңдап түшүнүү жөнөкөй эле сүрөттүк белгиден символго карай өткөөл доорду, туура баамдаганда символдон тамгага өнүгүп чыкчу тепкичти чагылдырары калетсиз. Тамга - сактоочулук, коргой турган функцияны аткарат. Тамгалардын басымдуу көпчүлүгүнүн семантикасы татаал болгону менен ала уруунун (уруктун) символу же тотем катары да кызмат өтөйт. Тамга үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун сакралдуу күчүнүн символу болуп калган. Енисей кыргыздарынын эпитафиялык эстеликтеринин көпчүлүгүнөн ошол сакралдуу тамгаларды көрүүгө болот [12, 222-234]. Татаал эмес эн тамга белгилердин көпчүлүгүнүн графемалары бир эле учурда пайда болуп, бир нече аймактык, маданий жана хронологиялык жактан байланышпаган социумдарда эмес, социалдык-экономикалык жана экологиялык окшош шарттарда тараган [10, с. 295-296].

Кыргыз эн тамгалары жазма маалыматтарда алгач ирет кытай жылбаяндарында VII к. тартып эскериле баштайт. Тан династиясынын (VII-X кк.) императордук расмий сарай тарыхчысы Су Мянью, мамлекеттик маанилүү чиновник Ян Шао Фу, ошондой эле Ван Пу жетектеген атайын комиссиялар б.з. 618-804, 804-852 жана 853-907 жж. Кытайга (Тан династиясына) кошуна жашаган уруулар, элдер жана алардын жылкылары, жылкылардын таза кандуулугу, породасы (асылдуулугу) жөнүндөгү

маалыматтарды топтошкон, кагаз беттерине түшүрүшкөн. «Танхуйяо» деп аталган бул атайын маалымат жыйнакта көчмөн элдер, уруулар жөнүндө өтө баалуу маалыматтарды камтыган жана 961-жылы толук иштелип, редакцияланып чыккан [2, с.93-135]. Эскерте кетчү маселе, байыртадан (б.з.ч. III – б.з. III кк.) эн тамга белгилери боюнча Тан империясынын аскердик жана чарбалык керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн зарыл болгон жылкылардын кайсы элге, урууга таандык экендигин, жылкы тукумунун сапатына ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карата атайын адистер баа беришкен. Аталган тарыхый булакта «цзе-гулардын» (кыргыздар) жылкылары гу-ли-гандардын (курукандар) жылкылары менен асылдыгы (породасы) окшош келери баяндалат, кыргыздардын эн тамгасы

формаларда экендиги баяндалат (2, с. 97, 134).

Иликтөөчүлөр тувалардын курамындагы «кыргыз» уруктарынын эн тамгаларынын руникалык жана аска таш беттериндеги тамгалар менен генетикалык жалпылыгы бар экендигин байкашкан [13, с.78-79].

1. VII-X кк. Тан династиясынын жыл баяндарында эскерилген кыргыз эн тамгасы (Танхуйяо, Т.Ш.Цзюань –С.1305-1308).

2. Кыргыздын азык (бай күчүк), кушчу урууларынын эн тамга белгилери

3. Хакастардагы «кыргыз» уруусунун (сөөгүнүн) эн тамга белгилери

4. Тувалардын курамындагы «кыргыз» уруусунун эн тамга белгиси

5. Башкырлардын курамындагы «кыргыз» уруусунун эн тамга белгилери

6. Жалпы кыргыз эн тамга белгиси (Н.Г.Маллицкийдин маалыматы боюнча. XIX к.)

7. Минуса ойдунунан (Хакасия) табылган кыргыздарга таандык идиштердеги эн тамгалар

Кыргыз эн тамгалары жөнүндө Тува аймагындагы кыргыздарга таандык рун сымал жазуу эстеликтеринде да маалымат берилет: «...Эр атым Йол Апа бен (мен)... Ашнук(ы) атларым эшинтим. Бага бен (мен) эр. Алты йүз (жүз) тамка ат...». Хемчик дарыясы, Чыргакы: Е. 41, М-34 [14, с. 14-15].

Эн тамгалары жөнүндө араб графикалуу булактарда да маалыматтар кездешет. Махмуд Кашгари «Дивану лугат ит-түрктө» (XI к.) огуз уруулары жөнүндө төмөндөгүдөй жазат: «...огуздар – түрктөрдүн бир уруусу (кабиласи). Алар түркмөндөр. Алар 22 уруудан куралышкан. Ар бир уруктун (уруу) кескин айырмаланган белгилери – эн тамгалары бар. Бул белгилер боюнча төрт түлүк малды айырмалашып, ээсин ушул белгилерге карата таанып билишет». Автор ушул эмгегинде огуз-түркмөн урууларынын эн тамгаларынын элестери түшүрүлгөн баалуу маалыматты берет [15, с. 89-90]. Рашид ад-Дин «Жами ат-Таварихте» (Тарыхтар жыйнагы) огуз-түркмөн уруулары жана алардын генеалогиясы, эн тамга белгилери, сыйынуучу онгону, жалпы жыйында таратылуучу ритуалдык буканын жилик-мүчөлөрү жөнүндө өтө баалуу маалыматты берет [16, с. 88-90].

Н.А.Аристовдун эмгектеринде тамгаларды иликтеп үйрөнүү методикасы (усулу) боюнча үлкөн прогресс ишке ашырылган. Автор эн тамга белгилерин өтө кунт коюу менен изилдеп, жеке менчик жана уруулук (урук) эн тамгалардын айырмачылыктарын аныктаган. Ал эми көп сандуу мүчөлөрдөн турган уруктан (топтон) жеке менчик үй-бүлө бөлүнүп чыккандан соң, эн тамгалардын формаларындагы

айрым өзгөрүүлөр келип чыгарын белгилөө менен жазат. Автор түрк урууларынын эн тамгалары эн алгач уруулук кудайды же сактоочуну (покровитель рода, племени) түшүндүрөрүн белгилейт. Коомдук-социалдык мамилелердин алга карай жылышы менен тамга жөнөкөй менчикти аныктаган эн тамгага айланган деген пикирин айткан [17, с.286].

Соңку жылдардагы илимдеги маанилүү маселе, эн тамга белгилеринин кайдан чыккандыгын тактоодо турат. Бул маселеде Н.А.Аристов байыркы рун сымал алфавиттер түрк эн тамгаларынын негизинде калыптанган деген эң алгачкы гипотезаны айткан. Ал байыркы рун сымал жазуулардагы отуз сегиз алфавиттин жыйырма тогузунун түрк урууларынын (элдеринин) эн тамгалары менен окшош экендигин жазат [17, с. 83-86]. Арийне, бул жүйөлүү илимий пикир басмадан жарык көргөн эмес. Н.Г.Маллицкий бул маселени кайрадан көтөрүп чыгып, макала катары жарыялаганы белгилүү. Автор казактардын уруулук эн тамгаларын байыркы алфавитке салыштырып чыккан. Бирок изилдөөчүнүн салыштыруусу колдогу маалыматтардын жетишсиздигинен улам ийгиликсиз болуп калган [1, с.85-86]. П.Мелиоранский Н.А.Аристовдун көз карашына макул болгону менен, эн тамга белгилеринин айрымдары Орхон-Енисей алфавитинин негизи болуп калган деген оюн айткан [18, с. 17].

Бул пикир соңку мезгилде С.В.Киселев тарабынан сынга алынган менен илим чөйрөсүндө жүйөлүү кызыгууну жаратат. Анткени, рун сымал алфавиттин жарымына жакынын чыгыш теги арамей жазуусунун алфавитине эмес, Борбордук Азиянын аймактарына таандык деген О.Доннер жана В.Томсендердин пикирин колдойт. Мындан сырткары, сибиртаануучу С.В.Киселев жазуунун келип чыгышында сырткы жана ички факторлор бирдей мааниге ээ экендигине токтолот. «Жазууга чейинки» белгилердин (тамгалар) Орхон-Енисей алфавиттери менен өтө окшоштугу аларды этногенетикалык жактан бир катарга койот. Орхон жазуусунун келип чыгышында ички жана сырткы факторлор бирдей экендигин белгилөө зарыл [19, с. 285; 18, с. 17]. Евразиянын байыркы коомдору жашаган шартта сабаттуулук жана жазуу өнөрү социалдык теги жогорку катмарларга таандык болгон, ал эми эн тамга белгилерин коомдун бардык мүчөлөрү пайдаланууга акылуу болушкан; бул шарттар маалыматтарды сактоонун белгилик (жазууга чейинки белгилер) системасынын «сакталып» туруусун камсыз кылган; белгилик жана алфавиттик системанын бир мезгилде жашап туруусунун шарттарында эн тамга жана алфавиттин өз ара бирин-бири толукташы чындыкка жакын. Казак изилдөөчүсү А.Аманжолов эн тамгаларды идеограмма жана логограмма катары карайт. Эгер бул пикирдин төгүн эместиги аныкталса, анда Орхон-Енисейдеги рун жазууларынын башатында арамей жазуусу жана анын кечки модификациясы эмес, өтө байыркы логографиялык-уңгу жазуусу жатат [1, с. 86]. О.Доннер жана В.Томсендердин илимий тыянактарына саресеп салсак, Орхон-Енисей жазууларындагы алфавиттин басымдуу бөлүгү эн тамгалардан келип чыккан деген Н.А.Аристовдун айткан пикири негиздүү деген тыянакка келүүгө болот [17, с. 284-286].

Бүгүнкү хакас эн тамгалары жөнүндө В.Я.Бутанаев мындай деп жазат: «Хакас тамгалары таш беттерине, бейиттерге, рун жазма эстеликтеринде чегерилген кыргыз белгилеринин мураскорлору катары кароого болот» [20, с. 92]. Байыркы кыргыз эн тамгалары кыргыз маданиятынын мураскорлору болуп калышканы хакас, тува, алтайлыктар, шор ж.б. бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатат. С.И.Вайнштейндин белгилөөсүндө XIX жана XX баш чендериндеги тува эн тамгалары бул аймактарды байыркы мезгилдерде байырлаган уруулардын (элдердин) эн тамгалары менен жалпылыгы бар [13, с. 78-79]. Маселен, XIX-XXкк. тувалардагы «кыргыз» уругунун кенен таралган эки түрдүү эн тамгасы болгон:

Бул эн тамгалар Енисей кыргыздарына таандык эстеликтердеги тамгалар менен толук дал келет. Тувадагы археологиялык казуулардан соң табылган чүкөлөргө чегерилген эн тамгалар иликтөөчүлөрдүн белгилөөсүндө тувалыктардын «кыргыз» уругунун эн тамгасы (кошкар тамга) менен формасы бирдей. Мындан сырткары, биздин пикирибизде байыркы жалпы кыргыз эн тамгасынын

параллелдери хакас, тува, башкырлардын курамындагы «кыргыз» деп аталган уруулардын эн тамгалары менен толук дал келери аныкталды. Бул пикир VII-VIII кк. кытай (Тан династисы, 618-907) жыл баянларындагы маалыматтар менен да бекемделет.

Байыркы бабаларыбыз эн тамга белгилеринин айрымдары менен алфавиттин катарын толуктап (жалпысы 38 алфавит), ошол эле учурда кыргыз тилинин керектөөлөрүн толук канааттандырган алфавиттик системадан зарыл болгон эн тамга белгилерин алып турушкандыктары чындыкка жакын. Бул жүйөлүү илимий пикирди XIX к. Н.А.Аристов алгач ирет айткандыгына жогоруда кайрылып кеткенбиз [17, с.286]. Илимий адабияттарда «рун сымал» деген ат менен кирип калган жазууну пайдаланып,

өнүктүрүп, аны тамга менен бирге таш бетине түшүрүү жогорку чеберчиликти, сабаттуулукту талап кылган. Жогорудагы фактылар Енисей чөлкөмүндөгү (Хакасия, Тува, Тоолуу Алтай, Краснояр крайы) руникалык жазуулар ж.б. аска-таш беттериндеги чегерилген тамгалар, маданий эстеликтер кыргыздарга таандык экендигин тастыктады деген тыянакка келүүгө болот.

Кыргыздар өздөрүнүн таанып-билүүсүн, жаратылыштагы жана коомдогу кубулуштарды туя билүүсүн түркүн оюу-саймаларда, шырдак, килем ж.б.у.с. буюмдардагы белги-орнаменттерде чагылдырып келет. Мындан сырткары, кыргыздардын жаратылыш жана жалпы дүйнөлүк маданияттын дөөлөттөрү менен тыгыз байланышын аска-таш, рун сымал жазуулар чегилген байыркы кыргыз эстеликтериндеги белги-тамгалар далилей алары анык. Кыргыз эн тамга белгилери эзелки мезгилден белгилүү бир бүтүн маанини, адамдар менен жаратылыштын, диний ритуалдык түшүнүктөрдүн ортосундагы өз ара байланыштарды аныктаган. С.В.Иванов: «диний-ритуалдык идеялардын таасири астында жаралган образдар өздөрүнүн ачык-айкын маанилүүгү менен айырмаланышып, реалдуу турмушка жана жаратылышка жакындыгы менен айырмаланат» - деп жазат. Кыргыздарга теги өтө жакындыгы аныкталып жаткан сары уйгурларда (сарыг югур~сары угур) Ас тамга, Йаг тамга, Суң тамга ж.б.у.с. эн тамгалар шамандардын кудайларын аныктары маалым. Мисалы, Тамга хан – «шаман кудайы», «жарык берүүчү, жашоо ыйгаруучу хан, аким, башкаруучу» дегенди туюнтат [21, с.111].

Орто кылымдардагы орнаменталдык жана декоративдик искусство образ-символдорду жаратат. Бул геометриялык жана өсүмдүк сүрөттөрү «магиялык, символикалык, геральдикалык ж.б. фигураларды поэтикалык каймана формасында аңдап-түшүндүргөн» [22, с.27]. Канаттуулар менен жаныбарлардын реалдуу жана фантастикалуу образдары мифология, эпос жана таанып-билүүнүн белгилүү бир системасы менен байланышкан [23, с.4]. Орто Азиянын искусствосун иликтеген окумуштуу Л.И.Ремпель IX-X кк. искусстводо биринчи планга байыркы мифологиянын калдыктары менен катар, маңыз-мазмуну таптакыр өзгөрүүгө учураган сүрөттөөчү, фольклор, ата-бабалардын культу жана анимизм, космогония жана ошол доордун философиялык окуусу чыккандыгын белгилеген [24,с.28]. Орнаменттеги, байыркы поэзиядагы ж.б. мифологиялык образдар ошол коомдун ар бир мүчөсүнө түшүнүктүү болгон. Ар бир образ терең мани-маңызга толтурулуп, жөн гана кандайдыр бир белгини түшүндүрбөстөн, конкреттүү бир маанини аныктаган.

Образдын символго өтүүсү анын терең маанисин чагылдырат. Шарттуу болгондугуна карабастан, белгилүү бир символдун мааниси адамдардын ошол белгилүү бир доорлордогу дүйнө жана курчап турган айлана-чөйрөсү менен болгон мамилесин чагылдырган. Орто кылымдардагы орнаменттин фантастикалык мазмуну, терең символизм анын фольклор менен терең байланышын айкындайт. Фольклордук искусстводогу образдар (кайра жаралуу, көркөм) элдин жалпы чарбалык иш-аракети менен байланышкан [25,с.26-27].

Эн тамгалардын келип чыгышы элдин байыртадан өнүгүп келген маданияты, жашоо образы, чарбалык негизи, жаратылыш шартына ыңгайланышуусу, диний түшүнүктөрү менен байланышкан. Кыргыз эн тамгаларынын айрымдарынын элестери кийиз, шырдак, килем ж.б. жасалгаларда чагылдырылат. Мисалы, Жалал-Абад облусунун көпчүлүк аймактарында орнаменттик мотивдер өз алдынча аталышка ээ. Аларды бир нече топко бөлүүгө болот. Алардын бири жаныбарлар дүйнөсү менен байланышкан: кочкор мүйүз, сыңар мүйүз, туура мүйүз, кош мүйүз, омуртка, куш канат, карга канат, чымын канат, каркыра, карга тырмак, жагалмай, ит таман, ит куйрук ж.б. Экинчи топ чарбалык буюмдардын аталыштарына байланыштуу келип чыккан: табак оюу, чөмүч баш, казан кулак, комуз тил, бычак учу, күзгү ж.б. [26, с. 31-37].

Орнаменттик чыгармачылык искусствонун башка тармактары сыяктуу эле элдин тарыхый калыптануусу жана анын маданияты, аталган элдин этникалык спецификалык белгилеринин өнүгүүсүн, анын тарыхый доордогу өнүгүп, калыптануу этаптарын чагылдырат [27, с. 66]. Орнаментти (эн тамга белгилерин) тарыхый булак катары иликтөө, тигил же бул элдин келип чыгышын, анын экономикалык өнүгүү деңгээлин чагылдырат. Искусствотаануучу В.Чепелев элдик узорлорду «образдуу тарых» деп атаган: «өткөн доорлордун образдуу тили – тарыхый документтердеги жазуу тилинин мааниси менен барабар» - деп жазат [28, с. 36].

Айрым археологиялык табылгалардагы чегерилген элестерге караганда бүркүттүн бул образы байыркы коло доорунан эле белгилүү болгон [30,с. 85]. Адамдын жана жаш балдардын колдоочусу, сактоочусу болгон Умай-энеге түрк тилдүү элдер эзелтеден сыйынып келишет (У~май~ жагал~май ~жагалмай тамга). Умай молчулуктун да культу болгон. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде бул кудайдын аты фарси тилинен келип кирип, ал тилде «дүйнөлүк дарактын жашоочусу» катары сүрөттөлөт [29, с.288]. Саян-Алтайдын элдеринде жана кыргыздарда бул кудайдын канаттуу келбети унутулуп калган, бирок бул кудай асмандан түшөрүн билишкен [31, 150;198]. Көпчүлүк байыркы элдерде канаттуу жырткыч куштар адамдардын түпкү бабалары болгон деген түшүнүк болгон. Куш шамандардын түшүнүгүндө адамдар менен Көк Теңирдин ортосундагы бириктирүүчү звенодогу канаттуу аргымакты да чагылдырган.. Хакас мифологиясында (Сибирдин башка элдери сыяктуу эле) өрдөк жана каз жерди, андагы жашоону жаратканы баяндалат [31, с. 149]. Бугунун жана жылкынын образдары космогониялык түшүнүктөр менен байланышкан. Байыркы адамдардын түшүнүгүндө жылкы солярдуу культ (күн

кудайы) менен тыгыз байланышты туюнткан. Сибирь элдеринин дүйнө таануусундагы өзгөчөлүгү – байыркы космогониялык түшүнүктөргө кирген күндүн культу бугунун (багыш) образы менен терең байланышта болушунда турат.

Түрдүү формадагы свастикалар скиф мезгилинен эле белгилүү. Свастика – («сегнеровое колесо») индоиран мифологиясынын сюжети болуу менен Борбордук Азиянын тарыхый эстеликтеринде свастика менен бирге жылкылардын элестери түшүрүлгөн. Бул жерде свастика «түбөлүктүүлүк жана чексиздик» символун туюнтканы менен, ал өзү күндүн символун аныктап, солярдык тегерек форманын ичине элеси түшүрүлгөн. «Чачта (азыркы Ташкент аймагы) жашаган түрктөр каучиндерден свастика сымал белгилерди кабыл алышып, эн тамгаларынын жанына белги катары коюшкан, муну менен өздөрүнүн күн кудайына сыйынышарын, жогорку бийликке ээ экендиктерин далилдешкен» [32, с.18-19]. Байыркы адамдардын түшүнүгүндө күн жана от, жарыктык жана жылуулуктун, жалпы эле жашоонун булагы болгон. Бул эн тамгалардын аналогдору Хакас-Минусин ойдуңундагы байыркы кыргыздарга таандык эстеликтерден кезиктирүүгө болот.

«Наалы тамга» эн тамга белгисине токтолуп кетсек болот: Наалы эже генеалогиялык баяндарда (санжыралык маалыматтар) Ак уулдун Адигине жана Тагай деген уулдарынан кийинки кызы экендиги айтылат. Геноним. Айрым информаторлор мунгуш жана моңолдор урууларынын тегин Наалы эжеден таратып жүрүшөт. Наал < 1. ар. «така»; 2. ир. «тагдырга таарынуу», «кайгы-капа тартуу» [33, с.549]. Монгол тилинде «нал» - кызыл асыл таш, рубин маанисин аныктайт [34, с.260]. Биздин пикирде, генонимдин монгол тилиндеги маанисиндеги чечмелениши сөздүн так туюнтмасын чагылдырат. Буряттарда ламаизмди (буддизмдин бир агымы) кабыл алуудан баш тартып, шаман динин жогору тутуп, жер пана издеп түндүк тарапка качкан эки кыз жөнүндө уламыштар бар. Онгон (касиеттүү сыйынуучу нерсе, зат, жаныбар) «хори кыздарынын бири Зулатан авгай (Зулатан таэже)» же «Наал (Нала) хатан эзы» деп аталышкан. Буряттар айтылуу «Нал хатан эзин» - күн кудайынын эпитети катары түшүнүшөт жана ага сыйынышат [35, с.20]. Кыргыз эн тамга белгилеринин Хакас-Минусин ойдуңунун эң байыркы этникалык чөйрөсү менен байланышын Таштык маданиятынын орнаменттери, оймо-чиймелери, аска-таш беттериндеги белгилер да аныктай алары чындык [36, с.23-25]. Бул белгилердин айрымдары байыркы диний-мифологиялык түшүнүктөрдү чагылдырат.

Мындан сырткары, Хакас-Минусин ойдуңунан байыркы кыргыздарга таандык эстеликтерден археологиялык казуулардан соң табылган идиш-аяктардагы (Көпөн, Уйбаттагы ж.б. табылгалар) эн тамга белгилери да жогорудагы биздин ойду бекемдейт. VI-X кк. таандык кыргыз эстеликтериндеги эн тамга белгилеринин бүгүнкү кыргыз уруулук эн тамга белгилери менен толук дал келгендиги далилденди. Бул фактылар байыркы кыргыздардын жазма маданияты менен катар, жогорку деңгээлде өнүккөн кол өнөрчүлүгүнөн, дүйнө таанымынан да маалымат берери талашсыз. Далилдүү маалымат катары үч катмардагы маданияттын, археологиялык казуулардан соңку табылгалардагы, жердин үстүнкү бетиндеги эпитафиялык ж.б. жазуу эстеликтериндеги, бийиктиктердеги аска-таштарга чегерилген эн тамга белгилериндеги жалпы этногенетикалык жалпылыктарды келтирүүгө болот.

Хакас-Минусин ойдуңундагы кыргыздардын эстеликтериндеги археологиялык казуулардан соң табылган идиш-аяктардагы эн тамга белгилери (VI-X кк.) да алардын кыргыздарга таандык экендигин тастыктайт. Муну төмөнкү маалыматтар да далилдейт: Тибетке расмий сапар менен барган кыргыз элчиси кыргыздын атактуу «болчар» (болшар) уругунан чыккандыгы маалым. VI-IX кк. кыргыздардын этностук курамына руникалык таш жана аска беттериндеги жазуу эстеликтеринде баяндалган «ач» аттуу эл кирген [37, с.78]. «...VII-IX кк. Кара-Июс дарыясынан Енисейге, Уйбат дарыясынан Койбал чөлүнө чейинки аймактарды кыргыздын «ач» аттуу уруусу мекендегенин таш бетиндеги жазуулар ырастайт» [38, с.5]. Ошону менен бирге, бул жазуу эстеликтеринде «ач» жана «болчарлар» менен бирге кыргыздын «ли» аттуу уруусу да эскерилет. Н.А.Сердобов бир катар иликтөөлөрдүн соңунда, VI-VIII кк. Июс жана Уйбат дарыяларынын ортолугундагы жерлерде кыргыздын «ач» аттуу уруусу мекендеген деген С.В.Киселевдун көз карашын колдогон [39, с. 88]. 1924-жылы Уйбаттан табылган кыргыздарга таандык күмүш идиште: «...алтын..., ач элинин белеги...» деген маалымат бар [38, с.33]. С.Е.Малов бул жазууну «...алты он ашагы ачын» же «ач элинен алтымыш түр тамак» маанисинде чечмелеп окуп чыккан. Автор «ач» эли Енисей кыргыздарынын бир бутагы болгон деп эсептейт [40, с.15]. Профессор Д.Г.Савинов «ач» эли VII-IX кк. кыргыздардын этностук курамынын өзөгүн түзгөн деген ойду айтат [37, с. 77-78].

1. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. – М.: Наука, 1974. –570 с.

2. Зуев Ю.А. Тамги лошадей у вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. Труды ИИАЭ АН Каз.ССР. – Алма-Ата, 1960. – С. 94-40.

3. Краткая история уйгуров. – Алматы, 1991.

4. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад: Ылым, 1988. –180 с.

5. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – Вып 3-4. – СПб., 1894. – С.277-390.

6. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М., 1989. – 749 с.
7. Вайнберг Б.И., Новгорода Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средневековье). – М.: Наука, 1976. – С.6674.
8. Симченко Ю.Б. Тамги народов Сибири XVII века. – М., 1965. – 230 с.
9. Длужневская Г.В. Памятники енисейских кыргызов в Туве (IX-XII в). – М., 1985.
10. Ольховский В.С., Яценко С.А. О знаках тамгах из святилища Байте-III на Устьюрте // Археология, палеоэкология и палеодемография Евразии. – М., 2000. – С. 293-314.
11. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л., 1959.
12. Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. – Бишкек: КТМУ, 2013.
13. Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы: историко-этнографический очерк. – М., 1961. – 216 с.
14. Памятники древнетюркской письменности Тувы. – Вып. I-III. – Кызыл, 1963.
15. Кошгарий Махмуд. Девону лугат ит-тюрк. Индекс-словарь. – Ташкент, 1967. – 456 с.
16. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I. – Кн. I. – М., 1952. – 145 с.
17. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой Орды и кара киргизов на основании родословных сказаний и сведений... // Живая старина. – Вып. III-IV. – СПб., 1894. – 346 с.
18. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. – Фрунзе, «Илим», 1959. – 216 с.
19. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М., 1951. – 635 с.
20. Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. – М., 1990. – 272 с.
21. Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. – Алма-Ата: Ғылым, 1957. – 196 с.
22. Архаров И.И., Ремпель С. Резной шук Афрасиаба. – Ташкент, 1971. – 23 с.
23. Кызласов Л.Р. Король Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник. – М., 1990.
24. Ремпель А.И. Искусство Среднего Востока. – М.: Наука, 1978. – 145 с.
25. Проп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 147 с.
26. Махова Е.И. Узорная цинковка // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции.. – Т. V. – Фрунзе, 1962. – С. 31-37.
27. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – М.-Л., 1950. – 168 с.
28. Чепелев В. Киргизское народное изобразительное искусство // Искусство. – 1939. – №5. – С. 36.
29. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Илим, 1990. – 345 с.
30. Манас. Энциклопедия. – Т. I-II. – Бишкек, 1995.
31. Боргояков М.И. Об одном древнейшем мифологическом сюжете его эволюции и отражении в фольклоре народов Евразии // Вопросы древнейшей истории Южной Сибири. – Абакан, 1984. – С.172-184.
32. Малтаев К.Ж. Сулайман-Тоо – древнейший поднебесный храм в Центральной Азии. – Ош, 2000. – 152 с.
33. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. – М.: Наука, 1969. – 973 с.
34. Монгол орос толь. – М., 1957. – 390 с.
35. Галданова Г.Р. Закаменские буряты: историко-этнографические очерки. – М., 1991. – 170 с.
36. Каратаев О.К. Уруулук эн тамгалардын этникалык тарыхты иликтөөдөгү ролу // Вестник КГНУ. Общественные науки. – Бишкек, 1999. – 87-94 бб.
37. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984. – 159 с.
38. Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских киргизов. – Абакан, 1948. – 78 с.
39. Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. – Кызыл, 1971. – 234 с.
40. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М., 1952. – 115 с.

**Е.Н. Квилинкова д.и.н., профессор,
Институт культурного наследия Академии наук Молдовы, г.Кишинев**

КУРБАН «АЛЛАХЛЫК» У ГАГАУЗОВ

В ходе полевых исследований, осуществлявшихся автором на юге Республики Молдова в течение последних 20 лет, было зафиксировано более 18 разновидностей обряда курбан у гагаузов, совершавшихся по различным поводам [1]. В данной статье мы рассмотрим жертвоприношение животного под названием «Аллахлык» («посвященный Богу / предназначенный для Бога»), который представляет собой особый вид курбана, уходящий своими корнями в далекое прошлое.

Как следует из содержащихся в историографии сведений, в прошлом курбан «Аллахлык» совершался зажиточными хозяевами, которые владели большими стадами овец. Мотивы его совершения отличаются разнообразием: стремление заручиться поддержкой и благосклонностью Бога с целью «обеспечить» здоровье домашнему скоту и способствовать увеличению приплода, получению хорошего урожая и обеспечению благополучия семьи; способ благодарения Бога за оказанную милость – за выздоровление кого-либо из членов семьи, за появление долгожданного потомства и т. д.

Данная форма жертвоприношения тесно связана как со скотоводческой, так и с земледельческой обрядностью, что видно из приведенных М. Чакиром сведений: Есть курбан, который делается

хозяином крупных стад овец. Такой курбан называют *Аллахлык*. Приглашенные для участия в церемонии священники совершают молебен посреди стада «за здоровье животных» и затем окропляют скот освященной водой (*аязма*). При этом он подчеркивал, что когда дают зарок совершить данный курбан, то говорят такие слова: «Это Аллахлык – жертва Богу (Всевышнему), чтобы Он дал хороший урожай».

Для указанного курбана, писал далее М. Чакир, не просто выбирают ягненка. С особенной тщательностью следят, чтобы это был лучший баран стада. Его шерсти придает особое символическое значение. Обещанных для курбана баранов в стаде всегда несколько, одного из которых ежегодно закалывают. Их ежегодно стригут и из этой шерсти ткнут небольшие коврики – «аллахлык», которыми одаривают всех гостей во время устраиваемой хозяином коллективной трапезы. Такой коврики «используют в каждом доме; им покрывают тесто при приготовлении хлеба». И в этом М. Чакир видит «особый тайный смысл», вкладываемый в этот коврики еще тогда, когда его ткали. Самим автором очерка такая связь рассматривалась как своего рода «символ урожая и понимания жизни». Кроме того, продолжал он, «когда животное режут, его кровь собирают и выливают в огонь, а из сала делают свечи разных цветов (которые затем вручают пришедшим на трапезу гостям – Е. К.). Мясо барана жарят и варят, согласно обычаю и устраивают жертвенный пир» [2, р.5, 7]. М. Чакир не уточнил, в какой праздник совершали этот курбан, но, исходя из описанного им содержания, можно предположить, что он был приурочен либо ко дню Св. Георгия (праздник *Хедерлез*), либо ко дню Св. Димитрия (праздник *Касым*), которые являются в гагаузском народном календаре датами начала и окончания скотоводческого сезона.

Жертвоприношение с аналогичным названием «Аллахлык», содержание которого раскрывается в более ранней работе, написанной В. А. Мошковым, отличается по форме и по мотивам совершения от курбана, описанного М. Чакиром. Судя по приводимым первым автором сведениям, а также по нашим полевым материалам, такой курбан делали и по различным особо важным в жизни человека (или семьи) случаям в какой-нибудь большой религиозный праздник. Его совершали при выздоровлении от тяжелой и продолжительной болезни, если не родятся дети в семье, при вселении в новый дом [3, с.17].

В связи с этим следует уточнить, что описанный М. Чакиром «Аллахлык» был тесно связан именно с разведением овец и совершался ежегодно «за здоровье овец». Упомянувшееся же в работе В. А. Мошкова жертвоприношение под названием «Аллахлык» включает в себя различные виды курбана, поскольку одни из них, в частности «обещанный» (при выздоровлении от тяжелой и продолжительной болезни), следовало совершать ежегодно, в то время как другие – окказионально (по случаю, по необходимости).

Многие опрошенные нами информаторы отмечали, что «Аллахлык» делали с целью «иметь успех (удачу) в собственном деле», «за здоровье домочадцев и благополучие семьи». Во время жертвенного пира гости желали здоровья, богатства и успеха хозяину и всем членам семьи: *Аллаа каблетсин да илерлесин сенин ишин!* / «Пусть Бог примет (жертву), и чтобы ты имел успех в своем деле!»; *Аллаа версин узун ёмюр!* / «Пусть Бог даст долгую жизнь!» (ПМА, с. Джолтай, с. Баурчи).

Респонденты пожилого возраста из с. Копчак сообщили, что все курбаны, в том числе частные, называются *Аллэйлык* (диал. форма), поскольку все они совершаются за Божье имя, то есть предназначены Богу. Некоторые прихожане отдают свой курбан (жертвенное животное) в церковь. Передавая его священнику, они говорят: «Пусть будет за имя Господа» / *Аллахын адына олсун*. Отметим, что в данном случае речь идет о религиозном восприятии ритуала, а не о разновидности курбана.

Относительно роли святого, в день которого делают курбан, гагаузы уточняли: «Человек режет курбан в день определенного святого, например, в день Св. Георгия, тем самым чествуя этого святого, но жертву он приносит Богу. Это жертва Богу, и Бог ее принимает» (ПМА, с. Бешалма).

Возможно, использование термина *Аллэйлык* в качестве общего названия для обозначения всех курбанов является следствием большого влияния церкви на религиозное сознание гагаузов. Однако все же есть основания говорить о том, что «Аллахлык» является особым видом курбана. Об этом свидетельствует характер жертвы и содержание обрядности данного жертвоприношения. Из приводимых В. А. Мошковым сведений видно, что в конце XIX в. для курбана «Аллахлык» резали специально выращиваемого в течение 7 лет быка. Предназначенных в жертву быков растили с соблюдением определенных правил: «Каждый самостоятельный гагауз выбирает из родившихся у него телят самого лучшего бычка на «курбан», т. е. в жертву Богу. Такие бычки не пасутся вместе с прочим скотом в стаде, а ходят на полной свободе. Им не возбраняется зайти в любое поле, в любой огород, и есть там все, что им вздумается. В селе они известны всем и каждому как «аллахлык» (предназначенное для Бога) и выгнать их из поля считается грехом. Вырастая на полной свободе и не зная ни пастуха, ни кнута, такие быки делаются дикими и свирепыми. Свои односельчане их не украдут, так как это был бы неотмолимый грех, а чужим они и сами в руки не дадутся. По мнению гагаузов, даже волки их боятся и никогда не съедят. К коровам их не подпускают, это было бы грешно. В селе таких бычков набирается одновременно 5–7. Зимой они содержатся на счете общества, для чего нанимается особый человек, который на зиму устраивает двор с высоким забором, загоняет туда бычков и кормит. Когда такому бычку минет 7 лет, то он считается уже годным на курбан. Тогда хозяин или закалывает его и

устраивает пир, или продает и деньги отдает в пользу церкви. Пир делается только в особо важных случаях, если, например, кто-нибудь выздоровеет от тяжелой и продолжительной болезни, если человек женится и у него не родятся дети, если он переходит в новый дом и т. п. Правая задняя нога и шкура жертвенного быка отдаются священнику, а все остальное варят для угощения. День пира назначается обыкновенно на какой-нибудь праздник» [3, с.17].

Учитывая размеры животного и, соответственно, количество приглашаемых гостей, праздничная трапеза приобретала форму жертвенного пира. Очевидно, что устройство таких пиров требовало больших материальных затрат, покрыть которые были в состоянии только зажиточные хозяева.

Сведения о совершении курбана «Аллахлык» были зафиксированы нами в ряде гагаузских сел Республики Молдова, Украины и Болгарии [4-8]. По сообщениям информаторов, в с. Авдарма данный вид курбана совершали и в конце 80-х – начале 90-х гг. XX в. В с. Томай об этом виде жертвоприношения довольно подробно рассказывали 80-летние респонденты, отцы которых его еще совершали. В некоторых селах бессарабских гагаузов отсутствуют данные об указанном виде курбана, что, вероятно, объясняется его забвением.

По сведениям многих опрошенных нами информаторов, для курбана «Аллахлык» резали 3-летнего барана. Над выбранным для жертвоприношения животным совершали специальную процедуру (своего рода кастрировали). Современные гагаузы объясняют данные действия практической необходимостью: «Это делали для того, чтобы баран не гулял, и чтобы его мясо не приобрело неприятного запаха». Однако есть основания полагать, что в прошлом смысл данной процедуры заключался в том, чтобы жертвенное животное (*burma, hazman*) оставалось ритуально чистым.

Как и в прежние времена, так и во второй половине XX в. с предназначенного для курбана «Аллахлык» барана в течение установленного времени (3-х лет) состригали шерсть, из которой ткали небольшого размера коврики (*трапезник, екмек бези, аллахлык бези*). Ими одаривали пришедших на праздник гостей (ПМА, с. Авдарма, с. Томай, с. Гайдары). В некоторых селах такой коврик давали лишь одному человеку, а всех остальных одаривали полотенцами и рубашками (ПМА, с. Бешгиоз).

Как можно видеть из приведенного выше материала, наиболее распространенной у гагаузов жертвой в курбане «Аллахлык» являлся баран, что подтверждается данными М. Чакира, относящимися к первой половине XX в. и нашими полевыми материалами. Это вполне объяснимо, так как в каждом хозяйстве имелось немалое число овец, в то время как содержание быка требовало значительных материальных расходов. В настоящее время обычай принесения в жертву быков не только забылся, в связи с их отсутствием в хозяйстве сельчан, но и рассматривается ими как «чужая» традиция. Некоторые из опрошенных нами респондентов подчеркнули, что у гагаузов на «Аллэйлык» не принято резать быка. Далее они уточняли, что такая традиция есть у турок, а у гагаузов для курбана традиционно используют барашка или ягненка (ПМА, с. Копчак).

Из приведенных выше условий, которым следовали при совершении курбана «Аллахлык», главными представляются особые требования к животному, предназначенному в жертву: для этого подходило не просто любое животное мужского пола, а необходимо было выбрать лучшее и обещать его принести Богу в жертву. После данного зарока животное усиленно откармливали в течение строго установленного времени для того, чтобы оно было крупным и жирным. Видимо, считалось, что чем крупнее и жирнее приносимая жертва, тем она приятнее Богу, тем больше надежд на получение того, о чем просили. Важным было также то, чтобы оно было ритуально чистым и т. д. Другим неизменным условием было освящение жертвенного ягненка и совершение в церкви молебна, на что информаторы обращали особое внимание.

Как можно судить по форме и содержанию курбана «Аллахлык», в них отчетливо проявляются элементы свадебной и поминальной обрядности. Но при этом многие из информаторов подчеркивали, что все виды курбана гагаузы совершают исключительно «за здоровье и благополучие живых». Особенностью данного вида курбана является то, что он обязательно сопровождался жертвенным пиром (коллективной трапезой, гуляньями, музыкой), длившимся два дня, и одариванием всех приглашенных односельчан едой, тканью, свечами и др.

В заключении отметим, что гагаузы, будучи православными, используют ряд терминов, относящихся к мусульманской религиозной системе, например: *Allaa* («Бог», «Всевышний», «Иисус Христос»), *cendem* («ад»), *cennet* (рай), *haci* («паломник»), *seytan* («черт») и др. Однако все употребляемые гагаузами термины арабского происхождения отражают христианские представления о Боге, святых и т. д. Согласно выводам российского тюрколога Л. А. Покровской, такого рода лексемы обозначают общие религиозные понятия и никак не связаны с религиозной принадлежностью гагаузов в прошлом [9, с.139-144]. Сосуществование терминов, относящихся к двум различным религиозным системам (христианской и мусульманской), является частью гагаузской этнорелигиозной идентичности. Эта особенность ярко выражена в рассмотренном нами курбане «Аллахлык».

1. ПМА – Полевые материалы автора – Е. Н. Квилинковой, собранные в гагаузских селах юга Республики Молдова, Украины (1994–2014 гг.), Северо-Восточной Болгарии (2001, 2003 гг.).

2. Ciachir M. Obiceiurile religioase ale găăuzilor din Basarabia. Curbanele sau Sacrificiile // Viața Basarabiei. – Chișinău, 1934b. – № 6. – P. 4-8.
3. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы // Этнографическое обозрение. – 1901. – № 2. – С. 1-44.
4. Квилинкова Е. Н. Гагаузский народный календарь. – Chișinău: Pontos, 2002. – 184 с.
5. Квилинкова Е. Н. Гагаузы Молдовы и Болгарии (Сравнительное исследование календарной обрядности, терминов родства и фольклора). – Chișinău: Pontos, 2005. – 308 с.
6. Квилинкова Е. Н. Традиционная духовная культура гагаузов: этнорегиональные особенности. – Кишинев: Buziness-Elita, 2007. – 840 с.
7. Квилинкова Е. Н. Культ волка у гагаузов сквозь призму этнокультурных символов. – Кишинев: Tip. Centrală, 2014. – 472 с.
8. Квилинкова Е. Н. Курбан у гагаузов (архаическая современность). – Кишинев: Tip. Centrală, 2014. – 450 с.
9. Покровская Л. А. Мусульманские элементы в системе христианской религиозной терминологии гагаузов // Советская этнография. – 1974. – № 1. – С. 139-144.

**А.Б. Калыш, д.и.н., профессор,
Е.К. Рахимов, докторант PhD
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы.**

КОНФЛИКТНЫЕ СЕМЬИ: ИЗУЧЕНИЕ В РОССИИ

Исследование факторов стабильности и конфликтности браков, мотивов и причин разводов, судеб детей и подростков в неблагополучных семьях, является одной из важнейших задач многих общественных наук, включая этнологию, социологию, демографию, юриспруденцию, психологию, педагогику [1, с. 3].

В данной статье мы хотим рассмотреть изучение семейных конфликтов в России. Известно, что семья – древнейший институт человеческого взаимодействия, уникальное явление. Ее уникальность состоит в том, что несколько человек самым тесным образом взаимодействуют в течение длительного времени, насчитывающего десятки лет, т. е. на протяжении большей части человеческой жизни. В такой системе интенсивного, взаимодействия не могут не возникать споры, конфликты и кризисы.

Изучение рассматриваемой нами проблемы в Российской Федерации имеет свою давнюю традицию, где она систематически исследуется на протяжении многих десятилетий.

С середины XIX в. перед российским обществом особо встал и вопрос осознания и описания своих национально-психологических особенностей, в т.ч. семейно-брачных отношений. Это привело к появлению большого количества исследований «русского характера и русской души». Первые работы были посвящены главным образом описанию негативных, отрицательных качеств русского человека, среди которых назывались: нелогичность, несистематичность, утопичность мышления; отсутствие потребности свободно и творчески мыслить; импульсивность, лень, неумение постоянно и организованно трудиться и др.

Осмысливая слабости русского национального характера, ученые начали задумываться и о его положительных чертах. Наибольшее внимание исследователи уделяли проблеме развития чувств, морали, религии русского народа, так как именно эти феномены, по признанию многих, лежали в основе его мирозерцания. Среди положительных черт национальной психологии русских выделялись такие характеристики, как доброта, сердечность, открытость русских людей, их бесребреничество, предпочтение духовных благ земным, материальным [2, с. 9-11].

К концу XIX в. русские ученые пришли с конкретными результатами в развитии этнической психологии. Была разработана достаточно прогрессивная и убедительная для того времени теоретическая и методологическая основа для осмысления сущности и своеобразия национально-психологических феноменов, под которыми понимались конкретные особенности функционирования черт национального характера различных народов, формирующиеся под воздействием природно-климатических условий, религии, обычаев и нравов и проявляющиеся в действиях, поступках, поведении представителей этнических общностей, а также особенностей семейно-брачных отношений. Это позволило ученым начать эффективное изучение национально-психологических особенностей большинства этнических общностей страны, а затем и использовать полученные данные в управлении, регулировании межнациональных отношений, обучении и воспитании, в регулировании конфликтных ситуаций в семье.

Рассмотрение истории развития российской этнической психологии конфликтных семей было бы неполным без анализа места и роли своеобразных школ (социологической, этнологической, с одной стороны, и психологической – с другой), сложившихся и функционирующих сегодня в России.

Этнопсихологическая школа в отечественной социологии и этнологии – это совокупность направлений развития этнопсихологических взглядов и кросскультурных исследований, предпринятых социологами и этнографами.

Социология имеет свой, более обобщенный, чем в психологии, подход к пониманию этносов и их психики. Она рассматривает этнос как единство людей, объединенных схожестью деятельности и

интересов. В понимании особенностей проявления этнопсихологического, его динамики у социологии свои представления.

Этнология и этнопсихология имеют один объект исследования – это национальные общности, но предмет изучения у них разный. Первую интересуют быт и культура, демографические характеристики народов, а вторую – закономерности и особенности их психики, самосознания, черт национального характера и т.д., которые проявляются в быту, культуре, традициях, поведении представителей национальных общностей [3].

Вместе с тем именно социологи и этнографы после развенчания культа личности Сталина, с начала 60-х гг. XX в., вновь поставили вопрос о необходимости изучения этнических сторон психологии, межэтнических браков, этнических особенностей в конфликтных семьях, предложили направления анализа ее теоретических и методологических проблем, призвали психологов к сотрудничеству в решении этих проблем [4]. Затем они активно развернули исследования этносоциологических и национально-психологических характеристик населения в различных регионах.

Наиболее продуктивно работали научные коллективы под руководством Ю.В. Бромлея и Л.М. Дробижевой, обращавшие главное внимание на изучение психологических аспектов национальных отношений, роли национальных традиций в социальной регуляции поведения, влияния многообразия культурной среды на психику представителей различных этнических общностей, на особенности семейно-брачных отношений [4; 5].

В 1970-е гг. в этот процесс стали активно включаться ученые национальных регионов, что, безусловно, принесло большие положительные результаты, так как исследовались национально-психологические явления и процессы в той среде, представителями которой были сами ученые. А.Х. Гаджиев возглавил изучение национальных стереотипов и установок представителей народов Северного Кавказа [6]. А.Ф. Дашдамиров продуктивно работал над проблемами национально-психологического своеобразия проявления личности в условиях Закавказья [7]. Под руководством Н.Д. Джандильдина изучались этнопсихологические характеристики народов Средней Азии и Казахстана [8-9], а в 1980-е гг. были изучены особенности трансформации семейно-брачных отношений в среде сельского населения Казахстана [10].

История государственного регулирования и соответственно и официального изучения разводов в России началась с установлением Советской власти. Так, 9 декабря 1917 г. был принят декрет «О расторжении брака». На основании этого декрета бракоразводные дела были изъяты из компетенции церковных судов. Дела о разводе, возбужденные по одностороннему заявлению супруга, были переданы в ведение местных судов. До революции расторжение брака не приветствовалось церковью и обществом. Так, например, на того из разведенных супругов, кто признан виновным, накладывалось церковное покаяние, запрет на последующие браки.

22 октября 1918 года был принят первый «Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве». Законодательно устанавливается, что гражданский (светский) брак, зарегистрированный в отделе ЗАГСа, порождает права и обязанности супругов. Брачный возраст остался прежним: 16 и 18 лет. Перечень препятствий к заключению брака по сравнению с предусмотренным указом 1917 года был расширен. В качестве препятствия теперь рассматривалось также состояния в другом, не расторгнутом браке. Четко проводилось различие между разводом, прекращающим брак на будущее время, и признанием брака недействительным, обладающим обратной силой и аннулирующим брак с момента его заключения. Основаниями для признания брака недействительным считались следующие обстоятельства: заключение брака с лицом, не достигшим брачного возраста; отсутствие согласия на брак одного из супругов; брак между лицами, одно из которых состоит в другом, не расторгнутом браке; наличие запрещенных степеней родства, брак с недееспособным. Признание брака не действительным осуществлялось в судебном порядке.

Согласно этому кодексу выбор общей фамилии, или двойной осуществлялся самими супругами, тогда как до революции на принятие двойной фамилии или фамилии жены требовалось высочайшее соизволение. Процедура развода еще более упростилась. Как и прежде, при взаимном согласии супругов развод производился органами ЗАГСа. Дела о расторжении брака по заявлению одного из супругов рассматривались как бесспорные единолично судьей без участия заседателей. В случае неявки обоих супругов дело слушалось заочно. Никаких доказательств распада семьи от разводящихся не требовалось. Уравниваются в правах законно и незаконнорожденные дети в отношении родителей и их родственников. Мать ребенка, рожденного вне брака, имела право не позднее, чем за три месяца до разрешения от бремени подать заявление об установлении отцовства. Лицо, указанное матерью, могло в течение двух недель оспорить свое отцовство в судебном порядке. Если заявление матери не оспаривалось, отцовство объявлялось установленным.

В 1923 году началась разработка нового Гражданского кодекса. Проект с первого раза не был принят, и в 1925 году его вынесли на всенародное обсуждение, был вынесен новый кодекс законов о семье и браке. Спустя год он был принят. Наиболее существенным нововведением этого Кодекса было придание правового значения фактическим брачным отношениям. Регистрация брака не была

отменена, но фактические брачные отношения были во многом приравнены к зарегистрированному браку. Полного равенства между ними, однако, не было, но в дальнейшем судебная практика их уравнила. Кодекс устанавливал единый брачный возраст для мужчин и женщин – 18 лет. Расторжение брака в суде было отменено совсем. Брак расторгался в органах ЗАГСа, причем без вызова второго супруга, ему только сообщалось о факте развода [11].

Те, кто хотят заниматься исследованиями этнической спецификой семейно-брачных отношений, должны знать, что существуют два рода трудностей, свойственных для них. Во-первых, эти отношения значительно отличаются от отношений в семьях, где супруги являются представителями одного этноса. Их надо предварительно очень хорошо изучить, осмыслить, а затем и учитывать, иначе нельзя добиться эффективного взаимодействия супругов. Во-вторых, мы обычно испытываем значительный дефицит информации о том, что происходит в семейных отношениях вообще, у представителей конкретных этнических общностей тем более. Многие из них вдвое-втрое более замкнуты в силу строгости или необычности национальных традиций.

Человеческие взаимоотношения всегда предполагают взаимное влияние, столкновение характеров, интересов, потребностей, стремление навязать другому свои взгляды, суждения, оценки. Подобная ситуация является типичной и в семейных взаимоотношениях. Как известно, брак заключается для взаимного удовлетворения самых разных потребностей. Частичное или полное удовлетворение лишь некоторых из них ведет к ссорам, а затем и хроническим конфликтам, разрушающим семью.

В зависимости от субъектов взаимодействия семейные конфликты подразделяются на конфликты между: супругами, родителями и детьми, супругами и родителями каждого из супругов, бабушками (дедушками) и внуками. Разумеется, ключевую роль в семейных отношениях играют супружеские конфликты. Они чаще возникают из-за неудовлетворения потребностей супругов.

Значительное влияние на вероятность возникновения супружеских конфликтов оказывают внешние факторы: ухудшение материального положения многих семей; чрезмерная занятость одного из супругов (или обоих) на работе; невозможность нормального трудоустройства одного из супругов; длительное отсутствие своего жилья; отсутствие возможности устроить детей в детское учреждение и др.

Перечень факторов конфликтности семьи был бы неполным, если не назвать макрофакторы, т. е. изменения, происходящие в современном обществе, а именно: рост социального отчуждения; ориентация на культ потребления; девальвация моральных ценностей, в том числе традиционных норм сексуального поведения; изменение традиционного положения женщины в семье (противоположными полюсами этого изменения являются полная экономическая самостоятельность женщины и синдром домохозяйки); кризисное состояние экономики, финансов, социальной сферы государства.

В зависимости от частоты, глубины и остроты конфликтов выделяют кризисные, конфликтные, проблемные и невротические семьи.

Кризисная семья. Противостояние интересов и потребностей супругов носит острый характер и захватывает важные сферы жизнедеятельности семьи. Супруги занимают непримиримые и даже враждебные позиции по отношению друг к другу, не соглашаясь ни на какие уступки. К кризисным брачным союзам можно отнести все те, которые или распадаются, или находятся на грани распада.

Конфликтная семья. Между супругами имеются постоянные сферы, где их интересы сталкиваются, порождая сильные и продолжительные отрицательные эмоциональные состояния. Однако брак может сохраняться благодаря другим факторам, а также уступкам и компромиссным решениям конфликтов.

Проблемная семья. Для нее характерно длительное существование трудностей, способных нанести ощутимый удар стабильности брака. Например, отсутствие жилья, продолжительная болезнь одного из супругов, отсутствие средств на содержание семьи, осуждение на длительный срок за преступление и ряд других проблем. В таких семьях вероятно обострение взаимоотношений, появление психических расстройств у одного или обоих супругов.

Невротическая семья. Здесь основную роль играют не наследственные нарушения в психике супругов, а накопление воздействия психологических трудностей, с которыми встречается семья на своем жизненном пути. У супругов отмечается повышенная тревожность, расстройство сна, эмоции по любому поводу, повышенная агрессивность и т.д. [12].

Конструктивность разрешения супружеских конфликтов, как никаких других, зависит в первую очередь от умения супругов понимать, прощать и уступать.

Отдельно стоит остановиться на таком радикальном способе разрешения супружеских конфликтов, как развод. По мнению психолога И.В. Гребенникова, разводу предшествует процесс, состоящий из трех стадий: а) эмоциональный развод, выражающийся в отчуждении, безразличии супругов друг к другу, утрате доверия и любви; б) физический развод, приводящий к раздельному проживанию; в) юридический развод, требующий правового оформления прекращения брака [13].

Многим развод приносит избавление от враждебности, неприязни, обмана и того, что омрачало жизнь. Конечно, он имеет и негативные последствия. Они различны для разводящихся, детей и общества. Наиболее уязвима при разводе женщина, у которой обычно остаются дети. Она больше, чем мужчина, подвержена нервно-психическим расстройствам.

Негативные последствия развода для детей гораздо значительнее по сравнению с последствиями для супругов. Ребенок теряет одного (подчас любимого) родителя, ибо во многих случаях матери препятствуют отцам встречаться с детьми. Ребенок часто испытывает давление сверстников по поводу отсутствия у него одного из родителей, что сказывается на его нервно-психическом состоянии. Развод ведет к тому, что общество получает неполную семью, увеличивается число подростков с отклоняющимся поведением, растет преступность. Это создает для общества дополнительные трудности.

1. Калыш А.Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. Монография. – Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.
2. Марцинковская Т.Д. Национальное самосознание и его отражение в русской психологической науке (середина XIX – начало XX в.): Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. – М., 1994. – 35 с.
3. Этнос, нация, общность: Этнологический словарь. – М.: Наука, 1996.
4. Дробижеева Л.М. Актуальные задачи: Союз с социальными психологами // Советская этнография. – 1983. – № 4.
5. Бромлей Ю.В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
6. Гаджиев А.Х. Социально-психологические проблемы марксистско-ленинской этнической психологии. – Ростов н / Д, 1982. – 248 с.
7. Дашдамиров А.Ф. Нация и личность. – Баку: ЭЛМ, 1976. – 134 с.
8. Джандильдин Н.Д. Единство интернационального и национального в психологии советского народа. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – 197 с.
9. Джандильдин Н.Д. Природа национальной психологии. – Алма-Ата: Казахстан, 1971. – 302 с.
10. Калышев А.Б. Межнациональные браки в сельских районах Казахстана // Советская этнография. – 1984. – №2. – С. 71-77.
11. Российское законодательство X – XX вв. В девяти томах. Т. 2-4. – М.: Юрид. лит, 1995. – С. 244-246
12. Торохтий, В.С. Психология социальной работы с семьей. – М.: ЭКСМО Пресс, 1996. – Т. 3. – 500 с.
13. Гребенников И.В. Этика и психология семейной жизни. – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.

**Р.Шойбеков, ф.ғ.д., профессор,
ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ.**

ҚАЗАҚТЫҢ БАЙЫРҒЫ ҚҰДЫҚШЫЛЫҚ КӘСІБІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҰҒЫМДАР МЕН АТАУЛАРЫ

Өзендер мен көлдерден алыс жерлерде, шөл мен шөлейтті өңірлерде, ұшы-қиырсыз кең далада адам мен малды таза, тұщы сумен қамтамасыз етуге және кейбір аймақтарда жер суландыруға арнап су қабатына дейін тік қазылған гидротехникалық құрылыс нысанын *құдық* деп атайды. Халық тілінде, атап айтқанда, Шығыс Қазақстан тұрғындары тілінде оның *құй*, батыс өңірлерде *құйы* тәрізді көне атаулары сақталған [1, 433]. Түркі халықтарына құдық суын пайдалану көне заманнан бері белгілі болғандығын жазба ескерткіштерде кездесетін *қудуг*, *қуйуг*, *қузуг* секілді атаулардан, *qulan quduqqa tüüşä, qurbaa ajuir bolur* (құлан құдыққа түссе, құрбақа айғыр болар) [2, 464], *Қузуғда сув бар, ит бурны тегмәс* (құдықта су бар, ит тұмсығы тимес), *қутсуз қузуққа кірсә, құм йағыр* (құтсыз құдыққа кірсе құм жауар) [3, 49,65] сияқты фразеологизмдерден аңғаруға болады. Осылардың кейбіреуі бүгінгі тілімізде *құлан құдыққа құласа, құлағына құрбақа ойнар түрінде* қолданылып келеді. Бұндай фразеологизмдер түркілер мен қазақ даласында құдық қазу ісінің дамыған кәсіп болғандығын және тайыз құдықтардың жиі кездесетіндігін көрсетсе керек.

Әдетте, байырғы көшпелі ортада құдықтар өзен-көлі тапшы шөл далалар мен қыстауларда ғана емес, көш жолдары мен керуен жолдары бойына қазылған және оларды халық арасында әртүрлі белгісіне қарай ажыратып айту ертеден қалыптасқан. Атап айтқанда: суының татымына (дәміне) қарай *сорқұдық* (суы тұздылау құдық), *тұщықұдық* (әр кезде де ішуге жарамды, суы тұщы құдық), тереңдігіне қарай көбінесе *тайыз құдық* және *терең құдық* деп ажыратады. Тайыз құдықтар ел ішінде *орпа, орпақұдық, еспе, оймаққұдық, шұқанаққұдық, саязқұдық, таңқықұдық*, ал терең құдықтар *шыңырау, құрдымқұдық* деп аталады. Аузы мен қабырғасының диаметріне қарай аузы тар құдықты *оймаққұдық*, аузы кең, көлемі кең қазылған құдықты *апанқұдық, орпақұдық* дейді. Суы мол құдықтарды *сүттіқұдық, ақпақұдық, ақшелекқұдық, аспа* деп айтады. Суы аз немесе көзі бітеліп суы тартылған құдықтарға байланысты *үспе* (көзі бітеліп қалған құдық), *құрдымқұдық* (суы мардымсыз құдық) тәрізді атаулар қолданылады.

Жер асты суын құдық қазу арқылы пайдалану тарихы көне дәуірлерден басталатындығы археологиялық зерттеулерде айтылады. Батыс және Солтүстік Қазақстандағы қола дәуірінің орта шеніндегі қоныстарға жатқызылатын Тастыбұлақ және Шағалалы деген жерлерден археологиялық қазбалар кезінде ерте замандарда қазылған құдықтардың қалдықтары табылған. Сол заманның өзінде құдық қазудың күрделі техникасы игерілгендігі белгілі болып отыр. Орташа диаметрі 95-100

см болатын цилиндр тәріздес құдықтар 3-5 метрге дейінгі тереңдікте қазылып, құдық қабырғалары таспен, ағашпен шегенделген [4, 154].

Қазақ малшылары арасында құдықтар төңірегінде айналып және тікелей көшу кеңірек тараған. Мысалы, Үстіртті жайлаған адай, табын, үлкен шекті руларының қазған құдықтары, меншіктенген су жиналатын қақтары, бұлақтары, үстірттің тегістік жерлерінде құдығы бар жайлаулары болған. Пайдаланатын уақыт-мерзіміне қарай құдықтардың тұрақты және уақытша пайдаланатын түрлері болды. Уақытша пайдаланылатын құдықтар тайыз қазылып, керек болмаған кезде көміп тасталған. Жаңа жерге қоныстанған ауылдар бұрынғы құдықтарды пайдаланбай, жаңасын қазып алған. Мұндай құдық қабырғалары таспен өрілмейді, шегенделмейді. Тұрақты құдықтардың қабырғалары таспен, ағашпен бекітіліп, аузы тар етіп жасалып, қақпақ қойылып, ластанбау үшін жан- жағы таспен шегенделген. Тұрақты құдықтар керуен жолдарында, сондай-ақ, су тереңнен шығатын жерлерде және біршама тұрақты қоныстар тұрған тұстан қазылған [5, 60]. Тұрақты құдықтарды тереңдігіне қарай зерттеушілер 3 топқа бөліп көрсетеді: а) 4 метрге дейінгі терең емес, тайыз құдықтар; ә) 4 метрден 10 метрге дейінгі орташа тереңдіктегі құдықтар; б) 10 метрден астам тереңдіктегі шыңырау құдықтар [6, 85]. Шыңырау құдықтың ішкі жағы міндетті түрде тақта тастарымен шегенделді. Өйткені, қабырғаларын мықтап бекітпесе, 10 метрден астам тереңдіктегі құдық қабырғалары уақыт өте келе үгітіліп түсіп, су көзі бітеліп қалады. *Шыңырау* деп аталатын құдық тұтас бір рудың немесе малы көп ірі байлардың тапсырысы бойынша қазылып, кейіннен ол құдық сол байдың немесе рудың, кейде құдық қазған адамның атымен аталған. Құдық қазатын жерді алдын ала таңдайды. Ол үшін құдықшылар жергілікті жердің қатпарын, топырақтың, ол жерде өсетін өсімдіктердің ерекшеліктерін ескеріп, қалың жылқы айдағып, сол жерге жата қалып тың тыңдап, жер асты дыбысын ажыратып, ақсақалдардың кеңесін алған. Ел ішінде тұшы судың қай жерден шығатынын анықтай алатын адамдарды *көзді (құдықшы), көзі қарақты (құдықшы)* деп атаған [7, 7]. Құдық қазумен, негізінен, ру-тайпалардың қарапайым өкілдері айналысқан. Кейіннен олар осы еңбек түріне маманданған. Оларды *құдықшы* деп атаған [8, 45].

Құдықшы – құдық қазуды кәсіп еткен адам. Осыған байланысты көрнекті жазушы Ә.Кекілбаевтың құдықшылық кәсібі мен құдықшылар өміріне арналған «Шыңырау» повесінде этнографиялық тұрғыдан ерекше мәнді мынандай суреттеме кездеседі: *«Жылмиған жазық кенет сәл еңіс тартады да, қайтадан тақтайдай тегіс боп қайқайып кетеді. Сырт көзге қапелімде байқалар- байқалмас ойпаң жүлгенің бойын Қараштың бас көтергендері бес күн бойы армансыз шарлап шықты. Ана жерге барып та, мына жерге барып та топырағын қарайды, шөптің тамырын қазады, иісін иіскейді. Ең соңында Бөкен байдың үйір-үйір жылқысын алдырып, біресе текіректетіп айдап өтіп, біресе шаптырып көрді. Қалың жылқы тасыр-тұсыр шаба жөнелгенде, ақсақалдар жата-жата қалып, жерге құлақтарын тосып, тың тыңдайды.*

– *Кеуек жоқ. Кеуек болса, дүсірге жаңғырып, дүңкілдеп кетер еді.*

– *Сазды білем, тұяқтың үні тұншығып шығады екен.*

– *«Қырық астаумен» екі ортада не сор, не кебір жоқ, қара жон.*

– *Шөбіне қарасайшы, шілденің ортасында да балауса татиды. Астында сор болса, ендігі тамыры күйіп кетер еді ғой.*

Еңсеп ақсақалдардың кеу-кеу әңгімесін еліге тыңдағанмен, көбіне ештеңе түсіне қойған жоқ. Үлкендер кеңесе-кеңесе кеп, ақыры алабөтен ұйлығын өскен қалың жантақтың арасына қазық қақты. Бөкен бай қазықтың үстіне үй тікті. Қасына тағы бір-екі қараша үй қондырды. Сосын екі ауылдың шалдары қазықты шырқ айнала тізіліп отырып, құран оқып, Бөкен бай мен Еңсепке баталарын берді. Қоңыр марқаның басын мүжіген соң, ақсақалдар ауыл-ауылына тарады. Қасында төрт-бес жігіт қолғабысшысымен Еңсептің өзі қалды. Ауық-ауық Дәржан соғып, хал-жағдайды сұрап, ақыл айтып кетеді. Еңсеп бес қанат боз үйдің қақ ортасында қазық тұрған жерден құдық қаза бастады. Қашан төбесінен күн түспейтін тереңдікке жеткенше киіз үй тігулі тұрды» [9, 241].

Құдық қазумен айналысқан мамандар арасында, әсіресе, адай руының шеберлері ұқыптылығымен ерекше көзге түседі. Ол жөнінде Ә.Н. Бөкейхан былай деп көрсеткен болатын: *«Әр адайдың беліне қыстырып жүрген темір күрегі болған, сондықтан олар күректі белдеме деп атаған. Ертеде әр қазақтың пышақ және шылбыр алып жүруі тиіс болғанындай, әр адайдың міндетті түрде белінде темір күрегі-белдеме болуы тиіс еді, оның көмегімен адайлар құдық айналасын және оның ішін реттеп тұратын» [10, 68].*

Жердің ерекшелігіне байланысты *шыңырау* аталатын терең құдықты бір немесе бірнеше маусым бойы қазған. Суға жақындаған сайын құдықшы су көзін табуға тырысқан. Су көзін тапқан соң, оны шүберекпен тығындап қойып, су жиналатын үлкен ойық жасап алады. Оны *үгі* деп атаған. Шүберек тығынды алып тастағанда, су біртіндеп үгіні толтырады. Құдықшылар құдықтың ішкі жұмысын бітірген соң, құдық аузының айналасын қоқыстан тазартып, су алғанда, мал су ішкен кезде құдық аузының опырылып түспеуін қатты ескереді. Сондықтан құдықтың аузын таспен шегендеп, тесігі тар етіп жасалған тақтай қақпақпен жауып қояды. Қақпақтың сырты киізбен қапталады. Киізбен қапталған мұндай қақпақ құдық суын құм мен шаң-тозаң түсуден сақтаған. Қазылып болған құдық аузын таспен қалап, жер бетінен аздап көтеріңкі еткеннен кейін ортасы тесілген, тастан жасалған қақпақ қойылады.

Мұндай құдықты *әйкел құдық* деп те атайды.

Таспен шегенделген шыңырау құдықтарды қазуға көп уақыт кетеді. Оның тереңдігі құлашпен немесе қадаммен өлшенген. Оның жұмысы біршама жоғары бағаланған. Құдықтың құнын *құдық ақы*, *құдық ақы мал* деп атайды. Шыңырау құдықтың құны 100 қой немесе одан да көп малмен өлшенген. Жанына тас астаулар қойылған шыңырау құдықтар малшы қауымға жүздеген жылдар бойы қызмет еткен.

Құдық басында. Н.Н. Каразин. XIX ғасырдың екінші жартысы

Құдықшылардың қазған құдықтарын атауда ел ішінде қалыптасқан мынадай ерекшеліктер болды. Мәселен, жеке адамның ақы төлеп қаздырған құдығы сол адамның атымен аталып, оның меншігі болып есептелген. Мұндайда ол құдықтар *Мұқанқұдық*, *Байсейіт құдығы*, *Тасболат қаздырған* түрінде аталып, кісі есіміне *құдық*, *құдығы*, *қаздырған* тәрізді сөздер тіркесіп айтылған. Сонымен бірге жекеменшік құдықтарды атаудың төмендегідей де реті болды: құдық оны қазып берген адамның (құдықшының) атымен де аталған. Ондайда құдықшының есіміне *қазған сөзі* қосылып, *Құлымбет қазған*, *Сапар қазған* тәрізді атаулар қалыптасқан. Ал, ру-ел болып қаздырған құдықтар ортақ су көзі болып есептеліп, оған сол рудың, елдің аты берілген (Мысалы: *Баубек қазған* деп аталатын Маңғыстаудағы құдық атауы баубек руының атымен байланысты қойылған).

Қазақстанның шөлді, далалық жерлерінде шыңырау құдық қазу және тас астаулар қашаумен құдықшылар XX ғасырдың 50-жылдарына дейін айналысты. Жанына тас астаулар қойылған, таспен шегенделген тұрақты құдықтарды жергілікті халық ұқыпты сақтап келген, сондықтан олар – қазақ халқының өткен замандағы мал шаруашылығы мәдениетінің маңызды ескерткіштері. Бұндай тас құдықтар Маңғыстау, Үстірт және басқа да өңірлерде көбірек сақталған. Сондай көне құдықтардың кейбіреулері сорғыш құрылғының көмегімен соңғы уақыттарға дейін қолданылды. Құдықшылар таспен шегенделген құдық жасау үшін шегендейтін немесе астау жасайтын тасты жартылай өңдеп алады. Ол үшін алдымен таңдалған жердегі тау жыныстарының ірі бөлшектері кескіш құралдармен сыналардың көмегімен шабылып алынады. Содан соң оларды қажетті тақта сияқты пішінге келтіреді. Бұл заттарды арбамен немесе түйеге теңдеп жұмыс басына жеткізеді. Содан кейін осындай таспен құдықтың қабырғасын өріп шығады.

Құдықшылар құдық қазуға және оны толық жабдықтап шығуға шаппашот, қалақ, күрек, қашау, қырғы, қырғыш, ара, түрпі, пышақ сияқты құралдарды пайдаланған.

Құдық қазу жұмысында шағын ұжымдық еңбек түрі қолданылған. Қазылған топырақ, құм, қиыршық тасты жоғарыға тартып, сыртқа төгіп тұратын, шегендеуге қажетті тас таситын т.б. жұмыстарды атқаратын құдықшының тұрақты көмекшілері болған. Кейбір шеберлердің шәкірттері болған. Шәкірттік тек туыстық қатынастар бойынша әкеден балаға, ағадан ініге қарай ауысып отырған. Дәстүрлі қазақы ортада құдық қазушылардың шағын тобына арнап тігілген екі-үш құрым күркені *құдықшы ауыл* деп атаған.

Қазақ жеріндегі мыңдап саналатын құдықтар, әсіресе далалы, шөлді жерлердегі терең тасқұдық-шыңырауларда кең байтақ далада көшіп-қонып мал өсірген қазақ халқының ерте замандардан келе жатқан гидротехникалық білімі мен шығармашылық әлеуеті көрініс табады. Мал басын өсіру барысында жасанды су көздерін пайдалану қажеттілігі және көш жолдары мен керуен жолдары бойында аса зәру «су бекеттерін» ұйымдастыру жұмысы қазақ арасында маманданған *құдықшы* деп аталатын дербес кәсіптің пайда болуына алып келді. Халық тілінде осы кәсіп түріне байланысты қалыптасқан жүздеген атаулар пайда болып, жер-су аттары құрамында, жергілікті сөйлеу тілінде сақталып, бүгінгі күнге жетіп отыр. Бұған мысал ретінде *метей*, *құдық қазу*, *шығыр арқан*, *қыл арқан*, *теппе*, *құдықшының құрым қосы*, *көк тас*, *қадам*, *емен күбі*, *қос құлақты емен күбі*, *саптама етік*, *тас қашау*, *күрек*, *шолақ сап*, *қос құлақты емен күбі*, *саптама етік*, *тас қашау*, *шеген тас*, *шеген тас кесу*, *суат*, *шыңырау*, *арамен кесу*, *сандық тас*, *сар кемік тас*, *шығыр*, *шығыр тарту*, *құдықшы*, *ауыз су*, *күрек*, *шолақ сап*, *құдық аузы*, *құдық табаны*, *ауыз шайып көру*, *құдықшы ауыл*, *өру*, *қалау*, *шегендеу*, *тебін су*, *әйкел*, *әйкел орнату*, *әйкелді құдық*, *астау*, *тас астау*, *астау басы*, *құдық ақы*, *құдық ақы мал*, *ордалы құдық*,

топырақ қарау, шөп тамырын қазу, иіс иіскеу, тың тыңдау, саз, қазық қағу, қайыр, көз, су көзі, көз ашу, сүймен, темір сүймен, аршу, су кіндігі, су шығару, қайла, қайлалап тесу, жетпіс құлаш шыңырау, шыңырау қазу, орпа, таңқы құдық, жер барлау, бата (ақсақал батасы), терең құдық, ұры ағын, арна, тас жігі, тақтай тас, қауға салу, суы тартылу, тас қабаты, кісі бойы, қиыршық тас, өрісі мол шыңырау, туырлық саз, ата кәсіп, қабырға, арқан қағу, топырақ шығару, шапқы, жентек саз, ұңғу, құдықшылық, суат барлау, күреп салу, құдыққа түсіру, зымыран түп, топырақ тату, суы тұну, су шығу, көзді бітеу, суыл, сарқырама ағын, қауға, қанды құдық, құдықты аластау, құдық көзеу, құдыққа көшіру тәрізді атауларды, сонымен бірге құдықшы қолымен жасалған гидротехникалық құрылысқа байланысты қалыптасқан, этномәдени семантикасын арнайы қарастыруды қажет ететін құдығына бар асылын тыққан шөл даладай, құдығына қарай қауғасы, құдыққа салған қауғадай, құдық суындай тәрізді фразеологизмдерді келтірсек те жеткілікті.

Құдықтың ішкі, сыртқы жұмыстарына, құдықшылар қолданатын құрал-саймандарға, құдықтың түрлеріне, құдық басындағы құрал-жабдықтарға, қысқасы, гидротехникалық нысанды жасаушы субъектіге қатысты атаулардың мол тобының әрқайсысы жеке-жеке сөз етуге тұратын тіл байлығы. Біз тек солардың кейбіреулеріне ғана тоқталып өттік.

1. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.
2. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 б.
3. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит-турк). Тәржімалағандар: Қ. Бекетаев, Ә.Ибатов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
4. Оразбаев А.М. Колодцы на поселений Чаглинка (Шагалалы) // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алматы, 1972.
5. Вялов О.С. Гидрогеологический очерк Устюрта. – М. – Л., 1935.
6. Тобыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в 18 – нач. 20 века (политико-экономический анализ). – Алматы: Наука, 1971. – 633 б.
7. Қартаева Т. Шыңыраудың басында ши сыңсыған // Түркістан. 2015, 12 наурыз, №10.
8. Бекназаров Р.А. Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері. – Алматы: Типография ОП, 2005. – 160 б.
9. Кекілбаев Ә. Бір уыс топырақ. Роман және повестер. – Алматы: Жазушы, 1974. – 256 б.
10. Букейхан А.Н. Казахи Адаевского уезда // Казахи. Антропологические очерки С.Ф. Баронова, А.Н. Букейхана и С.И. Руденко. Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып. 3. Серия Казахская. – Л., 1927. – 59 – 83 бб.

Б. Қақабаев,
ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ.

КҮДЕРІ ДАЙЫНДАУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Қазақтың дәстүрлі шаруашылығында негізгі тұрмыстық қажеттіліктерді өтеуде ең көп қолданылған шикізат малдың терісі мен жүні болғаны белгілі. Жалпы көшпелі шаруашылықта мал өнімдері қалдықсыз толықтай дерлік іске жаратылып отырған. Тіпті малдың мүйіз-тұяқтары, сүйектері де түрлі бұйымдарды дайындауда қолданылатын. Дей тұрғанмен, қолдану аумағының көптігі жағынан шикізат ретінде жүн мен тері бірінші орында тұрды. Киім-кешектің орны өз алдына, жүннен, теріден жасалатын шаруашылық бұйымдар мен құралдар көшпелі тіршіліктің қай саласында болсын ерекше орын алатын. Қазақ халқы жүнді, теріні қажеттілікке қарай, түрлі өңдеуден өткізіп, оның табиғи-физикалық мүмкіншіліктерін барынша пайдаланатын болған. Жүн негізінен жабынды, жылу сақтайтын материал ретінде қолданылса, терінің қолданыс аясы тіпті кең болды. Түгі алынбай иленген тері көбінесе киім-кешек тігуге пайдаланылса, түгі алынған терілер киім-кешек қана емес шаруашылық әрекеттің барлық саласында дерлік қолданылатын болған. Осыған байланысты қазақтың дәстүрлі тіршілік қамы жүйесінде төрт түлік малдың терісі мен жүні және әртүрлі аң терілеріне және оларды ұқсатуға қатысты көшпелі ортада ежелден орныққан категориялар, ұғымдар мен атаулар топтамасы аса кең ауқымдылығымен ерекшеленеді [16, 5т: 409-417б].

Қазақтың материалдық мәдениетін этнографиялық тұрғыдан кеңінен зерттеген Қазақстан ғалымдары аталған ұғымдар мен атаулардың қолданыс аясына, технологиялық ерекшеліктеріне тіпті әлеуметтік статустық мәніне қарай саралап жіктеу жасаған. Бір айта кететін жай, аталған зерттеулердің негізгі дені қазақтың тері өңдеу технологиясын дәстүрлі қолөнер категориясына жатқызып, үй шаруашылығы тұрғысынан зерделейді. Осы ретте ескерер гәп, тері илеу, тері өңдеу жұмыстарының кешені технологиялық тұрғыдан алғанда өндірістік масштабта қаралмаған. Әр үйдің немесе жеке қожалықтың аз көлемдегі теріні ұқсату әдістері ғана сипатталады [1,28-35бб; 2,28-42бб; 11,74-91бб]. Ал қазан төңкерісіне дейінгі жарық көрген деректерде, әсіресе орысқа бодан болмай тұрған кезде, қазақтар сыртқа мал өнімдерін шикізат ретінде ғана емес, өңделген тері, былғары, шекпен мата сияқты тауарларды өндіріп және сыртқа шығарып сатқандығы айтылады [3,45-69бб; 4,39-98бб; 7,172-179бб].

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап арзан Ресей өндірістік тауарларының көбеюіне байланысты казактардың дәстүрлі өндірістері құлдырап, көптеген тауар өндіру дәстүрлері жойылып та кетті. Бұл әсіресе тері илеу, тері қыбықтыру сияқты күрделі технологиялармен байланысты кәсібиленген өндірістерге қатысты болды. Сақталып қалғаны теріні ұқсатудың жеке қажеттілікті өтеу көлемінде аздаған мөлшерде өндіруге қатысты қарапайым технологиялары болды. Яғни үлкен көлемдегі өндірістік технологиясы қолданыстан шығып, тері өңдеудің кейбір тәсілдері мен түрлері мүлде ұмыт болып кеткен. Тері илеудің дәстүрлі ортада, әсіресе, орысқа бодан болмай тұрған кезде дамыған мамандандырылған өндіріс болғанын, сатып алу объектісі болғанын XIX ғасырдың орта кезіндегі казактармен сауда саттық қатынастар жайындағы материалдардан көруге болады.

Мақала жазу барысында Қазақтың дәстүрлі кәсіпшілігінде тері өңдеудің қарапайым түрінен бастап күрделенуіне қарай (*шикі тері, иленген тері, боялған тері, күдері, қыбықтырылған тері*) олардың тұрмыстағы, шаруашылықтағы қолданысы зерделенді [5,326; 11,74-9166]. Қазан төңкерісіне дейінгі жарық көрген ғылыми дерек көздерді пайдалану негізінде тері өңдеуге байланысты көптеген атаулар мен ұғымдардың (*күдері, сақтиян, көк сауыр, қыбықтыру түрлері*) дәстүрлі ортада қолданылған технологиялық ерекшеліктері, бұйымдардың жасалу үрдісі айқындалды. Осындай ұмыт болған технологиялар қатарына күдері жасаудың халықтық тәсілдерін жатқызуға болады.

Осы күнгі қазақ этнографиясы жөніндегі зерттеулерде күдері жасаудың технологиялық ерекшеліктері, оның тері илеудің басқа түрлерінен айырмашылығы зерттелмеген проблемалар қатарына жатады. Мақала қазақтың дәстүрлі кәсіпшілігінің осы қырын ашып ғылыми айналымға енгізуге бағытталған.

Күдері – маймен қыбықтыруға негізделген, ерекше тәсілмен өңделген тері. Күдері орыс тіліндегі «замша» дегенге келеді. Сапасы жағынан айырмашылығы болмағанымен жасалу тәсілдері мен қыбықтырғыш майларды қолдану жағынан күдері дайындаудың қазақы технологиясы өзінің бірегейлігімен ерекшеленеді [8,210-21266; 11,2866, 301-30366]. Күдері – иленген терінің ерекше жұмсақ, су әсер етпейтін, өте берік түрі. Күдерінің өте жоғары сапалысын *мақпал күдері* немесе *күдері мақпал* деп атаған. Қазақ ишілері күдерінің жай түрін туша, лақ және тоқтының, сондай-ақ, сүт емген бұзаудың терісінен, ал мақпал күдері сияқты ерекше сапалы түрлерін киік, елік, қарақұйрық сияқты қоңыр аңның терісінен дайындаған. Күдерілеудің тері илеудің басқа түрлерінен басты айырмашылығы – маймен қыбықтыру болып табылады. Қыбықтыру барысында тері тек күдеріге тән сапалық қасиеттерге ие болады. Халықтық технологиямен жасалған күдері қошқыл сары немесе қоңырқай түсті болып келеді [5,126].

Күдері жасаудың қазақ шеберлері қолданған дәстүрлі тәсілі. Мәлімет беруші Жанғали Смағұлұлының айтуы бойынша күдері жасау бірнеше сатыдан тұрады [16]:

- сапасы жағынан біркелкі етіліп топтастырылған терілерді бір-екі күн бойы суға салып жібітеді. Жібіп, жұмсарған терілердің шелін қырып, кір қоқысын кетіріп тазалайды.

- тазаланған шылғи терілерді үлкен ыдыста суға әк пен күлден қосып дайындалған қою ерітіндіге 4-10 күнге салып қояды. Терілердің келесі процедураға дайындығын шеберлер оның қопсып, ісініп әжептеуір қалыңдай түсуімен және түгінің жиди бастағанынан біледі. Бабына келген шылғи терілер ерітіндіден алынып, мұқият жуылады.

- қабарған тері тегіс жазықтыққа керіліп, өткір ұстарамен немесе жүзі доғал келген арнайы пышақпен өте жұқа тері қабатымен қоса түгін қырып алады. Бұл шара қыбықтыру барысында майдың толық сіңуін қамтамасыз ету үшін жасалады. Бұл күдерінің басқа былғары түрлерін жасаудағы басты ерекшеліктерінің бірі болып саналады. *Айта кететін жайт, зерттеуші мамандарға, терінің беткі қабатын қырғанда қалатын ұстараның білінер - білінбес ізі күдерінің халықтық тәсілмен жасалғандығын білдіретін маркерлердің бірі болып есептеледі. Зауытта арнайы қондырғымен өңделген теріде ұстараның ізі болмайды* [16];

- түгі алынған тері әк ерітілген сілтілі суда тағы бір-екі күн жібітіледі. Ақуызы мен майынан толықтай айырылып ақжем болған терілерді әгі кеткенше ағын суға бір-екі күнге салып қояды. Ағын су болмаған жағдайда суды жиі ауыстырып отырып, теріні жуып тазалайды. Қалып қалған сілті ерітіндісін бейтараптау үшін теріні құрамында сүт қышқылы мен сірке қышқылы бар ашыған айран мен кебек аралас иде ұстайды. Бұл шара тері ақжемделіп, сөлі кету үшін жасалады. Ең ақырында теріні тағы да жақсылап жуып күнге қарсы қойып қарайды. Мұндайда терінің әгі кетпеген жерлері ала-құла болып көрініп тұрады. Егер ала тұстары болған жағдайда тері аласы кеткенше жуыла береді. Осылайша тәптіштеп тазаланған, ақуызы мен майынан арылған терілер сорғытылып, тобарсытылады.

- шала кепкен теріге *жылқының майын* бірнеше дүркін жағып, май сіңгенше бірер күн көлеңкелі жерде ұстайды. *Күдері жасаудың қазақы тәсілінің ерекшелігі – негізгі қыбықтырушы зат ретінде жылқының майын қолдану болып келеді.* Жылқы майы басқа түліктің майына қарағанда қанықпаған майлы қышқылдардың (карбон қышқылдары) үлесінің көптігімен ерекшеленеді [11:301,303].

- құрамындағы ылғал азайып май сіңірілген терілер қайтадан майланып жылы жерге бірінің үстіне бірі қатталып жиналады. Қатталған терілердің ішіндегі май ашып тотыға бастаған кезде тері қабаттары өздігінен қызады. Ишілер терінің бабына жеткенін білу үшін терінің арасына қол сұғып, оның қызуы қайтқан-қайтпағанын қадағалап бақылап отырады. Қаттамадан терілерді жеке-жеке алып,

күнге қарсы ұстап тұрып, сары түстің алабажақтанбай біркелкі болуын қадағалайды. Бабына келді-ау деген терілерді желдің өтіне, көлеңке жерге іліп қояды. Жағылған май ашып, терінің құрамына әбден сіңген кезде тері қою сары түске енеді. Ал, терінің өзіне тән иісі жойылып, қышқылтым ерекше иіс пайда болады. Қатталған терілердің құрамындағы май қызып, ашу барысында терінің коллаген талшықтарымен күрделі химиялық байланысқа түсіп, жана түзілістер құрады. Аталған химиялық реакция нәтижесінде тері тек қана *күдеріге* тән, судың әсерінен керіліп созылмайтын, кепкен кезде тырысып қатып қалмайтын қасиеттерге ие болады.

- біркелкі түсті болған терінің артық майын сығымдап алып, майдың қалдықтары сақар еріткен сумен немесе сабынды сумен жақсылап жуып кетіріледі.

- майынан арылған теріні жақсылап кептіріп алғаннан соң, талқылап, керіп қыртыстарын жазады [15].

Күдеріден жасалған бұйымдар қоршаған ортаның әсерінен өзінің физикалық қасиеттерін өзгертпейтін сапасымен айқындалады. Дайын болған күдері қолға ұстағанда біркелкі жұмсақ, биязы болуы шарт. Судың, тіпті сабынды судың әсерінен сапалық өзгеріске ұшырамайтын ерекшелігіне байланысты күдеріден жасалған бұйымдар жууға жарамды болады [12: 281-301]. Аталған ерекшеліктеріне байланысты ертеде күдеріні көбінесе, қару жарақтың бауларын жасауға қолданған. Себебі күдері бау ер қаруының, сауыт – сайманының денеге қонымды отырып, жауын – шашынның немесе аптап ыстықтың әсерінен жұмсарып, босап немесе тырысып қалмауын қамтамасыз ететін. Яғни, күдері – ылғал сормайтын, ұдайы бірқалыпты жағдайда болатын өте берік материал. Күдеріге тән және бір ерекше қасиет – өте жұмсақ болса да керіліп, созылмайтындығы мен жыртыла қоймайтын мықтылығы.

Осыған байланысты ауыз әдебиетінің үлгілерінде *күдері бау* басқадай арқан – баулардан ерекше, соғыс құралдарына қатысты аталады:

Күдеріден бау тағып,

Кіреуке киер күн қайда.

Доспамбет жырау (XVI ғ.) [9]

Күдеріден бау тағып,

Ақ кіреуке киер ме екеміз?

Ақтамберді жырау (1675-1768) [9]

Күдерінің мақпал барқыт түгінің ерекше жұмсақтығына және қыбықтыру барысында пайда болатын сарғылт қоңыр түсіне дәстүрлі ортада оған ерекше эстетикалық мән беріліп, қымбат бағалы бұйымдар жасауға қолдануға негіз болды. Күдеріден тігілген шекпен, шалбарлар, бас киімдер мен камзолдар кестеленіп, оқаланып, қымбат аң терілерімен көмкеріліп өте салтанатты етіліп тігілетін және өте бағалы сыйлы киім – кешектің қатарына жататын болған. Ондай киім – кешек қалыңдықтың жасауының, құнның құрамында берілетін болған. Өте бай адамдар қыздың жасауына күдеріден тана, маржан, асыл тастармен, күміс шытыралармен әшекейленген тұс киіз тіктіретін болған. Осындай күдеріден құрастырылып тігілген бірегей тұскілем ҚР Мемлекеттік орталық музей қорында (*КП 13115а нөмірмен*) сақтаулы. Оның ұзындығы 336 см, ені 156 см. Күдеріден тұратын табағының орта тұсына *алақұрт* жиекті күн өрнегі кестеленген. Оны айнала шашырай қызыл, көк түсті зооморфты өрнектер *бізкестелеп* тігу тәсілімен өрнектелген. Сондай-ақ, ақ және көк түсті үлкенді-кішілі *гүл* өрнектері шашырай кестеленген. Күдерінің жиегіне (үш жағына) *алақұрт* өрнегінен тұратын екі қатар *су* жүргізіліп, арасына көкшіл түсті *көгеріс* өрнегі өрнектелген. Жасыл барқыттан тұратын көмкермесінің бетіне қызыл түсті теңіз маржандарынан *гүлқауызы* өрнегі (45 дана), шыны моншақтар, седеп түймелер және қалыптың көмегімен құйылған металл шытыралар тігіліп, көгеріс өрнегі желісін үзбей айналдырылған. Екі жаны және үстіңгі жағы құндыз терісімен жұрындалған. Жоғарғы жағына ілуге арналған мақта матадан ілгектер тағылған. Етегі дәстүрлі тұскиізге тән – ашық күйінде қалдырылған [14].

Тұс кілем. ҚР MOM қорынан (КП 13115 а)

Дәстүрлі ортада күдеріден біркіер бағалы киім - кешек тігілетін. Мұндай киімдер кестеленіп, ою-өрнекпен әшекейленетін болған. ҚР Мемлекеттік орталық музей қорындағы өте жақсы сақталған (КП 10333) *кестелі күдері шалбардың* балақтары төртбұрыш пішінде ашық-қоңыр түсті күдері қиықтарынан құралып, ау салынбай тігілген. Шалбарға *өсімдік және геометриялық өрнектер* түрлі-түсті жіптермен кестеленген. Шалбар балағының төменгі екі бүйіріне екі қатар (гүл, мүйіз) өрнек, ал жиегіне қара, ақ түсті жіптермен *құртқа* өрнегі кестеленген. Шалбардың екі бүйіріне *табақ* өрнегі бізбен кестеленген. Табақтың жиегін айналдыра мүйіз өрнегі мен төрт дана үлкен гүл кестеленіп салынған. Шалбардың жалпы ұз. 90 см, бел ұз. 104 см, балақ ені 30 см.[13:257]

Кестелі күдері шалбар. ҚР МММ қорынан (КП 10333)

Мысал ретінде көрсетілген екі бұйым да қымбат заттар қатарына жатады. Тұс кілемді жасау барысында қолданылған седеп түймелер, маржан, күміс шытыралар мен бағалы құндыз терісі сияқты элементтері бұйымның ерекше бағалы екендігін көрсетеді. Ал композицияның негізі болып келетін кестеленген табағының күдеріден жасалуының өзі, дәстүрлі ортада күдеріге ерекше мән беріп аса бағалы заттарды жасауға қолданылғандығының куәсі болса керек.

1. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, Өнер, 1987.
2. Шокпарұлы Д. Тайжақидан тараққа дейін // Ер қанаты. Жинақ. Құраст. Ж.Аупбаев. – Алматы: Қайнар, 1987.
3. Пармонов И.А. О кожевенном производстве в Туркестанском крае // Русский Туркестан. – М., 1872.
4. Бродовский М.И. Технические производства в Туркестанском крае. – Санкт-Петербург, 1875
5. Шорманов М. О скотоводстве у киргизов Западной Сибири// Казахские народные обычаи. – Астана, Алтын кітап, 2007.
6. Христофор Барданес. Киргизская или казацкая хорография // Из (журнал) путешествия Христофора Барданса в Киргизскую степь. // История Казахстана в русских источниках XVI – XX веков. Т. IV. – Алматы, Дайк-Пресс, 2007.
7. Шокпарұлы Д. Теріден жасалатын бұйымдарды құрастыру технологиясы. – Алматы: Кітап, 2005.
8. Энциклопедический словарь Брокгауз Ефрона. Т. 23. – Петербург: АО «Ф.А. Брокгауз - И.А. Ефрон», 1894.
9. Алдаспан. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1970
10. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995.
11. Котова Е.Н. Кожа и мех // Система научного описания музейного предмета: классификация, методика, терминология. Справочник. – СПб.: Арт-Люкс, 2003. С.281-301.
12. Әмірғазин Қ. Қазақ қолөнері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
13. Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. Ғылыми каталог (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Өнер, 2009.
14. ҚР Мемлекеттік орталық музей материалдарынан.
15. Орталық музей этнографиялық экспедиция материалдарынан.
16. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-5 том; Алматы: 2011-1014.

**ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ КАЛЕНДАРІ:
ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ФУНКЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ**
(бес томдық этнографиялық энциклопедия материалдары бойынша)

Бұл мақаланың негізін 2011-2014 жж. жарық көрген бес томдық этнографиялық энциклопедияның материалдары құрайды [1]. Ұзын ырғасы оң мыңнан астам этнографиялық категория, ұғым және атау қамтылған бұл энциклопедия материалдарының қатарында арнайы қарастырылған сала – *дәстүрлі халықтық білім*. Дәстүрлі халықтық білім туралы сөз қозғағанда, оның көшпелілердің тіршілікке қамы мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастыруды ұсынған этнолог Нұрсан Әлімбайдың жаңаша концепциясын негізгі арқау етіп алдық. Ғалымның сөзімен айтқанда, «*халықтық білім, соның ішінде, әсіресе, календарь, медицина, ветеринария, метеорология, метрология, астрономия және сол сияқты көшпелі ортадағы өндірістік үдерісті әлеуметтік мәдени және технологиялық тұрғыдан тиімді ұйымдастырудың аса тиімді факторларының бірі болды*» [2,76]. Халықтық білімдегі аса мәнді саланың бірі – дәстүрлі календарь. Ол арасында да көшпелілер үшін шаруашылық харекеті мен тіршілік ырғағын тиімді ұйымдастырудың ілкімді бір тетігі ретінде қызмет етті. Халықтың когнитивтік түсінігіне ден қойсақ, календарьді **жылқайыру** немесе **күнқайыру** деп аталатын негізгі екі түрге бөлуге болады. Дәстүрлі ортада ұзақ мерзімге бағытталған уақыт есептеу жүйесі **жылқайыру** деп аталса, жыл ұзақтығын ұсақ фазаларға бөліп есептеу жүйесін **күнқайыру** деп атаған [3, 505-508; 4, 289-295]. Жылқайырудың «мүшел» деп аталатын он екі жылдық циклмен есептелетін бір ғана түрі бар. Ол күн жүйесіндегі планеталардың (қазақ этноастрономиясында оны «қыдырма жұлдыздар» деп атайды) қозғалыс заңдылығына негізделген. Түркі халықтарының арасында кең таралған «мүшелге» қатысты алғашқы жазба дерек түркі жазуларында кездеседі. Хайуанат атымен аталатын бұл жүйенің қытай, тибет, үндіқытай халықтарында түрлі нұсқалары дамыған [5, 3-37; 6, 133-138]. Зерттеушілер мүшел есебінің күн жүйесіндегі Есекқырған немесе Сарыжұлдыз (Юпитер, көнетүрікше - Оңай) планетасының 12 жылда бес мәрте, ал Қоңырқайжұлдыз (Сатурн, көнетүрікше - *Секентір*) планетасының 30 жылда екі мәрте Жерді айналып шығатын қозғалыс заңдылығына негізделгендігін айтады [5, 45-54; 7, 32-65; 8, 147-160; 9, 3-4].

Күнқайыру жүйесінің басты ерекшелігі Жердің Ай мен Күннің қозғалысын заңдылығына арқау етеді және оның түрлі фазаларын жұлдыздардың «көмегімен» айқындап отыратындығында. Қазақ этноастрономдары («есепші») мен «жұлдызшы» мамандардың іс-тәжірибесінде мәліметтер мен деректерге қарағанда көшпелі ортада қолданыста болған халық календарын бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады. Олар жылды сегменттерге (маусым, тоқсан) бөліп санау, ай мен жұлдыздың ұдайы «кездесіп», тоғысып отыратын цикліне қарай санау, шоқжұлдыздар бойынша санау және фенологиялық құбылыстар арқылы санау (амал) сияқты негізгі түрлері бар.

а) күнқайырудың ең көне архаикалық түрі – жылды маусымға бөліп санау үрдісі. Бұл түркілер заманында жыл межесін «иас» және «кыш» (жаз бен қыс) екі маусымға бөліп есептеген [10, 245, 448]. Қазақ арасында күнқайыруындағы жылды төрт ширекке бөліп, әр ширегін шартты түрде **тоқсан** деп атаған. Қазақ шежіресі мен ауыз әдебиеті этнографиясына қатысты құнды мұра қалдырған Мәшһүр Жүсіп тоқсанның әр мезгілде қанша күнге жалғасатынын былайша тарқатады: *жаз тоқсан төрт күн, күзтоқсан – сексен тоғыз күн, қыс тоқсан-сексен, жас тоқсан екі күн*» [11, 55]. Әр тоқсан *бас ай, орта ай (ара ай), соңғы ай* деп үш фазаға (айға) бөлінеді. Мұндай үрдісі туыстас түркі халықтарында кездеседі. Мысалы, алтайлықтарда жаз айларын *иаздың айы, кічкінек ұзу ай, иен ұзу ай* (ең ыстық ай) десе, құмандин-челкандар күз айларын *күстин бажы айы, күстин ортозы айы, күстин куйругы айы* деп үшке бөледі [12, 248-252]. Мұндай үрдіс шетелдегі қазақ ирриденттері арасында, сондай-ақ Арқа мен Алтай қазақтарының арасында ішінара кездеседі [13].

Ай және Күн қозғалысына негізделген екі түрлі календарь Орта Азияда, соның ішінде қазақы ортада қатар қолданылған. М.Ж.Көпейдің жоғарыда келтірілген мәліметіндегі «*қыс тоқсан-сексен күн*» деуінің мәні соның айғағы. Күн қозғалысын арқау еткен календарь түріне ал Бируни, Омар Хайям, Тарағай Ұлықбек сияқты мәшһүр астрономдардың енгізген календарьлары, сонымен қатар Ай календарының хижра, румие, түрік циклі, парсы циклі сияқты варианттары қолданылғаны тарихи деректер мен жазбалардан белгілі.

Күнқайырудың ерекше бір түрі қазақ арасында **бесқонақ** деп аталған күн қозғалысына негізделген жүйе қыпшақ және оғыз тіл тобына енетін түркі халықтары арасында кең таралған. Бұл 30 күннен тұратын 12 айдан және оған ескі жылдың соңы мен жаңа жылдың ортасындағы аралық бес күн қосымшадан тұрады. ($12 \times 30 + 5$ қонақ = 365 күн). Орта Азияға ислам діні таралған соң астрономия ғылымының қарыштап дамуы нәтижесінде жылдың ұзақтығын дәлме-дәл есептей отырып, календарьдың нақтылығын арттыру үшін әрбір төртінші жылға «балақ күн» деп аталатын қосалқы бір күн қосып есептеген (мұндай жыл «*кiбiсе жыл*» деп аталатыны белгілі). Айлардан тыс алынатын мұндай қосалқы

күндерді күн қайыру жүйесінде пайдалану басқа шығыс жұрттарының іс-тәжірибесінде де кездескен [9, 7-10 ; 13, 74-77].

ә) қазақ есепшілерінің практикасында кең таралғаны – жылдың фазаларын және басталуын жұлдыз бен айдың қозғалысына негіздеу жүргізу тәсілі. Ондағы басты ұстаным – түнгі аспанда көзге көрінетін жұлдыз бен Ай қозғалысындағы заңдылықтардың өзара үйлесімін (циклын) табу. Ол аспан көгінде *Үркер, Қамбар, Теке Сұмбіле, Үш Арқар (Шідержұлдыз)* сияқты анық көрінетін, қозғалысы, бату мен туу белгілі жұлдыздар Айдың белгілі бір фазасында онымен тоғысып, яғни «кездесіп» отыратын заңдылығын уақыт есептеуге негіз етіп алған [15, 90-148; 16, 106-111]. Осыған байланысты мұндай күнқайыруды **тоғыс есебі** деп атаған. Бұл Еуразияның орта белдеуінде тұратын халықтардың календарінде кеңінен қолданылған [9; 14]

Ал қазақтың халық календарында Қамбар мен Үркер жұлдызының қозғалысын негіз еткен екі түрлі нұсқасы бар. Оның көнесі – Қамбар тоғысы өзімен аттас жұлдыздың қозғалысына негізделген есеп. Аспан көгінде батысқа қарай бағыттталып шабынып тұрған «жыртқыш» тәрізді Арыстан зодиагындағы 8-9 жұлдыз шоғырын қазақтар Қамбар деп атаған. Сұлбасын шабынып тұрған жыртқышқа ұқсатқан жұлдыз шоғырының екеуін мұрты, аузы, тағы екеуін өті, құйрығы және омыртқасы, қаңқасына теңейді [15, 144-148]. Ғылыми астрономияда арыстанға ұқсатып, әр жұлдызға ат берілген: Денебол (құйырығы), Хертан (өті), Зосма, Альгейба (омыртқасы), Адафе (аузы), Расалас (мұрты), Регул, Субра (қаңқасы) деген аттар берілген [16, 54-56]. Халықтық білімде «Қамбар (жұлдызы) күз айларында туып, көктем айларында батады» дейді. Осы аралықта Аймен бес рет тоғысады, яғни «кездеседі». Әр тоғыстың арасы, 28 күн болады. Алғашқы тоғыс шамамен қазан айында өтеді: Қамбар жұлдызы Айдың тоғыз жаңасында онымен тоғысады. Сондықтан осы айды «*тоғыздың айы*» деп атаған. Мұнан 28 күн өткен соң келесі жолы туған айдың жетінші жаңасында Қамбар онымен тоғысады. Осыған байланысты айды *жетінің айы* деп атаған, қазіргіше шамамен қазанның соңы қарашаның басында өтеді. Онан кейінгі кезекте Қамбар Айдың бес жаңасында өзара тоғысуын *бестің айы* (ол декабрьдің ішінде) деп атайлы. Тағы да 28 күн өткен соң келесі айдың үш жаңасында Қамбардың тоғысуынан басталатын айды *үштің айы* (январь) деп атаған. Соңғы тоғыс көктемге жақын өтеді: Қамбар мен айдың бір-бірімен тоғысуы жаңа туған айдың бір жаңасында өтетіндіктен ол айды *бірдің айы* (февраль) деп атайды [18; 13]. Бұл атаулар қазақтарда ғана емес, қырғыздарда кездеседі [13; 19, 203-227, 243-254]. Қырғыз күнтізбесіндегі Қамбар есебінің (бірақ, дәстүрлі календарьдың бұл атауы кездеспейді) грегориан жүйесімен үйлесуі былай: токуздун айы-октябрь, жетинин айы-ноябрь, бештин айы-декабрь, үчтун айы-январь), бирдин айы – февраль [20, 169-170]. Бұған қарағанда Қамбар тоғысы бір кездері түркі жұрттарына ортақ жүйе болған сынайлы.

Бірақ, дербес күнқайыру жүйесі бола алмайды. Себебі, жыл бойында аймен небәрі бес мәрте ғана тоғысатын Қамбар «қозғалысы» қалған айлардың есебін жүргізуге мүмкіндік бермейді. Дегенмен қалған жеті айдың атауы тілзерттеуші Н.Уәлидің пайымдауынша *аласапыран, отжақпас, құралай, жұтшаишқан* болуы ықтимал [18]. Бұл гипотеза этномәдени жағынан туыс халықтардағы ай аттарына семантикалық жағынан жақын болып келеді. Мысалы, қырғыз тілінде жалған куран (март), чын куран (апрель), бугу (май), кулжа (июнь), теке (июль), баш оона (август), аяк оона (сентябрь) деп аталады [18; 169-170].

Этноастрономия мен халық календарының дамуына байланысты күн белдеуіндегі жүретін жолы ұзақ, Аймен көбірек тоғысатын Үркер жұлдызы қозғалысына негізделген орнықты. **Үркер тоғысы** деп аталған бұл жүйе солтүстік жарты шарда өмір сүретін түркі, моңғол, самоед, грек, үнді, жапон халықтардың дәстүрлі календарында үлкен маңызға ие. Үркер түнгі аспанда көзге айқын көрінеді, оның қозғалысы, яғни айды басып өтетін циклі уақыт межесін есептеуге өте қолайлы болып келеді. Үркер мен ай жыл бойында 13 мәрте тоғысады: оның он бірі көзге көрінеді, екеуі көрінбейді. Үркер көктемнің соңғы айының (шамамен мамырдың) басында жаңа туған Аймен тоғысатын кезін қазақ есепшілері «*бір тоғыстың айы*» деп атайды. Оны оны **жылдың басы** етіп белгілейді. Мұнан кейін Үркер түнгі аспанда көзге шалынбай кетеді. Осы кезді кезін қазақ есепшілері «*Үркер жерге түсті, батты*» дейді (оның себебін түсіндіретін мифтік аңыз бар). Шамамен қырық күн «*жерде жатқан*» Үркер маусымның жиырмаларында қайта туады (аспанға көтеріледі). Ол шілде айының ішінде Айдың *жиырма бір жаңасында* онымен тоғысады. Соған байланысты қазақ этноастрономдары бұл айды «*жиырма үш тоғыстың айы*» деп атайды. Одан кейінгі фазада туған Ай *он тоғыз жаңасында* таң алдында Үркермен тоғысады. Бұл – *он тоғыз тоғыстың айы*. Арада 28 күн (осы тақырыпты арнайы зерттеген Б.А. Куфтин еңбегінде 27 күн дейді) өткен соң Ай он жеті жаңасында осы жұлдызбен тағы да тоғысады. Осы рет бойынша, Айдың Үркермен тоғысуы кемімелі тақ санмен есептеледі, яғни, «*Үркер таққа (тақ санға) тоғайды*» дейді халық тәжірибесі. Үркер көтерілген соң жаздың соңғы айынан бастап, айдың 21, 19, 17, 15, 13, 11, 9, 7, 5, 3, 1 күндерінде көк жүзіндегі аймен тоғайды [15, 104-113; 18; 21, 125-142].

XVII – XVIII ғасырларда Алтай, Саян, Сібір түріктерінде ғана емес, Орта Азия халықтарында, тіпті фин-угор, самоед, славян жұрттарында қолданылған **жылды он үш айға бөліп санау** жүйесі осы Үркердің қозғалысының заңдылық негізінде қалыптасқан [22, 86; 23, 391-394]. Қазақтардағы мұндай дәстүрге алғашқылардың бірі болып Б.А.Куфтин ден қойған. Бірақ ол айдың белгілі бір атауларын

келтіреді: *шілде, сарша тамыз, қараша, қыркүйек, қазан, желтоқсан, екі ағайынды, қаңтар, ақпан, аласапыран, көкек, мамыр, маусым (отамалы)* деген мәліметті алға тартады [21, 125-142].

б) Күн орбитасында бір жылдық көрінерлік жолының бойына орналасқан шоқжұлдыз (зодиактар) арқылы өтетін «заңдылықты» арқау еткен каландарь әлемдегі көптеген халықтарға ортақ универсалий. Жануарлар аты берілген зодиакты түркі жұрттары он екі *өкәк* немесе *бұрұж* деп атаған. Ол Жүсіп Баласағұни былай деп суреттейді:

Жаз жұлдызы – *Қозы*, соңсоң *Үд келер*,
Әрәндір, *Қушық* жақын жуық жіктелер.
Арыстанмен Бұғдай басы қос болар,
Соңсоң Үлгі, *Чадан*, *Иа* дос болар.
Келер сонан *Оғлақ*, *Көнек* һәм *Балық*

Олар туса болар көгің жап-жарық [26, 188-189]. Мұндағы *қозы* – қазіргі қолданыста *тоқты* немесе *көкқошқар* (мұндағы екінші баламасы А.Машанидің пікірі бойынша келтірілді) (*арабша атауы – хамал*), *үд* – *торпақ* немесе *көкөгіз* (*арабша – сәуір*), *әрәндір* – *егіз* (*зауза*), *қушық* – *шаян* (саратан), *арыстан* немесе *қамбар* (*әсет*), *бұғдай* басы – бикеш (сүмбіле), *үлгі* – таразы (мизан), *чадан- қарақұрт* немесе *бүйі* (ақырап), *иа* – *сұрмерген* немесе *алашат* (қауыс), *оғлақ* немесе *көксерке* – *ешкімүйіз* (*жәді*), *көнек-суқұюшы* (*дәлу*), *балық* (*хұт*) [16, 103-115; 26, 188-189]. Алайда, зодиактың түркілік атауының қазақ календарында ешбір «ізі жоқ». Керісінше, оның арабша аттары айтылады. Мысалы, *худ*, *хамал*, *зауза*, *саратан*, *әсет*, *сүмбіле*, *мизам*, *ақрап*, *қауыс*, *жәді*, *дәлу* сияқты зодиак аттары оңтүстік қазақтарында ай аттары орнында жүрген [27, 283–286]. Бұл мұсылман дінінің ықпалы артқан сайын қазақ арасында дендеп еніп кеткендігін байқатады.

Қазақы ортадағы күнқайырудың ерекше бір түрі – **амал есебі** фенологиялық календарьдің көшпелі ортада қалыптасқан нұсқасы. Ол халықтық іс-тәжірибеден туындап табиғатта қайталанып тұратын тосын құбылыстар мен қолайсыз кезеңін бейнелейтін дәстүрлі түсінік жүйесі. Басқа фенологиялық календарь тәрізді «амал» да дербес календарь бола алмайды. Керісінше тоғыс жүйесімен шендестіріле қолданылады. Амалдың маңызы жыл сайын қайталанып отыратын күнрайындағы шаруашылық үшін аса қолайсыз кезеңді (аяз, боран, жауын-шашын, аптап және т.б.) алдына ала болжауға мүмкіндік береді [24, 34-44; 18; 25].

Қазақ этноастрономиясының практикалық жағынан ерекше сипаты, жоғарыда ішінара айтылғандай, дәстүрлі календарь түрлері бір-бірін толықтырады, өзара селбесе» «қызмет етеді». Мысалы бес тоғыстың айында – *бесқонақ*, *құс қанаты*, *аласапыран*, үш тоғыстың айында – *Қызырдың қамшысы*, *тобылғы* (*бүршік*) *жарған*, *отамалы*, бір тоғыстың айында – *қызыл жұмыртқа*, *құралайдың салқыны* (*әлім құралай*) сияқты амалдар өтеді. Ал Үркер батардың алдында (тоғыс есебінде бұл айдың аты белгісіз) *Үркердің толғағы*, Үркер көтерілген соң *Таразының тууы*, жиырма бір тоғыста (айында) – *мизам шуақ*, он тоғыз тоғыстың айында – *Сүмбіленің тууы*, *қараша қаздың қайтуы*, он жеті тоғыста (айында) – *киіктің матауы*, *қырбастың қызылы*, он бес тоғыстың айында – *бұғының мойын жуары*, он үш тоғыста (айында) – *текебұрқылдақ*, он бір тоғыста – *күннің таласуы* (*тоқырауы*), тоғыз тоғыстың айында – *ақпан-тоқпанның аязы*, *бөрісырғақ*, жеті тоғыста – *сырғыма*, *ақборан* сияқты амалдар қайталанып тұрады [24, 34-44; 18; 25].

Этноастрономиямен айналасқан мамандардың іс-тәжірибесіне қатысты деректерге қарағанда, жыл мезгіліндегі қайталанып отыратын белгілі бір құбылыстар келесі маусымдағы белгілі фазадағы күнрайының өзгерісімен тікелей байланысты, көбінесе қарама-өайшы түрде өтеді деп саналады. Мысалы, қыс шілдесіндегі қатты аяз, жаз шілдесіндегі аптап қапырақтың «көрсеткіші» ретінде бағамдалады. Қазақ есепшілері ұстанған заңдылықтар туралы М.Жүсіп мынадай мәлімет қалдырған: «августің тоғызында Сүмбіле енеді, 17-де астауға мұз қатса, онда 22-февральде күн жылиды дейді. Ақыраптың он бесінде қаз қайтарда мұз, қар түнесе, апрельдің суығы бес он күнге жалғасады; отыз күн ұлу кірсе қаңтар ауады, ұлудың он бесінде аю ақырып айналады» [11, 56-58].

Сөз етіп отырған тақырыпқа қатысты танымдармен мәліметтер қазақтардың дәстүрлі астрономиялық түсінігі жалпы адамзаттық мәдени универсалиймен толық үйлесіп жатқандығыны және оның ғылыми негізбен астасып қана қоймай, күнқайыру мен уақыт санау, метеорологиялық циклды анықтауға практикалық маңызы болған. Күрделі де, синкретті құбылысқа саналатын дәстүрлі календарь жүйесінің бірін-бірі толықтыра отырып, бірегей кешенді жүйеге айналған деуге болады.

Қазақы ортада қолданыста болған календарь осы саладағы жаңалықтармен толығып отырды. Оның айқын бір мысалы XIX ғасырдың соңында пайда болған байбақты Қазыбек есепшінің жүйесі сияқты жаңаша ізденістер деуге болады. XX ғ. бас кезінде әлемдегі түрлі календарьлық жүйе мен ондағы дәлдікті арттыруға бағытталған реформалардан қазақтар да қалыс қалмады. Қазақ қоғамында жоғарыда аталған күнқайырудың басқадай түрлері, айталық *хамал*, *қарт Наурыз*, *жас Наурыз* есептері сияқты календарь реформалары қолданысқа енді [3, 505-508; 4, 289-295].

Отаршылдық ықпалымен біртіндеп қазақ арасына дендеп ене бастаған еуропалық үлгідегі календарьлар 1918 ж.-дан Ресейдің грегориан календаріне өтуіне байланысты қазақ арасында оны

жаңа санат деп атады. Ал бұрынғы қолданыстағы юлиан жүйесін *ескі санат* деп атау орнықты [4, 289-295]. Осы кезден бастап, жыл бойындағы ай атауын он үштен он екіге икемдеуге көшті. Нәтижесінде ай аттарында жансақтық пайда болды, әркілі варианты жарыстыра қолданыла бастады <...>

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (иллюстрацияланған). Жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. 1 том. А-Д. – Алматы: DPS, 2011. - 736 б.; 2 том. Е-К. Алматы: Слон, 2012. - 736 б.; 3 том. К-Қ. Алматы: Слон, 2012. - 736 б.; 4 том. Қ-О. Алматы: Слон, 2013. - 736 б.; 5 том. Ө-Я. Алматы: Азия Арна, 2014. - 840 б.

2. Алимбай Н. Культура жизнеобеспечения в традиционном казахском обществе // Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – С. 62-109.

3. Жылқайыру // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. Е-К. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Слон, 2012. 505-508 бб.

4. Күнқайыру // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. К-Қ. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Слон, 2012. 289-295 бб.

5. Chavannes E. Le cycle turc des douze amimaux / Extrait du «T'ou-n-pao» Ser II. Vol VII, № 1. – Leide. 1906.

6. Самойлович А.Н. Об изменениях в двенадцатилетнем животном цикле у турецких народов // Известия Таврической ученой архивной комиссии. № 49 за 1913 г. С.133-138.

7. Захарова И.В. Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии // ТИИАЭ АН КазССР. Т.VIII. – Алма-Ата, 1963. С.32-65.

8. Bazen Louis. Les calendriers turcs anciens et mediaevaux. – Paris: Univ de Lille. III.1974.

9. Цыбульский В.В. Лунно-солнечный календарь стран Восточной Азии с переводом на даты европейского календаря. – Москва, 19877

10. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. С.245, 448;

11. Мәшһүр Жүсіп. Жыл мезгілдері туралы // Шығармалары. 11 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2007. 55-58 б.

12. Тяхтенева С.П. Календарь 12-летнего цикла у алтайцев // Проблемы изучения древней и средневековой истории Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1990. С.243-256.

13. Жүністегі К. Бұрынғы қазақтар ауа райын қалай болжаған // Жас Алаш. 2003. 29-наурыз, №38; Қабисатұлы Қ. Қазақ күнтізбесі // Ана тілі, 2009. 22-наурыз.

14. Селешников С.И. История календаря и хронология. – М.: Наука, 1972

15. Әбішев Х. Аспан сыры. – Алматы: Қазақстан, 1966.

16. Машанов А. Аспан ертегілері // Жұлдыз. 1958, №7. 103-115 бб.

17. Бронье С. Большой атлас созвездий (перевод с французского). – М.: ЗАО «ВММ», 2007. 112 с.

18. Уәли Н. Халқымыздың байырғы күнқайыруы. Ай аттары да – асылымыз // Ана тілі (газет), Жылқы жылы, №5, қаңтардың 31-і; №8, ақпанның 21-і; №10, наурыздың 7-сі; Қой жылы, №22, мамырдың 30-ы.

19. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002.

20. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-чи кітап. –Бишкек:Учкун концерни, 1993.

21. Куфтин Б.А. Календарь и первобытная астрономия киргиз-казацкого народа // Этнографическое обозрение, 1916, № 3-4. С.123-155.

22. Катанов Н.Ф. О карагасах // Этнографический сборник. – СПб., 1858. Вып. IV; Сол автор. Сагайские названия 13 месяцев года // Известия общества археологии, истории, этнографии Казанского университета Т. XIV. Вып. 2. – Казань, 1897. С 186.

23. Хинаят Бабақұмар. Түркі халықтарындағы он үш айдан тұратын дәстүрлі жылқайыру жүйесінің қазан төңкерісіне дейінгі орыс тарихнамасындағы зерттелу мәселесі // Актуальные проблемы и перспективы развития казахстанской исторической науки. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 85-летию академика НАН РК, доктора исторических наук, профессора М.-А.Х. Асылбека. 6 июня 2014 г. Научный ред. Б.А. Байтанаев. – Алматы, 2014. С. 391-394.

24. Сұлтаншәріп Н. Қазақ күнтізбесіндегі ай амалдары // Ұлттар ынтымағы (журнал) (Үрімжі).1994, № 4. 34 - 44 бб.

25. Хинаят Б. Амал - фенологический календарь у казахов (тезисы докладов) // Сборник тезисов VII конгресса этнографов и антропологов России. Оренбург, 1-5 июля 2009 г. – Оренбург, 2009. Симпозиум 10. секция 1. С.555.

26. Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн. Құтты білік. Аударған, түсініктерін жазған А.Қ.Егеубай. – Алматы: Өлке, 2006.

27. Диваев А. Месяца по киргизскому стилю с обозначением народных примет // Известия общества археологии, истории и этнографии (ИОАИЭ) при Казанском университете. Том XIII, Выпуск 4. – Казань, 1896. С.283-286.

Д. Қатран, т.ғ.к.,
ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, Алматы қ.
Е. М. Смағұлов, т.ғ.к.,
Ә.Мусин атындағы Балқаш гуманитарлы-техникалық
колледжі, Балқаш қ.

АС БЕРУ САЛТЫ

Дәстүрлі ортада пайғамбар жасынан асқан, ел-жұртқа аса қадірлі адамның қайтыс болғанына бір жыл толар қарсаңында (кейде толған соң) «топырақты өлімге» байланысты аза тұту мерзімінің аяқталғандығын айғақтар «торқалы той» түрінде ру-қауым немесе тайпа, жүз, тіпті, бүкіл этнос деңгейінде өткізілетін аса ауқымды және ең ұлы ғұрып, аруаққа арналған «ақырғы зор құрмет» ас немесе асын берумен аяқталады[□] Дәстүрлі ортада пайғамбар жасынан асқан, ел-жұртқа аса қадірлі адамның қайтыс болғанына бір жыл толар қарсаңында (кейде толған соң) «топырақты өлімге» байланысты аза тұту мерзімінің аяқталғандығын айғақтар «торқалы той» түрінде ру-қауым немесе тайпа, жүз, тіпті, бүкіл этнос деңгейінде өткізілетін аса ауқымды және ең ұлы ғұрып, аруаққа арналған «ақырғы зор құрмет» ас немесе асын берумен аяқталады.*

Дәстүрлі ортада пайғамбар жасынан асқан, ел-жұртқа аса қадірлі адамның қайтыс болғанына бір жыл толар қарсаңында (кейде толған соң) «топырақты өлімге» байланысты аза тұту мерзімінің аяқталғандығын айғақтар «торқалы той» түрінде ру-қауым немесе тайпа, жүз, тіпті, бүкіл этнос деңгейінде өткізілетін аса ауқымды және ең ұлы ғұрып, аруаққа арналған «ақырғы зор құрмет» ас немесе асын берумен аяқталады.

Ас берудің басты мақсаты – марқұмның аруағын риза ету, әрі осы уақытқа дейін көрде болған рухты өлілер әлеміне, *Тәңіріге* жіберу. Яғни, «*аруақ риза болмай, тірі байымайды*» деген ежелгі ұстанымға сәйкес, бүкіл ел-жұрт болып құрмет көрсету. Атап өтер жайт, марқұмның бақилық болғанына бір жыл толғанда атқарылатын *жылын беру* салтынан өзгешелеу екендігі. Яғни ас – тек еңбегі сіңген атақты адамдарға берілетін ұлы жиын. Ас беру көшпелі ортадағы әлеуметтік қатынастарды ұйымдастыру мен реттеудің аса көрнекі тәсілдерінің бірі болды [1, 80].

Ас беру – адамның қайтыс болғаннан кейінгі жай-күйінің, дәлірек айтқанда, оның жаны, рухы туралы, о дүние туралы адамзат тарихының алғы кезеңдерінде қалыптасқан ежелгі түсініктеріне байланысты атқарылатын жосын-жоралғы болып саналады.

Деректерге қарағанда, ұлы асқа тек қазақ рулары ғана емес, көршілес қырғыз, түрікпен, қарақалпақ, моңғол т.б. халықтардың өкілдері мен ресей және қытай аристократтарының өкілдері де қатысқан. Мұндай ауқымды аста аса маңызды іргелі мәселелер де шешімін тауып отырды. Мысалы, 1781 ж. Абылай асында Цин елшілігі өкілдерінің және қазақ сұлтандардың қатысуымен Уәли ақ киізге көтеріліп, хандыққа сайланды. Сыпатай батырға баласы Ноғай мырза Меркіде ас бергенде, оған қырғыз елінің игі-жақсылары батырға деген риясыз құрметінің белгісі ретінде мол тарту-таралғымен, сәйгүлік, жыршы, балуандарымен келген екен. Тамдының Құлқұдық деген жерінде XIX ғ. II жартысы шамасында өткен Тұрабай деген беделді адамның асына бүкіл кіші жүз руларынан басқа, Бұқар мен Хорезм бекзадалары және қарақалпақ халқының белгілі билері мен рубасылары қатысты [2, Қосымша Ә. 172].

Астың өткізілу реті, оның шығыны, жиналатын адам мөлшері XVIII-XIX ғғ. елеулі өзгерістерге түсті. Оның ең негізгі себебі әлеуметтік саяси жағдайға байланысты. 1822 жылғы реформадан бастап қазақ халқының кедейлене бастағаны белгілі. Бұл үрдіс XIX ғ.-дың соңында тіпті күшейіп кетті. Осыған байланысты ас беру дәстүрі елеулі өзгерістерге ұшырады. Сонымен бірге, Ресейдің жүргізген саяси реформалары қазақ елінің азаматтық өзін-өзі басқару жүйесіне үлкен соққы берді. Бұл да астың салтанатын, қоғамдық әсерін осалдатты.

Ас берудің түрлері – қазақы ортада қалыптасқан дәстүр бойынша қыршын кеткен жасқа және пайғамбар жасына толмай дүниеден озғандарға ас беру болмаған, тек жылын ғана өткізген. Қарапайым адамдар *кішкене ас беру* өткізеді және ол бір-ақ күннің ішінде атқарылады [3, 92]. Тек ауыл көлемінде ғана өтетін бұл ас беру *келте ас беру* деп аталады. *Үлкен ас беру* деп кем дегенде ру көлемінде, әрісі, жүз, тіпті, бүкіл этнос деңгейінде өтетін және аз дегенде мерзімі үш күннен кем болмайтын асты айтады. *Сұр ас беру* деп марқұм бақилық болған мерзімнен кейін үш, жеті, тоғыз, он, отыз т.б. жылдан кейін берілетін асты айтады. Ондай ас беру келте де, үлкен де бола береді.

* Мақалаға «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты этнографиялық энциклопедияның I-томында осы жолдардың авторлары жазған материалдар негізге алынды (жоба жетекшісі және ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбаев. I-том. А-Д. Алматы: DPS, 2011. – 736 б.). Энциклопедиядағы Нұрсан Әлімбаевтың қарастырылып отырған мәселеге қатысты теориялық желіспен жазылған тұстары автордың өз өтініші бойынша мақалаға енгізілген жоқ – авторлар ескертуі.

Ас беруге сауын айту – ас беруді өткізу үдерісінің басталуы және ас өткізілетіндігі туралы хабар тарату. Бұл ірілі-ұсақты ас беру үрдісіне ежелден қалыптасқан ортақ жосын. Ас беруге әр елден есімі белгілі ақсақалдар, батырлар, ақындар, палуандар, әнші-жыршылар, көкпаршылар, мергендер арнаулы жіберген адамдар арқылы шақырылады.

Ас өткізілетін орын және мерзімі. Ас өткізуге арналып, негізінен өзен бойына жақын, жазық жерлерге киіз үйлер тігіледі. Тандалған жердің сулы, әрі нулы, әрі кең жазира болуы – ас берудің басты шарттарының бірі. Өйткені, ең алдымен, қонақтарға да, бәйге аттарына да қолайлы жағдай жасау ас берудің сәтті өтуінің бірден бір кепілі болды. Деректерге қарағанда, бірнеше жүздеген үй тігілген «ауылдың» орны 0,5-1,5 шақырымға дейін аумақты қамтыған. Ас беруді көбінесе мал семірген күз мезгілінде атқарады. Сондықтан, ас беру кейде жыл толмай немесе екі-үш ай өткен соң да ұйымдастырыла береді. Ас берудің басталуы, әдетте, сәтті күн – сәрсенбіге немесе дәстүрлі түсінік бойынша «*о дүниенің көк қақпасы ашылып, аруақтар үйге келеді*» дейтін бейсенбіге орайластырылды.

Үй тігу. Ас беру үй тігуден басталады. Ел болып жиналып, жан-жақтан келген қонақтарды қарсы алу, күту, ас беретін елдің (рудың) елдігіне үлкен сын. Ас беруді айтарлықтай етіп өткізуге әр ру мүшелері өз үлесін қосады. Қонақтарға тігілген үйлер қазан-ошақтан кемінде 50-100 м қашықтықта, кейде, одан да алыс орнастырылады. Қонақтарға тігілген үйлерге кілемдер төселіп, көрпелер жайылады, шақырылған адамдардың бәрі осы үйлерге келіп орналасады. Вл.Плотниковтың жазуынша, 1860 жылы Кіші жүз жаппас руының басшысы Құламбай дейтін адамның Қаракөл басында өткізілген ас беруге 140 үй, 200 кісі сыятын жібек шатыр тігілген [4, 138–139]. XIX ғ.-дың 90- жылдарында Сырдария облысының Қазалы мен Перовский уездерінде Кіші жүз руларының арасында берілген бес ас беруге қатысқан И.В. Аничков мынадай қызықты мәліметтер келтіреді: *атақты Кәрібайдың асында қонақтар үшін тігілген ақ үйлердің саны 200-ге дейін жеткен. Ал молдалар мен ишандарға Бұхар шатыры тігіліп, әр үйге бір молдадан бекітілген. Бұлардан бөлек жерошақ басынан бірнеше үйлер қатар тігілді* [4, 208–209].

Қаралы үй ас беру өткізілетін жерге ас беруге 10-15 күн қалғанда салтанатпен әкелініп, басқа үйлерден оқшау тігіледі. Қаралы үйдің ішіне марқұмның өзі тіршілігінде пайдаланған бұйымдары ең көрнекті жерге қойылады. Оларды отаудың батыс жақ бұрышына, кіре берістен сол жақ тұсқа орналастырады. Биіктеу бір төбе басында ас иелері, ауыл ақсақалдары бөлек тұрып келушілерді бақылайды. Әр үйдің дөдегесіне осы үйдің қайсы елдің қонақ үйі екені жазылады. Осы күннен бастап ас өткізетін отбасының туыстары киіз үйлерін тігіп, малдай, қымыз т.б. көмектерін көрсете бастайды. Ақсақалдар жиналып ас өткізу жайын талқылап, шешім қабылдайды.

Қазақ даласында айтыскер ақындарымен, палуандар күресімен, ат бәйгесімен нелер бір дүркіреген астар өткен. Мысалы, үш жүздің баласы шақырылған Бұқарбай батырдың үлкен баласы Көтібардың асында үш жүзге тарта киіз үй тігіліпті. Ү.Қыдыралиннің жинаған дерегінде Маңғыстаудағы ең ірі ас 1750 ж. шамасында Жем өзенінің бойындағы Ақкиізтоғайда өткен Жанайұлы Қожаназардың асы туралы айтылады. Асты марқұмның Таған атты үлкен ұлы басқарған. Бұл аста бірыңғай ақ киізбен жабылған мыңға тарта киіз үй тігілген. Қонақ өте көп жиналып, мыңға тарта қой сойылған. Бәйгеге елу ат іріктеліп, бас жүлдеге бес жүз жылқы қойылыпты. Бас бәйгені той иесінің Шонты деген ұлының көкбиесі қанжығасына байлапты [6, 169]. Құрбан айт сайын *шектік* шалып, ата-бабаларының аруақтарына арнап Құран бағыштайды, кейде зират басына барады.

Мал сою. Ас беретін жерге, дәлірек айтқанда, жерошақ басына айдалып әкелінген малдың ішінен сойылатын қой мен жылқы таңдалады. Төмендегі деректен осы үрдістің қалай атқарылғандығы туралы көп жайды аңғаруға болады. *«Әрқайсысында 70 жерошақтан қазылған екі қатар ошақ (140) қазылып болған соң, молда ошаққа дұға бағыштады, 60 бие таңдалып, оларды екіге бөлді, жақсысы мен нашарлауы екі ошаққа теңдей бөлінуі қадағаланды. Әрқайсысына бас-көз болатын көшелі, жөн білетін адам тағайындалды. Ошақтар қасынан етті сақтауға арналған 12 қос дайындалып, жас шөп үстіне ши төселді. Келесіде қолында Құраны бар молда келіп бөлініп алынған жылқылар қасына келіп Құран оқыды. Сойылған мал терісінің бір бөлігі молдаға, қалғаны басқарушыларға бөліп беріліп, сойылған мал еті қазанға салынды. Сойысқа арналған малды қамап қойып, асқа келгендердің өзі қалағанын сойдырған жайттар да болған»* [4, 138].

Ас беруге келу салтанаты. Ас беруге әр ру байырғы дәстүрмен, яғни ақыны, жыршысы, балуаны, жүйрік аты, сойыс малымен және сабасымен келді. Шақырғанда келмей қалу, қатыспау сол руға, тайпаға, елге, елдің билеушісіне қарсылық көрсету болып есептелген. Сауын айтылып, хабар алған елдер асқа салтанатпен келуге үлкен мән берді. Ас беруге бару жөні және оған баратын топтың құрамы аса ыждағаттылықпен іріктелді. Ас беруге баратын топтың саны әдетте бірнеше жүзге дейін баратын. Ас беруге бару жайын талқылап, топ құрамын белгілеу үшін күллі рудың, аймақтың ел басылары бас қосқан мәжіліс шақырылатын. Ас беруге келетін басқа рудың адамдары, өздерінің дәулетіне қарай, марқұмға жақындығына, тілеулестігіне қарай, ысқатқа, жерлеуге шығарылған шығынның орнын толтыру үшін екі, үш, жеті не он шақты жылқы немесе түйе жетектеп келеді. Бұл «*аза*» деп аталды.

Қаралы үйдің қасына ер-тұрманы кісі қызығарлықтай, үстіне қара шұға жабылған марқұмның асыл қазынасы ретіндегі ең сүйікті тұлпарын (тұл ат) халықтың көріп та машалауы үшін қояды. Басқа аттарға ең жақсы деген киім-кешектері, қару-жарақтары, масаты кілемдері артылып, көрмеге

қойылады. Көрмеге байланған осы аттардың жанында марқұмның егіліп, жылап-сықтаған әйелдері мен жалшылары қаз-қатар сап түзеп тұрады. Бұл ғұрыптың мақсаты халыққа марқұмның көзі тірісіндегі мәртебесін әйгілеу болып табылады [7, 29] дейді. Асқа келген халық келген бетте қаралы үйге кіріп-шыққаннан кейін, сырттағы байлаулы тұрған тұл атты қолдарымен сипап тәу етеді.

Жоқтау айтылып, бата қайырылғаннан кейін «азасына салғанымыз», «азасына қосқанымыз» деп, марқұмның үй-ішіне өздерімен алып келген тарту-таралғысын табыс ететін. Асқа барудың жай-жапсары туралы сол заманда қазақтардың арасында зерттеу жүргізген И.Ибрагимов былай деп жазды: *«Біздер (сұлтандар, төрелер) Батыс Сібір жерінде бұдан 2 жыл бұрын, 1869 жылы қайтыс болған бір байдың асына баратын болдық. Арада 3 күндік ұзақ жол бар, жолсыз жермен жүріп келеміз, жолда арбаға, түйеге, атқа мінген қазақтарды кездестірдік. Содан жүре-жүре айнадай жарқыраған көлдің жағасына келдік. Сол жерде лашын, сұңқар, қаршыға құстармен үйрек-қаз, дала бөденесін аулап жүрген жас жігіттерді көрдік. Қайда барасыңдар? Асқа барамыз, асқа барамыз, – деп жауап береді. Сіздер асықпаңыздар, арада екі қонатын ұзақ жол бар. Егер шаршамай, көңілді барамыз десеңіздер, бізбен бірге жүріңіздер. Арамызда сал-серілер, ақын-жырауларымыз бар, солардың өлеңдері мен әндерін тыңдап баруларыңызға болады, – деді құндыз бөрікті бір жігіт. Біз бұған келістік. Содан белес-белес, тақия таулардан өтіп, қызыл гүлге оралған жазық далаға шықтық. Бір кезде алдымыздан бір түсті ақ боз атқа мінген, қызыл-жасыл киінген 10 шақты қыз шықты. Олар да асқа бара жатыр екен. Бірінен-бірі өтеді: маңдайлары жарқырап, қолаң шаптары тербеліп, бота көздерін төңкеріп қарайды. Байқаймын, біздерді менсінбей, тәкаппарлана қарайды. Бұлар біздерге қосылған соң, қазақ даласы сұлулардың даласына айналып кеткендей көрінді. Мен осы сапарымда білдім: қазақтар табиғатқа, табиғат қазақтарға ұқсайды екен»* [8, 52]. Қарқаралылық Өтебай сал осы асқа киіп келуге өзіне арнап сәукеле жасатқан. Тоқа Сапақ қызының сәукелесінен және Алтай Алдажұман қызының сәукелесінен де артық болсын деп, жасаған ұсталарға жүз жылқының құнын төлеген. Осы асқа барғанның бәрінен биік боламын деп, сәукелені басына киіп, түйеге мініп барған екен.

Қонақтарды қарсы алу. Деректерге қарағанда келер қонақтарды қозықөш жерден арнайы сайланған жігіттер «дүниенің төрт тарабына», яғни төртке бөлініп қарсы алған. Қонақтардың ас беретін ауылға беттегенін арнайы жігіттер алдын ала атпен шауып келіп ас беру жосынын басқарушыға хабарлап отырған. Қалыптасқан дәстүр бойынша, келген қонақтардың аттарының тізгінін бір-бірлеп алып, атынан қолтығынан демей түсіріп, көрісетін тәртіп болған. Келушілер алдымен қаралы ту тігілген үйге кіріп көңіл айтып, «бата жасарға» әкелген дүние-мүлік, саба-саба қымызын, айдап әкелген малын жерошақтың маңында арнайы тігілген үйлердің жанында тұрған адамдарға табыстайды. Қарсы алуға тағайындалған жігіттер келушілерді арнайы бөлінген үйлеріне бастап апарып орналастырады.

Ас беру, әдетте, жанжалсыз өтпейді. Себебі, біреу мерт болуы мүмкін, жарақаттануы мүмкін, бәйге дауы немесе екі балуан арасында келіспеушіліктер туындап, оларды ажырату қиынға соғып жатады. Осындайда ас беруді басқарып, қадағалау үшін аса беделді бір адам тағайындалады. Дау туа қалған жағдайда қадағалаушы араласып, екі жақ жанжалға бармай, келісімге келген.

Өткізілу барысы. Жоғарыда айтылғандай, ас беруді көбінесе мал семірген күз мерзімінде береді. Құрбандық ретінде сойылған қой еті тұтас желініп болған соң ғана тұлданған жылқы сойылады. Жылқыны бауыздар алдында оны жетектеп үйді айналдырып шығады. Ас беруге жиналған халық пен оларға таратылар құрбандық ретінде есепсіз көп мал сойылады. Және әртүрлі ұлттық ойындар, аламан бәйге, жамбы ату, сайыс, ақындар айтысы т.б. өткізіледі. Ас беру дәстүрінің жосынының ежелден қалыптасқан өзіндік элементтері мен өткізілу тәртібі және қағидалары (жоқтау, қаралы ту тігу, сеп жию, тұл ат) бар. Яғни бұлар (ақсақалдар кеңесі, сауын айту, ошақ қазу, мал сояр күн, асты басқару, қонақ күтер күн, табақ тарту, асқа салтанатпен келу, аза салу, ұлттық ойындар және т.б.) ежелден қалыптасқан жөн-жосық бойынша атқарылады. Ас берудің аяқталуға жақындағандығын тұл атты сою, сеп бұзу, қаралы туды жығу сияқты ғұрыптық шаралар көрсетеді. Ас беру салтанаты бәйгемен ашылып, бәйгемен жабылады. Яғни ас берудің алғашқы күні ошақ майлар бәйгесі басталса, ас берудің соңғы күні аламан бәйгенің өткізілуі ас берудің сән-салтанатты бөлігінің аяқталғандығын білдіреді. Аламан бәйге орындарының саны мен жеңімпаздарына берілетін жүлделердің көлемі де өте қомақты болып келеді. Бәйгенің жүлдесі жеңімпаздың шыққан ортасы – тұтас бір рудың ортақ игілігі саналады. Сондықтан, бәйгеден аты озып келген адамның құр қол қайтуы жиі кездесетін жайт болды.

Ас берудің ресми жабылуы жарияланып, келген қонақтар тарай бастайды, ал сеп бұзу, қаралы туды сындыру, тұл атты сою ғұрыптарын орындау тек марқұмның туған-туыс, руластарының ғана құзырындағы іс болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, үлкен ас беру, әдетте, үш күннен кем болмаған, тіпті, төрт-бес күнге жалғасты. Ертеректе одан да ұзақ болғанға ұқсайды. Ас берудің өткізілетін уақыты жайында И.В. Аничков: «әдетте ас 4 күнге созылып: сәрсенбі «ошаққазар күн», бейсенбі «мал соятын күн», жұма «табақ тартар күн», ал сенбі, жексенбідегі түрлі ойын жарыстар кезінде киіз үйлер жығыла бастап, жексенбіде тарқап, көшіп кетеді» – деген дерек келтіреді [5, 209]. М.Шорманов: «Бірінші күні ошақ қазып, үйлер тігіледі, екінші күні мал сойылып, ет асылса, үшінші күні табақ тартылып, ел арасындағы дау-жанжалдар қаралады, төртінші күні ойын-сауық өткізіліп, ат

шабады, асқа алыстан келгендердің көпшілігі осы күні тарай бастайды», – деп жазады [9, 23].

Бес күнге созылған ас беру төмендегідей тәртіппен өткен: бірінші күні – астың сәтті өткізілуі үшін ошақ қазылып жатқан кезде бір-екі мал сойылып, еті осы ошақтарға асылады, оны «кұдайы» деп атайды. Екінші күн – жер ошақты қазар күн және осыған байланысты «ошақ майлар» ат жарысы өткізіледі. Үшінші күн – балуан белдесулері өткізіледі. Төртінші күн – жамбы ату. Бесінші күн – ат шабар күн. Ас берудің жеті күнге созылатыны туралы да мәліметтер бар: 1-күн – асқа келген қонақтарды қарсы алу, үйді-үйге орналастыру. 2-күні садақпен жамбы ату (күміс және алтын ақша) сайысы өткізіледі. 3-күні 20-30 шақырым қашықтыққа құнан жарысы өткізіледі. Оған 9 түрлі бәйге тігіледі. Бірінші бәйгеге – түйе, соңғы бәйгеге – тайтұяқ беріледі. Осы күні қыз қуу ойыны да ұйымдастырылады. 4-күні сайыс ойыны өткізіледі. Сонымен қатар, осы күні балуандар күресі де өткізіледі. 5-күні 50 шақырымға дейінгі қашықтыққа дөнен жарысы өткізіледі. 6-күні ертеңгі болатын аламан бәйге барысы анықталады. 7-күні – астың ең маңызды күні аламан бәйге өткізіледі. Бірақ, асты өткізуде аталған шаралардың уақыттық өткізілуінің реттік жүйесі әркез сақтала бермеген. Мысалы, М.Шорманов асының алты күнге созылу себебі ас беруге Павлодар мен Ақмола уездері арасындағы жер дауын шешу үшін арнайы шақырылған төтенше съездің қоса ұйымдастырылуына байланысты болды. Сыпатай батырдың асы сегіз күнге, Ақжолтай Ағыбай батырдың асы тоғыз күнге созылған. Бір жағынан, билер кеңесі ас берудің өн бойында толастамай жүріп, онда жесір дауы жер дауы шешіліп жатса, екінші жағынан, астың сән-салтанатты ойындарымен бірге ақындар айтысы да өткізілген.

Ас беруде өткізілетін ойындардың барлығы көңіл көтеруге арналмаған. Олардың көңіл көтеру үшін емес, ғұрыптық (ритуалдық) функциясы да айырықша болды.

Балуан күресі – күреспен айналысатын қара күш иелерінің ас-тойларда күрестен сайысқа түсуі, күш сынасуы. Күрес ас беруде міндетті түрде өткізілді. Қазақ «балуан (палуан)» деп табиғатынан зор күші бар, сол күшінің арқасында ұлттық күреспен айналысқан адамды атайды. Балуандықпен айналысатын адам ұлттық күрестің айла-тәсілдерін жетік меңгеріп, күшін жетілдіру үшін ауыр салмақтарды көтеріп жаттыққан. Балуандар күрес сайыстарына өз руларының атынан шығып, руының намысы үшін күресті. Жеңістерге жетіп, елінің атын шығарған балуандардың есімі бүкіл халыққа танымал болып, ел құрметіне бөленді. «Күш – елдікі, олжасы – көптікі» дегендей балуан жұлдесі де руластарына үлестірілген. Түйе тарту – ас беруде орындалған ертеден орныққан ғұрыптық мәні бар жосынның бірі. Бұл жосын – «тайлақ тарту», «жез бұйдалы інгеннің биі», «түйе шешу» деген сияқты атаулармен де белгілі.

Әскери-қолданбалы ойындар сияқты ас беру салтанатының бағдарламасына міндетті түрде енгізілетін ойынның бірі – теңге алу (күміс алу). Бұл ойын өте көне әскери-жаугершілік заманынан бастау алады. Асқа келген әр топта «теңге алуға» қатысатын, арнайы дайындалған жас жігіттер болған. Ойынға тек қана көбінесе үйленбеген, он сегіз, жиырман үстіндегі ерге тақымы берік, ат құлағында ойнайтын шабандоз жігіттер қатысқан. Ойын ережесі бойынша, белгіленген арақашықтықта үш-төрт жерде шүберекке түйіліп, күміс немесе теңге тасталынады. Шабандоздар кезек алып тізбекке тұрады. Олар келген кезектерімен осы қашықтықта екпіндеп шауып келе жатып, шапқан атты тоқтатпай жолындағы түйілген шүберекті ат үстінен еңкейе отырып алуы керек. Шауып келе жатқан ат басын іркіп қалған жағдайда ойын ережесі бұзылған болып саналады және алынған шүберек есептелінбейді. Жердегі шүберекті алған шабандоз оның ішіндегісін өзіне қалдырады. Ойын осылайша жалғаса береді. «Теңге алу» ойынының дайындығының өз ерекшеліктері бар. Ойынға мінілетін атқа, әдетте, бәйге аттарындай биік, жұлқынып тұратын сәйгүліктер емес, жауырыны аласа, тапалтақ жуас аттар іріктеліп алынған. Кейде кейбір ат құлағында ойнаған шабандоз жігіттер осы ойын үстінде ат үстінде түрегеп шабу, шауып келе жатқан ат үстінен секіріп түсіп қайта міну, ат бауырында ойнау секілді шабандоздық өнердің неше түрін көрсетіп, ел ризашылығына бөленетін.

Аста белгілі жүйе бойынша өтетін ойын түрлерінен басқа таза көңіл көтеруге арналған көңілді ойындар да өткізіліп тұрған. Солардың бірі – тілмен теңге алу. Абайдың атасы Өскенбайдың асында ұйыған қатық толы тайқазанға алтын теңге тасталып, тістеп алып шығу бәсекесі өткізілген. Сондай-ақ, қымыз толы шара ішінен теңге алу ойыны да ұйымдастырылды. Қыз қуу ойыны астағы ойын-сауық тізімдерінің ішінде көп кездесе бермейді. Астарда даңққа бөленген балуан, сайыскер, мерген, шабандоз адамдар есімі ел аузында аңыз болып, күллі елге тараса, қыз қууға қатысушылар туралы мәліметтер жоқтың қасы. Бәлкім, бұл жайтты қыз қуу ойынының функционалдық-семантикалық мәнінің ас берудің ғұрыптық кеңістігінің семантикасына сәйкессіздігімен түсіндіруге де болатын шығар. Бұл ойынның көбінесе неке және басқа да отбасылық немесе рулық мерекелерде өткізілетіндігі сондықтан болса керек.

Тұл атты сою. Тұлданған атты сояр алдында ақтық байланған жүген салып, ер-тұрманымен, әсем жабуымен сәндеп, сырмақ үстіне әкеліп ұстап тұрады. Осы кезде жесір қалған әйел аттың мойнынан құшақтап тұрып, тұл атпен көрісіп, жоқтау айтады (қыздары да қосылады). Басу айтып ажыратса да, қимастықпен аттың жалынан айырылмай күңірене жырлайды. Кейде ұзақ жоқтау айтып жылаған әйелдерді күшпен ажыратқанда, ат жалының қылдарын жұлып кеткендері де болған екен. Аталмыш ғұрып марқұммен тұл ат арқылы жесірдің соңғы қоштасу сәтін бейнелейді. Марқұмның атын тұлдау және оны жылдығында сою сияқты ғұрыптар әлі күнге дейін сақталып отыр.

Қаралы туды сындыру қаралы күн осымен аяқталды деген ұғымды білдіреді. Көне заман адамдарының қабірлерінен сындырылған бұйымдардың шығуын ғалымдар байырғы адамдардың анимизмдік түсінігімен, заттардың «жаны» болады деген сенімімен байланыстырады. Яғни ертеде меншікті заттарын әдейі сындырғанда, «өлген адамның «жанымен» бірге өліктер еліне жететін заттардың «жанын» да азат етуге көмектесеміз» деген сенім болды [10, 152]. Бұл дәстүр тірілер мен өлілердің арасындағы байланыстың түпкілікті аяқталғанын білдіреді. Мүмкіндігінше бұл істі жесірдің әмеңгеріне тапсырған. Бұл салт «бұдан былай жесірге әмеңгері иелік етеді, өлген күйеуінің орнын сол басады» деген ұғымды білдіреді [11, 135]. Демек, қаралы туды кім көрінгенге сындырта бермеген. М.Ж. Көпеев «Абылай аспаған сары бел» деген тұрақты оралымның мағынасын сол кезеңдегі бір оқиғамен байланыстырады. Бұдан біз өзіміз талдап отырған аста қаралы туды сындырудың бір сипатын байқаймыз. Қазыбек бидің еліне, Шаншар еліндегі ас беруге келген Абылай ханның басындағы бөрігін Қаз дауысты Қазыбектің Мөртаңдайлы Балапан деген баласы хан андаусыз отырғанда арт жағынан келіп, шыбықпен қағып түсіріпті. Хан ештеңе демейді, тіпті жерге түскен бөркін басына қайта алып та кимейді. Осыдан кейін дау туып, Төртуылдан Бақаш дегенді, Қаракесектен Жанай дегенді байлап алып қалғаны баяндалады. Үлкен дау кезінде Жәңке батырдың баласы Жанақ Абылайды өлімнен құтқарып қалғаны сөз болады. Жанаққа риза болған Абылай: «Жәңке батырдың босағасына түйе бастатқан тоғыз байлансын және қаралы үйге шанышылған найзаны Жанақ сындырсын, бір ат-шапан Жанақтың өз жолы болсын», – деп сөзге келмей жарасып, бітімге барып, бітімді билерге кестірген екен. «Абылай аспас Сары бел» деген сөз де осыдан қалған деседі.

Табақ тарту. Табақ тартуға әдетте ыңғайлы киінген, жөн-жосықты білетін сыпайы жас жігіттер сайланған. Тәртіп бойынша, табақ жасауға, табаққа үйдегі қонақтардың дәрежесіне сай мүшелердің салынып тартылуын басқаратын жасы үлкендеу адамдар тағайындалған. Үлкенге, аса құрметтілеріне жамбас, жілік тартылып, екі-үш адамға бір табақтан айналған. Жоғарыда айтылғандай, бірнеше жүз үй тігілген ауылдың қашықтығы кейде 0,5-1,5 шақырымға дейін созылған. Ас үйлер әдетте қонақ үйлерден алыстау жерге тігіледі. Қонақ үйлер есіктеріне бір-бір жігіттен қойылып, үйге сырттан адам кіргізбей, іштен шығармай, қонақтардың жайлы отыруын қамтамасыз етіп, үйдегі адам саны қанша, неше табақ керектігін бақылап, басқарушы адамға мәлімдеп отырады. Табақтардың кіріс-шығысы есептелініп отырады.

Ошақ пен үйлер арасы әжептәуір жер болғандықтан, табақты атпен жүріп тартты. Табақшылар асқа таза, ықшам киініп, атын күміс ер-тұрманымен сайлап шығады. Табақ таратуға бір кісі басшы болады, оның көмекшісін *айдаушы* деп атайды, ол табақтың алдын ала белгіленген бағыт бойынша тартылуын қадағалап отырады. «*Ас беру әр халықта бар: сарт ас берсе палау, ноғай ас берсе түрлі тағам, қазақ ас берсе ет пен қымыз, қосымша ерекшелігі ат шаптыру*» (Қ.Халид).

Талай мың қонақты күтіп алып, абыроймен шығарып салудың қамындағы елдің қызметін Мұхтар Әуезов: «*Табақ тартуға өңшең жорға аттарды сайлапты. Барлық ат күміс ер-тоқыммен ерттелген. Күтуші жігіттер бастарына тегіс жібек орамал байлапты. Ас ошағымен екі арада бұлар қос табақтан алып, қатар ызғытып жөнелгенде, өлке бойы жайнап кеткендей болды*», – деп ас беру үрдісінің этнографиялық пошымын дәл суреттеді [12, 203]. Осы аса жауапты қызметті мінсіз атқару үшін табақ тартушы жігіттер алдын ала арнайы дайындықтан өтетін. Ол үшін *табақ алып қашу* немесе *мүше алып қашу* ойындары өткізілген. Шауып келе жатқан аттың үстінде қолына табақ толы ет көтеріп, оны төкпей-шашпай апаратын жеріне дұрыстап жеткізуді жетік меңгергендер ғана табақ тартуға таңдап алынды. Ақжолтай Ағыбай батырдың ас беруіне жиырма мыңнан аса адам жиналған екен. Ұлы жүз бен Орта жүз және Кіші жүздің игі жақсылары жиналған осы үрдісте жүз табақшы қызмет атқарған. Қонаққа қоғамдағы әлеуметтік мәртебесіне сай, өзіне тиісті жілік мүшесін тартпау немесе шатастырып, ауыстырып жіберу ұят саналған және адамды қорлаудың белгісі болып табылады. Мұндай жаңылыс қонақтардың өкпе-ренішінің тууына әкеліп соғатын. Сонымен бірге, ас беруге қанша халық келсе де, олардың ешқайсысы ас беру барысында тамақтың тапшылығын сезбеуі тиіс. Бұл дәстүрлі ортада бұлжымас қағида болып орныққан.

Ас берудің тәртібі бойынша асқа тігілген әр үйдің «иесі» болады, солар қонақ күтуші болып саналып, қонақ күтуге қажетті азық-түлікпен қамтамасыз етуді өз мойнына алады. Ас берудің алғашқы күні осы үй иелері жан-жақтан келіп жатқан қонақтарды ас басқарушының бұйрығы бойынша өз үйлерінде қарсы алады. Әдетте, асқа сауын айтуға немесе асқа дайындыққа арналып өткізілген алқалы жиын шешімі арқылы әр ауыл, әр үй өздері қарсы алуға тиісті қонақтардың кім екенін, қайдан келетінін т.б. жай-жапсарларын алдын ала біліп отырады. Соған арнап сый-сыяпат дайындайды. Келген адамдар саны жиырма-жиырма бестей болса, оларды бір үйге түсіреді. Егер де 40 адам болса, екі үйге бөліп орналастырады. Қоғамдағы алатын орнына қарай таңдаулы үйлерге жайғастырылады. Әр үйде бір-бірден күтуші, саба-саба қымыз болады. Даяшылар құзырына тек қана ас тартып, табақ тартып, қымыз-шай құю ғана емес, өз ауылының (үйінің) сән-салтанатын өлең-жырмен әспеттеп көрсету қызметі де кіреді. Асқа келушілердің бас-аяғы жиналып болған соң, табақ тарту басталады. Әр үйдің үлкен-кішілігіне қарай он-он бес табаққа дейін тартылады. Киіз үй ішінде дөңгелене толық отырғаннан кейін, айналдыра қолға су құйылып, қол шайылады. Ортаға шыт немесе бөз мата жайылып, әкелінген, астауға

салынған етті үй-үйге тарқата бастайды. Табақтардың алты-жетісіне кәделі, сүбелі мүшесімен, міндетті түрде қой немесе жылқы басы салынып, жалпы 15 табақ болып тартылады. Елге белгілі, ерекше қадір тұтатын адамдар алдына жеке бір табақтан тартылып, қалған 3-4 адамға бір табақтан тартылады. Асқа ешкі, сиыр сойылмайды.

Табақ жасаудың да өзіндік мәні бар. Кімге арналған табақ екенін табақ жасаушы алдын ала біліп отырады. Дәстүр бойынша малдың он екі жілігі және басқа мүшелері адамның қоғамдағы орны мен жолына лайықталып тартылмаса, төрелер, бектер мен билер дереу наразылығын білдіретін болған. Мүшені келістіре таратып, бас табақтарға бас, шеке, жамбас, жая, асық жілік, ортан жіліктер салынады. Бұдан осы мүшелердің бәрі бір табақтан орын алу керек деген ұғым тұмау керек. Табақ сайын әр мүшенің біреуі жүрсе болды, оның жанында басқа етті мүшелер бола береді. Соның өзінде қонаққа тартылатын табақтарға сирақ, ішек-қарын және мойын омыртқа салынбайды. Ал дәстүр бойынша марқұмның артында қалған жесірінің әменгері қаралы туды сындырып, өзінің әдет-ғұрыпқа сай мәртебелік жағдайын бекіткенде, *тұл аттың еті тек қана асты өткізуге ерекше еңбегі сіңген ел ардақтыларына ғана таратылған*. Осы арқылы қазақ қоғамының әлеуметтік қатынастар жүйесінің іргелі принциптері мен нормаларының өміршеңдігі дәріптелінеді.

Ас берудің аяқталуы. Ас берудің басы мен соңы сәтті болуы үшін молда ас өтетін жерде дұға оқиды. Орта есеппен 3-5 күнге жалғасқан астың соңғы күні көпшілік аламан бәйгенің аттары көмбеге келгенше, балуандар күресін тамашалайды. Аламан бәйгенің өтуімен сән-салтанат бағдарламасы аяқталып, астың ресми жабылуы жарияланып, келген қонақтар тарай бастайды. Ас берудің аяқталуы кезінде қаралы ту сындырылып, тұл ат сойылып, тек марқұмның туған-туыс, руластарының қатысуымен *сеп бұзылады*. Ас беру тарқарда көпшілік атынан елге сыйлы, қадірменді ақсақал қонақасыға бата береді. Қанжығалы Шауыпкел батыр (XIX ғ. 80 жж. Қостанай, Өзенкөлде) асының тарқауында берілген батаның бір үлгісі халық аузында сақталған.

Дұға қабыл, тілегіміз дұрыс болсын.

Бақ қарап, дәулет бітіп, ырыс қонсын.

Мәйітке хақ тағалам рахым қылып,

Қабірі жарық болып нұрға толсын.

Алланың рахматының молын берсін,

Сусынға хауыз кәусар көлін берсін.

Дұғасы көпшіліктің қабыл болып,

Ұжмақтан мәңгі-бақи орын берсін.

Ас беруге жұмсалған шығын және берілетін жүлде. Ас беруге өте мол қаржы, көп мал жұмсалған. Ас беруде ойналатын ойын жеңімпаздарына қомақты бәйге берілген.

1803 жылы берілген Сырым Датұлының асында 2500 қой, 200 жылқы сойылып таратылған, 1000 саба қымыз болып, 5000 шелек қымыз ішілген. Шай, қант пен тоғыз нарға тоқаш артып, шекті Көтібар батырдың өзі келген. Шөмекей руында өткізілген Кәрібай асы туралы И.В. Аничков асқа 200 қой, 40 жылқы сойылып, 200 пұт күріш даярланғандығын, саба-саба қымыздың көптігі сол – әр үйге бір-бір сабадан қойғанда, оның саны 200-ден артатындығын айтқан. 1860 жылы «Ерден көлінде» Ерден Сандыбайұлына ас берілгенде 500 үй тігіліп, 160 жылқы, 200 қой сойылған. Ат бәйгесі 100 жылқы болған. Ерден байға осындай дәрежеде үш рет ас берілді. Үш астың жалпы шығыны 1860 жылқы, 600 қой, 1000 саба қымызды құраған. 1860 жылы Қаракөл деген жерде өткен жаппас Құламбаевтың әкесіне берген асы туралы жазған В.Плотниковтың есептеуінше, 600 пұтқа дейін ет (бір адамға шаққанда 5 фунт); 50 пұтқа дейін Сорочин жармасы; 150 сабаға дейін қымыз (әр сабада орташа есеппен 10 шелек қымыз деп санағанда 1500 шелекті құрайды); 25 фунтқа дейін шай, 8 пұт қант жұмсалған. Осыған қосымша осы асқа көрші жаппас ауылдарынан шақырылған, шамамен 400 адамнан тұратын қызметшілерге сойылған және берілген мал саны 20 қой мен 8 жылқыны құрап, 8 пұт Сорочин жармасы, 2 бас қант және 4 фунт шай жұмсалған [4, 138–139]. 1861 жылы өткен Байдәулет Құлбекұлының асында бас бәйгеге 100 жылқы 100 қой, 1 ақ отау, 10 түйе берілген. 1874 жылы Лабақ Қуат баласының асы болған. 300 жылқы, 500 қой сойылып, 700 үй тігілген. Сағынайдың асына кеткен шығын атақты Тәж-Махал мавзолейіне жұмсалған қаржымен бірдей болған деседі. Сағынай асына 500 ақ үй тігіліп, оған 500 бұқар кілемі ілінген, 5 тонна шай әкелінген, жаңа ыдыс-аяқтар Ташкент пен Қазан қалаларынан алынған. 10 мың көрпе-жастық төселіп, қонақтарды сыйлауға 500 бұқар шапаны келген. Сібірден 500 аң терісі алынған. 20 мың қой, 1000 жылқы сойылған. 500 жігіт атпен табақ тартып, 300 қыз қонақтарға дастарқан жайып, қызмет еткен. Бәйгеге 500 тұлпар қатысқан. Ақанның әйгілі Құлагері осы аста мерт болды. 1894 жылы Жаманбала Құрмановтың асына Қарқаралы, Павлодар және Ақмола уездерінен қонақ шақырылған. Ас Нұра өзенінің бойындағы Қорық деген жерде өтіп, 100 жылқы, 160 қой сойылып, қап-қап қант, шай алынып, бірнеше ондаған қап бауырсақ дайындалған.

Мұса Шормановтың асында 200 жылқы, 300 қой сойылып, 20 мың шелек қымыз ішіліп, жиналғандардың басым көпшілігіне шай, бауырсақ, тоқаш, өрік-мейіз таратылған. Құрметті қонақтар үшін палау дайындалған. «...Әрине мұның барлығы тек марқұмның балаларынан шыққан шығын емес. Көп көмекті бай қазақтар көрсетті», – деп жазды Д.Путинцев аста-төк молшылыққа таңырқап [13,

5].

Баян-Өлгийде Ұлтарак бай қайтыс болғаннан кейін үшінші жылында ас берілген. Бұл Ас беру 1909 жылы күзде Баян-Өлгий аймағының Дайын өлкесінің Жалаңаш, Тастыбұлақ жерінде атқарылды. Ас беру-ге 2000 жылқыны айдап келіп, шалмаға іліккен 40 жылқыны сойған. Оның ішінде небір жорға, жүйріктері де болған. Үлкендер «бұлай істемедер, тандап сойындар», дегенге «өзіне бұйырмағанда кімге бұйырады» деп, Дүтбай зәңгі бастаған ұлдары көнбей қойған. Алтай, Қобда беті Шүй қазағына (Қосағаш), яки 9 таңбалы найман, 12 абақ-керейге түгел сауын айтылған, үй тігіп, ру-руымен түсірген. Асқа деп күніне қырық жылқы, қосымша қисапсыз қой сойылған. Бір аптаға жалғасқан аста 500 ат бәйгеге шауып бірінші келген атқа 9 жамбы тіккен, ең соңғы келген атқа дәстүрлі «көк бұқа» немесе «көк өгіз» сыйына да 9 тайынша берілген. Мойынбайұлы Бұрылбайдың асына 200 киіз үй тігіліп, 8 жерошаққа тайқазан асылған. 10 күн созылған асқа 200 қой, 80 жылқы сойылып, 300 бие байланған [14, 144]. М.Леваневский өз жазбаларында өткен ғасырдың ортасында Ырғыз бойында өткен Жүсіп Жолаев деген кісінің асында жүз шақырымға шабылған ат бәйгесінде 9 жұлде белгіленіп, бірінші аттың бәйгесіне – 500 қой, 100 түйе, 40 жылқы, 90 құндыз және бір жетім қыз (күн) берілгендігін келтіреді [15, 92]. И.Аничков пен Ы.Алтынсарин де ХІХ ғ.-дың 70-жылдары бәйгеден келген аттың бәйгесіне мал мен т.б. бұйымдарға қоса жетім берілетіндігін де айтып өтеді. І.Жансүгіров «Ас» деп аталатын өлеңінде былайша суреттеді:

*...Осындай болып жатты ұлы жиын,
Жиынның мыңнан бірін айту қиын.
Еті тау, қымызы көл деуге болар,
Айтқанда тартыңқырап астың сыйын...*

Жоғарыда айтылғандай, ас беру дәулетті адамдардың, ұйымшыл елдің ғана қолынан келген. Абылай ханның асы, Құнанбайдың әкесі Өскенбайдың асы, Қанжығалы Шауыпкел батырдың асы, Керей Сағынайдың асы, Дулат Сыпатай батырдың асы бүкіл елге мәлім болып, аңызға айналған той болды. Дегенмен, ас беру көпшілікпен бірге атқарылар шара болғандықтан, тек бір әулетке немесе бір руға ғана салмақ түсірілмеген. Шақырылғандар да аруаққа деп сойыс малдарын және қымыз толы сабаларын өздерімен бірге әкелген. Сонымен ас беру үрдісі ел бірлігінің нығаюында айырықша рөл атқарған институттардың бірі болды.

1. Алимбай Нурсан Казахский ас как модель мира кочевой культуры (К семиотике одной из форм ритуального моделирования действительности у кочевников) // Всесоюзная научная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1988-1989 гг. Тезисы докладов в 3-х частях. Ч.2. Алма-Ата, 1990. С.79–81;

2. Смағұлов Е.М. Қазақтың ас беру дәстүрі: әлеуметтік-саяси қызметі (ХVIII–ХІХ ғғ. деректері бойынша) 07.00.07 – Этнография, этнология және антропология мамандығы бойынша тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2007. 177 б;

3. Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей // ТОУАК. Вып.26. Оренбург, 1911;

4. Плотников В.Н. Поминки (Ас). Этнографический очерк из быта Зауральских киргизов // ЗООРГО. Вып. 1. –Оренбург, 1870. –С.137–150.;

5. Аничков И. В. Поездка на киргизские поминки в 1892 году // ИОАИЭ. –Казань, 1897–1898 . Т. XIV. Вып. 2. С. 208–209.;

6. Қыдыралин У. Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктері // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. Алматы: Арыс, 2005. 150-176 бб.

7. Рычков П.И. Дневные записки путешественника капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи в 1771 году. СПб.: Тип. Импер. АН, 1772. -105 с.;

8. Ибрагимов И. Очерки быта киргизов // Древняя и новая Россия. – СПб., 1876. Т. III. –С.51–63;

9. Шорманов М. Қазақтың халықтық әдет-ғұрыптары / Құраст. Канафина А. М. –Қарағанды: ТОО Арко, 2000. -103 б; Чорманов М. Поминки по умершим у киргизов // СОВ, 1871, №32;

10. Смирнов К.Ф. Савроматы: Ранняя история и культура сарматов. –М.: Наука, 1964. –379 с

11. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи этнографиялық шолу) –Алматы: Ғылым, 1973. –328 б;

12. Әуезов М.О. Абай жолы. Роман-эпопея. 1 кітап. –Алматы: Жазушы, 1989.-608 б;

13. Путинцев Д. Некролог воспоминания о покойном Мусе Чорманове // Акмолинские областные ведомости. 1885. –№ 38, 39. С. 5.;

14. Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Ғылыми редакторы және алғы сөздің авторы Нұрсан Әлімбай. Алматы: ҚМӨҒЗИ, 2002. 207 б;

15. Леваневский М.А. Очерки киргизских степей (Эмбинского уезда) // Землеведение. 1894. Т. I. Кн.2. –С.90–114.

МАТАЙ РУ БІРЛЕСТІГІНІҢ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРЫ

Тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы өзінің бары мен жоғын, жоғалтқаны мен рухани мұрасындағы байлығын түгендеуде ауызша тарих айту дәстүрін – шежіреге үлкен мән беріп келе жатқаны белгілі. Осы бағытта көптеген шежірелер жазылып, жарық көріп, ұрпақ өзінің жеті атасын тану үстінде. Бұл үрдістің орын алып жалғасқанына біраз уақыт болды, ары қарай жалғаса берері сөзсіз. Алайда, біз шежірені жеті атаны тану, бабаларымызды тарқату деп түсінсек, онда тарихымызды шектегеніміз. Шежіре тек аталардың аты-жөнін білу ғана емес сол тұлғалардың тарихтағы орнын, атқарған істерін, қоғамдағы рөлін айқындау денегді білдіреді. Ауызша тарих айтудың дәстүрі, яғни тарихи білім шежіре арқылы қалыптасты. Шежіренің тарихи дерек ретіндегі де маңызы зор. Шежіренің мәліметтерін орыстың шығыстанушы ғалымдары этникалық тарихтың басты дерегі ретінде қарастырып, қазақ ру-тайпаларына, олардың таңбаларына, әлеуметтік құрылымдарына қатысты зерттеулерге кеңінен пайдаланған. Ұлт зиялылары шежірені жазба түрінде жинақтап, кеңірек зерттеулер жүргізген. Бұндай зерттеулер қазіргі уақытта қазақ тарихын дайындауда пайдаланылады.

Матай – Орта жүздің белді тайпаларының бірі. Матайлар туралы ғылыми негізде мәлімет қалдырғандардың бірі – орыстың белгілі ғалымы Н.А. Аристов. Ғалым матайлардың Жетісу облысының Лепсі, Қопал уездерінде мекендейтіндерін, сондай-ақ оның кенже, қаптағай, аталық руларына бөлінетіндігі туралы жазған [1,86 б.]. Өкінішке орай, Матай руы жайлы деректерде мол мәлімет берілмейді. Этникалық мәселелерді зерттеп, шежіре тарқатқан ғалымдардың өздері Матайдан тараған ұрпақты толық атамайды. Кеңестік кезеңде арнайы этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылып, қазақ ру-тайпаларының шежірелері көзі қарақты, көкірегі ояу, зерделі қариялардан жазылып алынған. Сондай шежірелердің бір нұсқасын Х.А. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, В.В. Востров өздерінің еңбектерінде көрсеткен [2]. Бұл шежіренің ерекшелігі, авторлар найманның Төлегетайынан бес ұрпақты таратқан. Қаракерей, Төртұл, Матай, Садыр, оларға қоса Кенже Төлегетайдың ұлдары ретінде аталады. Кенже шежіре аңыздарында, жазба деректерде Матайдан туылған ұрпақ болып саналады. Осы тұрғыдан келгенде этнограф ғалымдардың шежіресінің қателігі байқалады. Соған байланысты олар Матайдан өрбіген ұрпақты Аталық пен Қаптағайдан тарқатады. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытта ауызша тарих айту дәстүріне, шежіре нұсқаларын жинақтап, солардың негізінде анағұрлым нақты түрін жариялау қолға алынды. Қазақстанның түкпір түкпірінен шежіре жинақтаушылардың мәліметтері негізінде Ж. Бейсенбайұлы [3]. Матай рулар бірлестігінің көкейге қонымды нұсқасын дайындады. Ж. Бейсенбайұлы Матайға Аталық, Қаптағай, Кенже руларының енетіндігін айқындаған. Олардан тарайтын ұрпақтарды атап көрсетуін де шынайы деп есептеуге болады.

Тарихнамада Матай рулар бірлестігі туралы көбірек айтылғанмен олардан шыққан тарихи тұлғалар жайында зерттеулер жариялана бермейді. Дегенмен бірлі-жарым еңбектерде І. Жансүгір, Бөрібай батыр туралы мәліметтер келтіріледі. Сондықтан да Матайдан шыққан тарихи тұлғаларды көрсетуді жөн санадық.

Матайдан тарайтын бірінші ру – Аталық. Ел аузындағы деректерде Аталықтың әйелі Қызай есімді сұлу екен. Ерте қайтыс болған Аталықтың орнына ру Қызай атаныпты деп айтылады. Қызай туралы айтып кететін болсақ, ол үйсін тайпасындағы атақты Бәйдібек бабаның немере қызы, Домалақ анадан туылған. Қызай қыз кезінен-ақ жұрт көзіне түсіп, кемеңгерлігімен, білгірлігімен танылған. Бой жете келе ел ішінде билік айтып, түрлі жағдайларға байланысты шешім қабылдаған. Барша жұрт « шіркін Бәйдібек байдың қызы - ай, қыз болса осындай болсын» деп таңданған. Осылайша әкесі қойған Күнбибі есімі аталмай Қызай атанып кеткен. Аталықтан шықан әйгілі тарихи тұлға болып Ілияс Жансүгір саналады. Қазақ халқы Ілиясты жыр алыбы, дүлдүл ақын ретінде таниды. Отбасынан тәлімді тәрбие алған, көргені бар бала Ілияс кішкентайынан көзге түсе бастаған. 1912 жылдан өлең жазуды бастап, алғашқы шығармаларын дәптеріне қондырыпты. Сол өлең дәптерлері 1957 жылы республикалық Ұлттық кітапхана қорынан табылған. Ілиястың алғашқы «Сарыарқа», «Тілек» атты өлеңдері Семейде шығып тұрған «Сарыарқа» газетінде басылып шықты.

Ілияс өлең – дастандармен қатар әңгімелер де жазды. Оның «Мерген Бөкен» деген әңгімесі 1923 жылы «Сана» журналында жарияланды. Ілияс Жансүгір лирика жанрымен қатар өз кезеңінің өзекті мәселелерін көтерген шағын жанр – әңгіме, фелетон түріндегі сатира жанрын дамытты. Жер жаннаты Жетісудың біртуар ұлы Ілиястың поэзиясы – терең ой, шалқар сезім айдыны. Оның ақындық ерекшелігі көркем тілде.

Тарихта Қаптағайдың Сары аталығынан тараған Бөрібай батырдың есімі дара тұлға ретінде аталады. Батырдың аты ұранға айналған. Өз кезегінде Қарамылтық Сүлеймен би Бөрібай батыр жайында, оның шығу тегі туралы былай деп жырлаған:

Болыпты Матайдың үш баласы,
Белгілі байқағаны ел шарасы.

Өнімі бұлардың да артық болып,
 Болған ғой Матай атаң ел ағасы.
 Қаптағай, Аталық пен Кенже матай,
 Осы еді Матай атаң үш баласы.
 Баласы Қаптағайдың Дәулет, Көшік
 Дәулеттің Қолдас екен бір баласы.
 Тоқалынан Қарауыл, Жасық дейді
 Айрылар өсіп-өніп ел арасы,
 Қолдасұлы Асаннан туды Жалаң.
 Келмейді сөз қиығы, көңіл алаң.
 Жалаңнан Хасендағы жалғыз болып,
 Хасенұлы Жақсылық деген адам.
 Баласы Жақсылықтың Сары дейді,
 Сөзімнің айтса кірер нәрі дейді.
 Бөрібай оның ұлы жұртқа мәлім,
 Матайдың ұран қылған бары дейді [4, 72-73 бб.].

Шежіре-жыр жолдарынан көрінетіндей Бөрібай Матайдың Қаптағай руынан. Батырдың шығу тегі көркем сөзден анық көрінеді. Бөрібай - ауыз әдебиеті нұсқаларында жоңғар басқыншыларына қарсы күресте табандылығымен, ержүрек батырлығымен дараланған тұлға. Ауызекі деректерде жауға қарсы ымырасыз майдан ашқан батыр ретінде сипатталады. Бөрібайдың есімі Қаракерей Қабанбаймен қатар аталады, онымен үзеңгілес болған. Ту байлап жауды шапқан кезеңде Бөрібай - найман, жалайыр, қоңырат руларынан жасақталған сарбаздарды басқарған, яғни қол бастаған батыр. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресті ұйымдастырушылардың және қазақ жасақтары қолбасшыларының бірі Қожаберген жыраудың «Елім ай» дастанына сүйенсек, Бөрібай батыр жауға тойтарыс берудің алғашқы әрі ауыр кезеңіне қатысқан батырлардың қатарында болған көрінеді. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары Бөрібай найман, жалайыр, қоңырат тайпаларын Сарысу бойына көшірген. Ондағы ойы халқын шапқыншылық пен жаппай қырылудан аман алып қалу еді.

Бөрібай 1723-1740 жылдары Матай руын билеген. Билік еткен кезінде әділдігімен, ақыл парасатымен, елдестіруші елдігімен, батырлығымен бүкіл найман жұртына мәлім болған. Сондықтан да оның есімі Матай руының ұранына айналды. Елі мен жерін қорғаған, намысты қолдан бермеген Бөрібай ісі ұрпаққа үлгі, халыққа мақтаныш еді. Бәйгеден аты озған бала «Бөрібайлап» келген, жауға қарсы ұлан «Бөрібайлап» шапқан.

Түркістандағы Қожа Ахмет Йасауи кесенесінде қазақ халқының ел билеген хандары мен сұлтандарының, елі мен жерін қорғаған батырларының, әділ, турашыл билерінің, жақсы мен жайсандарының есімдері жазылған құлыптас қойылған. Сол құлыптастағы тізімде Бөрібай батырдың есімі қырық төртінші орынға ие. Мұның өзі батырдың шоқтығы биік тұлғасының қазақ тарихында алар орнын айғақтайды.

Матай руларының басын қосып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған берекелі, бірлікті елді билеген Бөрібайдың ісі тағлымды, ұрпақтары үлгілі. Батырдың ұрпақтары жайлы айтатын болсақ, «көл орны құр болмас» дегендей одан төрт ұл, бір қыз тараған. Бәйбішесінен – Құлшан, Елшен, Бәйембек, екінші әйелінен – Қыдыралы, тоқалынан – Бікен. Осылардың бәрі аталы елге айналған. Заты қыз болса да, ұрпағы рубасы деп таныған Бікен – өз заманында ақыл- парасатымен ел анасына айналған қазақ әйелдерінің бірі[5].

Бөрібай батырдың ортаншы әйелінен шамамен 1730 жылдардың орта кезінде дүниеге келген ұрпақ Қыдыралы би. Қыдыралы Жетісудағы ХУІІІ ғасырдағы ықпалды адамдардың бірі болған. Би әділдігімен, туралығымен, ақыл-парасатымен көпке танылған. Халық жадында «Көшіп кеткен Қыдыралының жұртына қон» деген мәтел сақталған. Ел арасында «жүргенге жөргем ілінеді» деген де сөз бар. «Жөргем» деуі Қыдыралы әулеті жайлауға көшкен кезде жұртта ет асып қалдырып етеді екен. Мұның өзі шаршап келген жолаушы тамақсыз қалмасын деген ниеттен туындаса керек. Қыдыралының осындай қайырымдылығы тек қалың найман еліне емес, бүкіл қазақ халқына кең жайылған.

Қыдыралының би ретінде де алты Алашқа есімі мәлім еді. Бидің төрелегі кесімді, елді бітістіру, біріктіру идеясына толы, ғибратты болған деседі. Бидің қайырымдылығы нақыл сөздерінен, ісінен, өсиеттерінен айқын көрінеді. Қыдыралының;

«Ханда ұл болмайды,
 Хан – елінің ұлы,
 Би – әділдіктің құлы.
 Хан өз ұлына тартса,
 Халқына қадірсіз.
 Би қылдан май тартса –
 Би әділсіз» [5, 21 б.], –

деген астарлы сөздері әлі де маңызды, тәрбиелік мәні өте зор.

Тарихтағы дара кейпі жапандағы жалғыз бәйтерек сияқты андағайлап көрінген Матайдың даңқын шығарған Тәнеке батыр. Тәнеке – Қыдыралы бидің немересі, Жетісу өлкесіндегі ұлт-азаттық қозғалыстың туын көтерген қолбасшы, отаршылдық езгісіне қарсы күрескен майталман қайраткер. Ауызша деректердің нұсқаларында Тәнеке Дөсетұлы шамамен 1810 жылы Арғанаты тауының баурайында Тасқора деген жерде дүниеге келген деп айтылады. Тәнеке батырдың ешқашан да еңсесін дұшпанға бастырмағанын, есесін ешкімге жібермегенін, үнемі намысын ту етіп көтергенін дәйектейтін ауызекі мәліметтер кездеседі. Деректердің хабарлауынша Кене ханның қайғылы қазасы жөніндегі хабар қазақ арасына жетісімен найман тайпасындағы Дөсеттің Тәнекесі деген батыры Матай, Қызайдан 20 мың қол жинап келіп, Кенесарыны өлтіргендерді жазалап, бірнеше манап, билерін тұтқындап қайтқан [5, 23 б.] көрінеді.

Туған елі мен жерінің тарихын таразылап, терең зерттеген М.Тынышпайұлының «Материалы к истории киргиз - казакского народа» деген еңбегінде «Қыдыралы бидің немересі Тәнеке Дөсетұлы 1835-1840 жылдардағы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалысына қатысты» [6], – деп жазған.

Тәнеке туралы мәліметтер Ш.Уәлихановтың жазбаларынан орын алған. Шоқан Тәнекені үлкен мұрынды, жирен сақалды, кеудесін түгел түк басқан батыр тұлғалы адам түрінде сипаттаған. Саяхатшы ғалым өзінің күнделіктерінде: «Қапал бекетіне Жетісудағы атышулы батыр барымташы Тынеке / Тәнеке/ келіпті» [7, 241 б.], – деп жазған.

Тәнеке батыр атамекенді казак отарлаушыларынан қызғыштай қорып, елінің берекесі, жайлы тұрмыс-тіршілігі үшін аянбай күрескен. Халқының болашағын болжап, құйтырқы отарлау саясатының астрын терең ұғынған батыр ата қоныстан айырылып қалмаудың қамын ойлаған. Сол үшін де ақ патшаға хат жазып, өтініш білдірген. Тарихи мәні зор хатта былай делінген; «Жоғары Мәртебелім. Менің қол астыма қараған Қаптағай елінің бұрыннан жаз жайлап, қыс қыстап жүрген Үшбүйен, Күренбел, Салқынбел, Қызылағаш, Шыңбұлақ, Көшкентал, Алтай, Ақешкі, Қопалы, Ашыбұлақ, Ақадыр, Қарамола сияқты шүйгін шұрайлы жер-суын Қапал жерінің атаманы Абакумовтың көмегіне сүйенген орыс әскерлері зорлап тартып алып, жергілікті халықты тонап, оларды Балқаш көлінің маңындағы құмға айдап жіберді ... халық атынан бұл мәселе туралы ұлық мансапты күзіретіңізден жоғарыда аталған жерлерді өз руларына қайтарып беруге бұйрық беруіңізді сұрап, Матай Қаптағай елінің волостной хорунжейі Тәнеке Дөсетұлы. Мәрімді бастым, 1857 жыл» [5, 26 б.].

Патша ағзам Тәнеке батырдың өтінішін ескеріп, аталған өңірді иелеріне қайтарып берген көрінеді.

Тәнеке батыр әкесі Дөсетпен бірлесіп, Қамысмола, Екіаша деген жерлерде арық қаздырып, егіншілікпен айналысқан деседі. Тары егіп, молшылыққа кенеліп, ішкендері алдында, ішпегендері соңында болып, дүйім жұрттың көзін «Қазсаң арықты, көресің жарықты» деген даналықты жеткізіп, бірлікке, игілікке шақырған. Осынау игі істі өз кезегінде ақын Сара Біржан салмен айтысында тілге тиек етіп, мақтана жырлаған. Сараның:

Таласпас Тәнекенің жан бағына,

Жеңермін егер тартса іс ағына.

Шетінен Қыдыр қонған өңшең құтым,

Мың мыңдап құт қалдырған арт жағына, [8, 21 б.] –

дегені осының айғағы.

Тәнеке батырдың ұрпағының арасында қазақтан шыққан алғашқы кәсіпкер, би Маман Қалқабайының есімі ерекше аталады. Маман байдың ұлдары әке өсиетімен «Қарағаш» деген жерде өз қаражаттарына мешіт, мектеп салдырған. Тарихта бұл мектеп «Мамания» деген атауға ие болған.

Матай руларынан сөз бастаған шешен билер, қол бастаған батырлардан өзге ақын, жыршылар да шыққан. Қаптаған Қаптағай руының мақтанышы, заманында Алтай Қарпықтың Біржан салымен айтысқан ақын Сара Тастанбекқызы. Жалпы ісі қазақ жұртқа Сараның есімі кең танымал. Биылғы жылы Сараның қайтыс болуына тоқсан жыл толып, жетісулықтар оны республика көлемінде атап өтті.

Матайдың үшінші руы – Кенже. Ел аузындағы аңыз бойынша Кенже Матайдың шөбере немересі Бақы, оның баласы Елқонды би, Ақтабан шұбырындының алдында, Сыр бойында тұрғанда Қоңырат тайпасының, оның ішінде Көктің ұлы елінің, бір ауылын қалмақ шауып, ауылдың қалған кісілері би ауылына кезігіп, қосылыпты[9]. Қолда бар шежіре нұсқаларын салыстыра отырып, Кенжеде екі ру тармағы; Мәмбет, Үмбет бар деп айтуға толық негіз бар. Олардың үлкені Мәмбеттен Сартай, Бозтай, Қаратай, Сұртай тарайды деген пікірді Ақтайлақ бидің, Ж.Бейсенбайұлының, Қ.Жұпбаевтың шежіре нұсқаларынан кездестіруге болады. Ал Үмбеттен Бұланбай мен Қартқұл туған деген мәліметтер ауызекі әдеби деректерден көрініс тапқан. Кенже руынан шыққан белгілі тұлғалардың арасында қобызшы Мольқбай Байсақаұлының шоқтығы биік. Өзінің өмір сүрген ортасының дүлдiлi - Мольқбай күйшi ақын Сарамен замандас. Мольқбай шамамен 1857 жылы қазiргi Алматы облысы Ақсу ауданы Қосағаш ауылында дүниеге келген. Қобызшы, күйшiнiң шыққан тегi туралы ұлт зиялысы, Сталиннiң канқұйлы қуғын-сүргiн саясатының құрбаны Илияс Жансүгiр өзiнiң «Күй» атты шығармасында былай деп жырлаған;

«Қобызшы Мольқбай шал Матайдағы,
Матайда Кенже, Тұңғат, Сақайдағы,

Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймандаған бақайшағы» [10].

Молықбайдың өзі де кеңестік тоталитарлық жүйенің саяси қуғын-сүргініне түскен адам. 1930 жылы «халық жауы» деген жаламен тұтқындалып, Алматы түрмесінде қайтыс болған. Қобызшының өнерпаздық, елшілік қасиеттері әкесінен дарыған көрінеді. Дарынды күйші «Ақ көбікті» аңыратып, «Боз інгенді» күңіретіп, «Көк көбікті» күрілдетіп, «Жыласқан ноғай-қазақ мұңын» шертіп, «Қорамжанның» күйін тартып, бүкіл Матай, одан қалса Найман еліне есімі кең таралған. Қобызшы дарынына қоса емшілік қасиеттерімен де танымал болған деседі.

Молықбай – жыр алыбы І. Жансүгірдің кіндік әкесі, ақынның «Күйші» поэмасының бас кейіпкері. Қобызшы Молықбай – күй атасы Құрманғазы, Тәттімбет, Динамен қатар тұратын өнер саңлағы, дарын иесі. Оның күйлері ұрпақты адамгершілікке, елін, жерін құрметтеп, халқын ардақтауға тәрбиелейді. Халқының дәстүрін дәріштеп, мәдениетін өркендеткен тұлға тарих төрінен орын алады.

Молықбай күйшінің қобызы Талдықорған қаласындағы Ілияс Жансүгір мұражайында тарихи жәдігер ретінде сақтаулы.

Көрсетілген тұлғалар арқылы өскелең ұрпақты отансүйгіштікке, елжандылыққа, батырлыққа, батылдыққа, яғни тарих арқылы тәрбелеуге болады деп қорытындылаймыз.

1. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897.

2. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 1996.

3. Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы, 1995.

4. Орта жүз Найман руларының Қырықмалтық Сүлеймен би таратқан шежіресі. – Үржар, 1992.

5. Мамания. Тарихи деректер, естеліктер, өлеңдер, құжаттар, пікірлер. – Алматы, 1999.

6. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925.

7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах. – Т. 3. – Алма-Ата, 1982.

8. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Т. 2. – Алматы, 1989.

9. Ақтайлақ би. – Алматы, 1991.

10. Жансүгіров І. Өлеңдер мен дастандар. – Т.1. – Алматы, 2002.

И.М. Хужахонов, к.и.н.

Институт истории АН РУЗ, Узбекистан, г.Ташкент.

ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ В НАЧАЛЕ XX В.

Начало XX в. можно описывать как период богатый различными событиями и важным изменениям в истории Туркестанского края. В частности, в этот период произошли большие перемены в социально-экономической и политической жизни края, а также в традиционном быту, культуре и мировоззрении народа. В данной статье мы попытаемся рассмотреть проблему идентичности (самосознания) у местного населения края.

Под понятием “идентичность населения” мы имеем в виду в первую очередь различные формы социальной идентичности. Согласно принципам современной науки человек может идентифицировать себя в различных группах в одно время. Идентичность включает в себе религиозное, этническое, территориальное, сословное самосознания. В определенное историческое время человек выбирает для себя одно или ограниченное количество идентичности в качестве основного определителя своего социального состояния.

В исследуемый период можно наблюдать многовекторность идентичности у местного населения Туркестанского края в непосредственной связи с социальной и экономической структурой региона. Некоторые исследователи в рамках своих научных интересов попытались дать сведения об этнической идентичности народов Центральной Азии. Например, российский ученый С.Н. Абашин пишет, что до колонизации региона Российской империей у населения Центральной Азии основная ежедневная необходимая идентичность состояла из делений по сословному, религиозному, хозяйственно-культурному, территориальному, родо-племенному и другим признакам [1, с.39]. На основе таких форм идентичности существовали своя номенклатура каждого региона или каждой государственной структуры, а также правовое место или иерархия деления населения. Человек, переехавший в другой регион, с легкостью входил в группы и номенклатуры, которые были новыми для него. Такое состояние идентичности было следствием жизненной необходимости: каждая группа должна была обладать механизмами адаптации в ней новых членов и вхождения в более сильные группы. Это было связано в первую очередь сильной позицией религиозной идентичности «мы мусульмане», которая помогала объединять членов общества [1, с.39]. Несмотря на различия в образе жизни, языке, родо-племенной, сословной и других принадлежностях важное место занимало религиозное самосознание, которое

объединяло население по принципу “мы мусульмане”. В связи с этим, американский исследователь Адиб Халид был прав когда он назвал население Туркестана под одним именем “мусульмане” не находя альтернативу этому слову 2, с.139]. В повседневной жизни царские чиновники и русскоязычные переселенцы Туркестана называли местное население “туземцами” или просто “мусульманами”.

Другой американский исследователь Джон Шоберлайн-Энгель писал о другой форме самосознания населения Туркестанского края таким образом: “До проведения национального размежевания главным критерием самосознания населения региона было различие между кочевниками-скотоводами и оседлым населением оазисов” 3, с.55]. Здесь исследователь в качестве самого важного показателя в идентичности населения определил хозяйственно-культурную особенность, а не этничность.

Действительно, наряду с самосознанием также были большие различия в социальном единстве, быту и формах имущества между оседло-земледельческим и кочевым-скотоводческим населением. Но также их объединяли такие факторы как общность религии, языка и исторического прошлого. Также, были наложены торговые, хозяйственные и этно-культурные регулярные контакты между оседлым и кочевым/полукочевым населением живших в различных регионах Центральной Азии. В частности, о взаимоотношениях между оседлым земледельческим и кочевым/полукочевым населением Мавераннахра исследователь Б.Кармышева пишет следующим образом: “Они являлись важным фактором в экономическом, политическом, культурном и этническом развитии в период феодализма в Мавераннахре” 4, с.46]. Как подчеркивают исторические источники к началу XX в. большая часть кочевого-скотоводческого населения региона перешла на оседлый образ жизни в различной степени и форме. В частности, согласно этнографическим данным, полученным с архивных документов, в ни одном из 50 изученных волостей Самаркандского, Каттакурганского и Джизакского уездов не встречаются кочевые узбеки, они в разной степени перешли на оседлый образ жизни. Также у них постепенно начинает терять свое значение деление по родо-племенному признаку 5, с.8].

В самосознании оседлого населения Туркестана важное место занимал местностный (территориальный) фактор. В частности об этом В. Бартольд писал таким образом: “Оседлое население Средней Азии в первую очередь идентифицирует себя как мусульмане, и после этого осознает себя населением определенного города или местности” 6, с.528]. Сильные позиции территориальной идентичности у оседлого населения, по нашему мнению, были связаны построением у них “социального единства” на основе территориального соседства. Также, “территориальное самосознание”, сформированное на основе религиозной идентичности определяется особенностями и условиями исторического развития историко-культурных областей региона. В группах кочевого населения социальное единство основано на родо-племенные общинные отношения. Роды и племена в свою очередь делились также на “ветви” и “колены” 7, с.300]. В территориальном самосознании население идентифицировало себя как “ташкентцы”, “хорезмские”, “кокандцы”, “туркестанцы”, “ошане”, “городские”, “деревенские” (кишлакские) и т.п.

Здесь также уместно подчеркнуть, что в начале XX в. население кроме “территориального самосознания” также начало определять себя под общим названием “туркестанцы”, что в первую очередь означало их родину. Естественно, в этом можно видеть большую заслугу представителей движения “джадидов”, которые большое внимание уделяли в своих выступлениях к таким понятием как “нация” (“миллат”), “национальное самосознание”. Взгляды джадидов относительно национального вопроса имели свои особенности, и в частности профессор Д.Алимова пишет об этом таким образом: “По их (джадидов – Х.И.) мнению – национальный вопрос должен решаться в рамках объединения всех этнических групп. Вполне вероятно, что это может казаться несколько примитивным, но национальное самосознание джадидов было тесно связано с этническими понятиями. Самосознание с этнической стороны ими было выражено такими понятиями как “нация”, “мусульмане”, “туркестанцы”, “туранцы”. В качестве нации джадиды в первую очередь понимали тюркоязычное и персоязычное местное население Туркестана, Бухарского и Хивинского ханств 8.]. Здесь можно понять то, что джадиды под термином “нация” (“миллат”) понимали все население Туркестана, которое имело общее историческое прошлое.

В частности В.Бартольд писал о формировании в Туркестане стремлений к национальному единству таким образом: “На сегодняшний день под влиянием европейской культуры (с помощью России) появилось стремление к национальному единству. “Стремление к национальному единству не является просто влиянием европейской культуры, а появилось в результате внутреннего социального развития Средней Азии – в первую очередь появлением здесь элементов капитализма” 6, с.529]. А некоторые исследователи считали нацию “социальным продуктом капиталистического общества” 9, с.316]. Развитием капиталистических отношений и формированием общего внутреннего рынка в Туркестане территориальное единство постепенно начало терять свое значение. Регион охватило настроение стремлений к духовному, политическому и национальному развитию.

В качестве заключения можно сказать, что в начале XX в. самосознание населения Туркестана было многовекторным и под влиянием социально-политических и культурных процессов наряду с основными понятиями как “мусульмане”, “туркестанцы” и пр. росло стремление к национальному

единству у населения.

1. Абашин С.Н. Население Ферганской долины (к становлению этнографической номенклатуры в конце XIX – начале XX века) // Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – М., 2004.
2. Khalid Adeeb. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
3. Шоберлайн-Энгел Д. Перспективы становления национального самосознания узбеков // Восток. – 1997. – № 3.
4. Кармышева Б.Х. “Кочевая степь” Мавераннахра и ее население в конце XIX века (по этнографическим данным) // Совесткая этнография. – 1980. – № 1.
5. Материалы экспедиции в Самаркандский, Каттакурганский и Джизакский уезды, организованной Туркестанским отделением Русского Географического общества // ЦГА РУз. И-69; оп. 1; д. 59. 1924. - л. 8-11.
6. Бартольд В.В. Сарт // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 2. – Ч. 2. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М., 1964.
7. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент, 1974.
8. Алимова Д. Ўзликни англаш машаққатлари // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”. – 2005. – 30-сон. (www.ziyouz.uz сайтидан олинди.).
9. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Ташкент, 2007.

М.К. Каримов, т.ғ.к., профессор, Н.А. Махетова
Семей қаласындағы Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЕМШІЛІГІ

Еуразиялық кеңістікте көшпелілік жағдайында өмір сүрген қазақ халқы, сан ғасырлар бойы ерекше рухани және материалдық мәдениетті қалыптастыру арқылы, жалпы адамзаттық өркениетке өзіндікүлесін қосты деуге толық құқымыз бар.

Адам тұрмысына біршама қолайсыз, табиғаты аса қатал еуразиялық далалық кеңістікте жасаған біздің ата-бабаларымыз осы қатал жағдайда қоршаған ортадан өзіне керектісін алып, талай нәрселерді тіршілікке қарай бейімдегенінің куәсіміз. Осы жерде «біздің ежелгі ата-бабаларымыз қиын табиғат жағдайында өмір сүріп, денсаулықтарын қалай сақтады, болып қалатын ауру-сырқаулардан қалай емделді?», – деген заңды сұрақтар өзінен-өзі туындайды. Біз осы сұрақтарға жауапты, халықтың ежелгі дәстүрлі медицинасынан табамыз.

Жалпы халық медицинасы біздің халыққа ғана емес, жер бетіндегі барлық халықтарға тән құбылыс. Сонымен бірге, халық медицинасы – қазіргі заманауи медицинаның бастау көзі де болып табылады. Халық медицинасының, яғни әртүрлі халықтардың ауруды емдеудегі бай тәжірибелері жан-жақты дами және ұштаса келіп, бір жүйеге түсіп, ғылыми медицинаның пайда болуына жол ашты. Жалпы медицина ғылымы шығыстық және батыстық, оның өзі «ежелгі медицина», «орта ғасырлық медицина», «халықтық медицина», «қазіргі заманғы ғылыми медицина» деген тарауларға бөлінеді [1, 7 б.].

Бүгінгі отандық этнология ғылымының көңіл аударар бастаған қызықты салаларының бірі – халық медицинасы. Біздің халқымыздың ғасырлар қойнауынан кешегі күнге дейін келіп жеткен емшілік дәстүрінің тарихы тереңде жатыр.

Қазақтың халық медицинасының көрші елдердің ем-дом әрекеттерімен ұштасқан, тәжірибе алмасқан жерлері де көп болған. Бірақ, қандай жағдайда да болмасын, өзіндік «қазақи ем шаралар» ерекшеліктері сақталып отырған [1, 8 б.].

Халықтың емшілік тәжірибиесі, оның әдіс-тәсілдері атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша және там-тұм жазба тарихи деректемелер арқылы тарайды. Алғашқы деректемелердің бірі ретінде Хғ. көне қыпшақ тілінде жазылған Махмуд Қашғаридің «Диуани Лұғат ат-түрік» мен Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу Білік» еңбектерінде түрік халықтарының медицинасы жайындағы жалпы мәліметін қарастырамыз. Сондай-ақ ортағасырларда Қазақстан және Орта Азиядан шыққан Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Әбу-Али-ибн-Сина, Әл-Рази сияқты және т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі халық медицинасына қатысты мәліметтерді айтуға болады [2, с. 80].

XVIII ғ. алғашқы жартысынан бастап патша өкіметі түрлі мақсатта қазақ жеріне жібере бастаған экспедициялар қазақ халқының емшілік дәстүрлеріне де көңіл аударған. Ол олардың алғашқы зерттеулеріне түрткі болған. Экспедиция мүшелері қатарында дәрігерлер де болған. Бірақ мәліметтерді көбіне, дәрігер болмаса да, ескі дәстүрге қызыққан саяхатшылар, түрлі саланың ғалымдары беріп отырған. Сол кездерде қазақ ішінде болған А.Левшин, В.Шустов, И.Я. Ставропольский, А.Ягмин, Г.А. Колосов, Н.Зеланд, А.Солнцев сияқты емшілік дәстүрге қызыққан ғалымдар, көргендерін қағаз бетіне түсірген [2, с. 81]. Шынында да, осы зиялы адамдарды деректер жинауға бір жағынан дүлей табиғатпен күресіп өмір сүріп жатқан тұрғындардың салт-дәстүрі қызықтырса, екінші жағынан сол кездегі ғылыми

негіз ала бастаған медицинаға қажетті нәрселерді (дәрі жасау, емдеу әдістері және т.б.) табу сияқты қажеттіліктер де итермелеген.

Осы күнгі дәрігерлік білім сияқты халық медицинасында да аурулардың шығуы, пайда болуы, таралуы туралы біршама дұрыс түсініктер қалыптасқан. Емшілік осыларды негізге ала отырып, атақарылатын болған. Жалпы қазақтың халық медицинасында емдейтін адамдарды дәрігер, емші және тәуіп сияқты атаулармен атаған. Ал, Қытай жеріндегі қазақтар арасында ертеден мәлім болып, біздер енді танысуға мүмкіндік алған, XV ғасырда өмір сүрген деп есептелінетін дәрігер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы халық емшілірін: теңдессіз шипагер, нағыз шипагер, қараузген шипагер, шипагер, емші, емкос, жарғышы, қараемші, қаншы, тамыршы, сынықшы, оташы, іш сипағыш, көзқарақшы, ішірткіші, б ақсы, жауырыншы, балгер, құмалақшы, болжағыш, аяншы, құшнаш, әулие, әнбие сияқты жиырма төрт атаумен атайтынын көрсеткен [3]. Әрине, бұл атаулардың барлығын дұрыс деп қабылдай салу қисынға келмейді. Мысалы, әулие, әнбие сияқты атаулар.

Халық медицинасында аурулардың алдын алу жолдары да, олардан сақтандырудың амалдары да сырт қалмаған. Халық арасында ауруларды мүмкіндігінше жіктеп, оған атаулар берген. Дәрігерлік, тәуіптік еткен адамдар өздерінің білгеніне сәйкес қаралуға келген адамдарды зерттеуге алып, олардың сырқатының шығу себебін анықтаған, яғни диагноз қойған. Бұл өте маңызды деп есептелген. Содан кейін ғана барып, емші ауруды өз түсінігінше емдеген.

Бұрынғы емшілерде адам денесінің құрылысы, оның ішкі ағзаларының қызметі туралы нақтылы ұғымдары мен түсініктері болған. Халық емшілері, әсіресе, ішкі ағзалары сырқат адамның сыртқы белгілеріне, көңіл-күйіне, тыныс алуының өзгеруіне, денесінен тердің бұршақтап шамадан тыс шығуына, не болмаса терісінің құрғақтанып мазасыздануына ерекше көңіл бөліп, тамырын ұстап, ауруын айыруға тырысқан.

Ертедегі адамдардың ауруды емдеуге байланысты біршама кең түсініктерінің болғандығын, археологиялық қазбалар кезінде де дәлелденеді. Шығыс Қазақстан облысының Қотанқарағай ауданы жеріндегі Берел қорымдарына 1999 жылы белгілі ғалым З. Самашев басқарған экспедиция және Күршім ауданының жеріндегі обаларға 2013 жылы Ғ. Қ. Омаров басқарған экспедиция археологиялық қазба жұмыстарын жүргізгенде сақ дәуірінде өмір сүрген адамдардың бас сүйектеріне жасалған операцияның (трепанацияның) ізін тапты.

Халық медицинасының сынық салу, түрлі сыртқы жаралар мен күйген күйікті, ісікті, т.б. емдеуде емшілер алдымен жан-жануарларға байқап көру арқылы тәжірибе жинақтаған сияқты. Мысалы, Ұлы Отан соғысы жылдарында Семей қаласында тұрған, сүйегі қаракесек - бергіс болатын Кәдірсіз деген атақты сынықшыға облыстық атқару комитеті сынық салуға, оның ішінде жаралылардың сынықтарын салуға арнайы рұқсат берген көрінеді. Бұл адам туралы Семейдің қарт тұрғындары осы күнге дейін аңыз қылып айтып отырады. Кәдірсіз сүйегі сынған адамның сүйектерін пышақтың ұшымен салатын болған, адам ауырғанында сезбей қалатын көрінеді. Кейіннен осындай сынықшылықты оның баласы Оразғали ақсақалда жалғастырды.

Қазақ халқының шипагерлік ілімін дамытуда XV ғасырда өмір сүрген Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының орны бөлек. Ол өзінің бүгінгі күнге келіп жеткен “Шипагерлік баяны” атты қолжазбасында көптеген емдерді айтқан. 1108 түрлі дәрі-дәрмек түрін, 858 түрлі дәрілік өсімдік пен базбір жан-жануарлар мүшелерінің емдік қасиеттерін анықтаған. 1050 түрлі шипа ем атын, 4577 шипалық дәрілік рецепт әзірлеген. Адамның сыртқы және ішкі ағзаларының анатомиялық тұлғалық атауын жазып қалдырған. 97 жыл ғұмыр кешіп, 1485 жылы дүние салған, осы адам әз-Жәнібек хан тарапынан “Қараузген шипагер” атанған [3].

Қазақ халқы дәрі-дәрмекті жасауда көптеген нәрселерді пайдаланған. Оған түрлі өсімдіктерді, минералдарды, кейбір жер шикізаттарын, мал өнімдерін және т.б. жатқызуға болады. Солардың ішінде үй жануарларының әртүрлі ағзалары мен басқа да бөліктері ем ретінде пайдаланылған. Мысалы, жылқы малының еті мен сүтінің емдік қасиетін пайдаланумен қатар, оның терісі, тер суы және т.б. кең қолданыста болған. Жалпы ішкі ағза аурулары кезінде өсімдіктерден: меңдуана, бұжығын, жусан, ермен, жерібай, арша, қырықбуын сияқты өсімдіктер түрлерін тұнба, қоспа ретінде ауырған адамға ішкізген. Сондай-ақ мия тамыры, тау жалбызы, доланадан жасалған өсімдіктер тыныс жолы ауруларына қолданылған. Бұл айтылғандар өсімдіктен алынатын дәрілердің азғана бөлігі ғана.

Зерттеуші Ш. Оспановтың зерттеулері бойынша, ел ішінде осы күнге дейін 200-ге жуық аурулардың халықтық аты белгілі. Аурулардың аты нақты әр түрлі себептерге, халықтың ол туралы ұғымына байланысты қойылған. Мысалы, бірде аурулар «өкпе ауруы», «жүрек ауруы», «асқазан ауруы», «бүйрек ауруы», «бауыр ауруы», деп ішкі ағзалардың атымен бір тіркесте айырылса, екінші жағдайда, «қызылша», «талма ауруы», деп олардың сыртқы белгілеріне қарай, одан әрі ауруларды дүдәмал оймен «суықтан», «ыстықтан», «астан», «өкпенің құрт ауруы» деп айтқан. Кейде аурулардың жеке белгілері (симптомдары) олардың атын қоюға негіз болған: «бас айналу», «сакина», «қыжылдау», «кірне», «түйнеме», «демікпе», «шемен», «сары ауру», т.б. [4, 79 б]

Ертеде көшпелі жағдайда ел ішінде түрлі шешек, сүзек сияқты індет ауруларда жиі болатын болған. Міне осындай жағдайда қазақ емшілері ем-дом жасауға тырысқан. Шешек ауруының алғашқы белгілері

пайда бола бастаған адамды жеке өзін бөлектеп, ыдыс-аяғы мен киімін басқа адамға пайдаландырмаған. Сондай-ақ шешекпен ауырған адамның денесіндегі бөртпесінің қабыршағын қырып алып, бұрын ауырмаған баланың мұрнына немесе саусақтарының арасына сеуіп және шешекпен ауырған баланың киімін бұрын шешекпен ауырмаған балаға кигізген. Мұндағы мақсат ауырмаған адамды шешектің жеңіл түрімен алдын-ала ауырту. Осы жерде ғылыми медицинадағы әдістің халықтық емдеудегі әдіспен үлкен ұқсастығын көреміз. Яғни, бұл халықтық медицинаның бұрыннан келе жатқан әдістерін ғылым жетілдіріп, ғылым пайдаланды деген сөз. Ертеде елдің ішінде, шешек дерті келген ауылдарға жолаушы келіп қалып, жұқтырып алмасын деп қара ту көтеріп қоятын болған немесе арнайы адамдар анайдан «келмеңдер індет бар», – деп айғайлап, қолдарын бұлғап, келмеулері үшін белгі берген. Бұдан біз халықтың өз ортасын сақтау үшін жасаған карантин сияқты әрекетін көреміз.

Осылармен қатар халық аурулардың атын ғана атап қоймай, олардың қалай дамидынын, қалай пайда болатынын да аңғаруға тырысқан. Қазақ дәрігерлері (емшілері) аурулардың көптеген түрлерін біле тұрса да, оларды емдеуде бірнеше тәсілдермен ғана шектелген. Көпшілікке ежелден белгілі емдеу тәсілі – қан алу, денені жылыға орау, сипалау мен созу (массаж, гимнастика), әр түрлі дәрі-дәрмектерді беру [4, 80 б.].

Психикалық негізде пайда болатын кейбір ауруларды емдеуде бақсылар біршама жетістіктерге жеткен. Олар бақсылық ойнаулары арқылы және т.б. әдістермен «жынданып» кеткен адамның психикасына әсер етуге тырысқан. Кейбір ауруларды олардың құлан таза жазғаны туралы мәліметтер бар. Осы бақсылардың біздерге түрлі әдебиеттерден таныс болған шоқ басу, қызған темірді жалау секілділерден бөлек, қобызда ойнап ем жасауы, жаңбыр жауғызуы, бұлттарды ыдыратуы, түрлі зиянкес жәндіктердің шаққандағы уыттын қайтарып, адам денесіне бүгінгі медицинаның қолы жете бермейтін шапшаңдықта көмек көрсетіп, адам жанын арашалап қалуы т.б. кімді де болса таң қалдырмай қоймайды.

Біздің шығыс өңірде де небір халық емшілерінің өткені ауызекі әңгімелерде және кейбір жазба деректерде айтылады. Сондай ірі емшінің бірі – XIX ғасырдың бірінші жартысында Тарбағатай өңірінде өмір сүрген Ырғызбай Досқанұлы. Ырғызбай емші адамның түр-әлпеті, тырнағына және тамырын ұстау арқылы ауру түрін анықтаған. Жастайынан емдік шөптерді жаз, күз айларында жинап, оларды тамырын, сабағын, гүлін жеке-жеке сөрелерде сақтап, түрлі ауруларға арналған дәрі-дәрмектер арнайы ыдсытары ағаш тостағандар мен шойын шөңкелер, күміс тегештер мен мүйіз тостағандар, аршаға ысталған мойнақ торсықтар мен жез құтылар, емдік майларды сақтайтын сүйек ыдыстар, сұйық және тұнбаларды құятын заттармен әр дәрілік шөптің мөлшерін анықтайтын тарзысы көмегімен дайындаған. Мысалы, түрлі шөптен жасалған дәрілерді пайдалана отырып, Ырғызкеңнің Құнанбай Өскенбайұлын шешектен және т.б. адамдарды әртүрлі аурулардан емдегені туралы ел арасында қызық әңгімелер сақталған. Атақты емші емдеген, жазған аурулары үшін еш уақытта ақы алмайтын болыпты. Алатын сыйы жақсы уқаланған бір шақша насыбай болған дейді білетіндер. Бүгінгі күннің көзімен қарағанда, оны нағыз Гиппократ жолымен жүруші деп айтуға болатындай. Оның даңқты дәрігер болғанының бір мысалы, емші дүниеден өткеннен бастап бүгінге дейін халық оны ерекше қасиеті болған жан санап, үлкен құрмет жасаулары.

Жалпы айтқанда, халық емшілігі мүлдем жойылып кетпей, бүгінгі күндерді де тәжірибеде бар екендігін көреміз. Бірақ, бүгінгі күндегі халық ішінен шыққан емшілердің бұрынғы өткен емшілердің ғасырлық атадан-балаға немесе емшілерден емшілерге берілген тәжірибесін « қалай пайдаланып отыр немесе пайдаланып келе жатыр ма?», – ол жағы белгісіз. Қазіргі таңда, халқымыздың ежелгі емшілік дәстүрі толық зерттелді деу қиын, сондықтан да оларды одан әрі зерттеу және ғылыми айналымға енгізу қажеттілік.

1. Әбдіраманов Ө. Халық медицинасы. – Алматы: ҚАЗАКПАРАТ, 2002. – 160 б.

2. Очерки по истории народной медицины Казахстана. – Алма-Ата, 1978.

3. <http://www.anck.kz/Amanat/a6.htm>

4. Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 160 б.

**Г. Темиртон (Садыкова), PhD-доктор,
Центральный Государственный музей РК, г. Алматы**

МУЗЫКАЛЬНАЯ ЭТНОГРАФИЯ: К АКТУАЛЬНЫМ ПРОБЛЕМАМ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

(на примере фольклорно-этнографических коллективов)

Казахстанская фольклористическая наука достигла немалых успехов в деле собирания, изучения и издания произведений устного народного творчества. Действительно, изучаются и разрабатываются проблемы типологии и историзма казахского фольклора, проводится большая работа по систематизации

и классификации жанровых разновидностей фольклора и т.п. К тому же, по сей день в быту, мы часто сталкиваемся с проявлениями народного фольклора, выполняющих как социально-бытовую функцию и, имеющих прикладное назначение (обычаи, ритуалы, обряды), так и, с художественными формами, в виде исполнения народных сказок, бытовых песен, пословиц, хранящихся в народной памяти и не требующих специализированных организаций и исполнительских сил для своего существования, «легко воспроизводимых в повседневном быту и крайне чутких к непосредственным переживаниям людей, а потому всегда насыщенных живыми интонациями» [1, с. 82]. Фольклором открыты многие общезначимые зоны эстетического познания действительности. Но, в области фольклорного творчества произошли значительные изменения, которые «самым непосредственным образом связаны с изменениями представления о времени. Последнее служит индикатором процессов трансформации и эволюции, происходящих в фольклоре. Стало быть, прослеживая трансформацию представления о времени, отраженном в различных жанрах и сферах фольклорного творчества, можно составить представление о характере и степени развития фольклора в различные эпохи. Представление о времени является одним из организующих факторов устного творчества, в частности и художественного времени в целом. Отраженное в тех или иных художественных образцах, оно может дать внимательному наблюдателю чрезвычайно важные и интересные сведения об условиях возникновения, бытования и перспективах развития жанра» [2, с. 11]. Сказанное имеет непосредственное отношение ко многим художественным образцам современного развития фольклора в сфере современного народного творчества. Народное творчество в современном понимании включает в себя наряду с аутентичным фольклором обширнейшую, не имеющую строгого ограничения сферу вторичного фольклора (фольклоризма). К ним можно отнести новые и переданные по «наследству» с советского времени массовые праздники и зрелища, в которых, так или иначе, возрождались фольклорные традиции, а также музыкальную, устно-поэтическую, танцевальную самодеятельность, связанную с освоением фольклора. Известно, что существуют различные позиции и мнения по вопросам взаимоотношения фольклора и художественной самодеятельности. Немало ученых, которые считают фольклор и художественную самодеятельность совершенно разными формами творчества, видя основное их различие в том, что фольклор носит стихийный характер, а самодеятельность – организованный [3, с. 113]. Российский фольклорист И. Земцовский утверждал, что «вопрос о художественной самодеятельности советского народа входит в проблему современного бытования фольклора, но одновременно и выходит за ее рамки, ибо касается не только фольклора» [4]. Таким образом, занимая своеобразное положение в целом художественной культуре, на практике самодеятельное творчество сегодня ассоциируется с «советским фольклором», во многом, проявлявшаяся, как форма «трансформированного фольклора». Опуская историю формирования в советскую эпоху «сферы художественной самодеятельности», как «качественно нового направления в народном творчестве» (примечание – Г.Т.), опиравшегося на фольклор, скажем только, что первыми самодеятельными фольклорными коллективами, созданными в Казахстане, в основном были национальные коллективы из числа представителей разных народов и национальностей, проживающих в республике: уйгурские ансамбли «*Осек наваси*» (1970), корейский ансамбль «*Ачимноуль*» (1972), узбекские ансамбли «*Гунча*» (1973) и др. Все эти коллективы имеют звание «народный» и работают в большей степени в народном песенно-танцевальном жанре. Позже, появились первые казахские ансамбли, опиравшиеся в своей работе на фольклорный материал – «народные» фольклорно-этнографические ансамбли «*Ғасырлар пернесі*» (1974) Жангельдинского района Торгайской области (ныне Костанайская обл.), «*Алтыбақан*» (1977) Бейнеуского района Мангыстауской области, «*Қазына*» (1979) г. Шымкент.

Особенно интересна творческая судьба фольклорно-этнографического ансамбля «*Ғасырлар пернесі*», который изначально был создан как ансамбль старинных казахских народных инструментов (көне аспаптар ансамблі) в 1974 году. Стремление к исполнению оригинальных, малоизвестных традиционных произведений, желание обрести неповторимое творческое лицо привело создателей коллектива к изучению местных певческих и инструментальных традиций, условий их бытования, что в будущем позволило художественно убедительнее решить проблему самобытности в своем творчестве. Привлечение к работе специалистов по фольклору, «носителей» традиционной культуры из числа местных жителей, а также творческое сотрудничество с уникальным оркестром старинных казахских народных инструментов «*Шертер*» Торгайской областной филармонии (с 1974 г.), в создании которого, внес свою бесценную лепту фольклорист, исследователь древних музыкальных инструментов Б.Ш. Сарыбаев, дали неоценимые художественно-познавательные знания участникам коллектива. Хотя нужно сказать, что основы для создания творческого сценического коллектива «*Ғасырлар пернесі*» все же были заложены ранее, чем появились ансамбль «*Шертер*» и фольклорно-этнографический оркестр «*Отырар сазы*». Еще, ранее, в конце 60-х, в начале 70-х годов XX века именно на территории Торгайской области фольклорист Булат Сарыбаев проводил исследовательские работы по изучению и возрождению народных музыкальных традиций и музыкального инструментария.

В результате кропотливой подготовительной работы, был определен и подобран основной инструментальный состав будущего торгайского этнографического ансамбля, куда вошли такие

казахские инструменты как *жетіген*, *шертер*, *домбыра*, *сырнай*, *шан-қобыз*, *данғыра*, *асатаяқ*, *тастауық*, *ускірік*.

Первый концерт ансамбля (под руководством Булата Хамзина) состоялся осенью 1974 года, где прозвучали позабытые народные кюи, записанные А.В. Затаевичем в Тургайской губернии – «*Айда былтым*», «*Тепенкөк*», «*Қазақтың әскери маршы*», а также песни и *толғау* (размышления) местных самодеятельных композиторов – «*Нурханды ансау*» К. Касенханова, «*Женис*» и «*Июнь жарлығы*» Н. Ахметбекова.

Фото.1 Фольклорно-этнографический ансамбль «*Ғасырлар пернесі*», 1984 г.

С первых дней ансамбль завоевал широкий отклик среди слушателей, были и наставления по улучшению и расширению программы самобытным традиционным репертуаром. С этой целью, а также для улучшения исполнительского мастерства, овладения игры на отреставрированных инструментах в 1975 году в Торгай вновь был приглашен исследователь древних казахских народных инструментов, профессор Казахской государственной консерватории им. Курмангазы Б.Ш. Сарыбаев. По приезду Булат Сарыбаев выехал с коллективом на гастроли по районам и селам области и одновременно проводил репетиции с коллективом, обучал участников игре на инструментах – *сазсырнай* и *сыбызғы*, *қыл-қобыз*. Общение и тем более, совместная работа с интересным, увлеченным своим любимым делом человеком остается надолго в памяти. В дальнейшем, усматривая в казахском инструментальном и песенном фольклоре, прежде всего художественные памятники старины, участники ансамбля продолжили традицию воссоздания исторически достоверного характера подлинников народного искусства – встречались с народными музыкантами, исполнителями местных, самобытных песен. Непосредственное общение с «живыми» носителями народных традиций, изучение их манеры исполнения и поведения, мировоззрения была ценной формой работы в приобретении специальных исполнительских знаний и навыков. Но, в то же время функционирование коллективов художественной самодеятельности в советское время независимо от их жанровой направленности и исполнительской формы, налагал на их руководителей особую ответственность за подбор репертуара, общие принципы которого должны были связаны с решением задач массового музыкально-эстетического воспитания. Поэтому в фольклорных ансамблях руководителям приходилось составлять специальные тематические концертные программы с учетом, как особенностей народных национальных традиций, так и закономерностей идейно-воспитательного аспекта самодеятельного музыкально-сценического искусства. Так, в концертных программах казахского этнографического ансамбля, посвященных общегосударственным, юбилейным праздникам были произведения зарубежных и советских композиторов, русские народные песни. Но, тем не менее, сохранив свое творческое лицо и самобытность, ансамбль «*Ғасырлар пернесі*» просуществовал до конца 90-х годов. Коллектив был популярен не только в своей области, «визитной карточкой» которой являлся долгие годы, но и в республике и часто представлял Казахстан за рубежом. К сожалению, упразднение Торгайской области, и присоединение в нее в другие области негативно отразилось на деятельности многих коллективов народного творчества области. Все это сказалось в виде огромных материальных, кадровых, организационно-творческих трудностей, в том числе, для ансамбля «*Ғасырлар пернесі*», т.к. переезд руководителя и некоторых участников коллектива в другие города стал причиной его распада, в результате чего в наши ансамбль практически прекратил свое существование.

Как известно, в художественной самодеятельности сложилась устойчивая жанровая структура, отличающаяся от синкретических форм фольклорного, поэтому и другие формы традиционного устно-музыкального и устно-поэтического народного творчества, как например, *айтыс*, *терме*, *жыр* и их

исполнители, объявленные в свое время «непрофессиональными» народными музыкантами, до сих пор имеют свою специфику по способу их включения в структуру художественной самодеятельности и сужены рамками сцены и «концертного» времени. И, хотя опыт современных исполнителей традиционных жанров и самодеятельных фольклорных коллективов показывает насколько они ориентируется в своем развитии на традицию, возрождающуюся сегодня в государственных, народных праздниках, тем не менее, вопросы восстановления и развития традиционных исполнительских школ до сих пор не входят в планы деятельности организованной и управляемой структуры художественной самодеятельности. Поэтому творчество народных исполнителей традиционных казахских песенных и сказительских жанров, относящиеся к национальной форме профессионализма, фактически до сих пор остаются «за бортом» официально поддерживаемого музыкального творчества [5].

1. Астафьев Б. О народной музыке – черты устной традиции // <http://ale07.ru/music>
2. Турсунов Е. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы, 2001. – 172 с.
3. Емельянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики. – Л.: Наука, 1978. – 206 с. // <http://biblus.ru>
4. Земцовский И.И. Социалистическая культура и фольклор // Народная музыка СССР и современность: Сб. статей. – Л.: Музыка, 1982.
5. Абдрахман Г. Современное самодеятельное песнетворчество в казахской музыкальной культуре. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002. – 176 с.

**Қ.Қ. Сәрсембина, т.ғ.к., доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.**

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

«Жұрт болудағы мақсат осы күнгі тірі жүрген адам баласына ғана емес, кейінгі нәсіл – нәсіп, үрім-бұтақтың кем-қор болмауы үшін керек зат... кейінгі жас буынның көрген күні не болады?!

Біздің жұрт осыны ойлау керек»

Міржақып Дулатұлы

Тәуелсіз мемлекет болған уақыттан бері Ұлттық идея тақырыбы төңірегінде ғылыми еңбектер жарық көруде. Қазақ ұлтының жарқын болашағы үшін қалам сілтеген ғалымдарымыз ұлттық идеяның мәні мен мазмұнын, тарихи даму белестерін зерделеуде.

Ұлт және идея түсініктерінің мазмұны оқырманға белгілі. Ұлттық идеясыз мемлекеттің өркеніет сүрлеуіне түспейтіндігі де шындық. Сондықтан да, ұлттық идея – мемлекеттіліктің іргетасы болып табылады. Әр ұлттың ұлттық идеясы ұлттық болмыс өрісіне сай өзгеше болатындығы да тарихи заңдылық.

Ұлттық идеясыз дамудың сара жолына түсу де мүмкін емес. Бұлай дейтін себебіміз, ұлт Ұлттық идеясыз толыққанды өмір сүре алмайды. Өйткені, ұлттық идея ғасыр өткен сайын қауіп-қатердің түр-түрі күшейген планетамызда ұлттың қорғаны болып табылмақшы. Ұлттық құндылықтары (рухани құндылықтар) басты орында тұрған мемлекет өзгелерден оқ бойы озық болмақшы. Өкінішке орай, кеңестік тоталитарлық тәртіп ұлттануды қоғамнан жаттандырып, халықтарды «ұлы, «кіші» деп жасанды тұрғыдан жіктеп, табиғи дамуға тосқауыл қойды. Ұлттық идеяның қорғаны болған ұлт зиялыларын, дәстүрлі әлеуметтік құрылымның тірегі болған тұлғаларды жойқын күшпен жою, тіпті олардың отбасын тағдыр тәлкегіне ұшырату саясаты салдарынан халықтың тектік келбетіне сызат түсті. Түйіндеп айтқанда, этникалық өзіндік санаға, ұлттың рухына алапат шабуыл жасалды. Нәтижесінде, қазақтың төл ұлттық идеясы қазақ баласының санасынан ажырай бастады. Ұлт дамуына қайшы идеология өзінің діттеген жеріне жете бастады. Ұлттық идея қоғамда үстем болмағаннан соң, ұлт мінезіне өзгерістер енгендігі шындық. Осы бір келелі мәселе тұрғысында танымал ғалым Ақселеу Сейдімбек «Қазақтың ауызша тарихында»: «Әрбір этножаралым жадының біртұтастығы қожырай бастағанда, оның этнотөлтумалығы да дүбәралана бастайды. Ал, этнос мүлде өлімге бойсұнғанда, сол этнос аясында бірін-бірі түсінбейтін, бірін-бірі түсінгілері де келмейтін бірнеше әлеуметтік топтар пайда болады... Нағыз ұлтжандылық пен мемлекетшілдіктің сыналар жері де осы болса керек» – деп те жазған еді [1, 46-47 бб.]. Ұлттық идеядан ажырай бастаған соң қазақ ұлтының болмысында жат қылықтар бас көтеріп, тамырын тереңге жая бастады. Елшіл емес жершіл, ұлтшыл емес рушыл, жұртшыл емес жекешіл мансап қуғандар саны арта бастады. Алайда, осы тұста отбасындағы тәрбиеге сызат түспеген ортадан өскен қазақ балаларының ұлттық санасы биік болып жетілгендігін де ескеру шарт. Рухы биік тұлғалар кеңестік мансапта жүрсе де елге қызметін білдіртпей жасап жүрді. Сонымен, қазақ балалары ұлттық идеядан ажыраған соң ала – құла кейіпте өсіп жетілді.

Ғалымдарымыз жазып жүргендей қазақтың ұлттық идеясы қазақ ұлтымен бірге өмірге келген. Дәлел келтірер болсақ: «Ол қазақтармен бірге дүниеге келді әрі тарих сахнасына да қазақтармен қол ұстаса көтерілді. Мұратсыз ұлт ұлт болып қалыптасуы да, сақталып қалуы да мүмкін емес. ...Ендеше ұлттық идеямыздың бес ғасырдан астам тарихы бар екен. Оның өзі бірнеше дәуірден тұрады. қазақ хандығы тұсында ұлттық идеяның өзегін мемлекеттікті нығайту, этникалық территорияны қалыптастыру, бірде тілін, бірде тісін көрсеткен Ресей, қытай, Жоңғар, Орта Азиялық мемлекеттермен оңтайлы қарым-қатынас орнату құрады» [2].

Ресей империясының отаршыл саясаты салдарынан ұлттық идея тұншықтырылды. Ел аузынан жеткен «Абылай ханның түсі» өмір шындығына айналды. Қазақтың соңғы ханы Кенесары феномені ұлттық идеяның ұлттық деңгейдегі жанталасын көрсетеді. Кенесары феномені қазақ баласының жүрегіне ұлттық идеяның қуатын ұялатып кетті. Саяси жетекші мен халықты біріктіретін ұлт мұраты. Сондықтан да, халық жүрегінен Кене ханына арналған жыр төгілді. Нысанбай жырау Кене хан өлтірілгеннен кейін: «бастан тайды бағымыз, байланды тіл мен жағымыз», – деп жылаған еді. Нысанбай жыраудың жырын естіген халықтың бір адамдай жылағаны деректерден белгілі Ал, тіпті кейінгі замандарда да Кенесары – Наурызбай жырын қариялардың жылап тыңдаған кездерін де халық аузынан естіген едік. Бұл халық жүрегіндегі шер еді.

Ғасырлар қойнауынан тамырын тереңге жайған ұлттық идея Ресейге көгендеулі болған замандарда да күре тамырынан ажырамады. Ұлттық идеяның қуаты білікті ұрпақты тәрбиелеуге қамқорлық жасады. Осы тұста тарихшы ғалым Х.М. Әбжановтың «Басқа өркениеттің қол астында қалса да Отандық тарихтың жылнамасында бүгінгі ұрпақ ұялатын, намыстанатын, жүзі қызаратын бірде бір парақ, тіпті бір де бір жол жоқ. Бұл тар қапаста күніренген әрбір этностың маңдайына жазыла бермейтін жеңіс» [3, 11 б.], – деп жазғандары ойға оралады. Ұлттық идея болған жерде ұлттық идеология тамырын тереңге жаяды. Ұлт өзін-өзі түсінбесе, қандай идеология болмақшы. «Ұлттық менді» қалыптастыратын ұлттық идея.

Өткен ғасыр басында ұлттық идеяны асқақтатқан Алаш зиялылары тарих төрінен орын алды. XX ғасырдың басында ұлт зиялылары бастарына төнген қауіп қатерге қарамастан ұлттық идеяны халық санасына сіңіру үшін «Қазақ» газетін шығарып, үкімет құрып, оның атын «Алаш» деп қойды. Себебі, Алаш дегеніміз қазақ идеясы. Сондықтан да қазақ баласы үшін Алаш атауы өте киелі түсінік. Ұлт зиялылары өздеріне дейінгі зиялылардың аманатын жалғастырды. Сол кезеңде ұлтшыл азамат атану ең құрметті атақ болатын-ды. Ұлттық идеядан ажыраған соң, ұлтшыл деген түсінікке үрейленіп қарайтын халге жеттік.

Алаш зиялыларының ұлтшылдығы отаршылықтың сан-қилы қорлығын көргендіктен де ерекше болды. Олардың түпкі ниеті халқына пана болып, араша түсу еді. Қазақ зиялыларының «...Теңдік жолында адам дәрежесі кім болса ол болсын тең боларға тиіс. Түрі, діні, тілі, тегі, күші, ісі, әл-ауқаты бірдей болмағанмен адам баласының адамдығы бірдей. Дінсіз болсын, тілсіз мақау болсын, тексіз құл болсын, малсыз жарлы болсын адам емес деп ешкім айта алмайды. Адам болған соң адамдық дәрежесі бірдей болуы тиіс» [4, 380 б.], – деп жазғандарынан олардың барлық мәселеге адамдық өлшеммен қарағандығын көреміз. Демек, зиялыларымыз «өзіне» де «өзгеге» де өркениетті көзқараспен қараған. Қазақ даналығымен тәрбиеленген зиялыларда «өзгелерді» менсінбейтін өркеуде ұлтшылдықтың болуы мүмкін емес те еді. Өйткені, жоғарыда айтып өткеніміздей қазақтың өмір философиясының субстанциясы «тіршіліктің қызығы адамға жақсылық қылумен көрінеді» - деген мазмұннан бастау алатыны белгілі.

Алаш зиялылары төнген қауіптің қарқынын болжап, елдік сананы көтеретін еңбектер жазды. Қазіргі таңда ұлттың болмысына сай өмірге келген түсініктерді жат көзқарас (еуроорталық және т.б.) тезіне салудың қисыны жоқ. Ұлттық түсініктерді (категориялық аппарат) реттеген жағдайда ғана ұлттық идеямыз өміршең болып, мемлекеттілігіміз мәңгілік болмақ. Қазіргі таңда категорияларға ерекше мән беріп, оларды ұрпақ жанына ұялататындай деңгейде түсіндірудің қажеті зор болып тұр. Мағжан Жұмабайұлы «Ойлау» мақаласында ойлаудың ұғымдардан жасалатындығын, ең жалпы, ең жоғарғы ұғым категория деп аталатындығын тереңнен түсіндірген еді. Осы тұста естілік, елдік, ерлік, даналық пен даралық секілді ұғымдарды өрімтал жас өз деңгейінде ұғына ала ма? – деген де сауал еріксіз туындайды. Оларды өз биігінен түсіну үшін төл тарихымыздағы билердің, жыраулардың, Абай, Шәкерім, Әлихан, Ахмет, Міржақып, Жүсіпбек және өзге де ұлт зиялыларының шығармашылығымен сусындау қажет.

Қазіргі таңда Алаш идеясын жас ұрпақ санасына тереңнен сіңірудің қажеттілігі де артып-ақ тұр. Бұлай дейтін себебіміз, Алаш рухы дегеніміз қазақ рухы, демек қазақ иісі аңқыған ұрпақты тәрбиелеу. Қазақ иісі аңқыған ұрпақ дегенді қалай түсінеміз? Бұл, өз алдына арнайы зерделенетін өзек жарды мәселе.

Алаш идеясы дегеніміз қазақ ұлтын өміршең қылудың қазығы, қазақ болмысын зерделейтін тағылым, әрі талай ұрпақты естілікке, елдікке, ерлікке, даналық пен даралыққа тәрбиелеудің соны үлгісі. Халқының жанын ақылмен ұғынған хандар, батырлар, билер және басқа да зиялыларымыз Алаш сөзінің мәнін ұғынды, ұлттық идеяға қызмет етті. Нәтижесінде Мағжан ақынның:

Алты Алаш Абылайдай арғымағын,
Алаштың аруағына пар қылатын.
Бетіне Абылайдай ардагердің,
Келуді алты алашқа ар қылатын [5, 150 б.], –

деген жыр жолдары тарихта қалды. Жалпы, қазақ баласы қасиет пен кие ұғымдарына ерекше мән берген-ді. «Мен киелі Алашпын» – деген мағынадағы өлең жолы ұлт зиялылары өлеңдерінде тым жиі кездеседі. Осы тұста философ ғалым Қуаныш Әлжанның: қазан төңкерісіне дейінгі қазақ – далалық еркін рухтың, тәккапар көңілдің жарқын өкілі, өзінің құдайын іздеуде, құдайын тануда, құдаймен үндесуде және тәңірілік құпиясымен бірге болу практикасында, мына жағдайды, өзінің құдайдың алдында, ол жаратқан – ғаламның, табиғат пен социумның алдында – таза болу керектігін айналып өте алмады, – деп жазғандары да ойымызға оралып тұр.

Өткен ғасыр басында жарық жұлдыздай жарқырап, алпауыт мемлекеттердің арасында жұтылып кетудің аз-ақ алдында тұрып, саяси түнекте жол іздеген қазақ баласына жол мен жөн сілтеген Алаш орда әріден түсінген адамға, қазақ хандығынан кейінгі елінің етек жеңін жинаған мемлекет бола білген еді.

Алаш зиялылары ұлттық идеяны халық жанынан ажыратпау үшін қазақ тарихының теориялық – әдістемелік мәселелерін қамтыған мақалалар да жазды. Ұлт тарихының ақиқатын ұлт жадынан ұмыттырмау үшін Отандық тарих ғылымының дамуына қатты мән берді. Осы мақсатта қазақтың тарихынан құнды деректер жариялап (деректерді шынтуайттылық тұрғысынан қарап, тарихи таным шеңберінде талдаған), тарихымыздағы жеке тұлғалар тағдыры тұрғысында да бағалы тарихи зерттеулер жазды.

«Қазақ» газетінің 1913 жылдың 22 наурыздағы № 7 санында Түрік баласы жазған «Қазақтың тарихы» деп аталатын мақалада төмендегідей деректер жазылған: «Қазақтың «Алаш» атанғаны хижреден алты жүз жыл өткен соң, Шыңғыс хан тұсында болды. Шыңғыс хан бүкіл мүліктен төрт баласына бөліп бергенде, Дешті Қыпшақты, Сібірдің күн батыс жағын, осы күнгі Сарыарқаны, Еділ-Жайық өлкесін үлкен баласы Жошыға беріп еді. Ол күнде Жошы ұлысына қараған алты рулы ел бар еді. Сол алты рудың һәр-қайсысына бөлек Шыңғыс алты ұран беріпті, һәр руға өзіне бөлек таңба, ағаш қос беріпті. Сол күнде бүкіл Жошы ұлысының ұраны «Алаш» болыпты. Жошы ұлысында алты ру болғандықтан «Алты Алаш» болады. «Алаш» деген сөздің алғаш мағынасы – Отан кісісі (соотечественник) деген сөз болады.... Және қазақта «Алаң келе ме, Алаш келе ме» деген бір мәтел сөз бар. Сондағы Алаң - шет елдің кісісі, Алаш – Отан кісісі мағынасында болады». Аталған мақалада Жошы ханға «Алаши» деген лақап ат қойылып, оның алаштың басшысы деген мағынаны бергендігін, сонымен қатар «алаш алаш болғанда, Алаши хан болғанда» деген ескі сөздің содан қалғандығы да айтылады. Байқап отырғанымыздай, Алаш атауы қазақ ұлтымен бірге туған, келе-келе ұлттық идеяға айналған, тағдырдан талай теперіш көрсе де, талай уақыт сынына тап болса да, өміршендігінен ажырамаған идея. Оның өміршендігінің темір қазығы ұлттық рухы биік тұлғалар еді. Солардың арқасында идея жемісін беріп, өз кезегінде намысты ұл мен ұятты қызды тәрбиеледі. Қазақ ішінен Бұқардай ұл туып, ел ішінде «көмекей әулие» атанса, Құрманғазыдай ұл туып домбыраның екі ішегімен ұлттың рухын көтерсе, Алаш рухының қасиетіне бас иген Абылай, Кенесары сынды хандар өмірге келіп, олардың ерлігі мен елдігі қазақ елінің аяқталмай қалған жырына, бір сөзбен қайырғанда халықтың асқақ арманына айналды (осы тұста, ескеретін бір жайт, атын атап, түсін түстемеген дара тұлғаларымыздың бәрін айтып отырғанымызды да оқырман ұғынуы тиіс). Сөзіміз дәлелді болу үшін Мағжан ақынның

Ертек, ертек, ерте, ертек – ерте екен,

Ерте күнде ерлер екпінді өрт екен.

Хандарынан, ерлерінен айрылған,

Алты алаштың жүрегінде дерт екен! [6, 130 б.], –

деген арман жырын келтірсек.

Алаш зиялылары үлкен буын мен кіші буын арасында зиялы байланыстың тамырын тереңге жаю мақсатында халықты ұлтжандылық қасиетпен тәрбиелеу ісін басты орынға қойды. Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынов «...Аталық міндетті атқарып отырған жұрт жоқ, жұртқа борыштымын деп жүрген қазақ баласы жоқ. Баланы ұлша тәрбиелесең ұл болмақшы, құлша тәрбиелесең құл болмақшы» [4, 252 б.], – деп, қалың жұртшылықты толғандырып жүрген негізгі проблеманы халыққа тура айтып, ұлт санасына түскен «жараны» емдеу мақсатында газет ісіне қатты мән береді. Мәселен, «Газет қызметі халыққа бас, көз, құлақ, тіл болып, ұлтының ар-абыройын күзетіп, жұртын жақсылыққа бастауы, жаманшылықтан сақтандыру...

Тәннің күшті болуы да, елдің күшті болуы да - екеуі де тәрбиеден» [4, 273 б.], – деп жазғандары қазіргі күні де тым өзекті болып отыр. Олай дейтін себебіміз, бүгінде газет – журналдарымыздың беттерінде қазақ тарихының кісілік келбетін тұншықтыруға «ұмтылған» мақалалардың жариялануы да ойландырырлық жайт...

Өткен ғасыр басында қазақ рухын көтеру үшін білімді де білікті азаматтар жұрт жұмысына шақырылды. Дерек келтірер болсақ, «Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет

ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десеңдер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр кеткенінше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өлімінде өлмейік» [4, 11 б.] – деген жолдардың мәні Алаш зиялыларының қоғамдық – саяси қызметтерінің түпкі мақсатын айқындайды.

Олар қазақ даласына білім, ғылымның таралып, қазақ баласының қатарынан кем қалмай, жаттың алдында төменшіктемеуі үшін аянбай қызмет етті. Осы тұста Ахмет Байтұрсынұлының «Бұл заманда қолы жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер – білім. Сол өнер – білімге мезгілі өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында жаншылмас едік, біз де өз алдымызға жұрт екенімізді білдірер едік» [4, 252 б.], – деп айтқаны да еске түседі.

Сонымен, зиялылар қазақ этносының ғұмырын өміршең қылудың бірден-бір жолы білім, ғылымды өркендету деп білді. М. Дулатұлы өзінің «Қазақ жайы» мақаласында «... тіршілік – бәсеке, жарыс. Дүние – бәйге үлестіруші. Озғанға қарай бәйге береді... Дүниенің ісі осылай болған соң адамнан адам, жұрттан жұрт, ұлттан ұлт озсам дейді. ..

Ғылым, өнерімен асқандар білімсіз, өнерсіздерді білімімен жығып, аяғына баспақшы... Оқымаған, өнерсіз, кәсіпке ебі жоқ адам басқаларға жалданған малайлықтан басқа неге жарайды?» [4, 316.], – дей келе одан әрі тайғақ кешу, тар жолда тұрған қазақты аман сақтап, жұрт қылу үшін, Алаштың азаматы көптеп, көлемдеп ақылып қосып, білімін біріктіріп, жол көрсетіп, қайрат қылатын жері екендігін ұғындырған.

Зиялылар таза білімділерді бала оқытып елге қызмет етуге және болашақ ұрпақтың қамы үшін еңбектер жазуға шақырды. Отаршылықтың зардабынан басылып қалған ұлттың саяси санасы мен саяси мәдениетін көтеру мақсатында елдің ішкі проблемаларына ғана қатысты емес, сондай-ақ халықаралық саяси дамуды терең зерделеген мақалалар легін жариялады.

Елдік тәрбие кем болған уақыттың адамы ұлттық санадан алшақтайды. Нәтижесінде өз қоғамынан өзі өгейленіп, өз этносынан жаттанады. Ақырында адам бойында ұсақ мақсатты көздейтін, алысты (этнос болашағын – С.Қ.Қ.) болжап білмейтін тайыз пайымдаулар орын алып, рухани әлсіздіктен мың құбылуы мүмкін. Атаққұмарлық пен оңай олжаға кенелу пиғылы, парақорлық секілді жат қасиеттер рухы әлсіз жанның бойына ұялайды. Осы бір өзекті мәселені Алаш зиялылары тереңнен талдап кеткен. Олар халықты «жақсы атты болып көрінетіндердің» соңынан еріп кетуден сақтандырып, ұлт бірлігін нық ұстау мақсатында жікшілдіктен, тапшылдықтан, науқаншылдықтан, рушылдықтан аулақ болуға шақырып, бірлікке үндеді. Мәселен, қай болыстан болса да пайда-зияны, абырой-ұяты қазақ халқына бірдей келетіндігін айтып, «шешеннің тілі ортақ, шебердің қолы ортақ» деген бүкіл қазақтың іздеген жоғы, көздеген тілегі бір .... екі қазақ таласса көрші орысқа жем болғалы тұрмыз» [4, 55 б.], – деп те ұғындырды. Әрине, бір мақала көлемінде Алаш зиялыларының ұлттық рухты асқақтатқан қыруар істерін зерделеу мүмкін емес.

1918 жылы қаңтарда «Қазақ» газетінде жазылған «... Большевиктер дәурені көпке бармас, бірақ большевиктің ылаңының кесірі тез арыла қоймас. Большевиктер - мемлекет ісінің басынан көшер, бірақ көшкенше талайды болдырып, былғап кетер» [4, 421 б.], – деген мазмұндағы саяси болжамның шындығына кейінгі ұрпақтың көзі жетті. Қызылдар ылаңының әлі күнге дейін кесірі сезілуде (мысал ретінде бір қазақтың ұлт мүддесіне қатысты әр-түрлі ойлауының өзін айтуға болады – С.Қ.Қ.).

Ұлттық рухты биік ұстаған елдің тектілік келбеті жоғары болмақ. Халық тектілігі ер азаматтың тектілік қалпымен айқындалмақшы. Елдік, мемлекетшілдік рухта тәрбиеленген ұлт өркениетті даму жолы арқылы өзін өзегелерге мойындата алады. Сонда ғана, ұлттық идея жемісін бермек-ші.

Ұлттық рухты асқақтататын – елдік сана. Елдік сана – ұлттық идеологияның өзегі. Елдік сана жоғары болғанда, ана тілі жат идеологияны таратушы құралға айналмай, өзінің діттеген мақсатына жетеді. Алаш идеясының астарында елдік пен батырлық рухы жатыр. Сол рухпен қаруланған өткен ғасыр басындағы ұлтын сүйгендер *үш жүздің баласы бәрің де қазақсың, атақ үшін баратын жол бұл емес (билік мәселесін айтып отыр)*, - деп халықты түзу тәрбиеледі. Ақиқатына келгенде, жеке адамның атағы уақытша, ал ұлтқа қызмет еткен істің ғұмыры ұзақ, тіпті мәңгілік деп те айтуға болады. Мағжан ақынша айтқанда:

Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,

Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.

Ел үшін жаннан кешіп, жауды қуған,

Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.

Ел жауын зерттеп, өрт боп тынбай жортқан,

Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас.

Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан,

Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас.

Арқаның селі, желі, шөлі, белі,

Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас! [6, 155 б.], –

Сонымен, ел мен ер бірін-бірі жетелейді. Елсіз ер шықпас, ерсіз ел алысқа шаппас.

Ұлттық рухтың халі саяси элитаның әлеуметтік қызметіне көгендеулі. Өйткені, саяси элитасы ұлт

мүддесін ойлай, қорғай білген қоғамның даму жолы айқын әрі сапалы болмақ. Егер де билік мазмұны ұлт мүддесімен сәйкес келсе, онда саяси жүйенің қызметі де оң нәтиже берер еді. Сондықтан да саяси-әлеуметтік институттардың қызметі ондағы терең білікті әрі нағыз білімді мамандардың зиялы істеріне қатысты оң нәтиже береді.

Қазақтың ұлттық идеологиясы қазақ мемлекеттілігінің дамуына жол ашты. Ұлттық идеология мен мемлекеттілік ұстаз бен шәкірт сынды. Білікті ұстаз болмаса білігі жоқ шәкірттің өмірге келетіндігі шындық. Ұлттық идеология болмаса мемлекетшілдік санамен қаруланған ұрпақта қалыптаспайды. Қарақан басының қамын күйттеуден әрі аса алмаған адам мемлекеттілікті дамытуға сүбелі үлесін қоса алады ма? – деген де заңды сауал туындайды. Сондықтан, өрімтал жасты тарих тағылымымен сусындауы міндет. Тарихты оқыған бір басқа, тарих тағылымын жаныңа сіңіріп, жүрекке ұялату екі басқа дүние. ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің 1999 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты кітабында: «Ұлттық идеяның қалыптасуы өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болады... ұлттық тарихты жиырма бірінші ғасырдың өлшемдері шеңберінде ұғыну ұлттық идеяны тұжырымдаудың алғашқы қадамы болып табылады» деп, ұлттық идеяны қалыптастырудағы төл тарихтың рөлін атап көрсеткен еді [7, 40 б.].

Ұлттық идеяның мәні мен даму белестері қазақтың ақын-жырауларының шығармаларында тұнып тұр. Қазақтың ұлттық идеясы рухани өрісімізде жүр. Демек, төл тарихымызды философиялық көзқараспен зерделеуіміз шарт. Осы тұста интеллектуальды интуиция мәселесі де жетекші орынды иеленеді. Себебі, ұлттық идея дегеніміз ұлттың жан-дүниесінен шығатын өмір мәндік идеялар. Сондықтан да, зерттеуші ең алдымен Алаш зиялылары сынды ұлттың болмысын терең түсінуі керек. Ал, қарапайым халық санасына ұлттық идея сіну үшін, тарих тағылымына қанық болу керек. Сонда ғана, ұлттық идея ауада емес, шынайы өмірге оралады. Мәселе, идеяның орындалуында болып тұр. Ұлттық идея бұрыннан бар дүние. Себебі, қазақ ұлтының сан ғасырлық тарихы бар. Мәселен, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Ақтамберді, Бұқар, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және өзге де даналарымыз ұлттық идеяны мемлекеттік деңгейге көтерген еді. Жаугершілік заманда Отанды қорғау ұлттық идеяның өзегі болды. Сондықтан да халық бойында ұлттық рух биік болды.

Қазіргі ұлт мінезіндегі өзгерістерді, ұлтаралық қатынастар секілді мәні зор мәселелерді зерттеу арқылы, жаһандану қарқыны туындатқан жаһандық қауіп – қатерлерді талдау арқылы ұлттық қауіпсіздіктің қорғалуына зор үлес қосылады.

Қойшығара Салғараұлы «Елдік негіздері» атты еңбегінде қазіргі қазақ қоғамына талдау жасай отырып, «Ең алдымен, ел болып, елдіктің негіздерін қалпына келтіру арқылы қазақы болмысымызға қайта оралу парыз. Бұл кезек күттірмей, бүкіл қазақ қоғамы болып жұмыла кірісіп, бірігіп жүзеге асырар киелі ісіміз болуға тиіс» деп тұжырымдап, одан әрі «Қазақы болмысқа, яғни қазақтың халықтық қалпына оралу – сан ғасырлар бойы қазақты қазақ қылып әлемге танытқан, адамзат қауымының өзге халықтарынан ерекшелеп *«Қазақ халқы»* деген киелі атауды иелендірген, қазақтың тек өзіне ғана тән қасиеттеріне, ұлттық құндылықтарына, рухани тұтастығына оралу, басқаша айтқанда, қазақ халқының ұлттық дәстүрін, ұлттық мәдениетін, ұлттық санасын қалпына келтіру» екендігін түйіндеген еді [8, 20-21 бб.].

Профессор Серік Қирабаев жазғандай: «Қазақ әдебиетінің тарихын, көне дәуірден бүгінгі дейінгі өткен жолын зер сала қараған адам сол дәуірдің бәрінде де жалғасып, үзілмей келе жатқан бір ұлттық идеяны көреді. Ол – халықтың бірлігі, тәуелсіздік, ешкімге бодан болмай, дербес ел болу идеясы. Сол арқылы халық өзінің намысын, биік мәртебесін қорғаған. Мұның тегі арғы түрік мұраларынан бастау алатындығы даусыз» [9].

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: ұлттық идеяның негізгі тұғырының бірі тіл туралы «Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз... Қазақпен қазақ қазақша сөйлессін» делінсе, қазақ тілін шын мәнінде мемлекеттік тілге айналуының маңызы туралы: «Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәніндегі мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде, біз елімізді *Қазақ мемлекеті* деп атаймыз» делінген. Ал, ұлттық идеяның тағы бір тұғыры – тарихи сана туралы: «Біз ұлттық тарихи сананы қалыптастыру жұмысын жалғастыруымыз керек» деп тұжырымдалған [10].

Сонымен, қазақ тарихының өрісіндегі ұлттық идея өскелең ұрпақ санасына сіңіріліп, Алаш зиялылары сынды дара тұлғалар қатары көптеп өсіп – жетілсе, қазақ ұлты әлемдік өркениеттен өзіне тиесілі орнын иеленбекші. Ұлт ісін жөндеу ісін Алаш зиялылары айтқандай «Жұрт ісінде кімге де болса жұмыс табылады. Жұрт жұмысының жөні, мақсаты бір, істеу жолы түрліше. Соның әр түрін әркім қолға алып жұртқа керек жөнімен мақсатқа қарай жүргізу керек». Алаш зиялылары ұлтын сүйгендіктен де ұлт ісі жолында құрбан болды. Олар өз жаны, өз тағдыры үшін өкінбеді, орта жолда қалып бара жатқан қазақ тағдырына өзектері өртенді. Бұл нағыз зиялыға тән қасиет еді. Міржақып Дулатұлының:

Не көрсем де алаш үшін көргенім,

Маған атақ ұлтым үшін өлгенім!

Мен өлсем де, алаш өлмес, көркейер,

Істей берсін қолдарынан келгенім! [11, 54 б.], –

деген өлең жолы оқырманға жақсы таныс. Қазақ зиялылары қайталанбас феномен. Зиялылықтың соны үлгісі. Даналық пен даралықтың көрсеткіші.

1. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.
2. Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы. – Астана: Фолиант, 2012. – 248 б.
3. Әбжанов Х., Назарбаева Г. Қазақстан: тарих пен тағдыр. – Астана, 2003.-250 б.
4. Қазақ / Құраст. Субханбердина Ү. және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
5. Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. – 2 том. – Алматы: Жазушы, 2008. – 208 б.
6. Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. – 1 том. – Алматы: Жазушы, 2008. – 208 б.
7. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
8. Салғараұлы Қ. Елдік негіздері. – Астана, 2007. – 80 б.
9. <http://www.qasym.kz> - 02.12.2012.
11. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына ЖОЛДАУЫ. //Айқын. – 2012. – 15 желтоқсан.
11. Елім деп соққан жүрек / Құраст. Күзембаева В.Қ. Алматы, 2002. – 362 б.

**Р. Хаутала, PhD-доктор,
исследователь при кафедре всеобщей истории
университета г. Оулу, Финляндия**

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА ПЕРВОГО ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО КОНТАКТА МЕЖДУ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПОЙ И МОНГОЛАМИ

В изучении международных связей Средневековья первый дипломатический контакт между Западной Европой и империей монгол предоставляет уникальную возможность анализа формирования взаимоотношений между двумя совершенно незнакомыми друг другу культурами. Миссии папских агентов в Монголию и Закавказье в середине XIII века являются популярным объектом многочисленных исследований, базирующихся на различных методологических подходах. Так, целый ряд исследований, фокусирувавшихся на монгольском отношении к независимым от кочевнической империи государствам, был посвящен подробному анализу идеологических обоснований каганов их универсальным требованиям безоговорочного подчинения, адресованных европейским правителям [см., в первую очередь: 25; а также: 15, 461-479; 3, 495-496; 19, 216-219]. Работы, рассматривающие реакцию католического мира на стремительную территориальную экспансию монгол, стали развиваться в другом направлении, и сконцентрировались на описании европейского восприятия ранее незнакомой культуры.

Большинство исследователей латинского христианства подчеркивает географическую изолированность Европы пре-монгольского периода и отмечает важность контактов с кочевнической империей для расширения культурного кругозора католического мира. Современные историки, однако, отмечают и сравнительную устойчивость старых культурных моделей, значительно замедлявших процессы изменения ментальности европейцев. В особенности в течение последних десятилетий, исследования, затрагивающие папские дипломатические миссии, стали фокусироваться на изучении влияния экспансии империи монгол на коллективное воображение европейцев. Ч. Коннель, по всей видимости, был первым исследователем, указавшим в 1973 г. на необходимость изучения католического восприятия монгол в качестве “другого”, определив методологические рамки последующих работ. Согласно Коннелю, важнейшей задачей подобных исследований должно было быть изучение очевидного противоречия между длительным существованием старых моделей восприятия язычников; несмотря на обильную информацию о кочевниках, предоставленную в отчетах папских послов. Коннель подчеркивал влияние культурных стереотипов и на сами отчеты папских посланников и утверждал полезность изучения когнитивного восприятия средневековых европейцев для понимания корней современного ему конфликта между “Востоком” и “Западом”. В последующих работах западные исследователи сфокусировались на детальном анализе нарративных источников для выяснения механизмов намеренного отсеивания той части практической информации о монголах, которая не соответствовала ранее выработанным стереотипам. В частности, исследователи прибегли к подробному вычленению элементов, которые подчеркивали чужеродность монголов в католическом воображении и которые часто воспринимались явными указаниями на апокалиптическую роль кочевников в воплощении Божественного наказания христиан [12, 138-145; 7, 47-50].

Таким образом, исследователи первых отношений католиков с монголами уделяли особое внимание анализу “мифологического” восприятия монгольского вторжения в Европу у авторов средневековых летописей и параллельного влияния “реальной” информации отчетов папских послов на этих же авторов, которые, согласно принятому мнению, отображали общие когнитивные процессы европейцев. Даже работы, титулы которых указывали на намерение подробного анализа дипломатического контакта

с монголами, ограничивались поверхностным описанием самой встречи послов с монгольскими правителями.

Как ни странно, анализом условий самого контакта занимались исследователи, не специализировавшиеся на тематике отношений монгол с Европой. Р. Уильямс, например, начинает свое исследование обоснования европейской экспансии в Америке описанием контекста миссии Иоанна де Плано Карпини как наиболее важного момента в разработке католической теории международных отношений [26, 3; см. также 11, 1]. Уильямс подкрепляет свои утверждения анализом вклада папы Иннокентия IV в теоретизирование отношений католического мира с язычниками, и его косвенного влияния на деятельность испанских дипломатов периода открытия Америки [см. более подробно о теоретическом вкладе папы: 4, 15-16, 112-113]. Несмотря на относительную некомпетентность в истории империи монголов, исследования историков дипломатии предоставляют полезную методологическую базу для анализа условий европейско-монгольского контакта.

Согласно этой методологии, первый контакт католического мира с монголами может рассматриваться как дипломатический акт между двумя центрами власти, которые предъявляли равнозначные претензии на мировое господство, определявшими некую “зону” политического и идеологического столкновения. Отмечу, что под понятием центра власти имеется в виду не определенная административная единица с четко очерченными географическими границами; а, скорее, институт власти с детально разработанным идеологическим идентитетом и способностью мобилизации значительных материальных ресурсов [14, 12–13; 23, 15; 10, 34]. Как в случае Папства, фактически не имевшего административных владений к моменту контакта, так и в случае кагана империи монгол, подвергнутой первым симптомам будущего распада; оба центра власти не располагали точно определенным политическим идентитетом, что, однако, не препятствовало предъявлению геополитических амбиций. По моему глубокому убеждению, миссии Иннокентия IV на Востоке имели, в первую очередь, дипломатический характер и включали в себя три центральных элемента, определявших условия контакта между двумя политическими центрами:

1. Коммуникацию, которая предполагала передачу известия одного правителя другому [22, 73].
2. Репрезентацию власти в лице дипломатического посланника [17, 241].
3. Попытку установления относительно равноправных взаимоотношений, где важнейшее место уделялось дипломатическому признанию со стороны контактируемого института власти [14, 119–120].

Описание папских миссий. Как известно, европейские отношения с монголами были усложнены последствиями Западного похода Бату и, в частности, опустошением территорий Венгерского королевства в 1241-1242 гг. Попытка дипломатического контакта, однако, имела место только через три года после возвращения монгольской армии в степь: в апреле 1245 г., в преддверии открытия I Лионского Собора, папа Иннокентий IV принял решение вступить в официальный контакт с монгольской властью и отправил несколько своих посольств на Восток [18, 89]. В идеале, наиболее точную информацию о посольствах должны были бы предоставить послания папы к монгольским правителям. К сожалению, в ватиканских регистрах сохранились только две копии писем, непосредственно связанных с дипломатическими миссиями. Первое письмо папы *Dei patris immensa*, от 5 марта 1245, адресовано неопределенному королю и народу монгол. Послание затрагивает вопросы католической веры и упоминает францисканца Лаврентия Португальского в качестве официального представителя папы [8, 72-73]. Так как мы не имеем других сведений о посольстве Лаврентия, можно утверждать, с определенной долей уверенности, что исполнение миссии не состоялось по неизвестным нам причинам [12, 88; 18, 87; 16, 8-9].

Второе письмо папы *Cum non solum*, от 13 марта 1245 г., также адресовано неопределенному правителю монгол и напрямую затрагивает вопрос отношений католического мира с кочевнической империей. Послание идентифицирует францисканца Иоанна де Плано Карпини как второго официального представителя папы [2, 31-32]. В отличие от миссии Лаврентия Португальского, ход второго посольства детально описан самим братом Иоанном в его знаменитом отчете “История монгал”. Второе посольство отправилось из Лиона 16 апреля 1245 г., достигло ставки Бату 4 апреля следующего года и, по требованию Бату, проследовало в Монголию, прибыв в ставку Гуюка в Сира Орде 22 июля 1246 г. После относительно длительного пребывания в ставке Гуюка, Иоанн де Плано Карпини получил разрешение вернуться в Европу 13 ноября 1246 г. и привез ответ кагана в Лион 18 ноября 1247 г. В своем отчете брат Иоанн ясно указывает на факт вручения посланий папы Бату, который, в свою очередь, переправил письма Гуюку. Также Иоанн описывает личное присутствие при переводе посланий в ставке Гуюка [9, 385, 388-389]. В другом месте Иоанн приводит описание посланий папы, которое свидетельствует, что он был носителем не только письма *Cum non solum*; но и первого послания *Dei patris immensa*, которое изначально предназначалось для миссии Лаврентия Португальского (9, 382). Данное утверждение подтверждается и ответом Гуюка, который содержит ясное указание на содержание обоих писем [25, 117-118].

Письмо Байджу, монгольского военачальника на Ближнем Востоке, адресованное папе в 1247 г., указывает на отправление третьей дипломатической миссии в Закавказье; что подтверждается и ответом Иннокентия IV Байджу от 22 ноября 1248 г [25, 119-120; 2, 119-120]. Сведения о ходе

доминиканской миссии во главе с Асцелином из Кремоны содержатся в отчете члена посольства, Симона де Сент-Квентин, сохранившегося в широко известной средневековой энциклопедии Винченца из Бове “Историческое зеркало” [24, XXXII, 40-52]. По словам брата Симона, посольство прибыло в ставку Байджу в Восточной Армении 24 мая 1247 г., то есть более чем через два года после его отправления из Лиона (24, XXXII, 40). Донесение Симона содержит описание посланий Иннокентия со слов Асцелина, которое соответствует описанию папских посланий, приведенных Иоанном де Плано Карпини (24, XXXII, 40). Несмотря на отсутствие в Ватиканском архиве копий папских писем, которые бы упоминали имя Асцелина в качестве посланника папы; можно утверждать, с определенной долей уверенности, что Асцелин привез и вручил приближенным Байджу письма *Dei patris immensa* и *Cum non solum*, и лично присутствовал при их переводе [24, XXXII, 46]. Так, Байджу, в своем ответе папе, ссылается на содержание письма *Cum non solum* (25, 92). Иннокентий IV, в свою очередь, указывает, в своем ответном послании Байджу от 22 ноября 1248 г., что характер миссии имел религиозный характер, описанный в послании *Dei patris immensa* [12, 88].

Таким образом, миссии Иоанна де Плано Карпини и Асцелина из Кремоны включали в себя три центральных элемента дипломатического акта. В первую очередь, коммуникация между обоими центрами власти реализуется путем вручения и принятия папских посланий. В случае брата Иоанна, принятие писем Бату и Гуюком не вызывает особых затруднений [9, 385, 388-389]. В случае Асцелина, принятие писем приближенными Байджу временно затрудняется отсутствием дипломатического такта со стороны доминиканского посланца, оскорбившего монгольских представителей резким отказом исполнения нормативного обряда коленопреклонения [24, XXXII, 41-46]. Во-вторых, мы находим также и констатацию признания полномочий папских послов, которым позволено присутствовать при переводе писем и вносить необходимые поправки в интерпретацию содержания посланий. В-третьих, попытка достижения относительно равноправного положения в будущих взаимоотношениях заканчивается неудачей: Гуяк и Байджу отвечают на послания требованием подчинения папы как необходимого условия для продолжения дипломатических взаимоотношений [25, 117-120]. С другой стороны, оба монгольских правителя берут на себя инициативу достижения договоренности и стремятся отправить своих послов к папе; что удается только закавказскому правителю, который дает разрешение на возвращение миссии Асцелина в Лион в сопровождении двух монгольских представителей [21, 522].

1. Юрченко А.Г.; Аксенов С.В. Христианский мир и “Великая Монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. – Москва: Евразия, 2002.

2. Acta Innocentii P.P. IV (1243–54) e regestis vaticanis aliisque fontibus collegerunt notisque adornarunt / T.T. Haluscynskyj; M.M. Wojnar (eds.). – Romae, Typis pontificae universitatis gregorianae, 1962.

3. Allsen Th.T. Guard and Government in the Reign of the Grand Qan Möngke, 1251–59 // Harvard Journal of Asiatic Studies. Vol. 46/2. 1986. – P. 491–521.

4. Bowden B. The Empire of Civilization: The Evolution of an Imperial Idea. – Chicago: University of Chicago Press, 2009.

5. Cipollone G. From Intolerance to Tolerance: The Humanitarian Way, 1187–1216 // Tolerance and Intolerance: Social Conflict in the Age of the Crusades / M. Gervers (ed.). – Syracuse: Syracuse University Press, 2001. – P. 28–40.

6. Connell Ch.W. Western Views of the Origins of the ‘Tartars’: An Example of the Influence of Myth in the Second Half of the Thirteenth Century // The Journal of Medieval and Renaissance Studies. Vol. 3/1. 1973. – P. 115–137.

7. DeWeese D. The Influence of the Mongols on the Religious Consciousness of Thirteenth Century Europe // Mongolian Studies. Vol. 5. 1978–1979. – P. 41–78.

8. Epistolae saeculi XIII regestis pontificum romanorum selectae / C. Rodenberg, (ed.). Vol. II. – München: Monumenta Germaniae Historica, 1982.

9. Giovanni di Pian di Carpine Storia dei Mongoli / P. Daffinà; C. Leopardi; M.C. Lungarotti; E. Menestò; L. Petech (eds.). – Spoleto: Centro italiano di studi sull’alto Medioevo, 1989.

10. Ferguson Y., Mandbach R. Politics: Authority, Identities, and Change. – Columbia: University of South Carolina Press, 1996.

11. Hall M. Essence of Mongol-Christian Diplomacy in the 13th Century // Paper Presented at the Annual Meeting of the ISA’s 50th Annual Convention: “Exploring the Past, Anticipating the Future” (2009). – P. 1–10.

12. Jackson P. The Mongols and the West, 1221–1410. – Harlow: Pearson Longman, 2005.

13. Jackson P. Medieval Christendom’s Encounter with the Alien // Travellers, Intellectuals, and the World beyond Medieval Europe / J. Muldoon (ed.). – Farnham: Ashgate, 2010. – P. 31–55.

14. Jönsson C., Hall M. Essence of Diplomacy. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.

15. Khazanov A.M. Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building // Comparative Studies in Society and History. Vol. 35/3. 1993. – P. 461–479.

16. Pelliot P. Les Mongols et la Papauté // Revue de l’Orient chrétien. Vol. 37/5. 1944. – P. 3–30.

17. Pitkin H.F. The Concept of Representation. – Berkely: University of California Press, 1972.

18. Rachewiltz I.de Papal Envoys to the Great Khan. – Londo: Faber, 1971.

19. Richard J. Ultimatums mongols et lettres apocryphes: l’Occident et les motifs de guerre des Tartares // Central Asiatic Journal. Vol. 17. 1973. – P. 212–222.

20. Ruotsala A. Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other. – Helsinki:

Academia scientiarum Fennica, 2001.

21. Sinor D. The Mongols and Western Europe // A History of the Crusades. Vol. III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries / K.M. Setton; H.W. Hazard (eds.). – Madison: University of Wisconsin Press, 1975. – P. 513–544.

22. Stearns M. Talking to Strangers: Improving American Diplomacy at Home and Abroad. – Princeton: Princeton University Press, 1996.

23. Thompson T. Mercenaries, Pirates, and Sovereigns: State-Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe. – Princeton: Princeton University Press, 1994.

24. Vincentius Bellocensis Speculum historiale / J. Mentelin (ed.). – Strasbourg, 1473.

25. Voegelin E. The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245–1255 // The Collected Works of Eric Voegelin. Vol. 10. Published Essays 1940–1952 / E. Sandoz (ed.). – Columbia and London: University of Missouri Press, 2000. – P. 76–125.

26. Williams R.A. The American Indian in Western Legal Thought: The Discourses of Conquest. – New York: Oxford University Press, 1990.

**С.К. Осмонова, к.и.н., доцент
кафедры археологии, этнологии и истории Центральной Азии
Ошского государственного университета, г.Ош, Кыргызстан**

ПАРАЛЛЕЛИ ТРАДИЦИОННОЙ СВАДЬБЫ КЫРГЫЗОВ С ТЮРКОЯЗЫЧНЫМИ НАРОДАМИ

Свадебные обычаи и обряды кыргызов представляют собой богатый и сложный по своему содержанию этнокультурный комплекс. Доказательством этого являются тесные этнокультурные и историко-хозяйственные связи кыргызов с другими тюркоязычными народами. Поэтому в их традиционном свадебном обряде имеются определенные сходства и параллели. Этому способствовали ежедневные культурно-бытовые и хозяйственные контакты кыргызов с соседними народами. В процессе осуществления этих контактов происходили семейно-брачные межнациональные контакты, обмен хозяйственной информацией, культурными ценностями, трудовыми навыками, а также взаимообогащение культур.

Начиная со сватовства, обряды и обычаи, проводимые в собственно свадебном процессе и после свадебных обрядах, имеется много общего у кыргызов, казахов, узбеков и других народов Центральной Азии.

Так например, как нам известно широко распространенным был обычай договора еще неродившихся детей. Сваты договаривались о помолвке еще задолго до рождения детей – будущих жениха и невесты. Такое соглашение называлось «бел куда». Породниться, таким образом, договаривались преданные друг другу друзья, люди, находившиеся в хороших отношениях друг с другом, соседи. Также ими могли быть совершенно чужие люди, но в самый трудный момент, протянувшие руку помощи. Договор скрепляли клятвами «породниться навеки» – «кудалашуу».

Аналогичные формы заключения брака были распространены и среди казахов [2, с. 94–105], полукочевых узбеков [15, с. 52] и других народов Центральной Азии.

Следующий обычай, предварительный договор о браке малолетних детей «бешик куда», являлся тоже весьма распространенным, хотя окончательное решение о размерах калыма и условиях его выплаты осуществлялось в процессе дальнейшего общения роднящихся сторон.

В таком случае, калым давали в большом размере, около 50 или 100 овец – «бир коро кой», кроме этого, на каждом празднике или в каких-то особых случаях, сваты со стороны мальчика, всегда приходили с подарками.

Аналогичный обычай обручения малолетних детей существовал и у башкир. Родители двух детей договаривались между собой поженить их, как только они станут взрослыми. Договор этот считался нерушимым. Если же отец невесты, по какой-либо причине, не хотел отдавать свою дочь, то он обязан был выплатить штраф в размере обусловленного заранее калыма. В XVIII веке этот обычай существовал также у чувашей [10, с. 112].

В 80-х годах XIX века И. Каратанов описывал обычай колыбельного договора у качинских татар: «У богатых часто просватывают детей еще в пеленках; при каждом посещении родителями друг друга, они привозят с собой вино, молочное летом и хлебное зимою, пьют, переходят из улуса в улус, из юрты в юрту по гостям и дарят друг другу, продолжается это до совершеннолетия детей» [9, с. 12–15]. У тюркоязычных народов колыбельный договор был известен под термином «бешик куда» (колыбельное сватовство), у ираноязычных народов под термином «гахворабахш» (колыбельное обещание). Данный обычай сохранился также у народов Кавказа, Поволжья, Сибири вплоть до конца XIX века [5, с. 143].

У хакасов договор о браке малолетних детей назывался «саблы той» (свадьба чести). В данном случае детей сватали в возрасте 3 или 5 лет. Со времени обручения и до совершеннолетия детей, родители мальчика ежегодно весной и летом привозили сватам «арчу» – ценные подарки, продукты и вино. При

сговоре «саблы» калым не платили, так как он окупался «арчой» [4, с. 156]. Данный обычай существовал и у горных алтайцев; как правило, договор заключался по достижению детьми определенного возраста, но обязательно с согласия самих детей [17, с. 29].

Почти у всех тюркоязычных народов свадебный обряд начинался со сватовства в частности у казахов [12, с. 105-109], каракалпаков [13, с. 305], узбеков [14, с. 98-100].

Что касается собственно свадебного процесса, как и у кыргызов, так и у казахов и полукочевых узбеков этот процесс происходил у родителей невесты.

Обязательно за день до свадьбы начинали готовить мучные изделия, т.е. национальные кыргызские печеные изделия: лепешки, борсоки, «кагтаму». Такое предназначение лепешек обосновывалось их практической значимостью: в регионах, где занимались земледелием, зерно являлось основой существования населения и имело символическое значение для обеспечения достатка в жизни молодых.

Аналогичное предсвадебное приготовление мучных изделий встречается и у других народов, в частности, у узбеков [13, с. 72]. Кроме этого по традиции, готовить для «тоя» и мясные угощения. Из среды мужчин самого знающего все правила распределения мяса назначали распорядителя мясных блюд, который выделял каждому из присутствующих гостей «устукан» (мясо с костями).

«Устукан» распределяли согласно статусу гостей. Почётным гостям давали подвздошную кость – «жамбаш», который предназначался как мужчинам, так и женщинам. Затем берцовую кость – «жото» или «чүкөлүү жилик» обычно подавали мужчинам, затем бедренную кость – «кашка жилик» можно было подавать мужчинам и женщинам, затем лучевую кость – «кар жилик» обычно подавали мужчинам, лопатку – «далы» преподносили как мужчинам, так и женщинам. Только старшим уважаемым женщинам, обычно это была «кудагый», подают копчик – «куймулчак».

Аналогичный обряд происходил так же и у казахов [12, с. 105-109], главное место в них отведено барану – вкушали баранью грудинку и печень. Так же и у алтайцев-кижи самым почетным подношением сватов считалась баранья грудинка – «төш», а у алтайцев-теленгитов, как и у кыргызов, была определена голова – «баш» [17, с. 70].

Кроме этого обрядовые занавески и покрывала «көшөгө» были распространены не только среди кыргызов но и среди казахов [12, с. 105]. Так, в айле мужа новобрачную сажали в поставленной юрте за обрядовую занавеску – «отау», которая была в числе приданого. Аналогичные обряды существовали и у каракалпаков [3, с. 45]. Смысл следующего обряда, называвшегося «күйө баланын мандайын тердетүү» (заставить жениха потеть), состоял в переодевании жениха в новую одежду. Снохи невесты переодевали жениха, за что получали от его дружков подарки. Переодетого в новую одежду жениха, по традиции осыпали мелкими пряностями и сладостями, специально выпеченными для этого обряда, которые тут же подбирались детьми. Значение этих действий понималось, как магия плодovitости, обеспечение материального достатка будущей семьи. Аналогичные обряды проводились у многих народов, в частности, у казахов [12, с. 105-109] и каракалпаков [12, с. 105-109].

Во время свадьбы существовал целый ряд игр. Так, широко были распространены игры «ак чөлмөк», «курташтамай», «колдонөтмөй», «жуз таштамай», «аркантиртмай», «селкинчектепмей», «жолукташтамай», и др. Кроме этого кыргызская молодежь исполняла множество песен, как в процессе игр, так и после них.

Аналогичные свадебные игры практиковались и у других народов. В частности у казахов, каракалпаков, хакасов и алтайцев [17, с. 149]. По традиции, перед бракосочетанием «нике» проходила ритуальная игра перевязывания арканом жениха и невесту. Далее, родственники со стороны жениха – мужчины и со стороны невесты – женщины, тянули каждый к себе связанных вместе молодых. Если одна из сторон перетягивала их к себе, считалось, что эта сторона будет сильнее в жизни. Этот обряд отражал борьбу между родами жениха и невесты, т.е. показывал противоречия между укрепляющимся патриархальным укладом и уходящим, отстаивающим свои позиции архаическим строем семейно-брачных отношений.

Аналогичные обряды связывания канатом жениха и невестки известны у казахов [1, с. 249]; почти повсеместно фигурирует состязание «тартыс» между девушками и юношами, представляющее собой борьбу за невесту, во время которой каждая сторона желала завладеть ею.

Следующий обряд специально для молодых ставили свадебную, роскошно убранную юрту – «ак өргө». По традиции, когда невесту вводили в юрту, ее усаживали за свадебным занавесом на специально постеленную белую баранью шкуру. Более того, новобрачные могли им укрыться в первую брачную ночь в качестве верхнего покрывала. Этот обряд практиковался у казахов [12, с. 105-109] – жениха и невесту сажали на баранью шкуру, у каракалпаков [3, с. 19] – под ноги невесты подстилали шкуру коровы или барана.

Кроме этого в послесвадебных обрядах тоже существовали паралели. Так по утверждению исследователя семейно-брачных отношений народов Средней Азии и Казахстана Н.А. Кислякова, запрет между мужем и женой называть друг друга по имени встречался почти у всех среднеазиатских народов [11, с. 163-239].

Исследователь семейно-брачных запретов и избеганий у тюркских народов Средней Азии Н.П. Дыренкова предложила рассматривать этот обычай по следующим группам: относительно старшей

мужской родни мужа или жены, старшей женской родни; а также в отношении младшей мужской и младшей женской родни [7, с. 16-21].

Обычаи, связанные с запретами, соблюдение которых в отношении родственников жениха (мужа) и невесты (жены) носили обязательный характер. Аналогичные обряды наблюдаются у узбеков [15, с. 50-52], казахов [18, с. 120] и у народов Алтая [17, с. 77]. Тесную связь со снятием этих запретов имели обряды «приобщения к домашнему очагу».

Отмеченный у кыргызов обычай поездки молодоженов к родителям невесты имеет полную у алтайцев [17, с. 80]. Обряд жертвоприношения огню, который осуществлялся бросанием в огонь топленого масла или кусочков жира, широко распространен также среди казахов и алтайцев, о чем писали В. Радлов [16, с. 349], Ч. Валиханов [6, с. 73], Н. Дыренкова [8, с. 71] и др.

Исследуя свадебную обрядность кыргызов в сопоставлении с аналогичными ритуалами других этносов, находившихся в той или иной связи, пришли к выводу, что она очень близка, как к среднеазиатскому тюркоязычному миру (прежде всего, к казахам и полукочевым узбекам), так и к южносибирским тюркско-монгольским народам (особенно к алтайцам и хакасам). Эту схожесть нельзя объяснить только лишь общностью и однотипностью стадий социально-экономического развития этих народов. Вполне допустимо, что сходство и прямые параллели в свадебной обрядности (в распорядке ритуалов, отдельных важных элементах, большом количестве похожих деталей) возможно объяснить только общими историческими судьбами некоторых племен. Следовательно, все это служит дополнительным неоспоримым подтверждением этногенетических взаимосвязей вышеназванных народов.

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М. Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
2. Аргынбаев Х.А. О некоторых пережиточных формах брака у казахов // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1978. – С. 94–105.
3. Бекмуратова А.Т. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус: Каракалпакия, 1970. – 117 с.
4. Бутанаев В.Я. К истории семьи и семейного права хакасов (XIX– начало XX в.) // Традиционные верования и быт народов Сибири XIX – начала XX вв. – Новосибирск, 1987. – С.155–164.
5. Валеев Ф.Т. Сибирские татары. Культура и быт. – Казань: Б.и., 1993. – 208 с.
6. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. – Алма-Ата, 1961. – Т. I. – С. 301–686.
7. Дыренкова Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов // Сборник этнографических материалов / под ред. В.Г.Богораз-Тана. – Л., 1927. – № 2. – С. 7–25.
8. Дыренкова Н.П. Культ огня у алтайцев и телеут // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Т. VI. – Л., 1927. – С. 63–78.
9. Каратанов И. Черты внешнего быта качинских татар (извлечение) // Изв. Императ. Рус.геогр. об-ва. – 1884. – Т. XX. – С. 10–16.
10. Козлова К.И. Этнография народов Поволжья. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 175 с.
11. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л.: Наука, 1969. – 240с.
12. Калыш А.Б. Ақтөбе облысындағы үйленуге байланысты әдет-ғұрыптар // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2011. – №4. – 105-109 бб.
13. Лобачева Н.П. Значение общины в жизни семьи (по материалам свадебной обрядности Хорезмских узбеков) // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. – Нукус, 1989. – С. 41–53.
14. Нурдинова Т. Свадебные обряды кыргызов и узбеков, проживающих на Ферганской трассе великого шелкового пути // Диалог цивилизаций. – Бишкек, 2003. – С. 98–100.
15. Потапов Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков-кунград // Научная мысль. – Ташкент, 1930. – №1. – С. 37–52.
16. Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. 2: Кара-киргизы // Радлов В.В. Из Сибири. – М., 1989. – С. 348–354.
17. Тадина, Н.А. Алтайская свадебная обрядность (XIX–XX вв.). – Горно-Алтайск: Юч-Сюмер, 1995. – 215 с.
18. Аргынбаев,Х.А. Семья и брак у казахов: Автореф. дис. ...д-ра ист. наук. – Алма-Ата, 1975. – 130 с.

**З.Ө. Ибадуллаева, т.ғ.к., доцент, Е.Ж. Кенжебаева,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.**

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ АҒАШ БҰЙЫМДАРҒА ҚАТЫСТЫ НАНЫМ-СЕНІМДЕР

Тарихи өзгерістер салдарына ұмыт қалған дәстүр мен мәдениетті қайта жаңғырту және оларды зерттеу арқылы ұлттық құндылықтарды арттыра аламыз. Бүгінгі күнде этнологтардың зерттеу бағыттарының бірі этностың дәстүрлі мәдениетінің белгілі бір бөлігі болып табылады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің белгілі бір бөлігін құрайтын ағаш бұйымдар және олардың

қазаки болмыстағы этномәдени ерекшеліктерін қарастыру, сол сияқты тақырып ауқымына орай ағаш бұйымдардың салт-дәстүрлер мен наным сенімдер жүйесіндегі орнын қарастыру негізгі мәселелердің бірі ретінде қарастырылады.

Ағаш адамға қажетті тұрмыс тіршіліктің ажырамас бір бөлігі бола отырып, одан қажетті еңбек құралдарын, жанбыр, аңыз-ақсөз, аяздан, жыртқыш аңдардан қорғану үшін баспана тұрғызып пайдаланған, сонымен қатар көркемдеу жағы да ескеріліп отырған.

ағаш шеберлері тұрмысқа қажетті ағаштан жасалатын бұйымдардың бәрін жасаған. Әсіресе тамақ ішуге және оны дайындауға қажетті ағаш тостағандарды әдемілеп оюлап өрнектер салған. Ал ас дайындайтын тегенелерді күмістеп зерделеген. Шыны салатын сәнді қораптар жасаған. Сонымен қатар домбыра, қобыз сияқты музыка аспаптарын әшекейлеп жасаған.

Этнография мәдениет элементтерін материалдық мәдениет және рухани мәдениет деп екіге бөледі.

Материалдық мәдениетке қарағанда, рухани мәдениет элементтеріне түрліше статустар беріліп, олар функциясы жағынан магиялық, тәжірибиелік, әлеуметтік, айғақтық мағыналарда анықталатындығын отандық этнографтардың бірі Ж. Сейткулова өзінің зерттеуінде атап көрсетеді [1]. Рухани мәдениет элементтері заттың жасалғандығы, оған таңдалған материалы тек құрал болып ғана шектелмей, сонымен қатар ол заттың, құралдардың символикалық талабына сай толық жауап беретіндігін, сонымен қатар заттың өзіндік қызметінен басқа символикалық мәнге де ие болатындығы бүгінгі күнде отбасылық тұрмыста практикалық маңызға ие болып жүр. Айта кету керек, кез-келген бұйымдардың символикалық қызметінің екі жақты функциясы бар – біріншісі қаскөй зұлым күштерден қорғаушы, әрі сақтаушы болса, екіншісі оның атрибуты. Осы тұрғыда қазақтарда да заттарға, соның ішінде мал шаруашылығының шаруашылық құралдарына арналған сенімдер бойынша, дүниетанымдық түсінікпен жансыз заттардың барлығында; тірі жаратылыстың бейнесіндей киесі бар деп елестету, фетишизм қағидаларын сақтау, магиялық күшті тану, тіпті кейбіріне дәстүрлі ырымдар мен тыйымдарды заңдастыру және атадан балаға мирас ету ұлттық этнографияның ең маңызды тұстарының бірі.

Бағзы замандардан-ақ адам баласы ағаштың қасиетін жоғары бағалаған. Дүние жүзінің көптеген халықтары ағашты киелі санап, ағашқа табынған. Африка елдерінде ағашты құлатпастан бұрын ағаштың түбіне пальманың майын құяды екен. Соңғы кездерге дейін тунгустар арасында ағашты кескен кезде ағаш ауырсынып жылайды деген сенім қалыптасқан. Белорустарда ежелде шетен ағашын қиған адам өледі, сықырлап тұрған ағашты қиюға болмайды, себебі онда адамның қиналып тұрған жаны бар, немесе сондай ағаштан салынған үйдің тұрғындары көкжөтелмен ауырады, безі бар ағашты қиған адамға жара шығады, өсіп тұрған ағаштың қабығын аршыса мал қырылады деген сенім болған.

Бабалар әруағына табыну ғұрпы әулие ағаштардың басына барып түнеуден балалы болуға болады деген мифтік ұғымдарды қалыптастырған [2, 127 б.]. Оның түпкі негізі – адам ағаштан жаарлған деген мифтік сенімнен шыққан, оның мәнісі алғашқы дәуір адамдарының ағашты паналап, жемісі мен күн көруінен басталған.

Ел арасындағы Қайыңбай, Шынарбай, Терекбай, Раушан, Қырмызы, Шынар т.б. деп келетін адамның аттары түпкі негізі осыдан туындаған.

Осы орайда ағаш бұйымдардың бірқатарына тоқтала отырып, олардың өзіндік символикалық мәндерінің ара жігін ажыратуды жөн көрдік:

Адалбақан – үй жиһазы. Ол киім ілетін бұтақшалы бақан. Адалбақан дегеніміз орман тоғайдан табиғи түрінде таңдалып алынатын бұтақты ағаш. Адалбақанның басы айыр, Аша болып келеді. Адалбақанның бойы бұтақ ашалы келеді. Оның түрі көп. Көбінде үш түрлі мақсатқа пайдаланды. Ең бастысы қазан жақта, адалбақанның басы ашасын уыққа тірей байлап қояды. Оған дәстүрлі ас тамақ, тағам салған дорба, қарын, бүйен. Тұлыптарды да іліп қояды. Енді бір адалбақанды сәндеп, құймалап, сырлап, мәнерлеп төсек басына орналастырады. Оған таза киімдер, белбеу, пышақ, Сары ала қамшы, тымақ, томаға, балдақ тағы басқадай мұралық таза бұйымдарды іліп қояды. Ал енді бір адалбақандарға мал сойғанда іліп сояды немесе малдың етін іліп қояды. Шаруашылыққа арналған адалбақандарды кейде Аша бақандар деп те атайды.

Адалбақан ағаштан, кейде темірден де арнайы жасалып, алтын, күміс жалатылды. Әдетте, адалбақан киіз үйдің ерлер бөлігінде орын алып, киім ілінді. Ол халық ұғымында қасиетті, таза мүлік болып есептелді. Содан болу керек, бойжеткен қыздардың бойтұмары, сүйген жігітінің хаттары да осы адалбақанға ілініп қойылды. Ал бақан – киіз үйде ас-су сақтау үшін қоршалған өреше шидің бір басын сүйейтін ашалы қада. Жоғарғы басы уыққа тіреліп, оның бойына азық-түлік, ыдыс ілінетін арнайы бұтақшалары болды. Адалбақан аталуы бұл бақанға таза киімдер, адал астарды ілетіндіктен «Адалбақан», адал, таза, пәк бақан аталса керек. Адалбақан – адал болмақ. Адалбақан қазақ ауылдарында кең тараған үй жиһазы [3, 23 б.]. Аукатты, дәулетті үйлер адалбақанды сәндеп қояды. Оны таза ұстайды. Беталды жерге тастамайды. Көшкенде жүк үстіне немесе жүкке қыстырып таза алып жүреді. Адалбақанды қазақ қауымы барынша қастерлеген.

Төрт түлікті өсіруде көп қолданылатын ағаш құралдардың біріне саналатын – құрық, қамшы сияқты бұйымдарда - өсіп өну магиясы бар киелі заттар деп танылып, халық ұғымында бұл құралдарды қолдануда әсіресе әйел адамның оларды аттап өтуіне тыйым салынған. Егер тыйымдар орындалмаса

өсіп өнуге кесірін тигізіп, әйел баласын бедеулікке, құрсақ көтермеуге әкеледі деп сендірген. Бұл құралдардың функциясының кесірлі қауіпті жағы болса, екінші жағы өсіп өну магиясының күші арқылы жаратқан иеден медиаторлық қызметпен ұрпақ әкелуге көмектесу [1, 62 б.]. Қазақта ерекше қасиетті саналған бұйымның бірі – құрықты мал егесі өз еркімен ешкімге бермейтін болған. Магиялық сенім бойынша егер бұл қаралды біреуге берсе, онда бүкіл байлық пен береке, ыорыс, несібе, мал киесі де солармен бірге кетеді деген және бұл құралдар қасиетті заттар есебінде атадан балаға мұрагерлікке қалдырылып отырған.

Жылқы шаруашылығының негізгі құралы болып саналатын құрықты халқымыз ежелден қастерлеген. Құрық бұл жылқы атаулыны үйретуге арналған құралдардың бірі. Құрықты жерге тастамаған. Егер байқаусызда жерде жатса, одан атаптап кетуге тыйым салынған. Тіршілік құралы, әрі қасиеті деп танып, оның үш жағынан жоғары көтерткізбеген. Онда малдың аяғы көктен келіп, орта ойылған жұт болады деп ырымдап және құрықты тік ұстау, яғни ұшын аспанға жоғарыда айтқандай көтеруді халқымыз жаман ырымға санаған [1, 65 б.]. Жылқы байлайтын мама ағашты ертеректегі түркілерде мифологиялық таным бойынша «алтын қазық» деп атаған. Ертеректе үй егесі мама ағашты көшкенде тастамастан алып жүрген. Оны кейбір дәулеті тасқандар тіпті, дәріптеп, күміспен күптетіп те қоятын болған. Бұдан көшпенділердің жылқы түлігіне табынушылығымен қоса, мама ағаштың құт берекенің түп қазығы атрибутын атқаратындығы белгілі болды.

«Қамшы» сөзі «қам жасаушы» дегеннен шыққан болса керек. Кейбір тіл мамандары «бақсы» сөзінің ежелгі баламасы екенін айтады. Өйткені, бұл құрал ежелде емдік мақсатта қолданылған екен.

Келе-келе дыбыстық өзгеріске ұшырап, құрылымдық мазмұны да «қамшы» сөзіне ауысып кеткен деген болжамды алға тартады. Қалай десек те, ат үстінде өткен қазақтың шежіресі қамшымен байланысты екендігіне ешкімнің дауы бола қоймас.

Қамшының құқықтық қатынастардағы орны бойынша:

– аңшылық кезінде, ұрыс-соғыстарда қамшы салып, олжа түсірген қамшыгерге қамшы сыбағасы берілетін болған;

– қамшыны сыйға тартқан кезде кісінің қолына ұстатпайды, жерге тастаудың мәні – береке құт кетпесін, ұшығы жерде қалсын, салмақты жер ғана көтереді;

– қазақта қамшы ұрлауды қылмысқа жатқызып, тыйым салынған.

Ер жігіттің қаруы, мал шаруашылығы құраладырының бірі – қамшы. Бұл туралы қазақта наным сенімдер көп және қамшы кейде түрлі жағдайларда белгі, ишара нышандарында қызмет еткен. Қамшыны сыйға бергенде кісінің қолына ұстатпайды, жерге тастайды. Онысы қолдың қатты жұмсақтығы немесе береке бірге кетпесін, ұшығы жерде қалсын дегені, салмақты жер ғана көтереді деп ырымдағаннан туған. Қамшыны ұстап төрге шықпайды. Бұл ағайындар араздасып, дауласқан жағдайда жасалатын қылық, жақсылық нышаны емес. Қазақта «қамшы тастау» дәстүрі бар. Бұл дауласып, таласқан екі жақ сөзбен айтысқанда, кінәласар алдында жерге қамшыны тастап кезек алу дәстүрін жасаған.

Қамшы ұстаудың келесі этикеті – мыналар: жаяу адам қамшыны бүктеп ұстаса, ал салт аттылы адам оң қолының білегіне іліп, сол қолымен аттың тізгінін ұстау керек. Сондай-ақ қамшы ұстаудың да ишара белгі білдіретін мәні болған. Егер үйге келген адам қамшысын босағаға қалдырмаса жәй келмегені, білеп қолына қатты ұстаса – онда дауласып, жанжалдасуға келгені. Егер қамшыны төрге алып шығып, ортаға тастаса, көпке созылған жанжалдан шаршап, бітімге клейік, қашанғы созамыз дегенді білдірген екен. Ал кірісімен қамшысын тастамастан төрге оза шығып, екі бүктеп жамбасының астына салып отырса, онда дауға келдім деген ишарасы екен [1, 68 б.].

Тувалықтардың этикеті бойынша – егер қонақты үй егесі дұрыс күтпесе, онда ренжіген қонақ кетерінде сол үйдің атын, ер тоқымдарымен алып кетеді екен де, өзінің қамшысын тастап кетеді екен. Тувалықтарда қамшы – малдың, аттың құты, байлық әкелуші ретінде саналған. Қамшыын әкету – ырыс берекені әкету деп есептелінген. Қазақта үйленуге байланысты жосын жоралғылар жүйесінде де қамшының өзіндік қызметі бар. Қызға құда түсуге келген жігіттің әкесі қамшысын белгі ретінде үйдің төріне іліп кеткен. Егер жігіт жақ кешігіп, қыз жағы келіспесе, қамшысын кері қайтарып, бұны «қамшы қайтару» деп атаған.

Баланы бесікке саларда да – жүгенді ат ұстайтын ер азамат болуын тілеп жапса, қамшыны кебенекпен бірге жауып, ел қорғайтын батыр болсын деген және тақымыңнан тұлпар ктепесін, бәйге бермес шабандоз бол деп бесіктің екі жағынан қамшы үйіріп те тілек тілеген. Қазақта «қамшы сабы сынса – әйел өледі, пышақ сабы сынса – күйеуі өледі» деген ырым, әрі сөз тіркесі бар. Бұрынырықта осыны қолдана отырып еріне немесе әйеліне белгі ретінде қайтыс болғанын білдіріп отырған.

Қамшының келесі функциясы қаскөй, зұлым күштерден қорғаушы. Шамандық дінінің қағидасымен бақсылардың қамшысы негізгі атрибуттардың бірі. Қазақтарда жылқы тері сіңген қамшыдан жын сайтан, пері – албасты қорқып жоламайды деген сенім бойынша қазақ бақсылары аурудың жанын қағу үшін қамшы қолданса, аяғы ауыр әйел босанар сәтте үйдің төріне іліп қойған. Тувалықтар қамшы ішінде қызыл сапты қамшының күші айрықша болады, сондай қамшы ұстаған кісіден шайтан безіп қашады (қызыл сапты қымчы тутқан кижиден аза безін қорғар) деген. Ал алтайлықтар тобылғы сапты қамшыны дәріптеп сабын отпен күйдірмеген. Олардың сенімінше қамшы қаскөй күштерді қуса,

от ағаштың әрі қасиетін, әрі күшін кетіреді. Мұнда қамшының тобылғы саптысы, қамшының өзге қамшылардан символикалық талабын жоғарылатып отыр.

Қазақтарда тобылғы ағашынан қамшы жасаған. Тобылғы ағашының қасиеті бұл ағаш шырт сынып кетпейді, ұзақ сақталады.

Ж. Сейітқұлованың зерттеуінше бейсауат мал шетінейді деп қамшыны мал, қора басында қамшылатпаған. Малды сұқ саусақпен және қамшымен санамаған. Олай етсе мал өліп қалады деп түсінген [1, 69 б.].

Қамшыға қатысты ел арасында мынадай дәстүрлердің бар екендігі анықталды:

- үкілі қамшы – қалыңдықтың бетін үкілі қамшымен ұстаған;
- қамшы тастау – белгілі бір даулы мәселеде ортаға қамшысын тастаған адамға өз кезегінде сөз беріп, айтар уәжін тыңдайды;
- қамшы қалдыру – құда түсу салтында қыз көруге келген адамдардың құда болуға ниеті бар екенін білдірудің белгісі;
- қамшы қайтару – құда түсу салтында құда болуға ниет етіп келгендерге қыздың басы бос емес немесе құда болудың жөні келмейді деген мағынаны білдіреді [4, 37 б.].

Қазақта «қойшының таяғынан, келіннің аяғынан» деген нақыл сөзі бекер айтылмаған. Өзге мал құралдарымен қоса қойшы таяғы да дәріптеліп, қасиеттелген. Бұл тек қазақтарда ғана емес Орта Азия халықтарында да кездесетін жайт. Ертеректегі байлар қойшы жалдағанда өздері қолдан жасалған таяқты берген. Ал қойшы кетерінде әлгі таяқты мал егесіне қайтарып беру дәстүрі болған. Мұндағы таяғын алып қалу – байлық, дәулет, ырысы өзгеге кетпесін деген сенімнен туған. Қойшыға бай таяғын беріп жалдағанда, қойшының туыстары оған, «Таяғың құтты болсын» десе, ал егесіне «қойшы таяғы жақсылық әкелсін» дескен екен. Бұндай дәстүр түрікмендерде де дәл осылай жасалынса, өзбектерде шопан тіпті таяғымен ант еткен дәстүр де болған.

Ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың ветеринариямен емдеуге, көптеген ғұрыптармен оса қойшы таяғының магиялық күшіне сенгендіктен, мал түйнек ауруымен ауырса, қойшының таяғымен өтірік бауыздап, іреп, сойып, мүшелеген болып, тұншықтырып несесп айтады екен.

Малшы мал бағып жүрген таяғын бөтен адамға беруіне болмайды, Шопанның таяғының киелілігіне сеніп, оның бойындағы құдіреті жын шайтанды малдан аластайды деп сенген.

Түрікмендермен қоса, өзге де Орта Азиялық халықтарда шопан таяғын кез келген ағаштан жасамау ғұрпы сақталған. Қойшы таяғы жеңіл, әрі берік келіншек талдан (ива), ал Копедтаг таулары мен Сумбар алқабын мекен ететін түрікмендер тобылғы ағашынан (кизильник) жасаған. Қазақтар көбінесе қара ағаштан және талдан жасаған. Ал жеміс ағаштарынан, қойшы таяғы әдет бойынша жасалынбаған.

Сондай-ақ, ағаштан жасалған музыкалық аспаптардың бірі – домбыра, қобыз, асатаяқ сияқты музыкалық аспаптардың да салт-дәстүр мен сенімде алатын қызметтері бар. Мәселен, домбыра келін түскенде «беташар» рәсіміндегі негізгі құрал болумен бірге, ол жас отбасының шағырағының берік, әрі мығым болуы үшін өсиет-өнегені, ақыл тәрбиені домбыра үні арқылы олардың бойына сіндірумен ерекшеленсе, қобыз бен асатаяқ бақсылар мен емшілердің негізгі құралдары болып, осы аспаптардың негізінде науқасты емдеген.

Қалай болғанда да ағаштың қасиеттілігі қай халықта болмасын өзіндік маңызға ие. Бірі ағаштың киесі бар десе, енді бірі сол ағаштарды кие тұтып, оны ем ретінде де тұтыну ұрпақтан ұрпаққа жалғасуда.

-
1. Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті. – Алматы, 2005.
  2. Қанарбаева Б. Қазақтың наным сенімдерінің фольклордағы көрінісі. – Алматы, 2005.
  3. Сапаралы Б. Адалбақан: тарихи этнографиялық танымдық шолу. – Алматы, 1991.
  4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. – 4 том. – Алматы, 2011.

**З.О. Ибадуллаева, т.ғ.к., доцент,
А. Утарбаева, магистрант
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.**

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАЛА ТӘРБИЕСІ САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қандай халық болмасын әрбір жанұя өздерінің бақытын бала деп білген. Баланың дүниеге келуі мен оны тәрбиелеу ежелден қалыптасқан әдет-ғұрып және салт-дәстүрлермен тығыз байланысты.

Қазақ қоғамындағы қалыптасқан жосын-жоралғылар мен дәстүрлі тіршілік қамы жүйесі басқа да мұсылман халықтары сияқты сол ортадағы әлеуметтік және діни негізде анықталып, бала тәрбиесіне байланысты жүйелілік (адамзаттың тіршілікті даму жүйесіндегі барлық жоралар да) екі негізде орын алды. Оның бірі – бала тәрбиесіндегі мұсылмандық негізгі атрибуттар және мұсылман дініне дейінгі діни наным-сенім белгілері жүйесінде баланы ауру-сырқаудан немесе жын-сайтандар әлемінен қорғау.

Баланың дүниеге келуі мен оны тәрбиелеу жүйесі нәрестенің ана құрсағында пайда болғаннан бастап жосын-жоралғыларды қамтиды. Ол бойынша қазақ халқына тән «құрсақ тойы» немесе «құрсақ шашу», аяғы ауыр әйелдер үшін әртүрлі ырым-жоралар мен тыйым салулар, «жарыс қазан», «бел тарту» т.б. діни сенімдердің орын алған.

Баланың дүниеге келуі анамен тікелей байланысты болғандықтан, қазақ халқы жанұясындағы әйел «ана», «жұбай», «қарындас» аталып, қамқорлық көрсетілсе, ол қожалар жанұясында «бибі», «бибі апа» аталды.

Ал жүкті әйелдерге мейлінше ілтипатпен қарап, мүмкіндігінше көмек көрсетіп, қорықпауына, шошымауына ерекше көңіл бөлген. Тіл, көз тимеу үшін қожа, молдаларға дұға жаздырып, бойтұмар тағып жүретін. «Бойтұмар» немесе «тұмар» – қағазға жазылған құран аяты. Оны үш бұрыштап немесе сопақша төрт бұрыш ретінде шүберекке немесе былғарыға орап мойынға тағып жүреді. Ол жын-шайтаннан, жамандық атаулының бәрінен сақтайды деп сенген.

Жүкті әйелді босандыруға ауыл әйелінен екі әйел басшылық жасаған. Бала шырылдап дүниеге келгенде, кіндігін қасындағы әйел кішкене кездікпен кесетін. Әдетте, әйел аяғы ауыр бола бастағаннан-ақ кездікті аман-есен босансам, осы кездікпен баламның кіндігін кестіремін деп дайындап жүретін болған. Ал көп уақыт құрсақ көтермей немесе баласы тоқтамай шетіней берсе, онда өзінше ырымдап кішкентай балтаны сақтап қойған. Үлкен қария немесе діндар молда сол балтамен кесетін.

Қазақ халқы ерте заманнан-ақ кейбір адамдардың жерленген орындарын (өмірден өткен «қасиетті», «әулиелі» тұлғаларды) ерекше қасиет санап, әулие тұтып зиярат жасаған. Әулиелерге сиыну мұсылмандыққа дейінгі халықтық әдет-ғұрыппен тығыз байланысты. Мұндай зиярат жасайтын орындар мен әулиелі жерлер Сыр өңірі қожалары үшін (жергілікті халықтар үшін де) Қарасопыәулие, Ақтасмешіті, СунақАтакесенесі, ЖақыпАта, Қорасан Ата және Қорасан Ата мазары жанындағы арнайы бөлме ретінде салынған Тілеухана т.б. болған. Әдетте, мұндай «қасиетті» орындарға бала көтермеген әйелдер бала тілеу үшін, сырқат адамдар ауыруынан айығу үшін, ұрпағының өсіп-өнуі үшін, жақсылық қасиеттер үшін тілек тілеп түнейтін болған. Сондай-ақ бала тоқтамай, немесе көптен күткен ұл бала дүниеге келсе, оны қыз бала сияқты киіндіріп [1, с. 15], құлағын да тескен. Мұндай көрініс тувалықтарда да орын алып, ұл баланың құлағына 5 жасқа дейін сырға таққан [2, с.75].

Қазақ қоғамында мұсылмандық негізде бала тәрбиесіндегі негізгі атрибуттың бірі – балаға ат қою. Әдетте, балаға ат қою үшін елге белгілі сыйлы қариялардың, батырлардың, беделді кісілердің т.б. есімдері таңдалып алынса, қожа-молдалар, діндарлар жанұяларында мұсылман дінінің әсерінен мұсылмандық діни негізде дүниеге келген нәрестеге діни имандылық кітаптар мен құраннан алынған Садық, Сыдық (шыншыл, адал), Кәбира (үлкен, ұлы), Хасан, Хасен (жақсы, әдемі), Шәмсия (күн), Әбілғазы, Ғазиз, Айша, Бибіайша т.б. және қазақтар арасында ғана емес, басқа түркі тектес халықтар арасында да пайғамбар мен оның жақын серіктерінің аттары араб-мұсылмандық негізде орын алған абд, ғали, али элементтерімен қосылған есімдер де қойылды [3, с.196-198]. Сондай-ақ дүниеге нәресте келер алдында, әдетте 3 күндей бұрын дүниеге келер нәрестенің ең жақын туыстарының біріне дүниеден өткен кісі «аян» берген жәйттер де кездеседі. Нәтижесінде Бақдәулет (жанұяна «бақ», «дәулет» келді деген ниетте), немесе түсінде күн, ай, жұлдыз т.б. көруінің негізінде Күнсұлу, Айбар, Жұлдызбек т.б. аттар қойылған. Алайда, мұндай ат қою рәсімі тек діндарлар мен қожалар үшін ғана емес барлық мұсылман қауымына тән болып, қазақы отбасылық дәстүрлі мәдениетте де көрініс алды.

Нәресте дүниеге келгеннен кейін 1-2 ай немесе «қырқынан» шығарылып, «қарын шашы» алынған «нәресте», «сәби», «шақалақ» атанған әлеуметтенудің ең алғашқы кезеңіндегі (бұл кезеңде ит көйлек кигізіліп, бесікке салу жоралары орындалған) тұлға ретінде оған азан шақырылып ат қойылған. Бұл рәсім бойынша нәрестенің оң құлағына «Аллаһу акбар» деп 3 рет, сол құлағына «сенің атың пәленше» деп 3 рет айтылып, құран оқыған. Ат қоюдың мұндай мәнінде «бұл дүниеге» келген адамның «о дүниемен» байланыстылығының салттық негізі қызмет атқарады. Себебі, оның (нәрестенің) атымен аттас келетін көптеген кісі аттары да кездеседі, сондықтан да халық түсінігінде, «о дүниеге» барғанда атын атап шақырғанда «шатасып» қалады деп есептеген.

Ат қоюдағы жергілікті салттық ерекшеліктердің бірі, «Ұлы», «әулие», «қасиетті» деп саналатын адамдардың (мысалы, Алла елшісі – Мұхаммед, оның ең жақын серіктері – Омар, Әлі және дүниеден өткен белгілі бір ортаға танылған әулиелі кісілер – Айқожа, Әділ, Жәмһүр т.б.) аттарын қойғанда «балаға ауыр тимесін» деген ниетпен «ата-баба», «әруақ» разы болсын деп үлкен кішіге балам үшін деп «нәзір», қайыр-садақа береді немесе ауыл-аймақты шақырып құран оқытатын болған. Бұл көрініс ата-баба, әруақтарды, рухтарды қасиет тұтудағы белгілі бір этномәдени өңірлерге тән ішкі этникалық ерекшелік ретінде қожалар үшін орын алды.

Баланың денесі ширақ болу үшін, баланың кіндігі түскеннен (5-7 күнде түседі) кейін күнде тұзды сумен шомылдырып, денесін маймен сылаған. Содан соң бесікке салу рәсімі жасалады. Бесікке салу рәсімі негізінде «бесік той» жасалған. Бұл рәсім тек қазақтар арасында ғана емес, өзбектер мен қарақалпақтар арасында да көрініс алғанын этнографиялық зерттеулерден аңғарамыз [4]. Бесік нәресте үшін қасиетті орын саналған. Әдетте, бесіктің жөргектері; түбегі және қойдың асық жілігінен жасалған шүмек бесіктің таза сақталуына мүмкіндік туғызады. Құс мамығынан жасалған жастықшалар мен

бесіктің тақтай бетіне түбектің үстіне ортасы тесіліп жасалған қауыздауы және жұмсақ матадан екі қабат етіліп, кейде ішіне құс мамығы толтырылып кішкене көлемдегі жастықша тәріздес жөргегі және қолы мен аяғын бесікке таңып қоятын тартпасы болады. Бірақ бесіктен баланы шешіп алған соң қол-аяғын, денесін созып, сылап-майлап отыру баланың денесінің өсуіне, ширауына да септігін тигізеді.

Әдетте, бесікке салу рәсімі қожалар үшін де ерекше болып саналғанымен, барлық қазақ халқына тән этномәдени процесс негізінде өтеді. Әйтсе де, айта кетер бір жәйт, Жанақорған және Түркістан өңірлерінде баланы бесікке саларда көрші-қолаң мен ағайын-туыс, қыз-келіншектер мен әйелдер нәресте дүниеге келген үйге жиналған. Бұл жиналған қауымға дәстүрлі тағамның түрінің бірі майсөк тартылып, өзінше бір ерекшелікті сипат алған. Мұндай тағам түрі Орта Азия халықтарының ішінде қарақалпақтарда үйлену тойында беташардан кейін және нәрестенің дүниеге келуін тойлағанда, сондай-ақ марқұмды еске түсіргенде орын алған [5, с. 117]. Майсөк ұлттық тағам түрінде орын алумен бірге, халықтық-танымдық түсінікте «дән» ұғымымен байланыстырылып, өсіп-өнудің белгісі сипатында көрініс алды. Сондықтан да бала дүниеге келгенде майсөктің берілуі, оның болашақтағы өмірі амансау, ұрпағы өсіп-өнсін, көбейсін, – деген мақсатта болды.

Бесіктегі баланы шошымас үшін, бесікке үкі аяқ, жыланбас іліп [1, с. 15], құран аяттары жазылған тұмар және үкі, ит тимесін деп қасқырдың тырнағын (тұяғын) және бала тыныш ұйқыда болуы үшін қамырды ашытпай дөңгелек тоқаш-нан сияқты 7 жерінен шымшып, ортасын тесіп пісіріп бесікке тағып қояды. Себебі, жын-сайтандар баланы тынышсыздандырмай, сол нанды шымшиды деп түсінген. Бұл ескі діни сенімдер мен мұсылман діні негіздерінің бір-бірімен араласып жатқандығының көрінісі.

Баланы өсіріп тәрбиелеудегі шарифат бойынша мұсылмандық негізгі міндеттердің бірі – баланы екі жасқа дейін емізу. Құран сүрелері бойынша, Алла-тағала былай дейді; «Аналар баланың емізу уақытын толық сақтағысы келсе, оның мерзімі толық екі жыл» (Бақара сүресі). Сондай-ақ «адамдарды ата-анасына жақсылық жасауға бұйырдық, ана оны үсті-үстіне әлсірей жүріп құрсақ та көтереді, екі жыл бойы емізеді» (Лұқман сүресі, 14-аят) [6] дейді. Сондықтан да бұл құбылыс бала (нәресте) үшін алғашқы өсу кезеңіндегі дәстүрлі тамақтану жүйесі болумен бірге діни мұсылмандық шарифат негізінде анықталған. Әдетте, бала жастайынан ембей қалса, ол «уызында жарымай қалды» деген. Әдетте, толық мерзімде емген баланы бауырмал, ата-анаға да мейірімді болады деп те түсіндірілді.

Ал дүниеге нәресте әкелген ананың сәби өмірінің алғашқы өсу кезеңдерінде, ананың тамақтану жүйесі де маңызды орын алады. Сондықтан да баланың дене бітімі мен күш жігерінің дұрыс жолда болуына ниеттенген ана біршама уақыттар бойы арнайы тамақтану жүйесін ұстанған. Ол үшін ананың негізгі тағамы балаға сүт болсын деген ниетпен ертерек кезде ұнды майға қыздырып, оған сүт, ол болмаған жағдайда су құйып «бөкпен» (кейде «қыздырма» деп те аталған, енді бір жерлерде «қара быламық» [7, с. 137] деп аталған), сондай-ақ сүтке тарыдан алынатын өнім сөкті қайнатып, оған май салып беретін болған.

Мұсылман дінінің таралуына байланысты бала өсе келе жасалатын салт-дәстүрдің бірі мұсылмандық парыз ретінде міндетті түрде бүкіл мұсылман қауымы үшін балаларын сүндетке отырғызу. Әйтсе де, «сүндеттеу» ғұрпы ислам діні таралғанға дейін Ежелгі Египетте және осы кезеңге дейін еврейлер арасында да көрініс алып, бүгінде ислам қағидаларымен байланыстырылған [8, с. 93-94]. Сүндетке отырғызу мұсылмандықтың белгісі саналып ер-азаматтық кезеңге ұласқан шақ. Бала 5, 7, 9 жасқа толғанда (кейде 12 жасқа дейін де кездескен, себебі бұл кезеңде шарифат бойынша бала бәлиғатқа толды деп есептелінген) сүндетке отырғызуды қожа молдалар немесе осы ғұрыпты кәсіп еткен арнайы «сүндетші» жасады [9, с. 96] десе, онан әрі бала сауығып, орнынан тұрғаннан кейін осы ғұрыпты орындаған қожа үшін табыннан жылқы беруге мүмкіндігі болған [10, с. 125]. Демек, қазақ даласындағы сүндетке отырғызу ғұрпы қожа, молдалардың кәсібі болды.

Кейбір балалар ана құрсағында-ақ сүндеттеліп туылған. Солай бола тұрса да ол үшін арнайы күнді белгілеп, ырымын жасап құран оқытып, балаға бата тілеген. Әдетте, мұндай балалар «киелі» саналып, оны «Пайғамбар сүндеті» деп атаған.

Ит тиюдің «құр ит» деп аталатын түрінде балаға түкіретін кісілер тісін қанатып түкіретін болған, себебі ауру қан жаламай кетпейді деген түсініктен туған. Сондай-ақ тауықты, кейде торғайды бауыздап, оның қанын баланың бойынан жеңіл болып ұшып кетсін деп баланың бетіне, басына, денесіне жағатын болған. Ол «қандау» деп аталады. Бала «назарланып» қалды деген түсінікте болған ата-анасы «назар аударушының» киім-кешегінің бірінен кішкене бөлік алып, оны тұтатып иісін шығарып балаға иіскеткен.

Ит тиюді емдеудің тағы бір түрі өте ауыр болған жағдайда иттің жатқан жеріне және иттің бас сүйегіне шомылдыру. Ол бойынша, иттің жатқан жеріне баланы жалаңаштап, ішін сол жерге тигізіп «Бисмиллә рахман-р-рахим, Тіл сұқтан аман ет, ит тигеннің итін қайтар» деп айтатын болған. Иттің басына және сүйектеріне; қабырға, омыртқаларына да түсірген. Бұл туралы, информатордың бірі; «баласының өте ауыр жағдайда ит тигендігін, және оның халінің өте нашарлауына байланысты, иттің бас сүйегін 3 рет қайнатып, 3-ші қайнатылған суды суытып жылы күйінде шомылдырған. Сонда сол күннен бастап баланың беті бері қараған» – дейді. Емдеудің мұндай жолы бала бойындағы иттің иісін ит өзі иіскегенде өзімен бірге алып кетіп, бала бойынан шығады деген түсінік бар.

Қазақ халқы «шешек» және «қызылша» ауруын атамай, оны «әулие» деп атаған [11, с. 97]. Ал мұны жергілікті қожалар «Қорасан ауруы» деп атаған. Себебі, ең алғаш IX ғ. Әбдіжалил баб (лақабаты Хорасан Ата) жұқпалы шешек індетіне қарсы ем тапқан. Ол шешек індетіне қарсы уыт (вакцина) ойлап шығарып, елді алғашқыда бармағының түбінен, кейін қарынан сол уытты енгізіп (егіп), алдын ала кеселге қарсы күресетін денеде әсер туғызып, халықты індеттен сауықтырған. Сондай-ақ Зеравшан округінде тұратын Бақсайыс қожалар (Хорасан Атадан тараған ұрпақтар) да өздерін шешек егушілерміз деп атаған. Бұл туралы күні бүгінге дейін жеткен тарихи аңыз әңгіме бойынша «шешек ауруының иесі» Әбдіжалил бабқа келіп тығылады. Ал оның кейінгі ұрпақтарының бірі Өтеген қазының немересі XIX ғ. өмір сүрген Қалқожа деген кісі қызылшаға «саусақтың басынан қазып ем қолданған және ол дұға оқып ауырып жатқан баланың үстінен шапанымен желпіп өткенде қызылшасы жылдам шығып, төгіліп тез арада кететін», – дейді.

Бала өсе келе тәрбиелеудегі ерекшеліктің бірі, діни имандылық сабақтарын айтып әңгімелеуде әкенің орны ерекше болды. Пайғамбардың өмір жолдары мен діни имандылық кітаптарды жинап сақтауға және құранның қасиетін айтып отыру әрбір әкенің парызы саналды. Сондықтан балалар жас кезінен-ақ құран оқып, намазға жығылған. Ел арасында «қожалар және оның балалары мұсылмандықты мойындаудың белгісі ретінде кішкентай балаларына дейін құран оқып, оны мәртебе санаған», – деген пікір қалыптасқан. Сондай-ақ қыз балалар 9-11 жасынан-ақ, ал ұл балалар 13 жасынан намаз оқып, ораза ұстаған. Алайда, шарифаттың үкімі бойынша қыз балалар 9-11, ал ұл балалар 13 жасқа дейін періште деп саналып, онан кейінгі уақытта олар бәлиғатқа толды деген сеніммен мұсылмандық парызды орындау олардың да міндетіне жүктеледі. Мұндай белгілердің орын алуы белгілі бір этномәдени өңірлерге тән бола отырып, мұсылмандықтың негізі шарифат белгілерімен байланысты болса, екінші жағынан көшпелі қазақ қоғамында қалыптасқан әлеуметтік жағдайлармен; оның бірі діни тазалықты сақтау болса, екінші жағы қыз бала мен ұл баланың бәлиғатқа толуымен сипатталды. Сондай-ақ ұл балаларды жас күнінен ақ аттың құлағында ойнап, батыр, ерлікті болуға баулыса, қыз балаларды кілем тоқып, киіз басуға және кесте тігуге үйреткен. Бұл туралы ел аузында «Қылауыздың жігіті мен атын көр, Қылыштының көрпе-төсегі мен қызын көр» деген аталы сөз қалыптасқан. Мұндағы Қылышты мен Қылауыз атаулары қожалар ұрпақтары. Бұл бойынша, Қылауыздың жігіттері атқа мініп, қай жерде той-думан болса, сонда серуендеп, айтыс-тартыс пен дау-шарларды тоқтатуға көмектеседі екен.

Қазақ халқындағы этномәдени орталарда да ислам дініне дейінгі ертедегі діни наным-сенім нышандары ислам дінімен араласып, өзара әсер ете отырып отбасылық бала тәрбиесіндегі дәстүрлі жораларда да байқалды.

1. Тохтабаева Ш.Ж. Функция казахской традиционной одежды //Известия АН РК. Серия общественных наук. – 1994.№ 1. – С.11-21. – С.15.
2. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. – Новосибирск, 1988.
3. Калыш А.Б. Семья и брак в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 464 с.
4. Моногарова Л.Ф. Семья и семейный быт // Этнографические очерки узбекского сельского населения. – М., 1969. – С. 216; Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX – начале XX вв. – Л.: Наука, 1989. – 229 с.
5. Этнография каракалпаков XIX – начала XX века (Материалы и исследования). – Ташкент: Фан, 1980. – 205 с.
6. Құран Кәрім. Аударған Халифа Алтай Ғақыпұлы.
7. Шаханова Н.Ж. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 184 с.
8. Керимов Г.М. Шариат. Закон жизни мусульман. – М.: Ленком, 1999. – 304 с.
9. Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Вып. I. – Петроград, 1917. – С.96.
10. Ибрагимов И.И. Этнографическое очерки киргизского народа // Русский Туркестан. – Вып. 2. – С.125.
11. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 с.

**К.К. Жылқышыбаева, к.и.н., доцент,
Ж.К.Ахметова, к.и.н., ст. преподаватель,
КазГосЖенПУ, г. Алматы**

CIVILIZATION OF ISLAM – IN THE KAZAKHSTAN SPACE

The collapse of the Soviet Union when communism became a history and the transfer of the post-soviet countries into the market economy at the end of the XX century has its own effect on the Kazakh nation as a part of Islamic civilization. The mental life of the countries which were firstly under the Russian Empire, then the Soviet Union that fettered fifteen republics was changed. Especially the standard concepts of religious and

philosophical knowledge were criticized and incorporated with the world's common theories and concepts. The Islam rose to new levels in the fresh independent countries as Kazakhstan and countries of Central Asia. As a proof, in above mentioned countries in the last two decades thousands of mosques, madrasah and other religious places were opened. There were held international, intercultural symposiums and conferences. Now, in order to show the place of the Islam and Islamic civilization in these countries we have to define the meaning of civilization. This term comes from the Latin "civilis", meaning citizen, civil society, country and city. That is why historians and archaeologists closely connect the civil stage research of the society with the urbanization. The term civilization came into usage in XVIII century and emerged as a notion of the stage that comes after barbarism. Thoughts of German philosopher of history O. Spengler have an important role in discussion of basic elements of history research from the point of civilization. He considered that civilization as a phenomenon resulting from the degradation of a culture, that is not the result of culture's renovation or development but it is an outflow of inner capabilities of a particular culture, limitation of further development level, direction to decay, burning down the concession for a new civilization. He says: "Future of the West not unilinearly forward and upward. Due to certain factors it undergoes a decline. Therefore, as a consequence of Western decline a new civilization will come. This is a new phase. Hence, civilization is a death of culture's spirit. Culture is also not for forever" [1, 264 p.].

In defining the notions of culture and civilization Spengler wrote that "all cultures are equal, each of them is special and do without external intervention. The phenomenon of each culture is their diverse language, different life custom [2,50p]". Consequently, civilization shows the role and function of religion Islam in global cooperation. Recently, the world is experiencing the ethnic and inter-civilizational clashes of the West and East. Kazakhstan as a part of global cooperation depends on the action taking place in international scale. Cause religious and ethnic clashes have taken place in one part of global cooperation will certainly affect to the other part. Collisions in Arabic countries, Pakistan, Afghanistan and in other parts of the Islamic world could be repeated on Kazakh land. That's why there is a need to deliberately stabilize the religious condition. It is not surprising that these collisions may be either natural law or unrelated to each other phenomenon. This pattern can be conveyed in own words of American scientist S. Huntington: "We can define civilization as a cultural community of the highest rank, as the broadest level of cultural identity. The next stage contains what distinguishes mankind from other living species. World Civilizations determined by the presence of features in common objective elements such as language, history, religion, customs, institutions, and subjective identification of people" [3, 5 p.]. Civilization is forever moving phenomenon. It has stages as emergence, development, decline, disappearance or transformation into another civilization. The emergence of the civilization starts with a changes of life customs of majority, the birth of new values, the release of charismatic leaders in arena and the creation of civilization doctrine (sacred religious books, party programs, etc.). The development stage is the result of good work of the view, mentality, institutional systems of the civilization. While decline – comes with the decrease of supporters of its idea. In other words, it is clear that in order to prevent the Islamic civilization from degraded state there is a necessity in the support of majority. Nowadays, the nomination of Islam as a monster and the cognition it as obscene movement are taken as granted. Unfortunately, due to the lack of religious knowledge many people limit it with their "knowledge". As a result appears shallow concepts and actions as extremism and terrorism associated with religion. Our main duty is to restrict these actions as much as possible and wide propaganda of Islam as a religion of peace. Thereon, for the introduction of works on the mentioned spheres and the upgrade of Islamic values according to new age the association of Hajj was established in the I Congress of Kazakhstani Hajj in 2004 Astana. It is know that there were four Congresses of World and Traditional Religions' Leaders. This gathering can give a lot for our country. First of all, this Congress is a great opportunity for Kazakhstan because there sore spiritual state of the today's society is discussed. As well as the whole world turned its attentions to this Congress. To say nothing of handshake, leaders who do not even sit at the same table were discussing and coming to a consensus in Astana. This is an immense contribution of our country to world stability. During the Congress serious and wide thoughts as spiritual problems, peace-keeping, mutual consent of world and traditional religions and the questions of organizing between them a dialogue were analysed. It is known from past that capitalist and communist system ruled in the world. The competition between these ideologies was under the sight of the world. Though when the communism left the stage of the history, capitalist society emerged a concept "Islamic threat" instead of it. As a result there appeared new notion - clash of civilization. It is the opposite of a fair world order. According to this in the last Congress N.A. Nazarbayev said that 'global crisis of moral human values is increased. Deployment of moral human crisis is slandering of every religion's believer, ousting the religion beyond the boundaries of social trends [4,10-11p.],' In this way, it was openly said about the displacement of religion from our society. Moreover Leader of the Nation added: "In many stages religion acted as a guardian of folk wisdom, culture and customs". For this point, the fact that we have retained our National values thanks to our noble religion in past soviet era is comes as a proof. The Leader of the Nation also touched on the topic of today's world's spiritual decline through saying: "Nowadays religions are standing at the crossroad. Human being is the highest conscious, it means instead of using the news of the God for the benefit of the world we seeding seeds of falsity, shameless notions and malice. Family's consent, childe

upbringing, continuity of generations were destroyed as a moral sample core of any society” [5, 10-25 p.]. Now we move on to how important such thoughts of big forum to Kazakhstan. Every problem that mentioned by the President are found in our country. Today most of the western morally corrupt actions are taking place in our home country. Furthermore, there is also a risk of implementation of above mentioned vulgar material society. In order to nip in the bud of such an annoying phenomenon together with republics of Central Asia Alash people are implementing the concept of “decent society”. The significance of fresh idea is following: decent society is fair, merciful and worthy society. For this, if we can create such society among us, there is no doubt that the future of our country will be bright and stable. If we try to find the answer for the question as how have the odd religious movements appeared, the answer is the consequences of mistake as understanding Islam religion in general and fitting in the personnel needs. At the beginning the differences are not vital but after a certain time it varies from genuine religion and has contrasting interpretations. As a outcome appears another religious movement. That is why it is very essential for us to deeply understand our traditional religion. We must not delay it. Each person should aspire to be religiously illiterate. Moreover in the fight against odd religious movement we need comprehension and cooperation. We should act as a whole society, not only as a religious department or responsible bodies. It means we should start these activities from kindergarten and schools. If we teach our teenagers the traditional religion, human and decent values, it won't be superfluous. In the solution of above mentioned problems we can lay on foreign practice. For example, neighbouring Russia adopted a document called ‘Islam doctrine against extremism’. There given deep definitions to notions as ‘Caliphate’, ‘jihad’ and ‘takfir’ and it is remarked that they stand below the national and county's interest. Such experience is obligatory for us too.

Recently, Leader of the Nation raises this question in front of the global civilisation through offer the project “G-global”. During the last Congress ou President touched this theme. According to this project, Nursultan Abishuly as always shows his openness and trust also he divulges his fidelity to the principles of Virtue for the benefit of the mankind. “G-global” is a meeting and consensus of opinions in the global scale and dispute of issues of our common house-Earth's future and notions for the human being. In recent times often raises an initiative as “new order”. According to this initiative only elected, rich and powerful part of the people should live. Cause if the population grows with same intensity, in the future the resources of the Earth won't be enough to provide whole human being. Due to this factor, developed western countries are discussing this issue. When such unfair ideas exist in the world, we should accept the congress of religion leaders that was held in Astana as vital part of global consensus which leads humanity to the fair global order. In other words, there should be a worldwide unprejudiced order. It is our duty to think about all, not only oligarchs. The project “G-global” is based on this notions. Also there exists an international organization called “Rome club”. According to its reasoning due to the intensity of scientific, technical and economic development in XXI century there might be a disaster. In accordance with this in order to save the Earth they are offering different ideas and theories. One of these theories – theory of “Golden billion”. By this idea it is impossible to save the whole population because of this they will make attempt to save only one billion rich and aristocrat people. The second theory that is offered by western giants – “Haderland linear”. The idea of this theory is to identify not flooded places of the continents, settle their people from “golden billion”, because there is a risk of earth flood. It should be noted that this line lies on the north of our country. According to their theory one part of Kazakhstan won't be flooded. It means that some certain organizations enviably intended to use it. Emergence of Islamic civilization in the territory of Central Asian countries is hard process. For example, Islamic civilization in Uzbekistan is identified by main three signs:

- ethno geographic;
- relatively religious (relation of Islamic and non-Islamic religions);
- geopolitical (external factors' effect on religious processes).

These signs have a direct effect on the country's development.

In conclusion, Islamic civilization in Kazakhstan and republics of Central Asia develops in Sunni direction and there are following basic elements showing Islamic civilization in named countries:

- national cognition;
- islamic doctrine against extremism;
- haderland linear;
- theory of golden billion;
- congress of world and traditional religion.

1. Spengler O. The Decline of the West. – Voll. 1. – M., 1993. – P. 264.

2. Saidbaev T.S. Islam and society. – M.: Nauka, 1984. – 302 p.

3. Polis. – 1994,- №1., p. 5-7.

4. Islam zhane orkenyet. – 2013. – №2. – P.10-11.

5. Gainer I. The Officials. Materials for the study of household damn musulmanskogo population of Turkestan //

Collection of materials for statistics Syrdarya region. – T. I. –Tashkent, 1891. – P. 10-25.

**«ЯЗЫК ПИСЬМА» ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА И КУЛЬТ
СОЛНЦА В ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ
(Впечатления наивного читателя)**

В преддверии нового миллениума, в морозные декабрьские дни 1999-го, мне в руки попала новая книга О.Сулейменова. В то время я уже была увлечена мифологией, уже была знакома лунарной идеей Эриха Церена, робко входила в мир анимизма Эдуарда Тэйлора, бродила вместе с Балдром с «Золотой ветвью» в джунглях Джеймса Фрэзера.

Книга, как и автор, как бы это банальнони звучало, как всегда удивительная. Нет однозначности, нет простых ответов на твои наивные вопросы, тем не менее, читается взахлеб, несмотря ни на что.

Если бы не Э.Церен, со своим полярным мнением на взгляды О.Сулейменова, я бы не осилила бы ту идею в этом творении, на которую нацелилась. Мне, только заглянувшей в мир древних загадок, было все приемлемо — до «Языка письма» я “верила” в «Лунного бога»..., словно слепой ищущий дорогу домой. С тех пор немало воды утекло — до сих пор я в поисках пути, ведущих дорогу к себе.

Однако кроме названных выше источников, была в моей духовной торбе еще одна кладезь — тотемистические мифы тюрков, из которых то и дело выглядывали первопричины их рождения — солярные, лунарные и астральные верования древних предков.

Спустя столько времени, возвращаясь к книге О.Сулейменова, признаюсь, уже не испытала ту эмоциональную волну, к сожалению (а может быть к счастью) невозможно войти в одну и ту же реку дважды. Но, те истины, которые на мой наивный взгляд, явившиеся первопричиной создания веры как таковой, не привязанной не к чему, кроме Абсолюта, уже должны были найти своих оппонентов. Ну, это ужесовершенно другой вопрос.

В книге имеется много вещей, о которых до О.Сулейменоваговорили многие, но твердили иначе. Поэтому онавесьма сложная для подготовленного читателя, но очень увлекательная для наивного дилетанта, каковой например, являюсь я. На данный момент считаю своей задачей делиться с вами о некоторых виденьях, связанных с идеями в этой книге. В моих силах делиться с ними только в тезисной форме, дабы осилить всю систему Олжаса Сулейменова,мне пока не дано. Данное сообщение не есть научный доклад, оппонирующий взгляды О.Сулейменова, я только позволю себе выразить всё “переваренное” своими словами.

Тезис первый: спор Луны с Солнцем. «Бык – есть убитая луна». Рогатый бык – лунарный символ, он – первый бог на Земле. По Церену все рогатые животные есть земное воплощение Бога-Луны [2, с. 153-209]. Сулейменов “берет” только “быка”, которого символично “убили” солнцепоклонники. Автор отталкивается только от одомашненных животных. Но ведь до этой стадии долго царил охотничья эпоха. Я в этом вопросе склоняюсь к мнению первого. А так бы, откуда культ богини «Матери-оленихи», откуда сила “Рога” или “Рогатые” символы в мифологии. Царицей охоты было травоядное животное, оно кормило, одевало, а когда “одомашнилось” и поило молоком наших далеких предков. Возможно, позже и убили быка травоядного (Луну), и стали поклоняться хищным идолам (Солнцу), когда солнце, по мнению Сулейменова не так “пекло как раньше”, а сталотолько ласково греть Землю. Теперь символом Бога-Солнца стали хищники-охотники. Он оперирует семиотической системой и графическими знаками слов всего человечества и далее видит, что «с убийством быка дело не закончилось», а может быть только и начиналось. Потому что кроме бесплодного быка есть его мать — корова!

Хотя автор «Письма» об этом вслух не говорит, да и здесь не ставит такой цели. Его задача – расшифровать знаки и первичные символы, означающие Бога-Солнца. Но все-такиавтор наткнулсяна корову-мать. «Созвучие слов “ink” (ацтек) – “царь”, “князь и “инек” (тюрк.) – корова; далее: “эне” (тюрк.) – мать. Алтайское слово енек(*enk) и происходящее от него ене – мать. Полагаю, – пишет Сулейменов, – тот же письменный знак имело и греческое *genik* (а) – женщина и турецкое *enik* (*enek*)». По утверждению автора это староказахское слово бог: «Сохранилось в формуле божбы: «“ink” де! — скажи “ink!”», то есть побожись, поклянись. Традиция веры в *ink* была столь сильна, что преступник, настаивающий на своей невиновности, мог подкрепить свои доводы, произнеся это слово, и суд старейшин вынужден был ему верить» [1, с.146].

«У ацтеков – *ink* – царь, князь. Сулейменов вопрошает: «В племени, где знак солнца стал гербовым, все члены фратрии стали называть себя его именем. Не так ли возникает этноним *инк*?».

Семантический переход (царь) *kin, king*, (*eng –ing,ink) – солнце [1, с.146]. Далее автор пишет, что на иероглифах майя *kin* означает Солнце: «В америндских названиях солнца были представлены естественный мягкий *kin* (майя) и искусственный *kön*<*kon (инк.), в пракаитайском: *gin*<*gen.» [1, с.132].

«Предводителя тюрков звали Куль-Тегин(Золы потомок),а могли величать Кунь-Тегин (потомок

Солнца) — не только в тюркских языках — а самые ранние значения отложились в древнегреческом “тек” означает: 1) *дитя*; 2) *род*» [1, с. 145].

От идеи архаического материнства родился мотив непорочного зачатия. Мифы свидетельствуют, что еще дикая, неодомашенная корова, т.е. животные из семейства оленей, обожествлялись нашими первобытными предками. Они признали того, что материнство — великое явление. От контаминаций значений, выведенных из семиотической идеи Сулейменова, вырисовывается версия из солярной мифологии тюрков: возможно K^{ül}-Тегин есть K^{ün}-Тегин — сын Солнца, матерью которого является *Инек*, т.е. священная корова, земной символ означающий знак Матери-Солнца: *ink*. Она, разумеется, не та корова, в сегодняшнем восприятии. Она могла бы быть дикой коровой: Матерью-Оленихой, маралом, кормящей человеческого детеныша — сюжет, весьма укоренившийся в мировой мифологии. Эта версия могла бы еще раз подтвердить нашу идею о солярном происхождении тотемистических предков [3, с. 102-129].

Тезис второй: Кто следующий Бог? Все открытия О.Сулейменова так или иначе возвращает его в круг мифологического восприятия мира. Ведь все знаки рождены образным мышлением. Речь идет и далее о знаке Солнца, отождествленный земным знаком быка “*gud*” (“*dog*”) англичане ознаменовали переименованием названия:

- *god* – бог;
- *dog* – собака (“клыкастая пасть”).

Немцы получают слово *dag* – день (*солнце)» [1, с. 268].

Таким образом, культ собаки-первопредка или же волчицы-прародительницы запечатлены в графических знаках и их семиотическая взаимообусловленность очевидна, если: «тюркское — *kün* означает *солнце*, а греческое *kin (os)* – *собака*, а на языке майя *kinking* – также *солнце*» [там же], отсюда *king* – король. Эти графические знаки говорят о том, что до сложения мифологических сюжетов тотемистического содержания, человечество уже оперировало всеобъемлющей информацией о своем происхождении. А сюжеты, похоже, появились позже. По мнению Сулейменова «в результате обожествления собаки, как земного воплощения божественного предка, что в итоге привело к приручению этого животного, как ранее – коровы, барана, лошади» [1, с. 269]. Далее автор приводит примеры из тюркской мифологии, в частности две генеалогические легенды о происхождении кыргызов и уйгуров от волка, и сюжет о капитолийской волчице [1, с. 271]. Я в свою очередь вставила бы миф о непорочном зачатии от солнечного луча, проникающего перед закатом в материнское лоно в виде солнечной нити и уходящего перед рассветом в облике белого (в иных версиях: серого) волка. В результате чего появляются на свет или вожжи-предводители или родоначальники племен, впоследствии образовавших известную народность.

Если О.Сулейменов выявляет истоки древних поверий с помощью доисторических письменных знаков, то сейчас сопоставляя поздние тексты мифологического содержания можно убедиться, что они с абсолютной точностью повторяют версию первого. Реконструируем мотив генеалогического сказа по онтологической версии «Языка письма»: знак Солнца ⊕.

- тюркское – *kün* – *солнце*;
- на языке майя *kinking* – *солнце*;
- греческое *kin (os)* – *собака*;
- *king* – *король*.

Восстановим лингвистическое выражение сюжета: Солнце (*kün* или *king*) проникал в материнское лоно в образе (*kin (os)* собаки. От брака земной матери и небесного отца родился (*king*) король. Впоследствии в мифах матерью являются почитаемые животные, олицетворяющие богиню (тотемы).

Один из сюжетов, записанный у Бичурина подтверждает вышеприведенную схему: «Родились две дочери чрезвычайной красоты. Вельможи считали их богинями. Шаньюй сказал: “можно ли мне таких дочерей выдать за людей? Я предоставлю их Небу. Молю небо принять их”» [4, с. 214]. В запертую обитель, в девичьи покои проникал дух Солнца в виде золотой нити, а к восходу выходил в образе волка через дверь и убирался восвояси... Дочь правителя родила сына в чужбине, а от него произошли племена и народы, которые сквозь тысячелетия почитали волка как своего прародителя.

Палеографические искания О.Сулейменова заставили меня изменить свое убеждение о том, что нет ничего древнее мифов. Теперь глядя в символические знаки, в виде круга, полукруга, крючков, в форме булавы, шести, венца... Их образовали малое человечество, это был их язык. В них была заключена земная система мышления — основа ключевого мифотворчества.

Я бы сказала авторский подход к палеографическим знакам и его расшифровки куда красноречивее многих сюжетов. Книга всецело посвящена обожествленному символу Солнца и знаку языка. По этим знакам прослеживается эволюционный путь человеческого мышления. Пути искания своего бога. Пути сложения первого мифа о своем происхождении. Знаки поведают том, как бог породил человеческого родителя.

Во главе всех знаков стоит круг. Круг, разделенный на четыре части называется Бог солнца *udu* – круг, разделенный прямой чертой на четыре части Штыс. до н.э. [1, с. 244].

«Бога солнца называли *god*. Связь с солнцем угадывается в *hot* – горячий (англ.). И не столь отвлеченно *udu* и значение общетюркского *ut (ot)*, чувашское *ut*» [1, с. 162]. «Другое имя бога Солнца было Крос, Крас» пишет автор (красивый, божественный – Н.Н.). Сюда можно было бы добавить тюркский эпитет “кюндей (кырг.: күндөй)” т.е. “красивый, божественный”. «Язык – это кладезь исторических сведений, не уцелевших в отрывочных летописях» говорит «Язык письма» [1, с. 204].

Тезис третий: Спор Солнца с Луной. В своих исследованиях Церен оперирует лунными рогами, олицетворяющие Лунного бога и видит их непосредственную связь с Мировым деревом. О.Сулейменов же отрицает все “лунные” божества: «Все перечисленные животные почитались, но думаю, не как лунные. Все они земные воплощения Солнца» [1, с. 109]. По его версии, солнцепоклонники убили всех, что напоминает Лунного бога. В наскальных сценах, где изображено убийство быка О.Сулейменов интерпретирует как убийство Лунного бога солнцепоклонниками [1, с. 59]. Но тут трудно согласиться с автором «Письма», не может быть, чтобы все боги Луны были истреблены и преданы забвению. Однако автор признал, что «лунопоклонничество не завершилось разом и повсеместно. Оно продолжалось чуть ли до наших дней. Особенно в культурах, остававшихся в зонах, где климат благоприятствовал почитанию Луны и Венеры» [1, с. 56]. Приведем к сказанному наглядный пример: в культуре тюрков существовало понятие в отношении особого домашнего животного “аймюйюздюу, ачатуяктуу” (луннорогие, парнокопытные), которого в своих ритуалах приносили в жертву богам, в честь памяти предков и т.д. Я склоняюсь к мысли, что почитание оленя северных тюрков и есть рудименты почитания Луны. Ведь код человеческой памяти, нареченный К.Г. Юнгом “архетипическим мышлением” не дал бы все что было, перечеркнуть в эпоху почитания Солнца ⊕.

В лице двух ученых этнологов идет спор за почитания двух крупных небесных светил. Церен считает: «Поклонение солнцу было эпизодом, не затронувшим основ традиционного почитания светила» [2, с. 30-32].

Автор «Языка письма» оценивает вклад Церена, хотя парадигма его теорий (О.Сулейменова) сводится к знаку Солнца: «Церен первый из исследователей символов предположил связь небесного древа со всей этой мифологической атрибутикой. Но он не восстановил графический знак и его первичную семантику» [1, с. 111]. Надо признать, что Э.Церен оттолкнулся от Лунного божества и вошел сразу в христианский век, тем самым шагнул через пропасть, преодолевая Солнечную вежу, и все последующие этапы мифотворчества человеческой истории.

О.Сулейменов говорит: «Основная ошибка Э.Церена и других историков религии мне видится в том, что они в своих рассуждениях оперировали данными мифов и религиозной символикой в отрыве от материалов палеографии и языков (1, с. 121). Он не восстановил графический знак и его первичную семантику (1, с. 111)».

Подводя итоги к нашим наблюдениям, оставляем право за вами воспринимать выложенную нами вещь, как впечатление наивного читателя неимоверно трудноперевариваемой работы о происхождении письменности и языка малого человечества. Мы лишь попытались идентифицировать некоторые штрихи к портрету древней мифологии тюрко-монгольских племен.

В заключении осмелюсь предложить изображение из другого источника, удивительно похожего на палеографические знаки из книги «Язык письма».

«На крайнем севере Семиречья найден уникальный памятник Сакского периода. Огромный круг диаметром 90 м сооружен из крупных валунов вокруг гигантского по размерам каменной глыбы. Размер центрального камня превышает объемом среднюю комнату. Внутри круга четыре спицы из ряда камней, ориентированы они Север-Юг и Запад-Восток.

Этот кромлех – храм Солнца, аналогично Стоунхенджу служил средством для определения дня равноденствия – его две спицы указывают точки восхода и захода Солнца в дни весеннего и осеннего равноденствия. В древности в нем проводился праздник встречи Наурыза, древнего праздника Саков-Солнцепоклонников» [5].

1. Сулейменов О. Язык письма. – Алматы-Рим, 1998.

2. Церен Э. Лунный бог. – М.: Наука, 1976.

3. Нарынбаева Н. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө унгулары (Мифологические истоки кыргызской сказочной прозы). – Бишкек, 2011

4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. I – М.–Л., 1947.

<https://www.facebook.com/341796912611605/photos/pcb.370324753092154/370324679758828/?type=1&theater>

**Ф.М. Шамшиденова, т. ғ. к., доцент,
ҚАУ, Алматы қ.**

КЕРЕЙТТЕРДІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ

Керей деген сөздің неден шыққаны туралы әр түрлі пікірлер айтылады. Монғолдың «хээрийд» – далалықтар деген сөзімен төркіндес деген болжамдар бар. Профессор И.Н. Березин (1818-1898) керейлер ертедегі шүршіттердің («шүршіт» - маньчжур (Цин) династиясы Қытайда билік еткен кезде (1644-1911) казактар қытайлықтарды (маньчжурларды) осылай атаған дейді [1]. Ерте заманда Қытайдың Солтүстік жағында Шүршіт деген бір үлкен жұрт болған. Үнділер мен тәжіктер оны шын дейтін. (Әбілғазы «Түрік шежіресі»)) «Кари» руының бір бұтағы деген болжамды айтады. Ертедегі маньчжур (шүршіт) тілінде «Кари» қара (баран) деген ұғымды білдірген. Әбілғазы баһадүр хан (1603-1660) «Түрік шежіресі» еңбегінің екінші бабында «Керейт елінің баяны» деген тақырыпқа тоқталады: «Керейттің мағынасы қара (баран) деген. Бір кісінің екі баласы бар еді, барлығы да қара болды, сондықтан оларды керейттер деп, олардан туғандарды да керейттер деп атап кетті» [2]. Монғол тілінде «хэрээд» – қара құс, қарға деген мағынаны білдіреді. Фольклоршы Г.П. Потанин (1835-1920) түркі-монғол ру-тайпаларының ертедегі қасиетті құстарының аттарын келтіреді, солардың ішінде Қаракерейдің құсы – қарға, керейдікі – жапалақ дейді.

Наймандар мен керейлер жөнінде ғылымда әр түрлі пікірлер бар екені белгілі. Олардың бәрін талдай отырып, белгілі бір жүйеге келтірген Әлкей Марғұлан деп тұжырымдауға болады. Рашиденнің «Жылнамалар жинағындағы» олардың шығу тегі түрік тілінде сөйлеген үңгіттермен бірдей деген пікіріне сүйене отырып Н.А. Аристов, Ю. Клапрот, Ховорс наймандар мен керейлер түрік тілінде сөйлеген тайпалар, ал XX ғ. тақты ғалымдардан наймандар мен керейлердің түркі тайпасы екенін анықтаған Мурояма, чехославак ғалымы П. Поуха (1956), А. Инан (1960), кеңестік ғалым Л.Л. Викторованың (1961) пікірлерін жүйелеп және осы ғалымдар деректік негізге тас жазуларды ала отырып, Несториян (Айса) үлгісіне кірген наймандар, керейлер, үңгіттер, меркіттер бір ғана түрік тілінде жазатын болған деп пайымдайды [3, 138 б.].

Керейлердің Алтай мен Қаңғой тауы ішіндегі Өрен - Қорық, Құласын, Өтеген, Құбакия деген атақты қыстаулары болған [3, 139 б.]. Осы екі тайпаның қалаларын сипаттағанда Әлкей Марғұлан Махмұд Қашғаридің де еңбегіне жүгінгенін байқауға болады. Махмұд Қашғари бойынша керейлер мен уақтардың жеріндегі үлкен қаланың бірі «Қатун сыны» (Хатынның сын тасы тұрған қала) [3, 139 б.]. «Қатун сыны» М. Қашғари картасында Гоби даласында белгіленген. Осы қалада наймандар мен керейлер, уақтар ұдайы танғұттармен алысып отыратын [3, 139 б.]. Осылайша қалаларға сипаттама жасай отырып, Әлкей Марғұлан осы тайпалардың ірі сауда орталықтарына да ерекше тоқталады. Осы қалалар көбінесе Езен өзені бойларында орналасқан. Мысалы, Езен өзенінің сол жағасындағы әкімшілік және сауда орталығы болған Езен қаласы. Оның үйінділері Гоби аймағынан табылған. Осы Гоби өлкесіндегі келесі бір сауда орталығы Езен өзенінің төменгі оң жақ жағасында орналасқан Хара – Хото қаласы наймандар мен керейттер осында да тұрған [3, 19 б.]. Керейттердің әйгілі Қаракорым қаласы XII соңына дейін өздерінің бас қаласы болса, Орхон өзені бойында Түндік деген қаласы болған [4, 23 б.].

Ә.Х. Марғұлан династиялық некелердің мәдени дәстүрге үлкен ықпалы болғанын да сипаттайды. Шыңғыс ханның балаларын тұрмысқа шыққан керей мен наймандардың қыздары олардың рухани өміріне үлкен әсер еткен. Оқтайдың әйелі Торқын – хатун мен Толының әйелі Сұртоқты бикемнің ықпалы күшті болған, Сұртоқты – керей Он ханның немересі. Өзінен туған төрт баласы Мөңке, Құбылай, Алауке, Арық - Бұқаға жақсы білім берген [3, 138 б.]. Керейттердің шаңырағы ортаға түскенде Шауыр бике Шыңғысханның кенже ұлы Тулуйға тұрмысқа шыққан. Шыңғысхан бұл дүниемен қоштасар алдында Шауыр бике қасында болған: «Келін, қарағым, егер ханға әке көз жұмса айнала не болмақ? Ал өзіңнің серігің Тулуй көз жұмса ше?» – деп атасы сұрағанда, Шайыр бике «Оу, қасиетті хан ием, ұлы қағанның көз жұмғаны қалың елінің жесір қалғаны емей немене, ал Тулуй көз жұмса жесірлік тек менің басыма түспей ме?» дегенде Шыңғыс хан «Келінім тауып айттың, осы алғырлығың үшін мен сені бұдан былай келін демей «Бек тайху» (Тугнусша Бибатима пірім деген сөз) деп атайтын боламын және саған Цахардың сегіз тайпа елін сыйға тарттым», – дейді [4, 40 б.]. Демек, керей қыздарының Шыңғыс алдында беделі жоғары болған деп пайымдауға болады.

Жазу-сызуға, хат тануға деген ынтаның күштілігінен наймандар мен керейлер арасында бітікші

абыздар көп болғын. Керей ханның ұлы бітікшісі Құтты – Бұқа барлық керей елін жазуға үйреткен, ал Шыңғыс хан мемлекеті құрылғанда оның сенімді бітікшілері (абыздары) керейлер мен наймандардан, не уақтардан болған. Шыңғыс ханның ерекше сенген бітікшісі Керей Абушқа (Абуша) абыз, Өктай ханың ұлы бітікшісі Керей Қарыдай (Кәрітай) болған [3, 138 б.]. Мөңке ханның ұлы бітікшісі де Керей ұлысынан болған. Ол Мөңкенің балаларына ойғыр жазуын үйретеді. Екінші хатшысының бірі керей Мұқыр бітікші [3, 138 б.].

Көптеген ғалымдардың пайымдауынша монғолдардың мәдениетінің өркендеуіне наймандар мен керейлердің ықпалы өте үлкен болған әрі олардың мәдениетін монғолдар жалғастырған. Ә.Марғұланның айтуынша наймандар мен керейлер Орхон ойғыр алфавитін жақсылап пайдаланған жұрт болған соң, оны көрші елдерге де таратып отырған [3, 138 б.]. Шыңғыс хан тұснан бастап монғолдар да ойғыр алфавитін пайдаланып, оны көрші тайпаларға таратқан. Өзі де наймандар мен керейлермен қарым - қатынаста болғандықтан олардың бітік жазуын, мөрі бар екенін көріп таң қалған.

Әлі күнге дейін несториан ағымы тарихшылардың назарын аударуда, өйткені түркі тілдес халықтар негізінен мұсылман дінінде болғандықтан бұл құбылыс бәрімізді елең еткізетіні түсінікті. Несториандық дін ағымы Дешті Қыпшақ, Алтай-Саян таулары, Жетісудың солтүстік аймақтары, монғол даласындағы көшпелі түркі тайпалары арасында таралған болатын. Христиан дінінің несториандық тармағы алғаш рет Византиядағы православие шіркеуінде пайда болған. Оның негізін қалаған Нестори (б.з. 380-451 жж.). 428 жылы Рим патшасы оны Византиядағы Константинопольдің патриархы етіп тағайындайды. Ол христиан дінінің дәстүрлі қағидаларына қарсы шығып, «кұдай-адам» жайлы мистикалық-христиандық ұғымды сынады. Несторидің пікірінше, қасиетті қыз Мариядан кәдімгі адам туған. Кейіннен ол адамға тән әлсіздікті жеңіп, тәңірдің ұлы (Миссия) дәрежесіне жетеді. Ал христиан дініндегі Ортодоксты діни ілім адам мен тәңірі бір жаратылған деп есептейді. Сөйтіп, нестори және оны жақтаушылар «дін бұзарлар» деген атпен айыпталып, шіркеуден қуылған. Олар Кіші Азия, Иран, Орта Азия сияқты жерлерге кетіп, дін таратады. Оның қағидаларын жақтаушылар несториандар деп аталады. Несториан діні осылайша бүкіл шығысқа кең тарап кетеді. Бұл дінді таратушылардың көбі сүриялықтар (сириялықтар) болған.

Қазақ жерінде түркі тектес тайпалардың христиан дінімен жақындасуы б.з. VI-VII ғасырларында, яғни Түрік қағанаты дәуірінде болған. Әрине, бұл жөнінде қолда бар тарихи деректер мардымсыз. Француз тарихшысы Шаванс христиан дініндегі түркілер туралы Рим тарихшыларының жазбаларына сүйене отырып былай деп жазады: «Рим тарихшысы Симукатаның жазуынша 591 жылы Шығыс Рим императоры Маврих парсы шахы II Хусроуға көмекке әскер шығарып, Түрік қағанына қарсы соғысады. Соғыста қолға түскен түрік тұтқындарын парсылар Константинопольге алып барған. Сонда маңдайларына крест белгісі салынған түрік жасауылдарын көріп, Рим императоры қатты танданады. Сөйтіп, тұтқындардың айтуынша, олардың жас уақыттарында түрік елінде жұқпалы ауру тарапты. Христиан миссионерлері аурудың алдын алар деп түрік балаларының маңдайларына крест белгісін салыпты. Содан бастап олар христиан дініне кірген екен». Одан әрі бұған талдау жасай отырып, Шаванс «Христиан діні Қаңлы түріктеріне заманымыздың 561 ж. тараған болса керек. Бұлай дейтініміз маңдайларына крест белгісі бала кездерінде салынған түрік жасауылдары Римге қолға түскен кезде көпшілігі отыз неше жастарда еді. Сөйтіп, 591 жылдан кем дегенде отыз жыл бұрын христиан діні түріктер арасына тараған болады» [5, 15 б.]. XI-XIII ғғ. қазақ тайпалары арасына христиан діні екінші рет таралып, өрлеген кезі болды. Алтай, Саян таулары, Дешті Қыпшақ және монғол жерінде өмір сүрген керей, найман, меркіт, уақ т. б. тайпалар несториан дінінің ықпалында болады. Осы тайпалар арасына несториан діни сенімі соғды, парсы, шам саудагер миссионерлері арқылы тараған деп топшылауға болады, өйткені Жібек жолының бойымен бұл елдердің саудагерлері шығыстан батысқа, батыстан шығысқа жүріп жатты.

1009 ж. несториандар уағызшыларының алдында керейттер шоқынып дінге кіреді. Бұл бір кездері ғұндар, түріктер мен ұйғырлар өз мемлекеттерін құрып нығайтқан жердегі, Орхон, Толы мен Онгин бойын мекендеген Орта Азияның монғол тілді халықтарының ішіндегі ең ірі және мәдениеттіс болатын. XI ғ. бас кезінде, аңыз бойынша, христиан дінін қабылдаған ересек керейттердің саны 200 мың болған деседі [6]. Демек, балалары мен қарттарын қосқанда олардың саны екі есе көп болған. Аңызға қарағанда, керейттердің дінге кіруіне себеп болған нәрсе, шөл баябанда адасып кеткен керейт ханына Сергей әулие келіп аян беріп, үйіне апаратын жолды көрсетеді. Хан күллі халқымен бірге шоқынып, Марғұз (Марк) деген ат алады. Бұл жайт дереу Мерв митрополитіне оразаны (пост) қалай тұтады – деген сауал келіп түседі. Митрополит осынау маңызды канондық шатақ мәселе жөнінен Бағдаттағы несториан патриархы Иоан VI (1011 ж. қайтыс болған) сұрап, керейттерге ораза кезінде еттен ғана тыйылу керек-тағы, сүт тағамдарын жей беруге болады деген түсінік жібереді. Керейлер арасына тарағаны туралы Рашид-ад-дин былай деп жазған: «Ол кезде олар (керейлер) өзге тайпаларға қарағанда күшті еді. Ғайсаға табыну олардың салты. Олар ғайсаның дініне сенетін» [7]. Ал В. Бартольд «Сүрия хикаяларында керейлердің христиан дініне кіруі айтылады. Онда керейлер христиан дінін христиан саудагерлері арқылы үйренген», – дейді. Қытай тарихшысы Ваң Жылай «Сүрия тарихшысы Барр Хобраудың айтуынша, Мервтегі христиан діні патриархының б.з. 1009 жылы Бағдаттағы христиан

попына жазған хатында керейлерден екі жүз мың адам өздерінің ханымен бірге шоқыну салтын өткізді. Хандары христианша ат қойды делінген», -деген деректі келтіреді [6, 16 б.]. Демек, керейлер XI ғ. басында несториан дінін қабылдаған. Христианша ат қойғандары да шындыққа келеді. Рашид-ад-дин «Крей ханы Уаң хан тұғырылдың атасының аты Маркос еді. Оның енді бір аты Бұйрық хан болатын», - деп жазған [7]. Осыған қарағанда Бұйрық хан оның түркіше аты, Маркос діни есімі деп түсінеміз. Марко Поло керейлер еліне барған кезде керей ханының аты Георги – Уаң ханның төртінші немересі болғанын айтады. Бізге әзірше белгісіз керейлердің тағы да бір ханының атын Марко Поло Престер Жохо деп жазған. Қазақ халқы құрамына кірген керей тайпасының тамғасы – ашамай немесе креш таңба. Бұл керейлердің несториан дініне кіріп, крест тағып жүргенін дәлелдесе керек. Мұның археологиялық айғағын Ә. Марғұлан көрсеткен. Монғолиядағы Июх-архан өзені бойындағы керейлерден қалған бір құлпытаста бұғы, қабан суретімен бірге ашамай немесе крест таңбасы қойылған. Онда орхон жазуымен «Марымыз, Шадымыз» деген сөздер жазылыпты. Мұндағы «Мар – христиан дініне үгіттейтін ұстаз (сүрия тілінде), Шад – ел басқарушы (түрікше) деген сөз» [3, 139 б.].

Найман, керей және т.б. тайпалардың ата жұрттары Монғолия жері мен Алтайды, Тарбағатайды тастап бүгінгі Қазақстанның жеріне, жалпы евразиялық далалық аймаққа қарай қоныс аударуларын XIII ғ. басындағы Шыңғысхан шапқыншылығымен түсіндіреміз. XIII ғ. басындағы осы оқиғалардан кейін, Алтай жерінің және Тарбағатайдың терістігінің бірнеше ғасыр бойы тарихта «ойрат», «жоңғар» деген аттармен кездесетін батыс монғол тайпаларының мекеніне айналғанын көреміз. Осының бір белгісі сонау түркі заманынан келе жатқан түрікше жер атауларының бірте-бірте монғолшаға айналуы (Бүгінгі Шығыс Қазақстан жеріндегі өте көп кездесетін монғол атауларын XVII-XVIII ғ.ғ. жоңғар заманымен ғана түсіндіру дұрыс болмас еді). Мысалы, «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу» жырының көне нұсқаларының бірінде Қарабай сұлу Баянды жетім бала Қозыға бермеймін деп қашатыны айтылады, сонда ол жылжып-жылжып отырып:

«Ертіс басы қара дін жерге кетті,
Бейне теңіз дейтұғын көлге жетті» делінеді.

Міне осы жердегі «Бейне теңіз» атауы түрік, одан қала берді найман заманындағы Зайсан көлінің ескі атауы. Ал «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу» жыры оқиғасының орын алған жері Аякөз өңірі екені, сол сияқты туындының ерте түрік дәуіріне жататыны ғылымда белгілі және оқиғада найман тайпасына кіретін балталы мен бағаналылар айтылып отырады.

Әрине, бүкіл Тарбағатай өңірін бірден батыс монғолдардың мекеніне айналды деу қисынсыз болар еді. Бұл негізінен Тарбағатайдың терістік өңірлеріне қатысты. Ал күнгейі кейіннен ғана барып алдымен ойраттардың, кейіннен жоңғарлардың иелігіне өткенін байқауға болады. Тарбағатайдың күнгейіне жататын бүгінгі Үржар, Мақаншы, Таскескен, жартылай Аякөз өңірлерінің бір кездерде, XIV ғ. ортасында құрылған күшті түрік мемлекеті Моғолстанның (Бүгінгі қазақ мемлекетінің де тарихи бастауларының бірі) құрамында болғанын деректер айтады. Бұл туралы Мухамед Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди» еңбегінде «(Моғолстанның) шығыс шеті қалмақтар жеріне тіреледі, және (оған кіреді) Барс-көл, Еміл және Ертіс. Солтүстігінде ол Көкше теңізбен, Буммен және Қараталмен,... шектеседі», - деп атап көрсетеді [8, 217 б.].

Сол кездегі тайпалардың ішінде сыйлы, қуаттысы осы керейлер болған. Есугей баһадур мен Шыңғыс хан тұсында керейлерді Он хан басқарды. Шыңғыс ханның әкесі де, өзі де Он ханға көмектесіп, үнемі қолдау көрсетіп отырған. Кейіннен жауласып, араларында соғыс та болып, керейлер Шыңғысхан қолына тұтқынға түседі. Он хан көріпкел саясатшы болған жоқ. Темучин қаған болып жарияланғанда ол қуанып, «сендер, монғолдар, қалай қағансыз боласындар? Жалпы келісіммен қабылдаған шешімдеріңді өзгертпендер» деген.

1201 ж. Жамуханың айналасына Шыңғысханға бағынғысы келмеген тайпалар жиналады. Олар керейтің Он ханын да өз жауы деп есептейді, өйткені Темучин де, Он хан да енді үлкен көшпелі мемлекет құруға ұмтылған еді. Аргун өзені бойында Жамуха-сечен гурхан титулымен өзін таныған тайпалар мен рулардың жаңа коалициясының билеушісі болады. Сөйтіп Жамуханы қолдаушылар ішінде демократиялық элемент пайда болып, олар Шыңғыс хан мен Он ханның өрлеп кетуінен қауіптенді. Өз кезегінде Жамуханы да жақтаған ақсүйек топтар болды. Көп ұзамай Жамуха мен Он хан және Жамуха мен Шыңғыс хан арасында қақтығыс басталып, Жамуха үшін жақсылыққа әкелмеді. Оған бағыныштылардың көбі қашып кеттіде, өзі ұлысымен бірге Аргун өзенін төмен бойлай тез көшуіне тура келді, өйткені Он хан мұның ізіне түскен еді.

Есугейдің тірі кезінде Тоғұрул онымен ағайын-бауырдай болып кетеді. Мұндай жақындықты анд деп атаған. Мұны біз ант деп түсінеміз. Ант – жеке тұлғаның ең қасиетті нәрсемен өзге бір адамды не адамдар қауымын өзіне адал ниетіне салтанатты түрде сендіру, уәде беру, куәлік ету. Қазақ дәстүрінде тіршіліктің ең негізгі нәрі нан мен қасиетті құран алдында ант беру рәсімі кездеседі. Жаугершілік замандарда сарбаздар елдің бостандығы, намысы үшін жан аямасқа серттесіп, қылыштың жүзін сүйіп ант берген. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігіне» «ант» сөзіне былай түсініктеме берген: «Ант. I. Серт, уәде, шарт. Жау тисе егер көгінен, Яки судан жерінен талқандай жауды жеңеді ер, Отанға берген ант үшін (Жамбыл)». Адалдықты сақтау үшін салтанатпен арнайы берілген уәде. Жұрт түрегеленіп тұр.

Чернов тездетіп, ант қағазын оқып шығып:- Қане, енді мына қағазға жағалай қол қойып шығыңыздар!- деді. (С.Сейфуллин. Тар жол тайғақ кешу). Ант айтты. Уәде, серт берді. Көбікті бастап, өзгенің бәрі қостап ант айтсады (М.Әуезов. Шығ.). Табытын ұлы даланың көтерді барлық халқымыз. Токтады тынып қаралы үн, Айтылды сол сәт антымыз, (С.Мәуленов. Жолдас).

Шыңғыс хан 1198 жылы өзінің ата жауы татарлар сол кезде Қытайға билігін жүргізіп отырған Шүршіт династиясы (Цзин) мемлекетімен жауласам деп шүршіттерден жеңіліп Улз өзенінің бойында шегініп келеді деген хабар алысымен ортақ ата жауы татарға неге бірлесе соққы бермеске деп Тогорилге жаушы аттандырады [4, 28 б.]. Шыңғысханның бұл ұсынысын қолдаған Тогорил оның алдынан шығады. Суыт аттанған екі анда Улз бойындағы Хусуту Шитуэн, Нарату Шитуэнде бекінген татарлардың төбесінен түседі. Шыңғыс хан мен Тогорил татардың Мегужин Султ ханын өлтіріп, одан біраз олжалы болып қайтады. Екі анда осы бір ерлігі үшін шүршіттің әскери қолбасшысы Ванган Чисаннан «Чаутхури» және «Ваңхан» атағын алған [4, 28 б.]. Осы кезден бастап Керейттің Тогорил ханы «Тогорил Ваңхан» деп аталған.

Керейттер VII-IX ғғ. Байкөлдің солтүстігінде Орман елімен бірге тұрса, кейіннен монғол даласына қарай ойысқан. Керейттер монғол жеріне Сібір, Кем өзені бойынан келген. X ғ. Шығыс Сібірден Халха жеріне монғолдармен бірге әуелі Бикин одағы, одан кейін наймн, керейттер келіп қоныстанған [9, с. 386]. Ол ары қарай 1007 ж. Керейт атын атап, керейттер шығыстағы түркі тайпалары ішінде бірден бір көзге түскені Абуль-Фараджының еңбегінен үзінді келтіреді [213, 114 б.]. Олар X ғасырда Шығыс Сібірден Халха жеріне монғолдармен қатар әуелі Бикин одағы, содан кейін Найман, Керейттер келіп қоныстанған [9, с. 386]. Рашид-ад-дин Бикин одағының билеушілері басында Ваң хандық керейттер, Таян хандық наймандар және басқадай тайпалардан гөрі мәртебесі биік болған, бірақ бара-бара соңғы аталған тайпалардың мәртебесі биік болған дейді [7, с. 114]. «Монғолдың құпия жинағында» керейттерді жат жердің ұрпағы деп атайтын себебі осыдан. Яғни, керейттер Сібір жерінен келгендіктен осылай айтқаны тайға таңба басқандай айқын көрініп тұр.

Уан ханның ұлы Сенгун тақтан дәмеленіп, Шыңғысханның өрлеуіне қызғанышпен қарап, әкесін онымен ұрыстырғысы келді, алайда бұл ойы іске аспады. Осындай жағдайлар ел ішінде ірткі түсіріп, жеңіліске ұшыраған Уан хан 1203 ж. батысқа қарай қашып, найман ханы Байбұқаның қолына түсіп, ақыры, оның әскерлері өлтіреді. Сөйтіп, осы жылы керейлер Шыңғысханға бағынса, ал бір бөлігі жеңіліске ұшыраған меркіттермен бірге батысқа қашады. Меркіттердің қолын Шыңғысхан Торғай даласына дейін қуып, осы жерде соңғы рет 1216 ж. талқандалады. Жетірудың құрамына кірген керейлер осылар болу керек деген болжам бар. Аристовтың айтуынша, Хайду-ханның әскерінің көбі керейлер мен наймандардан тұрды. Керейлердің көбі Қара Ертістің жоғары жағында, ал Темірдің жорығы кезінде керейлер Қара Ертістен Алакөл көліне және Жирен Қабырға тауына дейін мекендеген. Фишердің «Сібір тарихында» 1639 ж. Алтайда Неверовты туба қырғыздарының ерекше тобы керейттер тұтқынға алғаны жазылған. Сонда керейттер Сібір жерінен монғол даласына қоныс аударған.

Керей елі мал шаруашылығы мен егіншілік және қолөнер кәсібімен айналысқан. «Керейден ұл туса, ағаштың күні туады» деген мақал осы кәсібіне байланысты айтылған. Ата-бабалар мекендеген Сібір өлкесін Қожаберген жырау былай айтқан:

«Атанған бабам Ғали-Ашамайлы,
Өсірген мыңдап тайлақ, құнан-тайды.
Сібірге ұрпақтары қоныстанып,
Ел болып ерте кезден қанат жайды.
Шалқар көл, ну орманды Сібір жері,
Сібірді мекен еткен Керей елі.
Егін сап, күн көрудің қамын ойлап,
Бас қосып кеңес құрған би мен бегі».

Керейлер қоныстанған, Сібір өлкесі орманды дала. Шоқ-шоқ қайыңды-қарағайлы, жалпақ жапырақты орман жиі кездеседі. Бұлардың аралықтары – негізінен бозды-бетегелі, шытырлы бөде өскен шүйгін дала. Керейден ағаш шеберлері: балташылар, ағаш ұсталары, ершілер, үйшілер, шыбық өріп тоқушылар көп шықты. Қазақтың әшекейлі ағаш үйлерін, кебеже асадалдарын, бесік, ат арба, шана, ер тоқым, соқаларды жасап керейлердің қсталарының даңқы алты алашқа жайылды.

Керейлер Сыр бойында қыстап, жазды Сібір жерінде өткізген. Қысы жылы жылдары Сібірде де қыстаған. Бұған куә Қожаберген жыраудың «Елім-ай» жыры:

«Тұтас ел бытырамай орнаған бақ,
Баласы Орта жүздің Керей – Уақ.
Құт қонып, қыдыр дарып ерте кезден,
Мекендеп Сібірді оларды тұрған ұзақ.
Тоғайын Омбы өзені жұртын қыстап,
Баптаған алғыр тазы, бүркіт ұстап.
Бес жүз жыл Керей қоныс еткен Сібір,
Қорғаған жаудан халқын қару ұстап.

Ертіске екі беттеп елім қонған,
Төскейге қой мен жылқы, түйе толған...».

Керейлер Қазақстан жерінде бес жүз жыл мекен етіп тұрды да, 1723 жылы жоңғарлардың жасаған шабуылы қазақ даласын қанға бояды.

«...Керейден Омбы өзенін тартып алды,
Ертіске орнап қалмақ жатып алды.
Көк шалғын қазақ жерін қанға бояп,
Жауыздар сахарамда асыр салды.
Бес ғасыр ата-бабам қоныстанған,
Орманда іші алаңға қыстау салған.
Ертіске Омбы өзені құяр жерін,
Айнала тоғайын қалмақ алған.
Амалсыз Ертіс бойын тастап шықтық,
Дұшпанның бой бермесін әбден ұқтық.
Ор қазып, Есілкөлде жолын бөгеп,
Соғысып қолма қолда қалмақты ұттық...».

Керей тайпасы негізінен Алтай, Тарбағатай тауларын, Зайсан көлінің атырабын, Ертіс бойын және Солтүстік Қазақстан жерлерін қоныстанған. Керейлердің едәуір бір бөлігі Батыс Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы мен Қытай Халық Республикасының Шыңжаң провинциясын мекендеді. Орыс ғалымы Н.А. Аристовтың айтуынша, ХІХ ғасырдың орта кезінде Керейлер Қазақстанда 13-15 мың, Моңғолияда 12 400, Қытайда 12 000 тарта түтін болған.

1. Березин И. Библиотека восточных историков. – Казань, 1849.
2. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы, 1993.
3. Марғұлан Ә. «Тамғалы тас». Орта ғасырда қазақша тасқа бедерленген белгілері // Жұлдыз. – 1984. – № 1. – 132-146 бб.
4. Қианятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: ІХ – ХІІ ғасыр. – Астана, 2001.
5. Шаванс. Батыс түріктер тарихы туралы деректер (қытай тілінді) // Сұңғатай С. Несториан дінінің ортағасырлық қазақ тайпалары арасында таралуы. Қазақ тарихы. – 2002. – № 2.
6. Гумилев Л. Қиял патшалығын іздеу. Пирадар Иоанның мемлекет туралы аңызы. – Алматы, 1992.
7. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. – Кн. 2. – М.-Л.: Наука, 1952.
8. Мұхамед Хайдар Дулати. Тарихи Рашиди. – Алматы, 2001.
9. Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Т. 2. – Л., 1926.

**С.Өтениязов, т.ғ.к., профессор,
Мадрид және Қазақ-Американ университеті, Алматы қ.**

ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Соңғы алты ғасырда Қазақ мемлекетінің есімі тарих бетінен кеткен жоқ. Алайда, қазақ халқы туралы, яғни оның болмысы мен адамзат тарихындағы алатын орны әлі жан-жақты зерттеле қойған жоқ. Қысқаша айтқанда қазақтар туралы зерттеулер еуропалық ғылым дәрежесіне жете алмай жүр...

Қазақ елі адамзат тарихында ерекше орын алатын өзгеше халық. Басқа мұсылмандарға және бүкіл түркі халықтарына ұқсамайтын қазақтың көптеген әдет ғұрыптарымен қатар біртұтас тілі бар. Қазақ тілінде басқа халықтар секілді диалекті жоқ. Әдет ғұрпы бірдей. Мысалы өз руынан қыз алмайтын болған соң құдалық салты бар. Тілі бірдей, тұрмыс салты бірдей. Томск мен Еділге дейінгі ұлан ғайыр территорияда шашырап жүрген кешегі үлкен халықта осы айтылған біркелкі салты мен тілінің бірдей болуы дүние жүзі ғалымдарын таң қалдырады. Мысал үшін айтсақ алақандай жерде тұрса да, көрші өзбек пен түркмен халықтарының тілдерінде диалекті бар, әдет ғұрыптары әртүрлі. Қыздары өз аулынан ешқайда шықпайды... Осындай әдет ғұрпы бар, яғни Еуразия тарихында ерекше орын алатын даңқты Ғұндардың барлық тұрмыс салтын біздің заманға жеткізген жалғыз халық қазақтар еді. Соның барлығы жаңа замандағы Қазақ мемлекетінің арқасында қайта жаңғырып дүниеге келіп еді.

1456 жылдан есептесек 2016 жылы Қазақ мемлекетіне 560 жыл толады. Ал, 1465 жылдан бастап санасақ келесі жылы 550 жылдық ұлы тойды салтанатпен өткізуге міндеттіміз... (Қазақ мемлекеті тарихының белгілі зерттеушісі К.А. Пищулина Қазақ мемлекетінің құрылуын 1428 жылдан, яғни Ақ Орда ханы Барақ өлген күннен бастап есептейді).

Қазақ мемлекеті, яғни Қазақ хандығы Орта ғасыр бітіп Жаңа заман басталғанда пайда болған ерекше мемлекет болатын. Бір сөйлеммен айтқанда Жаңа заманның *інжу маржаны*, басқаша айтқанда *шамшырағы* еді... (Орысша айтсақ *жемчужина Нового времени*). Астанасы Түркстан қаласы болған Қазақ мемлекеті соңғы екі мың жыл ішіндегі *ең демократиялы* мемлекет еді. Дәл осындай мемлекет Ертедегі Грекия мен Республикалық Римнен кейін Еуразияда болған жоқ еді.

Осындай асыл қасиеттерінің арқасында қазақтың бірлігі ешқашан ажырамайды. Ресей империясы, одан бері де Кеңес тұсында қазаққа көп қиянат жасалды. Қазақты жүзге бөліп те, руға бөліп те, бір – біріне соңғы ғасырларда айдап салып неше түрлі қиянаттар жасалып келе жатыр. Қазақты қанша мұқатса да құрта алмағаны белгілі. Осындай жетістіктер мен ерекшеліктерінің барлығы кешегі 300 жыл өмір сүрген, астанасы Түркстан болған, бір орталыққа бағынған айбынды Қазақ мемлекетінің біртұтастығы арқасында пайда болған еді. Сол Қазақ хандығының тарихын кез келген адам ойына келгенін жазып бұрмалай бергені, халқымыздың және қазіргі Егеменді Қазақстанның жетістігі мен жеңісіне нұқсан келтіреді.

Қазақ елінің тағы бір ерекшелігі ертедегі Ғұндардың (хун) барлық әдет-ғұрпы мен тұрмыс салтын біздің заманымызға түгелдей жеткізгендігі. Мысалы: Киіз үй (Қар үй), бесік және баланы бесікке бөлеу салты, Ат тұлдау, Құмалақ ашу әлде жору өнері, тағамдары ... [1].

Қазақ мәдениетінің шыңы болған киіз үй (қар үй) туралы бірер сөз... Осынау “киіз үй” деген термин қазақ баспасөзінде қалыптасып кеткелі көп заман болды. Алайда, осы киіз үйді жасап пайдалану дәстүрін жалғастырып келе жатқан қазақ ауылдарында (Батыс Қазақстан, Хорезм өңірі-Қарақалпақстан, Түркменстан, Өзбекстанның Хорезм, Бұхара, Сұрхандария облыстары) әлі күнге дейін “қарүй” деп атайтынын еске сала кеткеніміз жөн болар. Бұл жерде “қара үй” емес, яғни түсті білдірмейді. “Қар үй” деген термин ертедегі түркі тілінде “Қол үй” деген мағынаны білдіреді. Қанша қиыншылықтан өтсе де осынау ата бабамыздың төл сөзі біздің заманға жеткеніне мың да бір шүкіршілік.

Алайда, осынау түркі сөзі “қар” Қазақстанда Алаш ардагерлері репрессияға ұшыраған 30-шы жылдардан соң өз елінде көп өгейлік көрді. Қарүй –киіз үй, ал, Қаржілік – кәрі жілік болып жазылып кетті де, кейінірек орфографиямызда бекітілді. Кәрі жілікті қазақ орфографиясынан алып тастайтын уақыт алдақашан болды. Сонау перестройка жылдарында осы мәселені Ш.Уәлиханов еңбектері арқылы зорға дәлелдеп едік.

1. Шындығында жіліктің кәрісі мен жасы болмайды. Ал “жілік” деген терминнің өзі қазақтан басқа халықта жоқ сөз. Ұлы ғалым Ш.Ш. Уәлиханов Еуропа ғалымдарын осынау қазақ сөзімен алғаш таныстырғанда- Жіліктің басқа сүйектен айырмашылығы ішінің қуыс, яғни түтік болғанында екенін айтып орыс тілінде “трубчатая кость” деп түсіндірген еді.

2. Сондай-ақ, қаржілік аса киелі сүйек, қазақ елі оны ешуақытта итке тастамаған, үйдің босағасына, мал қораның есігіне әрқашан іліп қойған, яғни осы сүйекке қатысты неше түрлі ырымдар бар, және көптеген аңыз ертегілер сақталған. Демек оны кезінде шала сауатты, дүмше журналист әлде ғалымсымақ жазған екен деп сол күйінде қалдыруға болмайды. Мысалы киіз үй мен қарүйдің мағынасы жақын, яғни киіз үй мен қол үйдің арасы онша алыс емес. Ал, қаржілікпен кәрі жіліктің айырмашылығы аспан мен жердей. Жаман сөздің ел ішіне тез тарап кететіні соншалық, соңғы заманның қазақтары тіпті кәрі жілікке қатысты неше түрлі ырым-жырым ойлап шығарды, (Қартайғанша отырар деп қыздарға ұстатпайды, т.б.).

XX-шы ғасырдың қазақтары неше түрлі қорлық көріп жүріп, көптеген асыл сөздері мен әдет-ғұрпынан айырылатынын Ш.Ш. Уәлиханов сезген болуы керек, осы мәселелерді тасқа басқандай етіп жазып қалдырған. Үлкен кісілер әлі күнге дейін “Қарым талды”, “Қарымды сипа”, “Қары ауырмағанның басы ауырмайды” деген сөздерді көп айтады. Ертедегі және Орта ғасырлардағы түркі тілдерінде *қар* әлде *ғар* термині қол және қанат мағынасын білдірген. Сондықтан *бурунғар* – әскердің оң қанаты, жоңғар- сол қанаты мағынасында айтылды. Жоңғар тіпті мемлекеттің де аты болғаны бәрімізге аян. Түрік сөзі *ғар* әлі күнге дейін монғолда қол мағынасында қолданылады. Ал, қазақ елінде, яғни өз отанында архаизмге айналып барады. Сондай-ақ қазақтар *область* деген орыс сөзін қолданып жүргенде, монғол ағайындар *аймақ* деген түрік сөзін қолданып жүргені осы күннің шындығы.

Қысқасын айтқанда киіз үйдің ежелгі және қазіргі шын аты “қарүй” деген термин қазақ баспасөзінде жазылмай тек ауызекі сөз болып қалып отыр. Қарүй, яғни Қолүй – деп аталатын себебі оның тез құрылып, тез арада жиналатын қолайлы болғандығынан айтылса керек.

Қазақтың киіз үйі Кеңес өкіметі тұсында Қазақстанның көп жерінде қолданыстан шығып қалғаны рас. Оның неше түрлі себептері бар. Қысы қатты және ұзақ болатын аудандарда тек малшылардың үлесінде қалды. Олардың өзі қолдан яғни шеберлер жасаған үйлер емес, фабрикаларда жасалған нашар түрі болатын. Сондықтан оның қарыштап дамудың орнына құлдырап кей жерлерде ұмытылып қалғаны рас. Алайда Орта Азияның қазақтар мекендейтін жерінде (және Иран мен Ауғанстанда) әсіресе Хорезм жері мен Монғолияда тұратын қазақтарда киіз үйді жасау мен пайдалану қарыштап дамығанын бұл күнде қуанышпен айтамыз.

Алматы мен Алматы облысына киіз үйдің жақсы түрлері Қарақалпақстан мен Түркменстаннан көшіп келген қандастарымыз арқылы келді. Сонау перестройка жылдарында Алматыдағы наурыз тойларының сән-салтанаты мен көркін солар келтірді.

Ат тұлдау.

Қаралы үйге ту тіккенді яғни басына жылқының бір уыс қылы байланған найзаны Ш.Уәлиханов та жазды және сол қаралы үйдің суретін де салды [2, с. 75].

Демек күйеуі өлген әйелдің тұл болуы және оның мінген атын тұлдау қазақтарға сонау хун әдет-ғұрпынан келген. Қазақ жырларында кездесетін:

Батырларын құл етіп

Әйелдерін тұл етіп – деп келетін жыр жолдары жауды жеңгенде суреттейтін эпизодтар екенін айтпақпыз.

Құмалақ ашып жору өнері. Осынау құмалақ ашып жоритын керемет өнер қазақ елінде барынша дамыған. Бұл өнерде қыпшақ мәдениеті арқылы хундардан келген өнер болатын.

Хундарда бұл өнердің бар екенін белгілі тарихшылар Приск, Иордан ж.б. жазды. Иорданның жазуы бойынша біз жоғарыда мысал келтіргенбіз. Аттила әрбір шайқастың тағдырын яғни кім жеңіп кім жеңілетінін өзінің бақсы балгерлеріне құмалақ аштырып күн бұрын біліп отырған. Иордан мұндай өнер туралы Каталуния шайқасына қатысты жазған еді...

Сондай-ақ жорудың және бір түрі қойдың жауырын сүйегімен болды...

Хундардың әдет ғұрпында және салт дәстүріндегі кейбір ерекше түрлерінің бұл күндегі бірден бір мұрагері қазақ халқы. Олар мегізінен мыналар:

Баланы бесікке бөлеуі;

Жылқының етін жеп, сүтін ішуі;

Қойдың басын сыйлы қонаққа тартуы;

Қойдың жауырын сүйегін жоруға пайдаланса, қар жілікті киелі сүйек деп есептеуі ж.б.

Хундардың баланы бесікке бөлеуі көшпелі өмірге және басқа жағдайларға өте ыңғайлы болған. Хун молаларынан көптеген бесік пен шүмек және түбектер табылған. Мұндай материалдарды А.Н. Бернштамның археологиялық жұмыстарының нәтижелерінде көрсетілген. Мысалы “Кенкольский могильник” атты еңбегінде хундар бесігі және шүмегі қазіргі қазақ бесіктерінен айырмашылығы жоқ...

Жылқының етін жеу, және әртүрлі тағамдар, соның ішінде ерекше тағамдар яғни, қазы, қарта, жалжая жасау әлі күнге дейін Қыпшақ группасына кірген халықтар мен монғолдарда ғана сақталған...

Жылқы сауу және саумалынан қымыз ашыту, жоғарыда айтқанымыздай хундардың негізгі сусыны. Оны грек пен Рим тарихшылары “камос” – деп жазған еді. /Приск. СПб. 1860. 46-бет/.

Хундардың және қазақтардың дәнді дақылдардан жасайтын тағамдары.

Хундардың сусыны тек қымыз бен шұбат қана болмаған, сондай-ақ олардың негізгі сусынының бірі-астық өнімдерін пісіріп ашытатын-ашытқылар яғни көжелер болған. Хундардың көже ашытатыны туралы Приск, Иордан сияқты Еуропа ғалымдары жазған болатын...

Дәнді дақылдардың ішінде хундардың ең көп пайдаланғаны – тары болатын. Бұл тары дақылы С.И. Руденконың және басқалардың археологиялық қазбаларынан және хун молаларынан көптеп табылды...

Тары – сондай-ақ соңғы Қазақстан территориясында болған түрік мемлекеттерінің бәрінде негізгі тамақтың бірі болған [3, с. 83]. Ал одан соңғы заманда тары дәнді дақылы Қазақстанның барлық жерінде егілген және қазақтар одан неше түрлі тағамдар жасағаны белгілі...

П.П.Румянцевтің 1913 жылға дейінгі Алматы облысын зерттеуінде біз тарының бұл өңірде басқа дәнді дақылдармен салыстырғанда көп егілгенін көреміз. Сонда ол: “Киргизы (Казахи –С.У.) Семиречья сеют следующие зерновые хлеба: пшеницу, ячмень, овес, просо, кунак, рожь, рис и кукурузу, последние три злака встречаются в ничтожном количестве” [4, с. 226] – деп жазғанына қарағанда ХХ ғасырдың басында Алматы облысында тары өте көп егілген дәнді дақылдардың бірі.

Хундар тарыдан тек көже ғана жасамаған сондай-ақ басқа да тағамдар жасаған. Осы мәдениет бұл күнде қазақ пен қырғызда көбірек сақталыпты. Қырғыз халқындағы тары ашытқысының бірі боза болса, қазақта ашытқының тарыдан жасалатын негізгі түрі көже – ал басқа тағамдары сөк, талқан, жент ж.б.

Көже тек шикілей ақталған тарыны пісіріп оған айран әлде қымыз құйып ашытатын тағам.

Ал “сөк” дегеніміз, осынау тағамды 60-жылдарға дейін Қазақстанның барлық жерінде пайдаланатын тағам еді. Кейінірек тек Батыс Қазақстан мен Орта Азияның Хорезм өңірінде (Түркменстан, Қарақалпақ, Өзбекстан және Ауғанстан мен Иранда) тұратын қазақтарда ғана бұл тағам көп пайдаланатын болды. Солардың келуімен қазір Алматы базарларының бәрінде осынау тағам яғни сөк және талқаны көптеп сатылады.

Бұл сөк деген тағам көп қиыншылық пен жасалады яғни дайындау барысында үш операциядан өтеді. 1. Қабығы аршылмаған тарыны су құйып қайнатып пісіреді.

2. Сол піскен тарыны судан сүзіп алған қазанға салып қуырады.

3. Сол қуырылған тарыны келіге салып түйіп ақтайды яғни қабығынан айырады, сонда ғана дайын болған сөкті шайға салып ішкенде иісі керемет шығады. Оның тағамдық яғни қоректік қасиеті өте күшті. Тары салып шәй ішкен адам нан жей алмайды, және көпке дейін қарынды аштырмайды, тоқ болады.

Тарының осы түрінен талқан жасайды, майға әлде сорпаға қатырып жент және басқа көптеген тағамдар жасайды...

Жалпы тары дегеніміз қазақтың ұлттық тағамының бірі. Сондай-ақ тарыдан жасалған көже ең жақсы көже болып есептеледі. Себебі қазақтар көптеген дәнді дақылдардан көже ашытады. Мысалы бидайдан, күріштен, жүгеріден (тек меке жүгері емес, боз жүгері әлде домалақ жүгері және жасымық жүгері). Солардың ішінде тары көже басқарларына қарағанда сұйықтау және ашқылтым болады.

Жалпы қазақ халқы атам заманнан бері тары егудің шебері болған. Әсіресе Батыс Қазақстанда ең көп егілген дәнді дақыл тары болатын. Бұған дәлел Ақтөбе облысындағы Ойыл ауданында 40-шы жылдары Шығанақ Берсиевтің тары өнімін алудан дүниежүзілік рекорд жасағаны біздің тарихымызда аса мақтанарлық ерекше жағдай болып қалды...

Алматы, Жамбыл, Шымкент, Ташкент облыстарындағы кейбір қазақтар, қырғыз ағайындарға ұқсап тарыдан боза ашытады. Жалпы тарыдан жасалған тағамдардың қоректік күші өте үлкен...

Хундардың ат үсті ойындары. Ертедегі негізгі көлік ат болғаны белгілі. Сондықтан хундар жақсы жылқының тұқымдарын өсірген. Оларға ең қажеттісі аттың жүйрік болғаны керек және өзі мықты әрі төзімді түрлерін көптеп өсірген. Ер қанаты ат болғандықтан соғысқа мінетін ат ерекше үйретуді талап еткен. Сондай-ақ олар өте күшті әрі төзімді болған. Қыпшақ және басқа түркі мемлекеттері заманында соғысқа мінетін аттарды “ақта” аттар деп атаған. Оның себебі бұл аттар өте мықты және жуас болған. Ақта дейтін себебі олар әдейі піштірілген аттар болатын.

Хундар империясы өмір сүріп тұрғанда салтанатты жиындар мен тойлар көп өткізілген. Сол тойларда ат үсті ойындардың көптеген түрлері көрсетілген. Мысалы бәйге, көкпар, әртүрлі ат үсті ойындары. Атпен шауып келе жатып еңкейіп жерден қамшы алу, сондай-ақ шауып келе жатып садақпен жамбы атып түсіру сол сияқты түрлі ойындар көрсетіп ер жігіттің шеберлігі мен мықтылығы сынға түскен...

Көптеген орыс ғалымдары яғни цирк өнерін зерттеушілер, Еуропадағы ат үсті ойындарының негізін салған хундар-деп бірауыздан дәлелдеген...

Шынында хундар ат үстінде өте шебер болған. Мұндай тарихи мәліметтерді көптеген латын тарихшылары да жазып қалдырды.

Тойларда тартылатын табақтарды хун жігіттері жорға аттар үстінде отырып тасыған. Мұндай салтанатты көріністер соңғы заманға дейін Қазақ, Қырғыз халықтарында болды. Мысалы М.Әуезовтың “Абай жолы” романында Бөжейдің асында және қырғыздың “Тоқтағұл” фильмінде жақсы көрсетілген...

Хун Ордасындағы тәртіп пен жаза. Империя болып ғасырлар бойы дамығандықтан Хун ордасында қатаң тәртіп болған. Кімде кім ұрлық қылып әлде басқа бір қылмыс жасайтын болса, бұдан былай ондай істі жасамас үшін әлгі айыпты адамның бетін тілетін болған. Тілінген жерде өмір бойы тыртық болып қалады, демек бір кезде жасаған қылмысы мен қиянаты бүкіл өмірінде көрініп жүреді. Ондай адам екінші қылмыс жасауға батылы бармайды. Себебі келесі жаза өлімге бұйыруға дейін барады. Сондықтан осы күнге дейін қазақ халқы ұрысқанда, қарғағанда “бетің тілінсін” – деп айтады. Міне сол заманмен тікелей жалғастырып тұрған әдет ғұрыптың бірі осы.

Хундардың қол өнері және бейнелеу өнері.

Хундардың қол өнері ішінде біздің заманға жетіп ғалымдардың үлесіне тигендері ішінде ең көбі зергерлік өнер бұйымдары. Олардың зергерлік өнерінің ең көп жиналған жері Петербургтегі Эрмитаж музейі. Мұнда зергерлік өнердің асқан шеберлігімен жасалған 92 бұйымы сақтаулы. Олар негізінен Оңтүстік Ресейде, Сібірде және Қазақстан жеріндегі хун молаларын қазғанда табылған заттар... Осы заттардың 90-95 проценті алтыннан жасалған. Хун империясы Еуропада және басқа жерлерде үстемдік жүргізіп тұрған кезде аса шебер зергерлер жасаған қымбат бағалы әшекейлік заттар. Осынау алтыннан жасалған әшекейлік заттар негізінен сырғалар, алқалар яғни бас киімге, киім өңіріне әлде жағасына, мойынға тағатын сәндік бұйымдар. Сондай-ақ белбеу тоғалары, және белбеу үстіне жапсырылған сәндік қаптырмалар. Сол сияқты қару-жарақ қындарына және ер-тұрманға арналған әшекейлік алтын бұйымдардан тұрады.

Жалпы ғасырлар бойы Еуропада хун молалары тоналып келе жатыр. Сол сияқты Сібір мен Қазақстанда да аз тоналмаған болу керек.

Дегенмен Эрмитажда осынша хундардың зергерлік бұйымдары сақталғаны қуанышты жағдай.

Эрмитаждағы және бір құнды экспонаттар І Петрдің Сібір коллекциясы деп аталады. Осынау алтыннан жасалған заттар XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың 1-ширегінде Сібірден археологиялық қазбалар арқылы жиналған заттар. Бұл І-Петр коллекциясында хундардың зергерлік бұйымдары болуға тиісті. Бірақ олар сонау XVIII ғасырдың басында жөндө зерттелмеген. Себебі ол заманда Ресейде хун мәдениетін зерттеу дәстүрі жоқ еді... Алайда олардың ішінде хундардың зергерлік бұйымдарына ұқсас заттар өте көп.

Кезінде ертедегі сақтардан қалған ескерткіш деп есептеліп келген екі алтын бұйымды Ә.Х. Марғұлан “Шоқ теректің түбіндегі Қозы мен Баян”, екіншісін “Қозы мен Баян моласы жанында тұрған Айбас” деп расшифровка жасаған болатын. Қалай болғанда да І Петрдің Сібір коллекциясы кезінде жөнді зерттелмеген дүниелер және қай жерден алынғаны туралы нақты мәліметтері жазылмай қалған.

Сол сияқты Оңтүстік Ресейден табылған көптеген зергерлік бұйымдар ішінде сырғалар, сақиналар, мойынға тағатын әшекейлік сәндік заттар скифтер заманынан қалған деп есептеледі. Алайда сол заттардың көбі қазақ зергерлері жасаған заттарға өте ұқсас.

Қазақ тілінде диалекті жоқ деп жоғарыда айттық. Дегенмен Кеңес өкіметі тұсында қазақ тілінде диалекті бар деп «дәлелдеп» бірлі жарым диссертациялар қорғалғаны рас (С.Аманжолов)... Әрине мұндай жағдайлар қазақ тарихы мен болмысына және ғылымға кереғар келеді. Қазақ тілі диалектілері енді шығуы мүмкін. Себебі әртүрлі елде жасайтын қандастарымыз (мысалы Өзбекстан мен Қытай

республикасында) арасында осы күндері жергілікті халықтың тілдерінің әсері байқалады. Ал, Ресейдегі қандастарымыз бірнеше ұрпақтан соң тілімізді жоғалтуы мүмкін деп қауіптенеміз... Олардан Қазақстанға ағылып келіп жатқан қандастарымыз жоқ...

Қазақ тілі қандай бай болса, әдебиеті де соншалықты бай екенін мақтанышпен айтамыз. Оған мысал қазақ ауыз әдебиетінің көлемі 100 том болып баспадан шыққаны... Осы күндері қазақ ақындарының 100 томдығын шығару жоспарланып жатыр... Осы аталған жетістіктеріміз бен ерекшеліктеріміз кешегі 300 жыл өмір сүрген Қазақ мемлекетінің жетістігі, сол кезде қалыптасты... Сол бір орталыққа бағынған айбынды Қазақ мемлекетінің арқасында тіліміз бен әдет ғұрпымыз біркелкі болып қалыптасты. Бұл не деген күшті мемлекет болған. Оның күштілігі мен құдіреттілігі әрине басқаруына байланысты болды. Барлық жетістігімізді жіпке тізіп қарайтын болсақ түгелдей 3 ғасыр өмір сүрген Қазақ мемлекетіне борышты екенімізді көреміз.

Қазақ мемлекетінің қандай ерекшеліктері болды, соған қысқаша тоқталайық. Ең алдымен айтатынымыз Қазақ мемлекеті - ең демократиялы мемлекет болды. Себебі *Хан билігі – шектеулі болды*. Ханның өзі сайланбалы болды. Қазақта қырық ру болса, әр рудың басшысы яғни рубасы басқарды. Ол әрине белгілі би болды. Хан ру басылары келісімінсіз ештеңе шеше алмайтын еді. Қорыта айтқанда Хан түгелдей рубасыларына тәуелді болды.

1. Басқару мәселесімен.

2. Әскери мәселемен, себебі ханда әскер болған жоқ. Әскерді рубасылар берді.

3. Экономикалық жағынан – ханға алым салықты да рубасылар берді. Демек Қазақ мемлекетінің ханы түгелдей билер институтіне тәуелді болды.

Ресей тарихшыларының жетекшілігімен осынау мемлекет *«Қазақ хандығы»* деп аталды. Осы терминге қарағанда Қазақ мемлекеті Орта Азия хандықтарымен бірдей болып қарастырылды... Оның аса демократиялы мемлекет болғандығы әдейі көрсетілмеді.

Қазақ мемлекетінің ел басқару жүйесі, яғни билер институті, тұрмыс тіршілігі, болмысы және рухани байлығы ешқандай мемлекеттердегі халықтарға ұқсамайтын еді. Хан билеген Орта Азия халықтары неше түрлі озбырлық пен деспотизмді көрді...

Осы айтылған мәселелер яғни Еуразия тарихындағы көптеген артықшылықтарымыз біздің халқымыздың шын мәнінде мақтанышы еді, алайда осыларды бүгінгі ұрпағымыздың мынындай егеменді елдің жағдайында білмеуі және хабарсыз қалуы өте аянышты жағдай. Басқа ұлттар түймедейін түйедей етіп көрсетіп жатқанда біз өте үлкен мақтанышымызды елеусіз қалдырып келе жатырмыз...

Сондай-ақ Қазақ мемлекетін – Қазақ хандығы деп атаған Ресей идеологтары қазақ халқын «кочевники» деп атаудан тайған жоқ. Солардың әсерінен біздің жазушыларымыз бен зерттеушілеріміз де сол орыстар ауызға салып берген терминмен нәпақа тауып халқымыздың тарихы мен мәдениетін мұқатып жатқан жайы бар [5].

Осы күнгі Қазақстан Республикасында әлеуметтік – гуманитарлық ғылымдарды оқытудың көптеген проблемалары қордаланды. Солардың ішінде Қазақстан тарихының проблемалары өте көп. Осы пәнді оқытуға өкіметіміз көп қаржы бөліп келе жатыр. Алайда оны оқытудың әзірге проблемасы көбеймесе азайған жоқ...

Егеменді ел болғанымызға 23 жыл толса да, етек жеңімізді жинап еркін өмір сүріп жатсақ та, көптеген академиктеріміз бен докторларымыз болса да, ғылым мен білім саласында көптеген проблемаларымыз бар. Әсіресе гуманитарлық ғылымда, соның ішінде тарих ғылымында көптеген проблемалар қордаланды. Тек XVI – XVIII ғасырлардағы тарихымыздың өзінде төмендегідей әлі күнге дейін шешімін таппаған проблемалар бар.

I. Қазақ хандығының яғни мемлекетінің басқару жүйесі және билер институті. Ел басқару жүйесінің аса демократиялы болуы және Хан мен билердің орны мен қызметі осы уақытқа дейін студенттер мен мектеп оқушыларына арналған оқулықтарда көрсетілмеді.

II. Қазақ – қырғыз қатынастары (*Қырғыздар қазақ мемлекетінің құрамында 150 жылдан аса уақыт болды. Ержүрек қолбасшы, батыр Есім хан оларды Көкем би арқылы, Тәуке хан Тиес би арқылы биледі*).

III. Орыс – қазақ қатынастары – негізінен қырғын соғыстардан, яғни қазақ елінің ұлт – азаттық соғыстарынан тұрады. Оларды қысқаша былай жіктеуге болады:

1. ХҮІ ғасырдың ақырында басталған қазақ орыс қатынасы. Қазақстанның солтүстік шегараларына құрылған Ресейдің тісіне дейін қаруланған казачьи войскаларының шабуылдары.

2. Қазақ-жоңғар қатынастары Жоңғар шапқыншылығының басталуы. Ақтабан шұбырынды оқиғасының алғы шарттары.

3. Ақтабан шұбырынды оқиғасының ақиқат тарихы.

4. Қазақ орыс қатынасы және I Петрдің ақтабан шұбырынды оқиғасына тікелей қатысы ж.б.

5. Қазақ елін ажалдан құтқарған тарихи тұлға Әбілхайыр т.б.

6. Әбілхайырдың тарихи хатының дәл аудармасы мен мазмұны...

7. Қазақ – башқұрт қатынастары...

Биылғы мерекелі, берекелі жылы – Қазақ мемлекетінің 550 жылдық мерейтойы, Ш.Ш. Уәлихановтың 180 жылдығы және Аттиланың 1615 жылдығы сияқты аса үлкен тойлар қарсаңында еліміз тарихының

көптеген актандақтарын жапсақ нұр үстіне нұр болар еді.

1. Өтенияз С. Аттила. – Алматы, 2000.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч в 5-ти томах. – Т. 2. – Алма-Ата, 1985.
3. История КазССР. – Т.2. – Алма-Ата, 1979.
4. Румянцев П.П. Семиречье. – СПб., 1913.
5. Мысалы егемендік кезіндегі зерттеулер: Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы, 1997; Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. Право кочевой цивилизации казахов. – Алматы, 2002; Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы, 2005. Қазақтар Абылай туралы фильм түсірсе де Кочевники деп атайды.

**Д.Б. Касымова, к.и.н., доцент,
университет КИМЭП, г. Алматы**

СОВМЕСТИМОСТЬ И КОНФЛИКТНОСТЬ В ЭТНИЧЕСКИ СМЕШАННЫХ БРАКАХ (ВЫЯВЛЕНИЕ ПРОБЛЕМНЫХ БЛОКОВ)

Этнически смешанные браки как социокультурная реальность в Казахстане в значительной степени, особенно в городах и на северо-востоке страны, выступают в качестве морально-психологического фона социальной коммуникации. В определенной степени статистика таких браков свидетельствует в пользу общей культуры толерантности в казахстанском обществе. Однако малоизученным аспектом является исследование проблемных блоков в межэтнических браках в контекстуальном ключе, которые, постепенно накапливаясь, зачастую приводят к распаду семей и личным трагедиям. Этнически смешанные браки в современном Казахстане будучи внешним проявлением межэтнической толерантности и индикатором интегративных устремлений части населения, тем не менее, несут в себе серьезные риски эрозии этнокультурного ядра для некоторых этнических групп. Кроме того, статистика жестко фиксирует риски распада семей именно в межэтнических браках [1]. Поэтому поиски компромиссного сосуществования в одном пространстве индивидов, социализированных в разных культурах, помогут выявить/диагностировать потенциальные риски выхода конфликтов во внешнюю среду, укрепить институт семьи, а так же расширить и углубить понимание семейных ценностей. Результаты социологических и демографических замеров, проведенные Казахстанским институтом стратегических исследований при президенте РК (КИСИ) показывают, что сегодня в Казахстане только 12% населения абсолютно позитивно относятся к межэтническим бракам, около 40% – негативно и чуть более 30% – нейтрально [2].

В Казахстане по историко-культурным причинам отсутствуют этнокультурные барьеры, которые можно классифицировать по внешним признакам – сегрегация, дискриминация по этническим и религиозным признакам, однако многие этнические группы исторически определили для себя конфигурацию полей существования и воспроизводства своей группы через создание этнически однородных или смешанных браков. Тем не менее, именно в Казахстане количество этнически смешанных браков имеет тенденцию к росту, что с одной стороны, рассматривается как один из индикаторов формирования гражданской идентичности. Однако, с другой стороны, это можно интерпретировать как проявление стратегий выживания, характерных для этнической группы. К примеру, в казахской семейной культуре (основное требование выбора брачного партнера – вне семипоколенного звена), расширение брачного поля достигается путем создания семьи с представителями других (комплиментарных в культурном плане) этносов.

Относительно риска распада этнически смешанных браков, теоретически, исследователи исходят из того, что различные (порой кардинально противоположные системы ценностно-нормативных параметров) социокультурный контекст и религиозные/этнические/морально-этические системы, которые формируют личность рано или поздно выходят наружу в этнически-смешанных браках и приводят к конфликтным ситуациям. Внешняя среда также определяет, по мере динамичной эволюции внутрисемейных отношений, природу и контекст отношений между супругами.

В данной статье рассматриваются требующие внимания с теоретико-методологической точки зрения (в плане постановки темы и развертывания поля для последующего исследования) проблемные блоки этнически смешанных семей и будет уделено внимание нескольким аспектам. Прежде всего необходимо определиться, что понимается под контекстом межэтнических браков, которые могут привести к распаду семей. Сурра и Перхам определяют пять подходов к контексту: 1) это есть совокупность внешних сил, которые оказывают влияние на взаимоотношения; 2) контекст есть ответ на отношения; 3) контекст может хорошо или плохо влиять на отношения; 4) последствия контекста могут изменяться и оказывать косвенное воздействие в зависимости от характеристик партнеров и их

взаимоотношений; 5) будучи уникальным в своем положении контекст может драматически меняться по мере развития отношений» [3]. Основным фактором контекста межэтнических браков – этничность и производные от неё аспекты межэтнических отношений и этнической культуры.

Межэтнические браки и проблемы, которые возникают в поле существования таких семей, а также причины и последствия их распада, породили множество теорий в области антропологии – бессознательные расовые/культурные предпочтения и предубеждения, культурная и психологическая совместимость – теории привязанности [4], взаимозависимости [5]. В социологии это объясняется осознанным и мотивированным выбором партнера, исходя из социального капитала и перспектив социальной мобильности – доступ к социальным ресурсам по этнодифференцирующему маркеру и повысить социальный статус) [6], в психологии рассматриваются факторы психологической совместимости, приводящие к распаду семьи, внешние стрессоры и их последствия [7]. Однако, существуют и теории, которые объясняют рост межэтнических браков демографическими и политико-административными факторами (поощрение или запреты на браки между определенными этническими группами). К примеру, нарушение гендерного баланса и демографические диспропорции, вызванные преобладанием представителей того или иного пола в определенной возрастной категории. Теория Р. Мертона объясняет выбор партнера из другой этнической среды его более высоким социальным статусом, что открывает широкие перспективы социальной мобильности [8].

В научной литературе нет четкого устоявшегося определения бракам между представителями этнических групп. Поэтому существует широкое толкование в виде –межрасовых и межэтнических, что не отражает в полной мере палитру и глубину проблем, в поле взаимодействия людей, устанавливающих тесные отношения с целью совместного проживания и продолжения потомства. В Советском Союзе такие браки именовались межнациональными, в современном Казахстане – межэтнические. Часть исследователей предпочитает использовать термин- межкультурные браки.

В качестве требующих изучения выделяются следующие проблемные блоки:

1) причины и мотивация создания этнически смешанных семей: внешние и внутренние детерминанты (внешняя этнически толерантная среда, политика государства и доминирующая (и неофициальная) концепция семейной культуры в обществе, этносоциальное происхождение партнеров, длительность отношений до брака, возраст будущих супругов, образование и социальный статус);

2) семейный капитал межэтнического брака – происхождение родителей, стили воспитания и культура общения и воспитания в семье, морально-ценностные нормы, семейные установки, ориентация детей на создание семьи и выбор партнера;

3) семейная социализация – гендерные роли: видение доминирования в семье и распределения обязанностей (мужские и женские);

4) главенство в семье и принятие решений;

5) финансовое обеспечение семьи и распределение семейного бюджета;

6) пищевые практики [9];

7) влияние религиозного фактора на культуру семьи;

8) этническая культура- отношение и практика соблюдения этнически окрашенных – основных и неосновных практик- ритуалы, нормы, ценности [10];

9) язык внутрисемейной коммуникации;

10) проблемы самоидентификации для детей - личностная: какую этничность выбирают дети внутри семьи и во внешнем мире;

11) отношение к изменам и вторым женам/семьям;

12) способы разрешения конфликтов и насилие в семье;

13) возможности социальной мобильности после создания этнически смешанной семьи;

14) отношение внешнего окружения (малый и расширенный круг общения) к этнически смешанным бракам- этническая дискриминация (открытая и неявная по тем или иным признакам, этноцентризм) [11];

15) риск утраты межпоколенческой трансмиссии этнокультурной памяти, потери/деформации этнических практик, культурных норм и ценностей [12];

16) удовлетворенность супругов от межэтнического брака;

17) личностные особенности людей, вступающих в межэтнические браки и готовность к рискам и стрессорам.

Родители - стили воспитания. Воспитание в этнически другой среде формирует человека не только как личность, но и закладывает глубоко укоренившиеся привычки и стили поведения, мышления, и в целом ментально и эмоционально окрашивает видение мира и себя в нем. Роли отца и матери рассматриваются по-разному в этнических культурах, на это накладывает свой отпечаток социальный статус семьи и уровень образования старшего поколения. По типам семейной культуры (производной от этно-исторических практик) выделяют прежде всего маскулинные (доминирование отца и мужчины вообще) и смешанные семьи (роли отца и матери четко определены, причем роль матери в принятии решений значительна). Социальный статус и уровень общей образованности оказывают влияние на

стиль воспитания в плане того, что мужчины могут считаться с мнением жены/матери, т.е. привносятся некоторые компоненты эгалитаризма.

Необходимо обратить внимание, насколько хорошо будущие супруги были знакомы с этнической культурой, религиозными практиками, формами/типами/нормами табу и модальностей – что должен/положено делать мужу/жене по шкале дозволенного/недозволенного в иной культуре. В этом случае особое значение имеет длительность отношений между будущими супругами до официального заключения брака. В плане культурной комплиментарности в межэтнических браках следует такие семьи следует сгруппировать по признакам совместимости:

Цивилизационные параметры	Европейская, азиатская
религия	Ислам/христианство/другое
Геокультурная среда формирования личности	Город/село, регион страны- восток, запад, юг, север
Этническая группа (по количественным параметрам)	Статистически доминирующий в стране/регионе/местности: казахи, русские, татары, корейцы, украинцы, уйгуры, узбеки и т.д.

Особое значение имеет не столько понимание и принятие роли мужа/отца и жены/матери в семье, сколько осознанное принятие супругами того, что за исполнением этих ролей будут пристально наблюдать (зачастую критиковать/давать советы/поправлять/вмешиваться прямо или опосредованно) заинтересованные акторы с той и другой стороны. Смешанные семьи проходят и через испытания воспитанием: какую стратегию и методы использовать для утверждения дисциплины в семье – насилие и предупреждение девиаций в поведении детей или уговоры, внушение, аргументированное изложение всех последствий поступков детей. Не менее важным является в смешанных семьях определение того, кто в семье отвечает за воспитание и контроль за образовательным процессом детей.

Прямым следствием информированного поведения супругов является отношение к обязанностям воспитания детей и стили поведения родителей. в исследовательской литературе выделяют авторитарный (authoritarian), авторитетный (authoritative) и разрешительный (permissive).[13] Д.Баумринд на основе клинических исследований пришла к выводу. Что стиль воспитания влияет на формирование личности и её дальнейшее отношение в своим родительским обязанностям. Наиболее благоприятным, считает Баумринд, является авторитетный, когда родители принимают во внимание интересы детей и разъясняют им причины и последствия их поступков.

Проблемы самоидентификации для детей: личностная: какую этничность выбирают дети внутри семьи и во внешнем мире. В Казахстане гражданское самоопределение не является проблемой выбора семьи и индивида, поскольку гражданство присваивается по факту рождения в стране и гражданству родителей. Однако этническое и личностное самоопределение представляется сложным и противоречивым процессом. В этнически смешанных семьях происходит не только смешение пищевых практик, традиций, ритуалов, но и психологических стереотипов – как следует себя вести мужчине или женщине, и в каких традициях воспитывать детей. Концепты родного/материнского языка также получают причудливые формы. Языковая среда, в которой существует семья, оказывает сильное воздействие на формирование личности детей, поскольку это не только вербальное, психоэмоциональное, интеллектуальное развитие, но и стратегия интеграции во внешнем мире или постепенное отчуждение от семьи/родителей/этнических групп родителей и сложности коммуникации в малом и большом кругах бытия. Зачастую, ввиду неопределенной языковой культуры (нет доминантного языка общения, поскольку родители не могут прийти к общему мнению относительно языковой стратегии) в межэтнических семьях используют русский язык.

Исследование состояния семейной культуры, что во многом определяет и перспективы воспроизводства человеческого капитала и является необходимым условием социальной стабильности, является вызовом времени и условием формирования здорового общества.

1. Уалиева С. Межэтнические браки в Казахстане и дети // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2011/0451/analit04.php>

2. Факторы внешнего влияния на межэтнические отношения в Республике Казахстан. Под ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – С. 12-13.

3. Surra. C.A. & Perlman D. Introduction: The many faces of context // Personal relationships. – 2003. – Vol. – 10. – P. 183-190.

4. Bowlby J. Attachment and loss. – New York: Basic Books, 1982. – Vol. 1.

5. Thibaut J.W. & Kelly H. The social psychology of groups. – New York: Wiley, 1959.

6. Foa U.C. & Foa E.B. Societal structures of the mind. – Springfield: Thomas, 1974.

7. Reis H. & Collins W.A. Relationships, human behavior and psychological science // Current Directions in Psychological Science. – 2004. – Vol. 1. – P. 233-237.

8. Merton, R.K. Inter marriage and the social structure. – Psychiatry, 1941. – Vol. 4. – P. 361-374.

9. Romano D. Intercultural marriage: promises and pitfalls. – Yarmouth, 1988. Intercultural Press, Inc.
10. Markoff R. Intercultural marriage: problem areas. In Department of Psychiatry, University of Hawaii, Adjustment in intercultural marriage. – Honolulu: University Press of Hawaii, 1977. – P. 51-61.
11. Sung B. L. (1990). Chinese American intermarriage // Journal of Comparative Family Studies. – 1990. – Vol. 21. – P. 337-353.
12. Oriti B., Bibb A., Mahboubi J. (1996). Family-centered practice with racially/ethnically mixed families // Families in Society: the Journal of Contemporary Human Services. – 1996. – Vol. 77. – P. 573-583.
13. Baumrind D. Current patterns of parental authority // Developmental Psychology Monograph. – 1971. – Vol. 4 (1, Pt. 2).

**А.И. Исаева, к.и.н., доцент,
КазГосЖенПУ, г. Алматы**

ПРОБЛЕМНЫЕ СЕМЬИ СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Известно, что устойчивые и стабильные семьи – это состояние ее устойчивости как социального института. На нее влияют как внешние – социально-экономическая среда, социальный статус семьи, так и внутренние факторы – характер межличностных отношений в семье, распределение ролей, ценностные ориентации супругов, степень конфликтности между супругами. Противоположностью стабильности семьи является ее распад, под которым понимается разрыв между супругами, а точнее развод. В настоящее время институт семьи переживает трудные времена.

Конфликты в семьях любого возраста как проблема современного Казахстана и его отдельных регионов и областей являются актуальной, так как семья, под каким бы углом зрения ее не рассматривали, столь многослойное социальное образование, что не удивительно упоминания о ней почти во всех разделах социально-гуманитарных наук. Семья сочетает в себе свойства социальной организации, социальной структуры, института и малой группы, позволяет лучше понять процессы социального контроля, социальной мобильности и демографических изменений.

Безусловно, увеличение количества разводов в нашей республике, равно как и в ее отдельных регионах – это серьезная проблема для общества в целом, для его социальной стабилизации. В связи с вышесказанным все более актуальной становится потребность семьи в организации профилактики бракоразводного поведения.

Целью данного сообщения является выявление основных факторов развода среди семей разных возрастных поколений и пути решения этой проблемы. При этом объектом исследования данной проблемы является бракоразводное поведение таких семей, их детей; предметом – разводы, как результат несовпадения ожиданий, ценностных ориентаций супругов с реальной семейной жизнью.

Отметим, что в значительной степени на поднимаемую нами проблему оказывает опосредственное воздействие не только проживание в городской или сельской среде, но и этнический состав населения. Например, в полиэтнической по составу населения Алматинской области он представлен следующим образом (см. таблицу 1). Считаем, что в конфликтных семьях больше задействованы те этносы, которые выделяются в количественном отношении – казахи, русские, уйгуры, турки и пр. Вместе с тем отметим, что в них также больше задействованы европейские, преимущественно славянские этносы – украинцы, белорусы, поляки.

Таблица 1. Этнический состав населения Алматинской области по переписям населения 1989, 1999 и 2009 гг. [1, 135 б.; 2, с.4-5]

	1989 г.		1999 г.		2009 г.	
	человек	%	человек	%	человек	%
Всего	1642917	100,0	1558534	100,0	1807894	100,0
Казахи	741737	45,2	926137	59,4	1223181	67,7
Русские	518315	31,6	339984	21,8	306383	16,9
Уйгуры	128057	7,8	140725	9,0	144063	8,0
Турки	18352	1,1	28187	1,8	35599	2,0
Азербайджанцы	18922	1,2	16073	1,0	14881	0,8
Корейцы	18483	1,1	17488	1,1	16627	0,9
Курды	8966	0,6	13264	0,9	13517	0,7

Татары	19551	1,2	15647	1,0	13513	0,7
Немцы	94123	5,7	18927	1,2	8709	0,5
Украинцы	29971	1,8	13512	0,9	6458	0,4
Чеченцы	9304	0,6	6091	0,4	5891	0,3
Узбеки	736	0,0	2650	0,2	3581	0,2
Кыргызы	1536	0,1	1231	0,1	2174	0,1
Греки	5016	0,3	2052	0,1	1535	0,1
Дунгане	570	0,0	1542	0,1	1608	0,1
Поляки	2909	0,2	2106	0,1	1221	0,1
Белорусы	4721	0,3	2053	0,1	879	0,0
Другие	40000	2,4	39052	2,5	15913	0,9

Теперь, обратимся к статистическим данным по брачному состоянию населения Алматинской области (см. таблицу 2). Они показывают следующую общую тенденцию: 1) растет удельный вес мужчин и женщин, никогда не состоявших в браке. Данное обстоятельство объясняется тем, что вот уже несколько десятилетий будущие брачные пары, и не только мужчины, затягивают решение этого вопроса тем, что стараются получить достойное высшее или среднее специальное образование, чтобы в дальнейшем получить престижную, высокопрофессиональную работу. Здесь же наблюдается влияние нерешенности жилищной проблемы. Возможно, наблюдается влияние не зарегистрированных в органах ЗАГС так называемых гражданских браков, которые не отражаются в официальной статистике. Нередко они становятся «законными» в глазах близких родственников, друзей, общественности, соответствующих государственных учреждений после рождения одного или нескольких совместных детей; 2) уменьшается доля лиц, создавших супружеские союзы, которые, как было сказано выше, в реальности могут быть гораздо больше, чем фиксируются официальной статистикой; 3) наблюдается некоторое понижение распавшихся семей, что отнюдь не означает стабилизацию семейно-брачных отношений. Так, по нашим наблюдениям, не все распавшиеся браки фиксируются в реальном временном интервале. Иногда решение этого сложного вопроса может затягиваться годами, так как на нее влияют как субъективные, так и объективные факторы. К ним можно отнести не решенность бытовой и жилищной проблемы (раздела совместно нажитого имущества, квартиры или дома), не отрегулированность в отношении будущего воспитания детей, уплаты алиментов на их содержание и т.д.

Таблица 2. Брачное состояние мужчин и женщин Алматинской области в 1989, 1999 и 2009 гг. (в % к общей численности) [2, с.12-19; 3, с. 147]

Брачное состояние	Мужчины			Женщины		
	1989	1999	2009	1989	1999	2009
Никогда не состоявшие в браке	28,6	31,7	38,6	18,5	21,4	29,1
Состоящие в браке	65,8	61,5	56,5	60,6	56,6	54,4
Вдовы	2,1	2,8	2,2	15,0	14,5	10,7
Разведенные	3,0	4,0	2,7	5,4	7,4	5,8

Естественно, приведенные выше сложные проблемы требуют определенной корректировки. Во-первых, первый показатель гораздо ниже среди людей среднего и пожилого поколений, выше – среди молодого поколения, которые не всегда торопятся официально оформить свой брачный статус. Во-вторых, на показатель состояния брачного отношения заметное влияние оказывает не только половозрастной состав населения, но и социально-профессиональный. В-третьих, удельный вес вдовых характерен для лиц пенсионного и преклонного возраста с заметным преобладанием в «пользу» женщин, так как не всякий мужчина доживает до преклонного возраста. Данный фактор заметен не только у нас, в Казахстане, но и во многих постсоветских республиках, что, возможно, объясняется тем, что представители «сильного» пола слабо адаптируются к трудностям переходных рыночных отношений, когда часть из них оказываются не востребованными из-за закрытия или сокращения рабочих мест в том или ином производстве, особенно в сельской местности, когда были ликвидированы в конце 1980-х – начале 1990-х многие предприятия аграрного сектора – колхозы, совхозы. На этой волне приватизации были не продуманно демонтированы многие гаражи, мастерские, закрыты (оптимизированы) клубы, библиотеки и объекты здравоохранения. В-четвертых, как это не парадоксально, распавшиеся браки характерны в основном среди людей среднего и пожилого возраст. Именно данная ситуация привлекает наше внимание.

Сегодня в Алматинской области актуальной проблемой для семей из числа среднего и пожилого поколений являются разводы. В 1989 году среди мужского населения в возрасте 35-39 лет этот показатель равнялся 2793 (5,2%), а среди женщин – 4596 (8,5%), в 1999 году – соответственно 3705 (6,2%) и 7253 (11,4%) [2, с. 26], а в 2009 году этот процесс замедлился – 2937 –4,5% и 6285 – 9,6% (см. таблицу 3).

Таблица 3. **Население Алматинской области по состоянию в браке и отдельным группам возрастов в 2009 гг. (в % к общей численности) [3, с. 147]**

	Все население	из них:							
		никогда не состоявшие в браке		состоящие в браке		вдовы		разведенные	
		чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
Мужчины									
Всего, из них в возрасте	652057	251543	38,6	368332	56,5	14421	2,2	17761	2,7
15-19 лет	87409	86558	99,0	824	0,9	6	0,0	21	0,0
20-24 лет	91267	74986	82,2	15768	17,3	37	0,0	476	0,5
25-29 лет	77085	36917	47,9	38522	50,0	133	0,2	1513	2,0
30-34 лет	70394	18781	26,7	48811	69,3	260	0,4	2542	3,6
35-39 лет	64730	11064	17,1	50351	77,8	378	0,6	2937	4,5
40-44 лет	58988	6434	10,9	49055	83,2	600	1,0	2899	4,9
45-49 лет	57429	4925	8,6	48924	85,2	926	1,6	2654	4,6
50-54 лет	44727	3346	7,5	38143	85,3	1212	2,7	2026	4,5
55-59 лет	34087	2262	6,6	28908	84,8	1540	4,5	1377	4,0
60-64 лет	20508	1589	7,7	16908	82,4	1394	6,8	617	3,0
65-69 лет	17331	1642	9,5	13356	77,1	1973	11,4	360	2,1
70 лет+	28102	3039	10,8	18762	66,8	5962	21,2	339	1,2
Женщины									
Всего, из них в возрасте	698987	203550	29,1	380357	54,4	74728	10,7	40352	5,8
15-19 лет	84684	80428	95,0	4062	4,8	16	0,0	178	0,2
20-24 лет	90758	53860	59,3	34338	37,8	287	0,3	2273	2,5
25-29 лет	77423	23356	30,2	49018	63,3	688	0,9	43,61	5,6
30-34 лет	70069	12252	17,5	50712	72,4	1359	1,9	5746	8,2
35-39 лет	65751	8078	12,3	49296	75,0	2092	3,2	6285	9,6
40-44 лет	61464	5727	9,3	46494	75,6	3343	5,4	5900	9,6
45-49 лет	62056	4831	7,8	46159	74,4	52,68	8,5	5798	9,3
50-54 лет	50383	3424	6,8	35654	70,8	7136	14,2	4169	8,3
55-59 лет	40722	2648	6,5	26464	65,0	8813	21,6	2797	6,9
60-64 лет	24937	1963	7,9	14134	56,7	7657	30,7	1186	4,8
65-69 лет	23680	2034	8,6	10908	46,1	9991	42,2	747	3,2
70 лет+	47060	4949	10,5	13118	27,9	28081	59,7	912	1,9

Аналогичные тенденции зафиксированы материалами переписей населения и в последующих половозрастных группах населения. Естественно, при этом разводы преобладают в показателях женщин,

которым не безразлична, как складывается их семейная жизнь. Здесь присутствует множество факторов морально-нравственного, психологического, социально-экономического, физиологического характера. На основе материалов конкретных этносоциологических исследований мы имеем следующие веские причины, сопутствующие бракоразводным процессам в Енбекшиказахском районе Алматинской области (см. таблицу 4).

Бесспорно, вне зависимости от этнической принадлежности, многие респонденты указали среди негативных факторов на нерешенность жилищной проблемы (23,3%) – 33,1% казахов, 27,6% турков, 21,8% уйгур. На второе место они поставили споры о воспитании детей – 18,4% (24,8 % немцев, 21,8% русских, 18,8% казахов и 18,4% турков). Далее по степени распространенности следуют невнимание со стороны супругов (13,8%), вмешательство третьих лиц, особенно родственников (13,6%), пьянство (8,5%), ревность (8,1%) и т.д.

Таблица 4. Основные причины семейных конфликтов в Енбекшиказахском районе Алматинской области в 1989 г. [4, с. 35]

Причины	Казахи		Русские		Немцы		Уйгуры		Турки		Всего	
	в се-го	%	в се-го	%	в се-го	%	все-го	%	в се-го	%	все-го	%
Невнимание со стороны супруга (и)	11	8,3	19	16,0	17	16,8	15	17,2	9	11,8	71	13,8
Ревность	14	10,5	5	4,2	6	5,9	7	8,0	10	13,2	42	8,1
Грубость	6	4,5	2	1,7	2	2,0	4	4,6	3	3,9	17	3,3
Пьянство	7	5,3	18	15,1	13	12,9	5	5,7	1	1,3	44	8,5
Плохие жилищные условия	44	33,1	20	16,8	16	15,8	19	21,8	21	27,6	120	23,3
Споры о воспитании детей	25	18,8	26	21,8	25	24,8	8	9,2	11	14,5	95	18,4
Вмешательство третьих лиц	10	7,5	16	13,4	15	14,9	13	14,9	16	21,1	70	13,6
Другое	16	12,0	13	10,9	7	6,9	16	18,4	5	6,6	57	11,0
Всего	133	100,0	119	100,0	101	100,0	87	100,0	76	100,0	516	100,0

Наши беседы, наблюдения с разведенными женщинами свидетельствуют, что именно они проявляют инициативу при разводах, обращаясь с соответствующими исковыми заявлениями в органы ЗАГСа или судов – районных или городских. Отметим, что они проявляют нетерпимость при наличии пьянства, побоев, измены и пр. негативных проявлений со стороны супруга. С другой стороны, такая активность характерна в основном для тех женщин, которые имеют постоянную высокооплачиваемую работу, отличаются материально-финансовой независимостью, могут надеяться на помощь близких родственников, не говоря уже об алиментах. Такая тенденция явственно прослеживается в южной столице, областном центре – Талдыкоргане и в других малых городах с наличием развитой инфраструктурой и в пригородах; менее – в сельских районах и поселениях, особенно – в депрессивных, со скрытой безработицей. В отличие от сельских учителей, медицинских работников и других категорий государственных служащих, имеющих твердый оклад, большинство тружениц рассчитывают только на свое скромное крестьянского или фермерское хозяйство, приусадебное хозяйство. Поэтому они десять раз продумают, прежде чем подать на развод на «опостылевшего» супруга, без которого будет тяжело обеспечить нормальное экономическое или бытовое функционирование семьи. По совместно прожитым годам, статистика разводов в исследуемой нами Алматинской области такова: до 1 года – 3,6%, 1-2 года – 16%, 3-4 лет – 18%, 5-9 лет – 28%, 10-19 лет – 22%. Каждый четвертый брак был расторгнут после 5-9 лет совместной жизни супругов. В каждом втором случае супруги имели несовершеннолетних детей.

Не обошли стороной разводы и молодых семей, под которыми подразумеваются семьи в первые три года после заключения брака, в которых чаще оба супруга не достигли 30-летнего возраста, а также семьи,

состоящая из одного из родителей в возрасте до 30 лет и несовершеннолетнего ребенка. Особенность таких семей определяется тем, что они находятся в процессе своего становления, интенсивного развития, нестабильности отношений между ее членами, освоения ими социальных ролей, а также социализации семьи в обществе как самостоятельного социального субъекта и выполнения функций как социального института. Из третьей таблицы мы видим, что если среди 25-29 летних мужчин в 2009 г. разведенные оказались 2,0%, то среди 30-34 летних – уже 3,6%; среди разведенных женщин этот показатель еще выше, соответственно 5,6-8,2%.

И здесь основными причинами разводов выступают конфликты, постоянные ссоры, измена, пьянство, избиение и т.д. Бесспорно, в молодых семьях развод, как правило, является последствием многочисленных конфликтов, возникающих в первые годы существования семьи. Данный период является тяжелым для супругов, так как в этот момент происходит психологическая адаптация характеров и темпераментов: им нужно привыкать друг к другу, узнавать и открывать друг в друге порой «неожиданные» характеры.

Если коснуться измены, как причины распада брака, то мужчины изменяют, либо признаются в этом чаще женщин; имеющие детей поддаются этому пороку вдвое чаще тех, у кого их нет потомства. При этом женщины оправдывают свою неверность конфликтами в семье, желанием отомстить за грубость, неуважение, равнодушие, а также измены мужей.

Аналогичный негативный характер несет в себе пьянство и алкоголизм одного из супругов, особенно мужчин. Ни для кого не секрет, что в Казахстане алкоголизм, включая пивной, в последние десятилетия имеет массовое распространение, особенно в городах, районных центрах и в крупных населенных пунктах. По данным Всемирной организации здравоохранения в Центральноазиатском регионе Казахстан является лидером по данному показателю. В Казахстане приходится 10-12 литров чистого спирта на каждого жителя страны, тогда как в соседнем Таджикистане, Туркменистане, Кыргызстане и Узбекистане эти показатели в два-три раза меньше. В Казахстане 35% населения употребляют алкоголь, из них чрезмерно употребляют – 17% населения [5]. К сожалению, официальной статистики о распространении алкоголизма среди молодежи и молодого поколения у нас нет; считается, что у нас в республике 200000 человек страдают от алкогольной зависимости. В результате алкоголизма одного из супругов семья теряет до половины семейного бюджета. Систематическое пьянство приводит к агрессивности, насилию и растормаживанию низменных инстинктов, дальнейшая жизнь в такой семье невозможна, поэтому все заканчивается разводом.

Такую же опасную тенденцию представляет бытовое насилие в семье не только в отношении супруги, но и детей. Так, по сведениям депутата мажилиса А. Самаковой «насилие в той или иной форме наблюдается в каждой четвертой семье, около 30% преднамеренных убийств совершается родственниками жертв». По ее словам, согласно данным агентства по статистике, в 2011 году более трети всех зарегистрированных преступлений совершено в отношении женщин, при этом они стали жертвами почти половины преступлений против личности. «Семейное насилие, по-прежнему, считают частной проблемой. Стремясь сохранить семью, женщина зачастую отказывается от возбуждения уголовного или административного дела. Поэтому очень мало дел доходит до суда», – отметила она. По словам вице-министра внутренних дел К. Тыныбеков для оказания помощи женщинам, пострадавшим от насилия, в Казахстане действует 28 кризисных центров. Например, только в 2011 г. «в полицию обратилось свыше 20 тысяч женщин об ущемлении их прав, из них более одной тысячи были направлены в кризисные центры, в котором им оказана юридическая, психологическая помощь» [6].

С другой стороны, исследование, проведенное Комитетом по охране прав детей при МОН РК и Центром «Сандж», в 2008 году, показало, что дети очень тяжело переживают развод родителей. Так, например, 23% детей, проживающих только с матерью, сказал, что не чувствует себя счастливыми, 30% детей сталкивается с различными материально-бытовыми проблемами. Дети, проживающие только с отцами, также не чувствуют себя полностью комфортно, 36% из них, считает себя несчастливыми, 50% испытывает материально-бытовые проблемы [7, с. 54-55].

Таким образом, существует достаточно причин для разводов в семьях исследуемого нами региона, и во избежание их государство должно проводить различные программы и мероприятия, направленные на укрепление престижа семей вне зависимости от их возрастной принадлежности. Для этого не только государство, но и ее граждане должны лучше понять процессы социального контроля и социальной дезорганизации, социальной мобильности, миграции и демографических изменений; поскольку без учитывания благополучия семьи немыслимо обеспечение стабильности в нашем отечестве.

---

1. Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. 1-том. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындысы. Статистикалық жинақ. – Алматы: Қазақстан Республикасы статистика жөніндегі агенттігі, 2000. – 199 с.

2. Население Республики Казахстан по состоянию в браке. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2000. – 94 с.

3. Алматинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Т.2. Статистический сборник. – Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2011. – 162 с.
4. Калыш А.Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.
5. Боттакова Ж. Казахстанцы употребляют алкоголь больше остальных жителей Центральной Азии // tengrinews.kz/.../kazhstantsyi-upotrebyayut-alkogol-ostalnyih-jiteley-2...
Бытовое насилие совершается в каждой четвертой семье // www.newskaz.ru/society/20120424/3028264.html
Социально-демографическое положение детей в Республике Казахстан. Аналитическая записка. – Астана: Агентство РК по статистике, 2009. – 65 с.

**Қ.Б. Баудиярова, т.ғ.к., доцент,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.**

ОТБАСЫ ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫНЫҢ БАЛА ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ

Өз тіршілігінің сан ғасырлық тарихының ішінде қазақ халқы бала тәрбиесі саласында мол тәжірибе жинақтады. Бірде-бір адамзат қоғамы өзінен бұрынғы жоғарғы буынның ақыл-ойын, тәрбиелік тәжірибесін пайдаланбай өмір сүрген емес. Ұзақ өмір әліппесі – отбасы тәрбиесі. Бала тәрбиесі қай кезде де назардан тыс қалып көрген емес, адами қасиеттерге баулу маңызды мәселе. Адамгершілік қасиеттің өзекті мәселесі қайырымдылық, достық. Халық ұғымында жақсылық пен жамандық, достық пен қастық адамгершілік қасиеттің екі түрлі белгісі ретінде қарастырылған. Қай халықта болмасын отбасын құрған ерлі-зайыпты баласының болуын армандайды. Сол сияқты қазақ халқы да баласын үйлендіріп, қызын ұзатқан соң олардың ендігі тілегі немерелерінің өмірге келуі. Жаңа үйленген жастар алғашқыда бала мәселесіне онша мән бермейді. Соған қарамастан отбасы үшін баланың орны ерекше. «Балалы үй базар, баласыз үй мазар» деген халық мақалы бекер айтылмаған. Соны біле тұра қазіргі таңда жастар үйлене салып ажырасып жатады. Ажырасқаннан кейін балалардың жағдайын ата-ана ойлай бермейді. Бала заң жүзінде анасының қолында қалып тәрбиеленеді [1]. Отбасы тұрақсыздығының нәтижесінде отбасының бірнеше типтері қалыптасады.

1. Жалғыз ана, бір өзі балаларымен тұрады. Ауылдық жерде көбіне тұрақты жұмыс болмағандықтан ана алиментке, мемлекеттің тарапынан берілетін көмекке өмір сүреді. Мектеп жасына дейін баланы үйде өзі қарайды. Мектеп жасына толысымен мектепке апарды. Жазғы демалыста баланы ата-әжесіне, туған-туысқандарына жібереді. Қалалық жерде ана баласын танертең жұмысқа барарда балабақшаға апарып, кешке жұмыстан қайтарда алып қайтады. Мектепке барған уақытында осы процесс қайталанатын. Бұл отбасының жақсы жағы бала отбасында болатын қарама-қайшылықты, ұрыс-керісті қабылдамайды. Отбасының жаман жағы: бала, әсіресе ер бала әкенің тәрбиесін көрмейді. Ана үй мен жұмыстың арасында балаға қарауға үлгермейді. Қаржы мәселесінде, бала ауырып қалған уақытта әке көмегі қажет. Бұндай отбасында бала әке мейіріміне зәру болып өседі. Бұл баланың ата-ананың тағдырын қайталауға әсер етеді. Толық емес отбасынан шыққан бала отбасылық құндылықтарды түсіне бермейді. Әйел ерінен көрген қиыншылықты, өмірге деген жаман көзқарасын баланың бойына сіңіріп, әкесіне қарсы қояды. Ересек балалар анасына ерегісіп, көрінбей жасырын әкесімен кездесіп жүреді. Ажырасқан отбасылардан шыққан балалардың жайын былай қарастыруға болады: 1) бөлек тұратын ата-ана балаға қатысты объективтілікті әрқашан сақтай бермейді. Ажырасып кеткен әке баламен үнемі бірге болмағандықтан, біртіндеп баласымен ара қатынасы суи бастайды. Баланың алдында өз дәрежесін көтеру үшін әке барын салады. Әке баласымен келесі рет кездескенге дейін ана кәмілетке толмаған баласын өз жағына шығару үшін қарсы қоюы мүмкін; 2) кейбір жағдайда әке отбасын бұзғаны үшін өзін кінәлі санап, қайтадан бәрін қайтару үшін көп уақытын балаға арнайды; 3) ата-ана уақыттың тапшылығына байланысты баламен кездесуге уақыты болмайды. Сирек кездесу бала тәрбиесімен айналысуға кері әсерін тигізеді. Өз кінәсін жуып-шаю үшін силықтар және ақша беру арқылы баланы өзіне қаратады; 4) бала үшін ата-ананың екеуі де жақын. Таңдау қиындығына ұшыраған бала психикалық, эмоционалдық жағынан шаршайды [2].

2. Ажырасқан әйел балаларымен күйеуінің немесе өзінің ата-анасымен бірге тұрады. Балалар мектеп жасына дейін ата-әжесінің немесе отбасының басқа мүшелерінің тәрбиесінде болады. Бұндай баланың сүйіспеншілік сезімдерін қамқорлыққа алу қажет. Бұндай балалар толық отбасындағы балаға қарағанда өзін кем санай бастайды. Сондықтан баланы ақыл-оймен, төзімділікпен, психологиялық тәрбиемен бағыттауы қажет. Тәрбиелікке жету оңай емес. Балаға ең бірінші әділетті қоғам мен өмір сүрген ортасының имандылық тәлімі қажет. Тәрбиелі адам – шынайы парасат пен мінезге бай болатыны белгілі. Екінші бір бала тәрбиесіндегі тәрбиелікке үйретудің пәрменді тәсілі адамдардың балаға тәлім етер жеке бастарының үлгісі, олардың өзара сүйіспеншіліктері, айналасындағы жандармен сыйластықтары, тіпті олардың табиғатқа деген көзқарастары. Сондықтан да халық даналығы «Адамнан

адам тәлім алады, ағаштан ағаш мәуе алады» деп бекер айтпаса керек.

3. Ажырасқан әйел баласын ата-анасына беріп, өзі бөлек тұрады. Бұл жерде баланың әлеуметтенуі барасында мынадай ерекшеліктер байқалады:

- өз ата-анасының орнын ешқандай туысқан баса алмайтындықтан балаға мейірімділік жетіспейді;
- бала өз ата-анасымен қалай қарым-қатнас жасау қректігін білмейді, өзіне жақын тарта алмайды;
- ата-әжесі қайтыс болған жағдайда немересі өз анасына бауыр баса алмай, қиналады.

4. Ажырасқан әйел күйеуінің рұқсатымен немесе рұқсатынсыз өз баласын әпке-сіңлісіне немесе аға-інісіне береді. Бұл балаға мынадай қиыншылықтар тудырады:

- өз ата-анасының орнын ешқандай туысқан баса алмайтындықтан балаға мейірімділік жетіспейді;
- бала өз ата-анасымен қалай қарым-қатнас жасау қректігін білмейді, өзіне жақын тарта алмайды;
- бала өз отбасна қайтадан келген кезде анасына бауыр баса алмай, қиналады.

5. Ана маскүнемдікке салынуға немесе психикалық ауруға шалдығуға байланысты аналық құқығынан айрылады. Бала ажырасқан әкемен қалады. Әке басқа отбасын құрма баласын өзі тәрбиелейді. Бұл тура бірінші типтегі ажырасқан отбасындағы жағдайды қайталайды. Тек әке орнына, ана мейірімі жетіспейді. Келесі жағдай әке екінші рет некеге отырады. Баланың жағдайы енді өгей шешеге байланысты қалыптасады. Әке үнемі жұмыста болғандықтан балаға қарауға қолы тие бермейді. Отбасындағы жағдай мындай жолдарға байланысты: өгей шеше бала туа алмайды, бірінші некеден туған балаларымен келеді, ортақ балаларының болуы. Қандай жағдай болса да бала қиыншылықтарға ұшырайды. Себебі, әке қызына аналық тәрбие бере алмайды. Екіншіден, өгей шешеммен қарым-қатынас орнату балаға қиын соғады. Оған қоса өз анасы әкесі мен өгей шешесіне баланы қарсы қояды.

6. Бала ешкімге керек емес. Ата-ананың біреусі қайтыс болғаннан кейін, екіншісі балаға қарамайды. Оның екі жағы бар. Жақсы жағы: бала ағасы немесе әпкесінің қолында болады, бала жақын туысқандарының қолында болады. Жаман жағы: бала балалар үйіне түседі, қараусыз қалған бала қылмыстық істерге араласуы мүмкін. Біз жоғарыда ажырасқан жұбайлардың жалпы кең таралған отбасын құру түрлерін көрсеттік. Ал, шынайы өмірде толық емес отбасынан шыққан балаға әр түрлі жағдайлардың ықпал етуі мүмкін. Барлығын толықтыра келе, ажырасқан отбасылардан шыққан балалар үшін объективті және субъективті сипаттарды аңғарамыз.

1. Ажырасқан ата-ана балаларының жүрегін жараламау үшін барлық жағдайды жасайды. Баланың көзінше бір-бірімен ұрысып-керіспейді. Дұрыс тәрбие беруге қолдарынан келгенін жасайды. Спорт, шығармашылық, тіл дамыту үйірмелеріне қатысуға итермелейді. Бала бос уақытын тиімді пайдаланады. Аптаның демалыс күндері, мектептік демалыстарда әке балаларымен бірге қыдырады. Жоғарғы оқу орына түсу барысында әке балаға көмек көрсетеді. Ана олардың қарым-қатынасына кедергі келтірмейді. Бұндай тәрбие алған бала кейін өз балаларына да сондай көмек көрсетеді.

2. Баланың әкесі немесе шешесі басқа отбасын құрған жағдайда баланың алдында қиыншылықтар тұрады. Басқа отбасына түскен балаға әрі қарай өмір сүру, отбасының басқа мүшелерімен тіл табысу кедергі келтіреді. Баланың жақсы болып кетуі ішкі отбасылық қарым-қатынасқа байланысты.

3. Ажырасқан жұбайлар бірін-бірі жек көрушілікті балаларына береді. Бірнеше рет үйленген әке әр отбасында балаларын қалдырады. Оның көмегі алимент төлеумен шектеледі [3].

Ажырасқан отбасылардағы бала психологиялық көмекке зәру болады. Қазіргі тұрмыс-тіршілігімізде эмоциялық дауылдар мен кездейсоқ қереғарлықтар тым көбейіп отыр. Бүгінгі таңдағы ұрпақ тәрбиесін қиындатып отырған негізгі себептердің бірегейі деуімізге әбден болады. Баланың жанын жаралайтын ажырасудың нәтижесіндегі психологиялық жаман әсерлер үнемі жалғаса берсе оның ішкі қарсылығын оятып, бірте-бірте тұрақтанған қарама-қайшылықты мінез-құлқын қалыптастырады. Бұдан кейін ол ешқандай психологиялық хабарларды қабылдамайтын күйге ауысады. Жалпы ішкі қарама-қайшылықтары мол адамдар ашуланса да, өкпелесе де өзін-өзі тоқтата алмай ұзақ әуреленеді. Бірақ біз өмір сүріп отырған қоғам ешуақытта адамның психикасын тәрбиелеуге мән берген емес. Соның салдарынан балабақшалар да, мектептер де, жоғарғы оқу орындары мен қызмет істейтін орындар да адамдардың психологиялық тәліміне көңіл аударылып келген емес [4].

Ең бірінші психологиялық көмектің бағдары – ажырасқан отбасындағы балалардың ауруға шалдыға бастаған психикасын сауықтыру болып табылады. Осымен қатар жүргізілетін екінші бағыт – тез арада ата-ана мен балаға тәрбиесіне қатысты үлкендердің арасында жүргізілетін психологиялық көмектерді атауға болады. Мұның өзіне тән әдістері толып жатыр. Бала тәрбиесіне қатысты үлкендерге психикасының мән-жайы туралы түсінік беру, оны мұқалтпаудың маңызы жайлы, психологиялық тәрбиелерді үйретудің жолдарын – кітаптардан, кинофильмдерден тереңдей талдап көрсету арқылы, ата-аналар мен үлкендердің бала тәрбиесіндегі қатыгездіктен тиылуын талап ету. Бұл мәселелерді шешу үшін ата-ана бала тәрбиесінде өз орындарын анықтап алуы тиіс. Ажырасқан отбасындағы баланың жан дүниесі жарақаттанады. Үлкендер жағы өздерінің қателіктерін мойындаумен қоса, баланы тыныш қалпында қалдырғаннан артық шара жоқ. Ендігі жерде әке де, шеше де баламен достасуды ойлау керек. Осының бәрін табиғи қалыпта дамытуды ескерген жөн. Мұндай өзгерістер мен игерулердің жалпы жағдайы мөлшермен төмендегідей сипатта болуы мүмкін:

- баланы міндетті түрде тәрбиелеу қажет. Ал, қайыра жаңа көзқараспен тәрбиелеу үшін, үлкендер

жағы үзілді-кесілді өздерін тексеру қажет. Баланың келешегіне керек ендігі тәрбие, соншама үлкен тазалықты талап етеді;

– егер үлкендер жағы өзін-өзі баланың ыңғайына орай өзгерте алмаса, ары қарай баланы тәрбиелеуден өз ықтиярлығымен бас тартқаны дұрыс;

– ешқандай күш көрсету тәлімін жүргізуге болмайды. Бұл – баланың келешігін сындыру мен құрту деген сөз;

– үлкендердің қатаңдығы мен қатыгездігі арқылы баланы жасытып жөндеймін деу, барып тұрған надандық. Тек қана мейірімділік пен сүйіспеншілік екі жақты да адамдық сипатқа жеткізетінін бірден ұққан жөн;

– психологиялық түзету жүргізетін кезеңдердің бәрінде де, басынан бастап, тек қана төзімділік керек. Тәрбиелік іс-әрекет үстінде – сабырлы ілтипат, салқынқандылық, ұстамдылық қажет;

– баланың саналы түсінгендігіне сенім көрсете отырып, өзара қарым-қатынастың жетістігі дәлелді де, мазмұнды болғаны жөн. Жеткен жетістіктер әділетті бағаланғанымен, тым асыра мадақтаудың да орын алмауын қадағалау есте болсын. Артық айтқан мақтау сөз, ешқандай жақсылық әкелмейді.

Осылайша психикалық зардап шеккен, тұрақсыз отбасындағы балаға психологиялық түзетулер жасаудың жолдары көп. Біздер келтірген әдістерден басқа да жолдары болуы мүмкін. Батыс елдеріне қарағанда ТМД мемлекеттерінде ажырасуға көзқарас басқаша. Ол жақта қаржы мәселесі алғашқы орында тұрады. Соған қарамастан жер шары баланы қорғауға алып отыр. Оған 1924 жылғы Женева Декларациясы, 1959 жылы 20 қарашадағы БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының бала құқығы, 1989 жылғы 20 қарашадағы БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының бала құқығына байланысты толықтырулары дәлел. Мемлекет пен қоғам толық емес обасылырдағы балалар мен жасөспірімдердің азамат болып өсуіне ат салысады [5]. Сонымен толық емес отбасынан шыққан балалардың өмірі бір жақты емес. Бала өз еркімен бұндай тағдырды қаламайды. Ата-ана, туысқандары, бүкіл қоғамның міндеті балаға дұрыс тәрбие беру, өмір сүру қажеттілігін түсіндіру.

1. Әбілова З.Ә. Этнопедагогика. – Алматы: Қазақ Әлем Тілдері Университеті, 1997. – 230 б.

2. Жанқазакова Қ. Отбасында баланы дұрыс тәрбиелеу жолдары // Бастауыш білім. – 2006. – № 1. – 23-24-бб.

3. Калыш А.Б. Дети и подростки в разведенных семьях // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 2002. – № 2 (25). – С. 65-67.

4. Ғаббасов С. Халық педагогикасының негіздері. – Алматы: әл-Фараби, 1995. – 450 б.

5. Конвенция о правах ребенка: принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 20 ноября 1989 г. – Алматы, 1997. – С. 5.

Г.Э. Чыныкеева, к.и.н., ст. преп.

Ошский государственный университет, Кыргызстан, г. Ош

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ В 1989-1999 ГГ. (НА ПРИМЕРЕ ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ)

Миграция – (в переводе с латинского – «переселение») – это переселение людей через границы тех или иных территорий с переменной места жительства навсегда или на более или менее длительное время. Одним из основных признаков миграции населения является пересечение административной границы территории государства, области и населенного пункта. На этой основе выделяют прежде всего внешнюю миграцию – эмиграцию и иммиграцию, и внутреннюю миграцию. По способу реализации миграция населения делится на организованную миграцию, осуществляемую при участии государства, общественных органов или с их помощью неорганизованную – которая производится силами и средствами самих мигрантов [1].

Эмиграция – это переселение добровольное или вынужденное в другую страну на постоянное или временное проживание. Иммиграция – это въезд в страну на постоянное или временное проживание граждан других стран.

Миграция населения – это динамичный и сложный процесс, особенности развития которого находится в прямой зависимости от социально-экономических и политических условий, в силу чего она четко реагирует на происходящие в обществе перемены. Поэтому анализ миграции позволяет своевременно устанавливать важные повороты в жизни города, страны или отдельно взятый регион страны.

Еще накануне распада СССР в результате политических и экономических кризисов, обострения межнациональных отношений, как в Кыргызстане так и в соседних республиках произошли коренные изменения в направлениях, объеме, структуре миграционных потоков. Если до этого происходило свертывание нормальных миграций, а теперь резко увеличилось стрессовые, вынужденные миграции. Причиной таких миграций в частности стали: кыргызско-узбекский конфликт в Ошской и Жалал-

Абадской области летом 1990 года. Погром турков месхетинцев в узбекском городе Фергана 1989 году, агрессивный разогрев националистических отношений в том числе и антирусских в 1991 году в связи с объявлением 25 июня днем поминовения жертв восстания 1916 года и отмечание 75 летия восстания, появлений общественно-политических организаций, настроенных по национальному признаку и наконец распад СССР в декабре 1991 года, в результате которого происходила грубая ломка ценностных ориентаций людей, моделей мышления и поведения. Искаженно трактоваться многие исторические факты, вспоминались прошлые национальные обиды. И так, возникла межнациональная напряженность и отчуждение, грозившее перейти в открытый затяжной конфликт. Россию обвиняли в имперских замашках, некоренное население стало называться «колонистами», «мигрантами», «русскоязычными». Результатом этого стало мощная волна миграции русскоязычного населения. Миграционные процессы, протекающие в области и по республике с конца 80-х годов до настоящего времени, оказывают глубокое, во многом отрицательное воздействие на многие стороны жизни этносов в городах, областях и по республике. Происходящие структурные сдвиги в размещении населения области самым непосредственным образом затрагивают экономику, социальную сферу, культуру, экологию общества. Мононациональный поток иммигрантов расширяет базу усиления национализма, экономической и политической обособленности.

Происходит ослабление производственных, научно-технических, культурных, межэтнических связей. Современные миграционные процессы значительно влияют и на демографическую ситуацию в области. В результате эмиграции русскоязычных нарушается и ухудшается интеллектуальный потенциал населения, поскольку выезжающие из региона эмигранты имеют как правило, более высокий образовательный уровень. Замещение выезжавших русскоязычных кадров не является равноценными по качественному составу из-за сравнительно более низкого уровня образования у коренного этноса. По этой причине ухудшаются и сами условия для подготовки национальных кадров.

В настоящее время руководители местных государственных администраций все больше осознают пагубность миграционного оттока русскоязычного населения и предпринимают практические шаги к изменению ситуации. В целях реализации Указа Президента Кыргызской Республики «О мерах по регулированию миграционного процесса в Кыргызской Республике» от 14 июня 1994 года правительство республики приняло постановление по данному вопросу и установило:

1. Изучить внутренние и внешние миграционные процессы за 1991-1994 гг., а также направления миграционных потоков.

2. Составить прогноз внутренних и внешних миграционных потоков на 1995-1996 гг., а также последствий и влияния миграционных процессов на социально-экономическую обстановку регионов и республики [2].

Происходящие структурные изменения в размещении населения самым непосредственным образом затрагивает экономику, социальную сферу и культуру общества. Мы выяснили, что миграционные процессы обязаны не только с одной группой причин. Наиболее сильное влияние оказывает сочетание и взаимосвязь несколько групп факторов. Для внешней миграции доминирующими являются сочетание социально-экономических и политических факторов. А для внутренней миграции доминирующим остается социально-экономические и экологические факторы.

А 1999 году численность населения составило 869259 человек [3]. Этнический состав был следующим:

Национальности	1979	1989	1999
Жалал-Абадская область	586602	743279	869259
Кыргызы	334673	452868	607036
Узбеки	151945	175705	212090
Русские	52524	54024	17930
Татары	15780	15936	6951
Таджики	4040	4525	5236
Уйгуры	3052	3360	3776
Турки	1572	4413	4842
Украинцы	7818	9503	2463
Азербайджанцы	2699	586	259
Армяне	716	730	109
Белорусы	680	624	115
Грузины	147	200	116
Дунгане	219	60	24
Евреи	208	172	34
Казахи	921	1564	1130

Корейцы	680	672	377
Латыши	62	10	10
Литовцы	33	28	17
Молдоване	92	175	33
Немцы	2280	4425	672
Туркмены	147	137	33
Другие национальности	449	337	5943

Надо особо отметить этнический состав мигрантов. В целом можно их разделить на три группы:

1. Национальности с высшим миграционным движением: русские, татары, украинцы.
2. Национальности со средним миграционным движением: кыргызы, уйгуры, турки.
3. Национальности со сниженным миграционным движением: таджики, узбеки, туркмены, армяне, белорусы, азербайджанцы, корейцы.

Численность славяноязычных народов составило главный поток оттока населения из области и вообще из республики.

Русские сократились за 3 года с 96 по 99 год с 5527 человек до 4827 человек на 700 человек. Украинцы сократились до 281 человек, т.е. на 352 человека. Белорусы сократились на 45 человек со 103 до 58. Славянское население сократилось в 2-3 раза. Численность узбеков за 96-99 года сократилось с 3786 до 3296 человек на 490 человек.

Количество татар в рассматриваемый период, изменяется по линии возрастания, то по линии убывания. 89-96 гг. сократились с 3486 до 2256 человек, т.е. на 1230 человек, а последние 3 года их количество увеличивается на 648 человек с 2256 до 2902 человек. А за 10 лет с 89-99 года сокращается на 584 татар.

Казахи за 10 лет сократились на 46 человек с 149 до 103 человек, т.е. казахи сократились на 30,8%. Таджики сократились с 112 до 29 человек, на 83 человека, т.е. на 74%. Если обратить внимание на миграцию населения по национальностям, то увидим следующее:

1996 году в город прибыло 214 кыргызов, 22 русских, 16 татар, 15 узбеков, 6 украинцев, 2 турка, 2 таджика, 2 немца, 1 азербайджанец и 1 башкир, итого прибыло 218 человек.

В целом отрицательное сальдо миграции за 1996 год составило 408 человек.

Пик высшей миграции по области и по республике приходится на 1993 год. В нашей республике с самого начала предпринимались серьезные меры по стабилизации миграционной ситуации в стране. Была создана – стабилизирующая законодательная база. В Кыргызстане законы принимались сообразно международным нормам. Законы работают на все этнические группы, никого не выделяют, никому не отдавая предпочтения. Какой бы национальности не был – законы исключают привилегии и дискриминацию.

Один из причин привядших к миграции является и то, что до получения Кыргызстаном независимости, так называемые национальное меньшинство были в большинстве у руля власти и пользовались привилегиями, особенно русскоязычные. Как только пришлось освободить обремененные места, это им показалось катастрофой. Многие в панике поспешили собирать чемоданы. Так, как здешние русские по привычке в общем-то к скрытым привилегиям.

Как мы уже выяснили, к миграции в настоящий момент побуждают экономические, материальные факторы. Но мигранты как правило свой выезд связывают с политическими факторами. Они твердят что идет притеснение по национальному признаку. Цель у них одна – получить статус беженца и благодаря этому и всевозможные льготы в России [4].

Города области как, например Таш-Кумыр входит в число регионов отдающих населения. Только в результате миграции между городами и селом Таш-Кумыр сохраняет миграционный баланс, так как Таш-Кумыр как и все городские поселения сохраняет в настоящее время для сельских жителей свою привлекательность.

В области и по республике миграция проходила на фоне общего социально-экономического кризиса. Естественные потери демографического потенциала в определенной мере комплексировались внешним миграционным приростом.

В условиях переходного периода развития социально-экономической и политической ситуации миграционные процессы противоречивы и не устойчивы. Они во все большей мере определяются динамикой рыночных преобразований ситуацией в сфере занятости, возможностями трудоустройства мигрантов, территориальными различиями в уровне жизни населения. В структуре причин миграции происходят ярко выраженные прогрессивные изменения. Сокращается влияние шоковых факторов связанных с распадом бывшего Союза, увеличивается воздействие экономических факторов.

Одна из наиболее острых проблем – проблема беженцев и вынужденных переселенцев из Таджикистана. Проблемы, связанные с вынужденной миграцией, особенно остры. Большинство вынужденных мигрантов испытывает значительные моральные и материальные трудности из-

за неопределенности дальнейших перспектив своего пребывания в нашей стране. В условиях экономического кризиса на обустройство мигрантов хронически не хватает денег.

В силу обстоятельств, судьба прибывающих в Кыргызстан из Таджикистана мигрантов складывается противоречиво. Если взять внутреннюю миграцию, то из городов области выезжают в основном интеллигенция и потомственные рабочие. А их места пополняются приезжими из близлежащих районов. В общем, межрегиональный миграционный баланс по городам области остается положительным.

В современных условиях важным показателем, определяющим развитие внутренней миграции в Кыргызстане, является отток населения из малых и средних городов и районов в направлении крупных городов страны Ош, Бишкек и Жалал-Абад и в районы Чуйской области.

Если посмотреть на итоги межреспубликанской и внешней миграции населения по национальностям населения Жалал-Абадской области 1993 года (именно в 1993 году намечается пик миграции), то увидим следующую картину [5].

Национальности	Число прибывших	Число выбывших	М и г р а ц и о н н ы й прирост, отток (-)
Всего	2113	17577	-15464
кыргызы	590	533	57
русские	453	7555	-7102
украинцы	88	1446	-1358
белорусы	4	104	-100
узбеки	636	2747	-2111
казахи	29	130	-101
грузины	1	1	-
азербайджанцы	4	28	-24
литовцы	1	3	-2
молдаване	1	8	-7
латыши	-	3	-3
таджики	24	62	-38
армяне	3	27	-24
туркмены	-	7	-7
эстонцы	1	8	-7
татары	157	2895	-2738
евреи	1	13	-12
немцы	17	628	-611
уйгуры	13	92	-79
дунгане	1	-	1
корейцы	3	42	-39
турки	12	7	5
другие националь-ности	74	1238	-1164

С приобретением независимости в Кыргызской Республике было провозглашено ориентация государственной политики на демократизацию жизни. Процессы суверенизации положительно повлияли на рост политического сознания, чувства собственного достоинства и личной ответственности за свою судьбу. Быстрое и значительное имущественное расслоение повышает социальную напряженность, ведет к дезинтеграции общества, растет преступность.

Эмиграция в стране носит избирательный характер. 70% выезжающих за пределы страны – это люди в трудоспособном возрасте. Их отъезд увеличивает показатель иждивенчества остающегося населения.

По области высокий показатель иждивенчества, так как, население в возрасте до 18 лет входят в категорию иждивенцев. А трудоспособное население составляет менее 30% населения.

Страну в основном покидают руководители среднего звена, средние и мелкие коммерсанты и предприниматели, техническая и творческая интеллигенция, врачи, педагоги. Миграция по данным миграционной службы в Кыргызстане сегодня значительно помолодела. Если в первой половине 90-х годов в Россию уезжали преимущественно люди старшего возраста – к родственникам, детям, для воссоединения семей, то в настоящее время с насиженных мест снимаются или готовы сняться немало граждан.

Представители миграционной службы постоянно проводят у себя и на местах широкую разъяснительную работу. Всем своим собеседникам они стремятся дать объективную картину происходящего в России, подчеркивая – что многие там отнюдь не ждут. Особенно тех, кто

предварительно не позаботился о решении проблемы житья и трудоустройства. Необходимо учитывать серьезные экономические трудности испытывает немало самих россиян и не всем их кыргызстанским соотечественникам из-за разницы менталитетов удается адаптироваться на своей этнической родине, обрести желаемый уют и моральный комфорт.

За 9 лет независимости нашей республики правительство Кыргызстана проводит реформы в области промышленности. Все предприятия были приватизированы в целях создания благоприятных условий для развития и конкуренции. Этому последовало и поныне продолжается процессы появления новых АО, ЧП, фирм и т.д. постепенное и их обанкрочивание и закрытие. Если учесть что 70% инженерно-технических рабочих, квалифицированных кадров составляли русскоязычные, то нам сразу станет ясно, кого непосредственно затрагивает закрытие промышленных объектов. А выжившие промышленные предприятия несут тяжелое время налогов.

Несмотря на то, что производство является залогом развития и прочности государства наше правительство не предпринимает соответствующие меры. Что непосредственным образом влияет на этническую и умственную миграцию населения.

Главной причиной, толкающей людей на отъезд в Россию является экономическое положение Кыргызстана. Массовая безработица, невостребованность, неопределенность. Сложности в получении достойного образования. Русскоязычное население – не берет в то, что Кыргызстан в ближайшем будущем может преодолеть хаос в экономике, встать на ноги и создать нормальные условия для своего народа. Они стремятся в Россию т.к. считают что Россия – большая, там найдется место для них и возможность учиться, жить и работать их детям.

Ко всем этим причинам миграции еще прибавилось и Баткенские события 1999 года. Люди перепуганы. Предвидят, что сегодняшнее затишье долго не продлится, что на юге снова может обостриться ситуация. Из Кыргызстана и городов уезжают в первую очередь строители, инженерно-технические работники. Специалисты высокой квалификации уже почти не выехали в первой волне эмиграции.

Внутренняя (межобластная) миграция населения Жалал-Абадской области за 1991-1997 гг.

Годы	Число прибывших	Число выбывших	Миграционный прирост, отток (-)
1991	4032	4998	-966
1992	3268	4012	-744
1993	2223	3457	-1234
1994	1893	4382	-2489
1995	1398	3742	-2344
1996	1270	3028	-1758
1997	1069	2918	-1849

Современное демографическое положение и ближайшие планы социально-экономического развития Кыргызской Республики определяют ее демографическое состояние в будущем. Суть современного демографического кризиса заключается в резком ухудшении развития народонаселения республики.

При рассмотрении в целом большинства факторов, влияющих на этнодемографические процессы в области, мы выяснили, что главными факторами, непосредственно влияющими на эти процессы являются – социально-экономический и политический факторы. Немаловажное влияние оказывают экономический и физиологический факторы.

В сравнительно короткий отрезок исторического времени в последние 10 лет с 1989 по 1999 года в этническом составе произошли очень большие изменения. Изменилось количественное и процентное соотношение между различными национальностями в городе в течении 10 лет. И мы выяснили, что политическими причинами резкого изменения национального состава явились: распад СССР и образование СНГ, кыргызско-узбекский конфликт в Ошской и Жалал-Абадской области летом 1990 года, усиление национализма, языковая политика – с принятием закона о государственном языке.

Изменение численности населения области является результатом совместного действия социально-экономических, культурных и демографических факторов. Численному росту способствуют сохранение традиционного образа жизни, традиции многодетности, ценности семьи и брака, благоприятные демографические структуры.

К социально-экономическим причинам непосредственно повлиявших на этнодемографические процессам относятся: тяжелый экономический кризис, высокий уровень доли иждивенчества, рост инфляции и безработица. В результате чего уменьшается число славянских народов, увеличивается число славянских народов, увеличивается численность «титულიной нации». Массово стали выезжать турки и немцы. Так как для них появилась возможность воссоединения с исторической родиной.

Отсюда мы видим, что изменение социально-экономической и политической системы непосредственно влияют на экономику и демографические процессы. Миграционные потери по

городам области частично восполняются естественным приростом и переселением из сел и деревень районов области, так как города еще сохраняют свою притягательность. С надеждой на лучшую долю сельские жители приезжают в города. Но нынешние положения городов как и многие города Кыргызстана критическое. Все промышленные предприятия полностью прекратили свою работу или же еле как сводят с концами. Так как Кыргызстан до распада СССР оставался сырьевой республикой и не одно предприятие не производило цельного продукта. Выпусками только детали. Шахтоуправление в городе Таш-Кумыр в первые годы независимости работает со сбоями, потом и вовсе прекратили свою деятельность. Рабочие городов оставшиеся без работы пополнили армию безработных.

В 1990-е годы качественно новую роль стала играть миграция - роль компенсирующего фактора в процессе ежегодного сокращения численности населения. Современные этнодемографические процессы усиливаются неблагоприятной социально-экономической ситуацией в стране и в свою очередь воздействуют на нее.

Из области стали выезжать не только русскоязычное населения, но и дальновидные представители кыргызской нации в более благополучные регионы нашей страны и в другие страны.

А они в основном были интеллигенция, работники культуры и здравоохранительные, инженерно-технические кадры. Поэтому, мы думаем как необходимый шаг выхода из экономического кризиса страны подготовка соответствующих кадров в короткие сроки.

В результате миграционных потерь стал усиливаться процесс экономической, социальной и демографической дезинтеграции общества. Активная, наиболее способная, работоспособная интеллигентная часть населения сократилась. В результате чего удельный вес лиц не трудоспособного возраста до 18 лет и старше 60 лет весьма велик.

Ко времени достижения этими группами трудоспособного возраста экономическая ситуация вряд ли улучшится. Из-за дефицита ресурсов и рабочих мест можно предположить опасность возникновения борьбы за ресурсы и власть, за рабочие места, за более высокие статусные позиции.

---

1. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 200.

2. Сулайманов Э., Белеков Ж. Миграционные процессы в Ошской области в первой половине 90-х годов. Ренессанс и Регресс. – Бишкек, 1996. – С.164.

3. Регионы Кыргызстана. Джалал-Абадская область. Итоги первой национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. – Кн. III (серия Р). – Бишкек, 2001. – С. 9.

4. Иванов А. Река между двух берегов // Слово Кыргызстана. – 1998. – 3 июля.

5. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Демографический ежегодник Кыргызской Республики. 1993 год. – Бишкек, 1994. – 249 с.

**Ж. К. Абдиева, к.и.н., ст. преп.,
Таласский гос. университет, Кыргызстан, г. Талас**

ОТРАЖЕНИЕ ДРЕВНИХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ В ЭПОСЕ “МАНАС”

Эпос “Манас” служит историко-этнографическим источником в изучении доисламских религиозных верований кыргызов (анимизм, тотемизм, фетишизм, шаманизм), традиций и обычаев, общественных, социальных отношений в обществе, экономических основ общества (государства) в котором жили кыргызы, родоплеменного состава кыргызов и их ареала обитания, взаимосвязей кыргызов с ближними и соседними этносами и племенами. Неоценимо значение эпоса при выборе ономастических данных (топонимы, этнонимы, зоонимы, антропонимы, гидронимы, оронимы) в изучении этногенетических и этнокультурных взаимосвязей с другими народами. Потому, данные содержащиеся в эпосе «Манас» были и остаются неиссякаемым достоянием в изучении основных направлений религиозных верований кыргызов.

Во всех вариантах эпоса отражены мировоззрение, религиозные верования кыргызов с древнейших времен до наших дней, их влияние на бытовую жизнь, традиции и обычаи, социальные отношения общества, всего человечества. В эпосе «Манас» отражены эволюционное развитие кыргызов с древних эпох, которые совпадают с эпохой древних хуннов, синих тюрков, енисейских кыргызов, уйгуров, нашествия каракитаев, завоевание монголов и проникновения калмыков. Из этого следует, что в исторических пластах эпоса четко прослеживается не только этническая история кыргызов, процесс развития кыргызского народа как этноса, но и образцы его духовного и материального наследия. Развитие общества, социальных отношений, народного образования, религиозных верований, их направления сохранившееся в народном сознании информируют нас об историческом и эволюционном развитии в эпосе. Такое мнение можно проследить во многих трудах ученых этнологов, лингвистов, географов, политологов, философов и др.

В науке известно, что кыргызский язык является самым древним из алтайского семейства языков. Религиозные верования кыргызов, представителя древнейших этносов вобрали в себя самые

древние религиозно-философские мировоззрения. Это прослеживается почти во всех фольклорных произведениях.

Религия представляет собой основную часть народной культуры и исследование её происхождения и эволюции имеет неоспоримое значение для понимания духовной культуры кыргызов. Философско-религиозное мировоззрение народа тесно связано со всеми сторонами жизнедеятельности человека. По выражению британского историка, философа истории, культуролога и социолога Арнольда Тойнби «религия – основа культуры и цивилизации, даже более того – основная движущая сила» [18, с.12]. Религия в жизни человека представляет одну из непреходящих ценностей, вобрав в себя достижения мысли и ценный опыт многих поколений. Поэтому исследование религиозных верований имеет важное как теоретическое, так и практическое значение, особенно на современном этапе, в условиях обострения социально-экономического положения когда необходимо разработать национальную идеологию для укрепления будущего страны.

В эпосе «Манас» содержатся сведения о начальной форме ранних религиозных верований кыргызов – тотемизме, анимизме, фетишизме, шаманизме. Связанные с тотемизмом, анимизмом, фетишизмом, шаманизмом традиции и обычаи присущи не только народам Центральной Азии, но и всем народам мира. Это свидетельствует о поступательном развитии культуры человечества с древности, о связи с окружающей природой миропонимания, мировоззрения, верований.

Широко распространены сведения о вере в сверхъестественные силы отдельных зверей и животных, скал и гор и др. Тотемистические элементы верований относятся ко времени родовой общины. «Когда первобытный человек отождествляет себя с определенным животным, по убеждениям не может его убить, считает его родоначальником, тогда это животное переходит в разряд тотема. Если какой-либо род считает своим прародителем какое-нибудь животное или растение (дерево), тогда это растение становится тотемом», – писал Дж. Фрезер [25, с. 528]. В тотемизме ареал расселения людей, место охоты и рыболовства воспринимаются как единое целое, связанные кровными, родственными узами. Животные и растения, также как и человеческие общины (группы, роды) считаются связанными родственными узами [21, с. 68]. Продолжая мысль известных английских антропологов Дж. Фрезера, В. Робертсона, А. Смита, З. Фрейд называет тотемизм первой формой человеческой морали [26, с. 272]. Тотемизм как форма познания мира бытовала в сознании многих народов и проникла глубоко в повседневную жизнь. У кыргызов тотемизм также занял огромное место. В сознании наших предков повсеместно бытовали представления о защитнике тотеме – животном. Например, “Куш атасы Буудайк”, защитник птиц – Буудайк., “Ит атасы-Кумайк”, предок собаки – Кумайк, “Кийик атасы – Кайберен”, предок кабарги – Кайберен. В эпосе «Манас» встречаются: шер – лев, тигр; көк бөрү – сивогривый волк; кумайк – священная птица; ак буура – белая верблюдица; алп кара куш – черная птица – богатырь; жылан (ажыдаар) – дракон; кабарга – кайберен; кырк чилтен – сорок витязей и др. верования, связанные с животными–тотемами.

Тотемизм как ранняя форма религии совпала по времени с периодом формирования эпоса. На раннем этапе истории тотемизм был господствующей религией. Об этом свидетельствуют орхоно-енисейские письменные памятники, в которых указано, что предводители родов, каганы и богатыри древних тюрков почитали льва (тигра) святым тотемом, которого нельзя убивать. В памятнике из Бегре говорится от имени богатыря: «семь волков я убил, но барса (илбирса) и оленя (марала) не тронул». Барс выступает как родовой тотем, в VIII в. он мог относиться к кагану Барсбеку или, по предположению историков к другим представителям кыргызской аристократии [14, с. 33; 24, с. 77]. Хотя здесь упоминается барс, как предполагает этнограф И.Б. Молдобаев, мог подразумеваться тигр или лев – тотемы, представляющие семейство кошачьих, [18, с.225].

Среди тюрко-монгольских народов широко встречается тотем – сивогривый волк. Предания и легенды о волке – тотеме приводят многие исследователи: С.М. Абрамзон [1, с. 96-202], Л.Н. Гумилев [12, с. 83-85], А.Н. Бернштам [8, Ч. 2.], А.М. Шербак [27, с. 83-172], М.И. Боргояков [9, с. 55-59], Ф.Ф. Илимбетов [13, с. 224-228]. Среди кыргызов часто встречаются племена, называющиеся волком (бөрү). Например, одна из родовых частей племени адыгине называется «бөрү» (волк), у некоторых родов кушчу, солто есть род «аксак бөрү» (хромой волк), также в названиях многих других родовых племен тотем волка занимает важное место, исследованию которых посвятил свои труды ученый-историк О.К. Каратаев.

Исследователь этнографии, в том числе религиозных верований алтайских народов Л.П. Потапов связывает происхождение этнонима “бурут” у алтайцев-теленгитов с тотемным животным бугу – олень. [23, с. 47-148]. То, что бугу – олень являлся тотемным животным – Бугу-эне – Мать-олениха, отражено в генеалогических преданиях кыргызов. Широко проникшее в повседневную жизнь почитание Бугу-эне – Матери-оленихи привело к использованию мяса оленя в качестве лекарства, а шкуры в качестве талисмана – оберега от сглаза. Также установление на могиле рогов архара стало следствием почитания его в качестве тотема [6, с. 32]. В малом эпосе кыргызов “Кожожаш” сохранились предания о «кайберен» – дикой косуле, кабарге-тотеме, покровительнице, которая прокляла за жадность и безудержное истребление диких коз сверх меры охотника, заманив его на неприступную скалу, с которой он не

смог спуститься и погиб. Сохранившееся предание о Матери-оленихе, как свидетельство о ранних верованиях кыргызов и отношение к тотему потомков племени бугу отразил великий писатель Ч.Т. Айтматов в повести «Белый пароход».

Необходимо отметить, что тотемизм в верованиях кыргызов как ранняя форма религии глубоко проникла в повседневную жизнь и широко отразилась в фольклоре.

Отражение в эпосе «Манас» анимизма рассмотрены формы почитания духов предков, широко практиковавшиеся у кыргызов. Соответствующие по времени эпохе бронзы и формированию патриархально-родового строя верования в душу, смерть, точнее, переходу после смерти в иную, загробную жизнь возникли в патриархальной семье, к такому выводу пришел исследователь С.М. Абрамзон [2, с.334]. Э.Б. Тэйлор подчеркивает, что «анимизм на самом деле является основой философии как первобытных, так и создавших цивилизацию людей. На первый взгляд, он кажется наиболее неокрепшей, неосновательной религией, но на практике мы его высоко ценим, т.к. он является основой, корнем, а где корень, как правило, там и ростки» [22, с. 311].

Анимизм встречается в эпосе «Манас» с первых строк – с сюжета почитания предков и в тесную с ними связь:

Прямые предки были ханами	Там, где они останавливались,
Родоначальники были ханами	Основывали (потом) родовое кладбище
Благородного происхождения	(Место поклонения)

Так повелось от Бога [16, с.27]. В этих строках подчеркивается святость предков Жакыпа и особое отношение к ним.

С.А. Токарев в своем научном труде делит погребальные обряды и традиции на несколько групп: а) принесение жертвы; б) разжигание погребального костра; в) аштар; г) игры на поминках; д) ношение траура и табу [21, с. 169-175]. С.А. Токарев приводит примеры почитания духов умерших.

В эпосе «Манас» почитание предков особенно ярко запечатлено в сюжете поминок по Кокетею.

Таким образом, в погребальных обрядах сохранились всевозможные пережитки анимистических верований, связанных с верой в загробную жизнь. Погребальные обряды кыргызов свидетельствуют о наличии древних традиций, не связанных с исламом, это доказывают аналогичные обряды, бытующие и у народов, не исповедующих ислам, например, 3 дня, 7 дней, сорок дней, годовые поминки. Но при этом погребальные обряды кыргызов все же, претерпели многочисленные изменения. Хотя такие обряды забылись и исчезли, многие сохранились, особенно в сельской местности. В традициях почитания предков и поклонения духам заметны остатки патриархально-родовых отношений. Некоторые религиозные верования присущи не только кыргызам, но и другим народам Центральной Азии: казахам, таджикам, туркменам, каракалпакам, уйгурам, а также алтайским народам. Таким образом, анимизм является религиозным верованием кыргызов, бытовавшим у них наряду с другими сопредельными и родственными народами.

Отражение в эпосе «Манас» проявлений фетишизма рассматриваются примеры фетишизма до распространения ислама. Фетишизм определяется как «безоговорочное и покорное почитание предметов и вещей или остаток язычества» – подчёркивает известный этнограф С. Аттокуров [4, с.138]. В материалах эпоса «Манас» очень много свидетельств бытования фетишизма и связанных с ним обычаев и обрядов. О существовании некогда у кыргызов и казахов фетишизма писал Ч.Ч. Валиханов: «...забылись свято почитавшиеся вещи, особенно изображения, например, божества бурханчики, на втором месте после божества Тенир, причина этого в том, что они подверглись гонению с принятием ислама, как проявления язычества» [10, с. 370].

Мнение Ч.Ч. Валиханова подтверждается данными арабо-персидских источников, например, в описании прибытия в Центральную Азию шейха суфиев Ходжи Исхака [“Зийа ал-Кулуб”, 1602] и посещения им мест поклонения кыргызов [11, с. 182-189].

Фетишизм и связанные с ним обычаи и обряды играют важную роль в исследовании религиозных верований кыргызов.

В эпосе «Манас» рассмотрены шаманизм и демонические силы среди тюрко-монгольских народов и сохранившиеся в этнографической действительности у кыргызов их отдельные функции.

Шаман у каждого народа получил свое название, у якутов мужчины шаманы именуется оюн, женщины – удаган, у ненцев – тадебя, юкагиров – алма, саамов – нойда, у туркмен – порхан, у казахов – баксы, кыргызов – бакшы, хантов – ёлта-ху, информирует профессиональный исследователь шаманизма В.Н. Басилов [7, с. 12]. Остаётся добавить, что у кыргызов название бакшы относится к мужчинам, бюбю – к женщинам. О широком распространении шаманизма у кыргызов повествовали многие путешественники, представители властных структур Российской империи.

По данным средневековых исторических источников шаманизм был основной религией тюркских народов. Исследователи подчеркивают, что шаманизм, возникнув в древности, в течение длительного времени превратился в религию, вобравшую в себя все религиозные действия человека.

В эпосе «Манас» очень много свидетельств проявлений шаманизма, например, шаманские методы лечения и оздоровления больного, предсказания, гадания и др.

В демонических верованиях кыргызов присутствовали мифические существа: албарсты – демоническое существо в образе женщины (якобы вредящее роженице и сжимающее горло спящего), жезтырмак – медный ноготь, жезтумшук – медный клюв, желмогуз – ведьма, жезкемпир – ведьма, бабаяга, мите (пандемониум) – боги, духи, демоны и занимали видное место в религиозных верованиях кыргызов. Они верили в их существование и, особенно во вредное воздействие на человека. Широко распространены у кыргызов и казахов образы ведьм, духов и демонов. Желмогуз в фольклоре кыргызского и казахского народов выступает в виде старухи. Албарсты – широко распространённый персонаж в фольклоре тюркских народов Центральной Азии и Поволжья: казахов, татар, башкир, чувашей, тувинцев, как представитель мира сатаны, демонов и пр. Демонические существа у кыргызов выполняют прямо противоположные функции по отношению к магическим действиям при лечении больного. В большинстве случаев они выступают как «хозяева», духи болезни. Поэтому в кыргызской демонологии, как отмечает Т.Дж. Баялиева, болезни или их вредные последствия и их излечение, искоренение связаны с отправлением особых культов [5, с. 97].

В эпосе «Манас» есть такие строки: «ожидающий плохого (хороший), ожидающий сатану (демона) бакшы», которые свидетельствуют о готовности бакшы к предстоящей схватке с духами болезни, засевшими в организме больного [17, с. 252-253].

В каждом религиозном веровании присутствует логическая связь и воспитательное значение. По мнению С.М. Абрамзона, кыргызский шаманизм представляет собой узел, связавший воедино разные религиозные системы [1, с.220]. Происхождение кыргызского шаманизма уходит своими корнями в Южную Сибирь, вобрав в себя в целом центральноазиатские этнические элементы. Это свидетельствует о сложном пути формирования кыргызского народа. Рассмотрение кыргызского шаманизма и пандемониума по данным эпоса «Манас», другим фольклорным и этнографическим материалам свидетельствует при сравнительно-сопоставительном и историко-этнографическом анализе о тесных этногенетических связях с шаманизмом и демоническими силами тюрко-монгольских народов.

В исследовании религиозных верований необходимо знать их влияние на жизнь народа, труд, миропонимание и мировоззрение, отношение к природе и к красоте окружающего мира.

Кыргызы осознавали себя частью мира животных, растительного мира, природы и её стихийных проявлений. Наблюдение за традициями и устоявшимися обычаями в повседневной жизни свидетельствуют об этом.

Религиозные пережитки не есть остатки древности, темного прошлого, а являются неотъемлемой частью нашей духовной культуры.

Религиозные верования и связанные с ними традиции и обычаи необходимо рассматривать как культурное наследие, в котором сохранились история народа, язык, устоявшийся уклад жизни, этнопсихология, этикет, философия, народная медицина, географические знания, народная педагогика и др.

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999. – 196-202 бб.
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1999. – 220 б.
3. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, 1990. – С. 334.
4. Аттокуров, С. Кыргыз этнографиясы. – Бишкек, 1996. – 138 б.
5. Баялиева Т.Дж. Доисламское верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972. – С.97.
6. Баялиева Т.Д. Доисламское верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972. – С.32.
7. Басилов В.Н. Избранники духов. – М., 1984. – С.12.
8. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 1998. – Ч.2.
9. Боргояков М.И. Гунно-тюркский сюжет о прародителе-олене (быке) // СТ. – 1976. – № 3. – С.55-59.
10. Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. – М., 1986. – С.370.
11. Ворожейкина З.Н. Доисламское верование киргизов в XVI в (по рукописи “Зия ал - Кулуб) // Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока. – М., 1961. – С.182-189.
12. Гумилев Л.Н. Байыркы түрктөр. – Бишкек, 1999. – 83-85 бб.
13. Илимбетов, Ф.Ф. Культ волка у башкир // Археология и этнография Башкирии. – Уфа, 1971. – С.224-228.
14. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. – М., 1952. – С. 33.
15. Манас: СКВ 1 китеп. – Фрунзе, 1984. – 27 б.
16. Манас: СОВ. 2. – Фрунзе, 1980. – 252-253 бб.
17. Молдобаев, И.Б. “Манас” историко-культурный памятник кыргызов – Бишкек, 1995. – С. 225.
18. Религии мира. – М., 2001. – Т. VI. – Ч. I. – С.12.
19. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990. – С. 68; 169-175.
20. Первобытная религия. – М., 1989. – С. 311.
21. Потапов Л.П. Разложение родового строя у племен Северного Алтая. – М., 1935. – С.147-148.
22. Худяков Ю.С. Энесай кыргыздарынын тарыхы: Кыскача баян. – Бишкек, 2013. – С. 77.
23. Фрезер Дж.Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М., 2001. – 528 с.

24. Фрейд З. Я и Оно. – М., 2004. – 272 с.
25. Шербак А.М. Название домашних и диких животных в тюркских языках // История и лексика тюркских языков. – М., 1961. – С. 83-172.

Қ.Б. Күдерінова, ф.ғ.д.,
С. Демирел университеті, Алматы қ.

ЛАТЫН ГРАФИКАЛЫ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Қазіргі түркі мемлекеттерінің ішінде түрік (1928 ж.), әзербайжан (1991 ж.), өзбек (1993 ж.), қарақалпақ (1993 ж.), түркімен (1993 ж.) тілдері латын алфавитін қолданады. Қазақ жазуы – түркі тілдерінің ішінде араб әліпбиін реформалап, ұлттық жазу жасаған (1912 ж., А.Байтұрсынұлы), жұрттың соңы болса да (1929 ж.), дыбыстық жүйені толық таңбалаған латыннегізді алфавит құрастырған, өзге тіл кирил алфавитінің 33 әрпінен тұсалып, ары аса алмағанда, ең көп әрпі бар әліпби (42 әріп) болса да, тілдің фонологиялық құрамын дәл бейнелеген парасатты жазу. Сондықтан қазіргі жуан/жіңішке дауысты әріптері бүтін сөздің сингармотембріні анықтап тұратын идеалды қазақ жазуынан бас тартып, жаңа латыннегізді жазуды қабылдауымыздың алды күңгірт болып көрінетіндігі орынды. Сол үшін жоғарыда аталған тілдердің латын тәжірибесіне көз жүгіртіп, кемшін тұстарының себебін анықтап, жетістіктерін пайдалануға тиіспіз. Сонымен, латынграфикалы түркі жазуларының тәжірибесінен не түйе болады?

Түрік жазуы. М.К. Ататүрікке латынға көшу идеясын 1926 ж. Бакуде өткен конференцияға барған Мехмед Фуад Копрулу берді. 1928 жылдың 1 қарашасында М.К. Ататүрік «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» заң шығарды. Бұл заң бойынша 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелер латын әліпбиіне өтті. Осы жылдың 1-маусымына дейін ғана қатар қолданылып келген араб графикасына іс қағаздар жүргізуде мүлдем тыйым салынды. Сөйтіп, Түркияда латын әліпбиіне өту кезеңі бар-жоғы 1 жылға созылды [1, 139 б.]. Түрік тілінің латынға көшуіне – батыс өркениетіне жақындау және халықтың сауаттылық деңгейінің төмен болуы, яғни мәдени-әлеуметтік сондай-ақ саяси фактор әсер етті. «...Түрік жұртының өзге түркі халықтарымен бір мәдениетте болуды мақсат еткенінен де болды» [2, 88 б.]. Проф. Ертем Рейкін «Біз тек әліпбиде ғана араб дәстүрінен батыс дәстүріне өткен жоқпыз, біз бұл бағытты жүйелі ұстандық, күнтізбемізді де, уақытты өлшеуді де (сағатты), өлшем бірліктерді де, тіпті кейбір атауларды да араб үлгісінен батыс үлгісіне ауыстырдық», – дейді («мәдениет» – «kültür») [2, 88 б.]. Жаңа жазумен сауаттылық 60%-ға көтерілді. Бұрын жазуы реформаланбаған және халық сауаттылығы төмен тілдерге жаңа әліпби қабылдау нәтижелі болатынын көптеген тәжірибелер көрсетіп отыр. Біздіңше, түрік тәжірибесінен мерзім тездігі мен мемлекеттік құжаттар тілін жаппай көшіру қарекетін алуға болады. Алайда түрік тіліне тән қ, ң, х дыбыстарынан айырылуларын құптай алмаймыз.

1990-жылдар. Түркі елдерінің тәуелсіздік алған жылдарынан кейін Түркия мемлекеті тарапынан бауырлас елдерге көмек қолы көп созылды. Бұған алғашқы болып жауап берген Өзбекстан болды: 1992 жылы Ташкентте Орта-түрік деген журнал шығып тұрды; ортақ түркі тілі идеясын да өзбектер көтерді.

Стамбулда Мармара университетінде 1991 жылдың 18-20 қарашасында конференция өтті. Онда түрік әліпбиінің үстіне 5 таңба алып, әр тіл өзіне әліпби жасауды ұйғарысты [2, 93 б.]. Кейін жоғары деңгейде 1992 жылы 19-21 маусымда үкімет делегациялары кездесті. Мұнда да және 1993 жылы наурызда болған кездесуде де (Анкарада) ортақ әліпби туралы әңгіме болды [2, 93 б.]: 34 таңбадан тұратын әліпби ұсынылды.

1990 жж. алынған сауалнамаға сенсек, әзербайжандардан 52%, өзбектерден 82 %, қазақтардан 79% басқа әліпбиге көшуге қарсы болған екен [2, 97б.]. Сондықтан алғашқы болып әзербайжан жазуы латын графикасын қабылдады.

Әзербайжан жазуы. Әзербайжанда 90ж. кирил жазынан бас тартуды ашық үгіттеген - ақын Бахтияр Вахабзаде еді [2, 99 б.]. Көшу тәжірибесіне қарағанда 1992 ж. 1-сынып латын әліпбиімен басталып, бірден емле сөздігі дайындалған [2, 101 б.]. 1993 жылдан бастап, барлық бастауыш сыныптар латын әліпбиіне көшкен. Бірақ 2001 жылға қарай елде латындану баяулайды. 2001 жылы президент Гейлар Алиев барлық баспаханаларға латын қарпімен басуға бұйырады [2, 101]. 2001 жылдың 9 тамызынан бастап осы күн «Әзербайжан әліпбиі мен әзербайжан тілі күні» деп саналады. Бұл шаралардан кейін латыннегізді әзербайжан жазуына қайтадан жан бітіп, енді әзербайжан тілінің кірме сөздерден тазаруына, тілдің өз ішінде жетілуіне жағдай жасалғандай болады [2, 101]. Барлық баспа өнімдерін латын қарпіне көшіру қызметкерлер үшін күтпеген, асығыс жағдай болып қабылданды, олар асықтырмауды өтінгенмен ел президенті тарапынан қабыл алынбады [2, 102 б.]. Осындай қадамдардың арқасында бүгінде әзербайжан әліпбиі тұрақтанды. Жазу жүйесі бірізділенді. Тек кирил жазуымен шыққан бұрынғы әдебиеттерді латын графикасына ауыстыру проблемасы бар [2, 102 б.]. Қайта басылатын әдебиеттердің тізімі әлі айқындалуда. Өйткені кирил графикасында басылу 2000 ж.-ға дейін жалғасқан

[2, 103 б.]. Сондай-ақ ресми ісқағаздардың латын қарпіне ауысуы толық күшіне енді деп айту қиын [2, 103 б.].

Әзербайжан тәжірибесінен түйетініміз: орта мектептің жаңа алфавитке ауысуы жалпы процестің іргетасы болады; латын әліпбиіне ауысу көптеген орыстілді әзербайжандардың ана тілін үйренуін тездеткен [2, 103]; жаңа әліпбиге ауысу жалпы ұзақ процеске айналмау керектігі.

Ал графикадан кирилшеде жоғалтқан қ фонемасын қалпына келтірді. Бұрын *гардашиллыг, ләжағат* деп жазса, қазір *qardaşlıq, ləyaqət* деп жазады.

Шеттілдік кісі есімдер әліпби шегінде транслитерацияланады: *George Bush* - Корс Буш, *Gerhard Schröder* - Герхард Шрöder, *Jacques Chirac* - Як Ширак

Өзбек жазуы. Жазу ауыстыру Өзбекстанда 90ж.– араб графикасына қатысты көтерілді. «Бірлік» қозғалысы 550 мың тиражбен араб әліпбиін үйрететін әліппешығарады [2, 111б.]. Бірақ Тәжікстан мен Ауғанстандағы соғыс елдің латын графикасына қарай бет бұруына бастайды. И.Каримов «Эрік» қозғалысына арқа сүйеген, бұл қозғалыс Түркиямен бірлікте еді [3].

Өзбек жазуының кирилден бас тартуы таза ұлттық патриотизмнің ашық күреске шыға алатынымен көрінді. Латынға көшу болашағы бар жазуға өтуден гөрі орыс жазуынан қашуға көбірек ұқсады. Әрине, тілдік себептерге де иек сүйеді. Сөйтіп, 1993 ж. 2 қыркүйегінде өзбек жазуының латын графикасына өтуіне бұйрық шығады. Ал экономикалық шығын бюджеттік емес ұйымдарға салынған.

Алғашқы өзбек әліпбиінде 31 әріп 1 дәйекше болды. Бұл 30 жылдардағы латын-өзбек әліпбиінен өзгеше болды. 1995 ж. әліпбиге өзгеріс енеді: енді 26 әріп, 1 дәйекше болады. 3 қосар әріп болады: *sh, ch, ng*. Бұрынғы төбесінде сызығы бар *o* мен *g* таңбалары енді жазуға ыңғайлы дәйекшемен берілетін болды. Сонда кирил графикасын транслитерациялаған болып шығады [2, 112]. Сөйтіп, 1993 ж. Анкарада келісілген ортақ әліпби жобасын бірінші болып өзбек жазуы бұзды. Енді бүгінде өзбек әліпбиінің басқа түркі тілдері жазуынан айырмашылығы – диакритикалық таңбалар мен жасанды таңбалардың жоқтығында. Тек апостроф бар. Қазіргі өзбек әліпбиі сөз тұрқын ұзартып отыр: *ish (ic), uch (үш), besh (бес), shisha (шиша), shoshmoq (асығу), sharshara (сарқырама), chashma (бұлақ)*. 1934 жылы <Ғ> фонемасы басқа түркі тілдері сияқты *ḡ* әрпімен таңбаланса, 1993 жылғы жаңа әліпби жобасында *gh* тіркесімен, енді 1995 жылдан бері тек *g* әрпімен беріледі. *ŋ* фонемасы *ng* тіркесімен, *o* фонемасы 1993 жылы *ū* таңбасымен берілсе, қазір *o* қарпімен жазады. Бүгінде қазіргі өзбек әліпбиіне қарағанда 30 жылғы әліпби әлдеқайда жетілген еді деген пікір басым. Себебі онда қосар әріп жоқ, тілдің өзіне тән дыбыстарын белгілеген 34 әріп бар еді дейді. Шындығында, қалай еді? Жазудың тілге әсер ететіндігінің бір айқын дәлелі осы өзбек жазуынан көрінген. Сингармонизм заңдылығына сәйкес 9 дауыстының таңбасы болуы тиіс әліпбиде 5 дауыстының ғана таңбасы болды. Өйткені сингармонизм құбылысы экономикасы нашар аудандарда тұратын халық диалектісінде ғана болды да, ал ірілене бастаған қала тұрғындары тілі – иран тілінің әсері басым, 6 дауыстымен айтылатын тілді – әдеби тіл етті. Сөйтіп, өзбек жазуы 1934 жылдың өзінде *ə, ø, ŷ* және *ы* әрпі таңбаламай бастады. Сол себепті бүгінде өзбек тілі түркі тілдерінің ішінде сингармонизм құбылысын жоғалтқан чуваш тілінен кейінгі тіл.

Дегенмен, өзбек әліпбиінің тілдің фонетикалық жүйесіне сәйкес еместігі 80 ж. бастап жиі айтылды.

Кирил жазуы кезінде, мысалы, а) [a] дыбысын [a] әрпімен беру, [o] емес (*бой, ой, сой емес*) а фонемасының еріндік мәнермен айтылуы Самарқан мен Бұхар диалектісінде ғана екен. Қалған диалектілерде ашық, езулікпен айтады, ендеше осы диалектілік ерекшелікті жазуда сақтаудың мәні аз.

ә) [ä] дыбысын беру үшін [ə] әрпін алу: *экә, эли, аллә, әмәки*;

б) *ū* әрпінің қызметін [o] және [ø] әріптеріне беру, яғни *ұрақ* емес *орақ*, *бұл* емес *бол*, *ұл* емес *сол*, *ұрик* емес *өрик*, *ұрдақ* емес *өрдәк* т.с.с. Бұл барлық негізгі диалектілерде бар. Тек Самарқан мен Бұхар диалектісінде осы айтылым сақталған;

в) *ж* әрпімен бірге *жүн, жәбір, жәр* сияқты өзбек төл сөздерін жазатын [ж] әрпін алу (87б.)

г) *нг* әріп тіркесі орнына [ң] әрпін алу;

д) Н.А. Баскаков ұсынғандай, *е, ё, ю, я* әріптерінің құрамын ашып жазу: *йәхши, йетти, йоқ, йурәк, йаман*;

ж) жіңішке [u] фонемасы үшін → [u] әрпін;

Жуан [ы] үшін → [ы] әрпін қабылдау: *иш, бшәк, барамыз, кыр*;

з) [y] әрпін [y] әрпімен қалдыру (*кур, ун, тур*);

и) [ü] фонемасы үшін [y] әрпін қабылдау: *үн, тұр, түз* [4, 10 б.] сияқты ұсыныстар айтылды.

Бұл өзбек әліпбиі *щ* әрпін қабылдаған жоқ. Басқа түркі тілдерінде бар *h* әрпі болмаған. Сонда орыс алфавитінің 31 әрпінің үстіне *қ, ғ, Ұ* және құйрықты хтаңбаларын алған.

Өзбек жазуын жетілдіретін жоғарыдағы ұсыныстартағы ұсыныс күйінде қалды. Бүгінгі латын жазуында кирилде айқындап алған 5 дауысты фонема ғана белгіленді: (*ə*), *i, a, o, u* дауыстылары қазіргі өзбек әліпбиіндегі мына таңбаларға сәйкес жазылады: *a, e, i, o, o', u* (*a-o: alma- olma*), ал *b, ch, d, f, g, ғ, h, dž, k, қ, л, м, н, ң, n, p, c, ш, т, в(y), x, з, й* дауыссыздары мына таңбалармен берілген: *b, ch, d, f, g, g', h, j, k, q, l, m, n, ng, p, r, s, sh, t, v, x, z, y*.

Тек кирил жазуындағы *я, ю, ё* әріптерінің құрамы көрсетіліп жазылады: *yalla, yahshi* (йахши), *yashil, yakshanba* (жексенбі), *yuz* (жүз), *yuk* (жүк), *yubogaman* (жіберемін), *yulduz* (жұлдыз), *yulduzcha*

(жұлдызша, yoz (жаз), yoki (яки), yomon (жаман), yordam (жәрдем), ayol (әйел), yosh (жас).

e фонемасы сөз басында дифтонг түрінде таңбалаңады: yer (жер), yetti (жеті), yetmiş (жетпіс), *y* әрпі *s* және *ts* болып жазылады. *x* мен *ç* әріптері харкылы және *h* әрпімен берілді: sirk, mototsikl, tsement, sisterna, sirkul, tsellofan және sellofan, silindr, sitrus, selluloza.

Мысалы, қазіргі өзбек мәтіндерінің жалпы графикалық тұрпаты мынадай: Qadirli vatandoghoshlar! Muxtaram mexmonlar! Tabiyat oyg'anip bog'uro'g'lar, dastu-donlar yashil libosga burkanip bahor nafasi quyoshning tafti tobo'ra kuchayib boroyotkan shu yoruq kunlarda siz azizlarni sizlarning timsolizda butun xalqimizning yurtimiz kirip kelayotkan Navro'z olam bilan chin qalbidan muborak etishtan baxtiyorman. Xalqimiz doimo orziqip, intizor bolip kutadigan yangi kun va yangi fasil debochasi Sharqona yangi-yilning boshlanishi bolmish Navro'z ayomi ozining mano, mazmuni korku tarovati, teran falsafasi bilan boshqa bayramlar orasida a'loxida orin tutadi desak hech qanday hato bolmaydi. Nega deganda?

Осы түзетілген әліпби нұсқасы 1995 ж. мектепке барған 1 сыныптан бастап оқытылды. Жалпы көпшілік 2000 ж. дейін латын жазуын меңгеруі жоспарланды. Ал латынға көшудің ақырғы мерзімі 2005 жылдың 1 қыркүйегі болып белгіленген еді. Қазір Өзбекстандағы латын қаріпті кітаптар тек мемлекеттік тапсырыспен шығарылады. Қатардағы авторлар өз есебінен шығарады [2, 283]. Ұлттық қағаз валюта кирилмен, монета екі графикамен де жазылған [2, 283]. Қазіргі өзбек жазуы графикадағы толық еркіндік үлгісін көрсетеді.

Өзбек тәжірибесінен түйетініміз: жазуда демократтық бағытты ұстанбау керектігі;

Түрікмен жазуы. 1990 ж. бұл ел – араб графикасына өтуді ұсынбаған түркі мемлекеттерінің ішіндегі бірден бір ел [2, 120 б.].

Түркия президенті 1993 ж. Түркіменстанға барғанда Түркіменстан президенті оған ерекше сый жасады: түркімен әліпбиін латынға көшіру туралы бұйрыққа қол қойды. Латын әліпбиімен жарық көрген алғашқы кітап – Президенттің өз кітабы болды [2, 121 б.].

Әліпбиде түркімен тілінің өзіне тән *ə, dž, Һ, ө, ү, ч, ы* фонемаларына әріп бар. Бірақ 1929 ж. латын жазуында болған *ə, ç* дыбыстарының әрпі болмады (өйткені кирил жазуы тұсында да болмаған еді). Яғни, мұнда да кирил жазуын калькалады деуге болады. уграфемасымен <ы> фонемасын таңбалағандықтан, дауыссыз <й> дыбысына *у* әрпін жасады. Дауыссыз у фонемасына *w* графемасын берді. Сонда түркімен жазуы оғыз тобындағы тілдерден *ж* дыбысын *ž*-пен, *дж* дыбысын *j*-мен, *ы* дауыстысын *y*-пен белгіленуі арқылы өзгешеленеді.

Түркімен әліпбиінен түйетініміз: кирил жазуындағы екі фонеманы бір әріппен беретін «дәстүрден», мысалы, *у* дауыстысы мен *у* дауыссызына жеке әріп арнап қол үзуге болады.

Қарақалпақ жазуы. Қарақалпақ әліпбиі өзбек жазуына қарасты болса да, тілдің өзіне тән <*ə*>, <*ə*>, <*ç*>, <*Һ*>, <*ө*>, <*ү*> фонемаларына әріп арналды. Дауыстылар өзбек әліпбиіндегідей апострофпен берілді, дауыссыздар апострофпен де (*g', n'*), әріп тіркесімен де (*ch, sh*) таңбаланды.

Барлығы – 32 әріп бар: Aa A'a Bb Chch Dd Ee Ff Gg G'g HhIi Ii Jj Kk Ll Mm Nn N'n Oo O'o Pp Qq Rr Ss Shsh Tt Uu U'u Vv Yy Xx Zz.

Сонда қазіргі қарақалпақ мәтіні мына тұрпатта: Jayxun jag'asında o'sken bayterek, Tu'bi bir, shaqasi min' bolar demek. Sen sondaysayalı, quyashlısen', Tinishlıqha'mıg'balsendegitilek. Diyxan baba na'pesi bar jerinde, Juwsanan'qıp, kiyikqasharsho'linde. Qaraqalpaqstan degen atın'dı, A'wladlar a'diwler ju'rek to'rinde. Aydın keleshekke shaqırar zaman, Ma'rtlik miynet, bilim jetkizer og'an. Xalqın' bar azamat, dos ha'm miyirban, Erkin jaynap-jasnap, ma'n'gi bol aman. Diyxan baba na'pesi bar jerinde, Juwsanan'qıp, kiyikqasharsho'linde. Qaraqalpaqstandegenatın'dı, A'wladlara'diwlerju'rekto'rinde.

Кирилдегі *и, у* әріптерінің құрамы ажыратылып жазылады: *dıyxan, juwsan, kiyik*.

Қарақалпақ жазуынан түйетініміз: кирил жазуындағы *и, у* әріптерінің құрамын ажыратып жазу тәжірибесін алмасуға болады. Мемлекеттік және жергілікті тіл болып табылатын түркі тілдерінің өздеріне тән фонемаларының таңбалануын салыстыру және түрік (1928 ж.), эзербайжан (1991 ж.), өзбек (1993 ж.), түрікмен, қарақалпақ (1993 ж.) латын алфавиттерінің салыстыра зерттеудің маңызы үлкен. Мысалы, қазақ тіліндегі мәтін: Türki tilderi bir negizden tarağanımen, qazirgi ömir sürip otır. Qan tuwıstas tilderde fonetiykaliq-leksiykaliq, grammatiykaliq turğıda özgeşelikleri men ayırmaşılıqtarı orın alatını sözsiz. Sebebi är tildin damuw, qalıptasuında erekşelik kezdesedi jane ol sol tildin zaңdılıgına qatıstı boluwı mümkin. Bul maseleler tariyhiy-salıstırmalı zerttewlerge negiz boladı.

Бұл тілдердің ішінде қыпшақ тобынан алшақ жататын қырғыз тілі бүгінде географиялық орналасуына қарай қазақ тіліне жақын тілдің біріне айналды. Сондықтан бірлестіруге қосуға болады. Мысалы, қазіргі қырғыз әліпбиінде 8 фонеманы (*ə-ə, ç-к, i-и, y-ү*) таңбалайтын 4 әріпті (*ə, к, и, ү*) 8 әріппен беруге мүмкіндік бар. Графемасы қазақ әліпбиімен бірдей *Һ, ө, ү* әріптері бар.

Ал 80 ж. аяғында татар ұлттық қозғалысы басталғанда кирил-татар әліпбиіне енді 3 әріп қосып жетілдіруге болатыны жайлы ұсыныстар айтылған [2, 109]. 90 ж. яналифке қайта оралу да ұсынылды. 1997 ж. делегаттар латын графикасына өтуді бірауыздан қолдағанмен, 2002 ж. Ресей президенті В. Путин «РФ халықтары тілі» туралы заңда кирил графикасы қолданылады деп бекітті. Кейін бұл мәселе қайта көтеріліп, 2011 ж. дейін татар жазуы латын графикасына өтуді жоспарлаған болатын [2, 110]. Алайда қазір татар халқының жоғары сауаттылығы мен баспа ісінің дамуы жаңа жазуға көштірмейтін

күшті аргумент болуда [2, 105 б.]. Дегенмен қазірде кирил жазуымен татар тілінде 10 мың кітап шықса, 30ж. латын жазуымен 7 мың кітап шыққан екен. Ендеше сол 7 мың кітапты қайта иеленуге мүмкіндік туады деген сөз [2, 284 б.]. Қазір татар тілінде интерференция проблемасы күшейген, яғни татар мәтінін орыс тексін оқығандай оқу.

Жалпы әлемдік тәжірибе әліпбидің ұлттық сипаты болуы үшін кірме сөздерді әліпби шегінде таңбалау керектігін көрсетіп отыр. Сондықтан қазақ жазуы латын әліпбиін қабылдап, кірме сөздерді орыс орфографиясымен жазуды тоқтатады деген сеніміміз бар. Ойымызды белгілі ғалым Н.Уәлидің сөзімен аяқтасак: «Әлгіндей сөздердің жазылуын басқа «бейтаныс» кодқа салып жазсақ, реципиенттің қабылдауы басқаша болады: *öperätir* (оператор), *üniversitet*, *kläster* т.б. Сөйтіп, санадағы стереотипті, психологиялық бөгетті айналып өтеміз. Сондықтан жазудағы бет-бағдарымызды түзеудің жолы – латын әліпбиіне көшу» [5, 179 б.].

1. Фазылжанова А. Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан Республикалары ұлттық тілдерінің латын графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшу тәжірибесі // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

2. Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

3. Гинзбург А.И. Узбекистан: этнополитическая панорама. Очерки, документы, материалы. – Т. 1-2. – М., 1994-1995.

4. Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков и народа СССР. – М: Наука, 1982. –225 с.

5. Уәли Н. Лингвистикалық және мәдени-әлеуметтік түрткіжайттардың басымдылығы // Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: Арыс, 2007. – 410 б.

**М.Ш. Эгамбердиев т.ғ.к., доцент,
А.Б. Әлімбеков, магистрант,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.**

ҚАЗАҚ РЕПАТРИАНТТАРЫНЫҢ ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ЗЕРДЕЛЕНУІ (ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ)

Қазіргі әлемдік өзгерістердің жылдам даму барысында Қазақстандағы әлеуметтік-саяси тұрақтылықтың және ел ішіндегі ұлтаралық мәселелердің зерттелуі қажет екені айқын. Бұл тақырыптар арасында 1991 жылдан бастап серпінді науқанын бастаған шет елдерден өз қандастарымызды Қазақстанға оралту болып табылатыны сөзсіз. Себебі, бой көтерген Қазақстан Республикасына Кеңес өкіметінен мұраға қалған демографиялық ахуалды аз уақыт ішінде шешу қажет болатын. Сондықтан, бұл баяндаманың көлемінде әлі күнге дейін кейбір мәселелер, соның ішінде маңызды болып табылатын әлеуметтік сала бойынша шешімін таппай келе жатқан қазақ репатрианттарының Жамбыл облысы бойынша бейімделуін зерделеу мақсат етілді. Баяндама жергілікті қазақ репатрианттары арасында әлеуметтік сауалнама жүргізу арқылы жүзеге асырылды.

Көші-қон комитетінің Жамбыл облысы бойынша департаментінің директоры Қ. Тоқтағұловтың берген ресми мәліметтеріне қарағанда облыс аумағына 11123 отбасы, яғни 63983 адам алыс және жақын шетелдерден қоныстандырылды. Көшіп келуші қазақ репатрианттарының басым бөлігі облыстың Ұлы Жібек жолы бойындағы әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымдары дамыған аудандар мен Тараз қаласына қоныстанды. Атап айтқанда, Байзақ елдімекеніне – 2224, Қордай аумағына – 1984, Жуалы ауылына – 1484, Т.Рысқұлов ауданына – 982, Жамбыл ауданына – 977, Меркіге – 855, Шу ауданына – 94, Тараз қаласына – 2248, Мойынқұмға – 11, Таласқа – 134, Сарысуға 130 отбасы көшіп орналастырылды. Оның 51442 адамы (80,4%) Қазақстан Республикасының азаматтығын қабылдаған [1].

Жамбыл облысы бойынша қоныстанған қазақ репатрианттарының әлеуметтік бейімделуін анықтауда халық арасында әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға қатысқан 18-30 жас аралығындағы 35 адамнан сұрақ алынды. Респонденттер арасында ер адамдар - 46 %, әйел адамдар -54 %. Сұралғандардың 20%-ы жоғарығы оқу орнын бітіргендер, 26 % арнайы орта мамандандырылған (колледж) , 54% орта білім иесі, және сұралғандар арасында бастауыш білімге ие респондент жоқ. «Қандай жұмыс істегіңіз келеді?» – деген сұраққа 35 респондент сұралғандардың ішінде басым бөлігі, 21 респондент (63%) мемлекеттік қызметте, 8 респондент (23%) – ауыл шаруашылығында жұмыс істегісі келетінін көрсеткен, қалған 6 респондент (17%) сауда-өнеркәсіп саласында жұмыс атқарғысы келетінін нақтылаған.

Келесі «Қандай көмектерге ие болдыңыз?» – деген сұраққа жауап беру барысында 16 респондент (46%) қаржылай, 12 респондент (34%) – әр-түрлі жеңілдіктердің көрсетілгенін, 6 респондент (18%), – өз жаубын яғни, степендия және басқа да жеңілдіктер жайлы, тек 1 респондент (2%) жұмыс пен қамтамасыз етілгенін белгіледі. Қалған жауаптарды ешкім белгілемегені аңғарылды, яғни бұл көмек берілмегендігін көрсетеді.

«Сізді мазалап жүрген қандай мәселеңіз бар?» – деген сұраққа 35 респондент сұралғандардың ішінде 14 респондент (40%) негізгі мәселе жұмысқа тұру деп, 7 респондент (22%) азаматтықты алу мәселесі, 6 респондент (19%) жергілікті тұрғындар арасындағы байланыстардың оңды еместігін, 4 (12,5%) респондент білім алу мәселесін, яғни оқу курстарынан өту керек екендігін қажетсінді. 2 респондент (3,5%) құқықтардың қорғалмандығы жайлы, тек 1 респондент (3%) үй-жайға орналасу қиындығы жайлы айтып, негізгі мәселелері осы екенін хабарлады.

«Білім алғыңыз немесе жалғастырғыңыз келе ме?» – деген сұраққа 35 респондент сұралғандардың ішінде 25 респондент (72%) қосымша білім алғысы келетінін хабарлап, 10 респондент (28%) білімдері жеткілікті, қажет еместігін айтты. Ал қазақ репатрианттары өздерінің құқықтарын біле ме деген сұраққа 35 респонденттен 8 (23%) респондент «иә» деп жауап берсе, 17 респондент (49 %) «жоқ» жауабын қайтарды, 10 респондент (28%) болса жартылай білетіндігін белгіледі.

Қазақ репатрианттары арасында жүргізілген әлеуметтік сауалнамаға қарағанда жалпы негізгі мәселелерді төмендегідей жіктеп, қарастыруға болады:

1. Әлеуметтік-құқықтық нормативтік базаның кемшілігі. құжатты қабылдау және оны рәсімдеудегі қиындықтар; Құқықтық тұрғыда реттелмеген қатынастардың көптігі (аты-жөні, шет тілдегі құжаттарды реттеу) Қазақстан азаматтығын алу жөніндегі құжаттарды қабылдау дұрыстығын; зейнетақы құжаттарының және оны алу қиындықтары және осы механизмнің ең негізгі кемшіліктерінің бірі уақтылы орындалуы; сырттан келгендердің өзі тұратын жерді таңдау құқығының болмауы: ол бізде келесідей мәселелерді туындатады яғни жағдайдың болмауы, су, газ, электр құатының жоқ жерлері; жергілікті халықпен байланыстары, қайтадан көшу-қону мәселелері [2].

2. Әлеуметтік кепілдіктің болмауы: (баспана, жұмыс мәселесі, «Нұрлы көш» бағдарламасы туралы).

3. Қазақ репатрианттарының жергілікті тұрғындармен өзара байланыстары: қазақ репатрианттары туралы дұрыс қоғамдық пікір қалыптаспауы (қазақ репатрианттарына деген «екінші дәрежелі» адамдар немесе «аялақтар» деген көзқарас кейде байқалып қалады), яғни бұл қазақ репатрианттарының әдет ғұрыптарын, көз қарастары мен саналық деңгейін жақтырмау салдарынан, оларды кемсіту немесе менсінбеу. Оларға сырттан келдің деп «өзбек», «қытай», «қалпақ» және т.б. деп мазақ етуі кездеседі.

4. Оралмандар мәселесімен айналысатын тұрақты құрылым мен тәжірибенің қалыптаспауы.

5. Жұмыспен қамтамасыз етілу деңгейіне келетін болсақ, қазақ репатрианттарын арзан еңбек күші ретінде пайдаланып, жалақысын бермей қоятын жекелеген адамдар мен кәсіпорындардың бар болуы [3].

Келесі кезекте, жергілікті халықтың қазақ репатрианттарына деген көзқарасы мен өзара байланысы туралы сауалнама жүргізілді. Жалпы алғанда, халықтың ұлттық белгілері бойынша қазақ репатрианттарына қатысты көзқарастарының көрсеткіштерін талдау айтарлықтай алшақтығын байқатты. Қазақ репатрианттарына қатысты оң пікірді көбіне қазақтар және шағын ұлттар өкілдері білдіреді. Сонымен қатар халықтың бірқатар бөлігінде оларға деген жағымсыз ойлардың айтарлықтай потенциалы сезіледі. Мәселен, ұлты қазақ респонденттердің ішінен қазақ репатрианттарына кері көзқарасын 7,5% білдірген. Қазақстандағы саны жағынан екінші тұрған орыс ұлтының көзқарастары біршама басқаша. Зерттеу нәтижесі бойынша анықталғандай орыстар арасында 15,9 %-нің көңілі толмаушылық болған, тағы бір айтарлығы орыстар арасында өзге ұлт өкілдерімен салыстырғанда көңіл толмаушылық екі есе артық болып отыр.

«Жергілікті халық оралмандарға көбіне қандай мінездеме береді?» – деген сұраққа сұралғандардың айтарлықтай бөлігі (14.8%) қазақ репатрианттарын мемлекетке ғана арқа сүйеп отыратындар деп санайды. Шамасы, бұлай пікір білдірудің тамыры өздерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайының төмен болып отырғандығына, тиісінше мемлекет алдымен өз азаматтарының жағдайын көтеріп алуы тиіс деген ойда жатқан секілді. Жалпы алғанда қазақ репатрианттарына берген пікірлердің жағымсыздары жағымды мінездемелерден 16 % асып отыр. Бұл жерде бір байқалғаны қазақстандықтардың басым бөлігінің қоғамдық санасында қазақ репатрианттарының әлеуметтік-мәдени және экономикалық тұрғыда бейімделулері тиісті түрде назарға алынбай тыс қалып отыр. Ал аталған сипаттағы қиыншылықтар қазақ репатрианттарын Қазақстан жағдайына әлеуметтенуінің басты проблемалық аймағына жатады. Бұл проблемалар қарапайым тұрғындардың ойынша қазақ репатрианттарының өз бастарының мәселесі болып шығады. Мәселен, сұралғандардың ең аз бөлігі (5.7%) олар, Қазақстанда үміттері ақталмаған адамдар десе, 4.8% олар, экономикалық, әлеуметтік-мәдени тұрғыда бейімделе алмаған адамдар деген позицияны ұстанған.

Қазақ репатрианттарының проблемалары. Этникалық қазақтардың тарихи отанына қайтару бағдарламасын жария ете отырып мемлекет бірқатар міндеттерді өз мойнына алды. Ол міндеттер қазақ репатрианттарына тиісті құқықтық-азаматтық, экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларды жасауды білдіреді. Мемлекеттің көші-қон саясатында айтылған механизмдер мен құралдарды репатрианттарға қатысты тиімді пайдаланғанда, олардың қазіргі уақытта кезіккен экономикалық және әлеуметтік-мәдени тұрғыда бейімделуі проблемалары мұндай масштабқа ие болмас еді деген ойды қорытуға болады. Зерттеу нәтижесінде анықталғандай қазақ репатрианттары Қазақстанға келгеннен кейін жиі кездесетін қоғамдық психология және шеттетушілікке тап болып

жатыды. Бұл проблемаларды мына саптарға бөліп қарастыруға болады: Нормативті-құқықтық базаның жетілмегендігі; тұрғын жерді өз бетінше таңдай алмау (квота бойынша орналастырған); тұрғын үйге қол жеткізудің қиыншылығы; квота бойынша келгендерге бір мезеттік және транспорттық жәрдемақылардың төленбеуі; Қазақстан азаматтығын алуға қиыншылық; еңбек нарығына сай мамандарды даярлау мен қайта даярлау; жеке өндірісті жасау кезінде, кәсіпкерлікпен айналысуда микрокредиттер беру; жергілікті халық көзқарастарының әрқилы болуы және т.б.

Әрбір аймақтың тұрғындарының ұлттық құрамына, тілдік, діни, мәдени орталарының ерекшеліктеріне қарай әлеуметтік бейнесі қалыптасады, тиісінше қазақ репатрианттарына әрқилы көзқарастардың орын алуы аталған ерекшеліктерге байланысты келетінін байқауға болады. Жеке аймақтар бойынша жіктеу, қазіргі кезде Қазақстан Республикасының әр түрлі аймақтарында қазақ репатрианттарын толғандыратын негізгі проблемалық зоналарды анықтауға мемлекет тарапынан оралмандардың проблемаларын шешуге қажетті бірінші кезектегі міндеттерді айқындауға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, «Әлеуметтік технологиялары орталығы» атты зерттеу ұйымы жүргізген зерттеуінің нәтижесі халықтың басым бөлігі тарихи отанына келген қазақ репатрианттарына оң қабақ танытатынына көз жеткізуге болады. Сонымен қатар халықтың белгілі бір бөлігінің қоғамдық санасында қазақ репатрианттарына деген жағымсыз ойлар басым болған. Мұндай ойлардың пайда болуы, көбінесе әлеуметтік-экономикалық саладағы мүдделердің соқтығысуынан орын алған деп айтсақ қателеспеген болар едік. Алынған нәтижелер көрсеткендей тұрғындар оралмандарға байланысты болған біршама мазасыздық таныта бастаған, оның себебі еңбек және тұрғын үй нарығындағы бәсекелестіктің көшеюінде.

Қазіргі кезде қазақ репатрианттарына жергілікті жағдайға бейімдеу тұрғысындағы жұмыстар қажетті деңгейде атқарылмай отыр деп айтуға болады, оны сұралғандар да атап өткен, және сұралушылар бұл саладағы үкіметтік іс-шаралар нормативті сипатқа ие, ал міндеттерді орындау формалды түрде жүргізіледі деген пікір білдірген.

1. Жақынынды жатсынба // Егемен Қазақстан газеті. – 2010. – 12 наурыз.

2. Калыш А.Б., Касымова Д.Б. Миграции казахов: вызовы этнической репатриации в условиях глобализации. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 146 с.

3. Исаева Ә.И., Жайлыбаев Д.Ж. Оралмандарды қоныстандыру мен орналастырудың этникалық ерекшеліктері мен басым бағыттары // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2013. – 2 (69). – 119-127 бб.

**Р.Э. Конурбаева, канд. филолог. наук,
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАР КР, г. Бишкек.**

ЛЕКСИКА МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ПИСЬМЕННОМ ПАМЯТНИКЕ «CODEX CUMANICUS»

Среди источников, привлекаемых для решения проблемы этногенеза того или иного народа, для выявления его национальных традиций и особенностей, важное место принадлежит этнографическим описаниям материальной культуры... [1, с. 3.] Культура – это способ организации жизни, специфический для каждого этноса, а под материальной культурой обычно понимаются искусственно созданные предметы, которые позволяют людям оптимальным способом приспособиться к природным и социальным условиям жизни. Предметы материальной культуры создаются для удовлетворения разнообразных потребностей человека и поэтому рассматриваются в качестве ценностей. Говоря о материальной культуре того или иного народа, традиционно имеют в виду такие конкретные предметы, как одежда, оружие, утварь, продукты питания, украшения, устройство жилища, архитектурные сооружения [2].

Как отметил А. Гаркавец: «когда нет памятников материальной культуры и письменных исторических сообщений, то свою историю мы можем реконструировать благодаря языку». Действительно о характере народа, особенностях быта и занятий очень многое может рассказать его язык. В лексике языка каждого народов заключены свидетельства и следы материальных культур. Таким источником является средневековый письменный памятник «Codex Cumanicus», что в переводе на русский язык означает «Книга Кипчаков».

Это известный письменный источник куманского (кыпчакского) языка конца XIII начало XIV веков. Рукопись называется «Alfabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii». В настоящее время хранится в Библиотеке собора святого Марка в Венеции.

Письменный памятник, составленный итальянскими, немецкими миссионерами и торговцами, состоит из двух частей. Первая часть – латино-персидско-кыпчакский и кыпчакско-немецкий словарь. Слова расположены в алфавитном порядке. Начинается со спряжения глагола «ешит» и показаны

спряжения глаголов, имена существительные, прилагательные, местоимения, склонения местоимений, наречия – материал по грамматике куманского языка. Далее даются слова, объединенные по своему значению в группы, имеющие определённые названия. Семантические группы слов включают в себя названия дней недели, месяцев, животных, насекомых, птиц, растений, предметов быта, орудий труда, слова, связанные со временем, природой, хозяйством, занятиями, термины родства и др. Все эти слова предназначены для того, чтобы облегчить общение миссионеров с местными жителями.

Вторая часть – это сборник различных религиозных текстов (фрагменты Библии, афоризмы, религиозные наставления, молитвы) и загадок.

В тюркских языках, в частности в кыргызском языке, наименования одежд, украшений, головных уборов анализировались, обращалось внимание на функциональную семантику лексику питания, исследовались обозначения жилых и хозяйственных построек (см. публикации [3; 4 и др.]). Но лексика материальной культуры памятника не изучена. Данная статья посвящена фрагментарному лингвистическому анализу лексем материальной культуры памятника.

Лексику материальной культуры памятника можно разбить на несколько тематических групп: *хозяйственные постройки, материалы построек, жилое помещение и убранство*: СС. *түп* 101, 12 – кырг. түп, пай, – кырг. фундамент; СС. *таш* 101, 13 – кырг. таш; СС. *кирэч // кирач* 101, 14 – кырг. акиташ; СС. *кум* 101, 15 – кырг. кум; СС. *агач* 101, 17 – кырг. жыгач. СС. *такта каңа* 101, 18 тактай пол; СС. *тик агач* 101, 20 – кырг. тик жыгач // устун; СС. *бышмыш кэртч* 101, 21 – кырг. бышкан кирпич, кыш // кирпич; СС. *сарай* 78, 26 – кырг. сарай; СС. *эв* 78, 27 – дом СС. *конаклык* 78, 29 – кырг. Конок (тук) үй; СС. *там* 101, 22 – кырг. там; СС. *суфра ул катра* 101, 23 – кырг. мор, керней; СС. *агэнгич* 101, 24 – кырг. тепкич; СС. *тараг ул тулук* 101, 25 – кырг. балкон, крыльцо; СС. *дывар* 101, 26 – кырг. дубал; СС. *аврыз* 101, 27 – кырг. даараткана (туалет). СС. *изба* 100, 23 – кырг. кепе там; СС. *бохорик* 100, 24 – кырг. очок; СС. *дивар // дывар* 100, 25 – кырг. дубал; СС. *йусак* 100, 27 – кырг. кулпу; СС. *ачкуч* 100, 28 – кырг. ачкыч; СС. *кадав* 100, 29 – кырг. кадоо, мык.

В современной исторической научной традиции укрепилось мнение, что древние и средневековые тюрки занимались только скотоводством, вели исключительно кочевой образ жизни, следовательно, не имели своей хозяйственной постройки. Однако лексемы, перечисленные в памятнике, доказывают, что в средние века различные формы скотоводческого хозяйства сочетались с неполной, а иногда и с полной оседлостью, позволявшей в ограниченных масштабах заниматься строительством. В строительстве они пользовались строительными материалами как *таш* – камень, *кум* – песок, *кирэч // кирач* – известь, *агач* – дерево, *бышмыш кэртч* – жжёный кирпич. Строили дома с балконами, с крыльцами – *тараг ул тулук*.

Наличие двух различных типов хозяйственной деятельности – кочевого скотоводства и оседлого земледельческо-скотоводческого – обусловили существование у кыргызов двух видов жилища – переносного и постоянного [1, с. 154]. По мнению Ж.К. Урманбетовой и С.М. Абрисулова жилище кыргыза – кочевника, именуемое юртой, образовалось от корневого слова «юрт», «журт», означающего: 1) народ, подданные; 2) родные, близкие; 3) место, где стояло жилище кыргыза-кочевника или стоял аул, оставленное стойбище; 4) страна, родина [5, с. 270]. По мнению исследователей, журт понятие емкое, объединяющее в себе народ, родню находящихся в определенном месте, названном родиной, отчиной. Следовательно, слово «журт» объединяет в себе и человека, и место его жилища [6, 40 б.]. Образ жизни кыргызов отразился на типах их жилищ. Их можно разделить на два типа: юрта и там. Переносным жилищем у кыргызов является юрта, которая на кыргызском языке называется «боз үй». Но в памятнике вместо лексемы «боз үй» встречается лексика «ев» и «там». Эти лексемы свидетельствуют об усовершенствовании нового вида жилища.

Одним из самых важных и самых древних компонентов материальной культуры любого этноса является *пища и пищевые продукты*. В этой области, как и в других сферах материальной культуры, у каждого народа имеются свои традиции и специфические особенности. Если у скотоводов с древности преобладали разнообразные мясные и молочные продукты питания, а у земледельческих народов – растительные блюда. В памятнике «Codex Sumanicus» данную тематическую группу составляют лишь единицы лексем: СС. *түви* 110, 5 – кырг. тару ботко – каша; СС. *ун* 110, 9 – кырг. ун; СС. *копталук // көпталук* 110, 23 – кырг. эт менен ундан жасалган тамак – блюдо из муки с мясом; и *сүт, йугурт*.

Наряду с названиями каша из зерна представлены многочисленные наименования ароматических растений и специй: СС. *шахар* 80, 22 – кырг. шекер; СС. *бал* 80, 23 – кырг. бал; СС. *бурч* 80, 24 – кырг. мурч; СС. *жинжибил* 81, 1 – кырг. имбирь; СС. *дарчыны* 81, 2 – кырг. тарчын багы, кабыгынан жасалган татым; СС. *гүлдарчыны* 81, 3 – кырг. дарчын гүлү; СС. *нил* 81, 4 – кырг. сыя көк чайкама же боёк; СС. *кондрок* 81, 5 – кырг. 1. алас, 2. ыш, 3. арга шире; СС. *гаранфул* 81, 6 – кырг. 1. гвоздика, 2. каранфил дарагы, бүрлөрүнөн жасалган татым; СС. *рэнги лак* 81, 7 – кырг. ирең, боёк; СС. *сакыз* 81, 8 – кырг. сагыз; СС. *кэар санба* 81, 10 – кырг. жапайы корица, жыттуу корица; СС. *фил тиши* 81, 11 – кырг. пил тиши; СС. *багам // бакам* 81, 12 – кырг. бразилия багы, кан багы; 81, 13 фарс жана кыпчакча котормосу жазылган эмес. СС. *балавуз* 81, 14 – кырг. аары мому; СС. *ачитаиш* 81, 15 – кырг. ачуу таш; СС. *зафран* 82, 10 *бот.* – кырг. сафран.

Жизнь и условия кыпчаков и кыргызов резко отличались от жизни и условий европейцев. В памятнике этот факт доказан тем, что названия трав, специй, лекарств, удобрений, парфюмерии и т.д. представлены без перевода на кыпчакский язык. Это говорит о том, что составители данного памятника, являющиеся европейцами, либо не могли найти варианты кыпчакских слов на эквивалент в европейском языке, либо кыпчаки в средние века еще не усвоили такие понятия. В отличие от тематической группы слов, связанных со скотоводством, с ремесленным делом (кузнечное, столярное, сапожное, ткацкое), с предметами домашнего обихода, названиями одежды и украшений, строительными материалами и орудиями труда и т.д. совпадают по структуре и по значению с лексемами современного кыргызского языка.

В материальной культуре важное место занимает *домашняя посуда и предметы домашней утвари*. Они разнообразны по семантике: СС. төшэк 103, 23 – кырг. төшөк; СС. төшэкниң айагы 103, 25 – кырг. төшөктүн аягы; СС. салан 103, 26 – кырг. саман; СС. йастуқ 104, 1 – кырг. жаздык; СС. чиарчав 104, 2 – кырг. шейшеп; СС. йовурган 104, 3 – кырг. жууркан; СС. килим 104, 5 – кырг. жүн жуурка); СС. гали ул коуз 104, 6 – кырг. калы ал кооз, чоң килем; СС. көшэгән 104, 7 – кырг. көшөгө; СС. хасэр ул йэган 104, 8 – кырг. калың түктүү чий төшөк; СС. сундук 104, 9 – кырг. сандык. СС. тастар ул сарпан 104, 11 – кырг. тасмал, дастаркан // дасторкон. (этих лексем К. Айтач перевел *үстөл жапкыч*); СС. гилтрин ул шише 104, 13 – кырг. жылтырак ал шише – 1. айнек, 2. бөтөлкө, чырактын фонары же ар кандай айнек идиштер; СС. пийала 104, 14 – кырг. пийала, чыны; СС. бардак 104, 14 – кырг. стакан; СС. чырақлык 104, 15 – кырг. чырактык; СС. чырақ 104, 16 – кырг. чырак; СС. табак 104, 21 – кырг. табак; СС. аш 104, 22 – кырг. аш. СС. казан 104, 27 – кырг. казан; СС. тэгэнэ 104, 28 – кырг. дагара, илеген, таштек; СС. чөмүч 104, 29 – кырг. чөмүч; СС. кашук 104, 30 – кырг. кашык; СС. чомлат 104, 31 – кырг. мискей; СС. йаглав тава 105, 1 – кырг. майлуу тава, көмөч казан; СС. товгуч 105, 2 – кырг. соку; СС. кэли 105, 3 – кырг. сокбилек; СС. қазан айа ул очақ 105, 4 – кырг. казан-аяк ал очок; СС. чанақ 105, 5 – кырг. чанак, мискей, чопо идиш; СС. зинжир 105, 5 – кырг. чынжыр; СС. қавур кина 105, 6 – кырг. көмөч казан; СС. балта 105, 7 – кырг. балта; СС. тэшии 105, 14 – кырг. тепши. СС. тегене 104, 28 – кырг. тегене, чоң чөйчөк. СС. чөмлек 104, 31 – кырг. чопо идиш, кумара. СС. йаглав/йавлав 105, 1 – кырг. көмөштан, көмөч казан, таба. СС. чанак 105, 5 – караим тилинде *чанак, цанак, чанах, ченах* – тарелка, шорба чанак; СС. казан аяк же очок 105, 4 – всё хозяйство, связанное приготовлением пищи.

Посуду и утварь кыргызы изготавливали в основном из кожи, дерева и костей домашних животных. Она была разнообразна, и ее истоки можно обнаружить в материальной культуре кочевого мира евразийских степей. В большом разнообразии у кыргызов представлена посуда из кожи, дерева, глины различной формы, емкости и назначения.

В «Codex Sumanicus» имеют место некоторые наименования *одежды, обуви, головных уборов и украшений*: СС. көвлэк 101, 29 – кырг. көйнөк; көнчэк 101, 30 – кырг. шым; опрак 101, 31 – кырг. опрак, кийим; кур ул бэликап 101, 32 – кырг. кур ал белкап; йанчык 102, 1 – кырг. жанчык, чөнтөк; кэпэш ул борк 102, 3 – кырг. бөрк (баш кийим); чалма 102, 5 – кырг. чалма; оуат 102, 5 – кырг. бут кийим. СС. чулгав 102, 7 – кырг. чулгоо. СС. этик 102, 8 – кырг. өтүк; СС. башмақ 102, 9 – кырг. башмак; СС. тизгэ 102, 10 – кырг. тизе кап (Жемал Айтач *байпак боосу*); СС. камар 102, 15 – кырг. кемер, кур; СС. бөрк 87, 28 – кырг. бөрк.

Одеждой защищающей зимой и на большой высоте в горах многих народов Центральной и Средней Азии, служит шуба типа нагольного тулупа тон. Она является типичной мужской одеждой [7, с.649]. Подпоясывали костюмы с помощью кушака или *бел кур*, широкого кожаного (или бархатного) пояса, украшенного серебряными бляхами [1, с.230]. *Бөрк* или тебетей традиционная мужская меховая шапка.

Наименование драгоценных камней в памятнике 11: СС. йакут 93, 11 – кырг. жакут; СС. смурут 93, 14 – кырг. зымырат // зымырыт // зумурут; СС. йалмаз 93, 15 – кырг. алмаз; СС. пероза 93, 19 – кырг. бирюза; СС. лаал 93, 24 – кырг. лаал. СС. веиуда 93, 16 – кырг. гранат; СС. илаал 93, 12 – кырг. кызыл түстөгү асыл таш; СС. карабут йапкут 93, 13 – кырг. сапфир; СС. болор 93, 25 – кырг. кристалл; СС. иңчу 93, 26 – кырг. бермет.

Названия шести драгоценных камней такие, как *топаз* 93, 18; *сердолик* 93, 21; *аматис* 93, 23 и др. представлены в памятнике без перевода на персидский и кыпчакский языки.

Из драгоценных камней кыргызские мастера применяли в основном сердолик, жемчуг, кораллы, акак самоцветы (*в народе так называют янтарь, сердолик*) шуру, бермет, акак таш мойнуна бүтүн тагынып *фольк*. В кыргызском языке лексема инжу встречается с вариантами *инжи // инжу // инжуу* в фольклоре (инжу тырмак, акак таш (красавица) с жемчужными ногтями и сердоликовыми зубами) и в эпических произведениях Инжу, маржан шурумду, Жарыя кылып мунумду («Семетей»). Излюбленными украшениям девушек и женщин были ожерелья – мончок. В сохранившихся старинных ожерельях встречаются бусы разной расцветки и самых различных форм. Дорогими считались граненые, разной формы полупрозрачные бусы «акак», «сердолик». Но самое широкое распространение получили маржан шуру (коралловые бусы) [8, 19 б.]. Маржан 1. коралл; 2. ожерелье из коралла Инжуу, маржан, зумурут («Манас» С.О.) Шуру тогот, маржан таш («Манас» С.К.). Көрөсүң жайнап жатканды Маржанды бойго тагынып (Бөкөмбаев) [5, 518 б.].

Понятие «украшение» имеет достаточно широкий диапазон значений и может выступать в качестве элемента дизайна, отделки или художественного оформления вещи. А также в более распространенном смысле представляет название определенных предметов эстетического характера, к которым могут быть отнесены бусы, ожерелья, кольца, браслеты и другие украшения в современном понимании их назначения. К женским ювелирным украшениям относятся: шакек, билерик, сөйкө желбирөөч, чолпу, төөнөгүч, бой тумар и др. Эти украшения отличаются возрастным, социальным положением женщин, занимаемым статусом в обществе, а также в какой части тела носят и в какой части одежды прикрепляются. Из названных выше лексем женских украшений в СС отмечена лексема *түвмэ*. Эта лексема указана в памятнике в тематической группе «слова, обозначающие название одежды и пошив».

СС. *түвмэ* 101, 5 – кырг. түймө. В Киргизско-русском словаре К.К. Юдахина дается следующее толкование слову *түймө*: 1) пуговица из материи; 2) *южн. то же, что топчу II 1*; 3) *южн. то же, что төөнөгүч*. В кыргызском языке в середине лексемы звук [в] чередуется со звуком [й], а значение лексем не изменялось. *Кызылдан кийген курмөнү, Кыркалай таккан түймөнү* (“Семетей”). В диалектах кыргызского языка слово түймө употребляется в нескольких значениях: Түймө I ал. 1) мүйүз топчу; *аркардын мүйүздөн түймө жасап алат*; 2) *акт. көгөндүн бурчагы; кой-козу, эчки-улакты байлаш үчүн көгөнгө түймө кылат* [9, 380 б.).

Пуговицы служили не только как грудное украшение одежды, но и использовались как боковые зажимы верхних одежд (бешмант, кемсел, чыптама, тон). Изготавливались пуговицы из серебра, золота, латуни, иногда из смеси железа, а также из материи. Они были разного размера и формы круглые, овальные, квадратные. Лицевая сторона пуговицы покрывалась слоем серебра, украшалась резным орнаментом, гравировкой. Узоры “мүйүз”, “карга тырмак”, “кыял” дают пуговицам художественность [10, 98 б.].

На южном диалекте эквивалентом лексемы *түймө* является *төөнөгүч, бучулук, пучулук*. Это тоже нагрудные украшения типа фибулы. Они имеют вид несколько выпуклой круглой бляхи (диаметром от 5 до 15 см) с круглым отверстием в середине и иглой, служащей для скрепления ворота платья. Её делали из железа (затем серебрили и орнаментировали) и чистого серебра. Фибула была распространена на всей территории Южной Киргизии, Восточного Памира, у кыргызов Синьцзяна и Узбекистана [1. с. 263]

Таким образом, лексика материльной культуры в письменном памятнике «Codex Sumanicus» в настоящее время является источником информации о жизни тюркского народа, в том числе кыргызского в XIII -XIV веков: о предметах их материальной культуры, реалиях быта (одежда, обувь, головные уборы, жилище, домашняя утварь, хозяйственные постройки, украшения и т.п.), о названиях продуктов питания и специй и т.д. «Codex Sumanicus» по праву считается ценнейшим памятником тюркских языков среднего века. Благодаря этому труду в настоящее время имеется возможность восстановить архетипы многих слов и форм и дать объяснение некоторым современным явлениям в ряде тюркских языков.

1. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства Южной Киргизии. – Фрунзе, 1962.

<http://www.grandars.ru>

Усманбетов Б. Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдер. – Бишкек, 2001.

Джапанов А. Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы. – Бишкек, 2004.

Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М., 1965.

Урманбетова Ж.К., Абдрасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры. – Бишкек, 2009. – 212 с.

2. Киргизская Советская Энциклопедия. – Т. 5 – Фрунзе, 1980. – С. 649.

3. Бекташова В. Кыргыз аялдарынын салттуу зергер буюмдары: Тарых илимд. канд. дис. ... автореф. – Бишкек, 2009.

4. Муканбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Фрунзе, 1972. – 229 б.

5. Акматалиев А. Көркөм кол өнөрчүлүк. – Фрунзе, 1984.

**М.К. Дауытбекова, т.ғ.к., аға оқытушы,
А. Шағатаева, 2-курс студенті,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.**

БАТЫРЛАРДЫҢ РУХАНИ-МОРАЛЬДІК БЕТ-БЕЙНЕСІ

Ғасырлар бойы үздіксіз толастамаған адамзат қоғамының даму үрдісі дәуірлерге ұласып, тарих көші барысында қазақ халқы қалыптасып, бүгінде қазақ хандығының құрылғанының 550 – жылдық мерейтойы аталып өтуде. Тарихи кезеңдердің нәтижесінде оның өзіндік менталитеті мен бет-бейнесін айқындайтын дәстүрлер жиынтығы түзілді. Сол кезеңдегі дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік құрылысы, оның түзілісі де дала ғұрпы мен тұрмысына бейімделіп, демократиялық үрдіспен

жүйеленіп, жалғасқаны айқын байқалып тұрды. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі демократиялық билік тетіктері де өзінің тамырын ерте кезеңдерден бастайды. Мұндай ұйымдар елдің елдігін сақтап, іргесін берік ету бағытында телегей қызметтер атқарды. Дәстүрлі қазақ қоғамына ғана тән батырлар институтының халқымыздың рухани құндылықтар жүйесінде алатын орнын зерттегенде ең алдымен басты назарды табиғи ортадағы экологиялық бейімделу үрдісімен қоса, әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі мен ұқсас табиғи-географиялық жағдайда өмір сүретін, бірақ тарихи әр түрлі халықтардың қалыптасқан шаруашылық пен мәдениет ерекшелігін [1, 4 б.] көрсететін шаруашылықтық-мәдени типті басты назарда ұстауымыз қажет.

Сондықтан батырлардың рухани-моральдік бет-бейнесі мен негізгі қызметтерін рухани құндылықтардың өлшемі ретінде қарастыра отырып, қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа жеткен мәдени мұрасы – ауыз әдебиеті материалдарын басты назарда ұстаймыз. Қазақ фольклорының елеулі бір арнасы – эпос болса, оның ішінде батырлардың отаншылдық сезімі, туған халқының азаттық жолындағы күрестерін жырға қосқан батырлық эпостарының мәні өте жоғары.

Қазақ тарихын жазудағы басты ерекшеліктер ондағы саяси үрдістер мен сан қилы оқиғалардың кейінгі ұрпаққа ауызша тарих негізінде, жыр, дастандар, аңыз-әңгімелер арқылы да жетіп отырғанын басты назарда ұстауды талап етеді. Сондықтан қазақтың шежіреші қарттары мен көнекөз қариялары балалары мен немерелерін елін қорғар азамат болсын деген мақсатпен батырлар жыры мен аңыз, дастандарды құлақтарына құйып өсірген. Балалық шақтан бойына батырлық қасиетті сіңіріп өскен ұрпақ өзінің ата-бабаларына ұқсап ерлік көрсетуге ұмтылуы сондай тағылымнан туған.

Қазақстан жеріне аяқ басқан шетел саяхатшылары өз деректерінде қазақтардың ән салып, батырлар жырын тындағанды ұнататындықтарын, ертегі айтып, балаларын батырлыққа тәрбиелеп отыратындықтарын баса көрсетеді. Қазақ батырларының рухани жағынан жетілуінде бұл басты фактор болса керек.

Енді, дәстүрлі қазақ қоғамына тән рухани құндылықтар жүйесіндегі батырлардың рухани-моральдік бет-бейнесінің, атқарған істерінің орны мен рөлі туралы толығырақ тарихи тұрғыдан зерделеп көрелік.

Батырлық, қаһармандық дәстүрлі қазақ қоғамындағы ерекше әлеуметтік топ – батырларға тән қасиеттер мен өмір салты. Батырлар сословиесінің ерекшелігі көшпелілер әскерилерінің, батырларының өздеріне тән қағидалары, жауынгерлік этикасы, моральдық кодексі, өзіндік діни ырым-жоралғылары, салттарының болуы.

Қазақ батырларының әлеуметтік ерекше топ ретінде өзіндік мұраты, қоғамдық қызметіне сәйкес рухани бет-бейнесі қалыптасқан. Олардың ең басты ерекшелігі – тек әскери кәсіппен айналысу. Батырлар елді басқыншылықтан құтқаруды, тұтқында кеткен отандастарын азат етуді, жау қолынан қаза тапқан ата-баба кегін қайтаруды өмірлік мақсат тұтқан. Әскери кәсіптің басты мақсаты елді сыртқы жаудан қорғау және ішкі тәртіпті сақтау [2, 15 б.].

Қазақ ұғымында батыр болып туу тумысынан Құдайдың артық адам етіп жаратуының нақты көрінісі. Себебі, батыр әркімнің қолынан келе бермейтін қасиетті іс.

Зерттеуші Қ. Ахметжанов батырлардың тұлғалық қасиеттерін былай айқындап өтеді: соғыс ісін кәсіпке айналдырған, өмірі соғыста өтетін, кәсібі әулетіне жалғасып отыратын, елдік, мемлекеттік, билікті қолдарына ұстаған, әртүрлі меншік иелері болған, хандық билікпен тығыз байланысты, өздерінің жеке идеологиясы, моральдық этикасы, жауынгерлік намыс кодексі, өзіндік салт-дәстүрі, діни нанамы, ырым жоралғылары бар көшпелілер қоғамының, қазақ қоғамының ерекше жігі [2, 28 б.].

Батырлардың рухани бет-бейнесін ашатын басты қағида олардың өлімге деген көзқарасына байланысты. Батырларға соғыста өлу қасиетті саналып, үйде, төсекте өту өкініш болды. Түркі-моңғол халықтарының ұғымында хас батырдың шайқаста шейіт болуды армандағаны туралы Р.Г.Липец: «Его костям место в поле, как и костям его сотоварища – боевого коня. Лишняя гореть праха, несколько лишних капель крови на земле – так и должен кончать жизнь мужчина! Позор – умереть в юрте от старости и болезней» [3, 113 б.], - деп тұжырым жасайды.

Батырлардың мұндай қағидасы Доспамбет жыраудың: «Екі арыстан жау шапса, оқ қылқандай шаншылса, қан жусандай егілсе, аққан судай төгілсе, бетегелі сары арқаның бойында соғысып өлген өкінбес!» деген жыр жолдарынан айқын аңғарылады [4, 67 б.].

Ғұмырын нағыз батырларша майдан даласында өткізгенімен «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» демекші, Ақтамберді жырау тоқсан жасқа келгенде «Бар арманым, айтайын, батырларша жорықта, өлмедім оқтан, қайтейін!...» деп өкіне отып, батырлық принципін жоғары қояды.

Қалнияз ақынның «Ер Қармыс» дастанындағы: «Жорықта ал деп жанымды, әуелден тілек салғанмын» деген сөздері де батырлардың жауынгерлік дәстүрге деген қағидаларының берік екендіктерін нақтылай түседі [5, 32, 121 бб.].

Батырлар өлімді кез келген уақытта қабыл алуға тәрбиеленді. Олар үшін соғыста өлмеу өкініш. Олар үшін жауынгерлік намысы, әскери парызы жоғары тұрды. Елінің, өзінің намысы үшін, ханы үшін, әскери парызын өтеу үстінде жан қию – даңқ, нағыз батырлық өлшемі. Бұл олардың қанына тәрбие арқылы және үлкен батырлардың қасына еріп, нөкерлікте жүру арқылы сінді [6, 53 б.].

Әскери сословиенің екінші ерекшелігі батырлар үшін әскери кәсіп ата кәсіп саналған, яғни әкеден

балаға мұра болып жалғасқан. Батырлар әулетінде туған балалар жастайынан ел қорғау ісіне араласып, әскери кәсіппен айналысуға міндеттелді. Қазақта мұны «шынжырлы тұқым» деп атаған. Қазақ тарихында әкелі-балалы батырлар туралы мәліметтер өте көп. Қазақ батырлары жауына әкелі-балалы, аға-інілі болып шынжырлы тұқымымен шапқан. Батырлар әулеті үшін ата кәсібін жалғастырмау – масқаралық еді.

Келесі бір ескерер ерекшелік, батырларды ұрыста қорғайтын, желеп-жебеп жүретін сиынатын пірлері, аруақтары болған. Мысалы, Жалаңтөс баһадүр әкесімен Даббеттегі Махдуми Ағзамның немересі – сол дәуірдегі сопылардың жетекші пірі Қожа Хашимиға келіп қол беріп, мүридтікті қабылдап алады да оның тәрбиесіне кіреді [7, 39 б.].

Батырлық эпостарда Баба Түкті Шашты Әзиз сияқты пірлері жиі айтылады. Н. Қосжанұлының «Сартай батыр» дастанында мынадай жыр жолдары берілген:

Бұл Сасық деген бақсы еді
Даусы елді шарлаған.
Құлымбеттің пірі еді,
Қара аруақ орнаған [8, 31 б.].

Тағы бір деректерде, 1680 жылы Құлтөбеде Тәукені хан ретінде таққа отырғанда рухани тұлға ретінде Сұпы Әжінің пір сайланғаны да айтылады [9, 46 б.]. Сондай-ақ исламға дейінгі көне рухтардың бірі – Ғайып Ирен, қырық шілтен де батырлардың пірі ретінде белгілі.

Ислам дінінің енгізілуімен бірге қазақтар Қыдыр атаны пір тұтады. Дәуіт пайғамбар ең бірінші металл өндеуді үйренген адам. Алла тағала оған темір соғып, сауыт жасауды үйреткен. Сондықтан ол қару-қарақ жасаушы ұсталардың пірі саналды. Сондықтан ұсталар соққан сауыттарға Дәуіт пайғамбардың балғасы тиген деп сенген [2, 22 б.]. Сондай-ақ бүкіл мұсылмандардың атақты батыры, төртінші халиф – Ғали (Әлі, Хазрет Әлі) қазақ батырлары пір тұтып, сыйынатын әулиелердің бірі.

Батырлар киналған шақта, соғысқа түскенде аруақтарын шақыратын болған. Олар ұйықтағанда да киелері оларды қорып, қорған болып жүреді. Батырдың киесі болуы оның күштілігінің белгісі. Негізінен батырдың киесі жайшылықта көзге түсе бермейтін, тек соғыс кезінде, киналған шағында батырды қолдап жүретін ерекше күш ретінде сипатталды.

Батырлардың келесі ерекшелігі олар қару-жарақтарын соқтырғанда да әртүрлі ырым-жоралғы жасатып отырған. Мысалы: қырық күн кептіру, қырық ұстаға соқтыру т.б. Олар қаруды жанды санап, оған мадақ айтып, айқасқа кірер алдында қаруларымен сертгесетін. Ер Сайын жырында «Қатарланған камалды, Қақ жармасаң – саған серт, Оқ жеткізсем – маған серт» деген жолдар да дәлелдей түседі [10, 125 б.].

Батырлар, әскерилердің ұстаған қаруларын қарапайым адамға асынуға рұқсат етпеген, себебі ер қаруын асыну – батырлардың сословиелік белгісі. Батырлар әулетінде қару-жарақ атадан балаға мұра болып қалдырылды. Егер мұра жоқ болған жағдайда батыр өлгенде қаруын бірге көмген. Оны сындырып, бүлдіру ырымы бар.

Эпос қаһарманы үшін де кейінгі қазақ батыры үшін де қару-жарақ өте қасиетті бұйым болып саналған. Қару-жарақ түрлерін қасиетті деп санау халқымыздың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қалыптасқан салт-дәстүрлерінен айқын көрінеді. Мәселен, туыстас түркі халықтарының бірі башқұрттар да қару-жарақ түрлерін үйлерінің төріне, көрнекті жерлеріне іліп қоятын дәстүр әлі күнге дейін сақталаған [11, 301 б.]. Ал, түркмендер үйдегі қару-жарақ Қағбаға қарап тұрған қабырғада ілулі тұруы тиіс деп санайды. Қарау-жарақ иесінің рұхсатынсыз оған ешкімнің қол тигізуге құқығы жоқ [12, 54 б.].

Жалпы қазақ батыры үшін жеке әскери қару жарағын асынып жүру ең басты талап болды. Қару-жарағынан айрылып қалу өзінің ар-намысын жоғалтумен парапар деп саналды. Бұған атақты «Жеті жарғы» заңы бойынша қару-жарағы жоқ батырдың кеңеске қатуысуға құқының болмауы дәлел бола алады. Бұл жағдай ауыз әдебиеті үлгілерінде айқын көрініс берген. Мәселен «Едіге» дастанында хан жұмбақ жасыра отырып, Едігені қару-жарағынан айыруды басты мақсаты етіп қояды. Бұл ханның Едігені тез жеңуді көздеуі болса, екінші жағынан оның азаматтық ар-намысын түсіруді мақсат тұтуы еді. Себебі Едігенің қылышы ата-бабасына қалған қасиетті қару. Бұл қаруды жоғалту Отан, ата-баба, болашақ ұрпақ алдында бар беделінен айырылуды білдірді. Археолог ғалымдар көне замандардан бері түркілердің жерлеу ғұрыптарында жауынгер-батырды барлық қару-жарағымен бірге жерлеу дәстүрі болғанымен, бірақ қылышты басқа қарулармен бірге қоса жерлемейтіндіктерін атап өтеді. Себебі қылыш атадан балаға мұра ретінде өтіп отырған [13, 156-157 бб.].

Бұл мысал қару-жарақтың тағы бір қасиетін ашып көрседі. Яғни, атақты батырлардың қару-жарақтары ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып қалған. Қару-жарақты мұраға қалдыру ата ерлігін балаға мұра ету, ата-баба қорғаған туған жері қорғау сияқты қасиетті міндетті де табыс ету дегенді білдірді. Сондай-ақ батырлар бір-бірімен достыққа серт еткенде де бір-бірімен қару-жарақтарын алмастырған. Қару-жарақтарға қатысты өзіндік магиялық дәстүрлер де қалыптасқан. Қару-жарақ тек қана жауыз күшті жеңетін құрал ғана емес, ол әділдіктің, қауіпсіздіктің символы болды. Көптеген әлем халықтарының дәстүрінде кінәлі адамды анықтау үшін олардың садақ тарту арқылы сыннан өтуі сияқты мысал жиі кездеседі. Кінәсіз адам көзі жабық күйінде нысанаға дәл тигізсе, кінәлінің оғы айдалаға ұшып кетеді.

Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Біз осылайша, дәстүрлі қазақ қоғамындағы қазақ батырларының өзіндік ұстанымдары, дәстүрлері, қасиеттері мен тұрмысы, салт-санасы, ар-намыс кодекстері, принциптері, портреті мен бейнелік тұлғалары, өзіндік мұраты, қоғамдық қызметі, этикалық ерекшеліктері, ырым-жоралғылары санадағы құндылықтар жиынтығымен тоғысқандығын көрсетуді мақсат тұттық. Батырлардың ар-намыс кодекстері мен бет-бейнесі қазақ қоғамындағы дәстүрлі тәрбие мектебі болып табылды. Батырлар отаншылдық пен азаматтылықтың ең жоғарғы бейнесін құрады. Дала ақсүйектерінің өкілдерін құрған билер мен батырлардың, жыраулардың ауызынан шыққан асыл сөздері мен жыр жолдары, дастандары тарихи және мәдени мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жалғасып дәстүрлі қазақ қоғамындағы құндылықтар жүйесін толықтырары сөзсіз.

1. Муканов М.С. Жилище в системе культуры жизнеобеспечения этноса // Известия НАН РК. Серия обществ. Наук. – 1994. – №1. – С. 3-11.
2. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б.
3. Липец Р. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – 264 с.
4. Жырдағы батыр бейнесі: тірлік пен тағдыр бірлігі // Астана ақшамы. – 2015. – 7 сәуір.
5. Алдаспан. – Алматы: Жазушы, 1971. – 241 б.
6. Ақберен. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының жырлары: Оқу құралы. – Алматы: Жазушы, 1972. – 221 б.
7. Өткелбаев Н. Жалаңтөс баһадүр // Тамыры терең, тарихы кенен – Қазалы. – Алматы: Телеарна, 2008. – 34-58 бб.
8. Қосжанұлы Н. Сартай батыр. Дастан. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 72 б.
9. Елеусізұлы Қ. Адамның сұңқары. Тарихи-танымдық жинақ. – Алматы: Жалын, 2001. – 201 б.
10. Батырлар жыры. – Т.5. / Ред. алқасы Асқаров Ә., Бердібаев Р., Қасқабасов С. – Алматы: Жазушы, 2001. – 296 б.
11. Башкортостан: Краткая энциклопедия. – Уфа: Башкирская энциклопедия, 1996. – 560 с.
12. Ботяков Ю.М., Янборисов В.Р. Холодное оружие туркмен. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Л.: Наука, 1989. – 206 с.
13. Плетнева С.А. Печенеги, тюрки и половцы в южно-русских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1958. – № 62. – С. 5-206.

К.К. Абдрахманова, к.и.н., доцент,

Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, г. Караганда

ПОНЯТИЯ «БУХАРИЯ», «ТУРКЕСТАНСКИЙ КРАЙ», «СРЕДНЯЯ АЗИЯ» И «ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ»: ГЕОГРАФИЯ РЕГИОНА И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

Регион Центральная Азия расположен в центре материка Евразия. История возникновения понятия «Центральная Азия», проблема географического определения границ этого региона имеет несколько этапов и свои особенности.

В современном понятии регион «Центральная Азия» включает в себя следующие государства: Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан и Таджикистан. Занимаемая площадь в совокупности составляет более 4 миллионов квадратных километров, где проживает 70 миллионов человек.

Достаточно разнообразна и география региона, которая представлена пустынными и степными зонами (Казахский мелкосопочник, пустыни Каракумы и Кызылкумы), горными системами Памира и Тянь-Шаня, водными оазисами – Аральское и Каспийское моря, озера Балхаш и Иссык-Куль, а также крупными водными артериями – Урал, Иртыш, Сырдарья, Амударья, реки Семиречья. Издревле в предгорных районах, оазисах, плодородных речных долинах существовало поливное земледелие, росли города, развивалась торговля, ремесло, письменность и литература; видоизменялась и религиозная жизнь. В пустынях и степях утвердился кочевой образ жизни. В регионе происходило постоянное взаимодействие оседло-земледельческого и кочевого образа жизни. Под влиянием общих культурно-исторических процессов здесь сложилась особая этно-лингвистическая и религиозная картина.

Центральная Азия являлась и по сей день является транзитным регионом между Востоком и Западом как в политическом, так и в торгово-экономическом значении.

На протяжении нескольких столетий регион имел несколько самоназваний, что вызывало неоднократно путаницу в источниках. Постараемся в этой статье исследовать такие понятия как «Бухария», «Туркестанский край», «Средняя Азия» и «Центральная Азия», которыми обозначался изучаемый регион в разные периоды времени.

Термин «*Бухария*» применительно к данному региону появился в конце XVII в. в нескольких русских источниках:

1. В 1697 г. в Тобольской приказной избе казак Ф. Скибин, вернувшийся из «Казачьей Орды»

(Казахского ханства), где он находился при дворе хана Тауке в городе Туркестане, сообщил информацию о «Большой Бухарии» [1, с. 38].

2. Встречается термин и годом ранее у С. Ремезова, которому было поручено «написать степи от Тобольска до Казачьей Орды, и до Бухарии Большой» [2, с. 13]. По всей вероятности, в этом названии отразилась роль города Бухары как политического центра и места средоточия торговли, городской культуры и мусульманской религии в Центральной Азии на протяжении достаточно длительного исторического периода. При этом большинство земель, называемых «Бухарией», не находились ни в какой зависимости от Бухарского эмирата. Оно объединяло только лишь оазисные земли Средней Азии: междуречье р. Сырдарья и Амударья (арабское название Мавераннахр), Ферганскую долину и часть Туркмении. Различались Большая и Малая Бухарин. Те земли, о которых говорилось выше, входили в состав Большой Бухарии, а Малой Бухарией считались Кашгария (западная часть Восточного Туркестана) [2, с. 14].

Термины «Большая» (или «Великая») и «Малая» Бухарин широко использовались в трудах второй половине XIX в. среди представителей казахской интеллигенции. В частности в труде ученого и путешественника Ч.Ч. Валиханова «О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарин) в 1858-1859 гг.», открывшего мировой науке Восточный Туркестан [3, с. 112-225].

В XVIII–XIX вв. территорию Большой и Малой Бухарии стали в целом называть Туркестаном, но иногда различали Бухарский Туркестан и Восточный Туркестан.

Термин «Туркестан» (с персидского языка переводится как «Страна тюрок») – название историко-географического региона Центральной Азии в XIX – начале XX вв.

Этапы употребления термина:

1. Самое раннее упоминание топонима «Туркестан» содержится в документе на бумаге 639 г., представляющем собой письмо на согдийском языке из 25 строк о продаже в рабство самаркандской девушки. Документ был найден в 1969 г. вместе с китайским документом 628 года близ Турфана [4, с. 325].

2. В научной литературе термин впервые стал упоминаться среди западных ученых в конце XVIII в. с подачи англичан, которые к этому времени вышли на подступы к Центральной Азии с юга, со стороны своих колоний в Индии. Англичане заимствовали этот термин у иранцев и афганцев [5, с. 13].

3. В первой половине XIX в. этот термин утвердился в академических кругах России (Труды П.П. Семенов-Тянь-Шанского, Н.А. Северцева, И.В. Мушкетова, В.В. Радлова, А.И. Добромыслова, Н.Н. Аристов, М. Красовского и т.д.) [6, с.41].

В разное время существовали различные точки зрения на то, какие территории входят в состав Туркестана:

а) с политической точки зрения, по мнению российских ученых, в середине XIX в. под Туркестаном понималась оазисная часть Средней Азии, нынешние Туркмения, Кыргызстан и юг Казахстана, а также Кашгария (Синьцзян);

в) с точки зрения географического расположения Туркестан подразделялся на Западный и Восточный. В состав Западного Туркестана входили земли современных Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Туркменистана, а в состав Восточного – территория нынешнего Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР;

К концу XIX в. в результате политико-административного деления этих территорий Туркестан был разделен на три части [7, с. 85]:

– русский Туркестан (Западный) (т.е. земли, входившие в состав Туркестанского генерал-губернаторства (Закаспийская, Семиреченская, Самаркандская, Ферганская и Сырдарьинская области) и протектораты Бухара и Хива), который вошел в состав Российской империи в период с 1860 – 1880-х гг. С 1886 года официальное название Туркестанский край;

– китайский Туркестан (Восточный), т.е. Кашгария, или Синьцзян, который вошел в состав Китая с середины XVIII до второй половины XIX в.;

– афганский Туркестан (Южный), т.е. территория северо-запада современного Афганистана в округе г. Мазари-Шериф, где живет основная часть тюркоязычного населения этой страны (узбеки и туркмены, составляющие 10% от численности 25-миллионного населения Афганистана), который вошел в состав Афганского государства в середине XIX в.

В Западном и Восточном Туркестане проживало преимущественно тюркское население, в Южном – ираноязычное.

Термины «Западный Туркестан» и «Восточный Туркестан» были приняты в научных трудах Н.Я. Бичурина с 1829 г. и трудах российского востоковеда второй половины XIX в. В.В. Григорьева [8-9].

30 апреля 1918 г. на 5-м Всетуркестанском съезде Советов на территории Русского Туркестана была образована Туркестанская Автономная Советская Социалистическая Республика [10].

После национально-государственного размежевания советских республик Средней Азии 1924-1925 годов на территории Туркестана были образованы Советские Республики.

В середине 1920-х годов термин Туркестан постепенно вышел из употребления и был заменен термином Средняя Азия.

Термин «Туркестан» сохранился в советское время для обозначения Туркестанского военного округа не столько как государственного, сколько военно-административного образования, которое выходило за рамки тех или иных национальных республик (в середине 1980-х гг. Туркестанский военный округ включал в себя территорию Узбекистана, Таджикистана и Туркмении; Казахстан и Киргизия входили в Среднеазиатский ВО).

Термин «Средняя Азия» применительно к данному региону стали употреблять в советскую эпоху.

Однако, впервые упоминание термина мы находим в начале XIX в. в трудах российских востоковедов и географов, но, согласно данным российского китаеведения И.Я. Бичурина, в понятие «Средняя Азия» включали земли Монголии [8].

С советского времени и в политической, и в научно-исторической, и в географической литературе под наименованием «Средняя Азия» подразумевались пределы современных государств – Узбекистана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана – бывших союзных республик. При этом Казахстан упоминался отдельно, но в связке с этими территориями: «Средняя Азия и Казахстан», «республики Средней Азии и Казахстан». Это связано с делением СССР на экономические районы: в советской Центральной Азии выделялись два экономических района – Среднеазиатский (Узбекистан, Туркмения, Таджикистан и Киргизию) и Казахстанский [5, с.16].

После распада СССР и образования СНГ термин «Средняя Азия» выходит из употребления. По инициативе президента Казахстана Н. Назарбаева, который в 1992 г. выступил на саммите государств Средней Азии, было предложено отказаться от определения «Средняя Азия и Казахстан» в пользу понятия «Центральная Азия», охватывающего все постсоветские государства этого региона.

Употребление термина «Центральная Азия» имеет несколько концепций.

С точки зрения географической концепции впервые термин получил широкое распространение в западной географической и исторической литературе середины XIX в. В частности, после выхода в свет книги немецкого географа и путешественника А. Гумбольдта «Центральная Азия». Автор первым попытался определить границы Центральной Азии и дать им научное обоснование. А. Гумбольдт подразумевал под Центральной Азией район внутренней части Азиатского материка. Такого же принципа деления (только с географической точки зрения) придерживались немецкий географ Ф. Рихтгофен (1870-1880 гг.), а также российский географ – И.В. Мушкетов (1880-1900 гг.) [11, с. 34].

В частности, И.В. Мушкетов подразделял материк Азии на две главные части, «резко различающиеся по своему положению, физическому характеру и происхождению»: Периферическую (или окраинную) и Внутреннюю (или Среднюю) Азию. Во внутреннюю, или Среднюю Азию он включал «следующие три большие области: Центральная Азия (Алтай на севере, Тибет на юге, Памир на западе и горы Хингана на востоке), Иран с частью Малой Азии и Туркестан с частью Арало – Каспийской области» [11, с.38].

Большая путаница получилась от того, что при переводе литературы об Азии с западноевропейских языков на русский термин «Central Asia» (или «Asia Central») толковался двояко: как «Центральная» и как «Средняя Азия». Что же касается перевод с русского, где уже четко наметилось различие между этими двумя названиями, оба термина переводились как «Central Asia» и «Asia Centrale».

Согласно научно-академической концепции, которую разделяет ЮНЕСКО – организация ООН по вопросам науки и культуры, в состав Центральной Азии входят современные Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, а также Синьцзян-Уйгурский автономный район и автономный район Внутренняя Монголия Китайской Народной Республики, собственно Монголию, Тибет, Бурятию, Тыву, Горный Алтай, Прибайкальский район, Кашмир, Афганистан и даже северо-восток Ирана – провинцию Хорасан [5, с.11].

Согласно политологической концепции под Центральной Азией подразумеваются бывшие азиатские союзные республики в составе СССР — Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан.

Такое понимание термина «Центральная Азия» появилось с подачи западных ученых – политологов и советологов, которые используют термин «Central Asia», т.е. Центральная Азия, не только в политологии, но и в академических изданиях по отношению к территориям постсоветских республик.

Таким образом, из всего вышесказанного следует, что при изучении материальной и духовной культуры народов Центральной Азии необходимо четко уметь определять хронологию и территориальные границы исследования. Эволюция понятий «Бухария», «Туркестанский край», «Средняя Азия» и «Центральная Азия» наглядно показали, что объектом исследования является почти одна территория, но, однако, имеющая в разные этапы времени различные самоназвания.

1. Народы Средней Азии и Казахстана. – Т. 1. – М.: Наука, 1962. – 414 с.

2. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана. Учебное пособие для студентов вузов. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 355 с.

3. Валиханов Ч. Избранные произведения. – М.: Наука, 1986. – 415 с.
4. Народы Средней Азии и Казахстана. – Т. 2. – М.: Наука, 1963. – 540 с.
5. Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
6. Абдурахимова Н, Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – первой четверти XX вв. – Ташкент, 1999. – 348 с.
7. Средняя Азия в древности и средневековья. История и культура / Под ред. Б.Г. Гафурова, Б.А. Литвинского. – М.: Наука, 1977. – 194 с.
8. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 томах. – М.: АН СССР, 1950.
9. Григорьев В.В. История монголов. От древнейших времен до Тамерлана. – СПб., 1834. – 158 с.
10. Резолюции и постановления съездов Коммунистической партии Туркестана (1918 – 1924 гг.). – Ташкент, 1968. – 578 с.
11. Восточный Туркестан и Средняя Азия / Под ред. Б.А. Литвинского. – М.: Наука, 1986. – 251 с.

И.В. Дмитриева
Чувашский государственный университет
имени И.Н. Ульянова, г. Чебоксары

КУЛЬТ КИРЕМЕТЬ В РЕЛИГИОЗНОЙ ТРАДИЦИИ ЧУВАШЕЙ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ. (ПО МАТЕРИАЛАМ В.К. МАГНИЦКОГО).

Религиозная традиция чувашей является результатом сложных социокультурных процессов, протекавших в обществе на протяжении длительного времени. Религиозные верования носят синкретический характер, являясь результатом этнокультурного взаимодействия народов Волго-Уралья. В дохристианской религии чувашей культы являлись составной частью верований (культ – лат. cultus – уход, почитание). Предметом культовой деятельности были различные объекты, понимаемые в форме религиозных образов. В дохристианской религии чувашей киреметь принято считать одним из центральных, наиболее распространенных и устойчивых по времени символов и объектов религиозного поклонения. Обозначение киреметь восходит к арабскому карамат – чудеса святых, сверхъестественное деяние, даруемое в знак правильности избранного пути [1, с. 230]. В дуалистическом чувашском пантеоне богов киреметь олицетворял злое начало и противостоял главному доброму богу Турă/Торă – покровителю и защитнику людей. С киреметь были связаны многочисленные обрядовые действия, совершаемые тем или иным человеком и коллективом – семьей, родом, жителями одного или нескольких сел [2, с. 41]. В чувашском дохристианском мировоззрении культ киреметь по праву являлся одним из самых популярных.

Вопросы культа киреметь занимали важное место в числе исследуемых проблем видного этнографа второй половины XIX в. В.К. Магницкого, автора многочисленных трудов, не утративших своего значения и в наши дни. Эти материалы легли в основу его печатных работ, а также отражены в трудах Н.И. Золотницкого, Н.И. Ашмарина, Н.В. Никольского и др. Накапливая и систематизируя этнографический материал, В.К. Магницкий привлекал источники различного характера. Существенную долю использованных им данных составляли личные наблюдения. Постоянное проживание, частые контакты с чувашами, периодические разъезды – все это позволило ему собрать достоверный материал. С самого начала исследовательской деятельности он сумел наладить целенаправленную работу с корреспондентами [3, ед.хр.1815, л. 38-40; ед. хр. 361, л. 21-28, 32, 35, 44]. Круг его корреспондентов достаточно широк и, скорее всего, определялся многогранностью личности самого исследователя. В штате его сотрудников были краеведы, учителя, чиновники, студенты, священники, грамотные крестьяне [4, ед. хр.1813, л. 206-211, 213, 215].

К этнографическому исследованию дохристианской религии чувашей В.К. Магницкий подходил серьезно, стараясь дать обстоятельное и объективное описание. Он не мог равнодушно относиться к тому, что некоторые краеведы «писали крайне неопределенно, не видевши нередко и в глаза описываемого предмета, и притом с целью не выяснения сущности дела, глумления и презрения к языческим верованиям чуваш» [5, с. 132]. Несмотря на свое происхождение, В.К. Магницкий подходил к изучению дохристианских культов не свысока, не как представитель высшей культуры, пожелавший прислушаться к голосу народа, а как истинный ученый [6, с. 357]. Собираение научных материалов, их обработка, публикация итогов изучения в его сознании были связаны с идеей служения народу. Следует отметить, что с установлением тесных связей с Русским географическим обществом и получением специальных этнографических программ, исследовательская деятельность В.К. Магницкого приобрела целенаправленный, систематический характер, отвечающий научным требованиям. Живший летом 1881 г. в Казани известный исследователь монгольской культуры и быта Г.Н. Потанин снабдил В.К. Магницкого специальным вопросником. Исследователь пользовался также программами Н.В. Калачова,

П.А. Матвеева, М.Н. Харузина. Большая часть работ В.К. Магницкого, посвященных культу киреметь, носит описательный характер, он избегал теоретических выводов и обобщений. Такой подход был обусловлен, прежде всего, слабой степенью изученности этнографии чувашского народа в частности и общим развитием этнографической науки в России конца XIX в. в целом.

Среди цикла исследований, затрагивающих аспекты бытования культа киреметь, выделяются «Материалы к объяснению старой чувашской веры». Работа была написана под влиянием известного исследователя чувашского языка Н.И. Золотницкого. Как известно, В.К. Магницкий считал себя его учеником [7, с. 4]. В «Материалах» В.К. Магницкий уделил специальное внимание культу киреметь, его происхождению, он детально изучил последовательность обрядовых действий и молитв, связанных с ними [7, с. 18, 21, 37, 44, 60-62, 70, 78]. При составлении монографии лично самим исследователем и его информаторами изучены устные и письменные сведения в более чем ста селениях и использовано 74 литературных источника [8, с. 358]. В качестве наиболее ценных Н.И. Золотницкий в «Материалах» выделял подлинные тексты молитв, заклинаний, наговоров и перечни духов. Все эти тексты, по мнению лингвиста, – следует признать очень древними, так как «в них многие выражения вовсе непонятные даже и тем из нынешних чуваш, которые употребляют их при молитвах, заклинаниях ..., и (они – И.Д.) не подходят к формам нынешнего говора чуваш..., они составляют остатки древнего болгарского наречия» [9, с. 254]. Примечательно, что в оценке ученых-современников В.К. Магницкого подчеркивалось большое значение «Материалов» не только для изучения дохристианской религии, но и этногенеза чувашского народа. «Материалы к объяснению старой чувашской веры» стали значимым явлением в этнографической науке XIX в., об этом свидетельствовали многочисленные отклики и рецензии [10, с. 52].

В «Этнографическом очерке преступлений и проступков во 2-ом следственном участке Чебоксарского уезда» (раздел «Преступления против веры») В.К. Магницкий характеризует обрядовые действия, связанные с охраной жизни и имущества, так называемые охранительные обряды, приводит подробные сведения о жертвоприношениях киреметь, отмечает случаи святотатства [11, с. 17]. Исследователь подчеркивает синкретический характер религиозных действий, в частности, чтение православных молитв при поклонении киреметь.

Культам киреметь В.К. Магницкий посвятил и цикл специальных работ [12, с. 131-138]. Он подчеркивал необходимость рассмотрения функционирования культов киреметь у народов Среднего Поволжья в сравнении для более глубокого изучения их зарождения, эволюции и бытования.

Над этнографическими материалами, связанными с культом киреметь, В.К. Магницкий работал до конца своей жизни. В итоге многолетних наблюдений и длительного изучения он пришел к выводу, что культ киреметь сводится к почитанию культа предков, культа дерева и культа мусульманских святых [13, с. 227]. Значительный интерес представляет определение киреметь В.К. Магницким как заложных покойников. Он сообщает: «Особенно неприятны чувашам неожиданные встречи с душами лиц, умерших не при обычной обстановке: убитыми, утонувшими, замерзшими и по смерти коих не могли быть выполнены погребальные обряды. Вечно голодные, они, как только встретятся с чувашиним, обязательно причиняют ему ту или другую болезнь - признак, что следует какому-то покойнику принести жертву. Эта последняя категория покойников, по нашим исследованиям, и есть то, что чуваш и русские называют киреметь» [4, Ед.хр. 361, л. 45]. Имена многих киреметь, по мнению В.К. Магницкого, имеют мусульманское происхождение, к таковым он относит Пулат, Пухур, Валем хуца. Исследователь неоднократно отмечал, что на киреметище чуваша нередко ставили «каменные памятники» с арабской надписью (камень-киреметь). Подобный «каменный памятник» с арабской надписью, В.К. Магницкий выявил в окрестностях села Оточева Ядринского уезда Казанской губернии (Моргаушский район ЧР), окрестные чуваша называли его тутар киреметь («татарская киреметь») [14, с. 124].

К основным семемам киреметь этнограф относил охранительную (обеспечение здоровья, защиты, благополучия), вредоносную (нанесение порчи, передача болезни, падеж скота) и репродуктивную (направлена на плодородие земли, приплода животных) функции. Обработав обширный материал, исследователь зафиксировал географические названия, имеющие отношения к киреметь. К местам их обитания он относил урочища, городища, курганы, отдельные территории вдоль больших дорог (вдоль почтовых и торговых трактов), покинутые кладбища (кив с̆ава) и покинутые жилища (кив с̆орт) [15, с. 167]. Так, подготовленный В.К. Магницким историкогеографический словарь по Чебоксарскому и Ядринскому уездам содержит сведения о киреметь, которые отмечены по населенным пунктам [4, ед. хр. 361, л. 49].

Относительно вопросов категорий жертвоприношений исследователь указывает, что они соответствовали «рангам» киреметь: более значимым – приносили крупные жертвы (лошадей, быков, овец), а второразрядным – жертвы небольших размеров (гусей, кур, тухланки, нохратки, холщовые лоскутки, горсть хмеля или муки, льняные или конопляные семечки). Частные жертвоприношения, в случае болезни членов семьи, а также жертвоприношения во время общественных молитв были преимущественно связаны с заклинанием животных [16, с. 107]. Животное после «испытания водой»

закалывали, мясо варили в котлах и после окончания молитвы устраивали угощение, равномерно распределяя мясо между всеми участниками обряда [17, с. 16]. В некоторых случаях жертвенных животных на киреметищах – местах языческих молений – оставляли живыми, где они впоследствии погибали естественной смертью [16, с. 106]. Расходы, связанные с жертвоприношениями, были весьма дорогостоящими и наносили значительный ущерб хозяйству крестьянина. Неслучайно его практический ум искал пути избавления от тягостных жертвоприношений, и поэтому постепенно чувашки перешли к символической замене действительных жертв поддельными [16, с. 108]. В.К. Магницкий отмечал, что тухланки и нохратки приносили в жертву киреметь вместо настоящих денег, причем эти изделия, сделанные из жести, заменяли серебряные, а из меди – золотые монеты. Замена практиковалась потому, что «йомзи назначали для умилоствления ея (киреметь – И.Д.) такую сумму, какой иной чувашин не может иметь во всю свою жизнь» [18, с. 232]. В.К. Магницкий указывал на широкое распространение замены как своеобразного обмана киреметь, он сообщал, что «чувашки доподлинно обманывают своих «покойников» (киреметь), домашних животных и птиц заменяют изображениями их, сделанные собственноручно из теста или из кусков липы, или же покупают эти изображения в уездных городах у продавцов детских игрушек» [18, с. 230, 231]. Этнограф отмечал, что изделия женского труда (одежду, домашние ткани) приносили в жертву только женщины с просьбой о хорошем урожае льна [19, с. 170]. В.К. Магницкий обращал внимание на появление вина и водки в обрядовых действиях чувашек, приношения их в качестве даров киреметь [19, с. 171].

По представлениям чувашек киреметь характеризовался злым, но в то же время справедливым духом. Во избежание отрицательных последствий мести киреметь чувашки придерживались ряда запретов по отношению к нему. Этнограф отмечает сакральность священного места. Таким образом, киреметища, как места обитания божества представляли собой сакрализованные, табуированные участки пространства. В киреметищах запрещалось ломать ветки, трогать оставленные предметы, громко говорить. Территория киреметища не подвергалась хозяйственному воздействию. Сакральные места запрещено было посещать в внеобрядовое время. В представлениях чувашек, киреметища были окружены ореолом таинственности. Этнограф зафиксировал ряд сведений, повествующих о злключениях людей умышленно или по незнанию посягнувших на неприкосновенность киреметища. В случае нарушения установленной запретной традиции, киреметь, по представлениям чувашек, наказывала их, насылая болезни. Неслучайно, этимологию заболеваний людей чувашские йомзи связывали непочтительным отношением к киреметь. С целью предупреждения сельского социума от болезней чувашки проводили коллективные моления два раза в году.

В.К. Магницкий, как и другие исследователи дохристианской религии чувашек, не повествует о внешнем облике киреметь. Киреметь, являясь самым широко известным и стойким объектом почитания, был некто бесформенный и неконкретный [20, с. 112]. Служители культа, сообщает В.К. Магницкий, утверждали, что ни одному человеку не дано видеть киреметь [4, Ед. хр. 361, л. 49]. Киреметь, по представлениям В.К. Магницкого, один из самых сложных и противоречивых элементов традиционной религиозной системы чувашек.

Кропотливый труд, комплекс различных методов исследования позволили В.К. Магницкому достичь в своих работах полноты и точности в области описания культа киреметь. В.К. Магницкий зафиксировал и ввел в научный оборот ценный фактический материал, им предприняты попытки его осмысления. В целом работы исследователя по изучению культа киреметь оставили заметный след в разработке узловых вопросов дохристианской религии чувашек.

1. Ашмарин Н.И. Словарь чувашского языка. – Чебоксары: Чувашгиз, 1934. – С. 230.

2. Вовина О.П. Чувашская киреметь: традиции и символы // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 4. – С. 41.

3. Отдел редких рукописных книг научной библиотеки Казанского государственного университета (ОРРК НБЛ КГУ). Ед. хр. 1815. Л. 38-40; ед. хр. 361. Л. 21-28, 32, 35, 44.

4. ОРРК НБЛ КГУ. Ед. хр. 1813. Л. 206-211, 213, 215; ед. хр. 361. Л. 45, 49.

5. Магницкий В.К. Из быта чуваш Казанской губернии // Этнографическое обозрение. – 1893. – № 3. – С. 132.

6. Романов Н.Р. В.К. Магницкий – этнограф чувашского народа // Ученые записки ЧННИИ – Чебоксары, 1962. – Вып. 31. – С. 357.

7. Магницкий В.К. Материалы к объяснению старой чувашской веры. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1881. – С. 4, 18, 21, 37, 44, 60-62, 70, 78.

8. Романов Н.Р. Указ. соч. – С. 358.

9. Труды IV археологического съезда в России. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1891. – Т.11. – С. 254.

10. Денисова Н.П. Вопросы религии в трудах В.К. Магницкого // В.К. Магницкий – исследователь культуры и быта чувашек. – Чебоксары 1989. – С. 52.

11. Магницкий В.К. Этнографический очерк преступлений и проступков во 2-ом следственном участке Чебоксарского уезда. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1881. – С.17.

12. Магницкий В.К. Нравы и обычаи в Чебоксарском уезде. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1888; он же. Из быта чуваш Казанской губернии // Этнографическое обозрение. – 1893. – №3. – С. 131-138.

13. Магницкий В.К. Школьное образование и некоторые черты религиозно-нравственной жизни чуваш Ядринско-го уезда // ИОИИЭ. – Т. 30. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1885. – С. 227; он же. Материалы к объяснению старой чувашской веры. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1881. – С. 203; он же. Из поездки в село Шуматово Ядринского уезда Казанской губернии // ИОАИЭ. – Т. 3. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1884. – С. 169.
14. Магницкий В.К. Список селений мишарей в Буинском уезде Симбирской губернии // ИОАИЭ. – Т. 16. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1884. – С. 124.
15. Магницкий В.К. Из поездки в село Шуматово Ядринского уезда Казанской губернии // ИОАИЭ. – Т. 3. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1884. – С. 167.
16. Денисов П.В. Религиозные верования чуваш. – Чебоксары: Чувашгосиздат, 1959. – С. 106-108.
17. Магницкий В.К. Материалы к объяснению старой чувашской веры. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1881. – С. 16.
18. Магницкий В.К. Школьное образование и некоторые черты религиозно-нравственной жизни чуваш Ядринского уезда // ИОИИЭ. – Т. 30. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1885. – С. 230-232.
19. Магницкий В.К. Из поездки в село Шуматово Ядринского уезда Казанской губернии // ИОАИЭ. – Т. 3. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1884. – С. 170, 171.
20. Матвеев Г.М. Культ киремета в мифологическом сознании чувашского народа // Вестник Чувашского университета. – 2005. – № 1. – С. 112.

**Г.К. Муканова, к.и.н., доцент
КазНУ им. аль-Фараби, г.Алматы.**

МАРТИРОЛОГ КАЗАХСКОЙ ЭТНОГРАФИИ XX ВЕКА: ОТ ПРАКТИКИ К ТЕОРИИ

Взросший за последние годы интерес к этнологии и культурной антропологии объясним объективно актуализацией идентификационных задач глобальной геополитики. Безусловно, то выигрышно для пополнения анналов всемирной фольклористики.

В регионе Центральная Азия независимый этап развития сопровождается усилением интереса народов к своим корням и духовным ценностям. Если прежде мы опирались на фрагментарные труды Ч.Ч. Валиханова, его последователей советского этапа, прошедших жесткую цензуру, то сегодня поле деятельности этнологов значительно расширилось, имеются творческие контакты с зарубежными коллегами. Интернет также дал возможность беспрепятственно знакомиться с публикациями мировых центров этнологии и археологии. Это все вкупе раздвинуло географические и языковые рамки тематики и контента исследований, что в стратегическом плане означает исторический шанс для казахстанской фундаментальной науки наконец презентовать плоды многолетних поисков, в концептуально новом, свободном от «классовых» и иных догм, методологическом ключе.

Изучение жанровой специфики, особенностей функционирования народного творчества, в региональном контексте, еще более актуализирует этот процесс. История накопления и систематизации сокровищницы казахского фольклора – одна из любопытных страниц этнологии и истории Казахстана. В ее наполнении участвовала творческая интеллигенция довоенной и послевоенной суровой поры. Личности многих из них остаются в тени, тогда как они работали в экспедициях, переносили устные данные на бумагу и способствовали публикаторской деятельности.

Драма национальной советской гуманитарной науки, буквально вырвавшая из рядов ценнейшие кадры и лишившая на десятилетия возможности изучать прошлое, «дело» Бекмаханова и гонения на филологов, историков, привела к застою и частичной утере идентичности.

В этой связи, на наш взгляд, еще не была дана объективная оценка вклада исследователя Фатимы Габитовой (1903–1968 гг.) в сохранение жемчужин национальной сокровищницы.

Ее трудами собраны, переписаны и имеют исторический шанс на возвращение к читателям редчайшие рукописи.

Период ее занятий фольклором пришелся на предвоенные годы: автор этих строк обнаружила любопытный факт, что в 1941-м году Ф. Габитова представила рукописные записи айтысов известного исполнителя, акына, композитора Акан-сере, раздумий (толғау) Сабыра (Садыкулы) жырау. Сейчас они составляют часть редкого фонда Центральной научной библиотеки в здании Национальной академии наук в г. Алматы [1, с. 11].

Прикоснувшись к картотеке, на которой обозначено имя и фамилия этой удивительной женщины, ощущаешь необыкновенно светлое чувство, словно добрый волшебник вырвал тебя из брэнной суеты и окунул в сказочный мир дружбы, мудрости и любви.

С большим тактом и душевным теплом Ф. Габитова собирала казахский фольклор, это чувствуется сквозь строки. Надо отдать должное той плеяде молодых исследователей, которые позже состоялись

как ученые и лекторы, как авторы монографий и диссертаций: был аккумулирован богатейший пласт устного творчества казахов.

Увы, как отмечалось выше, «дело» Е. Бекмаханова и гонения на филологов, историков, этнографов, краеведов, показательные суды и ссылки заставили надолго укрыть эти записи от дурных глаз. Но ведь носители языка, фольклора не могли ждать, они физически уходили из жизни, унося с собой неповторимые обороты речи и экспромты акынов и жырау.

Заслуги Фатимы Габитовой перед казахской этнологией не были своевременно отмечены, ее имя не упоминается среди других тружеников национальной этнологической школы.

Судьба не оставила ей выбора: атмосфера ее семьи была пропитана шедеврами поэзии и прозы. Об этом достаточно написано, поставлена пьеса, изданы дневниковые записи.

Репрессии 30-х годов обезглавили национальную литературу, публицистику, обескровили казахскую интеллектуальную поросль. Чудом выжившие стали осторожнее, сдержаннее...

Но ведь нет пределов океану по имени Культура, он сметает искусственные преграды, бьет живительными родниками, орошает почву и дает чудесные плоды!

Не нужно живописать, насколько трудно было собирать этнографические материалы в военное лихолетье и вскоре после Победы.

Однако, энтузиасты от науки, трудами которых был заложен краеугольный камень в основание Академии наук Казахстана, выполнили заветы Ахмета и Алихана, Мыржакыпа и Смагула.

В анналы исторической этнологии возвращаются имена тех, кто по крупицам собирал казахский фольклор в 40-е годы: А. Маргулан, М. Хакимжанова, Ж. Сыздыков, Г. Нуртазина, М. Ахметов, Ш. Хусаинов, Х. Такежанов, И. Жылкайдаров, М. Жусипов, Е. Кулсариев, К. Кантарбаев, Т. Исмаилов, Т. Кунтуганов, М. Тырбиев, Д. Сенгирбаев, С. Бегалин, А. Курманов, Б. Жакыпбаев, М. Ахметов, М. Габдуллин, Б. Кожобаев и др.

И среди них, свою неженскую ношу пронесла несломленная, гордая и хрупкая одновременно, наша соотечественница Фатима-апа. Берегиня с очами, всматривающимися в нас из-под кокетливой шляпки и словно вопрошающими «Поймете ли Вы меня?», имевшая неуловимое портретное сходство с Мариной Цветаевой...

Она сберегла для народа, в том числе и незамутненную идеологическими выплесками красоту Слова, музыку айтысов, величие человеческих отношений.

По-видимому, только ей мог доверить супруг, талантливый поэт Ильяс Джансугуров своего «Кулагера» и тексты Акан-сере. Даже как-то не удивляешься тому совпадению, что первую жену легендарного исполнителя, искусного мастера айтыса, искрометного импровизатора, к слову, тоже звали Фатима. «На крыло» научного сотрудника ставил ее Мухтар Омарханович Ауэзов, разглядев в безусловно обаятельной женщине талант вдумчивой исследовательницы.

Низкий поклон этнографу, фольклористу, оставшейся верной истинной науке, Фатиме! Здесь нельзя не упомянуть о роли самого М.О. Ауэзова в изучении тюркского фольклора в ташкентский период.

Фольклорные персонажи в раннем творчестве Мухтара Ауэзова наводят на мысль о его увлечении предметом исследований. Не случайно, известный башкирский исследователь А. Диваев рекомендовал ему и Магжану Жумабаеву приступить к реконструкции произведений Абая и продолжать учебу в вузах Ленинграда.

Творческая «лаборатория» классика национальной литературы Мухтара Омархановича Ауэзова складывалась постепенно. Неизменным оставался стиль самоиронии, и это иллюстрируется смысловым наполнением тех псевдонимов («бүркеншік ат»), которыми Ауэзов подписывал публикации. И это – штрих к казахской устной традиции акынов, сере.

Казахстанские литераторы-исследователи частично установили авторство М. Ауэзова по таким его псевдонимам, как: «Қоңыр», «Айғақ», «Аргын», «Жаяу сал» (Пеший певец).

Большинство псевдонимов из них благополучно перекечовало в собрания сочинений М.О. Ауэзова. Вместе с тем, мы обратили внимание на редкие рукописные списки (варианты, копии) его публикаций «ташкентского» периода, выполненных на латинице после реформы алфавита. Так, в фондах ЦНБ НАН РК (г. Алматы) отложилась папка под заглавием «Qoğa Nasırtдын әngimeleri» (Съңнавсь: qаgа-саjav) [2, с.30].

Текстовый и визуальный анализ показал, что все три юморески объединены одним персонажем.

Есть определенное сходство данного персонажа с небезызвестным Алдаром Косе, однако имеются и существенные отличия. К примеру, Ходжа Насреддин (в казахской интерпретации – Кожанасыр) более сдержан в поведении, он перемещается в этнографическом мире оседлого жителя (чаще на ишаке, нежели на лошади), ест плов, держит крупный рогатый скот, посещает базар, выращивает бахчевые.

Собственно, вот вам портрет жителя юга Казахстана либо маргинала на границе с современным Узбекистаном. Но дело даже не в этом.

Культура бытового юмора, иронии, как жанра прозы, М.О. Ауэзовым в анализируемой его прижизненной публикации передана настолько мастерски, что возникает впечатление анимации сюжета.

Скупыми (количественно) фразами создается завершённый образ Ходжи Насреддина.

По форме, краткости и смысловой нагрузке, «Қожа Насырдың әңгімелері» Мухтара Ауэзова весьма схожи со стилем «дзэн» в дальневосточной философии (Китай, Япония).

Таким образом, ирония присутствует и в тексте публикации, и в псевдониме, что удваивает ее эффект.

Образ и проделки «Қожанасыр әпенді» в последующие годы стали объектом исследований целой когорты энергичных фольклористов. Архивы хранят их фамилии и имена, рукописи: Абубакир Диваев (1927), Жакан Сыздыков, Ерубай Омирзаков (1941).

Полевые материалы, собранные Ауэзовым, посредством публикации в журнале казахской молодежи «Жас кайрат» в номере 5 за 1924 год, в те годы нашли благодарного читателя в лице студентов-казахов, обучавшихся в тот период в ташкентских училищах и вузах.

Псевдоним «Қара жаяу» в историческом контексте интересен как: а) подражание известному псевдониму «Жаяу Муса» по форме и смыслу; в данном случае, «жаяу» должно, в обоих случаях, подчеркнуть бескомпромиссность; независимость от материальных благ; социальный статус его носителя; б) как самоирония, поскольку определение «Қара» созвучно с другим псевдонимом «Қоңыр» (смуглый, загорелый), который часто употреблял Мухтар Омарханович по отношению к себе.

Таким образом, сравнительный анализ широко известных псевдонимов М.О. Ауэзова, с одной стороны, с тем, что использован был им в раннем творчестве (середина 20-х годов XX в.), с другой, выявил их внутреннюю взаимосвязь. М.О. Ауэзовым акцент делался на цветовой компоненте идентификации и социальном самоощущении. Причем оба слова в псевдониме пропитаны самоиронией.

Любопытно, что запоминающимся персонажем у М.О. Ауэзова в первой половине 20-х годов оказывается Ходжа Насреддин. Изучение этно- исторического фона, а также особенностей населения, быта и экономики Ташкента того периода и ближайшего окружения самого М.О. Ауэзова выявило интересные факты. Во-первых, его знакомство и совместную поисковую работу в экспедициях, руководимых маститым этнографом, фольклористом, исследователем Абубакиром Диваевым.

Аксакал-этнограф так же, как и М.О. Ауэзов, преподавал в Ташкенте, издавал свои труды и в преклонном возрасте был желанным участником научных собраний. Как выше было сказано, А. Диваев подсказал Мухтару Ауэзову идею сбора материалов, связанных с творчеством Абая, в Шынгыстауской волости.

По данным исследователей, эта экспедиция заинтересовала Халела Досмухамбетова и Магжана Жумабаева. Итогом увлеченности фольклором, как предметом исследования, стал свод устных рассказов местных жителей о Ходже Насреддине, который предстает порой не от мира всего, порой – находчивым остроловом и беззаботным весельчаком.

Фольклор был для Ауэзова материалом для высмеивания эзоповым языком присущих людям недостатков, таких как: самовозвышение, мистика, алчность. Чеховская ирония стала классическим мерилом социальной публицистики [3, с.12], почему же ауэзовская ирония и сатира не ценится нами как бриллиант мыслительной работы прозаика, исследователя, этнолога?

Жанр сатиры указанного хронологического отрезка стал предвестником популярных у казахскоязычной читательской аудитории в 60–70-е годы XX в. журналов «Ара – Шмель» и др.

Междисциплинарные исследования в соприкосновении истории, этнографии, философии, лингвистики, культурологии, социологии, языкознания, географии обещают на концептуально обновленной методологической основе выявить ранние «зарисовки» будущего мастера прозы, каким мир знает М.О. Ауэзова. Его исследовательские зарисовки ставят его в один ряд с мировыми классиками прозы, которые были предметом обобщений в трудах философа и литературного критика М.Бахтина. Последний отмечал внутреннюю близость автора и выбранных им персонажей [4, с.112].

В них много юмора и по-чеховски тонкого флера чудачества и изображения индивидов во вполне бытовой обстановке, с одновременным отражением на общечеловеческий космос [5, с. 46; 6, с. 58].

Таким образом, имена исследователей, творивших в междисциплинарном ракурсе, большинство из которых стали жертвами гонений и необоснованных репрессий: М.О. Ауэзова, М. Жумабаева, А. Букейханова, А. Байтурсынова, Ж. Сыздыкова, Ф. Габитовой и других, достойны войти в пантеон отечественных этнологов. Ведь изложение истории психологической антропологии (этнопсихологии), культурологии, этнической экологии, традициологии ныне включает теорию этнической картины мира, ее структуры и механизмов изменения, теорию внутриэтнического распределения культуры, функционального внутриэтнического конфликта и самоструктурирования этноса.

Теоретические положения этнологии подтверждаются историческими очерками из жизни этносов, а методологический контент объясняет способ применения этнологических концепций к анализу исторического и социологического материала [7, с. 7.].

Зарубежные исследования в области исторической этнологии опираются также на проявления этносоциальной психологии, привычек и традиций этносов [8, р.17]. Все чаще ученые ведущих научных центров обращаются к евразийской истории, для подтверждения теоретических постулатов [9, р. 75]. Думается, что и казахстанские исследования в сфере исторической этнологии выведут

ученых на серьезные обобщения, в контексте идеи «Мәңгілік Ел» и воссоздания истории Казахской государственности. Важно шире их пропагандировать в медиа и чаще выходить на обсуждения кросс-культурного международного плана.

1. Центральная научная библиотека НАН РК (г. Алматы). Фонд редких рукописей. Папка «Ақан сері».
2. Қара жаяу /Ауэзов М./ Қожа Насретдин әңгімелері // Жас кайрат. – 1924. – № 5. – 30 б. (латиница). Центральная научная библиотека НАН РК; там же. Папка «Қоға Насрәтдын Әңгімелері» (Сыңавсы: қара-қаяу).
3. Афанасьев Э.С. Творчество А.П. Чехова: Иронический модус. – Ярославль, 1997. – 235 с.
4. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – 2-е изд. – М.: Худож. лит., 1990. – 543 с.
5. Бурно М. Е. О теплой иронии Чехова // Материалы конференции «Смешное в творчестве А. П. Чехова». – М., 1998 г. – С. 45-49.
6. Полонский В.В. Ирония Чехова: между классикой и «серебряным веком» // Новый филологический вестник. – Т. 10. – 2009. – № 3. – С. 56-62.
7. Лурье С.В. Историческая этнология: Учебное пособие для вузов. – М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. – 624 с.
8. Comaroff John, Comaroff Jean. Ethnography And The Historical Imagination (Studies in the Ethnographic Imagination). – Westview Press, 1992. – 224 p.
9. Rogers Douglas. The Old Faith and the Russian Land: A Historical Ethnography of Ethics in the Urals (Culture and Society after Socialism). – Cornell University Press, 2009. – 360 p.

**Ж.А. Қазанбаев, тарих магистрі,
ҚР Мемлекеттік Орталық музей, Алматы қ.**

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ТЕМІР АУДАНЫНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛ

Темір ауданы – Мұғалжар, Байғанин, Ойыл, Қобдамен шектеседі. Аудан Ақтөбе облысының батысында орналасқан. Аудан орталығы Шұбарқұдық кенттік округі болып 1972 жылы құрылды. Жалпы жер көлемі 12,6 шақырым квадратты алып жатыр. Ал, облыс аумағынан 4,2 пайызын құрайды. Ауданда 1 қалалық округ, 2 кенттік округ, 6 ауылдық округтері және 29 елді-мекендері бар.

Қазіргі Ақтөбе облысының территориясы революцияға дейінгі кезеңде Торғай облысының Ақтөбе және Ырғыз уезінің солтүстік бөлігін, Орал облысының Темір уезін (Ойыл, Темір, Ембі және Сағыз өзендері аймақтары) қамтыған еді. 1920 жылға дейін Ақтөбе облысының қазіргі территориясы Далалық өлкені басқарудың ережесіне сәйкес (1868 ж.) Торғай облысының және Орал облысының құрамында болған еді. Әкімшілік жағынан Торғай облыс территориясы төрт уезге бөлінетін: Ақтөбе, Ырғыз, Қостанай және Торғай. Олар Торғай уезінде – 147,500 шаршы шақырым, Ырғыз уезінде – 127,300 шаршы шақырым, Қостанай уезінде – 93,838 шаршы шақырым және Ақтөбе уезінде – 49,500 шаршы шақырым болды. Сонымен Торғай облысы 418,138 шаршы шақырым аумақты алып жатты. Әкімшілік орталығы – Орынбор қаласы болды. Орал облыс территориясы да төрт уезге: Орал, Гурьев, Калмыков және Темір бөлінді. Орал облысы 284.411,8 шаршы шақырым жерді алып жатыр [1].

1920 жылғы 24 тамызда В.И. Лениннің Декреті бойынша және 1919 жылғы 10 шілдедегі № 354 Жалпыресейлік Орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлар кеңесінің қаулысына сүйене отырып Автономиялық Қырғыз Кеңестік Социалистік Республикасын құру, РСФСР-ды бір бөлігі ретінде құрамына бұрынғы облыстардағы әкімшілік шекарасын белгілеу, соның ішінде, Торғай губерниясының құрамына Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз және Торғай, ал Орал губерниясының құрамына, Орал, Ілбішін, Темір және Гурьевті енгізу мәселесі айтылды [2]. Ақтөбе губерниясы 1920 жылдың 4-12 қазан аралығында Орынборда өткен Қазақ АКСР Кеңестері съезінің шешімінен соң бұрынғы Орынбор – Торғай губерниясының негізінде құрылды. Ақтөбе губерниясының құрамына Ақбұлақ, Ақтөбе, Мұғалжар, Темір, Ырғыз аудандары кірді. Орталығы – Ақтөбе қаласы болды. 1921 жылдың аяғында Қарабұтақ пен Шалқар аудандары құрылды. 1922 жылы 5 шілдеде аудандық бөлініс жойылып, 5 уез құрылды. Ақбұлақ уезінде – 15 болыс, Ақтөбе уезінде – 39 болыс, Ырғыз уезінде – 8 болыс, Темір уезінде – 20 болыс, Шалқар уезінде – 6 болыс болды.

Қазақстанның Орталық атқару комитеті мен Қазревкомның 1921 ж. 1 шілдесіндегі қабылдаған қаулысына орай бұрынғы Торғай облысының Ақтөбе мен Ырғыз уездерінен Ақтөбе губерниясы құрылды [3].

Ал осы жылдың 11 желтоқсанында Қазаткомның бірінші сессиясы Орынбор-Торғай губернияларын бөлек төрт губернияға бөлу туралы шешім қабылдады. Келесі 1921 жылдың 8 желтоқсанында Бүкілодақтық атқару комитеті Орынбор-Торғай губернияларын үш губернияға: Ақтөбе, Қостанай және Орынборға бөлуді бекітті. Революциядан кейінгі алашапқын кезінде орталықтың қадағалауы әлсіреп, жергілікті кеңестер мен атқару комитеттері еркіндікті сезініп, болыстардың шекараларын өз беттерімен ауыстырған жағдайлар жиі кездесетін. 1921 жылдың 12 сәуірінде бекітілген аудандастыру

жобасына сәйкес Ақтөбе губерниясы 4 ауданға: Ақбұлақ (18 болыс), Ақтөбе (41 болыс), Мұғалжар (20 болыс) және Темір (27 болыс) бөлінді.

1925 жылдың 6 маусымына дейін Қазақ статистикалық басқармасының орынбасары Бекқалиевтің Ақтөбе Губерниялық статистикалық бөліміне берген мәлідемесі бойынша Ақтөбе губерниясының жер аумағы 452558 шаршы км болды. Сол жылдың 6 шілдесінен бастап Темір уезіндегі Қазбек және Ойыл болыстары Адай уезіне берілді, сондықтан да Ақтөбе губерниясының жер көлемінің ауданы кеміді. Яғни 1925 жылдың 6 шілдесінде Ақтөбе губерниясының жер аумағы – 441616 шаршы км болды [4]. 1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағының мәліметтері бойынша Ақтөбе губерниясына – Ақтөбе уезі, орталығы – Ақтөбе қаласы, Темір уезі, орталығы – Темір қаласы, Торғай уезі, орталығы – Торғай қаласы, Шалқар уезі, орталығы – Шалқар қаласы, Қостанай округі, орталығы – Қостанай қаласы кірді. Ақтөбе уезі 26 болыстарға, Ақбұлақ, Ақкемер, Әлімбет, Андреевская, Аралтөбе, Астрахан, Богословская, Бөрлі, Ащысай, Илек, Қарағанды, Қаратоғай, Қарақобда, Қосістек, Мартөк, Мұғаджар, Новоалексеевская, Новороссийская, Петропавловская, Родниковская, Сазды, Степановская, Тұздытөбе, Қобда, Жайсан болыстарына бөлінеді. Ал Темір уезінің құрамына: Жиделі-Сағыз, Жұрын, Қайыңды, Қалмаққырған, Қашқара, Құмдыойыл, Перелюбовская, Темиро-Урчаевская, Темір, Ембі, Ембі-Байсары, Ембі-Темір сияқты 12 болыс енді. Ал Шалқар уезінің құрамында Жаркөл, Ырғыз, Қарабұтақ, Қарашоқат, Шалқар, Шолақжидексай сияқты болыстар болды [5].

XX ғ. 20-жылдың соңында аудандастыру ісі жалғасын тапты. 1928 ж. 17 қаңтарында Ақтөбе губерниясы жойылып, оның уездері мен болыстарынан Ақтөбе және Адай округтерінің аудандары құрылды. Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің (БОАК) 1930 жылдың 23 шілдесіндегі қаулысы негізінде, осы жылдың 17 желтоқсанында Ақтөбе округі жойылды және төмендегі аудандарға ірілендірілді: Ақкемер ауданы Ақтөбе мен Темір ауданына қосылды; Алтықарасу Ойылға, ал Ойылдың бір бөлігі – Доссорға; Қарабұтақ – Ырғыз және Шалқарға; ал Ырғыздың бір бөлігі – Қазалыға; Илек – Ақбұлаққа; Мұғаджар, Новороссийскі – Ақтөбеге; Мәртөк – Ақбұлақ және Ақтөбеге; Ново-Алексеевскі – Қобдаға; Шыңғырлаудың бір бөлігі – Қобдаға қосылды [6]. Аудандастыруды қолға алған әкімшілік комиссияның осылай бөлудегі ұстанған негізгі принциптері мынадай болды: 1) өнеркәсіптік және ауылшаруашылық округтарда пролетариат табының орталықтарын нығайту; 2) теміржол және су көлігін, сонымен қатар тас жолдар мен соқпақты жолдарды есепке алу; 3) ұлттық ерекшеліктерін есепке алу. Кеңес өкіметінің бүкіл территориясына әкімшілік бөлудің үш бірлігін – губерния, уезд, болыстықты уақытша қолдану туралы шешім қабылданды.

КП(б)К ОК мен Қазақстан Халық Комиссарлар кеңесінің И.В. Сталинге және В.М. Молотовқа жазған өтінішінде: 1. Қазақстанның 13 ауданын қайтадан бекіту: е) Ақтөбе қаласына жақын жердегі бөлігін және Мәртөктің бір бөлігінен жана Родниковский аудан ашуға. Ақтөбе қаласын жеке әкімшілік бөлік қылып қалдырып, оған 6 қалаға жақын орналасқан колхоздарды біріктіру;

2. Қазақстан территориясынан үш жаңа облысты бөлу: а) Гурьев облысы, орталығы Гурьев қаласы, оны Батыс-Қазақстан облысынан бөліп және оған Ақтөбе облысының Ойыл ауданын беру. Гурьев округын тарату; б) Қызылорда облысы, орталығы Қызылорда қаласы, оны Оңтүстік Қазақстан облысынан бөліп және оған Ақтөбе облысының Арал ауданын беру сұралды. Жаңа облыстар келесі аудандарға бөлінді: а) Гурьев облысына 9 аудан енгізілді: Маңғыстау, Бақсай, Мақат, Испуль, Теңіз, Жылықосын, Батыс Қазақстан облысынан – Тайпақ және Ақтөбе облысынан – Ойыл және Гурьев қаласы; в) Қызылорда облысының құрамында 7 аудан құрылды: Ақтөбе облысынан – Арал ауданы берілді, Қазалы, Қармақшы, Қызылорда, Теренөзек, Оңтүстік Қазақстан облысынан – Жаңақорған мен Шиелі бөлінді [7].

1897 жылғы санақ мәліметтері бойынша Орал облысы да Орал, Гурьев, Калмыковский және Темір сияқты төрт уезге бөлінеді. Жалпы облыс бойынша халықтың саны барлығы 645 121 адам, соның ішінде 335 972 ер адам (52,1%), 309 149 әйел адам (47,9%) болды. Орал уезінде 293 609 адам (153 193 ер, 140 426 әйел), Гурьев уезінде 86 758 адам (44 885 ер, 41 873 әйел), Калмыков уезінде 169 673 адам (88 978 ер, 80 695 әйел), ал Темір уезінде 95 071 (48 916 ер, 46 155 әйел) адамға жеткен [8]. Сонда 1897 жылғы санақ бойынша қазіргі Ақтөбе өңірі территориясына енетін Ақтөбе, Ырғыз және Темір уездері халқын қосқанда барлығы 308383 адам тұрғандығы байқалады.

Торғай облысындағы Ақтөбе уезі мен Ырғыз уезіндегі және Орал облысындағы Темір уезіндегі халықтың этникалық құрамы (1897 ж. санақ бойынша) [9].

Облыс, уезд	Барлығы	қазақтар	орыстар	татарлар	башқұрт-тар	мордва	басқа ұлттар
Ақтөбе уезі	115215	109489	1986	584	291	28	
Ырғыз уезі	98097	96599	296	204	-	2	
Темір уезі	95071	94094	813	125	-	-	39

Кестеден көріп отырғанымыздай Ақтөбе өңірінде 1897 жылы барлығы 308 383 адам болды, соның ішінде қазақтар 97,3%, орыстар 1,0%, татарлар 0,3%, башқұрттар 0,1%, мордвалар 0,01% болды. Басқа ұлттардың, әсіресе, қоныс аударушылардың бұл жерлерге аз көшіп келуінің себебі осы ХІХ ғасырдың соңындағы барысы негізінен тікелей географиялық және шаруашылық жағдайына байланысты деуге болады.

Дж. Демконың мәліметі бойынша 1897 жылы Ақтөбе уезінде 110 мың қазақ, 4 мың орыс тұрды. Сол жылы Ырғыз уезінде 97 мың қазақ, 1 мыңдай орыс тұрды, ал сол кездегі қазіргі Ақтөбе өңірінің құрамындағы Темір уезі әкімшілік–территориялық бөліністің нәтижесінде Орал облысындағы Темір уезінде 96 мың қазақ, 1 мыңдай орыс тұрған. Ал 1905 жылы Ақтөбе уезінде 112 мың қазақ, ал орыстардың саны 10 мыңға көбейіп сол жылы 14 мың орысты құрады, ал Ырғыз уезінде қазақтардың саны 98 мың, орыстар 3 мың болды, ал Темір уезінде қазақтардың саны 141 мың болса, орыстар 3 мың болды. 1916 жылы Ақтөбе уезінде 126 мың қазақ болса, орыстардың саны күрт көбейіп 100 мыңға жетті, ал ырғыз уезінде қазақтардың саны артқанымен 117 мың, орыстардың ол өңірге келуі сирек болды, яғни орыстардың саны небәрі Ақтөбе өңірінің басқа уездерімен салыстырғанда өте төмен 3 мың орыс ғана болды, ал Темір уезінде қазақтардың саны 146 мыңға жетсе, орыстар 17 мың болды [10]. Бұдан көріп отырғанымыздай Ақтөбе уезіне он тоғыз жыл ішінде 104 мың орыс, Ырғыз уезіне небәрі 4 мың орыс келсе, Темір уезіне 18 мың орыс келді.

Ақтөбе округі қалаларындағы халықтың саны [11].

Ақтөбе округіндегі қалалар	1897 ж.	1904 ж.	1910 ж.	1920 ж.	1923 ж.	1927 ж.
Ақтөбе қаласында	2,8	5410	10716	11960	14538	20861
Шалқар қаласында	-	-	-	3736	3726	6750
Темір қаласында	0,6	2059	2206	2144	2719	4129

1914 жылы Ақтөбе уезіндегі халықтың саны – 238,6 адам болса, 1915 жылы – 242,6 адамға өсті, ал 1916 жылы – 232,9 адамға азайып, 1917 жылы – 223,6 адамға кеміді. Темір уезінде 1914 жылы халықтың саны – 173,6 адам, 1915 жылы – 174,0 адамға артты, ал 1916 жылы – 166,5 адамға кемісе, 1917 жылы – 159,0 адамға азайды. Ырғыз уезінде де 1914 жылы – 119,5 адам болса, 1915 жылы – 120,9 адам болды, ал 1916 жылы – 115,5 адамға азайып, 1917 жылы – 110,1 адамға кеміді [12]. 1914-1915 жылдағы Ақтөбе, Темір, Ырғыз уездерінде адамдардың саны табиғи өсім есебінен көбейіп отырды. Ал 1916-1917 жылдары халықтың саны күрт азайып кетті. Бұған негізгі себеп 1916-1917 жж. соғыстың әсері болды. Оған қазақтардың тыл жұмысына алынуы, соғыс кезіндегі ер адамдардың қаза болуы, халықтың көпшілігі тұрғылықты жерлерінен көшіп кетуі осының барлығы халық санының кемуіне әкелді.

Джордж Демконың халықтың жалпы саны жөніндегі мәліметі бойынша 1897 жылы Ақтөбе уезінде барлығы 115 мың адам болса, сол жылы Ырғыз уезінде 99 мың адам, ал сол кездегі әкімшілік-территориялық бөліністің нәтижесінде қазіргі Ақтөбе облысындағы Темір уезі сол кезде Орал облысына қарасты болды. Темір уезінде сол жылы барлығы – 95 мың адам болды. 1905 жылы халықтың саны артып, яғни Ақтөбе уезінде – 128 мың адам, Ырғыз уезінде – 102 мың адам, ал Темір уезінде – 145 мың адам боды. Яғни, Ақтөбе өңіріндегі халықтың саны – 375 мың адам болды. 1911 жылы Ақтөбе уезінде халықтың саны – 199 мыңға артса, бұл көрсеткіш сол жылы Ырғыз уезінде – 109 мың адам болды, ал Темір уезінде халықтың саны – 156 мың адамға жетті. Өңір бойынша халық саны 464 мың адам болды. 1916 жылы Ақтөбе уезіндегі халықтың саны – 242 мың адам болса, Ырғыз уезінде – 121 мың адамға артты, Темір уезінде – 170 мың адамға жетті [13]. 1916 жылы Ақтөбе өңіріндегі адам саны 533 мыңға жетті. Яғни, 1897 жылдан 1916 жылға дейін Ақтөбе өңірі халқының саны тек артып отырды.

Революциядан, азамат соғысынан және шетелдегі интервенциядан кейінгі қиын кезде, 1921-1922 жылдардағы аштық негізінен халық қасіретіне айналды. Теміржол тасымалдары вагондардың, паровоздардың және мұнайдың аздығынан баяу жұмыс істеді. Жас Кеңес өкіметі аш адамдарға жеткілікті түрде көмек бере алмай, нанды да жеткілікті түрде жеткізіп бере алмай отырды. Аш адамдар азамат соғысынан кейінгі қираған ауылшаруашылығының кесірінен аштықпен өз күштерімен күресті. Аштықтың кесірінен елде эпидемиялық аурулар тарады, ұрлық, тонаушылық, өлім, малдарды қыру етек алды. Халық амалсыздан ит, мысық, тышқан т.б. жеуге мәжбүр болды [14].

Ақтөбе губерниясында 1921 жылдың жаз айларында сүзек, қыркұлак, тырысқақ, оба сияқты аурулармен ауырғандардың қатары көбее түсті. Мәселен, бөртпе сүзегімен – 3150 адам, тырысқақ аурумен – 796 адам ауырған. Ал осы жылдың 1 шілдесі мен 1 желтоқсан аралығында Ақтөбе қаласының өзінде жұқпалы аурумен ауырғандардың саны 6509-ға жетіп, оның 584-і қайтыс болған.

Губернияда Еңбек және Қорғаныс кеңесінің 1922 жылғы 1 сәуірдегі есебі бойынша, жұқпалы ауырумен ауырғандардың саны бірнеше есеге көбейген. Мәселен, губерниядағы жұқпалы ауырумен ең көп ауырған уездердің бірі Ақтөбеде 95102 адам ауырған. Олардың 22981-і 16 жасқа дейінгі балалар, ал 72951-і ересек адамдар болған. Ақбұлақ уезінде ауырған 88608 адамның 28404-і балалар болса, қалғандары ересек адамдар еді. Темір уезінде 15363 бала мен 36429 ерексек адамдар ауырса, ал Ырғыз уезінде ауырғандардың саны 6199 адамға жетіп, оның 3144-і жас балалар да, 3355-і ересектер болды. Ойыл мен Шалқар уездеріндегі жалпы 63426 адам науқасқа шалдыққан. Бұлардың ішінде Ойыл уезінде науқастардың 7590-ы 16 жасқа дейінгі балалар болса, 28500-і ересектер еді. Шалқар уезінде жұқпалы ауырумен ауырған адамдардың 8772-і бала да, 28644-і ересектер болды. Қарабұтақ уезінде науқастанған 14787 адамның 5593 жас балалар да, 9094-і ересектер [15].

1926 жылғы Бүкілодақтық санақ жүргізілген кезде, Ақтөбе губерниясы 4 уез, 1 округтен тұрды. Ақтөбе губерниясында халықтың жалпы саны 441238 адам болған. Ақтөбе уезі 26 болысқа бөлінген, ал халқының саны – 187050 адам болды. Темір уезі – 12 болысқа бөлініп, халықтың саны 75965 адамды құрады. Шалқар уезі – 6 болысқа бөлінді, ал халықтың саны – 83758 адам болды. Торғай уезі – 8 болысқа бөлініп, халықтың саны – 94465 адаға жетті. Қостанай округі – 26 болыстыққа бөлінеді, ал халықтың саны – 363 800 адам болды [16]. Сонымен, 1926 ж. Бүкілодақтық санақ бойынша Ақтөбе губерниясындағы 441,2 мың адамнан Қостанай округіндегі 363,8 мың адамды шегергенде, Ақтөбе өңіріндегі 44 болыста 346,7 мың адам тұрғаны шығады.

Саяси қуғын-сүргіндердің құрбаны болған Ақтөбе облысының 1930-1950 жж. аралығындағы тұрғындарының саны 7000 адам. Олардың 5700-і кейіннен ақталды. Қуғын-сүргін құрбандарының әкімшілік бірлік бойынша облыстағы көрсеткіші мынадай: Ақтөбе қаласы бойынша – 1104 адам (бүкіл қала халқының 21,9%), Шалқар ауданы – 555 (аудан халқының 11%), Табын (Байғанин ауданында) – 465 (тиісінше 9,2%), Темір – 388 (тиісінше 7,7%), Жарық – 327 (тиісінше 6,5%), Ақтөбе ауданы – 320 (тиісінше 6,4%), Қобда – 289 (тиісінше 5,7%), Новороссийскі – 284 (тиісінше 5,6%), Мәртөк – 262 (тиісінше 5,2%), Ойыл – 260 (тиісінше 5,2%), Ырғыз – 236 (тиісінше 4,7%), Қарабұтақ – 227 (тиісінше 4,5%), Ключевой – 227 (тиісінше 4,5%), Степной – 137 адам (тиісінше 2,7%) құрады [17].

Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің (БОАК) 1930 жылдың 23 шілдесіндегі қаулысы негізінде, осы жылдың 17 желтоқсанында Ақтөбе округі жойылды және төмендегідей аудандарға ірілендірілді: Аккемер ауданы – Ақтөбе мен Темір ауданына қосылды; Алтықарасу – Ойылға, ал Ойылдың бір бөлігі – Доссорға; Қарабұтақ – Ырғыз және Шалқарға; ал Ырғыздың бір бөлігі – Қазалыға; Илек – Ақбұлаққа; Мұғаджар, Новороссийскі – Ақтөбеге; Мәртөк – Ақбұлақ және Ақтөбеге; Ново-Алексеевскі – Қобдаға; Шыңғырлаудың бір бөлігі – Қобдаға қосылды [18].

1939 жылы Ақтөбе облысында барлығы – 338196 адам (178991 ер, 159205 әйел), қалалық жерлерде – 88823 адам (46427 ер, 42396 әйел), ауылдық жерлерде – 249373 адам (132564 ер, 116809 әйел) болды. Темірде 23546 адам, Шұбарқұдықта 4714 адам есептелінді [19].

Ақтөбе облысындағы көпшілік аудандарда негізінен қазақтар мекендейді. Мысалы, Байғанин, Ойыл, Темір, Шалқар және Ырғыз аудандарда халықтың 95-99,5%-ы қазақтар болды.

1897 жылы Орал облысындағы Темір уезінде халықтың жалпы саны 95 071 адам (оның 48 916 ер, 46 155 әйел) болды. Бір жасқа дейінгілер 0,7% ер, 0,7% әйел, 1 жастан 9 жасқа дейінгі 10,4% ер, 11,4% әйел, 10 жастан 19 жасқа дейінгі 10,1% ер, 10,7% әйел, 20 жастан 29 жасқа дейінгі 10,4% ер, 9,2% әйел, 30 жастан 39 жасқа дейінгі 7,2% ер, 5,9% әйел, 40 жастан 49 жасқа дейінгі 5,2% ер, 4,5% әйел, 50 жастан 59 жасқа дейінгі 3,9% ер, 3,1% әйел, 60 жастан 69 жасқа дейінгі 2,3% ер, 1,8% әйел, 70 жастан 79 жасқа дейінгі 1,1% ер, 0,9% әйел, 80 жастан 89 жасқа дейінгі 0,3% ер, 0,3% әйел, 90 жас және одан жоғары жастағылар 0,03% ер, 0,04% әйел болды [20].

1890 жылы Ақтөбе өңірінде 11 оқу мекемесі болған, соның ішінде Ақтөбе уезінде – 3, Ырғыз уезінде – 4, Темір уезінде – 4 болды. Осы оқу мекемелерінде барлығы – 498 бала оқыды, соның ішінде 54 қыздар болды. Ал XIX ғасырдың 80–жылдарында Темір уезінде Жиренқопа, Ойыл және Темірде бір жылдық орыс–қазақ мектептері ашылды, онда барлығы – 275 бала дәріс алды.

Ырғыз, Ақтөбе және Темір уездеріндегі орталық және болыстық орыс–қазақ мектептері аз болғандықтан, әрі олар қазақтардың қалың орналасқан жерлерінен қашық болғандықтан халық көп орналасқан жерлерде ауыл мектептері ашыла бастады. Ең алғаш ауыл мектебі 1893 жылы 8 қаңтарда Ақтөбе уезінің Қаратоғай болыстығының № 2 ауылында ашылды. Онда Орынбор мұғалімдер мектебінің түлегі Мендыханов мұғалім болып тағайындалды. Тек 1893-1905 жж. Аралығында Ақтөбе және Ырғыз уездерінде 14 ауыл мектептері ашылды. 1900 жылдың басында олардың саны 37-ге жетті. Онда 532 қазақ балалары оқыды [21].

Мұғалімдер семинариясы үшжылдық педагогикалық курстар болып қайтадан құрылды. Бұндай курстар Торғайда, Ырғызда, Шалқарда, Темір мен Ойылда, Оралда және Қазақстанның көптеген

қалалары мен ірі елді мекендерінде ашылған. Сондай-ақ, 1920 жылдың 1 маусымында 1000-дай мектеп мұғалімдерін даярлау үшін Торғай мен Орал облыстарында төрт айлық курстар ұйымдастырылып, онда тыңдаушылар 400 сағаттай дәріс алды [22].

Ұлы Отан соғысы басталған 1941 ж. училище Темір қаласына көшіріліп, сол қалада соғыс аяқталғанға дейін болды. Алғашқы жылдары бұл училищеде небәрі 12 оқытушы жұмыс жасаса, ал 1945-1946 жж. олардың саны 18-ге жетті. Олардың 9-ның білімі жоғарғы, 6-уы аяқталмаған жоғарғы білімді, 3-уі орта білімді болған. 1952 ж. оқытушылардың саны 30-ға жетіп, оның 22-і жоғары оқу орнын аяқтаған мамандар дәріс берді.

Ақтөбе облысының Темір қаласындағы педагогикалық училищеде 1941-1942 оқу жылының аяғына таман барлығы – 163 адам оқып, оның тек 61 ғана бітіріп шықты. 1941-1942 оқу жылының аяғына таман барлығы – 193 адам түсіп – оның 15 ғана бітірген, ал 1943-1944 оқу жылының басындағы есеп бойынша барлығы – 136 адам түсіп, оның 26 ғана бітірген [23]. Соғыстың өршіген уақытына қарамастан сол жылдары да оқуға түсушілердің саны жылдан жылға артып отырған, бірақ училищелерде оқушылардың дені қыз балалар болды. Ер балалардың көпшілігі соғысқа сұранып кетіп жатты.

Ауылшаруашылық өндірісінің қарқынды дамуы үшін мамандар аса қажет болды. Ақтөбе аймағында ондай мамандар даярлау ісі ХХ ғ. 40 жж. ортасында қолға алынды. Оңтүстік Қазақстан облысының Қаптанбек ауылшаруашылық техникумының базасы негізінде Ақтөбе облысының Темір қаласында 1945 ж. ауылшаруашылық техникумы ашылды [24].

Ұлы Отан соғысы жылдары техникум Ақтөбе қаласына көшіріліп, онда білікті оқытушы-мамандар дәріс берді. 1948-1967 жж. аралығына дейін техникумнан 6827 оқушы оқып, зоотехник, ветеринар және басқа мамандықтарды алып шықты. Техникумы еліміздің тәуелсіздігін алған жылдары да ауылшаруашылығына қажетті мамандарды даярлады. Өкінішке орай техникум 90 жылдардың ортасында жабылып қалды. Дегенмен өңірде ауылшаруашылығын көтеруде осы техникумнан білім алған мамандар елеулі үлес қосты [25].

Ауданның демографиялық ахуалы [26]

жылдар	Халық саны (жыл соңына)	Туғандар саны	Өлгендер саны	Табиғи өсімі
2006	36 520	764	309	455
2007	36 598	762	311	451
2008	34 324	788	244	544
2009	34 823	8,2	264	548
2010	35 186	896	225	671

Кестеден көріп отырғанымыздай, аудандағы жалпы халықтың саны азайғанымен, тиісінше жыл сайын туу коэффициенті артып, өлім азайған себепті, табиғи өсім артып отыр.

Темір ауданынан композитор Ахмет Жұбанов, қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі Құдайберген Жұбанов, ҚазССР Ғылым академиясының академигі Сақтаған Бәйішев сияқты азаматтар шықты.

Қазіргі таңда ауданда жалпы білім беретін 32 мектеп, 2 мәдениет үйі, 14 кітапхана бар. Сонымен қатар, 3 аурухана, 17 фельдшер-акушерлік пункт ел денсаулығын сақтауға қызмет етеді. Аудан аумағында археологиялық және табиғат ескерткіштерінің жалпы саны – 41. Аудан жерімен Атырау – Қандыағаш темір жолы, Ақтөбе автомобиль жолы өтеді.

- 1 Маймақов Ғ. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы. – Алматы, 2005. – 93 б.
- 2 ҚР ПМ. 140-қ., 1-т., 1-іс, 1-п.
- 3 История Актюбинской области. – Ақтобе, 2006. – С.334.
- 4 АОММ. 69-қ., 4-т., 25-іс, 82-п.
- 5 Всесоюзная перепись населения 1926 года. КазАССР. Москва, 1928. 2-л. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (1920-1936). – Алма-Ата, 1959. – С.34.
- 6 ҚР ПМ. 725-қ., 3-т., 4-іс, 9-11-пп.
- 7 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.88. – Уральская область. – 125 с. – 1904. – С. 1.
- 8 Обзоры Тургайской области за 1911 г. – С.13.
- 9 Демко Дж. Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916). – Алматы: Ғылым, 1997. – 230 б.
- 10 Донич А.Н. Народнонаселение Казахстана. – Кызыл-Орда, 1928. – С.24.
- 11 Сдықов М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). – Алматы: Ғылым, 1995. – 220 с.
- 12 Демко Дж. Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896-1916). – Алматы: Ғылым, 1997. – 230 б.
- 13 АОММ. 69-қ., 9-т., 107-іс, 5-п.
- 14 Актюбинское Губернское экономическое совещание. Отчет Совету Труда и Обороны на 1-е апреля 1922 года. – Актюбинск, 1922.
- 15 Всесоюзная перепись населения 1926 года. КазАССР. – М., 1928. – 2-л.
- 16 История Актюбинской области. – Ақтобе, 2006. – С. 334.

- 17 Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (1920-1936). – Алма-Ата, 1959. – С.34.
- 18 ҚРОММ. 698-қ., 21-т., 231-іс, 2,3,8 пп.
- 19 Всеобщая перепись населения Российской империи. – СПб., 1904. – Т. 87. – Тургайский уезд.
- 20 Байдосов З. Первые очаги образования // Из истории Актюбинской области (Краеведческий сборник). – Актюбинск, 1991. – С. 21.
- 21 Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1962. – 368 с.
- 22 ҚР ПМ. 725-қ., 4-т., 511-іс, 37-п.
- 23 АқОММ. 13-қ., 33-т., 201-іс, 40-п.
- 24 Шангереева А. Ауылшаруашылық техникумының қалыптасуы // Қазақстан мұрағаттары. – 2007. – № 2. – 75-76 бб.
- 25 Департамент Актюбинской области.

**М.Г. Георгиев, аспирант,
Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, г. Одесса**

ПРОБЛЕМА ПРОИСХОЖДЕНИЯ ГАГАУЗОВ В ИСТОРИОГРАФИИ

Гагаузы – тюркоязычный этнос православного вероисповедания, который, после переселения из Османской империи (территории современной Болгарии), расселяется, в основном, на юге Молдавии, сопредельных территориях Украины. Стоит отметить, что гагаузы в небольшом числе также проживают в Болгарии, Греции, Румынии и других странах, в том числе и в Казахстане, переселившись в ходе проведения Столыпинской реформы (1909-1913 гг.), основали там ряд поселений. Проблема происхождения гагаузов, в связи с поздним появлением их этнонима в официальных документах и исследовательских работах начала изучаться только со второй половины XIX в. Но уже со времени появления первых сведений в литературе о гагаузах (а имя этого народа поздно – только в первой половине XIX в. – впервые попадает на страницы печатных изданий) возникают различные, порой не только малодостоверные, но и откровенно фантастические версии об их происхождении, а также и о происхождении самого имени «гагауз» [1, с. 8].

Первые упоминания гагаузов в Российской империи относятся к середине XIX в., в конце века они входят в официальный перечень народов России и фигурируют в первой переписи населения под наименованием «турки-гагаузы». С этого же периода начинается их научное изучение; ученые и общественные деятели второй половины XIX в. впервые фиксируют особенности их языка и культуры. В Болгарии гагаузы фигурируют в переписях с первой половины XX в., однако до сих пор ведется оживленная дискуссия об их праве рассматриваться в качестве самобытного этноса [2, с. 324-325].

Вскоре после этого возникает множество противоречащих друг другу гипотез о происхождении гагаузов. Такая неоднозначность связана, вероятно, не только с объективной сложностью данной проблемы, но и с представлением о противоречивой связи тюркского языка и православного вероисповедания гагаузов, которая подтверждается наличием среди обывателей стереотипного мнения, что все тюркские народы исповедуют ислам, другими словами, ислам считается имманентно присущей этнической чертой данной группы народов, что, конечно же, не соответствует действительности. Например, И. Градешлиев в своей монографии пишет: «Интерес к населению, которое называют и которое само себя называет «гагаузы», вызван необычным сочетанием языка, религии и этнического самосознания, что привело к форме, которую, с точки зрения этнических процессов, можно определить как «феномен гагаузов» [3, с. 4]. Таким образом, гагаузы представляются как некое исключение из общего правила, которое требует объяснения.

Впрочем, представление о существовании нескольких десятков версий по вопросу происхождения гагаузов скорее историографический курьез, большую роль в создании которого сыграл Г. Димитров, который в 1909 г. привел 18 гипотез о происхождении этого народа и его этнического наименования [1, с.8]. Среди подобных экзотических версий можно упомянуть мнения о том, что гагаузы – потомки старого греческого населения Добруджи (Н. Йорга), нероманизованное коренное население Балканского полуострова (Ботнареску и Хаджеу), македонские вlahи (З. Арборе), смесь вlahов, греков и итальянцев с болгарями в период Генуэзской и Венецианской республик (С. Клаир и К. Брофи) [4, с. 157-160]. Естественно, что принимать подобные гипотезы за основу анализа оснований нет, но и отрицать наличия в них определённого рационального зерна также не стоит. Следует заострить внимание на концепциях, нашедших сравнительно большое число сторонников, а также обосновывавшихся более или менее серьезными аргументами.

К таким концепциям можно отнести гипотезы о: 1) болгарском происхождении гагаузов («гагаузы – отуреченные болгары», которые насильственно приняли турецкий язык, но сохранили православную веру); 2) турецком (османском) происхождении народа (гагаузы – потомки христианизированных турецко-сельджукских переселенцев из Малой Азии); 3) их тюркском (северо-тюркском), но не

турецком происхождении. По этой концепции гагаузы являются потомками тюркских племен, попавших на Балканы, в отличие от турок, через степи Северного Причерноморья [2, с. 325-326].

Остановимся несколько подробнее на данных концепциях. Некоторые сторонники болгарской гипотезы утверждают, что гагаузы не самостоятельный этнос, а болгары, перешедшие в период Османской империи под давлением завоевателей на турецкий язык, но сохранившие свою «исконную» религию – православие – и болгарское самосознание. При этом берётся за основу культурная близость болгар и гагаузов, отсутствие упоминаний о последних ранее первой половины XIX в., а также на существовании легенд и представлений у самих гагаузов об их болгарских или греческих корнях. Сторонники этой версии, в основном, являются болгарские публицисты и ученые [5].

Культурная близость является одним из аргументов в пользу общего происхождения народов Восточных Балкан, в том числе болгар и гагаузов. Совершенно очевидно, что, проживая на протяжении многих сотен лет чересполосно – и на Балканах, и в Буджаке, принадлежа к одной религиозной деноминации и имея одинаковый социальный статус, смешиваясь посредством межэтнических браков, эти народы не могли не приобрести многие общие черты в культуре. Однако эта культурная общность ничего не говорит сама собой – является ли она результатом общего происхождения (генетического родства), либо – результатом «средства», то есть, приобретена в процессе общения исходно различных групп [1, с. 9].

Культурная близость обусловлена общим влиянием со стороны местного автохтонного – дославянского и дотюркского культурного компонента, а также тюркского, греческого, романского, иранского, арабского и других элементов, проникавших параллельно в культуру и болгар, и предков гагаузов [2, с. 386-397].

Отождествление гагаузов с болгарями в работах исследователей задунайской колонизации Бессарабии в XIX в. объясняется, кроме их слабой осведомленности, доминированием в ту эпоху конфессиональной идентичности над этнической, «ненапряженностью» этнического самосознания, а также вполне объяснимым в условиях Османской империи и переселения в другое государство конформизмом гагаузов. Яркое свидетельство последнего находим у М. Чакира: «На расспросы гагаузы отвечают, что они не болгары, не урумы (греки), не русские, не румыны, не османские турки, но когда приходится написать в книге происхождение, национальность, гагаузы говорят между болгарями и русскими, что они – отуреченные болгары, между урумами и румынами говорят, что они отуреченные урумы, туркофоны. Гагаузы с прошлых времен научились заниматься политикой, чтобы среди болгар и русских показать, что они болгары, чтобы по этой причине болгары и русские принимали их лучше. Среди урумов и молдаван, румын гагаузы показывали, что они урумы или румыны, чтобы урумские правители и молдавско-румынские правители (фанариоты) лучше принимали гагаузов» [6, с. 95].

Сторонники турецкой (малоазиатской) гипотезы происхождения гагаузов в качестве главного источника используют историю сельджуков Рума Сейида Локмана (конец XVI в.), который написан на основе «Огуз-намэ» Языджи-оглу (начало XV в.), в свою очередь, восходящий к «Сельджук-намэ» Ибн Биби (конец XIII в.), а также некоторые византийские источники XIII-XIV вв. Эти источники сообщают о переселении в середине XIII в. из Малой Азии в Добруджу населения с территории Сельджукского государства, которое бежало во главе с Иззедином Кайкаузом и Сары Салтыком от нашествия монголов в поисках спасения в Византию, дальнейшая их судьба трактуется различно. Потомками переселенцев, которые последовали за Кайкаузом, согласно мнению представителей «малоазиатской» теории, и являются современные гагаузы [7, с. 36-43]. Население государства сельджуков Рума в середине XIII в., который занимал большую часть центральной Анатолии, включая Каппадокию, состояло из двух основных элементов: тюркских мусульман (сельджукский правящий класс и туркменские кочевые племена) и досельджукских византийских поселенцев региона, греков и других анатолийских христиан [1, с. 10].

В сельджукском государстве малоазиатские христиане продолжали составлять большую часть населения страны и выжили как отличительная этно-конфессиональная группа и в сельджукский (и после XIV в. – в османский период) до 1924 г, когда они были вынуждены переселиться в Грецию. Стоит отметить, что, в течение веков живя в тюркской среде, малоазиатские христиане в ряде регионов приняли тюркский язык. Ко времени их переселения в Грецию, в большинстве своём они не могли уже говорить по-гречески и стали полностью тюрко- (турко) говорящими. Эти тюркоговорящие христиане Малой Азии, и особенно Каппадокии, стали известны как карамантийцы и писали на турецком языке греческими буквами.

По мнению А. Иорданоглу, переселенцы (потомки греческих каппадокийских и других греческих малоазиатских христиан), последовавшие за Иззедином Кайкаузом из Малой Азии в Добруджу в середине XIII в., могут быть идентифицированы как гагаузы.

Эта гипотеза имеет как своих сторонников (Витек, Норрис, Иорданоглу [1, с. 10-11]), так и критиков, самый известный из которых – П. Мутафчиев, который, сопоставляя данные источники с сообщениями других авторов, а также с общей исторической ситуацией того времени, приходит к выводу о «мнимости» этого переселения [8, с. 278-322].

Наконец, большая группа специалистов исходит из мысли о тюркском, но не турецком (сельджукском) происхождении гагаузов, считая их потомками средневековых кочевых тюркских племен, и как уже говорилось выше, переселившихся на Балканы не южным, как сельджуки, а северным (через Северное Причерноморье) путем.

Большой разнобой при этом сохраняется в отношении вопроса, какой или какие тюркские народы при этом следует считать предками гагаузов. Действительно, совершенно достоверно зафиксировано переселение на Балканы и, в большинстве случаев, вероятное оседание на землях, которые позднее застали как этническую территорию гагаузов, и тюрко-болгар (протоболгар), и печенегов, и огузов (узов), и куманов (половцев, кыпчаков). В соответствии с этим, мнения ученых разделились. Более того, один и тот же автор в разное время по этому поводу мог высказывать разные точки зрения [1, с. 11].

К таким возможным предкам гагаузов разные авторы относят тюрко-болгар (К. и Х. Шкорпил, Г. Занетов, Димитров Ст. [9] и др.), печенегов, черных клобуков (В.А. Мошков [10, с. 17-18]), огузов (узов) (В.А. Мошков, А. Манов) [10, с. 17-18; 11] и др., куманов (К. Иречек, Г. Атанасов) [12] и др. Многие из сторонников последней концепции допускают смешанность гагаузов с другими народами Балканского полуострова, в особенности – с болгарями [4, с. 157-160].

Данные теории строятся на очевидном факте присутствия «северно-тюркских» кочевых народов на будущей этнической территории гагаузов. Важным аргументом для них является также своеобразие языка гагаузов и их этноним. А в ряде позднейших работ была предпринята попытка выявления северно-тюркских компонентов в бытовой культуре гагаузов. Недостатком вышеупомянутых теорий следует считать абсолютизацию роли тех или иных народов в формировании гагаузов, преуменьшение роли смешения в процессе его складывания [1, с. 13].

Конечно, имеющиеся на сегодняшний день данные не позволяют достаточно точно определить соотношение между различными этническими компонентами, вошедшими в состав гагаузов (да и вряд ли это соотношение когда-либо будет более или менее точно определено). Однако культура и, в частности, язык, исторические сведения и антропологический состав гагаузов указывают на достаточно массовое присутствие в этом народе самых различных: тюрко-болгарских, огузо-печенежских, куманских (кыпчакских), славянских, греческих, восточно-романских, а через их посредство и других (иранских, финно-угорских, монгольских) составляющих.

Другим недостатком северно-тюркской теории является попытка выявить в культуре гагаузов такие элементы, имеющие кочевое происхождение, которые были бы чужды славяно-болгарам и которые выделяли бы гагаузов от болгар. Исследования культуры болгар показывают, что и для них (особенно для восточных болгар) не чужды компоненты, связанные своим происхождением с кочевым тюркским миром. В действительности, все разноэтничное население восточной части Балканского полуострова сформировалось из сложного конгломерата местных и пришлых (славяне, турки) народов, и можно говорить лишь об относительно большей роли того или иного компонента в формировании современных этнических групп. Впрочем, не только соотношение разных компонентов, но и исторические обстоятельства (например, система расселения) могли вести к тому, что изначально славянские группы могли тюркизироваться, а тюркские группы – славянизироваться [1, с. 13].

В этом русле подвергаются критике утверждения Г.Е. Маркова о том, что у гагаузов – меньше, чем у болгар, земледельческих навыков, они, в отличие от славян и молдаван, никогда не огораживали свои постройки высокими оградами. Свидетельством кочевого прошлого этого народа является также то, что гагаузы имеют особую склонность к скотоводству и, особенно, к коневодству [13, с. 56].

Не более аргументированные доводы в пользу своеобразия гагаузов приводят и М.Н. Губогло, и некоторые другие авторы [1, с. 13]. М.Н. Губогло, например, считает наличие волчьих праздников (джанаварй ортулары) у гагаузов свидетельством их тюркского происхождения [14, с. 57].

Впрочем, трудности в исследовании происхождения гагаузов имеют и объективные причины: неопределенность теоретико-методологических принципов исследования этногенеза в науке в целом [2, с. 306-323], отсутствие надлежащих источников по этническому составу и его динамике в Северо-Восточной Болгарии и прилегающих территорий до второй половины II тыс. н.э., недостаточная изученность культуры, как самих гагаузов, так и родственных или близких к ним этносов, что не позволяет на сегодняшний день четко выделить как этноспецифические черты этого народа, так и общее, связывающее их с другими этносами [1, с. 13].

Таким образом, анализ происхождения гагаузов должен проходить, прежде всего, путем сравнительно-исторического сопоставления элементов культур народов, с одной стороны, Балкано-Переднеазиатского региона, а с другой – ареала Евразийских степей, как в синхронном, так и в диахронном аспектах, а не опираться на сопоставление лишь с каким-то одним народом, тем более что любой народ этого региона имеет примерно такие (различные) направления этнокультурных связей.

1. Шабашов А. В. Этногенез // История и культура гагаузов. Очерки. – Комрат-Кишинэу: Pontos, 2006. – 748 с.

2. Шабашов А.В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. – Одесса: Астропринт, 2002. – 744 с.

3. Градешлиев И. Гагаузы (перевод с болгарского). – Одесса, 1998.

4. Губогло М.Н. Этническая принадлежность гагаузов (историография проблемы) // Сов. этнология. – 1967. – № 3. – С. 157-167.
5. Титоров И. Българите в Бесарабия. – София, 1903. – 335 с.; Маринов В. Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. – София: Изд-во на БАН, 1956. – 321 с.; ето же. По въпроса за произхода на гагаузите в България // Сборник в чест на член-корр. Йордан Захариев. – София, 1964. – С. 157-166; Мещеряков И.И. Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828-1834. (Из истории развития русско-болгарских дружеских связей). – Кишинев: Картия Молдовеняскэ, 1965. – 218 с.; Градешлиев И. Гагаузы (перевод с болгарского). – Одесса, 1998.
6. Чакир М. История гагаузов Бессарабии / М. Чакир // Страницы истории и литературы гагаузов XIX – нач. XX вв. – Кишинев: Pontos, 2005. – 313 с.
7. Карпат Х. Кемаль. Сельджукско-анатолийское происхождение гагаузов / Х. Кемаль Карпат // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 4. – С. 36-43.
8. Мутафчиев П. Мнимотопреселение на селджушкитурци в Добруджа през XIII в. // Мутафчиев П. Изток и запад в европейското средновековие. – София: Христо Ботев, 1993. – С. 278-322.
9. Шкорпил К., Шкорпил Х. Паметници на Одесос // Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1897-1898 г. – Варна, 1898. – С. 3-27; Шкорпил К. Материали към въпроса за съдбата на прабългарите и северите и към въпроса за произхода на днешните гагаузи // Byzantinoslavica. – 1933-1934. – V. – С. 162-182; Занетов Г. Българското население в средновековие. – Русе: Скоропечатницата на Спирио Гулабчев, 1902. – 223 с.; Димитров Ст. Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие // Векове. – 1977. – № 5. – С. 40-44; ето же. Някои проблеми на етническите и ислямизационно-асимилационните процеси в българските земи през XV-XVII в. / Ст. Димитров // Проблеми на развитието на българската народност и нация. – София, 1988. – С. 33-56; ето же. Гагаузният проблем // БСП. – Велико Търново: ВТУ «Св. св. Кирил и Методий», 1995. – Т. 4. – С. 147-167; ето же. Още едно мнение за името «гагаузи» // БСП. – Велико Търново: ВТУ «Св. св. Кирил и Методий», 1996. – Т. 5. – С. 199-219.
10. Мошков В. А. Гагаузы Бендерского уезда. (Этнографические очерки и материалы). – Кишинев: F. E.-P. Tipogr. Centrală, 2004. – 550 с.
11. Манов А. За гагаузите // ИВАД. – 1921. – Кн. 7. – С. 84-93.
12. Иречек К. Няколко бележкиви рхустатъците от печенези, кумани, както и върху т. нар. народи гагаузи и сургучи в днешна България // ПСП. – год. 7. – Кн. 32-33. – Среден, 1890. – 343 с.; Атанасов Г. Още веднъж за етногенезиса на гагаузите // БСП. – 1996. – Т. 5. – С. 221-237.
13. Марков Г. Е. Материали по етнографии гагаузов // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – 1953. – Вып. 19. – С. 55-67.
14. Губогло М.Н. Этнокультурные данные о кочевом прошлом гагаузов // Археология, этнография и искусствоведение Молдавии. (Материалы и исследования). – Кишинев, 1968. – С. 51-60.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ:

- БСП – Българите с Северното Причерноморие. Изследвания и материали (Велико Търново).
 ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество.
 КСИЭ – Краткие сообщения Института этнографии АН СССР (Москва).
 ПСП. – Периодическо списание на българското книжовно дружество в София.

**А.З. Жуманова, аға оқытушы,
 академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.**

VIII-XV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫ

Түркістан шаһары қаншама ғасырлар бойы түркі ру-тайпаларының рухани астанасы болып келгендігі ақиқат. Сондықтан орта ғасырлық Түркістан қаласының Қазақстан тарихындағы орны, біздің ойымызша күрделі зерттеулердің тоғысында тұрған тақырып болып табылады. Мақаланың мақсаты VIII-XV ғасырлардағы Түркістан аймағының саяси тарихы қарастыру болып табылады.

IX-X ғғ. жазба деректерден қазіргі Түркістан қаласы мен ауданы орналасқан жерде Шауғар атты орталық қаласы бар аймақ болғандығы белгілі. Шауғар VI-XI ғғ. аралығында бұл өлкенің басты қаласы болып есептелді. Оған басқа ұсақ қалалар мен қоныстар, сонымен бірге, аймақтың болашақ орталығы - Иасы да бағынатын [1, с. 248-250].

Араб жиһангезі Ал-Истахри көне Шавғар қаласы туралы былай деп жазады: “Кедерден Шавғарға дейін бір күндік жол, Шавғардан Сауранға дейін бір күнге жуық жол”. Ал, Макдисидің деректерінде, “Шавғар – үлкен қала. Қаланы айналдыра қорған салынған Мешіт базардың шетінде”. VIII ғасырға дейін Шауғар Түркі және Батыс Түркі қағанаты (552-702 жж.) құрамына енді.

VIII ғасырдың басында Шауғар аймағы билігі мен жер иелігі Сырдың орта ағысына дейін жеткен Түргеш қағанатының (702-756 жж.) құрамына кірді. Осы кезеңде Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияны арабтар жаулап ала бастайды. Арабтар Мауараннахрға ие болған соң Талас пен Сырдарияның орта ағысы ауданына қарай жылжи түсті. Хорасанның халифат тағайындаған әкімі Құтейбе 714 жылы Шашты (Ташкент) басып алып Испиджабқа /Сайрам/ жорық жасайды. Қазақстанның Оңтүстік аудандары араб халифаты құрамына енгізілді, бірақ жартылай өзін-өзі билеу дәрежесін сақтап қалды. Арабтар бұл

жерді заң жүзінде бағындырғанымен бұл аудандарда түркі тайпаларының көтерілістері және күшті соғыс кимылдары жүргізілуі себепті толық қосып ала алмады, олар 737-739 жж. Самарқанда, Шашта және Фарабта болған арабтарға қарсы көтерілістерді басуға мәжбүр болды [2, с. 78-81].

VIII ғасырдың екінші жартысында Сырдария өлкесінің шығыс бөлігі және Талас жазығы қарлұқтар билігінде болатын. Қарлұқ жабғуы арабтарға салық төлеп тұруға тиіс болды, бірақ міндеттемесін жиі-жиі бұзғандықтан арабтар өздеріне бағынышты территорияларға жазалаушылық жорықтарын ұйымдастырып отырды.

Орта Азияда Саманидтер мемлекетінің саяси билігі үстем болып тұрған кезеңде (820-999 жж.) Шауғар аймағы оның Солтүстік-шығыс бөлігіне енгізілді.

IX ғасырда Шауғарға жақын орналасқан аймақтар қарлұқтарға бағынды, ал X ғасырдың басынан бастап оғыздар билігіне өтті. Оғыз мемлекеті Сырдың орта және төменгі ағыстары бассейндері мен оған шектес Батыс Қазақстан далаларында IX ғасырдың аяғы – X ғасырдың басында құрылып, өз иелігін тез арада үлкейте отырып, XI ғасырдың ортасына дейін өмір сүрді. X ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген араб географы Әл-Истахри былай деп хабарлайды: “Пределы страны гузов, то, что находится между хазарами и кимаками, страной карлуков и булгар и границами мусульманских стран от Джурджана до Фараба и Испиджаба”. Ибн Хаукаль оғыздарды Фараб, Сайрам, Сүткенттің тұрғындары қатарында атайды. X ғасырдың соңында оғыздардың иелігі оңтүстігінде Қуаң дария мен Жаңа дария бассейндерін қоса Шашқа дейін батыста-Ембі өзеніне дейін, солтүстік-батыста-Орал тауының беткейлеріне дейін жетті. Испиджаб аймағы оңтүстік-шығыстағы оғыздар мен қарлұқтар арасындағы шекара іспетті еді. Жазба деректер X ғасырда оғыздардың Сыр бойы мен Қаратау беткейлеріндегі, Фараб ауданы мен Кеджидадағы (Арыс бойы) билігі жайлы айтады [3, с. 178].

Саманидтер, қарлұқтар, оғыздар арасындағы саяси қарым-қатынас та бір кездегі арабтар, түргештер және қарлұқтар арасында болған сценариймен құрылды. IX ғасырда және X ғасырдың бірінші жартысында саманидтер өз иелігіндегі жерлерді түркі тайпаларының шабуылынан қорғауға және түркілер жайлаған территорияларға тереңдеп еніп, халқын бағындыру үшін әскери жорықтар жасауға мәжбүр болды. Саманид билеушісі Наср ибн Ахметтің (864-892 жж.) Шауғарға үлкен қолмен жасаған жорығы жайлы Әл-Истахри хабарлайды. Бұл жорық IX ғасырдың аяғында жасалды. Наср ибн Ахмет Шауғар, Сауран, Сүткентке дейін жетті. Шауғар өлкесінде бірнеше мыңдаған түркі халқы қырғынға ұшыратылды. Әл-Истахри өз еңбегінде былайша атап көрсетеді: “Все границы Мавераннахра – место военных действий от Хорезма до окрестностей Испиджаба с тюрками-огузами, от Испиджаба до отдаленных мест Ферганы – с тюрками-карлуками” [4, с. 94].

Саманидтер тұсында Шауғар Испиджаб аймағына енгізілді. Оны жергілікті түркі әулеті билейтін, аймаққа көптеген маңызды жеңілдіктер берілген болатын, солардың бірі- харадж салығынан босатылуы еді. Испиджаб билеушісі саманидтер сарайына символикалық салық төлеп тұрды-ол дирхемнің алтыдан бір бөлігіне тең ұсақ тиындар мен сыпырғыдан тұратын. Саманидтер үшін Испиджаб солтүстік-шығыс шекарадағы ең маңызды әскери бекініс болып табылатын, ол Жетісу қарлұқтарын тежеп тұрды және Әл-Макдисидің айтуынша “даңқты шекаралық бекініс және дін үшін соғыс алаңы” еді.

IX-X ғасырлар Шауғар қаласының нағыз гүлденген кезеңі болды. Оның жер өңдеу және көшпенділік мәдениеттерінің қиылысында орналасуы қаланың көлемі жағынан тез арада өсіп, ірі қолөнер және сауда орталығына айналуына зор әсерін тигізді. X ғасырдың соңында Әл-Макдиси Шауғарды былайша суреттейді: “Шавғар большой город с обширным рустаком, вокруг него стена. Мечеть на краю рынка. Он вдали от большой дороги” [5, с. 21-22].

Шауғар Сырдария бойындағы қалаларды Орта Азия мен Хорезмнің жер өңдеушілік дамыған оазистерімен байланыстыратын сауда жолында орналасты. Бұл жол Ұлы Жібек жолының (Үлкен жол) бір тармағы ретінде Испиджабтан (Сайрам) басталып Солтүстік-батыстағы Арсубаникетке баратын (Арыс өзені бойындағы Жуантөбе қалашығы), одан әрі Кедерге (Құйрықтөбе, Отырар оазисі), сонан соң Шауғарға, Сауранға соғып Сығанаққа кететін. Сығанақ маңында жол Сырдың сол жағалауына өткел арқылы өтіп әрі қарай Жент, Жаңакент қалаларына (Сырдың төменгі ағысы) соғып Қуаң дария арнасының бойымен Хорезмге қарай бұрылатын.

Саманидтер мемлекеті құлаған соң оның иелігін Амудария өзенін шекара етіп қараханидтер мен ғазнауидтер бөліп алды. Қараханид мемлекеті (942-1212 жж.) құрамына Сырдария бассейніне жататын Шауғар, Отырар, Испиджаб өлкелерінің жерлері, Жетісу және Шығыс Түркістан енгізілді. X ғасырдың аяғы мен XI ғасырдың басында Шауғар осы қараханидтер иеліктерінің біріне енген болуы керек. XI ғасырдың екінші жартысында қараханидтер мен салжұқтар арасында соғыс оты тұтанды (салжұқтар мемлекетінің орталығы Иранда болатын). Бұл соғыстардың нәтижесінде Оңтүстік Қазақстандағы және Мауараннахрдағы қараханидтер иелігі 1141 жылға дейін салжұқтарға бағынышты жерлерге айналды, ал Қараханидтер мемлекетінің билігі салжұқтар қолына өтті. XI ғасырдың соңы мен XII ғасырдың басы Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Қазақстанда саяси аумалы-төкпелі кезеңдер, билік үшін жүргізілген соғыстар мен феодалдық иеліктердің әрі қарай бөлшектенуімен ерекшеленеді [6, с. 144-145].

XII ғасырдың екінші ширегінің басында Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия қарақытайлардың (қидандар) шапқыншылығына ұшырайды. Қараханидтер әскерін 1137 жылы, салжұқтар әскерін 1141

жылы күйрете жеңген қарақытайлар Қараханид мемлекетінің жерін жаулап алды. Қараханидтер қарақытайлардың вассалына айналды.

XII ғасырдың соңы мен XIII ғасырдың басында қараханидтермен күресті хорезмшахтар мемлекеті бастайды. Хорезмшах Мұхаммед ибн Текеш Сыр бойына бірнеше рет жорық жасап, Отырарды басып алады. 1210 жылы ол Тараз маңында қарақытайлар әскерін күл-талқан етіп жеңіп, өз мемлекетінің иелігіне Оңтүстік-Қазақстанның Сырдың оң жағалауындағы жерлерін және Таразға дейінгі өңірді қосып алады. Стратегиялық жағынан аса маңызды Сырдария бойындағы өлкенің өз мемлекеті құрамына енгізілгенін нақтылай түсетін саяси қадам ретінде Мұхаммед ибн Текеш Иасы және Отырар қалаларында ақша шығаруды жолға қояды. Бірақ Хорезмшах билігі ұзаққа созылмады.

1206 жылы Жетісуға Күшлік хан бастаған наймандар басып кіреді. Хорезмшах Мұхаммед Мауараннахрмен шекаралас қалаларды наймандардан қорғауға да, күшейтуге де мүмкіндігі болмаған соң, қалдырып кетуге де қимай қиратуға шешім қабылдады. Бұл жайы деректерде былай дейді: “Жители Шаша, Ферганы, Испиджаба, Касана и других городов вокруг них-более здоровых и более процветающих (городов) в этом мире не было выселиться из них и присоединиться к мусульманским областям, затем он их (города) все разрушил...” [7, с. 32].

Хорезмшахтар Сырдың орта ағысындағы жерлерді иеленсе де, бұл оқиғаларды баяндайтын деректерде Шауғар жайлы айтылмайды. Бұл аздай, XII ғасырдан бастап Шауғар атауы ортағасырлық тарихи-географиялық әдебиеттер беттерінен мүлде жоғалады. Мүмкін осы кезеңде ол кішірек қонысқа айналып, уақыт өте келе мүлде қаңырап қалған шығар. Шауғардың күйреуіне ішкі өзара соғыстар да, қимақтардың шабуылы да әсер етуі мүмкін. Бұл қонысты тұрғындардың түпкілікті тастап кетуіне XII ғасырдан соң өлкенің саяси және экономикалық орталығы ретінде Иасы қаласының бой көтеруі де әсер етті.

Шауғардың орынын дәл анықтауда араб жазба деректері пайдаланылды, мысалы Әл-Истахри былай дейді: “... от Кедера до Шавгара –один переход, от Шавгара до Себрана-один легкий переход”. Кедер қаласы IX-X ғасырлар аралығында Фараб аймағының астанасы болған, және оны Отырар маңындағы үш қаланың бірі деп (ең ұқсасы – Құйрық төбе) есептейді. Яғни, Шауғар қаласы Отырар мен Сауранның ортасында болып шығады. Егер В.В. Бартольд Шауғар-«приблизительно соответствует нынешнему Туркистану» – деген болса, кейінгі зерттеушілер нақты ескерткіш-Шойтөбе қалашығын-Шауғар деп есептейді. Ол Түркістаннан оңтүстікке қарай 8 км жерде орналасқан, көлемі жағынан жетерліктей үлкен ортағасырлық қаланың төбеге айналған орыны болып табылады. Шойтөбенің топографиясынан шахристаны мен негізгі орталығы-цитател анық байқалады. Шахристаны тіктөртбұрышты болып келетін төбенің беткейлері әлемнің төрт жағына бағытталған және батыстан шығысқа қарай 360 метрге, Солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 метрге созылып жатыр, биіктігі 2-2,5 метр. Шахристанның жиегімен өткен қорғаныс бекінісінің қалдығы байқалады, ол биіктігі 4 метрлік-қыр түрінде сақталған. Бекініс қырдың ұзына бойында және шахристанның бұрыштарында қорғаныс мұнаралары байқалады. Бұрыштардағы мұнаралар ірірек те биігірек. Цитадель (қаланың басты бөлігі) –шахристанның ортасына таман орналасқан, бұл-түрі сопақша болып келген екі қабатты, биіктігі 12 метрлік, жақтары-20*120 метрлік төбе. Үстіңгі бетінде 50*60 метрлік биіктеу алаңшасы бар. Қала территориясында да, солтүстік және оңтүстік беткейлерінде де көптеген құрылыс қалдығы сақталған. Шахристанның оңтүстігі мен батысында көне заманғы терең су құйылатын ордың ізі сақталған [8, с. 82].

Шауғар қаласының орынын Шойтөбе деп есептеу ешбір күмән туғызбайды және Қазақстан археологиясында түпкілікті қабылдаған ұғым. Дегенмен, “Шауғар” деген атауды IX-XII ғасырлардағы Түркістан қаласының аты, кейінірек (XII ғ. соңында) “Иасы” деп өзгерген деген де көзқарас сақталған. Бірақ, А.Н.Бернштам Шауғарды Шойтөбе деп есептейді, сонымен бірге «нағыз Шауғар болып шығатын тағы бір нүктенің табылуы» да мүмкін екендігін жоққа шығармайды.

XI ғасырда Шауғар құлдырау кезеңіне аяқ басады, ал XII ғасырда біржолата қаңырап қалады. Аймақтың орталығы болып Иасы қаласы бой көтереді.

Иасы атауы жазба деректерде тұңғыш рет XIII ғасырдың ортасында пайда болды, бұған себеп болған армян патшасы Гетум біріншінің монғол хандары Батый мен Мөңкенің сарайларына сапар шегуі еді. Гетум елшілігінің жол жазбасында Иасы қаласы “Асон” деген атаумен қайтар жолда кездескен ірі қалалардың бірі ретінде аталады. Онда: “.....переправившись через реку, называемую Илансу, перевалив через отроги Таврских гор, прибыли в Далас (Тараз) ...Потом повернув с запада на север поехали в Хутухчи, Пергант, Сухул-хан, Уросо-хан, Кайконт, Хузах (Сузак), т.е. Камоц, в Хундахойр и Сгнак (Сыгнак), т.е. горам Харчук (откуда происходят сельджуки)... Оттуда они поехали к Сартаху, сыну Батые. Оттуда они отправились в Сгнах и Савран (Сауран), который очень велик, (затем) в Харчук (Карачик) и Асон (Иасы), в Саври и Отрар, Зурнух и Дизак (Джизак)” [9, 50-65 бб.].

Бірақ, соңғы кездегі нумизматикалық табыстар мұндай атаулы елді мекеннің монғол дәуіріне дейін де өмір сүргендігін көрсетті. Мемлекеттік Эрмитаждың Шығыс коллекциясынан ғалым В.Н. Настич Хорезмшах Мұхаммед ибн Текеш II-нің Иасыда соғып шығарған екі күміс тиынын тапты. Олардың датасы жазылмаған, бірақ зерттеуші, Мұхаммед ибн Текеш құрамына сол кездегі қазіргі Түркістан қаласы да енген Фараб аймағын /Отырар оазисі/ жаулап алғандығын еске ала отырып, тиындар 1210

жылдар шамасында шығарылған деген шешімге келді. Сонымен бірге ол Хорезмшахтың Сырдария бойындағы басқа да қалалармен қатар Иасыда да ақша соқтыруы тек саяси мәнге ғана ие болған жоқ, Иасыда қасиетті суфий Қожа Ахметтің мазарының мұсылман әлеміндегі ролі де есепке алынып, діни-идеологиялық астарға да ие болды деп есептейді. Бұл арқылы-Иасы қаласын хорезмшахтың қамқорымен ислам әлеміне қосу тәңірінің өзі қалап, қолдаған қадам екендігін атап көрсетпек болды, сонымен бірге, бұл шешімді тәңірі әлдеқашан және мәңгіге қабылдағандықтан, қаланың аты және Сұлтан Мұхаммедтің есімі мен атағы қатар жазылған соң, жылын жазу қажетсіз деп есептелді.

“Иасы” топонимінің бұрынырақ XI-XII ғасырларда пайда болғандығын Қожа Ахметтің ныспысының (Иасауи) өзі де көрсетеді, бұл оның Иасыдан шыққандығын білдіреді, XII ғасырдың бірінші жартысында ол осы қалаға қоныс аударған болатын.

“Иасы” этнотопонимі ортағасырдағы түркілердің “Яссы” тайпасының атынан шығуы да мүмкін, бұл тайпа Сырдарияның орта аймағы ағысында өмір сүріп, IX-XI ғасырларда оғыз тайпаларының бірлестігі құрамында болған. Мұндай көзқарасты академик В.А.Гордиевский ұсынады және ол В.В. Бартольдтен соң екінші болып осындай атаулы қала XII ғасырда пайда болған деп есептейді [10].

Әйтсе де, көне Түркістан қаласының орынында 1979-1983 жылдар аралығында жүргізілген археологиялық зерттеулер Иасы қалашығының жасын айтарлықтай тереңдетіп, б.э. I мыңжылдықтың ортасынан әрірек кезеңді көрсетті. Бұл дерек-Иасы топонимін “Асы” этнонимімен байланыстыруға негіз болады, мұндай атаумен біздің эрамызға дейінгі I мыңжылдықтың соңында шығыс ирандық тайпалар бірлестігі тарихи аренаға шыққан болатын. Антикалық авторлардың еңбектерінде бұл атау Греко-Бактрияның күйреуімен байланысты оқиғаларды суреттеген тұстарында кездеседі. Асы тайпасы Греко-Бактрияға солтүстік-шығыстан басып кірген варварлық тайпалар қатарында аталады. Антикалық авторлар Асыларды (асилер, асландар) қытай деректеріндегі үйсіндермен екеуі бір халық деп есептейді және тұратын жерлерін Батыс Жетісу, Қаратау өңірі мен Сырдың орта ағысы деп анықтайды. Біздің эрамызға дейінгі II-I ғасырлардың жойқын тарихи құбылыстардың ағымына іліккен бұл халықтың бөліктері біздің эрамыздың IV ғасырында Солтүстік Кавказдан Үндістанға дейінгі аралықта шашырап кетті және “ас” түбірі негізінде пайда болған көптеген этнотопонимдердің тууына әсерін тигізді. Тарихи тағдырларының онан әрі талқыға салуы, бұл тайпалардың таралу кеңістігін Венгрияға дейін кеңейтті. Бұл халықтың тарихы мен мәдениеті, әртүрлі аймақтарда мамандардың аса қызығушылығын туғызып, бұл күндері өте көлемді библиографиялық еңбектер тізімінің жинақталуына негіз болды.

Бірақ, біз үшін ең маңыздысы – бұл халықтардың көне бірлестігінің туған жері болып-Орта Сырдария өңірі табылатындығы және олардың ұрпақтарының кейінірек мәдени тұрмысы жағынан өте жақын келгінші халықтармен қан араластырып, осы аймақта өмір сүруін әрі қарай жалғастырғаны демекпіз. Бұған біздің эрамыздың басынан бастап VII-VIII ғасырларға дейінгі аралықтағы мәдениеттің дәстүрлікке терең бой ұруы және топонимиканың (жер, су атаулары) ғасырлар бойы терең өзгеріске ұшырамай жетуі дәлел болады, “Иасы” этнонимі Ферғана мен Хорезмдегі кейінгі кезеңдегі өзбек тайпалары арасында да бір кездегі Сыр өңірі бойындағыдай күйінде өзгермей сақталған.

Орта ғасырлардың бастапқы кезеңінде-ақ Иасы орынында ірі елді мекен немесе кішігірім қалашық болған және Шауғар аймағына енгендіктен соған бағынышты болған. Кейбір зерттеушілер Иасыны Шауғар қаласының бір бөлігі деп есептейді. Шындығында Иасы Шауғармен қатар өмір сүрген серіктес қала болған [11, 23 б.].

XII ғасырда – Шауғардың дағдару кезеңінде Иасының маңызы күрт көтеріле бастайды. Иасы жер өңдеу аймағындағы неғұрлым ең ірі елді мекен болғандықтан экономикалық орталық та осында қоныс аударады. Иасы Шауғар өлкесінің орталығына айналады. Бұған, XII ғасырдағы түркі суфизмінің ірі өкілі Қожа Ахмет Иасауидің мүрдесі осы қаланың ең көне мазарына жерленуі және мұның нәтижесінде Иасы шахарының қоршаған аймақтардың ішіндегі ең қасиетті мекенге айналуы да көп әсерін тигізді.

Кейбір деректердің айтуынша Ахмет Иасауидің шыққан тегі түркі делінген. Туған жылы белгісіз, суфизмді оқып-үйрену үшін орта-азиялық дәруіштіктің ірі өкілдерінің бірі Юсуф Хамаданиден білім алған. Бұхарадағы оқуын бітірген Ахмет Иасы қаласына қоныс аударып, жергілікті түркі халықтары арасында суфизмді өзіндік ерекшеліктерімен уағыздай бастайды және бұл жолы үлкен табыстарға жетеді. Ахмет Иасауи түркі тайпаларының рухани ұстазына айналып, суфизмнің шейхы ретінде көптеген шәкірт-мүридтері болған. Оның діни көзқарастары мен философиялық ойларын, уағыздарын баяндаған өлеңмен жазылған “Диуани-Хикмет” (Даналық жайлы кітап) деген еңбегі сол замандарда-ақ кеңінен тарап, түркі халықтарының қасиетті кітабына айналған [12, с. 41-42].

Ахмет Иасауидің діни қызметі суфизм дамуы тарихының үшінші кезеңімен тұтас келеді, бұл сабырлы, біртоға суфизмнің ислам әлемі мен дүниетанымына тереңдеп ене бастаған кезі болатын. Бұл кезеңде суфизм кеңінен тарала бастаған еді, әртүрлі шейхтардың шәкірттері, жолын қуушылар әсіресе қалаларда тез арада көбейе бастайды және олар тек төменгі тап өкілдері ғана емес ірі феодалдар мен саудагерлерден де тұратын. Суфистердің барлығына тән ерекшелік-олардың бауырластығын құрған, ілімінің негізін салған ұстаздарының қабірін аса қастерлеп табыну, өз бауырластығының орталығы ретінде мойындау еді.

Суфимнің әсері исламның монотеистік (бір құдайға табынушылық) күшін әлсіретті. Әулиелерді

кастерлеу, қасиетті заттар мен қорымдарға табыну кеңінен тарады. Бұл көшпенділердің идеологиясына жақын құбылыс еді, олар да ата-бабаларының, көсемдері мен батырларының әруақтарына табынуды діни нанымға, ұлттық дәстүрге айналдырып жіберген болатын. Қожа Ахмет Иасауи мен оның ізбасарларының қызметі көшпенді түркі тайпаларының арасында ислам дінінің таралуына зор ықпал етті. Суфизм өкілдері отырықшы халықтардан гөрі көшпенділер арасынан көптеген ізбасарлар тапты.

Қожа Ахмет Иасауи хиджра бойынша 562 жылы (1166-1167жж.) қайтыс болып, Иасы қаласының қорымында жерленеді. Атақты шейхтың бейітінің басына сол XII ғасырда-ақ екі бөлмелі (мешіт пен қабырхана) мазар тұрғызылды. Бұл жай тек кейінгі кезде жазылған Шараф-ад-дин Әли-Иездидің “Зафар-наме” атты еңбегінен ғана белгілі емес, Ахмет Иасауи кесенесінде жүргізілген археологиялық зерттеулерден де белгілі.

Мазар маңында сопылардың, Ахметтің ұрпақтары мен туыстарының үйлері орналасқан қоныс пайда болады. Бұл жер қасиетті деп танылып жергілікті тұрғындар арасында үлкен беделге ие болды. Ахмет Иасауи мазарының айналасында түрлі діни құрлыстар бірте бірте бой көтеріп, үлкен кешенге айналады. Солардың ең көнелерінің бірі Халуат еді-бұл нағыз кішігірім діни қалашық болатын, оның жер астындағы бөлмелерінде қасиетті бабаның ізбасарлары діни әдет-ғұрыптар, сыйынулар өткізіп отырды.

Осылайша, XII ғасырдың соңында Шауғардан Иасыға экономикалық орталық қана көшіп қойған жоқ, соңғысының қасиетті орынға айналуы да қатар жүріп жатты, бұл құбылыс қаланың одан әрі дамуына, маңызының артуына зор әсерін тигізді. Иасының көлемі де өсе түсті және бірте-бірте аймақтың астанасына айналып, соған өз атын да берді. Осы кезден бастап Иасының аты жазба деректерде жиі-жиі кездесе бастайды, тек XVI ғасырдан бастап қала Түркістан деген жаңа атқа ие болады [2, с. 87].

Қорыта келгенде, көптеген соғыс-тартыс, ұрыс-керістердің кедергілеріне қарамастан Түркістанның тереңге меңзейтін тарихы, өзіндік аса бай дәстүрлері бар Оңтүстік Қазақстан қалаларының ішінде Отырардан кейінгі екінші дәрежеге көтерілген аса маңызды ғылым мен мәдениет орталығы болды. Түркістанның аты Орталық Азия, Таяу және Орта Шығыста кеңінен таралған.

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. – Т. I. – М., 1963.

2. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964.

3. Материалы по истории туркмен и Туркмении. – Т. I. – М.-Л., 1973.

4. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ. – Т.V. Археология, отд. оттиск. – Алма-Ата, 1958.

5. История Казахской ССР в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата, 1977.

6. Настич В.Н. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. – Алма-Ата, 1983.

7. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма-Ата, 1972.

8. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана. – Алма-Ата, 1950.

9. Жолтай Ж.Ә. Түркістан. – Астана, 2000.

10. Түркістан аты жайында // Егемен Қазақстан. – 1996. – 3 шілде.

11. Қожа М. Түркістан тарихы мен мәдениеті. – Түркістан, 2000.

12. Пылев А.И. Ходжа Ахмад Ясави. – Алматы: Атамұра, 1997.

А.К. Кистаубаева, к.и.н.,
Центральный Государственный музей РК, г. Алматы

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАРОДНОЙ АРТИСТКИ СССР К. БАЙСЕИТОВОЙ НА ОСНОВЕ ФОНДОВЫХ ДОКУМЕНТОВ ЦГМ РК.

Выдающаяся казахская певица Куляш Байсеитова (1912-1957 гг.) – личность поистине легендарная в Казахстане. Она прожила короткую жизнь – всего 45 лет, но жизнь эта была яркой, озаренной всеобщей народной любовью. Признание народом таланта и искусства Куляш Байсеитовой как бы «узаконивало» то новое, что появилось в музыкальной культуре в XX веке. Новые европейские жанры и формы – хоровое искусство, симфонический оркестр, наконец, опера, входили в жизнь кочевой степи не только с помощью композиторов и музыкантов из России, но и талантливых национальных исполнителей. И, пожалуй, негласным, но обязательным требованием к их исполнительскому искусству было создание того единственно возможного творческого синтеза, который мог быть воспринят музыкальным сознанием народа.

Куляш Байсеитова родилась в г. Верном (ныне Алматы) в 1912 г. в семье Жасына и Зибажан Беисовых, которую родители назвали – Гульбахрам. Но за ней закрепилось имя Куляш, которой родители обычно ее ласкательно называли. До 1925 года Куляш воспитывалась и училась, находясь в детском доме. Позже, в течение двух лет продолжила свое образование в опытной показательной школе. Ее заветной мечтой было посвящение себя искусству, поэтому она участвовала в школьной театральной самодеятельности. Окончив школу, Куляш поступила в Казахский педагогический институт, но вынуждена была оставить учебу, чтобы принять на себя заботу о матери и младшей сестре Райхан [1, 10-11 с.].

КП 9754/7
Фото семейное.
Фотобумага, ч/б изображение.
Разм. 16 x 22 см.
В сохр.
Семья Куляш Байсеитовой.
Справа на лево:
отец - Жасын Беисов,
К. Байсеитова,
ее дочь Раушан,
мать – Зибажан,
муж – Канабек Байсеитов.

В 1929 г. Куляш поступила на работу делопроизводителем в Казахский краевой потребительский союз. В это же время она стала посещать театральные вечера, где исполнялись небольшие пьесы, ставились концерты с участием певцов, инструменталистов, танцоров из числа артистов театра. Позже Куляш сама выступает и в спектаклях и в концертах, где пела в соответствии с национальными традициями женского пения - низким голосом. Но очень скоро стало очевидно, что истинная природа голоса Куляш – высокое колоратурное сопрано. Начиная со спектакля «Шуга» по пьесе Б. Майлина Куляш поет высоким голосом.

Она сознательно сохраняла близость к народной исполнительской манере – пению открытым звуком. Удивительный талант Куляш позволил соединить в органичном синтезе традиции русской вокальной школы и национальные особенности пения.

В 1933 г., работая в театре оперы и балета Куляш училась сольному пению у певицы Д. Дианти, которая обучалась вокалу в Италии. После отъезда Д. Дианти из Алма-Аты Куляш продолжала заниматься вокальным мастерством у педагога В.А. Смысловской [3].

Успех же к певице пришел с первой постановки в 1933 году Государственной музыкальной студией музыкальной комедии «Айман-Шолпан», где она выступила в роли главной героини. Республика узнала новое имя - Куляш, и народ, опережая официальное признание, дал ей свое «звание» - казахский соловей. А вскоре певица получила и свое первое почетное звание заслуженной артистки КазССР (1934). Поистине историческим событием казахской музыкальной культуры стала постановка первой казахской оперы «Кыз Жибек» Е.Г. Брусиловского. В то время в программках указывали, что это – народная музыка в обработке Е. Брусиловского. Народную музыку к первой казахской опере (в нее вошло более 50 народных песен и кюев) подбирали ее первые исполнители. И среди них - Куляш.

ФКП 12061/3

Фото сценическое. 10 января 1939 г.
Фотобумага, ч/б изображение. Разм. 11,9 x 18 см. Сохр. – края оторваны, загрязнена. Сцена из спектакля «Шуга» по пьесе Б. Майлина. В роли Шуги народная артистка СССР К. Байсеитова [2].

КП 10193/3

Фото групповое. 3 января 1939 г., г. Алма-Ата. Разм. 17 x 24 см. Сохр. – нижний край порван, по углам проколы. Народная артистка СССР Куляш Байсеитова беседует со школьниками, слушавшими оперу «Кыз Жибек» во время антракта.

После Декады казахского искусства в Москве в 1936 г., в Алма-Ате в летнем театре демонстрировался звуковой журнал «Советское искусство», посвященный Декаде, где была показана опера Кыз-Жибек. Благодаря именно образу непревзойденной Кыз-Жибек Куляш покорила Москву в дни Декады казахского искусства [4, 104-104 с.].

Талант Куляш Байсеитовой был многогранен. Она была блистательной исполнительницей музыкально-драматических спектаклей, первой казахской профессиональной оперной и первой концертной певицей республики. Благодаря Куляш казахский народ познал мировую оперную классику и народную музыку разных стран. Вхождение в мировую культурную среду современники Куляш связывают именно с ней. Ее чистый и полетный голос, с ярко характерным национальным тембром, столь привычным для казахской степи, смог сделать чуждую и незнакомую музыку близкой и понятной казахскому народу. Главным в ее творчестве осталась опера. У ее истоков стояла целая плеяда замечательных исполнителей – Курманбек Джандарбеков, Канабек Байсеитов, Гарифулла Курмангалиев, Манарбек Ержанов... Среди них первое место, несомненно, принадлежит выдающейся певице К. Байсеитовой. Она была не столько исполнительницей главных партий, сколько творцом оперных спектаклей, особенно национальных. Память народная до сих пор хранит незабываемые образы Кыз Жибек, Хадиши, Акжунус, Ажар, Сары, созданные Куляш. Через Куляш казахский народ впервые познакомился и с классическими оперными героинями, принял и полюбил их. «Создаю ли я роль гордой Кыз Жибек или коварной обольстительницы Акжунус, - говорила певица, - благородной Хадиши или Маро в грузинской опере «Даиси» или трагической Баттерфляй в «Чио-Чио-сане», или гордой Татьяны

ФКП 4234. Фото сценическое. Фотобумага, картон, ч/б изображение. Разм. 29,5 x 19 см. Сохр. – изгибы, порывы, помятости, проколы. Сцена из грузинской оперы З. Павлиашвили «Даиси» в роли Маро.

КП 10193/4. Фото групповое на паспарту. Картон, фотобумага, ч/б изображение. Разм. 7,5 x 11 см. Сохр. – проколы, помята. На снимке: Джамбул Джабаев, народная артистка СССР Куляш Байсеитова, У. Турдукулова и заслуженный деятель искусства КазССР Дина Нурпеисова.

(«Евгений Онегин») я пою о человеке!». Знаменитая оперная певица В.В. Барсова так отзывалась о Куляш Байсеитовой: ...изумительный облик этой певицы произвел на меня потрясающее впечатление... Я не могла бы назвать певицу, с которой можно было бы ее сравнить, – до такой степени индивидуален и своеобразен высокий, легкий и прозрачный голос казахской певицы... Куляш Байсеитова – подлинная гордость не только казахского, но и только нашего советского искусства. [5].

Певица много гастролировала, выступала на самых престижных подмостках страны. В ее концертном репертуаре большое место занимали народные песни – казахские и народов мира. Эти выступления Куляш познакомили мир с богатейшим музыкальным искусством Казахстана.

В Центральном государственном музее РК имеется мемориальный комплекс Куляш Байсеитовой – народной артистки СССР, который состоит из 46 ед. хранения. Коллекция состоит из фотодокументальных, вещевых и письменных источников. Каждый из вышеназванных источников является подлинником, который несет достоверную информацию о жизни и творчестве знаменитой певицы. Это фотодокументы из 38 ед. хранения. Они делятся на портретные – 5 ед. хранения, видовые (сценические) – 13 ед. хр., групповые – 13 ед. хранения. Фотодокументы данной коллекции хронологически охватывают период с 1926 г. (КП 26779/3) по 1954 г. (КП 26779/4). Имеются фотографии, фиксирующие дружеские отношения с видными деятелями искусства Казахстана – Джамбулом (КП 10193/4, ФКП 4509), Диной Нурпеисовой (КП 10193/4, ФКП 12061/4) [2].

В фонде музея имеются также вещевые экспонаты: домбра принадлежавшая артистке К. Байсеитовой [2]. На деке, внизу справа закреплена металлическая пластина с выгравированной надписью: «Куляш Байсеитовой. Правление ССКК. 1954 г.». Корпус домбры деревянный, клееный, вытянутой формы, тонирован в темно-красный цвет. Дека в верхней части украшена цветами, в нижней – геометрическим узором, выполненным в технике инкрустации перламутром. На деке вырезано резонаторное отверстие круглой формы, которое является центром шестилепесткового цветка, инкрустированного перламутром. Края деки также инкрустированы перламутровыми пластинами. Шейка узкая, длинная, составляет с корпусом одно целое. Верхняя сторона плоская, на нее наклеена тонкая пластина из кости, служащая грифом. Ладов нет. Гриф расчерчен линиями в виде ромбов, тонирован краской в темно-красный цвет. Нижняя сторона шейки округлая, для удобства скольжения руки. Шейка заканчивается слегка отогнутой назад головкой с двумя деревянными колками черного цвета. К верхнему концу грифа, у головки, приклеен верхний порожек – деревянная пластина с двумя прорезями для струн, которая ограничивает звучащую часть струны и поднимает ее над грифом. На деке находится подставка – деревянная пластина, установленная в качестве опоры для струн, ограничителя их звучащей части и проводника вибрации от струн к корпусу, на деке закреплена с помощью струн. Струны из лески. Длина 90 см, ширина 19 см. Домбра в чехле из бархата темно-вишневого цвета. Она принадлежала Куляш Байсеитовой, приобретена у З. Беисовой – матери певицы за 800 рублей. Инструмент был подарен Куляш Байсеитовой в знак признания ее великого таланта.

КП 9752/1.

КП 9752/1

Особый интерес представляют сценические платья народной артистки Куляш Байсеитовой: Платье сшито из черного гипюра с золотистой нитью, с короткими рукавами. Покрой расклешенный, отрезной по талии, воротник V-образной формы. Платье концертное, принадлежало Народной артистке КазССР Куляш Байсеитовой. Приобретено в результате закупа в 1960 г., за 500 рублей.

Следующее сценическое платье из светло-голубого крепдешина. Лиф на кокетке, отрезной по талии. Рукава одношовные, втаченные в пройму.

КП 9752/2 [2]

КП 9752/6

Рукава широкие, по окату заложены складки, сильно расширяющиеся к низу, оканчиваются тремя рядами оборок. По линии талии, на передней полочке, заложено шесть вытачек. К срезу лифа притачана заложенная в мелкую складку широкая юбка. Подол широкий, с четырьмя рядами оборок (14,13,13,12 см). Воротник-стойка отделан мелкими складками. ЦГМ РК приобретено в результате закупа в 1960 г., у матери К. Байсеитовой – З. Беисовой за 500 рублей [2]. Данные вещевые музейные артефакты из фондов ЦГМ РК были продемонстрированы на выставке «Великая и непревзойденная» посвященная 100-летию со дня рождения Куляш Байсеитовой в 2012 году.

Правительство высоко оценило заслуги Куляш Байсеитовой. Она дважды лауреат Государственной премии СССР (1948-1949 гг.), неоднократно избиралась депутатом Верховного Совета КазССР, была членом комитета по присуждению Госпремий, являлась организатором и бессменным руководителем Казахского театрального общества, участвовала в работе II Всемирного Конгресса сторонников мира [6, 56-59 с.]. 6 июня 1957 г. скоропостижно скончалась народная артистка СССР, член КПСС, депутат Верховного Совета КазССР, дважды лауреат государственной премии, солистка Казахского государственного академического театра оперы и балета им. Абая Куляш Байсеитова. Она умерла в Москве. Куляш Байсеитову похоронили 9 июня 1957 г. на городском кладбище г. Алма-Аты [7].

Казахстанцы чтят и чтят память о великой певице: в области театрального искусства и киноискусства была учреждена государственная премия Куляш Байсеитовой. Первым лауреатом государственной премии имени «Куляш Байсеитовой» стал композитор Евгений Брусиловский. Одна из улиц Алматы и

одна из специальных музыкальных школ республики носят ее имя, ежегодно в Казахстане проводится конкурс вокалистов имени К. Байсеитовой, открывшийся в новой столице республике Астане оперный театр, назван именем выдающейся певицы.

1. Н. Нагулина. «Наша Куляш». - Алма-Ата: «Жазушы». - 1974. - 94 с.
2. Данные с фонда по хранению и учета фонда Центрального государственного музея Республики Казахстан.
3. ЦГА РК. Ф. 1630. Оп.1. Д. 18. Л.1с об.
4. Культура советского Казахстана // Сборник статей. – Алма-Ата. 1957. – С. 104-107.
5. РГАЛИ. Ф. 962. Оп. 22. Д. 28. лл. 5-8.
6. Искусство Казахстана: изобразительное искусство, архитектура, театр, музыка и музыковедение. – Алма-Ата: «Өнер», 1987. – С. 56-59.
7. ЦГА РК. Оп. 1. Д. 22. Л. 1.

**К.Б. Баудиярова, т.ғ.к., доцент,
Ә.Б. Тлеген, 4 курс студенті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті**

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ МУЗЕЙЛІК ҚЫЗМЕТІ

Әлем тарихына назар салып қарасақ, музейлердің қалыптасу үрдісі әр қилы қиындықтарды бастан өткеріп барып, қалыптасқан. Оның ішінде музей ісіне қатысты халықаралық ұйымдар алғаш Европандан бастау алып, кейін келе Америка құрлығына, Европаның басқа да елдеріне қарай қанат жайды. Халықаралық ұйымдар алғаш құрылып, қалыптасу барысында, бірінші кезекте қаржылық қиындықтар, мамандардың жетіспеушілігі, коллекцияларды сақтау барысындағы бастапқы тәжірибесіздік, алғаш ұйымдармен қарым-қатынас мәселелерінде әр қилы кедергілерден өтуге мәжбүр болды. Алғашқыда аймақтық ұйымдар болып құрылған түрлі ассоциациялар, кейін келе түрлі жолдармен қаржыландыру мәселесін шешкеннен кейін, қанатын кеңге жайып, өзге аймақтардағы орта деңгейлі музейлерді ортақ жұмысқа тарта бастағаны белгілі. Алғашқы ұйымдар өз ішінде бірнеше музейлік «төңкерістер» жасай отырып, даму сатыларынан өтті. Нәтижесінде алғашқыда, Ұлыбритания жерінде ұсақ ұйымдар пайда болғаннан кейін, Британияның басқа да колониалды аймақтарына тарала бастаған болатын. Бұл ұйымдар кейін келе АҚШ, Германия, Франция секілді алпауыт мемлекеттерден қолдау тауып, қанатын жайды. Бүгінде сол ұйымдар, Халықаралық деңгейде, бірнеше жүздеген мемлекеттерді құрамына қоса отырып, әлемдік мәселерді шешуге мүмкіндігі жететін құрылымға айналып отыр. Атап айтсақ, Біріккен Ұлттар Ұйымының жанындағы Мәдениет, Білім және Ғылым саласындағы мәселелерді қарастыратын Халықаралық Ұйым ЮНЕСКО, Музейлердің Халықаралық Ұйымдары (ИКОМ, ИКОМОС және т.б.). Қазақ мемлекеті де, соңғы жылдары осы аталған ұйымдармен тығыз байланыс орната отырып, өз жеріміздегі тарихи маңызды ескерткіштер мен табиғи қорықтарды халықаралық деңгейде қорғау, сақтау жолдарын шешуге талпынуда. Мақаланың өзектілігі де осы мәселемен тығыз астасады. Мәселен біз ХІХ ғасырда құрылып, қалыптасу жолынан өткен, ХХ ғасырда бірнеше даму этаптарын артқа тастаған, тарихи жәдігерлерді қорғау, сақтау және реставрациялау т.б. музейлік маңызы бар істерді атқаруда үлкен тәжірибе жинаған осындай ұйымдармен байланыс орнату, өз жеріміздегі құрып кету қаупі бар тарихи орындарды сақтау мәселесін тереңірек қарастыруда, аталған ұйымдардың тәжірибесін ескеру өте маңызды. Мақаланы жазу барысында, жоғарыда аталған халықаралық ұйымдардың жыл сайынғы өткізілетін конференцияларында талқыланатын маңызды мәселелердің ішіндегі ең өзектісі тарихи жәдігерлерді бейбіт жағдайда қалай сақтау және соғыс жадайында қалай сақтау деген түйінді мәселе үнемі шешімі қиын дүниенің бірі болып қала бергенін байқадық.

Отандық музейлердің халықаралық ұйымдармен байланысы да, соңғы жылдары артып, тіпті жақсы нәтижелер көрсетіп жатыр. Еліміздегі музейлердің болашақтағы даму үрдістерін жетілдіруде, ең алдымен осы дамыған елдерде пайдаланылған, әлі де қолданыстағы тәжірибелерді отандық музей ісіне енгізу маңызды болып табылады. Халықаралық ұйымдардың музей ісіндегі ролі жайындағы зерттеу жұмыстары отандық басылымдарда аса мардымды деп айта алмаймыз. Бірақ, әр тараптан, түрлі көзқарастар негізінде жүргізілген зерттеу жұмыстары баршылық. Мақала негізінен, шет елдік зерттеушілердің және халықаралық ғаламтор желісіндегі мәліметтерден алынып, сұрыпталынып, ғылыми талдау жүргізіліп барып, жарияланымға жіберілді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, біз өзімізге дейінгі ғылыми еңбектерді саралағанда, музейлік ұйымдардың Ұлыбританиядан бастау алып, кейін Европаның өзге де елдеріне таралып, Американың мәдени саласына әсер еткенін байқаған болатынбыз. Осы тұрғыдан, біздің дерек көздеріміз, шет елдік зерттеушілердің бізге дейінгі еңбектерімен қамтылды. Халықаралық музейлердің кәсібиленуі мәселесі, осы кезеңге дейін шет елдік зерттеушілердің, музейтанушылардың еңбектерінде кең ауқымда баяндалғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Халықаралық ұйымдардың қалыптасу процесі жайында А. Desvallées, F. Mairesse-нің еңбектерінде

сипатталады [1]. Еңбектің орысша аудармасы «Ключевые понятия музеологии» деп аталады. Кейбір ішінара, жекелеген ұйымдардың пайда болуы, ондағы коммуникация мәселелері «Музей этикасының кодексінде» екшелеп жазылғандықтан, аталған еңбекте зерттеу жұмысы барысында қарастырылды [2]. Музейлердің әмбебап тәртіптерге негізделіп, құрылуы мәселесі Лорентев П.Х. еңбегінде жан-жақты баяндалған [3]. Музейлердің даму процесі, олардың бірден халық игілігіне айналуына себеп болған ірі сілікінестері, ғылыми тілмен айтқанда, революциялардың болғаны рас. Бұл мәселе музей ісі жан-жақты дамыған әлемнің ірі алпауыт мемлекеттерінің барығында дерлік орын алды [2].

Музей жүйесіндегі кәсібилену ісінің шешуші кезеңі ретінде «бірінші музейлік төңкеріс» деп аталатын уақытты айтуға болады. Бұл XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы кезеңге сәйкес келеді [4]. Бұл істің негізгі сипаты ретінде, ұлттық музейлік ұйымдар мен арнайы мақсаттағы журналдардың шығуын атап айтуға болады. «Музей төңкерісі» деген термин сөзің өзі, 1970 жылы канадалық музеолог Дункан Камеронның Америка Құрама Штаттарының музей ісіндегі 1950-1960 жылдарағы өзгерістерді айқындау мақсатында тұңғыш қолданылған [5, 19-58 бб.]. 1983 жылы Хорватиялық музеолог Антун Бауэр екі музей революциясын ерекшелеп көрсетті. Оның ойынша бірінші музей революциясы 1931 жылы шыққан «Музей: қоғамдық галереялардағы реформалар мәселесін халықаралық зерттеу» атты кітаптың жарыққа шығуымен байланысты. Біз атап өткендей, авторлардың негізгі нысаны ретінде көркем галереялардың заманауи қоғамдағы ролі анықталады. Жинақ авторлары музей қорларын сақтау, жариялау мәселесіне ерекше ден қойған [6]. Авторлар өздерінің зерттеу жұмыстарында музей ісіндегі маңызды дүние, қорлардың екіге бөлінуіне көңіл аударған. Бірінші кезекте халыққа кеңінен танымал экспонаттарды халық алдында экспозициялау, екіншісі аса таныман емес екінші кезектегі экспонаттарды арнайы қорларда сақтау мәселесі. Бұл зерттеу музей ісін дамыту мәселесіне қатысты кең масштабтағы тұңғыш жарияланым болды деп атауға болады [6]. Халықаралық музейлік ұйымдардың пайда болуы жөніндегі негізгі ойлар, төмендегі шет елдік ғалымдардың еңбектерінде жете зерттелген, олар Ананьев В.Г., Грицкевич В.П., Hill K., Lewis G., Mensch P. [7].

Музей ісіндегі Халықаралық Байланыстар (ИКОМ) құрылған кезде, ИКОМ Ұлыбританиядағы ұлттық комитеті Музей ассоциациясының комитеттерінің бірі ретінде жұмыс жасай бастады. Ассоциацияның қаржыландыруы негізінде, Лондон қаласында 1950 жылы ИКОМ-ның ең бірінші жетекші конференциясы өтті. Ассоциациялардың саны өсті, 1953 жылы бұл сан 1000-ға жетті. Аталған жұмыстар барысында ассоциацияның маңызды ұсынысы 1950 жылдардың соңында жасалады. Ол аймақтық музейлердегі өзара қарым-қатынас мәселесі болып табылады. Қазіргі таңда ассоциацияда 5200 жеке тұлға, 600 институт және 250 корпоративті мүшелері бар. Бұл ұйымда басшылығында президент тұратын 10 адамнан құралған кеңес басқарады. Қазіргі таңда бұл ұйымның президенті Норфолк музейінің директоры Ванесса Тревальян (2010 жылдан бастап). Дәл осы ИКОМ ұйымдарының құрылып, қалыптасуы, даму процестері жайындағы зерттеу жұмыстары отандық ғалымдардың да, еңбектерінен аңғаруға болады [8, 176 б.].

ИКОМ-ның бірінші кездесуінің өзінде ақ, яғни 1946 жылы Лувр қаласында жаңа бір шешім қабылданды. Ол, ендігі кезекте халықаралық музейлер кеңесі ұлтты және халыаралық комитеттермен тікелей жұмыс жүргізуді мақсат етіп қойды. Осы кезде, музей ісінің маңызды бір бағыты бойынша жұмыс жасайтын жеті түрлі арнайы халықаралық комитеттер құрылды. Қзіргі таңда мұндай комитеттер саны 31. Оларды бірнеше топқа топтауға болады. Олар: музейлердің профильді топтарына және музейдің нақты бір типіне тікелей негізделеді. Бұл ең үлкен музейлік топтар болып табылады. Олардың саны қазір 18. Нақты атап көрсететін болсақ, олар:

1. Заманауи коллекциялар музейінің комитеті.
2. Музыкалық аспаптар музейінің комитеті.
3. Ғылым мен техника музейінің комитеті.
4. Қалалық музейлердің қызметі комитеті.
5. Түрлі костюмдер коллекциясының комитеті.
6. Шынылар коллекциясы комитеті.
7. Әсем бұйымдар коллекциясының комитеті.
8. Әдеби музейлер комитеті.
9. Тарихи және археологиялық музейлер комитеті.
10. Репрессия құрбандарын еске алу және мемориалдық музейлер комитеті.
11. Әскери тарихқа арналған музейлер комитеті.
12. Тарихи жаратылыстану музейлерінің комитеті.
13. Университеттік музейлердегі коллекциялар комитеті.

Комитеттердің тағы бір ірі бөлімдері төмендегілер болып табылады. Айта кетерлік жағдай, олар музейлердің қызметімен тікелей байланысты:

1. Білім беру мен мәдени іс-шаралар комитеті.
2. Құжаттар жөніндегі комитет.
3. Коллекциялау жөніндегі комитет.
4. Көрме заттарын алмасу жөніндегі комитет.

5. Консервациялау жөніндегі комитет.
6. Музей қауіпсіздігі жөніндегі комитет.
7. Менеджмент жөніндегі комитет.
8. Қоғаммен байланыс және маркетинг мәселелері жөніндегі комитет.
9. Аудиовизуальды және жаңа технологиялар жөніндегі комитет.

2010 жылы ИКОФОМ төрағасы болып, Калгари университеті аясындағы Никольск көркемөнер музейінің директоры тағайындалды. ИКОФОМ музеология бойынша өзекті мәселелрді талқылауда өте тиімді халықаралық ұйым болып танылды. Оның халықаралық деңгейдегі жүргізіп жатқан іс-шаралары, баспа ісін белсенді жүргізуі, музей ісіндегі шешімін таппай тұрған кейбір мәселелерді жан-жақты қарастырудағы жұмысы әрине өз кезегінде аталған ұйымның деңгейін әлде қайда бикке көтерді. Қазіргі таңда аталған ұйымның жұмыс тәжірибелерін ескермей тұрып немесе жұмыс жасауда аталған ұйыммен байланыссыз істі жүргізу мүмкін емес секілді.

Жоғарыда мысалға келтірілгендей, бірнеше сілкіністерді артқа тастап, даму сатыларына көтерілген халықаралық ұйымдар отандық музейлерде де аз еңбек етіп қойған жоқ. 2001 ж. тамыз айында Қазақстан Республикасы мен ЮНЕСКО арасында «Ежелгі Отырар қаласын қалпына келтіру және сақтау» туралы келісімге қол қойылды және ЮНЕСКО-ның қаржылай көмегі көрсетілді. Бұл жоба шеңберінде Ғылым және білім министрлігі, Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, Республикалық ғылыми-зерттеу институты, Материалдық мұра ескерткіш-терін жобалау институты, Отырар Мемлекеттік археологиялық қорық музейі бірігіп жұмыс жасады. 2001-2002 жж. ЮНЕСКО Қазақстан-Жапония халықаралық жоба бойынша консервациялау сатысына өтті. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша Отырардағы жұмыстар «Ежелгі Отырардың қайта өркендеуі» бағдарламасы бойынша жалғастырылды. ЮНЕСКО Әлемдік мұра тізімінде Қазақстанның 3 нысаны бар (2012 жылғы мәлімет бойынша). Екі нысан тізімге мәдени талаптар бойынша енгізілсе, біреуі табиғи талаптар бойынша іліккен. Бұдан басқа, 2012 жылғы жағдайына сәйкес Қазақстан территориясындағы 12 нысан Әлемдік мұра тізіміне үміткер ретінде тіркелген.

Ключевые понятия музеологии / Составители: А. Desvallées, F. Mairesse. – М., 2012 // http://www.icom.org.ru/docs/A206_ICOM_brochure.2012.05.press.pdf //

1. Кодекс музейной этики ИКОМ // <http://www.icom.org.ru/get.asp?id=A7> // Алтаев Б.Е. Место музеев Казахстана в мировом сообществе // Қазақстан музейлері. – 2004. – № 2.
2. Лоренте П.Х. Развитие музеологии как университетской дисциплины: от технической подготовки к критической музеологии // Вопросы музеологии. 2011. № 2 (4). С. 45–64.
3. Разгон А.М. Общетеоретические вопросы музееведения в научной литературе социалистических стран. М., 1984.
4. Mairesse F. The Term Museum // What is a museum? Ed. by A. Davis, F. Mairesse, A. Desvallées. Munich, 2010. P. 19–58.
5. Қазақстан музейлері. 2003, NТайман С. Қазақстанда мұражай ісінің даму тәжірибелері және проблемалары (1946-1970 жж.): Тар. ғыл. канд. дисс... – Қарағанды, 1999. – 158 б
6. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейі. Фотоальбом / Құрастырушылар Н.Әлімбаев, Б.Қақабаев, Ж.Шалғынбай, М.Тәтібаев. – Алматы: Өнер, 2009. – 176 б.

**А.В. Кущенко, руководитель
Центра культурно-образовательной работы ЦГМ РК, г. Алматы**

ПОСЕЩАЕМОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РК И ПУТИ ЕЕ ПОВЫШЕНИЯ

Проблема посещаемости сейчас стоит очень остро перед музеями Казахстана. Музеи должны находить возможность вписываться в современный ритм жизни городского человека и конкурировать за внимание время людей наравне с интернетом, телевидением и кино, учитывая также и возрастающее количество торгово-развлекательных учреждений. Но ни одно подобное учреждение не заменит музей, который хранит, изучает и экспонирует предметы — памятники истории, материальной и духовной культуры. Именно Музей, как социальный институт историко-культурного и нравственно-эстетического воспитания передает новым поколениям духовный опыт нации. Музеи могут стать новой платформой для культурного развития общества, приобщения детей и взрослых к истории, культуре и искусству, привития уважения к многовековым традициям.

Центральный государственный музей РК осуществляет свою деятельность согласно основным задачам государственной культурной политики Республики Казахстан по сохранению историко-культурного наследия нашей страны.

Перед организаторами музейного дела стоит главная задача: «Как сегодня привлечь посетителя в музей и как сделать музей более привлекательным для посещения?».

Рейтинг любого музея определяется уровнем посещаемости, что является своего рода критерием оценки эффективности деятельности музея в целом. Посещаемость музея зависит от множества факторов: социально-политических и экономических, системы подготовки будущих специалистов в области музейного дела, готовности педагогов учебных заведений к широкому партнерскому сотрудничеству, сезонного фактора. Успешной работе также способствуют: планирование культурно-образовательной и выставочной деятельности, качество обслуживания посетителей, внедрение информационных технологий, развитие научно-публикаторской деятельности, взаимодействие музея с общественностью и т.д. Сегодня музей рассматривается как активный участник интеграционных процессов в системе образования, науки и культуры, тем самым активно включается в жизнь общества.

Существенным фактором, влияющим на посещаемость музея, является - активизация выставочной и культурно-образовательной деятельности. Коллектив Центрального государственного музея для привлечения посетителей реализует разнохарактерные культурно-образовательные проекты, среди которых наиболее распространенными являются фестивали, презентации, творческие встречи, мастер-классы, кинопоказы, литературно-музыкальные вечера, концерты, благотворительные мероприятия, PR-акции и др. Музей организует ежегодно более 35 выставок из фондовых и частных коллекций и более 25 мероприятий. Отметим, что ЦГМ РК – единственный из музеев Казахстана, который ежегодно проводит благотворительные мероприятия с 2002 года, а также бесплатные экскурсии для детских домов, школ-интернатов и реабилитационных центров.

За последние годы (2010-2014 гг.) музей в сотрудничестве с благотворительными фондами провел более 30 благотворительных мероприятий, среди которых благотворительные концерты, выставки детского творчества, аукционы.

Центральный государственный музей РК привлекает сегодня посетителя не просто уникальным архитектурно-экспозиционным решением, а своим культурным, интеллектуальным и научным содержанием, где посетители могут не только соприкоснуться с историческим прошлым, получить полезную информацию, проявить свои творческие способности, приняв участие в каком-либо музейном празднике, но и приятно и интересно отдохнуть. Музей, фондовые коллекции которого насчитывают свыше 300 тысяч единиц хранения, осуществляет масштабную научно-исследовательскую и культурно-образовательную деятельность, кроме того, проводит огромную работу по учету, сохранению, консервации и реставрации памятников истории и культуры, их культурному использованию, популяризации и пропаганде среди населения. Отреставрированные предметы, свои уникальные и раритетные коллекции музей экспонирует на многочисленных выставках, как в пределах страны, так и за рубежом (наиболее яркими примерами являются выставки ЦГМ РК во Франции - «Казахстан: люди, животные и боги степей» в Музее восточных искусств Гиме, г. Париж 2011 г.; в США - «Номады и связи: древнее искусство и культура Казахстана», New York. 2012 г.). Ученый, этнограф, директор Нурсан Алимбай, более 15 лет проработавший в музее, определяет основные стратегические приоритеты развития музея в области культурно-образовательной и научной деятельности, включая выставочную работу. Археологические и этнографические коллекции музея, представленные на международных выставках, демонстрируют достижения культуры номадов в эпоху саков, а далее историческую этнографию казахов в широком хронологическом диапазоне, начиная с эпохи раннего железного века до современности. Таким образом, посредством участия в международных проектах, ЦГМ РК завоевывает своих зарубежных посетителей и обретает большую популярность, как в Казахстане, так и за пределами республики. Крупномасштабные научно-образовательные проекты способствуют дальнейшему повышению общественного интереса к музею.

Центральный музей ежегодно в рамках празднования государственных и национальных праздников, проводит выставки, посвященные знаменательным датам отечественной истории, юбилейным датам выдающихся деятелей науки и культуры Казахстана. В 2014 году большой общественный резонанс вызвали выставки из фондовых коллекций музея: «Великий ученый земли казахской», посвященная 115-летию со дня рождения академика К.И. Сатпаева, выставка к 90-летию выдающегося этнографа, профессора Халела Аргынбаева, выставки к 100-летию юбилеям – основателя национального киноискусства Ш. Айманова – «Қазақ киносының саңлағы» и первого директора ЦГМ РК, ученого-этнографа А. Жиренчина – «Ғалым ұстаз». В 2015 году, ЦГМ РК запланировал проведение целого ряда мероприятий, в рамках событий, которые отмечает наша страна: 70-летие Победы в Великой Отечественной войне (9 мая), 20-летие Ассамблеи народа Казахстана (13 мая), 20-летие Конституции Республики Казахстан (август), 75 лет Президенту РК Н.Назарбаеву (июль), 170-лет поэту и просветителю Абаю Кунанбаеву (сентябрь), 550-летие образования Казахского ханства (сентябрь), 165 лет художнику Н.Хлудову, 180 лет казахскому ученому Шоқан Уалиханову и др.

С особым размахом проходит мероприятие «Ночь в музее», ставшее традиционным праздником Центрального государственного музея, которое особенно привлекает посетителей – и детей, и взрослых (с посещаемостью до 7000 человек). Организаторы ставят перед собой задачу создать атмосферу особенного праздника, с ориентиром - «каждому необходимо пойти в музей». Отметим, что ЦГМ РК – первый в 2006 году проложил дорогу к проведению данной международной акции «Ночь в музее»

в Казахстане и сегодня по его примеру, следуют множество других музеев республики. В этом году 15 мая ЦГМ РК отмечает свой 10-летний юбилей «Ночи в музее» и предлагает своим посетителям увлекательное путешествие в мир истории и казахской этнографии.

Успех работы музея определяется в первую очередь, его посещаемостью людьми разной социальной и возрастной категорий. ЦГМ РК на сегодняшний день один из самых посещаемых музеев нашей страны до 130-131 тысяч человек в год, до 300-400 человек в день, который пользуется большой популярностью среди населения города и особенно зарубежных гостей, тогда как к примеру, в Российском этнографическом музее РФ среднее число посетителей составляет более 120-130 человек в день. Отметим, что по сравнению с предыдущими годами (1997-2005), когда посещаемость составляла: в 1997 году - 64.363 человек, в 2003 году - 129 тысяч человек (данные из отчетного архива ЦГМ РК), с периода 2003-2014 гг. наблюдается значительное увеличение посещаемости музея, что обусловлено не только успешной культурно-образовательной, научной деятельностью музея, а также работы PR-службы.

Музей также активно осуществляет проектную деятельность – разработка и реализация научно-исследовательских и культурно-образовательных проектов. Большая часть проектов основывается на материалах фондов ЦГМ РК, что является базовым условием для развития научного направления. За последние годы музей издал ряд научных трудов и каталогов в области истории, антропологии, этнологии и археологии (более 20 научно-прикладных проектов, научный руководитель Нурсан Алимбай).

В качестве проекта выступают не только научные музейные исследования, но и музейно-педагогические, творческие, интерактивные, выездные, выставочные и социальные программы музея, направленные также на расширение музейной аудитории и увеличение посещаемости.

Одним из инструментов привлечения посетителей является реклама. Центральный государственный музей РК активно развивает рекламно-информационное направление - сотрудничество с представителями СМИ, презентация музея в телепередачах, на радио. В периодической печати ежегодно размещаются до 300-х статей о музее, его деятельности и результатах, выставках и коллекциях. Сегодня музей широко представлен в системе Интернет – социальные блоки, порталы и собственный веб-сайт (www.csmrk.kz). ЦГМ РК выпускает сувенирную продукцию (значки, кружки, календари и др.), которая выступает как одна из форм маркетинговой коммуникации - формирует хорошее впечатление о музее, повышает его узнаваемость и привлекает новых посетителей. Музей может привлечь посетителей с помощью современных технологий – аудиотуры, виртуальные конференции, мультимедийные программы в виде интерактивных игр, пазл и т.д. Внедрение подобных ресурсов в ЦГМ РК, как и в других музеях республики является перспективным и требует определенного финансирования со стороны государства.

Музей выступает важным культурным, научно-образовательным и информационно-консультативным центром для организации партнерства музея и школы. В этом отношении сотрудники Центрального государственного музея проводят активную работу с учебными заведениями – информирование педагогов о разнообразных формах культурно-образовательной деятельности. Кроме того, музейные специалисты проводят тематические экскурсии и научные консультации преподавателям и студентам высших учебных заведений, читают лекции по отечественной истории. На базе музея осуществляется музейная практика, в рамках которой студенты знакомятся с основными направлениями и формами музейной работы, фондовыми коллекциями, музейной экспозицией. Таким образом, музей расширяет возможности учебно-образовательных институтов, дополняя педагогический подход культурологическим.

Важным инструментом повышения эффективности деятельности музея, а также решения задач увеличения посещаемости являются социологические исследования, которые помогают улучшить качество музейной работы в области обслуживания посетителей, предоставления образовательных услуг (лекции, экскурсии, музейные уроки), а также запланировать дальнейшее развитие музея в культурно-образовательной сфере. Объектом социологических исследований является музейная аудитория (изучение интересов, предпочтений посетителей, мотивации посещения и др.). В этой связи, одним из важных направлений социологических исследований является анализ посещения музея различными категориями посетителей, что позволяет выявить динамику посещения отдельными социальными группами за определенный период времени. Анализ посещаемости музея в 2014 г. позволил получить следующие результаты: общее число учебных заведений, посетивших музей – 380 (общеобразовательные и специализированные школы, колледжи, гимназии, детские сады, загородные школы, вузы, воинские части). Анализируя посещаемость ЦГМ РК за последние годы, отметим, что наблюдается увеличение количества посетителей таких категорий как, «школьники», «студенты», «дошкольники» (детские сады), «взрослые» и «туристические группы». Преобладание последней на прямую взаимосвязано с сезонным фактором: именно в летнее время (время отпусков и путешествий) музей посещают туристы из-за рубежа; а в весенне-осенне-зимний учебный период большое количество учащихся и студентов в рамках школьных учебных программ. Укрепляет свои

позиции детское направление музейной деятельности. Ежегодно, музей проводит свыше 10 детских мероприятий, разрабатывает адресные программы в рамках фондовых выставок - викторины, конкурсы и др. Учащиеся школ и колледжей активно участвуют во всех музейных мероприятиях (выставки, концерты, мастер-классы) и посещают музей с экскурсионным обслуживанием. Студенты приглашаются на открытие тематических выставок, вернисажей, принимают участие в встречах с деятелями культуры, искусства и ветеранами ВОВ, в концертных программах, а также выступают на благотворительных мероприятиях в качестве волонтеров. Активно посещают музей и взрослые посетители (среди которых – работающие, служащие, пенсионеры, туристы, деятели науки, культуры и искусства и др.), которые на выставках музея находят свой интерес в изучении истории и культуры Казахстана и других народов, проживающих в нашей многонациональной республике, потребность в обмене опытом, построении диалога. Ежегодно ЦГМ РК посещают официальные делегации стран ближнего и дальнего зарубежья. В 2014 году музей посетили свыше 50 официальных делегаций, среди которых общественно-политические деятели, руководители международных и правительственных организаций.

Таким образом, музей привлекает посетителей, предлагая большой спектр разнообразных музейно-образовательных и культурно-досуговых праздничных программ. ЦГМ РК посещают правительственные делегации, иностранные гости, представители дипломатического корпуса и международных организаций, посольства и консульства зарубежных стран, национально-культурные центры, деятели культуры и искусства, среди которых художники, фотографы, поэты и писатели, музыканты, артисты РК, коллекционеры, общественно-политические деятели и др.

По результатам социологических исследований (2011-2014 гг.), анализируя интересы посетителей, отметим, что предпочтительными формами культурно-образовательной деятельности являются экскурсии-театрализованные представления, выставки-ярмарки, фестивали традиционной культуры различных стран мира, творческие встречи с деятелями науки, культуры и искусства, а также обучающие мастер-классы. Относительно восприятия стационарной музейной экспозиции, на протяжении нескольких лет сохраняется преимущественный интерес посетителей к разделам этнографии, антропологии, палеонтологии и археологии. Большая часть респондентов (85 %) из общей совокупности опрошенных отметили высокий уровень организации и актуальность данных экспозиций.

Посещаемость музея зависит также и от эффективности образовательных программ (экскурсии, выездные лекции, музейные уроки, научные консультации). Анкетирование учащихся и взрослых посетителей, посетивших музей, показало, что предлагаемые музеем образовательные услуги востребованы, есть спрос, есть и предложение относительно создания детских мастерских, кружков. Большим спросом у детей и взрослых пользуются музейные уроки, тематические экскурсии по историческим темам разделов - археологии и казахской этнографии, антропологии, новые выставки с использованием мультимедийных информационных технологий, а также интерактивные экспозиции, отражающие тему истории, природы и искусства Казахстана. Школьники и студенты открывают для себя новые стороны культурного богатства нашей страны и возможности собственного развития, об этом говорят их ответы: «узнаю много нового и интересного, полезного в музее для себя» и др. Среди посетителей все популярней становится мнение, что музей – это не только место получения знаний об истории и культуре страны, но, а также, это место для активного диалога и проведения досуга.

Изучение музейной аудитории, с точки зрения ее формирования, расширения и повышения интереса у посетителей к музею является основой стратегического маркетинга и планирования культурной и научно-образовательной деятельности ЦГМ РК. Как показывает опыт, чтобы добиться успеха в музейной работе, очень важно работать с общественностью, фондами, экспозициями, вести активную деятельность по популяризации музея, его коллекций и услуг, используя современные технологии.

---

1. Архив ЦГМ РК: отчеты (2003-2014 гг.).

2. Музей будущего: информационный менеджмент / Сост. А.Лебедев. – М., 2001.

3. Культурно-образовательная деятельность музеев. Сборник трудов. – М., 1997.

**О.А. Мякишева, научный сотрудник,
Центральный Государственный музей РК, г. Алматы**

ВКЛАД АБДУЛМАНАПА ОРАЗБАЕВА В ФОРМИРОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РК

В археологическом фонде ЦГМ РК хранятся материалы, исследованные и переданные в музей известным ученым, первым профессиональным археологом Казахстана Абдулманапом Медеуовичем Оразбаевым. Всю свою жизнь он посвятил исследованию вопросов, связанных с историей материальной

культуры племен эпохи бронзы и ранних кочевников. В целях исследования роли племен андроновского общества и ранних кочевников в древней истории Казахстана Абдулманап Медеуович изучил большую часть территории Казахстана. За сорокапятилетний период экспедиционной деятельности он исследовал огромный археологический материал, который пополнил ценными данными казахстанскую археологическую науку. Его дело продолжается в исследованиях учеников. Один из его учеников, директор Центра археологии и этнологии при КазНУ им. аль-Фараби, профессор Абдеш Ташкенович Толеубаев, написал: «...мы сегодня можем вполне обоснованно утверждать, что у истоков казахстанской археологической науки, наряду с такими маститыми учеными как А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, несомненно, стоял первый профессиональный казах-археолог А.М. Оразбаев. Начало археологического образования и подготовки археологов высшей квалификации в Казахстане также связано с именем незаурядного ученого, прекрасного педагога – А.М.Оразбаева» [1, с. 7-15].

А.М. Оразбаев внес немаловажный вклад в исследование Восточного Казахстана. С 1947 года, еще, будучи студентом, он принимал участие в работах Восточно-Казахстанской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института материальной культуры и АН КазССР под руководством С.С. Черникова [2, с. 37-58]. Обследование проводилось в долине Иртыша на поселении Мечеть и у села Мало-Красноярки, где было собрано большое количество керамики, найдены бронзовый наконечник стрелы, бронзовая пронизка, медная руда. С.С. Черников датирует эти поселения от раннеандроновского времени до VIII–VI вв. до н.э. [3, с. 40-52]. Велись раскопки в том же году на поселениях, находящихся в Семипалатинских дюнах. Собран подъемный материал: два бронзовых шила, две бронзовые пластинки, обломки зернотерок, куски медной руды, обломки тиглей, обломки керамики и т.д. В 1948 г. этой же экспедицией производились раскопки раннекочевнических могильников в Кула-Журге и Батай, разведка в районе оз. Сарыколь в Абаевском районе [4, с. 143-147]. Раскопаны три оградки могильника эпохи бронзы Жанажурт в Жарминском районе. Весь комплекс вошел в состав археологической коллекции ЦГМ РК. Материал раскопок Восточно-Казахстанской археологической экспедиции 1949 г. пополнил коллекцию музея артефактами могильника эпохи бронзы Сарыколь I и II, и уникальным материалом раннего железного века могильника Чиликты [3, с. 7-35].

В 1985-1988 г. археологическая экспедиция Казахского государственного университета (КазГУ) под руководством А.М. Оразбаева работала в нескольких районах Восточного Казахстана. В Катон-Карагайском, Курчумском и Маркакольском районах были обследованы 43 могильника, в которых зарегистрировано 825 оград и курганов. Раскопаны 44 погребальных сооружения, а в Таврическом районе раскопано 16 оград эпохи бронзы [5, с. 7-35]. В археологические фонды ЦГМ РК Абдулманапом Медеуовичем была передана коллекция археологических артефактов могильника Койтас, представленная десятью образцами керамической посуды, собранная в результате проведенных исследований Восточно-Казахстанской археологической экспедицией 1985 года. Могильник Койтас расположен на северной окраине села Койтас, на правом берегу залива, который образован при разливе Шульбинского водохранилища рекой Кызылсу. Науке могильник известен с начала XX века. В 1910 году впервые В.И. Каменским было раскопано 10 оград эпохи бронзы. Материалы Каменского В.И. были изучены и опубликованы М.П. Грязновым в работе «Древние культуры Алтая» в 1930 г. [6]. Сосуды могильника Койтас орнаментированы треугольниками, меандром и фестонами из сложных геометрических фигур, на плече некоторых сосудов имеются каннелюры, тулово покрыто горизонтальным зигзагом выполненными гребенчатым штампом. С.С. Черников, исследуя характерные особенности орнаментов на сосудах из Восточного Казахстана, выделил наиболее часто встречающиеся элементы: «елочка» из оттисков гладкого и гребенчатого штампа, различные круглые семечковидные и иные вдавления палочки, расположенные рядами или разбросанные по всему тулову сосуда, заштрихованные внутри треугольники и меандры [3, с. 13-15]. Особенно характерно для сосудов из могильника Койтас изображение фестонов. Например: керамический сосуд горшковидной формы КП 24942 (рис. 1), его размеры: высота 22 см, диаметр горловины 21,8 см.

А.М. Оразбаев и А.Т. Толеубаев датируют могильник Койтас концом федоровского и начальным периодом алакульского этапов андроновской культуры, т.е. XVI-XIV вв. до н.э. Материал из этого могильника дополнил уже имеющиеся сведения об андроновской культуре Восточного Казахстана [7].

Ермолаева А.С. в монографии «Памятники предгорной зоны Казахского Алтая» [8] рассматривая керамический материал Восточного Казахстана на обширном фоне типологических параллелей и классифицируя по существующей в археологической науке методике пришла к выводу, что сосуды могильника Койтас имеют общие особенности. По форме типично федоровские и имеют классический федоровский, довольно сложный орнамент: под венчиком ряд косых заштрихованных треугольников, по основанию шейки проведена каннелюра, верхняя часть плечика украшена меандровидными фигурками (КП 24947, рис. 2), под которыми две каннелюры и тройная горизонтальная линия. В средней части тулова помещен меандр, а у дна повторяются косые заштрихованные треугольники. Орнаментальный мотив вертикальный зигзаг встречается также на сосуде из коллекции ЦГМ РК (КП 24943, рис. 3). К собственно федоровскому типу по форме и орнаменту можно отнести и горшок КП 24942 (рис. 1). Он имеет нарядный и сложный орнамент, выполненный, в основном, гребенчатым штампом:

косые заштрихованные треугольники под венчиком, двойные каннелюры, расположенные в местах наибольшего расширения тулова. У сосуда КП 24946 (рис. 3) от основания шейки начинается сплошной горизонтальный зигзаг, прерываемый каннелюрой. У других двух горшечно-баночных сосудов орнамент несложный – это сплошной вертикальный зигзаг, выполненный гладким и гребенчатым штампом. (КП 24943, КП 24944, рис. 3, 5). На фрагментах от остальных сосудов имеются аналогичные элементы орнамента: косые заштрихованные треугольники, каннелюры, вертикальные зигзаги зубчатым штампом, угловые и треугольные вдавления. Форма сосудов могильника Койтас имеет также, общие особенности: шейки прямые или слегка отогнутые, венчики плоские сверху и с наплывом наружу. По мнению А.С. Ермолаевой койтасская посуда отличается от остальной своими крупными размерами – массивные, толстостенные. Имеют высоту 20 и 20,5 см. Эти параметры можно проследить и на сосудах из коллекции музея. Основным элементом орнамента на сосудах этого могильника она выделяет горизонтальный зигзаг, лишь в одном случае выполненный гладким штампом, а во всех остальных – гребенчатым. Наиболее встречаемыми элементами орнамента являлись ряды угловых вдавлений в сочетании с каннелюрами и косые заштрихованные треугольники. Подобные элементы орнамента имеются и на посуде из погребений, раскопанных В.И. Каменским (раскопки 1910 г.). Анализируя койтасскую посуду из раскопок В.И. Каменского, М.Н. Комарова выделила три горшка с алакульским орнаментом. На них особенно характерны зигзагообразная полоса с поперечной штриховкой и ряд из треугольников на плечиках обращенных вершинами вниз [9, с. 61-62]. К этому типу можно отнести горшок КП 24946 (рис. 4) из фондов ЦГМ РК.

В 1986 г. Восточно-Казахстанской археологической экспедицией КазГУ в Катон-Карагайском районе А.М. Оразбаевым впервые на территории Казахстана найдено захоронение в колоде, аналогичное скифо-сакской культуре Горного Алтая, что позволило установить границу распространения на запад этой культуры.

Можем с гордостью сказать, что этот уникальный экспонат хранится в коллекции ЦГМ РК. Так как колода выполнена из дерева и имеет плохую сохранность, сотрудниками музея проведена первичная консервация. В будущем еще предстоит провести ее научное исследование, консервацию и реконструкцию формы.

1. Толеубаев А.Т. А.М.Оразбаев и формирование археологической науки и образования в Казахстане // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Оразбаевские чтения – 2» 9 апреля 2009 г. – Алматы, 2010. – С. 7-15.

2. Черников С. С. Отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции 1947 г. // Известия АН Каз ССР. Серия археология. – 1949. – Вып. 2. – С. 37-58.

3. Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. – М., 1960. – № 88. – 272 с.

4. Нифонтова Л.К. Андроновское погребение в Абаевском районе Семипалатинской области // Известия АН КазССР, серия археологическая. – Вып. 2. – Алма-Ата, 1950. – С. 143-147.

5. Свод археологических памятников Восточно-Казахстанской области. – Усть-Каменогорск, 2006. – 61 с.

6. Грязнов М.П. Древние культуры Алтая // Материалы по изучению Сибири. – Вып.2. – Новосибирск, 1930. – 12 с.

7. Оразбаев А.М., Толеубаев А.Т., Омаров Г.К. Могильник эпохи бронзы Сабындыколь. Этнокультурные процессы на территории Казахстана. – Алматы: Санат, 1996. – 152 с.

8. Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо). – Алматы, 2012. – 236 с.

9. Комарова М.Н. Относительная хронология памятников андроновской культуры // АСГЭ. – Л., 1962. – Вып. 5. – С. 50-75.

Рис. 1. Керамический сосуд. Могильник

Рис. 2. Керамический сосуд.

Рис. 3. Керамический сосуд.
Могильник Койтас. КП 24943

Рис. 4 Керамический сосуд.
Могильник Койтас. КП 24946

Рис. 5. Керамический сосуд. Могильник Койтас. КП 24944

**Н.Ж. Торежанова, научный сотрудник,
Центральный Государственный музей РК, г. Алматы**

ПРЕДМЕТЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ СО СВАСТИКОЙ ИЗ ФОНДА АРХЕОЛОГИИ ЦГМ РК

Памятники эпоха бронзы дают широкое представление об украшениях: представляющие сплав из олова и меди, твердый, легкоплавкий, ковкий и необычно красивый по цвету металл, стал основным материалом для ювелирных изделий. Предметы эпохи бронзы, обнаруженные на территории Казахстана, показывают, что изделиям мастеров было присуще большое разнообразие. При обработке металла – бронзы мастера использовали в большей степени технику литья иковки. Известно, что к этому времени сложились многие формы украшений: головные, серьги, височные кольца, ожерелья, подвески, пуговицы, нашивные бляшки, ручные и ножные браслеты и кольца. В украшениях сочетались практическое, магическое и эстетическое назначения, которые в отдельных предметах имели разное соотношение. В формах и декоре изделий мастера использовали зооморфные, растительные, геометрические и астральные мотивы, имеющие магическое и эстетическое значение.

Предметам эпохи бронзы посвящены научные труды, в которых авторами раскрыты семантика предметов эпохи бронзы (украшения, одежда и т.п.), отражающих мифологические представления людей о себе, природе и Вселенной. Наиболее подробная типология украшений андроновской общности в свое время была предложена Н.А. Аванесовой [1, с. 50]. Вторая глава ее книги «Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР» посвящается украшениям и принадлежностям одежды андроновской культуры, где автор разделяет их на три категории: а) головные украшения, б) нагрудные и шейные украшения, в) украшения для рук, а также подчеркивает особенности технологии изготовления предметов из металла.

В работе Е.Е. Кузьмина «Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев» рассматривает вопросы изготовления одежды и костюмов андроновской общности [2, с. 156]. Автор исследовал покрой андроновской женской одежды и дополняющие ее украшения.

В числе важных исследований следует отметить также работу Е.В. Флек [3, с. 87], в которой анализируются бронзовые бляшки алакульской культуры Притоболья. Значительное внимание Е. Флек уделяет на типологию и технологию изготовления украшений. В результате спектрального и атомно-эмиссионного исследования выясняются технологические характеристики и определяется возможная территория происхождения украшений и их ареал.

Базируясь на вышеназванные труды, написанные на основе многолетних исследований мы попытаемся охарактеризовать несколько нашивных бляшек, имеющих в фондовых коллекциях археологических материалов ЦГМ РК.

Нашивные бляшки как и другие украшения являются важнейшим источником для изучения истории населения степной полосы Евразии, потому как содержат большой объем информации, заключенный в технике изготовления, орнаменте и т.п. Бронзовыми бляшками, имеющими разнообразные формы и изображения украшались платья, они являлись основным украшением нагрудников, налобных повязок.

Первая, из трех хранящихся в фондах ЦГМ РК бляшка (КП 26067/42, фото-1) обнаружена Центрально-Казахстанской археологической экспедицией (ЦКАЭ) (1950-1991 гг.). Сама коллекция была передана в музей археологом Ж.Курманкуловым в 1997 г. В акте поступления не указано место описываемой находки, а именно – из каких поселений или могильников.

Бляшка плоской округлой формы, диаметром 3,1 см со штампованным крестообразным орнаментом – крест прямоугольный, имеющий на концах поперечные черточки, расположенные против часовой стрелки. Лицевая поверхность по краям обрамлена одинарным концентрическим кругом. В связи с ее плохой сохранностью невозможно по бокам обнаружить сквозное отверстие для нашивки.

Вторая бляшка (НВФ 5611/4, фото-2) тоже из коллекции ЦКАЭ 1985 года, найдена в могильнике Ак Мустафа. Бляшка плохой сохранности (сохранена лишь одна четвертая часть), орнамент заметен только на оставшемся фрагменте. Бляшка округлая, со сложным крестообразным орнаментом, который образован из многорядных линий. По краю изделий нанесены три концентрические окружности.

По мнению Е.Е. Кузьмина это украшение или нагрудник появился у андроновцев на петровском этапе и бытовал до позднеалакульского времени. [2, с. 158].

Аналогии этим двум бляшкам можно найти в алакульских памятниках Зауралья, Западного Казахстана в могильниках Тасты бутак, в памятниках Северного Казахстана – Алексеевка, Ефимовка, Чаглинка II, Алыпкаш [1, с. 63]. А.Х. Маргулан в своей работе «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана» анализирует 9 бронзовых бляшек из разных погребений (Былкылдак, Бугулы I), которые отличаются от описанных бляшек орнаментом [4, с. 362].

Бляшки (2 шт.) из могильника Нурманбет (раскопки велись Оразбаевым А.М в 1961 г.) имеют в центре рельефную жемчужину, от которой симметрично отходят крестовидные отростки, образуя равносторонний крест. Но в описании предметов нет привязки к конкретным погребениям, в текстах отсутствуют и описания самих бляшек. Поскольку при жизни А.М.Оразбаева эти материалы остались неопубликованными, работа по подготовке материалов к публикации выполнена У.У. Умиткалиевым и А.Е. Касеналиным [5, с.74].

Многочисленные аналогии предметам эпохи бронзы с крестообразным мотивом можно также обнаружить в декоре тулова и донце керамических сосудов. Например, орнамент описываемых бляшек перекликается с орнаментом на донце керамических сосудов из археологических памятников Казахстана эпохи бронзы: с сосудом с фонда археологии музея (КП 20253/5, фото 3) из детского могильника комплекса Былкылдак II, ограда 3, который находился в северо-западном углу могилы [6, с.113]. У горшка орнамент на шейке состоит из цепочки ромбиков и треугольников вершинами вниз; дно украшено рисунком свастики в виде крестика, расположенным против часовой стрелки.

Свастические мотивы встречаются на донце сосуда и из поселения Атасу (НВФ 6017/1, фото 4) и в декоре тулова керамического сосуда (КП 2241, фото 5) из старых поступлений музея. Особое значение, которое придавалось данным орнаментам подтверждается исследованиями ведущих ученых. Так, ученый-археолог И.А. Кукушкин на основании исследований памятников эпохи бронзы основной акцент делает на семантику андроновского орнамента на керамических сосудах, предлагая «нестандартный подход» в решении дешифровки орнаментов, при этом обращая особое внимание на рисунок, изображенный на днище андроновской посуды. Следовательно, по его мнению округлое днище сосуда играет роль семантического верха, что и подтверждается крестом (свастикой), от которого соответственно расходятся лучи-треугольники, обычно наносившиеся в придонной части сосуда. С этой позиции утилитарная нижняя часть – дно горшка, превращается в семантическую верхнюю и в этом, перевернутом положении орнамента на сосуде, что называется становится с «головы на ноги» [7, с. 107].

Характер же нанесения крестообразного орнамента и композиции Н.А. Аванесова делить на несколько подвариантов: а) бляшка с орнаментом в виде «георгиевского креста», которая найдена в могильнике Алексеевского и является редкостью; б) округлые бляшки, с размещенным в центре крестом и оформленным ломаными линиями, с небольшой жемчужиной в центре. Бляшки орнаментированы в технике пунсона. Они известны из могильника Куропаткино-II (2 шт.); в) дисковидная бляшка со сложным крестообразным орнаментом. В центре – рельефная жемчужина, от которой отходят симметрично четыре крестовидных отростка, образуя равносторонний крест. По мнению Аванесовой эта деталь характерна для бляшек Центрального и Западного Казахстана; г) бляшка с равносторонним крестовидным орнаментом, которая образована из четырех многорядных треугольников с вершинами в

одной точке. Известны они из алакульских погребений могильников Боровое, Нурманбет и Курапаткино-II [1, с. 62].

Необходимо сказать, что бляшки по характеру с крестовидной орнаментальной композицией имеют много вариантов, но кроме них существует множество других блях с не менее интересными композициями и, также являющимися памятниками эпохи бронзы. Анализируя вышеописанные данные блях, можно предположить, что эти бляшки являются специфическим видом продукции металлопроизводства и основным видом украшений для костюма андроновской культуры. Во всех изученных памятниках бляшки с крестообразным изображением встречаются все же в большей степени среди многочисленных нагрудных украшений. Это позволяет предположить, что они выполняли роль оберега. Как известно в цивилизациях Древнего Востока (Египте и Месопотамии) носились разные украшения (подвески, серьги,) с крестовидным изображением, поскольку этот знак для них считался символом вечной жизни и бессмертия. Резюмируя, можно предположить, что эти параллели имеют не случайный характер, но отражают одинаковое во многом развитие религиозно-магических представлений.

Третья бляшка диаметром 3 см, (КП 20252/4, фото-6) передана в 1985 г. археологом Э.Р. Усмановой из музея археологии и этнографии Карагандинского университета в фонд Центрального государственного музея на основании приказа Министерства культуры Каз ССР. Бляшка представляет собой окружность с центра которой отходят несколько лучевых отростков. По краям украшение обрамляется в один концентрический круг. Интересно, что аналогичные бляшки с символом солнца найдены и в погребениях Былкылдак-I, Алексеевского поселения [4, с. 362]. и среди могильной инвентари Притоболья (рис.7, №48) из алакульской культуры [8, с. 108]. Все эти бляшки в виде концентрического круга (солнца – прим. автора) с расходящимися лучами. Аналогии этому орнаменту можно встретить и в керамике эпохи бронзы. Сосуд (КП 26520/1, фото-7) из фондов ЦГМ РК является случайной находкой, обнаруженной в 1998 г. в окрестностях с. Караултобе, Абаевского района, Восточного Казахстана. Донце сосуда украшено расходящимися лучами, но без «обрамления». Они очевидно, символизируют солнце и его движение: солярные знаки встречаются во многих археологических находках и изваяниях. Самые древние из них относятся к энеолиту – времени распространения животноводства, земледелия и металлургии. Известно несколько разновидностей этих знаков, встречающихся на различных предметах и памятниках, в том числе и с изображением солнечного божества на петроглифах, широко известных в Евразии: к примеру, образы солнца в комплексе рисунков Тамгалы в Казахстане.

Таким образом, анализ всех вышеперечисленных крестообразных символов и «лучевых отростков» на украшениях и керамических сосудах эпохи бронзы, позволяют считать, что они помимо непосредственной эстетической роли, выполняли еще религиозно-магическую функцию.

Приведенные в статье артефакты могут служить источниковой базой в дальнейшем изучении и популяризации культуры эпохи бронзы на основании археологической коллекции ЦГМ РК.

1. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР. –Ташкент: ФАН, 1991. – 200 с.

2. Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. – М., 1994. – 464 с.

3. Флек Е.В. Бронзовые бляшки алакульской культуры. Вестник археологии, антропологии и этнографии. – 2010. – № 1 (12). – С. 87-96.

4. Маргулан А.Х. Сочинения. В 14 томах. Том 1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / составитель Д.А. Маргулан. – Алматы: Атамұра, 1998. – 400 стр., илл

5. Оразбаев А.М. Работы на могильнике Нурманбет. Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный 65-летию Ж.Курманкулова. – Алматы, 2013. – 494 с.

6. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – 435 с.

7. Кукушкин И.А. Некоторые аспекты семантики андроновского (федоровского) орнамента. Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири (древность и средневековье). – Барнаул: 2003. – 464 с.

8. Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана: Учеб. Пособие. – Караганда. Из-во КарГУ, 2002. – 138 с.

Фото 1. КП- 26067/42

Фото 2. НВФ-5611/4

Фото 3. КП-20253/5

Фото 4. НВФ- 6017/1

Фото 5. КП-2241

Фото 6. КП-20252/4

Фото 7. КП-26520/1

**З.А. Тебаева, зав. отделом экскурсионно-массовой работы
КГКП «Карагандинский областной историко-краеведческий музей»**

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЕВ В СОТРУДНИЧЕСТВЕ С ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ ПО ИЗУЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

Сегодня музеи занимают одно из ведущих мест на рынке образовательных услуг. В современном мире музей как социальный институт приобретает новое место и назначение. Он становится не только центром хранения и передачи культурного наследия, но и активным элементом общественной жизни.

Республика Казахстан – молодое государство, которое, «вновь» обретая историю и культуру, формирует идеологию, национальное самосознание, особенно в молодом поколении. Особенно актуальным стало и утверждение национальной идеи.

Без прошлого нет настоящего. Эта старая мудрость давно стала постулатом и определила реалии современного мира. Изучение истории родного края всегда будет актуальным для всех времен и поколений. Ибо государство, знающее истоки своего становления, уважающее исторические корни и осмысливающее прошлое – это сильное государство. Сегодня изучение истории, ее документирование, сохранение культурного наследия – одни из приоритетных задач государственной политики в Казахстане.

Как отметил в своем Послании «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Президент страны Нурсултан Назарбаев: «Нам нужно продолжить работу по формированию исторического сознания нации... Я верю, что достойная история, память наших славных предков помогут нам преодолеть трудности грядущего времени...» [1]. Поэтому бесспорно, устремляя взгляды в будущее, к покорению новых высот, важно бережно хранить исторический код своего народа. Расширяя горизонты развития – необходимо укреплять историческую память. В этом индивидуальность каждой страны, ее суверенитет и самобытность. В выполнении данных задач заключается и миссия важнейших институтов – музеев. Именно они формируют чувство сопричастности к прошлому, наглядно демонстрируя богатую историю различных цивилизаций и культурное наследие предков.

Изучению летописи родного края в Казахстане придается сегодня первостепенное значение. И очень верно обозначает перед нами задачу наш президент Нурсултан Назарбаев, что историю писать надо, не искажая исторические процессы. И инициированная Главой государства программа «Народ в потоке истории» нацелена на восстановление национальной истории, расстановку объективных акцентов

без идеализации прошлых этапов и объективным описанием двадцатилетней истории независимого Казахстана. Летопись народа и государства на определенном этапе развития формируется из множества составляющих. Одними из важнейших являются документальные исторические памятники. Архивные документы и материалы, фотографии – все это широкое поле для изучения национальной истории.

Карагандинский областной историко-краеведческий музей был открыт в 1932 году. В первые годы фонды музея насчитывали 712 экспонатов. На сегодняшний день в фондах музея насчитывает свыше 147 тыс. единиц хранения памятников материальной и духовной культуры. Здесь хранятся ценные коллекции палеонтологии, археологии, этнографии, декоративно-прикладного искусства, нумизматики, редких книг, документов и фотоматериалов.

В период Независимости Казахстана начинается создание новых типов музеев и культурных центров, становление новых форм музейной работы, внедрение инновационных методов в музейной работе. Следуя новым направлениям музейной деятельности, в 2002 году впервые в Казахстане, в рамках проекта по научной разработке компьютерной анимации антропологических портретных реконструкций и их экспонированию, в музее открылась новая экспозиция – галерея портретных реконструкций древнего населения Казахстана «Лики предков». В этой уникальной коллекции представлена реконструкция лиц реальных людей, населявших территорию современного Казахстана с древнейших времен, начиная с эпохи бронзы и заканчивая поздним средневековьем. Их облик был восстановлен в лаборатории пластической реконструкции Московского института этнологии и антропологии им. М.М. Герасимова. Эта экспозиция позволяет проследить за многогранным процессом этногенеза казахского народа, в формировании которого принял участие целый ряд самых разных древних этносов. Оригинальная методика реконструкции лица по черепу и дальнейшее его «оживление» с помощью компьютерной графики позволило открыть совершенно новую страницу в музейном деле и популяризации древней истории Казахстана, что способствует формированию культурных ценностей у посетителей. В 2010 году был открыт зал «Сакская культура». В новом уникальном зале «Сакская культура» проводятся не только экскурсии, но интерактивные уроки для учащихся лицеев, гимназий, школ.

Одним из приоритетных направлений в пропаганде историко-культурного наследия являются массовые мероприятия. Культурно-просветительская деятельность музеев в последние годы приобретает большое значение не только для успешной работы самих музеев, но и для исторического и культурного развития общества, так как музей – это, прежде всего, место изучения и сохранения культурно-исторических традиции и ценностей [2, с. 95] Ведь именно в музее осуществляется передача огромного исторического опыта молодому поколению. Материалы музея, представленные в доступной форме, дают возможность соприкоснуться с историей своего города, республики, страны, призваны формировать у детей первое представление об окружающем мире, воспитать любовь и уважение к прошлому своего края, своей страны, привить уважение к мастерству и изобретательности предков.

Большое внимание музеи области уделяют разработке инновационных проектов. В 2012 году в рамках празднования Международного Дня музеев и 80-летия областного историко-краеведческого музея был проведен областной музейный праздник «Ожившие» страницы истории», где ярко и красочно была представлена инсталляция Кояндинской ярмарки (XIX – начала XX вв.). Перед жителями города распахнулись торговые ряды знаменитой ярмарки с купцами и коробейниками. Вновь заработали телеграф, банк и почта, где раздавали газету «Ярмарочный вестник». Музейный праздник получил большой резонанс среди жителей и гостей города Караганды, которые в этот день смогли окунуться в атмосферу Кояндинской ярмарки прошлых веков.

Большую популярность получили акции «Ночь в музее» с театрализованной экскурсией «Ожившие страницы истории» по экспозиции музея. В течение акции проходят выставки мастеров-прикладников и коллекционеров с проведением мастер-классов по декоративно-прикладному искусству. Для участников акции- учащихся школ и студентов вузов- проводятся интерактивные конкурсы на знание истории и материала экспозиции музея «Найди экспонат», «Историческое лото» и др. Такие мероприятия призваны привлекать и заинтересовать молодое поколение историей страны и края.

В рамках проведения национального праздника Наурыз, в целях пропаганды по сохранению культурного наследия казахского народа и возрождения национальных традиций и обычаев традиционно проводятся театрализованно-этнографические праздники «Наурыз – тойы дәстүрлі мереке», тематические экскурсии «Юрта в представлениях, верованиях и обрядах казахского народа», экскурсии – видеоряд «Традиции и обычаи казахского народа», «Казахское прикладное материальное искусство», передвижные выставки «Наурыз – праздник тюркских народов», «Этнографиялық мұралар», «Қазақтың дәстүрлі ою-өрнектері» и другие на основе фондовых коллекций.

Большой популярностью пользуются выездные экскурсии по историческим местам края: памятным объектам КарЛАГА (в том числе мемориальному комплексу Спасска). Увеличилось количество проводимых экскурсий по краеведению. В Областном историко-краеведческом музее работают проекты «Улицы нашего города», «Караганда спортивная», «Подвигу жить в веках» по следам воинской и трудовой славы г. Караганды и др. В целях реализации программы «Народ в потоке истории» Областным историко-краеведческим музеем была организована Акция «Дар любимому городу» к 80-летию г.

Караганды. В проведении акции активное участие приняли учащиеся ряда школ города, они не только раздавали рекламные листы, но и проводили сбор экспонатов у жителей.

Постоянный рост популярности музеев в современном обществе отражает глубинные социально-экономические изменения, повышение культурного и общеобразовательного уровня народа, повышение интереса к истории, историческим памятникам [3, с. 270] Вместе с тем это стремление широких масс к потреблению информации путем непосредственного контакта с первоисточниками. Однако эти объективные процессы не освобождают от необходимости приложения специальных усилий по популяризации музеев. Отметим, что популяризации музея способствуют его научные публикации. Выпущенные в свет научно-исследовательские, методические или научно-популярные труды музея привлекают к нему внимание общественности.

Широкие возможности для научной популяризации и рекламы музеев, как и других научных и просветительных учреждений, открывают средства массовой коммуникации (телевидение, радио, пресса), которые в своих программах освещают работу музея, показывают его экспозиции, хранящиеся в нем предметы и коллекции, рассказывают о них.

Таким образом, историко-краеведческий музей, создавая условия для активизации посетителей, повышает социальную активность музея как одного из культурных центров не только Карагандинский области, но и всего Центрального Казахстана.

1. Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, и единое будущее. – Астана, 2014.
2. Музейная энциклопедия. – М., 2001. – Т.2. – С. 95.
3. Музееведение. Музеи исторического профиля. – М.: Высш. школа, 1988. – С. 270.
4. Новожилова В.А. Методика и содержание культурно-образовательной работы в музее. – М., 2003.
5. Музеи Казахстана. – 2007. – № 1.

**М. Нурпеисов, ученый секретарь,
Г. Билялова, зав. отделом древней, средневековой истории,
Музей истории г. Алматы**

ЭКСКУРСИЯ В ГЛУБЬ ВЕКОВ

Музей истории города Алматы открыт в 2002 г. Является ведущим научно-исследовательским и культурно-образовательным учреждением, города Алматы. Экспозиция музея представляет историю Алматы с периода возникновения первых поселений на территории города и его окрестностей до сегодняшних дней. Отдельные разделы посвящены образованию казахской государственности, верненскому периоду, истории современного Алматы. В музейный комплекс входит археологический парк «Боралдайские сакские курганы», где в будущем будет создан музей под открытым небом. Музейные коллекции хранят более 35 тыс. предметов, рассказывающих о 1000-летней истории города. Музей регулярно проводит выставки, международные конференции, «Круглые столы» по вопросам историко-культурного наследия.

Алматы сегодня – это крупнейший мегаполис Казахстана, финансовый, экономический, научный, культурный центр, наделенный особым статусом города республиканского значения, имеющий многовековую историю, переживший периоды расцвета и упадка.

История Алматы отражает весь сложный многослойный многовековой путь, пройденный независимым Казахстаном. Этот город – своеобразный аккумулятор истории, творец многих исторически значимых событий.

Реконструкция истории города Алматы, дает нашим современникам возможность встречи с материальным и духовным наследием прошлого, позволяет четче и яснее осознать настоящее и с оптимизмом смотреть в будущее.

Главной задачей, поставленной акиматом Алматы перед историками является определение возраста города и места его зарождения. Поэтому в первую очередь была проведена большая работа по выявлению и сохранению памятников историко-культурного наследия на территории города. Среди них выделяется величественный некрополь кочевой элиты – Боролдай.

Постановлением Акима города № 1/185-390 от 28 марта 2006 года территория, занимаемая курганами, площадью 430 га передана под юрисдикцию Музея истории города Алматы для создания музея под открытым небом – Археологического парка «Боролдайские сакские курганы», который будет включать в себя собственно археологический парк и этнопарк «Памятники кочевой архитектуры и быта казахского народа».

Курганный могильник Боролдай на северо-западе города Алматы, между реками Улкен Алматы на востоке и Боролдай на западе. На севере граничит с поселком городского типа Боролдай, а на юге – с БАКом и состоит из 47-ми курганов. Памятник до настоящего времени сохранил свой культурный

и природный ландшафт, избежал застроек и разрушений и является единственным памятником эпохи раннего железного века, сохранившимся на территории крупного мегаполиса. Уникальность могильника не только в его сохранности. Ряд курганов – доминантов (диаметром 80-150 м, высотой 10-14 м), являющихся системообразующими элементами некрополя, позволяют характеризовать его как династийный царский погребальный комплекс (фото 1).

Как показали первые разведки, вокруг курганов находятся различные внекурганные объекты: ограды, поминальные кольца, жертвенники. Для более полного понимания памятника необходимо тщательно исследовать всю территорию могильника, включая скрытые под толщей напластований внекурганные выкладки. Все это дает основание ставить вопрос о сохранности не только курганов, но и всей территории комплекса и создания на данной территории музея под открытым небом.

Идея сохранения этого уникального памятника возникла давно. В течение последних десятилетий не раз ставился вопрос о сохранении некрополя, но предложение о создании на его месте археологического парка было выдвинуто впервые.

Создание Археологического парка обусловлено тем, что современные типы музеев под открытым небом не могут быть только заповедниками, они должны быть активными средствами коммуникации населения и культурной среды. Одной из таких форм, появившихся в последнее время, являются археологические парки, где сочетаются зоны археологической консервации памятника и различные формы статических и музейных экспозиций.

Археологический парк – оптимальная форма сохранения природного и историко-культурного наследия, качественно новое явление по отношению к другим видам музея под открытым небом. Предлагаемая нами форма формулируется как музей, где объекты расположены на месте своего создания, скомпонованы с перенесенными и воссозданными.

На территории археологического парка предполагается организация трех зон. Первая из них будет состоять из самого некрополя, в том, числе курганов, которые предполагается исследовать и полностью восстановить, т.е. курганы будут тщательно раскопаны, а затем музеефицированы. Музеефикация предполагает документальную реконструкцию не только культурного ландшафта, внешнего облика курганов, но и внутрикурганного устройства, погребального комплекса.

Восстановленные археологические объекты органично впишутся в естественную природную среду, посетители ознакомятся с реконструированными археологическими объектами. Остальные курганы будущего парка – 47 сакских и усуньских курганов должны сохраниться в первоначальном виде. Во второй зоне, свободной от режима консервации и не содержащей подлинных памятников археологии, будут созданы макеты археологических объектов различных эпох в натуральную величину. В этой же зоне предполагается размещение экспозиции по казахской традиционной кочевой культуре – этнопарка «Памятники кочевой архитектуры и быта казахского народа».

На территории, свободной от подлинных памятников и музейной экспозиции – третьей зоне, окружающей некрополь и музеефицированные объекты, будет развернута садово-парковая зона, где будут сосредоточены основные объекты туристического обслуживания. В целом, предполагалось не только восстановление природного и культурного ландшафта, создание археологического парка на месте археологических раскопок с полной реконструкцией наземных и внутримогильных конструкций, но и организация соответствующей музейно-туристической инфраструктуры.

В 2007-2010 гг. были построены входная группа, административное здание, ограждение территории археологического парка, заасфальтированы подъездные дороги к парку и дорожки, ведущие к зданию администрации. Проводились работы по благоустройству и озеленению территории парка. В настоящее время разрабатывается технико-экономическое обоснование проекта археологического парка «Боралдайские сакские курганы».

В последнее десятилетие в г. Алматы была развернута большая программа изучения культурного наследия. Предгорья Заилийского Алатау освоены человеком еще в период бронзового века, в XVIII-VIII до н.э., когда здешние места стали населяться племенами андроновской культуры. Археологические исследования на комплексе Бутакты 1 проводившиеся в 2003 году выявили самый ранний слой датируемый эпохой бронзы. Поселение расположено на юго-восточной окраине г. Алматы в урочище Медеу, на ровной террасе правого берега реки Жарбулак. Жилище эпохи бронзы представляло собой полуземлянку квадратной формы, размерами 11x11 м. По центру жилища были врыты массивные деревянные бревна, крыша была четырехскатной, стены оштукатурены глиной. Среди найденных предметов встречаются каменный инвентарь – зернотерки, песты, ступки, а также бронзовые иглы, проколки, бусы. Керамический материал представлен плоскостонными сосудами разных размеров.

В 2006 г. был исследован могильник раннего железного века Улжан-2, расположенный в микрорайоне Улжан на правом берегу реки Улкен Алматы. Могильник состоит из пяти курганов, вытянутых в цепочку по линии северо-восток-юго-запад. Насыпи курганов состоят из земли и камня. Могильник расположен среди жилых домов, территория активно застраивается. Так, с северной стороны в насыпь кургана № 4 врезан жилой дом, подошвы насыпи были срезаны при возведении построек. Сам курган представляет собой довольно сложное архитектурное сооружение, состоящее из

погребальной камеры и насыпи в четыре слоя. Слой насыпи может отражать количество тризн, после завершения каждой из которых насыпался новый слой. С 2009 года ведутся исследования на городище Алматы (Алмаарасан). Академик К.М. Байпаков отождествляет его с городищем, обследованным в конце XIX в. известным востоковедом В.В. Бартольд. В настоящее время раскопаны целые кварталы, осуществляется музеефикация исследованных жилищ. Проводятся работы на аварийных археологических объектах (фото 2-3).

2014 год порадовал рядом интересных находок. При исследовании двух аварийных курганов могильника Кок-Кайнар на северо-западе города были найдены интересные артефакты. В кургане № 1 были обнаружены два женских захоронения. Одно из захоронений оказалось абсолютно нетронутым (фото 4-6) деревянном погребальном ящике лежали останки молодой женщины, рядом находилась характерная для этого захоронения погребальная утварь. Три красивых погребальных керамических сосуда и большое бронзовое зеркало, над загадкой которого до сих пор ломают голову специалисты-археологи не только Музея истории города Алматы, но и Института археологии имени А.Х. Маргулана КН МОН РК.

Кроме того, были найдены различные ювелирные украшения: бронзовые шпильки для волос и перстень. Стенки могильной ямы были оштукатурены специально привезенной серой глиной. Сверху могилы было своеобразное надмогильное сооружение из паксовых кирпичей, опорой которого служили деревянные столбы. В соседнем кургане № 2 на четырехметровой глубине находилось мужское захоронение, разграбленное еще в древности. К нашему счастью, были найдены два уникальных фрагмента, относящиеся к костюму погребенного: золотая пластинка с изображением орла в геральдической позе и золотая фигурка барса, которые по всей вероятности украшали навершие головного убора погребенного. Сверху этой могилы археологами зафиксированы остатки надмогильного сооружения, а также фрагмент свода, перекрывавший пространство над могилой. Этот свод был прокален, что говорит о том, что там горел огонь (фото 7-10). На данный момент музейными специалистами проводятся лабораторные исследования археологических находок.

Все эти исследования создали совершенно новую научную ситуацию, позволившую говорить о возрасте Алматы. Уже дважды, в 2006 и 2010 гг., ученые обсуждали возраст города в формате научно-практических конференций, представляя общественности факты о 1000-летней истории Алматы. По итогам конференции 2010 года алматинские ученые пришли к следующим выводам: X-XI вв. можно считать временем возникновения города Алматы. Средневековый город активно жил в X-XIV вв. и пришел в упадок в XIV-XV вв. в ходе междинастийных войн Чингизидов и в результате разрушительных походов Тимура и Тимуридов. Оседлая жизнь здесь, однако, продолжала существовать и развиваться в XIV-XIX вв., особенно в эпоху формирования Казахского ханства, во второй половине XVI в. Основанный в 1854 году на месте древнего Алматы город Верный (Алматинск) – Алма-Ата – Алматы, является важной частью тысячелетней истории города, открывшей новую страницу истории Алматы.

Таким образом, деятельность Музея истории города Алматы в сохранении и развитии культурного потенциала, характеризует его как важный структурообразующий элемент в развитии экономики города, связанной со строительством, реставрацией и музеефикацией богатого исторического наследия.

Фото 1. Дирхемы - средневековые монеты Алматы.

Фото 2. Музеефикация городища Алмарасан.

Фото 3. Некрополь
Боролдай.

Фото 4. Фигурка кошачьего хищника. Могильник Коккайнар.

Ү.А. Ашимова,
ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ.

ФОТОҚҰЖАТТАРДЫ САНДЫ ФОРМАТКА АУЫСТЫРУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

(Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесінен)

Фотоқұжаттар бүкіл бір елдің, ұлттың тарихи тағдырынан мәлімет беретін дереккөздер. Музей, мұрағат және жеке коллекциялардағы фотоқұжаттар – ел тарихына қатысты маңызды жағдайлар туралы естеліктер болып табылады. Сондықтан музей жинағын тарихи дерек тұрғысынан зерттеу, насихаттау, сақтау мәселелері қоғам үшін өзекті екені сөзсіз. Өйткені музей жинақтамасындағы материалдар орасан зор ақпараттық әлеуетке ие. Дегенмен, кез келген музей қорында сақталатын музейлік құндылықтардың барлығы дерлік физикалық-механикалық, химиялық өзгерістерге ұшырайды немесе табиғи ескіреді. Оның бірнеше себебін қарастыруға болады. Біріншіден, бұл өзгерістер, негізінен, ауа мен жарықтың әсерінен болады. Екіншіден, жәдігерлер биологиялық зиянды жәндіктердің, микроорганизмдердің де әсерінен бұзылуы мүмкін. Аталған факторлардың әсері, ықпалы бір-бірімен тығыз байланыста. Үшіншіден, температураның белгілі бір деңгейі және ылғалдық дәрежесі экспонаттардың табиғи көнеру процесін тездетуі немесе бәсеңдетуі мүмкін. Ауаның жоғарғы дәрежедегі ылғалдылығы, ғимаратта, бөлмеде газды ластанған заттардың болуы зиянды химиялық қоспалардың пайда болуына әкеп соқтырады. Төртіншіден, санитарлық-гигиеналық тәртіптің сақталмауы.

Санитарлық-гигиеналық тәртіптің сақталмауынан бұзылудың екі түрі бар: Атмосфераның газ тәрізді қоспалары. Олардың ішіндегі ең қауіптісі – күкірт диоксиді, азот оксиді, формальдегид (кұмырсқа қышқылы) және озон. Күкірт диоксиді сумен әрекеттесе күкірт қышқылын түзеді. Күкірт диоксидінің негізгі массасын антропогендік көздер ([жылу энергетикасы](#), [өнеркәсіп](#), [коммуналдық-тұрмыстық сектор](#), [көлік](#)) шығарады. Ауада бұлардың кейбіреулері микроскопиялық мөлшерде болса да бар. Дәл осы аз көлемнің өзі фотоқұжаттар бұзылуының жеделдеткіші болып табылады. Газ тәрізді қоспалардың әрекеттесуі нәтижесінде қауіпті химиялық реакциялар жылдам жүріп, қышқылдар түзіледі. Ал оның нәтижесінде құжаттардың ескіру процесі жеделдейді.

1. Қор қоймалары ішіндегі құрылыс және әрлеу, өңдеу материалдары, жиһаздар мен оргтехникамен жұмыс жасау барысында пайда болатын бұзылулар. Яғни шаңсорғыш, көшірме жасағыш және лазерлі басып шығару аппаратымен жұмыс істеу негізінде озон, азот оксиді бөлінеді. Қор қоймасындағы жиһаздар (шкафтар мен стеллаждар, қораптар және т.б.) қышқыл немесе сілті (сілтілер өте ылғал тартқыш заттар), альдегидтер, пероксидтер мен күкірт оксидтерін бөлсе, ағаш-жаңқалы тақтайшалар бір тәулікте текше метріне 35 мг формальдегид бөледі. Қышқыл және оны түзуші газдар (күкіртті газ, азот оксиді) фотосуреттердің желатин қабатын бүлдіріп, қағазды жұмсартады және целлюлозаның бір-бірінен ажырауына әкеп соқтырады. Сол сияқты шаң мен күйенің әсерінен де бұзылулар орын алады. Кейбір жәдігерлерге жоғары деңгейдегі ауа ылғалдылығы мен жарықтың түсуі бір мезгілде болса, тез бұзылып, ескіреді. Сонымен қатар негізі қағаз болып келетін музей заттарын сақтауда қағаз жарық пен кебуден, жазу мәшенкелеріне терілген мәтіндер жарық әсерінен өшіп кететін болса, қалам мен пастелмен орындалған суреттер шайқалуға, жоғары діріл деңгейіне сезімтал болып келеді. Қағаз +17° +19°C, 50-55% ылғалдықта, көркемөнер суреттері +12°+18 °C және 60-70% ылғалдылықта ақ-қара суреттер + 12°C дейін, 40-50% ылғалдылықта, түрлі-түсті сурет +5° C дейін, 40-50% ылғалдылықта

сақтауды қажет етеді [1, 405-406 бб]. Сонымен қатар негізі қағаз болып келетін музейлік заттар ылғалды ауа жағдайында және суықта қауіпті зақымдарға душар болады. Жарыққа төзімділігі жағынан материалдар үш топқа бөлінеді, солардың ішінде қағаз, фотосуреттер төмен төзімділіктегілер қатарына жатады.

Температураның белгілі бір деңгейі және ылғалдық дәрежесі де жәдігерлердің табиғи көнеру процесін тездетеді. Осындай түрлі өзгерістерден түпнұсқа бұзылса орны толмайтын өкінішке әкеп соғады. Фотосуреттер мен құжаттар уақыт өткен сайын алғашқы түрін жоғалтып, тіптен мүлдем пайдалануға жарамай қалуы да мүмкін. Қазіргі таңда фотосуреттер мен құжаттарды сақтаудың бірден-бір жолы – санды форматқа көшіру арқылы сақтау мүмкіндігі [2, 4-5 бб.]. Бастапқы құжат көнергенде немесе бұзылғанда санды көшірме түпнұсқаның статусына ие болуы мүмкін.

Санды көшірме жасау (оцифровка) дегеніміз - белгілі бір техниканың (сканер немесе фотоаппарат) көмегімен фотосуреттің, құжаттың электронды бейнесін түсіру. Қазіргі уақытта әлемдегі және көршілес Ресейдегі жетекші музейлердің тәжірибесіне көз салар болсақ, олар жоғарыда аталған санаттағы құжаттардың барлығын сандық форматқа көшіру жұмыстарын осыдан он шақты жыл бұрын бастап кеткен. Құжаттарды жаппай сандық форматқа көшіру не үшін қажет? Құжаттарды сандық форматқа көшірудің маңызы музей үшін өте зор. Оған екі-үш жолмен қысқаша тоқталайық, біріншіден, құжаттардың сақталу жағдайын қамтамасыз етеді, яғни көшірме құжаттарды көрме жұмыстарына, экспозицияға, электронды бағдарламаларға («Музеолог» электронды бағдарламасы), ғылыми каталогтарға және т.б. мақсаттарға пайдалануға болады. Құжаттарды бірнеше мәрте қолмен ұстап қарау, оның бұзылу процесін жеделдететіні белгілі. Екіншіден, музейлік ғылыми-білім жұмыс бағытында ізденген ғылыми қызметкерлер, зерттеушілер үшін қордағы қажетті мәліметті жедел түрде табуға жол ашады, яғни ақпаратқа қол жетімділік және оны ұқсата білу (пайдаға асыру) тиімділігі. Үшіншіден, музейдің фото және құжаттық деректерден тұратын құндылықтарының толық *сандық мұрағатын* қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тарихи фотоқұжаттар, аудио-видеоматериалдар, қолжазбалар және негативтерді (шыныға я үлдірге түсірілген сурет) сақтауды қамтамасыз ету үшін сандық көшірме жасау заман талабы. Санды көшірмелер жасау ғылыми-зерттеу және қалпына келтіру жұмыстарын да жеңілдеті түседі әрі бірегей материалды ұзақ сақтаудың міндетті кезеңі болып табылады. 2003 жылы ЮНЕСКО «Санды мұраны сақтау туралы хартия», «Санды мұраны сақтау бойынша нұсқаулық» және «Аудиовизуалды мұраны сақтау бойынша бастама» сияқты 3 маңызды құжат қабылдаған болатын. Бұл маңызды құжаттар әлі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ. Көтеріліп отырған мәселеге ЮНЕСКО-ның 2008-2013 жж. арналған «Жалпыға ортақ ақпарат» Стратегиялық жоспары қабылданғаннан кейін ерекше назар аударыла бастады. Осыған байланысты санды көшірме жасаумен белсенді түрде айналысып отырған музейлер қатарында Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейін (Кунсткамера) атауға болады. Бұл музей коллекцияларының санды көшірмесін жасап, КАМИС мәліметтер базасына енгізген. Сонымен қатар бірегей онлайн-ресурс құрылып, музей сайтында ашық, қол жетімді түрде орналастырған. Сол сияқты Ресейдегі Мемлекеттік тарихи-архитектуралық және көркемөнер музей-қорығы өз қорындағы барлығы 120 мың сақтам бірліктің санды көшірмесін толықтай жасаған. Және бұл музей-қорық музейлер қызметін ақпараттандыруда ең алдыңғы қатарлы аймақтық және Ресей музейлері арасында алғашқы болып өз жинақтамаларының иллюстрацияланған каталогын ғаламтор беттеріне орналастырған [3.].

Отандық музейлер арасында аталмыш мәселе кейінгі кездері ғана қолға алынып, фотоқұжаттардың санды көшірмесін жасауды алғашқы болып *Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі* (әрі қарай – ҚР МОМ) бастады. ҚР МОМ фотоқұжаттар қорында қазақ халқының тарихы, салт-дәстүрі, өмір сүру қалпы, шаруашылығы, тұрмысы, жалпы тіршіліккамы жүйесі толық көрініс тапқан 110 мыңға жуық фотоматериалдар (фотосуреттер, сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар, карта-схемалар, газеттер, альбомдар, кинофильмдер мен шыны негативтер, слайдтар, аудио-видеоматериалдар және магнитофондық жазбалар) сақталған және бұл құжаттардың визуалды дерек ретінде түпнұсқалық маңызы өте жоғары. Аталған қорды санды форматқа көшіру жұмыстары 2012 жылдан бастап жүргізіліп келеді. Қазіргі таңда 28 мыңға жуық сақтам бірліктің (әрі қарай – с.б.) санды көшірмесі дайындалып, оның ішінде 14600 с.б. «Музеолог» электронды бағдарламасына енгізілді [4, 77 б.]. Фотоматериалдардың санды көшірмесін жасаудың тиімділігі – музей директоры, этнограф-ғалым Нұрсан Әлімбайдың ғылыми жетекшілігі және редакторлығымен орындалған бес томдық *«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі»*¹ атты энциклопедияға иллюстрация ретінде қолдану барысында көрініс тапты. Фотоқұжаттардың тек музейлік құндылық қана емес жалпыға ортақ тарихи-мәдени мұра әрі құнды дереккөзі екенін ескерсек, оларды сақтаудың ықтимал жолдарын қарастырып, кез келген музей өз тәжірибесіне енгізуі қажет. Өйткені жаңа технологиялар мен коммуникациялар саласында қарқынды дамуымен ерекшеленетін ХХІ ғасыр ғылыми, мәдени мекемелердің алдына бірыңғай ақпараттық және білім беру кеңістігіне ену міндетін қойды.

1 *Толығырақ*: Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 5 томдық энциклопедия. Жобаның ғылыми редакторы және жетекшісі Нұрсан Әлімбай. – Алматы. (иллюстрацияланған).

Жоғарыда айтылған ойлардың оймақтай түйіні мынада: музей қорларында және мұрағаттарда тарихи, мәдени және ғылыми құндылықтардың бірегей жинақтамалары қалыптасқан. Қазіргі таңда музейлер алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – біріншіден, коллекцияның сақталуын, екіншіден, олардың қол жетімді болуын қамтамасыз ету. Бұл міндеттерді шешу үшін жоғары сапалы *электронды коллекция* қалыптастыру қажет. Санды көшірмелер ғылыми-зерттеу, қалпына келтіру және т.б. жағдайларда пайдалану үшін өте ыңғайлы. Сонымен қатар мәдени және көркем түпнұсқалардың санды көшірмесі үлкен құндылыққа ие орталықтандырылған электронды депозитаридың негізін қалыптастырады. Жоғары сапалы электронды коллекция қалыптастыру музей ісі жұмыстарын жаңа деңгейге шығарып қана қоймайды, сонымен қатар ұлттық құндылықтардың сақталуын да қамтамасыз етеді.

1. Музейное дело России. 3-е изд., испр. и доп./ Под ред. Каулен М.Е.– М.: ВК, 2010. – 676 с.
2. Длужневская Г.В. Историко-археологическое наследие Азиатской России в фотодокументах второй половины XIX - первой половины XX в. (по фондам научного архива института истории материальной культуры РАН): Автореф. дисс. доктора исторических наук. – СПб, 2008.
3. <http://www.minervaplus.ru/history/history.htm>
4. ҚР МММ 2014 жылға арналған жылдық есебі.

**Турсумбекова Р.О., руководитель группы
по учету фондов ЦГМ РК, г. Алматы**

РОЛЬ ФОНДОВО-ЗАКУПОЧНОЙ (ОТБОРОЧНОЙ) КОМИССИИ В ПОПОЛНЕНИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ МУЗЕЙНОЙ КОЛЛЕКЦИИ (из опыта Центрального государственного музея Республики Казахстан)

Музейная коллекция – научно-организованная, систематизированная совокупность музейных предметов, связанных общностью одного или нескольких признаков и представляющая научную, историческую, художественную, мемориальную или иную культурную ценность как единое целое [1, с.200-201]. Предметы группируются в коллекции по разным признакам – по типам источников, по происхождению, по содержанию. К музейным коллекциям относятся, например, коллекция нумизматики, изобразительного искусства, редких книг и т.д. Музейный предмет определяется как культурная ценность.

Экспертизу и прием культурных ценностей, выявленных музеем, осуществляет фондово-закупочная (отборочная) комиссия (далее – ФЗК (ФОК)). ФЗК (ФОК) является постоянно действующим коллегиальным экспертным совещательным органом при дирекции музея или выставочного зала (далее – музей), функционирующий в соответствии с Положением, утверждаемым в порядке, предусмотренным уставом музея.

Фонды музея пополняются не только путем экспедиционных сборов, научных командировок, закупа отдельных предметов, но и путем дарения населением предметов, связанных с определенными историческими событиями и лицами в них участвовавшими, семейных реликвий и просто предметов повседневного быта и старины, а также разнообразных изделий прикладного искусства, выполненных руками народных мастеров и ремесленников.

Центральный Государственный музей РК (далее – ЦГМ РК) сегодня – это крупнейший музей не только нашей страны, но и Центральной Азии, основную часть которого составляют предметы материальной и духовной культуры, отражающие историю Казахстана с древнейших времен до настоящего времени.

В основу нынешнего музейного собрания легла коллекция музея Оренбургского музея, и музейное собрание составило всего 3760 ед.хр. В 1921 году согласно постановлению Наркомпроса КАССР Оренбургский краеведческий музей реорганизован в Центральный Краевой музей. В результате чего Казахстану по акту были переданы отделу по историко-культурному и природоведению – 4760 экспонатов и наряду с музейной коллекцией была передана библиотека с 7356 книгами. В марте 1927 г. после переезда столицы из г. Кызыл-Орды в г.Алма-Ату Коллегия Наркомпроса приняла решение о перенесении ЦКМ в Алма-Ату. 4 января 1929 года начались переезды из Оренбурга, имевшие на тот момент свои определенные трудности и сложности. Об этом свидетельствуют строки записей из дневника ЦКМ: «6-е июня. Прибыла третья партия имущества в количестве 13 подвод в сопровождении сторожа-кладовщика Костюкова. Партия подверглась пути карантину в виду болезни (ящур) быков. Дорога 250 верст длилась т.обр.26 дней изнузив возчиков и рабочий скот» [2].

В июле 1929 года ЦКМ занял здание Вознесенского кафедрального собора и был переименован в Центральный музей Казахстана. В состав коллекции ЦКМ были включены еще и фонды Жетысуйского (Семиреченского) областного музея, который в свою очередь был основан в 1898 г. при Семиреченском

областном статистическом комитете. Начиная с 1931 года с целью пополнить фонды были организованы экспедиции по побережью рек Алматинки, Чилик, Асы, Сырдарьи и Чу, в районы Алма-Атинской, Акмолинской области, и командировки в Восточный, Западный и Центральный Казахстан.

1941 году к Центральному музею был присоединен Музей религии и атеизма и в 1944 году Центральный музей стал называться Центральным Государственным музеем Каз.ССР. Посильный вклад в развитие головного музея Казахстана внес Абусагит Жиреншин, который руководил музеем с 1942 по 1951 гг. Под его руководством был организован ряд экспедиции по сбору этнографических материалов по истории и культуре казахов. И по сей день с нынешним директором Нурсан Алимбай и под его руководством сотрудники музея участвуют в ряде научных этнографических и археологических экспедициях, а также археографических командировок, как по Казахстану, так и за рубежом (Россия, Монголия, Узбекистан), благодаря чему были собраны ценные полевые материалы, а музейный фонд пополнился уникальными артефактами.

В ЦГМ РК насчитывается около 300 тыс.ед.хр. Основной фонд составляет 211 827ед.хр. Из раритетных музейных предметов можно назвать: золотые изделия из Каргалинского, Жалаулинского кладов, коллекцию Хивинских украшений, парадного оружия и деталей конского снаряжения XIX в., большую коллекцию скифского золота, коллекцию котлов, личную печать Султанмахмуда Торайгырова, похвальный лист с подписью Ы.Алтынсарина, рукопись Турагула об отце Абая, зеркало султана Арыстана Айчувакова, украшенное гравированным орнаментом и аятами из Корана, личные вещи Чокана Валиханова, бешмет ханши Фатимы – супруги хана Жангира, шуба женская на лебяжьем пуху Валихановой Тажибай – сестры Ч.Валиханова, домбра Дильды - жены Абая, скрипка, кобыз и домбра Жаяу Мусы, домбра Амре Кашаубаева, коллекция фотоснимков Н.Пантусова; Должностной знак, «свидетельствовавший о членстве в Верненской исполнительной комиссии», монеты Кушанского Царства IV-Vвв. н.э. и др., а также коллекция произведений художника Н.П.Хлудова [3, с.20, 28]. Музейные экспонаты и коллекции являются Национальным достоянием Республики Казахстан.

Предметы входят в состав коллекций, коллекция – в фонды, а фонды вместе с архивом и библиотекой музея образуют музейное собрание. *Музейное собрание* – научно организованная в соответствии с принятыми стандартами учета, хранения, изучения совокупность музейных предметов, научно-вспомогательных материалов и средств научно-информационного обеспечения, хранящихся в музее.

Выявление и собиране музейных предметов и музейных коллекций, а также их изучение являются одной из основных целей создания музеев в нашей стране.

Экспертные работы, позволяющие определить музейный статус предметов и коллекций, оценивать их стоимость и т.д., проводятся на ФЗК (ФОК).

В компетенцию ФЗК (ФОК) входит (согласно по Положению о фондово-закупочной (отборочной) комиссии ЦГМ РК):

1. Рассмотрение вопросов о приеме в состав музейного собрания культурных ценностей:
  - приобретаемых музеем у физического или юридического лица;
  - приобретаемых путем закупок работниками музея в ходе научных экспедиций и командировок по комплектованию музейных фондов;
  - передаваемых музеем безвозмездно физическими или юридическими лицами;
  - коллекций или отдельных предметов, конфискованных на основании решений судов или уполномоченных на то государственных органов;
  - предметов и кладов, обнаруженных при археологических раскопках экспедиций или в иных случаях.
2. Проведение экспертизы и оценки стоимости культурных ценностей, представляемых на закупку.
3. Осуществление экспертизы новых поступлений для включения в состав музейного собрания и определения их к основному или научно-вспомогательному фондам.
4. Рассмотрение вопросов по формированию музейных коллекций, в том числе:
  - выделения из фондов непрофильных музейных предметов;
  - перевода предметов из состава основного фонда в научно-вспомогательный, из научно-вспомогательного в основной фонд;
  - обоснование целесообразности обмена непрофильных музейных предметов;
  - экспертной оценки сырьевых материалов и полевых сборов;
  - подготовки предложений по списанию (исключению) музейных предметов из учетной документации;
  - утверждения шифров музейных коллекций;
  - систематизации музейных коллекций;
  - временной выдачи музейных предметов для экспонирования на выставках в пределах Республики Казахстан и за рубежом, а также о страховой оценке выдаваемых предметов;
  - подготовки предложений о замене (переписке) книг учета.
5. Рассмотрение вопросов научной обработки фондов:
  - внесение изменений и дополнений в атрибуцию музейных предметов;

– определение степени сложности научной обработки музейных предметов и установление сроков их регистрации в Книге поступлений.

6. Определение места хранения предметов в соответствии с принятой классификацией фондов.

7. Рассмотрение организационных и методических вопросов фондовой работы.

8. Рассмотрение и внесение на утверждение директора музея планов, графиков и актов проверки наличия музейных коллекций и их сверки с учетной документацией музея.

9. Подготовка рекомендаций по вопросам организации внутримузеевского учета и обеспечения сохранности музейных предметов и музейных коллекций [4].

Предметы, поступающие в музей, должны пройти определенный процесс оформления. Данная процедура фиксируется первичным актом и письменным заявлением владельца. Если предметы поступают от организации и частных лиц, они предварительно принимаются на временное хранение (акт временного хранения составляется в 2-х экземплярах, один из которых остается в музее, а второй вручается владельцу), который подписывают владелец предмета и сотрудник музея. Затем научные сотрудники пишут письменное экспертное заключение на предметы. Научный сотрудник проводит первичную экспертизу: изучает технику изготовления и материал, сохранность, собирает информацию, определяет музейное и научное значение [5, с.391].

Экспертное заключение в обязательном порядке должно быть представлено на заседании ФЗК (ФОК) и не должно содержать окончательную денежную оценку предлагаемых предметов, поскольку заключение определяет историческую и культурную ценность коллекции. Бюджет государственных музеев на закупку новых экспонатов ограничен. Соответственно, чем ниже стоимость, тем выше шанс у музея на приобретение большего количества предметов. Этот подход не представляется правильным, особенно в тех случаях, когда продавец не имеет достоверной информации о действительности стоимости предложенных вещей. Эксперт (оценщик) должен, всесторонне изучив предмет, назвать его реальную стоимость [6, с.39].

Оценка предмета осуществляется в каждом случае индивидуально, поскольку учитывается совокупность различных аспектов, связанных с историей его происхождения и бытования, при этом используется различная методика исследования.

Искусствоведы, научные работники, эксперты и оценщики выделяют различные факторы (критерии) стоимости, часто имеющие по совокупности близкий смысл, но при том именующиеся по-разному. Так, при оценке предметов ФЗК (ФОК) музеев, как правило, учитывают следующие признаки:

– мемориальность (наличие клейма, знака, подписи мастера, обозначение места и времени изготовления, роль предмета в коллекции);

– сохранность (в случае неудовлетворительного состояния существует необходимость проведения профессиональной реставрации; необратимый характер изменений оригинального предмета). Стоит учесть, что стоимость профессионально отреставрированного объекта культурных ценностей всегда ниже, чем стоимость оригинального предмета, не требующего реставрации;

– профильность предмета для коллекционного собрания (возможность его оборота в различных направлениях музейной деятельности);

– культурно-историческая значимость;

– причинно-следственные мотивы пополнения коллекционного собрания;

– время и место изготовления, ареал бытования;

– тематическая и этническая принадлежность [7, с.58-59].

Для правильной, объективной оценки предмета необходимо собрать как можно больше информации о предмете. На результат этой оценки будут влиять определенные условия: его физическое состояние, факторы воздействия внешней и внутренней среды, уникальность, время создания и место бытования, авторство, технология изготовления и многое другое. Такую информацию можно получить и зафиксировать уже на первичной стадии получения предмета от самого владельца, что облегчит дальнейшую работу музейного сотрудника занимающегося экспертизой. В редких случаях в музей поступают предметы без «легенды», т.е. как без информации о предыдущих владельцах, так и о том, как и с какой целью они были ими востребованы.

На основании заявления владельца о передаче предметов или коллекций в дар, на закупку, обмен, а также акта приема, легенды, заключений специалистов и, в целом, ФЗК (ФОК) принимает решение о приеме или возврате предметов, а также об их настоящей стоимости.

Важный аспект работы ФЗК (ФОК) представляет оформление документов: протокола, договоров и счетов, актов приема. Протоколы ФЗК (ФОК) хранятся вместе с учетными документами в отделе учета музея. В случае рассмотрения вопросов о безвозмездном получении музейных предметов и коллекций протокол составляется в двух, если на закуп - в трех экземплярах, один из которых хранится у секретаря ФЗК (ФОК), второй передается в отдел учета, а третий передается в бухгалтерию музея для производства расчетов с владельцами согласно договора. При приеме предметов или коллекции на закупку заключается договор в двух экземплярах, один - в бухгалтерию, а второй - владельцу. Заполняется акт приемки в 3-х экземплярах, один из которых хранится в отделе учета, второй передается

в бухгалтерию музея, а третий - владельцу. Поступившие в музей предметы проходят регистрацию в отделе учета. Регистрация новых поступлений является ключевым этапом процесса документирования коллекций. После регистрации в книге поступлений и шифровки предметы передаются в фондовые подразделения хранителям по актам приема предметов на материально-ответственное хранение.

Фонды музея пополняются, задачи и профиль меняются. Неизменным остается суть его деятельности: обогащать, изучать и сохранять свои коллекции, использование их в дальнейшем - научно-исследовательской, культурно-образовательной, просветительской работе и т.д.

Как говорит М.Б. Пиотровский: «Музейный фонд должен быть неприкосновенен. Из него ничто не должно изыматься, кроме самых крайних случаев. Музей – организм, в котором каждая часть неразрывно связана, независимо от того, находится ли она на экспозиции, выставке, в фондах или в реставрационной лаборатории» [8, с.7].

Исходя из выше изложенного, хочется отметить, что культурное наследие и есть духовность нации. Поэтому, пополняя фонд музея, сохраним историю и культуру казахского народа для подрастающего поколения.

1. Основы музееведение. – М., 2013. – 430 с.
2. Дневник Центрального Музея Казахстана. 4 января 1929 г. – 6 сентября 1933 г. // Архив ЦГМ РК.
3. Фотоальбом. Центральный Государственный музей Республики Казахстан. – Алматы: Онер, 2009. – С.18, 28.
4. Положение о фондово-закупочной комиссии ЦГМ РК.
5. Юренева Т.Ю. Музееведение. – М., 2007. – 558 с.
6. Клименко, Н. М., Романова С.М. Некоторые аспекты деятельности экспертной фондово-закупочной комиссии музея: реалии и перспективы.
7. Романова Н.М., Александрова М.А., Михайлова Е.А., Фомичева Н.М. Экспертиза, оценка и страхование музейных предметов. Вопросы теории и практики. – СПб., 2011. – 191 с.
8. Новые задачи музейного сообщества. Из программного доклада М.Б.Пиотровского // Музей. – М., 2010. – №5. – С.7.
9. Шляхтина Л.М. Основы музейного дела. Теория и практика. – М.: Высшая школа, 2005. – 183 с.
10. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – М., 1984. – 151 с.
11. Музейное дело России. – М., 2010. – С.275-306.
12. Управление музеем: практическое руководство // ИКОМ. – 2004. – С.31-51.
13. Черкаева О. От предмета к музейному собранию // Музей. – 2009. – №5. – С. 26-30.

Инструкция по организации комплектования, учета, хранения, реставрации и использования музейных предметов и музейных коллекций Музейного фонда Российской Федерации. 2009 // <http://rudocs.exdat.com/docs/index-79827.html>

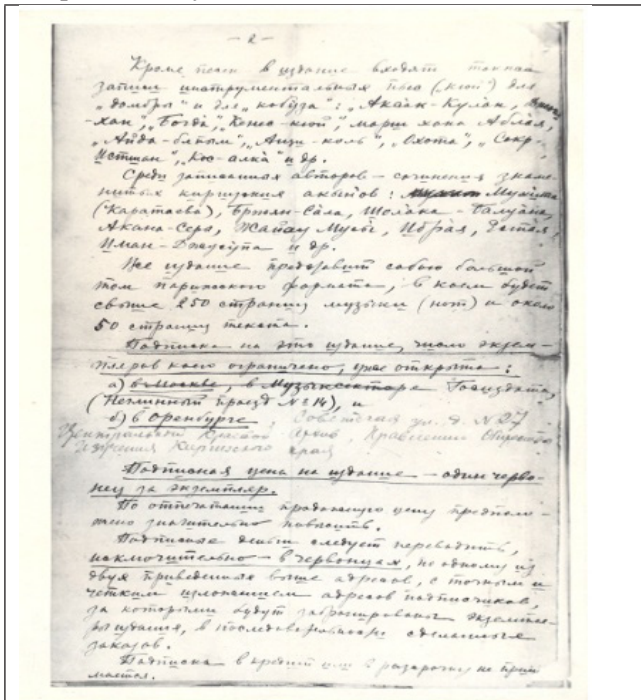
**Г.С. Жапакова, научный сотрудник,
Центральный Государственный музей, г. Алматы.**

ВКЛАД А.В. ЗАТАЕВИЧА В МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО КАЗАХСТАНА ИЗ ФОНДОВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РК

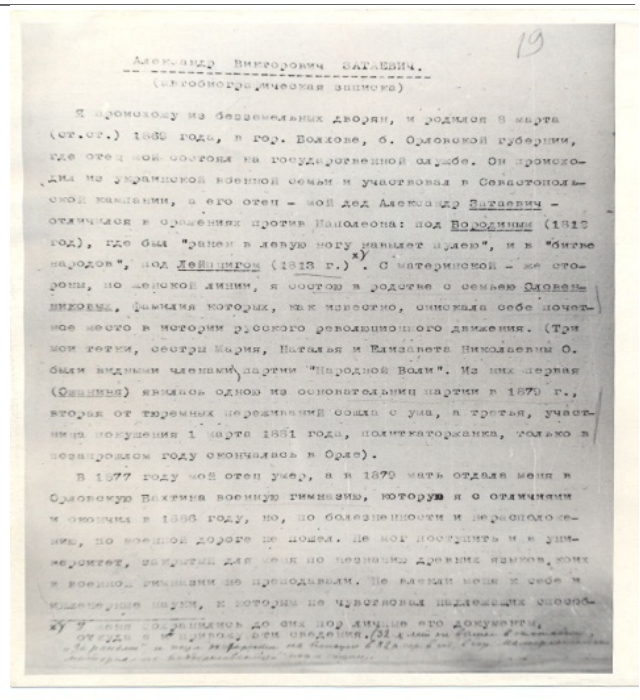
В историю музыкальной культуры А.В. Затаевич вошел как музыкант-этнограф. Не без преувеличения можно сказать, что он значительно расширил представления своего времени о музыке Востока, изменил содержание и смысл самого этого понятия, придал ему иные акценты. Он открыл европейскому миру ранее неведомый музыкальный мир степи, мир, который, удивляя своей непривычностью, своеобразной пластикой, первозданностью мелоса, предстал плодотворной противоположностью бывшим представлениям Европы: экзотике и чувственной утонченности мелодий. 9 августа 1923 года на заседании Президиума ЦИК КАССР А.В. Затаевичу было присвоено звание народного артиста республики, а также постановили издавать его труды, выдать премию в размере 1000 рублей золотом.

Александр Викторович Затаевич родился 20 марта 1869 года в городе Болхове Орловской губернии. По происхождению А.В. Затаевич был из безземельных дворян, из украинской военной семьи. В фондах Центрального государственного музея имеется свидетельство о рождении А.В. Затаевича [1]. Его дед участвовал в Бородинской битве, в битве под Лейпцигом. Его родственники по материнской линии были активными участниками революционного движения в России. Отец А.В. Затаевича состоял на государственной службе, умер в 1877 году. В 1879 г. мать А.В. Затаевича отдает его в Орловскую военную гимназию, которую он в 1886 г. заканчивает отличием. Дальнейшую судьбу А.В. Затаевич не связывает с военным делом. Он пишет, что было несколько причин, которые повлияли на его решение не продолжать военную службу – это слабое здоровье, отсутствие интереса к инженерным наукам. А его мечтой было поступление в консерваторию, так как у А.В. Затаевича с раннего возраста

проявились музыкальные способности. В двенадцать лет он пробовал сочинять пьесы для фортепиано, но, по словам самого А.В. Затаевича этим мечтам не суждено было сбыться, так как сложились трудные финансовые обстоятельства, связанные с тем, что надо было немедленно зарабатывать. Подтверждаются данные факты из биографии А.В. Затаевича фотокопиями автобиографической записки – фондовыми материалами музея [1].

ФКП 10689/1-2. Фотокопия. Свидетельство о рождении. 24 ноября 1877 г. Глянцевая фотобумага, белого цвета. Размер 18 x 24 см. Сохр. – средняя, имеются пятна. Свидетельство о рождении Александра Васильевича Затаевича, заверенная нотариусом.

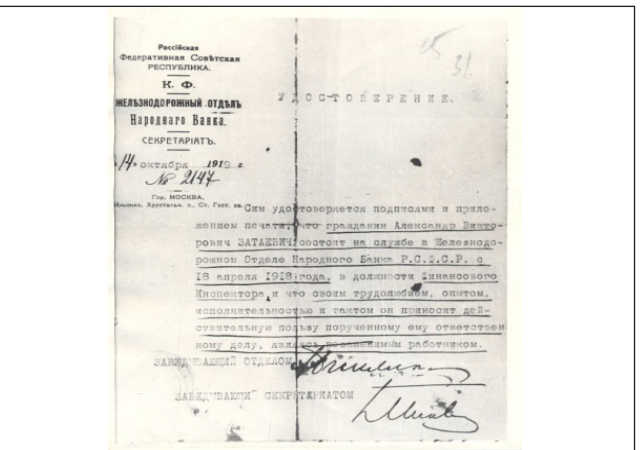

ФКП 10679/1. Фотокопия. Автобиографическая записка. 10 марта 1934 г. Москва. Глянцевая фотобумага, белого цвета. Размер 18x 24 см. Сохр. – средняя. Автобиография А.В. Затаевича, составленная им собственноручно на 8 стр.

В 1886 г. А.В. Затаевич уезжает в Польшу, в Плоцк, где работает в ведомстве внутренних дел и финансов до 1890 г. Позже с 1890 по 1895 гг. работает в городе Петрокове и занимает должность Советника Губернского Правления. Все свободное время А.В. Затаевич посвящает занятию музыкой. В 1896 г. он познакомился с С.В. Рахманиновым, который высоко оценил композиторские способности А.В. Затаевича и посвятил ему «6 музыкальных моментов».

КП 2734 №5. Фотография. Матовая фотобумага, ч/б изображение. Разм. фото – 16,7 x 20 см. Сохр.: средняя, правый верхний угол оторван. Фотография композитора Сергея Рахманинова, подаренная А.В. Затаевичу с дарственной надписью «Моему другу и товарищу по искусству А.В. Затаевичу от С. Рахманинова».

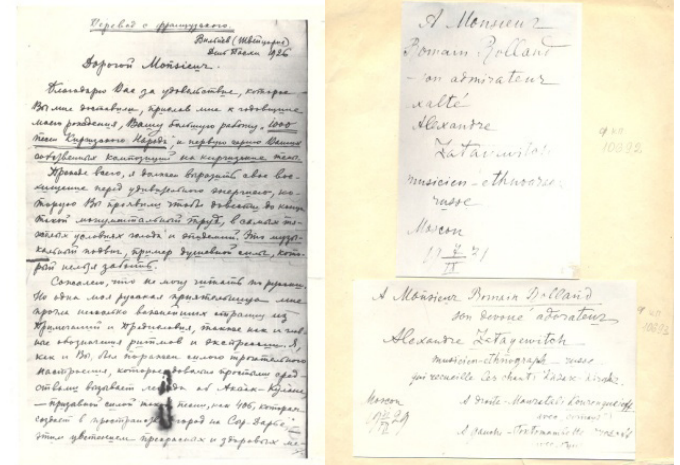

ФКП 10677. Фотокопия. Глянцевая фотобумага, белого цвета. Размер 18 x 24,3 см. Сохр.: средняя, внизу подписи нечеткие, размыты, имеются пятна, посередине есть место сгиба. Удостоверение, выданное А.В. Затаевичу, о том, что он с 18.04.1918 г. состоял на службе Финансового Инспектора в Железнодорожном отделе Народного Банка РСФСР. На 8 стр.

Весть об успехе А.В. Затаевича дошла до Варшавы и его пригласили на службу в Канцелярию Варшавского генерал-губернатора. В его обязанности входило: регистрирование местных городских изданий, редактирование двух научно-популярных журналов «Беседа» и «Просвещение», работа в наблюдательном комитете Консерватории, заведование оперно-музыкальным отделом «Варшавского дневника». Он размещает свои публикации более тысячи рецензий, статей и фельетонов о музыке в газетах. В этот период в Варшаву приезжают представители творческой интеллигенции из России это К.С. Станиславский, В.И. Немирович-Данченко, И.М. Москвин, В.И. Качалов, Л.В. Собинов, П.З. Андреев и др [2].

В 1915 г. А.В. Затаевич переезжает вместе с Канцелярией в Москву. Позже он был отправлен по службе в Петроград. Там он стал работать в должности делопроизводителя «Центрального Комитета по выдаче ссуд лицам, потерпевшим от военных действий». В 1918 г. А.В. Затаевич поступил на службу финансовым Инспектором в «Железнодорожный Отдел Народного банка» с которым переехал в Москву. В фондах ЦГМ имеется фотокопия удостоверения, выданная А.В. Затаевичу о том, что он состоит на службе в должности финансового инспектора в «Железнодорожном Отделе Народного банка» и характеризующая его деловые качества.

После закрытия «Железнодорожного Отдела Народного Банка» А.В. Затаевич уезжает в Оренбург, где находилась его семья. Вдохновленный горячей любовью к национальному искусству, композитор вложил гигантскую энергию и необычайное упорство в своей многолетней работе, проявив вместе с тем замечательное мастерство в записи фольклора и чуткое понимание его музыкальных способностей. Музыкально-этнографическая деятельность А.В. Затаевича получила восторженную оценку со стороны французского писателя и музыкального деятеля Ромена Роллана. Не всем известно, что А.В. Затаевич имел довольно обширную переписку с Роменом Ролланом. Из его писем мы узнаем о его отношении к казахской музыке и мелодиям. Ромен Роллан писатель и музыкальный деятель, к которому А.В. Затаевич, да и другие русские музыканты питали самое глубокое уважение именно за его постоянно высказываемую любовь к народной музыке. «Если ты хочешь узнать душу народа - изучи его песни», это одна из любимых мыслей Ромена Роллана, которую любил повторять Александр Викторович [3, 22-28 с.].

	
<p>КП 2734 №4. Фотография. Глянцевая фотобумага, ч/б изображение. Разм .: 13,5 x 22,5 см; В сохр. Фотография А.В. Затаевича в окружении дочери и сына, рассматривающих газету.</p>	<p>ФКП 10684/1. Фотокопия письма. Глянцевая фотобумага, белого цвета.Размер 18 x 24 см. Сохр. : средняя, пятна в нижней части текста. Перевод с французского языка письма Ромена Роллана А.В. Затаевичу (перевод сделан самим Затаевичем).</p>

В январе 1926 года во всем мире, в том числе и в Советском Союзе торжественно отмечалось 60-летие французского писателя, А.В. Затаевич, посылая юбиляру сборник «1000 песен» писал: «...в дни, когда все наши журналы печатают Ваши портреты и восторженные отзывы о Ваших произведениях, я решаюсь просить Вас благосклонно принять мой скромный труд, памятуя о том, какую важную роль Вы отводите изучению народной музыки». Известно, с какой симпатией и интересом относился Ромен Роллан ко всем переменам в России. Но ответное письмо писателя превзошло все самые смелые ожидания. «Благодарю Вас за удовольствие, - писал Ромен Роллан, которое Вы мне доставили, прислав мне к годовщине моего рождения Вашу большую работу «1000 песен казахского народа и первую серию Ваших собственных композиций на казахские темы». Он пишет, что на него произвела громадное впечатление легенда об Аксак кулане и то трогательное настроение, которое столь простыми средствами вызывает музыка этого кюя. Обо всех же остальных песнях сборника говорит, что это прекраснейшие цветы, которые украшают степь. Посланные одновременно фортепианные пьесы на темы казахских песен тоже заслужили высокую оценку французского писателя, особенно одна из них – «Каргам-ау».

«Каргам-ау» долго будет звучать в моих безмолвных беседах с самим собой» – писал он. Вместе с этим письмом Роллан прислал в подарок А.В. Затаевичу две свои книги. На титульном листе книги «Музыканты прошлых дней» замечательная надпись: «...господину А.В. Затаевичу в знак уважения и братской симпатии с благодарностью за открытое мне сокровище народных песен казахов».

Последний обмен письмами и встреча А.В. Затаевича с Роменом Ролланом произошла в 1935 году, когда писатель с супругой посетили Москву. При встрече А.В. Затаевич сообщил, что им подготовлен новый том казахских песен из 400 номеров [4].

В 1925 г. известный ученый-этнограф и музыкант А.В. Затаевич опубликовал труд «1000 песен казахского народа» - плод многолетней работы по сбору и систематизации музыкальных произведений казахов.

Работая над ней, А.В. Затаевич изучал, вступал в круг нового для себя языка казахской музыки, втягиваясь в новое мыслительное пространство, осваивая стиль и специфику казахской музыки. Этот сборник имел, да и имеет, огромную этнографическую ценность. Во-первых, помимо музыкального материала, в нем собраны сведения об укладе жизни, традициях, быте народа; во-вторых, помещены биографические сведения и характеристики некоторых деятелей и исполнителей, комментарии к некоторым произведениям; в-третьих, описываются народные инструменты и способы игры на них, а также характеристика некоторых ладовых основ [5, 19 с.].

Академик Б. Асафьев в своем письме, написанном А.В. Затаевичу 21 июля 1925 года с выходом в свет сборника «1000 песен казахского народа» выразил свое мнение: «Дорогой Александр Викторович! ...Труд ваш колоссален, по затрате энергии, неутомимости и нечеловеческого упорства – он поистине эпический. Я внимательно просмотрел большую часть песен. Их свежесть, мотивная логика, закономерно-органическая структура и мелоса, и орнамента, наконец, их ритмическая многообразность и интонационное богатство – все это вклад в фольклор, вклад, надолго, неизбывный для исследователя».

Высоко оценили труд А.В. Затаевича М. Горький, Альфредо Казелла, С. Прокофьев, М. Штейнберг, С. Василенко, А. Римский-Корсаков и др. Отрицательный отзыв на работу А.В. Затаевича написал Эрик фон Хорнбостель, профессор Бреленского университета и руководитель фонограмма архива, который считал, что сборник был бы намного ценнее, если бы имелись фонографические записи. Уязвимыми сторонами данной работы были: первое слуховой метод записи, второе без текстовость большинства записей двух первых сборников. Однако, необходимо отметить А.В. Затаевич работал, не имея иного оборудования. По объективным причинам А.В. Затаевич не имел возможности записывать фонографом. Благодаря его изумительному слуху и памяти, музыкальному дару ему удалось собрать и записать песни. Отсутствие текстов большинства песен объяснялось тем, что А.В. Затаевич не знал казахского языка, а его корреспонденты в большинстве не знали русского. Из воспоминаний дочери О.А. Затаевич: «С 1920 по 1929 гг. в Киргизской республике (которая уже в 1925 г. стала называться «Казахстан») применялась арабская графика, то есть письмо справа налево, не допускающее подтекстовок под нотной строчкой без какого-либо транскрибирования». Это слабое место в своей работе А.В. Затаевич всячески стремился исправить в дальнейшем, собирая тексты к уже напечатанным песенным записям и записывая вновь с текстом – до 1929 г, когда был введен новый латинизированный алфавит, так называемый «Жана алипбе» он записывал казахские слова русскими буквами. Достаточно хорошо знал казахскую поэтику, хорошо понимал язык и умел на нем объясняться. А.В. Затаевич работал один, без помощи текстовика филолога» [6]. Летом 1925 г. записал песни в новой столице Казахстана г. Кызыл-Орда. Он записал выдающегося певца Амре Кашаубаева, по рекомендации А.В. Затаевича посланного в том же году на Всемирную выставку в Париж.

Этим деятельность А.В. Затаевича не ограничилась, и в 1931 году издается второй сборник «500 песен и кюев» обусловлено ее фундаментальностью, важностью для широкого читателя. Время, прошедшее после выхода книги, ее не состарило.

Она и сегодня увлекательна и для тех, кто впервые заинтересовался казахской музыкой, и для профессионала, и для тех, кто больше будет интересоваться текстами примечаний. Эта книга содержит, может быть, самое ценное и нетленное: на ее страницах оживает целое поколение блестящих музыкантов и национальных классиков, оставивших нам благодаря А.В. Затаевичу многочисленные свидетельства духовных богатств народа. И, если в первой книге «1000 песен казахского народа», А.В. Затаевич прибегал к параллелям между казахской и европейской музыкой, пытался подчинить ее теоретическим канонам Европы, то в «500 песен и кюев» явственным становится понимание, что казахская музыка говорит собственным языком [7, 4 с.].

В Центральном государственном музее РК в фотодокументальном фонде имеются подлинные нотные записи А.В. Затаевича: произведение Мухита «Айнам-коз» записана у Султан-Гали Алманова (КП 2731); запись песни «Дидар» записанная у Баязита Каратаева (КП 2730); «Венгерские революционные песни, записанные от Анатоля Гидаша» (КП 17708/1); Тяну-Тувинские записи (КП 17708/3); «Дунганских песен и мелодий» (КП 17708/5); «Армянские записи 10 мелодий армянских песен» (КП 17708/8); «Каракалпакские записи» (КП 17708/10) и др. Ценность этих документов состоит в том, что они составлены в рукописном варианте и отражают огромную заслугу А.В. Затаевича в возрождении

песенного искусства многих народов. Он записал около 80 фортепианных пьес, которые должны были получить доступ в любую программу культурной музыки, также выступал неоднократно на концертах исполнителем этого репертуара. Больше количество экспонатов находящихся в Центральном музее в свое время было предоставлено дочерью А.В. Затаевича - Ольгой Александровной [1]. В фонде музея имеется письмо О.А. Затаевич на имя Директора Государственного Центрального музея Казахстана А.М. Жиренчина. В письме говорится о пересылке документов, касающихся творчества А. Затаевича. 11 мая 1945 г.

Александр Викторович с любовью завещал свой труд казахскому народу. «Храните же, изучайте и приумножайте ваши национальные духовные богатства, - писал он, - развивайте и украшайте их достижениями высшей общечеловеческой культуры, к которой стремитесь, и да возрастает из народных недр обновленная и расцветшая казахская национальная музыка!». В историю музыкальной культуры казахского народа он входит не только как неутомимый и вдохновенный собиратель народно-песенного богатства, но и как талантливый композитор. А.В. Затаевич скончался в декабре 1936 года. Казахский народ высоко чтит его память; в 1954 году на могиле знаменитого этнографа, на Новодевичьем кладбище, был воздвигнут памятник, на котором скульптором Янсон-Манизер изображен А.В. Затаевич, слушающий народного акына.

1. Данные с фонда по хранению и учета фонда Центрального государственного музея Республики Казахстан.
2. ЦГА РК. Ф. 847. Оп. 1. Д. 68. Л. 9.
3. Дюшалиев К., Лузанова Е. Кыргызское народное музыкальное творчество. Учебное пособие. – Бишкек, 1999. – С. 22-28.
4. ЦГА РК. Ф.5. Оп.5. Д.83. Л.19-22.
5. Затаевич А. 1000 песен киргизского народа (напевы и мелодии). – Оренбург, 1925. – С.19.
6. ЦГА РК. Ф. 847. Оп. 1. Д. 68. Л. 10. Из воспоминании дочери О.А. Затаевича.
7. Затаевич А. 500 казахских песен и кюев. – Алма-Ата, 1931. – С. 4.

**М. А.Азмуханова, қор сақтаушы маман,
ҚР Мемлекеттік орталық музейі, Алматы қ.**

ҚР МОМ ҚОРЫНДА САҚТАЛҒАН «САМАУРЫН КОЛЛЕКЦИЯСЫ»

ҚР Орталық мемлекеттік музейінде самаурын коллекциясының 80 –ге жуық экспонаты бар. Олардың көбі құмыра, рөмке, құты, жұмыртқа, алмұрт пішінді болып келеді. Ресейдің 1825 жылы Тула қаласында жасалған патша самаурындарына арнайы әзірленген темір қоспалар пайдаланылған, негізінен самаурындар жез, мыстан, никель, мельхиор сияқты металдан жасалған.

ҚР МОМ қорында әр түрлі фабрикадан (Н.И.Баташев, В.С. Баташев, Н.А. Воронцов, Б.Г. Тейле, Н.Маликов, Лже-Баташев фабрикасы, ағайынды Шемариндердің фабрикасы, М.Слюзберг фабрикасы, М.А. Зубов, П.С. Ермиловъ, М.А. Грецов, В.И. Ленин атындағы Тулметпром зауыты, ТПТ (Тула патрон зауыты), ағайынды Лялиндер, А.Ф. Стрельников мұрагерінің фабрикасы) шыққан самаурындар сақтаулы.

КП 21732/1. (Акт № 10, 1988ж. «6» қантар) XIXғ. Мыс. ағаш. Биіктігі 60 см., d- 90 см., ал шүмегінің d- 8 см. ҚР МОМ қорына 1988ж. Орал облысында жүргізілген экспедиция барысында әкелінген. Оны 1898 жылы туылған, кете руынан шыққан Ажар Бекетова (әкесі Бекеттен қалған мұра ретінде) тапсырған.

Самаурын мыстан жасалған. Пішіні «банкі» тәрізді, құйма. Самаурын оюлы шүмектен, бұранда, тартпа көмей, қалпақша, шілтерлі қақпақ, қақпақ, оттық, ағаштан жасалған екі тұтқасы, тор, тұрқылық, төрт аяқты тұғырықтан тұрады. Самаурынның бетінде «Сауда үйі. И.Г.Баташов, И.Н.Баташов. Тула қаласы. 1825 ж. Сондай-ақ оның бүйірінде көрменің мөрі мен 1870, 1873, 1865, 1882, 1889, 1892, 1893 жылдардың 8 медалі бейнеленген.

Самаурын – шай суын қайнату үшін пайдаланылатын шүмекті металл ыдыс. Ыдыс - өзегінде от жағуға арналған оттықтан және оны айнала су құйылатын қуыстан құралады. Беті қақпақпен жабылады. Ол жақсы жануы үшін оттыққа ұзын керней кигізіледі. Самаурынның қақпағын ашу, шоқ салу, отын салу, үрлеу үшін керней алмалы-салмалы болып жасалады. Самаурынды көтеруге және қақпақты ашып- жабуға қажетті тұтқалар орнатылады. Су бұралмалы тетігі бар шүмектен құйылып алынады [1, 149-150 бб.]

Самаурын (орыс, самовар) – су, шай қайнатуға арналған тұрмыстық бұйым. Самаурын қазақ жеріне XIX ғ-дан бастап қолданысқа енді. Самаурын жасаудан Ресейдің Тула қ. ұсталарының даңқы шыққан [2, 540 б.]. Бүгінгі самаурынның пайда болуы шаймен тығыз байланысты. Біздің білетін қазіргі самоварлар түрлі кезеңдер мен тарихи байланыстардың нәтижесінде жетілдіріп келген ыдыс түрі. Ресейде ХҮІІІ

ғасырдан бастап Уралда, Тула қаласында, кейін XIX ғасырда Санкт-Петербург, Мәскәу, Владимир, Ярославль, Вятск губернияларында да жасала бастайды. Соңыра Самаурынға дейін орыстарда «сбитенник» деп аталатын («сбитень» сөзінен – бал, тәтті- дәмді арластырып қайнатып жасайтын сусын) ішінде шоқ салатын ұңғысы бар шәугімге ұқсас ыдыс пайдаланып келді. Осы кезде бірнеше тағамды қатар қайнатуға болатын ішінде бөліктері бар «самовар – кухня» да жасала бастайды [3, 453 б.].

Суымайтын (ыстық) қазан. ҚР MOM қорынан (КП 1450). 1923 ж. Алматы. мыс. биікт. -17,5, d-22 см. XIX –XX ғасырға жатады. «Самовар – кухня» (КП 18332/1) – бірнеше бөліктері бар, шүмексіз ыдыс түрі. XVIII ғасырға жатады. (Акт №287 «17» май 1983ж. Металл, мыс, ағаш. Табылған жері Солтүстік Қазақстан, 1970-1975 жж. «Самовар – кухня» екі бөліктен тұрады, оның бірінде тамақ, келесісінде шай қайнатылды. Тағам ожаумен алынады. Ал, жоғарыдағы «сбитенник» көшпелілер ыдысының жаңғыртылған түрі. Сондықтан шай қайнатуға арналмаса да сбитенникті алғашқы шай самаурынның үлгісі деуге болады. Осылайша, Ежелгі Русьте шай сбитень сусынының негізгі бәсекелесі болғанын аңғаруға болады. Самаурын өзіне дейінгі құрылысы жоғарыда аталған осы тектес көшпелілер ыдысының су қайнатуға арналып, шүмек (кран) орнатылу арқылы жетілдіріліп жасалған нұсқасы ғана болып табылады.

Самаурындар Ресеймен этномәдени байланыстардың нәтижесінде, яғни сауда, айырбас, тарту-таралғылар түрінде қазақ даласына келіп, ХҮІІІ ғ.-дың соңы мен XIX ғ.-да қазақ тұрмысына біртіндеп енген. Мұнымен қатар самаурынға бітімі ұқсас Орта Азиялық шәугімдер, самаурын-шәугімдер, самаурын-қазандар және құмған-самаурындар да қолданылды.

XIX ғ. бас кезінен Ресейде жасалған самаурындардың таралуымен шай жылдам дайындалатын болып, шай ішу бұрынғыдан жеңіл, қолайлы бола түсті. 1836 жылы Бұқарада болған И.В. Виткевич жергілікті дүкенде орыс самаурындарын көптеп сатылатынын баяндайды [4, 104 б.]. Орталық Азияның едәуір бөлігінің Ресейге қаратылуымен осы өңірдің қалаларында ғана емес ауылында да жергілікті халық «самаурын» деп атаған шайханалар пайда болып, алғашында көпшілік орындарда ер адамдар ғана ішетін болса, кейінірек үй жағдайында отбасы түгел тұтынатын болды [5, 283-284 б.]. Осылайша XIX-XXғғ. ширегінде самаурынды шайханалар оңтүстік өңірде көптеп таралады. Бұрынғыдай сүт, тұз, май т.б. қоспасыз жасалған шайдың ендігі бұл түрін қазақтар сол кезден бастап қазіргі кездегідей «қара шай» деп атады. XIX ғ. соңы мен XXғ. басынан Хорезм, Самарқанд, Ташкент өңірінде шайдың бір түрі «көк шай» ішу орын алды [3, 452-455 бб.]. Шайдың қазанда, шәугімде, самаурында қайнатылуы әр аймаққа шайдың келіп таралу тарихынан мәлімет береді. Әуелі XIX ғ. Соңында Бұқара арқылы Оңтүстік, Сыр бойына самаурын жаппай тарала бастаса, XX ғ. бастапқы ширегінен Ресей арқылы Қазақстанның Батыс және Солтүстік өлкелерінде самаурынмен шай ішу кең таралып, кейінірек, Орталық және Жетісу өңіріне таралады. Бұл жайтты Жоңғариялық немесе Қашқариялық шай дайындау дәстүрінің сақталып қалуы деуге болады. Алайда самаурын пайдалануда бір ғана Шыңжанның өзінде әркелкі жағдай қалыптасқан. Мәселен, Құлжа өңірінде XX ғ. бас кезінен қалыптасқан қатынастарға байланысты (*басы патшалық Ресей, соңы Кеңес тұсында орыс – татарлар арқылы*) самаурынмен шай ішу таралса, Шыңжанның солтүстік өңірінде және одан ары шығыста қоныстанған көршілес Моңғолиядағы қазақтарда самаурын пайдалану әлі де жоқтың қасы. Шыңжанның Алтай аймағы мен Баян - Өлгий аймағының ауыл тұрғындары әлі де қазандағы суға көк шай (зеленый прессованный), тұз салып қайнатып, содан соң сүт қатып, шәугімге қотарып құйып, ожаумен кесеге құйып, кішкене, шай қасықпен сары май салып ұсынады. Ал шайға талқан, құйрық май, сүрі ет қосып дайындау әлі де бар [3, 456 б.].

Этномәдени байланыстардың нәтижесінде, сауда, айырбас, тарту – таралғылар түрінде келіп, тұтыныста болған ХҮІІІ ғасырдың соңы мен XIX ғасырда қазақ тұрмысына дендеп еніп, қолданыста болып келе жатқан Ресейде жасалған самаурындар. Орта Азиялық шәугімдер, самаурын – шәугімдер, самаурын-қазандар еліміздің музей қорларында көптеп саналады [6, 38 б.].

Самаурын-құмған. ҚР MOM қорында 4 құман (КП 1448, КП 23902/5, КП 26449, КП 27536) бар. Қорда сақтаулы тұрған самаурынның ішінде самаурын-құман да кездеседі. Олар бір қарағанда құмған сияқты болғанымен, самаурынға жатады. Мұндағы (КП 1448, КП 26449) мен (КП 23902/5, КП 27536) самаурын-құмандар бір-біріне ұқсас болып келгендіктен, оның кейбіреулеріне ғана тоқталып кетеміз. (КП 27536) самаурын-құман - су қайнатып, шай ішуге арналған ыдыс. XIX ғасырға жатады. (Акт № 14 «б мамыр 2013 ж.). Металл, жез, нақыштама, біктігі 45 см., d-59 см. Сақталуы орташа, ескірген, тотбасқан, сыры кеткен, майысқан. Алмұрт пішінді. Ортасында шоқ салып от жағуға арналған мұржасы бар. Екі бүйірі шығыңқы. Мұржадан өткізіліп барып құман ауызын жабатын құлақты қақпағы бар. Шүмегі иіле келген. Өң бойын айналдыра бес қатар жолақ салынған. Түбінде отты үрлеуге арналған тесіктері бар. Ол екі бөліктен құралып, бір- бірімен шегеленіп, жалғанған. Астында шоқ түсіруге арналған тесіктері бар. Тұтқасы бүйірі мен ернеуінен шегеленіп бекітілген. Шүмегі дәнекерленген. Шүмегі мен тұтқасына геометриялық өрнектер салынған. Райымбекова Ләйляханнан қалған бұл құмған самаурынды ҚР MOM қорына 2013 жылы Жамбыл облысы, Талас ауданында 1930 жылы туған С. Төлегенов тапсырған. Заман ағымына қарай қазақ халқында көшсе өзімен бірге алып жүруге ыңғайлы етіп самаурын мен құманның

үлгілерін біріктіріп жасаған көрінеді. Бір қарағанда құманға ұқсағанымен оттығы бар ішінде су құюға арналған орны бар самурын. Ата-бабаларымыз не нәрсені де өз орнымен өте ұқыпты, жақсы пайдалан білген.

---

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев (иллюстрацияланған). 5 том. Ө-Я. – Алматы: Азия Арна, 2014. – 840 б.

2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. - 540 б.

3. Қатран Д. Орта Азия және Қазақстандағы шай мен самаурын: таралуы, дамуы хақында // Орталық музей еңбектері: музей ісі археология, тарих, деректану, антропология және этнология, фольклортану. II басылым // Құраст.: Нұрсан Әлімбаев, Ж. Шалғынбай, С. Даутова. Ғылым ред. Нұрсан Әлімбаев. 2 том. – Алматы: Балалар әдебиеті, 2009. – 447-455 б.

4. Записка И.В Виткевича // Записки о Бухарском ханстве. – М., 1983. – С.104.

5. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. – М.-Л, 1959. – 284 с.

6. Қатран Д. Шай және самаурын // «Қазақстандағы этностардың дәстүрлі мәдениетіне қатысты музей жинақтары: зерттеу мәселелері мен сақтау перспективалары» атты республикалық ғылыми- практикалық семинардың материалдары. 28-29 қараша 2008 жыл. – Алматы, 2009. – 33-39 бб.

Дүйсенбай Д.Б., Жамбулатов К.А.,

кіші ғылыми қызметкерлер,

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ.

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ

Орталық Қазақстан аймағы - тарихи, мәдени және рухани жағынан дамыған аудандардың бірі. Ұлт қайраткерлері Ә.Бөкейханов, Ә.Ермеков, Ж. Ақпаев және т.б. сынды ұлт көсемдерінің туып өскен жері [1, с. 353-373]. Нақтырақ айтсақ, Қарағанды облысының шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігінде Қарқаралы мен Ақтоғай аудандарында дүниеге келген. Тарихи-географиялық жағынан алғанда бұл аудандар Сарыарқаның шығыс бөліктерін алып жатыр. Ғалымдардың пікірінше, «Шығыс Сарыарқа» деген жаңа атау алған аймаққа Қарағанды облысының Қарқаралы, Ақтоғай аудандарымен қатар Шығыс Қазақстан облысының Жаңасемей, Абай, Аягөз аудандары кіреді. Археологиялық зерттеулер бойынша көне және ортағасырлар кезеңдеріндегі этномәдени үдерістер Бұғылыдан Абыралы-Шыңғыстауға, Едірейден Балқаш көлі мен Шу өзеніне дейін алып жатқан аймақта өзара тығыз байланыста болған [2, с. 5]. Әрбір тарихи уақыт өзіне тән тарихи ескерткіштерін қалдырып кетіп отырады [3, 10 б.]. Сондықтан қазақ жерінде бұзылған көне тұрақтар, қоныстар, қорымдар мен обалар, көне кеніштер мен суландыру жүйелері, тастағы таңбалар мен тас мүсіндер, көне қалалар мен бекіністер көптеп кездеседі [4, с. 149]. Мұндай ескерткіштерден Қарқаралы мен Ақтоғай аудандары да кенде емес.

Қазіргі Қарқаралы мен Ақтоғай аудандары бұрынғы Қарқаралы уезінің жері болғандықтан, зерттеу ошақтарының бірі болды деп айтуға болады. Ескерткіштердің зерттелуі патша заманынан бастау алады. XVII-XVIII ғасырларда патша өкіметінің офицерлері, академиялық экспедицияның мүшелері және т.б. саяхатшылар мен көне заман ескерткіштерімен қызығушылар тарапынан аз да болса мәліметтер жинақталды. Табылған ескерткіштердің сипаттамалары бойынша қысқаша мәліметтер жарық көрді. Негізінен, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап кең көлемде зерттеулер жүргізіліп келе жатыр. Ә.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, М.Қ. Қадырбаев, Ә.М. Оразбаев бастаған ғалымдардың зерттеулері жалғасын тауып, күні бүгінге дейін көптеген ескерткіштер табылып, зерттелуде [2, с. 5-28].

1980 жылдардың соңынан бастап, Орталық Қазақстанның сақ ескерткіштері Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының А.З. Бейсенов жетекшілік ететін экспедициясы тарапынан зерттелуде [5, 225б.]. Сонымен қатар сақ дәуірі ескерткіштерін зерттеумен қатар, басқа кезең ескерткіштері де назардан тыс қалған емес. Барлау жұмыстары кезінде әртүрлі уақыттың ескерткіштері есепке алынып, барлық құжаттамалары (сипаттамасы, сызбасы, фотосы) толтырып, тіркеуге алынады. Соңғы жылдары қарқынды барлау жұмыстарының нәтижесінде 2011 жылға дейін тек қана Ақтоғай ауданы бойынша 286 ескерткіш тіркеуге алынып, құжаттама түрінде дайындалды [6, 205-207 бб.]. Ал оған көршілес Қарқаралы ауданында одан да көбірек ескерткіштер бар.

Біз өз жұмысымызда соңғы екі жылда Қарқаралы және Ақтоғай аудандарында жүргізілген барлау нәтижелерін баяндамақпыз. Барлау жұмыстары Қарқаралы ауданының Еңбек, Аманжолов, Қайнарбұлақ, Жаңатоған ауылдық округтеріне, Ақтоғай ауданының Жидебай, Қызыларай, Ақтоғай ауылдық округтеріне жүргізілді.

2013 жылы далалық барлау жұмыстары нәтижесінде – 26 ескерткіш, ал 2014 жылы 39 ескерткіш табылды. Барлығы 65 ескерткіш. Оның 30-ы Ақтоғай ауданында, қалған 35 ескерткіш Қарқаралы ауданында орналасқан. 65 ескерткіште барлық саны 334 нысан бар. Жидебай ауылдық округтерінің аумағында 23 ескерткіш, Ақтоғайда 3, Қызыларайда 4 ескерткіш табылды. Қарқаралы ауданының Еңбек ауылдық округінде 8, Жаңатоғанда 12, Аманжоловта 14, Қайнарбұлақ территориясында 1 ғана ескерткіш бар. Ескерткіштердің 38-і қорым болса, 21-і оба болып табылады. Одан бөлек, 2 қоныс, 2 ғұрыптық құрылыс мен 1 түркі дәуірінің обасы және 1 ғибадатхана бар. Қорымдардың 5-еуі қола дәуірінің ескерткіштері болса, 30-ы сақ дәуірінің ескерткіші. Қола және ерте темір дәуірінің нысандары қатар орналасқан ескерткіш – 2. Ал ерте темір дәуірі мен түркі кезеңінің ескерткіші қатар орналасқан ескерткіштің саны – 1. Жеке дара орналасқан обалардың тек 1-еуі қола дәуіріне тән, 20-сы ерте темір дәуіріне жатады.

Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірінің қоныстарын кең масштабты түрде іздеу, зерттеу екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталды. Ә.Х. Марғұлан, М.Қ. Қадырбаев аталмыш аймақтың ерте темір дәуірінің қоныстарына байланысты алғашқы материалдардың мәліметтерін алды. Жерлеу және ғұрыптық салттық құрылыстарды жарты ғасырдан астам уақыт бойы зерттеулерден кейін Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірі археологиясында жаңаша бағыт пайда болды. Ол – қоныстарды іздеу мен зерттеу [7, с. 79]. Бұл бағыт бойынша зерттеу мәселелері әлі де көбірек [8, с. 5]. Барлау жұмыстарында осы зерттеу бағыты қамтылып, нәтижесінде сақ дәуірінің екі қонысы табылды. Қишыбай қорымында

іргетастардың біразы сақталса, Тайсойған қонысының іргетастарының бір бөлігі ғана көрініп жатыр. Тайсойған қонысының беткі қабатынан 3 қызғылт түстес қыш бөлігі табылды.

Қола дәуірінің ескерткіштерінің барлығы жазық жерде орналасқан. Барлығы 80 нысан бар. Оның 22-сі қоршау-обалар болса, 58-і қоршау түрінде кездеседі. Оның ішінде 10-ы шаршы, тікбұрыш пішінде кездесе, шеңбер тәріздес қоршаулар саны 48. Қоршау-обалары көп орналасқан ескерткіш Бәйке қорымында 8 үйінділі қоршау-оба бар. Диаметрі 6-10 м, биіктіктері 0,3-0,4 м-ді құрайды. Ал, қоршауларының саны бойынша ең көп ескерткіш Қарақой-3 қорымы. Қорымда 28 шеңбер, тікбұрыш пішінді қоршау бар.

Ерте темір дәуірінің ескерткіштері жекелей оба, қорым, «мұртты» оба, ғұрыптық қоршаулар түрінде де кездеседі. Орналасуы бойынша жазық жерде немесе онша биік емес дөң үстінде кездеседі. Сақ дәуіріне тән қорымдар (оның ішінде «мұртты» обалар) мен обалар да 119 оба бар. Оның 75-і тас-топырақты оба болса, 39-ы тас үйінділі. Одан бөлек, 5 топырақты оба бар. Олардың 5 обасында үйіндіні айнала қоршап жатқан ор бар. Оңбай қорымында ең үлкен оба орналасқан. Диаметрі 40 м, биіктігі 2,8 м болатын тас-топырақ үйінділі обаны айнала диаметрі 58 м, жалпақтығы 9 м, тереңдігі 0,5 м болатын ор қоршап жатыр.

Тас тізбектері шығысқа қарай тартылған Тасмола мәдениетінің «мұртты» обалары да айтарлықтай бар. 7 ескерткіште «мұртты» оба кешендері кездеседі. Барлығы 10 «мұртты» оба бар. 7 ескерткіштің 4-еуі жекелей орналасса, қалғаны ерте темір дәуірінің басқа нысандарымен қатар орналасқан. 3 «мұртты» обасы бар Қызылтас қорымындағы «мұртты» обалардың «мұртшаларының» ұзындықтары 230 м-ге дейін жетеді. Оның екеуі негізгі оба және қосымша обадан тұрады. Бұлар «мұртты» обалардың түрлерін алғаш бөліп шығарған М.Қ. Қадырбаевтың 1 тобына [9] кейіннен оны ары қарай жетілдіріп зерттеген Мариковскийдің 2,9 типіне [10], А.З. Бейсеновтің 2а, б [11] типіне жатады. Ал, 3-сі М.Қ. Қадырбаевтың 4 тобына [9], Мариковскийдің 1, 3, 8 типіне [10], А.З. Бейсеновтің 1 тобына [11] жатқызамыз. Қызылтас «мұртты» кешені басқаларына қарағанда өзгеше. Негізгі обамен қатар екі қосымша оба салынған. Біреуі негізгі обамен жанасып орналасса, екіншісі олардан ОШ қарай 9 м жерде орналасқан. Негізгі тас үйінділі обаның диаметрі 40 м, биіктігі 1,5 м-ді құрайды. Ал қалған екі оба өлшемдері жағынан шамалас, диаметрлері – 5 м, биіктіктері – 0,3 м. Тас тізбектерінің ұзындықтары 40 м-ді құрайды. «Мұртты» обаның бұл түрі А.З. Бейсеновтың 3 б типіне сәйкес келеді [12, с. 19].

Кейбір қорымдардағы «мұртшалар» антропогендік немесе басқа да сыртқы факторлардан бұзылуға ұшыраған. Мысалы, Тайсойған қорымындағы екі «мұртты» обаның да солтүстік тас тізбектерінің тастары алынып кеткен. Тек оңтүстік жақ «мұртшалары» ғана сақталған.

Көне уақытта діни дүниетанымдар мен түсініктер, салттық-жоралғылардың негізінде ғұрыптық қызметтер пайда болды. Ғұрып дегеніміз әлеуметтік қатынастарды анықтайтын символ және шартты, дәстүрлі түрде жасалатын істердің жиынтығы [13, с. 235]. Ал мұндай ғұрыптық қызметтер арнайы орындар – ғұрыптық орындар мен құрылыстарда жасалып отырған. Олардың атқаратын қызметіне байланысты әртүрлі болып келеді. Барлау барысында осындай ескерткіштердің тобы - ерте темір дәуірінің ғұрыптық құрылыстары көптеп табылды. Құрамында ғұрыптық құрылысы бар қорымдардың саны 24. Демек, зерттеу барысында табылған әрбір ескерткіштердің жартысына жуығында ғұрыптық орындар бар. Одан бөлек, жеке дара орналасқан 2 ғұрыптық құрылыс бар. Жалпы саны 58 ғұрыптық нысан табылды. Оның 21-і бес тасты ғұрыптық құрылыс болса, қалғаны 8 тасты түрінде кездеседі. Көктал-2 ғұрыптық орынында 3 ғұрыптық құрылыс орналасқан. Шеңбер пішіндес, 8 тасты ғұрыптық орындардың диаметрлері 2,2-3,2 м-ді құрайды. Ғұрыптық орындар ең көп шоғырланған Оңбай қорымында 11 ғұрыптық қоршау бар. Барлығы дерлік оңтүстік-солтүстік бағытта созылып жатыр. Оның 9-ы бес тасты, 2-еуі 8 тасты ғұрыптық құрылыс түрінде орналасқан. Ғұрыптық құрылыстар негізінен, жерлеу орындарында қосымша қызмет атқаратындықтан, көбіне обалардың батыс жағында орналасады. Сонымен қатар, ғибадат орын (храм) қызметін атқаратындығын ескеруіміз керек. Жекелей орналасқан осындай бірлі-жарым ескерткіштер осындай қызмет атқаруы мүмкін.

Түркі кезеңінің ескерткіштері сирек табылса да, қызықты ескерткіштер табылды. Көксу ғибадат орны Тоқырауын өзенінің жағалауында орналасқан. Өлшемдері 10×4 м болатын ескерткіштің ОШ қабырғасында 3 бірдей антропоморфты тас мүсін орналасқан. Оның біреуі құлап жатыр. Әдетте, көне түркі мүсіндері төртбұрыш пішінді қоршаулардың шығыс жағына, бетін шығысқа қаратып қояды [3, с. 32]. Ал, түркі кезеңінің обасы тас үйінділі. Диаметрі 7 м, биіктігі 0,3 м болатын обаның шығыс жағында антропоморфты тас мүсін орнатылған.

Қола, ерте темір және түркі дәуірінің ескерткіштеріне барлау барысында этнографиялық кезеңнің мазарлары мен жерлеу ескерткіштері де кездесті. 23 ескерткіштің 3-еуі мазар болса, қалған 20-сы қарапайым жерлеу орындары. Жерлеу орындары көбінесе, обалардың оңтүстік-шығыс жағында орналасқан.

Қарқаралы мен Ақтоғай аудандары аумағында орналасқан археологиялық ескерткіштерге жүргізілген барлау нәтижесінде қола дәуірінен бастап кейінгі қазақы дәуірге дейінгі ескерткіштер табылып, тіркеуге алынды. Статистикалық зерттеулерге алынған ескерткіштер қос ауданның барлық аумағында жасалған жоқ, тек белгілі бір ауылдық округтердің территориялары зерттелді. Толықтай

зерттеу жұмыстары үшін кешенді зерттеулердің легі қажет. Қысқа мерзімде едәуір мөлшердегі ескерткіштердің табылуы аймақта археологиялық нысандардың көптігіне дәлел бола алады.

Әр аймақтың археологиялық ескерткіштерін тауып, құжаттамасын мемлекеттік стандарттарға сай толтырып дайындасақ, бірнеше жылдардан кейін облыс, қала берді республика деңгейінде толықтай зерттелген Археологиялық картаны дайындауға мүмкіндік көп болары сөзсіз. Осындай жұмыстардың барысында болашақ археологтарға зерттеу жұмысында бағыт-бағдарға аларлық мәліметтер әлі де толығыра анық.

1. Ускембаев К.С. Лидеры движения Алаш // Восточная Сарыарка. Каркаралинский регион в прошлом и настоящем. – Алматы: Эверо, 2004. – 564 с., цв. илл. 88 с.
2. Алдажуманов К.С., Курманкулов Ж., Бейсенов А.З., Евдокимов В.В. Введение // Восточная Сарыарка. Каркаралинский регион в прошлом и настоящем. – Алматы: Эверо, 2004. – 564 с., цв. илл. 88 с.
3. Құрманқұлов Ж., Ермоленко Л. Ежелгі Сарыарқа тас мүсіндер. – Қарағанды: CredosLtdС, 2014. – 168 б.
4. Грязнов М.П. Памятники Карасукского этапа в Центральном Казахстане // Советская археология. – Вып. XVI. – 1952. – С. 149-182.
5. Бейсенов А.З. Сарыарқа сақтары мәдениетінің жаңа деректері // Археология и история Сарыарки: Сб. науч. ст. – Караганда, 2012. – С. 223-242.
6. Дүйсенбай Д.Б. Ақтоғай ауданы археологиялық ескерткіштерінің статистикалық көрсеткіштері // «Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: жетістіктері мен инновациялық технологиялары» атты археология және этнология кафедрасының 40 жылдығына арналған «Ш Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2011. – 205-207 бб.
7. Бейсенов А.З. Поселения раннего железного века Центрального Казахстана и некоторые вопросы этнографии // Этнос общество цивилизация: II Кузеевские чтения. – Уфа, 2009. – С. 79-82.
8. Бейсенов А.З. Исследование поселения Керегетас-2 // Қазақ өркениеті. – Алматы, 2009. – №4. – С. 5-9.
9. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – С. 303-433.
10. Мариковский П.И. К изучению астрономического значения курганов с «кусами» // Вестник АН КазССР. – 1983. – №4. – С. 27-41.
11. Бейсенов А.З. Погребальные памятники и кульгово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (VII–I вв. до н.э.): Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Алматы, 1997.
12. Боталов С.Г., Таиров А.Д., Любчанский И.Э. Курганы с «кусами» урало-казахстанских степей. – Челябинск: Изд. Южно-Уральского филиала ИИА УрО РАН, 2006. – С.232.
13. Мельник В.И. Погребальный обычай и погребальный памятник // Российская археология. – М., 1993. – №1. – С.235.

**Б.А. Байбугунов, А.Б. Мұқан,
Шет тілдер және іскерлік карьера университеті, Алматы қ.**

ТАРАЗ ҚАЛАСЫ ТАРИХЫНЫҢ ҒҰНДЫҚ КЕЗЕҢІ ТУРАЛЫ

Қазақстан территориясындағы ортағасырлық қалаларының тарихын зерттеп, оны бүгінгі ұрпаққа таныстыру күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ауызша деректермен қатар жазба деректердің ғылыми айналымға енуі бұл мәселені шешуге өз көмегін тигізеді.

Тараз қаласының іргетасының қалану тарихына қатысты жазба дерек Қытайдың «Цянь-Ханьшу», яғни «Үлкен Хань әулетінің тарихы» деп аталатын жылнамада кездеседі. Бұл «Цянь-Ханьшу» деп аталатын жылнаманы біздің дәуіріміздегі 27-жылы қытай тарихшысы Бангу жазған екен. Осының негізінде белгілі шығыстанушы Л.Н. Гумилев «Сборник в честь академика И.А. Орбели. Исследование по истории народов Востока»-деген жинақтағы «Біздің дәуірімізге дейінгі 36 жылғы Талас соғысы» -атты мақалада сөз алып онда Талас қаласының іргетасының қалануы туралы құнды деректер келтірген. Яғни, бұл бұрын соңды белгісіз болып келген Талас қаласының қалану тарихы туралы алғашқы жазба дерек болып табылады. Ол жөнінде Тараздың 2000 жылдық мерейтойына орай Б.Әбділдаұлы «Қазақстанның ең ежелгі қаласы» атты мақаласында Тараздың нақты қалану уақыты туралы нақты дерек келтіреді. Онда: «Талас өзенінің жағасында ғұн билеушісі Чжи-чжи шанью (Шөже тәңірқұты) біздің жыл санауымызға дейінгі 42-41 жылдары Талас қаласының іргетасын қалайды», – деп жазады [1, 264 б.]. Тәңірқұт – сол кезеңдегі басқарушы, ел ағасы, басшы, хан деген мағыналарды береді.

Л.Н.Гумилевтің осы аталмыш еңбегіне сүйене отырып, Б.Мырзабеков «Тараз» «Талас» атты мақаласында былай деген: «Б.з.б. 46 жылы Талас аңғарында ғұн қолбасшысы Чжи-чжи 3 мың әскерімен келді. Бұл жерде үйінді топырақпен қоршалған қарулы мұнаралары мен ағаш қорғаны бар қамал салғызды, бұл қорғанды 500 жұмысшы екі жыл салды»[2; 163-б.].

Егер қытай жазба деректеріне жүгінер болсақ, Тараз қаласы ең алғаш оны салғызудың атымен «Жыжы чың» (орысшада Чжичжи) – «Жыжы қаласы» деп аталып, одан «Талас қаласы» болып өзгерген тарихи эволюциясын байқаймыз. Яғни, б.з. I ғ. Бан Гу жазған «Хан шуда» –«Ханнамада» *Тараз қаласы* – «Жыжы қаласы», *Талас өзені «Дулай шуй» - «Дүлей су» болып жазылған; «Ши үй жи» – «Батыс*

өңір жазбаларында» Тараз қаласы – «Таңлосы чың», Талас өзені – «Таңлосы» болып жазылған; VIII ғ. Илюсай жазған «Ши июлу» – «Батысқы саяхат жазбаларында» Тараз қаласы «Таласы – Талас қаласы», Талас өзені – «Таласы моян» болып жазылған; XVIII ғ. соңында жазылған «Чиң түң жы» – «Чиң патшалығының жағрафиялық деректеріне» Тараз қаласы «Талас қаласы», Талас өзені «Таласы хы» болып жазылған [3, 92 б.].

Қытай жазба деректеріне сүйене отырып ежелгі Тараз қаласының салынуы туралы нақты тарихи деректерге тоқталып көрейік.

Жыжы б.з.д. 56-36 жылдары Хүн империясының атақты тәңірқұты болған тарихи тұлға. Жыжының туылғаны жайлы мәліметтер анық емес, тек б.з.д. 36 жылы Қытай әскерінің шабуылынан қаза болғаны белгілі. Жыжының тәңірқұт тағына отырған кезі (б.з.д. 56 ж.) – қытайлардың бір ғасыр бойы жасаған шабуылының салдарынан Хүн империясының іргетасы сөгіліп, халқы бөлшектеніп, бес бірдей тәңірқұт алды- алдына билік құрған, өзара қырқысқын заман болатын. Жыжы тәңірқұт ел ішінде насырға шапқан алауыздықты жойып, Хүн империясын қайта қалпына келтіру үшін аянбай күрес жасады. Ол екі жыл ішінде Урнжын және Хухание тәңір құттарын шабуылмен жеңіп, Моңғол үстіртін бірлікке келтірді. Бірақ Хухание тәңірқұты оңтүстікке ауып барып Хан патшалығына (Хан патшалығы б.з.д. 206-б.з. 220жж. өмір сүрген) тізе бүгіп Қытайды паналайды. Жыжы тәңірқұты оңтүстік қанаттағы Илимө тәңірқұтының дүрбелеңін басу үшін қол бастап жорыққа аттанар кезде, Хухание тәңірқұт Хан патшалығын қолдап-қуаттауымен солтүстікке қайта оралып, орталық орда – Луңтинді басып алады. Сонымен Жыжы тәңірқұт ордасынан айырылып, далада қаңғырып қалады [4, 965 б.].

Осы кезде Іле, Жетісу, Ыстықкөл маңында Үйсін мемлекеті, Талас өзенінің батысы, оңтүстігі мен Сырдария өлкесінде Қаңлы мемлекеті дәуірі дәурендеп тұрған болатын. Үйсін елі «Батыс өңіріндегі ең күдіретті мемлекет» болғандықтан, қаңлы елі ұдайы үйсіндердің талан-таражылығына ұшырап, саяси қыспағына ілініп қалатын-ды. Өздерінің осындай ырықсыз жағдайын өзгертуді қарастырып жүрген қаңлы билеушілері, Жыжының жоғарғыдай жағдайда қалғандығын естіп, арнаулы кеңес өткізіп: «Хұндар болса іргелі ел, үйсіндер ежелден оларға бағынышты болып келген. Бүгінгі күні Жыжы тәңірқұт қаңғырып қалыпты. Сондықтан Жыжыны елімен бірге көшіріп келіп, шығыс жағымызға қоныстандырып, олармен әскери күшімізді біріктіру арқылы үйсіндерді бағындырып, олардың орнына Жыжы елін қоятын болсақ, ұзақ уақыт хұндардан әурешілік көрмес едік.» [4, 965 б.] деген шешімге келеді. Жыжыға елші жіберіп, тарту-таралғы ұсынып, оны елімен қаңлы жеріне көшіріп әкеледі. Сөйтіп, Жыжы ел-жұртымен ауып келіп, Талас өзені маңына орнығады. Жыжы мен қаңлы патшасы бір-біріне қыз беріп, құдандалы байланыс орнатады. Бірақ, Жыжының қаңлылармен одақтасудағы ойы басқаша болды. Оның мақсаты – қаңлы жеріне табан тірей отырып, күш-қуатын нығайтып, Орталық Азияның бас билеушісі болу еді.

Сондықтан ол үйсіндерді әлсін-әлсін шабуылдап, талан-таражылаумен қатар, алаңдардан, ферғаналықтардан салық жинатып, қаңлы елін аяусыз езіп қанады. Қытай деректерінде «Жыжы тәңір құт жеңісіне тәкаппарланып қаңлы патшасын сыйламайды, ол қаһарланып қаңлы патшасының қызын, ақсүйек төрелерін, бірнеше жүздеген қарапайым адамдар өлтіріп, жіліктеп Дулай шуйге (Дүлей суға – Таласқа – Н.М) тастап жіберді.» [5, 766 б.] деген мәліметтер соның дәлелі бола алады.

«Ханнамада» «Жыжы халықты қала салуға жұмылдырып, күніне бес жүз адамға еңбек істетіп, (қаланы) екі жылда бітірді.» деген деректерді салыстырып қарағанда, Тараз қаласының алғашқы құрылысы б.з.д.40-шы жылдары екі жыл ішінде салынып болғандығын кесіп айтуға болады. Өйткені, Жыжы тәңірқұт шамамен б.з.д. 50-шы жылдардан кейін Талас өзені бойына ауып келеді. Сонда қаланың салыну кезеңі б.з.д. 40-шы жылдары болып келді. Ол қаланы Жыжы тәңірқұт өзінің ордасы етіп салдырған және өзі сонда тұрып, билік жүргізген.

Хұндардың Жыжы тәңірқұтының Орталық Азияда үстемдік орнатып, билік жүргізуі – Қытайдың Хан патшалығының Батыс өңірге өз бақылауын орнату мақсатының іске асуына үлкен бөгет болатындығы сөзсіз еді. Сондықтан Хан патшалығы Жыжы тәңірқұтты жоюды өзінің ордасы сыртқы саясатындағы басты мақсаты етіп белгілеп, Шың Таң және Ган Яншоу деген жанкешті сарбаздарын б.з.д. 36 жылы жорыққа аттандырады. Қытайдың қалың қолын бастап шеру тартып келе жатқан Шың Таң Гон Яншоуға былай дейді: «Жабайылардың – бұратаналардан көптеп қорқуы – олардың сүйегіне сіңген мінезі. Батыс өңір тегінде хұндардың құзырында болған. Осы күні Жыжы тәңірқұттың күші мығымдалып, айбары асқақтап, атағы шалғайды шарлады. Оның үстіне оның адамдарының барлығы сом денелі қайратты әрі соғыс құмар келеді. Олар талай-талай соғыстарда сан мәрте жеңіске жетіп жүргендер. Егер олар осылайша қорланып күшейіп кете беретін болса, Батыс өңірдегі қауіпке айналуы сөзсіз» [5, 766 б.]. Міне, Қытай сардарының осы сөзінен Хан патшалығының Жыжығы жорық жасауының саяси мақсатын айқын аңғаруға болады.

Шың Таң мен Ган Яншоу бастаған Қытай қалың қолы суыт жүріспен Жыжы(Тараз) қаласына таяп келгенде, Жыжы тәңірқұт Қытай әскерлері келіп қалды деген хабарды естіп, өзі қаладан сыртқа шығып жағдайды барлап келіп: «Мықты қорғанайық, қытай әскерлері алыстан келді, ұзақ шабуыл жасай алмайды,»-дейді. Тәңірқұтты ғимараттың жоғары жағына шығарылады. Қаңлы әскері түн жамылып, қосынға бірнеше мәрте шабуыл жасады, бірақ сәтсіздікке ұшырап кері шегінді. Таң ата төрт тараптан

от шығып, сардарлар мен сарбаздар жеңіске жеттік! – деп айқайлайды. Қытай әскерлері жабылып ағаш қақпаны итеріп ашып, топырақ қорған-қалаға кірді, Тәңірқұт атып өлтірді. Әскер уәзір Ду Чун тәңірқұттың басын кесіп алды...» [5, 766 б.] – деп жазылған соғыс мәліметінен ол қаланың құрылымын көруге болатындай.

Қытай жылнамаларында жазылған бұл деректерді талдай отырып, төмендегідей тұжырым жасауға болады:

Біріншіден, Тараз қаласының алғашқы құрылысы б.з.д. 40-шы жылдары салынған. Оны салушы Хүн тәңірқұты Жыжы. Қала құрылысы әр күні бес жүз адамның еңбек етуімен екі жылда салынған. Сондықтан, қаланың алғашқы аты оны салдырушының атымен қытай деректерінде «Жыжы чын» - «Жыжы қаласы» деп аталған.

Екіншіден, қаланың формасы – қорған негізінде салынған. Қорғанның айналасын балшық дуалмен және күзет мұнаралары бар қосарлы сызықтармен қоршалған. Қаланың ортасы тәңірқұтқа арналған биік екі қабаттық ғимарат болған. Ол негізінен топырақ-кірпіш және тас материалдар жасалған болса керек. Орталық ғимаратты қоршап сыртқы құрылыс үйлер орналастырылған. Бұл құрылыстардың алғашқы негізгі материалының ағаш болған байқалады. Өйткені, оның «Ағаш қорған» деп аталуы – оған пайдаланылған материалының ағаш болуымен қатар, оның негізі – орталық ғимаратты қоршап тұрғанынан болса керек.

Үшіншіден, қала б.з.д. 36 жылы әскерлерінің шабуылымен өртеліп, қиратылады. Бірақ оның негізгі құрылысы сақталып қалған. Кейінгілері сол негізде қала құрылысын жалғастырып, дамытып отырды. Сондықтан бұл қаланың аты «Талас қаласы» болып өзгергендігі бұлжымас шындық.

Тарихымыздың темірқазығына айналған, түркі халықтарының негізгі сауда орталығы болған Тараз қаласы туралы сыр шертпеген ғалымдар кемде-кем. Жоғарыда айтылған Қытай жазба деректерін академик А.Н.Бернштамда өз еңбектерінде тағы да дәлелдей түседі. «Біздің дәуірімізге дейінгі 204 жылдан бастап Орталық Азияда үстемдік құрған ғұндардың тайпалық одағы... біздің жыл санауымыздан бұрынғы 42 жылы үйсіндердің астанасы Қызыл Қорған қаласын талқандайды... Мұнан кейін алынған олжаны сақтайтын мекен керек болды. Ғұн патшасы Чжи-чжи Талас өзені алқабында өзі үшін және өзінің жасағы үшін қорған тұрғызды. Бұл кейінгі Тараз қаласы еді.» [6, 7 б.].

Сондықтанда Тараз қаласының іргетасының қаланы тарихы жазба деректермен нақтыланып отырғанын біздер болашақ ұрпақтың санасынан шықпауын ескеруіміз керек.

1. Әбділдаұлы Б. Талас. Айша биби. Қарахан. – Алматы, 2002. – 264 б.

2. Байпақов К. Қазақстанның ежелгі қалалары. – Алматы: Аруана. – 2005. – 316 б.

3. Фын Чыңжун, Лоу Жүнлиң. Батыс өңір жер аттары («ШЙ Уйи ди миң»). – Пекин, 1980. – 92 б.

4. Ханнама («Хань шу»). //94 т. Хұндар тарауының екінші бөлімі. Майда әріппен басылған нұсқасы. Пекин, 1997, 2т. 965 б.

5. Ханнама («Хань шу»). 70 т. Хұндар тарауының екінші бөлімі. Майда әріппен басылған нұсқасы. – Пекин, 1997. – 2 т. – 766 б.

6. Байпақов К. Көненің көзі. Тараз қаласының тарихы // Парасат. – 2002. – № 9. – 7-8 бб.

**М.Успанова, магистр гуманитарных наук,
Центральный Государственный музей РК, г. Алматы**

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЯ СО ШКОЛЬНИКАМИ

Музей вместе с библиотекой, киноиндустрией, театром, а также различными типами и формами образовательных и научно-образовательных учреждений составляет институциональную основу социума.

Как социокультурный институт музей всегда был ориентирован на контакты с публикой, поэтому образовательная роль музея, прежде всего, была связана с особенностями развития социума в тот или иной период. Лишь в конце XIX-XX вв. общество в полной мере начинает осознавать значение музеев в процессах просвещения, образования и воспитания. В последние годы особая роль отводится *культурно-образовательной деятельности музеев*. Базовыми формами культурно-образовательной деятельности являются экскурсия, лекция, консультация, научные чтения (конференции, сессии, заседания), клуб (кружок, студия), конкурс (олимпиада, викторина), встреча с интересным человеком, концерт (литературный вечер, театрализованное представление, киносеанс), праздник, историческая игра.

Каждую из этих форм можно описать с помощью ряда устойчивых характеристик, часть которых будем считать основными, затрагивающими их сущность, а часть – дополнительными [1, с. 40].

Первыми исторически сложившимися формами музейно-педагогической деятельности являются лекции, экскурсии и консультации, в которых музейный предмет (музейная экспозиция) является неотъемлемой частью музейно-педагогического процесса.

Одной из тех традиционных форм, с которой начиналось становление культурно-образовательной деятельности музея является экскурсия. Главной ее особенностью является динамичность, и в этом смысле экскурсия попадает в очень немногочисленную группу музейных форм, которые требуют от посетителя движения. Это пример групповой формы: индивидуальные экскурсии представляют собой исключение, которое только подтверждает правило. Экскурсия в основном удовлетворяет потребность аудитории в познании и предполагает, несмотря на естественность и необходимость использования приемов активизации экскурсантов, пассивное поведение аудитории. В зависимости от содержания экскурсии в современной музейной педагогике закрепились обзорные и тематические экскурсии, которые в обязательном порядке разработаны в каждом музее.

Музейная экскурсия – вид деятельности музеев является частью идеологической работы, перед которой постоянно встают новые требования, открываются более широкие возможности.

Разрабатываемые музейными педагогами экскурсии различаются по характеру тематики, по целевому назначению, варьируются в зависимости от состава группы, от ее пожеланий и приобщении к музейной культуре. Однако все эти экскурсии имеют общую черту – они строятся на единой методической основе экскурсионного метода. Существенной чертой экскурсионного метода является непосредственное общение экскурсовода с группой, пришедшей для осмотра музея.

Опираясь на знания об аудитории и ее реакции, музейная педагогика подходит к решению никогда не теряющих своей актуальности вопросов, связанных с методикой работы с различными категориями посетителей. Наиболее разработанной является методика взаимодействия с детьми, подростками, учащейся молодежью, которая предполагает учет возрастных особенностей этих групп [2, с. 313].

Школьные экскурсии, как и все другие формы взаимодействия с разновозрастной школьной аудиторией, развиваются под влиянием теории музейной коммуникации. Культурное пространство музея служит основой для диалоговых форм взаимодействия с аудиторией, в связи с чем используются новые методы вовлечения посетителя в мир культурного наследия. Водятся новые приемы и методы работы со школьной аудиторией, ориентированные на ее психологические, возрастные особенности. В программы включаются разные формы работы с детской аудиторией, но по-прежнему наиболее распространенной и апробированной временем из них является экскурсия, хотя и включающая новые методические приемы, соответствующие современным подходам, ориентированным на активацию посетителя [3, с. 447].

В практике проведения экскурсии используются разные методы со школьниками:

1. *Вопросно-ответный метод*. Он помогает создать благоприятные условия для усвоения материала, когда экскурсовод и дети общаются друг с другом. Этот метод учит детей размышлять.

2. *Ролевой (игровой метод)*. В этом случае экскурсовод объясняет детям необходимые условия, которые помогают лучше вселиться в образ. Дети в процессе экскурсии берут на себя роль другого человека, пропуская информацию через свое «я».

3. *Метод «погружения» в прошлое*. Экскурсовод предлагает детям мысленно переместиться в прошлое. Для «путешествия» во времени широко используются музейные предметы, рисунки, фотографии, иногда даже стиль разговорной речи. Это метод удачно используется также в проведении лекций.

4. *Метод театрализации*. Включение в экскурсию метода театрализации делает посещение музея незабываемым событием. Удачно подобранный для инсценировки сюжет поможет понять и усвоить даже очень непростые вещи, такие, как например, обрядовые традиции [4, с. 128].

В экскурсионной работе с детьми младшего возраста весьма эффективен вопросно-ответный метод. Всякая экскурсия представляет собой специфический вид общения, но если при работе со взрослыми это общение носит преимущественно скрытый характер, осуществляется во внутреннем плане, то экскурсия с детьми предполагает постоянный открытый диалог, ибо они особенно расположены к общению.

Вопросы, которые им задаются носят отнюдь не риторический характер: каждый из них обычно предполагает конкретный ответ, который дети дают иногда хором, иногда поодиночке. Ответ можно оспорить, с ним можно согласиться, но главное – он стимулирует дальнейший ход беседы. Наиболее эффективно дети воспринимают информацию только первые 15- 20 минут, после чего следует спад внимания. Поэтому при продолжительности экскурсии 40-45 минут ее первую половину рекомендуется сделать информационно более насыщенной, тогда как во вторую – внести элементы игры, творческой работы детей или двигательной разрядки [1, с. 79].

Работа со школьниками средних и старших классов строится с учетом их познавательных потребностей, сформировавшейся способности к усвоению значительного объема знаний. Это предполагает информационную насыщенность, познавательную значимость музейных мероприятий для подростков.

Сознание школьников среднего и старшего возраста отмечено известной противоречивостью. Восприимчивость к новому, доверчивость сочетаются со стремлением критически осмыслить опыт старших. Вследствие этого возрастает потребность в убедительности, используемой в ходе беседы с маленькими экскурсантами аргументации, в широте предполагаемой их вниманию информации. В музее таким бесспорным аргументом является подлинник. Однако сама по себе опора на подлинник не является достаточной гарантией убедительности. В работе со школьниками-подростками чрезвычайно эффективен метод, получивший название проблемного, когда создается ситуация «завоевания» знаний, а не получения их в готовом виде [2, с. 313-314].

Наряду с дидактическими играми и упражнениями в методике экскурсионной работы художественного музея с подростками широко применяются диалог, беседа, дискуссия как формы, наиболее отвечающие психологическим особенностям этого возраста. Эти же формы, безусловно, пригодны и даже становятся ведущими в экскурсионной практике со старшеклассниками

Наряду с экскурсиями, одной из важных форм культурно-образовательной деятельности музея при работе со школьниками является лекция. Ее тематика связана с профилем музея или с использованием музейных материалов. В то время как в экскурсии приоритетным является зрительное восприятие, в лекции оно играет второстепенную роль, а на первый план выдвигается рациональное восприятие. Основная цель лекций донести до слушателей теоретический материал, сопроводив его материалами музейных коллекций: очень часто это копии или дубликаты музейных предметов, иллюстрации, фотографии, слайды. Музейные предметы, если не демонстрируются во время лекций, то присутствуют «незримо» – их описание и характеристика включаются в содержание лекции. Во многих музеях лекции в качестве формы общения с аудиторией начали использоваться раньше, чем экскурсии.

После открытия Исторического музея, с 1889 г. здесь ведущие ученые читали публичные лекции по русской истории (вспомним, что регулярные экскурсии начали проводиться в этом музее значительно позднее). Средством популяризации научных знаний были лекции в Политехническом музее, которые устраивались уже в самые первые годы его существования. Они сопровождалась демонстрацией коллекций, приборов и опытов. Музейные лекции, удовлетворяющие потребность в познании, были заметным фактом общественной жизни и проходили обычно при большом скоплении народа. Это объяснялось, прежде всего тем, что читались они выдающимися учеными, светилами науки.

Со временем музейные лекции утратили значение формы, имеющей столь широкий общественный резонанс. Они стали читаться главным образом сотрудниками музея, но вследствие этого, быть может, выиграли с точки зрения своей «музейности». Использование музейного предмета в качестве атрибута (даже если он присутствует «незримо», становясь главным героем повествования) стало важным требованием, предъявляемым к лекции. Оно формулируется в 1960-е гг. – в период становления информативной модели музея, когда лекции вновь приобретают актуальность в связи с ориентацией музеев на просветительство. Лекции становятся основой «воскресных чтений», «устных журналов», «университетов культуры» и подобных чрезвычайно распространенных в эти годы форм, которые практически ушли из жизни современного музея. Однако лекция как базовая форма культурно-образовательной деятельности продолжает оставаться основой его репертуара [1, с. 40].

В музейной практике получили распространение такие формы лекционной работы, как тематических циклы лекций, лектории выходного дня, выездные лекции для различных групп населения.

Среди музейных мероприятий, имеющих образовательную и просветительскую направленность, наиболее популярными в настоящее время можно назвать музейные уроки. Они призваны закрепить и углубить знания учащихся по отдельным темам, причем музейный предмет выступает здесь не только как иллюстрация, но и как источник для изучения. Музейный урок имеет свои специфические особенности. Он отличается от обычного урока тем, что основным источником новой информации для учащихся является не только рассказ экскурсовода, но и подлинные памятники истории и культуры, представленные в экспозиции.

Первое упоминание о музейном уроке относится к 1934 г. «Музейный урок – это обычный нормальный урок, отличающийся от рядового только тем, что он проводится не в помещении школы, а в музее и на музейном материале» (Самсонов Т., 1934, с. 89). По существу, речь идет о той единственно возможной форме, которую привносит в образовательную практику музея учитель, проводивший эти музейные уроки. Обозначение новой формы данным термином объясняется также тем, что он вообще стал актуальным для середины 1930-х гг.: урок был признан основной формой учебной работы в школе только в это время. Разумеется, в использовании этой формы наиболее наглядно проявилась школоцентристская концепция. Однако нельзя недооценивать того, что музейные уроки стали средством активизации познавательной деятельности учащихся в музее, так как предполагали не пассивное слушание и созерцание, а самостоятельную предварительную проработку школьниками музейной темы по заданию педагога, участие самих ребят в показе и интерпретации материала [1, с. 67-68].

Музейный урок проводится с целью углубления знаний учащихся по теме учебного курса школы непосредственно на экспозиции музея. Особенность его заключается в реализации задач школьного

образования в образовательной среде музея. Конечный результат музейного урока с точки зрения коммуникационной теории – «коммуникация, отложенная во времени», когда влияние музея продолжает ощущаться на завершающей стадии музейного урока, осуществляемой школьным педагогом в классе.

Обычным явлением последних десятилетий стало преимущественное использование цикловых форм, которые гораздо более эффективны, т.к. дают возможность ориентироваться на постоянную аудиторию. Причем в музейной практике наметилась тенденция строить циклы не только на основе какой-либо одной формы (экскурсионный абонемент или лекторий), но и объединять в них разные жанры [1, с. 47].

Программа представляет цикл тематических занятий, рассчитанных на разные возрастные категории. Цикловые занятия включают в себя лекции и экскурсии. Тематическое содержание отличается большим разнообразием, при этом одна и та же тема в разных группах может быть пройдена за одно занятие, а может рассматриваться на протяжении нескольких посещений.

Наряду с перечисленными формами работы культурно-образовательной деятельности музея со школьниками являются консультация, клуб (кружок, студия), конкурс (олимпиада, викторина), встреча с интересным человеком, концерт (литературный вечер, театрализованное представление, киносеанс), праздник, историческая игра. Они преимущественно рассматриваются как продолжение учебного процесса – образовательные программы музеев разрабатываются в первую очередь с учетом школьных программ.

Неотъемлемыми составляющими форм музейной работы с детьми являются обучение и воспитание, которые дают почувствовать ребенку естественность и закономерность культурных процессов. Получение знаний в музее неотделимо от усвоения определенных нравственных норм и ценностей, решения мировоззренческих проблем, расширения предметного опыта. Музей, располагая богатым социально-воспитательным потенциалом, осуществляет организованную познавательную, творческую деятельность, создавая благоприятные условия для воспитания патриотизма, нравственности и эстетичности у подрастающего поколения.

1. Юхневич М. Ю. Я поведу тебя в музей: Учебное пособие по музейной педагогике. – М., 2001. – 137 с.
2. Основы музееведения. Учеб. пособие/Отв. ред. Э.А. Шулупова. – М.: ЛИБРОКОМ, 2013. – 432 с.
3. Музейное дело в России. 3-е изд., испр. и доп. / Под. ред Каулен М.Е. – М.: ВК, 2010. – 676 с.
4. Музееведение. Сборник статей. – Вып. 1. – Уфа, 1995.

**Б.А. Железняков, магистрант,
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы.**

СОБОРНАЯ МЕЧЕТЬ КАЯЛЫКА

Хронология процессов исламизации Северо-восточного Жетысу (исторический фон). Достаточно полная реконструкция процессов распространения ислама и мусульманской культуры в конце XII – начале и середине XIII вв. в Северо-Восточном Жетысу реконструируется на основе полученных результатов археологических исследований этого важнейшего объекта на *городище Каялык (Антоновское)* в Саркандском районе Алматинской области, а также комплекса мавзолеев-ханака. Археологические исследования были проведены автором статьи под руководством академика К.М. Байпакова, руководителя Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции (ЮККАЭ) в 2004 г. Эти обобщенные результаты крайне важны для составления нового взгляда на политическую и духовную историю региона периода развитого средневековья.

Северо-восточное Жетысу – окраинные для мира ислама периода рубежа XII-XIII вв., второй четверти XIII в. земель в науке значительно разнятся. Согласно наиболее распространенной точке зрения, принятие ислама населением региона произошло при Туглук-Тимур хане (1328–1362) – первом моголистанском хане, принявшем ислам. Все его приемники носили уже мусульманские имена, подданные же еще долгое время оставались язычниками. Согласно Тарих-и-Рашиди, внуком Туглук-Тимура Мухаммед-ханом (1408–1416) было приложено много усилий для того, чтобы большая часть улуса могулов приняла ислам [1, с. 343-344].

Подлинная информации о распространении ислама и мусульманской культуры в конце XII – начале и середине XIII вв. в Северо-Восточном Жетысу реконструируется на основе полученных результатов археологических исследований этого важнейшего объекта на *городище Каялык (Антоновское)* в Саркандском районе Алматинской области. Археологические исследования были проведены автором статьи под руководством академика К.М. Байпакова, руководителя Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции (ЮККАЭ) в 2004 г. Эти обобщенные результаты крайне важны для составления нового взгляда на политическую и духовную историю региона периода развитого средневековья.

О распространении ислама в северных районах Восточного Туркестана незадолго перед монгольским нашествием писал В.В. Бартольд, говоря о владетеле Каялыка – Арслан-хане – мусульманине, владетель соседнего крупного города Алмалыка также был мусульманином, притом, что оба владения были включены в империю киданей, принесших дальневосточную буддийско-христианскую культуру. Бартольд подчеркивает первенство в то время мусульманской культуры и оживленный процесс распространения мусульманства даже под властью иноверцев. Цитируя Джувейни Бартольд говорит о том, что мусульмане были министрами немусульманского императора, и возникали мусульманские владения там, где их раньше не было. В XIII в., при Марко Поло, мусульманами уже были жители местности вокруг озера Лоб-Нор [2, с.110]. В последнее время были опубликованы новые источники по исламизации Южного Казахстана и Семиречья. Среди них заслуженным интересом пользуется, в частности «Тарих нама» т.е. сакральная родословная регионов Центральной Азии к северо-востоку от Мавераннахра. Одной из пяти опубликованных редакций является «Кайалик», где центром событий является город Каялык (легендарные описания исламизации города, сакральных родословных его проповедников). По версии составителей этот документ был увезен из Ясы в Каялык вместе с четырехлетним внуком Ходжа Ахмеда Ясави – Ахмад ходжа-ата, суфием Арслан-ходжа [3, с. 120, 138-139].

Археологически процессы принятия/обращения в мусульманство населением фиксируются, в основном, по погребальному обряду, приобретенному распространение в это время. Более ранние проникновения ислама на территорию Южного Казахстана, имели место, что может подтверждаться хотя бы тем, что караханид Сатук Богра-хан принял ислам еще в 955 г., а при его сыне Мусе ислам стал религией Караханидского каганата. Датировка и процессы проникновения ислама в соседний регион Северо-Восточного Жетысу, оставалось до недавнего времени загадкой. Особенную ценность данным исследованиям придает значительная разделенность караханидского каганата в культурном плане наблюдавшаяся после завоевание региона киданями-каракидаями, которые сами исповедовали буддизм или несторианство и способствовали миграциям и других народов исповедовавшим эти религии с востока Евразии в ее центральные регионы. Западные путешественники середины XIII в. свидетельствуют о крайне пестрой религиозной картине городского населения Северо-Восточного Жетысу, исповедовавшего различные культы: несторианство, а также буддизм и манихейство, именовавшимися ими идолопоклонствами, и интерпретируемые учеными по описанным внешним характерным признакам: одежде, манерам, особенностям обрядов и культовых построек. Считается, что часть уйгуров еще исповедовала манихейство, а Каялык непосредственно прилегал к пограничным землям, где жили уйгуры. Раскопанный и исследованный на городище Каялык манихейский храм, свидетельствует о присутствии манихейской общины в городе в XIII в. Однако, с централизацией улусов чингизидов ощущалась потребность в государственной религии. По свидетельствам западных путешественников в это время в Илийской долине было заметно преобладание мусульманства, однако до последнего времени археологических свидетельств в Восточном Жетысу этого не было обнаружено. Прослеживается и значительные влияния традиционных тюрко-иранских культов.

Известно, что территория восточной части Илийской долины в монгольское время оказалась разделенной между Чагатаем и Угэдеем. Территории от Алтая до Амударьи в течение несколько десятилетий с 1269 по 1301 гг. были объединены Хайду в независимое от Монголии государство, после чего опять началась междоусобица, которая и завершила процесс экономического упадка региона. Периодом начала XIV в. датируются следы городского пожара на Каялыке, после которого город уже не возродился: в пожаре сгорели соборная мечеть, манихейский и буддийский храмы, дворцы, усадьбы, дома.

Исследования. В 2004 году в рамках программы «Культурное наследие» на городище Каялык было раскопано несколько мусульманских культовых объектов, которые объединяются в два разновременных комплекса - ансамбля. Первый – это мавзолей правителей города и региона из династии Караханидов, и ханака с примыкавшим кладбищем (конец XII – начало XIII века). Второй – соборная мечеть на центральной городской площади монгольского времени (середина XIII века) с пристройкой и минаретом, действовавшие до последних дней существования города [4, 50-73]. Каждый из этих комплексов отразил особенности мусульманской культуры своего времени. Более ранний центр конца XII века, формировавшийся на небольшой площади у суфийской ханакки, отразил период оказания покровительства исламу в лице суфийской общины со стороны правителей города. Строительство же соборной мечети отражало необходимость в общегородском культовом центре и знаменовало факт преобладания мусульманской религии среди жителей города, большей открытости среди масс.

Ко времени строительства мечети наблюдались перемены в общественной и экономической жизни. Так, в 50-е годы XIII века, по определению нумизмата П. Н. Петрова [5, с. 150-164], в Каялыке чеканится собственная серебряная и медная монета, что говорит не просто о столичном статусе города, но и его экономическом значении в регионе. Одна из таких монет была найдена на нижнем полу мечети. В свою очередь, наличие двух полов говорит о длительном ее использовании и капитальном ремонте. В свою очередь верхний пол четко фиксировался не только по хорошо утоптанной поверхности, но и значительным следам городского пожара, в ходе которого погиб средневековый город (рис. 1).

Средневековый Каялык находился на оживленном участке пути (особенно оживленном в середине XIII в.) связывавшем Европу с Монголией и Китаем, а также узловым пунктом на путях Монгольской империи. От многих миссий сохранились письменные источники, описавшие особенности этого участка пути, обычаи и нравы местного населения, в том числе и Каялыка. При анализе данных, интерпретации раскопанного объекта было интересно сравнить описание города и его сооружений с мечетью и другими раскопанными объектами. Одним из таких сооружений и являлась каялыкская соборная мечеть, которая была выстроена на центральной городской площади. Само городище имеет культурные слои толщиной в несколько метров, что наиболее отчетливо прослеживается именно на его цитадели – центральном возвышении, защищенном стенами, на котором и была возведена городская мечеть [6, с. 60-68].

Размеры мечети свидетельствуют о том, что она была главной в столичном городе, и видимо во всем государстве карлукских джабгу. Значительная концентрация мусульман, особенности обрядов требовали создания культового здания нового типа, способного одновременно вместить всех мусульман города. В Халебе для этих целей была перестроена арка главной улицы, в Хама и Химсе перестроили обычную базикальную церковь. Первые мечети были, по существу, большими площадями в центре города, границы которых обозначали ров или камышовые щиты. В планировочном решении каялыкской наиболее близка мечеть на Водянском городище (золотоордынский город Бельджамен) на территории Волгоградской области, исследованная в 1971-1973 годах. Уточнить время строительства мечети помогла монета каялыкского чекана 40-х гг. XIII века, что соответствует времени строительства мечети на Водянском городище, по археологическим данным, фундамент которой был заложен незадолго перед монгольским нашествием, а строительство было закончено лишь к началу XIV века, т.е. растянулось на период почти в столетие. Очевидно, что проект был «типовым» и мог быть осуществлен на целом ряде других столичных городов этого периода (рис.2).

Мечеть Каялыка была построена почти в центре города и до раскопок представляла собой четырехугольное возвышение размерами 30x30 м. Раскопки установили, что это была почти квадратная в плане постройка с размерами внутреннего пространства 34x28 м (внешние размеры мощных сырцовых стен – 38x32 м), вытянутая вдоль оси северо-восток–восток – юго-запад–запад, направленную на Кыблу.

Как выяснилось, мечеть была построена по распространенному в те времена архитектурному решению, когда перекрытия крыши подпирались рядами колонн, что позволяло перекрывать большую площадь. Внутри мечети дополнительных несущих стен не было, а деревянно-камышовая кровля опиралась на многочисленные деревянные колонны. Всего сохранилось 54 каменные базы колонн округлой или овальной формы. В центре сооружения порядок и строгость рядов колонн была нарушена, пространство, видимо, расширялось для прохода молящихся в особые дни и, видимо, над этим местом находился купол, характерный для культовых сооружений. Купол мог быть деревянным – в центре мечети обнаружен толстый слой золы. Внутреннее пространство здания разделялось восемью рядами колонн, образующими девять нефов.

Вход в мечеть находился посередине северо-восточной стены. Напротив него, в центре юго-западной стены, находилась михрабная ниша из прямоугольного жженого кирпича, ориентированная на Мекку. Это самая сакральная часть мечети, в сторону которой обращаются молящиеся. Сохранившаяся высота кладки михраба 70 см. Как и положено, в подобной мечети имелся минбар (кафедра проповедника), от которого сохранился завал из полусгоревших бревен. Выкладка из кирпичей и местами сохранившиеся фрагменты бревен, уложенных на них, говорили о балюстраде, отделявшей место перед минбаром для моления правящей и религиозной элиты.

Стены мечети сложены из прямоугольного сырцового кирпича размерами 36x18x9 см, имели толщину 1,7-2 м и сохранились на высоту до 2 м. Снаружи юго-восточный угол сооружения обложен камнями. Изнутри стены были обмазаны и побелены, у основания стен штукатурка сохранилась практически по всему периметру, а под обмазкой были проложены каналы (каны), соединенные с очагами, по которым циркулировали горячий воздух и дым, закоптивший края этих воздухопроводов. Каны были обнаружены вдоль северо-западной и северо-восточной стен мечети. Примерно посередине этих стен найдены остатки крупных печей отопления, что свидетельствует о том, что в холодное время мечеть отапливалась. При раскопках мечети найдено также множество фрагментов керамических водопроводных труб, свидетельствующих о развитой сети городского водопровода и, главное о присутствии гигиенических устройств в совмещенных с мечетью помещениях.

Крупная соборная мечеть столичного центра Северо-восточного Жетысу была исследована впервые. Строительство подобной мечети знаменовало факт преобладания мусульманской культуры в городской среде, принятия ислама в качестве государственной религии, изменения лица ислама с суфийского на более традиционный. Кроме того, можно говорить о формировании единой архитектуры культовых сооружений, в данном случае, соборных мечетей на обширных пространствах Золотой Орды, Ак-Орды, Могулистана и других улусов, что являлось проявлением централизации и в сфере культа. Возможно, будущие исследования выявят мечети и других типов на городище Каялык кон. XII- нач. XIV вв. – периода развития мусульманской культуры в городской среде этого региона. Однако и данная мечеть

еще ждет проведения завершения исследований. В невоскрьютой, северной части внешнего периметра имеется несколько помещений, возможно в северной части от входа в свое время возвышался минарет. В настоящее время мечеть законсервирована и ждет своей музеефикации.

- *Реконструкция архитектурной планировки мечети Каялыка.*

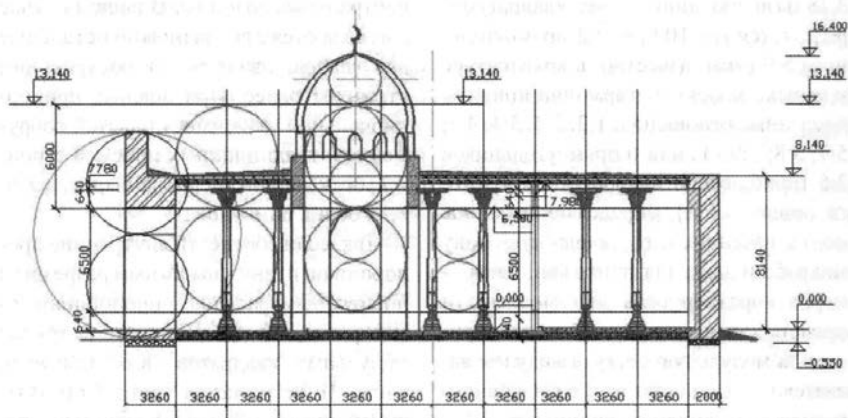

Рис. 1. Графическая реконструкция

Научная архитектурная реконструкция каялыкской мечети была проведена И.Н. Емелиной, на основе анализа доступных данных по планировке, после проведенных раскопок [7, с. 80-92]. В руинах мечети прочитывается геометрия сооружения, закономерности в пропорциях. Соразмерность зала мечети размерами 32,63 x 28,60 м, с ячейкой 3,26 x 3,18 определяется как 10:9. Закономерность соразмерности длины стен и пролета колонн проявляется в модульности, где за основу принята длина в половину гяза в 32,6 см, равного размерам сырцового кирпича 32 x 16 x 8 см. в этой системе, например высота столба колонны может соответствовать 10 гязам, т.е. 6,5 м. С высотой базы колонны и толщиной перекрытия, высота потолка, должна была составить 8, 14 м., высота стен - 8,8 м. Высота купола определена 25 гязов. Данное исследование, по словам самого архитектора, носило предварительный характер.

Еще не определена форма купола, а незавершенность раскопок внешней территории, примыкающей к мечети, по идее, должно выявить место расположения и основание конструкции минарета мечети.

Тем самым, и сейчас после завершения раскопок, выделяющееся своими размерами руин средневековое культовое сооружение в момент своего функционирования было, очевидно наиболее заметным сооружением в городе на протяжении второй половины XIII - начала XIV вв. Расположенная в самом центре, на городской площади, возвышавшаяся над ранними культурными слоями цитадели, возможно в составе ансамбля (минарета) эта центральная соборная мечеть имела размеры около 36 x 32 м, была высотой 16 м. В совокупности с результатами исследований других культовых сооружений, дворцов и усадеб, городских благоустройств, нумизматики и др. результаты исследований городской мечети однозначно свидетельствуют об огромном значении Каялыка для средневековой истории региона, в данном случае в составе Монгольской империи. Факт сооружения подобной мечети демонстрирует принятие ислама в качестве государственной религии правителями и основной частью населения региона.

Рис.2. Зачистка уровня пола в восточном углу мечети: слой угля, подгоревшие, обрушившиеся бревна, частично сохранившаяся обмазка стен.

Рис. 3. Серебряная монета, выпущенная на монетном дворе Каялыка в конце 1-ой половины XIII в, найденная на земляном полу мечети, ставшая одним из важнейших артефактов для реконструкции нумизматической истории города и региона, проведенной П.Н. Петровым.

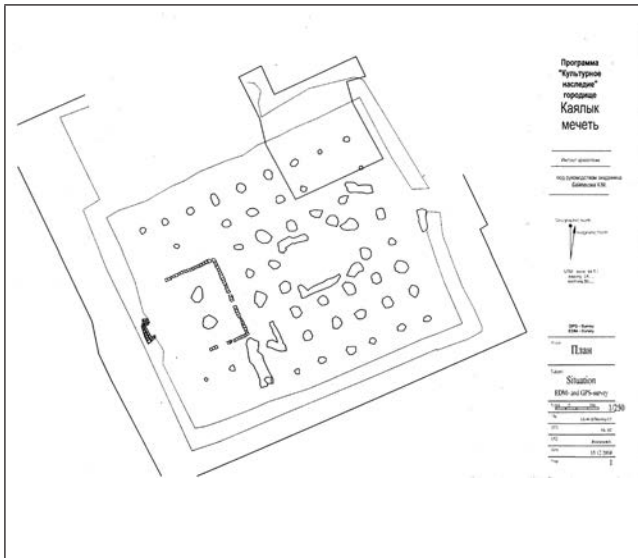

Рис. 4. План мечети. Характерна ориентировка на Кыблу, очерчены границы раскопа и первоначального шурфа в с-в углу. Также зафиксированы толщина стен, руинированный михраб, основание колонн для купола, максура – огороженное пространство у михраба.

Рис. 5. Мечеть Каялыка, вид на восток. Максура – огороженная часть, приближенная к михрабу, где молились правитель и ближайшее окружение.

Важнейшие артефакты:

Из характерных находок на мечети следует отметить фрагмент резной горелой доски (рис. 6) с фрагментом надписи арабским алфавитом. Доска, состоящая из двух фрагментов, общей длиной около метра и шириной 15-18 см, найдена в северо-восточном углу, у восточной стены. При пожаре доска рассыпалась на две части и упала лицевой стороной в недогоревшее камышовое перекрытие кровли.

Рис. 7. 8. Керамические светильники (чираги), множество фрагментов керамических сосудов (котлов, кувшинов чаш и др.), фрагменты глазурованной керамики.

Рис. 9. Бронзовые накладки (на кожаный переплет книги или некий ларец) 4 шт. целые и 3 шт. в фрагментах. Размеры 17,4х3,9; 17х3,6; 16,7х3,7; 15,9х3,3 см, толщина: 1-1,5 мм. Типовой формы. Состоят из крестовидных расширений с верхнего и нижнего краев и длинной плоской, прямоугольной перекладки между ними. Планка по центру орнаментирована «Z»-образным рельефом, а сверху и низу, в местах примыкания к окончаниям – рельефными ромбами и имеет средние размеры 9х1,4 см.

1. История Алматы. В двух томах. – Т. 1. – Алматы, 2006. – 372 с.
2. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – М., 2002. – 192 с.
3. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. – Т. 2. – Алматы-Берн-Ташкент-Блумингтон, 2008. – 368 с.
4. Байпаков К.М., Железняков Б.А. Отчет об археологических исследованиях на городище Каялык в 2004 г. // Архив ИА.
5. Байпаков К.М., Воякин Д.А. Городище Каялык. – Алматы, 2007. – 224 с.
6. Железняков Б. Соборная мечеть Каялыка // «NOMAD Kazakhstan». – Алматы, 2010. – № 3(33). – С. 60-68.
7. Емелина И.Н. Графическая реконструкция мечети XIV в. на городище Каялык // Изучение и сохранение культурного наследия Республики Казахстан. Сб. статей. – Вып. 1. – Алматы, 2012. – С. 80-92

**И.Р. Камалдинов, магистрант,
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы.**

РАСКОПКИ УСАДЬБЫ НА ГОРОДИЩЕ КАЯЛЫК В 2014 Г.

В июне 2014 года на 38 сессий Комитета Всемирного наследия ЮНЕСКО проходившей в городе Доха (Катар) добавлен первый отрезок трансграничной серийной номинации «Шёлковый путь: начальный участок и сеть маршрутов Тянь-Шаньского коридора». Казахстан на данном этапе представлен восемью объектами, это городища Каялык, Карамерген, Талгар – в Алматинской области, Актобе, Степнинское, Акыртас, Кулан, Костобе, Орнек – в Жамбылской области.

Каялык локализуется в Северо-Восточном Семиречье, в 190 км северо-восточнее г.Талдыкорган, на восточной окраине современного села Койлык (Алматинская область, Саркандский район). Городище – самое большое в Илийской долине. Оно расположено на берегах р. Ащи-Булак. Территория городища окружена стеной, высота которой 3,5-4 м. городище в плане имеет форму неправильного четырехугольника, ориентированного углами по сторонам света. Северо-восточная стена имеет протяженность около 1200 м, юго-западная 750 м, а своей юго-западной стороной городище вплотную примыкает к горам. Приблизительно через каждые 30-45 м на стене устроены башни округлой в плане формы. Неподалеку от западного угла расположен бугор, подквадратной в плане формы размерами 70х80 м и высотой 4,5 м. Въезды в городище были устроены в северо-западной, северо-восточной и юго-восточной сторонах. Внутри вся обширная территория городища покрыта многочисленными буграми, впадинами – следами былой застройки.

Топография городища может быть охарактеризована следующим образом: мощные внешние стены из слоев пахсы (глина), центральное ядро – арк (цитадель), сам город – шахристан и пригород – рабад [1, с. 52]. Город известен в источниках XI – нач. XIII вв. как столица государства карлукских джабгу – самостоятельного владения тюрков-карлуков в каганате караханидов, а в середине XIII в. – городом монгольской империи. Археологические исследования, проводимые на городище, позволили датировать памятник IX-X – XIII-XIV вв. [2, с. 48-54].

Уникальные сведения об этом городе сохранились в книге посла французского короля Людовика IX к верховному каану Монгольской империи Мешу. Поздней осенью 1253 г. посол Гильом Рубрук после долгого путешествия, которое он начал в мае этого года после плавания по Черному морю, проехав южнорусские степи, форсировав Днепр, Вол 17, Урал; через Приаралье, Таласскую долину добрался до р. Или. Вот как он описывает свой дальнейший путь. «Переправившись через реку, – пишет Г'. Рубрук, – мы въехали в одну долину, где увидели какой-то разрушенный замок, стены которого были только из глины, и земля там была возделана. После этого мы нашли некий хороший город по имени Эквиус, в котором жили сарацины, говорящие по персидски, хотя они были очень далеко от Персии. На следующий день, переправившись через те горы, которые составляли отроги больших гор, находившихся к югу, мы въехали на очень красивую равнину, имеющую справа высокие горы, а слева некое море или озеро, тянущееся на 25 дней пути в окружности»[3 с. 110]. Этим озером, как установлено, был Балхаш. Эквиус – искаженное название города Ики-Огуза, о котором в XI в. писал Махмуд Кашгарский в своем сочинении «Диван Лугатат-Тюрк». По мнению исследователей, это! город находился на месте городища Дунгене, расположенного на территории современного села Балпык би (Кировка) на р. Коксу [4 с. 36].

Археологические исследования городища начались еще в 1964 году, когда был заложен ряд шурфов и снят план объекта. Дальнейшие работы возобновились в 1998 году в рамках Южно-Казахстанской Комплексной Археологической Экспедиции, в ходе которых был раскопан объект, идентифицированный как «буддийский храм», а так же исследована жилая усадьба на цитадели городища. В 1999-2000 гг. проводились работы на «усадьбе богатого человека», локализованной в юго-восточной части городища. В 2001 году вскрыта баня типа «хаммам», сложенная из жженого кирпича, а так же исследован мавзолей, возведенный на территории городища в период его запустения. В 2002-2003 гг. работы были сконцентрированы на изучении стратиграфии, создании цифровой трехмерной топографической основы памятника, а так же консервационных мероприятиях и мониторинге, проводимых на «буддийском храме». Полевые сезоны 2004 и 2005 годов ознаменованы открытием пятничной мечети столпного типа, «манихейского» храма, мавзолеев, фасады которых были украшены резной терракотой, а так же ханаки, расположенной вблизи мавзолеев. В 2006 году частично раскопана усадьба на территории юго-западной части шахристана городища, а так же исследована территория примыкающая к бани-хаммам, начаты раскопки торткуля на шахристане.

В полевом сезоне 2014 года археологические исследования проведены в южной части городища Каялык была исследована крупная усадьба (раскоп 20).

Перед началом раскопок объект представлял собой прямоугольной в плане холм высотой около 2 м от дневной поверхности, длина по основанию 32 м, ширина 28 м. южная часть холма более пологая, а северная имеет угол наклона 45°. Холм расположен в 75 м северо-западнее от трассы Алматы – Усть-Каменогорск, севернее холма в 25 м расположен канал-арык (Калмык) и в 10 м от подножия холма на восток расположена еще одна небольшая неисследованная усадьба в виде оплывшего небольшого холма (1 м) прямоугольной в плане формы (10x10 м).

Раскоп был заложен в центральной части холма (раскоп частично исследован на месте шурфа заложенном здесь в 2006 году, где удалось выявить части двух больших помещений и коридор). Раскоп ориентирован углами по сторонам света с небольшим отклонением. Длина раскопа с северо-востока на юго-запад 18,5 м, ширина 10 м. Всего на площади раскопа расчищено 8 помещений (рисунок 1-2), из которых две крупные, а пять небольших подсобных помещений, которые принадлежат одной усадьбе.

Помещение 1. Занимает среднюю часть усадьбы, с северо-востока помещение имеет общую стенку с помещением 2, с юго-востока с коридором и с юго-запада с помещением 3, выявлен один проход шириной 1 м в северо-западной стене соединяющий помещение с помещением 2. Параметры помещения длина по линии северо-запад – юго-восток 7 м, ширина 6 м. Северо-западную половину помещения занимает суфа. Размер суфы длина 6 м, ширина 3,15 м, сохранившаяся высота 0,3 м. В суфе проходят жаропроводящие каналы шириной от 0,2 до 0,3 м, глубиной до 25 см. в каналах проложены деревянные плахи обмазанные слоем глиняной обмазки желтого цвета. В каналах фиксируется слой прокала, но отсутствуют следы золы и сажи. В суфе проложено пять рядов жаропроводящих каналов, два по линии СВ-ЮЗ и три по линии СЗ-ЮВ, один вдоль северо-западной стенки, второй параллельно первому ближе к внешнему краю суфы, третий перпендикулярно первому и второму вдоль северо-восточной стенки идущей из коридора длиной 8,5 м и четвертый с пятым интервал между которыми 0,3 м проходят в средней части суфы параллельно третьему и связывают между собой первый и вторым каналы. Первый и второй каналы проходят под стенами и продолжают в суфах помещении 2 и 3. Третий канал покрыт слоем щебня, который фиксируется в дверном проеме (порог) и в коридоре.

В ходе расчистки помещения 1 у северо-западной стены помещения обнаружена половинка небольшого тонкостенного горшка покрытого слоем сажи, диаметр тулова 13 см. При расчистке пола в помещении 2 обнаружен фрагмент ручки от крупного сосуда возможно кувшина, ручка вертикальная у основания украшена вдавлениями нанесенных палочкой, ширина 5 см, толщина 0,7 см. Помимо этого найден каменный пест или деталь каменной зернотерки и фрагмент напольного переносного

очага – алтаря украшенного резным орнаментом. При расчистке пола в центральной части помещения обнаружена неглубокая лунка, в которой обнаружен череп и фрагмент челюсти мелкого рогатого скота. В ходе расчистки суфы был обнаружен фрагмент части тулова с частью донца от сосуда типа кувшин. Размер стен помещения 1: толщина межкомнатных стен 0,5 м, сохранившаяся высота от 0,5 до 0,6 м, внешняя (северо-западная) толщиной 0,8 м, сохранившаяся высота 0,9 м. Все стены сложены из пахсы. Пол помещения обмазан раствором из желтой глины.

Помещение 2 занимает северо-восточную половину усадьбы и является самым крупным и вероятно является парадным залом. Параметры помещения длина по линии северо-запад – юго-восток 10 м, ширина 5,5 м. В помещении выявлена «Г» образная суфа расположенная вдоль северо-западной и северо-восточной стен. Ширина суфы 1,6 м, сохранившаяся высота 0,3 м.

По периметру помещения, кроме юго-западной стены выявлена система отопления в виде жаропроводящего канала шириной 0,3-0,4 м и глубиной 0,2 м. В суфе у северо-западной стены выявлено два ряда канов, интервал между которыми равен 1,2 м, второй ряд кана ближе к внешнему краю суфы почти не сохранился в связи с оплывом.

В южной части помещения обнаружены костяной гребень и каменный оселок (кайрак) (рисунок 3 а,б). Размер гребня длина 9 см, толщина 0,6 см. Большая часть зубьев утрачена. Оселок овально вытянутый в сечении подквадратной формы. Длина оселка 13 см, толщина 2,3 см. Коридор выявлен в южной половине усадьбы в ее средней части. Северо-западная стена общая с помещением 1, а северо-восточная с помещением 2. Длина коридора 6,7 м, ширина 1,8 м. Вдоль юго-восточной и вдоль северо-восточной стен проложены жаропроводящие каналы, шириной 0,3 м, сложенные из деревянных плах, которые были обмазаны слоем глиняного раствора. В результате расчистки пола обнаружен крупный керамический фрагмент возможно от напольного очага алтаря либо от декора стены, так как он украшен резным орнаментом в виде чередующихся завитков типа буквы «S». Помещение 3. После исследования первых двух помещений было решено расширить раскоп в юго-западном направлении, так как жаропроводящие каналы уходили именно в данном направлении. После снятия слоя в 15 см (пол штыка лопаты) были обнаружены конструкции верхнего строительного горизонта представленными скоплением кирпичей из жженого кирпича (30x30x5 см), в скоплении были найдены крупные фрагменты боковин от хумов и хумча, а также Фрагмент керамической трубы и сосуд баночной формы. При расчистке кирпичей обнаружено несколько фрагментов о стеклянных сосудах и несколько мелких фрагментов глазурованной керамики от чаш зеленого цвета. А также были обнаружены фрагменты изделий из металла.

После расчистки кирпичей было выявлено небольшое помещение, которое относится к верхнему строительному горизонту, стены или фундамент стен был сложен из жженого кирпича. В нескольких местах стен сохранилось до двух рядов кладки, но в большей части стены помещения не сохранились, наиболее хорошо сохранился западный угол, юго-восточная часть помещения представлена скоплением (1,8x1 м) из битых и целых кирпичей размером. Скопление из битых и целых кирпичей выявлено в южной части помещения перед суфой. Большое скопление из фрагментов керамики зафиксировано в юго-восточной части за пределами помещения и а поверхности остатков юго-западной стены. Юго-восточную часть помещений занимает суфа 3x1,3x0,2 м. В суфу встроена система канов (3-4 ряда) шириной 0,2-0,25 м.

В южной и юго-восточной части раскопа предположительно выявлено продолжение коридора. С северо-запада от коридора расположено помещение 3. Ширина коридора 2 м, длина 8 м. Вдоль юго-восточной стены проложен Жаропроводящий канал, сложенный из деревянной плахи обмазанной слоем раствора из глины. Помещение 4. С северо-западной части помещения 3 выявлено еще одно помещение, уровень пола которого на 0,5 м ниже помещения 3, следовательно, данное помещение относится ко второму строительному горизонту. С северо-восточной стороны помещения имеет общую стенку с помещением 1, а с юго-западной стороны с помещением 5.

Помещение небольшое всего 1,9 м в длину и 1,8 м в ширину. По своему назначению помещение жилое, так как имеет систему канов и суфу. Суфа расположена вдоль юго-восточной стенки, ширина 0,6 м, сохранившаяся высота 0,25 м. В процессе расчистки суфы на ее поверхности в южной части обнаружены следы извести, то есть поверхность суфы была побелена. Внутри суфы ближе к внешнему краю проходит кан, который является продолжением кана 2 из помещения 1, еще один кан проходит в суфе вдоль северо-восточной стенки и третий также в суфе вдоль юго-западной стены, Четвертый кан проходит вдоль северо-западной стены помещения и является продолжением кана 1 из помещения 1.

В процессе расчистки заполнения помещения обнаружены фрагменты стенок тандыра, внутренняя часть которых имела резной орнамент в виде вертикальных кривых линий, которые предназначались для приготовления хлеба (лепешек) которые хорошо крепились к этим самым прорезам на стенках тандыра во время выпекания.

Помещение 5 занимает западную часть усадьбы (раскопа) с северо-востока имеет общую стенку с помещением 4, с юго-восточной стороны с помещением 6 и соединено с ним проходом шириной 0,8 м, с северо-западной стороны с помещением 7, с которым также соединено дверным проемом шириной

0,75 м. Размер помещения: длина 3,5 м, ширина 2,4 м. В восточной части помещения расположена суфа плохой сохранности, в которой проложен кан, верх которого покрыт слоем щебня.

Стены помещения толщиной северо-восточная 0,4 м, северо-западная 0,6 м, юго-западная внешняя примерно 0,8 м и юго-восточная 0,6 м. Сохранившаяся высота стен от 0,25 до 0,5 м.

Помещение 6 выявлено в юго-западной части раскопа между коридором с юго-восточной стороны и помещением 5 с северо-западной, а также с северо-востока от помещения расположено помещение 3. Параметры помещения длина по линии СЗ-ЮВ 3,5 м, ширина в пределах раскопа 2,4 м (юго-западная стена осталась за пределами раскопа). В северо-западной стенке помещения выявлен дверной проем шириной 0,8 м, который соединяет помещение 6 с помещением 5.

Из деталей интерьера в помещении выявлена «Г» образной в плане формы суфа шириной 1,1-1,2 м, сохранившаяся высота 0,2 м. Сохранность суфы очень низкая. Внутри северо-восточной суфы по ее внешнему краю проложен кан, который идет из помещения 5, кан представляет собой канавку шириной 0,2 м и глубиной 0,15 м, поверх которой положена деревянная плаха обмазанная слоем раствора из глины. На поверхности кана в юго-восточной части помещения обнаружены небольшие камни и слой щебня.

Помещение 7 расположено в северо-западно-западной части раскопа, с юго-востока имеет общую стенку с помещением 4. Помещение выявлено в результате горизонтальной зачистки перемычки для вывоза грунта, где был выявлен разрушенный крупный тандыр, от которого сохранилась лишь часть основания. Приблизительный диаметр тандыра 1,2 м. Толщина стенок тандыра 2,5 см, внутренняя часть имела резной орнамент в виде вертикальных кривых линий и горизонтальных волнистых линий. В заполнении тандыра выявлены следы золы. В виду плохой сохранности стен помещения даны приблизительные размеры помещения 1,8x1,5 м. В юго-западной стенке обнаружен дверной проем шириной 0,9 м.

Помещение 8 выявлено в западной части раскопа, с юго-запада примыкает к помещению 7, с северо-запада к помещению 5 имеет с ними общие стенки и соединено с ними дверными проемами шириной 0,8 м. По размеру помещение небольшое всего 1,7 на 1,8 м. В центре помещения выявлено место горения, предположительно напольный очаг, либо остатки небольшой печи, размер пятна 0,3 на 0,3 м. В восточном углу помещения обнаружен перевернутый сосуд (кувшин) с выбитым дном. В южном углу обнаружено два наконечника стрелы оба двухлопастные монгольского типа, конец одного наконечника обломан (Рисунок 3 в,г).

Таким образом, на раскопе был открыт жилой дом входивший в состав отдельной усадьбы имевшей сложную кановую систему отопления. Усадьба также имела свой двор в центре которого находился бассейн – хауз.

Новые археологические данные намного расширяют наши представления о жизни населения городища Каялык – одного из крупного городов средневековья в Жетысу.

1. Байпаков К.М. Воякин Д.А. Средневековый город Каялык. – Алматы, 2007.
2. Байпаков К.М., Сейдуманов С.Т., Савельева Т.В., Воякин Д.А., Ауэзов Е.К. Средневековые столицы Джетысу. – Алматы,
3. Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы 1993. – С. 1107
4. Байпаков К.М. Средневековые города Южного Казахстана и Семиречья. – Алма-Ата, 1986.

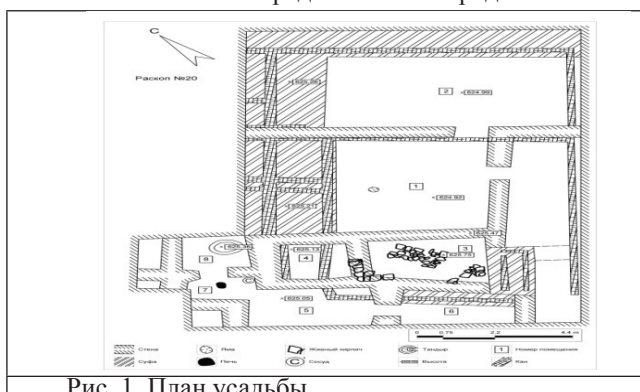

Рис. 1. План усадьбы.

Рис. 2. Общий вид усадьбы.

Рис. 3. Находки: а) гребень костяной; б) оселок; в-г) наконечники стрел.

**ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНОВ
ГУННО-САРМАТСКОГО ВРЕМЕНИ МОГИЛЬНИКА КОТЫРКОРА
В МИКРОРАЙОНЕ КОКЕНТАУ**

В 2014 году в рамках грантового проекта «Древности Восточного Казахстана: культурно-исторические процессы в гунно-сарматскую эпоху» сотрудниками Филиала Института археологии в г. Астана производились раскопки могильника Котыркора, расположенного в пределах административного округа г. Семей, Восточно-Казахстанской области.

Рекогносцировочные работы показали, что вокруг горного массива Кокентау, протяженностью 15 км и в ширину достигающий 10 км, имеется высокая концентрация памятников историко-культурного значения. Изучаемый могильник Котыркора локализован у подножья северо-западной оконечности горного массива Кокентау и в 1,5 км от исследованного в этом же полевом сезоне могильника Каратобе [1, с. 151-160].

Курган № 1. Объект является самым крайним, в северной точке западной цепочки курганов могильника (рис. 1, 1-3). До раскопа, внешняя поверхность кургана была слабо задернованной, никаких следов западин не выявлено. Первоначально форма насыпи была отмечена, как подокруглой формы. После снятия верхнего растительного покрова по всему периметру объекта, ясно выступили границы насыпи кургана. Прояснилась следующая картина, насыпь была вытянута по направлению с ЮЗ на СВ, в плане она оказалась подквадратной, в разрезе уплощенной формы. Насыпь грунтовая, как показало дальнейшее изучение, лишь, верхний слой состоял из камней. Панцирь кургана состоял преимущественно из мелких и средних размеров камней, лишь в северо-восточном, северо-западном и юго-восточном секторах наблюдались крупные камни. Параметры кургана после снятия дернового слоя: по направлению ВЗ – 7 м, СЮ – 7, 2 м, высота – 0,4 м. В ходе разбора насыпи, на разных уровнях встречались камни крупной величины. В процессе дальнейшего разбора насыпи, на уровне 15-17 см от современной поверхности земли определилась наземная конструкция в виде не законченного кольца, для его сооружения были использованы камни средних и крупных размеров направленные продолговатой стороной друг к другу. Камни кольцевой выкладки отсутствовали в юго-восточной части. Выкладка состояла, в основном из двух рядов. Диаметр наземного сооружения по направлению север-юг – 5, 40 м, восток-запад – 5, 20 м.

Далее, после зачистки внутренней площади кольцевой выкладки, на уровне 25 см от современной поверхности земли была зафиксирована надмогильная выкладка. Выкладка по большей части состояла из продолговатых каменных плит, судя по направлению, могильная яма ориентирована с востока на запад с незначительными отклонениями [рис. 2]. После разбора выкладки проявились контуры могильной ямы прямоугольной формы с закругленными краями, размеры ее на этом уровне составили 3x1,6 м. Заполнение ямы состояло из земли вперемешку с небольшой долей грунта.

В процессе углубления, на уровне 60 см от современной поверхности земли зафиксирована внутримогильная конструкция в виде каменного ящика. Он состоял из 5 массивных каменных плит пристроенных на длинное ребро. Для торцевых стенок и южного борта внутримогильного сооружения использованы по одной, а северный борт составляли две массивные плиты. Перекрытие ящика не сохранилось. С внешних сторон ящика были установлены каменные подпорки продолговатой формы положенные длинными сторонами вдоль бортов. Далее, после зачистки внутреннего пространства сооружения начиная от уровня 73 см, найдены костные останки похороненного человека. Кости оказались в неплохой сохранности в анатомическом порядке. Отсутствовали лишь некоторые кости нижнего отдела позвоночника и запястья с фалангами. Одна из трубчатых костей человека также не была обнаружена, осталась лишь пяточная кость. На основе найденных костей можно судить о положении и ориентации погребенного человека. Умерший был положен на спину, головой на запад, лицом повернут на север, руки вдоль туловища, ноги на левом боку, согнуты в коленном суставе и перекрещены, правая нога находилась поверх левой. Под головой погребенного человека находилась «каменная подушка». Других элементов погребального обряда и сопроводительного инвентаря не выявлено.

Курган № 2. Расположен в 5 м юго-западнее кургана №1. До раскопа, внешняя поверхность кургана была слабо задернованной, по краям насыпи выделялись небольшие кусты караганника, никаких следов западин не выявлено (рис. 3, 1-3). Первоначально форма насыпи была отмечена, как подокруглой формы. После снятия верхнего растительного покрова по всему периметру объекта, ясно выступили границы насыпи кургана. Прояснилась следующая картина, насыпь была вытянута по направлению с ЮЗ на СВ, в плане она оказалась подквадратной, в разрезе уплощенной формы. Насыпь грунтовая, лишь верхний слой состоял из камней. Панцирь кургана состоял преимущественно из мелких и средних размеров камней, лишь по краям насыпи, местами отмечены камни более крупного размера. Параметры кургана после снятия дернового слоя: по направлению ВЗ – 7, 6 м, СЮ – 7, 4 м, высота – 0,5 м. В ходе разбора

насыпи, на разных уровнях встречались камни крупной величины. В процессе дальнейшего разбора насыпи, на уровне 20-25 см от современной поверхности земли определена наземная конструкция в виде кольца, что хорошо прослеживалось по профилям кургана. В центре наземной конструкции обнаружена надмогильная выкладка ориентированная длинной осью по направлению юго-запад – северо-восток. Параметры надмогильной выкладки 270x75 см. Верхний слой выкладки состоял из камней крупной величины, продолговатой формы, положенные длинной стороной поперек могильной ямы. В 2 метрах западнее надмогильной выкладки под западной бровкой, на уровне древнего горизонта прослеживалось темное пятно от кострища.

Судя по контурам выкладки, могильная яма была ориентирована длинной осью на ЮЗ – СВ. Форму могильной ямы на этом уровне определить не удалось. Далее приступили к послойному разбору заполнения могильной ямы. В ходе исследования, после снятия 1 слоя камней забутовки могильной ямы, на уровне чуть более 60 см от современной поверхности земли, выявлены вертикально поставленные плиты, представляющие собой заставку. Нижние концы плит были установлены на дно могильной ямы и упирались в южную стенку, следовательно, верхние концы упирались в северную стену. Нижние концы заставок, вероятно, также подпирались горизонтально уложенными небольшими камнями.

Могильная яма оказалась прямоугольной формы с закругленными краями. Параметры ямы – 2,60x70 см. С ЮЗ на СВ могильная яма постепенно сужалась. Таким образом, в изголовье погребенного она достигла размеров 60 см, в ногах 50 см.

После фиксации элементов внутримогильного сооружения, заставка была разобрана. Под ней, на дне могильной ямы обнаружен костяк усопшего человека (рис. 4). Положение костяка прямо на спине, головой на ЮЗ, лицо повернуто на север, руки вытянуты вдоль тела.

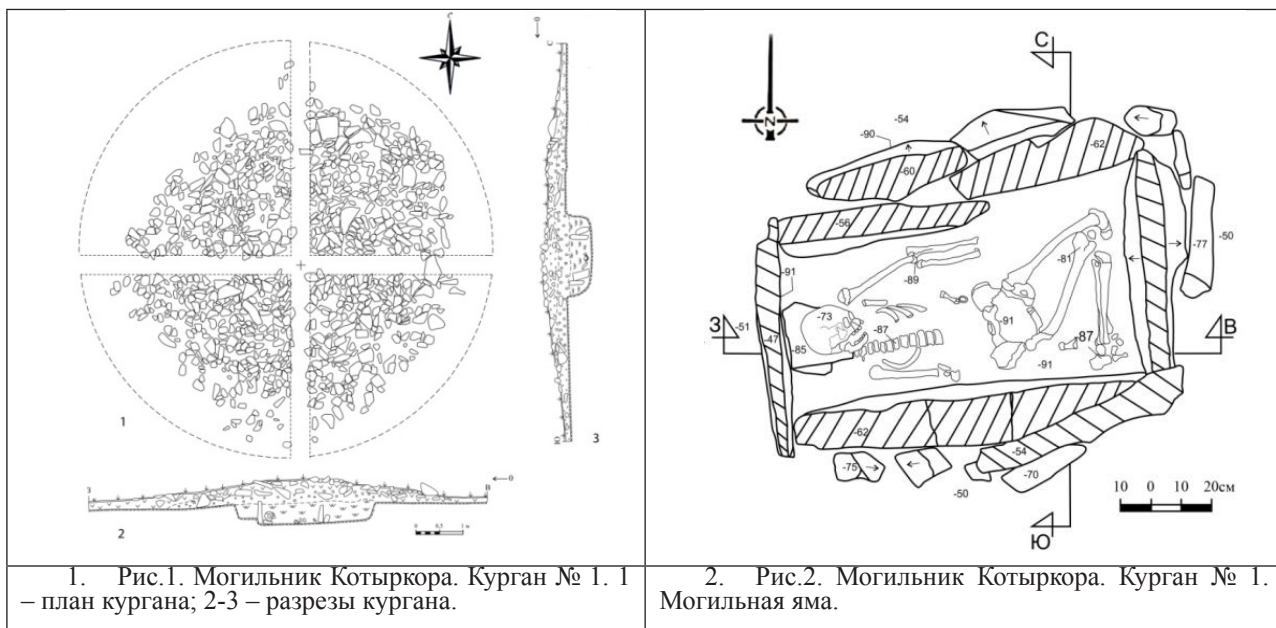
У южной стены могильной ямы на уровне 1,13 м от современной поверхности земли на ребро установлен небольшой плоский камень, размером 55x20 см. Немного правее выше головы погребенного на уровне 1,33 м найден коррозированный с невыделенной рукоятью железный нож. Он располагался поверх хвостовых позвонков барана. Несколько таких позвонков обнаружено вокруг черепа погребенного. Также у изголовья костяка на уровне 1,39 м найдена железная поделка, в виде удлиненного стержня, по-видимому, это булавка. Шляпка косметического стержня, подокруглой формы, находилась в этом же районе. Иных предметов сопроводительного инвентаря и особенностей погребального обряда не выявлено.

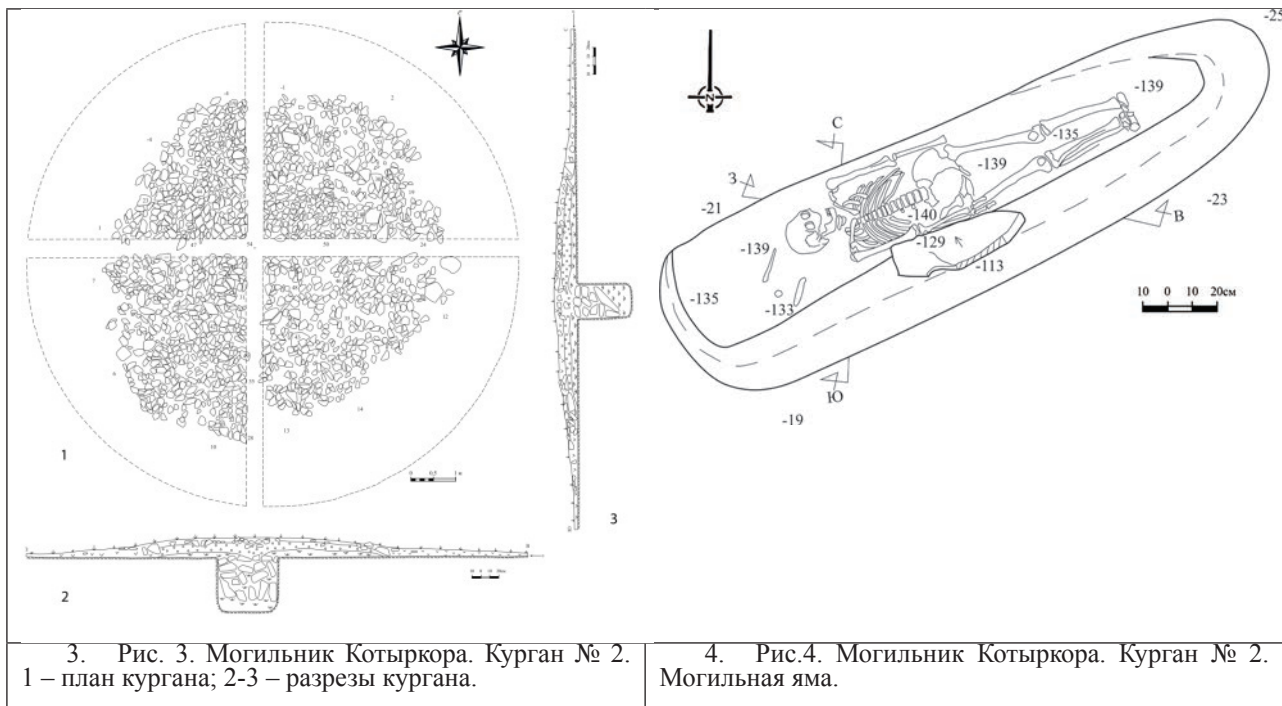
Таким образом, исследованные курганы по особенностям конструкции наземных и внутримогильных сооружений, сопроводительного инвентаря, ориентации погребенных на запад с небольшим отклонением в южный сектор находят ближайшие аналогии в культурном комплексе усуней Жетысу и в кулажоргинской культуре Восточного Казахстана [2, с. 148; 3, с. 95].

1. Айткали А.К. Предварительные результаты исследования могильника Каратобе в микроархеологическом районе Кокентау в 2014 году // Материалы IV международной научной конференции «Кадырбаевские чтения – 2014». – Астана, 2014. – С. 151-160.

2. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алматы, 1963. – 214 с.

3. Самашев З.С. Памятники кулажоргинского типа // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алматы, 1987. – С. 95-109.

3. Рис. 3. Могильник Котыркора. Курган № 2. 1 – план кургана; 2-3 – разрезы кургана.

4. Рис.4. Могильник Котыркора. Курган № 2. Могильная яма.

**Т.А. Байдышев, 4 курс студенті,
Ақтөбе мемлекеттік өңірлік университеті;
Н.М. Баиров, кіші ғылыми қызметкер,
облыстық тарихи-өлкетану мұражайы,
Ақтөбе қ.**

ҚҰМСАЙ (ҚЫРЫҚ ОБА) ҚОРЫМЫНДАҒЫ, ЕРЕКШЕ, БАЛАЛАР ЖЕРЛЕУІ

Берілімдегі мақалада өзіндік ерекшеліктері бар дара нысандар материалдары жарияланған. Құмсай қорымы, жартылай шөлді аймақтағы, шұңқыр мәдениетінің ерекше ескерткіші болып табылады. Энеолит дәуірін зерттеуші ғалымдардың болжауы бойынша, ескерткіштердің орналасу мүмкіндігі аз деп табылған аймақ, классикалық дала зонасынан оңтүстікке қарай созыла орналасқан.

Облыстың батыс және оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан Ойыл ауданы, әлі күнге дейін ғылыми тұрғыдан «terra incognita» болып табылады. Көптеген археологиялық нысандар, ауданның ең ірі өзені Ойыл мен оның салалы тармағы Қиыл бойында шоғырланған және толық зерттелмеген.

Жергілікті тұрғындар арасында Қырық оба (тура мағынасында оба жамылғылары мен төбелердің көптігі) атауына ие болған Құмсай қорымы 2009 жылғы Ойыл ауданында жүргізілген барлау жұмысы кезінде анықталды. Қазіргі таңда 150-ден артық оба жамылғыларынан құралған қорым өзге де археологиялық нысандар сынды апатты жағдайда [1, 55 б.].

2012 жылғы Ақтөбе облыстық тарих, этнография және археология орталығының қазба жұмыстар барысында, ерте қола дәуірі ескерткіші, Құмсай (Қырық оба) қорымын зерттеу жалғасын тапты.

Құмсай қорымында (Қырық оба) 4 нысан зерттелді оның 2-і апатты жағдайда. Зерттелген нысандартағы жерлеу ғұрпы әр-түрлі. Обалар топырақ үйіндісі ретінде тұрғызылған, кей бірінің оба көлемін қоршап қазылған ойпаттары мен жерлеу алаңын қоршаған үйінділері бар. Оба жамылғысын тазарту барысында, діни ғұрыптың іздері, астыңғы қабаты қызыл түсті, күл орындары анықталды. Оба жамылғысының астында, әдеттегідей, солтүстік-оңтүстік бағытындағы қабір ізі байқалды. Әдетте ортаңғы бөліктегі қабірлерді ерте кезендік қабірлер қоршап орналастырылған. Мүрденің орналастыру әдістері де әр-түрлі (отырғызып жерленген, жантайтып жатқызылған, сүйектерді бір жерге үйген т.б) бағыттарында біркелкілік сақталмаған. Кей бірінде моншақтар мен тас бақа сауыты кездеседі.

Біздің зерттеу нысанымыз, өзе обаларға қарағанда жерлеу әдәсінде өзгешелік бар, 6 оба болды. Оның ерекшелігі жамылғы астында қосақталған жерлеулер, үлкен кісі мен бала, жекелеген балалар жерлеуінің кездесуінде. Сонымен қатар кейбір бас сүйектер астында көпшіктер анықталды. Одан бөлек жерлеу рәсімінде тас бақа сауыттары мен моншақтар кездеседі.

№ 6 оба қорымның шығыс бөлігінде орналасқан. Дөңгелек, кесіндісінде жарты шарға ұқсайтын, топырақ үйіндісімен берілген. Оның заманауи көлемі 26 м құрады. Ерте жер бетінен басталатын биіктігі 1,5 м. Оба жамылғысында 14 кейінгі, жанама, жерлеу және 1 негізгі жерлеу болды. 15 жерлеу ішінен жоғарыда айтылғандай, заттай деректерімен еркшеленетін 5-і (2, 4, 7, 12, 13 жерлеулер) таңдалып

алынды. Жерленгендердің жас ерекшелігін анықтау барысында: 7 үлкен адам, 4 жасөспірім, 4 сәби жерлеулері айқындалды.

Кейбір жерлеулердегі қаңқа сүйектерінің нашар сақталуына байланысты, мүрденің орналасу бағытын дәл анықтау мүмкіндігі аз. Олардың орналасу бағыты жамылғы астындағы өзге де қаңқалар, жақсы сақталған сүйектер, ерте қола дәуіріне тиесілі топтаулар арқылы орнатылды [2, 147 б.].

Мүрде қалдықтарының басы солтүстікке (7, 8, 12 жерлеулер), солтүстік-шығысқа (15, 2, 13 жерлеулер) және шығысқа (4, 10 жерлеулер) сонымен қатар бағытталып орналастырған. Сүйекті орналастыру әдістері де әр-түрлі: сол жаққа жантайтылған (1, 3, 7 жерлеулер), шалқасынан жатқызылған (15, 12, 13 жерлеулер), сонымен қатар (4, 10 жерлеулер) оң жаққа жантайтылған.

№2 қабір (кейінгі жерлеу), обаның оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Мүрде басымен солтүстік-шығысқа бағытталып, тізесі бүгіліп, иек бетімен жатқызылған. Ересек адамның қаңқасы, қаңқа толықтай охрамен боялған. Тас бақа сауыты мүрденің арқасында орналасқан, тұтастай охрамен боялған.

Келесі сауыт обаның орталығынан оңтүстікте орналасқан №4 қабірден табылды. Жерлеу жас өспірім жастағы тұлғаға тиесілі. Қаңқа басымен оңтүстік-шығысқа бағытталып оң жаққа жантайтып жатқызылған. Басының астынан, тіктөртбұрышты көлемге ие тас көпшік анықталды. Жақсы сақталған тас бақа сауыты қаңқаның сол жағынан табылды.

Обаның шартты ортасынан, оңтүстік бөлікте №7 қабір орналастырылған. Жас өспірім қаңқасы басымен солтүстікке бағытталып сол жаққа жантайтылған. Тас бақа сауыты мүрденің басының, сол жағында жатты.

Тағы да бір, тас бақа сауыты салынған №12 жерлеу. Сәби қаңқасы басымен солтүстікке бағытталып шалқасынан жатқызылған. Тас бақа сауыты қаңқаның сол жақ иығы қасынан табылды. №13 жерлеу обаның шығыс бөлігіне орналастырылған. Сәби қаңқасы басымен солтүстік-шығысқа бағытталып шалқасынан, жантая жатқызылған. Бас жағында тіктөртбұрышты көлемге ие тас көпшік болды. Тас бақа сауыты қаңқаның аяқ жағына қойылған. Сонымен қатар қаңқаның бас жағынан сүйек моншақтар табылды.

Осылайша, 4 тас бақа сауыты балалармен және тағы біреуі ересек адаммен бірге жерленген. Тас бақа сауыты күнделікті тұрмыс жабдығы, ыдыс, ретінде қолданылуы мүмкін. Табылып отырған ерекше ыдыс балалар жерлеуінде жайдан жай кездеспейді. С.В.Богданов қыш ыдыстардың жерлеу рәсімінде аз кездесетінін, алайда өзіндік мағынаға ие екендігін жазады. Сонымен қатар жерлеу рәсімінде кездесетін қыш құмыралар охра сақтау үшін қолданылғанын айтады. Осыдан қорыта келе, жерлеу рәсімінде қыш ыдыстарды ауыстырған, немесе ыдыс орнына пайдаланылатын бақалшақтардағы охра іздері кездейсоқтық емес екенін растай аламыз [2, 167 б.]. Жоғарыда айталғандардың барлығы, жерлеу рәсіміндегі тас бақа сауыты, охра сақтайтын ыдыс орнына пайдаланылған деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Еділ-Жайық өңіріндегі жерлеу рәсімдеріне назар аударсақ, қыш ыдыстар балалар жерлеуінде қолданылатынын байқаймыз [3, 15 б.].

Ересек адамдармен бірге жерленген қыш ыдыстары бар жерлеулердің барлығы дерлік қарт адамдарға тиесілі. Сонымен қатар ыдыстарды, сәби, қарт немесе сәби мен қарт бірге жерленген қабірлерден ғана кездестіруге болады [4, 3 б.].

Бұл деректер Құмсай қорымындағы 6 обада кездесетін, ыдыс орнына қойылған тасбақа сауыттарында үйлесімділік бар екендігін айғақтайды. Болжаммен Ақтөбе облысындағы ерте шұңқыр мәдениеті жерлеулерінде, мүрдемен бірге тас бақа сауытын жерлеу әдісіне тәуелділік болған. Осыған байланысты I Хвалын қорымындағы жерлеу рәсімдерінің басым көпшілігі (15 жерлеудің 9-ы) ыдыспен бірге жерленген сәбилер екендігі қызықтырады.

Бұл құбылыстарды былайша түсіндіруге болады: И.Ф. Ковалева «балалар шұңқырлы мәдениет қоғамының ең әлсіз құрылымы, сол себепті, оларға ана дүниеде қажетті заттарды беру керек» болды деп болжайды. Сонымен қатар, қоғамның құраушы бөлігі ретінде, ерекше жерлеу ғұрпымен қамтылды [5, 25 б.].

Осылайша, тас бақа сауытымен бірге жерленген, ерекше балалар жерлеуін қамтитын Ақтөбе облысының Құмсай қорымы одан әрі зерттеу жұмыстарын қажет етеді. Тас бақа сауытының, ыдыс орнына қойылуы, болашақта, берілімдегі деректер зерттеу және нақтылау жұмыстарына мұқтаж.

1. Амелин В.А. Погребения эпохи ранней бронзы могильника Кумсай. – Ақтөбе, 2011.
2. Богданов С.В. Эпоха меди степного Приуралья. – Екатеринбург, 2004.
3. Порохова О. И. II Герасимовский курганный могильник в Оренбургской области // Древняя история населения Волго-Уральских степей. – Оренбург, 1992.
4. Турецкий М. А. Керамика погребений ямной культуры Волжско-Уральского междуречья // Проблемы изучения археологической керамики. – Куйбышев, 1988.
5. Ковалева И.Ф. Мир детства у ямных племен Приднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепрпетровск, 1998.

СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ ДЕТАЛЕЙ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ И ВОИНСКАЯ ПОЯСНАЯ ГАРНИТУРА РАННЕСАКСКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Общепринято, что находки со статусом «случайные», особенно, если неизвестно их изначальное расположение, не являются памятниками. Однако как археологический источник, представляющий собой осколок древней культуры, они несут бесспорную ценность. Среди случайных находок встречаются и уникальные вещи. Введение этих материалов в научный оборот – дело первостепенной важности, поддерживающее на должном уровне современный историографический уровень археологии. Первоначальная задача настоящей статьи определить культурно-хронологический атрибут случайных находок, найденных недалеко от с. Баршатас Восточного Казахстана. Первичные данные о найденных вещах и краткое их наименование имеются музейном каталоге, в котором обозначение некоторых деталей указаны ошибочно [1, с. 141-145]. Базируясь на разработанной исследователями характеристике раннесакской культуры, попробуем определить культурно-хронологический атрибут бронзовых вещей. В целом, детали конского убранства широко используются в построении хронологических шкал, реконструкции миграционных процессов в древности и т.д.

В историографическом плане, памятники отмеченного периода на территории южных районов Восточного Казахстана археологические раскопки вовсе не производились. Первые сведения об археологических памятниках данного региона относятся к XIX в. [2, с. 434]. В начале 1950-х годов С.С. Черниковым были произведены разведочные работы, в результате которой была составлена археологическая карта Семипалатинской области, где были указаны памятники региона [3, с. 144-150], однако южные районы Восточного Казахстана все еще остается «белым пятном», накапливающимися материалами аварийно-спасательных работ и случайными находками. Считаем важным отметить, случайную находку близ ст. Ушбийк, где на деталях узды и седельного комплекса сохранялись черты раннесакского времени. Находки датируются V века до н.э. [4, с. 54]. Подробнее к этому вернемся ниже.

Случайные находки бронзовых вещей были найдены в ходе сельскохозяйственных работ в 30 км от вышеуказанного с. Баршатас. Все предметы были переданы в Центральный Государственный музей, в настоящее время они экспонируются там. Судя по характеристике бронзовых деталей конской сбруи и воинского пояса, скорее всего, происходят из раннесакского погребения [5, с. 45]. Далее приводится описание и круг аналогии случайных находок.

Петельчатая бронзовая *поясная обойма* (рис. 1, 1) овальной формы, длиной 3,2 см из плоской пластины шириной около 1 см, обломанный на две части. По типологии А.Д. Таирова, этот тип поясных обойм можно отнести к первой группе из двух выделенных, где металлические обоймы прямоугольной формы, лицевая поверхность которого имеет различные формы – с одной или двумя петлевидными выступами, тыльная сторона плоская или с прорезью [6, с. 140]. Наиболее схожие однопетельчатые воинские поясные обоймы происходят из кургана № 1 могильника Нурмамбет-4 Центрального Казахстана [7, с. 346, рис. 39] и кургана № 6 могильника Кызык-Телань-1 Горного Алтая [8, с. 49-55, рис. 34], а также в Варненской курганной группе Южного Зауралья [6, с. 141, рис. 1]. По типологии С.С. Иванова сделанных на основе материалов Памира, Жетысу, а также Центрального Казахстана, подобный тип воинских поясов относится к простым [9, с. 66]. Петельки на обоймах пояса по мнению ряда авторов служили для продевания через них тонкого ремешка, концы которого служили завязками пояса [10, с. 165; 11, с. 29-32, рис. 3]. Функциональное назначение серединных ремешков в раннесакское время до конца не разработана. Они могли применяться в качестве подвешивания легких предметов [12, с. 116; 9, с. 68], а также в качестве дополнительных или основных завязок пояса. Также, существует вопрос о наличии у воинов двух поясов – обычного и воинского [12, с. 104]. Последний, по всей вероятности, находился поверх одежды и украшался различными обоймами и бляшками. Однако ясно, что бронзовые обоймы с петельками в раннесакских воинских поясах имели конкретное функциональное значение. Вышеназванные памятники датируются авторами в рамках VII–VI вв. до н.э. [7, с. 386; 8, с. 51].

Поясная бляшка овальной по форме с выпуклой лицевой частью (рис. 1, 2). На оборотной стороне имеются два шпенька для крепления. Размеры: длина – 2,45 см, ширина – 1,56 см, высота со штырьками – 0,83 см, высота без штырьков – 0,52 см. Точное применение данного предмета пока не ясно. Вероятно, она служила в качестве декора на воинском поясе (?). Что интересно, данная деталь не находит аналогии по способу и технике изготовления касающегося раннесакского времени, однако среди случайных находок из Троицкого района Южного Зауралья имеется схожая бляшка в виде головы птицы. На оборотной стороне изделия имеется идентичная петля, выполненная из двух столбиков, перекрытых сверху грибовидной шляпкой [13, с. 214-215, рис. 2]. Точное место этих находок неизвестно, поэтому невозможно определить, происходят ли вещи из одного или нескольких комплексов.

Во второй половине прошлого века исследователями скифо-сакского мира обоснованно была принята теория о «единой скифской триаде», которые широко распространяясь по степным и горно-степным регионам Евразийского пояса [14, с. 85]. Данные материалы свидетельствуют о своеобразной связи воинского пояса и предметов конского снаряжения по технологии изготовления, а также по стилизации, где можно говорить о динамичном развитии данных деталей в поисках наиболее оптимального функционального значения конского снаряжения. Так как основным датирующим материалом является конское снаряжение и детали поясной гарнитуры, которых можно рассматривать как часть составляемого снаряжением верхового коня и воина единого одновременно существовавшего сакрального комплекса. Подобные варианты разработок хорошо рассмотрены в монографии П.И. Шульги [12, с. 106].

Детали узды хорошо рассмотрены в трудах М.П. Грязнова [15], М.К. Кадырбаева [7; 16], О.А. Вишневецкой [17], Н.А. Боковенко [18], Л.С. Марсадоловым [19], П.И. Шульги [12] и др. Погребение с обузданным и оседланным конем является по сути одной из характерных черт погребального обряда раннесакского времени Восточного Казахстана, о чем свидетельствуют многочисленные находки бронзовых деталей конской сбруи. Удила и псалии, являясь главным приспособлением укрощения и управления конем, составляют основу всего конского убора. На территории Казахстана, по мнению К.А. Акишева, первые прототипы удил и псалиев появляются вместе или, по крайней мере, вскоре после приручения лошади [5, с. 53]. Также есть мнения, что в курту-майемерском этапе перед захоронением коня бронзовые удила заменяли куском ремня [12, с. 27].

Удила бронзовые двусоставные, оба звенья соединены двумя кольцами, расположенных на звеньях в перпендикулярных плоскостях (рис. 2, 1). Стержни округлые в сечении. Длина обеих звеньев почти одинаково. Общая длина удил составляет 16,5 см. Внешние концы удил отличается редким для Восточного Казахстана – подквадратной формой, так как основные различия между удилами в основном прослеживаются в оформлении внешних окончаний и по способам их соединения с псалиями. Внутренний проем внешних окончаний имеет трапецевидное очертание, без дополнительного отверстия. Оформленные подквадратной формой окончания удил имеют своеобразный выступ в качестве фиксатора, который вставлялся при продевании в центральное отверстие псалиев. На грызлах имеется отчетливо фиксируемый рифленый орнамент. Внешние края обеих звеньев почти прямые с небольшой выпуклостью. Круг аналогий к этим удилам обнаружены в кургане № 3 могильника Тасмола-5 Центрального Казахстана [7, с. 330, рис. 24], курганах №№ 28, 30 могильника Уйгарак [17, с. 156–157, табл. 26] и курганах №№ 36, 44 могильника Южный Тагискен в Приаралье [20, с. 114, 123, рис. 12, 27], могиле 16 кургана Аржан 2 Тывы [21, taf. 127], схожие удила подквадратными формами внешних концов с дополнительным отверстием без фиксатора в могиле 247 могильника Чауху Синьцзяна [22, 图版 39, 1], также имеется случайная находка из Семипалатинского краеведческого музея [15, с. 10. рис. 3]. По классификации подобные удила близки к третьему типу подквадратной формы из десяти по П.И. Шульге [12, с. 70]. Подобные удила датируются авторами VII–VI вв. до н.э. [7, с. 386; 17, с. 103].

Среди случайных находок имеется бронзовый один (правый) псалий (рис. 2, 2). Дуговидный, изогнутый по форме длиной примерно 17 см, уплощенный четырехугольный в сечении толщиной 0,7 см, шириной в центральной части около 2,1 см, плавно сужается к концам до 1 см, где расположены выступы с отверстием полуовальной формы служили для связки с нащечными ремнями. В центре псалия имеется боковое отверстие продолговатой овальной формы для продевания внешних концов удил. Подобные псалии относятся к пятому типу из шести по О.А. Вишневецкой, где на удила с прямоугольным окончанием с фиксатором в виде выступа, препятствовавших смещению псалиев к середине [17, с. 101]. Конец нащечного ремня оголовья при этом раздваивался, и концы его закреплялись в боковых отверстиях. Типологически близкие аналогии случайным находкам известны в Южном Приаралье и Центральном Казахстане. Идентичные по конструктивности псалии были обнаружены в кургане № 30 могильника Уйгарак [17, табл. 13, с. 144], кургане 19 могильника Тасмола-1 [7, с. 316, рис. 7], также схожие по окончаниям псалиев в виде выступающих полуовальных отверстия зафиксированы в кургане № 2 могильника Майемер-2 Восточного Казахстана. Псалии из майемерского кургана имеет «Т»-образный шпенек в центральной части [23, рис. 24]. Случайные находки из с. Баршатак на сегодняшний день является пока единственным по конструкции крепления удил с псалиями в Восточном Казахстане. По конструктивности можно их отнести к южному типу, так как наибольшая концентрация подобных удил с псалиями обнаружены в Южном Приаралье и датируются авторами в пределах VII–VI вв. до н.э. [17, с. 102]. До недавнего времени считалось, что центром окончательного формирования подобных типов узды южные регионы Казахстана [7, с. 31; 17, с. 102; 23, с. 58]. Схожие по способу соединения удил и псалиев обнаружены в могиле 16 кургана Аржан 2 Тывы [21, taf. 127]. В данном случае, предлагается пересмотреть сложившиеся взгляды, которые, несомненно, в той или иной степени могут способствовать реконструкции ряда важнейших сторон в жизни населения начального этапа формирования скифо-сакской культуры.

Три уздечных распределителя цилиндрической формы из бронзы с четырьмя отверстиями (Рис. 2, 3) для фиксации двух ремней в местах пересечения. Диаметры распределителей почти одинаковы – 1,7 × 1,8

см, высотой около 1,4 см. Лицевая часть почти округлый в плане, щиток выпуклый с закручивающимся в спираль трехваликовым орнаментом, который служил, по всей видимости, в качестве украшения. Идентичные по орнаменту распределители были зафиксированы в кургане № 47 могильника Уйгарак в Южном Приаралье [17, с. 147, табл. 15] и подквадратной формы в могиле № 32 могильника Гилево-10 Горного Алтая, где они в комплекте с «У»-образными псалями [12, с. 249, рис. 57]. В целом комплексы датируются авторами VII–VI вв. до н.э. [17, с. 103; 12, с. 152].

В стандартной раннесакской узде ремни пересекались в четырех местах, что соответственно полный набор включал в себе четыре распределителя. По типологии П.И. Шульги они близки к первому типу из двух выделенных П.И. Шульгой типов – так называемых «высокоцилиндрических» [12, с. 81].

Среди находок имеется бронзовая *уздечная застежка* подбородочного ремня в виде округлого колечка (рис. 2, 4), где грибовидный щиток диаметром 1,5 см украшен аналогичный распределителям орнаментом, закрепленный штифтом с овальным кольцом для пониживания левого короткого подбородочного ремня, общей длиной 1,9 см. Для того, что бы застегнуть подбородник, шляпка застежки пропусклась в прорезь или петлю на конце правого подбородочного ремня. Аналогичные застежки встречаются в кургане № 47 могильника Уйгарак в Южном Приаралье [17, с. 147, табл. 15] и могиле № 32 могильника Гилево-10 Горного Алтая [12, с. 249, рис. 57]. Памятники датируются VII–VI вв. до н.э. [17, с. 103; 12, с. 152].

По типологии П.И. Шульги вышеописанная застежка подбородочного ремня относится к первому – более распространенному варианту в виде круглого кольца со шляпкой на шпеньеке [12, с. 83]. Более ранние застежки, как известно, оформлялись рельефными изображениями, фигурками или частью в виде различных животных, птиц и т.п. Подобные застежки бытуют в рамках VIII–VI в. до н.э. [25, с. 147]. В последующем пазырыкском времени они осуществлялись с посредством ременной связки, а многочисленные бляхи стали украшением и прикрывали узлы [26, с. 151].

Две *ворворки* суголовных или холочных ремней (Рис. 2, 5). Размеры: высота – 1,5 см, диаметром по основанию – 2,1 см, по верху около 1 см, в виде семигранных полых толщиной стенок примерно 1,3 мм. Они использовались в качестве своеобразной пуговицы на длинном ремешке в уздечных и поясных комплектах раннесакского времени. Схожие ворворки были обнаружены в кургане № 3 могильника Тасмола-5 [7, с. 330], кургане № 30 могильника Уйгарак [17, с. 144, табл. 12], кургане № 21 могильника Кондратьевка [27, с. 62–70, рис. 2]. Найденные ворворки из с. Баршатаг относятся ко второму типу из четырех, выделенных П.И. Шульгой [12, с. 85] и датируются авторами в рамках VII–VI вв. до н.э. [7, с. 388; 17, с. 103; 27, с. 62–70].

Детали седельных ремней и собственно само седло довольно подробно рассмотрены в монографии П.И. Шульги [12]. На территории Восточного Казахстана, касательно раннесакского времени, полные комплекты в «рабочем» положении седельных принадлежностей пока не обнаружены. В погребениях фиксируются лишь отдельные детали или найденные случайные находки и клады, принадлежащие к седельному комплексу.

Две *нагрудных распределителей* ремней (рис. 2, 6) уплощенный цилиндрической формы из бронзы с четырьмя отверстиями для фиксации двух ремней в местах пересечения с холочными ремнями. Диаметры распределителей одинаковы – 2,52 × 2,5 см, высотой около 1,4 см. Аналогичный уздечным лицевая часть округлый в плане, щиток выпуклый с закручивающимся в спираль, олицетворяющий солярный символ, трехваликовым орнаментом. В функциональном значении препятствовал сползанию самого седла. Сравнительно с уздечными распределителями, нагрузка на эти детали были значительными, что объясняет их крупные размеры на нагрудных ремнях. По классификации П.И. Шульги, подобные уплощенные цилиндрические нагрудные распределители относятся ко второму типу из трех выделенных [12, с. 94]. Аналогий к этим распределителям обнаружены в вышеприведенном кургане № 47 могильника Уйгарак [17, с. 147, табл. 15] и подквадратной формы в могиле № 32 могильника Гилево-10, где они в комплекте с «У»-образными псалями [12, с. 249, рис. 57]. Памятники датируются VII–VI вв. до н.э. [17, с. 103; 12, с. 152].

Подпружная пряжка-блок в виде овального кольца арочный в сечении с прямоугольной рамкой (Рис. 2, 7) размером 3,3 × 3 см, толщиной стержня около 0,5 см. Среди раннесакских седельных предметов конского снаряжения Восточного Казахстана, как правило, подпружные пряжки встречаются в паре с подпружными блоками, через который пропускается левый конец подпружного ремня, а подпружная пряжка со шпеньком выступает в качестве фиксатора требуемого натяжения подпруги. По типологии П.И. Шульги, найденная пряжка-блок близка ко второму варианту первого типа [12, с. 96]. Пряжки и блоки такого типа были широко распространены на всей территории скифо-сако-сибирского ареала в период VII–VI вв. до н.э. Наиболее ближайшие аналогии встречаются в кургане № 6 могильника Тасмола-5 [7, с. 132, рис. 26], Камышинском комплексе [28, с. 255, рис. 1] и на могильнике Измайловка [29, с. 188, рис. 58] Казахского Алтая, кургане № 47 могильника Уйгарак [17, с. 147, табл. 15].

Среди находок есть обломанный фрагмент *сбруйной бляшки* (рис. 3) лицевая сторона в виде рельефно стилизованного головы птицы или животного (?), повернутого влево. На тыльной стороне имеется прямоугольная петля из плоской пластинки закрепленный штифтом для продевания ремня.

Размеры обломка 3 × 2,1 см. На изображении отчетливо выражены левое ухо и переданный рельефной окружностью левый глаз. Верхняя часть (восковица) оформлена в виде рельефно выступающего валика. По обломанному фрагменту сложно определить какое именно существо было изображено ранее. Также пока не ясно функциональное применение данной детали на сбруе верховой лошади. Однако можно предположить, его использование в качестве нагрудной застежки. Подобный стилистический прием изображения находит аналогии в сбруйных подвесках Алтая, Восточного Казахстана и Тывы [12, с. 252].

Культурно-хронологический аспект случайных находок. Раннесакское время на территории Восточного Казахстана изучено сравнительно слабо, что уже говорилось во введении выше. Однако в нашем случае, производилась сравнительно-типологический анализ данных материалов в археологическом контексте, попыткой выяснить культурно-хронологический аспект случайных находок, что не дает исчерпывающие выводы и твердо констатировать определенные атрибуты скифо-сакской культуры в целом.

Таким образом, на основании выше приведенных аналогий и датировке, где предпочтение отдавалось территориально ближайшим памятникам, случайные находки из с. Баршатас в целом датируются концом VII–VI вв. до н.э.

1. Культура ранних кочевников Казахстана. Археологические коллекции. Центральный государственный музей РК. – Алматы: Изд-во ЦГМ РК, 2009. – 430 с.

2. Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с.

3. Черников С.С. Восточноказахстанская экспедиция // КСИИМК. – 1951. – Вып. 37. – С. 144–150.

4. Арсланова Ф.Х. Случайная находка бронзовых вещей в Семипалатинском Прииртышье // КСИА. – 1981. – № 167. – С. 54–58.

5. Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские (общее и особенное в культуре) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С. 43–58.

6. Таиров А.Д. Раннесакские боевые пояса // РА. – 2004. – Вып. 1. – С. 140–145.

7. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 436 с.

8. Суразаков А.С., Тишкин А.А. Археологический комплекс Кызык-Телань-1 в Горном Алтае и результаты его изучения. – Барнаул: Азбука, 2007. – 232 с.

9. Иванов С.С. Боевые пояса ранних кочевников Центральной Азии // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. – 2009. – Вып. 4. – С. 66–76.

10. Горелик М.В. Ранний монгольский доспех (IX – первая половина XIV в.) // Археология, этнография и антропология Монголии. – Новосибирск, 1987. – С. 163–208.

11. Шульга П.И. О конструкции раннескифских поясов с Алтая и прилегающих территории // Алтай-Саянская страна и соседние территории в древности. – Новосибирск, 2007. – С. 27–40.

12. Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. – Ч. I. Раннескифское время. – Барнаул: Азбука, 2008. – 276 с.

13. Таиров А.Д., Ульянов И.В. Случайные находки предметов раннего железного века на Южном Урале // Гороховские чтения: материалы первой региональной музейной конференции. – Челябинск, 2010. – С. 210–216.

14. Ольховский В.С. Скифская триада // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. МИАР. – М., 1997. – № 1. – С. 85–96.

15. Грязнов М.П. Памятники майэмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае // КСИИМК. – 1947. – № 18. – С. 9–17.

16. Кадырбаев М.К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннежелезного века Казахстана // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата, 1968. – С. 21–36.

17. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. (по материалам Уйгарака). – М.: Наука, 1973. – Т. 8. – 160 с.

18. Боковенко Н.А. Динамика развития конской сбруи в скифское время на Алтае (к проблеме цикличности инновации) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. – Л., 1981. – С. 55–57.

19. Марсадоллов Л.С. Основные тенденции в изменении форм удил, псалиев и пряжек коня на Алтае в VIII–V вв. до н.э. // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. – Барнаул, 1998. – С. 5–24.

20. Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен). – М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. – 187 с.

21. Čugunov K.V., Parzinger H., Nagler A. Der skythenzeitliche Fürstengraben Aržan 2 in Tuva. Archäologie in Eurasien 26. Steppenvölker Eurasiens 3. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2010. 330 Seiten mit 289 Abbildungen, 153 Tafeln und 7 Beilagen.

22. 新疆文物考古研究所: 《新疆察吾呼》, 东方出版社, 1999. 图版三九, 1。

23. Архив ИА КН МОН РК. Промежуточный отчет о научно-исследовательской работе в Восточном Казахстане за 2009 г. Ф. 11. Оп. 2. Д. 2285. 62 с.

24. Членова Н.Л. О степени сходства компонентов материальной культуры в пределах «Скифского мира» // Петербургский археологический вестник. – СПб., 1993. – № 7. – С. 49–75.

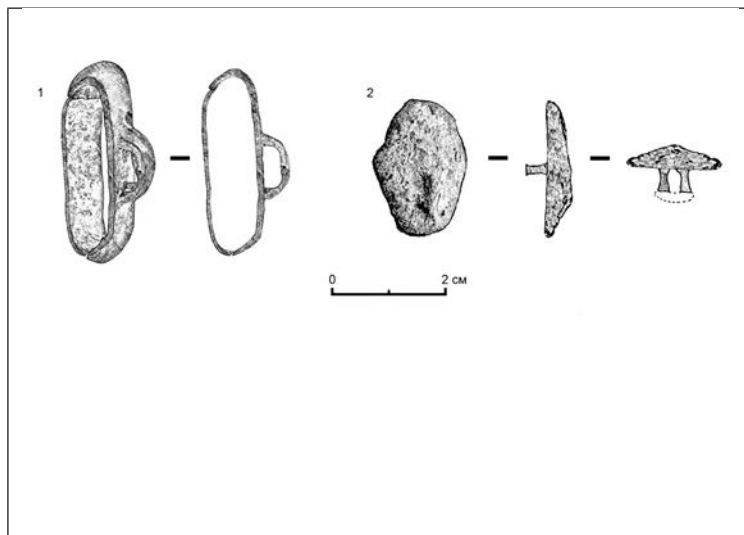
25. Иванов С.С., Бообек уулу Б. Новый клад раннесакского времени из Кочкорской долины (Центральный Тянь-Шань) // Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана, 2014. – С. 143–149.

26. Самашев З. Берел. – Астана: Таймас, 2011. – 236 с.

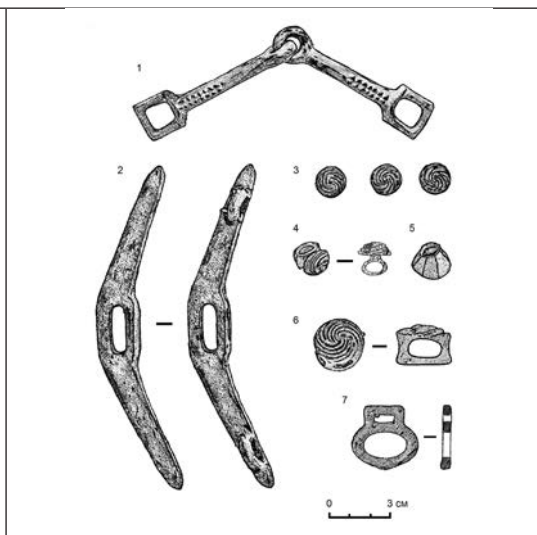
27. Алехин Ю.П., Шульга П.И. Курган Кондратьевка XXI – новый памятник раннескифского времени на Рудном Алтае // Древности Алтая. – Горно-Алтайск, 2003. – Вып. 10. – С. 62–70.

28. Арсланова Ф.Х. Новые материалы VII–VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана // Сов. Археология. – 1972. – № 1. – С. 253–258.

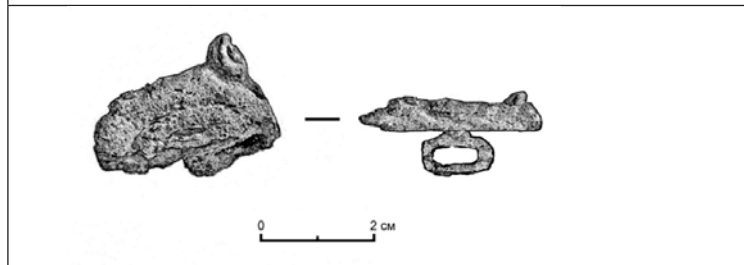
29. Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо). – Алматы: Изд-во Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. – 238 с.

Рис. 1. Случайные находки бронзовых предметов воинского пояса из Восточного Казахстана: 1 – поясная обойма; 2 – поясная бляшка.

Рис. 2. Случайные находки бронзовых деталей конского снаряжения из Восточного Казахстана: 1 – удила; 2 – псалий; 3 – уздечные распределители ремней; 4 – уздечная застежка подбородочного ремня; 5 – ворворка суголовных или холочных ремней; 6 – нагрудной распределитель ремней; 7 – подпружная пряжка-блок.

Рис. 3. Обломанный фрагмент сбруйной бляшки.

**А.Б. Музапбарова, магистрант 2 курса,
ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, г. Астана**

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕННОСТИ АРХЕОЛОГИИ ГУННО-САРМАТСКОЙ ЭПОХИ

Современный период начинается с конца XX века, характеризуется выделением памятников гунно-сарматского круга в отдельный хронологический пласт и определение их этнокультурной принадлежности, продолжаются исследования крупных археологических экспедиций. В итоге исследований позднесарматских памятников поздней древности и соотношение их с письменными источниками для реконструкции и моделирования историко-культурных процессов предложена датировка гунно-сарматского времени II в. до н.э. – V в. н.э. В коллективной работе С.Г. Боталова, И.Э. Любчанского и А.Д. Таирова этот период назван «поздние древности».

В 80-х годах в зоне затопления Шульбинской ГЭС на Иртыше, расположенной на границе Семипалатинской и Восточно-Казахстанской областей проводит исследования З.С. Самашев, совместно с другими учеными [1, с. 1-22]. Раскопки были проведены на могильниках Джаргас, Убаредмет, Карашат III, Акчий II. Было раскопано 10 курганов [1].

С 80-х годов работы по исследованию памятников конца первого тысячелетия проводит Сарыаркинская археологическая экспедиция под руководством А.З. Бейсенова, основной регион работ

сосредоточился в северо-восточной части степной Сары-арки.

По данным А.З. Бейсенова впервые памятники конца первого тысячелетия до н.э. в восточной Сарыарке были открыты ранее М.К. Кадырбаевым в могильниках Коргантас и Караоба. Из за малочисленности сведений, сильной ограбленности этнические и хронологические вопросы не поднимались, и материалы не были им опубликованы [2, с. 11-13].

В работе 1995 года А.З. Бейсенов приводит информацию о наличии 21 погребения конца первого тысячелетия до н.э. Аналогии характерным особенностям подобных погребений видит в памятниках Алтая (Симбирка 1, Туран 1) [2, с. 11-13; 3].

В более поздних работах автор рассматривает данный круг памятников как завершающий этап тасмолинской культуры. Именуется он по месту первых находок – коргантасским и датируется III – I вв. до н.э. Основной регион распространения находится в баянаул-каркаралинской группе памятников [4, с. 8-10]. Появление коргантасских памятников исследователь связывает с изменениями в степи, произошедшими в конце первого тысячелетия до н.э. Головные жертвенники сравниваются с «хуннскими» отсеками, «сарматскими» тайниками и «усуньскими» нишами. Наличие жертвенной пищи объясняется местной традицией, имеющей основу еще в бронзовом веке, но положение ее именно в голове умершего объясняется инокультурными влияниями более восточных племен [5, с. 16].

С середины 90-х годов усиливается дискуссия по датировке и этнокультурной принадлежности курганов с «усами».

А.З. Бейсеновым они традиционно, вслед за М.К. Кадырбаевым соотносятся с памятниками тасмолинской археологической культуры. Исследователь обобщил данные около 270 объектов, из которых более 86 % располагаются именно в восточной Сарыарке. Пришел к выводу, что собственно за курган с «усами» необходимо принимать непосредственно небольшой курган и пристроенные к нему гряды. В результате пристройки с различных сторон к тому или иному объекту формируются известные на сегодня формы или типы. Интерпретирует подобные объекты как поминальные памятники. Известные ранее комплексы, датированные первой половиной первого тысячелетия объясняет наличием в них впускных захоронений или же предметов имеющих характер «кладов», при этом утверждает, что верхняя граница памятников не выходит за пределы IV-III вв. до н.э. [4; 5, с. 19].

Иную точку зрения в ряде своих работ разрабатывают Южноуральские археологии – С.Г. Боталов, А.Д. Таиров, И.Э. Любчанский [6; 7].

В 1987-1990 гг. были проведены археологические раскопки на могильнике Целинный I, давшем значительный и интересный материал позднесарматского времени. В 1986-1990 г. исследованы позднесарматские курганы на могильнике Восточно – Курайлинский I [8]. Таким образом, в конце 80-х гг. XX в. приобретают интенсивность археологические раскопки позднесарматских памятников в Западном Казахстане.

В 1991 г. С.Ю. Гуцалов на территории Актюбинской области исследует позднесарматские погребения в могильнике Георгиевский Бугор. Позднее им же исследованы могильники Жанабаз, Жолуткен, Покровка 2 [8].

В 1992 г. АЭ Восточно-Казахстанского гос. унив-та под руководством А.А. Ткачева проводила исследования могильника Кызылтас в Уланском районе Восточно-Казахстанской области [9, с. 1-13]. По особенностям погребального обряда и вещевого инвентаря курганы с каменными насыпями соотнесены к кулажоргинской культуре (IV-I вв. до н.э.)

В середине 90-х годов выходит работа М.К. Хабдулиной, в которой исследователь обобщает всю известную на тот период информацию по памятникам раннего железного века Северного Казахстана. Особое внимание уделяется памятникам гунно-сарматского времени. К гунно-сарматскому периоду автор относит 35 погребений, при этом по набору инвентаря производится четкое деление на 2 этапа: II в. до н.э. – I в. н.э.; II-IV вв. н.э. Более ранний, охватывающий время рубежа эр представлен в регионе 17 курганами. Насыпи малых и средних размеров. Для курганов из земли и камня в основании фиксируется кольцо из плит, иногда вкопанных в древнюю поверхность, глина выкида распределена внутри оградки в виде площадки (Саркара, к 4), или валика (Конурса, к. 1). Часть курганов обведены кольцевыми рвами. Погребальная камера двух видов: простая грунтовая и камерная (подбой, катакомбы) [10, с.28].

Хронологические рамки установлены по ярким наборам предметов вооружения. По кинжалу с кольцевым навершием к началу периода (II-I вв. до н.э.) принадлежит курган 1 урочища Конурса. Уточняет дату кургана железная кольцевидная пряжка с боковым крючком – выступом, характерная для раннесарматского времени и нож с горбатой спинкой, имеющий аналогии в комплексах IV-II вв. до н.э. В пределах II в. до н.э. – I в. н.э. датируется комплекс кургана у оз. Жалтырь, по железному кинжалу с прямым перекрестием, без навершия. Подобный тип известен среди наборов вооружения среднесарматского времени. К настоящему времени все известные катакомбы северного и центрального Казахстана имеют в составе вещевого инвентаря крупные сосуды с валиком по плечу. Более позднее погребение периода представляет курган 4 урочища Саркара, содержавший два одновременных погребения в одной яме. Нижнее совершено в подбое головой на юг, верхнее вводное головой на СВ. Дата нижнего погребения устанавливается по черешковым наконечникам стрел и импортному

одноручному кувшину с широким массивным дном. Верхнее погребение по набору стеклянных бус с внутренней позолотой относится к III - I вв. до н.э..

Период II–IV вв. н.э. объединяет 18 курганов. В пределах I–III вв. н.э. датированы погребение 2 кургана 4 могильника Саркара и курган у с. Красный Яр. Определяющими являются бусы с металлической прокладкой, и железные рамчатые пряжки с подвижным язычком, традиционные для сарматского и среднеазиатского кочевнического быта с последних веков до нашей эры. К III–IV вв. н.э. относятся курганы 2,4 могильника Покровка, курган у оз. Половинное по сложносоставному луку с костяными накладками, костяным черешковым наконечником стрел. Вводное погребение в кургане Корсак, определяемое по стеклянным бусам с металлической прокладкой и железной пряжке, с подвижным язычком ромбовидно расширяющейся на конце. Общим объединяющим элементом всех погребений служит северная ориентировка [10, с.71-74].

Исследователь приходит к выводу о схожести исторических судеб тасмолинцев Северного и Центрального Казахстана, процесс этнокультурного развития нарушается, по ее мнению, к рубежу эр. Со II в. до н.э. происходит изменение обряда. Западная, северо-западная ориентировка сменяется южной, распространяются подбойно-катакомбные погребения. По материалам погребений М.К. Хабдулина выделяет группу воинских погребений II в. до н.э. – I в. н.э. Определение культурной принадлежности не производится в силу малочисленности материала, отмечаются усилившиеся связи с юго-восточным и южным регионами азиатских степей. Южная ориентировка некоторых типов погребений находит аналогии среди подбойно-катакомбных погребений Семиречья. Керамический материал соотносится с сосудами усуньской культуры и отдельными типами улуг-хемской и кокельской культур Тувы. Период 2-4 вв. н.э. ознаменован изменениями в погребальном инвентаре, распространением погребений с северо-западной ориентировкой умерших и с кольцевой деформацией черепа. Время обозначается как период бытования всаднических погребений и погребений огнепоклонников, насыпи и подкурганые площадки которых прокалены [10, с. 85-86].

В 2000 году выходит в свет монография Боталова С.Г. и Гуцалова С.Ю. «Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей» посвященная данному периоду. Впервые, в этой работе, были собраны и проанализированы памятники Южного Приуралья, Зауралья, Западного Казахстана и Северо-Казахстанское Поишимье. Памятники II–IV вв. н.э., исследованные в 70-80 гг. Северо-Казахстанской археологической экспедицией С.Г. Боталов впервые интерпретирует непосредственно как «гунно-сарматскую археологическую культуру». Одним из оснований для выделения гунно-сарматской культуры является, по его мнению, отсутствие преемственности между памятниками рубежа эр и начала н.э. в Южном Зауралье и в Северном Казахстане в отличие от позднесарматских памятников Нижнего Поволжья и Южного Приуралья генетически связанных со среднесарматскими [8, с. 145-146].

В монографии памятники гунно-сарматской культуры включают в себя комплексы середины II- нач. V в. н.э. Они делятся на два хронологических этапа: II–III вв. и IV – нач. V вв. Авторы рассматривают территорию степной и лесостепной зоны Казахстана и Южного Урала в пределах Урало-Ишимского междуречья. С учетом региональных особенностей памятники разделены на две основные группы: восточную (включающую памятники Южного Приуралья, Зауралья и Поишимья), и западной (памятники левобережья Среднего и Нижнего Урала) [8, с. 28].

Памятники Северного и Центрального Казахстана относятся к восточной группе и включают такие памятники как: Новоникольское, Явленка, Петровка, Берлик, Покровка и др. [8, с. 28-63].

С.Г. Боталов соотносит данный круг памятников с выделенным им же селенташским типом, схожие элементы прослеживает в древнетюркских поминальных комплексах Саяно-Алтая и Монголии [8]. И.Э. Любчанский не возражая с приведенными хронологическими рамками, считает необходимым разграничивать курганы с «усами» и памятники селенташского типа, считая, что в культурно-историческом плане данные объекты связываются с «хионито-эфталитским» субстратом и по своим характерным признакам ближе к гуннскому и сарматскому миру, чем ко времени тюркских каганатов [11].

В.А. Иванов и И.Э. Любчанский проведя сравнение основных признаков погребального обряда приуральских и зауральских курганов, пришли к выводу, что помимо наличия общих признаков прослеживаются и различия, не позволяющие объединять их в одну этнокультурную (среднесарматскую) группу [11, с. 82]. Развивая данную мысль и основываясь на мнении И.П. Засецкой о начальном этапе контактов сарматских племен с хуннскими начиная с рубежа эр, высказывают мысль о существовании двух культурных ареалов сарматского и хуннского с естественной границей по Уральскому хребту и Мугоджарам [11, с. 84].

Таким образом, в ряде своих работ С. Г. Боталов прослеживает четкую линию развития региона в конце первого тысячелетия до н.э. – начале первого тысячелетия н.э. Исследователь показывает последовательную смену юэчжийско-сарматского историко-культурного комплекса (лявандакский тип памятников), датированного рубежом эр (без каких либо этнокультурных привязок), гунно-сарматской культурой со II в. н. э.

В одной из последних работ гунно-сарматская культура, равно как и позднесарматская объединяется в раннегуннский этап с известной уже датировкой – II–IV вв. н.э., последующие этапы гуннской эпохи

это собственно гуннский (IV-V вв. н.э.) и постгуннский или раннетюркский (VI-VIII вв. н.э.) [12, с. 114].

В период II в. до н.э. – I в. н.э. происходят ключевые изменения характеризующиеся появлением погребений воинов с гуннским луком, колчанами со стрелами, длинными мечами и кинжалами. Культурную принадлежность памятников определить затрудняется, но видны несомненные связи с юго-восточным и южными регионами азиатских степей. Для II-IV вв. характерны захоронения с деформированными черепами. Тогда как IV-V века определяются как время бытования в регионе курганов огнепоклонников со специальными прокаленными площадками, находящимися под насыпью курганов [13, с. 149-150].

За последние 20 лет изучения проблемы количество памятников относящихся к эпохе увеличилось незначительно, поэтому введение в научный оборот новых объектов на сегодняшний день становится осознанной необходимостью.

В кургане-святилище Байкара была вскрыта впускная могильная яма, подвергшаяся сильному ограблению. По обнаруженным в ней фрагментам золотых нашивок разрушенное погребение было отнесено исследователями к гунно-сарматскому периоду и датировано рубежом эр [14, с. 73].

В полевом сезоне 2003 года на могильнике Бестамак было раскопано групповое погребение (зафиксированы кости от шести человек и только один череп). Стенки погребальной ямы были облицованы деревом. Жертвенный комплекс представлен черепами лошадей и баранов. В другом погребении скелет был положен частично в подбой, на спине, головой на юг. У левой руки меч в деревянных ножнах с бронзовыми ворворками. У левой ноги обнаружен колчан со стрелами, уложенными в два ряда. В этом же могильнике в 2006 году было исследовано погребение заключительного этапа раннесарматской культуры. В одной могильной яме, в которую вел узкий вертикальный ход, покоилось 4 погребенных с различной ориентировкой (мужчины - головой на юг, женщины - на север). Инвентарь представлен железным двулезвийным мечом с кольцевым навершием, прямым перекрестием, железным кинжалом, бронзовыми трехлопастными наконечниками стрел [15].

В результате работ Ишимской археологической экспедиции Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева в среднем течении реки Ишим были выявлены новые погребения, относящиеся к рассматриваемой эпохе. К ним относятся: вводное погребение ребенка в кургане, раскопанном на ул. Сыганак в г. Астане, могильная яма 2 кургана Сагынак относится к гунно-сарматской эпохе; курган 4 могильника Ондырыс 2 (Астраханский район Акмолинской области) датируется II в. до н.э. – I в. н.э.; курган 1 могильника Айдарлы (Зерендинский район, Акмолинской области) датируется II в. до н.э. – II в. н.э. [16, с. 95-96.]

А.М Сеитов в статье «Сарматские памятники Торгайской степи» дает общую картину изученных памятников ранне- и среднесарматского периода в настоящий период. На данный момент в Кустанайской области изучено 8 сарматских памятников: погребение Надеждинка 4, погребения №№ 102, 138 могильника Бестамак, погребения №№ 7, 8 кургана Халвай 3, курган № 1 курганной группы Кеныш 3, погребение кургана Наурзум, погребение кургана № 2 могильника Лисаковский 1. Автор предполагает, что исследуемые памятники, составляют единую с сарматской культурой общность. [17, с. 142-143].

В Павлодарском Прииртышье с 60-х годов XX века начинаются изучение памятников раннего железного века. Одним из интересных памятников является погребение у села Леонтьевка изученное одним из отрядов ЦКАЭ ИИАЭ АН КазССР под руководством Арслановой Ф.Х. Исследователями этот памятник был отнесен к каменной археологической культуре [18, с. 201-204].

С 2000-х годах в этом же регионе Т.Н. Смагуловым и Г.Ю. Пересветовым исследуются погребения в кургане 5 могильника Кызыл - Енбек 1, погребение у села Тлектес М.Т. Аукуновым, в Павлодаре, случайно найденное, погребение Г.Ю. Пересветовым и В.К. Мерцем Г.Ю. Пересветов предлагает все эти памятники выделить в отдельный тип памятников второй половины I тыс. до н. э [18, с. 206-207].

В 2009 году экспедицией Сарыаркинского археологического института при КарГУ им. Е.А. Букетова был раскопан курган №5. Диаметр кургана 10 м, высота 0,15 м. На дне могильной ямы, на глубине 1,2 м расчищено парное погребение мужчины и девочки- подростка. Умершие лежали вытянуто на спине головой на СЗ. Погребальный инвентарь представлен в виде 2-х фрагментов глиняных сосудов, один сосуд горшкообразный, другой кувшинообразный; точильный камень; керамическое пряслице. Авторами курган отнесен к кругу памятников гунно-сарматского периода [19, с. 342-347].

В 2013 г. выходят 2 статьи А.З.Бейсенова совместно с Е.П.Китовым и Е.В. Веселовским. В этих статьях авторами исследованы новые памятники гунно-сарматского времени на территории Центрального Казахстана. А именно в Карагандинской области могильник Енбекшил с подбоем и впускное погребение из могильника Назар-2. Впускное погребение из могильника Назар-2 совершено в центре насыпи раннесакского кургана, обнаружено на глубине 1,2 м, могильная яма размерами – 1,7*0,7*1,2 м. Умершая женщина лежала в вытянутом положении на спине, головой ССЗ. Погребальный инвентарь представлен в виде железного палаша с ромбовидным перекрестием, длиной 86,3 см (длина клинка 77 см), железными черешковыми трехлопастными наконечниками стрел. Погребение датировано IV-V вв. Могильник Енбекшил с подбоем также датирован IV-V вв. и отнес в круг

древностей Казахстана гуннского времени. Исследователи попытались провести антропологическую и графическую реконструкцию. Научные разработки последних лет позволяют восстановить лицо погребенных по черепу [20; 21].

В 2013 году филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана раскапывают 2 кургана гунно-сарматского времени на территории Катон-Карагайского района ВКО. Курганы №4 и №5 располагались по линии СЮ-ВЗ размеры 16-17 м, высота 1 м. Насыпи овальной формы сложены из камня и грунта. Могильные ямы прямоугольной формы. Наблюдаются остатки древесных рам вдоль человеческого костяка, высота рам 40-60 см, толщиной 6-7 см, длиной 80-140 см. Погребенные обнаружены на глубине более чем 1,88 м, положены на спину, руки вдоль туловища, ориентированы на СВ и ЮЗ, так как курганы были разграблены, возможно из за этого и изменена ориентировка головы. Также остатки умерших могли быть перемещены грызунами. Под погребенными были обнаружены следы от истлевшей подстилки или головного убора, фрагменты золотых покрытий и золотой фольги. Предположительно курганы ограблены современниками погребенных. Вещевых инвентарей не обнаружено, но остались остатки жертвенных животных – коня [22, с. 91-100].

В 2014 году в рамках грантового проекта «Древности Восточного Казахстана: культурно-исторические процессы в гунно-сарматскую эпоху» сотрудниками филиала Института археологии в г. Астана производились раскопки могильника Каратобе в микроархеологическом районе Кокентау. Всего обнаружено 16 курганов, раскопано 3. Насыпи курганов небольшие, диаметр не превышает 17 м, из камня вперемешку с землей, высота 0,4-0,8 м. Могильные ямы прямоугольной формы размерами 2,4*1,2 м. На глубине ниже 50 см фиксировались каменные ящики. Погребенные лежали на спине, головой на ЗЮЗ, руки положены вдоль туловища. Предварительно, на основе аналогий, могильник датировали II в. до н.э. – II в. н.э. [23, с. 151-154].

Гунно-сарматская эпоха долгое время оставалась одним из самых малоизученных периодов. В казахстанской археологии этот период характеризуется преобладанием теории миграции центральноазиатских кочевников, кардинально перекроивших культурную и этноязыковую принадлежность племен предшествующего сакского времени. По нашему мнению, открытие и изучение новых памятников в будущем сыграет большое значение в исследовании проблемы происхождения культур гунно - сарматского времени.

В настоящее время существует множество дискуссий о применении термина «гунно – сарматская эпоха». Свиридов А.Н. предлагает использовать привычный термин «гунно-сарматская эпоха» только в его хронологическом значении, без этнической окраски, просто как промежуток времени, следующий за сакским. Хронологически соотносить со временем II в. до н.э. – IV в. н.э. Для отдельных регионов применять собственные этнокультурные термины: такие как сарматское время для Западного Казахстана, усуньское для Жетысу, кангуйское для Южного Казахстана. При этом учитывать необходимость использования для локальных регионов не только этниконов, но и апеллировать понятиями археологических культур [24, с. 132].

1. Самашев З.С., Васютин А.С., Ермолаева А.С. Отчет об археологических исследованиях на территории Восточно-Казахстанской области за 1988 г. // Архив Института Археологии им. А.Х. Маргулана Мин-ва образования и науки РК, ф. 11, оп. 2, д.2177, св.166, с. 1-22.

2. Бейсенов А.З. К изучению погребального обряда населения Восточной Сарыарки конца I тысячелетия до н.э. // Проблемы взаимодействия национальных культур. – Астрахань, 1995. – Ч. 2. – С. 11-13.

3. Бейсенов А.З. Об изучении памятников ранних кочевников Центрального Казахстана (некоторые аспекты современного состояния изучения проблемы) // Проблемы взаимодействия национальных культур (межэтнические общения в полиэтническом регионе). – Астрахань, 1995. – Ч. 2. – С. 14-15.

4. Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (VII-I вв. до н.э.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 26 с.

5. Бейсенов А.З. Культово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1996. – № 2 (207). – С. 31-41.

6. Боталов С.Г., Любчанский И.Э., Таиров А.Д. Курганы с «усами»: к вопросу о культурной принадлежности // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Материалы международной научной конференции. – Актобе, 2006. – Ч. 1. – С. 15–19.

7. Боталов С.Г., Любчанский И.Э., Таиров А.Д. Курганы с «усами»: к вопросу о культурной принадлежности // Современные проблемы археологии России: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 2006. – Т. II. – С. 11–13.

8. Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы урало-казахстанских степей. – Челябинск, 2000.

9. Ткачев А.А., Отчет о полевых археологических исследованиях в Верхнем Прииртышье в 1992 -1993 гг. // Архив Института археологии им.А.Х. Маргулана МОН РК, оп. 2, д.2424, св.178, с. 1-13.

10. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы, 1994. – 170 с.

11. Иванов, Любчанский, Этнокультурная ситуация на Южном Урале в первой половине I тысячелетия нашей эры // Уфимский археологический вестник.– Уфа, 2001. – Вып. 3. – С. 81-87.

12. Боталов С.Г. Мечи и кинжалы гуннской эпохи // Вооружение сарматов: региональная типология и хронология: доклады к 6 международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». – Челябинск, 2007. – С. 114-123.

13. Плешаков А.А. Культуры древнего и средневекового Казахстана. Учебно-методическое пособие по истории и археологии Казахстана. – Петропавловск, 2004. – 207 с.
14. Наглер А. Большие курганы азиатских степей: некоторые проблемы исследований // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи: Сб. мат-лов междунар. науч. конф. – Астана, 2008. – С. 69-89.
15. Логвин А.В., Шевнина И. О реконструкции погребения сарматского времени (по материалам могильника Бестамак) // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи: Сб. мат-лов междунар. науч. конф. – Астана, 2008. – С. 249-254.
16. Музапбарова А.Б. Новые памятники гунно-сарматского времени Северного Казахстана // 45 УПАСК Материалы научной конференции, посвященной 40-летию Камско-вятской арх.экспедиции. – Ижевск, 2013. – С. 95-96.
17. Сеитов А.М. Сарматские памятники Торгайской степи // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 134-144.
18. Пересветов Г.Ю. Жертвенные животные в погребениях раннего железного века на Иртыше (Павлодарское Прииртышье) // Независимый Казахстан: история, современность и перспективы. Мат-лы науч.-практ. конф. – Павлодар, 2011. – С. 201-209.
19. Кукушкин И.А., Ломан В.Г. Курганы гунно-сарматского времени на могильнике Ащису // Вопросы археологии Казахстана. Сборник науч. статей. – Алматы, 2011. – Вып.3. – 584 с.
20. Бейсенов А.З., Китов Е.П. Впускное погребение гуннского времени из могильника Назар-2 (Центральный Казахстан) // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры Евразийских гуннов. – Челябинск, 2013. – С. 462-468.
21. Бейсенов А.З., Веселовская Е.В. Погребение гуннского времени из могильника Енбекшил (Центральный Казахстан) // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры Евразийских гуннов. – Челябинск, 2013. – С. 446-461.
22. Айткали А. Новые памятники конца I тыс. до н.э. в долине р. Каракаба // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г.Астана. – Астана, 2013. – 302 с.
23. Айткали А.К., Жунисланов А.С., Каирмагамбетов А.М., Ахметов М.Г., Рахманкулов Е.Ж. Предварительные результаты исследования могильника Каратобе в микроархеологическом районе Кокентау в 2014 году // «Кадырбаевские чтения- 2014». Материалы IV Международной научной конференции. – Астана, 2014. – 456 с.
24. Свиридов А.Н. Гунно-сарматская эпоха Казахстана: проблемы методологического изучения // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 127-133.

**Б.К. Абилкаирова, магистрант,
ЕНУ им.Л.Н.Гумилева**

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНО-ОРНАМЕНТАЛЬНЫЕ ОБРАЗЫ И МОТИВЫ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА КИМАКОВ

У истоков народного творчества лежат космогонические мифы и представления: на их основе выросли образы средневековья с его развитым эпосом и лирико-романтической поэзией, родились иносказания и метафоры поэтической речи, были перосмыслены фантастические образы, связанные некогда с магией и народными культами, возникли мотивы сказочного содержания, широко популярные в народном искусстве и сейчас [1, с. 90].

Осмысление всей этой непрерываемой историко-диалектической цепи художественных явлений необходимо, но оно невозможно без понимания и раскрытия содержания отдельных ее звеньев, среди которых особо выделяется период кимаков.

IX – начало XIII вв. – это эпоха в истории социально-экономической и политической жизни и время исторического формирования кимако-кыпчакских народностей, их культуры и искусства. Эпоха исключительно емкая и по своему историко-художественному содержанию.

Предмет нашего исследования – декоративно-прикладное искусство и его образы в вещах IX-XIII вв. Рассмотрим образы, которые отражают народные представления.

Искусство кочевников Евразии конца I – начала II тыс. н.э. исследуется на основе торевтики малых форм: ременных украшений воина-всадника (узденная и поясная гарнитура), украшения оружия, одежды. Их декор представляет раннесредневековый стиль так называемого «степного орнаментализма», характеризующийся преобладанием геометризованного растительного орнамента и подчинение ему других видов декора зооморфного и антропоморфного, иногда геометрических мотивов [2, с. 65].

Художественная система искусства средневековых кочевников Прииртышья – система орнаментации и декора – содержит в себе структурные элементы (антропоморфный, зооморфный, растительный типы), которые позволяют искать точки соприкосновения с тюркской мифологией и героическим эпосом, играющих немаловажную роль в объяснении значений выбранных символов и образов.

Набор зооморфных мотивов Прииртышья можно разделить на несколько групп по имеющимся образам:

1. *Хищники и мифические животные*. В кургане 145 Зевакинского могильника серебряные позолоченные концевые бляхи первого «парадного» пояса и трех его подвесных ремешков украшены рельефным изображением дракона. Животное передано в напряженной позе, будто перед прыжком – задние когтистые лапы поджаты, пасть оскалена, из нее торчит язык-жало. В нижней части живота, у задних лап, обозначен фаллос, а с наружной стороны задних лап – поджатый, сужающийся к концу чешуйчатый хвост [3, с. 404].

2. *Копытные животные*. Среди находок из Прииртышья к данной группе относятся изображения оленей, ланей (лежащих и бегущих), а также лошадей. Одним из ярких образцов является наконечник ремня из кургана 1 могильника Орловка VIII-IX вв. с рельефным изображением двух оленей с лентой на шее, лежащих у священного дерева [4, с. 44]. Грибовидные рога плохо проработаны, поэтому оленей можно принять за ланей.

3. *Образ рыбы* – один из сюжетов, довольно часто встречающихся в археологическом материале либо в форме объемной скульптуры, либо в рисунках. Распространение известных аналогичных изображений рыб ограничено Прииртышьем и Приобьем. Все эти изображения сближают стиль, форма, способ и время изготовления. Пока преждевременно считать рассматриваемые изделия этническим признаком, однако следует учесть, что культ рыбы в Прииртышье был распространен еще в предшествующее время и сохранился до позднего средневековья [3, с. 226].

4. *Птицы*. Одним из самых излюбленных мотивов тюркского декоративно-прикладного искусства, украшавших конское снаряжение, вооружение, одежду» предметы быта, являлся образ птицы. На обломке ажурной бронзовой пластинки из средневекового могильника Сандыккала Восточно-Казахстанской области изображены парные противостоящие птицы, напоминающие фениксов [5, с. 232]. У них имеются характерные хохолки, сложенные крылья, пышные хвосты с загнутыми кончиками перьев. Данный мотив изображения парных птиц встречается повсеместно на Алтае и прилегающих территориях. Две практически идентичные композиции изображены на нашивной бляхе и накладке из собрания П.К. Фролова из района Змеиногорска Алтайского края [6, с. 212]. На изделиях изображены фениксы с хохолками, вытянутыми шеями, приподнятыми крыльями, между ними – символическое «древо жизни».

Многие образы и мотивы средневекового искусства Сарыарки были заимствованы из Передней Азии и Ближнего Востока в результате торговых контактов по Великому Шелковому пути. Моду задавало городское оседлое население. Кочевники копировали образы, творчески перерабатывая их под себя. Но все же существовало несомненное единство художественного стиля в декоративно-прикладном искусстве древнетюркской эпохи степной Евразии, которое было проявлением общности истоков культуры евразийских степей.

---

1. Хакимов А.А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства. // Художественная культура Средней Азии IX – XIII вв. – Ташкент, 1983.

2. Митько О.А. Образ грифона в искусстве народов Евразии в древнетюркскую эпоху // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. – Новосибирск, 1999. – Вып. 2. – С.7-10.

3. Арсланова Ф.Х. Жоғарғы Ертіс, өңірінің ортағасырлық археологиясының очерктері // Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. – Астана, 2013. – Т. III. – 405 б.

4. Арсланова Ф.Х. Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. – Алма-Ата, 1969. – С.43-57.

5. Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 280 с.

6. Король Г.Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2008. – 332 с.

**Абдиханова А.Е., тарих магистрі,
ҚазМемҚызПУ, Алматы қ.**

ИСЛАМ ӨРКЕНИЕТІ – ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ҒАЛАМДЫҚ КЕҢІСТІКТЕ

XX ғасырдың соңында Кеңес Одағының ыдырауы, коммунистік жүйенің тарих қойнауына кетуі, нарықтық экономикаға негізделген жаңа жүйеге посткеңестік елдердің көшуі ислам өркениетінің бір тармағы болып табылатын Қазақ еліне әсер етпей қоймады. Ең алдымен Ресей сияқты алып империяның, сосын он бес республиканы өз бұғауында байлап ұстаған Кеңес Одағының құрамында болған елдерде рухани өмір өзгеріске ұшырамай қоймады. Әсіресе діни және философиялық ғылымдардың эталондық тұжырымдамалары мен теориялары сынға ұшырай отырып, әлемдік ортақ теориялар мен концепцияларға қосыла бастады. Тәуелсіздікке енді ғана қол жеткізе бастаған

Қазақстанда және Орта Азия республикаларында ислам өркениеті жаңа бір белеске жетті. Сөзімізді дәйектейтін болсақ, аталмыш елдерде соңғы жиырма жыл ішінде мыңдаған мешіт, медресе және т.б. діни орындардың іргесі қаланды. Халықаралық, аймақаралық симпозиумдар, конференциялар өтті. Ендігі кезекте исламның және ислам өркениетінің бұл мемлекеттерде алатын орны мен ролін көрсету үшін өркениет ұғымына назар аудару қажет. Бұл термин латынның “civilis” деген сөзінен шыққан. Оның мағынасы: 1) азаматтық; 2) азаматтық қоғам, мемлекет; 3) қала. Сондықтан да тарихшылар, археологтар қоғамның өркениеттік кезеңін зерттеуді ең алдымен урбанизациямен тығыз байланыстырады. Өркениет термині XVIII ғасырдан бері айналымға еніп, адамзат тарихында варварлықтан кейін келетін кезеңді белгілейтін ұғым ретінде дүниеге келді. Тарихты өркениеттік тұрғыдан зерттеудің бәйсікті элементтерін бейнелеуде неміс оқымыстысы О. Шпенглердің зерттеулерінің маңызы зор. Ол өркениетті мәдениеттің құлдырауынан туындайтын құбылыс ретінде қарастырады, яғни өркениет адамзат мәдениетінің жаңару, жетілу нәтижесі емес, белгілі мәдениеттің ішкі мүмкіндіктерін сарқып, одан әрі даму деңгейі шектеліп, күйреуге бет алып, жаңа өркениетке жол салуы болып табылады деген тұжырым жасайды. Ол: «келешек Батыс бір сызықтың бойымен алға және жоғары жүре бермейді. Ол белгілі бір жағдайларға байланысты құлдырау процесін бастан кешіреді. Сөйтіп батыс мәдениетінің құлдырауы салдарынан жаңаша өркениет пайда болады. Бұл жаңа фаза. Демек, өркениет бұл мәдениет рухының өлімі. Мәдениет те үнемі гүлдене бермейді [1, с. 264].

Мәдениет пен өркениет ара жігін анықтау барысында Шпенглер: «барлық мәдениет тең, олардың әрқайсысы айрықша және сыртқы бағыт, яғни өзге мәдениеттің ықпалымен жүрмейді. Әр мәдениеттің феномені әр түрлі тілде сөйлеу, әр түрлі өмір салтын ұстану» деп жазған болатын [1, с. 155]. Демек, өркениет ислам дінінің әлемдік қауымдастықтағы ролі мен функциясын көрсетіп тұр. Соңғы кездері әлем Батыс пен Шығыс арасындағы этникааралық, өркениетаралық қақтығыстарды басынан кешіруде. Қазақстан ғаламдық қауымдастықтың бір бөлігі ретінде халықаралық сахнада болып жатқан жағдайларға тәуелді. Себебі әлемдік қауымдастықтың бір жағында орын алған діни, этникааралық қақтығыстар екінші бір бөлігіне әсер етпей қоймайды. Араб елдері, Пәкстан, Ауғанстан және т.б. ислам дүниесінде болып жатқан қақтығыстар қазақ елінде қайталануы да мүмкін. Сол себепті алдын ала діни жағдайды бірқалыпқа келтіру керек. Мұндай қақтығыстар табиғи заңдылық немесе бір-бірімен байланысы жоқ қарапайым құбылыс болуы ғажап емес. Бұл көріністі америка ғалымы С. Хантингтонның ойы бойынша түпнұсқасында келтіре кетейік: “Мы можем определить цивилизацию как культурную общность наивысшего ранга, как самый широкий уровень культурной идентичности. Следующая ступень составляет уже то, что отличает род человеческий от других видов живых существ. Мировые цивилизации определяются наличием общих черт объективного порядка, таких как язык, история, религия, обычаи, институты, а также субъективной идентификации людей” [2, с. 5-7]. Өркениет үнемі қозғалыстағы феномен. Ол қалыптасу, дәуірлеу, күйреу, жойылу немесе басқа өркениетке ұласу кезеңдерін бастан кешіреді. Өркениеттің қалыптасуы адамдардың бірқатарының өмір салтын өзгертумен, жаңа құндылықтардың пайда болуымен, харизматикалық көсемдердің сахнаға шығуымен және өркениеттік доктринаның (қасиетті діни кітаптары, партияның бағдарламалары және т.б.) дүниеге келуімен басталады. Өрлеу кезеңі өркениеттің көзқарасы, менталитеті, институттық жүйелерінің жақсы жұмыс істеуінің жемісі. Ал күйреу – оның идеясын жақтаушылардың азаюымен бірге келеді. Яғни ислам өркениетін деградациялық жағдайға жеткізбеу үшін көпшіліктің қолдауы қажет екендігін түсінуге болады. Қазіргі таңда Исламды құбыжық қылып көрсетіп, әртүрлі керітартпа ағымдарды тану қалыпты жағдайға айналып барады. Өкінішке орай, діни білімі болмағандықтан, көптеген азамат Исламды өз ақылына сай шақтап, шектеп қойды. Нәтижесінде таяз ұғымдар қалыптасып, экстремизм, терроризм сынды әрекеттер дінге күйе болып жағылуда. Осы әрекеттерге мүмкіндігімізше тосқауыл болып, Исламның бейбіт дін екенін кеңінен насихаттау басты міндетіміз. Сол себепті аталған бағыттар бойынша жұмыс жүргізіп, Ислам құндылықтарын жаңа ғасырға сай жаңғырту үшін 2004 жылы Астана қаласында өткен Қазақстан қажыларының I құрылтайында Қажылар қауымдастығы құрылды. Елордамызда Әлемдік және Дәстүрлі діндер көшбасшыларының төрт бірдей съезі өткені белгілі. Бұл жиынның Алаш жұрты үшін берері мол. Біріншіден, бұл съезд Қазақстанға берілген үлкен мүмкіндік. Өйткені ол жерде бүгінгі қоғам шөліркеп отырған рухани жағдай сөз болады. Сонымен қоса жиын бүкіл күллі әлемнің назарында. Бір-бірінің қолын алмақ түгіл, бір үстелдің басына бірге отырмайтын дінбасылары Астанада пікр алмасып, ортақ ымыраға келіп жатыр.

Бұл біздің елдің әлемдік тұрақтылыққа қосқан өлшеусіз үлесі. Съезд барысында руханият мәселелері, бейбітшілікті сақтау, әлемдік және дәстүрлі діндердің өзара келісімі, олардың арасында диалог ұйымдастыру сияқты ауқымды салмақты ойлар сараланады. Бұрын әлемді капиталистік және коммунистік жүйе билеп төстегені белгілі. Қос идеологияның арасындағы теке тірес әлем назарында болды. Алайда коммунистік жүйе тарих сахнасынан түскен кезде, капиталистік қоғам оның орнына «ислам қаупі» деген ұғымды енгізді. Нәтижесінде өркениеттер қақтығысы деген түсінік қалыптасты. Бұлар әлемдік әділетті тәртіпке қайшы әрекеттер болып табылады. Соған сәйкес Н.Ә. Назарбаев соңғы съезде: «Моральдық адамгершілік құндылықтардың жаһандық дағдарысы үдей түсіп отыр. Әлемде моральдық адамгершілік дағдарыстың өрістеуі дінге сенетіндердің барлығын баса көктеп қаралау,

дінді әлеуметтік үрдістердің шетіне ығыстырып тастау», деп дінді қоғамнан аластатудың жиі байқалып жатқанын ашық айтқан болатын [3, 10-11бб.]. Сонымен қатар Елбасы: «Көптеген кезеңдерде дін халықтың даналықтың, мәдениеттер мен дәстүрлердің сақтаушысы болып келді», деді. Оған кешегі Кеңестік кезеңде асыл дініміздің арқасында ұлттық құндылықтарымызды жоғалтпай аман қалуымыз дәлел. «Қазіргі діндер жолайрықта тұр. Адамзат жоғары сана, яғни Алла берген жаңалықтарды әлем игілігі үшін жұмсаудың орнына, жалғандық, арсыз түсінік және өшпенділік ұрығын себуде. Кез келген қоғамның моральдық өнеге бесігі болып табылатын отбасы берекесі, бала тәрбиесі, ұрпақ сабақтастығы бұзылды», деген Ұлт көшбасшысы бүгінгі әлемнің рухани құлдырауын тілге тиек етті [3, 12 бб.]. Енді үлкен форумда бейнеленген осындай ойдың Қазақстанға қандай қатысы бар дегенге келетін болсақ, Елбасы айтқан мәселелердің барлығы біздің елде де кездеседі.

Бүгінде батыстағы азғын әрекеттердің көбі өз ішімізде де орын алуда. Сондай-ақ бізге де жаңағы вульгарлық материалдық қоғам еніп келеді. Өскелең ұрпақ нақ осы қоғамда тәрбие алуда. Мұндай келеңсіз құбылыстардың алдын алу үшін Орта Азия республикаларымен қатар Алаш жұрты біріге отырып, «иманды қоғам» тұжырымын қалыптастыруда. Тың идеяның мәні мынада: иманды қоғам бұл әділетті, мейірімді, салауатты қоғам. Сол себепті өз ортамызда осындай қоғам қалыптастыра алсақ, еліміздің ертеңі баянды, болашағымыз жарқын болуы хақ. Егер жат ағымдар қалай пайда болады деген сұраққа жауап іздеп көрсек, ол исламды, жалпы дінді біржақты түсініп, өз қалауына қарай икемдеп алудан туындайтын олқылық. Алғашында назар аударарлықтай болмаса да, уақыт өте хақ діннен арасы алшақтап, таным түсінігі өзгеріп сала береді. Нәтижесінде, мақсат-мүддесі бөлек ағым пайда болады. Сол себепті, бізге Дәстүрлі дінімізді терең түсініп, рухани кемелденуді ешқашан кейінге қалдырмауымыз керек. Кез келген тұлға діни сауатты болуға ұмтылуы тиіс. Сондай ақ жат ағымдармен күресте түсіністік және әріптестік қажет. Тек діни басқарма немесе жауапты органдар емес, бүкіл қоғам болып әрекет жасау керек. Яғни бұл шараны тіпті бала бақшадан, мектептен бастап, дәстүрлі дінімізді адами, имани құндылықтарын жеткіншектердің бойына сіңірсек те артық етпейді. Аталмыш мәселені көтеруде шетелдік тәжірибеге сүйену дұрыс болар. Мәселен, көршілес Ресей «Экстремизмге қарсы Ислам доктринасы» атты құжат қабылдады. Онда «Халифат», «Джихад», «Такфир» ұғымдарына терең талдау жасалып, олардың ешқандай ұлттық, мемлекеттік мүдделерден жоғары тұрмайтындығы баса айтылған. Мұндай тәжірибе әрине, Қазақ еліне де қажет.

Соңғы кездері Елбасы әлемдік өркениетке «G-global» жобасын ұсынып, осы мәселені көтеріп жүргені баршаға аян. Соңғы өткен съезде де Президентіміз осы мәселег тоқталып өтті. Бұл жоба бойынша Нұрсұлтан Әбішұлы әдеттегідей ашықтық және сенім қасиеттеріне, сонымен қоса, барша адамзаттың игілігі үшін жасалатын ізгілік қағидаларына адалдығын паш етті. «G-global» дегеніміз адамзат болашағы, ортақ мекніміз Жер ғаламшарындағы тіршілік мәні туралы әлемдік масштабта үнқатысу, сұхбаттасу, көзқарастарды ортақ арнаға тоғыстыру. Кейінгі кезеңде әлемде «жаңа тәртіп» деген бастама жиі көтеріліп жүр. Бұл бастама бойынша Жер бетінде халықтың таңдаулылары, байлары, күштілері ғана қалу керек. Өйткені халық қазіргідей қарқынмен өсе берсе, келешекте Жердің байлығы барша адамзатты қамтамасыз етуге жетпейді. Сол себепті Батыстың дамыған елдері осындай бастаманы күн тәртібіне қойып жүр. Мұндай әділетсіз идеялар бой көрсеткен заманда Астанада өткен дін лидерлерінің съезді адамзатты әділетті әлемдік тәртіптердің негізіне бағыттаған жаһандық үнқатысудың маңызды бөлшегі деп қарауымыз керек. Яғни, күллі әлемде әділетті соны тәртіп орнауы тиіс.

Демек, тек бай, олигархтардың ғана жағдайын емес, барша адамзаттың игілігін ойлау парыз. Міне, Елбасы ұсынып жүрген «G-global» жобасы осы ойға негізделген. Сонымен қатар, әлемде «Рим клубы» деген халықаралық ұйым жасайды. Оның пайымдауынша, ғылыми және техникалық, экономикалық даму қарқыны осы бағытынан таймаса, XXI ғасырда жаһандық апат орын алуы мүмкін. Осыған орай олар Жерді сақтап қалу ниетімен әр түрлі идеялар мен теориялар ұсынып, жұмыс жасауда. Сондай теориялардың бірі – «Алтын миллиард» теориясы. Бұл идея бойынша, жер бетіндегі барлық халықты құтқару мүмкін емес. Сол себепті, олар байлар мен ақсүйектерден құралған бір миллиард адамды ғана құтқаруға күш жұмсауда. Батыс алпауыттарының ұсынып отырған екінші теориясы – «Хадерланд сызығы». Аталмыш теорияның негізінде жер бетіндегі су баспайтын құрлықтарды анықтап, сол жерлерге «алтын миллиард» мәніне ие қоғамның таңдаулы тобын қоныстандыру. Өйткені болашақта Жер жаһанның жартысын су басу қаупі тұр. Ескере кетер жайт, бұл сызық еліміздің солтүстігінен өтеді екен. Яғни, Қазақстанның бір бөлігі олардың анықтауынша су баспайтын мекенге жатады. Демек, белгілі бір ұйымдар біздің мемлекетімізге көз тігіп, сұқтанып отыр деген сөз. Орта Азия Республикаларының барлығын да да ислам өркениетінің қалыптасуы өте күрделі процесс. Мәселен, Өзбекстанда ислам өркениеті негізгі үш белгі бойынша айшықталады:

- этно-географиялық;
- салыстырмалы-діни (ислами және ислам емес діндердің ара қатынасы);
- геосаяси (сыртқы факторлардың діни процесстерге әсері).

Бұл белгілер аталмыш мемлекеттің даму процесіне тікелей әсер етеді.

Қорыта айтқанда, Ислам өркениеті Қазақстанда және Орта Азия республикаларында жалпы

Сунниттік бағыт бойынша дамып келеді және аталмыш елдерде оны бейнелейтін мынадай бәйсікті элементтер көрініс тапқан:

- ұлттық сана;
- экстремизмге қарсы Ислам доктринасы;
- хадерланд сызығы;
- алтын миллиард теориясы;
- әлемдік және дәстүрлі діндер съезі.

1. Шпенглер О. Закат Европы. – Т. 1. – М., 1993. – 264 с.

2. Полис. – 1994. – №1.

3. Ислам және өркениет. – 2013. – №2.

**Асубаев М.К., магистрант,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.**

ТАРБАҒАТАЙДЫҢ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Тарбағатай, Алтай, Зайсан аймақтарына қатысты жазба деректер XVIII ғасырда орыс зерттеушілерінің, тікелей Тарбағатайға қатысты деректер Г.Н. Потаниннің жолшылық жазбаларында кездеседі. Ал әртүрлі ескерткіштер туралы деректер XIX ғасырдың соңында Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің әртүрлі баспаларда жарық көрген қысқа ақпараттарында, есептері мен жолшылық жазбаларында кездеседі. Осы бөлімше зерттеушілерінің еңбектерінде, нақты айтатын болсақ Н.Я. Коншиннің [1, с. 15], В. Никитиннің [2] Б.Байболовтың [3, с. 8], И.В. Каменскийдің [4], жазбаларында Тарбағатай жазығындағы Ақсуат аймағының қорғандары мен жартастағы суреттері туралы алғашқы рет айтылады.

Кеңес өкіметі кезінде Тарбағатайдың теріскейіндегі археологиялық ескерткіштері С.С Черников [5, с. 145] зерттеді. Ол атақты Шілікті қорғандарын ашқанымен оның картасында Ақсуат ауданы белгіленбеген. 1960 жылы шыққан Қазақстанның археологиялық картасында да бұл ақтаңдақ болып қалды. Тек қана өткен ғасырдың 1990-шы жылдары ғана әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің археология және этнография кафедрасының оқытушылары Ә.М. Оразбаев, Ә.Т. Төлеубаев, Ғ.Қ. Омаровтар зерттеуді бастап қазіргі күнге дейін жалғастыруда

Жоғарыда аталған ұстаздар Тарбатай теріскейіндегі қола мен темір дәуіріне жататын қорғандарға қазба жүргізілді. Қола дәуіріне жататын Сабындыкөл, Ескеалмас және Масалы ескерткіштері ашылды [6]. XX ғасырдың 90-шы жылдардың басынан Тарбағатайдың теріскей бетінде археологиялық зерттеулер жүргізген, осы аймақтың тумасы Әбдеш Тәшкенұлы аталмыш аймақтан ерте темір дәуіріне жататын 70 жуық қорған тауып және Құлбабас қорымында 17 жуық қорғанға қазба жұмыстарын жүргізді [7].

Осы зерттеулердің нәтижелеріне қарай Тарбағатайдың теріскейі беті Шілікті түріне жататын ерте темір дәуірі ескерткіштерінен бастап үйсін және ғұн ескерткіштеріне дейін аса бай аймақ болып табылады. Сонымен қатар, осы аймақта ғалымдар арасында талас тудырған және әлі күнге дейін бір ғылыми көзқарасқа келмеген «мұртты» обаларды атап өту керек [8].

Сонымен қатар түркі уақытына келетін ескерткіштерді іздеу мақсатымен С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ғалымдары барлау жұмыстарын жүргізген [9, с. 49-53]. 1989 жылы Ә.М. Оразбаев пен Ә.Т. Төлеубаевтың басшылығымен зерттелген Ашылы-1,2 қорымы Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы (бұрынғы Семей облысы Ақсуат ауданы) территориясында Көкжыра ауылынан оңтүстік шығыста 25 км жерде ені С-0 бағытта 6-7 км, Ш-Б бағытта 10-12 км Ашының даласы аталатын жазықта орналасқан.

Ашылы-1 қорымы Түйемойнақ тауының оңтүстігінде 1,5 км жерде батыстан шығысқа бағыттала орналасқан. Қорымның орталығындағы №4 тас қоршау-шеңбері бар қорғанның шығысында-3, батысында-2 қорған, барлығы-алты қорғаннан тұрады, оның үшеуіне қазба жұмыстары жүргізілді. Ерекше көңіл бөлерлік жайт диаметрі – 20м, биіктігі – 1,5 м №4 қорғанның қоршау-шеңберінің құрылысы: ол бір-біріне параллель қырынан қазылып қойылған шомбал тастардан қорған сыртын қоршаған екі дөңгелектене келген шеңберден тұрады. Қоршау шеңбердің диаметрі – 72 м, аралығы –1,3-1,5 м. Жалпы алғанда қоршау-шеңбер қорғанның сыртын айналдыра қоршаған дәлізді елестетеді.

Қорғанның жалпы құрылысын анықтау барысында қоршау-шеңбердің әр бөліктеріне және қорған мен қоршау-шеңбердің аралығына жүргізілген шағын қазба жұмыстары қоршау-шеңбердің көне жер беті деңгейінде тұрғызылғаны, екі қатар ірі тастардың ортасы ұсақ тастармен толтырылғаны анықталды. Өлікті жерлеу жоралғысы іздері білінбеді. Бұл қорған кенотаф немесе күнге табынуға байланысты салынған құрылыс болуы мүмкін.

Қазу барысында көне жер деңгейіндегі қорған үсті үйіндісінің батыстан шығысқа дейінгі өлшемі – 5,2 м, СО бағыттағы ені – 2,9 м. ШБ-қа бағытталған тас үйіндінің С,0 және Б жағы ірі тастармен

қалана белгілі бір ретпен орналасқан. Шығыс бөлігінде қабір шұңқыр айналасын көмкерген тастар кездеспейді. Мұндай жағдай Базар шаты-1 қорымындағы №1 қорғанда да орын алған. Адам сүйектері немесе ешқандай зат шықпады. Жалпы қорғанның сыртқы құрылымы, формасы бұл ескерткіштің ерте көшпелілердікі екендігін білдіреді. Қазіргі таңда Ашылы қорған – кенотафындағы сыртқы шеңбер мен негізгі қорған ортасындағы арба дөңгелегі шабақтарын елестетін тас қатарлары Аржан, Шілікті-2 қорымындағы №1 қорғанының қабірхана құрылысындағы радиалды орналасқан ағаш бөренелердің тас аналогиясы екендігіне көз жеткізуге болады.

Олай болса Ашылы қорымындағы №4 қорған да сақтардың арнайы ғұрыптық орыны болуы да мүмкін. Мұндай археологиялық ескерткіштердің керексұрлар түріне жататын қорғандарының шеңберлі және төртбұрыш, яки квадрат түріндегі қоршаулары Мұңғылия [11, 125 б.], Тыва және Саян-Алтай жерлерінде тіпті ХІХ ғасырдың екінші жартысынан белгілі болса [12, с. 143], ал Тарбағатайдың теріскейіне кеңінен таралғандығын соңғы кезде ғана аңғарғандаймыз.

Ашылы-1 қорымының батысында Базар өзенінің оң жағалауында Түйемойнақ тауының оңтүстігінде 300-400 м жерде дала жолы бойында Ақтүбек-қорымы орналасқан. Қорым тас және топырақ пен тас араласқан үйіндісі бар 41 қорғаннан тұрады. Қорғандар дөңгелек және төртбұрыш болып келген. Ақтүбектегі топырақ пен тас үйіндіден, тастан шеңбер түрінде, үйіндісіз, төртбұрыш болып келіп, жалпағынан қойылған екі қатар сыртқы қоршауы бар тас үйінділі 6 қорған толықтай тоналып кеткендігіне қарамастан өзінің сыртқы формасы, ішкі құрылымы, адам жерлеу дәстүрі, табылған қыш заттарға қарағанда усунь дәуірі ескерткіштеріне келеді, шамамен б.з.д. ІІІ және б.з. ІІ ғасырларының арасында салынған ескерткіштер [10, с. 129].

Ақсуат өлкесіндегі ерте көшпелілер қорғандарын зерттеу жұмыстары 1990 жылы да Құлбабас қорымында өз жалғасын тапты. Усунь дәуіріне жататын №17, 18 қорғандарындағы қазба барысында қабір шұңқырда екі жағы ақымдалып келіп, басы батысқа бағытталып, ұзыннан сұлай жерленген адам қаңқасы табылды. Мұндай жерлеу дәстүрі Жетісу усуньдарының жерлеу дәстүрімен өте ұқсастығын сол кездің өзінде-ақ Ә.М. Оразбаев аңғарып, келешекте Зайсан көлінің сол жағалауында 1958 жылы зерттелінген қорғандармен салыстыра зерттеу керектігін айтып еді. Осы қорымдағы тағы бір сақ дәуірі қорғаны қазылғанымен, өкінішке орай одан тоналып кеткендігіне байланысты мардымды ештеңе табылмады.

Төбіске өзенінің оң жақ жағасында (Құлбабас ауылының іргесінен оңтүстікке қарай) 70-тен астам сақ- үйсін қорғандары орналасқан. Соның ішінен үш үйсін қорған- қоршауы қазылды. Қазбаға дейінгі қорғандардың сыртқы белгісі мынандай: орташа биіктігі 20-30 см, диаметрі 7-9 м. Кішкене ғана төмпешік болып жатқан топырақ қорғанның етегіне айнала малта тастан дөңгелек қоршау салынған (ені 0,9-1 м). Топырақ қабірдің солтүстік қабырғасынан ақым шығарып адамды соған шалқасынан шығыстан батысқа қарай ұзына бойына жерлеген. Басы батысқа бағытталған. Қабірдің жер бетінен орташа тереңдігі 1,5-1,7 м. Бұл ескерткіштерді біз б.з.д. ІІІ-І ғасырларға жатқызамыз. Сонымен, Ақтүбек, Құлбабас ескерткіштері үйсін мәдениетінің таралу шеңберін Қазақстанның солтүстік-шығысына қарай едәуір кеңейтті.

Базар шаты 2 қорғандар тобы. Базар өзенінің үшінші террасасының қабағынан 30-35 м. Жерде, Базар шаты 1 қорғандар тобынан 800 м солтүстік-шығысқа қарай орналасқан, 8 ескерткіштен тұрады. Бұл қорымда топырақ үйіндінің етегінде тас белдеуі бар №1, 4, 5, 6 қорғандар қазылды. Оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа созылған сүйірленіп келген сопақша қабірлер тоналып кеткен. Ақыреттік заттары кездеспеді. Сүйектердің орналасуы бойынша жерлеу бағытын анықтау мүмкін болмады. Мерзімделу уақытын айғақтар заттар тек Базар шаты 1 қорымдағы №1 қорғанда ғана табылады.

Мұндағы мәйіттің басына «тас жастық» жасау дәстүрі Тувадағы б.з.б. V-III ғ.ғ. жататын Сағлы мәдениетінің шартты белгілерінің бірі болса, б.з.б. VI-V ғ.ғ. жататын Тянь-Шань сақтарында да басына тас жастық жастау және тас қайрық қою кездеседі. Базар шаты жерін мекендеген тайпалардың бұл дәстүрі өзара этномәдени байланыстағы Жетісудағы Орталық Қазақстан және Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірі тайпаларында да кең етек алған.

Қайрақ ерте темір дәуіріндегі әртүрлі мәдениеттерде, жерлеу заттарында кездеседі. Біздің кездестіріп отырғанымыз сарғыш-қызғылт әдемі түсті жұмсақ тастан өте ұқыптылықпен, әрі керемет өңделген қайрақ тас. Пайдаланғаны анық білінбейді. Сопақша келген бұрыштары сүйірлене бітеді.

Жоғары бөлігі белге ілетін жерде 1,2 мм тесігі бар. Мұндай қайрақтарды М.П. Грязнов ғұрыптық қайрақтар қатарына жатқызған [11, 156 б.]. Осы қорғандағы табылған 5 қола жебе ұшы жасаулы, формасы жағынан бірдей, үш қырлы, ұңғылы. Қазы барысында жебенің сабын жарып ұңғысына кіргізіп байлаған жібінің шірінді қалдықтары кездескен.

Жебе басы ұзындығы 7 см-ден 6,5-ге дейін, қырларының ең жуан жерінің көлденең қимасы – 1 см. Жебе басының қыры ұшынан ұңғысына дейін 2,8-3 см, ұңғысы екі жағынан сабына кірер жері жоныла сына тәрізденіп біткен.

Базар шаты – 1 қорғандар тобындағы №1 қорғаннан табылған заттарға, көршілес территориялардағы сақ тайпалары ұқсастықтарына қарап мерзімделу уақытын б.з.д. VI-V ғ. жатқыздық, Базар шаты ІІ қорымындағы № 3,4,5, қорғандарды дерек көздерінің жоқтығына байланысты тек жерлеу орны құрылысына қарап б.з.д. ІІ – б.з.д. ІІІ ғ.ғ. сәйкес келеді.

Соңғы төрт-бес жыл көлемінде Семей мемлекеттік педагогикалық институты осы өңірде археологиялық қазба жұмыстарын тұрақты жүргізуде. Соның нәтижесінде ғұн-сармат уақытымен мерзімделетін (А. Исин) бірнеше қорғандарда қазба жұмысы жүргізіліп, өңірден тұңғыш рет бұғытастарды тапты.

Семей мемлекеттік педагогикалық институтының зерттеуші ғалымдары Е. Сайлаубай мен А. Жүнісханов 2011 жылы Шығыс Қазақстан облысының Тарбағатай ауданында Базар өзенінің бастауы Базаршаты шатқалынан бастап, Көкжыра, Екпін, Көктүбек ауылдық аймақтарында археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Шығыс Қазақстан аймақтық зерттеулерді төмендегідей жалғастырды:

Көкжыра ауылдық аймағы. Базаршаты қорымы, №8 қорған. Қорған Базар өзенінің оң жақ жағалауында бірінші террасада орналасқан. Қорған үйіндісінің беткі қабаты топырақтан үйілген. Пішіні дөңгелек. Мөлшерлері: биіктігі – 1,6 м; диаметрі 30-25 м. Қорғанда тонау ізі білінбейді. Мерзімделуі мөлшермен ғұн-сармат уақыты.

Базаршаты қорымы, № 9 қорған. Қорған Базар өзенінің оң жақ жағалауында бірінші террасада орналасқан. Қорғанда 2010 жылдың қазба маусымында Семей мемлекеттік педагогикалық институтының А. Исин мен Е. Сайлаубай жетекшілік еткен археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, тек беткі қабатын шымнан тазартылды. Қорған үйіндісінің беткі қабаты топырақтан үйілген. Астыңғы қабатында өзеннің малта тастары және таудың тастарынан қаланған тас қалау байқалады. Пішіні дөңгелек. Мөлшері: биіктігі 50 см; диаметрі 10-10 м. Мерзімделуі мөлшермен ғұн-сармат уақыты.

Екпін ауылдық аймағы. Шитөбе қорымы, №1 қорған. Қорған Семей-Ақсуат трассасының Көкжыра ауылының тұсында, трассаның сол жағында, шығыс қарай 2-3 км жерде орналасқан. Қорған топырақтан үйілген. Пішіні пиррамида тәріздес. Қорғанда айнала ордың орны байқалады. Мөлшерлері: биіктігі – 10-15 м; диаметрі – 80-60 м. Мерзімделуі – б.з.д VIII–VI ғғ. Қорғанның төбесінде терең емес шұңқыр байқалады.

Шитөбе қорымы, №2 қорған. Қорған Семей-Ақсуат трассасының Көкжыра ауылының тұсында, трассаның сол жағында, шығыс қарай 2-3 км жерде орналасқан. Қорған топырақтан үйілген. Пішіні пиррамида тәріздес. Қорғанда айнала ордың орны байқалады. Қорғанның О-ОБ бөлігін айналдыра топырақтан жасалынған платформа байқалады. Алдын-ала болшам бойынша ол жер құрбандық шалу рәсіміне не басқада ғұрыптық рәсімге пайдаланылған. Пішіні пирамида тәріздес. Қорғанда айнала ордың орны байқалады. Мөлшерлері: биіктігі – 10-15 м; диаметрі – 80-60 м. Мерзімделуі – б.з.д VIII–VI ғғ. Қорғанның төбесінде терең емес шұңқыр байқалады.

Көктүбек ауылдық аймағы. Ақсиыр қорымы, №1 қорған Семей-Ақсуат трассасынан СШ жақта, трассадан 20 км, ал Көктүбек ауылынан шығысқа қарай 8 км қашықтықта орналасқан. Қорған топырақтан үйілген. Қорғанның шығыс жақ бөлігінен топырақ алынған тәрізді. Қорған үстіне этнографиялық кезеңнің 3 моласы тұр. Молалар саз кірпіш пен ағаштан тұрғызылған. Ағаштардың шіріп құлауының нәтижесінде саз кірпіш моланың ішіне қарай құлаған.

Қорғанның пішіні доңғалақ. Қорғанды айнала ордың ізі байқалады. Мөлшерлері: биіктігі – шамамен 5-6 м., диаметрі – шамамен 40-50 м. Шамамен ерте темір дәуірі уақытысымен мерзімделеді.

Ақсиыр қорымы №2, 3, 4 қорғандар. Бұл қорғандар СБ-ОШ бағыты бойынша тізбектеле орналасқан. Қорған үймесі топырақтан үйілген. Қорғандардың диаметрі – 10-20 м аралығында, ал биіктігі – шамамен 0,5-2 метр аралығында. №4 қорғанның үстіне этнографиялық кезең моласы тұр. Мола саз кірпіш пен ағаштан тұрғызылған. Ағаштардың шіріп құлауының нәтижесінде саз кірпіш моланың ішіне қарай құлаған.

Археологиялық барлау жұмыстарынан байқағанымыз: ескерткіштерді қорғау мәселесі дұрыс жолға қойылмағандықтан соңғы уақытта тонаушылардың жаңадан қалдырылған іздері кезігеді.

Тарбағатай өңірінің ескерткіштерін одан әрмен зерттеу перспективасы ретінде сол аймақты толық зерттеу негізінде ескерткіштердің хронологиясы мен жүйеленуін, осы аймақты мекендеген ерте көшпелі тайпаларының қалыптасуы мен дамуындағы көрші мәдениеттердің ықпалын, археологиялық ескерткіштерінің қандай этномәдениетке жататындығын анықтау және т.б мәселелерді айқындау болып табылады. Осы сұрақтарды қарастыра отырып қазіргі кездегі қорғау, қайта жаңғырту (реставрация), Қазақстанның бірегей ескерткіштерін пайдалану мәселелерін шешуде көмегін тигізетіні анық.

1. Коншин Н.Я. О памятниках старины в Семипалатинской области // Труды по казахской этнографии. – Алматы, 2007.

2. Никитин В. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Известия Императорской Археологической Комиссии. – Вып. 2. – СПб., 1902.

3. Байболов Б. Легенда о происхождении горы Бор-Тастаған // Записки Семипалатинского отдела Общества изучения Казахстана. – Вып. VIII. – 1914. – С. 8.

4. Каменский В. И. Отчет Зайсанская экспедиция // Архив Института истории материальной культуры РАН. Ф. 81. Д. 31.

5. Черников С.С. Восточноказахстанская экспедиция // КСИИМК. – Вып. XXXVII. – 1951.

6. Толеубаев А.Т. Памятники эпохи бронзы Ескеалмас и Масалы в Северных склонах Тарбағатай // Проблемы

изучения и сохранения исторического наследия. – Алматы, 1998.

7. Төлеубаев Ә.Т. Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштер // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 1999. – №12.

8. Төлеубаев А.Т., Бейсенов А.З., Омаров Г.К. Курганы с каменными грядками северных склонах Тарбагатая // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. – Алматы, 1998.

9. Сапышов О. Казахский Алтай Колыбель духовной культуры // Алтайский вестник. – Барнаул, 2007. – № 3(9). – С. 49-53.

10. Омаров Г.К. Могильники раннего железного века в предгорьях Тарбагатая // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. – Алматы, 1998. – С. 225-239.

11. Омаров Г.К. Тарбағатай көшпелілерінің б.з.д. 1-мыңыншы жылдықтағы мәдениеті жөнінде // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. – Алматы, 1998. – 253-259 бб.

А.Е. Ержанова, магистр,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, ҒК, Алматы қ.

АТАСУ МИКРОАУДАНЫНДАҒЫ МЕТАЛЛУРГИЯЛЫҚ ҚОНЫСТАРЫНАН ТАБЫЛҒАН ТАС ҚҰРАЛДАРЫНА ТРАСОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУЛАР

Қазіргі уақытта қарқынды даму алып отырған қазақ археологиясының зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай, тастан жасалған құралдар мен бұйымдарды барлық тарихи-мәдени кабаттардан табуға болады. Қола дәуірінде өз шаруашылық-экономикалық ерекшеліктеріне сай тасты өңдейтін арнайы өндіріс ошақтарының да болғаны белгілі болып отыр.

1955 жылы Ә.Х.Марғұлан Мыңбайсай өзенінен 1 шақырым жерде Атасу өзенінің құяр сағасында орналасқан Атасу 1 металлургиялық қонысына қазба жұмысын бастады. Қоныстың үш жағы тау шатқалдарымен қоршалған, Қарағанды облысы Ағадыр ауданына қарасты Қызылтау ауылының оңтүстік-батысында 35 шақырым жерде орналасқан.

Өткен ғасырдың 70-80 жылдары М.Қ. Қадырбаевтың басшылығымен Атасу 1 мен қатар Атасу 2 (Ақмұстафа) және Мыржық қоныстары ашылып, қазба жұмыстары қатар жүргізілді. Сонымен қатар Саңғыру 1-3, Атасу 1-3, Ақмұстафа, Мыржық 1-2 некрополдеріне және Сарыбұлақ, Дарат, Оғызтау тау кеніштеріне зерттеу жасалды. Қоныстарға жүргізілген қазба нәтижелерінен аталымыш қоныстардың металлургиямен айналысқанын және ұзақ уақыт жергілікті жерді мекендеген. Осы металлургиялық кешендерден табылған пеш түрлерінің өзі өзге қоныс пештерінен айырмашылығы бар екенін байқауға болады.

Сарыарқа аймағы – ерте кезеңнен қазба байлыққа бай өлке. Көне дәуір кеншілері Атасу, Мыржық, Жезқазған, Қоңырат, Саяқ сияқты бай кен орындарын тауып, өндіріс ошақтарына айналдырды. Сол кездегі тайпалар шаруашылығының ішінде мыс балқыту, одан бұйымдар жасау кәсібі бірінші орынға шықты. Б.з.д. 2 мыңжылдықтарда элеуметтік-экономика арнасында өркендеген тайпалардың тарихы кен өндірумен етене байланысты. Тайпалардың негізгі шаруашылығы болып есептелінген мыс балқыту мен мыстан бұйымдар жасау өндірісі алғашқы орында тұрды.

Атасу 1 қонысы Орталық Қазақстан аймағындағы ірі металлургиялық қоныстардың бірі. Қоныс аумағы 15 мың шаршы метрді құрайды. Бұл кешенде 400 шаруашылық шұңқыры, тұрғын үйлер мен шеберханалар бар. Аталымыш қоныстағы құрылыстар шеңберлі немесе тіктөртбұрышты болып келеді [1, 135 б.].

Атасу қонысынан мамандандырылған өндірістік нысандар – шахталық түрдегі мыс балқыту пештері, «құмырашының үйі», «сүйек өнершілерінің үйі» табылды. Сәулеттік құрылыс жоспарына Атасу 2 қонысында 49 құрылыс орны, алып жатыр, олар өзен жағалауында орналасқан. [2, 16 б.].

Мыржық қонысы 1977 жылдан бастап Мыржық қонысына М.Қ. Қадырбаев бастаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізді, қоныс орнынан өзгеше жасалынған, технологиясы жетілдірілген бірнеше металл балқыту және оны өңдеу орындары ашылды. Мыржық қонысы Атасу өзенінің оң жағалауында Атасу 1 қонысынан оңтүстік-батысқа қарай 10 шақырым жерде орналасқан. Қоныстың жалпы аумағы 4 га [3, 47 б.].

Атасу мен Мыржық қоныстарынан табылған тас құралдарына техника-морфологиялық сараптау әлі күнге дейін толығымен жүргізілмеген. Орталық мұражай қорында Атасу қонысынан 200 дана, Мыржық қонысынан 70 дана құрал есепке алынып отыр. Тас құралдарының көп болған жағдайда біз техника-морфологиялық белгілерін толығымен қамтып, ашып көрсете алар едік, алайда құралдардың техникалық жасалуы мен ұру техникасының қырларын толығымен ашып көрсету қиындықтар тудырып отыр. Трасологияның белгі ғалымдарының бірі Г.Ф. Коробкова өз кітабында тас құралдарының типологиялық жағынан әртүрлілігі мәдени кешендердің дерек көзі болуына толық мүмкіндігі бар деп айтып кеткен [4, 47 б.]. Біз қарастырып отырған аталымыш қоныстардағы тас құралдарын типологиялық жағынан салыстырғанда мәлімет беретін дерек көзі ретінде қыш ыдыстарымен қатар қоюға болады. Бір

жақты әрі бедерінің сай келетін ыдыстыр секілді тас құралдар біркелкі емес. Соған қарамастан тас құралдары мен бұйымдарының маңызы өте жоғары. Негізінен функционалды типологиясын толығымен анықтауға екі қонысқа жүргізілген қазба барысында мәдени қабаттардан алынған материалдар және кездейсоқ табылған құралдар құрайды, Атасу қонысында 150 данасында жұмыс барысында тозған белгілері бар. Сонымен бірге негізгі дайындамалар (20 дана), тозу белгілері кездеспеген және өндіріс қалдықтары (5 дана) мен жұмыс барысында сынған құрал сынықтары (25 дана) кездеседі. Ал, Мыржық қонысына қазба жұмыстарын жүргізу кезінде көптеп тас құралдары мен бұйымдары жинақталғанымен оның ішінен тек қана көрнекті құралдар жиналып алынған, себебі Мемлекеттік Орталық мұражай қорында 70 дана тас құралдары сақталған. Сол себепті трасологиялық талдаудан тек қана 70 данасы өтті. Құралдардың ішінде толығымен жұмыста пайдаланылып, жарамсыз болып сынған сынықтар да бар.

Тас құралдарының функционалды қызметін анықтағанан кейін оның шаруашылықта қандай салада пайдаланылғанын айтуға болады. Осындай құралдарды өңдеу үшін типпарақ әдісі қолданылды, ол сыныптарға, топтарға типтерге бөлуге мүмкіндік береді. Құралдың типі құралдың көмегімен жүргізілген белгілі бір операцияны анықтауға, топта қандайда бір өндірісте пайдаланылған құралдарды топтастыруға, сыныптауда шаруашылық ерекшелігін анықтау үшін өндірістік салаларды біріктіруге мүмкіндік береді [5, 1986, б. 35].

Атасу мен Мыржық қоныстарынан табылған тас құралдарының қызметін анықтау барысында: жер өңдеуге арналған, кен орындарында және металлургияда қолданылған және үй шаруашылығында қолданылатын құралдар деп үш топқа бөліп қарастырдық.

Жер өңдеуге арналған құралдар. (Атасу қонысында 5 дана, Мыржықта 6 дана). Кетпен тәрізді формалы құрал (сурет 1:1). Қырында қолға ұстауға ыңғайлы және ағашқа байлауға мүмкін болып келген ойықтары бар. Құрал толығымен пекитаж техникасымен өңделген. Күрек тәрізді басы доғалданып келген, кеңдігі 9-12 см, жүзінің ұзындығы 14-17 см., салмағы 1-2 кг. Жүзі қарқынды пайдаланудың салдарынан ассиметриялы, ұзақ пайдаланудың салдарынан мүжілген, кейбір жерлері сынған, жіп тәрізді ұсақ сызықты іздер байқалады. Көбінде метаморфиологиялық ұсақ құмдақтан (песчаник) жасалған, екеуі конгломераттан жасалған.

Кен орындарында және металлургияда қолданылған құралдар. Кола дәуірінде металлургияның орны ерекше, әсіресе Атасу мен Мыржық қоныстарынан табылған пештердің құрылымынан мыс өндірудің барлық кезеңін көре аламыз. Кен өндіру және металлургияда көбінде шикізатты алуға, руданы езуге, қалыптарға құйылған мыстың қалдықтарын тазартуға арналған құралдар пайдаланылған. Мыржық пен Атасу қоныстары арасы өте жақын болуына байланысты руданы өңдеуге, тау-жыныстарын балқыту пештеріне дайындауға арналған құралдар көптеп кездеседі.

Шотбалталардың ішінде көбі тау жыныстарын майдалауға қолданған. Әсіресе руданы майдалауға арналған құралдар жиі кездеседі, оны майдалау руданы өңдеудің алғашқы сатысы болып есептеледі.

Шотбалталар (Мыржықта 3 дана) өте ірі, ұзындау болып келген. Бұл құралмен тау жыныстарының қатты бөліктерін жару үшін қолданған. Құралдың қыры көбінде желініп қалады. Олардың көбі қырлы үшкірленіп келеді. Кейде ұзынша болып бөлінген қатты тастарды пайдаланған, ал кей жағдайда ұрғыштардың көмегімен бір формаға келтірген. Жүзінен жыныс саңлақтарына тығылып қалған минералдардың қалдықтарын байқалауға болады. Кейбір құралдарда ағаш сапқа байлауға арналған ойықшалар бар, сол тұста ұзақ уақыт ағаш саптын болуынан пайда болған жылтыр аймақты көруге болады. Мұндай шотбалталардың ұру күші қолбалталарға қарағанда мықтырақ болып келеді. Сонымен қатар қолға ұстайтын тұстары сынған құралдар да кездеседі, себебі қатты ұрған кезде ең әлсіз сап бөлігі салмақты көтере алмай сынған. Сол себепті көбінде сап жағы тез желініп отырған. Құралдың іске алғысыз болып қалғанын оның қырындағы сынықтан, әртүрлі минерал қалдықтарының сынған жеріне толып қалуынан көруге болады. Кен ісінде шотбалтаның кайламен бірдей қызмет атқарғанын дәлелдей аламыз.

Қолбалталар (Атасуда 5 дана, Мыржықта 3 дана). Сопақтау ұзынша болып келген қолбалталар жатады. Олар қолға ұстауға ыңғайы етіліп пекитаж техникасымен өңделген. Олардың жүзі дөңестеу болып келеді және бетінде ұсақ көзге әрең көрінетін сызықтар бар, сонымен қатар сынған балталар да кездеседі. Құралдың бір жағы жіңішкеріп, қолға ұқстауға ыңғайлы болып келеді, екінші бөлігі домалақтанған. Қолға ұқстайтын бөлігі 7-8 см., ал құралдың толық ұзындығы 10-13 см., домалақ бөлігінің диаметрі 5-9 см., қарқынды жұмыста пайдаланудың салдарынан жүзінің кейбір жерлері мүжілген, сынған және жырып кеткен сияқты сызықтар көрінеді. Мұндай құралдар руданы ұсақтауға қолданылған (Сурет 1:2).

Өндірістің келесі кезеңі – ол ұсақталған рудаларды ұнтақтау. Оны беті тегіс тақтатастардың (абразив) бетіне қойып үккіштердің көмегімен майдалайды. *Үккіштердің* (Атасуда 22 дана, Мыржықта 17 дана) цилиндрлі, конус тәрізді болып келеді. Екі басы да доғаланып келген, ұрғылау әдісінің көмегімен өңделген. Кейбір үккіштердің бір бөлігінде жұмсақ заттың салдарынан пайда болған жылтыр аймақтар бар, шамасы ағаш саптар болуы керек. Бас бөлігі қырлы, әрі шеңберленіп келеді, ал ұзақ уақыт пайдаланудың салдарынан басының кейбір жерлері сынып, кертілген. Жұмыс істеген

бөлігінен майда сызықтар мен рудалардың қалдықтарын көруге болады. Орташа ұзақты құрылымды, мықты текстуралы. Кварц, конгломерат, құмдақты минералдардан жасалған.

Руданы майдалауға арналған келі (Атасуда 15 дана, Мыржықта 1 дана). Беті тегіштеліп келген тақтатастың бір бөлігінде руданы салып, ұнтақтаған. Келесі беті жерге қойылған сол себепті ол жерлерден жырып кеткен, сырылған сызықтарды көруге болады. Жұмыс жүрген бөлігінде ұзын түзу сызықтарды (15-20 мм.) байқауға болады. Мұндай сызықтар тау жыныстарын ұнтақтау кезінде пайда болады, қоныс мыс балқытумен айналысқандықтан ол шамасы мыс рудасын ұнтақтаған болуы керек, микроскоптың көмегімен мыс рудасының қалдықтарын көруге болады. Құралдың мөлшері 11,5-34,5X11,3-24,5X3,4-10 см. Келінің салмағы 5-8 кг. Келілер көбінде конгломераттан жасалған, кей жағдайда слюданың қабаты кездесетін кварц қолданылған (сурет 1:3). Дәл осындай жағдай Алтын Депеде де кездеседі, Н.Н. Скакун сызықтың ойығынан мыс рудасының қалдықтарын байқаған [6, 98-100 бб.].

Төс (Атасуда 5 дана, Мыржықта 2 дана). Қоныстан табылған төстер жастық тәрізді төртбұрышты, екі жақ беті де тегіс болып келеді, ұзындығы 15-17 см., ені 10-12 см. Бұрыштары доғалданып келген, әрі сыртқа қарай еңкіс, себеі олардың негізгі ортаңғы бөлігі дөңестеу болып келеді, жұмыс жасауға ыңғайлы. Ұзақ жұмыс істеудің салдарынан құралдың ортаңғы бөлігінен ұрғылау кезінде пайда болған кертіктер, терең жарықтарды байқауға болады. Кейбір төстің екі бетінде жұмыс жасалған. Қара түсті, құрылымы майда қиыршықты, мықты текстуралы. Магматикалық процесс жүрген минералдардан да жасаған. Себебі ондай минералдар қатты, әрі шыдамды болып келеді (сурет 1:4).

Қайрақтар (сурет 1:6). Атасу қонысынан 3 қайрақ табылды. Негізінен қайрақтың қызметі туралы әртүрлі көзқарастар бар мысалы, М.П. Грязов оны «культі» деп сипаттаса [7, 142 б.], А.Х. Халиков белдікке қосымша тағылатын өзіндік бір құрал ретінде қарастырады [8, 158 б.]. Ал Атасу қонысынан жапырақ бейнелі және төртбұрышты, сонымен қатар үтік тәрізді қайрақтар табылды. Қарастырылып отырған үш қайрақта майда қиыршықты құрылымды, мықты текстуралы. Екі жағы мен қырлары пекитаж техникасымен өңделген, беттері айнадай жылтыр, көзге көрінер көрінбес майда жіп тәрізді сызықтар кездеседі. Ол сызықтар тік және көлденең орналасқан. Жоғарғы жақтарында айналдыра жасалған кертік кездеседі, ол жер айнадай жылтыр. Сірә, құралды байлап өздерімен бірге ұстаған секілді. Мөлшері 9-7x3 – 1x1,5-1см. Бетінде кездескен сызықтар металл бұйымдардың іздері, яғни қайрақты қайрау үшін пайдаланған.

Қайрауға арналған құрал (абразив) (Атасуда 10 дана, Мыржықта 2 дана). Нақты формасы жоқ себебі көбінде майда құмдақты минералды пайдаланған. Атасу қонысынан көбінде дөңгеленіп келген қайрақтар кездеседі. Пекитаж техникасымен өңделген, қырлары тегістелгендері де кездеседі, кей жағдайда кез келген минералдың сынығын пайдаланған. Ұзындығы 5-12 см., ені 3-8 см. Қара, қызғыш қоңыр түсті, құрылымы майда қиыршықты, мықты текстуралы (сурет 1:5). Мыржық қонысында сонымен бірге тас кетпендер де көптеп кездеседі. Олар ауылшауашылығында және өндірісте де қолданылған. Осыған ұқсас құралдар Атасу I, II, Суық-Бұлақ 8 қоныстарында да кездеседі [9, 1973, 3-42 бб].

Ретушер (Атасуда 5 дана). Ретушерлардың көмегімен құйылған дайын бұйымдардың артық жерлері алынады. Жүзі доғалданып келген, екі жағынан де жиі емес ретушь байқалады. Кесуге арналған құрал (сурет 1:7). Ұзындығы 7 см., ені 6 см., қалыңдығы 1,3 см. ұзақ пайдаланудың салдарынан жүзіндегі кертіктер мұқалған, кей жерлері сынған, пекитаж техникасымен өңделген құрал. Екінші жағы аздап шығынқы, ұрғылау әдісімен өңделген. Кварц минералы пайдаланылған, құрылымы майда қиыршықты, мықты текстуралы.

Балта-қайла. Ашық кеніштерде қолданылатын құрал. Атасу қонысынан мұндай 3 дана құрал табылды. Қайлалардың көмегімен тау-жыныстарындағы минералдарды ұсақтауға мүмкіндік аламыз. Олар конус тәрізді бір жағы жалпақтанып келеді, әрі жеңіл. Жалпақ болып келген жүзі мүжілген, мұқалған. Қайланы тау-жынысының жарығына қойып, керек минералдарды бөліп алуға пайдаланғаны сырылған, кертілген ірі және майда сызықтардан байқауға болады. Кертіктері түрлі минералдардың қалдықтарына толы. Ұзындығы 12-14 см., жалпақ жүзінің ұзындығы 7,5 см., ені 4,5 см. базальт, конгломерат минералы пайдаланылған, құрылымы майда қиыршықты, мықты текстуралы.

Бұрғыға арналған мойынтірек. Шеңбер тәрізді болып келген мойынтірек қиыршықты кварцтан жасалған. Пекитаж техникасымен өңделген құралдың бір бөлігі дөңестеу, ал екінші жағы жайпақ болып келген. Жұмыс барысында сынған шетін тегістеген. Екі жағында да бұрғылауға арналған ойықтар бар, дөңестеу жағы ойық кішірек, жайпақ бөлігіндегі ойық үлкенірек. Ойықтарды жанудың салдарынан пайда болған іздер байқалады. Ойықтардың диаметрлері 3-5 мм, ал мойынтіректің диаметрі 4,9 см., қалыңдығы 2,9 см.

Шеңберлі дисктер (Атасуда 15 дана). Аталымыш дисктердің бір ерекшелігі оларда күйе іздерінің болуы. Өзі мықты текстуралы, қиыршықты құрылымды құмдақты пайдаланған. Олардың кейбірінде тегістеп, жылтыратылған болса, ал басқалары табиғи түрінде пайдаланылған, тек қырларын ұрғылау әдісімен формаға келтірген. Шамасы бұл дисктерді қыш ыдыстарын кептіру кезінде асытына қою үшін немесе ыдыс бетіне жабылатын қақпақ ретінде пайдаланған. Диаметрлері 5-7см (сурет 1:8,9).

Үй шаруашылығында қолданылатын құралдар. Тұрмыста көбінде тері өңдеуге, ыдыс бетін тегістеуге, ағаш өңдеуге арналған құралдар жатады.

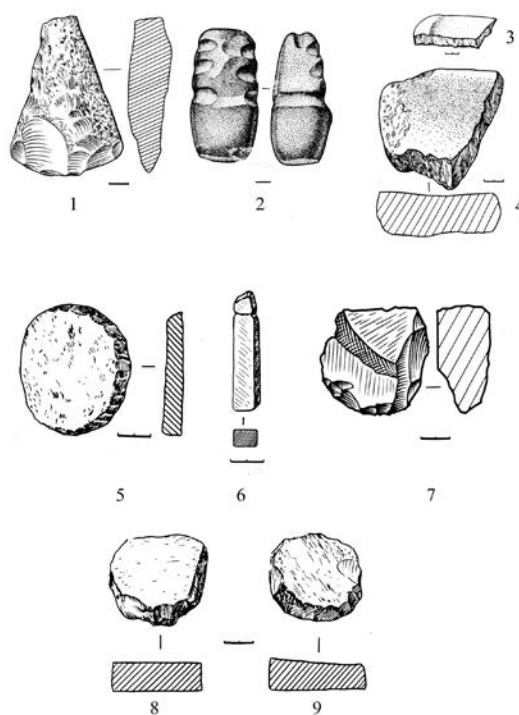
Тегістегіштер. Олар ірі және майда болып келеді. Қоныста жиі әрі көп кездесетін құралдардың бірі – тегістегіштер. Олар екіге бөлінеді бірі – металл бұйымдардың бетіндегі кертіктерін тегістеуге арналса [10, 161, 164 бб.], екіншілері қыш ыдыстардың сыртын тегістеуге арналған. Құрал ретінде көбінде галька сынықтарын пайдаланған, оның тегіс жерімен тегістеген. Олар төртбұрышты, кей жағдайда үшбұрышты да болып келеді. Кейбір құралдарда ішке немесе сырқа қараған бұрыштары да пайдаланылғаны көзге көрінер көрінбес ұсақ сызықтардың іздердері айғақтайды, бұйымдың қиын тұстарын тегістеуге әрі әдемілеуге үшбұрышты галька тастарды пайдаланған. Көп тегістегіштерде 2-3 жұмыс участігі байқалады. Гальканың құрылымы майда қиыршықты, мықты текстуралы.

Тас ұршық басы. Атасу қонысынан табылған тас ұршық басынан біз осы қоныс тұрғындарының тоқу өнерімен де айналысқанын айқын айта аламыз. Шенбер тәрізді ұршық басының диаметрі 4,4 см, қалыңдығы 1,6 см. Оның ортасында ұршық таяғына арналған ойық бар. Ойық айна тәрізді жылтыр және ұзақ уақыт пайдаланудың салдарынан ойық кеңдігі үлкейген. Бір жағы жайпақ болып келсе, екінші жағы аздап дөңестеу. Жайпақ бөлігінен ұсақ сызықтарды байқауға болады. Ал екінші беті жерде ұзақ уақыт жатқанынан сорланған. Ойық диаметрі 1,7 см.

Құралдардың ішінде *тері өңдеуге де арналған жылтыратқыштар* (Атасуда 18 дана, Мыржықта 2 дана)мен тері бетіндегі талшықтарын тазартуға арналған қырғыштар кездеседі. Оған түрлі минерал сынықтары пайдаланылған, сынықтар ұрғылау әдісімен өңделіп белгілі бір түрге келтірілген. Оның тегіс, әрі жалпақтау бетімен теріні май бөлігінен тазартқан, сонымен қатар терінің жұмсақ болуына осы құралдардың еңбегі зор. Олардың мөлшерлері 8-10x4 – 7x1-2 см., микроскоптың көмегімен айнадай жылтыраған, майда ұсақ терең емес сызықтарды байқауға болады.

Бірақта ағаш кесуге және аралауға арналған бірлі жарым құралдардан нақты ағаш өндірісінің кеңінен қолданылмағанын шамамен айтауға болады. Ал алдағы уақытта ағаш өндірісінің құралдары табылған жағдайда ол мамандықтың да кең игерілгеніне дәлел келтіреміз деген ойдамыз.

Қару-жарақтар. Атасу қонысынан 14 тас жебе ұштары табылған. Жапырақ тәрізді жебе ұштары қоңырқай және сұр кремений тасынан жасалған. Ұшы мен қыры терең ретушьпен өңделген, ал ретушь іздері сақталмаған жебе ұштары да кездеседі. Шегесі қысқа, ал кейбірінің шегесі сынған. Биіктігі 6-6,5 см., кеңдігі 2 см7 дейін барады.

Сурет 1. Атасу қонысы.

1. Кадырбаев М.К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртишского междуречья: межвузовский сб. – Уфа – Челябинск, 1983. – 160 с.

2. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж., Загородний А.С., Кулик Г.И. Отчет по разделу «Памятники эпохи бронзы верхней реки Атасу» подтемы 2 «Памятники эпохи первобытнообщинного строя и его разложения за 1976-1980 гг.». – Алма-Ата, 1980. – 240 с. (Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК, оп. 2, ф. 11, д. 1785, св. 133).

3. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992.

4. Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческого-скотоводческих обществ юга СССР. – Л., 1987.

5. Ширинов Т. Орудия производства и оружие эпохи бронзы среднеазиатского междуречья. – Ташкент, 1986.

6. Скаун Н.Н. Каменные орудия эпохи бронзы // Каракумские древности. – Вып. 6. – Ашхабад, 1972.

7. Грязнов М.П. Так называемые оселки скифо-сарматского времени // Исследования по археологии СССР. – Л., 1961.

8. Халиков А.Х. Волго-Камьев в начале эпохи раннежелеза. – М., 1977.

9. Маргулан А.Х. Джекказган – древний металлургический центр (городище Милькудук) // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С. 3-42.

10. Альбаум Л.И. Поселение Кучук тепе в Узбекистане // МСПИАЭ. – Баку, 1965.

САУРАН ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Кейінгі ортағасырлық Сауран көне Қаратөбе-Сауран қаласының өмірін жаңа жерде жалғастырған қала. Ол Түркістаннан солтүстік-батысқа қарай 45 шақырым жерде орналасқан. Қала солтүстіктен оңтүстікке қарай 850 метр, шығыстан батысқа қарай 660 метр созылып жатқан қорған қамалмен қоршалған, көлемі 50 гектарлық ескерткіш болып табылады. Оған солтүстік және шығыс беттегі екі қақпа арқылы еруге болады. Сауран қаласы көршілес орналасқан ерте және дамыған ортағасырлық Қаратөбе-Сауран (IV-XIII ғғ.) қаласының өмірін әрі қарай жалғастырушы мекен болып табылады. Қаланың қақпалары мен бұрыштарына 7 қорғаныс мұнарасы тұрғызылған, қорған қамалының ұзындығы 2360 метр. Сауранның аты Ақ орда мемлекетінің құрылуы мен қалыптасуы тұсындағы тарихқа байланысты жиі ұшырасады. Дегенмен қаланы Хғ. белгілі араб географы әл-Макдиси 7 қабырғалы екенін оның оғыздар мен қыпшақтардың бекініс мекені болғанын айтады. Кейіннен бұл қала Қазақстанның оңтүстігіндегі ірі мәдени және сауда мен қолөнердің орталығы ретінде болғанын Ибн ал-Асир айтып өтеді. XIII ғ. ортасында Сауран қаласы «Савран» аталып, армян патшасы Гетумның жолжазбасында Сығанақ, Қарашық және Ясы қалаларымен қатар айтылады. XIII ғ. екінші жартысында Алтын ордадан бөлініп шыққан Ақ орда мемлекеті Жошы ұлысының шығыс бөлігін, Сырдың орта және төменгі ағысы мен Иасы, Сауран, Жаңакент, Отырар қалаларын басып алды. Сауран көп өтпей-ақ Ақ Орданың астанасына айналады. Мұнда 1320ж. қайтыс болған Ақ Орда ханы Сасы Бұқа жерленген, ал оның ұлы Ерзен хан Сауранда, Отырарда, Жент пен Баршынкентте медреселер, мешіттер, ханақалар салдырумен аты қалды. Сауран кейінгі уақыттарда да астаналық дәрежесін сақтап отырды. Қаланы XV ғ. 80-ші жылдарында қазақтың тұңғыш хандарының бірі Жәнібектің баласы Иренші-сұлтан биледі [1].

XVI ғ. тарихшы Рузбихан қаланы асқақтап сипаттайды. Онда: «қаланы ашық жазық далада орын тепкен, айналасы көк жасыл ағаштарға толы екені, қаланың өзі биік қорғаныс қабырғаларымен қоршалғаны, ал, қамал алдарына терең ор қазылғаны» баяндалады. 1514-1515жж. қалада тұрған ақын-жазушы Упсифи өзінің естеліктерінде қаланың тамаша ғимараты мешітті айта келіп, оның айван алдындағы теңселмелі екі мұнарасын әлемнің жеті кереметіне бағалап былай баян етеді. «Оның айвандарының иықтарына таңқаларлық биік екі мұнара салынған. Ол мұнаралардың ұшар басында – «гүлдестелерінде» шынжыр бекітілген, ал, әр мұнараның күмбезінің астында бөрене асылып қойылған. Егер бөренені күшпен қозғап тербетсе, шынжыр шайқалады да, қарама-қарсы мұнарада тұрған адамға мұнара құлап кететін секілді, бұл да болса әлемнің кереметтерінің бірі емес пе» деген ой тастайды. Сондай-ақ Уасифи қаланы кәріздер арқылы судандыратыны «олар сияқтыны бүкіл әлемдегі жер мен суды шарлап шыққан адамдар да көрмеген». Олардың фарсақ жердегі қашықтықта болған; оның үстінде қамал салынған, қамалдың ішінде терең құдық қазылған, 200 гяз, жер бетінен суға дейін 50 гяз, суды шығыр арқылы көтерген. Шығыр бұқамен қозғалысқа келтірілген. Кяриздердің басында су қоймасы орналасқан. Кяриздердің біреуінің суымен суғарылатын жер аумағында бағы, жүзім бақшасы және шаруашылық құдықтағы су деңгейі 150 гяз болған [2]. Мұны археологтар К.М. Байпақов пен Е.А. Смағұловтар тарихи деректің растығын археологиялық барлау барысында анықтайды. Жоғарыда атап кеткендей, қаланы сумен қамтамасыз ету және қала төңірегіндегі бау-бақшаларды суару кәріздер арқылы жүргізілетін. Кәріздердің сақталған орындары ұшақтан барлау барысында байқалып, кейіннен ұшақтан түсірілген суреттерде нақтыланған болатын. Суреттерде кәріздер, бір шеті жеке үй-жайлар орын алған Сауран қала төңірегінің солтүстік бөлігінде және бір шеті Мыртөбе (Міртөбе) қалашығының маңында орналасқан ойықтар орындарының тізбектері сияқты көрініп жатыр. Құдықтардың диаметрі 5м тең, өзара 12-15м қашықтықта орналасқан. Құдық іздері айқын көрінбейді. Бірақ құдық орындарын оларды қазу және тазалау жұмыстары барысында сыртқа шығарылған ұсақ жұмыр тас пен топырақ үйінділерінен анықтауға болады. Кәріз ыза сулардың сыртқа өздігінен ағып шығуын қамтамасыз ететін гидротехникалық құрылыс. Ол бір шеті сулы қабатқа, ал екінші шеті жер бетіне шығатын көлденең немесе сәл ғана ылди болып келетін сутартқыш. Кәріздер басым көпшілік жағдайларла егін шаруашылығымен айналысатын алқаптарда және солардың қалалық орталықтарын сумен қамтамасыз ету үшін сәл ғана ылди келетін қуанды, жартылай қуанды тау бөктерлерінде жүргізіледі. Кәріздің құрылысы мен жұмыс істеу негізін Г.Е. Грум-Гржимайло былай суреттейді: «Суы бар қабаттың тым терең орналаспаған орны белгілі жерде, жергілікті халық осы қабатқа жеткізіп, терең және аумағы тар басты құдық-дудқа» қазады; бұдан кейін тереңдігі 2м жеткізіліп, бір-бірінен 8м ара қашықтықта екінші құдық, сосын үшінші құдық, төртінші... жүзінші құдық қазылады. Кейін бұл құдықтар өзара суы бар қабаттың бүкіл ұзындығын кесіп өтетін жер асты каналымен жалғанады... Кәріз суларының ағынын молайту үшін каналдың басты желісіне тармақтар өткізіледі. Егер құс ұшатын биіктіктен көз тастаса, онда жер үйінділері бет-бетімен емес, бір тәртіпке келтірілген ретімен орналасады. Міне, осылар

кәріз болып табылады» дейді [3]. Сауран мықты бекініс болған, қорғаныс қабырғалары мен азық түлік қорының және қару-жарақтың арқасында қамалдың бірнеше ай бойы төтеп бере алатындығы жайлы тарихтан белгілі. Бұқара ханы Абдолла II-ші 1584-1589 жж. аралығында Оңтүстік Қазақстанға жасаған жорығында Сауранды қоршауға алған, сол соғыста оның әскерлері зеңбіректі де, тас атқыш құралды да қолданады. Бұл жайлы баяндаған Хафиз Таныш «ауыр тастармен атқылау арқылы олар қамал тұрғындарының үйлерін, құрылыстар мен құдықтардың бағандарын қиратты» – деп жазады. 1598 ж. Сауран және Мауараннахрдың солтүстік-шығысын Қазақ ханы Тәуекел басып алады, содан 1725 ж. Жоңғар шабуылынан кейін қала Қазақ хандығының құрамында болады. Жоңғарлар иелігінде қала 1750-ші жылдарға дейін әбден тіршілік кешкенімен халқы тастап кетіп жартылай қаңырап тұрды. Егістіктер, кәрізшілер, каналдар жойылып қала айналасындағы жүзімдіктер, бактар қурап кетті. 1860ж. орыс деректерінде қалада 2-3 ғана тұрғын-үй қалғандығы айтылады [4]. Сауран қаласының зерттелу тарихы бұдан 150 жылдан аса уақыт бұрын басталғаны мәлім. Ол Ресей мамандары П.И. Лерх, П.И. Пашино, А.И. Федченконың және т.б. шығармалары мен қолжазбаларында аталып өтіледі. Олар негізінен қала топографиясы жайлы мәліметтер қалдырады. Шын мәніндегі арнайы археологиялық зерттеуді 1947-1948 жж. А.Н. Бернштам басқарған Оңтүстік Қазақстан Археологиялық экспедициясы жүргізді. Экспедиция құрамында болған Е.И.Агеева мен Пацевичтер жиған материалдарын өз монографияларында жариялады [7]. Сауранның дәл орнын анықтау жайлы К.М. Байпақовта мәселе көтерді. 1999 жылы Сауранның жасын анықтау мақсатында Түркістан Археологиялық экспедициясы зерттеу жүргізді. 2004 жылдан бастап «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Сауранда тұрақты түрде археологиялық зерттеулер жүргізілуде. Бұған ОҚАЭ (К.М. Байпақов, Түркістан археологиялық экспедициясы, Е.А. Смағұлов, М.Қ. Тұяқбаев) Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің Археология ғылыми орталығының экспедициялары қатысуда. Алғашқы жұмыс 2005 жылы «Ортағасырлық Сауран шаһары» деген атпен жарияланған болатын. 2006-2008 жж. аралығында Түркістан археологиялық экспедициясы көне Сауранда (Қаратөбе) жүргізген зерттеу жұмыстары «Древний Сауран» деген атпен кітап болып жарық көрді [5].

Сауран қаласындағы мұнан басқа да ғылыми жұмыстарды Түркістан археологиялық экспедициясы (М.Тұяқбаев) 2010-2011жж. жүргізген болатын. Нәтижесінде 2010ж. Сауран қаласының солтүстік қақпасы зерттелді. Солтүстік қақпа негізінен Сығанақ қаласына қарай бағыт алатын жолмен байланысқан бұл қақпа қаланың бас қақпасы рөлінде атқарған. Қақпа өте күрделі құрылыс, ол үш кезеңнен тұрады. Алғашқы құрылыс жұмысы Ақ Орданың ханы Сасы Бұғаның тұсында басталып (1320-1345 жж.) жалғасқан қала қорғаны мен қақпаларын салу кезеңі деп есептейміз. Бұл кезде (XIV) қала қорған қамалмен қоршалғанына Сауранды 1388 жылы Тоқтамыстың ұзақ уақыт қоршаса да ала алмағаны және қақпа алдындағы ордың түбінен Әмір Темірдің Самарқанда 1383 жылы соқтырған мыс тиыны фулстың табылуы куә. Бұл тұстағы қала қақпасы қазіргідей тым үлкен және күрделі болмауы да мүмкін, сонымен бірге, оның биіктігі де 12-13 метрден аспаған сыңайлы, ал қала қорғанының тістері өте үлкен. (1,5-1,5 м) және қазіргі қорғаннан екі метр төмен болғандығын қаланың оңтүстік бетіндегі олардың әліге дейін сақталған бөліктерінен байқауға болады. Екінші құрылыс кезеңі 1427 жылы көшпелі өзбектер ханы Барақтың Сауранды және т.б қалаларды қиратуынан соң басталған сияқты. Бұл тұста қақпа мұнараларының ор ішіндегі іргесі бес метр биіктікке дейін күйген қышпен қапталады. Солтүстік мұнарасы іргесі 17 метрлік, ал оңтүстік мұнара іргесі 11 метрлік күйген қыштан қалыңдығы екі қатарлық қыш қабырғамен қапталады. Бұл амал іргені су шаюдан және жау әскерлерінің үңгіп қазуынан сақтайтын. Бұған қоса қақпа мұнарасы планында сопақша, доғал түрге айналғаны байқалады, екі доғал мұнара ортасында ұзын дәліз қалыптасып оның үсті де жабынмен жабылғанын көреміз. Қақпа алдындағы ор ішіне түбінің диаметрі 11м, ұшының диаметрі 7,5м, биіктігі 10 метрлік қорғаныс мұнарасы XIV ғасырда-ақ алғашқы қақпамен тұрғызылған. Оның төменгі бес метрлік биіктіктегі бөлігі үш қатар қалыңдықтағы күйген қышпен өріліп шығып, іші топырақпен толтырылған. Осындай су өтпейтін стилобаттың үстіне кесектен мұнара тұғызылған, оның ортасымен өтетін дәліз-көпір міндетін де атқарған. Бұл мұнара қақпамен және жағалаумен көтерме көпір арқылы жалғасатын болған. Мұндай қақпа алдындағы мұнараларды Төрткүл-I-Қарашық, Төрткүл-II-Қарашық, Иқан, Қаратөбе-Сауран қалаларынан да кездестіреміз. Бұл мұнара XV-XVI ғғ. соғыстардан әбден бүліншілікке ұшырап, қала билеушілері XVI ғ. ортасына жақын оның орнына тұрақты да күрделі көпір құрылысын салуды ұйғарған сияқты. Бұл кезде ордың табаны қалыңдығы бір метрден аспайтын лай-батпаққа толып қалған болатын, оның ішінен адам сүйектері де, қару-жарақ та, тас атқыш оқтары да көптен табылады. Қақпа алдындағы көтерме көпірге тіреуіш ретінде биіктігі 4м тік төрт бұрышты құрылыс салынады, ордың жағасынан ортасына қарай 5 метрге дейін еніп тұратын трапеция сияқты екінші құрылыс тұрғызылып, онымен ортадағы тіреуішті жалғастыратын тұрақты көпір орнатылады. Бұл тұрақты көпірдің ұзындығы 4,5 м, ені 3 метрден кем болмағандығы байқалады. Көпір XVI ғ. жоңғарлар шабуыл жасаған 1725 жылға дейін тұрған сияқты. Соғыс барысында көпір өртеніп, жағалық тіреуіші суға құлап жарамсыз болып қалған соң жоңғарлар қалаға кіріп-шығуды жеңілдету үшін ордың осы тұсын көміп, қала түбіндегі «Қарахан мазаратынан» құлпытастар әкеліп, жаңадан екі тіреуіш тұрғызып деп есептейміз. Олай дейтініміз, мұндай вандализмге басқа діндегі адамдар ғана баруы мүмкін, ешбір мұсылман, яғни жергілікті тұрғын

халық мұндай әрекетке аттап баспас еді. Сонымен бірге, бұл тұста ордың тереңдігі екі-ақ метр болатын, қазба барысында қыш пен құлпытастардан қаланған осындай екі тіреуіш аршылды, олардың биіктігі 1-1,2м шамасында ғана және олардың қатар қаланғандығына қарап құбыр қызметінде атқарған деген болжам жасауға болады. Мұндай жағдайда қақпа алдындағы ордың осы екі қатар тіреуіштен басқа жері түгел көміліп тасталған деуге негіз бар, олай болса көпір тек осы екі тіреуіштің үстінде ғана сақталған болып шығады. Бұл болжам қақпа алдындағы орды ғана көміп жатқан топырақ жалдың қалай пайда болғандығына түсінік береді және жоңғар шапқыншылығынан соң-ақ қаланың дағдарысқа ұшырап, күйреу кезеңіне бет алғанын анық байқаймыз. Бұл тұста қаланы қоршаған ор да әбден батпаққа толып, келетін су да азайып кеткен. Шығыс беттен келетін су құлпытастардан қаланған құбыр ортасымен қаланың солтүстік және батыс бетіндегі орға құйылатын болған. Уақыт өте келе құбыр да топыраққа толып, қақпа алдындағы жал да құлаған мұнаралардың қирандысын су шайып әкелуі арқасында биіктей берген деуге негіз бар. Қазба басталған 2005 жылы қазір толық аршылған дәлізді қалыңдығы 2,5 м топырақ қабаты басып жататын. Төбеден құлаған жабын мен екі мұнараның ішкі беттері дәлізді толық көміп, қар, жауын суымен езіліп екі жағындағы ор мен магистральді көшеге қарай 250 жылдан аса уақыт ағып жатуы нәтижесінде ор үстінде осындай өткел пайда болған [4]. Сауран қаласының солтүстік қақпасына жүргізілген археологиялық зерттеулерден кейін, осы қақпаға алып келетін қаланың Бас көшесі мен регистан алаңына археологиялық зерттеулер жұмыстары жүргізілді. Қақпаның ішкі бетіндегі алаң, оған жалғасқан ұзындығы 200 метрлік магистраль көше мен ол барып тірелетін көлемі 35x20 метрлік орталық алаң зерттелді. Көшені аршу жұмыстары толық бітті, оның қақпадан әрі 100м бөлігінің табанына қалыңдығы 10-15 см тақта тас төселген болып шықты, қалған бөлігін де бір кездері тас болып жатқан, алайда, бұл күндері ұрланып кеткен. Медресе мен ханака алдына орналасқан орталық алаңда бір кездері күйген қышпен көмкерілгені байқалады, дегенмен ол да Патша заманында-ақ тоналып кеткен сынайлы, әр-әр жерде сақталған қыш төсеніштерден алаңның айналадан төмен болғандығы сезіледі. Көше мен алаңнан көптеген монеталар табылды. Қақпа түбіндегі алаңнан шығысқа, оңтүстікке және солтүстік-батысқа қарай үш магистраль көшелер келетіндігі анықталды. Көшенің ені 3-4м, табаны айналадан 1-1,5 м төмен орналасқан.

Сауран қаласын зерттеу жұмыстары болашақта да жалғасын таба бермек. Тарихи-мәдени ескерткіштер еліміздің, өткен тарихымыздың куәсі және төл мәдениетіміздің бет бейнесі болып табылады. Мәдени-мұраларымызды зерттеу, насихаттау, зерделеу, оларды қорғау мен сақтау кезек күттірмес мәселе. «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайының тізіміндегі Республикалық маңызы бар бұл ескерткіш келешекте туризмнің бір бөлшегі ретінде қызмет көрсетері анық.

1. Тұяқбаев М.К. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.). – Алматы: Эффект, 2009. – С. 106-112.
2. Байпақов К.М., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы, 1992. – 84 б.
3. Байпақов К.М., Смағұлов Е.А. Ортағасырлық Сауран шаһары. – Алматы, 2005. – 20-21 бб.
4. Тұяқбаев М.К. «Сауран қақпасы және тас атқыш құрал оқтары» атты тарихи-танымдық көрме мәтіндері. – Түркістан, 2011 (мұражай мұрағаты).
5. Тұяқбаев М.К., Мұсабаев Қ. Сауран қаласының Бас көшесі мен регистан алаңында жүргізілген археологиялық зерттеулер. – Алматы: Ясауи әлемі, 2013. – 80-88 бб.
6. Тұяқбаев М.К. «Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайының Археология және тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау бөлімінің 2011 жылғы атқарған жұмыстарының Есебі. – Түркістан, 2011 (мұражай мұрағаты).
7. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. – Алматы, 1994. – 308 с.

**А. Хабдылқан,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.**

ҒҰРЫПТЫҚ ҚОРШАУЛАР МЕН ТАС МҮСІНДЕР

Ерте темір дәуірінде де ерте түрік кезеңіндеде басты ғұрыптық құрылысы – «мұртты» обалар болып табылады. Оның ғұрыптық орын атауына ие болуының себебі, жерлеу орнымен қатар (сирек жағдайда) жылқы сүйектері, қыш ыдыстар, оттың қалдықтары кездесуінде. Бұл құрбандық шалудағы басты заттай деректер.

Ғұрыптық қоршаулар ерте темір дәуірінде қосымша ғұрыптық құрылыс қызметін атқарған. Ең бірінші кезекке әрине, «мұртты» обаларды қоямыз. Бұл ғылыми тұрғыдан алғанда да және құрылысы жағынан да ерекше құрылыс. Сондықтан ерте темір дәуірінің ғұрыптық қоршаулары заттай артефактілерге өте жұтан, діни мифтік қызмет атқаратын орындардың бірі. Заттай деректерді бермеуі салдарынан бұл ғұрыптық орындарға зерттеушілер қазба жүргізе қоймайды. Ғұрыптық орындар өзі

бес тасты және сегізтасты болып бөлінеді. Өзіндік ерекшеліктері жағынан айрықшаланбайтын осынау ғұрыптық орындарды зерттеуде оның мән-мағынасын ашу аса қиындық тудыратыны анық.

«Мұртты оба» кешені әдетте батыстағы «үлкен» және шығыстағы кіші оба деп ажыратылған екі обадан, кіші обадан шығысқа қарай тартылған екі тас тізбектен тұрады [1, 703 б.].

«Мұртты оба» кешені өзінің айырықша белгілерімен бірге дала төсінде керіліп жатқан сұлбасымен кімді де болмасын назар аудартпай қоймайды. Ә.Х. Марғұланның болжауы бойынша «мұртты» обалар «ас беру» немесе еске алу орындарына тұрғызылған ғұрыптық құрылымдар дейді. Ә.М. Оразбаевта «мұртты» обаларды ғұрыптық ескерткіштер деген пікірді ұстанды. Оның болжамы бойынша, мұндай ескерткіштер ежелгі дәуірдің діни салтанаттары кезінде құрбандыққа ат шалу дәстүрімен, қасиетті күн тәңіріне табыну идеялармен сабақтас болғандығын айтты [2, с. 175-192]. «Мұртты» обалардың тек жерлеу орындары емес екендігін меңзейді. Ал осы «мұртты» обалардың мұртының шығысқа қаратылуы оның екі басында үйінді болуы, тас тізбектерде күл қалдықтары, ыдыс сынықтары кездесуі және жеке кіші қорғанды жылқы сүйектерінің кездесуі үлкен бір кешенді құрылысты құрып тұрғаны сөзсіз [3].

Тасмола мәдениетін ашқан М. Қадырбаев 1950-1960 жж. тас тізбекті обалардың ерекшелігіне қатысты басты мәселелерді зерттеді. Ол сол жылдарда-ақ ескерткіштердің төрт түрін қамтыған алғашқы типологиясын жасады [4, с. 303-433]. М. Қадырбаевтың пікірінше, «мұртты» обалар кешенінің шығыс құрылымдары «тек ғұрыптық сипатта» болып күнге табыну үрдісін білдірсе, кешенді тұтас алып қарағанда, батыстағы үлкен обада «тайпаның беделді кісілері: көсемдер, рубасылар, жерленген [4, 431 б.]. С.С. Сорокин «мұртты» оба кешенінің екі құрамдас бөлігі – үлкен оба мен оның серігі кіші оба – бір мезгілде тұрғызылмаған деп топшылайды. Оның пікірінше, үлкен обаға қарағанда кіші оба мен «мұрттар», яғни, тас тізбектер кейініректе қаланған, ал, кешен түгел дерлік еске алу рәсімдеріне лайықталған. С.С. Сорокин «мұртты» обаларды Орталық Азияның бағзыдан танымал, мәйіт жерленбейтін бұғытастар, мүсінтасты қоршаулар сияқты арнаулы діни-ғұрыптық жәдігерлері тобына жатқызды [5, с. 23-39]. А.З. Бейсенов «мұртты» обалар жөніндегі материалдарды біршама жинақтап, қорытындылады. Бұл ескерткіштерді ол марқұмды жөнелту-еске алу жоралғыларына лайықталып салынған ғұрыптық табыну орындары деп тұжырымдады [6, с. 59-67]. Бұл көзқарас С.С. Сорокин білдірген пікірге жақын. А.З. Бейсенов материалдары бойынша, Қазақстан аумағында 500 шамалы «мұртты» обалар анықталған. Мұның негізгі бөлігі Орталық, Солтүстік Қазақстан өңірлерінде шоғырланған және таралу географиясы Тасмола мәдениетінің шеңберімен байланысты екендігі күмән туғызбайды.

Қашықта, батысқа таман Шығыс Европа жерінде де осындай бірқатар ескерткіштер анықталған. «Мұртты» обалардың Қазақстанның қазіргі аумағынан тыс жерлерде таралуы көне қазақстандық тайпалардың жапсарлас өлкелерге берген этномәдени ықпалымен, ең алдымен, шығу тегі тасмолалық топтардың сақ заманы мен одан кейінгі кезеңдердегі қоныс аударуларымен түсіндіріледі [7, с. 212-214]. «Мұртты» оба – құрылымы жағынан күрделі кешен. Жоғарыда айтылғандарға қоса, негізгі тұрпатын нақтылай кетер болсақ, одан біз екі бөлікті ажыратуымыз керек. 1) Шығыс бөлік. «Мұрттары», яғни тас тармақтары бар құрылым, бұл ортадағы шағын, адам жерлеуі жоқ құрылыстан және одан шығыс тарапқа бағытталған екі «мұрттан» тұрады. 2) Батыс бөлік. Астында адам жерлеуі бар оба. Оның әдеттегі үйіндісі, кейде сыртқы қоршауы бар.

Кешеннің толық түрі осы. Ал, толық емес түрінде тек шығыс бөлік қана болады. Бұны қарастырар болсақ, кешеннің нақты бір жағдайларға байланысты түзіліп отырғанын аңғару қиын емес. Және оның жалпы мазмұндық бейнесін де топшылауға болады. Атап айтсақ, кешеннің толық түрі нақты бір адамға арналып, шығыстағы ғұрыптық бөлік ол жерленген обаға «байлай» орналастырылады. Ал, батыстағы обасы жоқ нұсқасы әлдеқандай себептермен ғұрыптық бөліктің жеке салынғанын көрсетеді. Осыны пайымдасақ, «мұртты» құрылым адамға, оны о дүниеге шығарып салуға арналған. “Мұртты” обалар күнге табыну, жылқыны құрбандыққа шалу сияқты ертеректегі діни наным-сенімге толы жөнелту-еске алу жоралғыларын атқаруға лайықталған. Қайталанып отыратын буындардан тұратын «мұрттарды» қасиетті рәсімді атқаруға ат салысқан отбасылық-рулық ұжымдар топтары бірлесе тұрғызуы мүмкін. Жылқының “көлік” сынды рәсімдік жетекші ролін, салтанатты жиындарда берілетін астың маңызын орталық құрылым астынан шыққан сүйектер мен қыш ыдыстар айқындай түседі. Әр жерінде от жағылатын ұзын тізбектер марқұмның жанын шығысқа, шығып келе жатқан күнге, яғни, көкке, – құдайлар әлеміне апаратын отты баспалдақтарды меңзейді.

Тасмолалық «мұртты» кешен мен көне түріктердің балбалды ғұрыптық қоршаулары арасында семантикалық байланыс бар. Басқаша айтсақ, ертеде «мұртты» кешенді қолданған этникалық топтың идеологиясының кейбір тұстарымен кейінгі балбалды құрылысты қолданған топтың діни көзқарастары сәйкеседі.

Тас мүсіндер мен «мұртты» обалардың бір жерде орналасуы белгілі бір ғұрыптық маңызға ие болған. Орталық Қазақстанның әртүрлі аймақтарында кездесетін биік мүсіндер кейінгі түркі дәуірінің балбал тастарының немесе қыпшақтардың тас мүсіндерінің прототипі болып табылады. Сондықтан олар сақ дәуірінің тікелей мұралары ретінде қарастырылады [8, 61 б.]. Тас мүсіндер – өткен заман мәдениетінің бізге келіп жеткен ескерткіштері ішінде көзге ерекше түсетін археологиялық нысан.

Мұндай тарихи ескерткіштер Қазақстанның қай жерінде болса да бар, бірақ Орталық Қазақстанда олар өте жиі және жүйелі түрде кездеседі. Бұл тас мүсіндер Торғай өзені мен Ұлытау төңірегінен бастап бүкіл Сарыарқаның жонымен күншығысқа қарай созылып Тарбағатай тауларына тіреледі. Тас антропоморфты скульптура – археологиялық ескерткіштер ішіндегі бейнелік жағынан ақпарат беретін бірден-бір нысан. Зерттеушілер осы аталған нысандардың көне замандағы тұрғындардың әлемдік түсінігі мен басқа да жақтарын қалпына келтіру мақсатында ғана емес, мәдени шығу тегінің үдерістеріне де басты ықпал етеді. Өткен ғасырдың екінші жартысында Орал өңірінен [9, 226-251 с.], Арал-Каспий аймағынан «сармат», Шыңжаңнан чемуксур скиф заманының тас мүсіні табылды. Осы ғасырдың басында Сарыарқа төсінен сақ кезеңінің бір мүсін тасы табылды. Орналасқан жері – Қарағанды облысы, Ұлытау ауданы, Терісаққан ауылдық округі Сартоған алқабында. Ерте темір дәуірінің мүсін тасының бөлігі зерттелді. Оның жалпы пішіні мен құрамдас бөліктері тек Сарыарқаның ғана емес, шығыс еуропа скифтік мүсін тастардың антропоморфты кескінінен көрініс береді. Тас мүсіннің тағы бір шығуын оның тек бейнелік немесе мәдени жағынан еске алу болса да, одан маңызды қажеттіліктен жасалған. Беғазы тауынан онша алыс емес жерде орналасқан Жіңішке қорымындағы «мұртты» обаның бір тізбегінде тас мүсін орнатылған. Бұл тас тізбектегі мүсіннің орнатылуын онда жерленген адамның құдіреттілігін басқа адамдардан артықшылығын білдіреді [10, с. 24].

Ежелгі дәуірдің тас мүсіндер өлген адамның құдіреттілігін ғана білдіріп қоймайды, олардың өткен күнге деген белгісі ретінде сақталып қалуды ойластырған. Бұл қазіргі таңдағы үлкен мазарлардағы құлпытастардың прототипі болуы да мүмкін. Сақ дәуірінің адамдары осылай алғашқы скульптуралық мүсіндердің пайда болуына ықпал жасады. Бұл өз кезегінде дүниетанымы көзқарастары бойынша материал алуға үлкен мәліметтер көзі болып табылады. Ерте түркі дәуірінің археологиялық ескерткіштерінде культтік маңызы бар нысандар ғұрыптық қоршаулар болып табылады. Олардың шамамен өмір сүрген, яғни қызмет еткен уақыты 6-9 ғасырларды қамтиды. Ерте түркілік қоршаулар өлген адамға (ер адам) арнап рәсімдік жоралғыларды орындау үшін тұрғызылған. Қоршаулар төртбұрыш пішінді болып келеді, тастары жерге қазылып тік орнатылады. Іші тастармен толтырылады. Қоршаудың жанына қайтыс болған адамның бет бейнесі салынған тас мүсін немесе тас бағана орнатылады. Мүсін тастың беті шығысқа қарай қаратылады. Сирек жағдайда бұдан шығысқа қарай балбал тастардың тізбегі кетеді. Бұл ғылыми әдебиеттерде балбал деп аталады. Бұрынырақ балбал тастардың барлығы тік тұрған. Қазіргі кезде бұл тас бағаналардың санын өлтірген жауына байланысты қояды деп санайды. Сонымен қатар балбалдар жерлеуге қатысқан тайпалар мен рулардың басшылары өздерінің жерлеуге қатысқандарын білдіру үшін тұрғызады деген пікірлерде бар.

Ғұрыптық қоршаулар әдеттегідей ерте түріктік қорымдар территориясына орналасқан. Қорғандар мен тас мүсінді ғұрыптық қоршаулар бір кешенді құрайды. Қорғандар мен ғұрыптық құрылыстардың өзара орналасуы әртүрлі күйде кездеседі. Ғұрыптық қоршаулар қорғандар тобының батыс, солтүстік, оңтүстік жақтарын ала орналасқан. Зерттелген ерте түріктік қорымдардағы ғұрыптық қоршаулардың саны қорғандарға қарағанда аз көлемде болды. Тянь-Шаньнан табылған мүсіндердің түрлері тұтастай алғанда Я.А. Шер ұсынған топтауға сәйкес келеді. Онымен қоса әрбір жаңадан табылған тас мүсін өзіндік даралығымен, ерекшелігімен ажыратылатындығын атап өтеміз. Тас мүсіндерді топтау болашақта бізге белгісіз атрибуттармен молайта түсеуі мүмкіндігіне ие. Қазір аса таяқты тас мүсіндердің жаңа тобы бөлініп шығуда. Осыған ұқсас тас мүсіндер Ыстықкөл ойпатында, сонымен қатар Бішкек маңындағы Арчалы ауылында табылған. Мамандар зерттеулері осы тектес тас мүсіндердің кең көлемде таралғандығын көрсетеді және «аса таяқты» түріктердің тас мүсіндер тобын бөліп көрсетуге мүмкіндік туғызады. Ерте темір дәуірінде «бұғы тас» ретінде қойылып, кейін қайта пайдаланылған тас мүсін табылды. Соңғы жылдары «үш мүйізді» тас мүсіндер туралы мәліметтер қатары толығырақ түсуде. Қырғызстан территориясында қазірдің өзінде 20 «үш мүйізді» тас мүсін белгілі. Өкінішке орай олар ғұрыптық қоршауларға қатыссыз, кешеннен тыс жерлерден табылды. Археологтар мәліметтері мен жазба деректер куә болғандай, әр кезеңде және әр территорияда «үш мүйізді» қо бас киімдер ер адамдармен қатар әйел адамдар ортасында де кең таралған. Соңғы он жылдықта жарыққа шыққан «үш мүйізді» тас мүсіндер олардың географиялық таралу аймағын кеңейте түсуде. Соңғы жылдары үш мүйізді бас киімді тас мүсіндер Солтүстік Балхаш бойында кездесуде. Екеуі жоғары Іле бойынан және Оңтүстік Қазақстаннан табылып, жаңадан табылған заттар жарыққа шықты. Біртіндеп осы образдың таралу аймағы белгілі бола бастады. Бұл Алтай мен Жетісу. Алтайда «бас иіп сыйынған көрінісі» бар тас плиталы жалпыға белгілі. Бірақ Алтайдағы археологиялық материалдарда біз үш мүйізді бас киімді тас мүсіннің таралғандығын көрмейміз. «Үш мүйізді» антропоморфты тіршілік иесі туралы мәліметтер жиынтығы бізді сонау ерте заманға жетелейді [11, 117 б.].

Дегенмен біз үш мүйізді бас киімі бар тас мүсіндердің барлығы дерлік әйел тас мүсіндері деп есептейміз. Нақты әйел бейнесі бейнеленген және «үш мүйізді тәжді» тас мүсіндерді зерттеушілер балалар мен жауынгерлер қамқоршысы Ұмай ана бейнесімен жиі салыстырады. Түркі дәуірінен қалған тас мүсіндердің ерекшелігі, олар қашан да әскери қарулармен - қылыш, қанжар, жорық, белбеу құты сауытпен бірге суреттеліп отырады. Тас мүсіндер Орталық Қазақстанда бұрын өте көп болған, бірақ кейін олардың бірталайы құлап, бүлінуге ұшыраған, біразын адамдар қопарып алып кеткен, не

сындырып орнында қалдырған. Тәуір сақталғандары тек естелік шарбақтар мен балбалдар тізбектері ғана, олардың өзі де жығылып не бұзылып жатқаны байқалады, бұл тастарда адам бейнесі жоқ. Ерте кезде әрбір тас шарбақ тұсында бір тас мүсін тұратын болған. Олар өздерінің сәулетті түрімен Орталық Қазақстандағы тау аңғарларын жандандырып, сай-саланың сәнін келтіріп тұрған. Қазір мұндай әсем мүсіндердің саны бірнеше есе кеміген.

«Мұртты» обалар бастау болатын ғұрыптық қоршаулар және тас мүсіндердің көп мәселелері барынша терең ізденістер мен зерттеулерді қажет етеді. Оларды табысты зерттеу, мәліметтерді әлеуметтік-мәдени үлгілеуге қолдану үшін деректемелік қорды мәнді түрде кеңейту мен жаңа нысандарды кең көлемде қазу қажет. Бұның бәрі көп жылғы арнайы еңбекті талап етеді.

1. Шығыс Сарыарқа. Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгіні. – Алматы: Эверо, 2004. – 703 б.
2. Оразбаев А.М. Курган с «усами» в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. – Алматы, 1969. – С. 175-192.
3. Үмітқалиев Ұ.Ұ. Мұртты оба хақында // Қазақ тарихы. Алматы, 2004. – №2.
4. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – С. 303-433.
5. Сорокин С.С. К вопросу о толковании внекурганных памятников ранних кочевников Азии // Археологический сборник ГЭ. – СПб., 1981. – Вып. 22. – С. 23-39.
6. Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культово-ритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (VII-I вв. до н.э.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1997. – 154 с.
7. Бейсенов А.З. Курганы с «усами» – культовые памятники саков Центрального Казахстана // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – Тирасполь, 2002. – С. 212-214.
8. Маргулан А.Х. Отчет о работах ЦКАЭ за 1947 год // Архив ИА им. А.Х.Маргулан КН МОН РК. – Фонд № 11. – Опись 2. – Дело № 83. – 61 с.
9. Потапов Л.П. Пища алтайцев // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1953. – Т. 2. – С. 226-251.
10. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири // МИА. – М.-Л., 1949. – № 9. – 24 с.
11. Табалдиев Қ. Ерте ортағасырдағы Тянь-Шань түріктері // Евразиядағы түрік мұрасы (ғылыми-танымдық альбом). – Астана, 2008. – 117 б.

**А. Құрманғалиев, 1 курс магистранты,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.**

ТАУЛЫ АЛТАЙ САҚ ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ МЕН КЕЗЕҢДЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Осы күнге шейін Таулы Алтайдағы сақ ескерткіштерінің хронологиясы мен кезеңдемесі Қазақстанның басқа өңірлеріндегі сақ дәуірінің ескерткіштеріне қарағанда анағұрлым, жақсы зерттелініп, жасақталған болып саналып келді. Бұндай қортынды жасауға барлық негіз бар еді. Оның себептері: 1) Сақ заманының қорғандарының аса көп мөлшерде зерттелінуі [650 аса қорған]; 2) алынған материалдардың тез арада ғылыми айналымға енуі мен 100 аса ғылыми мақалалар және 20 аса монографиялар, 3) тоң басқан обалардағы органика мен ағаштың өте жақсы сапада сақталуы, дендрохронологиялық және радиоқөміртектік анализ жасауға мүмкіндіктер беріп, соның нәтижесінде нақты хронологиялық мағлұмат алынды; 4) Еуразия кеңістігінде сақталуы жағынан бірегей, жылқының ат-әбзелдері мен ер-тоқымның көптеп табылуы; 5) Алдыңғы Азия мен Қытайдан әкелінген импорттық заттардың табылуы, аталмыш өркениеттердің әрі көршілес мәдениеттердің ықпалымен жасалынған өнер туындыларының көптеп табылуы; 6) Салыстырмалы түрде қару-жарақ түрлерінің мол кездесуі [1;23]. Осындай нақты хронология беретін материалдардың көптігі негізінде М.П. Грязнов Таулы Алтайдағы ерте темір дәуірінің периодизациясын жасаған болатын. Көптеген уақыт бойына кеңестік археолог ғалымдар Таулы Алтайдағы ерте темір дәуірін мерзімдеуде М.П. Грязновтың жасаған кезеңдемесін пайдаланып келді. Ғалым дәуірді 3 кезеңге бөлді:

- 1) Майемер б.з.д VIII- V ғғ.;
- 2) Пазырық б.з.д V-III ғғ.;
- 3) Шибе б.з.д II-I ғғ.

Алайда XX ғ. 60-80 жж. археологиялық материалдардың көптеп жиналауына байланысты, аталмыш хронологиялық құрылым, нақты аймақтағы тарихи үдеріске сай келмейтіндігі анықтала бастады. М.П. Грязнов өзінің тұжырымдамасының олқылықтарын түсініп, Ерте темір дәуіріннің кезеңделуіне Күрті кезеңін (б.з.д VIII- VII ғғ) қосып, Майемер кезеңінің мерзімін б.з.д VII-VI ғғ. жасарту арқылы, өз тұжырымдамасын жаңартқысы келді. Алайда, аталмыш ғалымдардың күрті мен майемер кезеңдерін біріктіру ойлары, кей ғылымдардың наразылығын тудырды. М.П. Грязновтың тұжырымдамаларын қайта қарап, өзгертуі, Еуразия кеңістігінде сақ заманының ассоциацияланатын «Ерте көшпелілер» ұғымының

дұрыс еместігін бірқатар ғалымдар айта бастады. Д.Г. Савинов осы жағдайда М.П. Грязновтың ұсынған терминнің этнография мәліметтерін пайдалана отырып нақтылауға талпыныс жасайды. Д.Г. Савинов «көшпелілер» терминнің өзара тығыз байланысты шаруашылық және әлеуметтік аспектіде қарастыруға болатынын атап көрсетеді де, М.П. Грязновтың қателігі «ерте көшпелілерге» көшпелі өмір салтын ұстанбаған мәдениеттерді (Тагар) жатқызуында екендігін мензеп, «ерте көшпелілер» дәуіріне соңғы қоладан бастап, алғашқы мемлекеттердің қалыптасуы (Ғұн-Сармат кезеңі) уақыты аралығындағы нақты тарихи кезең ретінде қарастыруды ұсынады [2;49-52].

Таулы Алтайдағы б.з.д. VI-II ғғ. уақытымен мерзімделетін жүздеген қорғандардың қазылуы, ғылыми айналымға соны, тың материалдардың енгізілуі зерттеушілерге дәуірдің тарихи-мәдени жағдайын қайта қарастыруға, кезеңдеулер жасауға жаңа мүмкіншіліктер тудырды. А.С. Суразаков пазырық мәдениетімен параллель өмір сүрген Қара қаба (б.з.д. VI-II ғғ.) мәдениетін пазырық мәдениетінен бөліп шығады. Қара қаба мәдениетінің Пазырық мәдениетінен ерекшелігі мәйітті тас жәшікке, жылқысыз, әрі тас мүсіндер мен тас қалаулардың болмауында.

Қара қоба мен Пазырық мәдениеттерінің төңірегінде А.С. Суразаков барлық белгілі естерткіштерді 3 хронологиялық топқа бөледі:

- 1) б.з.д VI ғ. аяғы мен – V ғ.;
- 2) б.з.д V-IV ғғ.;
- 3) б.з.д III-II ғғ.

Сонымен қоса, аталмыш кезеңдегі Солтүстік-батыс Монғолияның, Тываның, Шығыс Қазақстан мен Таулы Алтайдың естерткіштерін Саян-Таулы Алтай мәдени тарихи қауымға біріктіреді. В.А. Могильников аталмыш мәселеге өзіндік қырмен жақындап, ерекше Пазырық мәдениетінің шеңберінде ерте сақ уақытын екіге бөлуді ұсынады:

- 1) Күрті б.з.д VIII- VII ғғ.;
- 2) Майемер б.з.д VII- VI ғғ.

Сонымен қоса, автор мәдениеттің екі локальдық таралу нұсқасын көрсетеді: Оңтүстік (күрді-катондық) және солтүстік (усть-куюмдік). Усть-куюм локальдық нұсқасы негізінде б.з.д. V-III ғғ. Қара қоба мәдениеті, ал жергілкті тайпалармен Қазақстанның далалық аймағынан келген тайпалардың өзара әрекеті нәтижесінде пазырық мәдениеті қалыптасды деген тұжырымды ұсынды. Зерттеуші ғалым Оңт-Шығыс Алтайда пазырықтық, ал Орталық Алтайда, Катунь мен Урсұл өзенінің орта ағыстарында қара-қобалық пен аралас естерткіштер көптеп кездесетіндігін атап өтеді. Орталық Алтайда қара-қобалық түрдегі естерткіштермен қоса пазырықтық үлкен қорғандардың кездесуі (Башадар, Тұяқты, Шибе және т.б) пазырықтықтардың осы территорияға үстемдік жүргізгенін меңзейді. Қос мәдениеттің естерткіштерін қамтитын, аралас қорымдардың болуы, екі мәдениеттің байланысы мен қара-қобалықтардың пазырықтықтар мен ассимиляциясына дәлел бола алады [3;60-107].

Расында, А.С. Суразаков ерекше Қара-қаба мәдениетіне қарсы болып, П.И. Шульганың қолда бар бүтін материалдарды сараптай отыра, пазырық мәдениетіне әр-түрлі жерлеу ғұрыптары тән деген пікірімен келісіп, Таулы Алтайдағы ерте көшпелілердің мәдениетінің қалыптасуына керексүр мәдениетінің тайпаларымен монғуй-тайгин тайпаларының қатысуымен қалыптасқандығын жазады. Өзінің «Горный Алтай и его северные предгорья в эпоху раннего железа» атты еңбегінде 80-ші жылдардың басында белгілі болған материалдарды жинақтап, қарастырған естерткіштерді пазырық, Қара-қаба, чумыш-ишиматты деп 3 хронологиялық бөлімге бөлген. Әрбір аталмыш топ жерлеу ғұрыптық кешендерінің әр қилылығымен ерекшеленеді.

1980-ші жылдардың ортасында жинақталған археологиялық материалдарды А.С. Суразаков қортындылай келе пазырық мәдениетінің аяқталу шегі М.П. Грязнов, В.Д. Кубарев ұсынғандай б.з.д II-I ғғ. емес б.з.д. III-II ғғ. мерзімделуі жөн деген.

Айта кетерлік жайт өз уақыттарында С.И. Руденко, кейіннен С.С. Черников соңғы пазырық естерткіштерін Шібе кезеңіне жатқызылуына қарсы болған [3]. 70-ж. аяғында Шібеде қатардағы қорғандардың қазылуы, жаңа материалдардың жиналуына септігін тигізді де, Таулы Алтайдағы сақ заманының аяқ мерзімін шибемен аяқтаудың дұрыстығы көріне бастады. Нәтижесінде Шібе қорғаның мерзімі б.з.д. III ғасырдан аспау керек деген тоқтамға келді. Аталмыш жаңа мәліметтерді ескере отырып, Д.Г. Савинов пазырық мәдениетінің аяқталу шегі б.з.д II-I ғғ. апару қажет деді. Алайда бұл көзқарас дәстүрлі көзқарасқа балама ретінде қарастырылып, тек 80-ші жылдардың ортасынан бастап, ғалымдардың көпшілігі пазырық мәдениетінің аяқталу мерзімі б.з.д II-I ғғ. екендігін қуаттай түсті.

Өзіндік мәдени-хронологиялық тұжырымдама Л.С. Марсадаловтың еңбектерінде де кездеседі. Алтайдың сақ дәуірі естерткіштерін ол екі кезеңге бөледі. Біріншісі майемер кезеңі б.з.д VIII-VII ғғ. аралығын қамтиды да, өзіне екі түрлі естерткіштерді біріктірген («созыла жатқан» және «бүгіліп жатқан»). Екінші пазырық кезеңі шартты түрде б.з.д VI-IV ғғ. мерзімделді. Ғалым майемер кезінің аяқталып, пазырық уақытының басталуы, бір қатар тарихи оқиғалармен қатар жүргенін атап өтеді. Мысалға, Ассирияны мидиялықтардың талқандауы, скифтердің кіші азияға жорығы, Ахеменидтар мемлекетінің күшейуі мен сәйкес келсе, Пазырық уақытысының аяқталуы А. Македонскийдің Кіші және Орта Азияға жорығы уақытысына сәйкес келді. Әр түрлі сараптамалар арқылы алынған мерзімдер

ерте көшпелілердің даму сатыларын нақты тарихи фактілермен байланыстыруға септігін тигізді.

Өткен ғасырдың 80 жылдарының аяғында бір қатар зерттеушілердің қызығушылығы Қытайдағы ерте темір дәуіріне және Сақ уақытындағы Алтаймен Қытай арасындағы байланысқа ауады. Н.В. Полосьмак өзінің бір мақаласында осы мәселеге тоқталып өтіп, Солтүстік-батыс Синьцзянның қорғандарынан алынған материалдардың (аң стилінің элементтері, ыдыс, қару жарақ, киімдер мен татуировка) және жерлеу ғұрпындағы кейбір ұқсастықтар, мысалға мумиялау белгілі дәрежеде Таулы Алтайлықтар мен Синьцзян халқымен байланыста болғанын меңзейді. А.А. Ковалев соңғы сақ уақытында Ордос пен Саян-Алтайда діни-саяси тұтастық орнағанын жазады. Себебі, Ордос халқының Саян-Алтай және Батыс Сібірге жылжуы, болса, келесі себебі Ордос қоғамында Саян-Алтай дәстүрі негізінде айрықша субмәдениеттің қалыптасуы. Зерттеуші ордос пен алтай тайпаларының басшылары арасында этникалық тұтастық болғандығын жазады. Алайда бұл пікіріне дәлел келтірмейді. Кей ғалымдар бұл мәселеде тіптен артық кетеді. Мысалға С.А. Яценко пазырық өнерінің кей бейнелерін қарастыра отырып, Солтүстік-Батыс Қытай пазырықтықтардың аталары тұрған мекен деген пікір айтады. Бұл пікірге лезде қарсы пікір білдіргендер өте көп болды. П.И. Шульга пазырық қорғандарынан табылған қытайлық бұйымдар соңғы сақ заманының қорғандарынан табылады, ал қытайлық деп танылып жүрген көптеген бұйымдар, шын мәнісінде қытайлық емес, алдыңғы азиялық болуы мүмкін деген ой айтады. Ғалымның пікірінше Алтай мен Шығыс Түркістанмен қатынасы ерте сақ заманында басталуы, пазырық мәдениетін оңтүстік-шығыс территориялардан шығаруға негіз бермейді, керсінше Алтайдың малшыларының Алдыңғы Азиямен дәстүрлі қатынасына көрсетеді. Соған қарамастан ордос пен пазырық тайпалары арасында мәдени сабақтастықты айтуға болады ал, қандайда бір этникалық, туыстық сабақтастық туралы сөз қозғау әзірше ерте.

Келесі шешуін табуды талап ететін мәселе пазырықтықтарды жазба деректерде кездесетін нақты этникалық топтарға жатқызу. Өз уақытында С.И. Руденко пазырықтықтарды қытай жазба деректерінде кездесетін юечжилармен атауды ұсынды. Тарихтан белгілі болғандай б.з.д III-II ғғ. Хундардың қысымына шыдамай пазырықтықтардың бір бөлігі орталық Азияға жылжып, бір бөлігі Таулы Алтайда қалып қояды. С.И. Руденконың көзқарасын Д.Г. Савинов, Б.И. Кузнецов және т.б. бір қатар ғалымдар қолдады. Бірақ ақырғы жылдары бір қатар ғалымдар бұндай көзқарасқа қарсы мақалалар жарылап жатыр. А.А. Ковалев юечжилар алғашқы рет қытай жазба деректерінде б.з.д II ғасырларда кездесетіндігін жазады. Алайда Д.Г. Савинов пен С.Г. Кляшторный бірігіп, жазған еңбектерінде юечжиларды пазырықтықтармен теңестірудің дұрыстығына салмақты дәлелдер келтіреді.

XX ғасырдың 80-90 жж. Ғалымдар пазырық қорғандарында табылған антропологиялық материалдарға қатты көңіл бөліне басталады. Алғашқысында ғалымдар 40-50 жж. айтылған пікірлер негізінде пазырық мәдениетін тасмалдаушылардың нәсілдік құрамы европеоидтық, монғолоидтық және метистік типтер деген идеяны қабыл алған еді. Келесі уақыттарда антропологиялық материалдардың жиналуы, осы салада ғылыми ізденістердің дамуына ықпал етті. Нәтижесінде пазырықтықтардағы негізгі европеоидтық компонент, Парфия, Маргиан, Солтүстік бактрия аймағындағы көшпелі және жартылай көшпелі халықтардікі мен бірдей екендігі анықталды. Бұл тек қана пазырықтықтардың алдыңғы азиямен байланысын көрсетіп қоймай, сондай-ақ, қола дәуірінде батыстан Алтайға көшіп келген халықтармен арада болған ассимиляциясының белгісі. Дәл осы пазырықтықтарда алдыңғы азия халықтарының антропологиялық белгілері жақсы сақталған. Ал Пазырықтықтардағы күшті автохонды монголоидтық компонент окунев мәдениеті шеңберіндегі халықтардың мықты генетикалық пласттысымен байланысты, осы жайт нәсілдің қалыптасуында пазырықтықтарға байқалдық тип ықпал етті деген сөз бекерге кетеді. Сондай ақ Т.А. Чикишева пазырықтықтар және Улангомның популяциясы карасук пен окунев мәдениеттерінің ықпалымен қалыптасқандығын жазады [5, с. 319].

Аталмыш антропологиялық мәліметтер таулы Алтай, Шығыс Түркістан, Солтүстік-Батыс Монғолия, Шығыс Қазақстан тайпаларының бір мәдени-тарихи қауымдастықта болды деген ғалымдардың ойларын дәлелдей түсті.

С.С. Тур Катун өзенінің ортаңғы және төменгі ағыстарындағы орналасқан қорымдардағы адам бас сүйектерін анализдай келе, автохондышығу тегі бар, оралоидтық компоненттің бар екендігін атап өтеді. Турдың ойынша бұл пазырықтықтармен түрік-самадий және кет топтарындағы адамдардың бас сүйектерімен ұқсастығы бір ортақ гендік байланысқа негізделетіндігін жазады. С.С. Тур еңбектерінің нәтижесі пазырық мәдениетін тасмалдаушылардың этникалық құрамы біртекті болмағандығын дәлелдейді. Біздің оймызша осы бағыттағы ғылыми ізденістер, басқа да, материалдарды пайдалану пазырық мәдениетінің шығу тегімен локалды нұсқаларын анықтауға септігін тигізеді.

Айта кетерлік бір жайт Таулы Алтай территориясындағы сақ заманының мәдени-хронологиялық жағдайы негізінен жерлеу материалдары негізінде жасалынған, бірақ ақырғы уақыттарда, синхронды қоныстардың материалдары да, айналымға енуде. Бұл өз алдына тағы бір қатар мәселелерді туғызды, мысалға қоныстардың мерзімімен олардың қай мәдениетке жататындығы. П.И. Шульга қоныстарды шартты түрде «бақташылардікі», «жерөндеушілердікі» деп бөлуді ұсынды. Біріншісі ғалымның пікірі бойынша таза пазырықтықтармен қара-қобалықтарға тән болса, екіншісі пазырықтықтардың келуіне дейін мекен еткен тайпалардікі деп жазады [6, с.106-123.].

Бір қатар ғалымдар, бұндай шешімге келіспей, жерөндеушілердің ескерткіштерін қайта мерзімдеу қажет деген ойға келеді. М.Т. Абдугалиевтің пікірі бойынша қоныстарды сақ уақыты емес, ғұн-сармат уақытымен мерзімдеу қажет. Таулы Алтайдағы сақтардың этномәдени даму тарихын зерттеу барысында бүгінгі сақтану ғылымына қалыптасқан екі тенденцияны айта кету қажет. Бір жағынан ғалымдар сақ дәуірінің ескерткіштерін дәстүрлі археологиялық әдістерге қосымша, дендрахронология мен радиокарбондық әдістерді қолданып «қартайтуға» тырысса, енді бірі, заттай деректермен жазба деректері негізінде Еуразия кеңістігіндегі сақ ескерткіштерін соның ішінде пазырықты да «жасартуға» тырысады.

Таулы Алтайдағы сақ ескерткіштерін мерзімдеу мәселесі көптеген ғылыми басылымдарда жарияланған. Н.И. Членова өз еңбектерінде Аржан қорғаның жасарту арқылы, пазырық қорғандарының жасын, қайта қарауға әкеп соғып отыр. Алайда автордың заттай комплекстарды тек аналогия мен қана топтастырып, жаратылыстану ғылымдарының әдістерін ескермеушілік, ол кісінің нәтижелерінің дұрыстығына күмән тудырады [7, с. 43].

Осылайша таулы-алтайдағы негізгі мәдени-хронологиялық тұжырымдамаларды жүйелеу арқылы, біз бұл мәселеге әлі нүкте қоюдың ертелігін айта аламыз. Көптеген ғалымдар пазырық уақытын б.з.д VI-II (I) ғғ. шектейді. Бұл мәдениеттің қалыптасуына ықпал еткен батыс өңірлерден келген сақ тайпалары деп айтылады, бірақ дәл қандай тайпа екендігі белгісіз, Пазырық мәдениетінің құлауына хундардың экспансиясы әсер етіп, нәтижесінде бір шама пазырықтықтар Орта Азияға жылжып, қалған бөлігі жаңа бұлан-қаба мәдениетін қалыптастыруға ат салысады. Әлі күнге шейін пазырықтың ішіндегі кезеңдеме бір жолға қойылмаған. Қалыптасқан жағдайдан шығудың жолы біздің оймызша: а) кең ауқымда дереккөздерін пайдаланып, сақ көне мұрасын зерттеуде кешенді әдісті қолдану; мерзімдеуде жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін пайдалану; б) археологиялық тұрғыдан әлсіз зерттелінген таулы Алтай аймақтарында қазба жұмыстарын жүргізу; в) Шығыс Түркістан мен Солтүстік Монғолияның материалдарына баса назар аудару; г) зерттеу барысында саяси көзқарастардан ада болу болу қажет деп ойлаймыз.

Аталмыш негізде жұмыс жасалатын болса, Таулы Алтайдағы және іргелес аймақтарда ерте темір дәуірінде жүрген тарихи-мәдени үдірістерді қалпына келтіруге болады.

1 Кубарев В.Д. Пазырыкская культура (Курганы Чуи и Урсула). – Барнаул, 2007. – С. 282.

2 Савинов Д.Г. К выделению ранних и поздних элементов в культуре пазырыкского времени // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. – Л., 1975. – С. 49-52.

3 Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.-Л.: Наука, 1960. – 359 с.

4 Могильников В.А. Курганы Кер-Кечу // Проблемы изучения культуры населения Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1988.

5 Могильников В.А. Некоторые аспекты этнокультурного развития Горного Алтая в раннем железном веке // Материалы по археологии Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1986. – С. 53.

6 Грязнов М.П. Курган как архитектурный памятник // Тезисы докл. на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г. – М., 1961. – С. 22-25.

7 Шульга П.И. Поселение Чепош-2 на Средней Катуни // Археология, антропология, этнография Сибири. – Барнаул, 1996. – С.106-123.

**Б. Қалнияз, ғылыми қызметкер,
ҚР Мемлекеттік орталық музей, Алматы қ.**

XIX ғ. II-ЖАРТЫСЫ – XX ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ЖЕР ҚАТЫНАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАР МЕН ШКІРЛЕР

«Қазақтардағы артық жерлерді алу қажет» – деген ұран XX ғасырдың басында күнделікті талқыға түсетін сұрақтардың біріне айналды. 1896-1903 жылдар аралығында Ф. Щербина экспедициясы, 1908-1910 жж. граф К.К. Паленнің Түркістан өлкесінде жүргізген сенаторлық тексеру комиссиясының жұмыстары, Столыпиннің «аграрлық реформасы» да қазақтарды жерінен айырып, жер иелену құқығы мен дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығы жүйесін түбірімен өзгеріске ұшырауына жұмыс жасады.

Артық жерді табу үшін жерге қатысты сұрақтар таласқа түсті, мұнда негізгі талас рулық қоғам, дәстүрлі шаруашылықты сақтап қалу, егіншілікке өтіп қала салу, қоныстандыруды жалғастыру қажет пе деген сауалдар төңірегінде өрбіді. Бұл мәселе бойынша қазақ зиялылары, кадеттер, трудовиктер, октябристер, социал-демократтар, яғни әр түрлі ағымдағы партия мүшелері өзінің көзқарастарын білдірді. Олардың қарама-қайшылыққа тола көзқарастары мен екі жақты пікір көзқарастарын көрсету, жерге қатысты мәселенің теориялық жағын талдау негізінде оның объективті бағасын көрсету өзекті деп бағалаймыз.

XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ өлкесіне, казак әскерлерінің орналастырылуы және орыс шаруаларының қоныстануы, әкімшілік жүйедегі реформалар негізінде қазақ жерінің Ресей мемлекетінің

меншігіне айналуы, жерге қатысты мәселені шиеленістіріп жіберді. Қазақ руларының жерге құқына, қатысты мәселе 1896-1903 жылдар аралығында Ф.Щербина экспедициясы басқарған комиссияның 13 томдық жинағындағы П.А. Румянцев, В.А. Кузнецов, П.А. Скрыплевтің еңбектерінде, этнограф Аристов, I Мемлекеттік Думаның депутаттары Ә. Бөкейханов, Т.И. Седельниковтың, халықшыл партиядан Клеменц, оңшыл кадет Кауфман еңбектерінде теориялық негіздері көрсетіледі. Бұл еңбектерде жерге рулық меншік, қазақтарда жерге меншік болды ма, XIX ғасырдағы реформалар мен қоныстандыру негізінде меншік құқы қалай өзгерді – деген сауалдардың төңірегіндегі мәселелер қарастырылды.

1822 және 1824 жылғы Жарғылар қазақтардың билік жүйесіндегі рулық құрылымды қозғаған жоқтың. Ресей 1861 жылғы реформадан кейін, орыс шаруасын басыбайлылықтан босата отырып, оны шеткері аймақтарға қоныстандыру арқылы ең оңай жолмен жер мәселесін шешіп алғысы келді. Алайда, 1867-1868 жылғы Ережелер негізінде ғана қазақтардағы рулық жүйе өзгеріске ұшырап, жаңа құрылған болыстар, ауылдар территориялық принцип негізінде және қыстаулары бойынша біріктірілді. Уақытша Ереже территориялық құрылымға енген өзгерістермен бірге жерге қатысты жаңа өзгеріс алып келді. 1868 жылы 21 қазандағы «Басқару туралы Уақытша Ережеге сәйкес» 210 баб бойынша «қазақ қоныстары алып жатқан жерлер» мемлекеттік жер деп танылып және қазақтар енді жерді қоғамдасып қана пайдаланатын болды. Жерді пайдалануға қарай қыстау және жайлау деп бөлінді.

Қазақстанның оңтүстік аймағындағы қазақ жерлерінің Ресей меншігіне айналуын 1886 жылғы Түркістан өлкесін басқару туралы Ереже заңдастырды. 1891 жылғы 25-наурыздағы «Ақмола, Семей, Орал, Торғай, Жетісу басқару туралы Ереже» жерді пайдалану, жерді иелену туралы барлық баптарды заңдастырды. Ереженің 119 бабына сәйкес ормандар мемлекеттің меншігі болып жариялап, ал 120 бабқа сәйкес қазақтардағы артық жерлердің барлығы Мемлекеттік мүлік министрлігінің қарауына өтіп, қазақтар артық жерлерді пайдалану құқынан айрылды. 126 бабқа сәйкес қазақтардың өз жерлерін жалға беру құқы шектелді.

1889 жылғы «Село тұрғындары мен мешандарының қазыналық жерлерге өз еркімен қоныстануы туралы Ереже» қоныс аударушыларға қазақ даласына еркін енуіне жаңа мүмкіндіктер берді. 1891-1892 жылғы Ресейдегі аштықтан кейінгі қоныстанушылардың жүйесіз келіп қоныстануы және Сібір теміржолының салынуына байланысты мемлекеттің өзі қазақтардағы «артық жерлерді» алу деген сылтаумен Щербина басқарған экспедицияны Ақмола, Семей, Торғай облыстарының 12 уезін зерттеп, қазақ жерлерін алу әрекетін одан әрі жалғастыруды бұйырды.

1898 жылдан бастап орманды саяжайға айналдыру қажет деген мақсатпен барлық ағаш өскен жерлер алынды. XX ғасырдың басында жер мәселесінің шиеленісуі өзінің шарықтау шыңына жетті. 1903 жылы қабылданған Ереже және 1906-1911 жылы Министрлер Кеңесінің төрағасы П.А. Столыпиннің аграрлық реформасы және орыс шаруасын жердің иесі етіп бекітуге арналған Заңдар Қазақстанға жаппай көшу легін өсіріп жіберді.

Орыс шаруасының қазақ жерінің иесіне айналуы үрдісінің қалай жүзеге асу барысын талдау үшін, қазақтардың жерге құқының маңызын ашып алу қажет.

Қазақтардың жерге құқы көптеген авторлардың еңбегінде көтерілді. Бұл жөнінде Ресей Мемлекеттік Кеңесінің Мүшесі, Сырдария облысының әскери губернаторы (1883-1893), Түркістан генерал-губернаторы және әскери округ қолбасшысы (1903-1908) қызметтерін атқарған Н.И. Гродеков ашық жазған: «1867 жылғы заң бойынша... іргелі руларға бір рубасының билік жүргізуі саяси тұрғыда зиянды деп есептелді, сондықтан да қазақ руларын ыдырату үшін көшпелі ел-жұртты болыстар мен ауылдарға бөлшектеп жіберу көзделді. Осындай мақсатпен 1867 жылы болыстар құрылып, оған мүмкіндігінше әр түрлі рудың адамдары топтастырылды» [1, с.13].

Белгілі этнограф Н.А. Аристов XIX ғасырдағы қазақтардың рулық негізде жерді пайдалану жүйесін былай деп көрсетеді: «Жайылымдық жердің жетіспеуі, малдың көбеюі, ішкі таластарды күшейтті. Ақырында шабуыл соғыстар рулардың топталуына алып келіп, жаңа Туыстық одақтардың құрылуына алып келді. Ішкі таластар нәтижесінде күшті рулардың билеушілерінің рөлі артты. Оның жанына туысқандарынан бөлек басқа да рулар топтаса бастады» [2, с. 56]. Автор, орыс шаруалары қоныстанғаннан кейінгі басталған алғашқы шиеленістерді көрсетеді.

XIX ғасырда Ресей әкімшілігінің алдында қазақтарда руды сақтау қажет пе деген мәселе өткір тұрды, зерттеушілердің бір бөлігі руды бөлшектеу қажет деген көзқараста болса, келесі бөлігі сақтап қалу қажет дегенді ұстанды. Рулық қауымды қолдаудың қажеттілігі жоқ, оны ерікті Одаққа айналдыру қажет – деп жазды Л. Чермак [3, с. 11].

Ал, орыс революционері – халықшыл Клеменц «Заметки о кочевом быте» деген мақаласында ру жөнінде былай деп жазды: «Қазіргі новаторлар рулық тұрмыста артта қалған оны құрту керек деп жазады. Олар рулық құрылысты қаншалықты сынағанымен оның кейбір жақтарының мәдениеті дамыған қауымда да сақталып отырғанын айтпайды. Ру дегеніміз бұл туысқандардың бір отбасы. Руластар бір-біріне көмек көрсетеді, қорғайды, қиын жағдайда қалдырмайды. Ру ұранын айтқанда олар көмекке ұмтылады» [4, с. 47].

«Қазақ халқының барлық экономикалық және әлеуметтік өмірі руға негізделген. Руластар бірге көшті, бірге мал бақты, барымтаны да бірге жасады. Сыртқы жауға да бірге соғысты, бірге той – жиындарды,

салт – дәстүрлерді де өткізді. Рудан бөлек қазақ әлсіз болды. Ол өзінің еркіндігінен айырылады» деп жазды П.П. Румянцев [5, с. 66]. Ол қазақтардағы рулық құрылымның маңызы жөніндегі жоғарыдағы Клеменцтің ойларын қайталайды.

Рудың жерге құқы және рулық жер иелену құқы мен XIX ғасырдағы жерді иелену құқына енген өзгерістер де зерттеушілер еңбектерінде талданады. Л.Чермак «Жердің жоғарғы билеушісі рулық қауым, олардың араласуымен жерді пайдалануда жақсы жайылымдық жерді бөлу реттеледі. Рулық қауым билігінің күштілігін кей жағдайларда жеке бөлек қыстауларды біріге пайдаланудан көреміз, қауым ішінде белгілі бір аймақтың қырылуы қаупі туғанда олар малды басқа руластарындағы қауіпсіз жерге айдады, бұған ешқандай ақы төленбеді. Жерді бөлуде жекелеген тұлға рулық қауымнан жоғары тұрады [3, с. 9]. Жекелеген тұлғалардың ықпалы қауымнан жоғары тұру оқиғасы тәртіп бұзған жағдайда ғана жүзеге асты» – деп көрсетеді [3, с. 21].

Ә.Н. Бөкейханов та Л. Чермактың ғылымға адалдығын жоғары бағалап: «Бұл алдына Алтай тауындай алтын қойсаң ия патша Ескендір бұлай қыл десе де, ғылым жолынан, өз пікірінен қия баспайтын кісі еді» – деп жазады [6, 69 б.].

Қоныстандыру бөлімінің статисті Торғай облысында зерттеулер жүргізген Н.Ф. Дмитрев рудың жерге құқын және оның эволюциясын талдады: «Көшпелі өмірде жер тәртібі әртүрлі рулық топтар арасында шешілді. Белгілі бір уақытқа ғана жерді пайдалану құқығы болды. Олар бір жерден екінші жерге жиі көшкендіктен жолдың ұзақтығына байланысты жайылымды жыл бойы пайдалану құқығы болмады, ірі рулар арасында қатаң шектеушілік болмады. Егіншілік қатынастың дамуына байланысты алғашқы кезде әр түрлі рулық топтардың белгілі бір аймақты тұрақты басып алу әрекеттері болды. Бұл жер пайдалануда ру арасында қатаң белгіленген шекараның болмағандығын көрсетеді. Жер иеленудің негізгі сипатын анықтайтын жайылым болды. Қазақтарға жерді бөлудің қарапайым әдістерінің өзі де белгісіз болды. Шекара «шек» және «ара» деген сөзден шыққан. Яғни, ортадан шық деген мағына береді. Қазақтарда жер иеленуде жердің шекарасы емес, оның ортасы, мүмкін табиғи су көздері қатты қызықтырған болуы керек» сондай-ақ, «Қазақтарда жер иеленудегі негізгі бастама рулық негізде жатыр, бірақ бұл рулық дәстүрлерге қарамастан жерді күшпен алу кезінде жиі бұзылып отырды» – деп көрсетеді [7, с. 5].

Н.Ф. Дмитрев Ресей енгізген заңдардың қазақтардың жерге қатысты дәстүріне қайшы келгені жөнінде: «Қазақтардағы жер қауымының байланысы дәстүрде, рулық негізде жатыр, мұнда мал саны немесе шаруашылық көлемі негізге алынбайды. Сондықтан да қазақтардағы жерді пайдалануды қауымдық емес әкімшілік жағынан реттейтін Жарғының 122 бабы көшпелілердегі дәстүрге сәйкес, жер иеленуге сәйкес келмейді. Даланы болыс, ауылдарға қарай араластыра әкімшілік жағынан бөлу қазақ қауымында жерге қатысты үлкен қиындық пен кедергілер туғызып отыр» – деп анықтайды [7, с. 13].

Сонымен бірге Н.Ф.Дмитрев қазақтардағы жайлаудың маңызы, орыстардың қазақ қыстауларын алғаннан кейінгі қазақтардың жайылымды қалай пайдалана бастағандығын да талдады. «Қазақтарда қауым арасында шекара болмады [7, с. 34]. Қазіргі қазақтарда жер пайдалану жүйесі негізінен белгілі рудың жайылымдық жерді иелену құқығына негізделді. Қысқы жайылымның жетіспеуі байқалады [7, с. 61]. Қазіргі кездегі қауымдық жерді пайдалану формасы қысқы тұрақтар, көктеу, күздеулік жайылымдарды бірге пайдалануға негізделген. Қазақтар ауылын құрып, ауыл маңынан егін егіп, шабындықтарды пайдаланады. Енді олардың арасында нақты шекара белгіленген [7, с. 61]. Қыста мұндай шаруашылықтар бірге жеке қыстау болып тұрады, жайлау, көктеуге көшкенде ауыл болып көшеді. Қазіргі қыстау қазақтардағы жер қауымының бір сипатын көрсетеді. Мұндай күздеуге де тән».

«Жайлаудың маңызы әлі де болса, бұрынғы қалпында сақталып отыр. Жайлау біртұтас рудың немесе бірнеше рудың көші болып табылады. Жайлауға көшкенде бөлініп бір-біріне жақын көшеді [7, с. 64]. Қазіргі кезде жайлаулардың көбісі жайылымдарға айналып және ол кейбір қауымның жеке меншігіне өтті. Жалпы рулық қауымдық жайылымнан, ауыл-қауымының бірте-бірте бөлінуі басталуда. Мысалы, қазір Көкшетау уезінде 491 бөлек-бөлек жер қауымдары бар. Көшпелілерді жермен қанағаттандыру әрбір аймақта әртүрлі [7, с. 65]. Қазіргі көшу қашықтығы қысқарды. Көшудің формасы да жерді пайдалану жүйесіне негізделген. Әрбір шаруашылық ауыл өз көшін бөлек ұстайды [7, с. 82] – деп анықтайды.

В.Астафьев «Колонизация степных областей в связях с вопросом о кочевом хозяйстве» деген еңбегінде Ақмола облысындағы қазақтардың жерге меншік құқы және оның қалай өзгергендігі, жердің алынуы, қыстау, жайлау мәселелерін жан-жақты талдады. Қазақтардың жерге меншік құқының өзгеру себептерін былай көрсетеді: «Қазақтарда жерге жеке меншік болмады, олар қай жерге көшкісі келсе сонда көшіп отырды. Жер көп, ол ешкімдікі емес. Сондықтан да қазақтар өз малымен еркін бір жерден екінші жерге көшіп отырды. Олар тіпті Қытай шекарасында қыстап, жайлауға Семей, Ақмола облыстарына келетін. Бұрын еркін көшкен қазақ қыстаудан жайлауға көшуде еш қиындық көрмеді [8, с. 28].

Автор қазақтардағы қыстауға меншік құқының пайда болуының басталуын былай анықтайды: «Далаға казак, кейін орыс қоныстанушыларының пайда болуымен оларға үлкен көлемде жер алынды

және орыстардың қазақтардың ішкі өмірлеріне араласа бастауы, қазақтардың басқа халықтармен етене араласа бастауы олардың көшпелі шаруашылығын мүлдем өзгертіп жіберді.

Қазақтардың жер иеленуін бірінші өзгерткен олардың қысқы жайылымдарын алу болды, қыстауларды алу 100-150 жыл бұрын басталған еді. Қазақтардың өмірінде қыстау өте маңызды болатын. Олар қыстауды жаз бойы малдың тебіндеп кетуінен қорғады және қыстау орман мен тау арасында қорғалатын, құрғақшылық болмайтын жерлер таңдап алынатын. Орыс қоныстанушыларының пайда болуы қыстаулардың алынуына алып келді» [8, с. 29]. «Қазақтарды орналастыру кезінде әрбір жаңа пайда болған селолар үшін қыстауларды алу басталды, қазақтардың ішкі саяси құрылымы рулық болғандықтан жерді алу әрбір рудың қыстауларынан басталды [8, 29-30-б] – деп көрсетеді.

Қазақтар арасында жерге жеке меншік құқының ерекшелігін былай көрсетеді: «Қазақтар арасында жер иеленуде ерекше рулар қалыптаса бастады, яғни қыстауды бір рудың иеленуі. Қыстауға румен қоныстана отырып, қыстаудағы жерді өз ара бөліске түсірді. Қыстауды румен иелену, әрбір рудың жеке бөлімдері арасында қыстау иелену жүйесін де өзгертті. Бұл қазақтар арасында белгілі уақытқа арналған жерге жеке меншік түсінігін қалыптастырды [8, с. 30]. Күшті бай рулар ең жақсы жайылымдарды иеленді, қыстау құқы мұрагерлік жолмен өте бастады. Рулар бөлім, бөлімше, отбасына жіктелді, бұл жер иеленудің дұрыс бөлінбеу жүйесін туғызды.

В.Астафьев қазақтарда жайлауға ғана меншік құқы сақталынып қалды деп жазады: «Жайлау әлі де болса қауым меншігінде. Әрбір рудың көшіне байланысты оның бағыты, жайылым, көл, құдық көздері барлығы да белгіленген. Егер жайлауға басқа рудың бөлімшесін қабылдағысы келсе олар мұны рудың, ақсақалдардың келісімімен шешіп отырады [8, с. 31].

Сонымен бірге автор қазақ жерлерінің алынуының салдардарын да талдады: – «Отарлаудың күшеюімен қазақтардың көп жерін орыс әкімшілігі алып қойды. Өз жерінен айырылған рулар қазақтардан жерді жалға алуға мәжбүр болды немесе басқа жерге көшіп кетті. Қазір қазақтардың негізгі бөлігі бірге пайдаланатын жайлауларға көшіп жүр. Міне, осы жерлерден өз қыстауларын тұрғызуда. Қазақтардың басқа рулардың жерінен жер алуға құқығы жоқ. Сондықтан да олардың кейбіреулері қала маңында және орыс қазақтарының поселкілерінің маңына тұрақтануда [8, с. 38] – деп қазақтардағы рулық жер иелену жүйесінің өзгеріске түсуінің қандай салдарлары болғандығын осылайша анықтайды. 1896-1903 жылдар аралығында Ф. Щербина экспедициясы басқарған комиссияның жинақтарында да қазақтардағы жер иелену құқына енген өзгерістер, жаңа жер иелену формаларының пайда болуы сынды мәселелер қарастырылды. «Материалы по киргизскому землепользованию» жинағында былай деп көрсетіледі: «Көшпелі үшін аса маңызды қыстау болып табылады» [9, с. 103]. Аймақтағы қоныстанушылардың көбеюі жердің жетіспеуінен қазақтар қыстауды еркін иемдену құқығынан айырыла бастады [9, с. 105]. XIX ғасырдан бастап қазақтарда қыстау мен шабындықтарды иелену құқығы басталды. Қазақтар қыстау шекараларын бөліп жазбаша түрде мұны заңдастырды [9, с. 105].

Қазір қазақтар аз топпен ғана көшеді. Шабындықтарды иеленуде жалпы рулық меншіктен жеке меншік түріне оның аулалық, мұрагерлік түріне қарай өтуде [9, с. 120]. «Жұттан кейін 406 ауылдың бір бөлігі аулалық мұрагерлік жер иеленуге көшті» [9, с. 121] – деп жазды.

Әлихан Бөкейхан қазақ қоғамының рулық-тайпалық құрылымын зерттеп, шежіресін жазып, терең әрі объективті қорытындылар жасап, рулардың қоныстанған елді-мекендерін картаға түсіреді. Алаш қайраткері «Жер мәселесі – өмір сүру мәселесінің ең зоры» деген болатын. Бірінші жалпықазақ сиезінің қаулысында: «Қазақ халқы өзіне еншілі жерге орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін» – делінсе, ал «Алаш» партиясының бағдарламасында: «Учредительное собрание негізгі закон жасағанда жер сыбағасы алдымен жергілікті жұртқа берілсін деу; қазақ жер сыбағасын отырған жерлерден алып орнасақанша, қазақ жеріне мұжық келмеу қажет» – делініп бекітілді [6, 65 б.].

Т.Шонанұлы қазақтардағы жер иелену құқы жөнінде: «Жерді жеке меншіктеп мынау сенікі, мынау менікі деген жоқ. Жер бүтін қазақтыкі. Бүтін Кіші жүздікі, ия, Орта жүздікі, бүтін рудікі. Бір ру екінші ру көшіп қонып жүретін жерге барып кіргісі келсе, араларында кегі болмаса кедергісі жоқ. Жерді мынау егіс, мынау шабындық, мынау күздік деп жіктеп қоруды білмейді. Әр ру дағдыланған бетімен көшіп-қонып жүре береді. Сол замандағы қазақтың тарихын, қонысының жайын жазған Петр Рычков осылай дейді» – деп жазады [10, 106 б.].

Сонымен, қорыта келе айтарымыз, XIX-XX ғасырдың басындағы Ресейдің жүргізген реформалары мен қоныстандыру саясаты қазақтардың жер иелену құқын да өзгертті. Қазақтар арасында қыстаудың жеке меншікке өту құбылыстары басталды, яғни бұрынғы рулық меншік түсінік санадан бірте-бірте жойылды және қазақтарда бұрын болмаған жерді орыстардан жалға алу үрдісі шықты.

1. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. – Т. 1. – Ташкент, 1889. – С. 13.

2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб.: тип. С.Н.Худякова, 1897. – 187 с.

3. Чермак Л. Формы киргизского землепользования // Сибирские вопросы. – СПб., 1908. – № 42-42. – С. 5-12.

4. Клеменц Заметки о кочевом быте // Сибирские вопросы. – 1908. – № 49-52. – С. 8-58.

5. Румянцев П.П. Уезды Жетысу. – Алматы, 2000.
6. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – 384 б.
7. Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. – Алма-Ата-Москва: Казахстанское краевое издательство, 1936. – 149 с.
8. Астафьев В. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // Записки Западно-Сибирского Отдела ИРГО. – Кн. 18. – Вып. 2. – Омск, 1885. – С. 2-62.
9. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. – Т. I. – Воронеж, 1898. – С.140.
10. Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. – 222 б.

**Ә.А. Солтангельдин, 2 курс магистранты,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.**

ШЫҢҒЫСТАУДАҒЫ ТЕКЕБҰЛАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Шығыстан батысқа қарай шөккен түйедей көлбей түсіп, екі жүз шақырымға созылып жатқан әйгілі Шыңғыстау онша биік емес. Тіпті, ең биік жотасының өзі (Ханшыңғыс) 1120 м ғана. Бірақ оңтүстікке қарай көсіле түсіп, бір жағы – Ақшатау сілемдері арқылы атақты Тарбағатай тауларымен, бір жағы–Абыралы шоқыларымен астасып, тамырша тарасып жататын Шыңғыстаудың картадағы белгісі елеусіз болғанмен, тарихтағы орны–оқшау, өмірдегі өрісі–ұзақ. [1, 64 б.].

Шығыс Қазақстан өңірі ескерткіштерге өте бай аймақ. Бұл өңірде тас ғасырынан бастап, орта ғасыр ескерткіш туындылары қайталанбас ерекшеліктерімен көз тартады. Қола дәуірі мәдениетіне тән сондай ескерткіштердің бірі Абай ауданы территориясындағы Сарыкөл көлінің шығысында 8 шақырым жерде орналасқан Сарыкөл-І ескерткіші. Бұл қорым үлкенді-кішілі 30-дан астам қорған-қоршау мен тас қоршаулардан тұратын қола ғасыры қорымы. Олардың барлығы орталық (№10) қорған-қоршауы маңайына топтастырылған. Жоспарда қорғандар шаршы, төрт-бұрышты, шеңбер болып көрсетілген. Орталық Қазақстанда көптеген жылдар бойы ғылыми зерттеу жұмыстар жүргізген академик Ә.Х. Марғұлан қола дәуірінің кезінде өмір сүрген тайпалардың тастан жасалған тұрақты қоныс жайларын және жерленген адамдардың бастарына тұрғызылған құрылыстарды өз кезіндегі архитектураның тамаша көріністері деп жазып кеткен болатын [2, 15 б.]. Сарыкөл-І қорымындағы құрылыстар өздерінің құрылысы жағынан алғанда әртүрлілігімен айтылған пікірге дәлел бола алады.

Шыңғыстаудағы ескерткіштердің көптігі және олардың құрылыстарының қайталанбас үлгілері ертеден-ақ ғалымдар назарын аударған. Мысалға, Шыңғыстаудағы ескерткіштер туралы 1896 жылы Семейлік өлкетанушы В. Никитин былай деп жазған: «Археологиялық жағынан Семей уезінің өте қызықты ауданы оның оңтүстік шекарасы, әсіресе Шыңғыс тауы. Мұнда топырақ үйіндісі бар немесе үйіндісі жоқ тас қоршаулар көптеп кездеседі» [3, с. 16].

Сарыкөлдегі ескерткіштер ғылыми түрде алғаш 1947 жылы Орталық музейдің қызметкері Л.К. Нифонтова тарапынан зерттелген болатын. Зерттеу барысында Сарыкөл маңындағы тас құрылыстарының ерекше бітіміне назар аударған, бірнеше қорымдары тізімге алып, олардың бірнешеуіне қазба жұмыстары жүргізген. 1949 жылы С.С. Черников басшылығындағы ШҚАЭ ескерткіштерді жоспарға түсіріп, қазба жұмыстарын жасады. Семей облысы Абай ауданы Сарыкөл колхозына қарасты Шыңғыстау тауларындағы қорымдарға рекогносцировка жүргізілді. Барлығы төрт қорым тіркеуге алынды, солардың ішінде ең қызықтысы Текебұлақ өзені бойында орналасқан ескерткіштер. Қорым 36 қорғаннан тұрады және ірі гранит тақтатастармен айналдыра қоршалған. Қорғандар дұрыс шеңбер формасында жақсы сақталған, алайда кейбіреуінің ортасында тонаушылардан қалған шұңқыр іздері бар. 1947 жылы Қазастанның Орталық мұражайы жүргізген барлау және қазба жұмыстарының нәтижесінде ескерткішті андрон мәдениетіне жатқызу керектігі анықталды. Осы өлкедегі ірі қорғандардың диаметрі 30 метр, есепке алынған қалған 3 қорым кейінірек кезеңдердікі, мерзімделу уақыты жағынан алғанда ерте көшпелілер дәуіріне жатады. Кейбір қорғандар сыртқы құрылысына қарағанда Құлажорға мәдениетімен ұқсас, олар ірі тас қоршаулардан тұрады, биіктігі 2 метр, диаметрі 50 метр, плиталармен шеңбер тәрізді қоршалған [4, с. 14].

1999 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессор Ә.Т. Төлеубаев басшылығымен және Шәкәрім атындағы СМУ біріккен Шыңғыстау экспедициясы осы қорымда зерттеу жұмыстарын жүргізді. Зерттеулер Шыңғыс ішіндегі, оның шығыс сілемдеріндегі қола ғасыры ескерткіштерімен шектелмей, оңтүстік-батыста Бақанасқа, батыста – Машан тауы, Шаған суына дейінгі үлкен аймақта жүргізілді. Нәтижесінде Қопа алқабы, Шалқар, Сарыкөл, Машан т.б. жерлердегі мол ескерткіштерді зерттеудің көп жылдарға бағытталған жоспар-бағдары жазылды [5].

2002 жылғы маусымда аталған оқу орындарының қатысуымен экспедиция осы өңірдегі ескерткіштерде барлау және қазба жұмыстарын жалғастырды. Нәтижесінде орта қола заманының екі тас қоршауы және соңғы қола дәуірінің қорған-қоршауы мен тас шеберханасы қазылды.

№1 қорған-қоршау (орталық). Теке бұлағының оң жағалауының екінші террасасында, су арнасынан метрдей жерде орналасқан. Қорған қоршау диаметрі метр, қазбаға дейінгі биіктігі 1,3 м. Қорған гранитті тақта тастармен қоршалған, тақта тас орынында жоқ, оны қоршаудың бос орындары дәлелдейді.

Қорған қоршау ортасы тонаушылардың іс әрекеті нәтижесінен қазбаға дейін-ақ ойыңқы болды. Ойықтың орталық бөлігінде ұштары батыс-шығыс бағытында тас тұғыр жатты. Тұғыр өлшемдері: ұзындығы- 207 см, ені басы 27 см, ортасы 56 см, төменгі жағы 67 см. Тас тұғыр төбесіндегі дөңгелек тостаған тәрізді ойықша диаметрі- 21см. Қорған қоршаудың оңтүстік шығыс бағытындағы тақталар жерге қанша шегенделіп жатқандығын анықтау үшін қазба салынды. Қазба нәтижесінде тақталар өлшемі анықталды. Әрбір қоршау тақтаның көлемі әртүрлі. Тақталар биіктігі 180-195 см, ені 70-100 см, қалыңдығы 18-24 см.

Орталық қорған-қоршауды орта тұсынан оңтүстік-солтүстік бағытымен қиятын ені 3 м траншея жүргізілді. Траншея негізінде ішкі қоршау ашылды. Ішкі қоршау өте күрделі аралас конструкция, қоршаудың оңтүстік-батыс жағы тік қойылған тақталармен көмкерілсе, шығыс және батыс қабырғалары тас қалаулардан тұрады.

Ішкі қоршау ортасынан екінші тас тұғыр ашып алынды. Өлшемдері: тұрқы-175 см, ені 18 см (бас жағы), ортасы 44 см, төменгі жағы 33 см. Орталық нүктелерден солтүстік шығысқа қарай 3,5 м жерде, 80 см тереңдікте ыдыс ернеуі мен мойнының сынығы қазып алынды. Қалыңдығы 7 мм, тіс штамптымен салынған үшбұрыш және меандрлар өрнегі бар.

Ішкі қоршауда орталық нүктеден солтүстік-шығысқа қарай 4,1 м жерде, 84 см тереңдікте ыдыс түбі табылды. Диаметрі 10,2 см, қалыңдығы 7 мм ашық қоңырқай сұр түсті.

1 м тереңдікте арасы 70 см көлденең жатқан екі тас тақта анықталды. Тақталар астында ұзын жағы батыс-шығыс бағытындағы тас жәшіктер ашылды. Оңтүстік жәшік солтүстік жәшіктен анағұрлым үлкен. Жәшіктер ішіндегі топырақ ұсақ сүйектермен араласқан. Ешқандай заттар табылмады.

Орталық қорғанның оңтүстігінде 120 м жерде орналасқан. Диаметрі 8 м, биіктігі 0,6 м келетін бұл қоршаудың ішкі құрылысы дұрыс шеңбер және сыртқы шаршыға жақын тікбұраш. Тікбұғыш қоршау сыртқа қараған жағы түзуленіп сындырылған үш-төрт қатар ірі жалпақ тастардан қаланған қабырға бойымен көбінесе тастардың ұзынша жағы қойылған. Төртбұрыш көлемі: солтүстік-оңтүстік бағытта – 8,5м, батыс-шығыс бағытта – 7,5 м (қоршау ортасымен). Қабырғалар биіктігі: шығыс қабырға 56-62 см, оңтүстік қабырға 46-47 см, солтүстік-батыс қабырға 37-42 см. Ішкі, шеңбер құрылысының тастары шеңбердің ішіне қарай қисайта қырымен қойылған тастар. Шеңбер қоршаудың диаметрі: тастар сыртымен 506 см.

Қоршаудың беткі қабатын ашу барысында ішкі шеңбердің орта тұсында 70 см тереңдікте жайпақ түпті, сыртқы қара, бүйірі шығыңқы керамика сынықтары алынды. Ыдыс лабораториялық жағдайда қалпына келтірілді. Ыдыс тұрқы 14,2 см, қабырға қалыңдығы 0,5 см, ыдыс бүйірінің диаметрі 16 см, түбінің диаметрі 8,4 см. Өрнектелуі: сызық штамптымен салынған үшбұрыш және «шырша» өрнектер ыдыстың жоғарғы жағына және бүйіріне салынған.

60 см тереңдікте қабір шұңқырын жапқан тақта тас сынықтары ашылды. Бұл қоршауда да қос жерлеу болды. Қабір шұңқырлары кезінде жанымен қойылған екі тақта таспен жабылған. Солтүстік шұңқыр бетін жапқан тас тақтаның біреуі орнында жоқ. Оңтүстік шұңқыр бетін жапқан тас тақтаның біреуі сау, екіншісінің сынықтары ғана бар. Тақталар алынып ылырдың астында шығыс-батыс бағытындағы қабір шұңқырлары анықталды. Шұңқырлар көлемі: оңтүстік шұңқыр құрылысы тас тақта да, солтүстік шұңқыр таза цисталық қалау. Шұңқырлар іші-қиыршық тас аралас тоңырақ.

Солтүстік шұңқырды қазу барысында 28 см тереңдікте, көлемі 65x55x4 см болатын тас тақта сынығы шықты. Адамның күйген сүйектері көптен кездесті. Солтүстік шұңқырда 77 см тереңдікте, шұңқыр бұрышында, шығыс қабырғадан 11 см қашықтықта андрондық дәстүрге тән тұтас керамикалық ыдыс табылды. Ыдыс тұрқы 14,9см, қабырғаның қалыңдығы 0,5 см, бүйірінің диаметрі 17,9 см, түбінің диаметрі 9,5 см. Негізгі өрнектері үшбұрыш («жалауша») және оның тізбектері.

Оңтүстік шұңқырдан керамиканың ұсақ сынықтары мен күйген сүйектер шықты. Екі шұңқырда да өртеп жерлеу орын алған. Диаметрі – солтүстік-оңтүстік бағытымен 506 см, батыс-шығыс бағытымен 390 см, төртбұрышты қоршау. Қоршаудың шығыс қабырғасының орта тұсында қырымен тік қойылған екі тақта тұр. Олардың көлемі: 92x50 см және 92x32 см. Тақта қалыңдығы 10-12 см. Қоршаудың батыс жағында екі, солтүстік жағында тағы бір кішірек жалпақ тастар ұзын жағының қырымен қойылған. Олар сыртқа қарай біршама қиғаштау тұр. Оңтүстік қабырғадағы тастар жалпағынан қойылған.

Қоршаудың орта тұсында құлап жатқан тұғыр бар. Тас тұғырдың ұзындығы 162см, қалыңдығы 20-24 см. Мұндағы бір деңгейде қос жерлеу анықталды. Оңтүстік шұңқырдың бетін жапқан тақталар орнында жоқ. Тек шығыс жағының сынығы сақталған. Шұңқыр көлемі 162x80 см Бұл шұңқардан екі ыдыс қазып алынды.

«Кішірек» ыдыс 76 см тереңдікте, шығыс қабырғадан 43 см, оңтүстік қабырғадан 9 см аралығында жақсы сақталған күйінде табылды. Ыдыс тұрқы 13,9 см, бүйірінің диаметрі 16,5 см, түбінің диаметрі

10,1 см, қабырға қалыңдығы 0,5 см. Өрнектелуі: ыдыс мойынының жоғарғы жағы тіс штампымен салынған, ұшы оңға қаратылған үшбұрыштар. Ыдыс қабырғасы өрнектелмеген.

«Үлкен» ыдыс шұңқырдың солтүстік-шығыс бұрышында 85 см тереңдіктен қазып алынды. Ыдыс тұрқы 14,9 см, бүйірінің диаметрі 19,7 см, түбінің диаметрі 10 см, қабырға қалыңдығы 0,6 см. Өрнектелуі: кесік өрнекпен салынған шырша өрнегі. Ыдыс бүйірінде балшығы алынған қос жолақ. Солтүстік шұңқыр көлденеңнен қойылған екі тақта таспен жабылған. Олардың көлемі – 127x69 см және 95x69 см Тақталар астында ұзындығы 166 см, ені 86 см қабір шұңқыры анықталды. 55 см тереңдікте солтүстік қабырғадан 13 см, батыс қабырғадан 72 см аралығында керамика сынығы табылды. 92 см тереңдікте, шығыс қабырғадан 18 см, солтүстік қабырғадан 24 см қашықтықта сүйек ыдыс мойны қазып алынды.

Қабір шұңқырларының екеуінің де құрылысы таза цисталық қалау. Өртеп жерлеу екі шұңқырда да орын алған. Орталық қорғанның шығысында 60 метрдей жерде орналасқан 10x15 м көлемінде қазба салынған. Қазбаға дейін ірі тас тақта бөліктері көрініп жатты. Топырақтың екі қабаты 40 см алынған соң тақталар конфигурациясы анықталды және тас өңдеу құралдары табылды. Шеберханада ежелгі құрылысшылар ірі 24 тақта тас қалдырған. Олардың кейбірі тас тұғыр дайындамалары болуы да мүмкін. Дайындалған кейбір тақталар көлемі жағынан өте үлкен.

Олардың ірілері қазбаның орталығынан көлемі 188x102 см және шығыс бөлігінен көлемі 174x94 см ашылған тақталар. Басқалары біраз кішірек. Қазбаның орта тұсынан, шығысқа таман бір бұрышы екінші тақта астына кіріп жатқан алыс тас орналасқан. Көлемдері 160x64 см және 133x52 см. Бұл екі тас көлемі 362x86 см, қалыңдығы 25 см қазба ортасында орналасқан. Біз «қайық» деп атаған бұл тақта тас тасты тегістеу құралы міндетін атқаруы мүмкін. Тас тұғырдың үш дайындамасы табылды Біріншісі: көлемі 295x40x30 см қазбаның солтүстігінен; екіншісі көлемі 167x43x22 см қазбаның орта тұсынан; үшіншісі: көлемі 185x43x22 см солтүстік-шығыстан қазып алынды. Шыңғыстауда 2002 жылы зерттеу жұмысын жүргізген археологиялық экспедиция өз жұмысын табысты аяқтады. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде біршама қорытындылар жасалды. Қабір үстіне тұрғызылған құрылыстар әртүрлі болып келеді. Құрылыс өнерінің шоқтығы биік үлгілері жерлеу комплекстерінен көрінетіндігі айқындала түсті. Құрылыстарды салуға ірі тастар мен гранит тақталарын қолдану, құрылысты топырақпен бастыру олардың жақсы сақталуын қамтамасыз етті [6, 199 б.].

Осыдан 2200-2000 жылдар бұрын салынған сол құрылыстардың өзіндік ерекшеліктерін тануда Шыңғыстау ескерткіштерінің берері мол.

Қазылған қорған-қоршау мен екі қоршауда да батыс-шығыс бағытындағы қос жерлеулер болды. Қабір шұңқырлары құрылыстары да біркелкі емес. Тас жәшіктер де, цисталар да кездеседі. Жерлеу құрылысының өзгешелігі №10 қоршаудағы қабір шұңқырының бірі тас жәшік, бірі циста болуы. Екі қоршауда да адамды өртеп жерлеу орын алды. Ал орталық қорған-қоршауда адамды жерлеу ғұрпының болғандығын күймеген ұсақ сүйектер дәлелдейді. Зерттелген ескерткіштердің әрбіреуінде бірден-екіден тас тұғырлар табылды. Олардың жоғары жағы кесенің көлеміндей болып ойылған. Олардың түсінігі бойынша осы ойыққа жаңбыр жауғанда су толып, оны құстар ішіп, жерленген марқұмның жанын аспан әлеміне әкетеді деп ойлаған. Яки болмаса қазіргі қазақтар сияқты қайтыс болған адамның басына сол ойыққа май құйып шырақ жаққан. Мұндай тас ұстынның төбесіндегідей ойықтың орнына біздің кезіміздің өзінде Оңтүстік Қазақстанда мақала авторларының бірі зираттағы қайтыс болған адамның басына тұрғызылған белгі тақтаның төменгі жағына кесені орнатып қойғанын өз көзімен көрген. Бұл рәсімдік маңызы бар дәстүрдің қазірге дейін жалғастығын тауып келе жатқандығы.

Табылған заттардың негізін керамикалық ыдыстар құрады. Тас құрылыстары мен керамика ыдыстар Сарыкөл I ескерткішін Орталық Қазақстан ескерткіштерімен жақындастырады. Алайда нақты пікірлер айтуға ерте, зерттеу жұмыстары жалғасын табуы керек, яғни бұдан да әлдеқайда көлемді тың материалдар жинақталуы қажет.

Қайткенмен де, Шыңғыстаудағы қола ғасырының таңғажайып құрылыстары Қазақстанды мекендеген көне тұрғындар дүние танымын, шаруашылығын, рулық байланыстарын тануға септігін тигізеді хақ.

1. Матаев. Х. Шыңғыстау. – Алматы: Өнер6 1991. – 57-64 бб.

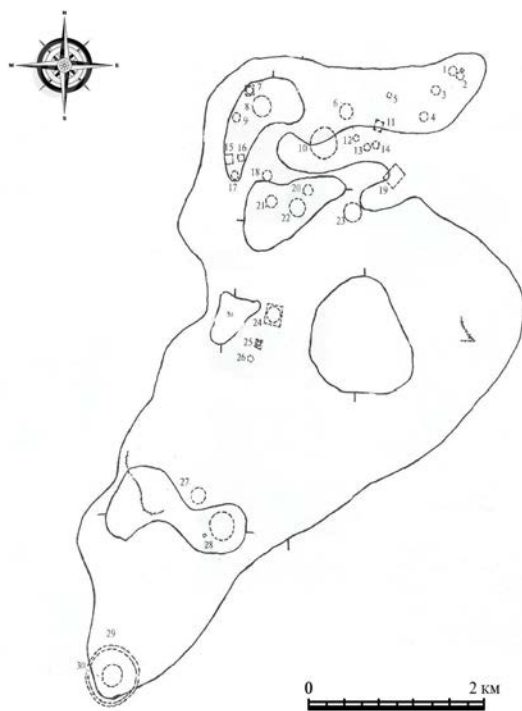
2. Марғұлан А.Х., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана, – Алматы, 19597 – 280 б.

3. Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. – М.-Л., 1960. – № 88. – 272 с.

4. Черников С.С. Отчет о работе Восточно-Казахстанской археологической экспедиции за 1949 г. (1-вариант) // Архив Института археологии имени А.Х. Маргулана. – Ф. 11, д. 176, связка 13. – 34 с.

5. Төлеубаев Ә.Т., Омаров Ғ.Қ. Тарбағатай теріскейінің жаңадан ашылған археологиялық ескерткіштері // «Бұзылып жатқан тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеу және оларды туристік нысандарға енгізудің өзекті мәселелері» атты далалық-тәжірибелік семинардың материалдары (3-4 шілде, 2010 жыл). – Алматы, 2011. – 52-63 бб.

6. Самашев З., Ермолаева А., Куш Г. Қазақ Алтайының көне қазыналары. – Алматы: Өнер, 2008. – 199 б.

А.Ә. Ораз, 2 курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ, Алматы қ.

АЛТАЙ МЕН ТАРБАҒАТАЙ САҚТАРЫННЫҢ ДІНИ СЕНІМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстанның шығыс өңірі ерте темір дәуірінің ескерткіштері жақсы зерттелген өлкелердің бірі болғанымен, әлі де түйткілдері бар мәселелер баршылық. Себебі осы күнге дейін сол қоғам халықтарының тұрмыс – тіршілігін жан-жақты көрсеткен жүйелі еңбек жазыла қойған жоқ. Оның үстіне қарастырып отырған аймақта шаруашылықтары бір болғанымен, діни-ғұрыптық салт-санасы әртүрлі тайпалар тіршілік етті.

Бізге бұл тайпалардың түр-келбеті әсіресе, тайпа басшыларының қорғандарындағы қазба жұмыстары арқылы белгілі болып отыр. Аримаспылардың басшысы Алтай тауларының Пазырық, Тұяқты мекендерінде және Берел, Катон-Қарағай аудандарында жерленген. Ал сақ тайпасының басшысы – Тарбағатай ауданының Шілікті алқабында, Ақсуатта және Іленің оңтүстіктеріне жерленген. Оларды барынша арулап қымбат киімдер, қару-жарақ, азық-түлік, әр түрлі ыдыс-аяқ, екі жүзге жуық ерттелген ат пен күнді өлген аримаспы басшымен бірге жерлеген. Сақ қорғандарында жылқылар болмаған, ыдыс-аяқ азырақ, бірақ киімдері алтынмен әшекейленген, өте қымбат заттармен көмілген. Алтын заттарды көп қойған. Аримаспылықтарға қарағанда қорғандары биік болған. Бұл тайпалардың мәдениеті, жерлеу ғұрыптарындағы ерекшеліктері, шаруашылықтары археологиялық зерттеулер негізінде белгілі болып отыр. «Ерте көшпелілердің» бақташылықтан көшпелілікке ойысуы олардың тіршілігінде, мәдениетінде көптеген өзгерістер әкелді. Қолдарында бар малдарын басты байлық деп есептеген олар малдарына жақсы жайылым іздеу мақсатында көптеген жерлерді игеріп, әртүрлі көршілес тайпалармен қарым-қатынасқа түсе бастады. Мұның өзі әртүрлі мәдениеттердің тоғысуына әкеліп, ол тайпалардың жерлеу ғұрпына әсерін тигізді. Мұндай ерекшеліктер қарастырылып отырған аймақтағы ерте темір дәуірі ескерткіштерінен жақсы байқалады. Әр түрлі көшпелі тайпалардың бір-бірімен араласуы, тіршіліктерінің ұқсастығы негізінде оларға ортақ материалдық мәдениеттің белгілері пайда бола бастайды.

Еуразия белдеуінде осы уақытта қола ауыздық, қанжардың бірдей түрі, үшкір жебелер пайда болды. Үлкен қола қазандардағы, бірдей формадағы бейнелеу өнері «аң стилі» немесе «скиф өнері» деп аталады. Бұл стильдің көне әрі тамаша үлгілері еліктің, бүркіттің, барыстың, қабанның, балықтардың

бейнесіндегі алтын әшекейлер 1960 жылы Шілікті алқабында №5 қорғанды қазу барысында және 2003 жылғы Шілікті-3 №1 (Бәйгетөбе) қорғанынан табылған соңғы жәдігерлер.

Тақырыбымыздың негізі болып отырған өңірдің ерте көшпелілер мәдениетінде ұқсастықтарымен қатар айтарлықтай ерекшеліктері де бар.

Шығыс Қазақстан территориясындағы ерте темір ескерткіштері негізінен Ертіс өзенінің аңғарларында, тау беткейлерінде және далалық кең жазықтарда орналасқан. Көп жылдар бойы Қазақстанның шығысында археологиялық қазбалар жүргізген С.С. Черников аталған өңірдің темір дәуірі ескерткіштерін екі үлкен археологиялық кезеңге бөлді: б.з.д. VII–IV ғғ. және б.з.д. III ғ. – б.з. I ғғ. [1]. Жерлеу құрылыстарынан алынған материалдарға сүйеніп, көрсетілген хронологиялық кезеңдердің алғашқысының өзін солтүстік және оңтүстік топ деп екіге бөлуге болады. Бұл ескерткіштер бір ауданда, яғни көршілес орналасып, белгілі бір дәуірге жатқандарымен өзара бірнеше белгілеріне қатысты ажыратылады.

Солтүстік топ ескерткіштері – Ертіс өзені мен салаларының жоғарғы ағысында жазықты жерлерде орналасқан. Оларға тас пен топырақ үйінділі қорғандар, қабірдің солтүстік қабырғасын бойлай ауыздықталған жылқылардың жерленуі және өлікті жерлеуге ағаш қима – тағанның пайдалануы тән. Осындай белгілерге қарап бұл ескерткіштерді айна қатесіз Таулы Алтайдағы Пазырық мәдениетіне жатқызуға болады. Бұл аймақтарда біраз жылдар зерттеулер жүргізген А.В. Адрианов, С.В. Киселев солтүстік топқа жатқызылған бұл ескерткіштердің алғашқы кезеңін «майемер» заманы деп белгіледі [2]. С.С. Черниковтың пікірінше солтүстік топтағы ескерткіштерді жасап қалдырушылар Геродоттың жазбаларындағы аримаспылар болып табылады [1, с.133].

Қарастырылып отырған өңірдің оңтүстік тобында ескерткіштер Зайсан ойпатында және Тарбағатайдың беткейлерінде топтасқан. Бұл топқа жатқызылған ескерткіштер топырақтан үйілген обалармен, қабір үстін ағашпен жабумен немесе бөренелерден салынған қабірханалармен және қабір шұңқырына шығыстан жер асты жолының (дромостың) қосылуымен ерекшеленеді. Мұндағы «патша» қорғандарының құрылысы өте күрделі болып келеді. Оларды тұрғызуда үгітілген саз балшық пен шым пайдаланылып, обаның етегіне шеңберлене тастар төселетін болған. Жерлеу рәсімінде керамика көп ұшыраспайды және құлдар мен жылқыларды жерлеу кездеспейді. Бұл топтағы ескерткіштерге 1916 жылғы А.В. Адрианов Майемер аңғарында қазған қорғандар, Шілікті даласындағы обалар (1949, 1956, 1959-1963 жж. – Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмыстары және 2003 жылдан бері Шілікті археологиялық экспедициясы жүргізіп келе жатқан зерттеулер), Усть – Бөкен, Славянка, Юпитер ауылдарының маңындағы қорғандар (С.С. Черников) бастаған ШҚАЭ-ның жұмыстары жатады [3]. Бұл аталған ескерткіштермен қатар оңтүстік топқа Тарбағатайдың теріскей бетіндегі (ШҚО, Тарбағатай ауданы) Қабдеке, Төртоба, Қараоба, Шыбынды, Қырықоба тәрізді обаларды қосуымызға болады. Өкінішке орай аталмыш ескерткіштерде әлі күнге дейін қазба жұмыстары жүргізілмеді. Болашақта бұл ескерткіштерді зерттеу жұмыстары жүргізілсе, сақ дүниесіне қатысты тың мәліметтер енетіні анық.

Солтүстік топтағы ескерткіштерді қалдырушылар біздіңше сақ тайпалар одағындағы қуатты бірлестік болып табылған. Шығыс Қазақстан жерінде ерте темір дәуірі ескерткіштерінің алғаш кезеңін екіге бөліп қарастырдық. Жоғарыда айтылғандардан аңғарғанымыз қарастырылып отырған өңірдегі ерте темір дәуірі ескерткіштерін түрлі белгілеріне қарай екіге бөлген. Бұл екі топтағы ескерткіштердің түйісетін шекарасын С.С. Черников Усть-Бөкен ауылы мен Нарым өзенінің жоғарғы ағысымен белгілейді [1, с. 133]. Алтай мен Тарбағатайдың ерте темір дәуірі алғашқы кезеңінің ескерткіштері сыртқы келбеті, жерлеу дәстүрі бойынша ерекшеленгендігімен, қабірден алынған заттарында оншалықты айырмашылық байқалмайды. Қарастырылып отырған кезеңнің (б.з.д. VIII–IV ғғ.) бастапқы уақытында «аң бейнелі» стилде жасалған заттардың жасалуында күрделі композициялар байқалмайды. Бұл уақытта кең тараған сюжеттер – аяқтарын бүгіп «ұшуға» дайындалып тұрған бұғы және бүркіт, қабан, тау теке сынды жануарларды жеке-жеке көрсетеді. Уақыт өте «аң бейнелі» стилде дайындалған заттардың сюжеттері күрделеніп, байытылып және жануарлардың бейнесін көрсетуде шынайылық басым бола бастады. Мәселен, бұғының мүйізі мен құйрығы бүркіттің басын сипаттайды (Шілікті I, қорған №1, 2-Пазырық қорғаны және тағы басқа).

Ондай композиция Шілікті II, №1 қорғаннан табылған. Мәлін бейнесіндегі қаптырма –түймеден өте анық байқалады. Ол затта үш тұрық, үш мағына бар. Әшекей алыстан қарағанда мәлін (мысық) тектес жыртқыштықтың бет-бейнесін елестетеді. Ал енді әшекейге жақыннан үңіліп қараса оның бір-біріне тұмсығын түйістіріп, беті мен мүйізі анық көрініп тұрған екі таутекенің бейнесінен құралғандығын байқауға болады. Осы әшекейге бір қырынан қарасаңыз тура қалықтап ұшып келе жатқан алып бүркітті (құсты) елестетуге болады. Таутекелердің бұлшық еттері тарам-тарам болған мойындары бұл әшекейді қырынан қарағанда құстың қанатына айналады [5]. Осы кезде арқар бейнесі қарастырылып отырған екі топтағы ескерткіштерге өте тән (Пазырық обасы, Тувадағы Аржан обасы, Шілікті 2 №1 қорған). Сонымен қатар екі аймақтың өнерінде бір-біріне ұқсамайтын, жергілікті жердің өзіндік айырмалары да байқалады. Мәселен, Шілікті – 1, № 5-7 қорғандарынан табылған бүркіт бейнесіндегі әшекей, Шілікті – 3 №1 қорғаннан алынған мәлін бейнесіндегі қаптырмалар [4].

Алтайдағы ескерткіштерді қалтырушы тайпалардың өнерінде Тарбағатай ерте көшпелілерінің мәдениетіне ұқсамайтын ерекшеліктер бар. Мәселен зергерлік өнерінде «тазқараны» (грифон) бейнелеу Алтай көшпелілеріне тән деп айтуға болады. Олар тазқараны әртүрлі мифологиялық сюжеттермен беруге тырысқан. Оны біз Берел қорымындағы №11 обадан табылған заттардан анық байқаймыз [5].

Обалардан табылған әртүрлі заттардың (қару-жарак, әшекей және тағы басқа) жиынтығына қарап көшпелілікке өту кен өндіру мен қола балқыту ісін одан әрі дамытқандығын байқауға болады. Халық санының өсуі мен әскери қақтығыстардың жиілеуі салдарынан, оларға қажетті заттардың шикізатын қола өндірісі қанағаттандыра алмады. Міне осы тұста ерте көшпелілердің темірмен таныстығы басталған секілді. С.С. Черниковтың пайымдауынша Шығыс Қазақстан жеріндегі тайпалар темірмен б.з.д. VII ғасырлардың соңына таман таныса бастаған [4]. Алайда бұл аталған уақыттың өзінде темірден жасалған заттар тек өте бай (патшалық) обаларда ғана кездесті (Шілікті 1 қорған - 5-,7). Ал жалпы заттар мен қарудың көпшілігі әлі де болса қоладан жасалды. Мұның өзі Қазақстанның шығыс өңірі қарастырылып отырған кезеңде қола өндірудің ең ірі ошағы болғандығын көрсетеді. Кейбір зерттеушілердің пікірі бойынша Тарбағатай өңіріндегі ерте көшпелілердің біраз бөлігі б.з.д. VIII соңы мен б.з.д. VII ғасырларда Таулы Алтайға қоныс аударып, жергілікті тайпалармен ассимиляцияға түскен [6]. Бірақ олар Алтайдағы ежелгі тайпалардың әдет-ғұрыптарына өзгерістер енгізе қоймаған тәрізді.

Жоғарыда айтылғандардан Алтай мен Тарбағатай ерте темір мәдениеттеріне ортақтастықтарға қарағанда ерекшеліктер басым екендігін аңғарамыз. Бұл Шығыс Қазақстан жерінде тұрмыс-тіршілігі ұқсас, бірақ әдет-ғұрпында өздеріне тән айырмашылықтары бар халықтар өмір сүргендігін көрсетеді. Алтай мен Тарбағатай ерте темір дәуірі мәдениетіндегі басты ерекшеліктер олардың кезеңдерге бөлуінен басталады. Қазақ Алтайында ерте темір кезеңі шартты түрде Майемер (б.з.д. VII–VI ғғ.), Берел (б.з.д. V–IV ғғ.), Құлажорға (б.з.д. III–I ғғ.) деп үш кезеңге бөлінеді. Аталған үш кезеңнің әрқайсысында өзіндік айырмашылықтары бар. Алғашқы екі кезеңдегі қорғандарда иесімен қатар жылқысын жерлеу кең тараған. Мұндай ғұрып Тарбағатай өңіріндегі ескерткіштерге тән емес. Тек кейбір обаларда жылқының аздаған сүйектері ұшырасады. Қарастырылып отырған аймақтардағы ескерткіштер сыртқы формасы және ішкі құрылыстары жағынан да өзгешеленіп тұр.

Шығыс Қазақстан мен Алтайдағы ерте көшпелілердің ескерткіштерін зерттеген М.П. Грязнов олардағы екі процесті баса атап өтеді. Біріншіден, олар қару жасаудың жаңа материалы – темірді игеруі. Екінші, ерте көшпелілерде алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауы нәтижесінде, жеке меншіктің үстемдік алып [7], әлеуметтік жіктелістің белгілері анық көріне бастайды.

Шығыс Қазақстан көшпелілері б.з.д. VII ғ. Ертістен Батыс Қара теңіз жағалауына дейін жылжыған, сөйтіп, грек жазушыларының еңбегінде скифтер деп аталып кетуі мүмкін деген болжам бар. Сол ғасырларда олар көне Шығыс елдерінің көне мәдениетімен тоғысып, ол жердегі ассириялық державаның құлдырауына септігін тигізген. Біз қарастырып отырған аймақтағы тайпалар да бұл жорықтарға қатысса керек.

Уақыт өте келе басшылардың баю үстіне байи түскенін үлкен қорғандардан көреміз, бұрынғы теңдіктен ұшқын да қалмаған. Сөйтіп, таптық қоғамға көшудің алғы шарттары жүрді.

Б.з.д. III ғ. әлі толық шешімін таппаған өзгерістер көріне бастады. Бұл кезеңде алтын қорғандар жоқ еді, басшының мұрагерлері ата-анасын қарапайым заттармен көмуге бел буса керек. Темір қоланы біржола ығыстырып шығарды. «Аң стилі» де біртіндеп жойыла береді.

Тарбағатай теріскейінің осы кезеңінің топырақ үйінділі, ал шеті тастармен көмкерілген қорғандары шағын және қарапайымдылығымен көзге түседі. Сыртқы құрылысы және ішкі құрылымындағы қабірдің бір, кейде екі жағындағы ақымға басын О қаратып жерлеуіне және ақыреттік асында қой құймышағы, ал заттарында қысқа темір пышақтың болуы усунь мәдениетіне жататындығы алдағы жылдардағы археологиялық қазбалар нәтижесінде әлі де толығы, дәлелдене түседі деп ойлаймыз.

---

1. Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников // Первобытная археология Сибири. – Л., 1975. – 133 с.

2. Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая // ИАК. – 1916. – Вып. – С. 62-92.

3. Черников С.С. Отчет о работах ВКАЭ ЛОИА АН СССР за 1971 г.; Төлеубаев Ә.Т. Шілікті патша обалары және сақ проблемасының кейбір түйінді мәселелері // Арал-Каспий өңірінің тарихи мәдени мұралары. – Ақтау: 2007; Шілікті археологиялық экспедициясының 2004-2006 жылдардағы есебі.

4. Төлеубаев Ә.Т. Шілікті патша обалары және сақ проблемасының кейбір түйінді мәселелері // Арал-Каспий өңірінің тарихи мәдени мұралары. – Ақтау, 2007.

5. Базарбаева Г. К изучению культуры древних кочевников Алтая // Известия МОН РК. Серия обществ. наук. – 2000. – №1. – С. 53-57.

6. Руденко С.И. Горноалтайские находки и скифы. – М-Л., 1952.

7. Төлеубаев Ә.Т. Ертедегі үйсіндердің Тарбағатайдың теріскейіндегі ескерткіштері // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2000. – №1. – 23-38 бб.

БАЛАҒА ЖАҚСЫ ЕСІМ БЕРУ – ӘР ОТБАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

Балалардың жарқын өмірі үшін, бақытты дәуір талабына сай, жарасты да лайықты есім қою, халық дiттеп отырған мүдделі де маңызды мәселе. Ата-ана дүниеге келген перзентіне мағынасы айқын, әдемі де, айшықты сұлу есім беруді қалайды. Бұл өмірлік мәселе. Сондықтан да балаға есім беруде, барлық уақытта да адамдарды толғанып келді. Балаға жарасымды есім беруге ата-ана ғана емес, олардың туған-туыстары, жора-жолдастары да ат салысады. Адам есімі қоғам өмірі мен оны қоршаған ортамен тығыз байланысты.

Ұрпаққа жарасымды есім беру – ежелден келе жатқан, ізі суымаған жалпы халықтың игі дәстүрі. Дей тұрғанмен есімдер де халық тіліндегі сөздер сияқты өмір сүріп, ескіріп әрі жаңарып отырады. Олар да қарт шежіре сияқты ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отырады.

1968 жылы белгілі ономаст ғалым Т. Жанұзақовтың қазақ есімдерінің қысқаша анықтама құралы «Қандай есімді ұнатасыз?» деген атпен шығып еді. Бұл анықтама жаңа туған нәрестеге ат таңдауда жақсы және әдемі есімдерді ұсынумен қатар, қазақ есімдерінің жазылуына да біраз түзетулер енгізген. Алайда қазақ антропонимдері құрылысы мен құрамы жағынан, лексика-семантика, этнолингвистикалық тұрғыда жеке-жеке, жан-жақты қаралып бітпей жатқан мәселенің бірі болып саналады. Әйткенмен, кісі есімдері жөнінде жазылған еңбектердің ішіндегі халыққа ең қажеттісі де, керегі де кісі аттары жайлы анықтама құрал [1, 25 б.].

Адамға ат қоюдың себептері алуан – түрлі тілек-мақсаттармен байланысты да болып отырған. Бұл заңды құбылыс.

1. Бала дәулетті де бай, ауқатты болсын деген тілекпен қойылған есімдер: Байбол, Дәулетбай, Алтынбай, Малбай т.б.

2. Күшті де батыл, қырағы да сақ, ержүрек болсын деп қойылған есімдер: Арыстан, Батыр, Тарғын т.б.

3. Бала сұлу да көрікті, ажарлы да әдемі болсын деген тілекпен қойылған есімдер: Айсұлу, Әсем, Нұрсұлу, Ботагөз.

4. Денсаулығы зор болып, ұзақ жасасын деген тілекпен қойылған есімдер: Ұзақ, Өмірзақ, Мыңжасар.

5. Бала ақылды да тапқыр болсын деген тілекпен қойылған есімдер: Ақылбай, Ақылбек, Данышпан.

6. Бала мырза да жомарт болсын деп қойылған есімдер: Жомарт, Мырзабек, Мәртай.

Есімдерді тандап, талғап қоюда бұлардан басқа да белгілер мен түрлі нышан, әр түрлі жағдаяттар болып отырған. Мәселеге, Аманжан, Қаржаубай, Жолай тағы басқа.

Көп ретте ертедегі есімдер халықтың әдет-ғұрып, салт-сана, тарихи дәстүрлерімен байланысты қойылып отырғаны белгілі. Ал балалары тұрмай өле берген үйлерде өмірге жаңа келген сәбилерге: Тоқтар, Тұрар, Тұрсын деген есімдер қойылып отырған.

Батырлар жырларындағы халық батырлары мен тамаша, ақылды да парасатты тарихи адамдардың дәстүрлі есімдері ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, күні бүгінге дейін қойылып келе жатыр.

Психолог мамандар адамның аты оның өміріне тікелей әсер ететіндіктен мағыналы есім қойған жөн дейді. Сонымен қатар тарихта есімі қалған ұлы адамдардың атын балаға қоюға әуес болмауға кеңес береді. Балаға ұлы адамдардың есімін қою мамандардың айтуынша, психологиялық тұрғыдан алғанда белгілі бір жауапкершілікті жүктейді.

Тілімізде халықтың осындай ұлттық психологиялық түсінік, ырым, наным-сенім негізінде дүниеге келген есімдер өте көп. Айталық, аты аңызға айналған Қорқыт есімінің шығу тарихы «Қорқыт ата» кітабында: «Қорқыт ата дүниеге келгенде, табиғат алай-дүлей қаһарына мініп, көк аспанды қара бұлт басып, бірнеше күн қараңғылық билеп, елдің зәре құтын қашырған күн болыпты» делінген. Халықты қорқытқан бала деп атын Қорқыт атапты десе, енді бір деректерде Қорқыт түбірі – құт-береке, байлық, ырыс мағынасында қойылған есім делінеді.

Қазір де көп адам баласына ғұлама болсын деп – Марғұлан, Қаныш, ақын болсын деп – Абай, батыр болсын деп – Едіге, Жәнібек, Алпамыс деп ат қойып жатады. Кейінгі кезде Нұрсұлтан есімді балалар да көбейе бастады. Ал, кейбір отбасылар баласының аты ерекше болуын қалағанымен мағынасына мән бере бермейді [2, 56 б.; 3-4].

Ойшылдардың есебінше, адамның есімі мен оның мінезін және тағдырын байланыстырып тұрған құпия байланыс бар. Анығы – кісінің есіміне оның тағдыры жасырылған. Яғни есімнің құпиясы мен мағынасы адам өмірінде үлкен рөл атқарады. Мұны адам есімдерін зерттейтін антропонимика ғылымы растап отыр.

Тарихта атын, ныспысын өзгерту арқылы өз өмірінің арнасын мүлдем басқа бағытқа бұрғандар да бар. Алысқа бармай-ақ, Әбілмансұрдың Абылай хан атанғанын алайық. Атақты хан арғы атасы қанішер Абылайдың атын жекпе-жекте ұран еткен соң-ақ өмірі басқа бағытқа бұрылып, Абылай атымен тарихта

қалды. Бір хадисте Мұхаммед Пайғамбарға өмірде жолы болмай, қырсық шала берген бір сахаба шағынған соң, Алланың Расулы оған «есімді өзгерт» дегені айтылады. Сол сияқты кейбір есімдер бар көңілге күдік-құман ұялататын. Шарифат заңы бойынша, нәресте туған соң үш күннің ішінде оған азан шақырып, ат қою керек. Сәби есімі үш рет құлағына қайталанады. Діни пікірлер бойынша, азан шақырып қойылмаған есімдер ақырзаманда өз рухын, тәнін іздеп киналысқа түсетін көрінеді-мыс.

Пайғамбарымыз «балаларыңызға көркем есімдер қойыңыздар» деп үйреткен. «Адам есмінде оның тағдыры жасырылған» деген пікірді растау үшін оқымыстылар зерттей келіп, көптеген қорытындыға келген. Соның бірі, мәселен, Қайрат есімді ерлердің көбіне денсаулықтары мықты, белсенді және алаяқтыққа біртабан жақын болса, Рашид есімді жігіттер әр қадамын ұсақ-түйегіне дейін ойластырып, есеппен басатын, қулау, әйелқұмар болып келеді екен. Әділ есімді жігіттер табиғатынан сақ, достыққа адал, тез сүйіп қалғанмен қыдырымпаздыққа жоқ болса, Мұхтарлар алдына қойған мақсатына жетпей тынбайтын, іскерлік қасиеті мол, кез келген тығырықтан шыға алатын жандар болып келеді екен. Серік есімді жігіттер бақытты болып туса, Қуаныштар – өз беттерімен өмір сүруден қатты қорқатын, өмірдің бәрі мәңгілік қуаныш, күлкі, той болса екен деп тұратындар.

Бұрындары көбінесе есімінің соңы «бек», «хан», «сұлтан», «бай» болып келетін. «Құлмен» бітсе, қорқатын. Енді ортамызға діннің оралуына байланысты, Құл Қожа Ахмет Йассауиді үлгі тұтатындар көбейіп келеді. Ұлық есімді балалар көбінесе өзіне сенімсіз, тұйық болып өседі екен. Дегенмен осы ұлық есімді алған Дінмұхаммед Қонаев, әйгілі боксшы Мұхаммед Әли әлемге танымал. Сол сияқты бүгінде ырымшыл қазақ қызына – Сағыныш, баласына – Төлеген деп ат қоймайды. Алдыңғысы түсінікті. «Қыз Жібектегі» ер Төлеген, батыр Төлеген Тоқтаров, ақын Төлеген Айбергенов отызға жетпей опат болғанын ескерсек, Төлеген есімінен тартынудың ұшығы сонда жатқандай.

Антропонимдердің пайда болуы өте ұзақ уақытты талап ететін күрделі процесс. Ол процесс әр халықта, әр ұлтта өзіндік саяси, әлеуметтік және ең бастысы қоғамдық жағдайларға байланысты қалыптасып, дамиды. Антропонимиялық жүйе қоғамның талаптарына сай өзгертіле отырып жетілдіріледі [5].

Адам есімдерінің қоғам құрылысына байланысты дамып отырғанына көз жеткіземіз. Қоғам дами түскен сайын дамып, қоғам құрылысы күрделене түскен сайын күрделе отырып, қоғам ағымына сай өзгертіледі. Антропонимдер мен антропонимиялық жүйе қоғамның құрылысына, оның дамуына сәйкес өзгеріп, түрленіп қоғамдық талаптарға жауап беріп отырады.

1. Жанұзақов Т. Қандай есімді ұнатасыз? – Алматы, 19687 – 268 б.
2. Кенжина Б.К., Адишева А.О. Қазақ антропонимдерінің этнолингвистикалық сипаты // Вестник КАСУ7 – 2005. – №2. – 25-28 бб.
3. Калыш А.Б. Об имени Президента // Қазақстан мұрағаттары. – 2009. – №1. – С. 4-7.
4. Kalysh A. Cumhurbaskani N.A.Nazarbayev'in Ismi Hakkinda // YESEVI. Aylik sevgi Dergisi. – 2010. Ocak. – S.30-31.
5. Бигельдиева М.М. Қазақ және түрік антропонимиясы: Фил.ғ.к. дисс. ... авторефераты – Алматы, 2010. – 28 б.

**А.Ф. Саутбекова, 1 курс магистранты,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.**

ФАЗЗАЛЛАХ ИБН РУЗБИХАННЫҢ «МЕЪМОН НАМЕ-И БҰХАРА» ЕҢБЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Этнология ғылымының ізденісті маңызды саласының бірі деректемелер кешенімен байланысты. Әсіресе, қазақ хандығының дәуірі, Ортағасырлық мезгілде жүрген аса күрделі өзгерістерге қатысты. Қазақ халқының тарихы, қазақ хандығы және қазақ халқының салт дәстүрлері мен мәдени өмірлері, қазақ этнографиясы жайлы парсы, түрік, араб, орыс және т.б. деректемелер жетерлік. Соның ішінде, парсы тілінде жазылған Ибн Рузбиханның «Мейман нама-Бұқара» еңбегі.

Бұл еңбекте Орта Азия мен Қазақстанның көшпелі халықтарының әлеуметтік –экономикалық өмірін сипаттайтын әр түрлі деректер жазылған. Аталған еңбек Шайбани ханның соңғы екі жылында жүргізген саяси қызметтеріне арналған. Осы еңбек арқылы біз Орта Азия және қазақ халықтарының әлеуметтік және мәдени өмірінен, жергілікті халықтың этностық құрамы және олардың тұрмыстары жайлы, XVI ғасырдың басындағы қазақтардың шаруашылықтары жайлы көптеген мәліметтер аламыз.

Өз көзімен көрген жағдайларды қағаз бетіне түсіріп отыру қазақтардың тарихын жазуда өте қажетті деректер болып табылады. Бұл «Бұқар қонағының жазбалары» атты еңбекте басты орынды Шайбани ханның қазақ сұлтандары Бұрындық хан (1480-1511 жж.) мен Жаныш сұлтанға қарсы шыққан қыстық жорығы алады. Бұл жорық 1508-1509 жж. қыста болып, нәтижесі қазақ жерлерінің тоналып және бос

қаңырап қалуымен аяқталды. Ибн Рузбиханның «Бұқар қонағының жазбалары» атты шығармасы осы күнге дейін XVI ғасырдың басындағы қазақтардың шаруашылығымен және тұрмысымен таныстыратын жалғыз тарихи-әдебиеттік ескерткіш болып табылады [1, с. 16].

Фаззаллах Ибн Рузбиханның «Бұқар қонағының жазбалары» атты еңбегі шығыстанушыларға тек екі тізімде белгілі. Біреуі - Ташкент қаласында АН РУЗ шығыстану Институтында, ал екіншісі - Стамбулда, Нури Османия кітапханасында сақталуда. «Бұқар қонағының жазбаларының» біз қарастырып отырған парсы деректемелерінің қатарында Р.П. Джалиловтың аудармасы, бұл аудармада тек XVI ғасырдың басындағы қазақ халқының тарихына қатысты жерлер ғана қарастырылған.

Ибн Рузбиханның жазуына қарағанда, Шайбани хан өзінің төңірегіне шибаниттерді (Шыңғыстың бесінші баласы Шибанның, Мұхаммед Шайбани хан оның тұқымы) жинап, өздерін таза өзбектер деп атап, ал қазақ – өзбектерді моңғолдар деп, оларды өздерінің арасына жолатпаған. Міне, осы кезде (XVI ғ. басы) қазақ өзбектердің арасы ажырай бастайды. Қыпшақ даласына жаз айларында көшіп-қонып, ал қыста Сыр бойына қыстап жүрген ру-тайпалар қазақтар деп аталған. Қазақ тайпалары Сыр бойындағы Сығанақ сияқты, т.б. қалаларда өздерінің ықпалын күшейткен. Олардың ықпалын әлсірету үшін Мұхаммед Шайбани хан ислам дінін сылтауратып, «қасиетті соғыс» дегенді ойлап тауып, Сыр бойындағы қалалардағы қазақтарға шабуыл жасаған. Ақыры болмаған соң, Орта Азияға біржола ауып кеткен еді.

«Қазақ жеріне», «қазақ еліне», «қазақ ұлысына», «Қазақ даласына», «Қазақстанға» деген сөздер Ибн Рузбиханның еңбегінде жиі кездеседі. «Өзбек» атауы Өзбек ханның атына байланысты пайда болған десек, ал «қазақ» атауының бұл кезде кең жайылуын қалай түсіндіреміз? Бұл қазақ атауы Өзбек ханның атына байланысты емес, одан пайда болғандығын, қазақ деген елге Өзбек ханның билік жүргізгендігін көрсетіп отырған жоқ па? Олай болса, қазақ атауы Өзбек ханның билігіне дейін ақ аталып жүрген демекпіз. Ал, «Қазақстан» атауына келсек те осы ойда айтпақпыз. Қазақстан сөзі «Бадай Ал Вакай» жазба дерегінде де кездеседі. Мұнда өзбек ханы Убайдуллах пен моғол ханы Абдрашиттің бірігіп, Қазақ хандығына 1537 жылы шабуылға шыққан кезі. Сонда олар «Қазақстанға бет алды» дейді. Бұл деректе де, егер көрсетіліп отырған жылдан бұрын «Қазақстан» деген атауы аталып жүрмесе, «Қазақстанға қарай бет алады» деген сөз қалай бірден аталады деген ой туады. Сондықтан да «қазақ ұлысы», «қазақ даласы», «Қазақстан» деген атауларды терең тұрғыда зерттеу қажеттілігі жетті деп ойлаймыз [2, 6-8 бб.].

Ибн Рузбихан қазақтардың қол өнері, қару жарақтарының түрлері туралы жазып қалдырған. Қойдың жүнінен өздеріне киім тоқып кесе, өлген адамдарына кебін тоқып, онымен орап жерлейді дейді. Ал, қойдың ішегінен садақтың кемесін жасаса, қарнынан садақтың ұшын оған салатын қорамсақ жасайтындығын жазған. Садақты қайың ағаштан өте мықты етіп жасайды. Олар (қазақтар) қайыңнан әдемі өрнектеп жүк-аяқ (сандық, кебеже) жасайды. Олардың әдемілігі соншалықты қарасаң көз тоймайды. Ал, қазақ сұлтаны Жанышты жеңіп қолға түсірген байлықта есеп жоқ, әсіресе араб үстіне тиелген он мыңнан астам киіз үйлерді, т.б. дүниелерді қолға түсірген. Солардың ішінде араб үстіне тігілген үйлердің биіктігін айтып, 20-30 адам сыйып отыратын кеңдігіне, олардың түрлі-түсті басқұрлар тағылып, әшекейленгеніне Ибн Рузбихан таң-тамаша болып сипаттама жазған.

Рузбиханның деректері шынайлығы мен аса құндылығына қарамастан, оқырман арасында, тіпті Қазақстан тарихы мамандарына да осы уақытқа дейін кеңінен танымал болмай келді. Бұл жерде атап кететін жайт, «Мейман-нама» еңбегі Шейбани хан тұсындағы Қазақстан тарихы үшін де, Орта Азия үшін де аса қызығушылық туғызады. Сондықтан да профессор А.А. Семенов Рузбиханның жазбалары «Шейбани ханның жанындағы ең жақын болған адам, өкінішке орай, осы уақытқа дейін ғылымда танымал болмай келді, сондықтан да ол дәрежесіне қарай бағаланбай келді» - деп айтуы өте орынды. Мұны ескере отырып, біз қазақтарға қатысты осы жазбаларды қарастыруға болады. Рузбиханның «Мейман-нама» шығармасымен қатар салыстыру мақсатында қазақтар туралы жазған басқа да авторлардың шығармаларын, мысалы, С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдиннің жазған «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков» еңбегінде, С.К. Ибрагимовтың «Михман-наме-и Бухара» Рузбихана как источник по истории Казахстана XV—XVI вв.» мақаласында қарастырып кеткен. С.К. Ибрагимов Ленинград сақтау қорында жұмыс істей жүріп, алғашқы Қазақстандық шығыстанушылардың бірі болып, Қазақстанның ортағасыр тарихына қатысты шығыс деректемелерін аударып жарыққа шығарған. Рузбиханның еңбегінің бір бөлімінде «қазақтарға қарсы болған қасиетті соғыстың себептер мен салдары туралы» өте қызықты деректер келтіреді. Сонымен қатар, Рузбиханның шығармасы XVI ғасырдағы қазақтардың территориясымен таныстыратын жалғыз дерек болып табылады [3, с. 93].

«Мейман-нама» еңбегі қазақша атауы «Бұқар қонағының жазбалары» сол заманың авторларының тарихнамалық шығармаларынан айырмашылығы: Орта азияға алғаш келген білімді адамның естеліктерінің мінездемесі және сол белгісіз халықтың өміріне, салт-дәстүріне, әр түрлі әлеуметтік топтардың іс әрекеттерінің нормаларына ашкөздікпен қарағаны және Шейбанииттердің өзбек династиясының феодалдық құрушылардың уәзірлер мен серіктестердің сарай алдындағы этикеті. Оны Түркістан даласының табиғаты, жазғы уақыттың ыстығы мен қыстың қарлы боранды аязды күндері

таң қалдырды. Ибн Рузбиханның «Мейман-нама» еңбегі өз ретінде Шейбани ханның әскери жорықтары кезіндегі жағдайларды суреттейтін, негізгі жол көрсететін жазбалар болып табылады. Бұл жазбалар автордың жеке пікірлері, автордың өз көзімен көргендері, және бір жерден екінші жерге бару кезінде болған жағдайлардан автордың жеке пікірлерінен тұрады. «Мейман-нама» еңбегінің бар екені туралы, шығыстанушылар алғаш рет жақын арада ғана білді.

«Мейман-нама» еңбегі жайлы жазған және өз еңбектерінде қолданған кеңес шығыстанушылары В.В. Бартольд, М. Бузруг, А.А. Семенов, А.Ю. Якубовский және басқалар. Бірақ та, осы уақытқа дейін Рузбиханның мәліметтері ғылымда әлі қолданылған жоқ. Бұқар қонағының жазбаларында тарихшылар, филологтар, этнологтар және басқа мамандықтардың ғалымдарының қолданатын ғылымға керекті, қызықты мәліметтер әлі беті ашыла қойған жоқ. Ибн Рузбиханның осы «жазбаларымен» танысқан аз ғана топтың түсіндірмесі бойынша осы уақытқа дейін қол жеткізу қиын болған, әлем бойынша тек екі ғана данасы бар. Тек, 1963 жылы Тегерандағы Минучихром Сутудте Стамбул текстінің тізімі бойынша типографиялық әдіспен басып шығарылды. Бірақ, бұл басылым кейбір жетіспеушіліктерді жоя алмайды және де қазіргі заманғы текстологияның талаптарына сәйкес келмейді.

Тегеран басылымының жарыққа шығуына дейін филология ғылымдарының кандидаты Р.П. Джалилов Ибн Рузбиханның жеткізген кейбір тарихи мәліметтерге арнайы анализ жасамай, Мейман-наманың Ташкенттік қол жазбаларын басып шығаруды өз қолына алды, бірақ бұл қолжазба шын мәнінде автограф болып табылатыны туралы сенбеушілігі ең соңғы орында болды. «Бұқар қонағының жазбаларындағы» материалдардың кеңдігі соншалықты Р.П. Джалиловты орыс тіліндегі аудармасын бірнеше рет тексеруге және осы тілде тек қана орта азия халықтарының тарихына тікелей қатысты жерлерді ғана аударуға міндеттеді. Бірақ, бұл жағдай басылымның нақты құндылығын жоймайды, «жазбалар» атты текстпен барлық факсимилі басылып шығуына байланысты шығыстанушы мамандарға осы еңбекті толық күйінде қолдануға мүмкіндік береді [4, с. 111].

Сонымен, Мұхаммед Шайбани ханның тарихшысы болған Фазлаллах Ибн Рузбихан ортаазиялық авторлардың еңбектерінің арасында атақты орын алатын, құнды тарихи-әдеби шығарма жазды. Шейбани ханға көптеген ортаазиялық тарихшылар және ақындар өздерінің шығармаларын арнады, олар Шейбани ханның жорықтары туралы анығырақ жазуға тырысты. Олардың көптеген еңбектері, яғни «Бұқар қонағының жазбалары» мен Зубдат ал-асар Насраллахи болып табылады. Олар бір уақыт шамасында XVI ғасыр басындағы және Шейбани ханның іс-әрекеттері, бала кезінен бастап, XVII ғасырдың алғашқы жылдарына дейінгі аралықты қамтиды. Осы уақыттағы жазбаларға Мұхаммад Салих Бинайдың атақты шығармалары, Шади және белгісіз еңбек «Таңдалған тарихтар. Жеңіс кітабы» (Таварих-и гузиде. Нусрат-наме) кіреді. Шейбани ханның жылдарындағы жағдайларына келетін болсақ, сол кездегі тарихнамашылар ол туралы әлсіз жазған. Жоғарыда айтылған тарихи шығармалардың барлығының негізгі бейнесі Әбілхайыр ханның өлімінен кейін ортаазиядағы әр түрлі феодалдық топтардың арасында болған ішкі саяси күрес болып табылады.

Шейбани хан – мәдениеттілігі жағынан өз дәуіріндегі білімді адамдардың қатарында болды. «Бұқар қонағының жазбаларынан» қарасақ, Шейбани хан ыңғайлы уақыттарда философиялық, заңды және әдеби тақырыптарда диспуттар ұйымдастырып, өзі де сол диспуттарға қатысып отырған. Ол поэзияға қызыққан, және Ибн Рузбиханның «Жазбаларынан» оның ескі өзбек тілінде жазылған бірнеше шығармашылық еңбектері жазылғанын байқауға болады. Захираддин Мухаммед Бабур өз шығармасында Шейбани хан Ихтийар атақты және дарынды герат оқымыстылары қазы мен Мухаммад Мир Йусуфты Құранды талдауға үйреткен, бірақ оны әріптер бойынша түсінуге мүмкін емес» деп атап өтеді. Бұл шығармада тағы да сол кездегі білімді өз деңгейінде жақсы меңгерген көп адамдарда кездесе бермейтін поэтикалық дарыны болған және түрік және парсы тілдерін білгендігі жазылған. Ал, араб тіліне келетін болсақ, «Бұқар қонағының жазбаларына» қарасақ, Шейбани хан бұл тілді меңгермеген деуге болады, бұны кітаптың бір жерінде хан Ибн Рузбиханнан араб тіліндегі бір текстті парсы тіліне аударып беруді сұрағанынан байқауға болады.

Бұл еңбектерде басты әрекет етуші адамдар өзбек хандары мен сұлтандар болып табылады. Әрине, бұл еңбектердің бірде-біреуінде қарапайым халықтар туралы ештеңе жазылмаған, сондықтан ортаазиялық тарихнамашылардың өздерінің еңбектерін тек қана феодалдық қоғамның басқарушы класына ғана арнап жазатынын және олардың класстық тәуелділікте екені көрінеді. Фазлаллах ибн Рузбиханның «Бұқар қонағының жазбалары» атты еңбегінің берген деректемелерінің аса маңызды ерекшелігі, ол XVI ғасыр басындағы басқа авторлардың шығармаларында кездеспейтін мәліметтердің бар болуы. «Бұқар қонағының жазбаларында» Орта Азия және Қазақстанның көшпелі халықтарының әлеуметтік экономикалық өмірін жан жақты сипаттайтын деректер өте көп. Бұл еңбек Шейбани ханның соңғы екі жылындағы саяси жағдайларын сипаттауға арналған, еңбектен халықтардың мәдени және әлеуметтік өмірі туралы, жергілікті халықтың этникалық құрамы және оның тұрмысы, сонымен қатар XVI ғасырдың басындағы көшпелі өзбектер мен қазақтардың шаруашылығы жайлы нақты деректер бар. «Бұқар қонағының жазбаларында» тек осы еңбекте ғана кездесетін, сол кездегі Орта азияның көшпелі және отырықшы халықтарының қарым- қатынасы жайлы, қазақтар мен өзбектердің ішкі сауда байланыстары туралы, кейбір орта азиялық қалалардың жағдайы және сол қалалардың көшпелілер

өміріндегі саяси-экономикалық рөлін табуға болады[5, с. 63].

Болып жатқан жағдайларды өз көзімен көрген адамның қолымен жазған «жазбалар» тек қана өзбек халқының тарихының қалыптасуына ғана емес қазақ халқының тарихының қалыптасуына да өте маңызды мәліметтер болып табылады.

«Бұқар қонағының жазбалары» атты еңбек сол кездегі Орта Азияның көшпелі және отырықшы халықтардың ара-қатынасы жайлы, қазақтардың ішкі сауда қатынастары жайлы, ортаазиялық кейбір қалалардың жағдайы және сол қалалардың көшпелі халықтардың саяси және экономикалық өміріндегі орны жайлы мағлұмат беретін жалғыз дерек болып табылады.

1. Ибрагимов С.К. К истории Казахстана в XV в. // Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока. – М., 1961. –16 с.
2. Жолдасбаев С. Фаззаллах Ибн Рузбехан Исфханидың Михман-наме и Бухара шежіресіндегі (XV-XVI ғ. басы) қазақтар туралы // Қазақ тарихы. – 2011. – №3. – С. 6-8.
3. Джалилова Р.П. Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). – М., 1976. – 110 с.
4. Ибрагимов С. К. Некоторые данные к истории казахов XV-XVI вв. // Известия АН Казахской ССР. Серия истории, археологии и этнографии. – 1956. – № 3. – 111б.
5. Давидович Е. А. Корпус золотых и серебряных монет Шейбанидов. XVI век. – М., 1992. – 504 с.

А. Жолдасбек,

Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университет, Шымкент қ.

ХІХ ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫНДА ОРЫС ОТАРШЫЛАРЫНЫҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ РУХАНИ САЛАСЫНА ЕНГІЗГЕН ҰСТАНЫМДАРЫ ТУРАЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

ХІХ ғасырдың екінші жартысында Орта Азияны толығымен отарлаған патша өкіметі бұратаналар арасында орыс мәдениеті мен тілін ислам дініне тосқауыл қойып, мұсылмандық оқу-ағарту саласын реттеу арқылы ғана енгізе алатынына сенім арттырған. Дегенмен, Иван Грозный кезінен бастау алған Ресей империясының исламға қарсы ресми саясатын екі кезең негізінде айғақтауға болады: Біріншісі-ХІХ ғасырдың бірінші жартысына дейін, яғни діни кітап.п.дың таралуына қаржы жұмсалып, мешіттер мен медреселердің ашылуы және исламның одан әрі күшейген кезеңі. Бұл жылдары патша өкіметі әр ашылған мектепке 500 сом бөліп отырған. Екінші- кезеңде патша өкіметі исламның таралуына шектеу қойып, жергілікті халықты шоқындыру арқылы орыстандыруға бет алды. Сондай-ақ, Түркістан өңіріндегі орыс әкімшілігінің өкілдері ислам дінін қаралауға кірісіп, оны фанатизммен байланыстырып, баспа беттерінде түрлі мақалалар жариялады. Мысалы: “Народное образование в Туркестанском крае” атты мақалада С.М. Граменицкий мұсылмандық білім беру тарихына тоқталып, орыс өкіметінің стратегиялық ұстанымдарын күшейту қажеттіліктерін ұсынған. Автор ислам дінін барынша қаралап, оның білімге еш қандай пайда келтірмейтінін сөз етіп “так же как и христианству, ислам враждебен и науке” – деген [1, с. 18].

Ресей империясының отарлау саясатының бастапқы кезінде жергілікті халықтың дініне қол сұғудан тартынып, оған ерік беру бағытын ұстанған еді. Алайда, жергілікті халықтың рухани болмысын зерттеуден бас тартпағанды. 1869 жыдың өзінде ақ Түркістан генерал-губернаторы уезд басшыларына басқарып отырған аймақтағы халықтың рухани болмысын зерттеуді тапсырған еді. Осыған байланысты Әулиеата көшпелі халықтың жергілікті мұсылмандық оқу орындарға деген көзқарастары жөнінде материалдар жиналды [2, с. 56]. Оның зерттеуі бойынша: сол жылдардың өзінде ақ Әулиеата уезінің І-ші учаскесінде 17, ІІ-ші учаскесінде, 27, ІІІ-ші учаскесінде 6 мектеп ағартушылық қызметін жүргізген.

Бастапқыда, патша өкіметі жергілікті халықтың мешіт, медресе салуына қарсы шықпай, керісінше, исламға қолдау көрсету керек деп сеніп бақты. Бұл жағдайды Орта Азияда ислам дінін зерттеумен айналысқан шенеуніктердің орталыққа жіберіп отырған мәлімдемелерінен аңғаруға болады. Түркістан генерал-губернаторлығы құрылғаннан кейін өңірдің әдет-ғұрпы мен халықтың діни ұстанымдарын зерттеу барысы қарқынды түрде дамыды. Осыған байланысты, Ташкент ерлер гимназиясының директоры Н.П. Остроумов славян халықтары мен мұсылман халықтарының арасындағы әдет-ғұрып, мәдениетіндегі ерекшеліктерін мойындап, Түркістан өлкесі отар әкімшілігінің саясаты жергілікті халықты ығыстыруға емес, керісінше оларды Ресей заңына тәуелді ету принципі негізінде жүргізілу керектігі жөнінде ашық айтты. Ол, ислам дініне қарсы сақтықпен саясат ұстанып, діннің ықпалын тежеуге бағытталған мына шаралардың атқарылуын қалады: Түркістан жерінде татарлардың қызмет атқаруына тосқауыл қою; имамдарды, қазыларды және төменгі әкімшілік қызметкерлерін жергілікті халықтың арасынан сайлау; жергілікті халықтың арасында ислам ілімінің дамуына ықпал ететін түрлі ағымдарды қысқарту; қажылық сапарына баруға бақылау орнату т.б. Н.П. Остроумовтың аталмыш ұсыныстары орыс идеологиясын жақтаушы патша шенеуніктері арасынан қолдау тапты. Бұл

бағдарламаны патша өкіметінің жергілікті халықты рухани отарлауға түсірудегі жаңа әдісі деп бағалау қажет.

Ислам дінімен байланысты орыс саясатының қолданған түрлі тәсілдерін, генерал-лейтенант Духовскойдың Жетісу әскери-губернаторының атына жазған баяндамасынан зерделеуге болады. Ол, барлық кеңсе қызметкерлерінің ислам жөнінде түсінігін тереңдететін “мұсылмандық туралы материалдар жинағын” шығарып тұру керектігін баса айтқан. Духовскойдың бұл ұсынысы басқада әскери-губернаторлар арасынан қолдау тауып, олар исламға қарсы іс-шараларын атқару мақсатында әрбір әкімшілікке мұсылмандық оқу орындар, оларды қаржыландыратын мекемелер, мұсылман мазарлар, ишандар және мүдәрістер мен шәкірттер туралы мәлімет жинау бұйрығын берді [3, с. 30]. Сондай-ақ Духовскойды қатты әбіржіткен жағдайларының бірі- ол өлкедегі мұсылмандық оқу орындарының жылдан-жылға көбеюі еді. Ол жөнінде біз Духовскойдың 1899 жылы Ресей Халық ағарту министрлігіне жолдаған “Ислам в Туркестане” атты құжатынан көре аламыз.

Отар әкімшілігінің Түркістан халқы арасында исламның тереңдете тамыр жаюынан үрейі ұшқаны соншалықты, “Положение об усиленной охране для районов со сплошным мусульманским населением” атты ереженің дайындалуын талап етті [4, с. 46]. Патша өкіметі халық арасында ислам дінінің таралуын тоқтату мақсатында некеге байланысты мәселелерде шарифатқа сүйенуге тиым салды. Бұл мәселе, 1891 жылғы бекітілген заңдар жинағының 289 бабында арнайы көрсетілген. Онда тіпті қазақтардың дәстүрлі некелік қатынасына шарифат тұрғысынан қарауға тиым салынған.

Орыс әкімшілігін XIX ғасырдың соңғы жылдарында қатты толғандырған мәселелерінің бірі- қажылыққа бару болды. Қажылыққа бару қарқыны XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда өз деңгейінде дамыды. Себебі қажылық исламның бес парызының біріне жатады. Сондықтан сол жылдары қажылық санының артуы орыс отаршыларының мазасын ала бастаған-ды. Ал статистикалық мәліметтерге қарағанда 1893 жылы – 25, 1897 жылы – 34, 1900 жылы – 322, 1902 жылы – 38, 1913 жылы – 143 қазақ қажылыққа барған [5, с. 143]. Осыған байланысты Н. Лыкошин “К статистике полонничества в Мекку” атты мақаласында қажылыққа баратындардың саны жыл сайын өзгеріп тұрғаны жөнінде баса көрсеткен. 1901 жылдың соңында Шымкент уезіндегі қажылыққа барғандардың саны 188-ге жетуі ол үшін күтпеген жағдай болды. Сондай-ақ, сарттар көптеп тұратын Шымкент, Түркістан қалаларынан ғана емес, негізінен қырғыздардан тұратын шалғай аудандардың көшпелі халықтар арасында қажылар санының артуы Н. Лыкошинды қатты мазасыздандырған көрінеді. Орта Азияда мұсылмандықпен ашық күресіп, оның халықтарын шоқындырудан бас тарту саясатын К.П. Кауфманның ұстанымынан байқауға болады. Түркістан өлкесіндегі жергілікті халықтың өмір сүру салтын ескере отырып, халық ағарту саласын реттеу және ол үшін арнайы жүйе қалыптастырумен оны заңдастыру мақсатында К.П. Кауфман алғашқыда Н.И. Ильминскиймен ақылдасты. К.П. Кауфманның оқу-ағарту саласына өзгертулер енгізу жоспарын болымды қарсылаған Н.И. Ильминский 1869 жылдың көктемінде өлкедегі білім жүйесін мұсылмандық оқу орындарының орнына христиандық орыс училищелерін ашу арқылы жоя алатынына сенім арттырып, соған байланысты, арнайы жоспар дайындаған. Халық ағарту саласын реттеу үшін, Н.И. Ильминский Қазан рухани академиясының түлегі И.С. Ястребовты ұсынды [6, с. 19].

К.П. Кауфман үшін бұратаналар мен орыс халқын кіріктіруде “парвославтық миссия идеясының, асығыстық және тиімсіз болды”. Ол жергілікті мұсылмандардың патшалық Ресейдің орыстандыру және өлкеде орыс әкімшілік басқаруын орнықтыруда наразылық танытпауына назар аударып, өлкеде миссионерлік іс-әрекеттің ашық түрде жүргізілуіне қарсы шықты. Сондай-ақ, Түркістан өлкесінде мұсылмандықтың дамып кетуін де қаламады [7, с. 201]. Орыс әкімшілігі отарлау барысында ислам дінін Ресейдің мемлекеттік мүддесіне қарсы қуатты рухани күш ретінде қарастырып, мұның алдын алу және түркі халықтарының арасында алдымен ислам дінін әлсіретіп, одан соң, оны түбегейлі көзін жоюға кірісті. 1867 жылғы Түркістан өлкесін басқару ережесі бойынша қырғыздарды Орынбор муфтилігіне тәуелді еткенде, патша әкімшілігі келешекте қырғыздыр (қазақтар) шоқынады деп үміт артқан болатын.

1867 жылы Түркістан аймағына ендірілген ережелерге сәйкес, мұсылман дін басыларының құқықтары мен артықшылықтарына шектеу қойылды. Діни істер – Орынбор діни муфтилігінен азаматтық әкімшілік басқармасына қаратылды. Орыс әкімшілігі мұсылмандық жөнінде бірқатар реттеулер жасап, мектеп, медресе, мешіт салуға бақылау орнатты. Әрбір болыстан тек бір молданың қызмет етуіне рұқсат берілді. Молда болса, сайлау негізінде генерал-губернатордың тағайындауымен жұмысын бастай алатын болды. Мектеп медреселерін қаржыландырып отырған вакуфтардың қызмет етуіне тиым салынды [8, с. 38].

Ислам діні орыс өкіметінің саяси мақсаттарын жүзеге асыру жолындағы басты кедергі болып келетіні жөнінде, Халық ағарту министрі граф Д.А. Толстой көптеген циркулярлар мен бұйрықтарында ашық көрсеткен. Халық ағарту министрі көшпелілерді орыстандырудың жолы- өлкеде көптеп аралас оқу орындарын ашу арқылы мұсылмандыққа тосқауыл болатынын баса айтқан. Бұл жөнінде Н.И. Ильминский, С.М. Граменицкий және Н.П. Остроумовта көптеген еңбектерінде ашық жазған. Сондықтан да орыс миссионерлерінің ислам дінімен күресуді және орыстандыру жолындағы сойылын-соғушылық айла-әрекетін жалғастыруда ғасырлар бойы мұсылман халқының пайдаланып келе жатқан араб графикасын қолданыстан шығаруға баса назар аударылған еді. Н.И. Ильминский

мұсылман халқының қолданыстағы төте жазуын орыс жазуымен ауыстырып, түркі халықтарының түп мәдениетінен ажырату қажет деп білген. Оның ұстанымы мұсылман халқын ислам дінінен айыру негізінде православие дініне көшіру болды [9, с. 55].

Осыған байланысты, орыс миссионерлері талай рет жиналыстар өткізді, бұратаналарды шоқындырудың негізгі жолы ретінде, оқу-ағарту саласын қолға алды және жергілікті халықты рухани қыспаққа алу бағытын шешті. Бұл процес орыстардың Түркістан өңіріне енуімен-ақ басталған еді. Орыс миссионерлерінің тікелей араласуымен Халық ағарту министрлігі 1870 жылы 16 наурыз айында оқу ағарту саласын реттеу ережесін әзірледі. Ережеге сәйкес, мұсылман халқын рухани құлдыққа түсіру мәселесіне көңіл аударылып, мектептер мен медреселерге қарсы орыс ұстанымына назар күшейтілді. Ережені дайындау барысында, Түркістан халқының дәстүрлі ағарту саласын зерттеуге арнайы экспедициялар ұйымдастырылды. Экспедициялардың міндетіне жергілікті оқу орындарының статистикалық есебін жүргізу, олармен күрес жүргізу тәсілдерін ойластыру кірді. Халық ағарту министрлігінің бұйрығына сәйкес “Түркістандағы мұсылмандық оқу орындары мен вакуфтық мекемелерді орыс басқаруына қаратып, жергілікті халықты рухани тәуелділікке түсіру жоспарын дайындауда бұратаналар арасынан сенімді кісілерді осы экспедицияға енгізу” болды. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде экспедицияның есептері мен жергілікті әкімшілік орындарының ұсыныстары ескеріліп, Н.И. Ильминскийдің әзірлеген жүйесі негізге алынды. Н.И. Ильминскийдің пайымдауынша кез келген халық алфавитті дінмен қоса қабылдаған. Мәселен, орыстар грек алфавитін славян шіркеуі арқылы қабылдаса, Батыс Еуропа латын шіркеуі арқылы латын алфавитін қабылдаған. Ал түркі халықтары ислам дінінің таралуы салдарынан араб жазуына көшкен. Сол үшін И.Н. Ильминскийдің ойынша, араб жазуы түркі халықтарын ислам дінімен байланыстырушы қуатты құралы болып келеді. Ал егер, түркі халықтарының жазуына орыс жазуы енгізілсе, біріншіден - оларды мұсылман дінінен айыруға, екіншіден – біртіндеп православие дініне көшіруге болады. Осы сәттен бастап, мұсылмандыққа және оның өркениетіне қарсы бүркемеленген сауатты күрес басталды. Алғашқы жылдары мұсылмандық оқу орындарға соққы беріліп, оның дамуына тосқауыл қойылса, кейінгі жылдары “жабайыларды жабайылардың қолымен тұншықтыру” арқылы орыстар мен жергілікті халықты бір бірімен сіңістіру міндетін атқаратын аралас орыс-түзем мектептердің санын көбейту шаралары жүргізіле бастады [10, с. 9].

Ғасырлар бойы ислам дінінің қазақтың дүниетанымына тереңдеп енуі, әдет-ғұрпы және мәдениетімен араласып кетуі отар әкімшілігін қатты толғандырды. Сақтықпен болса да орыс әкімшілігінің қазақтың мәдени өміріне қол сұғуын қазақтар қаламай, оған наразылық білдіре бастады. Патша өкіметі мектеп, медресе, мешіт және басқа да діни орталықтарының ашылуына тиым салғанына қарамастан, қазақтар өз қаражаттарына мұсылмандық оқу орындарын ашты, балаларын орыс мектептеріне бермеді және аралас мектептердің ашылуына қарсы шығып, қаражат жинамады. Мұндай қарсылықтар Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда, оңтүстігінде көптеп көрініс тапты. Сондықтан, XIX ғасырдың екінші жартысында мұсылман оқу орындар Оңтүстік Қазақстанда басым болды. Дегенмен орыс әкімшілігінің мұсылмандыққа қарсы атқарған шаралары, қазақтың салттық және идеологиялық қызметіне тосқауыл бола алмады. Керісінше, орыс әкімшілігі саясатының қатаюы, қазақтардың ұлттық мүддесі мен намысын қорғауға деген ұмтылысын одан сайын қуаттандыра түсірді. Ресей империясы исламға қысымшылық жасаған сайын мұсылмандар бірігуін тоқтатпады. Оның бір айғағы ретінде Әндіжан көтерілісі болды. Бұл көтеріліс Оңтүстік Қазақстанға да өз әсерін тигізіп, орыс әкімшілігінің үрейін ұшырған-ды.

---

1. Граменицкий С.М. О школьном образовании у магометан Средней Азии // Туркестанские ведомости. – 1876. – № 47; Остроумов Н.П. Колебания во взглядах на образование туземцев в Туркестанском крае / Кауфманский сборник. – М., 1910; Алекторов А.Е. Новые течения в жизни магометанских школ // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1909; Ильминский И.Н. К истории инородческих переводов. – Казань, 1884.

2. Кауфман К.П. Начальное народное образование в Туркестанском крае. – СПб., 1910.

3. Исторический очерк народного образования в городах и укреплениях Сырдарьинской линии и Туркестанской области с 1860 по 1867 г.г. 4 августа 1881. – С. 30.

4. Журнал Министерства народного просвещения. – 1904. – № 7.

5. Граменицкий С.М. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. – Ташкент, 1896; Отчет о поездке на всероссийскую выставку в Нижний Новгород инспектора народных училищ Туркестанского края 1-района, Статского советника С. Граменицкого. – Ташкент, 1897. – 172 с.

6. Туркестанские ведомости. – 1890. – 6 января.

7. Кауфман К.П. Начальное народное образование в Туркестанском крае. – СПб., 1910; Добросмыслов А.И. Города Сырдарьинской области: Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-ата и Чимкент. – Ташкент, 1912; Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Средней Азии: Путевые заметки. – СПб., 1913. – 267 с.

8. Туркестанские ведомости. – 1884. – 25 апреля.

9. Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казань, 1883; Дала уалаятының газеті. 1882-1902 / Құраст. Ү. Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1994.

**А.Қ. Есеркенова, тарих пәнінің мұғалімі,
Қ. Жұбанов атындағы ОМ, Ақтөбе қ.**

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Қазақ елінің көпұлтты мемлекет екенін әлем картасында емес, жалпы тарихтың өткен кезеңдерінен баршаға мәлім. Қазақ жерінде 17 діни конфессия мен 130-дан астам ұлт өкілдерінің мекен етіп отырған украиндердің, белорусстардың, корейлердің, немістердің келудің де, өзіндік бір ұлы тарихы бар. Ресейге қосылу процесінде, содан кейін қоныс аударту (көшіру) қозғалысының барысында, Қазақстанда бірте-бірте халықтың көп ұлтты құрылымы қалыптаса бастады. Бүгінде кәрі құрлықтың арғы жағындағы алпауыт елдерге өзіндік тарихымен, татулығымен, төзімділігімен көзге түскен қазақ елі десек артық емес. Бүгінде қазақ жерінде өз диаспораларын құрап, тәуелсіз елдің еңсесін көтеріп, қоғамда нық етуде өз үлестерін қосуда ерекше орын алады. Кеңес үкіметінде депортация кең көлемде орын алды, оның негізгі жүргізген саясаты – халықты жазалау мақсатында тарихи туған жерлерінен күштеп – ауа райы нашар, өңделмеген жерлерге, өмір сүруге қолайсыз аудандарға қоныс аудару болды. Бүгінде қазақ елін мекен еткен, ұлттардың тарихын зерделеуде, олардың басынан өткізген тарихтарына құрметпен қарап, толеранттылықтың негізін қалыптастыруда өзекті мәселе. Кеңестік әміршіл – әкімшіл жүйеге дейін – ақ патша өкіметі қазақ жеріне орыс, неміс, поляк ұлт өкілдерін жер аударып өз туған жерлерін шет етті. Қазақтар мен орыс және украиндар ХХ ғасырдың басында өлке халқының 86,1 пайыздан астамын құрады, қалғаны басқа ұлт өкілдерінен тұрды. Халықтың жалпы санында қазақтардың үлес салмағының азаюы және сонымен қатар орыстар мен украиндар санының артуы, олардың Қазақстан халқы құрамындағы үлесінің көбеюі үрдісі орын алды. Мұның себебі олардың табиғи өсімінің анағұрлым жоғары деңгейімен және Ресей, Украина, Белоруссия аймақтарынан қоныс аударудың жалғаса беруімен түсіндіріледі [1, 634 б.]. КСРО-дағы кейбір аз ұлт өкілдерін жер аудару саясаты соғысқа дейін күшіне енген мәселе. ХХ ғасырдың 30–шы жылдары мен 50–шы жылдардың басы көптеген жекелеген адамдардың тіпті тұтастай бір ұлттың күштеп жер аударылуы тарихта кең тәжірибелі кезең болды. Сталиндік тоталитарлық әкімшіл – әміршіл басқару жүйесінің ең үлкен қылмыстарының бірі – әр түрлі ұлт өкілдерін 1920-жылдардың аяғынан бастап, екінші дүниежүзілік соғыс кезеңіне дейін жаппай депортацияланғанды. Бұған дейін өз жерлерін мекендеген халықтарды Қазақстан елді мекендеріне жаппай жер аударудың біздіңше, екі түрлі себеп бар. Біріншіден, кеңес саясаткерлері жаңа қалыптасқан социалистік жүйе құрамында тығыз орналасқан аз ғана ұлттар өз автономиясын талап етуі мүмкін деген қауіптен және ұжымдастыру саясатын кеңестік билікті тереңірек орнатуды көздегендіктен. Ал екіншіден, қазақ даласын одан сайын отарлай түсуді көздеуден [2, с. 35]. Біртіндеп осы саясат жеке этностар мен тұтастай ұлттарға бағытталды. Кеңес өкіметінің күштеп қоныс аудару саясатына алдымен кәрістер ілікті. Белгілі саяхатшы әрі жазушы В.Арсеньев 1933 жылы БК(б)П Қиыр Шығыс өлкелік Комитетіне рапорт жолдады, өз хатында ол кеңестік Қиыр Шығыста тұратын корейлерді күштеп көшіру қажет екенін дәйектейді: «Корейлер мінез – құлқы, тұрмыс салты мен дүниетанымы бойынша бізден мүлде бөлек халық... Олар антропологиялық, этнографиялық, мінез – құлық, дүниетанымдық тұрғыдан бізден гөрі жапондарға жақын. Корейлердің жуық арада кеңес азаматтарына айнала қоюы екіталай. Олардың өз нанымдары, мінез – құлқы мен дүниетанымын қашан өзгертетінін күтуге біздің уақытымыз жоқ» деп сендірді Арсенев, сондықтан корейлер «елдің түкпіріне, Амурдан Шығыс пен Батысқа қарай ығыстырылуы тиіс» екенін айтты [1, 644 б.]. Бұл науқанның алғашқы кезеңі 1935 жылы жүзеге асты. Жапон өкіметі соғыс тұсында шекара маңындағы кәрістерге сенімсіздікпен елдің ішіне қарай көшірсе, Кеңес үкіметі да жапон армиясы жасырын қызмет атқарулары мүмкін деген күдікпен кеңестік кәрістерді жер аударды. Кәрістерді жер аудару науқанының екінші кезеңі, 1937 жылы жалғасты. Онда Қиыр Шығысты мекендейтін кәрістердің 98 454 адамы бар 20 789 отбасы көшірілді. Осы жылдың соңына қарай Әзірбайжан, Армян республикаларынан шекараға жақын орналастырылған күрд, армян, парсы, түрік халықтарының кейбір өкілдері Қазақстанға жер аударылса, Қырым татарларының көпшілігі Өзбекстанға көшіріліп әкеленді.

Ал 1940 жылы республикаға 102 мыңдай поляктар орналастырылды [3, 213 б.]. Поляктардың көпшілік бөлігі Украинадан әкелгендер еді. Олар КСРО Халық Комиссариаты Кеңесінің 1936 жылғы 23 қаңтардағы «Украина Кеңестік Социалистік Республикасынан Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасына жер аудару» (бұйрық № 111-01) және 1936 жылы 28-көкектегі (бұйрық №776-120) «Украина Кеңестік Социалистік Республикасынан Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының Қарағанды облысын экономикалық қамтамасыз ету мақсатында 15000 поляк және неміс шаруашылықтарын жер аудару» жөніндегі жарлықтары бойынша депортацияланған

еді [2, с. 36]. Қазақстанға келушілердің негізгі дүрмегі мүлде ерікті емес болатын. Қазақстанға күштеп көшірілген халық 1937 және 1939 жылдардағы Бүкілодақтық халық санағы барысында тізімге енгізілді. Бірақ тізімдегі арнайы адамдар құрамынан еңбекпен жер аударылғандар есепке алынған жоқ. Ал тұтқындағылардың барлығы арнайы адамдар құрамы ретінде тіркелді. Еңбекпен жер аударылғандарды НКВД арнайы адамдар құрамына 1937 жылғы санақ кезінде тіркемеудің басты себептерінің бірі В.Н. Земсковтың пікірі бойынша «бүкіл 1930 жылдардың ішінде еңбекпен жер аудару режимін ырықтандырудың шырқау шегі тікелей осы уақытқа тұспа – тұспа келді. 1936 жылы 5 қазанда қабылданған КСРО Конституциясына сәйкес, еңбекпен жер аударылған адамдар толық құқылы азаматтар болып жарияланды, әрі олардың көпшілігі келесі халық санағында кәдімгі еркін адамдар ретінде тіркелді». Сондықтан арнайы жер аударылғандардың санын анықтау мүмкін емес, өйткені мәліметтер үзік – үзік сипат алады. В.Н. Земсковтың деректері бойынша әр жылдары халықтың осы санатының саны мынадай болған: 1932 жылдың 1 қаңтарына қарай есепте 180 708 адам, 1933 жылы –140 383 адам, 1934 жылы 134 579 адам, 1938 жылдың 1 шілдесіне қарай 134 655 адам, 1939 жылдың 1 қаңтарына қарай 120 395 адам, 1940 жылы – 137043 адам. НКВД –ОГПУ ГУЛАГ –ының арнайы жер аударғандар жөніндегі бөлімнің мәліметтері бойынша республикаға 46 091 отбасы немесе 180 мың аса адам күштеп көшірілген [3, с. 643-644].

Республикадағы жалпы демографиялық ахуалдың өзгеруіне әкелген басты фактор көші-қон үрдісі болды. XX ғасырдың 30-жылдарында басталған көші-қон экспанциясы (өктемдігі) республиканың байырғы тұрғындарының мүдделеріне нұқсан келтіру арқылы ары қарай жалғаса берді. Соғыс жылдарында, елдің батыс аудандарынан Қазақстанға эвакуацияланған 536 мың адамнан басқа, тұтас халықтар, алдын ала таратылған автономиялық құрылымдар күштеп көшірілді. 1941 жылы 27 тамызда НКВД –ның «Еділ жағалауы, Саратов және Сталинград облыстары неміс автономияларынан немістерді көшіру бойынша операциялар жүргізу жөніндегі іс –шаралар туралы» бұйрық шықты. Осыған лайықталған «Қоныс аударту ісін жүргізу туралы нұсқаулық» жасалып таратылды. Ал 1941 жылы 28 тамызда КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Поволжье аймағында тұратын немістерді көшіру туралы» №21–160 Жарлығы жарияланды. Олардың көпшілігі Қазақстанға орналасуы тиіс болды. 1941 жылдың 25 қазанына қарай республиканың 467 мың Поволжье немістерін қабылдауы жоспарланды [4, с. 195-196]. Кеңес Одағы Жоғарғы Президиумының «Поволжьеде тұрып жатқан немістерді қоныс аудару» туралы жарлығында: «бұл аймақта тұрып жатқан немістердің Герман үкіметінің тапсырмасымен шпиондық жұмыстар істейді»,– деген сылтау тағылды. Ол кезде бұл жұмыс әлі жүргізілген жоқ еді. Ал оларды жазалау науқаны басталып кеткен болатын [5, 19-23 бб.]. Осы қаулыдан кейін Ленинград аймағынан 96 000 мың адам немістер мен финдерді жер аудару көзделіп, олардың 15 000 адамнан Қазақстанға жіберу ұйғарылды. 1941 жылдың 6 қыркүйегінен басталған күштеп көшіруге бес күннің ішінде Мәскеу қаласынан және Мәскеу облыстарынан 8617 адам немістер және Ростов облыстарынан 21400 адам немістерді Қазақстанның әрбір облыстарына әкеп күштеп қоныстандырды [6, с. 43]. Қаулы шыққан жылдың 21 қыркүйегінде енді Краснодар аймағынан 34 287 адам немістер, Орджоникидзе аймағынан 95 489 адам немістер, Тула облысынан 3208 адам немістер, Кабардин-Балкар АКСР-інен 5327 адам немістер, Солтүстік Осетия АКСР –не 2929 адам немістерді жер аударған. Ондағы адамдарды Қазақ КСР –іне қабылдау және орналастыру үшін 15000000 сом бөлінді.

Осы жылдың 22 қыркүйегінде немістерден Қазақстан Республикасынан Запорож облысынан 63000 адам, Сталин облысынан 41 000 адам және Ворошиловград облысынан 5487 адамды жер аударды. Ал осы жылдың 8 қазанында немістерді Грузия Республикасынан 23580 адам, Әзірбайжан Республикасынан 22741 адам және Армян Республикасынан 212 адам көшірілсе, 22 қазанда Дағыстан республикасынан немістерден 4000 адам және Шешен-Ингуш АКСР-інен 574 адам немістерді сыпырта жер аударды [7, с. 224]. Немістердің басқа, соғыс кезінде 1943-1944 жылдары Қазақстанға өз жерлерін Солтүстік Кавказ бен Қалмақ АО-ның халықтары да көшірілді. КСРО-ның шығыс аудандарына барлығы 650 мың чешендер, ингуштар, қалмақтар мен қарашайлар күштеп қоныс аудартылды [6, с. 214]. 1944 жылдың ақпанында Берия Сталинге: көшірулерге жататын 459 486 адам тізімделді деп алдын ала жоспарланған адам саны көрсетіледі. Операцияны жүзеге асыруда 19 мың солдат пен офицер қатысқанын айтады [3, с. 217]. Олардан бөлек, басқа халықтар да күш қолдану арқылы елдерінен қуылды. Мәселен, 1944 жылы Қазақстанға Қырым татарларының 1268 отбасы, яғни 4501 адамы, 7 мыңға жуық болгарлар мен гректер келді [4, с. 295]. Л.П. Берияның 1944 жылғы 7 мамырдағы жеделхаты бойынша, сондай-ақ Қырымда, Қара теңіз жағалауының курорттары мен қалаларында тұратын 330 мың немістерді, австралиялықтарды, венгрлерді, румындарды, итальяндықтарды көшіруге «рұқсат етілді». Қазақстанға, сондай-ақ Грузиядан жалпы саны 27 833 адамнан тұратын түріктердің 6300 отбасын да көшірілді [4, с. 299].

Қазақстандағы тарихи демографиялық үрдістердің орны айырықша. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы күшпен қоныс аудару кеңестік тоталитарлық кезеңінде халықтың демографиялық құрамы айырықша өзгерістерге ұшырап отырды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде гитлерлік әскер мен режимге жәрдемдесті деген сылтаумен Еділ бойындағы немістер, Солтүстік Кавказ, Қырым жағалауын мекендеуші біраз халықты қудаланып, өз отанынан тыс, алыс жерлерге күшпен жер

аударылды [3, 213 б.]. Қазақстанға күштеп аударылған халықтар негізінде еңбек армиялары құрылды. Қазақ КСР әскери комиссариатының тарапынан еңбек армиясына адам алу тұрақты жүргізілді. Оның құрамына көбіне арнайы қоныс аударылған немістер кіретін еді. Мәселен, 1943 жылы Семей облысының Аякөз, Көкпекті, Үржар, Бесағаш, Жарма және Жаңасемей аудандарында 1000 адамнан тұратын еңбек құрамасы жасақталып, олар Оңтүстік Оралдың өнеркәсіп орындарына жіберілді, солардың едәуір бөлігін арнайы жер аударғандар құрады. Еңбек армияшылары –немістерге ерекше мән берілді (1946 жылғы 1 қазанға қарай еңбек армиясына 121 мың неміс алынды). «Қоныс аударған немістерді жұмысшы колонналарында ұстау тәртібі мен еңбекке пайдалану тәртібі туралы» Ережеде «олар КСРО НКВД еңбекпен түзу лагерьлерінің жанындағы колонналарда жұмыс істеу үшін жіберілді» деп көрсетілген. Осы колонналарды немістерден жасақтау бүкіл соғыс жылдарында жүргізілді. Немістердің 16-дан 50 жасқа дейінгі әйелдері де еңбек армиясына алынды [1, 515-516 бб.]. Күштеп қоныс аударылғандар арзан жұмысшы қолы ретінде пайдаланылғаны да белгілі. 1939-1959 жылдары Қазақстан халқының этнодемографиялық құрлымына әсер еткен майдан жылдарындағы Қазақстанға эвакуацияланған өнеркәсіп ошақтары менолардың жұмысшылары еді. Кеңестік тоталитарлық жүйе көптеген халықтар мен этникалық топтарды тарихи отанынан күштеп көшіріп, олардың бірлігі мен біртұтастығына, мәдени әлеуметтік дамуына орасан зиянын тигізді. XX ғасырдың басында осындай ұлттардың өз отандарынан шет етілуітолассыз жүріп жатты.

Бүгінде көп ұлты Қазақстандағы этнодемографиялық процестердің қалыптасу тарихы осылай басталған еді. Еліміздегі этномәдени қауымдастықтың қалыптасу тарихы өткен ғасырдың бірінші жартысында Қазақстанға күштеп жер аударылған ұлттардың тағдырымен байланысты екені баршаға мәлім. Қазақ жеріне неміс, поляк және басқа да еуропалық ұлт өкілдерін қазақ жеріне көшіру және қоныстандыру, келімсектердің туған жерлерінен шет етілу тарихы отан тарихымызда өзіндік ерекшелігімен орын алады. Бүгінде әртүрлі ұлт өкілдері тағдырдың тәлкегімен жер аударылып өткен тарихтың күндердегі реніштері рендерін бұзса да, қазақ ұлты әрбір ұлт өкілдерін өздерінің аса қонақжайлығы мен мейірімділігі мен төзімділігімен қарсы алды. Өткен тарих украин, неміс поляк тағы да басқа өзге ұлттардың өзегін өртесе де, бүгінде тәуелсіз қазақ елінің құраушы халықтарының біріне айналғаны сөзсіз. Елдегі бірлік пен қоғамдық келісімнің бастауы –Қазақстан халқының ортақ тарихы. Ғасырлар бойы тағдыр талайына ұшыраған халықтарды құшағына сыйдыра білген қасиетті Ұлы Дала көптеген ұлыс пен ұлттың құтты қонысына айнала білді.

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – 4-том. – Алматы, 2010. – 752 б.
2. Исова Л. Поляктар қазақ жеріне қалай келді? // Қазақ тарихы. – 1997. – №1. – 35-37 бб.
3. Батыс Қазақстан тарихы. Екі томдық. – 2 том. – Ақтөбе: Принт-А, 2006. – 524 б.
4. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс, 1998. – 428 с.
5. Омарбеков Т. Депортация: Қырым, Кавказ және Еділ бойы халықтарын қуғындау // Ақиқат. – 1997. – №4. – 19-23 бб.
6. Кан Г.В. Корейцы Казахстана. – Алматы, 1994.
7. Козыбаев М.К. История Казахстана. – Алматы, 1992.

**А.И. Жумағалиева,
Шұбарқұдық гимназиясы тәрбие ісі жөніндегі орынбасары**

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КҮЙ ӨНЕРІ – ҚАСИЕТТІ ҚАЗЫНАМЫЗДЫҢ

Қазақ ән десе, күй десе ішкен асын жерге қойған дархан халық қой. Осынау көдесіне күй, жусанына жыр тұнған дархан даламызды ән-жырымен тербеткен небір абыз бабаларымыз өткен. Ел аралап күнімен-түнімен ән айтып, талай таңды таңға ұрып тоқтаусыз термелеткен бабаларымыздың болғаны да сізбен бізге мәлім. Қасиетті қара домбыраның перне көмейінен періштенің лебізіндей үн төккен ұлы халықтың ұрпағымыз біз! Бұл бірінші жазбамда күйшілік өнер туралы айтқым келіп отыр. Атадан балаға жалғасып, көзінің қарашығындай сақтап, қаймағы бұзылмай жеткен киелі һәм қасиетті қазынамыздың бірі ол – күй.

Күй сөзі қайдан шыққан дегенге келер болсақ бұл туралы этнограф Ерік Көкеев еңбектерінен табуға болады. Ғалымның пікірінше «том» деп түюлі жұдырық немесе қолдың саласы айтылды. Кейіннен бұл түбір ұянданып «домға» айналған, «быра» тіркесі бір нәрсені шерту, тарту, дыбыс шығару деген мағына береді-мыс. Яғни домбыра сөзі «қолдың саласымен немесе бес саусақпен шекті шерту» деген мағына береді. кейбір деректерде «домбыра» сөзі арабтың «дунбаһи бурра» тіркесінен, яғни «қозы құйрық» деген сөзінен қалыптасқан деген долбар әңгіме бар. Бұлай дегенде шамасы домбыраның шанағының сүйірленіп барып, қозы құйыршықтанып бітетіндігін негізге алған болуы керек. Құдайберген Жұбанов өз еңбегінде «күй» сөзіне мынадай пікірін білдіреді: «қазақта «күй» түрінде айтылатын шағатай, ұйғыр

тілдерінде, анатоль түрік тілінде «көк» болып айтылуы тиіс. Қазақтың «и» дыбысының бір қатары шағатай тілінде, ескі ұйғыр тілінде, түркімен, әзірбайжан, анатоль түріктерінің тілінде к, г-ге айналады. Қазақша «байламақ» деген сөз оларша «бағламақ» болады; қазақша «тимек» деген сөз оларша «текмек» болады... сондықтан «күй» деген сөз оларда «көк» болуы табиғи нәрсе», - дейді. Сондай-ақ акселеу сейдімбек те осы пікір жайлы «күй деп басталатын қай сөздің де сезіммен астасып жатыр. Сол сөз көшпенділердің ең киелі сезімі – тәңірлік наным сеніммен ұштасып жатады. Демек, «күй» деген сөз әу баста тәңірлік құбылысты білдірген. Тәңірдің дыбысы деген сенімдегі мағынамен шендес болғаны аңғарылады», - деп Құдайберген Жұбановтың пікіріне қосылған.

Музыка аспаптарында орындалатын шығармаларды аспаптық музыка деп атайды. Қазақтың домбыра, кобыз, сыбызғы, шертер сияқты ұлттық музыкалық аспаптарында орындалатын әуен-саз *күй* деп аталады. Бізге жеткен ең көне күйлер – *күй атасы* Қорқыттың шығармалары. Күй – бағдарлы мазмұны бар, көркемдігі жоғары аспаптық жанр. Онда табиғат құбылыстары («Алатау», «Саржайлау», «Көбік шашқан»), тарихи оқиғалар («Ел айырылған», «Жеңіс»), халық мерекелері («Тойбастар», «Балбырауын»), жан-жануарлар («Аққу», «Қоңыр қаз», «Көкала ат»), аңыз-ертегілер («Мұңлық-Зарлық», «Қос мүйізді Ескендір»), жеке адамдар («Байжұма», «Абыл»), адам сезімдері («Қуаныш», «Сағыныш») [1], т.б. түрлі оқиғалар мен құбылыстар суреттеледі.

Біз «Батыстың күйшілік дәстүрі», «Шығыстың күйшілік мектебі» деп бөлгенімізбен бұл күйлердің бір-бірінен аса бір таңданарлықтай, жер мен көктей айырмашылығы, өзгешелігі болмаған. Күй – сезім туындысы. Сезім «тілі» кім-кімге де, онда да қазаққа әбден түсінікті. Тіпті, елдің әр өңірінде тіршілік етіп жатқанымен домбыра қағыстарында, күй орындауларында ұқсастықтар, жақындықтар болған. Бұл сөзімізге Арқаның шертпе күйлері мен Қаратау шертпелерін мысал ретінде келтіруге болар еді. Жердің шалғайлығына карамастан той-томалақта, өлім-жітімде, елдік маңызы бар басқосуларда өнер иелерінің, домбырашылар мен күйшілердің бастары қосылып отырған. Оларға қазақтың қай жері де, қандай тұлғалы азаматы да ыстық көрінген. Бар ғұмырын батыс өңірінде өткізген Құрманғазы «Сарыарқа» атты ғажап күйді туған халқына тарту етті. Сондай-ақ көбіне жылы жақты қоныс еткен Ықыластың Арқадағы атақты Ерден Сандыбайұлына күй арнауы да осы сөзімізге кепіл.

Қазақтың күй өнері туралы сөз қозғағанда Ахмет Жұбановты айтпай кету мүмкін емес. Ол қазақ күйлерін зерттеп, ұлттық өнер ретінде қалыптастыруда елеулі еңбек сіңірді. Күйді нота арқылы оқып-үйренудің негізін қалады. Оның домбырашылардың басын құрап, ұлт оркестрін құруы қазақ өнеріндегі ірі оқиға болды. «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйі» жинағына халық күйлерінен басқа 140 күйшінің шығармалары енгізілген [2]. Күйшілердің басында XII-XIII ғасырларда өмір сүрген Кетбұға тұр. Қазақ Кетбұғаны Шыңғысханның үлкен ұлы Жошы ханның есімімен байланыстыра айтылатын әйгілі «Ақсақ құлан» күйі арқылы біледі. Жошының үлкен баласы аңға шығып, қаза болғанда бұл өлімді Кетбұға күйі арқылы ханға жеткізеді. «Кімде кім баламның қайғылы хабарын естірсе, соның көмейіне қорғасын ерітіп құямын» деген хан домбыраның көмейіне қорғасын құйыпты деген аңыз бар. Содан бастан домбыраның көмей тесігі пайда болған деседі. XVI-XII ғасырларда Қорқыт, Кетбұға, Асанқайғы секілді ерен тұлға – Байжігіт атты күйшінің өмір сүргенін біреу білсе, біреу білмес. Ел ішінде айтылатындай оның үш жүзге тарта күйі болған. Атақты күйшінің бізге жеткен «Қайың сауған», «Көкбалақ», «Кербалақ», «Тоғыз тоты», «Құлақ күйі», «Салқара», «Көк қаршыға», «Сылаң торы» және басқалар.

Халқымыздың бастан өткен соқпалы-соқтықпалы өмірін бейнелейтін Байжігіт күйлерінің «Қазақтың дәстүрлі 1000 күйінен» орын алуы өте қуанарлық. Жинақта есімі аталатын байырғы күйшілердің бірі XVIII-XIX ғасырларда Жем өзенінің бойында өмір сүрген Боғда Қараұлы. Ол заманында Асанқайғының, Соқыр Есжанның күйлерін асқан шеберлікпен орындаған. Боғданың бізге белгілі күйлері – «Бозтөбе», «Жем суының тасқыны». Тағы бір күйші есімі көзге ыстық көрінеді. Бұл – атақты «Қоңыр қаз» күйімен танымал, Арқа өңірінің күйшілік дәстүрін шебер меңгерген Әшімтай Қарымсақұлы. «Қоңыр қаз» көркем, сұлу күй. Оны қай домбырашы болса да зор ықыласпен, үлкен сүйіспеншілікпен орындайды. Әшімтайдың бір ерекшелігі, ол өзі шығарған күйлерді баласы Хамзаға үйретіп отырған. Өйткені саңлақ күйші ұлының өнерге, күйге жақындығын сезген. Ал, Хамзадан оның баласы баршамызға белгілі, шертпе күйдің шебері Мағауия Хамзин үйренген. Бұлардан басқа жинақта Қазтуған, Бекпенбет, Қожеке, Абыл, Арынғазы, Көнек, Әкібас, Әбди, Әлікей, Әлшекей, Жантөре және басқа да дүлдүлдердің күйлері орын тепкен. «Айттым сәлем Қаламқас», «Көзімнің қарасы», «Желсіз түнде жарық ай» секілді жүрекке жағымды әсем әндерді жарыққа шығарған ұлы Абай қолына үш ішекті домбырасын ұстап, өзіндік мәнерімен ерекшеленетін күйлерді де өмірге әкелген. Бұған куә – күйлер еңбегіндегі «Май түні», «Торы жорға», «Майда қоңыр», «Абай желдірмесі» күйлері. Адам болған соң ері не әйелі не? Өмір, табиғат, жақсылық пен жамандық, әділеттік пен әділетсіздік аналарымызды да толғандырып, қолдарына домбыра алдырған. Біз әңгіме етіп отырған жинақтан тоғыз әйел күйшінің есімін кездестіруге болады. Олардың ішінде елге танымал Дина мен Аққыздан басқа, Ақбикеш, Ақбала, Алтынай, Әпике, Ұлбосын, Зәмзәм, Сақбике күйшілер бар. Енді қазақтың осы өнерпаз қыздарының ішінен алдыңғы екі күйшіге тоқтала кетейік. Ақбикеш XIX ғасырда Орал обылысында өмір сүрген. Атақты күйші Соқыр Есжанмен қатарлас, замандас болған. Бірін-бірі сыйлап, құрметтеген. Бізге белгілісі – «Айнама қалды»

күйі. Күй ғашықтық сезімді, екі жастың іңкәрлігін аңғартады [3]. Ақбала Жанқабылұлы (1894-1945) жас кезінен қобыз бен домбыраға әуес болған. Ол Әлшекей, Әлзақ, Шолақ, Еспан сияқты дәулескер күйшілерді ұстаз тұтқан. Солардың жанында жүріп, өзіндік қолтаңбасын қалыптастырады. Ақбаланың «Ақсақ тоқты», «Аяныш», «Айжан қыздың жүрісі» секілді ел арасында тараған күйлері бар [4, 670-675 бб.]. Жинақты құрастырушылар шет елдердегі қандас күйшілерімізді де ұмыт қалдырмаған. Жинақта Қытайда ғұмыр кешкен он бестей бауырымыздың күйлеріне орын берілген. Олар Бейсенбі, Бейілхан, Бейісбай, Әшім, Мазақ, Шақабай, Тілеміс, Тайыр және басқа да күйшілер. Бұлардың ішінде ең алдымен Бейсенбі есімі ауызға алынады. Бейсенбі Дөненбайұлы 1803 жылы Қытайдың Буыршын ауданында дүниеге келген. Оны көпшілік құрметтеп, «Бәжең» деп те атаған көрінеді. Ол он төртке келгенде әкесі өмірден озып, осыған байланысты «Жеке батыр» деген күйді өмірге әкеледі. Бейсенбі жүзден астам күйдің авторы. Жинаққа енгендері «Ажар», «Ақжол», «Кәрібоз», «Ала күзен», «Арман» күйлері. Күйшілік өнерді кейінгі толқын да іліп алып кетіп, дәстүрге адалдықтарын көрсетуде.

Кеше ғана өмірден өткен Нұрғиса, қазір арамызда жүрген Қаршыға, Шәміл, Секен, Айгүлдер де туған халқына жүректі баураған тартымды күйлерімен танылды. Күй қазақ үшін дара тұлғалы өнер. Әніміз бар, жырымыз бар. Алайда күйдің орны бөлек. Оның қандай елдің болмасын музыкасынан еш кемдігі жоқ. Күй қазір операда, балетте, симфонияда бой көрсетуде. Мәселен, Мұқан Төлебаев «Біржан-Сарада» «Соқыр Есжан», Евгений Брусиловский «Қыз Жібекте» «Ақсақ құланды», Еркеғали Рахмадиев «Алпамыста» «Құдаша» күйлерін пайдаланды. Сонда осы күйлерді кірістіргенде операның не балеттің құны түсіп кеткен жоқ, қайта мазмұны артты, әрлене, байыптала түсті. Қазақ Қорқытты, Ықыласты, Құрманғазыны, Тәттімбетті, Динаны, Дәулеткерейді, Қазанғапты ұмытқан жоқ. Қазаққа Тоқа, Түркеш, Қыздарбек, Сейтек, Сүгір, Сембек, Әбікен есімдері де жақсы таныс. Олар өлмес, өміршең күйлерімен халық жадында қалды. Беріректегі Нұрғисаның «Аққуы», Төлегеннің «Салтанаты», Секеннің «Көңіл толқыны» халықтың ықылас қоя тындап, рухани ләззат алар сүйікті шығармаларына айналып кетті. Мұның барлығы қазақтың бағзы заманнан-ақ күйге құштарлығын, өнерпаз халық екенін көрсетеді. Қазір заман өзгерді. Шет елдермен байланысымыз артып келеді. Батыс музыкасы төрімізге шықты. Осындай сын шақта ескі замандардан келе жатқан, ұлттығымызды танытатын, бойымызға ұлттық рух беретін ұлттық өнерімізден, онда да күй өнерінен қол үзіп қалмау – зор міндет. Олай болса Мәдениет және ақпарат министрлігінің қолға алған игі ісі жан жадыратады, көңілге шуақ құяды. Көпшілікке ұсынылып отырған 1000 күйді жүзден астам домбырашылар орындайды. Олардың арасында Дина, Әбікен Хасенов, Қали Жантілеуов, Дәулет Мықтыбаев, Жаппас Қаламбаев, Мағауия Хамзин, Генерал Асқаров, Төлеген Момбеков бар. Ұлттық сана, ұлтты сүю, қадірлеу бабаларымыз аманат етіп кеткен дәстүрден, өнерден бастау алатынын ұмытпағанымыз абзал. Сол қасиетті өнеріміздің бір тармағы, құдыреттісі – күй өнері.

Күйлер тақырыбы мен мазмұнына қарай аңыз-күйлер, тартыс күйлер, тарихи күйлер, арнау күйлер, лирикалық күйлер, психологиялық күйлер болып жіктеледі.

Қазақтың аспаптық музыкасы XVIII ғасырдың соңында жоғары деңгейге көтерілді. Бұл кезде Байжұма, Баламайсан, Есжан, Байжігіт, Ұзақ, Боғда, Махамбет сияқты күйшілердің атағы халыққа кеңінен мәлім болды. XIX ғасырда ежелгі күйшілік өнердің одан әрі өрістеп дамуына Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Тоқа, Абыл, Есір, Ықылас, Байсерке, Қазанғап, Сейтек, Дина, Сүгір сияқты күйшілік өнердегі ірі тұлғалар елеулі үлес қосты. Домбыра күйлері орындалу мәндері мен құрылымдылық ерекшеліктеріне қарай төкпе және шертпе деп аталатын екі үлкен түрге бөлінеді. Төкпе күйлер тұрақты екпін мен өлшемде, оң қолдың тұтас сілтенуімен орындалады. Ал шертпе күйлер көбінесе жалғыз дауысты болып, оң қол саусақтарының ұшымен орындалады.

Қазақтың ең көне күйлерінің көпшілігі – қобыз күйлері. Ежелгі түркі тектес халықтарда қобыз күйлері жыраулар өнерінен бастау алады. Жыраулар жырды қобызбен сүйемелдеп отырған. Қобыз күйлерінде бұрынғы бақсы сарындары да көп кездеседі. Бұл өнерді дамытуға Кетбұға, Кербала, Айрауық, Көккесене, Ықылас және Жаппас Қаламбаев, Дәулет Мықтыбаев сынды ұлы күйшілер зор үлес қосқан. Қазақтың ежелгі аспаптық музыкасы аса бай көркемдік тереңдігімен ерекшелігімен, рухани мәдениеттің құнды қазынасы ретінде ұрпақтан ұрпаққа жалғаса бермек. Қазақтың халық аспаптық музыкасының бүгінгі күнге жетуіне атақты домбырашылар Дина Нүрпейісова, Оқап Қабіғожин, Науша және Махамбет Бөкейхановтар, Лұқпан Мұхитов, Қали Жантілеуов, Ғылман Хайрошев, Төлеген Аршанов Смағұл Көшекбаевтардың сіңірген еңбектері ұшан-теңіз.

Домбыра – қағып, шертіп ойнайтын ішекті музыкалық аспап. Қазақтың ән-күй орындаушылық дәстүріне байланысты домбыра аспабының бірнеше түрі бар, олардың тек сырт пішіні ғана емес, ішек және перне саны да әр қилы болып келеді. Қазір домбыраның екі түрі кездеседі. Негізінен 2 ішекті болып келеді. 3 ішекті домбыралар да бар. Қазақстанның батыс өңірі, Арқа мен солтүстік-шығыс өңірлерінің домбыралары ел арасында көп пайдаланылады.

Қобыз – ысқышпен ойналатын ішекті музыкалық аспап. Мойны имек келетін бұл аспап сол қол саусақтары тырнақтарының сыртын ішекке тигізу арқылы ойналады. Аспатың шанағы терімен қапталып, ысқыштары мен ішектері жылқының қылынан жасалады. Ертеде қобызды бақсылар құдіретті

кш ретінде пайдаланған. Бүгінде қобыз аспабында ойнау шеберлігінің күрделенуіне байланысты төрт ішекті қобыз да пайда болды. Бұл қобыздың ішектері сымнан жасалады.

Жетіген – көп ішекті музыкалық аспап. Кейбір ғалымдар «жетіген» сөзі жеті байлық, жеті қазына дегенді білдіреді десе, кейбір аңыздарда ол «жеті хан» деген сөзден делінеді. «Жетіген» деген атау тегінде «жеті» және «ән» сөздерінің бірігуінен құралуы мүмкін дейтін де пікір бар. Аспап тұтас ағаштан ойшылып жасалып, шанағы көн терімен қапалады. Күйге келтіру үшін тиек орнына асық қойылады.

Шертер – шанағы терімен қапталған, қазақ халқының ең көне музыкалық аспаптарының бірі. Шертіп ойнау тәсіліне байланысты шертер деп аталған. Ол екі немесе үш ішекті болып келеді. Құрылысы жөнінен домбыра, қобыз аспаптарына да ұқсас келеді. Шертерде көбінесе шертпе күйлер орындалады.

Асатаяқ – ертеден келе жатқан сілкімелі аспап. Қазақ халқында ұлттық билерді сүйемелдеу үшін қолданылған. Қазақта қоңырау, сақпан, тұяқтас, шартылдақ сияқты сілкіп ойнайтын аспаптар да бар.

Комуз – ішекті, шертіп ойнайтын музыкалық аспап. Сырт пішіні алмұрт тәрізді. Мойны ұзын, құлағына үш сым ішек тағылады. Ойнау әдісі түрліше болады. Суырыпсалма ақын-жыршылар өз шығармаларын комузбен сүйемелдей отырып айтады.

Шаңқобыз – бұл көне музыкалық аспап. Оның ортасыда сүйір тілшесі болады. Шаңқобыз өңделген ағаш таспалардан жасалады. Шаңқобызға жіп байланып, сол жіпті серпіп тарту арқылы тілшесі тербеліске келтіріледі де, дыбыс шығады. Мұндай аспаптардың темір текшелерден жасалған түрлері де бар. Бұл аспапта көбінде әйел адамдар ойнайтын болған. Аспапты күйге келтіру тілшенің ұзындығы мен қалыңдығына байланысты.

Сыбызғы – қурайдан, ағаштан, кейде жезден жасалынатын көне үрлемелі музыкалық аспап. Ол ертеректе бақташылардың ең сүйікті аспабы болған.

Сазсырнай – үрлемелі аспаптар тобына жатады. Ол саздан жасалынып, отқа күйдіріледі. Бұл аспаптың көлемі де, түрі де әр түрлі болып келеді. Аспаптың іші қуыс, қарама-қарсы жақтан тесілген бірнеше кішкене ойығы бар [5].

Қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов кезінде «Жалпы музыка атаулы нәрсе елдің сезім байлығы мен ішкі жаратылыс қалпын білдіретін болса, солардың ішіндегі ең толғаулы, ең терең сырлысы – күй» деген. Күйге бұдан артық баға беру де қиын. Толғаулы, сырлы өнеріміздің көсегесін көгертіп, ұрпақтан ұрпаққа жалғастыра беру – мерейлі парыз.

1. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 327 б.

2. Жұбанов А. Қазақтың 1000 күйі. – Алматы, 2010, 36 CD.

3. Жаканов И. Ақжайықтың ақтангері // Атырау. – 2014. – 23 желтоқсан.

4. Сейдімбеков А. Қазақтың күй өнері. – Астана: Күлтегін, 2002.

5. Жәкішева З.С. Аспаптану: (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ тарихы, 2012.

**А.К. Бимыкова, 2 курс магистранты
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.**

БАТЫС ЖӘНЕ РЕСЕЙ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Осынау күнге дейін жалпы қазақтың материалдық мәдениеті жайлы аз еңбектер жазылған жоқ. Солардың ішінде, XVIII-XIX ғғ. зерттеулер Ресейден Қазақстанға жіберілген бірқатар ғылыми экспедициялардың жүргізілуі нәтижесінде жүзеге асқан этнографиялық мәліметтердің ішінен сол кезеңдегі қазақтардың жалпы тұрмыс тіршілігін, күнделікті өмір сүру дағдыларын, материалдық мәдениетін көре аламыз.

Орыс шығыстанушы түркологы, этнограф және археолог Петербург Ғылым академиясының академигі В.В. Радловтың Орталық Азияның, соның ішінде Қазақстанның тарихи, этнографиялық және археологиялық зерттеуіндегі рөлі біз ойлағаннан да зор. Оны көптеген ірі ғалымдар Л.Я. Штернберг, В.В. Бартольд, С.И. Вайнштейн, С.Г. Кляшторный да мойындайды. Солардың ішінде қазақ халқы жайлы XIX ғасырда жазылған керемет еңбегі «Тюркские степные кочевники». Бұл еңбекте қазақ халқының физикалық ерекшеліктері, қысқы және жазғы тұрақтары, мал шаруашылығы, соның ішінде қой, ірі қара мал шаруашылығы және одан алатын өнімдер, жылқы, қазақ жылқысының сипаттамалары, қымыз сусыны, түйе шаруашылығы, киіз үй әбзелдері, ер және әйел адамдар киімі, егін, аң шаруашылығы, қолөнер, дін, салт-дәстүрлер т.б. тамаша этнографиялық мәліметтер жазылған.

«Өмірінің аса көп бөлігін далада мал бағып өткізетін малшы үшін сай келетін жерді табу аса маңызды. Қазақтар малдың бес түрін бағады: қой, ешкі, ірі қара мал, жылқы және түйе. Жалпы алғанда, ірі қара малға қарағанда қой мен ешкі саны көп болады. Бірақ ол жергілікті жерге байланысты, Ақмола

округінде қой көп болса, Қарқаралы өңірінде ірі қара мал көбірек, Семей округінің солтүстік бөлігінде де жағдай сондай. Шығыс даланың оңтүстік бөлігінде қой, таулы аймақтарда ешкі көбірек өсіріледі. Түйе шаруашылығымен барлық жерде сирек айналысса, жылқы өсіру барлық аймақтарда кең тараған. Бұған таң қалудың қажеті жоқ, себебі бұл халық ертеден көшпелі болғандықтан, өмірін жылқысыз елестете алмайды [1, с. 25]. Енді қазақтар қойдан алынған шикізатты қалай қолданатынына назар аударсақ. Сауылған сүтті киіз үйге әкеліп, теріден жасалған сабаға құяды, оған шамамен 3-4 шелек сүт кетеді, кейін қазанға құйып, әлсіз отқа қояды да, үстіне айран құяды, ірімшікті бөлек алып, сарысуды қой сүті толған сабаға қайта құйылады. Үй иесі ауылдың өзге адамдарын балғын ірімшіктің дәмін татуға шақырып, бата алады. Қойдың сүтінен жасалған майды қарынға салып сақталады. Қой сүтінен ірімшіктің түрлері, май, құрт сияқты дәмдер жасалады. Еуропалық үшін құрттың дәмі аса жағымсыз, ол қышқыл, ащы және ішінде құмы болады. Ал ірімшік болса, жағымды, тәтті дәмге ие. Оны шәймен бірге жейді. Мерекелерде әйел адамдар бір-біріне құрт пен ірімшік алып келеді» [1, с. 35]. Сонымен қатар, қойдың еті мен жүнін қалай қолданатыны жайлы да жазылған бұл еңбекте. «Қырғыздар қой етін пісірудің қас шебері: мен өмірімде бұндай дәмді қайнатылған етті ешқашан жеп көрмедім. Ташкентте мен орыс аспаздың қасына қазақты арнайы қой етін дайындау үшін алған губернатормен таныстым» дейді ол [1, с. 38].

Қойдың жүнінен киіз дайындау технологияларын, ешкінің терісінен тұрмысқа қажетті ыдыстар, киім тігетіні, одан өзге, сиыр, жылқы, түйе етінен, сүтінен жасалатын тағамдар жайлы да айтылып кеткен.

Қазақтардың киімі жайлы ол былай дейді: «Олардың киімдерінде татар мұсылмандардың әсері қатты байқалады. Әйелдер де, ерлер де ортаазиялық шапан киеді. Олар әртүрлі маталардан тігіледі, ауқатты адамдарда барқыттан, жібектен, атластан т.б. (олардың көбі ортаазиялық өнімдер болып табылады). Кедей қазақтар түйе жүнінен жасалған шапандар киеді. Ал нағыз қазақ етіктерін өте мықты теріден тігіледі. Өкшелері темірмен қағылады, мұндай етіктер салт аттыларға ыңғайлы болғанмен, жүріске ыңғайсыздау болып келеді. Бастарында жүнмен жиектелген бас киімдер мен өздері жасап алатын ақ тақияларды көреміз. Керісінше, оңтүстік өңірлерде сарттардың бас киімдерін немесе сәлделерді көп кездестіреміз» [1, с. 80-82].

Осылайша, В.В. Радловтың тарихшы ретінде өте дарынды тұлға болғанын көптеген ғалымдар мойындайды. Шын мәнінде, Орталық Азияны зерттеушілердің ішінде көрнекті орын алатын Г.Н. Потанин. Ол Орталық Азияның жұмбақ, мәлім де беймәлім бұрыштарындағы сапарларынан жазбалар қалдырды. Н.С. Смирнованың есебі бойынша Г.Н. Потаниннің тек қазақтар жайлы жазғандары 75 баспа табағы, яғни мың жарым қағаз бетінен тұрады. «Труды по этнографии и фольклору» жинағында оның көптеген жұмыстары маман-ғалымдар үшін де, сонымен қатар қазақ халқының тарихы, этнографиясы жайлы құнды еңбек болып табылады. Бұл жинақтағы қазақ және моңғол халықтарын салыстыру атты жазбасында қазақ халқының материалдық мәдениеті моңғол халқымен салыстырып жазылған: «Қазақ тұрмысының басқа да тайпалардан ерекшеліктерін атап өтсек: 1) моңғолдар және Алтайдағы өзге де түркі тілдес тайпалар етті аз қайнатады, сол себепті ет дәмсіз болып шығады; моңғолдар дайындаған еттер жартылай шикі болады; ал қырғыздар болса, етті екі сағаттан аса пісіреді, сол себептен ет өте жұмсақ және дәмді болады; 2) моңғолдар тұзды қолданбайды десек те болады; етті де тұздамайды, тек шәйге ғана салады; олардың бұл қасиеті тұзды мүлдем қолданбайтын сібірліктермен жақындастырады; тұздалған балықты мүлдем жемейді; Ал қазақтар керісінше, қайнаған етті бізге, еуропалықтарға қарағанда көп тұздайды, піскен етті жемес бұрын тұз ерітіндісіне батырып алады; 3) моңғолдар киім жуудың не екенін білмейді, егер бір киімді кесе, ол тозғанша үстінен тастамайды, олар сабын жасамайды және оны қолданбайды. Қолдары мен беттеріндегі жиналған күс оңайлықпен жуылмайды, өздігінен теріде қатып, түсіп қалады. Ал қазақтар моңғолдардан бұл жағынан қатты ерекшеленеді, олар кірлерін жиі жуып, өздігінен сабын қайнатады. Қырғыз әйелінің киімі моңғолдықтарға қарағанда тазалығымен ерекшеленеді. Бас киімдерінде ақ бөзден жасалған матамен орап, жиі жуып тұрады; 4) қазақ әйелдері мата өнерімен таныс. Олар түйе жүнінен жасалған маталардан киімдер тігіп, көптеген бояйтын өсімдіктермен таныс; 5) моңғолдар етті кептірмейді, қазақтар етті кептіріп, сүрлеп жегенді ұнатады», – деп жазады ол [2, с. 19-21].

XIX ғасырдағы қазақ халқының этнографиясы мен тарихы жайлы кең көлемді материалдарды қамтитын еңбек тарихшы, этнограф, өлкетанушы Н.Я. Коншиннің еңбегі. Ол «Труды по казахской этнографии» деп аталады. Оның Павлодардан Қарқаралыға дейінгі, Семей өлкесінің қысқаша тарихи очеркі, Қарқаралы өңіріндегі қазақ рулары мен сұлтандары жайлы жазбалар т.б. мәліметтер енгізілген бұл еңбекке. Павлодардан Қарқаралыға шейін жазған жол нұсқаулықтарында екі қала аралықтарындағы жолда көргендерін сипаттайды. Бұл жазбада ол Қоянды жәрмеңкесі жайлы кеңінен сипаттайды, онда айырбасқа түскен, сатып алынған тауарлар т.б. бойынша есеп жүргізеді [3].

XIX ғасырдың ортасында патша үкіметі елді Генералды штаб офицерлерінің көмегімен кең көлемде географо-статистикалық зерттеу басталды. Осыған байланысты қазақтардың далалық округтерінде талантты зерттеушілердің бірі М.И. Красовский жұмыс істеді. Ол орыс тарихи ғылымында алғашқылардың бірі болып қазақтар жайлы географо-статистикалық, экономикалық материалдар

мен тарихи-этнографиялық, далалық, мұрағаттық, әдеби мәліметтерді бір жерге топтастырды. М.И. Красовский тамаша материалдарды жинақтаумен қоса қазақ халқының XIX ғасырдың ортасындағы рухани және материалдық мәдениетіне сипаттама берді. Ол жинаған және жүйелеген материалдар ғылыми айналымға толық енгізілмеді. Оның бірден бір себебі Красовскийдің мұралары шектеулі тиражбен шыққандығынан болса керек және ол Қазақстанда қол жетімсіз болғандығынан болса керек. М.И. Красовскийдің «Образ жизни казахов степных округов» еңбегінде «Тұрмыс қалыбы» мақаласында қазақтардың баспанасын, оның әбзелдерін, тамақтануын егжей-тегжейлі жазған.

«Осы күнгі қырғыздардың баспанасы келесідей шарттарды қанағаттандырады: қымбат тұрмайды, жөнделуі оңай, тез және ыңғайлы жиналады, құрылады, жеңіл салмақты, түйеге артылатын, желге ұшпайтын, ол жерге қатты бүгілмеуі керек, бір отбасының мүлкін сыйғыза алуы керек, адамдарды қыста салқыннан, қар мен желден, жазда жаңбырдан, шаңнан қорғауы керек. Ол төрт басты бөліктен тұрады: 1) ағаш қаңқасы; 2) ішкі бөлігі, қамыс немесе шиден; 3) сыртқы киізбен жабылған бөлігі; 4) алдыңғы үш бөліктерді байланыстырып тұратын баулардан» [4, с. 46] Сонымен қатар, киіз үйдің барлық құрылымдарын сипаттаған.

Көрнекті орыс ғалымы А.И. Левшиннің «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» атты 1832 жылы басылып шыққан кітабы қазақ халқының географиясын, тарихын және этнографиясын зерттеген алғашқы іргелі еңбектердің бірі болып саналады. Онда автор қазақ даласының географиялық орналасуы мен табиғатын, ерте кезден XVIII ғғ. аяғына дейін өмір сүру салты, шаруашылығы, тұрмысы мен мәдениеті жайлы сипаттаған.

Алғаш рет бұл еңбек Петербург қаласында 400 экзemplярлы тиражбен басылып шығып, библиографиялық сирек қолжазбаға айналды. Ғылым айналасында бұл кітап кең сұранысқа ие болып, бірқатар шетел тілдеріне аударылды. Кітаптың алғашқы бөлімінде автор қазақ даласы жайлы біраз географиялық мәліметтер жинақтады, ол баспа материалдарын ғана емес, өзінің жеке бақылауларымен және жергілікті тұрғындардың өз аузынан жазып отырған. Екінші және үшінші бөлім қазақ халқының тарихы мен этнографиясына арналған. Ол сол кезеңдегі қазақтар жайлы деректердің барлығын сараптаған. Бұл еңбек қазақтардың тұрмысы мен мәдениеті жайлы, соның ішінде қазақтардың физикалық қасиеттері, тағамы мен сусынын, киімін, қаруларын, наным-сенімдерін, салт-дәстүрін, оқу-ағартушылығын, заңдарын, үй шаруашылығын, қолөнерін, сауда қатынастарын қамтыған.

«Негізгі тамақ түрлері қой, жылқы, ешкі, кеде түйе еті және өте сирек сиыр етінен қолданады. Диканшылықпен айналысатындар немесе көрші халықтармен тығыз сауда байланысындағы қазақтар ақталған тарыдан сұйық ботқа жасайды. Ол тоңмайға қуырылған ұнды суға қосып пісіретін быламық деп аталатын ботқа. Сонымен қатар, тоңмайға қара бидай, арпа, бидай және тарыны да қуырып, кейін пісіреді. Саранчинск бидайымен тек байлар ғана ауқаттанады. Жылқы еті көбінесе қой етімен тамақтанатын кедей қазақтар үшін қол жете қоймайтын тамақ түрі болып табылады. Жолға шығарда кез келген қазақ ер тоқымына бір дорба құрт байлап алады. Құрттың арқасында қарын ашқанды да шөлді де басады. Бешбармақ деп аталатын еттен жасалатын танымал қазақ тағамы негізгі ұлттық тағам. Малдың тоңмайынан қазақтар шұжық та жасайды. Барлық тағам түрлерінде тұзды өте аз қолданады. Пісірілген нан да аз қолданады, себебі көбінің үйінде пеш жоқ. Балықпен тек өзен, көлді жағалай қоныстанған кедей жандар ғана тамақтанады. Сусындардың арасында ең көп қолданатыны қымыз. Сонымен қатар, айран, саумал және сүтті де ішеді. Қымызды былай дайындайды: жаңа сауылған бие сүтін торсыққа құйып, оған аз мөлшерде ашыған сиыр сүтін қосады. Екі немесе үш күннен кейін қымыз пісіп, ішуге жарамды болады. Ал, саумал дегеніміз, сумен және сүтпен араласқан қымыз түрі. Айранды қой немесе сиыр сүтінен ашытып жасайды. Арак деп аталатын сусын өте сирек кездеседі, оны сарачинск бидайынан жасалады. Хандар, сұлтандар және кейбір ауқатты адамдар шәйді кантпен немесе балмен ішеді. Ал Қытаймен шекаралас жатқан жерлер кірпіш шайларды қолданады» делінген тағам жайлы жазған бөлімінде [5, с. 28-32]. Замандастары осынау еңбекті классикалық, Азия жайлы орыс ғылымын толықтырған шығарма деп таныды. Ш.Ш. Уәлиханов Левшинді қазақ халқының Геродоты деп таныды, ал оның еңбектері ғылым үшін баға жетпес болып саналды.

Н. Харузиннің еңбегі түрік және моңғол халықтарының тұрғын үйлері туралы жалпы зерттеу болып табылады. Харузин өзіне дейінгі этнографиялық материалдардың негізінде көптеген этностардың тұрғын үй эволюциясы сипаттамасын алғаш рет қарастырды. Эволюциялық мектептің ілімдеріне сүйеніп, тұрғын үйдің қарапайым түрінен күрделі түріне дейін дамуын көрсетті. Орыс зерттеуші этнографының «История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России» еңбегі алғаш рет 1896 жылы «Этнографическое обозрение» жинағында басылып шыққан. Автордың өзі жайлы айтар болсақ, ол ресейлік этнография мектебінің жарқын өкілі болып табылады. Н.Н. Харузин «Этнографическое обозрение» журналындағы этнографиялық бөлімнің жұмысына белсене қатысқан. Ол этнографиядағы эволюционистік мектептің жақтаушысы болды. «Очерки первобытного права» және «Семья и род» дәрісінде Харузин қазақтардың аз зерттелген қоғамдық құрылымдармен айналысты. Ол алғашқылардың бірі болып қазақтарды этнографиялық зерттеу тарихында қазақтардың матриархалдық қалдықтарын көрсетті [6, с. 226]. «История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России» еңбегі автордың

Еуразияның көшпелі және жартылай көшпелі халықтарының баспаналарының даму тарихын алғаш рет баяндалуы болып табылады. Революцияға дейінгі этнография ғылымында бұл түркі және моңғол халықтарының баспанасы жайлы жалғыз құрама еңбек. Мол этнографиялық материалдардың негізінде ол баспана эволюциясының жалпы сипаттамасын берді. Автор өзінің жұмыстарында баспаналардың қарапайым түрінен күрделісіне дейінгі үрдістерді көрсетеді. Бұл еңбекті материалдық мәдениет ескерткіштерін зерттеудегі үлкен кадам деп санауға болады. Зерттеушілер үшін қазақ баспанасы жайлы материалдар ұсынылады. Н.Харузиннің материалдары негізінде қазақ баспанасы өткенді шолу жағынан қарастырылады. Жылжымалы баспаналардың қарапайым түрлері, мысалы шалаш-қос және киіз үйді автор ерте формасы ретінде атап көрсетеді. Бұл жерде абылайша жылжымалы баспананың күрделі түрі ретінде көрсетіледі. Харузин киіз үйге аса мән беріп, оны жылжымалы баспананың жоғары формасы ретінде қарастырады [6, с. 157].

Зерттеудің екінші бөлімі баспаналардың стационарлы формасына арналады, көбіне қазақтардың жартылай көшпелі тұрмысқа көшуімен байланысты. Бұл жерден біз қазақ қыстауларының құрылысы мен олардың сипаттамалары жайлы мәліметтер таба аламыз. Автор қазақ қыстауларын тұрақты баспанаға көшудегі мысал ретінде қарастырады. Автор зерттеулерінде Ақмола қазақтары жайлы материалдар негізінде жер үйлерден мықтырақ баспана түрлеріне біртіндеп көшуін атап өтеді [6, с. 158]. Материалдық мәдениет ескерткіштерін зерттеген Н. Харузин еңбегінің революцияға дейінгі этнография ғылымында маңызы зор. Қазақ этнографиясы жайлы жазылған, қазақ халқының өмірі мен тұрмысына қатысты, қазақ даласындағы туудан бастап жерлеуге дейінгі салттарды мейлінше жеткілікті етіп жазуға тырысқан. Еңбекте мал шаруашылығына, аңшылыққа, егіншілікке қатысты мәліметтер кездеседі. Қазақтардың діни, саналық тәрбие беру ерекшеліктері жөнінде жазылған. Бұл еңбектің аты «Казахская степь Оренбургского ведомства», авторы Л. Мейер. «Солтүстік аймақтарда қыстаулар әдетте шымнан жасалады, олардың кейбірінде шынылы терезелер де бар. Орталық және оңтүстік далаларда кейде саз балшықтан салады, ал кейбірі қамыспен қорғалған лашықтарды пана тұтады. Үйдің бұйымдары темір, ағаш және теріден жасалады. Ауқатты қазақтарда бірнеше тостағандары болады, олардың арасында саздан жасалғанын кезіктіру қиын. Мұның бірден бір себебі сынғыш болып келеді және жиі қозғалыстар кезінде өте ыңғайсыз. Заттар ағаш сандықтарда сақталады. Қазақтардың өмір сүру салты қысқаша түрде көрсетемін, себебі, Левшиннің еңбегінде айтылғандарды қайталауыма тура келеді. Қазіргі кездегі күнделікті тағамдары егін шаруашылығымен байланысты, яғни бидай, тары, қара бидай өнімдері. Оларды майға қуырып, үстіне су құйғанда, баламық деп аталатын тағам пайда болады. Одан өзге қазақтар қойдың немесе сиыр сүтінен құрт деп аталатын тағамдары бар, оларды құрғақ түрінде немесе суға езіп жейді, суға езгені жолға шыққанда өте қолайлы. Бұл тізімге айранды жатқызуға болады. Сусын ретінде бие сүті қымызды көп пайдаланады» [8, с. 46] деген жолдарды кездестіруімізге болады. Бұдан өзге киім-кешектер жайлы да жазған. Әскери инженер, топограф, өлкетанушы, этнограф, жазушы, шығыстанушы Иван Григорьевич Андреевтің «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» еңбегінде этнографиялық материалдары қазақ халқының тұрмыс-салты, әдет-дәстүрлері бойынша маңызды және қызықты этнографиялық және тарихи мәліметтер берілген. Материалдық мәлімет бойынша «Об употреблении пищи и пития» бөлімінде былай дейді: «Алғашқы және басты тағамдардың бәрі төрт түлік мал етінен құралады. Нанның әр түрін қолданады; бірақ ешқандай нан пісірмейді. Қара бидайды, бидайды, арпаны майға қуырады. Бұлардың көбін қыс айларында істейді. Жазғы уақыттарда қыспен салыстырғанда етті аз қолданады. суды жазда да, қыста да жылытады. Қасықты аса қолдана қоймайды, сұйық астарды тостағаннан ішеді; ал туралған етті қолмен жейді. Сонымен қатар, кейбірі орыстардан алған балықты, ал басқалары аумен немесе қармақпен аулап жейді. Қалған, қалампырларды көбіне дәрі ретінде қолданады. Ресейлік арақ пен шарапты да ішінара ішеді» [9, с. 102]. XIX ғасырдың ортасындағы қазақтардың тарихы, этнографиясы, мәдениеті туралы теңдесі жоқ, тамаша еңбектер жазып қалдырған авторлардың бірі А.К. Гейнс. Оның еңбегінде Қазақ хандығының пайда болуы, орыс бекіністерінің салынуы, қазақтың дәстүр салттары, әдет-ғұрып, заңдары тағы сол сияқты таптырмас тарихи-этнографиялық материалдар көрініс тапқан.

Қазақтардың шаруашылығы, қолөнері және өнеркәсіптері бөлімінде мал шаруашылығы жайлы, тағам өнімдері және киім түрлері туралы, сонымен қатар төрт-түлікті сипаттап жазған. «Қазақтар қазір балық шаруашылығымен де айналысады. Мал санының азаюына байланысты балық тағамдарына үйрене бастады; балықтарды өзен, көлдерден аулап, тұздап немесе кептіріп барып қолданады. Қолөнер бұйымдарынан киіздер басу, теріден ыдыстар жасау, арқан иіру сияқты тұрмысқа қажетті заттарды жасаумен айналысады. Олардың ең маңыздысы қой жүнінен жасалған киіз үйлерді жабуға арналған киіз болып табылады. қой жүнінен жасалған киізден бөлек одан жіп те иіріледі, оларды әр түрлі түстерге бояп, олардан үзін мата тоқиды; мұндай маталар кілем орнына да қолданылады» [10, с. 162]. «Қазақтар қыстық киімдерді де қойдың терісінен тігеді. Өздерінің тондары немесе тұлыптары үшін қой терісін дайындайды. Жұмыс барысы келесідей болады: алдымен теріні жылы суға жуып, терідегі ет қалдықтарын пышақпен тазартады; кейін ашыған, тұздалған сиыр сүтін үш күн бойы жағады, кепкен соң қолмен жұмсартады. Содан кейін қой немесе сиыр тезегінің түтініне ыстайды және илейді де, болған соң тарақпен тарайды. Ал жеңіл киімдерге арналған терілерді басқаша жолмен дайындайды:

бірнеше күн түктері түскенше теріні ылғалды және жылы жерге сақтайды, алынған теріні бірнеше күн ашыған сүтке салып қояды; сосын тазаланып кептіріледі. Содан кейін түтінге ыстап, қызыл, сары, жасыл немесе қара түстерге бояп, бояуы кепкеннен кейін қолмен жұмсартады. Мұндай терілер өте мықты, жұмсақ болады, оңай жууылады. Олардан керемет жібекпен кестеленген шапандар мен шароваралар т.б. жасалады, мұндай киімдер үшін қырық сом, ал шалбарлар үшін он екі және жиырма сомға шейін төлеп алады» деп жазған [10, с. 163]. Семей қаласында тұрып қызмет еткен өлкетанушылардың кейбір еңбектері, олардың жазып қалдырған естеліктерімен танысқанда құнды мәліметтерге тап боламыз. Олар А.Н. Белослюдов, Н.Н. Мацкевич, Н.А. Логутов және т.б. [11, с. 5-7]. 1870-1917 жылдар аралығында «Туркестанские ведомости» бетінде жарияланған қазақ елінің саяси, шаруашылық, мәдени өмірі мен тарихы жөніндегі мақалалардың болғаны белгілі. Оларға біз Ф. Жуков, Г. Загряжский, Г. Арендаренко, А. Хорошкин, Г. Загряжский, Н. Маев, Е. Александров, П. Комаров, П. Ходыров, И. Корженевский, Гр. Андреев, В. Островский, Г. Загряжский, И. Карцов т.б. мақалаларын айта аламыз [12]. Сонымен қатар жерді пайдалану мәселелері, дала аудандарын колонизациялау және қазақ халқының этнографиясына арналған еңбектердің авторы ретінде біз В. Остафьев, Н. Петропавловский, И. Завалишин, О. Шкапский, Л. Чермак, И.Я. Словцов, В. Тресвятский осыған байланысты еңбектердің авторы болып табылады [13]. XVIII ғасырдағы қазақ этнографиясы туралы Ресей және Батыс саяхатшыларының еңбектерінде қазақ халқының сыртқы байланыстары, саудасы, тұрмысы, этникалық тарихы қарастырылатын негізгі еңбектер П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Георги, И.П. Рычков және т.б. болып табылады. П.С. Паллас Ресейде 1767 жылдан бастап өмір сүрген ғылым академиясының мүшесі, Батыс Сібірдегі экспедиция мүшесі болды. Сол экспедиция қорытындысы негізінде жазылған негізгі еңбегі « Путешествие по разным провинциям Российской империи», оның «Известие о киргизцах» атты бөлімі толығымен қазақ халқына арналған. Қазақтармен Паллас алғаш рет Орынборға келгеннен кейін 1769 жылы танысты, осы жерден қазақ ауылдарына бірнеше сапарлар жасады. П.С. Паллас этнографиялық материалдардың жинақталуына аса назар аударды, себебі халықтардың тарихы мен мәдениетін зерттеуде олардың маңызы зор деп білді. Сол себепті ол әлемнің көптеген халықтары жайлы қызықты материалдар жинақтай алды.

П.С. Паллас қазақтардың көшпелі өмір салты мен күнделікті тыныс-тіршілігін, мал шаруашылығы мен одаг алынатын өнімдерді т.б. жан-жақты сипаттап жазды. Оның мәліметтері бойынша қазақтардың тағамдары негізінен мал шаруашылығының өнімдерінен тұрады. Әсіресе, Паллас қазақтың тұрмыстық қолөнерінің техникасы мен өнімдері жайлы (тоқыма өнері; киіз, тері, ұсталық т.б.) жақсы мәліметтер қалдырған. Осы мәселелерді сипаттауда тек XVIII ғасырда ғана емес, XIX ғасырда да бір де бір автор бұлай жазбаған. Саяхатшы қазақ халқының ұлттық киімдері жайлы да құнды мәліметтер қалдырған. Ол ер адам мен әйел адамның киімдерін жекелеп суреттеген, қазақ ауылдарындағы әлеуметтік топтардың киімдеріндегі айырмашылықтарды анық көрсеткен. Қазақ киімінің сипатамасына қосымша ретінде кітапта (XVIII ғасырда алғаш рет) үш иллюстрация келтірілген. Осылардың барлығы өкінішке орай автордың қазақ ауылдарындағы аз уақыт болғандықтан қысқаша ғана сипатталуы болып отыр. Олар тарихи-этнографиялық материалдардың кең аясында сипатталмады. Экспедицияның өзге қатысушысы Швециядан шыққан И.Г. Георги алдымен И.П. Фалькті ертіп жүрді, кейін П.С. Палласпен Оралда, Поволжьеде, Сібірде болды. Ол сонымен қатар Орынборда, Тобылда, Томсте қазақ ауылдарында болды, оның экспедиция қорытындылары жаратылыстану-ғылыми және этнографиялық материалдар болды. Олар Петербургте жоғары бағаға ие болды. Экспедициядан қайтқан сәтінде Георги граверлер К.М. Рот пен Шлипердің ғалымдардың көмегіне сүйене отырып Ресейдің шалғайда жатқан халықтарының ұлттық киімдері жайлы түсті және ақ пен қара түстерден тұратын иллюстрацияланған гравюралары бар көркем журналдың шыға бастағанын біледі. Барлығы олар әр нөмірінде бес суреттен тұратын бас-аяғы он бес журнал шығарады. «Открываемая Россия или собрание одежд всех народов, в Российской империи обретающихся» деп аталатын оныншы шығарылымында қазақтардың ұлттық киімдегі үш гравюрасы шығарылды (екеуінде әйелдер, біреуінде ер адам) [14, с. 226-229].

Палластың кітабына карағанда Георгидің еңбектері анағұрлым тереңірек зерттелген. Ол зерттеу негізінде жазылған. Қазақтардың этнографиялық мінездемесі Георги кітабының «О киргизцах» бөлімінде берілген. Ол жерде И.П. Фальктің, сонымен қоса П.И. Рычковтың, И.Е. Фишердің, П.С. Палластың, Н.П. Рычковтың және автордың өзінің материалдары келтірілген. Дегенмен, автордың мүмкіндігінше деректерді келтіруіне қарамастан, XVIII ғасырдағы орыс ғалымдары Орта жүз қазақтары жайлы сенімді мәліметтер қалдырмағанын көрсетеді. Георги қазақ халқының материалдық мәдениетіне, баспанасына, киіміне, тағамына сипаттама берді. Швед натуралисті И.П. Фальк 1763 жылы Ресей Ғылым академиясына атақты Линнейдің ұсынысымен шақырылған болатын. Ол волгада, Астраханьда, Орынборда, Петропавлда, Омбыда, Семейде және т.б. қалаларда болып, сонымен қатар қазақ ауылдарын аралап, қазақ халқының этнографиясы жайлы маңызды мәліметтер жинақтады. 1774 жылы ол өз-өзіне қол жұмсағаннан кейін оның артында қалған жазбаларын И.Г. Георги қалыпқа келтіріп, неміс тілінде үш том қылып жарыққа шығарды. Фальктің еңбектері ешқашан орыс тіліне аударылмаған болатын. Тек кейбір үзінділерін С.Д. Асфендияров пен П.А. Кунт «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» (1935) жылы жинағына жариялады. 1825 жылы Фальктің «Известия о Киргизской и Зюнгорской степи»

және оның серігі Хр. Барданестің «Поездка в Киргизскую степь» атты естеліктері жеке жинақта орыс тілінде жарияланды, дегенмен, оларда этнографиялық материалдар өте аз. Ғалымның этнографиялық материалдарының негізгі көлемі оның неміс тіліндегі еңбектерінде көрсетілген [14, с. 230-233].

Академиялық экспедицияның қатысушыларының бірі Н.П. Рычковті атап өтсек болады. Ол 1772 жылы «Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи 1771 году» кітабын жарыққа шығарды. Ол қазақ жерінде өзінше де, экспедиция құрамында да болды.

Екінші академиялық экспедицияның мәні оның қатысушыларының көптеген ізбасарлары пайда болды. Олар да ғылымға аз үлес қосқан жоқ. Бірақ, осы кезеңдегі саяхатшылардың жинаған мәліметтері қазақхалқының материалдық және рухани мәдениетінің элементтерін бір қалыпты сипаттамайды. Орыс тарихи-этнографиялық әдебиетін жақсы біле тұра және мол деректер жинап, олар өздерінің ғылымға енгізген жаңашылдықтарын нақты көрсетпеген, сонымен қатар қазақ халқының этнографиясының негізгі мәселелерін бөліп көрсетпеді және қажетті теориялық және практикалық қорытынды жасамады. [14, с. 237]. XX ғасырдың басындағы Қазақ халқының этнографиясының зерттеу орталықтарының бірі Орынбор болды, ол жер 1925 жылға дейін Қазақ республикасының астанасы болғаны белгілі. Ол жерде 1919 жылы «қазақ өлкесінің және қазақ халқының өткені мен бүгінін қатаң ғылыми мақсатта географиялық, тарихи және этнографиялық қатынастарын зерттеу» тарихи-статистикалық бөлімнің негізі қаланған болатын. Бұл бөлімнің қызметкерлері тарихшы А.П. Чулошников, филолог және этнограф А.А. Четыркина және заңгер Е.А. Яковлева, статистик К.П. Шагаев болды. 1920 жылдың аяғында Орынборда қазақ өлкесін зерттеу қоғамы құрылды. Олар Орынбор ғылыми мұрғат комиссиясы мен орыс географиялық қоғамының Орынборлық бөлімінің ісін жалғастырушы болды. Олардың мақсаты Қазақстанды тарихи-археологиялық, жаратылыстану-географиялық және қатынастарында жан-жақты зерттеу болды. Этнографиялық бөлімнің міндетіне Қазақстанды жазба деректерді жүйелеу және жариялау, далалық материалдарды жинау, мұражай мен кітапханаларда этнографиялық бөлімдердің ашылуы, этнографияның өзекті мәселелеріне қоғамның назарын аудару т.б. кірді. Бөлімнің мүшелері А.Л. Мелков, А.В. Затаевич, Н.В. Мелкова, А.А. Четыркина, А.П. Чулошников және т.б. бас аяғы елуге тарта адам болды [15, с. 274-275].

Жалпы алғанда, Батыс зерттеушілері болсын, Ресей зерттеушілері болсын, өзге ұлт өкілдерінің қазақ халқы жайлы жазған этнографиялық еңбектеріне сыни көзқараспен қараған жөн. Себебі, қазақ халқының арасында өспегендіктен, сырт көзбен олар көп нәрсені түсінбей, өздерінше қате қабылдауы мүмкін. Дегенмен, олар жазып қалдырған этнографиялық мәліметтер баға жетпес қазына болып табылады.

1. Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. – Т. 3. – Астана: Алтын кітап, 2007.
2. Потанин Г.Н. Труды по этнографии и фольклору. – Т. 6. – Астана: Алтын кітап, 2007.
3. Коншин Н. Труды по казахской этнографии. – Т. 7. – Астана: Алтын кітап, 2007.
4. Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. – Т. 12. – Астана: Алтын кітап, 2007.
5. Левшин А. Описание орд и степей казахов. – Т. 9. – Астана: Алтын кітап, 2007.
6. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата, 1966.
7. Харузин Н. История развития жилища тюркских и монгольских народов. – Астана: Алтын кітап, 2007.
8. Мейер Л. Казахская степь Оренбургского ведомства. – Т. 37. – Астана: Алтын кітап, 2007.
9. Андреев И.В. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Астана: Алтын кітап, 2007.
10. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. – Астана: Алтын кітап, 2007.
11. Труды Семипалатских краеведов конца XIX-начало XX вв. – Т. 45. – Астана: Алтын кітап, 2007.
12. Туркестанские ведомости. – Т. 44. – Астана: Алтын кітап, 2007.
13. Вопросы землепользования в казахской этнографии. – Т. 42. – Астана: Алтын кітап, 2007.
14. Российские академические экспедиций XVIII века об этнографии казахов. – Астана: Алтын кітап, 2007.
15. Чулошников А.П. Очерк по истории киргиз-казахов. – Т. 42. – Астана: Алтын кітап, 2007.

**А.А. Абдуллаева, магистрант,
эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.**

ӘЛЕМ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ БАСЫН ҚОСҚАН – ТҰҢҒЫШ ҚҰРЫЛТАЙДЫҢ ШАҚЫРЫЛУЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Қазақ елі тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде тарихи отанынан тыс жерде жүрген бауырларымыздың басын қосып, ұлттық мүдде, елдік бірлік төңірегінде табысу-үлкен арман болатыны бәрімізге жасырын емес. Бұл арманға тәуелсіздіктің арқасында ғана қол жеткіздік. Оған дейін шетелде қазақтың бар екенін білсек те іздеуге, сұрауға мүмкіндік болмай келді. Біздің алыстағы ағайынға шыңдап назар аудару бастауымыз тәуелсіздік пен бірге оянды. Кеңестік дәуірде алыс және таяу шет елдегі қандастарымызбен «Отан» одан кейін «Қазақстан» қоғамының шектелген шеңберінде ғана достық қарым-қатынастар жасалып келген болатын.

Егемендік алған соң, еліміздің сыртқы саясатта көрші елдермен бейбіт дипломатиялық қатынастар орнауының арқасында шекараның ашылуымен шетелдермен мәдени байланыстар жасалып, есігіміз айқара ашылды. Сауда, мәдениет, достыққарым –қатынастар орнап, алыс және жақын шет елдегі қазақ диаспорасына деген көзқарас дұрыстала бастады. Елбасымыздың нақты тапсырмасы арқасында Қазақстан Республикасы Министрлер кабинетінің 27 тамыз 1992 ж. № 709 қаулысы шығып Дүниежүзі қазақтарының құрылтайына әзірлену мен оны өткізу туралы нақты жұмыстар қолға алынды [1,192 б.].

1992 жылғы қыркүйек айында Дүниежүзі қазақтарының тұңғыш құрылтайы өтті. Алматыда өткен Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайына Түркия, Германия, Швеция, Норвегия, Франция, Монғолия, Ресей, Қырғыстан, Түркменістан, Өзбекістан, тағы басқа алыс және таяу шет мемлекеттерден яғни, 33 елден, сонымен қатар 800-дей Қазақстан облыстарынан келген өкілдер қатысты. Әлем қазақтарының тұңғыш құрылтайының қарарымен Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы құрылды. Республика Президенті, Н.Назарбаев Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының төрағасы, ал Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының бірінші хатшысы, Қ.Найманбаев төрағаның бірінші орынбасары болып сайланды [2, 6 б.].

Қауымдастық қоғамдық ұйым бола отырып, әлемдегі барлық қандастарымызбен байланыс орнатуды өзіне міндет етті. Осылайша жер бетіндегі бар қазақтың бір ғана отаны - Қазақстан екенін ұғындыра бастады.

Алыс –жақын шетелдегі қандастарымыздың тарихи,саяси және әлеуметтік жағдайларын тереңірек білу мақсатында ғылыми тұрғыдан зерттеу, оны бүгінгі тағдырына қорытынды жасап, келешегін болжау өзекті мәселелердің біріне айналды.

Азаттығымыздың айғағы болған сол ұлы жиын тарихымыздың жаңа кезеңінің басы болды. Атамекенді аңсап келген қандастарымыз егеменді елінің қуанышын көріп, үлкен мақтанышқа бөленді. Тұңғыш әлем қазақтарының басын қосқан құрылтайда, атамекенмен алыстағы қандастарымыздың арасын байланыстыратын алтын көпір – Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы құрылды. Бүгіндетәуелсіз мемлекетіміз атамекеннен ажырап, әлемнің әр түпкіріндегі қандастарымызбен байланыс орнатып, оларға жан-жақты көмек көрсетіп, елде бірнеше рет басын қосып, құрылтайлар өткізудегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының рөлі ерекше. Дүниежүзі қазақтарының қауымдасты құрылғаннан бергі 23 жыл ішінде қазақ диаспорасына байланысты атқарылып келе жатқан көптеген іс – шараларға үзбей қол ұшын беріп үлкен көмектер көрсетуде. Осы ширек ғасырға таяу жылдар ішінде Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы күш-жігерін аямай қызмет еткен азаматтардың маңдай тері мен қажырлы еңбегінің нәтижесінде іргесін бекітіп, шаңырағын биіктетіп, бүгінде үлкен ұйымға айналды.Бұл жылдары Қауымдастық шет елдегі қандастарымыздың ұлттық рухани қазынамыздан қол үзбеуі үшін, оларға мәдени-рухани көмек көрсету, елге қоныс аудару, Қазақстанда білім алуға ықпал жасау, бұқаралық ақпарат құралдарымен қамтамасыз ету, кезекті жиындарды өткізу сияқты қомақты іс-шараларды атқарып келеді.

Қауымдастық бүгінгі таңда жер жүзіндегі бүкіл қазаққа танылған мәртебесі мен беделі жоғары ұйым. Қауымдастықтың мұндай биікке көтерілуі-ең алдымен, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қолдауы мен көмегінің нәтижесі. 1992 жылы әлем қазақтарының басын қосқан тұңғыш Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы Елбасының тікелей қолға алуымен өткізілген. Егемен елдің тізгінін қолға алған сәттен бастап шетелдегі ағайындарды іздеуі Президентіміздің қазақ халқының бүгінгі мен болашағына шын жанашыр екендігін айқындап берді. Содан бері Елбасы әлемнің әр түпкірінде шашырап жүрген қандастарымызға қамқорлық жасауды үздіксіз жүргізіп келеді. Президентіміз 1992 жылдан бері Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының Төралқа төрағасы болып,келе жатуының да мәні мен себебі, міне, осында. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы алыс және таяу шет елдердегі 5,5 миллион қандастарымыздың барлығымен бірдей байланыс жасай алмаса да, сол елдерде құрылған қазақ мәдени орталықтарымен байланыстар жасау арқылы олардың мұң-мұқтажын, рухани сұраныстарын шама – шарқынша қанағаттандырып отыр.

Қазақ елі – әлемге тарыдай шашылған қазақтардың қасиетті қара шаңырағы, ал қауымдастық алыс-жақын шетелдердегі қазақ диаспорасының әртүрлі мәселелерге байланысты басын қосатын орталыққа айналды. 1992 жылы шақырылған Әлем қазақтарының тұңғыш Құрылтайы қазақ елінің тәуелсіздігіне жалғасқан келелі тарихи оқиға болды. Алыс және жақын шетелдегі қандастарымыздың өкілдері мен ғалымдар бірлесе отырып қазақ диаспорасының қалыптасу, даму тарихына, олардың қазіргі кездегі жағдайына, елге оралу тағы басқа мәселелерге байланысты біршама ғылыми –теориялық, ғылыми – парктикалық конференциялар симпозиумдар, бас қосулар өткізді. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының басшылығымен өткен симпозиум, конференциялардың кейбіріне тоқтала кетсек. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы, Қазақстан Ұлттық Ғылым Академиясының философия институты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ұйымдастыруымен 1995 жылы Түркістан қаласында «Қазақ диаспорасының бүгінгі мен болашағы» атты халықаралық симпозиум өтті. Симпозиумда қазақ диаспорасының қалыптасу мен даму тарихына байланысты көптеген теориялық – практикалық мәселелерді қозғап, жекелеген ойлар айтылды. Қазақстан Республикасының қазіргі аумағы бүкіл қазақ ұлтының атамекені, одан тыс жерде өмір сүріп отырған барлық қазақтар дүниежүзіндегі

біртұтас қазақ ұлтының бөлшегі немесе «диаспорасы» деген ұғымға ден қойылды [3, 25 б.]. Екі күнге созылған симпозиумда 33 адам құттықтаулар, баяндамалар жасап, күн тәртібінде қазақ диаспорасының болашағына байланысты өткір өзекті мәселелер көтерілді. Түркістанда өткен симпозиумда қаралатын өзекті мәселелер қорытындысына сай қауымдастық жанынан қазақ диаспорасының тарихын зерттейтін ғылыми орталық құрылды [3, 29 б.].

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы шетелдегі қандастарымызбен мәдени-рухани саладағы жұмыстарының тиянақты, нәтижелі болуы үшін алыс және жақын шет елде құрылған қазақтардың мәдени орталықтарымен байланыста болып, ал орталықтары жоқ елдерде оларды құруға жағдайлар жасап көмектер берілді. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының жүргізген жұмыстары нәтижесінде, қазіргі таңда қазақтар тұратын елдердің көпшілігінде қазақтардың мәдени орталықтары, яғни қауымдастық бөлімдері ашылды. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы мен Қазақстан Ұлттық Ғылым Стамбул қаласында Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының бастауымен 1997 жылы 22 наурызда Дүниежүзі қазақтарының кіші құрылтайы өтті. Түркияда тұратын 20 мыңға жуық қазақтардың мерейі өсіп қалды. Сонымен қатар, қазақ халқының түркі дүниесіндегі алар орнына, Қазақстан мен Түркияның байланыстарын нығайтуға қатысты өзекті мәселелер талқыланды. Ресей қазақтарының кіші құрылтайын Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы мен «Мөлдір» мәдени орталығы бірлесе отырып 1997 жылы 30-31 мамыр аралығында Омбыда өткізілді. Екі күнге созылған мәжілісте Қазақстан мен Ресей арасындағы байланысы, Қазақстанның сырт жерлердегі отандастарға рухани-мәдени, оқу-білім тағы басқа мәселелер қарастырылды [4, 65 б.].

М. Әуезовтың туылғанына 100 жыл толу мерей тойы және Монғолияның Баян Өлгей аймағында қазақтардың кіші құрылтайы 1997 жылдың шілде-тамыз айларында өтті. Ақынның мерей тойына байланысты Орынбор облысы Орск қаласында да қазақ мәдениетінің күндері ұйымдастырылды. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан – 2030» – деп аталатын жолдауын алыс-жақын шетелдегі қандастарымызға таныстыру, жан-жақты насихаттау мақсатында конференция ұйымдастырылды. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы басшылығымен Астанада «Қазақстан – 2030 және қазақ диаспорасы» атты конференция 1998 жылы 18-20 маусым аралығында өтті. Конференцияда қазақ диаспорасының хал-жағдайы, бүгінгі проблемалары туралы кең көлемде әңгіме болды. Елбасының халыққа жолдауы талқыланып, туған еліне жанашыр әрбір азамат өз үлесін еселеп, қосу керек екені туралы пікірлер айтылды. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары Қ. Найманбаев жасаған баяндамасында «Қазіргі кездегі Қазақстаннан тыс жерде бес миллионнан астам ағайындарымыз бар, яғни халқымыздың үштен бірбөлігі шет елдерде. Осы қандастарымызбен мәдени-рухани, оқу -білім және экономикалық байланыс жасау – 2030 дейінгі жан-жақты даму үшін де өте маңызды» – деп атап көрсетті [2,56.].

Дүниежүзі қазақтар қауымдастығының атқаратын іс- шараларының түгелге жуығы алыс және жақын шетелдерге тікелей байланысты. Қазақ диаспорасы тұратын шет мемлекеттермен, оның саясатына, қолданыстағы заңдарына, мемлекетаралық келісім – шарттарға сүйене отырып қана жұмыс істеу қажет. 2004 жылдан бастап Қауымдастық төрағасының бірінші орынбасары Талғат Асылұлы Мамашев болды. Талғат Мамашев алыс және жақын шет елдегі қазақ диаспорасымен арадағы атқарылатын іс-шаралардың біразын жолға қойды. Мысалы, аз уақыттың ішінде Қытай Халық Республикасының Бейжің, Үрімжі қалаларына, одан әрі Монғолияның астанасы Ұланбаторға барып, ол жақтағы қазақтармен мәдени-рухани, оқу-білім саласында байланыс жасаудың біраз тиімді жолдарын реттеді [5, 7 б.]. Жақын шет елдегі Өзбекстаннан кейінгі қазақтар көп тұратын және қазақ мәдени орталықтары ең көп ел – Ресей. Ондағы қандастарымыздың қазақ мәдени орталықтарының ең алысы Ресейдің шығысындағы Саха республикасының орталығы Якутск қаласында, ал батыс жағындағы Санкт-Петербург қаласында орналасқан. Осынша үлкен аймақтағы отызға жуық қазақ мәдени орталықтарымен тұрақты байланыс жасап тұрудың өзі үлкен жұмыс.... Орта Азия республикаларында тұратын ағайындармен байланыс жасаудың да біраз қиыншылықтары бар. Мысалы, Қауымдастық соңғы он жылдан бері Түркіменстандағы отандастармен байланысты мүлдем үзіп алып еді. Талғат Мамашев арнайы іс-сапармен Ашхабад, Түркіменбашы қалаларына барып бұл байланысты қайта қалпына келтірді [6, 4 б.].

Қауымдастықтың Өзбекстандағы ағайындармен байланысы ежелден жоғары деңгейде. Бірақ, бұл елдегі республикалық қазақ мәдени орталығының басшылары жиі ауысады. Әйтсе де, басшылар ауысқанмен байланыс үзілмеуі керек. Соған орай Өзбекстандағы қазақ мәдени орталығының басшысы бастаған бір топ ағайындар Қауымдастықтың шақыруымен Алматыға келіп, Талғат Мамашевпен кездесу өткізді. Қауымдастықтың ұйымдастыруымен Еуропа қазақтарының кіші құрылтайларын өткізіп тұру дәстүрге айналды. Қазір кіші құрылтайларда өнер, спорт жарыстары және шетелдегі қандастарымыздың оқу, білім алу, мәдениет және рухани салалармен қатар көші-қон саласындағы мәселелерде қарастырылады. Осындай өзекті мәселелерді, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы мәдениет министрлігі және оның қарауындағы комитеттерімен бірлесе отырып жүргізеді. Бүгінде қазақ елі үшін алыс және жақын шет елдегі қандастарымызды атамекенге қоныс аударуы айрықша маңызды болғандықтан тікелей бұл мәселеде Дүниежүзі қазақтары Қауымдастығының мұрындық болуымен көші-қон жөніндегі “Нұрлы көш” бағдарламасын жүргізуде де көп міндеттер атқарғаны мәлім.

Қортындылай келе, кеңестік кезеңде тарихи отанынан тыс жерде жүрген бауырларымыздың басын қосып, ұлттық мүдде, елдік бірлік төңірегінде табысу-үлкен арман болғаны баршамызға аян. Бұл мақсатқа тәуелсіздіктің арқасында қол жеткізіп, 1992 жылы шет мемлекеттерде жүрген қазақтардың өздерінің тарихи отаны Қазақстанның егеменді ел болғандығын естігенде шектен асқан қуанышты болғаны белгілі. Алғашқы Құрылтайдың шақырылу мақсаты да сол қуанышты жер жүзіне паш етіп, ата-баба жеріне оралам деуші қандастарымызға еліміздің есігі айқара ашық екенін жарияету еді. Сондықтан да әлем қазақтарының атамекенде басын қосып, тарыдай төрткүл дүниеге шашылған қазақ қандастарымыздың тұңғыш рет басын қосып шақырылған – Құрылтайдың тарихи маңызы зор. Ол Құрылтай – Ұлы көшке жол ашқан Құрылтай.

1. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайы. – Алматы: Атамұра, – 1993. – 150 б.
2. Найманбай Қ. Қазақ диаспорасы және қауымдастық // Егемен Қазақстан. – 1996. – 25 қазан.
3. Қазақ диаспорасының бүгінгі мен болашағы. – Түркістан, 1995. Симпозиум материалдарынан.
4. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы. – Алматы: Атажұрт баспа орталығы, 1997. – 128 б.
5. Балғабаяв С. Еңсеру // Егемен Қазақстан. – 2005. – 27 қыркүйек.
6. Жакып М. Алыстағы ағайын // Егемен Қазақстан. – 2006. – 28 қыркүйек.

Н.О. Сералы,

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-мұражайы, Отырар қ.

ОҒЫЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІНІҢ ОРТА АҒЫСЫНДА ПАЙДА БОЛУЫ

Орта ғасырда оғыз тайпаларының Сырдария өзенінің бойында пайда болуы Орта Азия жерінде жаңа саяси өзгерістерге әкеліп соқтырды. Сырдария өзенінің орта ағысында пайда болған жаңа саяси күштің әсерінен Орта Азиядағы этникалық халықтар түрлі тарихи жағдайларды бастан кешірді. Оғыз тайпалары туралы ең алғашқы деректер тасқа жазылған руникалық ескерткіштер мен қытай тарихшыларының жылнамаларында кездеседі. Түрік қағанаты құлағаннан кейін қағанат құрамында болған көптеген тайпалар өз дербестіктерін алуға ұмтылды. Басмалдар, ұйғырлар, қарлұқтар өз ара құлаған түрік қағанатының орнына келу үшін күреске түседі. Осы күресте ұйғырлар басым түсіп бөлек қағанат құруға әрекеттенген, бірақ 605 жылы жаңадан бой көтерген батыс түрік қағанатының қысымына шыдамай ұйғырлар бірнеше тайпалармен бірлесіп Хангай тауына қарай ығысқан. Қытай деректерінде ұйғырлармен бірге кеткен тайпаларды «тоғыз тайпа» одағы деген атпен берілген, орхон жазбаларында олар «тоғыз оғыз» деген атпен берілген. Орхон жазбаларындағы деректерге сүйенсек оғыз тайпалары ұйғыр тайпа бірлестігіне кірмей, Тола және Орхон өзендерінің бойында дербес мемлекет құруға әрекеттенген. Бірақ сыртқы саяси тұрақсыздықтың әсерінен бұл әрекеттері жүзеге аспаған [1, с. 109].

VIII ғасырдың бірінші жартысына қатысты ертедегі түріктердің руникалық ескерткіштерінде осы тарихи оқиғалар нақтырақ баяндалған. (Күлтегін, Тоныкөк, Могилян қағандарға арналған жазбалар). Бұл жазбаларда түрік қағандарының көршілес тайпаларына қарсы жорықтары туралы баяндалады. Осы жазбаларға сүйенсек VII-VIII ғасырларда оғыз тайпалары тәуелсіз халықтар ретінде танылған, және Могилян қағанның Орхон өзенінің бір саласы Толы өзенінің бойында оғыздар мен табғаштардың біріккен күшіне қарсы күресіп оларды Селенгі өзенінің төменгі ағысына қарай шегіндіргендігі туралы айтылған. Бұдан білетіндігіміз сыртқы саяси күштермен болған үздіксіз соғыстар оғыздардың күшін әлсіретіп мемлекет болып қалыптасуына кері әсерін тигізгендігі айқын көрсетілген [2, с. 9].

IX ғасырдан бастап оғыз тайпалары туралы деректер араб географтары мен тарихшыларының еңбектерінде кездеседі. Араб тарихшылары Ибн-Хордадбектің және ал-Якубидің еңбектерінде, оғыздар Орта Азияны мекендеген көшпелі түркі тайпаларының бірі ретінде аталып өтілген, тек олардың нақты көшіп қонған территориясы туралы айтылмаған. Аль-Масудидің еңбегінде печенегтер, оғыздар, қарлұқтар, қимақтар бір-бірімен көршілес болып, оғыздар мен печенегтер, қарлұқтар мен қимақтардың Арал теңізінің маңында (Джуржан теңізі, Арал теңізінің көне аттарының бірі) соғысқандығы келтірілген. IX ғасырдың орта кезеңдерінде қимақтар Ертіс өзенінің бойында, қарлұқтар шығыс Жетісу өңірінде, печенегтер Сырдария өзенінің төменгі ағысының Арал теңізінің маңы мекендеген. Аль-Масудидің келтіріп отырған деректеріндегі тайпалардың соғысы негізінен оғыздар мен печенектердің арасындағы ұрыстар болатын. Оғыз тайпалары Сырдария өзенінің бойындағы жерлер үшін таласындағы басты қарсыласы ол печенегтер болған. Орхон жазбаларында VIII ғасырда печенегтер Сырдария өзенінің сол жақ жағалауларын мекендегені келтірілген, IX ғасырда оғыз тайпалары сыр өңірін бағындыру кезінде печенегтермен соғысып оларды Орал және Волга өзендерінің алқабына қарай ығыстырған. Бұл соғыста қимақ тайпаларының қатысуы да мүмкін, араб деректерінде оғыздар мен қимақ тайпалары бір-бірімен бейбіт қарым қатынаста болған. Қимақтар қағанаттың жерін кеңейту мақсатында Ұлытау мен Арал өңірлеріне қарай жорыққа шыққан, осы мақсатта олар оғыздармен бірлесіп печенектерді өз мекендерінен ығыстырған. Жазба деректерде оғыздар мен қимақтардың бір-бірімен соғысы туралы

ештеңе айтылмаған. Аль-Масудидің еңбектеріне сүйенсек X ғасырда оғыздар мен кимақтар Орал өзенінің бойында және Арал мен Каспий өңірлеріндегі далаларда бірлесіп көшіп қонып жүргендігі келтірілген. Қарлұқтар Сырдарияның орта ағысындағы жерлерге VIII-IX ғасырларда пайда болған, кей деректерде қарлұқ тайпа бірлестігіне кіретін тайпалардың бір бөлігі оғыз тайпаларымен бірге келген [3, с. 58].

922 жылы араб саяхатшысы ибн-Фадлан Волга өзенінің бойын мекендеген булгар жеріне саяхаты туралы жазбаларында, оғыз тайпалары мекендеген жерлермен өткен, аль-Гуззия жеріндегі көшпелі түрік (оғыздар) тайпаларының көшпелі өмірі мен діни-нанымдары туралы біршама мағлұматтар берген [4, с. 60-61]. Негізінен оғыз тайпаларының сыр өңіріне алғашқы келуі туралы деректер аз. VIII ғасырдың жазба деректерінде оғыздар ұйғыр қағанатының құрамында аталады, ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін оғыздар дербес тайпа ретінде аталады. VIII ғасырдың орта тұсында қарлұқ тайпалары бой көтере бастайды, 751 жылы Талас өңірінде арабтар мен қытай әскерлерінің арасындағы болған соғыста қарлықтар арабтар жағына шығып қытай әскерін талқандайды. Осы оқиғадан кейін қарлұқ тайпалары дербес мемлекет ретінде аталады. Мемлекет жерін кеңейту үшін Жетісу жеріндегі билігін нығайту мақсатында көршілес мемлекеттермен ұдайы соғысып отырған. Батыс түрік қағанаты құлағаннан кейін Жетісу жерінде бірнеше княздықтар пайда болған болатын, сол княздықтардың ішіндегі қарлұқтарға көп қарсылық көрсеткендер жекелеген түргеш тайпалары мен оғыз тайпалары болған [1, с. 113]. VIII ғасырдың екінші жартысында оғыз тайпаларының бір бөлігі Жетісу жерінде пайда болуының ең бірінші себебі, Могилян қағанның қысымымен оғыз тайпалары бастапқыда Селенгі өзенінің бойына шегініп, ол жерде тұрақтамай Жетісу жеріне қарай ойысқан. Жоғарыдағы аталған деректерде оғыздар ұйғыр тайпа бірлестігінің құрамындағы тайпа емес, бөлек тайпа ретінде аталады. Оғыздардың кейбір жекелеген тайпалары ұйғыр қағанатының құрамына кіргендіктен тоғыз-оғыз тайпа бірлестігінің құрамындағы тайпа ретінде аталған. Шығыс Түркістан жерінде құрылған ұйғыр қағанатындағы ішкі-сыртқы жағдайының нашарлауынан оғыз тайпалары өздерінің шығыс қанаты тоғыз-оғыздардан (ұйғырлардан) бөлініп шығып Жетісу өлкесінде дербес княздық ретінде белгілі болған өздеріне туыстас тайпалармен біріккен. VIII ғ. Жетісу өлкесінің нақты қай өлкесінде орналасқандығы жөнінде ақпарат жоқ, шамамен олар Ыстықкөл маңына келіп тұрақтаған болуы мүмкін. Кейін келе қарлұқтардың қысымымен Батыс Жетісу жеріне, одан Сырдария өзенінің бойына қарай ығысқан.

Оғыз тайпасының қарлұқтардан қысым көріп Жетісу жерінен бірден сыр өңіріне келіп тұрақтамаған, олар алдымен тоз-тоз болған тайпалардың басын біріктіріп біршама күшейгеннен кейін сыр өңірін жаулап ала бастаған. Орта ғасыр тарихшысы Рашид-ад-дин өзінің «Жылнамалар жинағы» атты еңбегінде Оғыз хан туралы аңызында осы тайпалар туралы құнды мағлұматтар келтірілген. Жылнамалар жинағындағы деректерде Оғызханның өмір тарихы мен оның жаулап алу соғыстары, оғыз бірлестігіне қандай тайпалар кіретіндігі жазылған. Оғыз ханның атасы Абулджа хан, оның жазғы жайлауы Ортаке және Казтеке тауларының баурайында болған, осы тау бөктеріне жақын Талас және Қары-Сайрам қалалары орналасқан, бұл тау сілемдері Талас Алатауынан бастау алатын Қаратау сілемдерінің көне аттарының бірі, орта ғасырда Қаратауды Оғызтау деп те атаған [9, с. 94] бұл жерде Талас Тараз қаласы, Қары-Сайрам (Испиджап) Сайрам қаласы. Араб тарихшысы ал-Макдиси 812 жылы халиф ал-Мамунның әскербасысы Фадл б. Сахл Испиджаб пен Отырар өңіріне жорықтары туралы деректерінде Испиджаб қаласына жақын орналасқан ябгу ставкасы туралы айтылған, «Орда кішкене ғана қала, онда түркімен патшасы тұрады және жыл сайын Испиджаб әміріне алым-салық жіберіп тұрады». [6, с. 549]. Осы дерекке сүйенсек қарлұқтардан қысым көрген оғыздар Жетісу жерінен Талас өңіріне қарай ойысқан, С.Г.Агаджанов өзінің оғыздар мен түрікмендер туралы еңбегінде оғыз тайпаларының бір бөлігі IX ғасырда Шу өзенінің бойында мекендігін атап өткен. Осы деректерге сүйеніп оғыз тайпалар сыр өңіріне келмес бұрын Шу өзенінің бойына келіп орналасып, Қаратаудың оң жақ баурайына дейінгі жерлерге дейін көшіп қонып жүрген, және осы жерде оғыз қағанатының негізін қалаған. Дәл осындай тарихи жағдай XV ғасырда қайталанған, Әбілхайыр ханнан бөлініп шыққан Керей мен Жәнібек Шу өзенінің алабында қазақ хандығының негізін қалаған.

Рашид-ад-диннің еңбегінде Абулджа ханның төрт ұлы болған Қарахан, Орхан, Қозхан, және Гурхан, Оғыз хан Қараханның ұлы, бозбала шағында мұсылман дінін қабылдаған, бұған қарсы болған Қарахан ұлына қарсы шығып өзара соғыс басталған, бұл соғыста Оғызхан үстем түсіп жеңіске жатқан. Осыған қарағанда Шу өңіріне келген оғыз тайпаларының ішінде бастапқыда билік үшін талас болғандығы анық. Талас-тартыстың барысында Оғыз хан билікке келіп Талас өңірінен Сайрам қаласы мен Бұқара өңірлеріндегі жерлер Оғызханға қарайды. Өзіне қосылған бауырларымен әмірлерге олармен бірге келген әскерлерге «Ұйғыр» деген атбереді, «ұйғыр» түркі тілінен аударғанда «көмектесу, келіп қосылу деген мағананы береді». XVII ғасырдағы Хива мемлекетінің ханы Абулғазы хан түркімендер туралы жазған еңбегінде (родословная Туркменов) Оғызхан мен оның айналасындағы тайпаларға түсініктер берген. Жалпы Абылғазы хан өз еңбегін Рашид-ад-диннің еңбегіне сүйене отырып жазған және оны біршама толықтырған. Абылғазының еңбегінде Оғызханға қосылған Қараханның інілерінен тараған ұрпақтарына берілген «ұйғыр» атауы түрік сөзінен аударғанда «ұйыған сүт» деген мағананы білдіретіндігін, оның мағанасы Оғыз ханға қосылған тайпалардың бірлігі берік, бірлестігі мызғымас деп түсіндірме берген.

VIII ғасырда ұйғыр қағанатының шығыс қанатынан бөлініп, оғыздарға келіп қосылған тайпаларды «ұйғыр» атымен атап, осы тайпалардың бір атауы ретінде аталып келген. Қалған тайпаларға «Қаңлы» деген атау берген, б.з.д II–I ғасырларда қаңлы тайпалары Кангуй мемлекетінің негізін қалаған, мемлекеттің аумағы Сырдария өзенінің орта, төменгі ағысымен Хорезім жеріне дейінгі жерлерді алып жатқан. Кангуй мемлекеті құлағаннан кейін орта ғасырда қаңлы тайпалары Сырдарияның орта ағысы мен Қаратау баурайында мекендеген, Оғыз хан билікке келгенде қаңлы тайпаларының бір бөлігі оған бағынышты болып, оғыз тайпаларымен бірге жорықтарға қатысқаны анық. Оғыз ханға қосылған келесі тайпалар қыпшақ, калач, агач-эри, қыпшақ тайпалары орта ғасырда қимақ қағанатының құрамында аталады, ал оғыз тайпасының құрамында болған баяндур тайпасы қимақ бірлестігіндегі белді жеті тайпаның бірі болған. Соған қарағанда қыпшақтардың кейбір жекелеген тайпалары оғыздардың құрамында кірген болса, оғыздардың кейбір тайпалары қимақ бірлестігіне кіруі әбден мүмкін.

Калач (тайпа аттары өзгеріссіз берілген) тайпасы Оғыз ханның Исфахан жерінен жорықтан қайтқан кезінде әскерге ілесе алмай соңында қалып қойған бір ер адам мен балалы әйел арып-ашып оларға кешігіп қосылады, Оғызхан оларға «кал-ач» (түрік сөзінен аударған аш қаласыңдар деген мағанада) деп ат қойған, біртін келе бұл үлкен тайпа болып өскен. Абулғазы ханның деректерінде «калач» тайпасын «халадж» деп аталатындығын олардың Мауреннахр, Хорасан, Ирак жерлерінде мекендегенін, және ол тайпалардың тарихына біраз сипаттама берген.

Ал агач-эри тайпасы туралы Абулғазы ханның еңбегінде ештеңе айтылмайды, Рашид-ад-диннің түсіндірмесінде «сол уақыттарда бұл жерлерге оғыз тайпалары келгенде олардың кейбіреулері орманға жақын орналасқандықтан оларға «агач-эри», яғни «орман адамдары» деген атау берілген, Оғызханға келіп қосылған түркімендерді осы агач-эри тайпасы деп атаған. Түркімен (туркман) сөзінен шығу тарихына Абулғазы да, Рашид-ад-дин де тоқталап өткен, оғыз тайпаларын Мауреннахр мен Иран жеріне жаугершілік соғыстармен барып, тайпалардың бір бөлігі сол жерлерге тұрақтап қалады. Оларды тәжіктер түр-сипатына қарап «туркман» (түркімен) деп атаған, бұл сөз түркі тектес деген мағананы береді [7, с. 82-90].

Оғызхан туралы аңызда оның қай уақыттарда билікке келіп, жаулап алу соғыстарының мерзімдері көрсетілмеген, тек VIII-IX ғасырлардағы араб тарихшыларының еңбектеріне сүйене отырып сол кездегі тарихи кезеңдерге шолу жасауға мүмкіндік бар. Ал-Макдиси еңбегінде арабтардың 812 жылғы жорықтарын сипаттағанда Испиджабқа жақын орналасқан оғыз тайпа бірлестігіне кіретін түркімендер туралы қысқаша баяндаған. Соған қарағанда оғыз тайпаларының бір бөлігі сыр бойына қарай жылжығандығын көрсетеді, бұл кезде олар әліде қарлұқтарға бағынышты болған. Қарлұқтар арабтармен болған соғыста сыр бойындағы жерлердегі өз үстемдігін жоғалтқасын, сыр бойын мекендеген кебір тайпалар ислам дінін қабылдап, оғыз бірлестігіне қосылып олардың бір тайпасы ретінде түркімен атауымен белгілі бола бастаған. Абулғазының Оғызханның жорығы туралы нақты баяндалған, Оғызхан могол және татар ұлысындағы әскерлерін жинап Талаш (Тараз) және Сайрам қалаларын жаулауға атанады. Өзі Сайрам мен Ташкент қалаларына, балдарын Түркістан мен Андижанға аттандырады, мұнда Түркістан деп Сырдария өзенінің орта ағысындағы жерлерді атаған. Алты айдың ішінде Түркістан мен Андижанды бағындырған Оғызханның балалары оған қайта келіп қосылған. Бұл жорықтардың жылдары көрсетілмеген, IX ғасырда өмір сүрген ал-Белазури (892 жылы қайтыс болған) мен ат-Табаридің (923 жылы қайтыс болған) еңбектерінде оғыздар 820-821 жылдары Усрушану қазіргі Ташкент, Ферғана, Самарқанд аймақтарына жорық жасағандығы туралы айтылған. Абулғазының дерегіндегі оқиғалар осы кезеңге тура келеді, бұл дерекке сүйенсек бұл оғыздардың Мауреннахр жеріне алғашқы жаугершілік жорықтар. Сондай ақ ал-Белазури әмірші Абдаллах ибн-Тахир өзінің баласы Тахир ибн-Абдаллахты әскербасы етіп сайлап оғыздар еліне қарсы жорыққа аттандырғандығын келтірген, сол жорық барысында оғыздарға қарасты көптеген жерлерді басып алады [9, с. 49]. Бартольдтың зерттеулерінде осы оқиғалар батыс Түркімения жерінде болғандығын атап өтіп, қазіргі Мешхед-и-Мисриян және Қызыл-Арват жерлеріне Абдаллах ибн-Тахир қорғаныс бекеттерін салдырғандығын көрсетеді. IX ғасырдың алғашқы ширегінде Түркімения жерінде оғыз тайпаларының пайда болуы туралы болжамдар болғанымен нақты түсіндірмелер келтірілмеген.

IX ғасырдың басында оғыздар Ташкент аймағына жорықтар жасағанмен онда тұрақтай алмаған, оған себеп Сырдарияның орта ағысындағы жерлер үшін, қанғар-печенег бірлестігіне қарсы ұзаққа созылған ұрыстары болған. Абулғазының деректерінде түркімендердің салор тайпасы Бечене халқымен соғысып жеңіліске ұшырап, оларды ит-бечене деп атап кеткен. Бечене тайпасының көсемі Тоймадук Салор-Казан-алптың шешесі (салор тайпасының көсемі) Джаджаклыны тұтқынға алып кері шегінген. Салор-Казан-алп тек үш жылдан кейін анасын төлем төлеу арқылы босатып алады, ит-беченеларден қысым көрген тайпалардың біршамасы Мауреннахр жеріне қарай ойысып осы уялятта тұрақтап қалады. Салор-Казан-алп түркімендердің жыр дастанындағы батыр, ол үлкен әскер жинап беченелерге қарсы жорыққа атанып оларды тас-талқан етіп жеңеді. Аңыз бойынша Салор-Казан беченелер тайпасынан қыз айттырып оларға барғанында жауларының қолынан қаза тапқан. Оның қазасынан кейін Салор-Казанның кіші інісі Эрсари ағасының кегін қайтарып беченелерді біржола жеңеді.

Беченелер бұл жерде печенегтер тайпасы және олардың түркімендерге қарасты салор тайпасымен

соғыс сырдың орта ағысындағы жерлері үшін болған. Жоғарыда келтірілген деректерді саралайтын болсақ оғыз тайпалары сыр бойында IX ғасырдың басында пайда болған. Ал-Белазури деректеріндегі оғыз тайпалары Ташкент өңіріне тонаушылық жорықтарын жасап кері қайтқасын, печенектермен соғысып алғашында сәтсіздікке ұшыраған. Тайпалардың кішігірім бір бөлігі Мавреннахр жеріне қарай ойысып, ол жерлерде тұрақтай алмай батыс Түркіменстан жеріне қарай көшіп сонда тұрақтаған. Тахир ибн-Абдаллахтың жорығы осы оғыз тайпаларына қарсы болған, деректерде бұл жорық 830 жылдарды қамтиды, (Абдаллах ибн-Тахир 828-844 жылдары Хорасанды билеген).

С.Г. Агаджанов өзінің еңбегінде салор тайпаларын Бадам өзенінің жоғарғы ағысы мен Қазығұрт тауының баурайында мекендегенін жазған [10, с. 130]. Оғыздардың Фараб аймағына алғашқы жорығы сәтсіз болып осы өлкеге қарай шегініп біраз уақыт тұрақтаған, тек IX ғасырдың ортасына таман печенектерді сырдың орта ағысынан ығыстырып Түркістан өлкесін толығымен өздеріне қаратқан. IX ғасырдың аяғында Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізінің өңірінен печенектерді біржола ығыстырған.

1. Кляшторный С.Г., Савина Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб., 2005. – С. 109, 113.
2. Гарустович Г.Н., Иванов В.А. Огузы и печенеги в Евразийских степях. – Уфа: Гилем, 2001. – С. 9.
3. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 58.
4. Путешествие ибн-Фадлана на Волгу.– М.-Л.: АН СССР, 1939. – С. 60-61.
5. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – Т. V. – Алматы: Дайк пресс, 2006. – 94 б.
6. Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 2. – Часть 1. – М.: Изд-во вост. литературы, 1963. – С. 549.
7. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. – Книга первая. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л.: АН СССР, 1952. – С. 82-90.
8. Средневековые исторические источники востока и запада. «Абулгазы-хан. родословная туркмен».
9. Якубовский А.Ю. Вопросы этногенеза туркмен в VIII-X вв. // Советская этнография. – 1949. – № 5. – С. 49.
10. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабат: Ылым, 1969. – С. 130.

Т. Қ. Сақабай, аға оқытушы.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Қазақстанның ортағасырлық тарихында ерекше орын алатын Түркістан қаласы көне дәуірден келе жатқан қалаларының бірі болып табылады. Түркістан қаласының қазақ халқының рухани және материалдық мәдениетін дауында маңызы зор. Осы мақаланың мақсаты орта ғасырлық Түркістан қаласының Қазақстан тарихындағы орнын көрсету болып табылады.

VIII-XVII ғасырлар аралығында жазылған шығыс жазба деректерінің мәліметтерінде Түркістан атауы бірнеше мәнде қолданылады. “Түркістан” атауы жазба дерек мәліметтерінде VIII-IX ғасырлардан бастап кездесе бастайды да, парсы тілінде “Түркілер елі” деген мағынаны береді [1, 510 б.].

Алғаш рет бұл атауды VIII-IX ғасырларда араб-парсы тарихшылары қолданады да, оған барлық түркі тілдес тайпалардың мекендеген жерін жатқызады. IX ғасырдағы араб географы Ибн Хордарбек “Китаб ал-масалик уа ал-мамлик” атты еңбегінде: “Мервтен екі жол шығады, бірі - Шашқа және түркі еліне, келесісі – Балх пен Тохаристанға апарды”-деп жазса, оның замандасы, тарихшы, әрі географ ал-Якуби бұл ұғымды нақтылап көрсетеді. Ол өзінің “Китаб ал-булдан” атты шығармасының бір тарауын “Түркістан” деп атап: “Барлық түркі елдері Хорасанмен және Седжестанмен шектеседі. Ал Түркістанда түркілер бірнеше елге, тайпаға бөлінеді”, дей келе, түркі тайпаларының атауларын жазады [2, 56.]. Осылайша, Түркістан атауы IX-X ғасырлардан бастап этно-географиялық мәнге ие болады да, кең түрде қолданыла бастайды.

IX ғасырда түркі тайпаларынан шыққан атақты ғалым махмуд Қашқари “Диуани лұғат ат-түрік” атты кітабында бұл атауды жиі қолданады. Кітаптың “Түркі халықтарының мекен жайлары мен тау-теңіздері” – деген тарауында М. Қашқари: “Кейбіреулер бүкіл Мауереннахрды Түркі елі деп те есептейді. Ол Янкенттен басталады.

... Қазір бүкіл түркі елінің шекарасы Абисқун (Каспий) теңізінен айналып, Рұм елі мен Өзкенттен Шынға (Қытайға) дейін созылады. Ұзындығы сегіз мың персех”, - деп баяндайды [3].

Академик В.В.Бартольдтің зерттеу еңбектерінде Түркістан ұғымына монғол жаулауларына дейінгі араб-парсы тілдерінде жазылған атауды пайдаланады. Ол да Каспий теңізінен Қытайға дейінгі жерлерді Түркістан дей келе, бұл ұғымның мәндеріне терең тоқталып өтеді. Бартольд,-“Саяси және этнографиялық тұрғыдан қарағанда Түркістанға Каспий теңізі мен Қытай аралығындағы жерлер жатады, ал ортағасырлардағы мұсылман авторларының терминологиясы тұрғысынан қарасақ, Түркістанға Мауереннахр енбейді” [4], – деп жазады.

XIV-XVI ғасырлардағы парсы-тәжік, түркі, шағатай тілдеріндегі деректерде Түркістан ұғымы

өзінің алғашқы мәніне қарағанда бірқатар өзгерістерге ұшырайды. В.В. Бартольд көрсеткен “Түркістан” атауындағы терминологиялық айырмашылық ХІҮ ғасырдан бастап, саяси жағдайға да әсер етеді. Монғол шапқыншылығына дейін Мауереннахр атауы Түркістан ұғымының шеңберінде айтылып келсе, ХІҮ ғасырдан бері Мауереннахр – тарихи-географиялық және саяси аймақ ретінде Түркістан ұғымынан бөлектенеді. Ал, Түркістан ұғымының географиялық аумағы анағұрлым кішірейді.

ХІҮ ғасырдың ІІ жартысы мен ХҮ ғасырдың І жартысында өмір сүрген тарихшы Муйн ад-дин Натанзи ХІҮ ғасырдың 70-жылдарында Мауереннахр мен Дешті Қыпшақта болған тарихи оқиғаларды баяндай келе, Ақсақ темірдің Сауран, Отырар және Сығанақ қалаларын Токтамыс ханға сыйға бергені жөнінде айтады және де ол осы еңбегінің келесі бір жерінде жоғарыда айтылған қалалардың бәрін, бір ғана Түркістан атауымен атайды. Осы кезден бастап жазба дерек мәліметтерінде Түркістан деп нақты бір аймақ, өлке немесе уалаят айтыла бастайды. “Тауарих-и гузида-йи нусрат наме” атты ХҮІ ғасыр басында жазылған авторы белгісіз шығармада “Түркістан уалаяты” деп жазылса, “Фатих-намада” Отырар және Сауран бір сөзбен “Түркістан” деп аталады. Сондай-ақ, ХҮІ ғасырдың басы мен ортасына дейін жазылған “Шайбани-наме”, “Зубдат ал-асар”, “Тарихи Абулхайрхани” секілді шығармаларда жеке иелікті, өлкені, елді Түркістан деп атайды.

“Бадай ал-вакай”, “Тарихи рашиди” еңбектерінде Түркістан деп нақты әкімшілік-географиялық аймақ жазылады. ХҮІІ ғасыр тарихшысы Махмуд ибн Уәли “Түркістан бұрын қалалары көп ел болған”, – деп түсіндіреді.

Сөйтіп, ХІҮ-ХҮІ ғасырларда Түркістан атауы Сырдария өзенінің бойындағы әкімшілік аймаққа ғана қолданылған. Ал ХҮІІІ ғасырдың ортасынан бастап Түркістан деп Сырдария өзенінің бойындағы жеке бір қала айтыла бастайды. Бұл туралы Махмуд ибн Уәли: “... қазір Түркістан – Сақси қаласы, жергілікті халық оны Иассы деп атайды”, – деп жазады.

Жалпы Түркістан атауының ҮІІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы қолдану тарихына қарасақ, ірі саяси өзгерістерге байланысты атау өз ұғымын өзгертіп отырған. Ортағасырларда Түркістан атауының үш мәні болғандығына көз жеткізу қиын емес. Біріншіге – ҮІІІ-ХІІ ғасырларда түркі тілдес тайпалардың мекендеген жалпы аймағы жатады. Екіншісі – ХІҮ-ХҮІ ғасырлардағы Сырдария өзенінің бойындағы жерлер де, үшінші мәнге – ХҮІІІ ғасырдан бастап Сыр бойындағы Иассы қаласының жаңа атауы енген.

Біз бұл жұмысымызда Түркістан атауының екінші мәнін қолданамыз. Себебі, ХҮ ғасырдың 70-жылдарынан бастап Түркістан аймағы, яғни Сырдария өзенінің орта ағысы бойындағы қалалар мен өңірлер Қазақ хандығы мен Мауереннахр арасындағы саяси қарым-қатынастың негізгі өзекті мәселесіне айналады.

ХҮ-ХҮІІ ғасырлардағы жазба деректер мәліметтері Түркістан аймағының алып жатқан жерін, шекарасын анықтауға мүмкіндік береді. К.А. Пищулина ХҮ-ХҮІІ ғасырлардағы жазба деректерге сүйене отырып, Түркістан деп Сырдария өзенінің орта ағысы бойын, дәлірек айтсақ, өзеннің сол жағалауындағы кең жазық даланы айтады [5,11 б.]. “Түркістан аймағы оңтүстік шығыста Шыршық және Бадам су айрықтарындағы жазықтармен, солтүстік-шығыста Қаратаудың таулы жоталарымен шектеседі”, – деп анықтай түседі К.А. Пищулина. Ал археолог К.М. Байпақов Түркістан аймағына Оңтүстік Қазақстанның едәуір бөлігін және Талас аймағындағы Алатау бөктерін, Сырдарияның орта белі мен Қаратау баурайларын түгел қамтитын үлкен аймақты жатқызып, К.А. Пищулинаның ойын оңтүстік шығыс бағытта кеңейте түседі [6].

ХҮ-ХҮІІ ғасырлардағы деректерде Түркістан аймағының шекаралары анық көрсетіледі. Түркістан аймағының солтүстігіндегі жерлердегі Дешті Қыпшақтың оңтүстік далаларымен, оңтүстіктегі жерлерді Мауереннахрдың солтүстік иеліктерімен, шығысындағы жерлерді Моғолстанның батыс иеліктерімен бірде-бір зерттеуші шатыстырмайды. Түркістан аймағының ең оңтүстіктегі қамалы Аркук болып саналады, (ибн Рузбехан) “Аркук... Түркістанға кіре берер жерде орналасқан қамал”, – дей келе, “Ол Түркістанның шекаралық тірек пункті, Бұхара мен Самарханд жатқан Түркістан аймағына қарай жолға шыққандар ең бірінші осы қамалға келіп жетеді”, – деп, ХҮІ ғасыр басында одан әрі толықтыра түседі.

Ал Түркістан аймағының солтүстігіндегі орналасқан қалаға “Михман наме-йи Бұхара” авторы Сығанақ қаласын жатқызады. Ол: “Сығанақ солтүстікке қарай Сейхунға қарама-қарсы биік төбе жатыр. Жұрттың айтуынша бұл биік төбе Түркістанның ең шеткі және өзбектер (қазақтар) иелігінің басталар жері”, – деп түсіндіреді. Сондай-ақ “Иассы, сауран және тағы басқа қалаларды”, ибн Рузбехан “Түркістанның шығысындағы қымалдар”, – деп баяндайды.

Аймақтың оңтүстік-батыс бағытындағы шекарасы ұзыннан – ұзақ Сырдариямен қатар созылып жатқан Қызылқұм құмдарымен шектеледі. Бұл құмды өңір аймақты оңтүстік бағытта Мауереннахр және Хорезм жерлерінен бөліп тұрады.

Жалпы ойымызды түйіндей келе, монғол жаулары мен одан кейінгі ХІІІ-ХІҮ ғасырлардағы Дешті Қыпшақ пен Мауереннахрда болған саяси өзгерістер Сырдария өзенінің орта ағысы бойын ерекше аймаққа айналдырды да, оған Түркістан атауы берілді демекпіз. ХІІІ ғасырдың соңы мен ХІҮ ғасырдың басында бұл аймақ Ақ Орданың саяси орталығына айналып, Дешті Қыпшақтың өзге аймақтарымен салыстырғанда экономикалық, сауда-айырбас, мәдени даму тұрғысынан алғанда анағұрлым жоғары болды. Сол себепті де ХІҮ-ХҮІ ғасырлардағы авторлар Түркістан аймағын жеке ел деп те, өлке деп

те, уалаят деп те атай берген. XIV–XVI ғасырларда Түркістан аймағының гүлденуіне оның қолайлы географиялық орында орналасуы күшті әсер етті: оның солтүстігінде Дешті Қыпшақ, Хорезм орналасты. Географиялық тұрғыдан аймақ территориясы көшпелі және отырықшы мәдениеттердің ортасында орналасып, өзінің дамуымен қатар, көшпелі және отырықшы шаруашылықтардың саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, этникалық қарым-қатынастарда дәнекерлік, байланыстырушы роль атқарды. Түркістан аймағы ежелден отырықшы мәдениеттің дамыған жері болды да, Дешті Қыпшақпен іргелес орналасуы екі аймақты да біртұтас шаруашылық кеңістіктің шеңберіне енгізеді. XI ғасырдан бері біртұтас шаруашылық кеңістік, біртұтас саяси кеңістіктің құрылуымен нығая түседі. XI ғасыр мен XIII ғасыр басындағы Хорезмшах мемлекеті мен Қыпшақ хандығы арасындағы саяси қарым-қатынастар Дешті Қыпшақ пен Түркістан аймағы арасындағы саяси біртұтастықты әлсіретеді [7,17 б.].

Монғолдардың жаулап алуынан кейін, бүкіл Шыңғысхан құрған империя ұлыстарға бөлінгенде, Дешті Қыпшақ пен Түркістан аймағының Жошы ұлысы құрамында болуы, екі аймақ арасындағы шаруашылық байланыстардың берік қалыптасқандығын, дамығандығын сипаттаса керек. Түркістан аймағында егіншілік-отырықшылықтың және қалалар мен қоныстардың қалыптасып дамуына, жалпы аймақтың гүлденуіне аймақты Сырдария өзенінің қақ жарып өтуі де ықпал етуі ықтимал. Аймақтың өмірінде аса зор маңызы болған Сырдария өзені XVI ғасырға дейін шығыс жазба деректерінің мәліметтерінде арабша атауымен Сейхун деп аталып келді. XVI ғасырдан бастап өзінің әр бөлігіндегі жергілікті атаулардың орнына, мысалы, Шаш өзені, Ходжент өзені деген атаулардың орнына, ортақ Сыр өзені деген атау қолданыла бастайды. Ибн Рузбехан: “Түркістан аймағының басты өзенін Сейхун деп те. Сыр деп те атай береді”, -деп жазды.

Өзен өз бастауларын Қырғызстанның таулы аймақтарынан алып, өзінің жоғарғы ағысы бойында тура батысқа қарай ағады да, Шыршық өзенінің құяр сағасынан бастап бағытын солтүстік-батысқа қарай өзгертеді. Түркістан аймағы арқылы өтіп, Арал теңізіне барып құяды. “Михман наме-йи Бұхара” кітабының “Сейхун өзенінің сипаттамасы” атты тарауында “өзен өз бастауын Ходжент және Шахрухия аймағынан алады да, Түркістан, өзбектер (қазақтар) қыстаулары арқылы 300 фарсахтан астам ұзындықта аға отырып, Қаракұм деген құмдарға барып сінеді. Осы фарсах бойында өзеннің жағалаулары мен төңірегі малға азық болар шөпке және қалың қонысқа бай. Өзеннен көптеген арықтар тарамданып шығып жатыр, олармен егінді жерлер суарылады”, -деп баяндайды.

Аймақта егіншіліктің, бау-бақша өсірудің дамуына Сырдариядан бұрылған арықтар жүйесінің ерекше маңызды орын атқарғаны күмәнсіз. Арықтар қалалар мен елді-мекендер тұрғындарын ауыз сумен және егін себілген жерлерді сумен қамтамасыз етті. Жазба деректерде Сырдариядан ағып шығатын көптеген арықтардың атаулары кездеседі. Мысалы, 1400-1401 ж. Ақсақ Темірдің Сығанақ қаласында тұратын Сирадж ад-дин Шейхқа жіберген грамотасында Сырдариядан бастау алатын Ордакент, Қызыл-Тал, Төмен-Арық, Безгіл-Ұзақ арықтары сөз болады [8,12 б.].

Сондай-ақ XIV ғасырдың соңғы немесе XVI ғасырдың алғашқы жылдары Ақсақ Темірдің Иассы қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи мавзолейіне жіберген вакуфтық грамотасында Мір Қара Су, Сығанақ, Шорнақ, Қияшоқ-Боқаруқ, Шат, Дарбаза, Ташанақ, Шаға және Қош-Қорған арықтарының атаулары ұшырасады.

Вакуфтық грамоталарда бұлақтардың да атаулары аталып, кімдерге тиісілі екендігі арнайы көрсетілгенге қарағанда, олардың да аймақтағы егіншілікте алатын өзіндік орны болса керек. Грамоталарда Ақ Меңгіз, Қара -Таб, Қара бұлақ, Сазат бұлақ, Ақтөбе, Үржар бұлақтары аталады.

Егіншілік дамып, жаңа құнарлы жерлердің игерілуіне байланысты кейбір арықтар ескіріп, басқалары пайда болып жатса, ал кейбір арықтар маңыздылығына қарай бірнеше ғасырлар бойы егіншілік үшін үздіксіз пайдаланылады, үнемі жөнделіп отырады. 1400-1401 Ақсақ Темір грамотасында кездескен Қызыл-Тал арығы 1543/44 жылғы грамоталарда, 1597-1598 жылғы грамотада басқа да өзге арық-бұлақтармен бірге қайталанып, кездесіп отырады.

Орта ғасырларда Түркістан аймағында егіншілік пен бау-бақшалардың, қалалар мен қоныстардың дамуына Сырдария өзенімен бірге, өз бастауларын Қаратаудан алып, оңтүстікке, Сырдарияға қарай ағып жатқан көптеген ірілі-ұсақты тау өзендері де пайдасын тигізді. Жазба деректерге сүйенсек, әлі күнге дейін шаруашылық мұқтажына пайдаланылып келе жатқан өзендерге – Арыс, Арыстанды, Келте-Шалқия, Шолақ, Шаян, Бөген, Ақсу, Сайрамсу және т.б. жатты. Бұл бастаулардың бірі Сырдария өзенінің орта ағысы бойының оң жағалауында болғандықтан, аймақтың ірі қалалары мен елді-мекендері Сырдариядан солтүстік-шығысқа қарай едәуір қашықтықта, жоғарыда аталған өзендер бойында орналасады [9, 9 б.]. Егер Сырдарияның сол жағалауындағы қалалар өзеннен орта есеппен 10-15 км қашықтықта орналасса, оң жағалауындағы қалалардың Сырдариядан қашықтығы шамамен 100 км-ге тең болар еді. Ол жағалаудағы қалалардың аймақтың негізгі өзенінен мұндай қашықта орналасуына тау өзендерінің көп болуы себеп болды. Ал сол жағалауда ондай өзендердің болмауы, аймақ қалаларын Сырдарияға өте жақын жерге орналастыруға мәжбүр етті.

XIV-XVI ғасырларда Түркістан аймағы Дешті Қыпшақ пен Мауереннахрдағы ең бір гүлденген аймақтардың бірі болды. Аса қолайлы географиялық жерде орналасуы, өзен-бұлақтардың көптігі және қалалардың жиілігі аймақтың атын әлемге танытты. Қалалардың көптігіне қарай бұл аймақты “Қалалар

өлкесі” деуге де болады. Бұл жөнінде ибн Рузбехан “Түркістан – Сейхун өзенінің бойында орналасқан 30 қала-қамалдан тұрады”, – деп жазады. Түркістан қалалары ішінде ең ірілері және жазба деректерде жиі ұшырасатындары: Сығанақ, Сауран, Яссы (Түркістан), Отырар, Сайрам, Аркук, Үзкент қалалары болды. XX ғасырдың басында 60-80 жылдары Оңтүстік Қазақстан мен Сырдария өзенінің орта ағысы бойында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде XIII-XV ғасырларға сай келетін, жоғарыда аталған қалалардан басқа мынанда қалалардың орны анықталды. Олар: Оксук-Зернук, Құйрық-төбе, Қойған-ата, Мейрам, Ишқан-Қарнақ, Құмкент, Баба-Ата, Тамды-Паркент, Шартөбе, Қарасман, Шауғар, Саудакент, Икан Бұзық-Аркук, Шаға, Бұзық-Шілік қала- қамалдары [9, 12 б.].

Археологтар анықтаған қалалар мен жазба деректер мәліметтерінде кездесетін Түркістан аймағындағы XIII-XV ғасырлардағы қалалардың жалпы саны 30-ға таяу. Бұл ибн Рузбеханның XVI ғасыр басында айтқан “Түркістан 30 қаладан тұрады” деген сөзін толықтырып, дәлелдей түседі.

XIII ғасыр басында монғол шапқыншылығы кезінде қиратылған және көп бүліншілікке ұшырағын Түркістан қалалары XIII ғасырдың II жартысында қалпына келтіріле бастайды да, XIII-XV ғасырлар шенінде көркейе түседі.

Сырдарияның орта ағысы бойындағы қалалардың қалпына келтірілуі, шаруашылықтың жандана бастауы XIV ғасыр басында Түркістан аймағын Ақ Орданың саяси орталығына айналдырады. Жазба дерек мәліметтеріне жүгінсек Орда Ежен ұлысының орталығы XIII ғасыр басында Шығыс Қазақстан, Алакөл маңында болғандығы белгілі. Ал XIV ғасыр басынан бері Түркістан аймағында Ақ Орда хандарының билік құрғанын тағы да жазба дерек мәліметтері дәлелдейді. XIV ғасырдың I жартысында Ақ Орда ханы Ерзен хан (1320-1321-1344-1345 жж.) тұсында Түркістан қалаларында мешіт, медресе, мавзолейлер салынады, қалалар көркейтіледі [10, 8-9 б.].

Аймақтың саяси орталыққа айналуы аймақ пен оның қалаларының әкімшілік, экономикалық, мәдени тұрғыдағы рольдерін арттыра түседі. Түркістанның саяси-экономикалық, сауда-айырбас орталығы ретінде қайта жандануына күшті әсет еткен маңызды фактордың бірі – осы аймақ арқылы Ұлы Жібек жолының негізгі тораптарының өтіп жатуы болды.

Ұлы Жібек жолы –Жерорта теңізінің жағалауындағы елдерден Қытайға дейін, Евразияны көктей өтіп жатқан керуен жолдарының тоқсан торабы сауда мен мәдени байланыстардың аса маңызды қатынас жолы болды. Ежелгі замандардан бастап, бүкіл ортағасырлар бойы ел мен елді, халық пен халықты байланыстырған бұл жол өмір нәрі болды, жол бойындағы мемлекеттер мен оның жекелеген аймақтарында экономикалық дамуға қолайлы жағдайлар жасады, соған ықпал етті. Бұл жағдай ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстанға, оның ішінде Түркістан аймағына да өз әсерін тигізді.

Қытайдан батысқа қарай өтетін сауда жолы саяси жағдайларға байланысты VI–VII ғасырларда Ферғана аймағынан Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан өңіріне ауысады да, XIII ғасырға дейін бұл жол негізгі сауда жолы ретінде қызмет етеді. Бірақ та бірнеше ғасыр ішінде бұл жолдың жекелеген тарамдары бірде үлкен маңызға ие болса, бірде мәнін жоғалтып отырады. Ұлы Жібек жолының ортағасырлық Қазақстандағы жолдар мен тарамдары туралы еңбек жазған Қ. Байпақов: “VI–VII ғасырларда Жібек жолының негізгі бағыты Сирия-Иран-Орта Азия арқылы жүріп келіп, Қазақстанда, Оңтүстік Қазақстан-Талас алабы-Шу алабы-Ыстық көл арқылы өтеді де, одан әрі Түркістанға жетеді. Бұл жолмен қатарлас Қазақстан арқылы өтетін екінші жол пайдаланылған. Византиядан Дербент арқылы өтіп, Каспий жағалауын- Маңғыстауды - Арал жағалауын-Оңтүстік Қазақстанды көктей өтіп, Талас-Шу бағытына келіп жалғасады. Бұл жол IX–XII ғасырларда маңызын жоғалтқанмен, XIII-XIV ғасырларда қайта жанданады” [10, 9 б.] – деп жазады.

Бұл жолдың XIII ғасырдан бастап қайта жандануының бірнеше себебі бар. Біріншіден, Дешті Қыпшақ пен Мауереннахр аймағы монғолдардың жаулауы салдарынан бір саяси кеңістікке енеді де, бұл жерлерде саяси тұрақтылық қалыптасады. Біртұтас саяси кеңістік пен саяси тұрақтылық сауда қатынастарының дамуына қажетті ең басты шарттарының бірі болғандықтан, біз айтып отырған жолдың жандануына себепші болады. Екіншіден, XIII ғасырдың ортасынан бастап, Алтын Орданың саяси орталығы Еділдің төменгі ағысы бойында орналасуына байланысты Европа елдері мен Византияның саудагерлері, елшілері Шығыс елдеріне барар жолын Алтын Орда астанасынан бастайды. Бұған дәлел – XIII ғасырдың ортасында Плато Карпинидің, Гильом де Рубруктың армян патшасы I Гетумның және Марко Полоның Шығысқа барар жолдары Алтын Орда астанасы арқылы өтуі еді.

Осылайша Еділдің төменгі бойы халықаралық сауда жолындағы маңызды бір тірек орнына айналды да, Шығыс Түркістанға апарар ең қысқа, ең қауіпсіз жол Еділ бойы – Арал маңы- Сыр бойы – Талас, Шу алаптары – Жетісу арқылы өтеді. Сол себепті де осы бағытта орналасқан Түркістан аймағының халықаралық сауда байланыстарындағы ролі арта түсті. Сөйтіп, Түркістан аймағы халықаралық сауда жолының бойында орналасып, XIII-XV ғасырларда Шығысты байланыстырса, географиялық орналасуына байланысты Солтүстік пен Оңтүстіктің арасын жақындата түсті.

Біз қарастырып отырған кезең ішінде, Дешті Қыпшақ, Хорезм, Мауереннахр елдерімен байланыстыратын жергілікті маңызы бар сауда жолдары да Түркістан аймағы арқылы өткен. Қ.М. Байпақовтың көрсетуінше, Түркістан аймағынан Дешті Қыпшаққа қарай өтетін үш жол, Мауереннахр мен Хорезмге апарар екі үлкен керуен жолдары болған.

“Отырардан солтүстікке қарай бағытталған сауда жолы Арыстанды, Шаян арқылы, Қаратаудың аласа жоталарынан асып және Ясыдан, сауран мен Сығанақтан шыққан жолдармен түйіседі де, Орталық Қазақстанды шарлап кетеді”, - деп түсіндіреді К.М. Байпақов. XII–XVI ғасырларда Түркістан арқылы халықаралық сауда жолы өткендіктен, мұнда жер жүзінің әрбір түкпірінен: Қытайдан, Қашқардан, Хотаннан, Үндіден, Хорасаннан, Ираннан, Византиядан, Сириядан және Батыс Европа елдерінен товарлар әкелініп, сауда-айырбасқа түсіріледі. Сол сияқты осы аталған елдерге Түркістан қалаларында өндірілген заттар әкетілген [10, 11б.]. XIII–XV ғасырларда Түркістан аймағы арқылы өткен халықаралық және жергілікті маңызы бар сауда жолдарын, тармақтары мен бағыттарын қалпына келтіре отыра, аймақтың осы ғасырдағы ролін көруге болады. Ибн Рувбехан жазған “Түркістан- әлемдегі ең бір жақсы гүлденген аймақ”, - деген сөзі XIV–XV ғасырларға сай келеді.

Қорыта айтқанда, Түркістан тек қазақ халқының ғана емес, оғыз-қыпшақ тілдерінде сөйлейтін барша түркі халықтарының тарихында айрықша орын алған рухани орталық болған. XV–XVI ғасырлардағы Түркістан қалалары аймақтың саяси-экономикалық, діни-мәдени өмірінің дамуын көрсетеді. Қазақ хандығы үшін де зор маңыз атқарады. Қалалардың Қазақ хандығы үшін, саяси-экономикалық, әскери-стратегиялық маңыздары сонда – олар ХҮ ғасырдың 70 –ші жылдары мен XVI ғасырдың бірінші жартысындағы Мауереннахрмен саяси қарым-қатынасты орнатуға себепкер болды.

1. Бартольд В.В. Состояние и задачи изучения истории Туркестана. Соч. – М., 1977. – Т. IX.
2. Кәрібаев Б. Түркістан және Қазақ хандығы. – Алматы, 1999.
3. Қашақари М. Түбі бір түркі тілі. Түбі бір түркі тілі. (Диуани лұғат ат-турк). – Алматы, 1993
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. – М., 1963. – Т. I.
5. Пищулина К.А. Казахстан в XV-XVIII веках. Вопросы социально-политической истории. – Алма-Ата, 1969.
6. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы, 1992.
7. Көмеков. Б.Е. Қыпшақтардың саяси қарым-қатынастары // Қазақ тарихы. – 1994. – №1.
8. Кәрібаев Б. Түркістан және Қазақ хандығы. – Алматы, 1999.
9. Акишев К.А., Байпақов К.М., Ермакович Л.Б. Отрар в XIII-XV вв. – Алма-Ата, 1987.
10. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы. – Алматы, 2002.

**А.А. Сагиндикова,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.)**

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ПОЛИГАМИЯЛЫҚ НЕКЕНІҢ ОРНЫ

Ғасырлар бойы тектік қорымыздың кемелденуіне оң ықпал етіп, ұлттық элитаның дәуірлеуіне теңдесіз үлес қосқан, сонымен қатар өткен ғасырдың жиырмасыншы жылдарына дейін өмір сүрген полигамиялық (көп әйел алушылық) неке қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Бүгінгі заман биігінен көп әйел алушылықты тек ескінің сарқыншағы деп ұғыну сынаржақ көзқарас болар еді және оны қазіргі таным тұрғысынан зерделеу, көтерілген мәселенің барлық қырын ашуға мүмкіндік бермесі анық.

Бұл мәселені діни тұрғыдан қарастыратын болсақ, ислам дінінде үйленетін әйелдер санын төртеумен шектеген және олардың бәріне бірдей адал болу шарты қойылған. Көп әйелге үйлену мәселесін ислам дінінде тек орынды себептерге байланысты, белгілі бір жағдайларды түзеу мақсатында ғана жол берген. Ол соғыс кезінде ер адамдар майданда опат болған жағдайда, яғни, әйелдердің көбі қамқоршысыз қалғанда, кейде әйелдің денсаулығына байланысты кедергілерде жеңіл жүріске тосқауыл қою мақсатында ер адамға тоқал алуға рұқсат етіледі, әрі тоқалы бәйбішесімен тең құқылы болып табылады [1, 36-б.].

Дей тұрғанмен дәстүрлі қазақ қоғамында бәйбішенің өзге әйелдерден шоқтығы биік болғанын атап өткеніміз жөн. Сонымен қатар шарифат рұқсат еткен полигамиялық некенің белгіленген өзіндік қатаң тәртібі болған. Ешбір себепсіз бірнеше әйел алу қатардағы жай еркектер үшін оңайға тимеген. Бұл туралы АҚШ-тың Колгейт университетінің профессоры М.Б. Олкотт қазақтардың көбі жалғыз әйел алды, екі және одан көп әйел алғандар сирек кездеседі, өйткені, қазақ дәстүріне сәйкес әр әйелдің өз отауы болуға тиіс, сондықтан, көп әйел алу бай адамдардың ғана үлесіне тиді деп жазады [2, 69-б.].

Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан полигамиялық некелік қатынастардың көмескі жатқан тұстарына сәуле жүгіртіп, ата дәстүріне ұлттық мүдде тұрғысынан қарап, бабалар тарихын асқақтату қазіргі біздің көтеріп отырған мәселеміздің ең басты мақсаты болып табылады. Тарихшы К.Нұрпейісовше айтсақ, кез-келген құбылысты бірыңғай мақтау не даттау ғылыми еңбекке жатпайды, нақтыласақ, қай нәрседі де медальдың күнгеі мен көлеңкесі болады. Кеңес дәуірінде қалың мал, көпәйелалушылық, әмеңгерлік институты біржақты түсіндіріліп, отарлаушылар ұлттық құндылықтардың жағымсыз

жағын баса насихаттауға ерекше мән берген еді. Біздіңше, көтеретін жүгі өте ауыр әрі айқыш-ұйқыш пікір-таласын туғызатын, күн өткен сайын шендестіре саралауды қажетсініп келе жатқан күрделі мәселенің екі жағын таразыға тең тартқанда басып тұратын жағы салмақтырақ. Бірақ, қашып құтылуы қиын тарихи шындық сол – қазақ тарихына есімдері алтын әріптермен қашалған алаштың небір айбоз ұлдары мен текті оғландары полигамиялық некенің жемісі. Бұл тұжырым әлдеқашан тарихи деректермен дәлелденген шындық. Бір ғажабы, әуелден қазақтың қанында, ділінде бар ескі салт қазіргі қоғамда оқтын-оқтын көтеріліп, су асты ағыстарындай білінбей, ақырын жылжуда.

Көшпелі қазақ қоғамында полигамиялық некеге негіз болған басты себептердің бірі – бәйбіше мүлдем бала көтермесе не ұл тумаса әйел үстіне тоқал алған. Немесе бірінші әйелі аурушаң болса, не күйеуі өліп жесір қалса және тағы да басқа осы секілді жағдайларда еркек сондай қадамға барған. Мысалы, қазақтың біртуар перзенті Мұстафаның әкесі Шоқай (Шоқмұхаммед) екі әйел алған. Алғашқы әйелінен бала болмаған. Кейінгісінен бес бала – екі қыз, үш ұл көрген. Шоқай ортаншы ұлы Мұстафаны елу бес жас шамасында сүйген. Мұстафа ағасы Сыздықтан он бес жас кіші. Әлем таныған текті тұлғаның атасы Торғай Сыр өңірінде өте беделді адам болған. Бұл өңірді Қоқан хандығы билеген кезде Торғай датқа дәрежесіне көтерілген. Мұндай мысалдар Қазақ тарихында жеткілікті. Демек, қазақ үшін көп әйел алудың негізгі сыры тектің тамырын үзіп алмай кейінге жалғау аңсарымен тікелей байланысты болса, екіншіден, қазақ жесірін қаңғытпаған ел.

Әмеңгерлік салтымен ұрпақ жалғастығын сақтап отырған. Осыған дейін әмеңгерлік ғұрпының сәулелі жақтары да бар екеніне мүлде мән берілген жоқ. Күйеуі өліп, жесір қалған жас әйелге марқұмның жақын туыстарының біреуі әмеңгерлік жолымен үйленуге құқылы болды. «Келін ерден кетсе де, елден кетпейді» деген сөз – осы әмеңгерліктің куәлігі болып табылады.

Дұрыстап тереңнен үңілген адамға әмеңгерлік ғұрпының ең бірінші көздейтіні ұрпақ қамы, жетімді жат босағаға телміртпеу. Қазақтың әмеңгерлік салты қара жамылған шаңырақтың өмір талқысының құрбаны болып кетпеуін көздеуден туындағанын дәлелдейді. Әмеңгерлік салты жасы келген, үйлі-баранды, балалы-шағалы әйел жесір қалғанда қолданылмайды, тек жас, әлі де бала туа алатын әйелдерге жүреді [3, 131б.].

Осы тұста ерекше назар аударарлық нәрсе әмеңгерлік (левират) ғұрпы ұлтымыздың қаймақтары саналатын талай тарланбоздардың тағдырына да тікелей қатысты. Деректерге жүгінсек, Құнанбай өзінен кейінгі інісі Құтпамбет (Құлмұханбет) қаза болған соң, оның атастырған қалыңдығы Ұлжанмен отасқан. Тарқатып айтсақ, інісі жастай бақилық болып, Ұлжан «қыздай жесір» қалыпты. Құнанбай Күңкеден кейінгі екінші әйелі қылып, текті жердің қызы Ұлжанды тоқалдыққа келіндей алған. Осы некеден Абай дүниеге келген. Ақын Абайдың ата-бабалары да жеті атасынан бақ-дәулет үзілмей ел билеген әділетті, бақуатты болған жандар. Рухани тұрғыдан мықты, ата-тегі жағынан текті бесіктен Абай шыққан. Кейін Абайдың өзі де інісі Оспанның әйеліне әмеңгерлікпен үйленген. Абайдың атасы Тобықты руының атақты биі Өскенбай Ырғызбайұлының бес әйелі болған. «Абай» энциклопедиясында: «Зереден кейінгі төрт тоқалынан Өскенбай тоғыз ұл көрген» деп жазылған. Ал, өз әкесі, аға сұлтан Құнанбайдың Күңке, Ұлжан, Айғыз, Нұрғаным атты төрт әйелі болған. Ақын Абайдың өзінің де бірнеше әйелі болғаны белгілі [4].

Бай, саудагер Қорамса ұлдарының ішіндегі Арқа ән өнерінің арғымағы, алаш баласы ардақ тұтқан Ақан серінің бірінші әйелі Бәтима, аз ғана уақыт отасқан жары Ұрқия сұлу, ғашық болған арулары Ақтоты мен Жамал есімдері ісі қазаққа белгілі. Деректерге жүгінсек, Біржан Қожағұлұлы, т.б. сал-серілер хақында да осылай айтуға болады.

Көтеріліп отырған мәселені аша түсетін, бұрын көп назар аударылмаған тағы бір тарихи дерек – қазақтың мандайына біткен марқасқа ұлдарының бірі Қаныш Сәтбаев жайлы. Қаныш Имантайдың екінші әйелінен туған. Имантай қырық жеті жасқа келгенде екінші рет үйленіп, қазақ тарихындағы текті әулеттердің қатарынан орын алатын атақты Шорман ауылында жесір отырған жас әйел Әлиманы алады. Дүниеге Қаныш келгенде Имантай өз болысының биі болған екен. Ол сөзге шешен, қазақтың мақал-мәтелдеріне жетік, ән салып, домбыра тартатын жан болыпты. Академик Ә.Х. Марғұлан Е.А. Бөкетовке жазған хатында: «Қаныштың сыпайылығы, көп білуі әкесінен ауысқан қасиет. Оның әкесі Имантай осы күнгі университетте оқытып жүрген профессорлардың көбін үйрете алар еді. Ол кісі өзінің байтақ білімімен Г.Н. Потанинге де көп көмек көрсеткен» деп айтқан екен. Қаныштанушы ғалым Медеу Сәрсекенің деректеріне жүгінсек, Қанекеннің де екі әйелі болған.

Ойымызды топшылай келе тағы бір мәселе – ерлі-зайыпты арасындағы жас айырмашылығы ерекше көңіл бөлуді қажет етеді. Ғалымдардың пайымдауынша, тұқымның асыл болуының көзге көп байқала бермейтін қыры ері мен әйелінің жас алшақтығы. Егде жасқа жетіп, ақыл-парасаты толысқан, бойынан күш-қайраты қайтпаған бабындағы еркек пен толықсыған жас тоқалдан көп жағдайда кемеңгер ұрпақ туатыны дәлелденіп отыр. Мұны дәйектейтін деректер де аз емес. Бұған басқа халықтардың тарихында да мысалдар жеткілікті. Қытай халқының ұлы ойшылы Конфуций дүниеге келгенде әкесі 70-тің үстінде, шешесі 17 жаста болған көрінеді. Ата қазақта «қарт бойында қалаш бар» деген мәні терең сөз бар. Мамандардың пікірінше, өзінен гөрі жасырақ әйелмен төсек жаңғырту егде тартқан еркек бойына күш-қуат беріп, оны жасартады екен. Жаһанға танымал жарқын тұлғалардың ата-аналарының

арасындағы жас айырмашылығына кезінде кеңес ғалымдарының өзі ерекше назар аударған болатын. Мәселен,

Гендель (әкесі 63, шешесі 34)
Бородин (әкесі 59, шешесі 24)
Гончаров И.А. (әкесі 58, шешесі 27)
Бальзак (әкесі 53, шешесі 21)
Лондон (әкесі 53, шешесі 29)
Франклин (әкесі 51, шешесі 39)
Салтыков-Щедрин (әкесі 50, шешесі 25)
Софья Ковалевская (әкесі 49, шешесі 29)
Герцен А.И. (әкесі 45, шешесі 17)
Чайковский П.И. (әкесі 45, шешесі 27)
Шоу (әкесі 45, шешесі 28)
І Петр (әкесі 43, шешесі 19)
Короленко (әкесі 43, шешесі 20)
Шопенгауэр (әкесі 39, шешесі 19)
Гете (әкесі 39, шешесі 17)
Эйнштейн (әкесі 32, шешесі 21)
Гоголь (әкесі 32, шешесі 18)
Лобачевский (әкесі 31, шешесі 19)

Лермонтов (әкесі 27, шешесі 17) болып жалғаса береді. Өкінішке орай, қазақтан шыққан белгілі тұлғалардың әке-шешесінің жас айырмасына байланысты нақ осындай мәліметтер Отандық тарих ғылымында сирек кездеседі. Қазақтың және бір жазылмаған заңы – әйел күйеуден сегіз жас, еркек әйелден жиырма бес жас үлкен болса, қосылуға рұқсат етілмеген. Әрине, әменгерлік жолда мұндай некелік ережелер мен шектеулерге қарамайтын жайлар да болған [5].

Соңғы жылдары зерттеушілер көшпелі қазақ өмірінің қажеттілігінен туындаған полигамиялық отбасылық некелік қатынастың қоғамға әкелген пайдалы, тиімді жақтарын саралауда. Публицист Т.Әсемқұлов: «Соғыс негізінен еркектерді жояды, яғни халықтың жыныстық құрамы өзгереді. Көшпенді қоғамда бұл ауытқу полигамия, яғни көп некелік заңы арқылы қалпына келеді. Ұлы әменгерлік заңының арқасында қазақ халқы жойылмай аман қалды десек, артық айтқандық болмас» – деп жазды [6, 227 б.].

Тек көпәйелалышылықтың негізінде ғана қазақ халқы сандық мөлшерін өсіріп жаугершілік, жұт, оба, шешек, мерез т.б. жұқпалы кеселдер мен әртүрлі індеттер арқылы ойсырайтын демографиялық шығындардың орнын жауып отырды. Кеңес өкіметі орнағанға дейін негізінен ұлт өсімі «балағынан бала саулатқан» тоқалдар есебінен жүзеге асты. Өйткені, ұлан-ғайыр даласы бар Қазақ үшін ұлт өсімі қай кезде де өзекті мәселе болды. Сөзімізге тұздық ретінде тағы бір мысал, қол бастаған көсем, сөз бастаған шешен байбақты Сырым Датұлының атасы Шолан батырдан Есенбай, Түркеш, Байторы, Дат есімді төрт бала туған. Ел ішінде осы төртеуінің өсіп-өнген әулетін жинақтап «Төрт Шолан» деп те атайды. Осы төрт шоланның Есенбайының Зеріп деген тоқалынан 9 ұл, Даттың Дүрдана деген тоқалынан 9 ұл, Түркештің Кенжеқыз деген тоқалынан 8 ұл туған. «Төрт Шоланды байытқан үш тоқал» деген сөз осыдан қалған. Дерек ретінде Даттың балаларын атай кетуге болады. Даттың бәйбішесінен – Адамбай, Атанай, Жомарт туған. Ал, тоқалы Дүрданадан – Сырым (Сырлыбай), Дүйімбай, Жандыбай, Қалдыбай, Базарбай, Қорлыбай, Шегебай, Нұрлыбай, Барлыбай туған [7, 633 б.].

Қысқасы, көшпелі қазақ қоғамында ұлтымыздың демографиялық ахуалын бірнеше әйел алуға мүмкіндігі бар осындай текті тұқымдар шешті. Зерттеушілердің пікірінше қай заманда да демографиялық жағдайды дәмкәс ұрпақ пен кедей халықтың үлесінен көтеру, соған сәйкес ұлттың сапасыз ұрпақпен толығуы елді тұйыққа апарып тіреуі мүмкін.

Қазақтың ұлы хандарының көбі тоқалдан туғандығын кезінде классик жазушы М. Мағауин жеріне жеткере жазған еді. Полигамиялық некеден ұлттың ұтпаса, ұтылмағандығын саралаған жазушының пайымынтерістүсінгендеронысынсадағынаілді. ҒалымШ.Ш. Уәлихановтыңжазуыбойыншаұлыбабасы Абылай ханның 12 әйелі болған. Осы арулардан әйгілі хан «сабы бір, қабы бөлек» 30 ұл, 40 қыз көрген. Бұл мәліметті 1781 жылы Уәли сұлтанның II Екатерина патшайымға жазған хатындағы «Абылай ханның артында 30 ұл қалдық» деген сөзі бекіте түседі [8, 200 б.]. А.И. Левшиннің деректері бойынша «Кіші жүз ханы Нұралының 16-17 әйелі, оның сыртында 15 көңілдесі (кәнизағы) болған. Некелі, некесіз әйелдері оған 32 ұл, 33 әлде 34 қыз туып берген» екен [9, с.334]. Мысалдарды тәспідей тізе бергеннен мәселенің мәні өзгермейді және келтірілген тарихи деректерге қарсы шығу – тарихи шындыққа қанжар сұғумен бірдей. Полигамиялық некеде болғаны үшін жоғарыда есімдері аталған майталман ұлдарын қазақтың сөккен кезі бар ма?!

Ойымызды қорыта келе бірнеше әйел алу салты сол кездегі қыз-келіншектердің мүддесін қорғаудан туындаған мәселе екенін аңғаруға болады. Ұлттық мүдде әйел адамдар бойындағы қызғаныш сезімінен жоғары тұрған. Тоқал алу құбылысын тек нәпсіқұмарлықпен байланыстыру сияқты сыңаржақ көзқарас, мәселенің ішкі мәнін терең түсінуге мүмкіндік бермесі анық. Мұның астарында құлаққа әбден

сiңген «қазақ байыса қатын алады» деген түсiнiктен шығатын мал-дәулеттi шашу емес, көшпелi өмiр қажеттiлiгiнен туындаған тектi сақтау, ұрпақ қамы, ұлт мүддесi, ел болашағы сияқты ұлы мұраттар жатқаны аңғарылады.

1. Махмуд Хамди Зақзұқ. Исламды қаралауға қарсы жауап // Ақиқат. – 2005. – №4. – 35-36 бб.
2. Есмағамбетов К. Қазақтар шетел әдебиетiнде. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1994. – 69 б.
3. Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлерi. – Алматы: Рауан, 1994. – 131б.
4. Абай энциклопедиясы.

<http://okok.kz/archives/10175>

5. Әсемқұлов Т. Аштық және соғыс // Ақиқат: ұлттық қоғамдық-саяси журнал. – 2013. – №4. – 28-30 бб.
6. Сейдiмбек А. Қазақтың ауызша тарихы: шежiрелiк деректердi пайымдау: зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008.
7. Халық тарих толқынында. Ғылыми серия: мақалалар жинағы. – Т.1. Құраст. Т. Шаңбай, А. Ибраева. – Астана: Фолиант, 2013. – 320 б.
8. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 б.

**Э.С. Умаралиев, улук окутуучу,
Ош Мамлекеттик университети, Кыргызстан, Ош шаары**

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗДАРДАҒЫ УЛУТТУК ОЮНДАРДЫН ЖАРАЛУУСУ ЖАНА АНЫН УМАЙ ЭНЕНИН КУЛЬТУ МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ

Байыркы көчмөн түрк-монгол тилдүү элдердин ичинен байыркы кыргыздардын «Бүркүт салуу» «Куш салуу» «Жаа тартуу» «Тайган ағытуу» сыяктуу улуттук оюндарын айтсак болот. Улуттук оюндардын бири «Тайган ағытууга», ж. б. улуттук оюндарыбызга токтолсок, тайганга байланышкан элдин архаикалык ишенимдеринин бири иттин культуна байланышы фольклордук-этнографиялык материалдардын негизинде белгилүү. Кыргыздар тайганчылык өнөрдү байыртан барктап, муундан муунга мурастап, табын билип таптап, аңчылыкка салып келген. Тайгандар тоо-ташта, түздө, токойдо болобу ылдамдыгы, чапчандыгы, шамдагайлыгы, күчтүүлүгү, чыдамкайлыгы, кайраттуулугу, көк жал жүрөктүүлүгү менен кескин айырмаланып келген. Кыргыз тайганы күн сайын табында болуп, 7-8 күн удаасы менен чаалыкпай ууга чыга берет. Тайган карышкырга тайманбай каршы туруп, алып тынат. Анан дагы бир өзгөчөлүгү кыргыздын тайганы гана из кууп, жыт искеп, аң уулайт, из кууп артынан калбай жүрөт. Чынында өлкөдө тайганга кызыккандар саналуу гана, жакшы мергенчилерде дале тайгандар бар. Тайганды күчүк кезинен таптап, түлкүгө салуу керектигин, тайганды күчүк кезинен урбай, жалтаң кылбай тарбиялаш керек. Тайган өзү эрке жаныбар, өтө сылап - сыйпап эркелетсең кылжың болуп калат. Ал эми уруп, кагып - силкип койсоң жалтаң болот. Ошондуктан баланды кандай тарбияласаң ошондой мамиле кылып, бекем, кайраттуу кылып тарбиялоо керек. Жугунду берип баксаң, кийин жугунду алып келет, эт менен баксаң элик-теке алып келет. Күчүк кезинде мылтык атып, улам жакындан атып, мылтык үнүнө да көндүрүү зарыл. Чырга сүйрөтүп, түлкү куудуруп жашынан таптоо керек. Тайгандын өнү ар кандай болот, кыргызда кара тайгандар арбын болгон. Көк, күрөң түстөгү тайгандар да кезигет. Бою деле өтө бийик болгону деле мааниге ээ эмес. Илгери бир мыкты тайган бир айыл элди баккан деген уламыш кептер бар. Тайганы бар малчыга карышкыр, түлкү жолобойт дешет каары аксакалдар. Кыргыздардын түшүнүгүндө иттин пири Кумайык аталат. Анын башы бүркүттүкүндөй, денеси арстандыкындай

Фото 1. Канатту сенмурв (кумайык ити).

мифологиялык куштан (көк жору) туулат дешет. Бул сыяктуу фольклордук параллелдерди башка түрк-монгол элдеринин фольклордук-этнографиялык окшоштуктарын көрсөтсөк болот. Хакас уламышы боюнча «Кубай-Кус» (Кубай, Хумай) аталган алгыр ит турпан (куштун) жумурткасынан чыккан [1, с. 104-105], кыргыз фольклорунда Кумайык идеялык мазмуну, көркөмдүк эстетикалык жагынан толук түзүлүп бүткөн образ катарында, анын ыйык образы, керемет жүрүш-турушу «Манас» үчилтигинин биринчи жана экинчи бөлүмүндө көлөмдүү эпизоддо баяндалат. Анда кол башындай Кумайык көзү ачыла элек кезинде чанда бир кишиге кезигерин, аны уламышта айтылган жол-жобосу менен асырап-бакпаса, алты күндөн кийин кайып болуп кетери эскерилет. Бакай Манаска «сур күчүк эмес эле кадыр түн жолукканын, ээсин олжого тундуруп, ырыс - кешикке бөлөй тургандыгын айтат».

Куйма технологиясы аркылуу алтындан жана күмүштөн жасалган асем жасалга. Кумайыктын энеси байыркы кыргыздардын ишениминде бүркүт баштуу, арстан денелүү куш (грифон) түрүндө элестетилет. Ушундай эле окшоштуктар Умай энеге дагы тиешелүү болгондугу түрк – монгол элдеринин ичинен шорлордун архаикалык ишенимдеринде сакталып калган: шор элинде Умай эненин жан киргизүүчү, жаратмандык кудурети ачык сакталып келген болсо, кыргыздарда курсактагы баланын кыз же уул болорун белгилейт деген ишеним жогорудагы Умай эненин функциясы экендигин күбөлөйт [2, 452 б.]. XIX – к. аягы XX – к. биринчи чейрегинде россиялык жана советтик этнограф Л. Я. Штернберг түшүмдүүлүктүн ыйык эне кудайын эмне үчүн жапайы жырткыч айбанаттар коштоп жүрөт деген суроону чечмелөөдө эң туура жыйынтыкка келген, ал эне кудайлардын чыгыш тамырын изилдеп отуруп, түпкү генезисинде алар аңчылыктын ээси болгондугун аныктаган [3, 111-125 бб.]. Бул ыйык образдар, алардын ичинде аңчылык кылууга жардамчы боло алган тайган менен элдин архаикалык ишенимдеринин бири иттин культуна байланышкан касиеттүү Кумайыктын энеси Кумай куштун турпаты менен дагы үн алышып айкалышып турат. «Бүркүт салуу» жана «Куш салуу», бүркүт же куштун Умай эненин образы, анын архаикалык тиби катары, Умай аңчылыктын пири куш кебетесиндеги сакралдуу образ. Умай эненин архаикалык тиби куш, ар кандай ритуалдарда түшүмдүүлүктүн, бакубатчылыктын, байлыктын идеясын чагылдырат. Умай энени аруулап функциясы көбөйгөн, сырт келбети да адам түспөлүндө эмес куш (Хумай) же ыйык ит (Кумайык) түрүндө элестетилишин, Умай эненин, Хумай куштун, Кумай иттин функциясы бирдей экендигин дагы бир ирет көрөбүз. Бүгүнкү күндө бекитилген эрежеси бар улуттук оюндардын түрлөрүнөн «Бүркүт салуу» «Куш салуу» «Жаа тартуу» «Тайган агытуу» комплекстүү мелдештери өткөрүлөт, өзгөчө тайган жарыштырууда, тышкы сыпатын сыноо болуп, «Мээлей алып боо тагып, Ит агытып куш салып, Кермек тагып жаа атып, Салбуурундап жер чалып», – деп «Манас» эпосунда айтылган. Манас менен Семетейдин Акшумкарын же бүркүттү алсак жогорку бийликти, зордукту жана бийлик кылууну түшүндүргөн. Ошондой эле бүркүт күчтүн, ылдамдыктын, туруктуулуктун жана баатырдыктын, таза жеңиштин, эргүүнүн жана руханий жактан көтөрүлүүнүн да символу.

Фото 2. Куйма технологиясы аркылуу жасалган асем жасалга, жасалгада канаттуу илбирстин сүрөттөлүшү.

Байыркы түрк-монгол элдеринин, өзгөчө кыргыздардын фольклордук- этнографиялык жана мифологиялык маалымат булактарында бүркүт күндүн, чагылгандын жана бийик асман кудайынын эң ишенимдүү коштоочусу. Манастын Кумайыгын да «киши барбас Медияндын чөлүнөн» Манас таап «күнөө кылбаган зайып багат» деп угуп Каныкейге берет. Каныкей «күндүзүндө тынч албай, оозу менен сүт берип, колу менен эт берип», кырк кез ордун түбүндө жан кишиге көргөзбөй жети жылы багат. Манастын, андан кийин Семетейдин укмуштуу аңчылык кушу Акшумкар эпостун ар кандай варианттарында ар кандай берилген. Бирде Арпанын же Арканын Кара тоосунан Алмамбет кармап алып, Каныкейге берип бактырса, бир варианттарда Кошой кармап, Манаска «дөөлөт, бийлик кушу» катары берет. Акшумкар менен Кумайыктын образын тарыхта кыргыздар куш салып, тайган агытып аңчылык менен кесип кылган мезгил менен байланыштырышат. Манастын биринчи бөлүмүндө алардын аңчылыкка пайдаланганы жөнүндө айтылбай, колдоосу үчүн алынып жүргөн колдоочу мифтик жаныбар милдетин аткарат. Акшумкар менен Кумайык бири бирине жакын иш аткарышат. Семетей Таласка келгенде да, Акшумкар айланып учуп, Семетейдин башына конот. Акшумкардын бийлик кушу катары Семетейдин башына конушу, энеси Каныкей эгерде башына Акшумкар конбосо кайра Букарга кайтып кел, анда ишиң оңолбойт деп катуу тапшырма берет. Бирок Манасты колдогон бул жаныбарлар Семетейди колдошуп, тегеректешип, ага атасыныкындай сүр, айбат беришет [4, с. 96-98]. Ошондой эле Акшумкар бийлик символу катары Манас төрөлөөрдө ата-энесинин (Жакып менен Чыйырдыга) түшүнө кирет. Ал эми Семетей кайып болоордо акшумкар өзүнөн-өзү учуп кетет. Акшумкардын адамдын жаны (куту) катары сүрөттөлүшү анын Айчүрөктүн ала качып кетишинен да көрөбүз. Бул жерде Кумайык деген сөз да жогоруда сөз кылган «Хумай» деген сөз менен үндөшүп дал келип турат. Себеби Кумайык деген сөз эки мааниден, анын биринчи мааниси «Хумай», экинчи мааниси «Умай» деген сөздөн турат. Түрк элдеринде жана кыргыздарда тараган түрдүү этнографиялык маалыматтар боюнча «Кумайык» бардык учурда ал иттен кушка айланган укмуштуу, өзгөчөлөнгөн жандык же бир эле учурда ит да, куш да болгон аргын жаныбар. Өзгөчөлөнгөн бул жандык менен бирдей параллельдикте каралып жүргөн Умай эне түрк элдеринде, кыргыздарда тараган аял, балдарды колдоочу, тукум улоочулуктун,

түшүмдүүлүктүн, коломтонун кудайы катары белгилүү. «Умай эне», «Кумайык» менен бирге каралып жүргөн өзгөчө баалуу кеңири тараган тархый – этнографиялык материалдардын бири болуп таштарга, аскаларга же болбосо үнкүрлөрдөгү чегерилип тартылган айбанаттардын сүрөттөрү болуп эсептелет. Мындай сүрөттөр байыркы диний жерлерде, уруулук ыйык деп эсептелген жайларда же майрамдык ырым-жырымдар жүргүзүлгөн жерлерде түшүрүлгөн. Ушундай сүрөттөрдүн бири бүркүттөрдүн сүрөтү. Түрк-монгол элдериин көпчүлүк элдик оозеки чыгармачылыгындагы бүркүттүн образы жөнүндө: бакты – таалайдын жана молчулуктун кепилдиги катары мал менен кесип кылган коомдун эң жогорку колдоочусу катары ыйык асмандын ээси болуп саналат. Элдик салт боюнча да эң орчундуу учурларда да чыр-чатакты басуу, согуш мезгилинде тынчтыкты калыбына келтирүү максатында куш тартуу кылуу салты кошо жүргөн. Сибирдин түрк тилдүү элдериндеги ырым-жырымдарда, адамдардын кээ бир жаныбар же канаттуулар менен бир туугандыгы жөнүндө маалыматтар сакталып калган. Сибирдин түрк тилдүү элдеринин диний ишенимдери боюнча негизги тотемдер болуп бүркүт, ак-куу жана карга эсептелген [5, с. 150-160]. Бүркүттөрдүн сүрөттөрүнүн чагылдырылышы Сибирдин бурят, якут элдеринин мисалында алтай элдеринде бүркүт жогорку жаратуучу Ульгене кудайы, якут элдеринде бүркүт күндүн жана оттун ээси. Ал жаратылышты жаратуучу, ага баласы жок аялдар бала берүү өтүнүчү менен кайрылышкан. Ошондуктан аны якуттар жаратуучу деп аташкан. Ал жаратуучу жана шамандардын баштоочусу [6, 17 б.]. Бүркүттүн күндүн символу болуп калышы кыргыз элинин ою боюнча, бүркүттүн башка канаттуулардан айырмаланып өтө бийик жерде жашоосу, бийиктикке көтөрүлүп учканы, күнгө чейин жетет деген ишеним, канаттуулардын ичинен бул куштун күндүн нуруна көз ирмемей карашы да маанилүү рол ойногон. Бизди кызыктыруучу дагы бир жагдай жагалмай деген сөзгө байланыштуу. Жагалмай кыргыз урууларынын эң тамгаларынын аталышы. Эң тамга байыртадан менчиктин, көз каранды эместиктин символу.

Фото 3. Жасалгадагы куштуш сүрөттөлүшү.

Ага мүнөздүү жырткыч куштар байыртадан тотемдик ишенүүнүн объектиси катары белгилүү болгон. Жагалмай кыргыздан кичине, турумтай сыяктуу куш. Кыргыз урууларынын эң тамгалары крест же учуп бараткан куш түрүндө салынат. Жагалмай сөзү: «Загал» бурят – монгол тилдеринде кызыл түстүү аргымакты, бугу – маралды, телеуттарда ыйык аргымакты, якуттарда канаттуу асман аттарын туюндурган. Сөз жасоочу «май» мүчөсү канаттууну т. а. канаттуу жырткыч, алгыр кушун түшүндүрүп, «май» сөзүн Умай эне (Умай-иче, Ымай-идже, Май эне, Май-иче, Май-ана, Пай-ана, Пай-идже) менен байланыштырып параллель караган изилдөөчү - окумуштуулар бар. Жагалмайдын элеси түшүрүлгөн белгилер Түштүк Сибирде: Хакасия, Тува, Алтайда жана Монголияда, Кыргызстандын аймагындагы байыркы эстеликтерде көп жолугат [6, 153-154 б.]. Жогоруда айтылган этнографиялык булактарда «жагалмай» бул куш, бүркүт, шумкар жана крест. Ал эми байыркы түрк – монгол элдеринде, кыргыздарда, жагалмай сөзүндө куштун образынын мааниси өтө терең болуп эсептелет. Бурят элинде загалмай – кушка айланып кеткен сыйкырдуу ат. Монгол, бурят тилинде татаал мифологиялык канаттуу ат. Кыргыздын эпосторунда да канаттуу аттар Чынкожонун Кара аты, Кыяздын Тооторусу, Манастын Аккуласынын эти кызыганда «бир жагында 21, бир жагында 20 канат бар, аркасында ажыдардын түрү бар» укмуштуу аттардын болушу, алардын асманга учушу чыгармаларга бекер кирген эмес. Ал эми Эр Төштүктүн аты Чалкуйрук Төштүк менен оор шарттарда аны менен сүйлөшүп, кенешет, аты ага алдынала оор болуучу жагдайлар жөнүндө кабар берет, айтып турат. Чоң жана кенже эпостордо баяндалган адамдын ат менен байланышы кыргыздын улуттук салт-санаасында, диний ырым-жырымында жана искусстводо, байыркы замандардан бери келе жаткан кыргыздын «Ат чабыш» ж.б. улуттук оюндары да кыргыздардын дастандары, жөө жомоктору, уламыш – санжыралары, жана андагы сюжеттер жылкы жаныбары менен терең байланышкан.

1. Катанов Н.Ф. Хакасский фольклор. – Абакан, 1963. – С. 104-105.

2. Кыргыздар. – III том. – Бишкек, 1995. – 452 б. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936. – С. 111-125.

3. Манас энциклопедиясы. – Бишкек, 1995. – 96-98 бб.
4. Окладников А.П. Образ птицы в искусстве бронзового века Забайкалья и его аналогии в народном искусстве бурят. – Новосибирск, 1954. – №1. – С. 150-160.
5. Дугаров Д.С. Исторические корни белого шаманства на материалах обрядового фольклора бурят. – М.: Наука 1991. – С. 17.
6. Каратаев О.К. Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Бишкек, 2005.

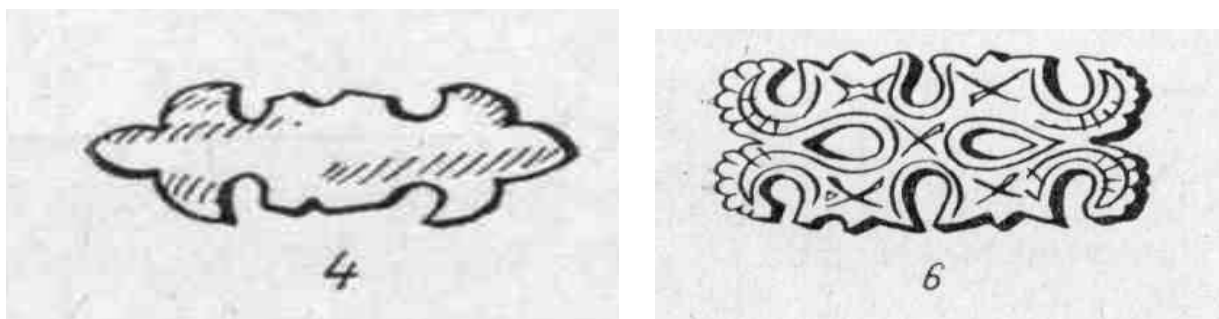
**Г. Жуманазарова, мнс,
Кыргызско-турецкий университет “Манас”, Кыргызстан, г. Бишкек**

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТА ЖИВОТНЫХ В АМУЛЕТАХ И УКРАШЕНИЯХ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

В некоторых предметах культа, бытующих и по сей день у народов Средней Азии, можно проследить и воссоздать до определенной степени характерные черты ранних форм религий (тотемизма, фетишизма, магии, культа природы). Одним из материальных выражений подобных представлений являются амулеты-обереги, которые входили в состав традиционного костюма либо использовались для того или иного обряда. Люди верили, что тотем обеспечивает продолжение рода, защищает обратившихся к нему за помощью, передает им свою силу. Кроме религиозно-магической роли, амулеты народов среднеазиатского региона играли и эстетическую: некоторые их виды еще в прошлом веке уже превратились в украшения. Связаны были амулеты и с некоторыми историко-культурными традициями населения, однако в меньшей степени, чем какие-то другие проявления этнографической специфики. К примеру, чуждые для среднеазиатской фауны, раковины каури, были распространенные повсюду (входили в состав ожерелий и подвесок; пришивались к одежде ребенка). Некоторые виды амулетов (камни, бусины) также известны всему населению края. Однако в некоторой степени амулеты могут служить основанием и для выделения отдельных районов внутри среднеазиатского региона. К примеру, обереги, изготовленные из дерева или растений, больше были популярны среди оседлого населения Средней Азии, нежели у казахов, кыргызов, каракалпаков и некоторой части туркмен.

К животным, наделенным сакральными свойствами, в Средней Азии относились прежде всего баран и горный козел. По мнению большинства исследователей (С.П. Нестеров, А.Д. Грач) эти животные являлись тотемами предков иранских племен и в искусстве скифо-сибирского «звериного стиля» были связаны с тотемистическими пережитками [11, с. 95; 7, с. 86]. Из среднеазиатских народов изображения рогов (*кочкор мүйүз* (кырг.), *мүйүз* (каракалп.), их мотивы в орнаментах были свойственны бывшим кочевникам (кыргызам, казахам, каракалпакам, некоторой части туркмен и др.). В Хорезме (Узбекистан) пластинки из кости барана под названием *илиштерик* украшались резным орнаментом и пришивались к головным уборам женщин и детей [14]. А у каракалпаков существовало массивное нагрудное украшение *хайкель*, входившее в приданное невесты, которое представляло собой полую трубочку-амулетницу с навершием в виде закрученных рогов барана [20].

Рожками козленка (за неимением когтей барса) иногда украшали каракалпакское затылочное украшением *бутун-тунак*, которое прикреплялось к *лечеку* (головному убору женщины, одеваемому после рождения первого ребенка) по обе стороны затылка [20]. Шерсть верблюда также обладала сакральными свойствами. К примеру, пучки шерсти с колен и шеи верблюда *джугде* прикреплялись к детским халатикам узбеков Хорезма [14, с. 132].

Рис. 1. Амулеты из кости барана. Хорезм (РЭМ).

Интересно, что у таджиков Шугнана до сих пор существует обычай заворачивать голову новорожденного ребенка в шерсть черного барана [17, с. 110]. А у казахов магическими свойствами обладал волос из гривы либо хвоста лошади (коня) «...*Волос из гривы или хвоста коня употребляется для различных магических манипуляций...*», - писал Р.С. Липец [10, с. 137].

Фото 1. Стилизованные изображения растений, птиц и животных на наспинном украшении-обереге для мальчика *ок-яй*. Туркмения. Нач. XX в. (Государственный музей искусств народов Востока)

Особой сакральной силой на территории Средней Азии наделялись птицы. Следы их почитания сохраняются и в амулетах-украшениях в виде изображений птиц, перьев и когтей, в орнаментике женских ювелирных украшений, причем у одних народов (таджики, узбеки) чаще встречаются фазан и петух (их относили к “солнечным” птицам и связывали с идеей плодородия, а у иранских народов петух был символом духовного пробуждения), у других (казахи, кыргызы и др.) — филин, ястреб, сокол, беркут.

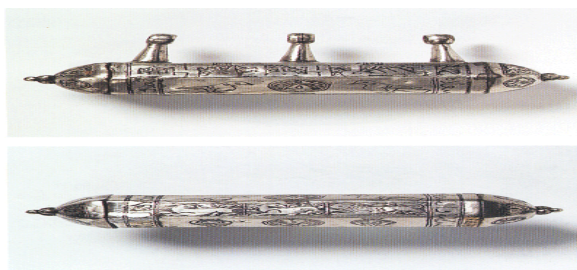

Фото 2. Тумар с изображением птиц. Афганистан. XI - XII вв.

В Хорезме существует такой обычай: когда родственницы и соседки приходили на *курпача той*, примерно за месяц до рождения ребенка, чтобы помочь женщине, ожидающей ребенка, сшить одеяльца, было в обычае при шитье приговаривать: “Пусть благословен будет ваш дом, айван вашего дома пусть будет местом птицы счастья... будущий младенец будет пусть благословен” [14, с. 122].

В средневековье, судя по миниатюрам Мавераннахра, на Востоке была популярна традиция украшать перьями фазана либо пером цапли чалмы у мужчин. К примеру, о костюме Султана Хусейна Байкара последних лет его жизни (нач. XVI в.) Бабур пишет следующее: “... по праздникам повязывал голову чалмой из трех небольших жгутов, и, воткнувши в нее эгрет из перьев цапли, отправлялся на молитву”. Этому описанию соответствует известный портрет Султан-Хусейна, выполненный гератским миниатюристом Бехзадом [12, с. 106].

В Бухаре, серебряная булавка *джига* для чалмы жениха или мальчика прошедшего обряд обрезания, имела специальное отверстие, куда вставляли перья. А к серьгам *куну-урдак* таджиков правого берега Кафирнигана прикрепляли пушок от хвоста дикой утки [5, с. 281].

Пучки перьев филина пришивались на детских халатиках у узбеков Хорезма [14, с. 132]. Такая же традиция существовала и у казахов: к шапке ребенка, одетого в новую одежду с головы до ног, пришивали перья *филина* (*үкі*). Подвязывали их и к колыбели новорожденного ребенка. Филин играл немаловажную роль в свадебной церемонии казахов *үкі-тагу*. Родственники жениха в день сватовства невесте прикалывали к ее головному убору *үкі*, после чего она считалась засватанной. Головной убор самого жениха (*борик*) а также девичий головной убор кыргызов *үку топу* также украшался перьями птицы.

Иностранные путешественники XVIII в. отмечали, что профессиональных казахских воинов, командовавших в ходе военной кампании отдельными воинскими отрядами, отличали султаны из птичьих перьев (*жыга*) [4]. Так, например, по сведениям И.П. Фалька (XVIII в): “Некоторые воины выходят в строй в панцирных рубахах. В походе это- обыкновенно- предводители отрядов, их отличает наличие особого крылышка на шапке”. Эти данные подтверждают и записи Ч.Ч. Валиханова: «Скоро хан снялся с поля, и каждый род сгруппировался под своим значком, выехали вперед батыры в кольчугах, в шлемах с перьями, с луками и стрелами, подошли к хану и образовали тоже кружок» [4].

Казахский историк Ш.Ж. Тохтабаева в своей книге «Серебряный путь казахских мастеров» отмечает: «Сова (филин) осмысливалась казахами двойственно. С одной стороны, она воспринимается

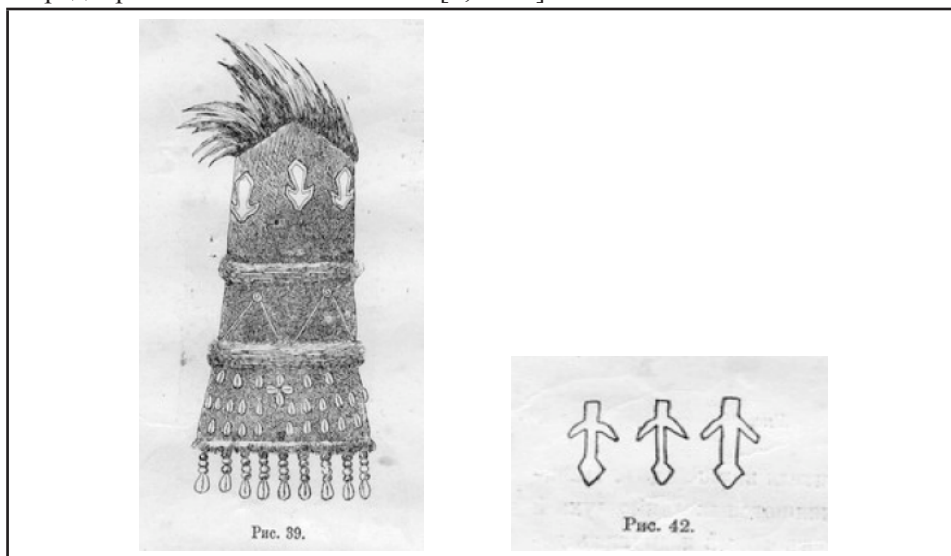
как представитель темных сил и поэтому считается способной противодействовать отрицательным явлениям, поскольку зло, причисляя ее к своему разряду, не причиняет ничего дурного тому, кто ею обладает. С другой стороны, сова обожествляется. На птиц-тотемов в быту казахов существовал запрет охоты, но, вместе с тем, повсеместно в Казахстане в ходу были обереги из когтей, перьев филина. Приходилось сову покупать у представителей тех родов, где тотемами выступали другие животные. Таким образом, люди не нарушая запрета, одновременно приобщались к своему тотему, приобретая его защиту» [19].

Когти филина у казахов оправляли в серебро (подвески *уки аяк*), а также тумары, выполненные в виде треугольных пластин. А у узбеков Зеравшанской долины амулеты (когти филина, оправленные серебром) пришивались к шапочке мальчика [5].

Украшались изображениями птичьих головок и самаркандские старинные налобные подвески *мохитилло* (“золотой месяц”); бухарские налобные подвески *бибишак* и *сарсузон* также включали в орнаменту изображения птиц (парное изображение птиц, смотрящих в разные стороны).

Образ орла (беркута) — покровителя женщин, рожениц и детей был характерен кыргызской традиционной обрядности: чтобы роды были легкими, беременные женщины носили под мышкой коготь беркута, пришив его к внутренней стороне одежды [6, с. 27]. При затяжных родах кыргызы [16, с. 274] и казахи [1, с. 278] приносили домой беркута для изгнания злого духа «албасты» от рожениц. Перья беркута кыргызы пришивали к детской тубетейке; считалось, что они сохраняют ребенку жизнь и предохраняют его от злого глаза [6, с. 27].

Фото 5. Изображение летящего орла (беркута) на тыльной стороне шапки шамана (из кн. Анохина А. В. “Материалы по шаманству алтайцев”).

Ритуальные изображения пресмыкающихся на различных украшениях известны с глубокой древности; народы Средней Азии не составляли исключения в этом вопросе. Интерес исследователей к культуре змеи в древней Средней Азии проявился с момента находки в Фергане (кишлак Сох) крупного

амулета из черного хризолита в виде двух змей, закрученных в кольцо и обращенных друг к другу. Автор находки Ж. Кастанье, в 1913 г., публикуя памятник (кн. “Культ змей у различных народов и следы его в Туркестане”), впервые попытался на основе мифов народов мира раскрыть некоторые семантические аспекты культа змей, которые могли иметь место в Средней Азии [3].

В книге Т.Д. Баялиевой «Доисламские верования и их пережитки у киргизов» мы встречаем такие сведения: “Культ змеи отмечен не только у народов Средней Азии, он имел почти универсальное распространение. Кыргызы приписывали змее способность предохранять от сглаза и от болезней, прежде всего детей. Поэтому к одежде детей пришивали головы змей или раковины-каури, которые называли «змеиной головой» (*жылаандын башы*). Эти раковины являлись предметом религиозного почитания еще у древних насельников Кыргызстана.” Стилизованный мотив змеи мы находим также на браслетах таджиков, узбеков. Изображения змеи пришивали на детских халатиках узбеки Хорезма (*иланбашы*) [14, с. 132]. туркмены, даштикипчакские узбеки.

Рис. 2. Браслет *жылан баш* (“змеиная голова”) у кыргызов.

Наряду с изображением змеи, в декоративно-прикладном искусстве Центральной Азии широко применялось изображение лягушки. Л. И. Ремпель подчеркивал, что лягушка проходит в прикладном искусстве Средней Азии на всех уровнях осмысления как олицетворение влаги и дождя, как оберег, символ благополучия и плодородия. У таджиков, некоторые знахари советовали пришить к плечу бесплодной женщины высушенную лягушку в качестве средства от бесплодия.

Что касается украшений, варианты интерпретации того же мотива – каракалпакская нагрудная подвеска *бака туйме*, хорезмский *яритирнос* а также туркменский *дагдан*.

Фото 6. Туркменское нагрудное украшение «пышбага-дагдан» в форме лягушки.

Дагдан – чрезвычайно красивое продолговатое по форме украшение, которое представляло собой две запаянные пластины с боковыми сквозными проемами (сверху и снизу) для продевания ниток или тесьмы. Туркменки использовали *дагдан* как нагрудное украшение, вешая его на грудь на пестрой ленте с пришитыми к ней монетками [8].

Жук-скарабей, образ которого в Древнем Египте ассоциировался с культом солнца, наделялся сакральными свойствами и у некоторых народов Средней Азии. Реалистические фигурки скарабеев египетского типа из лазурита и других камней встречаются при раскопках в Средней Азии, например, на Топрак-кала в Хорезме. Возможно, они были привезены, хотя могли и изготавливаться на месте [9].

Украшение-амулет из рогов жука называлось *шохи-кундуз*. Часто рога жука оправляли в серебро и носили в качестве подвески; они входили наряду с другими оберегами в ожерелья и браслеты. Например, в Самарканде и окрестных селениях было очень распространено ожерелье *балодур-кулок*, в составе которого были *шохи-кундуз* [5, с. 281].

В монографии З.А. Широковой “Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды” приводятся такие сведения: “Говоря об украшениях, следует отметить, что девочкам очень рано прокалывали уши... иногда в отверстие вставляли стержни, сделанные из лапки священного черного навозного жука-скарабея, что символизировало плодородие. Кроме того, жука считали могущественным оберегом от злых сил и болезней” [18, с. 85].

Напоследок не лишним будет отметить наличие традиции у казахов, кыргызов, узбеков и татар шить первую рубашку новорожденному, которому исполнялось сорок дней. Она называлась по разному у разных народов: *ит жейде*, *ит койлек*, *эт кульмяк*. Кыргызы рубашку шили из лоскутов белой ткани, взятой из белья у старого человека или у многолетней уважаемой старой женщины. Эту рубашку иногда сначала надевали на собаку (прикасясь к её туловищу), а затем на ребёнка.

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971.
2. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972.
3. Беленицкий А.М., Мешкерис В.А. Змеи-драконы в древнем искусстве Средней Азии // СА. –1986. – №3. – С. 16-27.
4. Бобров Л.А., Шлемовые плюмажи и значки на копьях, как маркер казахской военной элиты эпохи позднего средневековья и раннего нового времени//URL:<http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/part10/10-03.htm>
5. Борозна Н.Г. Некоторые материалы об амулетах – украшениях населения Средней Азии, Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975.
6. Бутинова М.С. Проблемы происхождения и ранних форм религии в музейных экспозициях // Советская этнография. – 1973. – № 5.
7. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М., 1980.
8. Загитова М.А. Ювелирные украшения Туркмении конца XIX – начала XX в собрании ГМИНВ, музей искусств народов Востока // <http://afgan-bazar.ru/node/3209>
9. Залетаев В. Дагдан // Вокруг света. – 1975. – №7 (2598).
10. Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984.
11. Нестеров С.П., Конь в культах тюркоязычных племён Центральной Азии в эпоху средневековья. – Новосибирск, 1990.
12. Пугаченкова Г. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV – первой половины XVI в. // Труды САГУ. – Вып. 81. Ист. науки. – Кн. 12. Археология СА, 1956.
13. Рахимов Р.Р. «Язык птиц»: заметки о птичьих образах в культуре таджиков // Радловские чтения-2005. Тезисы докладов. – СПб., 2005.
14. Сазонова М. В. Украшения узбеков Хорезма // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. – Л., 1970. – С. 113-142.
15. Соловьева О.А. Поведенческий символ власти и политическая социализация (Бухарский эмират XIX-начала XX вв.) // Журнал социологии и социальной антропологии. – СПб., 2001. – Т. IV. – № 4.
16. Толстов С.П. Религия народов Средней Азии // Религиозные верования народов СССР. – 1931. – Т. 1.
17. Центральная Азия. Традиция в условиях перемен / Отв. ред. Р.Рахимов. – Вып. I. – СПб., 2007.
18. Широкова З.А. Детская одежда таджиков и связанные с ней обряды // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 4.

**Г.О. Чаргынова, магистр, преподаватель,
А.Е. Абдиханова, магистр преподаватель,
КазГос ЖенПУ, г. Алматы**

ИСЛАМ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ОБЩЕСТВО

Многое в нашем мире не зависит от человека. Однако человеческие взгляды и религиозные убеждения у всех одинаковы. Со временем, каждый человек сталкивается с другими религиями, подчас задумываясь над истинностью своей. На самом деле, почти все конфессии базируются на идее добра, они призывают людей к добру, однако истина всегда остается одной. Человек наделен разумом, и может пройти длинный путь собственной жизни в поисках этой самой Истины, которые нужно постичь. Вера человека не должна быть слепой, но познание должно приносить радость. Ислам предполагает не только поиск Истины, но и жизнь как на этом, так и на том свете. Свята эта вера, ибо сподвигает людей познать истинного Бога, отречьшись от своих идолов, вернуться к своему Создателю. В свою очередь, Ислам не был назван в честь других людей, в отличие от христианства, кришнаизма и т.д.

Мусульмане – мирный народ, блюдуший учение и покоряющиеся (Богу). Коран и есть слово Бога. Мусульмане составляют более одной пятой всего населения Земли, и последователей учения с каждым днем становится все больше. Многие отмечают противоречия христианства как причину их принятия Ислама. По сути, есть только человек и Бог. Бог не потребует помощи у “святых”, он сам отвечает за свои поступки. Нет надобности в посредниках и касте священников. При нынешнем темпе жизни у человека всегда остается время, чтобы хорошенько подумать. Подчас слепое следование догмам вызывает не просто недоумение, но даже недовольство. Но есть ли надобность в целом иерархии, так сказать, “отделенной от всего света”? Многие нашли ответ и на такой вопрос, придя к нему не своевременно, а делая выводы самостоятельно, или действуя вместе.

Часто более глубокое изучение данного вопроса приводит и к закономерному вопросу – а нужна ли религия? Давайте разберемся, просто рассмотрев такой пример. Ислам учит человека, направляя его на правильный путь. Еще тогда, когда люди поклонялись идолам, Ислам учил доброжелательности.

К примеру, прежде чем войти в дом, нужно поздороваться. Прежде чем войти, нужно предупредить хозяев и пожелать им благополучия. Его Светлость Мухаммад останавливался у двери с краю и здоровался, прежде чем войти внутрь. Точно так же не стоило приветствовать греховных и бесчестных людей. Как видите, такие простые истины были изложены еще давно, но и по сей день они помогают взаимоотношениям людей. Именно поэтому определившееся учение часто не только делает акцент на духовности человека, но и на взаимоотношении людей. Ислам можно назвать “религией золотой середины” и ее пользу нельзя переоценить. Каким бы было анархичным общество, никакого стимула к человечности?

В отличие от многих других религий, в Исламе не прослеживается разъединенность учений. Людей призывают к любви и братству между верующими. Пророк (мир ему и благословение) в одном из своих завещаний призывал мусульман не гневаться друг на друга, не отворачивались друг от друга. Сегодня Ислам становится все более и более популярным во многих странах, включая Россию. И последователи – отнюдь не всегда были приверженцами именно этой религии. Многие до поры до времени были примерными христианами, но общения с мусульманами заставило их расширить свой кругозор, перестать смотреть на другие вероисповедания с высоты собственной точки зрения. Каждый вправе поступать так, как считает нужным, но смысл жизни каждого – поиск Истины. Как делать это правильнее, в общем то, тоже вправе решать сам человек, но священна книга всех мусульман служит ориентиром, а Бог – той самой звездой, которая ярко светит каждому, кто внимательно смотрит.

В истории традиционного казахского общества религия не имела особого места в политической жизни и не играла в ней существенной роли. Синкретическая культура традиционного казахского общества складывалась, в большей степени, за счет мирного и постепенного влияния иных духовных систем. Если говорить о втором тысячелетии, в котором окончательно сложилась самобытная духовная культура традиционного общества казахов, то влияние извне в эту сферу оказывал в этот период в основном ислам. Данное влияние растянулось на длительное время и в каждые определенные периоды имело свои особенности. Ислам проникал в казахские земли постепенно не только по временным показателям, но и по территориальным. А со временем изменялись и основные субъекты данного процесса, то есть основные проводники исламских идей и ценностей в казахскую среду.

До «плотного» соприкосновения с Россией в XVIII веке проникновение ислама на территорию Казахстана шло в основном из Средней Азии. Такие ее центры как Бухара и Самарканд были тогда крупнейшими очагами «книжного ислама» не только региона, но и всего мусульманского мира. Отсюда в средние века шли на окраины мусульманского мира проповедники с целью распространения учения ислама среди «язычников». Многие из них оказывались и на территории нашей страны, способствуя все большему влиянию данной религии на систему мировоззрения степняков.

Скорее всего, из них и из их потомков постепенно в традиционном казахском обществе сложилась социальная прослойка ходжей, которых образный язык кочевников также именовал «асыл суйек» («благородная кость»). В народе принято считать, что они являются потомками сподвижников пророка Мухаммеда. Данная версия, при их духовной миссии в Степи, вероятнее всего, являлась сопровождавшей этот процесс своеобразной идеологией.

Так или иначе, миссию свою они выполняли, особенно в оседлых и полукочевых регионах Казахстана. Да и тот факт, что традиционное казахское общество признало их и возвело в статус «благородной кости» говорит о многом. Более того, в XVIII веке в «Жеты Жаргы» (в законах хана Тауке) их высокий статус в традиционном казахском обществе был узаконен. А то, что некоторые нормы шариата нашли отражение в данном законоположении традиционного казахского общества, говорит о результатах их деятельности в тот период.

Как показывает история, распространение и укрепление на определенной территории монотеистических религий, каковым является и ислам, идет быстрее и интенсивнее при нахождении этой территории в рамках одного политического объединения, с достаточно централизованной системой управления. Иными словами, когда религии, помимо всего, начинают приобретать и характер важного политического фактора. Но кочевые цивилизации, в силу своих специфических особенностей, обычно не предрасполагали к возникновению крупных централизованных политических объединений на долговременной основе. Условия кочевого общества (постоянная жизнь в естественно-природной среде) и его консервативность, а также политическая самодостаточность родо-племенных объединений, способствовали, с одной стороны, достаточно прочному сохранению доисламских религиозных воззрений, а, с другой стороны, при неполитизированности религиозной сферы жизни кочевников, приверженности степняков к «естественной свободе совести».

Только в отдельные периоды истории кочевых обществ, когда образовывались достаточно крупные и относительно централизованные политические объединения, религиозные вопросы начинали приобретать политический оттенок. Именно в такие периоды наиболее развитые и универсальные к тому времени религиозные системы, получали возможность для своего более успешного распространения и укрепления на территории этих кочевых обществ. Что касается тюркских кочевников, в том числе казахов, примером вышесказанного по отношению к ним является Золотая Орда. Как свидетельствуют

источники, именно период существования Золотой Орды был одним из благоприятных периодов для укрепления ислама на территориях, входивших в ее состав. Принятие и оказание покровительства исламу политическими верхами данной крупной державы при этом надо воспринимать первоначально больше не как стремление утверждать истинную веру, а более как стремление к достижению порядка, мира и благополучия в государстве. К тому же, несмотря на значительное укрепление своих позиций в этом государстве, особенностью здешнего ислама являлась его терпимость к другим верованиям.

В Золотой Орде это проявлялось как в отношении ислама к другим религиям, так и в отношении к внутримусульманским различиям. Как считает Чарльз Дж. Гальперин жители Золотой Орды «не жили в религиозно враждебном окружении, религиозное различие не создавало реальной угрозы для их гегемонии или общественного порядка... Тюркизация и принятие ислама не угрожали кочевническому образу жизни, лежавшему в основе военных возможностей Золотой Орды». Тем не менее, логика развития централизованного государства вела к значительному упрочению одной религии, в данном случае - ислама. И при могущественном Узбек – хане (1312-1342) в Золотой Орде за исламом был признан официальный статус. Неслучайно, что данный процесс по времени совпадает с периодом наибольшего могущества и расцвета этой державы.

В распространении исламской веры в традиционном казахском обществе, безусловно, значительная роль принадлежит представителям суфийских школ. Согласно многочисленным преданиям, именно представители различных суфийских течений обращали в ислам многих центрально-азиатских правителей послемонгольского периода. В их числе были и казахские ханы и султаны. В Степи ислам во многом утверждался через личное почитание проповедников. В. Бартольд отмечал, что под влиянием суфийских проповедников «кочевники становились не столько мусульманами в смысле принятия догматов и обрядов ислама, сколько личными почитателями шейхов, в которых они видели подвижников и чудотворцев». Действительно, во многом через почитание ишанов основная масса казахов и других центрально-азиатских кочевых народов усваивала положения ислама, его мировоззрение и постепенно приходила к внутреннему осознанию положений этой религии.

После падения Золотой Орды распадается общее политическое, а также и культурное пространство, формировавшееся на протяжении почти двух столетий на значительной евразийской территории. Это имело отношение и к территории Казахстана, что отразилось на характере и особенностях дальнейшего развития многих социальных процессов и явлений в традиционном казахском обществе, в том числе и в духовной сфере. При нахождении в составе Золотой Орды на эту сферу оказывали влияние политические факторы, особенно с периода правления хана Узбека, когда исламу в державе был придан официальный статус и его дальнейшее укрепление здесь предопределялось логикой развития крупного централизованного государства и было в интересах политических верхов.

С распадом Золотой Орды в традиционном казахском обществе, у которого ослабли связи с мусульманскими центрами Средней Азии, вновь начинает превалировать «естественная свобода совести». Ослаблению влияния крупных мусульманских центров также способствовал упадок Евразийских торговых путей, вызванный началом открытия морских торговых путей между Европой и Азией. Поэтому центрально-азиатские кочевники на какое-то время «отдалились» от региональных и континентальных процессов, происходивших в тот период, в том числе религиозного характера. Это, в свою очередь, способствовало дальнейшему сохранению традиционной духовной культуры.

Тем не менее, ислам уже присутствовал на территории Казахстана и в последующие периоды он только укреплял здесь свои позиции и расширял географию своего распространения. Хотя в казахском ханстве ислам не был в таком положении как в Золотой Орде, но казахские ханы – Касым, Хакк-Назар, Таукель, Есим, Тауке, Аблай и другие – старались поддерживать традиции мусульманских правителей этой державы. Они были образованны, знали коран, арабский, персидский языки, следовали нормам шариата.

Со второй же половины XVIII века на распространение ислама в Казахстане стали оказывать влияние уже другие геополитические факторы, во многом связанные с процессом присоединения казахских земель к Российской империи, и обусловленные им. Причем, в начальный период этого процесса (до второй трети XIX века) российское правительство поддерживало меры по более активному распространению мусульманства среди степняков. Это во многом было связано с особенностями колониальной политики России в данном регионе в этот период, когда решались тактические задачи по более оптимальному включению казахов – кочевников в состав империи.

Со второй же половины XIX века, когда территория Казахстана уже, практически, стала частью Российской империи, а зона ее влияния продвинулась еще дальше на Восток, политика царизма здесь в отношении ислама стала кардинально изменяться в сторону усиления ограничительных мер. Теперь внутривосточное и внешнеполитическое положения империи и геополитические факторы определяли политику российского правительства, направленную на ограничение, а, по возможности, и на вытеснение мусульманства из общественной жизни Казахстана. Но процесс дальнейшего укрепления здесь позиции ислама уже нельзя было остановить, и поэтому в это время вопрос стоял больше о контроле над ним, чем о его вытеснении отсюда.

В советский период распространение и развитие ислама на территории Казахстана было не только ограничено, но проводилась политика по его вытеснению из сферы духовной жизни общества. С начала же 1990-х годов прошлого века начался процесс, который, во многом, обозначают как процесс возрождения ислама в Казахстане. Но он, мягко говоря, неоднозначен и имеет множество особенностей в силу новых реалий и факторов. Это процесс не только возрождения традиционного для территории Казахстана ислама, но, параллельно, одновременной трансформации его характера и появления новых особенностей. И это касается не только организационного развития мусульманства у нас в стране в постсоветский период, но и содержания его социальных функций, которые он начал выполнять в этот период.

1. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 375 с.

2. Мухаметшин Р.М. Ислам в России: историко-методологические предпосылки исследования // Россия и мусульманский мир. – 2001. – № 7. – С.23-42

3. Абашин С.Н. Ислам и культ святых в Средней Азии // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 3.

4. Нуртазина Н.Д. Казахстан и Средняя Азия: тенденции развития духовной общности на рубеже XIX-XX вв.: Дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. – Алматы, 1993.

**Г.Ж. Омарова, магистр истории,
СШ имени Суинбая с.Каракыстак Жамбылского района
Алматинской области**

ОСОБЕННОСТИ ВНУТРИСЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ УЗБЕКОВ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Известно, что определенное влияние на характер внутрисемейных отношений оказывает традиционный этикет общения. Основным его содержанием является подчеркнутое уважение к старшим. В исследуемом нами Южно Казахстане проявление знаков уважения более заметно там, где выше социальный и возрастной статус ее объекта. Так, в присутствии главы семьи или представителей старшего поколения младшие члены семьи, включая даже женатых сыновей, до сих пор соблюдают ряд этикетных запретов. Например, они не могут рядом со старшими себе позволить сидеть и тем более лежать, стоять облокотясь, держать руки в карманах, поворачиваться к ним спиной, перебивать их речь, вести разговоры на отвлеченные темы, курить, пить, проходить впереди них, пересекать им дорогу и т. д. Также желательно, чтобы даже стоя при старшем, соблюдать дистанцию, а если уж приходится сидеть, то только, по его настоятельной просьбе, также с соблюдением дистанции, желательно на более низком сидении, ни в коем случае не небрежно, вразвалку. Уважение к старшим демонстрируется и такими символическими услугами, как помощь при мытье рук, при рассаживании и вставании, при проходе их до двери или до калитки.

Перечисленные знаки внимания оказываются ко всем старшим, если, разумеется, разница в годах не является ничтожной. Идентичные правила этикета, демонстрирующие иерархию старшинства, наблюдаются и среди женщин.

Следующей важнейшей чертой внутрисемейных отношений в изучаемом нами регионе является выраженное уважительное отношение женщин к мужчинам. В трех-четырёх поколенных семьях женщины предпочитают есть после мужчин и обслуживать их за столом; исключение составляют бабушки или другие пожилые женщины, на которых не распространяется данное предписание. В малых семьях в присутствии гостей женщины также обслуживают за столом мужчин и лишь в узком домашнем кругу могут составить им компанию. Спать женщины ложатся только после того, как улеглись мужчины. Женщины не должны поворачиваться спиной к старшим мужчинам, из-за чего они даже покидают комнату пятясь. В то же время и мужчины оказывают противоположному полу положенные знаки внимания. В полной мере относится это к матери и к любой женщине пожилого возраста. Аналогичные отношения характерны и для узбекского населения различных областей Узбекистана [1].

В последние десятилетия перечисленные правила во внутрисемейных отношениях узбеков в ряде своих проявлений имеет тенденцию к постепенному упрощению. Это в первую очередь относится к уменьшению состава участников этикетного общения. Например, представители младшего поколения сохраняют предписываемые правила в основном по отношению к деду, отцу, не молодому старшему брату, но не по отношению к брату немногим старше его; невестка – по отношению к свекрови, но не к сестре мужа и т. д. На указанную тенденцию оказывают влияние также такие внутрисемейные ситуации, как наличие или отсутствие при общении особо уважаемых людей – престарелых членов семьи, родственников, посторонних людей. Все это приводит к увеличению разрыва между действующим только в определенных случаях и повседневным общением.

Следует сказать, что в семьях, имеющих представителей старшего поколения, повседневное

поведение скованнее, а в семьях молодого и среднего возрастов – свободнее. Намного упростилось общение старших и младших братьев и сестер. В ситуациях, связанных с проведением свадебной или похоронно-поминальной обрядности, а также календарно-религиозных праздников как Наурыз, ораза и курбан айт – наблюдается как бы оживление ряда основных элементов традиционного этикета: мужчины и женщины сидят за разными столами, при всех действиях подчеркиваются привилегии старшинства. Вместе с тем семей, в которых супруге предписывается вставать раньше, а ложиться позже мужа, обслуживать его во время трапезы, спрашивать позволения пойти в гости или наоборот, пригласить домой своих близких, пока нередко.

Во внутрисемейных отношениях узбеков исследуемого региона все еще сохраняются некоторые традиционные запреты и обычаи избегания, которые условно подразделяются две основные аспекты. Основу одной составляет предмет избегания: запреты находиться вместе, совместно принимать пищу, разговаривать друг с другом, произносить личные имена или обозначения родства и т. д. Вторая различает избегаемые лица: избегание между невесткой-женой и родственниками мужа, между зятем-мужем и родственниками жены и т.п.

Нельзя даже называть друг друга «мужем» и «женой», а также по имени, обращениями служили слова «наша женщина», «наш мужчина» и другие.

Молодые родители не могут в присутствии посторонних, в особенности старших родственников, обнимать или ласкать своего маленького ребенка. Только в узком домашнем кругу или с глазу на глаз позволительно отцу дать волю своим чувствам и поныть, приласкать детей. Что касается матери, то в малых семьях необходимость повседневного ухода за ребенком делает невозможным соблюдение ряда обычаев избегания. Только в неразделенных семьях в первое время ей приходится воздерживаться от открытого проявления материнских чувств

Избегание между женой и старшими родственниками мужа, особенно мужчинами может длиться до первых родов или до трех лет. Затем, постепенно запреты смягчаются, но в том или ином виде сохраняются на протяжении длительного времени. Так, например, запрещается смотреть свекру в лицо, а можно лишь стоять вполоборота к нему, наклонив голову и опустив глаза. Нельзя разговаривать со свекром, громко разговаривать в присутствии свекра или свекрови, произносить их имена. Да и других родственников мужа жена называет не по именам, а скажем, «их мужчина» или «их дочь». Избегание старших родственниц мужа заканчивается быстрее, однако и после этого невестке полагается вести себя крайне сдержанно.

С течением времени связанные с избеганием запреты снимаются или ослабевают и к старости сохраняются лишь немногие.

Известно, что запрет на собственные имена восходит к вере в то, что, произнеся имя человека, можно привлечь к нему злые силы. В такой же боязни вредоносной силы лежат истоки запрета на непосредственный контакт невестки с ее старшими родственниками — пребывание ее до первых родов под покрывалом. В народной традиции узбеков эти обычаи нередко воспринимаются как взаимное уважение тех и других, хотя ясно, что в этой взаимности сторонам объективно достается равная мера уважения. Избегание, как и всякий этикет, является механизмом балансировки общения, выработанным на взаимоприемлемых и привычных условиях.

Быстрее стало изживаться избегание в последние десятилетия, когда демократизация отношений в семье более заметно затронула все стороны семейно-родственного этикета. Уже в конце 1990-х годов этносоциологический опрос в г. Туркестане и Туркестанском районе Южно-Казахстанской области показал, что подавляющее большинство узбекского населения неодобрительно относится к этим неудобным в быту обычаям, многими к тому же воспринимаемыми как унижительные. Выяснилось также, что отношение к избеганию тем отрицательнее, чем моложе опрашиваемые (в особенности женщины) и чем выше их социально-профессиональный статус, а значит, и образовательный уровень.

Около 60% городских и 40% сельских узбеков Южно-Казахстанской области указали, что они вообще не соблюдают обычаев избегания. Что касается остальных, то лишь немногие из них придерживаются этих обычаев по отношению к мужу или жене, несколько большее количество – по отношению к свекрови или теще, и сравнительно значительное – по отношению к главным традиционным объектам избегания – старшим родственникам-мужчинам, включая сюда свекра и тестя [2]. При этом возникают различные компромиссные формы следования старым обычаям и, прежде всего, сокращение сроков их соблюдения. Распространена такая форма: супруги показываются вместе и даже разговаривают друг с другом, но без таких «вольностей», как шутки или смех.

Демократизация и сущность отношений в семье, и оформляющего их семейно-родственного этикета во многом зависит от типа и состава семьи. Усложненные малые и расширенные большие семьи — это часто семьи многопоколенные, включающие престарелых родственников. Другие члены семьи нередко находятся под их влиянием или просто не хотят обидеть их пренебрежительным отношением к привычным для тех порядкам. Там, где старшие настроены консервативно, могут преобладать консервативные внутрисемейные установки. Но бывает и так, что люди среднего

возраста, придерживаясь устаревших традиционных правил поведения по отношению к старшим, не требуют того же от младших по отношению к себе. Все же наиболее благоприятная обстановка складывается в молодых семьях. И отношения в них, и внутрисемейное общение, как правило, демократичнее. В этом заключается одна из причин того, что городские семьи, среди которых больше молодых, в своей основной массе демократичнее сельских. Идентичные процессы отмечены отечественными исследователями и в других регионах Казахстана [3].

В целом сущность и этикетная форма отношений в узбекской семье Южного Казахстана меняются параллельно, но не одинаковыми темпами. В большинстве случаев содержание опережает форму: ведь оно более значимо для практической жизни. Однако эта причина – не единственная. Другая причина состоит в том, что определенная часть узбекского населения сознательно придерживается некоторых элементов традиционного общения (например, тех же обычаев избегания) как не только наследия дедов и прадедов, но и как указания на этническую принадлежность, этнический стереотип поведения. Поэтому изменения в этикете семейных отношений у узбеков, как и у других соседних народов региона, включая казахов, турков и других, еще более свидетельствуют о сдвигах в быту семьи, чем изменения в самих этих отношениях.

1. Ташбаева Т.Х., Савуров М.Д. Новое и традиционное в быту сельской семьи узбеков. – Ташкент, 1989. – С.30-52.

2. Материалы этносоциологического исследования населения г.Туркестана и Туркестанского района Южно-Казахстанской области, осуществленные в рамках научного проекта «Современные этнические и этнокультурные процессы в Туркестане» Центра археологии и этнологии МКТУ им. Х.А. Яссауи и исторического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (руководители З.К. Исабек и А.Б. Калыш).

3. Мейрманова Г.А. Нормы казахского этикета по материалам современных полевых исследований // Полевые исследования Института этнологии и антропологии. – М., 2007. – С. 104-115.

4. Калыш А.Б. К вопросу о семейном этикете казахов // Россия – Казахстан: сотрудничество, наука, прогресс. – Оренбург, 2009. – С.252-261.

**Т. Болсынбек, ғылыми қызметкер,
ҚР Мемлекеттік орталық музей, Алматы қ.**

ҚАЗАҚЫ ТЫМАҚТЫҢ АЙМАҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ (ҚР МОМ ЖӘНЕ РЭМ КОЛЛЕКЦИЯЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Дәстүрлі қазақы ортада бас киімдердің ішінде тымақтың (тұмақ деп те айтылады) алатын өзіндік орны бар. Тымақ – күн райының суық, аязды кезінде киетін, қой, қозы-лақ, аң терісінен тігілген баскиім. Тымақтың төбесі биік, маңдай тұсы сыртқа қайырылған, екі құлағы және жауырынға дейін жауып тұратын желкелігі болады. Маңдайшасы, құлағы, желкелігі бөлек-бөлек пішіліп құрастырылып тігіледі.

Тымақтың сырты атлас, пүліш, дүрия, мақта-мата, барқыт және сәндік үшін өрнекті жібек, торғын маталармен де тысталынады. Оның төбесі мен құлағының қосылған шеңберін милық деп атайды. Тымақ милығының ішіне талдырма киізден бидайы салынып, керегесі жұмсақ матамен астарланады. Екі құлағының сыртынан мақта-матадан немесе тыстық матадан ызылған бау тағылады.

Тігілген материалына байланысты – сеңсең тымақ, түлкі тымақ, елтірі тымақ, жабағы тымақ, сусар тымақ, қоян тымақ, барыс тымақ, бұлғын тымақ, далбай тымақ, пұшпақ тымақ, қарсақ тымақ деп аталады. Мысалы, қозының ұзара өсіп, қырқылмаған, сала-сала болып бұйраланып тұратын терісінен дайындалған тымақты сеңсең тымақ деп атайды. Сеңсең тымақтың жүні ішіне қаратыла тігіліп, кішкене шошақ төбелі, етегі желкелігіне дейін түседі. Жүні қысқа, бұйра келген қозы терісінен тігілген тымақты елтірі тымақ дейді. Елтірі тымақ төрт сайлы, төбесі аласа тігіліп, матамен астарланады. Әсемдік үшін маңдайы, желкелігі және құлақшадан тұратын бөліктері қаракөл терісімен бастырылады. Ал түлкі терісінен тігілген тымақты түлкі тымақ деп атайды. Оның сырты матамен тысталып, кейде керегесі астарланбайды. Төбесі төрт сайдан құралады. Желкелігі ұзындау келеді.

Дәстүрлі қазақы ортада тымақтың түрлерін жіктеудің төмендегідей тәсілдері сақталған:

– пошымына қарай тымақ – жаба салма, дөңгелек төбе, шошақ төбе, далбай, жалбағай деп бөлінеді.
– пішілуіне қарай тымақ – төрт сай, алты сай, қайырма деп бөлінеді. Баскиім, оның ішінде тымақтың, салтанатты той-жиындарда, құдалық салтында және күнделікті киетін түрлерінің пошым-пішімінде айтарлықтай айырма жоқ деуге болады.

– климаттық өзгешелікке қарай тымақтардың үлкен-кішілігі, жұқа-қалыңдығы әртүрлі болып келеді. Қазақстанның солтүстік өңірінің тымақтары арқа-жауырынды тұтастай жауып тұратын (түлкі тымақ) әрі қалыңдау болса, оңтүстікте жұқалау елтіріден әзірленеді.

– сәнделуіне қарай жылылығынан гөрі сәнділігі басым болып келетін, көбінесе күн райының жылылау кезінде киілетін, салмағы жеңіл, тысы жақсы, ашық реңді матамен тысталып әсемделіп тігілген тымақ үлгілері бар. Солардың бірі жекей тымақ деп аталады.

Сондай-ақ, сән-салтанатты тымақтар қатарына пұшпақ (түлкі), сусар, бұлғын, құндыз сияқты бағалы терілерден тігіліп, сырты жібек, барқыт, дүрия тәрізді қымбат маталармен тысталып, бітімі әдемі, көрнекі, төбесі көтеріңкі, құлақтары мен маңдайы аң терісімен жұрындалған (кейбірінің мильқтарына алтын оқа бастырылған) әшекейлі болып келеді. Мұндай тымақты, әрине, тек дәулетті отбасының адамдары ғана кие алған. Ер адамдар тымақты көбіне қасқыр ішік, тон сияқты сырт киімдермен бірге киген. Ал күнделікті тұрмыста шаруашылық адамдары сенсең, қоян терісі тәрізді арзанқол терілерден тігілген, төбесі аласалау келген, сырты жай ғана маталармен тысталған тымақтарды киген.

Тымақтың жасалған географиялық өңірмен де байланысты түрліше атала береді. Мысалы, Алтай өңірін мекендейтін бағалы түлкі терісінен тігілген тымақты алтайы түлкі тымақ деп атаған. Шошак төбелі тымақтар осы аталған өңірде көп таралған. Сыр бойы мен Арал өңірінде иықты, арқаны толық жауып тұратын жалбағай деген тымақ түрі кең таралған.

Дәстүрлі ортада тымақты адам өзінің жас ерекшелігіне, әлеуметтік ортадағы дәрежесіне қарай киген. Ақсақал, үлкен кісілер тымақты кеңдеу қылып тіктіріп тақия немесе шыт сыртынан киген. Олар көбіне пұшпақ тымақ киген. Ал жалпақ төбелі үлкен тымақты орта жастан асқан, лауазым, дәрежесі жоғары болыс, билер киген. Бұл алты сайдан құралған тымақтың кейбірі мол пішіліп төбе тұсы тым жалпақ келетін болған. Ондай тымақты беделді адамдар киетіндіктен бағалы аң терілерінен дайындаған. Тіпті ауқаттылардың кейбірі сырты жасыл түсті барқыт матамен тысталған, мильқтарына алтын оқа бастырып, құлақтары мен маңдай тұсын түлкі терісімен жұрындаған киіз төбелі тымақта киген. Төбесі төрт сайлы, сырты қымбат жібек матамен тысталған жекей тымақты, сондай-ақ қара мақпалмен тыстаған жұқа қара елтірі тымақты (кейбірінде, ұзын жүнді елтірі тымақ) да орта жастағы кісілер мен жас жігіттер қонаққа, той-жиынға барғанда киген. Ал түлкі терісінен тігіп сыртын сарғыш қызғылт түсті жұқа жібекпен тыстаған алты сайдан құралған жеңіл қара тымақты ауқатты отбасылардан шыққан жеткіншек бозбалалар киген (бозбала тымақ). Үйлену, құдалық сән-салтанаты кезінде дәулетті отбасынан шыққан күйеу жігіт басына үкі тағылған елден ерекше көрінетін ұзын төбе оқалы тымақ (үкілі тымақ) киетін болған. Қарапайым тігілген шошак тымақты малшы, басқа да тұрмысы орта деңгейден төмен адамдар кесе, ойын баласы төбесі төрт сайдан құралған, кішкентай төбелі шошак далбай тымақ киген.

Ертеде қазақы ортада ас, той, жиын басқа да жағдайларда бас қосқан қазақтың бір рудың келесі рудан өзгешелігін білдіріп тұратын белгілер баскиім түрлерінен де аңғарылып тұратын болған, мысалы, әлем әдебиетінің классигі М.Әуезов шығармаларында, тымақтың қазақ руларындағы ерекшеліктерін атап көрсетеді. Олар: сырмалған алты сай найман тымағы, жіңішке ұзын төбелі керей тымағы, шошак төбелі алты сай және сегіз сай уақ тымағы, төрт сай қарқаралы тымақ, төрт сай аласа төбелі тобықты тымағы, алты сай тобықты тымағы, қаракесек тымағы аталады [1].

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі (ары қарай ҚР MOM) қорында әр жылдары Қазақстанның әр өңірінен жинақталған тымақтың 30-ға жуық түрі сақтаулы. Олардың музей қорында жинақталуы XX ғ. басынан бастау алып күні бүгінге дейін жалғасын табуда. Бұл тымақ түрлері ҚР MOM қорында сақтаулы басқа да киім (бас киім, бой киім, сырт киім, аяқ киім) түрлерімен бірге 2009 жылы «Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі» атты ғылыми каталог болып жарыққа шықты [2].

ҚР MOM қорында сақтаулы КП 23932/30 нөмірлі тымақ (кестедегі 1-сурет) XX ғ. басында Сыр өңірінде тігілген. Тымақтың төбесі қара түсті барқытпен тысталып, қара сәтенмен астарланған. Төбесі және етегі екі бөліктен тұрады. Жалпақ, аласалау төрт сайдан тұратын төбесінің бидайы киізден салынған. Желкелігі мен құлақшадан тұратын етегінің ішкі бетіне және маңдайына түлкі терісі күсіліп, іс машинасымен сырылып тігілген. Құлақшаларына тыстық матадан ызылған бау тағылған. Биік. 44 см, мильқ шеңбері 49 см, маңдайы 17 x 9 см [2, 52 б.].

Орталық музей 2014 ж. бері Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы Ресей этнографиялық музейімен (ары қарай РЭМ) бірлескен ғылыми-зерттеу жұмысын қолға алды. Мақсат РЭМ қорындағы қазақ коллекцияларын жан-жақты зерттеу болғандықтан, ҚР MOM «Ресей этнографиялық музейі қорындағы қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысты этнографиялық коллекциялар» атты тақырыптағы ғылыми-зерттеу жобасын бекітіп, соның аясында біраз жұмыстар атқарды. Нәтижесінде, РЭМ-дегі қазақ этнографиясына қатысты бұйымдардың ішінен тек бас киім, оның ішінде тымақ түрлерінің (музейлік нөмірлері: 7430-14, 4532-7, 5525-1, 5525-2 т.с.с.) біршамасы анықталды. Бас киімдердің қай жылдары Қазақстанның қай регионынан түскені, кімдер жинақтағаны, жергілікті ерекшеліктері, тігу кезінде көбіне қандай материал қолданғаны, өлшемі сияқты т.б. жұмыстар жүргізілді. Төменде РЭМ қорында сақтаулы қазақ тымақтарын алғаш рет жариялап отырмыз:

1-сурет. Тымақ. ҚР MOM қорынан (КП 23932/30)

2-сурет. Шошақ төбелі далбай тымақ. РЭМ қорынан (4532-7)

3-сурет. Түлкі тымақ. РЭМ қорынан (7430-14)

РЭМ қорында 4532-7 нөмірімен тіркелген шошақ төбелі далбай тымақ (кестедегі 2-сурет) XX ғ. бірінші ширегінде Ақтөбе губерниясы, Адай ауданында тігілген. Тымақ иленген қара қой терісінен пішіліп тігілген. Төбесі төрт елідей шығыңқы етіп тігілген және төрт сайдан құралған. Төбесіне жалғасқан маңдайы, желкелігі мен құлақшаларына иленген қойдың терісі күсілген. Ақ түсті мақта-матадан бау тағылған. Төбесінің биіктігі 12 см, мильқ шеңбері 40 см, маңдайы 21 x 11, желкелігі 26 x 25 см, бүйірі 23 x 23, бауының ұзын. 51 см. 1926 ж. жинақтаушы А.Н. Глухов пен Ф.А. Фиельструп өткізген.

Ал, РЭМ-де 7430-14 нөмірімен тіркелген түлкі тымақ (кестедегі 3-сурет) қара түсті барқытпен тысталған. XX ғ. ортасында бұрынғы Целиноград облысы, Целиноград ауданында тігілген. Тымақтың төбесі төрт сайдан құралған, бидайы жүн-мақта аралас салынып тігін машинасымен сырылып тігілген. Желкелігі мен құлақшадан тұратын етегінің ішкі бетіне және маңдайына түлкі терісі күсілген. Құлақшаларына барқыт матадан ызылған бау тағылған. Төбесінің биіктігі 20 см, мильқ шеңбері 60 см, маңдайы 12 x 11 см, желкелігінің ұзын. 24 см, ені 20 см, бауының ұзын. 35 см. 1962 ж. жинақтаушы С.М. Лейкина мен И.И. Максимова өткізген [3].

Музейлік артефактілерден байқағанымыздай, қазақтың әр өлкесінен жинақталған тымақ түрлерінен айтарлықтай айырмашылық жоқ екенін көруге болады.

Ерте кездері айы-күні толмай шала туған сәбиді қолға ұстауға немесе бесікке бөлеуге келмейтіндіктен, қырқынан шыққанша «тымаққа салып» күткен. Өйткені тымақтың іші жылы, қолға ұстауға қолайлы болған. Ғұрып бойынша, сәбидің құрсақтағы неше күні кем болса, сонша күн тымаққа бөлеген. Мысалы, қырық күні кем болса, тымақтағы сәбиді керегенің әр басына кезегімен іліп қояды да, керегенің қырқыншы басына келгеннен кейін, оны тымақтан алып, бесікке бөлеген. Қазақтың салтында тымақта өскен сәбиге Тымақбай, Шалабай деп ат қойған. Бұл – қазақы ортадағы ат қоюдың тымақпен байланысты антропонимдік ерекшелігі.

Тымаққа қатысты тағы бір жосын-жоралғыда қайын жұртына алғаш барған күйеу жігіт дәстүрлі этикет бойынша, қалыңдығымен қашан некесі қиылғанға дейін ауылдың үлкендеріне, сыйлы адамдарына бет жүзін көрсетпей, көлегейлеп тұруы үшін жылдың қай мезгілінде, тіпті шілде де болсын, басына тымақ киіп баратын салт болған. Мұндай этикеттік салт М.Әуезовтің «Абай жолы» романында көркем дәлдікпен суреттелген: «... Әлі тұра тұр, басында үкің жоқ деп қиғылық салады! Тымағынды көзіңе кимесең, жақтан да ұрады. Басқа үкі тағу – бар күйеудің әдеті. Ол ғана емес, қызыл манат шапан мен биік өкше етік киіп, елден ерекше ұзын төбе тымаққа үкі тағып алу, бұл өңірдің бар күйеуіне жол болатын...» [4, 260 б.]. Күйеу жігіт қайын жұртына тымақпен бару этикетін байырғы кезде қатаң сақтаған. Бет жүзін ашып жүретін күйеу жігітті жазалап ауылдан қуып та жіберетін болған.

Қорыта айтқанда, тымақтың әр аймаққа тән азды-көпті айырмашылығы болғанмен, оның этномәдени семантикасында алабөтен өзгешелік жоқ:

- барлық бас киім түрлері сияқты тымақты да қасиетті санап, аяқ астына тастамай, жоғарыға іліп қоятын болған;
- тымақты бастағы бақ кетеді деп, бөтен біреуге сыйламаған;
- тымақты төңкеріп қоймаған;
- «бәле бастан жұғады» деген ырыммен бөтен адамның тымағын кимеген.

Бұл айтылғандардан тымаққа байланысты мәдени семантика барлық аймақта бірдей екенін байқаймыз.

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1979-1985.

2. Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. Ғылыми каталог (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Өнер, 2009. – 344 б.

3. ҚР МОМ-ның антропология және этнология орталығының жұмыс қорынан.

4. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Т. 3. Абай. Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 1979. – 260 б.

**Қыдыр Нұрғожа, ғылыми қызметкер,
ҚР Мемлекеттік орталық музей, Алматы қ.**

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ТҰРМЫСЫНДАҒЫ ҚОЙ ЖӘНЕ ТҮЙЕ ЖҮНІН ӨНДЕУ, ҰҚСАТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Дәстүрлі қазақы ортада төрт-түлік өнімдерінің ішінде қой мен түйенің жүні, сонымен қатар ешкінің қылы, түбіті киім-кешек және тұрмыстық бұйымдар жасауда кеңінен қолданылды. Бұған дейін жүн өнімі туралы иллюстрацияланған мақала белгілі этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбаидың жетекшілігімен 2012 ж. жарыққа шыққан «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияның 2-ші томында жарық көрді [1, 495-499 бб.]. Ал, бұл мақалада жүнді өңдеу мен ұқсату технологиялары басты назарға алынып отыр. Жүн әр түліктен әртүрлі жолмен алынады. Айталық, ешкінің қылы мен түбітін алуда тарау, қойдың жүнін қырку, ал түйенің жүнін жүндеу әдісімен алған. Әр түлік жүнінің қасиеттеріне, жасына, сипатына, кәдеге асуына қарай бірнеше түрге бөледі. Мәселен, қойдың жүні оның қырқылу уақытына қарай түрліше аталады. Жазғытұрым қырқылып алынған қой жүнін жабағы жүн деп атайды. Жабағы жүн қыс бойы мал денесінде жүріп, ұйысып, яғни «жабағыланып» кететіндіктен оның кәдеге асуы да қиындау болады. Қазақы ортада жабағы жүн талшығы ұзын болғандықтан киіз үйдің бау-басқұрларын жасауда көбірек қолданылды. Ал жазғы қырқымнан кейінгі, яғни күзге дейін өскен талшықтары қысқа, әрі тез ұйысатын жүн күзем жүн деп аталады. Оның күзем жүн деп аталуы қойдан күзде қырқып алынуына байланысты шыққан. Күзем жүн өңдеуге жеңіл, әрі тығыз, болғандықтан тұрмыста одан көптеген түрлі бұйымдар мен киім-кешек жасауда кеңінен қолданылған. Қойдың жүні құрамы мен сапасына байланысты биязы жүн, ұяң жүн, қылшықты жүн деп ажыратылады. Ал жүні алынатын қойдың жас мөлшеріне қарай қозы жүні, тоқты жүні, қой жүні деп жіктеліп аталады.

Көшпелі ортада түйе жүні оның жас мөлшеріне байланысты тайлақ жүн және үлкен түйенің жүні деп екі жікке бөлінеді. Сапасына қарай боздақ (үлпілдек жүн), жабағы, шуда (салалы қылшық жүн) деп ажыратылады. Жабағы деп түйенің киіздей болып ұйысып қалған жүнін айтса, боздақ деп жабағы жүнінің астынан жаңадан шыққан үлпілдек жүнді айтады.

Жүн өнімін алу. Көшпелі тұрмыста төрт түлік малдың жүнін алу уақытына байланысты белгілі бір реттілік сақталып отырған. Айталық, қойды қырку алдында оларды белгілі бір мезгілде тоғытып, яғни үстіндегі жүні кепкен соң барып қырыққан. Өйткені, тоғытылмаған жүннің ылғалдылығы жоғары болатындықтан қырку қиындық туғызған. Мысалы, жабағы жүнді қырықпас бұрын оның теріден тұтас көтеріліп, шайырланған кезін күткен. Қазақы ортада қырқым науқаны кезінде қойдың санына қарай бүкіл туыс-туған немесе қойшылар өзара келісіп кезек алу арқылы жабылып атқарып отырған. Қойдың жүнін қырықтық деп аталатын қайшыға ұқсас арнайы құралмен қырқады. Ал, ешкі малы түлеген кезде түбітін оның денесінен түбіттарак деп аталатын құралмен тарап алады. Кейде түбітін қылшықтарымен бірге қырқады.

Ал түйенің жүнін алу әдісі – түйе жүндеу деп аталады. Түйе жүндеу де жылдың белгілі бір уақытында көбінесе, күн жылыған кезде атқарылатын болған. Күн жылынған жайма шуақ кезде астынан боздақ жүн өседі де, жабағы жүн өздігінен көтеріліп түйе оңай жүнделеді. Түйе малы үш рет жүнделетіндіктен, оған қоса соңғы жүндеуден соң денесі тақырланып қалатындықтан түйе жүндеуді салқын түскенге дейін атқаруға тырысқан. Себебі денесі тақырланып қалған түйе малы көп жағдайда жауын-шашынды көтере алмай қалады. Мұндайда оларды арнайы жабулап қоятын болған. Әсіресе соңғы жүндеуден соң әлсіз немесе арық түйелер мен тайлақтар жабуланады. Түйені жүндеу алдында оны шөгеріп алады. Егер асау түйе болса, ол тұрып кетпеуі үшін арқанмен матап, байлаған соң жүндеуге, яғни жүнін жұлуға кіріседі. Түйені жүндегенде жүнін астыңғы баданасынан суырып жұлып алады. Осылайша түйе жүнделгенде жұлынған жүн астынан жаңадан үлпілдеген боздақ жүн өсіп шығады. Ал шудасын қайшы, қырықтық немесе өткір пышақпен кесіп алады. Кейде бауыздалған түйенің төрт аяғын тізеден «тіздетіп» (бүгіп) қойып, денесі жылы кезінде жұлып алуды тіздеп жүндеу деп атайды. Тіздеп жүндеудің бір ерекшелігі мұнда түйенің барлық жүндерін жұлуға ыңғайлы болады. Ал жидітіп жүндегенде сойылған түйенің терісін сыпырып алып, дереу жылы күйінде жүнін ішіне қаратып орап, жылы жерге қойып қояды. Біраз уақыт өткен соң, жүн өздігінен жидіп босап қалады да оңай жұлынады.

Жүн өнімін өңдеу және ұқсату. Малдан алынған жүн көп жағдайда таза бола бермейді. Сондықтан жүнді кәдеге асырмас бұрын оны жақсылап тазалап жуу керек. Жоғарыда айтылғандай тоғытылып барып қырқылған жүн таза болатындықтан оны жумай-ақ кәдеге асыруға болады. Ал жүн лас болса, оны жуу жүннің қаншалықты таза болуына қарай атқарылады. Алдымен арнайы ыдысқа салқын су

құйып оған жүн бататындай мөлшерде су құяды. Біраз уақыт қойып қойған соң ауық-ауық таяқ немесе саптыаяқпен қозғап араластырғанда жүн қоқым, шаң-тозаң, шөп қылтандарынан тазарады. Сосын жуылған жүнді судан алып күн жақсы түсетін, желден аулақ жерге жайып, кептіреді. Жуылған жүн толық тазара қоймайтындықтан оны міндетті түрде сабайды. Жүн сабалғанда шаң-тозаң мен қоқымнан арылып қана қоймай, ұйысқан жерлері жазылып, көпіріп шығады. Ал көпіріп, қопсып тұрған жүн кәдеге асыруға дайын болады. Жүнді сабау үшін талдан арнайы дайындалған сабау таяқ пен тулақ қолданылады. Сабар алдында жүнді ылғап, сосын реңіне қарай ақ жүндер бөлек, кер қызыл жүндер жеке сабалады. Жүнді сабауда белгілі бір әдістер қолданылады. Аталмыш әдістер сабау барысында қолды ұстау ырғағына байланысты қалыптасқан. Айталық, ұйысып қалған жүнді ыдырату үшін құлаштап сабау әдісі пайдаланылады. Ал жүннің білтесін жазуда қос қолдап сабау әдісі қолданылады. Қос қолдап сабағанда сабау таяқты тік көтермейді, керісінше артқа тартып жүннен шығарып алып отырады. Осы сабау техникасына байланысты аталмыш әдісті сыңар қолдап сабау деп те атайды. Айта кететін жайт, егер сабалатын жүн шамадан тыс көп болса онда бірнеше адам тулақтарын қосып жүнді ортаға алып сабайды. Мұнда олар бір-біріне кедергі туғызбау және жүн біркелкі сабалып көпіріп шығуы үшін бірдей қимылдап отырады. Ұйысып қалған жүн ыдырап, біркелкі болып көпіріп шыққанда жүн сабау жұмысы аяқталады.

Жүнді сабап болған соң оның кәдеге асуына байланысты жүн шабақтау және жүн тарту жұмыстары атқарылады. Жүн шабақтау деп жүнді киіз басу мен көрпе жасауға жарату үрдісін айтады. Мұнда шидің үстіне жүнді қойып, оны сабаудың көмегімен біртегіс етіп жайып шығады. Ескеретін жайт, шабақтау кезінде жүннің реңіне баса назар аударады. Мәселен туырлық басуда шидің үстіне бірінші кер қызыл жүн төселіп шабақталады да, басқа реңді жүн оның келесі басынан басталып қайыра тартылып шығады. Ал жүн тарту деп оны қолмен жаю үрдісін айтады. Яғни жоғарыда айтылған жүн шабақтауда жүнді сабаудың көмегімен атқарса, жүн тартуда жүнді қолмен жайып шығады. Жүнді тартқанда оны сол қолмен қойып, оң қолдың қырымен басып үзіп қалдырып отырғанда жүн өзара жалғасып, тартылып, яғни біркелкі төселіп шығады. Бұл жерде тартылған жүн тегіс болып шығуы маңызды болғандықтан жүнді көп жағдайда жалғыз адам атқарады. Өйткені бірнеше адам тартқан жүн біркелкі болмай қалса, киіз де тегіс шықпайды. Сондықтан жүн тартуды тәжірибелі адам атқарады. Ол жүн тартқанда қолымен үнемі жүннің қалыңдығын тексеріп отырады. Осыған орай қазақы ортада жүн тартуды шебер атқаратын адамды «қолының көзі бар» деп жатады.

Жүннен тоқуға арналған жіп алу үшін оны алдымен түтеді. Ол жүн түту деп аталады. Яғни жүн түту деп аты айтып тұрғандай, оның іртігін қолмен майдалап тарату арқылы жазып, үлпілдетіп шығару үрдісін айтады. Жүнді түткенде оны үзбей тек таратып, ыдыратып шығады. Кейде жүн түтуге арнайы жүн тарақ деп аталатын құралды да пайдаланады. Жүн тарақтың тістері ұсақ әрі қысқа болады. Сабы ағаштан жасалады. Онымен жүнді түткенде бір тарақтың бетіне ұйысқан жүнді қойып келесі тарақпен оны қатты баспай тарап отырады. Жүннің ұйысқаны толық жазылуы үшін аталмыш үрдіс бірнеше рет қайталанады да жүн толығымен түтіліп шығады. Қазақы ортада жүн түтуге қарт әжелер көп жағдайда кішкене қыз балаларды үйреткен. Бұл бір жағынан жүннің тез түтілуіне септігін тигізсе, келесі бір ең басты тәрбиелік қыры – қыз баланы болашақ көшпелі тұрмысқа баулудың бірден-бір тиімді жолы болғандығы сөзсіз. Жүн түту жұмысы ұзақ болғандықтан қыз балалар одан тез жалығып кететіндіктен қарт әжелер немерелеріне «жүнді көп түтсең, мұрныңнан моншақ түседі» деп алдарқатып қызықтыратын болған. Осылайша, қыз балалар кішкентай кезінен қолөнерге, еңбекке икемделіп өскен.

Түтілген жүннен жіп алу үрдісін жүн иіру немесе жіп иіру деп атайды. Аталмыш үрдіс ұршық деп аталатын құралдың көмегімен атқарылады. Ұршық түзу ағаштың шыбығынан жасалып, оның негізгі бөлігін ұршықсап деп атайды [2, 49 б.]. Ұршықсапты талдың немесе ырғайдың жуандығы шамамен саусақтай болатын шыбықтарынан жасайды. Сосын ұршықсапқа шақтап ағаштан жасалған дөңгелек қалпақша киігізіледі де шыбықтың келесі ұшынан саңлау жасалады. Саңлауға көлденеңінен және бір жіңішке ағаш өткізілгенде жүн иіретін құрал ұршық болып шығады. Түтілген жүнді ұршықпен иірмес бұрын оны созбалау әдісін жүнді шүйкелеу деп атайды. Ал шүйкеленген жүнді шүйке дейді. Одан қандай бұйым дайындалатындығына байланысты жүн әртүрлі шүйкеленеді. Айталық ши орауға немесе иіруге арналған шүйке жіңішке болса, арқан есуге ол жуандау етіп шүйкеленеді. Ұршықтың көмегімен жүннен жіп дайындау үрдісі ұршық иіру, ұршық созу, жіп иіру, жүн иіру деп қазақ жерінің әр өңірінде әр түрлі аталады. Түтілген жүннен шүйке дайындалған соң, оның бір ұшын ұршықтың мұрындығына іледі. Сосын оны сол қолмен көтеріп ұстап тұрып, ұршықтың сабын оң аяқтың санына оң қолмен сүйкеп айналдыра шиырғанда ұршық зырылдап айналып жүн өздігінен иіріледі. Осылайша жіп иірілген сайын оны үзбей, ұршықбастың астына жинап отырып, үрдіс жалғаса береді. Ұршықбастың астына жүн толған соң астынан суырып алып иірілген жіпті алып тастап отырады. Мұны жіп төгу деп атайды.

ҚР MOM қорында 1879 ж. қазақ жерінде жүріп көшпелі тұрмыс-тіршілік пен қазақтың салт-дәстүрлері жайында құнды суреттер салған Н.Г. Хлудовтың бірқатар еңбектері сақтаулы. Оның қордағы аталмыш еңбектерінің ішінде «Жіп иіру» үрдісі бейнеленген [3, 49 б.].

Жіп иіру. Н.Г. Хлудов. ҚР MOM қорынан (КП 3476)

Жоғарыда аталған өзіндік бір жүйе бойынша орындалатын үрдістерден өткен соң, жүн қандай бұйым жасалуына байланысты кәдеге асырылады. Қойдың жүні жылуды жақсы сақтайтындықтан одан көшпелі тұрмыста, күн райының өзгерістеріне төзімді киім-кешек дайындалады. Айталық, қойдың жүнінен ішпек, терілік, шидем шапан мен күпі күседі. Сондай-ақ жылы әрі жеңіл байпақтар да осы қой жүнінен басылады. Жүнді түткен соң көрпеге немесе сырт киімдердің арасына да салады. Сонымен қатар, иірілген жүннен бау-шу есіп, шекпен тоқылады. Ал ешкінің тарап алынған қылы мен түбітінен жылы, әрі жеңіл киім-кешектер мойын орауыштар, шәлі, шұлық, қолғап жасалған. Белгілі бір бұйым жасауда түйе жүні де ажыратылып қолданылған. Айталық, үлкен түйенің жүнінен көбінесе киіз үйдің бау-шулары мен құрлары, сондай-ақ қоржын қап, қанар сияқты бұйымдар жасалды. Бұған қоса бірқатар ат әбзелдері мен әртүрлі төсеніштер дайындалды. Түйе жүнінен, әсіресе сапалы саналған тайлақ жүнінен шекпен тоқылды. Одан қылшық шықпайтындығы ескеріліп, қажетіне қарай көрпеге де салынды. Ал, түйенің шудасынан иірілген жіп жамау-жасқау жұмыстарында таптырмайтын. Сонымен қатар, шудамен көн ыдыстар, саба, торсық тіпті киім-кешектен шалбар, тон тігілген. Айта кететін жайт, тұрмыста жылқының қылы да белгілі бір бұйым жасауда қолданылған. Мәселен, түйе немесе қойдың жүніне жылқының жал-құйрығы қосылып есілген арқан өте берік болған. Ал сиырдың жүні кәдеге аспағанымен ертеректе балалар оны илектеп киіз доп жасаған.

Қорыта келгенде, қазақы ортада төрт-түліктен алынатын бағалы өнім – жүн көшпелі тұрмыс талаптарына сай бұйымдарды дайындауда баға жетпес өнім саналып, әлі күнге маңызын жойған жоқ.

---

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Слон, 2012. – 736 б.

2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Азия Арна, 2014. – 840 б.

3. Хлудов Н.Г. Шығармалар каталогы: кескіндеме және графика (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Жобаның жетекшісі, кіріспе сөзінің авторы Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Эффект, 2003. – 287 б.

**Орынбасар Әлім, ғылыми қызметкер,
ҚР Мемлекеттік орталық музей, Алматы қ.**

ҚАЗАҚТЫҢ ҰМЫТ БОЛҒАН ҚАРА САБЫНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАСАЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ХАҚЫНДА

Байырғы қазақ қоғамында кір жууға және жуынуға арналған қара сабынды үй жағдайында қолдан дайындаған. Сабын жасау үшін күзде алаботаны, итсигекті немесе жергілікті аймақтарда күнбағыстың сабағын және сексеуілді өртеп, күлінен *сақар* жасап, оған сүйектің немесе малдың майын қосып бұлғап, үш мәрте қайнатып жасаған. Ешқандай химиялық қоспалар қоспай, тек табиғи заттардан дайындалған сабындардың денеге жағымсыз әсері болмаған. Қайта керісінше, жуылған киім немесе шаш жақсы ашылған. Мұндай қолдан жасалған сабынмен жуған денеге бөртпелер шықпаған, шашқа қайызғақ түспеген. Сонымен қатар, сабынды ем ретінде қолданған. Мәселен, іш ауырған жағдайда сабынды көпіршітіп жақса, іштің ауырғаны тыйылған. Аяқ-қол жарылғанда, адамның немесе малдың денесі жарақаттанғанда, сондай-ақ, сыздауық, қотыр шыққанда қара сабын жағып емдеген.

Қазақ әйелдерінің қолдан сабын жасауы жайында XIX ғасырдың ортасынан XX ғасырдың басына дейін қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын зерттеген орыс зерттеушілерінің және фотографтарының еңбектерінде кездеседі. Мәселен, А.И. Левшиннің [1], А.И. Доборсмысловтың [2], И.С. Руденконың [3], зерттеу еңбектерінде қазақ әйелдерінің сабын жасағандығы жайында ішінара айтылады. Сондай-ақ, суретші-фотограф Н.Г. Хлудовтың 1901 жылы салған «Сақар қайнату» деп аталатын картинасында айқын көрініс тапқан [4]. Сонымен қатар, XX ғасырдың 50-90 жж. Отандық экономист, этнограф және тілші ғалымдар С.Е. Толыбековтың еңбегінде [5], Ш.Б. Сейітованың [6] кандидаттық диссертациясында, Қ. Толыбаевтың [7] және С. Кенжеахметовтың [8] еңбектерінде біршама жазылған. Қазақ әйелдерінің қолдан қара сабын жасау ісі жайында, этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбаевтың жетекшілігімен және ғылыми редакторлығымен жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияның 5-томындағы «Сабын» және «Сақар» атты мақалада толыққанды сипатталып жазылды [9].

Сабын жасаудың қазақ шеберлері қолданған дәстүрлі тәсілі. Мәлімет беруші Қалқаева Нұрымқанның айтуы бойынша сабын жасау ісі басталмас бұрын бірнеше кезеңнен тұратын дайындық жұмыстары жасалады. Ол, «сүйектің майын» алу, күзде алабота және т.б. ащы шөптерді піскен уақытында көп мөлшерде «орып алу», «кептіру», одан соң, бір жерге жинастырып өртеп «күлін алу», оны сақар шидің үстіне салып ыстық су құйып «нілін алу», «сақар қайнату», «сабын бұлғау» сияқты бірнеше кезеңдерден тұрады. Бұл іс-шара бір отбасы жағдайында атқарылса, үш-төрт күнге созылады. Ең әуелгі дайындық сүйектің майын алудан басталады. Ол үшін, қыста сойылған соғымның және жылдың әр мезгілінде азық ретінде пайдаланылған малдың сүйектерін лақтырып тастамай, дағарға салып жинастырып қойып, қайнатып сабын жасауға арналған май алған. Мұндай сүйектен алынған майдың құнарлылығы жоғары «өткір» болып келеді.

Дайындықтың келесі сатыларының бірі – мал қоралаған орынға көптеп өсетін алабота және итсигек сияқты өсімдіктерді ору. Бір қора қойды қоралаған орыннан екі, үш арқа алабота жиналады. Оны екі-үш күн бойы кептіреді. Содан соң, бір жерге жинастырып өртейді. Өртелген күл суыған соң, топырақ араластырмай, дағарға салып жинап алады. Мұндай екі-үш арқа алаботадан жарты дағар күл алынады. Әдетте, бұл жарты дағар күлден жасалатын сабын жарты жылдан астам уақытқа жетеді. Осылайша, алаботаның күлін жинап алған соң, ашық алаңқайға аралықтары 80 см., биіктігі 50-60 см. көлеміндегі төрт қазық қағып, бастарын өзара көлбеулетіп жұмыр ағаштармен қосып байлап, өре құрады. Өренің бетіне шағын көлемде тоқылған сақар ши жайылып, астына астау немесе леген сияқты ыдыс қойылады. Сақар шидің бетіне ортасы шұңғыл болатындай етіп, қурай сияқты шөптердің сабақтарын салады. Содан соң, оның үстіне кенеп мата төсеп, аз-аздап күлді салып, оған ожаумен қайнап жатқан ыстық су құяды. Сонда, күлдің қою қызыл түсті ащы суы (нілі) шидің астындағы астауға құйылды. Судың түсі сарғыш тарта бастағанда, су құюды тоқтатып, кенеп матаның бетіндегі күлді алып тастап, орнына жаңасын ауыстырып, ыстық су құйып жалғастырып отырады. Күлдің ащы суы ағып болған соң, астаудың түбіндегі тұнбасына араластырмай басқа ыдысқа құйып алады.

Сақар қайнату. Хлудов Н.Г. 1901. ҚР MOM қорынан (КП 3479).

Сақар қайнату. Күлден алынған ащы суды, астына от жағылып, іші майланған үлкен қазанға құйып алып, бір қалыпты қайнатады. Сонда, қазандағы су буланып ұшып кетіп, қазанның жан-жағында аппақ талқанға ұқсаған ұнтақ қалады. Оны арнайы қырғышпен қырып жинақтап алады. Осы талқанға ұқсаған ұнтақ затты сақар деп атайды. Осылайша, бір дағар күлдің ащы суынан екі-үш кесе сақар жиналып, дайындық жұмыстары аяқталады. Келесі орындалатын жұмыстардың бірі – сабын бұлғау.

Сабын бұлғау / Сабын шылау. Ол үшін жиналған сақарды қазанға салып, оған алдын-ала дайындалған сүйектің майына араластырып, бұлғап бірқалыпты көпіршітіп қайнатады. Әдетте, сақарға май қосудың өзіндік тәртібі бар. Мәселен, бір кесе сақарға шамамен екі кесе қойдың майын немесе сүйектің майы

болса, оның «өткір» болуына байланысты бір кесеге, бір жарым кесе сүйектің майын қосу керек. Май мөлшерден тыс көп немесе аз қосылған жағдайда сабын дұрыс бірікпей қалады. Қайнату барысында қазанның түбіне сабынның күйіп, жабысып қалмауы үшін, арнайы жасалған ағаш қалақшамен әлсін-әлсін араластырып, бетіне су бүркіп отыру қажет. Осылайша, қазанды үш мәрте қайнатады. Осыдан кейін барып, қара-қоңыр түсті қамыр сияқты қоймалжың сабын дайын болады. Қазанның астындағы оты бәсеңдетіліп, суытылған соң, әлі қатпаған қоймалжың сабынды қазаннан шығарып алады. Оны бөлшектерге бөлініп қалмауы үшін, ортасынан өзек ретінде, ескі мата немесе шүйкеленген жүнді екі бүктеп бір ұшын кіндіктеп шығарып, сыртынан матамен орап дөңгелек, сопақ, төртбұрыш пішінге келтіріп қатырылады. Оның тұйықталған кіндігі арқылы сабынды керегенің басына немесе адалбақанға іліп қояды. Осылайша, кір жууға арналған қара сабын дайын болады [10]. Жуынуға арналған хош иісті сабын алу үшін сабын қайнату барысында сақарға киік оты, жалбыз, зире сияқты жағымды иісі бар өсімдіктің үгінділерін де қосатын болған.

Сабын бұлғау. Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорынан (1199-216).

Халық арасында, сабын қайнатуға байланысты түрлі ырымдар қалыптасқан. Мәселен, сабын қайнату барысында шебердің жанындағы көмекшісінен басқа адамдардың ошақ басына жақындауына тыйым салынады. Егер оқыстан біреу білмей келіп қалса, ол адам дереу көзін басып, кешірім сұрап, дереу қайтуы тиіс. Бұндай жағдайда сабын да лезде бұзылатын көрінеді. сабынның жақсы бірігуі үшін бәйбіше, көмекшісіне «сары айғырдың құмалағы» деп айтқызып, жылқының жаңа тастаған бүтін екі-үш құмалағын алғызып қосатын болған. Себебі, жылқы малының жүрісі жеңіл, әрі жылдам болғандықтан сабынның бірігуі де жылдам болады деп ырымдайды.

Сабынды балаларды шомылдыруға арналған түрін, алақанға сиятындай кішігірім етіп жасалған түрін бұзаушық деп атайды. Сабын бұлғаған күні, үйге бала ерткен әйел келіп қалса, баласына мынау сенің бұзаушығың деп жас баланың қолына ұстатып маз-мәйрам етіп қояды. Біреу сабын сұраса бұзаушықты немесе кесектелген сабындарды тұтас береді. Тұтас тұрған домалақ сабынды біреуге бөлшектеп, кесіп беруге тыйым салынған. Олай болса, сол үйдегі әйелдің жатыры бөлінеді деп ырымдайды. Сондықтан сабын алғысы келген адам сабын бұлғанбай тұрып алдын-ала сұрауы керек, оған арнап бір кесек сабынды отанасы арнайы дайындап қояды. Сабынның жуылған қалдығын жергілікті жерлерде алқынды, таусыншақ деп аталады.

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 654 с.
2. Добросмыслов А.И. Скотоводство в Тургайской области. – Оренбург: Тургайский обл. стат. комитет, 1895. – 360 с.
3. Руденко И.С. Очерки быта северо-восточных казахов // Казаки. Сборник статей антропологического отряда Казахской экспедиции АН СССР. Исследование 1927 г. – Л.: АН СССР, 1930. – С.1-72.
4. Хлудов Н.Г. Шығармалар каталогы: кескіндеме және графика (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Жобаның жетекшісі, кіріспе сөзінің авторы Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Эффект, 2003. – 288 б.
5. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – нач. XX века. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 633 с.
6. Сейітова Ш.Б. Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаттамасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертациясының қолжазбасы. – Алматы, 1999. – 143 б.
7. Толыбаев Қ. Бабадан қалған бар байлық. – Алматы: Қазақстан, 2000. – 256 б.

8. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы: Алматыкітап, 2010. – 384 б.

9. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Азия Арнаб 2014. – 839 б.

10. Автордың өзі жинаған материалдарынан. Мәлімет беруші: Қалқаева Нұрымқан, Алматы облысы, Райымбек ауданы, Қайнар ауылы, 1934 ж.т.

**Хабибиан Изатулла, магистрант 1 курса
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы**

СОВРЕМЕННЫЕ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АФГАНИСТАНЕ

Анализ демографической ситуации в Афганистане предоставляет нам значительный интерес. С древних времен страна подвергалась нашествию грозных персов, арабов, тюрков, и монголов, позднее – англичан и СССР. Соседями Афганистана являются на юге и востоке Пакистан, на западе – Иран, северо-западе – Туркменистан, на севере – Узбекистан и Таджикистан, на северо-востоке – Китай. Площадь страны составляет 249 999 кв км. Важно отметить, что Гиндукуш горный хребет простирается от восточных коридоров страны на западе, который неизменно формирует неотъемлемую часть географической идентичности нашей страны. Точная численность населения Афганистана, неизвестно, однако, по оценкам демографов, близка к 32 млн. человек. Афганцы являются гетерогенной нацией, в котором преобладают четыре основные этнические группы: пуштуны, таджики, хазары и узбеки. Другие мелкие этнические группы (нуристанцы, белуджи, туркмены и др.) также считают Афганистан своей родиной. В то время как большинство афганцев (99%) принадлежат к исламской вере, имеются также небольшие религиозные верования сикхов, индуистов и евреев. Официальными языками в стране являются пушту и дари (афганский персидский «ака фарси»). Столицей Афганистана Кабулом на протяжении всей истории восхищались многие знаменитые деятели, включая великого завоевателя Центральной Азии Захируддина Бабура. К сожалению, из-за многих лет войны, этот великий город неоднократно подвергался разрушению.

Исламская Республика Афганистана не имеет выхода к морю. Она, насчитывая около 32 миллионов жителей, занимает 42 место среди самых густонаселенных стран мира, а по величине территории – 41 место в мире и 11 – в Азии [1].

Следы первых насельников Афганистана восходят к эпохе палеолита, а более поздние исторические эпохи известны по всевозможным археологическим находкам и ценным восточным и античным источникам. Такой интерес к исследуемой нами территории усилился в средние века, а также из-за стратегического расположения вдоль трассы великого Шелкового пути, соединяющего в торгово-культурном отношении страны Ближнего и Среднего Востока, Центральной и Южной Азии. На протяжении многих веков территория Афганистана была домом для различных народов и свидетелем многих военных кампаний, в частности, Александра Великого, арабо-мусульман, Чингисхана, и в современную эпоху – западных держав. Земля эта была свидетелем известных цивилизаций кушанов, эфталитов, саманидов, газневидов, гурриян, великих Моголов, дуррани и других, сформировавших великие империи [2].

Этнический состав и группы в Афганистане. Во многом местные этнические группы представлены как пуштунскими, так и тюркскими племенами, которые имеют исторические параллели с соседними странами. Такое взаимоотношение складывалось на протяжении многих сотней лет, и даже, тысячелетий. В таком процессе наблюдалось влияние как местных реалий, так и насильственных вторжений завоевателей, которые многократно перекраивали этническую карту Афганистана. Данный процесс был особенно заметен в XIX – XX столетиях. Каждая из колонизаторов опиралась на те или иные этнические общности, которые очень часто соперничали между собой. В данном неблагоприятном обстоятельстве они использовали не только этноязыковую, но и этноконфессиональную разобщенность населения страны. Даже в преобладающей исламской религии присутствуют ее различные течения: сунниты, шииты, исмаилиты. Основные этносы страны в порядке преобладающей общности представлены пуштунами, таджиками, хазарейцами, узбеками, чар аймаками, туркменами, белуджами, пашаими, нуристанцами, гуджратцами, арабами, брахуиями, кыргызами, казахами и некоторыми другими. Гимн Афганистана соблюдает общей сложности 23 этнические группы [3].

При этом преобладающим этносом Афганистана являются пуштуны, которые составляют около 42 % населения страны. Они населяют главным образом запад, юго-запад, юг, юго-восток и восток страны: земли в долинах Гильменда, Аргандаба и Кабула. Одновременно пуштуны традиционно составляют большинство в провинциях Хост, Нангархар, Вардак, Кунар, Пактия, Пактика, Забуль, Кандагар, Гильменд, Фарах. Значительно число пуштунов представлены в Газни и Кабуле. В настоящее время пуштунские племена активно осваивают север страны, где правительство им выделяло лучшие земли. Число их особенно сильно возросло в Герате и Кундузе.

Следует особо отметить, что в стране за последние несколько десятилетий систематической

переписи населения не проводились, поэтому точные цифры о численности и составе различных этнических групп еще не доступны. Поэтому большинство цифры являются приблизительными [4]. Данное неблагоприятное обстоятельство объясняется тем, что в стране три десятилетия происходит гражданская война, в которую были вовлечены такие мировые супердержавы, как СССР, Соединенные Штаты Америки, европейские страны, а также арабские и Пакистан. Все они имеют свои интересы в Афганистане и никто из них не стремится к определению точной численности населения страны. Центральное правительства Афганистана не располагает финансовой и иной возможностью для осуществления данной миссии.

Религия и языки. Практически все население Афганистана исповедует ислам. Так, порядка 80–85 % афганских мусульман являются суннитами и от 15 до 19 % – шиитами. Миноритарные шайа экономически находятся в неблагоприятном положении и часто подвергаются дискриминации. Небольшое количество индусов и сикхов живут в городских центрах. Еврейское население, насчитывавшее еще в 1948 году 5000 человек, покинуло Афганистан полностью к 2000 году [5]. По нашим данным преобладающими среди них были бухарские и иранские евреи, которые небольшими группами населяют соседние с Афганистаном Иран, Таджикистан и Узбекистан.

Более чем на 30 языках говорят в Афганистане. При этом официальными языками являются дари (афганский фарси) и пашту. На дари говорят приблизительно 50 % населения, и на пушту как на первом языке – около 35 % жителей. Тюркские языки (прежде всего туркменский и узбекский) говорят порядка 11 % населения. Из языков, на которых говорят более мелкие этнические общности страны, наиболее важными являются белуджский и пашайский. Большинство афганцев являются билингвами, владея двумя языками, для которых дари является наиболее распространенным вторым языком [6].

Афганистан в этнодемографической карте.

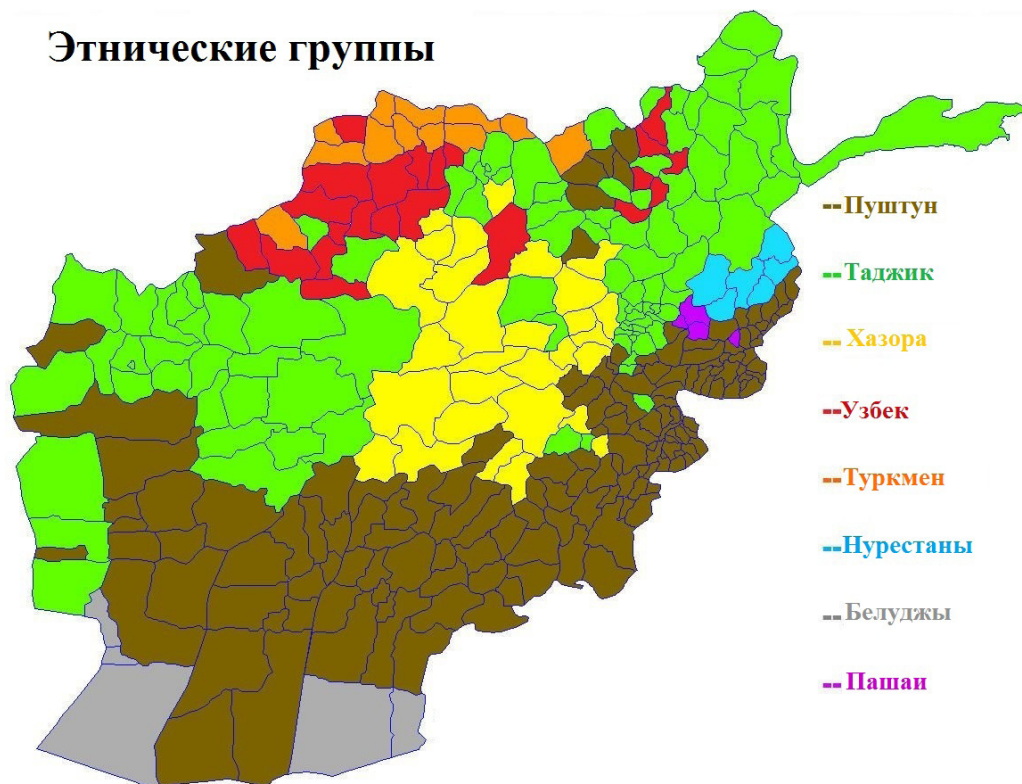

Рис. 1. Расселение этнических групп на территории Афганистана [9].

Таблица 1. Этнос Афганистана в языковом, религиозном и расселенческом аспекте.

Особенности	Язык	Религия	Языковая принадлежность	Удельный вес в населении страны [7]	Расселение [8]
Этнические группы					
Пуштуны	Пушту	Сунниты	Индоевропейский	38%	Юг, восток, запад, частично север страны
Таджики	Фарси	Сунниты	Индоевропейский	25%	Северо-восток, частично запад и север

Хазарейцы	Фарси	Шииты и сунниты	Тюрко-монгольский	19%	Центр страны, Газнвы, Гур и запад Кабула
Узбеки	Узбекский	Сунниты	Тюрко- монгольский	6%	Сувер
Туркмены	Туркменский	Сунниты	Тюрко- монгольский	21%	Южный берег Амударьи, Фаряб, Бадгис, Джузджан, Балх, Кундуз
Чар аймаки	Фарси и тюрки	Сунниты	Тюрко- монгольский		Северо-западные области, Гур, Бадгис и Герат
Белуджи	Белуджи	Сунниты	Индоевропей-ский		Юго-западные Области, Фара, Гельманд, Кандагар
Кызылбаши	Фарси	Шииты	Тюрко- монгольский		Частично город Газни, Кабул, Герат, Кандагар и др.
Нуристанцы	6 разных языков	Сунниты	Индоевропей-ский		Северо-восточные Области, Нуристан, Конар
Пашаии	Пашаии	Сунниты, шииты и исмаилити	Индоевропей-ский		Северо-восточные области, Лагман, Каписа
Арабы	Пушту и фарси	Сунниты	Семитский		Северо- (Балх) восток (Джалал-Абад)
Садаты	Пашто и фарси	Сунниты и шииты	Семитский		частично во всей стране
Кыргызы	Кыргызский	Сунниты	Тюрко-монгольский		Вахан в Памир
Памирские яфталы	Фарси	Сунниты	Индоевропей-ский		Район Памира, северо-восток
Казахи	Казахский	Сунниты	Тюрко-монгольский		Области Кундуз, Фаряб, Джузджан, Бадгис и Герат
Татары	Фарси	Сунниты	Тюрко-монгольский		Области Самангон, Кундуз и Баглан
Моголы	Фарси и пушту	Сунниты	Тюрко-монгольский		12%
Барогуины	Барогуйский	Сунниты	Дравидийский	Области Нимруз и Кандагар	
Гуджараты	Гуджаратский	Сунниты	Индоевропей-ский	Области Тахар, Баглан, Кунар	
Джаты	Джатский	Сунниты и шииты	Индоевропей-ский	Кочевые районы	
Индусы	Синдхский, лахандо и пенджаби	Индуисты	Индоевропей-ский	Город Кабул, Гардиз, Нангархор, Кандагар	
Фарсивоны	Фарси	Сунниты и шииты	Индоевропей-ский	Области Герат и Фара	

Вывод. Рассмотренные нами в сжатом виде этнодемографические процессы в современном Афганистане позволяют нам сделать следующие выводы. Во-первых, страна является полиэтническим, в которой в основном преобладают четыре этноса – пуштуны, таджики, хазарейцы и узбеки. Остальные малочисленные этносы характеризуются дисперсным расселением. Во-вторых, все исследуемые нами этносы имеют своих сородичей, соплеменников среди соседних стран, граничащих с Афганистаном – в Иране, Туркменистане, Узбекистане, Таджикистане, Пакистане и Индии, поддерживают с ними постоянные связи – экономические, культурные и пр. В-третьих, в силу выработанных этнокультурных традиций население страны является приверженцами исламской религии, которая оказывает существенное влияние во все стороны жизнедеятельности афганцев. При этом преобладающими направлениями в исламе являются суннизм и шиизм. Поэтому поддержание гармонии между различными этносами и конфессиями является одним из самых больших проблем, стоящих перед Афганистаном сегодня и ключевым фактором, определяющим ее будущее, чтобы исключить конфликты и раздоры.

Двуязычие, смешанные браки, разные религиозные и политические идеологии должны

способствовать преодолению этнической замкнутости. В то же время, их идентичность и групповые интересы очень часто носят местный характер, часто ассоциируются с политической или региональной принадлежностью к той или иной местности, роду или части страны, а не общеафганские интересы. Афганистан представляется как бы лоскутным одеялом или красочным афганским многоковровием из многих этносов, что затрудняет объективно воспринимать нашу действительность и способствует вмешательству как соседних стран, так и ведущих мировых держав. «Афганские этнические группы никогда не считали себя в качестве основных национальностей с первостепенной общностью истории и, что потребует политического единства или государства-нации», – пишет американский антрополог Томас Барфилд.

1. Сахаб, Аббас. Афганистанский генеральный и иллюстрированный атлас. Афганистан. – Кабул, 1995.
  2. Катеб, Молла Файз Мохаммад. Сераджот таварих. Т. I. Публикации. Балх. Иран. –Тегеран, 1993.
  3. Маси Урозгани, Али Наджафи. Афганистан – радуга племен. Афганистан. – Кабул, 2011.
  4. См.: <http://www.nationsonline.org/oneworld/History/Afghanistan-history.htm>
  5. Сафа, А.Г. Гробница Хазрат-е Али: Историческая справка и недавние события. Т. 2 Общество охраны культурного наследия Афганистана, SPACH библиотеки серии. Пакистан. – Пешавар, 1999.
  6. Маил Герави, Наджиб. История и язык в Афганистане. Иран. Тегеран, 1993.
  7. Центральная статистическая организация Исламской Республики Афганистан. PDF/ ст. 1. 2014.
  8. Азими, Мохаммад Азим. Человеческая география Афганистана. Бахтар. Иран. – Тегеран, 2012.
- См <http://www.mapsofworld.com>.

Р.Ж. Жанұзақ, 2-курс студенті,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.

ҚАЗАҚСТАН СЫҒАНДАРЫ: АҚТӨБЕ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Қазақстан – көпұлтты мемлекет. Сондықтан Қазақстанның даму, өсу, өркендеу жолындағы басым бағыттарының бірі – ұлттық келісім, ұлтаралық қарым-қатынасты сақтау екені даусыз.

Күллі қазақстандықтардың теңдігін қамтамасыз ету үшін әділеттік принципі мен ұлтаралық татулық санасын қалыптастыру маңызды. Осыған орай еліміздегі қазақ ұлты мен басқа этникалық топтардың мәдениетін, тілін, дінің жан-жақты дамытуды қамтамасыз етудің маңызы зор. Елімізде бұл жұмыстарды атқаратын орган – Қазақстан халқы Ассамблеясы. Әлемде аналогы жоқ мемлекеттік қоғамның осы бірегей институты іс жүзінде халықтық дипломатия органы болып отыр. Ассамблея қызметі этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешіп келе жатқан ел ретінде Қазақстан Республикасының халықаралық беделінің өсуіне ықпал етуде. Ассамблеяның қосқан үлесі өте жоғары деңгейде бағаланып отыр. БҰҰ-ның бас хатшысы Пан Ги Мун елімізге сапары барысында Қазақстан халқы ассамблеясының қызметімен танысып, Ассамблея принципі БҰҰ-ның жұмыс принципімен толық сәйкес келеді деп атап өтті [1, 1 б.]. Осының барлығын ескере отырып, мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен 2015 жыл – Қазақстан халқы Ассамблеясы жылы деп жарияланды [2, 1 б.]. Қазақстан халқы Ассамблеясының негізгі міндеті: республика азаматтарының нәсіліне, ұлтына, дініне, әлеуметтік тобына қарамастан құқығы мен еркіндігін тең дәрежеде қорғау. Қазақстан халықтарының ұлттық мәдениетін, тілін және салт-дәстүрін жан-жақты дамыту болып табылады. Осы орайда сығандар халқы мәселесіне көңіл бұрған жөн. Сығандар турасында жергілікті халық санасында жағымсыз түсінік, қате пікір қалыптасқан. Бұл олардың басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас орнатуына, бейбіт өмір сүруіне кедергі келтіруде.

Дегенмен, ақтөбелік сығандар өз мәдениетін дамытып, оны өзінің өскелең ұрпағына насихаттағысы келеді. Сондықтан олар бірнеше жылдан бері Қазақстан халқының кіші Ассамблеясы құрамына кіруге талпынып жүр [3, с. 1]. Сығандар турасында жағымсыз түсініктің қалыптасуына басты себеп – аталмыш халықтың тарихын жете білмеу. Әдебиетшілер мен журналисттердің де үлесі аз емес. Өз мақаласына ерекше, әрі қызықты өзектілік іздеп, қиялға ерік беріп, сығандар жайлы ақпаратты тым әсірелеп жібереді. Олар көбіне «көшіп-қонуға құмарлық» пен «қылмыскерлік» сығандардың қанында бар деп жазады. Әрине бұлардың барлығы тарихи жағдайлардан туындаған құбылыс екенін қайдан білсін. Сығандар болмысы құпиясының шешімі – халықтың өткен тарихында жатыр. Сығандардың тарихын және этнографиясын зерделесек, барлығын ешқандай тылсымның қатысуынсыз-ақ түсіндіруге болады.

Сығандардың тарихи отаны – Үндістан. Бұл тұжырымдаманы алғаш рет XVII ғасырда неміс ғалымы М. Грельман енгізген [4, с. 1]. Сығандардың түп-тамыры Үндістанда жатқанын лингвистикалық дәлелдер де растайды. Сығандар тілі мен санскрит (ежелгі және орта ғасырлардағы үнділердің әдеби тілі) туыстас болып келеді екен. Соның әсерінен сығандардың көбісі үнді фильмдерін сүйіп қарайды және

көп сөздерін аудармасыз-ақ түсінеді. Сығандар Үндістандағы бірнеше үнді касталарының тайпалары. Олар негізінен қолөнершілер, әртістер, хайуандарды қолға үйретушілер (орысша-дрессировщики) болған. Күнін көріп жүрген кәсібіне байланысты бұл тайпалар өмір сүріп жатқан ел территориясын жиі аралауға, көшіп-қонуға мәжбүр болады. Бұл заңды құбылыс. Өйткені қолөнершіге өзінің тауарын өткізетін жаңа нарық, әртістерге тың публика қажет. Әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты көшпенді өмір салты, сыған тарихында осы үнділік кезеңнен бастау алады. Бұл факт сығандардың көшіп-қонуға деген құмарлығы мен орын ауыстыруға ерекше әуестігін жоққа шығарады [5, с. 2].

Уақыт өте келе Үндістан территориясы тарлық еткен болу керек, сығандар шекарадан шыға бастайды. Ескере кететін жағдай: сығандардың ата-бабалары арнайы мақсатпен, үлкен табормен көшпеген. Әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты бірнеше ұсақ тайпалар біртіндеп көшіп отырған. Мигранттардың кейбір бөлігі жолда қалып, қалғандары ілгері кеткен.

Сығандар Үндістаннан шығып, қазіргі Иран, Ауғанстан және Армения территориясы арқылы өтеді. Әрі қарай екіге бөлінеді. Жартысы Палестина мен Египетке бағыт алып, кейін сонда тұрақтап қалады. Ал қалған бөлігі Византия территориясына бет алады. Шығыс, одан әрі Батыс Еуропаға өтпес бұрын сығандар Византияда ұзақ аялдама жасайды. Дәлірек айтқанда 3 ғасыр Византияда тұрақтайды [4, с. 3]. Барлық анықтамалықтар мен энциклопедиялардан сығандардың өзін-өзі атауы – ром, көпше түрде – рома екенін білуге болады. Бұл сөздің этимологиясы қандай? XX ғасырдың басында осы сұрақ төңірегінде А.Т. Синклер шындыққа жанасатын гипотеза ұсынды. Оның айтуынша ром атауы көбіне Византияда тұрған Еуропа сығандары арасынан тарайды [4, с. 20]. Ал Византия терминінің империя құлағаннан кейін ғана Иероним Вольф енгізгеніне бұрын ешкім көңіл бөлмесе керек [5, с. 2]. Византиялықтар болса өздерін римдіктер – грекше «ромейлер», ал өздерінің державасын – «Рим империясы» немесе қысқаша «Романия» деп атаған.

Еуропаға таралмас бұрын сығандар үш ғасыр бойы ромейлік державасында мекен еткені жоғарыда айтылған. Осылайша паналатқан мемлекеттің, халықтың атауымен сығандардың өзін-өзі атауы заңды құбылыс. Сығандар Византияны тастап кеткеннен кейін де өздерінің – рома екендігін ұмытпаған. Сығандар бұл сөздің шығу төркінің ұмытып қалса да, ол атау ретінде әлі күнге дейін сақталып, қолданылып келеді. Сығандардың өзін-өзі атауы «рома» болса «сыған» (орысша цыган, немісше Zigeuner, французша Tsigane) сөзі қайдан шықты? Бұл сұраққа жауап беру үшін Грузияда пайда болған «Житие святого Георгия» құжатын қарастыруға тура келеді. Осы дереккөзге сүйенсек Византия императоры Константин Мономах аңға шығады. Оған жабайы аңдарды аулауда дуагер әрі залым атанған сарматтар, Симона Манг ұрпақтары көмектеседі. Олар өздерін Атсинган деп атайды екен. Бұл адамдар айналаға дуаланған етті жайып тастап, оны жеген аңдар уланып өледі. Константин өзінің итіне осылай тәжірибе жасауды бұйырады. Дуагер-атсингандар императордың көзінше ет кесегін дуалап, итке береді. Бұл көріністі сырттай бақылап тұрған әулие Георгий, еттегі дуаны сейілтіп, итті аман алып қалады. Әулиенің әулиелік күшіне аң-таң болған император бұдан кейін ешқандай уланудан қорықпау үшін Георгийге әрдайым қасында жүруге ұсыныс жасайды [4, с. 15].

Н. Бессоновтың айтуынша осы кезеңде Византияда мүшелері өздерін «атсинган» деп атаған діни секта болған. Ресми шіркеу оларды дінбұзарлар деп санап сектаның көзін жойған. Сығандарды «дуамен етті улайтын зұлымдармен» теңдестіру үлкен қателік. Дегенмен сығантану ғылымы осы жолмен өрбіп кеткен. Дәл осы грек тіліндегі «атсинган» сөзінен орысша «цыган» (қазақша сыған, немісше Zigeuner, французша Tsigane) сөзі пайда болды. Осылайша көшпелі халықтың аталу терминінің өзі-сығандарды әлі күнге дейін өкшелеп жүрген негативті стереотиптің қалыптасуына жол ашты.

Мен сұрастырған адамдардың көбісі сығандарды ұсақ ұрлықпен, балгерлікпен айналысатын, әрі қылмыскерлікке жақын халық екенін айтады. Тек Қазақстанда емес, жалпы шет елдерде де қалыптасқан пікір осындай. Бұл орайда «Қылмыскерде ұлт болмайды» деген сөзді негізге аламын. Мұндай ой-пікірдің пайда болуына келесі тарихи жағдайлар әсер етті. XV ғасырдың басында түріктердің әскери қысымы күшейіп, Византияның территориясы қысқара бастады. Константинопольдің түпкілікті құлауы белгілі болған кезде сығандардың назары Батыс Еуропаға ауады [1, 20 б.].

Батыс Еуропаға бет алған сығандар-әр тайпадан құралған, авантюристік психологиясы бар адамдар. Мұндай тұжырым жайдан-жай емес. Византиядағы сығандар негізінен еңбекқор халық: қолөнершілер, әртістер және т.б. Бірақ та еуропалық елдердегі жылнамалар мен құжаттарда бұл кірмелердің қолөнермен немесе аңдарды қолға үйретумен айналысатындығы мүлдем айтылмайды. Византиядан келген эмигранттар әуел бастан-ақ қайыр сұраумен, балгерлікпен және ұсақ ұрлықпен айналысқан. Оған себеп: Византияның құлауы нәтижесінде заңды құбылыстар орын алды. Әлеуметтік катаклизм кезінде мемлекетті бейімделгіш, тез әрекет жасайтын, моральды принципсіз адамдар тастап кететіні белгілі. Есесіне еңбекқор, шыдамды адамдар қандай да бір дағдарыс түрін бастан кешіруге дайын. Сондықтан олар өз елінде қалады. Осылайша сығандардың Еуропаға көшуі негізінде көшпенді халықтың жаңа тармағы пайда болды. Сығандарға қатысты зерттеулер көбінесе осы тармақты бақылау нәтижесінде туындаған. Батыс Еуропалық топ пайда болмай жатып алаяқтықпен айналысқан соң сығандардың туа біткен қылмыскерлігі жайында теория қалыптасады.

Ақтөбе қаласында 80-нен астам сыған өкілі тұрып жатыр. Ол шамамен 15 отбасыға тең келеді [3,

с. 1]. Ақтөбедегі сығандардың негізгі проблемасы жергілікті халық жадында қалыптасқан негативті стереотиптен туындайды. Қалада олар есірткімен, ұрлықпен және т.б. қылмыспен айналысады деген қанқу сөз тарап кеткен. Ол сығандардың кәсіп жасауына кедергі келтіруде. Мысалы: сыған ұлтының жігіттерін тек сыған болғаны үшін ғана жұмысқа қабылдамайды.

Мұндай олқылықтарды шешу үшін қате түсініктерді жойып, сығандардың ешкімге зияны жоқ халық екенін насихаттау қажет. Сығандарды тым болмаса Қазақстан халқы кіші Ассамблеясы құрамына қабылдап, тендігін қорғау керек деп ойлаймын. Сығандарға Ассамблея қатарына қабылданғаны жөнінде бір кездері айтылып жүрген. Бірақ оларға мұны растайтын ресми құжаттар жіберілмеген. Сығандар болса өз кезегінде мәдениетін дамытуға барын салуда. Ақтөбедегі сыған халқының белсенді өкілдерінің бірі – Е.В. Дмитриева. Ол 2011 жылы ресми түрде Ақтөбеде сыған диаспорасын құрған. Сыған диаспорасы жанында «Дэш» ансамблі бар. «Дэш» сөзі сыған тілінен аударғанда «он» деген мағынаны білдіреді. Өйткені ансамбль құрамында әуелде он адам болған екен. Көбісі әртүрлі отбасылық жағдайларға байланысты ансамбль құрамынан шығуға мәжбүр болады. Қазірде ансамбль құрамында 4-5 адам өнер көрсетеді [3, с. 2].

«Дэш» ансамблі қалалық іс-шаралардың барлығына дерлік қатысады. Сығандар бірнеше этникалық топтарға бөлінеді. Және әр топтың тек өзіне тән шаруашылығы бар. Сондықтан төменде сипатталатын кәсіп түрлері белгілі бір топқа қатысты емес. Жалпы сығандарға тән кәсіп түрлері.

Сығандардың негізгі кәсібінің құрылымы келесідей:

1. Қолөнер.
2. Сауда.
3. Ән және би өнері.
4. Қолға үйретілген аң-хайуандармен қойылым қою.
5. Балгерлік.
6. Қайыршылық.

Қолөнер. «Вокруг света» журналы 1864 жылы былай деп мәлімдейді: «Сығандардың жақсы көретін кәсіптері: темір ұсталық, себет тоқушылық, кірпіш соғу және т.б. Сонын ішінде сыған ұсталары көп» [4, с. 51]. Қолөнер байырғы сығандардың негізгі кәсібі болып саналған. Қазірде қолөнермен айналысатын сығандар некен-саяқ.

Сауда. Сығандар арасында жылқы *саудасы* жақсы дамыған. Сығандар аттың сырын білумен қатар, оны өткізу амалдарын да жетік меңгерген. Ұжымдастыру кезінде жеке иелікте жылқы ұстауға тыйым салатын заң шығып, бұл нарықты жоқ қылып жіберді. Кейін олар алтын, бағалы кілем мен аң терісін алып-сатумен айналысқан. Уақыт өте келе бұл тізімді автокөлітер мен жылжымайтын мүлік толықтырды. Ақтөбедегі сығандардың да негізгі кәсібі сауда-саттық. Сыған әйелдері базарларда өз саудасын жүргізуде. Ер азаматтары да саудамен айналысады. Олардың негізгі тауары – тірі тұлпардың орнын ауыстырған темір тұлпар. Ақтөбе қаласы маңындағы автокөлік базарында автокөлік саудасымен айналысатын сыған жігіттері көпшілікке танымал.

Ән және би өнері. Табиғатынан музыкаға жақын сығандар өздері өмір сүрген барлық елдерде ән айту мен би билеумен айналысқан. Қазірде мұны көн-көріс кәсібі ретінде қолданбайды. Тек ұлттық мерекелерде, басқа да мейрамдарда өздерінің мәдениетінің осы жағын насихаттау үшін барын салады.

Қолға үйретілген аңдармен қойылым қою. Ертеде Византияға келгеннен кейін-ақ сығандар хайуанаттармен көрсетілімдер көрсеткен. Ондағы ең басты әртіс-аю. Бұл хайуанмен сығандар Германияда, Польшада, Ресейде және т.б. бірқатар елдерде сахнаға шыққан. Кейін XIX ғасырдың соңында аюлармен қатар үйретілген маймылдар пайда болады. Бұл өнері үшін қалаларда ақшалай, ауылдық жерлерде заттай сыйлықтар алатын болған. Қазіргі сығандар бұл кәсіппен айналыспайды.

Балгерлік. Бал ашумен айналысу барлық халықтарға тән. Бірақ сығандарда ғана ұлттық кәсіпке айналған. Сығандар арасында балгерлік тек әйел адамның ісі деп саналады. Бұл қабілет отбасы ішінде мұрагерлікпен беріліп, кішкентай қыздар 7 жасынан бастап анасымен табыс табуға шыққан.

Қайыршылық. Кәсіби қайыршылық сығандардың барлық этникалық топтарына тән. Оның жергілікті халықтың тіленшілігінен біраз айырмашылығы бар. Біріншіден бұл кәсіп қандай да бір сәтсіздікке ұшырау мен кедейленуден пайда болған жоқ. Ол мұрагерлікпен берілді. Қазіргі кезде Ақтөбедегі сығандар қайыр сұрауды кәсіп етпейді. Қалада қайыршылықпен тек Өзбекстан мен Тәжікстаннан келетін ләлілер айналысады [4, с. 35].

Сығандардың салт-дәстүрлері этнографиялық әдебиеттерде аз суреттелген. Дегенмен, бірнеше зерттеушілердің еңбектері мен жергілікті сыған ұлты өкілінен естіген ақпаратқа сүйене отырып төмендегідей сипаттама беремін. Бұл сипаттама тек бір этникалық топқа тән емес.

Үйлену тойының салты мен дәстүрі. Сығандар арасында құдалық салтымен үйлену кең таралған. Сығандар балаларын кішкентай кезінен айттырып қоя алады. Ата-аналар балалары белгіліленген жасқа толған кезде үйлендіретініне келісім жасасқан. Мұндай келісім қатаң сақталады [6, с. 3]

Сығандардың барлық топтарында қалыңдық ұрлау арқылы үйлену формасы да кездеседі. Бұл көбінесе экономикалық себептерге байланысты. Мысалы той жасауға қаражат болмауы мүмкін немесе т.б. Бірақ басты себеп ата-ананың келісім бермеуі. Жігіттің немесе қыз жақтың ата-анасы қарсылық

танытқанда екі жас қашпақ болады. Дегенмен өзара келісім, немесе күштеп алып қашу арқылы үйлену көп таралмаған. Өйткені сығандардың өздері мұны құптамайды. Мұндай қашудың салдары екі түрлі: жас жұбайлар ұсталмай құтылады. Немесе қолға түскен жағдайда қатаң жазаланады. Сығандардың ұлт болып сақталуында осы неке мәселесінің үлесі аз емес. Көбіне қалыңдықты жігіт емес, әке-шешесі таңдаған. Өйткені сыған жастары өз бақытын сырттан іздесе бұл қауіпті жағдай. Мұны болдырмау үшін табор ішінде алдын-алу жұмыстары жүргізіледі. Осыған байланысты ата-атаналар балаларын 13-14 жасында үйлендіріп жіберуге тырысқан. Бұндай ерте қиылған некелер өскелең ұрпақты, дәстүрлі өмір салты аясында ұстап тұру үшін ауадай қажет. Үлкендердің қалауымен мұндай алдын-алу әрекетінсіз сығандар халық болып сақталмас еді. Қазір әрине 13-14 жастағы жас жұбайларды сирек кездестіруге болады.

Қазіргі сыған тойы заман талабына сай өзгерген. Бұрынғыдай некеге шектеу қойылмайды. Сыған жігіті кез-келген ұлт өкілінен өз қалыңдығын таңдай алады. Бірақ сыған қызының басқа ұлтқа күйеуге шығуы сирек кездеседі. Балаларды бұрынғыдай бала кезінен атастырып, тағдырын шешпейді. Қазіргі сығандар әуелі балаларының білім алғанын қалайды. Үйлену жасы ер балаларда – 22-23 жас, ал қыз балаларда – 19-20 жас. Ешкім қызын 14 жасында жат жерге бергісі келмейді.

Баланың дүниеге келуіне байланысты салт-дәстүрлер. Сәбидің дүниеге келуі сығандар үшін үлкен қуаныш саналады. Кедей немесе көпбалалы отбасы да мұны теріс көрмейді. Тек тұңғыш сәбиді дүниеге әкелгеннен кейін ғана жас келіншек отбасының толыққанды мүшесі бола алады.

Жүкті әйелге қатысты көптеген ырымдар бар. Бұрын әйелдер жүктілігін біраз уақытқа дейін жасырып келген. Себебі зұлым күштер біліп қойса, оның денсаулығына нұқсан келтіруі мүмкін. Жүкті әйелге өртке қарауға рұқсат етілмейді. Өйткені сәбидің бетіне тума дақтар пайда болады. Тағы басқа осыларға ұқсас ырым сөздер толып жатыр. Баланы дүниеге келісімен шомылдырады. Алғашқы 6 апта ана мен сәбиді зұлым рухтан қорғайды. Көз тимеу үшін баланы қызыл лентамен байлап қояды. Баланы шоқындыру маңызды дәстүр болып саналады. Шоқындыру бала туылған соң 6 айдан кейін ғана қолға алынған. Ақтөбеде кездесетін этникалық топтарда шоқындыру той деңгейінде өтеді. Кейде бірнеше баланы бір уақытта шоқындырады. Яғни екі отбасы бірігеді. Баланы бір жастан кеткеннен кейін шоқындырады. Көбіне әлеуметтік жағдайларыға байланысты. Қорыта келе келесідей түйін жасауымыз. «Сыған» сөзі «кавказдықтар», «славяндар» және «латынамерикандықтар» секілді жинақы термин. Демек, біртұтас сыған халқы жоқ. Бір-бірінен тілімен, дінімен және шаруашылығымен ерекшеленетін 10-астам этнотоптары бар. Олар: сэрв, кэлдэрар, мадьяр, мугат және тағы басқалары.

Осы этнотоптардан құралған сыған халқының тарихы, мәдениеті және салт дәстүрі өте бай. Өкінішке орай мұны көпшілігі біле бермейді. Әрине ғасырлар бойы қалыптасқан стереотипті бір мезетте жоқ қылып жіберу мүмкін емес. Бірақ соған жетелейтін маңызды қадамдар жасау қажет. Зерттеуде осы мәселелерді шешу үшін көптеген дәйекті дәлелдер мен тарихи фактілер келтірілді. Халықтың тарихы мен этнографиясы зерттелді.

1. Қанат Қ. Қазақстан халқы Ассамблеясы кәметке толды // Алаш айнасы. – 2013. – 25 наурыз.
2. Халима Б. Ассамблея жылы ұлттық жоспарға сай өтеді // Айқын. – 2014. – 17 шілде.
3. ПМА. Интервью Р. Жанузака с председателем цыганской диаспоры Актюбинской области Е.В. Дмитриевой. – Ақтобе, 2014.
4. Бессонов Н., Деметер Н. История цыган – новый взгляд. – Воронеж, 2000.
5. Кривушин И.В. Византийская империя // Православная Энциклопедия. – М., 2010.
6. Бессонов Н.В. Цыганские этногруппы на постсоветском пространстве. // Из сайта «Цыгане России».

**Ж.С. Сален, 2-курс магистранты,
ә л-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.**

ІЛЕДЕГІ ҚАЗАҚТАР АРАСЫНДАҒЫ ҚАЛЫҢ МАЛ АЛУ ДӘСТҮРІ (XX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XXI ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Қытайдағы қазақтар жиі қоныстанған өңірлердің бірі – Іле аймағы. Табиғаты көркем болғандықтан дәстүрлі шаруашылық жүргізуге аса ыңғайлы. Сондықтан да ондағы қазақтар күні бүгінге дейін дәстүрлі шаруашылық-мәдени үлгілерін сақтап келеді, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дүниетанымы қауырт жойылған жоқ. Дегенмен ХХІ ғасырдағы қалаға шоғырлана қоныстану мен мобилдық қызметтің кеңеюіне байланысты кейбір дәстүрлі ұстанымдардың өзгеруі байқалады. Аталған тақырыпты талдау барысында Су Бихайдың «Қазақ мәдениетінің тарихы» зерттеу кітабына және соңғы кездегі авторлар құрастырған этнографиялық еңбектерге көз жүгірттік. Бір өкініштісі, барлық кітаптарда қазақ этнографиясына, соның ішінде қалың мал алуға қатысты деректер жалпылық сипатта берілген, өңірлік ерекшеліктерге талдау жасалмаған [1]. Бұл өз кезегінде бір жақты ұғым қалыптастыруы мүмкін. Сондықтан да информаторлардың деректеріне көбірек жүгінууді жөн санадық.

Қалың мал алу тәртібі мен көлемі әр дәуірдегі түрлі жағдайларға байланысты өзгеріп отырған, мәселен, халықтың қолында малы көп ХІХ-ХХ ғасырларда қалың мал көлемі мен беру жоралары күрделі және біршама ұзаққа созылған, саны да көп болған. Өткен ғасырдың екінші жартысы қытайдағы коммунистік партияның билік басына келуімен басталды. Енді азаттық алған елдің экономикалық, саяси, әлеуметтік жағдайы аласапыран күйде еді. Бұл қазақтардың дәстүрлі ұстанымына белгілі деңгейде әсер етті. Мәселен, 1950 жылдардың соңын ала басталған ұжымдастыру, тайқазанға топтасу біздің халық үшін жат бірақ амалсыз қабылдауға тиісті жағдай болды. Соған қарамастан той салтында күрделі өзгерістер болған жоқ. Мәселен, 1955 жылы Іленің Текес ауданында 25 жастағы Ыдырыс Шоранұлы 15 жастағы Рухия Бижанқызына үйленеді. Олардың отау құруына үлкендердің таныстыруы мұрындық болған. Үкіметтің қалың мал алуға салған шектеуіне қарамастан «қалың малсыз қыз алу өліммен тең» деген қағидамен екі жақ келісіп қолда бар малды (шамамен 7-8 ірі қараны) құдалар жағына берген. Жетегіне ат, қоржынына кит салған құдалар үкі тағу, құдалық, жыртыс апару сынды той салттарын бір-бірлеп өткізген. Той малын беруді де ұмыт қалдырмаған. Шағын адам шақырып келін түсіру тойын да жасаған [2].

Бұл сол кездегі әлеуметтік жағдаймен салыстыра қарағанда орташа отбасының қалың мал беру көрінісі. Өйткені, бұл кезде халықтың қолындағы бар малы үкіметтің меншігіне өткен еді. Егер кең заманда ауқатты адамдар арасындағы құдалық болғанда қалың мал көлемі әлдеқайда мол болар еді. Оны біз Тарихшы, профессор Су Бихайдың еңбегін оқи отырып байқадық: «Шыңжаң қазақтары арасында әдеттегі жоғары қалың мал 77 байтал, орта қалың мал 47 байтал, төменгі қалың мал 17 байтал, жылқы болмаса сиыр, қойды байталға шағып беруге болады. ХХ ғасырдың 40-жылдарында қазақтар барған сайын кедейлескендіктен, қалың малдың саны да азайған. Әдеттегі қалың мал 20 бас, 15 бас, 10 бас немесе 5 бас болған» [1, 773-774 бб.].

Ал Текес ауданында 1959 жылы 15 жасында тұрмыс құрған Несіпхан Мәжімқызының мәліметінше той өте қарапайым өткен. Бір қойдың етін сатып алып, аз адаммен кішігірім той жасаған, ал қалың малға 1 тай, 2-3 қой, 1000 сом ақша берген [3]. Қалың мал беру 1950 жылдардың соңынан 1980 жылдарға дейін негізінен тоқатылды. Оған қытайда 1966-1976-жылдары жүргізілген «мәдениет зор төңкерісі» себеп болды, ол кезде әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді «ескіліктің сарқыны» деген желеумен жоққа шығарып, терістеді, ұстануға қатаң тиым салынды, мал бір ортаға жиналып, халық тайқазаннан тамақтанды. 1978-жылы тайқазан шағылып қытайдың жаңа даму кезеңі басталды, бұл өз кезегінде қазақтардың дәстүрлі ұстанымын қайта жаңғыртуына жол ашты. 1980-жылдардың соңына қарай қалың мал алу қайта жанданды. Іленің Күнес ауданында тұрған Тұрсынбай Дәуітұлы қалың мал алудағы бәсекенің тым жоғары деңгейге көтерілгенін көзімен көрген. Оның айтуынша: «80-жылдардың соңында қазақтар жиі қоныстанған Күнес ауданында 17 аталым бойынша қалың мал алынған, халықты қатты қинаған жағдайды Шыңжаң телевизиясының тілшілері мәселе етіп көтерген, үкімет назар аударып бір мезгіл тиым салған, алайда ебін тапқандар алыс-берісті тоқтатқан емес». Сол кезде ел арасында: «қызы бар қыраң асады, қызы жоқ тыраң асады» деген мақал да шыққан [4].

Асқанған қалың мал бәсекесіне 2005-2008 жылдарда Текес ауданында үкімет тарапынан шектеу қойылған, соған қарамастан амалын тауып қалың алғандар аз болмаған [5]. Ақыры бұл уақытша тиым күшінен қалып халықтың еркіне берілді. Дегенмен бұл жаппай үрдіс емес, қалың алудың жігіт жақтың әлеуметтік жағдайына негізделетіні сөзсіз, көзі қарақты ата-аналар құдалары мен жастар жағын қинамай жағдайына қарай ырымын жасап азынаулақ мал алатындар да бар, тіптен жігіт жағынан ештеңе алмай, керісінше мал-мүлік, жасау-жабдық беріп көмектескендер де жоқ емес. Қалың мал алудың ауыр салмағы 1990-жылдардың соңында қыз алып қашудың көбеюіне ықпал етті. Алым-салықты ауырлатып, той уақытын кешеуілдету беруден жалыққан жастар өзара келісіп «алып қашу операциясын» орындауға көшті. Бұл бір жағынан ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан той жасаудағы көптеген басқыштарды, барыстарды қысқартты, сондай-ақ қалыптасқан қазақи дәстүрлердің ұмыт болуына әкеп соқты. Мәселен, қыз алып қашқаннан кейін жігіт жағы арадағы елші арқылы қалың малға келіседі, оның басым бөлігі дайын болғанда қыздың ата-анасына қалың малды «ат шапан айып» ретінде апарды, қалған бөлігі жігіт жақта өтетін құдалық кезінде берілетін болды. Бұл сол кезге дейін жасалып келген есік төр көру, үкі апару, жыртыс той жасау, жыртыс апару сынды басқыштардың бәрін бірден қысқартуға себеп болды. Қыз алып қашу 90-жылдардың соңы мен 2000-жылдардың басында жаппай үрдіске айналғаны сонша ректортық көрсеткішке жетті. Мәселен, Текес ауданына қарасты Қаратоғай ауылындағы шағын бір қыстақта бір ай ішінде алып қашу арқылы үйленгендердің саны 30-ға дейін жеткен. Бір отбасының бірнеше қызының бір жыл ішінде тұрмысқа шығуы, бір күнде бірнеше жастың қатар үйленуі қалыпты жағдайға айналды. Алайда ақпарат берушілердің дерегіне жүгінсек, соңғы жылдары қызды ұзатып беру мен бұрынғы кездегідей той жасап алу көбейіп келеді. Онда да жол-жоралғылар қысқарған түрде орындалуда, мәселен, Текес ауданының тұрғыны Әбдінұр Әбдіраманханұлының айтуынша, үкі апару, есік төр көру, жыртыс апару дәстүрлері қыздың ұзатылу тойы қарсаңында қысқарған түрде атқарылуда [6].

Зерттеуші Айып Нүсіпоқасұлының «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін» деген еңбегінде қалың малдың 9 түрін атайды: «дәстүрлі қалың мал, қара мал, ілу, сүт ақы, жігіт түйе, той малы, дөңгелек қалың, балама қалың және олқы қалың» [5, 95 б.]. Ал этнограф Т.Е. Қартаеваның дерегінше, «қалың мал қара мал, бас жақсы, жанама жақсы, той мал, ілу, сүт ақы деген бөліктерден тұрды» [7].

Жоғардағы атаулар бойынша қалың алудың кейбір үлгілері сақталған, мәселен, Күнест ауданында жігіт түйе – «атаның күші» есебінде берілсе, «ананың сүті» бөлек атаумен беріледі, бұл атаудағы қалың мал түрлері Текес ауданында жоқ. Көп жерлерде қалың малдың жалпы көлемі көрсетіледі де, жеке-жеке бөліп қарастырылмайды.

Іле қазақтарында ертеден бар «тоғыздың» жолы әлі де сақталған. Мысалы, Қытайдан келген 70 жастағы Несіпхан Мәжімқызының айтуынша қазіргі кезде құдалар жағына 5 тоғыз апарылады. Олар: 1. үкі жолы(бір тоғыз) – үкі тағылған ат бастаған тоғыз. 2. Құда жолы(бір тоғыз) – ірі қарадан басталатын шапан, кілем,т,б жолы. 3. Қыз жолы(бір тоғыз) – меруерт, моншақ, сырға, сақина,т,б. Бұдан өзге бір тоғыз жыртқыс жолы және бір тоғыз «өлі-тірі» жолы бар [3].

Қысқасы, қалың мал алу қандай қиын сәттерде де, тіпті үкіметтің арнайы қаулысымен жасаған тиым-шектеулері кезінде де тоқтаған емес, өйткені, ол ертеден келе жатқан жол-жоралғысы өзгеше дәстүр саналады, «қыздан алған қынға жұқпайды» деп санайтын халқымыз көбіне жігіт жағынан алған мал мен ақшаға өз қалтасынан қаржы қосып жасау-жабдық етіп кері қайтарады. Демек, қалың мал – адам саудасы емес, қыздың құнын, мәртебесін жігіт жағына сезіндіру үшін жасалып, сақталып отыр. Қыз жақ екі жастың қажеттілігіне арналған тұрмыстық, қажетті бұйымдарды молынан жасауды өзінің парызы санап, ел алдында ұятқа қалмау үшін барынша сәнді жасау-жабдық дайындап жігіт жаққа апарды. Қысқасы, ол қызын сатып д.ни жимайды, кеоісінше екі жастың жаңа отауына көмектеседі. Сондықтан да қазақтың малын «жабайылық» немесе «адам саудасы» ретінде қарау түсінбеушілік немесе білімсіздік. Қалың малды алу мен беруде жекелеген кемшіліктердің орын алуы мүмкін, бірақ ол барлық отбасында кездеспейді. Көбіне екі тараптың ортақ түсіністігі мен келісімі арқылы іске асатын сәлихалы салт. Яғни, «тең теңімен, тезек қабымен». Қытайдағы қазақ жастары арасындағы ақ некенің бұзылу көрсеткішінің аз болуының бір себебі қалың мал алу дәстүрінің сақталуында деуге толық негіз бар.

1. Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі: Шынжаң халық баспасы, 2005. – 773-774 бб.

1. Шоранұлы Ыдырыс. 1930 ж.т. 1958 ж. елге оралған, қазір Алматы облысы, Іле ауданында тұрады. Мәлімет 2014 жылы жазып алынған.

2. Мәжімқызы Несіпхан. 1944 ж.т. 2013 ж. елге оралған, Алматыда тұрады. Мәлімет 2014 жылы жазып алынған.

3. Дәуітұлы Тұрсынбай. 1964 ж.т. 1994 елге оралған, Алматыда тұрады. Мәлімет 2014 жылы жазып алынған.

4. Нүсіпоқасұлы А. Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. – Үрімжі: Шынжаң жастар-өрендер баспасы, 2005. – 7, 95 бб.

5. Әбдіраманханұлы Әбдінұр. 1974 ж.т. ҚХР, Іле, Текес ауданында тұрады. Мәлімет 2014 жылы жазып алынған.

6. Картаева Т.Е. «Қалың малсыз қыз болмайды» деген халқымыз әділдіктен де аттап кетпеген // Түркістан газеті. – 2014. – 10 сәуір.

**С.М. Қыйзатова, 2-курс студенті,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.**

НЕМІСТЕР: ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Қазақстан – көптеген конфессиялар мен ұлт өкілдерінің тату-тәтті өмір сүріп отырған аялы бесігі. Мұнда жүздеген ұлттар мен ұлт өкілдерінің біте қайнасып қатар өмір сүріп жатыр. Ондағы ұлттардың бірлігі мен ынтымағы алға қойылған ең маңызды мақсат. Осы мақсатқа жету үшін Елбасымыздың бастауымен Қазақстан халық Ассамблеясы құрылды. Ол еліміздегі сандаған ұлттардың татулығы мен теңдігі үшін мақсатты түрде жұмыс жасауда. Биылғы жылы 20 жылдығын тойлаған Қазақстан халық Ассамблеясы осы уақыт аралығында тарихи тағдыры ортақ этностардан құралған унитарлы мемлекетіміздегі ұлтаралық татулықтың кепілі ретінде танылды.

Республикада Қазақстанның барлық этностарының мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі жасалған. Этномәдени бірлестіктердің өзінің саны тұрақты өсуде, қазір олар 800-ден асады, оның ішінде 28-і республикалық. 15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар 7 тілде телебағдарламалар шығады. Міне осыған қарап-ақ Ассамблея жұмыстарының жемісін көруге болады. Дегенмен сол сандаған ұлттардың Қазақстанға келуінің өзіндік ерекшеліктері, тарихы бар. Әрине қай-қай ұлт туралы айтсақ та олар өз алдына үлкен бір әлем. Солардың ішінде мен осы баяндама арқылы неміс ұлтының елімізге сондай-ақ Ақтөбе өңіріне келу тарихы мен жергілікті немістердің этнографиясы туралы айтпақпын.

Немістер – Германияның негізгі халқы, ал Қазақстанда тұратын немістер Үндіеуропа тілдерінің батыс герман тобына жататын неміс тілінде сөйлейді. Неміс тілі Германияда, Австрияда, Лихтенштейнде, Швейцарияда, Люксембургте қолданысқа енген тіл. Германияда, Австрияда Лихтенштейнде мемлекеттік тіл болып, ал Швейцарияда, Люксембургте, және Бельгияда кейбір аймақтары үшін ресми

тіл болып саналады. Неміс тілі ағылшын және голланд тілдеріне туыстық қатынасы бар. Неміс тілі әлемдегі негізгі тілдердің бірі және Еуропа Одағындағы ана тілі ретінде ең көп пайдаланылатын тіл. Кейбір мәліметтер бойынша бұл тілді ана тілі ретінде 87 миллион адам қолданады екен. Қазақстандағы неміс диаспорасының тарихы 200 жылдан астам уақытты алып жатыр. Қазіргі кезде елімізде 220 мыңнан астам неміс ұлтының өкілдері тұрады. 1992 жылы Қазақстан немістерінің алғашқы съезінде «Қайта өрлеу» республикалық қоғамдық ұйымын құру туралы шешім қабылданды (төрағасы – Дедерер Александр Федорович). Неміс үйінде қонақта болған кезінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қонақтардың пікірлері кітабына»: «Тәуелсіз Қазақстанның азаматтарының мүддесін қорғауда, халықтар арасындағы достықты нығайтуда белсенді жұмыс атқарып отырған Неміс үйіне табыс тілеймін» деп жазды [1].

Қазіргі таңда Қазақстанда 130 ұлт пен 46 конфессия өкілдері бейбітшілікте, тату-тәтті өмір сүріп жатыр. Еліміз этносаралық және дінаралық келісім бойынша да мол тәжірибеге ие. Біздің елдің тыныштығын сақтап отырған «қазағымыздың қонақжайлылығы» емес пе?! Сол тыныштық пен бейбітшілікті сары майдай сақтап отырған этностардың бірі – немістер. Біздің елде осыншама уақыт тұратындықтан біздің елдің тарихымен тағдыры тығыз байланысты. Сондықтан да неміс диаспорасы туралы мақалада осы ұғымды терең қарастырмақпын. Қазақ пен неміс қатар тұрып бір құдықтан су ішіп бауырластарға айналған кел. Тәуелсіздік алғанға дейінгі біздің ұлт көрген қиындықты олар да көрді сол үшін олардың Қазақстандағы қоғамдық және саяси өмірге араласыға толық құқы бар екені даусыз.

Қазақстандағы немістер тарихы. Неміс ұлтының Қазақстандағы тарихы туралы айтатын болсақ соңғы 200 жылдың шеңберінде болады. Жақын уақытқа дейін неміс ұлы саны жағынан 3 орында тұрған болатын. 1980 жылдардың орталарында немістердің Германияға эмиграциясы басталды. Нәтижесінде қазіргі таңда Қазақстан жеріндегі немістердің саны азайым үшінші орыннан жетінші орынға дейін төмендеді.

Немістерді алғашқы қоныс аударту 1941 жылдың 3-қыркүйегінен 20-қыркүйегіне дейін анықталды, әрі қарай бұл күштеп көшіру процесі 1941 жылдың қарашасына дейін жалғасты. Дегенмен, немістерді көшіру туралы шешім тамыз айының басында-ақ қабылданып қойған, өйткені сол кезде И.В.Сталинге шабуылдап келіп жатқан фашистік әскерлерді Украинадағы неміс халқының жылы қабылдап жатқаны туралы жеткізілді. Сталин шапшаң қимыл көрсетіп, «Жолдас Берия. Айқай-шумен шығарып тастау қажет. И.Ст.» деп, қатаң және басқаша мәтінді қажет етпейтін қарар қабылданды. 1941 жылдың 25-қазанына Қазақстанда 467 мың немістреді қабылдау жоспарланды. Сонымен бірге, халықтарды жер аудару туралы құжаттарды талдау кезінде, бұл адамдарды құқықтық жағдайы және мәртебесі бойынша да, оларды аталған аумақтарда орналастыру үшін қабылданған шаралар бойынша да біршама айырмашылықтар анықталып отыр. 1941 жылы қоныстанған поляктар мен немістерді жер аудару, арнайы қоныс аудару жүйесін қалыптастыру эволюциясын көрсетеді. Бұл контингент бұған дейін қоныс аударылған-қулақтар мәртебесін алған, бірақ оларды негізінен шекараға шектес аймақтан ұлттық белгілері бойынша жер аударған. Осы адамдарды Қазақстанның солтүстігіне орналастырудың жаңа аумақтарды шаруашылық меңгеру сияқты нақты мақсаты болды, соған байланысты экономикалық көрсеткіштерді жоғарылатуды жоспарлап, оларды шоғырландырып орналастырды. Облыстардағы жер аударылған немістер контингенті отбасыларының қосылуы есебінен де, сонымен қатар, Урал, Сібір, Қиыр Шығыс, Қазақстан, Орта Азия және басқа да аймақтардың жергілікті тұрғындары-бұрын жер аударылмаған немістердің тұрақты мекенжайлары бойынша арнайы қоныстану есебіне алынғанына байланысты да толықты. Құжаттарда олар «жергілікті» тұрғындар контингенті ретінде тіркелді

1952 жылдың 1-желтоқсанына Солтүстік және батыс аймақты қлсқанда арнайы қоныстанушылар есебінде 99660 арнайы қоныстанушы болды; олардың ішінде: ер адамдар-23597, әйелдер-37479, ал немістер болса – 49454 адам болды. Република бойынша немістер халықтық 11% құрады. Соғыстан кейінгі уақытта жер аударылған адамдардың өмірі өзгеруі керек еді. Арнайы қоныстанушылардың өздері, соғыстағы жақын арада болатын жеңісті сезе отырып, арнайы қоныстану тәртібінен босатылу үмітімен өмір сүрді. Қазақстанда билік басындағылар немістерді жау деп танығандықтан, олардың жергілікті халықпен араласуында кедергілік болды. Арнайы қоныстанушы А.Д.Вехтердің естелігінен: «Көптеген жергілікті тұрғындар немістер қандай, адам ба әлде айуан ба деп, көру үшін жүгіріп келіп жатты. Көпшілігі жек көрді. Көпшілігі жай ғана аяды»

1993 жылы Қазақстанда тұратын немістер толық ақталды. 1992 жылдың 29 қазанында Қазақстанда немістердің 1-ші съезі өтті, сол жерде неміс мәдени орталықтарын құру туралы шешім қабылданды. 1995 жылы 25 маусымда 2-ші съез өтті, онда Қазақстанның немістер Кеңесі құрылды. Соған қарамастан, бұрынғы Кеңес Одағы республикалары мен Қазақстаннан көшіп жатқан немістер саны азаймады, міне осы мәселе шынайы экономикалық қиындықтарды туындатып, саясатқа ықпалын тигізді. 1995 жылы Қазақстаннан 117 мың неміс, ал 1992 жылы 92 мыңнан астамы көшіп кетті. Немістердің көпшілігі елден шығу үшін рұқсат күтіп, құжаттарын әзірлеп отырды. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстандағы өз еліне ең көп қоныс аударған этностардың бірі немістер болды [2, 5 б.]. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін және көші-қон заңнамасын либерализациялау кезінде мемлекетте немістердің

саны айтарлықтай қысқарды. Өйткені, 90 жылдардың басында немістердің жаппай этникалық көшу процесі өзінің шарықтау шегіне жетті. Александр Дедерердің мәліметтеріне қарайтын болсақ, 1992 жылы көшкен неміс диаспорасының жалпы саны 80 мың болса, 1993 жылы 100 мыңнан асты, ал 1994 жылы 120 мыңға жетіп, 1995 жылы 100 мыңға қайта төмендеді. Тек 1997 жылдан бастап, көшетін немістердің саны қысқара түсті. 1999 жылы санақ 353 мың немісті анықтап тіркеді (2,4% халық). Ақпарат құралдарында 2000 жылы жарияланған мәліметтер бойынша эмигранттардың шағын бөлігінің Қазақстанға қайтадан келгеніне қарамастан, 2009 жылы санақ бойынша Қазақстан республикасында барлығы 178,2 мың неміс қалды (1,1% халық). 2012 жылғы берілген мәліметтерге сүйенсек, осы жылы Қазақстанда 180 832 неміс диаспорасы өмір сүріп, ол жалпы халықтың 1,1 % құрады.

Қазіргі таңда Ресей мен Қазақстаннан жылына 1,5 мыңнан астам неміс диаспорасы өзінің тарихи отанына толықтай қоныс аударуда. Бүгінгі таңға дейін біздің мемлекет 700 мыңға жуық неміс диаспорасын өз тарихи отанына жөнелтті. Көші-қон мәселесінің жоғарылығына қарамастан, 1990 мен 2000 жылдар бойынша республикада немістер саны сақталды, себебі орыстар мен украиндерге қарағанда табиғи аса көп емес өсім 1000 адамға +1ден +2 адамнан аспады. Ал 1990 жылдарға дейін немістердің табиғи өсімі (+6 +8 адам), оның үлкен бөлігін бүтіндей ауыл аймақтар құрады, орыстарға қарағанда өзінің қала тұрғындары көбірек болды, дегенмен қазақтардың санынан аса алмады. Себебі республикада 1959 жылдан бастап абсолюттік санның артуына қарамастан (7,1 %) немістер саны азая бастады. Қазақстандағы неміс диаспорасының көші-қон жағдайына келер болсақ, ол әр түрлі уақытта әр түрлі көрсеткішті көрсетіп отырды. Бұрынғы КСРО елдерінен Германияға көші-қон квотасы бойынша 200 мың адам болса, бұдан басқа көбісі өз кезектерін күтіп жатты. 1997 жылдың мамыр айында ФРГ-ның канцлері Гельмут Кольдің Қазақстанға сапары кезінде, Н.Назарбаев Қазақстанда тұратын неміс диаспораларының маңызды екенін атап өтіп, екі ел арасындағы ынтымақтастықты сөз етті. Қазақстандық немістерді, «Өз Отаным, Қазақстанды» тастамай осы елдің басқа да халықтарымен бірлікте болашақтық жақсы бағдарын бірге құруға шақырды. 2003 жылы жаңа басымдықтар байқалды: Бірінші рет 2003 жылдан бастап этникалық немістер Қазақстаннан тарихи Отандарына жаппай тәртіпті көшуді тоқтатты, себебі көбі естіп қана білсе, ал бірқатары оған қоса қайтып [3, 163 б.] оралып жатты. Аз ғана уақыттың ішінде Қазақстанға миллионнан астам адам жер аударылып, елді көпұлтты республикаға айналдырды. Тоталитарлық мемлекет күштеу әдісімен әр түрлі мәдениет пен конфессия адамдарын көрші қылды. Мұндай қоныстанулардың мақсаты, социалистік құрылыс жолындағы нақты кедергі деп саналған халықтардың ұлттық өзіндік ерекшеліктерін жою еді. Сондықтан ұлттық автономиялар жүйелі түрде қысқартылып, ұлттық мәдениет бұзылды, барлық елде пролетарлық интернационализм күштеп енгізілді. Аталған саясаттың қоныс аударылған халыққа ғана емес, қазақтарға да ауыр зардабы тиді. Соңында Қазақстан дау-дамайлар кезегінен соң, одан кейін жақсыкөршілес қатынастардың орнауымен этностардың мәдени ерекшеліктері инвелирленіп, бірыңғай кеңес халқы құрылған орын болды.

Қазақстанда ұлы Гетенің тілін тереңдете оқытатын 6 мектеп табысты жұмыс істеп келеді. Бұл мектептердің түлектері екінші дәрежелі тілдік дипломды ала алады. 84 жексенбілік мектепте 3 000-нан астам бала оқиды. Неміс тілінде бұқаралық ақпарат құралдары – «Deutsche Allgemeine Zeitung» республикалық газеті мен «Феникс» әдебиет альманахы басылып шығарылуда, радиохабарлар мен «Kasachstan im Blickpunkt» телебағдарламасы халық назарына ұсынылған. Алматы қаласында неміс театры жұмыс істейді. Бұл театр тек Қазақстан бойынша ғана емес, Германияға да гастрольге шығып отырады. Халық мәдениетін дамыту мақсаттарында фестивальдар мен неміс мәдениеті күндері, семинарлар, ғылыми-практикалық конференциялар өткізіліп тұрады. Облыстық неміс қоғамдарында шамамен 230 шығармашылық ұжым жұмыс істейді.

1989 жылы Қазақстандағы неміс диаспорасының «Видергебурт» деп аталатын неміс қауымдастығының құрылды. «Видергебурт» - Қазақстанның әрбір облысында өзінің неміс мәдениет орталықтары мен осындай атаумен жұмыс істейді. Неміс тілінен аударғанда «Видергебурт» қайта жаңғыру деген мағынаны білдіреді. Бұл атау қоғамның мақсат-міндеттерімен жақсы сәйкес келеді – олардың барлығы әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүрлерді және тілді қалпына келтіріп, сақтауға бағытталған [4, 2 б.]. Дәл осы «Видергебурттың» білім беру жүйелерін ұйымдастыру мен құрылтайшылық жасауы қазақстандық фармацевтік институт негізінде маман-фармацевтерді даярлау болып табылады. Жергілікті шикізаттан дәрі жасайтын заводқа оларды еңбекке орналастыру іске асырылады. 2002 жылы компьютерлік технология мамандарын даярлау тобы ашылды. Студенттер Германияның гранты есебінен оқып, стипендия алады [5, 103 б.].

Сондай-ақ барлық неміс ұлттық-мәдени орталықтарының жұмысына тек Қазақстан үкіметі тарапынан ғана емес, Германия Республикасы жағынан да қолдау көрсетіледі. Біздің мемлекет ішіндегі барлық мәдени орталықтар арасындағы ретке келтірілген байланыстар өз халқының мәдениетімен, тарихымен және тілімен анағұрлым тиімдірек жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Неміс мәдени орталықтарының қызметі немістердің этникалық қайта өрлеуіне және олардың Қазақстаннан көшіп-қонуларын азайтуға бағытталған. Аймақтық ұлттық мәдени орталықтар арқылы неміс халқының диаспорасын, салт-дәстүрін, мәдениеті мен тілін сақтап қалу бойынша мемлекеттік саясат жүзеге асырылады.

Ақтөбе облысындағы немістер. Ақтөбе облысы – қазір тоқсанға жуық ұлт өкілдерінің қарашаңырағы болып отырған мекен. Мұнда тарихтың еншісінде кеткен сандаған жүз жылдар бұрын басына күн туғанда қазақ халқының аспанының астынан пана тапқан, тың игеру жылдарында Қазақ жеріне жан-жақтан ағылған көштерден түсіп, осы жерге қазығын қаққан неміс ұлты да өмір сүреді. Ақтөбе облысына немістердің келуі де Ұлы Отан соғысы жылдарымен сәйкес келеді. 1941 жылы қаңтар айында Ақтөбе облысына келген немістерді мына аудандарға бөліп қоныстандырды:

Шалқар ауданы – 170 отбасы.

Ырғыз ауданы – 100 отбасы.

Ойыл ауданы – 100 отбасы.

Байғанин ауданы – 100 отбасы.

Мартук ауданы – 170 отбасы.

Родниковка ауданы – 100 отбасы.

Клюкчевой ауданы – 200 отбасы.

Хобда ауданы – 170 отбасы.

Жұрын ауданын – 270 отбасы.

Қарабұтақ ауданы – 100 отбасы.

Термір ауданы – 270 отбасы.

Қоныс аударылған немістерді қаржыландыру мақсатында оларға мемлекет тарапынан 126 000 руб. ақша бөлінді [6, 1 б.].

Ақтөбе облысындағы немістерде соғыстан кейін елдеріне қайтарылған еді. 1950 жылдарда облыстағы немістер саны бар жоғы 1578 болған, олардың 3083 еңбеке жарамды ер адам болды. Ал қазірге таңда Ақтөбе облысында қайты келген немістерді қоса санағанда барлығы 6746 адамды құрайды, олардың 3000 – ға жуығы облыс орталығы, яғни, Ақтөбе қаласында (43%) тұрады. Ал қалған 1043 адам (15%) – Мартук, 747 адам – Қарғалы, 658 адам Хромтау, 608 адам Алға ауданындарында тұрады. Бұл 2006 жылғы есептеулер бойынша жалпы немістердің саны. Ал 2009 жылғы есеп бойынша 5489 немістер болса 2014 жылы оралдың саны 5532 – ке жетті. Жалпы алғанда немістер облыс бойынша саны жағынан бесінші орын алады [7, 201 б.].

Қазіргі таңда Ақтөбе қаласында 1992 жылдан бері «Возрождения» неміс қоғамы жұмыс жасауда. 2011 жылдан бастап басшысы Смоленц Инга Николаевна. Бұл қоғам облыстағы неміс диаспорасының мәдени өмірін дамытумен неміс ұлтының тілі мен салт-дәстүрлерін сақтау мақсатында жұмыс жасауда. Ақтөбе қаласындағы үш қабатты «Достар үйі» Қазақстандағы барлық ұлттардың үйі ретінде мемлекет салып берген мекемеде «Возрождение» қоғамы да жұмыс жасайды. 300 орындық концерт, хореография және дайындық залдары, оқу сыныптары, лингофондық бөлме, конференц-зал, мұражай және кафе, дыбыс жазатын және бейне студия, басқа да орындар ұлттар достығына қызмет етеді. Осындағы барлық этномәдени бірлестіктердің көркемөнерпаздар ұжымдары, жастар клубтары жоспарлы жұмыс жүргізеді. Этномәдени бірлестіктердің көркемөнерпаздары ұлттық киімдерін киіп сахнаға шығып, әндерін әуелетіп, билерін билегенде Ақтөбе аспаны алуан түрлі бояуға малынғандай әсерге бөлейді. Жыл сайын Пасха, Рождество сияқты неміс ұлтының діни және дәстүрлі мерекелерін ұйымдастырады.

Неміс қоғамы қазірде неміс жастар клубы «Junge Sterne» (Жас жұлдыздар) құрған, оған қоса «Veilchen» (Фиалки) неміс әндерінің хорын ұйымдасытқан. Олар кез келгенғы облыс көлеміндегі және одан тыс аймақтарда мерекелік шараларда немесе концерттерде өз өнерлерін көрсетіп жүр.

Қазақ жеріндегі неміс ұлтының этнографиясы. Әр халықтың өзіне тән салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары қалыптасқан. Алайда Қазақстандағы түрлі ұлттардың бір-бірімен араласуының нәтижесінде салт-дәстүрлерінің кейбіреулері біздің дәстүрге ұқсап, өзгеріске ұшыраса, кейбіреулері мүлтіксіз сақталып қалған. Германиядағы немістер болсын, Қазақстанда тұратын немістер болсын дәстүрлі кәсіптері – егіншілік пен мал шаруашылығы, балық аулау, қол өнерімен де айналысады. Елімізде тұратын неміс халқы ұлттық колөнермен, оның ішінде ұсталық, зергерлік, көзешілік, ағашқа алуан бедер салу, кесте тігу дамыған.

Немістер аса ұқыпты, іске тиянақты, әр сағатын, тіпті әрбір минутын пайдалы іске жарататын, бос сөзден гөрі нақтылы істі жақсы көретін халық. «Неғұрлым өнімді жұмыс істесек, соғұрлым жақсы демаламыз» деп есептейді. Күн демей, түн демей, талмай, шаршамай еңбек ету, байлықты еңбек арқылы жасау неміс халқының ежелгі дәстүрлерінің бірі. Қазақстанда тұратын немістердің өз араларында тойлайтын ұлттық мейрамдары бар. Мысалы, аптаның соңғы күндерінде «ата-аналар күні» деп аталатын мейрамын тойлайды. Қайтыс болған кісілердің аруақтарына бағыштап түрлі тәтті тоқаштар мен бәліштер пісіріп, туыстарына таратады. Жаз айының 24 жұлдызында Иванов күнін атап өтеді. Бұл мейрамда иониттер мен мальталық серілер лаулатып алау жағып, бір-бірінің қолдарынан ұстасып отты айнала алуан ойын-сауық құрады. Лаулап жанған отты үш рет айналып, малдарын айдап өткендер бақытқа кенеледі деген сенімді ұстанады. Оттан қалған шоқты мал қораға шашудың мақсаты малды, малшыларды жамандықтан қорғау болып табылады. Қазақстандағы немістер әлі де шіркеу әулиелеріне табынып келеді.

Мұсылман елдеріндегі күзде тойланатын «сабан тойына» ұқсас немістерде әр науқан аяқтала

келе мереке жасайды. Сондай-ақ, жаңа жыл шыршасын әсемдеуге еліміздегі немістердің балалары да атсалысып, ерекше мән береді. Мейрам барысында үлкен-кіші жайнаған дастарқан басына түгел жиналып, ән айтып, би билеп, ойындар ойнайды, бір-біріне сыйлықтар ұсынады. Бұл балаларды ізгілікке, шеберлікке үйретудің халықтық дәстүрі. Немістерде балаға бірнеше ат қою дәстүрі бар. Мысалы, Карлхен – Карл, Рудольф – Руд, Конрад – Курт т.б. Қазақтар сияқты немістер де үйлену тойына зор мән береді. Оларда сақталған дәстүрдің бірі біздің дәстүрге ұқсас. Ол – атастыру дәстүрі. Оны «серт беру» немесе «салтанатты сыйласу» деп те атайды. Екі жақтың туыстары құда болғандықтарын жариялап, жақын араласа бастайды. Некелесуге даярлық сол күннен басталады. Атастыру мен той арасы 6 ай немесе 1 жыл болуы мүмкін. Құдаласқан екі жақ бірлесіп жас жұбайларға жасау жинап, үй салып береді.

XVIII ғасырға дейін Рейланда жерінде немістер қызды жеребе ойынына салатын болған. Жеребе ұрысқа түскен қыз еріксіз ұзатылып кете барады. Неміс қыздары әке-шешесіне мұңын шағып өлең айтатын болған. Яғни, бұл қазақтардағы сынсу өлеңіне ұқсас. Аукционға түскен қызға жігіт бір тілім нан ұсынады. Қыз нанды қабылдап, жігітті шығарып салуға қарсылық білдірмесе ол қыздың көнгендігі болып саналған. Кей жерлерде жігіт қызға ұнамаса, қыз оған бұршақ гүлін ұсынатын болған. Бұл гүл ел арасында ұнатпағандықтың белгісі саналған. [8]

Неміс халқының салты бойынша некелесудің бірінші күні жас жұбайлар төсегіне қуырылған тауық әкелінеді. Оны «некелік» немесе «махаббат асы» деп атаған. Немістерде жас жұбайларға нан ұсыну дәстүрі қалыптасқан. Бұл нанды «бақыт наны» деп атайды. Наннан ауыз тиген соң, қалған наннан квас жасайды, той кезінде жасалған сусынды қонақтарға ұсынады. Дәм татқан меймандар табакқа ақша салады. Бұл қазақтың беташарындағы ақша салу дәстүрімен сәйкес келеді. Күйеу мен қалыңдық көжені бір ыдыстан кезектесіп ішіп, махаббаттарының берік, таза – пәк болуын тілейді. Осылайша көжеден ауыз тиген соң, қалыңдықты ортаға алып шіркеуге неке қиюға барады. Бұл дәстүр қазақтың жас жұбайларына мешітке су ішкізу дәстүріне ұқсас. Немістерде жас жұбайлар тұратын үйдің ауласына құйрығына сыпыртқы байланған әтешті жібереді, ол сыпырған күйі өткен жерді тазалап өтеді. Бұл жас отауға жын-шайтан үйір болмасын деген ырым. Қазақстандағы немістерде жас жұбайларға «қышқыл не ащы капуста жегізу» рәсімі де бар. Оны жеудің мақсаты өмірдің ащы-тұщысын бірге көреміз деп серттесу болып табылады. Сондай-ақ қазақтың күйеу балаға төс тарту рәсімі сияқты күл салынған табакқа ақша салу рәсімі тұрғылықты немістерде де бар.

Неміс ұлты Қазақстанда өмір сүретін 130 асатын ұлт өкілдерімен тең дәрежеде өмір сүруге құқылы ерекше елеулі ұлттардың бірі. Қазақстандағы неміс диаспорасының саны бүгінде 200 мыңға жуық адамды құрайды. Өз ұлтының өкілдерінің саны бойынша немістер басқа этникалық топтардан аз екендігіне қарамастан, ұлттық мәдениет орталықтары саны және өткізіп жүрген жұмыс сапасы бойынша олар алғашқы орындардың бірінде. Жалпы, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған кезден бастап, бүгінгі күнге дейін Қазақстандағы неміс диаспорасының табиғи өсім көрсеткіші төмен болған жоқ. Алайда немістердің тарихи отанына оралудың салдарынан тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда немістердің саны күрт азайды деуге толық негіз бар.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздік алған уақыттан бастап, өзге этнос өкілдеріне қорған бола білді және өзінің жергілікті қазақ халқынан кем көрген жоқ. Әрине, мұның барлығы қазақ халқының санасында қалыптасқан қонақжайлылық пен кеңпейілділіктің бір көрінісі болып табылады. Қазақстан басшылығы немістердің көші-қон процестріне айрықша назар аударып, Германиядан Қазақстанға қайта оралуға мәжбүр болған неміс диаспорасының өкілдеріне Қазақстанда өмір сүруіне рұқсат берді. Қазіргі таңда, Қазақстандағы неміс диаспорасы қазақ халқымен тығыз және бейбіт өмір сүріп келеді және өз кезегінде олар да тәуелсіз Қазақстанның гүлденуіне өзіндік үлестерін қосуда.

<http://el.kz/m/articles/view/content-18268> «Қазақстандағы немістердің мәдени құндылықтары»

Асылбеков М.Х. Актуальные проблемы исторической демографии Республики Казахстан.

Назарбаев Н.Ә. Этносаралық және конфессияралық келісімнің қазақстандық үлгісінің негізін қалаушы. – Алматы: Жеті Жарғы 2006.

Акимбеков С. Как приняла Германия «казахстанских» немцев // Центральная Азия. – 2003. – 5 декабря

<http://rusdeu.narod.ru/org/kazakhstan/kazakhstan.html>. «Немцы в Казахстане. Проблемы истории и языка» - Д-р Л.

Найдич, преподаватель

1. О распределении прибывших немцев-переселенцев по колхозам Актюбинской области на 1941 г.

2. Ақтобе – центр духовного единства. – Ақтобе, 2010.

<http://el.kz/m/articles/view/content-18269> «Еліміздегі неміс диаспорасының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы.

Всероссийская перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР //

Demoscope.ru

АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫ МҰРАСЫ – МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСЫНДА

1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев құрған Қазақстан халқы Ассамблеясы 20 жылдық торқалы тойы 2015 жыл – Қазақстан халқы Ассамблеясы жылы болып бекітіліп, бүкіл ел тойлауда. Халқымызға тәуелсіздік зор қиындықпен, қайсар ағаларымыз бен қайтпас апаларымыздың қанымен келді. Тәуелсіздікке жету жолындағы талай қиыншылықты қазақ халқымен бірге мойымай басынан кешірген ұлт өкілдері, бейбіт елімізде тату тәтті жасампаздықты ту етіп өмір сүріп келеді. Әр ұлт өзінің төл мәдениетімен жергілікті халықтың мәдени өміріне тың серпілістер қосты. Осы мәдениетіміздің жарқын белгілерінің бір көрінісі музейлер хақында Президент Н.Ә. Назарбаевтың: «Жаңа әлемдегі Қазақстан халқының деңгейдегі дамуына мәдениеттің дамуы және басқа мемлекеттермен мәдени байланысы зор ықпал ететіндігі сөзсіз. Әлеуметтік мемлекет құру үрдісінде басты көңіл мәдени мұраны сақтауға, жаңғыртуға және оны насихаттауға бөлінеді. Музей ғасырлар шежіресі мен өмірдің рухани қазынасы дейтін болсақ, ендеше Қазақстанның өнерін, материалдық мәдениетін насихаттауда, оны дамытуда, болашақ ұрпақ үшін сақтауда, әрине музейлердің атқаратын рөлі зор екендігі анық» – деген сөзі музейлердің адамзат өміріндегі нақты бағасын беріп тұр [1, 3 б.]. Қазақ елі ежелден – көне өркениеттің, мәдениеттің ошағы. Білектің күші, найзаның ұшымен қорғаған ұлан-байтақ өлкемізде ата-бабаларымыздың еңбектерінің арқасында материалдық және рухани мәдениет құрылды, олар бізге археологиялық бірегей ескерткіштер түрінде, көптеген ежелгі қалалардың, қорғандардың тұрақтары және т.б. ретінде жетті. Сондықтан, біздің осы мақаланы жазудағы негізгі мақсатымыз – халқымыздың баға жетпес бай мұрасын сақтау, қорғау мен насихаттаушы музейде Алаш қозғалысы мұрасын экспозицияда көрсету, өлке тарихының танымал тұлғаларын таныстыру мен қатар қызығушылығын ояту жолдарын қарастыру.

Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі 1932 жылы 7 қарашада политехникалық музей ретінде ашылған. Музейдің ашылуына Ленинград политехникалық музейі көмек қолын созды, тау-кен машиналары әкелініп, өлке материалдарымен бірігіп экспозиция құрды. 1938 жылы облыстық өлкетану музейі болып өзгертіліп, заманына сай табиғат, тарих, социалистік құрылыс бөлімдері ашылды. 1964 жылы 17 қыркүйектегі ҚазКСР Мәдениет Министрлігінің бұйрығымен музей тарихи-өлкетану болып өзгертілді. 1999 жылы мұражай «Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражайы» КМҚК болып қайта құрылды [2, 125 б.]. Музейдің экспозициясы әр жылдарда заман талабына сай жаңартылып отырды. 2010-2011 жылдары музей «Жол картасы» бағдарламасы аясында реэкспозиция жұмыстары жүргізілді. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінің әр залдың ғылыми тұжырымдамасы және тақырыптық-экспозициялық жоспары жасалды. Музей экспозициясын құру турасындағы Ғылыми кеңестің отырысында: «музей экспозициясының көркемдік безендіруін талдау; әр залға ғылыми қызметкер мен ғылыми кеңестің мүшелерін бекіту; екінші қабаттың залдарының атын өзгерту; жинақтау және ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу», – деген тарауларды талқылап, нақты тапсырмалар берілгендігін көреміз [3]. Ғылыми кеңесте мәдениет басқармасы басшылығы және қызметкерлері, Қарағанды облысының суретшілер мен дизайнерлер одағының мүшелері, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің ғалымдары, тәуелсіз сарапшылар, музей ғылыми қызметкерлерімен бекітілген ғылыми тұжырымдамасында екінші қабаттағы №6 зал «XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары», №9 зал «XX ғасырдың 30-50 жылдардағы қазақ зиялыларының тағдыры» деп өзгертілді [3]. Тарихымызды ұлттық көзқараспен жазып жатқанымыз – Алаш ұлт қайраткерлері аңсаған Тәуелсіздіктің жемісі деп айта аламыз. Алаш қозғалысы мұрасы реэкспозиция жұмыстарынан кейін жаңғыртылған, жаңа технологиялармен жабдықталған «XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары» залының экспозициясында көрсетілген [4, 4 б.]. Музейдің «XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары» залы Алаш қозғалысы тарихына арналған Қазақстанда бірегей экспозиция болып саналады. Алаш ұлт қайраткерлерін зал композициясымен «сегіз қырлы, бір сырлы» деген халық даналығымен ұштастырған. Азаттық күрес жолындағы негізгі рөлді Алаш ұлт қайраткерлері атқарды. «Алаш мұрасы» сериясын жарыққа шығарушы авторлар ұжымы: «Алаш (ежелгі түрік сөзі – бауырластар, қандастар, туыстар) – көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. Орта ғасырлық және одан ерте кезеңдегі деректерде қазақтың өз алдына ел болып хандық құрғанға дейінгі ежелгі тайпалардың ортақ атауы. Алаш сөзі қазақ атауының баламасы ретінде берілген. «Атамыз – Алаш, керегеміз – ағаш» деген қазақ халқы ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресінде ежелгі Алаш ұғымына қайта оралып, оны бостандық пен бірліктің ұраны етіп алды. Соның дәлелі ретінде «Алаш қозғалысы», «Алашорда», «Алаш» деген ұғымдарды атауға болады. «Алаш азаматы» деу қазақ халқының ауыз бірлігіне, елдің, жердің тұтастығына меңзейді», - деген анықтама береді [5, 28-29 бб.]. Алаш қайраткерлерінің консалидациясы қазақ саяси партиялары мен ұлттық өкімет құрылуына әкелді. Ұлттық зиялы қауым өкілдері отаршылдыққа қарсы күресті басқарды.

«XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстары» залының кіре берісіне қарсы «Қарқаралы үндеухатын жазу» суретін салған [4, 4 б.]. Суретте үндеухаттың авторлары: құқық магистрі Ж.Ақбаев, ғалым-экономист А.Бөкейханов, демократ-ағартушы А.Байтұрсыновтар Қоянды жәрмеңкесінің фондында бейнеленіп берілген. 1905 жылы 26 маусым күні Санкт-Петербургке, Ресей Министрлер комитеті төрағасына жолданған Қоянды жәрмеңкесінде даярланып, 14500 (екінші дерек – 12767) кісі қол қойған атақты үндеухаттан Алаш қозғалысы тарихи бастауын алады деп қорытындыласақ [6, 97 б.]. Филолог Қайрат Сақ осы ғылыми тұжырымды негізге алып Алаш публицистикасының тарихын Қоянды үндеухатымен байланыстыра қарастырады [7, 77 б.]. Экспозицияда үндеухат орын алған. Үндеухаттың талаптары: «...шаруаларды орталық губерниялардан жер аудару тоқтатылсын, қазақтарға діни басқарма құрылсын, цензура жойылып, қазақ тілінде ресми іс-қағаздары ендірілсін, қосымша сот ендірілсін; Мемлекеттік Думаны шақыру жобасын дайындауға арналған жиналысқа қазақтар қатыссын», – делінеді [4, 4 б.].

Қазақ халқының ұлт азаттық көтерілісін XX ғасыр басында Алаш ұлт қайраткерлері көтерілісті қарумен емес, жаңа әдіс – қазақ ұлтының сана-сезімін ояту, қоғамға тың ой-пікір мен жаңа идеялар және көзқарастардың қалыптасуына сара жол ашты. Тәуелсіздік жолында мерзімдік баспасөз арқылы күреске шықты.

Экспозицияда 1916 жылы 25 маусымдағы патша жарлығы, ол бойынша барлық бұратана халықтардан 19-43 жас аралағындағы ер адамдар алынуына байланысты Қазақстанда тұтанған көтерілістің негізгі ошақтары Жетісу мен Торғай өңірлеріне қатысты құжаттар және көтеріліске қатысушылардың қарулары көрсетілген. Алаш ұлт қайраткерлері «Қазақ» газеті арқылы көтеріліске шықпауға, өйткені мұздай қаруланған әскерден қырылып қалатындығын жазып, халқын ескертумен болды. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс жеңіліс тапқанымен де, қазақтардың ұлттық сезімінің, саяси белсенділігінің өсуіне әкелді.

Экспозицияда Алаш партиясының заңды мұрагері, қазақтың тұңғыш ұлттық мемлекеті 1917 жылы желтоқсанның 5-13 күндері аралығында Орынбор қаласында жалпықазақтың ІІ съезі Алашорда ұлттық үкіметі құрылып, жабық дауыс беру нәтижесінде Әлихан Бөкейхан – Ұлт Кеңесінің Төрағасы болып сайланғандығы көрсетілген [6, 329-333 бб.]. Осы Алаш партиясы жайында Ханкелді Әбжанов: «Торлаған тұманнан жол таппай тұрған халқын өрге сүйреген күш Алаш қозғалысы еді. Саяси мәдениеті әлемдік деңгейге көтерілген, кәсіби даярлығы заманының сұранысына сай, адамгершілік-имандық қасиеттері ұлы даланың сан ғасырлық құндылықтарымен суғарылған Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Ж.Ақпаев, М.Шоқай, Б.Қаратаев сынды дүлдүлдер бастапқыда осынау қозғалыстың тұлғалық-интеллектуалдық әлеуетін сомдаса, іле-шала Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, С.Сейфуллин, Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, С.Лапин, тағы басқалар әрлендірді. Қ.Кемеңгерұлының 20-шы жылдар басында Ә.Бөкейханды білімімен Еуропаның таңдамалы оқымыстыларына тең түсіп құрдас болған деуінде тарихи шындық бар. Әлекеңдер мен Ахандардың сарқытын ішкен М.Әуезов, көзін көрген С.Сейфуллин кейінде бірі әлем әдебиеті классиктері қатарынан орын алса, екіншісі қазақ әдебиетіндегі социалистік реализм тәсілінің негізін қалаушы ретінде тарихқа енді. Біз бұл жерде саяси және таптық ұстанымдары әр қилы азаматтарды бір қауымға бекер топтастырып отырған жоқпыз. Әңгіме олардың бәрі ұлтшыл, ұлтжанды, ұлты үшін білімі мен білігін, күш-қуатын жұмсағанында, тіпті құрбандыққа барғанында», – дейді [8, 5 б.]. Осы ойдан түйетініміз, алып орыс империализміне халқымызға тән батырлық пен ерлікке сай, қазақ ұлтына деген шексіз махаббаттың арқасында қасқайып қарсы шыққан Алаш ұлт қайраткерлерінің фото суреттері, этикеткалары (өмір сүрген жылдары, атқарған қызметі), сол заманның қолданыста болған көлемді экспонаттары қойылған. XX ғасыр басындағы жоғарыда аттары аталған зиялылар әр қайсы жеке ұйым, сол ұйымның өз баспасөзі болып, ішінара сынасқанымен, бірақ бәрінің көздегені бір мақсатқа жету жолдары әр түрлі болды. Ол мақсат – өзін-өзі басқаратын, ұлттық мүддені қорғайтын мемлекет құру.

Алаш ұлт қайраткерлерінің алдыңғы және кейінгі буынының ойлаған ойы, іске асырамын деген армандары үзілмей жеткен тарихи сабақтастығын «XX ғасырдың 30-50 жылдардағы қазақ зиялыларының тағдыры» залынан көрініс тапқан [4, 6 б.]. Зал экспозициясында 1937-1938 жылғы жаппай репрессия құрбандары, XX ғ. 30-жылдары КарЛаг (Қарағанды лагерлер жүйесі) тұтқындары, XX ғ. 50-жылдардың ортасындағы СтепЛаг (Дала лагері) Кеңгір көтерілісі, XX ғ. 30-жылдардың аяғындағы АЛЖИР (Отанын сатқан опасыздардың әйелдеріне арналған Ақмола лагері), 1959 жылы 1-3 тамыз күндері Теміртау қаласындағы қанды қырғындарға қатысты мұрағаттық құжаттар мен фортосуреттер, тұтынған заттары көлемді экспонаттармен көрсетіліп берілген. Өлкенің шығармашыл зиялы қауым өкілдерінің қуғын-сүргінге ұшырауына байланысты экспозицияда көрініс тапқан.

Кеңестік кезеңдегі Тәуелсіздікке жету жолында, Алаш идеясынан нәр алған Қарағандыда «Елін сүйген ерлер партиясы» құрған Бүркіт Ысқақов, Махмет Темірұлы, Айтбай Нәрешов, Рамазан Нәрешов, Қалиев Жекен, Азанбаев Мұстақым, Аманқұлов Адырбектер және дамуы кезеңінде Жаппар Өмірбеков, Бейсембай Жақсылықов, Зейнолла Әбілдин, Жамбыл Рүстемов және шарықтау кезеңінде Зейнолла Игілікұлы, Кәмел Жүністегі және «ЕСЕП» идеясынан шыққан «Жас қазақ» ұйымы мүшелері Кәрім Сауғабай, Мақсым Омарбекұлдары турасында тұңғыш рет музей қызметкерлерінің жемісті жұмысы

арқасында стационарлық экспозицияға қойылып және ғылыми айналымға енгізілді [9, 73-81 бб.].

Тарих пен музей егіз ұғым, болашаққа тағылымды тарих, құнды жәдігерлер мұрасын қалдырайық. Музей қашанда өз заманына қызмет етуге тиісті. Жаңа ғасырда музей экспозициясының құрылымына жаңаша ұлттық көзқарас қалыптастырып, халқымыздың әлі де болса, талай жерде көміліп жатқан тарихын «тірілтіп», өз дәрежесін де ел игілігіне пайдалану, әлемдік деңгейдегі музейлер қатарына көтеру музей қызметкерлерінің басты мақсаты.

1. Алға ұмытылған Қазақстан (мәтін): аймақаралық (Атырау және Қызылорда) көрмелер каталогі. – Алматы, 2010. – 87 б.
2. К.Т. Темірғалиева, Т.Т. Аршабеков Тарих және музей монографиялық зерттеу музей қорынан. – Қарағанды, 2007. – 168 б.
3. КМҚК «Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейі», №1-6/128 Ғылыми кеңестің облыстық музей экспозициясын құру хаттамасы. – Қарағанды, 2011. 07.10.
4. Нұрмағанбетов Е.Н., Темірғалиева К.Т. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музей жол көрсеткіші. – Қарағанды: Express, 2011. – 36 б.
5. Алаш. Алашорда. Энциклопедия. Құраст.: Ғ.Әнес, С.Смағұлова7 – Алматы: Арыс, 2009. – 544 б.
6. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 368 б.
7. Сақ Қ. Қазақтың тірі я өлі болу мәселесі // Мәдени мұра. – 2011. – №7 (34).
8. Әбжанов Х. Алаш қозғалысындағы ұлттық идея эволюциясы // XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары: (Алаш қозғалысының 90-жылдығына арналған ғылыми-практ. конф. материалдары). – Қарағанды, 2008. – 296 б.
9. Жағыпар Ә.Б. Алаш арыстары идеясы – ЕСЕРП партиясын құру // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. – 2014. – № 3(75).

**Ж. Исабеков, ғылыми қызметкер,
ҚР Мемлекеттік орталық музей, Алматы қ.**

МІНІС АТЫН БЕКІТУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘБЗЕЛ АТАУЛАРЫ ТУРАЛЫ (ҚР МОМ коллекциясы негізінде)

Дәстүрлі ортада мініс атының ер-тоқым, жүген, нокта сынды әбзелдерімен қатар, осы мақалаға арқау болып отырған шідер, тұсамыс, өре, кісен, ат арқан сияқты мініс атын бекітуде қолданылатын әбзелдерді жасауға шеберлер ерекше көңіл бөлген. Аталмыш әбзелдер туралы қазақ этнографиясында өзіндік орны бар Ә.С. Тәжімұратов [1], Х. Арғынбаев [2], С. Қасиманов [3], Д. Шоқпарұлы [4] сынды ғалымдар еңбектерінде кездеседі. Сонымен қатар этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбаевтің жетекшілігімен және ғылыми редакторлығымен жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық энциклопедия томдарында мініс атын бекітуде қолданылатын әбзелдердің әрқайсысына жеке-жеке мақала арналып, тың материалдармен жан-жақты толықтырылып жазылды [5].

Осы мақалада қарастырылатын мініс атын бекітуде қолданылатын әбзелдің бірі – *шідер*. Ол атың алдыңғы екі аяғы мен мінер жақ (аттанар жақ) артқы аяғынан салынады. Шідер негізінен үш балақтан тұрады. Оның алдыңғы екі аяққа салынатын бөлігі – тұсау және жылқы тірсегіне қарай келетін бөлігі – өре немесе оқпан аталады. Сонымен бірге шідердің жылқының алдыңғы екі жіліншігіне, артқы тілерсегіне (шідерлік) бекітілетін бастары – балақ деп аталады. Әр балақта алақандары, тиегі және баулары болады. Шідерге тиек тобылғы секілді қатты ағаштан, мүйізден, қайыстан, темірден әзірленеді. Шідер көбінесе қылдан, қайыстан, сонымен бірге балақтардың арасын шынжырмен байланыстырып жасалатын болған. Жасалған материалына байланысты қайыстан өріліп, түйіліп, ызылып жасалғаны қайыс шідер, қылдан есіліп жасалғаны қыл шідер, шынжыр қосылып жасалғанын шынжырлы шідер деп аталады. Ал жасалу жолына қарай өріп жасалғаны өрме шідер (өрімі бес, алты, сегіз секілді өрім түрлері), түйіп жасалғанын түйме шідер, қайыстан ызып жасалғанын ызба шідер делінеді [3, 92 б.].

Осындай шідердің бірі ҚР МОМ қорында КП 961 нөмірімен сақтаулы. Оның үш балағы мен өресі, баулары жеке-жеке қайыстан төмендегідей жолмен әзірленген. Артқы аяққа салынатын алақаны қайыстан таспа күйінде бүтіндей бір қарыстай қалдырылып, қалған бес қарысы, бес таспа етіліп өрілген. Сондай-ақ бүтін қалдырылған алақанының сыртқы жағына қайыс қабатталып, екі жиегі жөрмеп тігілген. Ал алақан ұшының астыңғы, үстіңгі жағынан қиықша (үш бұрышты) пішінде тілінген қайыстан тиек тігілген. Алақан мен өрімнің жалғасқан тұсынан ұзындығы бір сүйемдей, жіңішке етіп тілінген таспадан *балақбау* тағылған.

Ал оның алдыңғы екі балағы бірдей етіп жеке-жеке өріліп дайындалған. Балақтардың атың тұсарлығына келетін алақаны жарты қарыстай тілінген күйінде бүтіндей қалдырылып, қалған екі қарысы өрілген. Сонымен бірге өрім алақаны сыртына қарай ортасынан бүктеліп, алақан ұшына өрім ұшы түйістірілген. Түйісіп келген алақан мен өрімнің асты-үстінен тиек ретінде қиықшаланып тілінген екі қайыс кесіндісі қойылып, таспамен тігілген. Ал алақанның төменгі жағынан жіңішке тілінген таспадан *бау* тағылған. Келесі алдыңғы балақ та дәл осындай тәсілмен дайындалған. Бірақ мұны өріп

болғаннан кейін, алдын ала тұйықталып тігілген балақ өрімінің арасынан өткізіп алған. Ол екі бүктеліп қайыс қиықшаларынан тиек тігіліп, бау тағылған. Бұдан ары тұсаудың, яғни екі балақтың түйіскен арасынан, алдын ала артқы аяқты жалғастыратын өре өрімі екі қарыстай өткізіліп, кері қайтарылып қос қабатталып, өрімнің арасынан ұшы өткізіліп барып астыңғы жағынан түйілген. Шідердің жалпы ұзындығы 117 см.

ҚР MOM қорындағы қайыстан және қылдан жасалған шідер түрлері (КП 961; КП 21451)

Сонымен қатар ҚР MOM қорындағы шідердің келесі бірі қылдан жасалған (КП 21451). Шідердің алдыңғы екі балағы ұзындығы екі қарыстай етіп, екі басы тұйықталып ақшыл және қоңыр түсті қылдан есілген. Оның тұйық болып келген екі басына жуандығы бармақтай болатын тиек өткізілген. Қара қылдан ұзындығы екі жарым қарыс, екі басы тұйықталып әзірленген балақбау, тең ортасынан бүктеліп, тұйық екі басы шідер балағына өткізілген. Ал екінші балақтағы бау да дәл осындай тәсілмен дайындалған. Артқы балағы мен өресі біртұтас әрі ұзын етіліп екі тін болып ширатылып, оның тұйықталған басына алдыңғы балақ тиектері сияқты тиек өткізіліп, шідер тұсамысының (алдыңғы екі балақтың) тең ортасынан шалынып алынып, кері қарай (артқы балақ бауға қарай 4 қарыстай) төрт тін болып есілген. Бұл жағына да алдыңғы балаққа тағылғандай қара қылдан есіліп бау тағылған. Ұзындығы 84 см [5, 750–751-бб.].

Сонымен бірге дәстүрлі ортада қолданыста болған келесі әбзел – *тұсамыс*. Ол аттың жүрісін шектеу үшін, алдыңғы екі аяғының тұсарлығынан салынады. Тұсамыс қайыстан, жіптен дайындалады. Қайыстан өріліп дайындалған тұсамыс өрме тұсамыс, жасалған материалына байланысты қайыс тұсамыс, ал жіптен қарапайым етіп жасалғаны тұсау жіп делінеді. Қайыстан дайындалған тұсамыстың екі балағында тиегі және балақбаулары болады. Кейбірде тұсамыстың екі балағы қайыстан әзірленіп, олар бір-біріне ортасынан шынжыр немесе темірмен жалғанады.

ҚР MOM қорындағы тұсамыстың (КП 26317/10) екі балағы тұйық етіліп қайыс таспадан әзірленіп, оның тұйық бастарына ағаш тиек бекітілген. Ал екі балақ бір-біріне ортасынан өріліп қосылған. Алақанның өріммен жалғасқан жеріне *балақбау* тағылған.

ҚР MOM қорындағы тұсамыс түрлері (КП 26317/10; КП 26362)

Тұсамыстың келесі бірінің (КП 26362) екі алақаны ұзындығы екі жарым қарыс, жалпақтығы екі-үш елі болатын қайыстан дайындалған. Қайыс ортасынан бүктеліп, оның тұйық келген басына жуандығы саусақтай, ұзындығы 9 см болатын ағаш тиек өткізіліп, таспамен тігілген. Алақанның келесі басы сыртына қарай бүктеліп, ортасынан тесіліп, жалпақтығы бір елі, ұзындығы екі қарыс болатын қайыстан, тиекке тиектелетін балақбау тағылған. Тұсамыстың екі балағы бір-біріне арасы бір қарыстай алшақ етіліп, жіңішке жұмыр темірмен екі оралып қосылған.

Мініс атын бекітуге қолданылатын әбзелдің келесі түрі – *өре*. Оның аттың жіліншігін орап келетін екі ұшындағы бөлігі *балақ*, олардың арасын қосып тұрған ұзын бөлігі оқпан деп аталады. Бұның шідерден айырмашылығы өреде тек екі балақ болады. Яғни, алдыңғы аяққа салынатын балақ біреу ғана, ал біреуі артқы аяққа салынады. Өре негізінен қайыстан өріліп, қылдан ширатылып немесе екі балағы қайыстан бүтіндей бөлек-бөлек дайындалып, олар бір-біріне шынжыр арқылы біріктіріліп те жасалады. Кейде арнайы дайындалған өре болмаған жағдайда атты өрелеуге аттың шылбыры немесе

шідері пайдаланылады. Бұндай жағдайда шідердің алдыңғы екі балағы аттың алдыңғы бір аяғына қосылып салынады [5, 49 б.].

Тұсамыс сияқты малдың алдыңғы екі аяғына кілттеніп салынатын әбзелдің келесі бір түрі – *кісен*. Оны ат иесі ұсталарға арнайы тапсырыспен соққызатын болған. Сонымен бірге атты арқандап бекітуге арналған ұзын арқан – *ат арқан* делінеді. Ат арқан мықты болуы үшін ерте кезде оны қойдың жүніне жылқының құйрық-жалының қылын, ешкі қылшығын қосып ширататын болған.

Дәстүрлі ортада мініс атын бекітуге пайдаланылатын әбзелдердің жасалуына айырықша мән берілген. Қазірге кезде аталмыш әбзелдерді дәстүрлі үлгіде жасау былай тұрсын, олардың кейбірінің атауының өзі ұмыт болды десе болады. Сондай-ақ шідер, кісен сияқты әбзелдерді айтпағанның өзінде, қарапайым тұсамыстың өзінің жасалуы қарапайым болып, оған жалпақ ремень, шпагат секілді заманауи материалдар пайдаланылады.

-
1. Тәжімұратов Ә. С. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 96 б.
  2. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.
  3. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 б.
  4. Шокпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. – Алматы: Алматыкітап, 2007. – 272 б.
  5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 5-том. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: Азия Арна, 2014. – 840 б.

**А.К. Кембаева, магистрант 2 курса,
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы.**

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОЛЛЕКЦИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ РК: ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ В ДОСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Центральный Государственный музей Республики Казахстан – один из крупнейших музеев не только Казахстана, но и всей Центральной Азии. Археологическая коллекция Центрального Государственного музея РК включает в себя памятники материальной и духовной истории Казахстана. Коллекция формировалась в результате многочисленных археологических экспедиции, проходивших как на территории нашей республики, так за ее пределами. Выставка древней и средневековой истории Казахстана представлена за счет коллекции известных исследователей и археологов, таких как И.А. Кастанье, Н.Н. Пантусов, К.А. Акишев, Х.А. Алпыспаев. В настоящее время в нее входят более 15 тысяч экспонатов, относящихся к эпохам камня, бронзы и средних веков [1]. Многие из них являются просто бесценными памятниками истории и культуры Казахстана.

Основной частью археологической коллекции музея являются материалы, собранные И.А.Кастанье в начале XX века. Она включает в себя артефакты эпохи ранних кочевников и средневековья. Особое место в коллекции И.А. Кастанье занимают золотые изделия из Второго Покровского кургана, исследованного в 1911 году в Уральском уезде [2].

Членом Туркестанского кружка любителей археологии Н.Н. Пантусовым была собрана обширная коллекция археологических предметов, представляющих огромный интерес для истории Жетысу. Наиболее ценная ее часть – это собрание несторианских камней с тюрко-сирийскими надписями, свидетельствующих о существовании христианства на территории Жетысу в XIII-XIV вв. [3].

Еще одним членом Туркестанского кружка любителей археологии являлся В.В. Каллаур. Им были собраны исключительно важные материалы, касающиеся средневековой истории Казахстана. Письменные заметки, исторические артефакты являются неотъемлемой частью археологической выставки музея [4]. В 1867 г. по поручению Археологической комиссии известный русский востоковед П.И. Лерх исследовал Туркестанский край. Он осмотрел развалины сырдарьинских городов Сауран, Сыгнак, побывал на ряде городищ Таласской долины, произвел раскопки на городище Джанкент. Кроме регистрации, тщательного описания средневековых городищ П.И. Лерх сделал выборку письменных известий о них, дал анализ и комментарий к этим извлечениям. Данные материалы по праву являются частью коллекции, характеризующие богатую историю средневекового Казахстана [5]. Кроме ТКЛА значительную роль в археологическом изучении Казахстана сыграли созданные в начале XX в. Западно-Сибирский, Семипалатинский и Оренбургский отделы Русского географического общества, Оренбургская ученая архивная комиссия.

В итоге, в XIX – начале XX вв. был накоплен богатый фактический материал, в некоторой степени проведена его систематизация. Предпринимались также меры и по охране древностей. Многие из памятников того времени ныне уничтожены, разрушены, и лишь благодаря энтузиазму первых исследователей наука располагает сегодня сведениями о них. Материалы, предметы и артефакты

собранные членами РГО и хранящиеся в музее по праву являются доказательством интересных исторических процессов протекавших на территории Казахстана.

После революции 1917 г. археологические исследования были продолжены, но уже на государственной основе. Соответственно увеличение экспонатов и артефактов в музее было продолжено. В 1919 г. в Санкт-Петербурге была создана Академия истории материальной культуры, а в 1920 г. в Ташкенте – Туркестанский комитет по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы (Туркомстарис). Таким образом, было положено начало учету, изучению, сохранению памятников древности. В 1930-х гг. оживляется деятельность научных учреждений Казахстана. Регистрацию памятников, учет случайных находок и небольшие раскопки осуществляет непосредственно Центральный музей Казахстана. В печати появляются статьи о городище на р. Коксу и о памятниках Семиречья. Материалы, полученные при раскопках так же станут частью коллекции. Одно из важных мест в археологических работах 30-х годов занимают экспедиционные исследования в Семиречье, организованные Институтом истории материальной культуры (ИИМК АН СССР) совместно с Казахским филиалом Академии наук под руководством А. Н. Бернштама. За четыре предвоенных полевых сезона Семиреченская археологическая экспедиция провела широкую разведку и стационарные раскопки на ряде городищ. По результатам широкомасштабных раскопок на городище средневекового Тараза и обследования памятников его окружи была предложена периодизация археологического материала этого района, намечены основные этапы развития города, определены пути становления его окружи. Для археологии Казахстана это был первый опыт комплексного историко-археологического изучения средневекового города. Как показало время, подобный опыт можно назвать положительным, так как археологическая разведка проходила так же со сбором фактического материала и исторических артефактов, которые впоследствии стали частью археологической коллекции музея [6].

С учреждением в 1946 г. Академии наук в Казахстане большинство археологических работ в республике стал проводить Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Центр тяжести археологических исследований с этого времени переносится в Алма-Ату, формируется отдел археологии, первым руководителем которого стал А.Х. Маргулан. В отдел археологии были приняты и включились в активную работу Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова, А.Г. Максимова, а позднее К.А. Акишев, Г.В. Кушаев, А.М. Оразбаев, М.К. Кадырбаев. В целом, 1946 г. стал началом качественного нового этапа в развитии археологии Казахстана. Первой, созданной отделом, археологической экспедицией, стала Центрально-Казахстанская (ЦКАЭ), возглавленная А.Х. Маргуланом. До настоящего времени ЦКАЭ ведет систематическое изучение древностей Сары-Арки, которые всегда отличали не только территориальные масштабы, но и широкий хронологический диапазон исследуемых памятников. Экспедиция обнаружила, обследовала и раскопала стоянки эпохи неолита и энеолита, поселения и могильники андроновской и дандыбай-бегазинской культур, погребальные сооружения VII-I вв. до н. э., курганы тюркского времени, средневековые городища и поселения. А.Х. Маргулану удалось доказать, что в средние века Центральный Казахстан был не только страной кочевников, но и одним из центров оседлой и городской культуры. Здесь, в долинах Нуры и Сарысу, в предгорьях Улутау были обнаружены остатки средневековых поселений и городищ, которые являлись Центрами ремесла, торговли и земледелия. Многие из городов и селений являлись и центрами производства металлов – меди, олова, серебра, бронзы, золота. И хотя археологические раскопки проводились непосредственно на территории Центрального Казахстана, большинство артефактов обнаруженных во время раскопок попали и в Центральный Государственный музей. Данные материалы представляют богатую историю вышеуказанного региона с момента появления здесь человека вплоть до образования Казахского ханства.

Второй крупной экспедицией послевоенных лет стала Южно-Казахстанская, возглавляемая А.Н. Бернштамом и Е.И. Агеевой (ЮКАЭ). Итогом ее работ явилось обследование, картографирование и хронология большой группы городищ и поселений в Отрарском оазисе, на северных склонах Каратау, в долине Сырдарьи. Изучение топографии городищ и классификация керамики позволили выделить узловые культурно-исторические этапы городской культуры, выявить направление торговых и этнополитических связей со Средней Азией. Большинство керамических материалов, обнаруженных во время экспедиции вошли в состав керамической коллекции археологического фонда музея [7]. С 1947 г. начинает работать Восточно-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством ленинградского ученого С.С. Черникова. Основной задачей экспедиции стало выявление и исследование памятников, расположенных в зоне затопления в связи со строительством Усть-Каменогорской и Бухтарминской ГЭС. Здесь были зафиксированы многочисленные памятники от эпохи неолита до средневековья, получен материал, характеризующий историческое прошлое Восточного Казахстана. Было выявлено большое количество памятников эпохи сарматов и средневековья и накоплен богатый вещественный материал, который так же стал достойной частью археологической коллекции музея.

В целом, конец 1940-х, - 1950-х гг. ознаменовался широким размахом археологических исследований. Они охватили почти все основные регионы Казахстана и включили в сферу исследований памятники самого разного хронологического диапазона Среди важных открытий этих лет – стоянки палеолита на

юге Казахстана, курганы саков и усуней в долине р.Или, наскальные рисунки в урочище Тамгалытас. В это время были начаты раскопки могильника Бесшатыр на р. Или; катакомбных погребений на Сырдарье, в урочище Чардара; закончены раскопки на цитадели Баба-Аты. В 1960-1970-х гг исследовались могильники тасмолинской культуры, а в урочищах Тасмола и Нурманбай – андроновские памятники. В это же время было обследовано 30 поселений эпохи бронзы. Среди них – Атасу, Ортау, Бугулы, Аксу-Аюлы, Байбола, Жамантас, Тагибай-Булак. Большой интерес представляют бронзовые котлы с ножками, выполненными в виде стилизованных ног копытных животных. Уникальными являются котел со скульптурным изображением туловища архара на изгибах ножек, жертвенник с изображением 16 барсов и сцены терзания волками лежащего в центре чаши горного козла, ритуальный сосуд с фигурами и головой дикого кабана, деталь украшения котла в виде скульптурного изображения пары архаров с крыльями и обруч котла, имитирующий рога копытного животного. Оригиналы вышеуказанных артефактов представлены широкой публике в центральном музее [8].

В 60-е гг. также продолжались работы по изучению памятников саков и усуней в Семиречье. В монографии, посвященной культуре саков и усуней Илийской долины, К. А. Акишев рассмотрел вопросы происхождения саков и сакской культуры, дал хронологическую классификацию наконечников стрел. Знаменательным событием казахстанской археологии, имеющим мировое значение, стало открытие захоронения «Иссык», находки из которого дали новый импульс изучению культуры саков, их мифологии, искусства, письменности, социального строя. В центральном музее представлен уменьшенный макет Иссыкского кургана. Кроме того коллекция представлена золотыми бляшками и пластинами, которые также были обнаружены в кургане [9].

Памятники сакской культуры Центрального Казахстана, обследовались М.К. Кадырбаевым. Ценнейшие находки сарматского времени были сделаны в Западном Казахстане, в Лебедевском могильнике. Копии артефактов так же представлены в археологической коллекции центрального музея [10]. В 1970-1980-х гг. археологические экспедиции были продолжены. Фонды музея были пополнены материалами и артефактами со всей республики. Таким образом, можно сделать вывод, формирование непосредственно археологической коллекции музея было начато членами Туркестанского кружка любителей археологии. Был собран огромный материал, отражающий историю преимущественно Южного Казахстана и Семиречья. Данные материалы остаются основными источниками при написании многих научных работ и в наши дни, так как, большинство объектов и памятников, зарегистрированных членами ТКЛИА прекратили свое существование и не дошли до наших дней. Кроме карт, описаний и схем, членами ТКЛИА был собран и фактический материал в виде артефактов. Именно они стали первичной основой археологической коллекции будущего музея.

С момента образования Советского союза интерес к истории нашего края не утихает. Повсеместно создаются научные центры, академии наук, археологические экспедиции, которые направляются во все области республики. В результате был собран материал, наиболее полно отражающий историю Казахстана с момента появления здесь человека, вплоть до падения Казахского ханства. Монографии, труды историков, археологов советского периода до сих пор остаются образцом для показания. В полевых экспедициях были собраны образцы керамики средневекового Казахстана, орудия труда эпохи палеолита, мезолита и неолита, обнаружены останки средневековых городов и поселений. Богатый материал стал свидетелем неординарной истории Казахстана. Артефакты, собранные советскими археологами являются по сути самыми ценными в археологической коллекции музея. Примером могут послужить древнее сакское городище Чиликты, Второго Покровского кургана, Жалаулинского клада, ювелирные изделия из погребения шаманки в Каргалы, серебряная посуда III в до н.э. – IX в.н.э. а так же пластины из знаменитого Иссыкского кургана.

1. Труды Центрального музея Республики Казахстан. – Т. 2. – Алматы: Ғылым, 2004.

2. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. 2-е изд. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2007.

3. Пантусов Н.Н. Из заметок о путешествии по Алтын Эмельской волости (Копальского уезда Семиреченской области). Этнографические материалы. – Казань, 1902. – С. 222-225.

4. Каллаур В.Д. Древние местности Аулиеатинского уезда на древнем караванном пути на запад Аулие-Аты к границе Чимкентского уезда // ПТКЛИА. – Ташкент, 1899. – № 4.

5. Лерх. П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – СПб.: Типография императ. акад. наук, 1870. – 39 с.

6. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины: Историко-археологический очерк. – Алма-Ата, 1941.

7. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН КазССР. – 1950. – № 67. Серия археологическая. – Вып. 2.

8. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1979.

9. Акишев К.А. Курганы «Иссык». – М., 1978.

10. Кадырбаев М.К. Курганские некрополи верховьев р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984. – С. 84-93.

МУЗЕЙДЕГІ ЭКСПОЗИЦИЯ ІСІН АҚПАРАТТАНДЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Қазіргі әлемдік ақпараттық кеңістікте музей саласына жаңа технологияларды енгізу, оның барлық бағыттарын ақпараттандыру маңызды болып табылады. Музей саласын заман ағымына сай технологияландыру және ақпараттандыру ісі музейлердегі дәстүрлі қызмет аясының кеңейе түсуіне, жұмыс түрінің мейлінше оңтайландырылуына алып келеді. Музей жұмысының басты бағыты музейлік экспозиция болып табылады. Музейдің экспонаттары негізінде құрылатын көрме жұмысының негізгі бағыты музей қор коллекциясындағы материалдық және рухани мәдениет заттарын экспозициялауға бағытталады. Музейлердегі экспозициялық-көрме жұмысы құрылымына қарай тұрақты және уақытша болып екіге бөлінеді [1, с. 430].

«Экспозиция» термині латынша «expositio» (көрсету), кең мағынада кез-келген заттар жиынтығын арнайы көрсету ұғымын береді. Музейтану саласында «экспозиция» ұғымы біртіндеп қалыптасып, XIX ғасырдың соңында жаппай қолданысқа енді. Бүгінгі күні музейтану ғылымында қолданылып жүрген экспозицияның қарапайым анықтамасы – музей жинағының көрсетуге арналған бөлігі. Бүгінгі музей экспозициясын музей заттары мен басқа да экспозициялық материалдарының тұжырымды (ғылыми және көркемдік) ойлау тұрғысында біріктірілуінің біртұтас заттық-кеңістіктік жүйесі деп түсінуге болады [2, 54 б.]. Музейдің экспозициясын құруда кеңістіктің аумағы басты рол атқарады. Кеңістіктің аумағына қарай тарихи-хронологиялық, кешенді-тақырыптық, тақырыптық-репрезентативтік, өзара себеп-салдарлық байланыс принциптері басшылыққа алынады.

Музейдің экспозициялық қызметінің бағдары мен бағытын толық ашып көрсетуге келесідей қызметтер кіреді: а) экспозицияларды жобалау; б) техникалық және жұмыстық жобалау – экспозицияларды құрастыру; в) экспозицияларды бөлшектеу; г) экспозицияларды қайта бөлшектеу – тұрақты жұмыс істейтін экспозицияларды ішінара жаңарту.

Топтау тәртібі мен экспозициялық материалдарды ұйымдастыру экспозиция құрудың әдісін анықтайды. Мемориалдық көрмелерді құру кезінде тарихи тұлғаның жеке заттары жетіспеген жағдайда суретшілер музей қорынан сол кезеңге қатысы бар заттарды пайдаланады. Осы арқылы олар сол уақыттың рухын жеткізеді, экспозициялық кешеннің тарихи деректілігін көрсетеді. Осылайша, музей экспозициясын құру кезінде келесідегідей қағидаларды пайдаланады: ғылымилығы, заттылығы, тарихи-хронологиялық және кешенді-тақырыптық қағида.

Қазіргі таңда музейлерді модернизациялау ісінде музейді жеке сайттар мен соңғы үлгідегі технологиялармен қамтамасыз ету заман талабы болып отыр. Ең алдымен музейлер келушілердің санын арттыру үшін интернетте өздерінің жеке сайттарын кең қолданысқа енгізуі тиіс. Бұл халықты интернет арқылы музейге тартудың бірден бір жолы. Бүгінгі таңда музейлердің жеке сайттарында экспозициялық залдарын таныстыратын виртуалды 3-D турлар жүйесі іске қосылған. Кез келген интернет қолданушы музейлердің сайттарына кіріп, музейдің экспозицияларымен еркін таныса алады. Бүгінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық музейі, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Ә.Қастеев атындағы Мемлекеттік өнер музейі сияқты ірі музейлер өздерінің жеке сайттарына ие [3-4]. ҚР Ұлттық музейінің сайтында Аудиогид құралы, Ықылас атындағы музыка музейінің электронды экскурсоводы арқылы онлайн түрде экскурсия тыңдауға да мүмкіндік бар.

Музейлер қолданысқа енгізілген жеке сайттарын жаңа материалдармен үздіксіз толықтырып, сайт безендірілуін, жылдамдығын жетілдіріп отыруы шарт. Интернеттегі сан алуан материалдарды пайдаланып, келушілерге қызықты болатын өнімдерді шығару керек, видеокамера сынды құралды, «9-студия» секілді алуан түрлі компьютерлік бағдарламаларды қолданып, өз коллекциялары мен қызметтерін электронды жеткізудің оңтайлы жолдарын дайындауы тиіс. Яғни, кез келген музей өзіне сайт жасамас бұрын мәліметтер базасын топтастырып, оны мүмкіндігінше толықтырып отырғаны абзал. Өйткені бір жақты ғана берілген ақпараттар легі оқырманды жалықтырып жібереді, әсіресе жылдар бойы бір ғана мәлімет берілсе, онда бұл сайт қызықсыз болып қалады. Сондықтан да егер өз сайттары болған жағдайда, музей қызметкерлері сайтқа кірушілерді тіркеп, белгілі кезеңдерде олардың өсу, құлдырау динамикасын бақылап отырулары керек.

Аудиовизуальды қатынастарды дамыту үшін де бірінші кезекте мәліметтер базасы жасалуы тиіс. Онда әрбір электронды тасымалдаушыға өз коды түсірілуі керек, тиісті қорапшаларға салынып, олардың сыртына коды қайталанып жазылғаны ләзім. Мамандар материалды сканерлеу, сандық фотоға түсіру, видеоматериалдарды мультимедиалық суреттемелерге бейімдеу секілді қызметтермен айналысып, бұл бағыттағы жұмыстарды жолға қоюлары тиіс [5]. Сонымен қатар аудиовизуальды өнімдерді дайындаған кезде, олардағы сапаға, дыбысқа және бейнелік материалдарға ерекше көңіл бөлінгені абзал. Өйткені, бұлардың барлығы өнімнің тағдырына тікелей әсер етеді. Егер белгілі бір видеобейнені музыкамен көркемдеу керек болса, онда ол тақырыпқа сәйкес музыкалық шығарма болғаны жөн.

Жаңа технологиялар экспозициялауды көркемдеп, әрбір экспонатқа қосымша мәтіндік және

суреттік түсініктеме беріп, виртуалды көрме ұйымдастыруға және қордағы экспонаттар жайлы толық мәлімет алуға мүмкіндік береді. Қазіргі заман музейлерінде сенсорлы ақпараттық киоскілер экспозиция мазмұнын ашатын электронды көмекші немесе ақпарат беру жүйесі қызметін атқарады.

Қазіргі заман музейлерінің жұмысы сан қырлы және үнемі жетілдіріліп отыруды талап етеді. Заманауи музейлердегі мультимедиялық және презентациялық техникасының қарқынды дамуының бір бағыты бүгінгі таңда музей саласында кеңінен қолданылуынан көрінеді, сонымен қатар көрмелерде және арнайы арт-инсталляцияларда кездестіруге болады. Бұлардың қатарына мультимедиялық проекторлар, сұйықкристалды панельдер, интерактивті тактайшалар, арнайы жарық түсіруші экрандар, 3D қондырғылар, интерактивті столдар, аудио-видео стол кітаптар, аудиогид, сенсорлы киосктер, смартфондар, т.б. жаңа ақпараттық технологиялар жатады. Бұлардың диапазондық мінездемелік көрсеткіштері кең ауқымды болғандықтан оны пайдалануда ыңғайлы екенін байқаймыз, бұл технологиялар үлкен бөлме немесе шағын бөлме болмасын оның қаншалықты жарық, не қараңғылығына қарамастан қолданылады [6; 7, с. 27-29].

Қазіргі заманғы музей технологиясында сенсорлы ақпараттық киоскілерді қолданысқа енгізудің музей үшін де, тұтынушы үшін де маңызы зор. Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық технологиялардың дамуы, музей саласына цифрлі жүйелерді енгізуге әкеліп, музей өзінің келермендеріне қажетті ақпаратты осы технологиялар арқылы ұсынады:

– Аудиогид (механикалық экскурсовод) – экскурсия мәтінін немесе жекелеген түсіндірме және бағыт беруші мәтіндерді жүзеге асыру үшін музей экспозициясына пайдаланатын автоматты дыбыс шығаратын жүйе;

– Голограмма – жарық сәулелері әсерімен табиғи көлемін жасайтын жарықты сезінетін пленкадағы немесе пластинкада жазылған заттың көлемдік бейнесі. Голограмма музейде жоғары экспрессивтік қайта жасау ретінде пайдаланылады, себебі олар заттың нақты қатысуы иллюзиясын жасайды [2, 102 б.].

– Кинопроекциялық аппаратура – кинопленкада түсірілген фильмдерді көрсетуге арналған кешенді аудиовизуалды аппаратура. Оны музей экспозициясында арнаулы экспозициялық фильмдерді көрсету үшін және музей кинозалында – музейдің ғылыми-ағартушылық жұмысының тақырыбына сай ғылыми-көпшілік, оқу, қысқа және толық метражды көркем фильмдерді көрсету үшін пайдаланылады.

– Экспозициядағы кино – музей экспозициясындағы арнайы түсірілген немесе өңделген киноленталар – құжаттық, ойын, мультипликациялық слайд-фильмдер және диафильмдерді көрсету. Сонымен бірге, музейде бір кадрда арнайы түсірілген бірнеше тақырыпқа байланысты бейнелерді кең форматты экранды бір диапроекция немесе кинопроекциялық аппарат пайдаланылады. Экспозициядағы кино аудиовизуалдық құралдар болып табылады [2, 201 б.].

– Экспозициядағы фонограмма – экспозициялық материалдардан құрастырылған, визуалды қатарды толықтыратын және экспозиция тақырыбына сай жөнделген немесе арнайы жазылған дыбыс бағдарламаларын музей экспозициясында көрсету. Экспозиция фонограммасы негізінде экспозицияға түсіндірме беретін диктор мәтіні, музыкалды шығармалары, тарих және мәдениет ескерткіші мәртебесін айғақтайтын фрагменттер, барфоно-жазбалар фрагменті салынуы мүмкін. Экспозиция фрагментінің мазмұны экспозицияны жобалау барысында анықталады және сценарийде беріледі [2, 205-206 б.].

– Экспозициядағы техникалық құралдар – экспозицияға оның мазмұнын терең ашу, ақпараттандыруды ұлғайту, ырғақтылықты және көрушілікті қамтамасыз ету, қатысу жағын жақсарту, кіру мен қатысу мақсатында енгізілетін механикалық, электро немесе оптикомеханикалық, электронды немесе басқа құралдар мен жүйелер. Техникалық құралдар музей экспозициясын ғылыми қызметкерлер, суретшілер және инженерлердің жобалауы барысына да жасалады. Музей экспозициясында қолданылатын техникалық құралдарға экспозицияда қосалқы рөл атқаратын сериялы шығарылатын аудио-визуалды құралдар да кіреді: теледидарлық, кино-проекциялық, диапроекциялық, дыбыс шығаратын және жарық техникалық аппаратуралар. Одан басқа техникалық құралдарға экспонат рөлінде көрінетін көмекші техникалық құралдар да жатады: модельдер, макеттер, демонстративті қондырғылар, стенділер және т.б. [2, 205 б.].

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі соңғы заманауи технологиямен жабдықталған. Тарих залында орналасқан тоғыз экран арқылы 1917-1986 жылдар аралығындағы тарихи оқиғаларды қамтитын бейнефильмдер көрсетіледі. Залдағы интерактивті үстелдер келушілерге Тарих залының экспонаттары мен тарихи оқиғалар туралы мәлімет береді және осы кезеңде өмір сүрген ұлы қайраткерлердің өмірбаяндарымен таныстырады [3]. Этнография залының ортасындағы киіз үйдің төбесінде аспан бейнеленіп, оның айналасына айналмалы экран орнатылған. Осы экрандар арқылы музей қонақтары қазақ халқының дәстүрлі тіршілігінің әр саласынан сыр шертетін арнайы фильмдермен таныса алады. Аудиовизуалды тәсілдер көрерменге дәстүрлі табиғи-ландшафты аймақта орналасқан қазақ ауылына шын мәнінде келгендей әсер қалдырады, сонымен бірге қазақ халқының баға жетпес мыңжылдық мәдениетіне ортақтастығын сезіндіреді [8, 40 б.]. Сонымен қатар көрермен экраннан үлкейтіліп көрсетілетін (Glass Vision) бейнефильмнен дәстүрлі киіз үйдің құрылымы, оны құру мен орнату тәртібі туралы толық ақпарат алады.

Тәуелсіз Қазақстан залында үлкен LED – экрандар мен сенсорлық дүңгіршектерде тарихи фотоқұжаттар және материалдармен қатар тәуелсіздік жылдарындағы мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатында Қазақстан Республикасы Президентінің барлық Жолдауларының іске асырылуын бейнелейтін инфрографика көрсетілген [3].

Ықылас атындағы ұлттық аспаптар музейінде орнатылған интерактивті үстел қызметі қазақ халқының рухани мәдениетінің электронды базасын қамтамасыз етсе, интерактивті тақтаны қашықтықтан басқару арқылы ұлттық аспаптар дыбысын тыңдап, оркестр қызметін енгізуге болады.

Музей ісінде соңғы үлгідегі технологияларды енгізудегі басты мақсат техниканың көмегі арқылы халыққа экспозициялар мен көрмелерде қойылған экспонаттардың айқын көрінуін қамтамасыз етеді. Бұл өз кезегінде, музейге келушілердің қойылған экспонаттардың мәнін, атқарған қызметін тереңірек түсінуіне мүмкіндік береді. Яғни, музей коммуникациясын қазіргі заманауи технологиялармен жетілдіру үздіксіз жүргізілуі қажет.

Қорыта айтқанда, қазіргі таңда мәдени құндылықтарды сақтап, насихаттайтын музейлердің болуы адамдарды толық қағаттандырмайды, дәстүрлі музейлермен қатар адам дамуы индексіне әсер ететін, таным көкжиегін кеңейтетін музейлерді қоса қабат дамыту керектігін заман талабы дәлелдеп отыр. Қазіргі заманда жаңа көзқарастарды жүзеге асыру жолына түскен музейлер дәстүрлі идентификация, консервация және ағартушылық міндеттері көлемінен шығып, қоғам мен қоршаған орта өміріне қызу араласып, өз аясын кешенді ақпараттық бағдарламаларды жүзеге асырумен кеңейту керек. Қазіргі таңдағы ғылыми-теориялық қарекет музей ісіне басқаша көзқарастың болуын, яғни қазіргі өскелең қоғамның талаптарына сай биімделуін, музей ісін ұйымдастыруда түбегейлі бетбұрыстардың болуын, жаңа методологиялық көзқарастың болуын, музейлердің ғылыми-техникалық базасын қалыптастыруды, оны практикамен ұштастыруды талап етеді.

1. Юренева Т.Ю. Музееведение. Учебник для высшей школы. – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.
2. Ибраева А. Музейтану: тарих мамандықтарына арналған оқулық. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2013. – 251 б.
3. <http://astanamuseum.kz/>
4. <http://csmrk.kz/>
5. Андреева И.А. Информатизация в музее российской провинции: проблемы и решения // EVA, 98. – М., 1998. – С. 4-7.
6. Будко А. Модернизация. Схематизация опыта // Мир музея. – 2010. – № 4. – С. 34-37.
7. Какабаев Б. Формы экспозиционно-выставочных работ в современных условиях // Труды Центрального музея. – Алматы: Ғылым, 2004.
8. Әлімбаев Н. Қазақтың дәстүрлі тіршіліккамы мәдениетінің сан алуан салтанаты // Мәдени мұра. – 2014. – № 3. – 40-45 бб.

**Р.Ж. Орынбекова, ғылыми қызметкер,
Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражайы**

МУЗЕЙЛЕРДІҢ БҮГІНГІ АХУАЛЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Біз ғасырлар тоғысында, түрлі үлгідегі қоғамдар қалыптасқан, осыған орай адамдардың ой-өрісі сан өзгерістерге бейімделген кезеңде өмір сүрудеміз. Адам баласының жасампаздығында шек жоқ екендігін елімізде, әлемде болып жатқан саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістердің қарқыны дәлелдеп отыр.

Адамзат тарихының күре тамыры мәдениет болса, мәдениеттің күре тамыры – адам баласының ақыл-ойы мен қимыл-қарекеті дүниеге әкелген ғажайып рухани және материалдық құндылықтар. Қай халықтың болсын өзге ешбір ұлтқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзгеше тағдыр-талайын айқындайтын жәдігерлер. Олардың ұлт рухының тірегі, халықтық қасиеттері саналатыны да сондықтан.

Ұлттық сана мен ұлтжандылықты Қазақстан халқының бойына дарыту үшін Ұлы дала тарихын ұрпақ санасында тірілту керек. Осыған орай, ғылыми, ағартушылық-біліми, мәдени мекеме ретінде музейлердің рөлі өте зор. Кезінде Кеңес үкіметі өз идеологиясын халыққа насихаттау үшін мектептен тыс мекемелерге, соның ішінде музейлерге ерекше көңіл бөлген. Мұндай тәжірибе нәтижесіз қалған жоқ, тіпті өзінің айтарлықтай жемісін де берді. Музейлер өз экспозицияларында социалистік қоғамның жетістіктерін насихаттаушы «саяси-ағарту комбинатына» айналып, халық музейге экскурсияға келетін. Ендеше бүгінгі таңда музейлерді неге ұлттық сананы қалыптастыру мақсатында рухани мәдениетімізді жаңғырту орталығына айналдырмасқа. Ұлттық тарихымыз бен қайталанбас керемет мәдени туындыларымыз шоғырланған орда арқылы жастарымызды отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа тәрбиелемеске.

Музей – ел тарихы, ұлттың көне менталитеті, дүние жүзі мәдениетінің қайнар көзі тоғысатын жер. Себебі, музей қойылымдарына орналасқан әрбір мұраның астарында сол жеке мұра тарихы ғана емес, осыған байланысты болатын кез келген халықтың жүріп өткен ізі, тарихы жатыр. Демек, аталмыш тақырып қай тұсынан алып қарасақ та бүгінгі күн талабына сай зерттеуді қажет ететін өзекті, көкейтесті мәселе болып табылады. Музей ісіне байланысты жекелеген зерттеулер болғанымен, олар Қазақстан музейлерінің қалыптасуы мен даму тарихы жөнінде толыққанды, аяқталған ғылыми негіз бере алмайды. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы музейлер, ХХ ғасырдың 70-ші жылдарынан былай қарайғы музейлер тарихы, қайта құру жылдарындағы музейлердің жай-күйі, тәуелсіздік алғаннан кейінгі музейлер өміріндегі өзгерістер ғылыми зерттеу назарынан мүлдем тыс қалған. Мұндай жағдайдың өзі аталмыш тақырыпты зерттеу нысаны етіп алуды қажет етеді.

Музей ғылыми-зерттеу, мәдениет-білім мекемесі, ұлттың ұлттылығын айғақтайтын ерекше мәнді мемлекеттік атрибуттардың бірі. Музей саласында жинақталған әлемдік тәжірибенің тарихи-әлеуметтік логикасы өзін қастерлей білетін, ұлттық рухын іс жүзінде қадір тұтатын, өркендеген, өсем деген елдердің музейлерінде ғана қоғамдық сұраныс толық қамтамасыз етіліп, өзіндік сипат ала алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың: «Егемен еліміздің мәдени өмірінде музейлердің орны айрықша. Тарихымызды терең зерттеп, оның тәжірибесінен тағлым алу – Қазақстанда патриотизмді қалыптастырудың, Отанның лайықты азаматтарын тәрбиелеудің басты шарттарының бірі...» – деген сөздері музей қызметінің басты ұстанымы болуға тиіс [1, 95 б.]. Қазақстан жерінде алғаш музейлердің пайда болуынан, ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан 2006 жылға дейінгі аралықты қамтиды.

Бүгінгі музейлер жұмысының мүмкіншіліктері мен қиыншылықтары, музей қызметінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары мен болашағы баяндалады. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін музей саласы құрылымдық, саяси-идеологиялық, ұйымдық, түбегейлі өзгерістерді бастан өткерді. Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан үшін музейлер тек ғылыми-зерттеу, мәдени-білім мекемесі ғана емес, ол ұлттың ұлылығын айғақтайтын ерекше мәнді символ, мемлекеттік атрибуттардың бірі болып табылады. Музейлердің қатал идеялық-ақпараттық бағыттан арыла бастауы музей мен көрермен арасындағы қарым-қатынасты өзгертті. Музейлер көрерменге тек тәрбиелік әрекет нысаны емес, сұхбаттасушыға да айналды. Бүгінгі таңда республикамызда тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау саласындағы мемлекеттік саясаттың белсенді таратушысы болып табылатын музейлерді тамашалауға 1 млн. 300 мың адам келіп 20 мыңнан астам көрмелер мен дәрістер ұйымдастырылған. Кеңестік идеологияның қыспағында болған музейлерге бүгінгі күні мүмкіндіктер ашылып, оны жүзеге асыруда жағдайлар жасалып отыр. Осындай мүмкіндіктерге ие болып отырған Қазақстан музейлері ең алдымен, халықтың баға жетпес материалдық, рухани байлығын жинақтаушы әрі насихаттаушы, сол арқылы Қазақстан азаматтарының бойына отансүйгіштікті, патриоттық сезімді ұялатушы ғылыми, мәдени, біліми орда болуға тиісті. Жасалып жатқан игі істер де баршылық.

Халыққа қызмет көрсетіп келген музейлердің бұрынғы құрылымы өзгеріп, жұмыс бағыты түбегейлі қайта құрылды. Сонымен қатар, Тәуелсіздік тұсында өзінің көрнекілігі, болмыс-бітімімен ерекшеленетін музейлер дүниеге келді. Мәселен, Президенттік Мәдениет орталығы, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Музейі, саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған музейлер, халқымыздың аяулы тұлғаларына арналған мемориалдық музейлер мен музей-үйлер, ашық аспан аясындағы музей-қорықтар. Бұл музейлер бүгінгі тарихымыздың көрнектемесі ғана емес, азаттық, теңдік, тәуелсіздік үшін алысқан ата-бабаларымыздың сан ғасырлық күресінің шежіресі міндетін атқаруы тиіс.

Музейлерде мәдени мұраны ұлықтау – қазақстандық патриотизмді қалыптастырудың пәрменді тетігі болып табылады. «Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру барысына Қазақстан музейлерінің де өзіндік үлесі баршылық. Мәселен, еліміздегі ең ірі музейлердің бірі Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік музейі аталмыш бағдарлама аясында музей ісі, антропология, археология, этнография, деректану салалары бойыша ғылыми-қолданбалы жобаларды іске асыруда. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «Есік» және «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейлерін ұйымдастыру жұмыстары жай-күйінің қарастырылуы, ұлттық тарихымызға, оның ескерткіш-белгілеріне, жер бетінде қалған өрнек-іздеріне деген шынайы бетбұрысты, мемлекеттік мәртебедегі пайым биігін аңғартады.

Тәуелсіздік лебімен құрылып жатқан музейлердің тарихи сананы қалыптастыруда, ұлттық рухани-мәдени мұраны жинақтап, насихаттау мақсатын жүзеге асыру үшін жаңаша бағытта қызмет атқарып жатқандығы. Музейлердің тақырыптық-экспозициялық жоспарында «Тәуелсіз Қазақстан» атты көрнектемелік кешен пайда болды. Осыған орай, белгілі ғалымдардың қатысуымен Отандық музейтанудың теориялық-әдіснамалық негізі жасалып, музейлердің ғылыми тұжырымдамасы (концепциясы) құрастырылды. Тұңғыш рет музейлердің ғылыми тұжырымдасы кеңес кезеңінде қатып қалған маркстік-лениндік методология негізінде емес, еркін ойлау барысында Отан тарихының негізгі кезеңдері мен ерекшеліктерін, музейтану қағидаттары және ұстанымдарын сақтай отырып құрастырылды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін музейлер жұмысын қайта құру, жаңа музейлердің ашылуы және музейлердің тақырыптық-экспозициялық жоспарларындағы түбегейлі өзгерістер еліміздің егемендік

жолындағы күресінің нәтижесінде қол жеткізген еркіндігімізбен, елдігімізді баяндайтын жәдігерлермен баяндалуын талап етті. Қазақстан музейлерінің қалыптасуы мен даму тарихында тұңғыш рет «Мәдени мұра», «Мирас», «ҚР Орталық Мемлекеттік музейінің еңбектері» сынды музей басылымдарының дүниеге келуі, тарих тағылымы аясында тартымды, өнегелі материалдарды бұқараға жеткізуге мүмкіндік тудырып отыр. «Мәдени мұра», «Экспедициялар, зерттеулер», «Көнеден жеткен бір белгі», «Жауһар жәдігерлер», «Көрмелер туралы», «Тұңғыш Президент музейінен», «Өнегелі өмір» тағы басқа өзекті мәселелерді көпшілік назарына ұсынған басылымдардың ашылуы көңілге қонымды бастама.

Музей жұмысының компьютерленуі, жаңа технологиялық әдіс-тәсілдердің ендірілуі Қазақстан музейлеріне әлемдік кеңістікте өзінің лайықты орнын алуына мол мүмкіндіктер тудыруда. Музей қызметінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруда ірі орталықтанған музей ұйымдастыру мен музейлендірудің маңызы зор. Әлемдік деңгейде музей ұйымдастыру саласында әлдеқайда озық елдер жеткілікті. Ғаламда қайталанбас мәдениет ошақтары да аз емес. Парижде Лувр, «Құдай ана ғибадатханасы», Эйфель мұнарасы, Германияда Дрезден галереясы, Испанияда Прадо, Санкт-Петербурда Эрмитаж бар [2, 125 б.].

Тәуелсіздік алғаннан кейін астананың ауысуымен Елордасы Астана қаласында ҚР Тұңғыш Президентінің музейі, ҚР Президенттік Мәдениет орталығы, Алтын және бағалы металдар музейі сияқты салалық жаңа құрылымдық негізде музейлер бой көтеріп, халыққа қызмет атқарып жатыр. Дегенмен, аса ай тарихы мен мәдениеті бар қазақ халқы үшін мәңгілікке қызмет ететін өз Лувры, Эрмитажы қажет. Бұл музей қазақ халқының бүкіл тарихын өз қойнауында шоғырландыруы және әлемдегі дамыған мемлекеттерімен етене байланыс жасау арқылы қазақ халқының сан ғасырлық көшпелі өркениетінің қайталанбас туындыларын паш етуге тиіс.

Музей қызметінің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі бағыттарының бірі туризмді дамыту. Республиканың мәдени әлеуетінде қордаланған өзекті мәселелерді шешуде музейлердің ықпалы жоғары. Қазақстан Республикасы бәсекеге қабілетті және табыс түсіретіндей индустриясын жасау үшін жеткілікті әлеуетке ие. Біріншіден, елдің геосаяси тұрғыдан орнығуы тиімді, Батыс пен Шығыс арасындағы халықаралық туристік коммерциялық ағындар әрілі-берілі ағылып жатыр. Екіншіден, бұл жерде көшпелі және отырықшы егіншілік өркениеттерінің ежелден өзара аралас-құралас болуын сипаттайтын бірегей тарихи-мәдени мұра шоғырланған. Үшіншіден, туристер мен тәуіп етушілер үшін қызығушылықты тудыратын нысандар зороастримдік, буддалық, христиандық, мұсылмандық жәдігерліктер мол. Төртіншіден, Ұлы Жібек жолының бойында көптеген тарихи, археологиялық архитектуралық жәдігерліктер (ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұра тізіміне енген Түркістандағы Қожа Ахмет Яссауи кесенесі, Алматы облысындағы ашық аспан аясындағы Тамғалы-тас және т.б.) туристерді қызықтырмай қоймайды. Сонымен қатар, «Әзірет Сұлтан» мелекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, «Ұлытау» тарихи-мәдени және табиғи қорық-музейі, «Отырар» мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, «Жидебай-Бөрілі» тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық қорық-музейі, «Ордабасы» ұлттық тарихи-мәдени қорық-музейі, «Тамғалы» тарихи-мәдени және табиғи қорық-музейінің туризмді дамытуда әсері зор.

Музей ісі қоғамдық іс-әрекеттің ғылым, білім беру, тәрбие, мәдениетке қатысы бар ерекше саласы болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан бері қарай республика көлеміндегі музейлер саны 17,3%-ға артуда. Музейлердің басым көпшілігі (89,8%) мемлекеттік, қалғандары жеке меншікте. Ауылдық жерде 70-тен астам музей (40,5%) шоғырланған [3, 152 б.]. Сондықтан музейлердің бәсекелестікке қабілеттілігін артыру ісін дамыту мен жандандыру бүгінгі күн талаптарына сай ұйымдастырылуы қажет.

Музей жұмысын дамыту барысында біріншіден, музей ісін түбегейлі қайта құру; екіншіден, музей қорларындағы жәдігерлерді сұрыптай отырып, мәселелік-хронологиялық тұжырымдарға негізделген жаңа экспозициялар құру; үшіншіден, жәдігерлерді жан-жақты зерттеу арқылы ақпараттық маңыздылығын арттыру; төртіншіден, экскурсоводтың қызметін жаңашаландыру, түрлендіру жолдарын қарастыру; бесіншіден, техникалық құрал-жабдықтарды, ақпараттық кеңістікті музей ісінде тиімді пайдалану арқылы көрермендерді музейге тарту; алтыншыдан, музейлердің тәрбиелік мақсаттарына сай музейлік педагогиканы дамыту; жетіншіден, музейлік бизнес, маркетинг және менеджмент мәселелеріне назар аударып, музей ісінде аталған жаңалықтарды енгізуге мүмкіндіктер беру тұстарына ерекше көңіл бөлінуі тиіс [4, 78 б.].

Тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау, зерттеуде қор коллекцияларын толықтыру ғылыми-зерттеушілік, археологиялық және этнографиялық экспедициялардың маңызы зор. Далалық экспедициялық жұмыстар арқылы ақпараттық құндылыққа ие болатын материалдар музей қорларына жинақталуда. Бірақ, қаржыландырудың жетіспеушілігінен жергілікті жерлерде музей қызметтері тиісті деңгейде жүргізілмей отыр. Мәселен, ғылыми экспедицияларды ұйымдастыруда, мәдени құндылықтарды зерттеу және насихаттауда, музейлердегі жәдігерлерді сақтау және есепке алуда, тарихи-мәдени және табиғи құндылыққа ие заттармен қорды жасақтауда, олардың тиісті дәрежеде сақталуында, жәдігерлерді жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын сапалы жүргізуде қиыншылықтар туындап отыр [5, 82 б.].

Қазақстанның мәдениет саясатындағы стратегиясының мәні демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құрудың конституциялық міндетімен анықталған. Ол этностық төлтумалықты дамыту және елдің ұлттық-мәдени көпқырлылығын сақтау, сондай-ақ осы негізде тұрақты қоғамдық-саяси ахуалы бар өңір ретіндегі елдің беделін нығайту басым міндеттер болып табылатын демократиялық мәдениет саясатын жүзеге асыруға бағытталған. Ұлттық заңнамада мәдениет саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидағтары айқындалған. Олар: мәдени құндылықтарды жасаудағы, пайдаланудағы және таратудағы құқықтар мен мүмкіндіктер теңдігі; мәдениет саласындағы монополистік үдерістерге жол бермеушілік; қоғамның мәдени әлеуетінің өсуін қамтамасыз ететін инновацияларды қолдау, мәдениетті қаржыландыруда бюджеттік, коммерциялық және қайырымдылық бастауларды ұштастыру; мәдениет саласында халықаралық ынтымақтастыққа жағдай жасау, соның ішінде ұлттық мәдениеттің біртұтастығын сақтаудың бір факторы ретінде шетелде тұратын отандастармен мәдени байланысты дамыту.

1. Қазақ мәдениеті. – Алматы: Аруна, 2005.
2. Құлкенов М., Отарбаев Р. Жәңгір хан. – Алматы: Өлке, 1992.
3. Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану. – Алматы: Раритет, 2001.
4. Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Рауан, 1994.
5. Ибраева А.Ғ. Қазақстан музейлері: тарих және тағылым. – Астана, 2012.

**М.Д. Абаева, магистрант 1 курса,
КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы**

МУЛЬТИМЕДИА В МУЗЕЙНОМ ДЕЛЕ

Стремительное развитие информационных технологий, дает четкую установку музеям занять активную позицию в области внедрения цифровых систем. Новейшие технические средства позволяют расширить возможности экспозиционера в показе экспоната. Современный музей все шире использует компьютерные технологии в экспозиционной и выставочной деятельности. Это является современным продолжением интерпретации музейных «инсталляций», когда посетитель не только знакомится с произведением искусства, но и получает информацию, читая этикетки, аннотации, объясняющие выставку или экспозицию.

Мультимедийные компьютерные системы можно рассматривать как современный уровень подачи информации посетителю, обеспечивающий быстрый и удобный поиск. А также, предоставление большого объема текстовой информации, возможность одновременной подачи различных типов информации, показ никогда не выставляемых произведений, но не только. Они часто являются дополнением экспозиции, обеспечивают погружение посетителя в идею выставки, объясняют концепцию экспозиции.

Что такое мультимедия? Мультимедия (multi – много, media – среда, т.е. много сред) – это одновременное использование различных форм представления информации и ее обработки в едином объекте-контейнере [1, с. 27]. Другими словами, мультимедия является современной компьютерной информационной технологией, позволяющей объединить в единой информационной среде различные типы данных, таких как текст, графика, фотография, анимация, видео, звук. В настоящее время это одно из наиболее перспективных и популярных направлений информатики, цель которого – создание продукта, содержащего синтез изображений, текстов и данных, сопровождающихся звуком, видео, анимацией и другими звуковыми и визуальными эффектами с механизмами интерактивного управления [2, с. 114].

Что может дать мультимедия музею в его работе не с «виртуальным», а реальным посетителем музея, пришедшим в музей на реальную экспозицию или выставку? Мультимедия обеспечивает: свободу выбора для посетителя; вовлечение посетителя в игру, активное участие в выставке; показ явлений и процессов, которые трудно наблюдать в реальной жизни; ориентацию в музейном пространстве. Анализируя повсеместное использование мультимедиа в экспозиции, надо отметить следующие проблемы: мультимедиа может отвлекать внимание посетителя от реально выставляемых объектов; мультимедиа может поощрять не принятое в музее поведение; мультимедиа может конфликтовать с нетехнической атмосферой экспозиции; мультимедиа может раздражать тех посетителей, которые не являются компьютерно грамотными [2, с. 116].

Посещение музея, если вспомнить привычную схему – это просмотр коллекций в залах с экскурсионным обслуживанием. Часто работа экскурсовода заключается в проговаривании заученного полуторачасового текста с некоторыми вариациями. Начинает казаться, что работает «живое радио». С развитием современных технологий ситуация с информационным обслуживанием посетителей постепенно начинает меняться.

Успех компьютерных технологий, на выставке зависит от понимания преимуществ и ограничений

мультимедийных инсталляций. Концепция и разработка выставочных мультимедийных программ для посетителя должна рассматриваться с взаимодополняющих друг друга точек зрения: с точки зрения содержания музейной выставки и точки зрения на мультимедийную инсталляцию, которая представляет собой отдельный выставочный объект. Мультимедийные программы, обычно устанавливаемые в информационном киоске рядом со входом на экспозицию, выполняют следующие функции: поисковые, то есть посетитель получает общую информацию об экспозиции, из каких частей она состоит, какие временные выставки можно в данный момент посмотреть, знакомится с принципами организации экспозиции, улучшается его физическая ориентация в музее перед началом посещения [1, с. 125]. Сенсорные киоски, должны рассматриваться как дополнительное информационное средство которую дает посетителю музейный консультант. Они должны быть разработаны так, чтобы посетитель получал информацию не перегружаясь дополнительными сведениями [4, с. 122].

Уже во многих музеях появились аудио-гиды – достойная замена традиционному экскурсионному конвейеру. Во-первых, там зачитана поставленным голосом необходимая информация, часто с музыкальным сопровождением, во-вторых, ее можно прослушивать любое количество раз, задав нужную громкость. В-третьих, это облегчает работу экскурсоводов, профессиональные навыки которых должны явиться эксклюзивным продуктом в списке предлагаемых музеем услуг, а экскурсия – стать своего рода семинаром, где будет вестись не монолог, а диалог об искусстве. Иначе нет смысла вызывать «живого» специалиста, чтобы только послушать голос. Можно записать однажды его экскурсию, а потом слушать сколько угодно. Ценность живого общения заключается в обмене мнениями. Аудиогиды могут быть установлены перед входом на экспозицию в отдельно отведенном помещении или в специально выгороженной зоне или в самой экспозиции [1, с. 35].

В крупных музеях появились информационные компьютерные стенды, где можно изучить хранящиеся там аудио и видео файлы, содержащие исторические справки о коллекциях. Но поскольку мы живем в мире непрерывного потока информации, необходимо постоянно дополнять и обновлять музейные ресурсы. Средства мультимедиа позволяют это сделать. Автоматизированные компьютерные системы появляются не только в специально отведенных зонах, а постепенно проникают в залы – поясняют представленные на выставках экспонаты. В киосках уже стали привычными CD-ROMы, печатные каталоги. Все большие выставки сопровождаются демонстрацией кинофильмов, звуковыми эффектами. Средства мультимедиа используются для расстановки акцентов в сценарии монтажа выставок и экспозиции [2, с. 118].

В музеях все больше появляются не только единичные объекты, а целые мультимедийные экспозиции, которые дарят незабываемые впечатления и удивляют сочетанием материальных и виртуальных сред. Специально созданные аудио, видео и мультимедийные программы, технические возможности которых позволяют почувствовать себя в «другой» реальности, предстают перед посетителями наряду с традиционными музейными экспонатами. Интерактивные технологии, интегрируясь в музейную среду, создают новые огромные ресурсы для ее жизнедеятельности, открывают новые способы передачи информации посетителям. Они помогают решать организационные (функциональные, конструктивные, эстетические) задачи не только внутри музея, но дают возможность получить свое виртуальное пространство, создавать свои представительства в сети – увеличивать тем самым число реальных посетителей, а также привлекать внимание виртуальных гостей [3, с. 100-101].

Для создания мультимедийной среды музею нужны специалисты широкого профиля, способные структурировать информацию, а также создавать проекты и вести их контроль с научной, так и с дизайнерской сторон одновременно. От профессиональных дизайнерских решений зависит степень воздействия выставочных коллекций на зрителя. Используя неограниченные возможности мультимедийного оборудования можно реализовывать самые смелые проекты и идеи. Но надо понимать, что медиадизайнер создает не просто красивый образ, решая эстетические, конструктивные и функциональные задачи. У дизайнера есть еще воспитательная, образовательная, коммуникативная функции, определяющие общечеловеческий культурный уровень [2, с. 119].

Мультимедийные системы обеспечивают посетителя ясными и яркими рассказами по выбранным темам с использованием аудио-визуальной информации, которая улучшает понимание идеи выставки, экспонатов: простым методом взаимодействия посетителя и компьютерной системы, позволяющим посетителю быстро находить интересующую его информацию; дополнением выставки материалами, которые по разным причинам не могли в нее войти; дополнительными ассоциативными материалами, отображающими данное явление, направление в искусстве [4, с. 155].

Разработки компьютерной графики и технологии виртуальной реальности дают возможность музеям организовывать высокоэффективные чувственные ощущения. Эти ощущения, которые могут включать высокую степень взаимодействия экспонатов и посетителя, являются теми эмоциональными зацепками, которые повышают зрительский интерес и включенность посетителя в экспозицию. Ввод мультимедийных систем в экспозицию сейчас является практическим вопросом для многих музеев. Однако, этот процесс должен быть частью подхода к модернизации выставки или экспозиции, и должен компенсировать недостатки или неполноту выставки. Это не должно быть результатом доступности

технологии или технологической моды. Обычно оценка выставки (с помощью социологических опросов посетителей) указывает на одну из следующих проблем, которые можно решить с помощью использования мультимедиа: цель выставки недостаточно ясна посетителю, организационная схема непонятна, посетители не могут запомнить информацию, полученную на выставке в течение длительного времени. Иногда мультимедийная технология является оптимальным решением этих проблем. Однако, при ее внедрении не стоит забывать и о традиционных формах работы с посетителем. Часто успешные выставки должны использовать «традиционные методы», не используя мультимедиа [3, с. 122].

Мультимедийные системы для посетителя могут иметь различные формы. Это и интерактивные киоски на временной выставке, и специальные информационные зоны, интегрированные в музейную компьютерную сеть, дающие возможность посетителю работать с мультимедийными базами данных по различным коллекциям, и мультимедийные инсталляции, полностью интегрированные в выставочное пространство, и музейные гиды, позволяющие ориентироваться в музее, и ролевые игры или симуляционные установки [4, с. 158].

Разработка эффективной образовательной мультимедийной системы для посетителей требует тщательного взаимодействия различных музейных служб: социологов, музейных экспозиционистов, искусствоведов, музейных педагогов и компьютерных специалистов. Использование мультимедийной технологии в музее должно быть вызвано не тем, что это модно и современно, а тем, что это наиболее адекватно отвечает образовательной музейной миссии [2, с. 121].

Одним словом, мультимедийные компьютерные системы это современный уровень подачи информации посетителю, обеспечивающий быстрый и удобный поиск, предоставление большого объема текстовой информации, возможность одновременной подачи различных типов информации, показ произведений. Они часто являются дополнением экспозиции, обеспечивают погружение посетителя в идею выставки и объясняют концепцию экспозиции.

---

1. Ноль Л.Я. Компьютерные технологии в музее. – М., 2007. – 204 с.

2. Галлеев Б.М. Компьютер и искусство // Человек. – 2001. – № 4. – С.114-125

3. Киссель О., Потапенко Н. Эволюция музейного мультимедиа: опыт Русского музея // Журнал «60 параллель». – 2007. – № 4 (27). – С.100-109.

4. Музей будущего: информационный менеджмент. Сост. А.В. Лебедев. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 315 с.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС / ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Әлімбай Нұрсан. Қазақтың әдет-ғұрыптық құқығының терминологиялық мәселелері: этнокогнитологиялық аспект	3
Жумагулов К. Т. Материальная культура гуннов в археологических исследованиях ученых Германии	13
Худяков Ю.С. Вооружение и военное искусство древних номадов саяно-алтая в скифское время	15
Жолдасбаев С. Хантаудағы Жәнібек ханының қыстауы	18
Kilinçkaya Mehmet D. Zihniyet değişiminin temeli olarak alfabe, dil ve tarih inkilâbi.....	21
Жұмаділ А.Қ. «Бес қаруды» зерттеу тарихынан	26
Төлеубаев Ә.Т., Шағырбаев М.С. Жоңғар қақпасынан табылған ортағасырлық қалаларды дерекнамалық тұрғыдан сәйкестендіру мәселелері	28
Елеуов М., Арынов Қ. 2014 жылы ортағасырлық Үтіртөбе қаласына жүргізілген қазба жұмыстары	34
Бейсенов А.З. Әбдіманап Оразбаев және орталық Қазақстандағы қола, ерте темір дәуірлері бойынша зерттеулер	37
Кәрібаев Б. Б. Қазақ хандығының негізін құраған тайпалар	43
Кожя М. Новые данные о культовых сооружениях г. Туркестан	46
Омаров Ф.Қ. Ұстазым – Ә.М. Оразбаевтың ізімен.	51

СЕКЦИЯ I. АРХЕОЛОГИЯ

Марсадолов Л.С. Археологическая дата большого Берельского кургана (к 150-летию начала исследования)	55
Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Образ А.М. Оразбаева в отечественной науке и вопросы археологии сакской культуры Сарыарки	60
Кушкумбаев А.К. К вопросу об осадном искусстве монгольской эпохи	66
Уәли Н. Арша жазуы туралы	68
Ксенжик Г.Н. Методы использования картографических документов XIX – начала XX вв в научных исследованиях по этнологии, археологии и истории Казахстана	70
Омаров Ф.Қ., Сагындыкова С.Т. Солтүстік Қазақстанның ерте темір дәуірінің зерттелу тарихы	75
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Эшбекова Г.У., Саутбекова А.Ғ. Шыңғыстау өлкесінің жер-су атаулары	78
Пилипенко С.А. Железная защитная пластина – гастагна – из средневекового погребения в Кузнецкой котловине.	80
Чаргынов Т.Т. Археологические раскопки стратифицированного памятника Курама в 2014 г.	83
Петров П.Н., Белтенев Ж.М. Некоторые вопросы денежной реформы в великой Монгольской империи в правление хана Угедея.....	87
Абдыканова А., Табалдиев К., Чаргынов Т. Шого К. Памятник эпохи мезолита Айгыржал 2: результаты археологических исследований 2014 года	91
Балтабаева К.Н. Кималь Акишев – выдающийся ученый, воин, патриот	97
Horváth Veronika, Szabó Géza. Scythian age scale armour from the tumulus at Regöly	100
Сихымбаева К.Б. Антропологическая характеристика казахов в системе некоторых тюркоязычных народов Евразии	105
Дүйсенғали М.Н., Қуандық С.Р. Новые экземпляры длинных мечей с территории Актюбинской области	110
Бисембаев А.А., Хасанова М.К. Бусы из раннекочевнических погребений бассейна реки Илек	111
Мамиров Т.Б., Амантаев Н.А. Батыс Қазақстан палеолитінің зерттелу тарихы	113
Амелин В.А., Мамедов А.М. Монументально-культовые памятники ранних кочевников севера Актюбинской области	114
Бисембаев А.А., Мырзағалиев Е.Р. Батыс Қазақстанның орта ғасырлық көшпелілерінің қазіргі кезеңде зерттелуінің негізгі бағыттары (1991 – 2014 жж.)	116
Мурғабаяев С.С., Бахтыбаев М.М., Малдыбекова Л.Ж. Исследования на «усатом»	

кургане из комплекса Карасууйр II	121
Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В. Мотыги в обрядах племен эпохи бронзы Центральной Азии	125
Талеев Д.А., Тастанова А. Шымкент қаласы мен оның маңындағы ортағасырлық қалалардың зерттелу тарихы	129
Усачук А.Н. Костяные и роговые «лопаточки»: поиски предназначения	134
Чубур А.А. Обработка бивня на верхнепалеолитической стоянке Быки 1: технология, планиграфия, типология	138
Шабашов А.В. Тюркская гидронимия низовий Буго-Днестровского междуречья. Днестровско-Куяльницкое межлиманье	141
Кипиев М.Қ. Қазақстандағы археологиялық ескерткіштерді зерттеу: материалдық мәдениет тарихы мемлекеттік академиясының экспедициялары бойынша (XX ғ. 20-30 жж.)	145
Айтқұл Х.А., Өсеров Т.О. Оңтүстік Қазақстан өңірінің – қола дәуірі ескерткіштері	150
Бикұмарұлы Ө. Моңғол Алтай жартас сұлба суреттері	154
Ақымбек Е.Ш. Көзе өндірісі және оның ерте орта ғасырларда Шу-Талас өңірлерінде дамуы	158
Амиров Е.Ш. Подвески-костыльки из могильника Каратума (к расширению серии из долины р. Или)	163
Дубягина Е.В. Керамический материал и применение ангоба в IX-XI вв. в Средней Азии	166
Әубәкір А. Көне Түрік ғұрыптық кешендерінің этномәдени функциясының кейбір мәселелері	168
Нұрмұханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Джасыбаев Е.А., Қиясбек Ғ.Қ. Алмалы ауылы аймағының ортағасырлық кезеңгі олжалары	174

СЕКЦИЯ II. ЭТНОЛОГИЯ

Каратаев О.К. Кыргыздардын уруулук эн тамгалары жана функциялары	177
Квилинкова Е.Н. Курбан «Аллахлык» у гагаузов.....	183
Калыш А.Б., Рахимов Е.К. Конфликтные семьи: изучение в России	186
Шойбеков Р. Қазақтың байырғы құдықшылық кәсібіне байланысты ұғымдар мен атаулар	189
Қақабаев Б. Күдері дайындаудың дәстүрлі технологиясы	192
Хинаят Б. Қазақтың дәстүрлі календарі: түрлері және функциялық ерекшелігі (бес томдық этнографиялық энциклопедия материалдары бойынша).....	196
Қатран Д., Смағұлов Е.М. Ас беру салты	200
Мұхатова О.Х. Матай ру бірлестігінің тарихи тұлғалары	207
Хужахонов И.М. Об этнической идентичности населения Туркестанского края в начале XX в.....	210
Каримов М.К., Махетова Н.А. Қазақ халқының дәстүрлі емшілігі	212
Темиртон Г. Музыкальная этнография: к актуальным проблемам народного творчества (на примере фольклорно-этнографических коллективов)	214
Сәрсембина Қ.Қ. Алаш зиялылары және ұлттық идея	217
Хаутала Р. Обстоятельства первого дипломатического контакта между Западной Европой и монголами	222
Осмонова С.К. Параллели традиционной свадьбы кыргызов с тюркоязычными народами.....	225
Ибадуллаева З.Ө., Кенжебаева Е.Ж. Қазақ халқындағы ағаш бұйымдарға қатысты наным-сенімдер	227
Ибадуллаева З.О., Утарбаева А. Қазақ халқының бала тәрбиесі салт-дәстүріндегі ерекшеліктері	230
Жылқышыбаева К.К., Ахметова Ж.К. Civilization of islam – in the Kazakhstan space	233
Нарынбаева Н. «Язык письма» Олжаса Сулейменова и культ солнца в тюркской мифологии (впечатления наивного читателя)	236
Шамшиденова Ф.М. Керейттердің этникалық тарихы	239
Өтениязов С. Қазақ этнографиясының ерекшеліктері	243
Касымова Д.Б. Совместимость и конфликтность в этнически смешанных браках (выявление проблемных блоков)	248
Исаева А.И. Проблемные семьи среди населения Алматинской области	251
Баудиярова Қ.Б. Отбасы тұрақсыздығының бала өміріне әсері	256

Чыныкеева Г.Э. Миграционные процессы в Кыргызстане в 1989-1999 гг. (на примере Жалал-Абадской области)	258
Абдиева Ж. К. Отражение древних религиозных верований в эпосе “Манас”	263
Күдеринова Қ.Б. Латын графикалы түркі жазуларының тәжірибесінен	267
Эгамбердиев М.Ш., Әлімбеков А.Б. Қазақ репатрианттарының Жамбыл облысы бойынша әлеуметтік бейімделуінің зерделенуі (әлеуметтік талдау)	270
Конурбаева Р.Э. Лексика материальной культуры в письменном памятнике «Codex Sumanicus».....	272
Дауытбекова М.К., Шағатаева А. Батырлардың рухани-моральдік бет-бейнесі	275
Абдрахманова К.К. Понятия «Бухария», «Туркестанский край», «Средняя Азия» и «Центральная Азия»: география региона и ее особенности	278
Дмитриева И.В. Культ киреметь в религиозной традиции чувашей в XIX –начале XX вв. (по материалам В.К. Магницкого)	281
Муканова Г.К. Мартиролог казахской этнографии XX века: от практики к теории	284
Қазанбаев Ж.А. Ақтөбе облысы Темір ауданындағы демографиялық ахуал	287
Георгиев М.Г. Проблема происхождения гагаузов в историографии	292
Жуманова А.З. VIII-XV ғасырлардағы Түркістан аймағының саяси тарихы	295

СЕКЦИЯ III. МУЗЕЙ ІСІ / МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

Кистаубаева А.К. Изучение творческой деятельности народной артистки СССР К. Байсеитовой на основе фондовых документов ЦГМ РК.....	300
Баудиярова К.Б., Тлеген Ә.Б. Халықаралық ұйымдардың музейлік қызметі	304
Кушенко А. В. Посещаемость Центрального государственного музея РК и пути ее повышения	306
Мякишева О.А. Вклад Абдулманапа Оразбаева в формирование археологической коллекции Центрального государственного музея РК	309
Торежанова Н.Ж. Предметы эпохи бронзы со свастикой из фонда археологии Центрального государственного музея РК	312
Тебаева З.А. Деятельность музеев в сотрудничестве с образовательными учреждениями по изучению национальной истории	315
Нурпеисов М., Билялова Г. Экскурсия в глубь веков	317
Ашимова Ү.А. Фотоқұжаттарды санды форматқа ауыстыру – заман талабы (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі тәжірибесінен)	320
Турсумбекова Р.О. Роль фондово-закупочной (отборочной) комиссии в пополнении отечественной музейной коллекции (из опыта Центрального государственного музея РК)	322
Жапақова Г.С. Вклад А.В. Затаевича в музыкальное искусство Казахстана из фондов Центрального государственного музея Республики Казахстан	325
Азмуханова М. А. ҚР Мемлекеттік орталық музейі қорында сақталған «Самаурын коллекциясы»	329

СЕКЦИЯ IV.

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ / ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Дүйсенбай Д.Б., Жамбулатов К.А. Орталық Қазақстан аумағына жүргізілген барлау жұмыстары	332
Байбугунов Б.А., Мұқан А.Б. Тараз қаласы тарихының ғұндық кезеңі туралы	334
Успанова М. Основные формы культурно-образовательной деятельности музея со школьниками	336
Железняков Б.А. Соборная мечеть Каялыка	339
Камалдинов И.Р. Раскопки усадьбы на городище Каялык в 2014 г.....	344
Айтқали А.К. Предварительные результаты исследования курганов гунно-сарматского времени могильника Котырқора в микрорайоне Кокентау	348
Байдышев Т.А., Баиров Н.М. Құмсай (Қырық оба) қорымындағы ерекше балалар жерлеуі	350
Бесетаев Б.Б., Жунисханов А.С. Случайные находки деталей конского снаряжения и воинская поясная гарнитура раннесакского времени из Восточного Казахстана	352
Музапбарова А.Б. Современное состояние изученности археологии гунно-сарматской эпохи	356

Абилкаирова Б.К. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства кимаков	361
Абдиханова А.Е. Ислам өркениеті – Қазақстан және ғаламдық кеңістікте	362
Асубаев М.К. Тарбағатайдың ерте темір дәуірі ескерткіштері	365
Ержанова А.Е. Атасу микроауданындағы металлургиялық қоныстарынан табылған тас құралдарына трасологиялық талдаулар	368
Әбдіқалиұлы К. А. Сауран қалашығының зерттелуі	372
Хабдылқан А. Ғұрыптық қоршаулар мен тас мүсіндер	374
Құрманғалиев А. Таулы Алтай сақ дәуірі ескерткіштерін зерттеу мен кезеңдеудің кейбір мәселелері	377
Қалнияз Б. XIX ғ. II-жартысы – XX ғ. бас кезіндегі қазақ даласындағы жер қатынасына байланысты көзқарастар мен пікірлер	380
Солтангельдин Ә.А. Шыңғыстаудағы Текебұлақ ескерткіштері	384
Ораз А.Ә. Алтай мен Тарбағатай сақтарының діни сенімдерінің ерекшеліктері	387
Таженова К.Қ. Балаға жақсы есім беру – әр отбасының өзекті мәселесі	390
Саутбекова А.Ғ. Фаззаллах ибн Рузбиханның «Мехмон наме-и Бұхара» еңбегі этнографиялық дерек ретінде	391
Жолдасбек А. XIX ғасырдың II жартысында орыс отаршыларының Түркістан өлкесі халықтарының рухани саласына енгізген ұстанымдары туралы кейбір мәселелер	394
Есеркенова А.К. Қазақстандағы этнодемографиялық үдерістің қалыптасу тарихы	397
Жумағалиева А.И. Қазақ халқының күй өнері – қасиетті қазынамыздың байлығы	399
Бимыкова А.К. Батыс және Ресей зерттеушілерінің жазбаларындағы қазақтың материалдық мәдениеті	402
Абдуллаева А.А. Әлем қазақтарының басын қосқан – тұңғыш құрылтайдың шақырылуының тарихи маңызы	407
Сералы Н.О. Оғыз тайпаларының Сырдария өзенінің орта ағысында пайда болуы	410
Сақабай Т. Қ. Түркістан аймағының жалпы сипаттамасы	413
Сагиндикова А.А. Қазақ қоғамындағы полигамиялық некенің орны	417
Умаралиев Э.С. Байырқы кыргыздардағы улуттук оюндардын жаралуусу жана анын Умай эненин культу менен байланышы	420
Жуманазарова Г. Отражение культа животных в амулетах и украшениях народов Средней Азии	423
Чаргынова Г.О., Абдиханова А.Е. Ислам и его влияние на общество.....	427
Омарова Г.Ж. Особенности внутрисемейной жизни узбеков Южного Казахстана	430
Болсынбек Т. Қазақы тымақтың аймақтық ерекшеліктері және этномәдени семантикасы (ҚР МОМ және РЭМ коллекциялары негізінде)	432
Нұрғожа Қ. Дәстүрлі қазақ тұрмысындағы қой және түйе жүнін өңдеу, ұқсату технологиялары	435
Әлім О. Қазақтың ұмыт болған қара сабыны және оның жасалу технологиясы хақында	437
Хабибиан И. Современные этнодемографические процессы в Афганистане	440
Жанұзақ Р.Ж. Қазақстан сығандары: Ақтөбе материалдары бойынша тарихи-этнографиялық зерттеу	443
Сален Ж.С. Іледегі қазақтар арасындағы қалың мал алу дәстүрі (XX ғасырдың екінші жартысы – XXI ғасырдың басы)	446
Кыйзатова С.М. Немістер: тарихи-этнографиялық зерттеу	448
Жағыпар Ә.Б. Алаш қозғалысы мұрасы – музей экспозициясында	453
Исабеков Ж. Мініс атын бекітуде қолданылатын әбзел атаулары туралы (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі коллекциясы негізінде)	455
Кембаева А.К. Археологическая коллекция Центрального государственного музея Республики Казахстан: история формирования в досоветский период	457
Тұрымбетова Ж. Музейдегі экспозиция ісін ақпараттандырудың маңызы	460
Орынбекова Р.Ж. Музейлердің бүгінгі ахуалы және болашағы	462
Абаева М.Д. Мультимедиа в музейном деле	465

Ғылыми басылым

**«Қазақстан археологиясы мен этнологиясы: өткені, бүгіні және болашағы»
атты «VII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдары**

2015 ж. 28-29 сәуір

Жинақ ҚР Мемлекеттік орталық музейінің редакциялық баспа орталығында беттелді
Компьютерде беттеген орталық жетекшісі *М. Тәттібаев*

Дизайнын жасаған *Нұрсан Әлімбаев, Б. Қақабаяв*
А. Қалыш, М. Тәттібаев, А.Кизашева

Қажетті материалды ағылшын тіліне аударған ҚР Мемлекеттік
орталық музейінің қызметкері *Э. Жанысбекова*

ИБ № 8120

Басылуға 25.04.2015 жылы қол қойылды. Формат 60-84 1/8

Көлемі 30 б.т. Тапсырыс №924. Таралымы 80 дана
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, эл-Фараби даңғылы, 71

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.